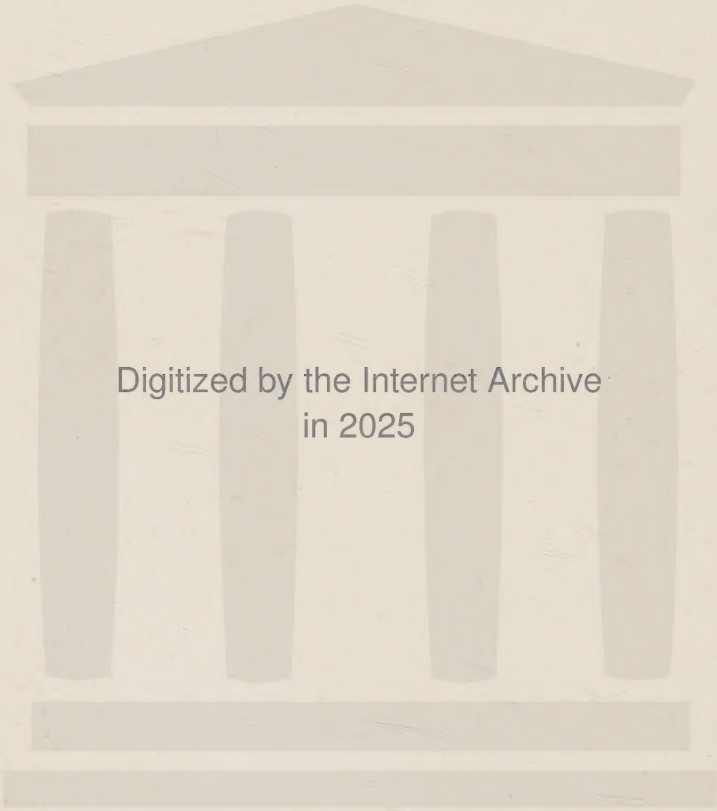
Digitized by the Internet Archive
in 2025

https://archive.org/details/historiasacravet0000drhe

Middlehoop

Dr. HERMANNI ZSCHOKKE

HISTORIA SACRA VETERIS TESTAMENTI

EDITIO SEPTIMA

PROCURATA

A

Dr. JOANNE DÖLLER

Dr. HERMANNI ZSCHOKKE
EPISCOPI TITULARIS CAESARIENSIS PHILIPPI ET AUXILIARIS VINDOBONENSIS

HISTORIA SACRA

VETERIS TESTAMENTI

EDITIO SEPTIMA

PROCURATA

A

Dr. JOANNE DÖLLER
PROFESSORE STUDII BIBLICI VETERIS TESTAMENTI
IN UNIVERSITATE VINDOBONENSI

ALMA COLLEGE
221.95
LIBRARY
Alma, California

VINDOBONAE ET LIPSIAE
SUMPTIBUS GUILELMI BRAUMÜLLER
BIBLIOPOLAE UNIVERSITATIS, SOCIETATIS CUM LIMITATA OBLIGATIONE
1920

33181

Nihil obstat.

Vindobonae, die 22. Decembris 1919.

Prof. Dr. **Niv. Schlögl**,
censor.

Nr. 13104.

Imprimatur.

Ex curia archiepiscopali, Vindobonae, die 24. Decembris 1919.

Dr. **J. Pfluger**,
vic. gen.

Dr. **F. Kamprath**,
cancellarius.

Beati, qui scrutantur testimonia Ejus, in toto corde exquirunt Eum. **Ps 118, 2.**

Novum Testamentum in Veteri velabatur:
Vetus Testamentum in Novo revelatur.
AUGUSTINUS, Serm. 160 (al. 11) n. 6.

Officina typographica Friderici Jasper, Vindobonae.

Praefatio

Mense Junio anni 1917 ab illustrissimo auctore Dr. Hermanno Zschokke mihi munus et honorificum et difficile commissum est editionem septimam procurandi. Scopum, quem auctor primitus in concinnando opere sibi proposuerat, etiam in nova hac eiusdem recensione ob oculos tenebam, sc. tironibus s. theologiae, studio biblico vacantibus, scitu necessaria ex historia sacra Veteris Testamenti nec non ex subsidiis historiae sacrae ut ex archaeologia biblica, geographia biblica subministrandi. Imprimis mihi cordi erat complura opera de diversis materiis tractantia componere, ut lector, qui ulteriora quaerat, ad ea recurrere possit. Saepe utique difficile erat, ex magno numero operum quaedam eligere. Ne ambitus libri nimis accrescat, nonnulla paucis tantum verbis indicavi, utpote viva magistri voce uberius exponenda, nonnulla, quae iam antiquata vel minus necessaria mihi videbantur, omisi, in citationibus vel vocibus saepe occurrentibus abbreviationibus usus sum. Dispositio materiae eadem mansit, quae in editione sexta erat. Ut res et personae in hoc opere tractatae facilius inveniri possint, in fine indicem alphabeticum rerum et personarum apposui. Ob defectum temporis mihi impossibile erat, omnes locos citatos examini subicere et omnes errores calami, qui decursu temporis in librum irrepserant, corrigere. Cum enim omnia exemplaria editionis sextae iam 1917 vendita fuerint, redemptor libri, bibliopola universitatis G. Braumüller, societas cum limitata obligatione, urgebat, ut nova editio cito typis imprimeretur. Et revera iam mense Decembri 1917 — Februario 1918 magna pars (80 p.) typis impressa erat, ast ob difficultates bello paratas ulterior typis impressio interrumpebatur. — Verbis auctoris utens finiam:

»In omnibus religiosa sollicitudine studebam, ut fideliter sequar sanctae matris ecclesiae doctrinam atque mentem. Quodsi nihilominus

ab ea uspiam deflexerim, hisce cassatum volo cum doctore Hipponensi de ss. Literis anhelans, *ne fallar in eis, nec fallam ex eis!*

Faveat Deus ter optimus opitulante sua gratia libello huic, ut studiosis theologiae spiritualem utilitatem ac progressui studii biblici vel tantillum incrementi ferat.

Vindobonae, mense Junio 1918

J. Döller

Abbreviationes

a) Librorum biblicorum:

Gn	= Genesis.	Abd	= Abdias.
Ex	= Exodus.	Jon	= Jonas.
Lv	= Leviticus.	Mich	= Michaeas.
Nm	= Numeri.	Nah	= Nahum.
Dt	= Deuteronomium.	Hab	= Habacuc.
Jos	= Josue.	Soph	= Sophonias.
Idc	= liber iudicum.	Ag	= Aggaeus.
Sm	= l. Samuel.	Zach (Sach)	= Zacharias.
Rg	= l. regum.	Mal	= Malachias.
Par	= l. Paralipomenon.	Mach	= l. Machabaeorum.
(Chr	= l. Chronicon.)	Mt	= Matthaeus.
Esr	= l. Esdrae.	Mc	= Marcus.
Neh	= l. Nehemiae.	Lc	= Lucas.
Tob	= l. Tobiae.	Joa	= Joannes.
Jdt	= l. Judith.	Act	= Actus Apostolorum.
Est	= l. Esther.	Rom	= ep. ad Romanos.
Ps	= Psalmi.	Cor	= » » Corinthios.
Prov	= l. Proverbiorum.	Gal	= » » Galatas.
Eccle	= Ecclesiastes.	Eph	= » » Ephesios.
Cant	= Canticum canticorum.	Phil	= » » Philippenses.
Sap	= l. Sapientiae.	Col	= » » Colossenses.
Eccli	= Ecclesiasticus.	Thess	= » » Thessalonicenses.
Sir	= Sirach.	Tim	= » » Timotheum.
Is	= Isaias.	Tit	= » » Titum.
Jer	= Jeremias.	Phm	= » » Philemonem.
Thr	= Threni.	Heb	= » » Hebraeos.
Bar	= Baruch.	Jac	= » Jacobi.
Ez	= Ezechiel.	Pet	= » Petri.
Dn	= Daniel.	Joa	= » Joannis.
Os	= Osee.	Jud	= » Judae.
Am	= Amos.	Apc	= Apocalypsis.

b) Operum et foliorum periodicorum:

AA = Alttestamentliche Abhandlungen. Herausgegeben von J. Nikel, Münster.

ABA = Abhandlungen der königlich bayrischen Akademie der Wissenschaften, München.

AGW(G) = Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Berlin.
APA = Abhandlungen der königlich preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
AJSL = The American Journal of Semitic Languages and Literatures, Chicago.
AO = Der alte Orient, Leipzig.
AR = Archiv für Religionswissenschaft, Leipzig.
ASGW = Abhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Leipzig.
AWW = Abhandlungen der k. k. Akademie der Wissenschaften zu Wien, Wien.
BAWW = Berichte der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien, Wien.
BSt = Biblische Studien. Herausgegeben von Bardenhewer, Freiburg i. Br.
BZ = Biblische Zeitschrift. Herausgegeben von Göttsberger und Sickenberger, Freiburg i. Br.
BZAW = Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, Gießen.
BZFr = Biblische Zeitfragen. Herausgegeben von (Nikel) Heinisch und Rohr, Münster.
BZStr = Biblische Zeit- und Streitfragen. Herausgegeben von Kropatscheck, Groß-Lichterfelde-Berlin.
DLZ = Deutsche Literaturzeitung. Herausgegeben von Hinneberg, Leipzig.
DWA = Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften, Wien.
GGA = Göttingische gelehrte Anzeigen, Berlin.
IM = Internationale Monatsschrift für Wissenschaft und Kunst, Berlin.
IWWKT = Internationale Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik. Herausgegeben von Hinneberg, München.
JQR = The Jewish Quarterly Review, London.
Kath = Der Katholik, Mainz.
KAT^3 = Die Keilinschriften und das Alte Testament von E. Schrader, 3. Aufl., neu bearbeitet von H. Zimmern und H. Winckler, Berlin 1903.
KHL = Kirchliches Handlexikon von Buchberger, München 1907—1912.
KkKl = Korrespondenzblatt für den katholischen Klerus Österreichs. Herausgegeben von Himmelbauer, Wien.
KKz (KKZ) = Katholische Kirchenzeitung, Salzburg.
KL = Wetzer u. Welte's Kirchenlexikon oder Enzyklopädie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften. 2. Aufl. Begonnen von J. Hergenröther, fortgesetzt von F. Kaulen, Freiburg i. Br. 1882—1903.
LB = Das Land der Bibel, Leipzig.
MGWJ = Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, Breslau.
MNDPV = Mitteilungen und Nachrichten des deutschen Palästina-Vereines. Herausgegeben von Guthe, Leipzig.
MVG = Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, Berlin.
NGW = Nachrichten der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Berlin.
NkZ = Neue kirchliche Zeitschrift. Herausgegeben von W. Engelhardt, Leipzig.
OLZ = Orientalistische Literatur-Zeitung. Herausgegeben von F. E. Peiser, (Berlin) Leipzig.
ÖVkTh = Österreichische Vierteljahrsschrift für katholische Theologie, Wien.
PG = Migne, Patrologia Graeca.

PL = Patrologia Latina.
RB = Revue biblique internationale, Paris.
RE^3 = Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche^3. Herausgegeben von A. Hauck, Leipzig 1896—1913.
RGG = Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Herausgegeben von Schiele und Zscharnack, Tübingen 1909—1913.
RS = Revue sémitique d'épigraphie et d'histoire ancienne, Paris.
SAW = Sitzungsberichte der k. k. Akademie der Wissenschaften zu Wien, Wien.
SBA = Sitzungsberichte der königlich bayrischen Akademie der Wissenschaften, München.
SPA = Sitzungsberichte der königlich preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
SAWH = Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Heidelberg, Heidelberg.
StML = Stimmen aus Maria-Laach, Freiburg i. Br.
ThGl = Theologie und Glaube, Paderborn.
ThLZ = Theologische Literaturzeitung, Leipzig.
ThprM = Theologische praktische Monatsschrift, Passau.
ThprQ = Theologische praktische Quartalsschrift, Linz.
ThQ = Theologische Quartalsschrift, Tübingen.
ThSt = Theologische Studien, Utrecht.
ThStKr = Theologische Studien und Kritiken, Gotha.
ThT = Theologisch Tijdschrift, Leiden.
TThT = Teylers Theologisch Tijdschrift, Haarlem.
VBk = Vierteljahrsschrift für Bibelkunde, Berlin.
WZKM = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Wien.
ZA = Zeitschrift für Assyriologie, Straßburg.
ZAW = Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, Gießen.
ZDMG = Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Leipzig.
ZDPV = Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereines, Leipzig.
ZE = Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
ZkTh = Zeitschrift für katholische Theologie, Innsbruck.
ZkWL = Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft und kirchliches Leben, Leipzig.
ZNW = Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft, Gießen.
ZThK = Zeitschrift für Theologie und Kirche, Tübingen.
ZwTh = Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie. Herausgegeben von H. Hilgenfeld, Frankfurt.

c) Urbium, in quibus opera vel folia periodica typis impressa sunt:

A.	= Amsterdam.	Br.	= Breslau.	Eich.	= Eichstätt.
Aa.	= Aachen.	Braunsb.	= Braunsberg.	Elb.	= Elberfeld.
Au.	= Augsburg.	Brix.	= Brixen.	Erl.	= Erlangen.
B.	= Berlin.	Brsch.	= Braunschweig.	Fl.	= Florenz.
Ba.	= Basel.	C.	= Cambridge.	Fr.	= Freiburg i. Br.
Bal.	= Baltimore.	Chi.	= Chicago.	Frk.	= Frankfurt a. M.
Bie.	= Bielefeld.	Dr.	= Dresden.	Fu.	= Fulda.
Bo.	= Boston.	Ed.	= Edinburgh.	Gi.	= Gießen.

Go. = Gotha.
Gö. = Göttingen.
Gr. = Graz.
Greifs. = Greifswalde.
Gü. = Gütersloh.
Ha. = Hannover.
Gr.-Licht.-B. = Gr.-Lichterfelde-Berlin.
Hbg. = Hamburg.
Heid. = Heidelberg.
Hl. = Halle.
I. = Innsbruck.
J. = Jena.
Karls. = Karlsruhe.
Kem. = Kempten.
K.(Kö.) = Köln.
Kön. = Königsberg.
Krist. = Kristiania.
L. = Leipzig.
Laus. = Lausanne.
Lei. = Leiden.
Li. = Linz.
Lo. = London.
M. = München.
Mgd. = Magdeburg.
Mrb. = Marburg.
Mstr. = Münster.
Mz. = Mainz.
Nord. = Nordhausen.
Nördl. = Nördlingen.
N. Y. = New York.
O. = Oxford.
Ol. = Olmütz.
Pad. = Paderborn.
Ph. = Philadelphia.
R. = Regensburg.
Sch. = Schaffhausen.
St. = Stuttgart.
St. P. = St. Petersburg.
Str. = Straßburg.
Tr. = Trier.
Tü. = Tübingen.
U. = Utrecht.
W. = Wien.
Wü. = Würzburg.
Zü. = Zürich.

d) Aliae abbreviationes:

ca. = circa.
ib. = ibidem.
l. c. = loco citato.
MSS = codices manuscripti.
N. S. = nova series.
p. = pars.
sc. = scilicet.
t. = tomus.
v. = volumen.

INDEX

Prolegomena

Pagina

§ 1. Notio, ambitus et character historiae sacrae 1

§ 2. Fontes historiae sacrae:

A. Primi ordinis 3

B. Secundi ordinis 4

§ 3. Subsidia historiae sacrae:

A. Historia biblica 8

B. Introductio in sacram Scripturam 12

C. Archaeologia biblica 14

D. Chronologia biblica 15

E. Geographia biblica 15

§ 4. Dispositio 16

Periodus prior

A creatione mundi usque ad vocationem Abrahae

Sectio prima

A creatione mundi usque ad lapsum protoparentum

Status naturae innocentis

§ 1. Creatio mundi 19

§ 2. Protoparentes — status naturae innocentis 26

Sectio secunda

A lapsu protoparentum usque ad diluvium

Peccati origo et evolutio

§ 3. Lapsus et poena protoparentum 34

§ 4. Cain et Abel 40

§ 5. Patriarchae antediluviani 42

Pagina

Sectio tertia

A diluvio usque ad vocationem Abrahae

Incrementum malitiae, praecepta noachica

§ 6. Diluvium 45
§ 7. Noe et filii eius 50
§ 8. Dispersio gentium 52

Periodus altera

A vocatione Abrahae usque ad Christum Jesum

§ 9. Prospectus 57

Sectio prima

A vocatione Abrahae usque ad Mosem

§ 10. Aevum patriarchale 58
§ 11. Abraham 59
§ 12. Isaac 70
§ 13. Jacob 72
§ 14. Joseph 75
§ 15. Cultura patriarcharum 80

Sectio secunda

A Mose usque ad exsilium Babylonicum

Articulus primus

A Mose usque ad Josuam

§ 16. Prospectus 82
§ 17. Aegyptus 83
§ 18. Hebraei in Aegypto 89
§ 19. Moses liberator Hebraeorum 92
§ 20. Iter Israelitarum per desertum usque ad Sinai 99
§ 21. Legislatio Sinaitica 105
§ 22. Theocratia 109

Leges caeremoniales

§ 23. Locus sacer 115
§ 24. Personae sacrae 123
§ 25. Festa sacra 131

Res et actiones sacrae

§ 26. Sacrificia 140
§ 27. Leges munditiei 151
§ 28. Reliquae actiones religiosae 156

Pagina

Leges iudiciales

§ 29. Instituta politica et civilia 159
§ 30. Convictus domesticus 164
§ 31. Commoratio in deserto 170
§ 32. Occupatio regionis transiordanensis 173
§ 33. Pentateuchus 177

Articulus secundus

A Josua usque ad exsilium Babylonicum

Caput primum

A Josua usque ad Samuelem

§ 34. Chanaan 190
§ 35. Josue occupat et dividit terram Chanaan 198
§ 36. Liber Josue 204
§ 37. Cultus idolorum 206
§ 38. Aetas iudicum 212
§ 39. Liber iudicum 220
§ 40. Liber Ruth 222

Caput secundum

A Samuele usque ad schisma

§ 41. Samuel et Saul rex 225
§ 42. Samuel et David 229
§ 43. David rex 232
§ 44. Salomon rex 241
§ 45. Templum Salomonis 244
§ 46. Poesis sacra 249
§ 47. Psalterium 253
§ 48. Liber Proverbiorum 262
§ 49. Ecclesiastes 267
§ 50. Canticum canticorum 271
§ 51. Liber Job 275

Caput tertium

A schismate usque ad exsilium

§ 52. Prospectus 282
§ 53. Schisma usque ad interitum regni Israel 283
§ 54. Regnum Juda usque ad excidium suum 291
§ 55. Prospectus utriusque regni 295
§ 56. Exsilium Assyriacum 296
§ 57. Liber Tobiae 298
§ 58. De prophetismo 301
§ 59. Elias et Eliseus prophetae 313

Pagina

Prophetae ante exsilium

A. Usque ad excidium regni Israel

§ 60. 1. Osee 316
§ 61. 2. Joel 319
§ 62. 3. Amos 320
§ 63. 4. Abdias 322
§ 64. 5. Jonas 323
§ 65. Isaias 327
§ 66. 6 Michaeas 335

B. Ab excidio regni Israel usque ad exsilium Babylonicum

§ 67. 7. Nahum 336
§ 68. 8. Habacuc 338
§ 69. 9. Sophonias 340
§ 70. Jeremias 341
§ 71. Lamentationes 346
§ 72. Libri Samuel 348

Sectio tertia

Ab exsilio usque ad Christum Jesum

Articulus primus

Ab exsilio Babylonico usque ad reditum de exsilio

§ 73. Exsilium Babylonicum 351

Prophetae exsilii

§ 74. Baruch 355
§ 75. Ezechiel 358
§ 76. Daniel 362
§ 77. Liber Judith 371
§ 78. Libri Regum 375

Articulus secundus

A reditu de exsilio usque ad Christum Jesum

§ 79. Reditus Judaeorum de exsilio 378
§ 80. Palaestina post exsilium 382
§ 81. Jerusalem post exsilium 384
§ 82. Templum secundum 387
§ 83. Libri Paralipomenon (Chronicorum) 390
§ 84. Libri Esdrae et Nehemiae 393
§ 85. Liber Esther 395

Prophetae post exsilium

§ 86. 10. Aggaeus 400
§ 87. 11. Zacharias 401

Pagina

§ 88. 12. Malachias 404
§ 89. Status politicus et religiosus Judaeorum post exsilium 406
§ 90. Ulterior evolutio quarumdam veritatum religionis 410
§ 91. Judaei sub monarchia Graeca 420
§ 92. Machabaei 422
§ 93. Herodiani (Monarchia Romana) 425
§ 94. Coloniae Judaeorum 427
§ 95. Libri Machabaeorum 431
§ 96. Liber Sapientiae 435
§ 97. Liber Ecclesiasticus 439
§ 98. Origo sectarum vel factionum Judaicarum 443
§ 99. Pharisaei 444
§ 100. Sadducaei 447
§ 101. Esseni — Therapeutae 448
§ 102. Ultima fata Judaeorum 452

Appendix

Tabulae synchronisticae historiae sacrae et profanae usque ad Christum natum 457

Epimetron

Synoptica historia librorum sacrorum V. T.

Sectio prima

Historia canonis librorum sacrorum V. T.

§ 103. Inspiratio librorum ss. V. T. 466
§ 104. Canon s. Scripturae V. T. 474
§ 105. *A.* Canon Judaeorum 476
§ 106. *B.* Canon ecclesiae 480
§ 107. Denominatio et divisio sacrae Scripturae V. T. 491
§ 108. Libri apocryphi 493

Sectio secunda

Historia integritatis et conservationis textus librorum sacrorum V. T.

§ 109. Integritas textus 501
§ 110. Fata textus librorum sacrorum 504
§ 111. Pentateuchus Samaritanus 507
§ 112. Codices Hebraici et Graeci:
A. Codices Hebraici manuscripti et impressi 510
B. Codices Graeci manuscripti et impressi 513
§ 113. Divisio textus 515

Pagina

Sectio tertia

Historia propagationis librorum ss. in versionibus

§ 114. Versiones 517
A. Versiones Graecae 517
§ 115. *a)* Versio Alexandrina 517
§ 116. *b)* Aliae versiones Graecae 528
§ 117. *B.* Paraphrases Chaldaicae (Targumim) 531
§ 118. *C.* Versio Samaritana 534
§ 119. *D.* Versiones Syriacae 535
§ 120. *E.* Versiones Latinae. *a)* Versio Latina Itala 538
§ 121. *b)* Versio Latina Vulgata 543
§ 122. *F.* Versiones Arabicae et Persicae 553
§ 123. Biblia Polyglotta 554
§ 124. *G.* Reliquae versiones antiquae 556
§ 125. *H.* Versiones in linguis vulgaribus. *a)* Versiones Anglicae, Gallicae, Italicae 560
§ 126. *b)* Versiones Hispanicae, Belgicae, Slavicae, Hungaricae 561
§ 127. *c)* Versiones Germanicae 564
§ 128. De lectione sacrae Scripturae in linguis vernaculis 566

Addenda et corrigenda 573
Index alphabeticus personarum et rerum memorabilium 575
Delineatio templi Salomonici
Tabula geographica Palaestinae

Prolegomena

Ut lectori praevium offeramus totius operis conspectum iustamque commonstremus indolem. in limine eiusdem licebit historiae sacrae describere notionem et ambitum et characterem, indicare fontes et subsidia atque evolvere dispositionem.

§ 1. Notio, ambitus et character historiae sacrae

1. Historia in genere est pragmatica enarratio factorum; historia sacra igitur erit pragmatica enarratio factorum sacrorum, i. e. Dei circa salutem generis humani consiliorum (Eph 1, 11) opere completorum, seu brevi: enarratio divinae oeconomiae salutis. Notio ergo historiae sacrae latius patet, quam historiae revelationis divinae; nam historia sacra non tantum, quae sunt positivae divinae revelationis, proponit, sed etiam alios eventus attingit, quos e professo perlustrare, historiae profanae[1]) est, qui tamen cum divina oeconomia salutis arcto aliquo nexu cohaerent. huiusce evolutionem promovebant aut impedire conabantur. Praeterea obiectum historiae sacrae non potest censeri Deus in se, qui, utpote immutabilis, nullum dat evolutioni, nec proinde ullum huius expositioni locum.

[1]) In historia sacra Deus plurimum directe, immediate, positive operatur, in profana autem magis indirecte, mediate, negative. Sine Dei voluntate aut permissione nihil fit sub sole; praeterea utrique historiae nonnullae res sunt communes, ut: theatrum rerum gerendarum (terra) et subiectum (homines). Juxta dispositionem divinam historia sacra suppeditat fermentum spirituale historiae profanae, cuius esset, fructus evolutionis suae naturalis in utilitatem et progressum divinae oeconomiae salutis impendere. Historia profana, si consiliis divinis adversatur, ea retardare quidem, non autem irritare potest.

2. Pro tali notione historia sacra sponte discedit in tres partes, quatenus nempe exponit peracta Dei consilia in triplici hominis statu: naturae iustitiae originalis vel innocentis, naturae lapsae (per Christum reparandae) et naturae reparatae. Cum autem e statu naturae innocentis pauciora exstent facta, quam quae relate ad partes

naturae lapsae et reparatae sufficerent constituendo tractatui his proportionato, licebit statum naturae innocentis simul cum statu naturae lapsae pertractare. Unde, Christo pro centro totius historiae sacrae assumpto — adventus Christi incarnati ab Apostolo (Gal 4, 4) *plenitudo temporis* nominatur — historia sacra in duas partes maiores dilabitur, quarum prior characterem habens paedagogicum (propaedeuticum) — *finis enim legis Christus* (Rom 14, 4) et *lex paedagogus noster fuit* εἰς Χριστόν (Gal 3, 24) — est Foedus legis seu Vetus Testamentum[1]), altera vero, gaudens charactere evangelico, est Foedus gratiae seu Novum Testamentum. Revelatio utriusque Testamenti unam tantum divinam oeconomiam salutis constituit, cum hoc discrimine, quod Vetus Testamentum continet promissiones et praeparationes salutis, Novum vero adimpletionem promissionum et salutem ipsam[2]). Hanc mutuam utriusque Testamenti relationem egregie notavit s. Augustinus, docens Novum in Vetere latere et Vetus per Novum patere (Quaest. in Ex 73), et Vetus esse promissionem figuratam, Novum promissionem spiritualiter intellectam (Serm. 4, c. 8).

[1]) Vocatur historia Veteris Testamenti, quia revelatio divina populo electo facta est sub forma Foederis vel Testamenti inter Deum et illum pacti. Continet ergo historia sacra Veteris Testamenti facta oeconomiae divinae, quibus salus mundo praeparabatur, a creatione mundi usque ad Messiae adventum. Historia populi electi seu Israel obiectum quidem principale, non autem unicum, sed potior tantum pars historiae sacrae est. Vetus Testamentum (2 Cor 3, 14) a s. Paulo etiam primum et Novum vocatur secundum (Heb 8, 7; 9, 15 col. Jer 31, 31). Prius veteravit (Heb 8, 13), alterum est aeternum (Heb 13, 20).

[2]) Historia salutis in Novo Testamento allatae dividitur in historiam fundationis salutis per Messiam, a Christo nato usque ad eius ascensionem in coelum pertingentem, et historiam applicationis eiusdem salutis universo generi humano per Spiritum sanctum, a fundatione ecclesiae usque ad finem saeculorum, quae est obiectum historiae ecclesiasticae. Cum autem in salute praeparanda Deus Pater, in salute fundanda Deus Filius et in salute applicanda Spiritus sanctus principaliter et praevalenter operentur, in hoc triplici salutis praeparatae, fundatae et applicatae stadio opus ss. Trinitatis expressum conspicimus. Postquam Christus in die novissimo munere suo perfunctus fuerit, tradet regnum Deo Patri, ut sit Deus omnia in omnibus (1 Cor 15, 23—28).

3. Historia sacra, quae duplicem operationem, divinam (gratiae) et humanam (libertatis) supponit, prae historia profana quibusdam insignita est characteribus, et quidem: *a)* Theophaniis i. e. transeuntibus apparitionibus Dei in forma humana ex re et tempore assumpta, quae incarnationem (ἐνσάρκωσις) Filii Dei praefigurabant in eaque summam attigerunt perfectionem. *b)* Miraculis, sine quibus operatio divinae oeconomiae salutis cogitari nequit. *c)* Vaticiniis, quae in

germine futura continent, finem legis (Messiam et salutem) populo ante oculos ponunt et successive una cum historia evolvuntur, ideoque sunt instar redemptionis anticipatae; nam Christus est Agnus ab origine mundi occisus (Apc 13, 8)[1]). *d)* Typis i. e. symbolis propheticis tamquam umbra veritatis, vel personis, rebus et factis, quibus Christus, eiusque fata et facta (ἀντίτυπός) adumbrantur, praefigurantur et quasi praecognoscuntur ad nostram institutionem et correptionem (1 Cor 10, 6. 11)[2]).

[1]) H. Cremer, Weissagung u. Wunder im Zusammenhang der Heilsgeschichte, Gü. 1900.

[2]) Cf. H. Weiß, Die messian. Vorbilder im A. T., Fr. 1905.

§ 2. Fontes historiae sacrae

A. Primi ordinis

1. Inter fontes historiae sacrae V. T. primum locum tenent libri sacri Veteris et Novi Testamenti, qui simul, quia sunt inspirati, huius historiae sacrae partem integrantem constituunt, ideoque omnia, quae ad libros istos singulos clare cognoscendos et illustrandos sunt necessaria, seu quaestiones isagogicae ad ambitum historiae sacrae pertinent. Quia autem etiam complexus seu canon omnium istorum librorum ss. pro re nostra est maximi momenti, ideo de hac collectione enucleatius in speciali tractatu est disserendum, quem in appendice posui.

Quod attinet scribendi rationem auctorum sacrorum vel historiographiam sacram, haec pro scopo suo speciali, describendi sc. divinam oeconomiam salutis, differt a scriptione profana; nititur enim fundamento et principio sic dicto theocratico, quod dirigebat et pervadebat tum materiam tum formam librorum sacrorum.

a) Ratione habita materiae illa tantum facta, eventus et personae recensentur, quae evolutionem divinae oeconomiae aut promovebant aut ei adversabantur, praeprimis autem revelationes divinae in opere (miracula) et verbo (vaticinia): Pragmatismus religiosus. Reliqui eventus, qui ad hunc finem non tendunt, evolutiones naturales, scientiae profanae, artes et huiusmodi, atque historia gentium aut silentio premuntur vel eatenus tantum attinguntur, quatenus cum scopo supra dicto cohaerent.

Exinde explicatur disparitas apparens in obiecto historico horum librorum tractando; nonnullae enim res, quae in evolutione salutis divinae gravis sunt ponderis,

prolixe et enucleatius, aliae rursus, quae sunt minoris momenti, compendiose describuntur; altera vero ex parte magna congruentia librorum singulorum tum quoad scopum, tum quoad describendi rationem observatur, quae nonnullos movebat, ut redactionem librorum ss. recentiori aetati tribuerent. Plerumque enim persona auctoris plane ignota est et multi libri anonymi conservati sunt. Quia Scriptura s. habet finem religiosum, in ea quaerendae non sunt institutiones geologiae, astronomiae, chronologiae aliarumque scientiarum profanarum; attamen obiecta, quae ad has pertinent scientias, in s. Scriptura obiter tanguntur.

b) Respectu formae proprietates historiographiae sacrae sunt: ratio vulgaris scribendi simplex et naturalis, rursum verbosa et copiosa, quae repetitiones haud paucas admittit, et defectus nexus eventuum formalis[1]).

[1]) Cf. E. König, Stilistik, Rhetorik, Poetik in bezug auf die biblische Literatur. L. 1900.

2. Traditio ecclesiastica, praecipue opera sanctorum patrum, doctorum et scriptorum ecclesiae[1]).

B. Secundi ordinis

1. Opera scriptorum Judaeorum: Flavii Josephi et Philonis. Flavius Josephus, filius sacerdotis Iudaei, Hierosolymis anno 37 p. Ch. natus et sectae Pharisaeorum addictus erat. Cum occasione belli Iudaici contra Romanos captivus abductus esset, Flavio Vespasiano futuram eiusdem gloriam praenuntiavit, quare libertate donatus est et cognomen Flavii assumpsit. Opera[2]) eius Graece scripta plurimis in locis fidem merentur. Philo, pariter e genere sacerdotali Alexandriae ca. 20. ante Ch. natus, Platonicae philosophiae adhaesit atque in operibus[3]) suis s. Scripturam plerumque allegorice est interpretatus. Ab ipso in interpretanda s. Scriptura antiqui exegetae (Barnabas, Justinus, Clemens Alexandrinus) dependent[4]).

[1]) Simili modo in Parsismo inter Avesta (= revelationem) et Zend (Zainti = traditionem), in Islam inter Koran et Hadith (traditionem), apud hodiernos Iudaeos inter Tora et Talmud distinguitur (cf. Lehmann, R G G II 545).

[2]) Ἀρχαιολογία Ἰουδαϊκή (Antiquitates Iudaicae) in 20 libris continet historiam populi Iudaici a creatione mundi usque ad Neronem. — Bellum Iudaicum in 7 libris usque ad excidium civitatis Iudaicae. Iosephus hoc opus primum in lingua Aramaica scripsit pro Iudaeis trans Euphratem. — Libri duo contra Apionem, i. e. apologia sui populi contra Alexandrinum grammaticum Apionem. Opera ed. ab Havercamp, A. 1726; C. R. Richter, L. 1826—27; Dindorf, P. 1845—47; J. Bekker, L. 1855—56; Niese, B. 1885—94. Versiones in lingua Germanica: Kaulen, Jüdische Altertümer[3], K. 1892; Clementz, Geschichte des jüdischen Krieges, Hl. 1900; Ph. Kohout, Geschichte des jüdischen Krieges, Li. 1901.

[3]) Opera eius edita sunt a Th. Mangey, Lo. 1742 (2 vol.); editio recentissima a Cohn-Wendland. B. 1896 ss. Versio Germanica procuratur a L. Cohn, B. 1909 (I. t.).

[4]) Cf. P. Heinisch, Der Einfluß Philos auf die älteste christliche Exegese (AA I 1—2), Mstr. 1908.

2. Libri apocryphi, qui infra accurate recensentur.

3. Talmud et scripta rabbinorum. Rabbini iactitant Mosen in monte Sinai praeter legem tabulis inscriptam etiam aliam legem oralem accepisse, quae per traditionem propagata, variis explicationibus oralibus, praeprimis a R. Akiba, sensim aucta et tandem a Rabbi Juda Haccadosch Tiberiade ca. a. 220 p. Ch. redacta sit in librum, nomine Mischna i. e. repetitio sc. legis vel deuteronomium (cf. שנה = repetere, deinde discere). Quia vero textus legis vel Mischna multis in locis erat obscurus, sensim novae explicationes et definitiones accrescebant, quae tandem saeculo IV. a Rabbi Jochanam Hierosolymitano collectae sunt quasi commentarii Mischnae, sub nomine Gemara (»perfectio« [»Vollendung«] vel potius »cognitum« [»Das Gelernte«]), quae cum Mischna Talmud[1]) Hierosolymitanum (Talmud Jeruschalmi) vel rectius Talmud Palaestinense constituit. Studium textus legis magis adhuc in academiis Iudaicis in Babylonia florentibus excolebatur, praeprimis per R. Asche († 498), qui traditiones illas redigebat, donec a collegio magistrorum celeberrimae academiae Pumbadithae, auctoribus praeprimis R. Jose († 503) et Abina, absolverentur nomine Gemara Babylonica, quae cum immutato textu seu Mischna Talmud Babylonicum (תלמוד בבלי) constituit, et maxima apud Iudaeos fruitur auctoritate, imo ipsi legi scriptae praefertur. Hoc intellegimus, si de Talmude simpliciter sermo est.

[1]) Talmud תַּלְמוּד i. e. doctrina vel corpus iuris Iudaici, dividitur in sex sedarim i. e. ordines: zera'im (semina), mo'ed (festa), naschim (uxores), neziḳin (damna), ḳodaschim (sanctificationes) et ṭeharoth (purgationes). Quivis ordo in plures (63) massichthoth i. e. tractatus, hi rursus in (524) perakim (capitula) et haec tandem in (4187) mischnaioth (decreta) subdividuntur. Mischna scripta est in lingua Hebraea chaldaizante, Gemara vero in lingua magis Chaldaica quam Hebraea, utraque in forma catechetica. Cf. J. Hamburger, Real-Enzyklopädie des Judentums: II. Talmud u. Midrasch, L. 1896; H. Strack, Einleitung in den Talmud[4], L. 1908; S. Funk, Die Entstehung des Talmuds, L. 1910. Elementa Talmudica sunt: Halacha i. e. norma vel via, fixa praeprimis per Tannaim (repetitores), quae praevalet in Mischna et vim obligatoriam habet; Haggada i. e. dicta, pars non legalis, traditiones, fabulae et commenta rabbinorum, praevalens in Gemara, et Kabbala, doctrina arcana, quae artificio quodam mathematico sensu literali omnino reiecto ex s. Scriptura eruitur: cf. Ginsburg, The Kabbalah, Lo. 1865; E. Bischoff, Kabbalah, L. 1903. Talmud praeterea rebus multis ridiculis, absurdis christianum

animum offendentibus scatet, de quibus cf. J. A. Eisenmenger, Entdecktes Judentum, Kön. 1700. Neuestens zeitgemäß überarbeitet u. herausgegeben von F. H. Schieferle, B. 1892/93; C. Pawlikowski, Talmud in der Theorie und Praxis, R. 1866; A. Rohling, Der Talmudjude, Mstr. 1872. Mischna saepius edita est cum versione, notis et commentariis illustrata a G. Surenhusio, A. 1698—1703 (6 f.). Textus Mischnae cum versione Germanica et notis edunt G. Beer et O. Holtzmann (Die Mischna, Text, Übersetzung und ausführliche Erklärung, Gi. 1912 ss.). Item H. Strack 8 tractatus Mischna edidit (L. 1890 ss.) et quidem de regula cum versione Germanica. Editio totius Talmudis Babylonici procurata est a Bombergio, Venetiis 1520—23 (12 t.). Commendatione dignam editionem Talmudis Babylonici una cum versione Germanica procurat L. Goldschmidt (Der babylonische Talmud mit Einschluß der vollständigen Mišnah, L. 1897 ss.), qui vero in foliis usque nunc editis non usus est cod. Hebr. Monacensi 95, unico conservato codice integri Talmudis Babylonici, quem nuperrime H. Strack edidit (Talmud Babylonicum codicis Hebraici Monacensis 95, Lei. 1912). Funk, Neumann, Wünsche, resp. Albrecht, Funk, Schlögl edunt Monumenta Talmudica, W. u. L. 1913 ss.; cf. etiam G. Aicher, Das A. T. in der Mischna (B St XI 4), Fr. 1906. Accedunt Megillath Taanith i. e. liber ieiuniorum, saeculo II. p. Ch. Aramaice conscriptus; Seder Olam i. e. explicatio historiae biblicae ab Adamo usque ad Alexandrum M., probabiliter a. R. Jose Ben Chalefta (ca. 160 p. Ch.) scripta; codex Schulchan Aruch, a R. Jos. Karo saeculo XVI. editus, cuius auctoritatem legalem Iudaei agnoscunt (Ch. Tschernowitz, Die Entstehung des Schulchanaruch, Bern 1915). Epitome eius in linguam Germanicam translata est ab H. G. F. Löwe sen. 2. edit. W. 1896 (2 vol.).

4. Scriptores profani gentiles, quorum opera magnam partem fragmentarie tantum ad nos pervenerunt; uti: *a)* Manetho, sacerdos Heliopolitanus in Aegypto, qui saec. III. a. Ch. inspectis templorum archivis historiam dynastiarum Aegyptiarum (Αἰγυπτιακά) usque ad Alexandrum M. scripsit[1]); *b)* Sanchuniathon, scriptor Phoenicius, qui historiae Phoenices scripsisse dicitur[2]); *c)* Berosus, sacerdos Babylonius, qui ca. 270 a. Ch. scripsit Βαβυλωνικά[3]); *d)* Ktesias, medicus Graecus saec. IV. a. Ch., qui edidit Περσικά[4]); tandem scriptores Graeci[5]) et Latini[6]), qui tamen caute sunt adhibendi.

[1]) Fragmenta exstant apud Flavium Josephum (C. Apion.) et Eusebium (Chronicon).

[2]) Fragmenta apud Eusebium (Praep. evang. I 9. 10; IV 16).

[3]) Fragmenta istius historiae Chaldaeorum apud Josephum et Eusebium et Syncellum.

[4]) Apud Diodorum, Athenaeum, Plutarchum, Photium.

[5]) Polybius (ca. 208—125 a. Ch.), Herodotus, Diodorus Siculus (Βιβλιοθήκη in 40 lib.), Strabo (66 a. Ch. — 24 p. Ch.) (Γεωγραφικά in 17 lib.), Appianus, Dio Cassius.

[6]) Cicero (106—13 a. Ch.), Livius (60 a. Ch.—17 p. Ch.), Plinius (23 p. Ch. natus) (Historia naturalis), Tacitus (52 p. Ch. natus), (Hist. l. 5. c. 2—13), Suetonius, Justinus, Trogus Pompeius. Loci isti collecti sunt a Schudt in Comp. hist. Iud. pot. ex gentil. scriptis coll. Frf. 1700 et a F. K. Meier, Iudaica, J. 1832.

5. Varia monumenta et inscriptiones et diversae res ex illa aetate exstantes, recentissime praeprimis in Assyria, Babylonia[1]), Aegypto[2]) et Palaestina[3]) effossae.

[1]) Excellunt monumenta et inscriptiones cuneiformes Assyrio-Babylonicae, quae in multis locis historiam sacram dilucidant eiusdemque veritatem testantur. Nominari merentur et quidem Germani: Grotefend, Schrader, Fridericus Delitzsch, Winckler, Hommel, A. Jeremias, Straßmaier, Epping, Kugler, Deimel, Nikel, Witzel, Landersdorfer, Jensen, Peiser, Bezold, O. Weber, Meißner; Austriaci-Hungari: D. H. Müller, Hrozný, Kmoskó; Angli: Layard, Hincks, H. Rawlinson, Norris, Talbot, Smith, King, Pinches; Galli: Botta, de Saulcy, Oppert, Ménant, Lenormant, Delattre, Scheil; Americani: Haupt, Hilprecht. — Kaulen, Assyrien und Babylonien[4], Fr. 1891; F. Mürdter-Friedr. Delitzch, Geschichte Babyloniens und Assyriens[2], Calw. u. St. 1891; H. Winckler, Geschichte Babyloniens und Assyriens, L. 1892; Fr. Hommel, Grundriß der Geographie und Geschichte des alten Orients, M. 1904; E. v. Starck, Babylonien und Assyrien nach ihrer alten Geschichte und Kultur, Mrb. 1907. — M. Jastrow jun., Die Religion Babyloniens und Assyriens, Gi. 1905—12; C. Frank, Studien zur babylonischen Religion, Str. 1911. — O. Weber, Die Literatur der Babylonier und Assyrer, L. 1907; H. Schneider, Kultur und Denken der Babylonier und Juden, L. 1910; S. Landersdorfer, Die Kultur der Babylonier und Assyrer, Kempten 1913; A. Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, L. 1913; Br. Meißner, Grundzüge der altbabylonischen Plastik (A O XV 1—2), L. 1914; Grundzüge der mittel- und neubabylonischen und der assyr. Plastik (A O XV 3—4), L. 1915. — H. Winckler, Keilinschriftliches Textbuch zum A. T.[2], L. 1903; H. Greßmann, Altorientalische Texte und Bilder zum A. T., Tü. 1909; F. Hommel, Die altisrael. Überlieferung in inschriftl. Beleuchtung, M. 1897; H. Zimmern und H. Winckler, Die Keilinschriften und das A. T. von E. Schrader[3], B. 1903; Th. G. Pinches, The Old Testament in the Light of the Historical Records and Legends of Assyria and Babylonia[2], Lo. 1903; A. T. Clay, Light on the Old Testament from Babel, Ph. 1907; J. Theis, Sumerisches im A. T., Tr. 1912; S. Landersdorfer, Sumerisches Sprachgut im A. T., L. 1916; A. Jeremias, Das A. T. im Lichte des alten Orients[3], L. 1916. — Delitzsch et Haupt edunt Assyriologische Bibliothek, L. 1881 ss.; Delitzsch et Haupt, Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft, L. 1890 ss.; Bezold edit Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete, L. 1886—91, B. 1892—93, Weimar 1894—98, B. 1899—1900, Str. 1901 ss.; A. Jeremias et H. Winckler edunt Vorderasiatische Bibliothek, L. 1907 ss.

[2]) Inter eos, qui Aegypto veteri describendae operam dederunt atque in eruendis monumentis emeruerunt, eminent: J. Rosellini, I monumenti dell' Egitto, Pisa 1832—44; J. F. Champollion, Monuments de l'Égypte et de la Nubie, P. 1835 bis 1845; R. Lepsius, Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien, B. 1849—59. Accedunt opera ab H. Brugsch, A. Mariette, G. Maspero, E. Naville, W. M. Flinders Petrie aliisque edita. Materiam ad illustrandam s. Scripturam servientem collegit F. Vigouroux, La Bible et les découvertes modernes en Palestine, en Égypte et en Assyrie[4], P. 1885 (editio Germanica a J. Ibach, Mainz 1885—86 procurata est), quod opus iam exoletum est. De Aegypto eiusque monumentis recentiori tempore scripserunt: G. Ebers, Ägypten in Wort und Bild, St. 1879—80;

A. Wiedemann, Ägyptische Geschichte, Go. 1884—88; Geschichte von Altägypten, Calw 1891; E. Meyer, Geschichte des alten Ägyptens, B. 1887; G. Steindorff, Die Blütezeit des Pharaonenreiches, Bie. 1900; Ägypten in Vergangenheit und Gegenwart, B. 1915; F. W. v. Bissing, Geschichte Ägyptens in Umriß, B. 1904; J. H. Breasted-H. Ranke, Geschichte Ägyptens², B. 1911. — A. Erman, Ägypten u. ägyptisches Leben im Altertum², Tü. 1896; H. Schneider, Kultur und Denken der alten Ägypter, L. 1907; W. Spiegelberg, Geschichte der ägyptischen Kunst, L. 1903; F. W. v. Bissing, Die Kunst der alten Ägypter², L. 1911; W. Wreszinski, Atlas zur altägypt. Kulturgeschichte, L. 1914. — H. Brugsch, Religion und Mythologie der alten Ägypter², L. 1891; A. Wiedemann, Die Religion der alten Ägypter, Mstr. 1904; Flinders Petrie, The Religion of Ancient Egypt, Lo. 1906; A. Erman, Die ägyptische Religion², B. 1909; G. Roeder, Urkunden zur Religion des alten Ägypten, J. 1915. — W. M. Müller, Asien und Europa nach altägyptischen Denkmälern, L. 1893. — G. Steindorff edit Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, L., Urkunden des ägypt. Altertums, L. Porro cf. § 7.

[3]) E. Sellin, Der Ertrag der Ausgrabungen im Orient für die Erkenntnis der Entwicklung der Religion Israels, L. 1905; Macalister-Hashagen, Streiflichter zur biblischen Geschichte aus der altpalästinensischen Stadt Gezer, Wismar 1907; Vincent, Canaan d'après l'exploration récente, P. 1907; C. Steuernagel, Tell el-Mutesellim. 1. Bd. Fundbericht, erstattet von Schumacher, L. 1908; R. Kittel, Die orientalischen Ausgrabungen und die ältere biblische Geschichte², L. 1908; H. Greßmann, Die Ausgrabungen in Palästina und das A. T., Tü. 1908; P. Karge, Die Resultate der neuen Ausgrabungen und Forschungen in Palästina (B Z Fr III 8/9) 1910; J. P. Thomsen, Palästina und seine Kultur in fünf Jahrtausenden, L. 1909. Accedunt papyri Aramaicae in Assuan-Elephantine 1904 et 1906 dedectae (cf. Aramaic Papyri discovered at Assuan. Edited by H. A. Sayce, Lo. 1906; O. Rubensohn, Drei aram. Papyrusurkunden aus Elephantine, A P A 1907; E. Sachau, Aramäische Papyrus und Ostraka aus Eleph., L. 1911), quae pro scientia rerum Iudaeorum in diaspora magni momenti sunt (cf. Döller, Th Q LXXXIX [1907] 497—507; XC [1908] 376—384).

§ 3. Subsidia historiae sacrae

Historiae sacrae V. T. illustrandae inserviunt etiam variae scientiae biblicae, qua nostris praeprimis temporibus coluntur et promoventur. Quia inter hosce historiae nostrae terminos data occasione suis locis inseremus quaestiones geographicas, archaelogicas, isagogicas, chronologicas, etiam haec subsidia hic notare licebit.

A. Historia biblica

1. Post Flavium Josephum primus inter Christianos Sulpicius Severus, presbyter Aquitanus († ca. 420), scripsit Chronicorum ll. II a creatione mundi usque ad annum 400 p. Chr. In scriptis s. Augustini[1]), Chrysostomi et Theodoreti, nonnullae notae historicae sparsae occurrunt. A medio aevo historia biblica plerumque cum pro-

fana pertractabatur, ut ab Usserio[2]), episcopo Anglicano, et cum ecclesiastica, uti a J. Basnage[3]), Vitringa[4]), Spanheim[5]), Buddeo[6]) acatholicis et a Bossueto[7]), Alexandro Natali[8]) et Calmeto[9]) catholicis.

[1]) De civitate Dei libri 22; Sermones de Scripturis (Migne, Patrolog. Lat. XXXVIII).

[2]) Annales V. et N. T., Lo. 1650—54.

[3]) Histoire de l'Ancien et du N. T., A. 1704.

[4]) Hypotyposis hist. et chron., Frk. 1708.

[5]) Hist. ecclesias. V. T., Lugd. B. 1701.

[6]) Histor. eccles. V. T., Hl. 1726—29.

[7]) Discours sur l'histoire univers., P. 1681.

[8]) Historia eccles. V. et N. T., Bing. 1784.

[9]) Histoire de l'Anc. et du N. T., P. 1718 (a creatione usque ad excidium Hierosol.. Latina editio Aug. Vind. 1788; Dictionarium hist., crit., chronol., geogr. et lit. s. Scripturae, Aug. Vind. 1729.

2. Inde a saeculo XVIII. scientia a deismo Anglicano et naturalismo Gallicano (encyclopaedistis) vitiata est; modo rationalistico s. Scripturae historiam tractare conabantur plures docti Germanici protestantes, quin quidquam memoratu digni praestitissent. G. L. Bauer[1]) et asseclae eius miracula negabant vel mythice exponebant; ulterius progressus est M. de Wette[2]), qui s. Scripturam totam habet mythum, quamvis non semel sententiam mutaverit. Alii auctores protestantes ut Hengstenberg[3]), H. Kurtz[4]), A. Köhler[5]) interpretationi rationalisticae se opposuerunt. Inter recentiores auctores protestantes, qui de re biblica scripserunt, multi plus minusve ad rationalismum inclinant, qua de causa in usu eorum librorum quaedam cautio adhibenda est. Ex magno eorum numero sequentes citentur: H. Ewald[6]), F. Hitzig[7]), G. F. Oehler[8]), Stade et Holtzmann[9]), B. Stade[10]), E. Riehm-K. Pahncke[11]), Aug. Dillmann-R. Kittel[12]), H. Winckler[13]), Klostermann[14]), Cornill[15]), Smend[16]), M. Löhr[17]), E. Schürer[18]), K. Marti[19]), Guthe[20]), Giesebrecht[21]), Oettli[22]), Budde[23]), E. Meyer[24]), E. König[25]), E. Sellin[26]), R. Kittel[27]), Gemoll[28]), Lehmann-Haupt[29]), Bertholet[30]), Kautzsch[31]), Wellhausen[32]), Meinhold[33]).

Inter Iudaeos mentione digni sunt: L. Herzfeld[34]), Graetz[35]).

Ex parte catholica de historia sacra et theologia biblica V. T. scripserunt: Haneberg[36]), Messmer[37]), Danko[38]), Scholz[39]), E. Nagl[40]), Hetzenauer[41]), Selbst[42]), Linder[43]), Schöpfer[44]).

[1]) Hebräische Mythologie des A. u. N. T., Altdorf 1802—03

[2]) Kritik der israelit. Geschichte, Hl. 1807.

[3]) Die Bücher Moses und Ägypten, B. 1841; Christologie des A. B., B. 1854—57: Geschichte des Reiches Gottes unter dem A. B., B. 1869—71.

[4]) Geschichte des A. B. (bis Josue), B. 1853—58; Lehrbuch der hl. Geschichte, Kön. 1868.

[5]) Lehrbuch der biblischen Geschichte des A. T., Erl. 1875—93.

[6]) Geschichte des Volkes Israel[3], Gö. 1864—66.

[7]) Geschichte des Volkes Israel, L. 1869.

[8]) Theologie des A. T.[2], St. 1882.

[9]) Geschichte des Volkes Israel, B. 1887—88.

[10]) Biblische Theologie des A. T., Tü. 1905.

[11]) Alttestamentliche Theologie, Hl. 1889.

[12]) Handbuch der alttestamentlichen Theologie, L. 1895.

[13]) Geschichte Israels, L. 1895—1900.

[14]) Geschichte des Volkes Israel bis zur Restauration unter Es. u. Neh., M. 1896.

[15]) Geschichte des Volkes Israel, Chi. 1898.

[16]) Lehrbuch der alttestamentl. Religionsgeschichte, Fr. 1899.

[17]) Geschichte des Volkes Israel, Str. 1900; Israels Kulturentwicklung, Str. 1911.

[18]) Geschichte des jüd. Volkes im Zeitalter Jesu Christi[4], L. 1901—09.

[19]) Geschichte der israel. Religion[4], Str. 1903.

[20]) Geschichte des Volkes Israel[2], Tü. 1904.

[21]) Grundzüge der isr. Religionsgeschichte, L. 1904.

[22]) Geschichte Israels bis auf Alexander den Großen, Calw u. St. 1905.

[23]) Die Religion des Volkes Israel bis zur Verbannung, Gi. 1905.

[24]) Die Israeliten und ihre Nachbarstämme, Hl. 1906.

[25]) Geschichte des Reiches Gottes bis auf Jesus Christus, Brsch. u. L. 1908: Geschichte der alttest. Religion[2], Gü. 1915.

[26]) Die alttestamentl. Religion im Rahmen der anderen orientalischen, L. 1908.

[27]) Geschichte des Volkes Israel[2], Go. 1909—12.

[28]) Grundsteine zur Geschichte Israels, L. 1911.

[29]) Israel. Seine Entwicklung im Rahmen der Weltgeschichte, Tü. 1911.

[30]) Biblische Theologie des A. T., Tü. 1911.

[31]) Biblische Theologie des A. T., Tü. 1911.

[32]) Israelitische und jüdische Geschichte[7], B. 1914.

[33]) Geschichte des jüdischen Volkes von seinen Anfängen bis gegen 600 n. Chr., L. 1916.

[34]) Geschichte des Volkes Israel von der Zerstörung des ersten Tempels bis zur Einsetzung des Makkabäers Schimon, Brsch. 1847.

[35]) Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart, L. 1874—75.

[36]) Geschichte der bibl. Offenbarung[2], R. 1863; [4] 1876 ed. a Weinhart.

[37]) Geschichte der Offenbarung, Fr. 1857.

[38]) Historia revelationis div. V. T., Vindob. 1862.

[39]) Handbuch der Theologie des A. B. im Lichte des N., R. 1861—62.

[40]) Die nachdavidische Königsgeschichte Israels, W. u. L. 1905.

[41]) Theologia biblica, Fr. 1908.

[42]) Schuster u. Holzammer, Handbuch der Biblischen Geschichte[7], I: Das A. T., Fr. 1910.

[43]) Geschichte des A. B., Klagenfurt 1910—13 (II. tom. a Cigoi 1914—16).

[44]) Geschichte des A. T.[5], Brix. 1911—13.

Huc pertinent singuli tractatus et disssertationes in lexicis et ephemeridibus. **Lexica pro universa theologia:** *a)* Catholica: Wetzer u. Weltes Kirchen-Lexikon[2], ed. a J. Hergenröther et a F. Kaulen, Fr. 1882—1903; The Catholic Encyclopedia, ed. ab Herbermann aliisque, N. Y. et Lo. 1901—06; M. Buchberger, Kirchliches Handlexikon. M. 1907—12. *b)* Protestantica: A. Hauck, Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche[3], L. 1896—1913; Schiele, Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Tü. 1909—13. *c)* Judaica: J. Hamburger, Realenzyklopädie des Judentums, L. 1896—1901; Singer, The Jewish Encyclopaedia, N. Y. et Lo. 1901—06. — **Lexica biblica.** *a)* Catholica: Vigouroux, Dictionnaire de la Bible, P. 1891 bis 1912; M. Hagen, Lexicon biblicum, P. 1905—11; Realia biblica geographica, naturalia, archaeologica, P. 1914. *b)* Protestantica: G. B. Winer, Biblisches Real-Wörterbuch[3], L. 1847—48; D. Schenkel, Bibel-Lexikon, L. 1869—75; P. Zeller, Biblisches Handwörterbuch, Calw u. St. 1884—85; E. C. Aug. Riehm-F. Baethgen, Handwörterbuch des biblischen Altertums[2], Bielefeld u. L. 1893—94; H. Guthe, Kurzes Bibelwörterbuch, Tü. u. L. 1903; J. Hastings, A Dictionary of the Bible, Ed. 1898—1904; Cheyne and Black, Encyclopaedia Biblica, Lo. 1899—1903; M. Jacobus, A Standard Bible Dictionary, N. Y. 1909. — **Ephemerides et libelli pro re biblica.** *a)* Catholica: Revue biblique internationale, P. 1891 ss.; Biblische Zeitschrift, Fr. 1903 ss. Accedunt Biblische Studien, ed. a Bardenhewer, Fr. 1896 ss. et Alttest. Abhandlungen, ed. a Nikel, Mstr. 1909 ss. et Biblische Zeitfragen, ed. primum a Nikel, nunc ab Heinisch, Mstr. 1908 ss. *b)* Protestantica: Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, Gi. 1881 ss; Beihefte zur Zeitschrift f. d. altt. Wissenschaft, Gi. 1896 ss.; Beiträge zur Wissenschaft vom A. T. ed. a R. Kittel, L. 1908 ss.; Palästina-Jahrbuch, ed. a Dalman, L. 1905 ss.; Das Land der Bibel, ed. a G. Hölscher, L. 1915 ss. Porro consulendae sunt aliae diversae ephemerides ut *a)* Zeitschrift für katholische Theologie. I. 1877 ss.; Der Katholik, Mz. 1821 ss.; Theologische Quartalschrift, Tü. 1819 ss.; Theologisch-praktische Quartalschrift, Linz 1848 ss.; Theologisch-praktische Monatschrift, Passau 1891 ss.; Pastor bonus, Tr. 1888 ss.; Theologie und Glaube, Pad. 1909 ss.; Natur und Offenbarung, Mstr. 1855 ss. *b)* Orientalistische Literaturzeitung, B., resp. L. 1898 ss.; Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, L. 1847 ss.; Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, W. 1887 ss.; Theologische Studien und Kritiken, Go. 1828 ss.; Der Alte Orient, L. 1900 ss.; Mitteilungen der vorderasiatischen Gesellschaft, L. 1896 ss.; Leipziger semitistische Studien, ed. a Fischer et Zimmern, L. 1903 ss.

Accedunt alia scripta specialia, uti L. Reinke († 1879), Beiträge zur Erklärung des A. T., 9 t., Mstr. 1851 ss.; H. Zschokke, Biblische Frauen des A. T., Fr. 1882; Theologie der Propheten, Fr. 1877; Der dogm.-ethische Lehrgehalt der alttest. Weisheitsbücher, W. 1889; P. Scholz, Götzendienst und Zauberwesen bei den alten Hebräern, R. 1877; A. Niemeyer, Charakteristik der Bibel, Hl. 1830; H. Schultz, Alttest. Theologie, Frk. 1869; G. Fr. Öhler, Theologie des A. T.[3], St. 1891; Ewald Lehre d. Bibel von Gott, L. 1871 ss., 4 t.; Schiaparelli-Lüdtke, Astronomie im A. T., Gi. 1904, et alia opera infra citata.

Mythologiam Graecam cum ss. Litteris compararunt: Fr. Reinhard, Odysseus und sein Sänger Homer im Lichte christl. Weltanschauung, Mstr. 1892; E. Fourrière, Balaam et la mythologie, P. 1891; La tribu de Dan et les mythologies de la Phénicie et de la Grèce, Amiens 1898; E. Fourrière-F. Endler, Homers Entlehnungen aus d. B. Judith, Warnsdorf 1891; J. Schreiner, Hercules redivivus, Mz. 1899. — D. Völter multas res biblicas cum mythologia Aegyptica

comparat et eas exinde explicare vult: Ägypten u. die Bibel[4], Lei. 1909 (sed cf. Erman, Deutsche Literatur-Zeitung, Bd. XXXII [1911] 2373—2380); Die Patriarchen und die ägyptische Mythologie, Lei. 1912; Mose und die ägypt. Mythologie, Lei. 1912. — P. Jensen (Das Gilgamesch-Epos in der Weltliteratur, Str. 1906; Moses, Jesus, Paulus, drei Sagenvarianten des babyl. Gottmenschen Gilgamesch, Frk. 1909) demonstrare enititur omnes fere relationes biblicas et V. et N. T. ex carmine epico Babylonico, quod secundum personam principalem Gilgamesch denominatur, esse mutuatas (sed cf. J. Döller, Das Gilgamesch-Epos und die Bibel, Katholik, Mz. 1908 [III. S. XXXVIII] 277—289). — O. Dähnhardt, Natursagen, I. Bd.: Sagen zum A. T. L. u. B. 1907. — Mythologische Bibliothek, L. 1907 ss.; W. Schultz edit: Mithra, Monatsschrift für vergleichende Mythenforschung, W. et L. 1914 ss.

B. Introductio in sacram Scripturam

1. Cum haeretici veritatem christianam impugnare coepissent, ss. patres etiam auctoritatem canonicam s. Scripturae defendere coacti erant. Quaedam quaestiones isagogicae inveniuntur in scriptis Theophili, Tertulliani, Irenaei, Clementis Alexandrini; occasione data de eadem materia tractant Origenes, Eusebius, praeprimis autem Hieronymus, Chrysostomus, Theodoretus in notis, quas commentariis suis praemittunt. Specialiter de hac re scripserunt Augustinus, Adrianus, Junilius Africanus, Cassiodorus.

2. Theologi medii aevi in operibus suis dogmaticis et exegeticis nonnulla tangunt, quae ad isagogen s. Scripturae pertinent: generatim labores ss. patrum retractant. Interpretes inde a saeculo XV. usque ad XVIII. explicationi librorum ss. praemittunt prologos, in quibus ea absolvunt, quae introductionem specialem concernunt, v. g. Nicolaus Lyranus. Ex professo hanc disciplinam tractare coeperunt Sanctius Pagninus, Sixtus Senensis, Bellarminus, quos secuti sunt docti theologi e societate Jesu ut e. g. Salmeron, Bonfrerius, Menochius aliique docti catholici[1]) et protestantes.

[1]) Cf. Migne, Scripturae sacrae cursus completus, P. 1840—45 (28 t.).

3. Auctor introductionis historico-criticae est Richardus Simon[1]), qui introductionem N. T. ab illa V. T. seiunxit, et in suis hypothesibus (in historia V. T.) saepe ad interpretationem rationalisticam inclinare videtur. Post eum pauci docti catholici scientiam hanc excoluerunt, eo magis vero protestantes, ex quibus multi ut I. G. Eichhorn, G. Bertholdt, M. L. de Wette, Fr. Bleek, Vatke, Ewald, criteria Semleri († 1791), patris rationalismi, secuti, modo rationalistico s. Scripturam tractarunt, characterem supernaturalem, authentiam, axiopistiam librorum sacrorum negantes[2]).

[1]) Richardus Simon († 1712), Histoire critique du Texte, des Versiones et des Commentateurs du Vieux Testament, P. 1678; Histoire critique du Texte du Nouveau Testament, P. 1689. Cf. F. Stummer, Die Bedeutung Richard Simons für die Pentateuchkritik (A A III/4), Mstr. 1912.

[2]) Essentia rationalismi biblici in eo est sita, quod s. Scripturam omni elemento supernaturali exuat et ad conditionem librorum profanorum reducat. Distinguitur autem in Scripturis triplex elementum supernaturale: *a)* Dogmaticum (mysteria). Contra hoc invectum est Semleri systema accommodationis, quo omnia mysteria a Christo et Apostolis praedicata nonnisi praeiudicia sunt et erroneae sententiae, quibus illi se accommodarint. *b)* Morale, i. e. praecepta et consilia, quae ad ordinem gratiae supernaturalem pertinent. Contra hoc dirigitur Kantii († 1804) systema moralis interpretationis, vi cuius omnia mysteria, miracula et totus legis supernaturalis complexus nil prorsus sint facienda iuxta historicum et grammaticum sensum, sed unice attendendum ad moralia documenta, quae ex illis quomodocunque erui possint. *c)* Historicum, contra quod invectum est systema interpretationis mythicae scholae Tubigensis (Strauß † 1874). Accedit systema interpretationis psychologicae vel naturalis (Paulus Heidelb. † 1851), quae tota in subiectivo psychologico sensu fundatur.

4. Hanc rationem sacram Scripturam tractandi rationalisticam, quae characterem divinum e sacris libris eliminare conabatur, alii docti viri protestantes (v. g. Hengstenberg, Hävernick, Keil) impugnabant et scientifice evertebant itaque divinitatem sacrae Scripturae revindicabant, docendo saniorem methodum sive mysticam, sive grammatico-historicam, sive traditionalem et analogiae fidei symbolorum accommodatam, sive panharmonicam. Recentissimo tempore etiam theologi catholici laudabili modo partes isagogicas in libros sacros illustraverunt et explicaverunt. Sicut protestantes in operibus introductoribus in s. Scripturam in diversas partes abeunt et alii liberalius, alii rigorosius de s. Scriptura sentiunt, ita simile quid inter exegetas catholicos nunc observari potest. Attamen saepe difficile est dictu, utrum quidam »conservativis« an »liberalibus« adnumerandus sit, qua de causa huiusmodi distinctionem omittere velimus.

a) Ex parte catholica sequentia opera introductoria ex recentiori tempore notentur: J. G. Herbst-B. Welte, Historisch-kritische Einleitung in die Heil. Schriften des A. T., Fr. 1840—44; A. Scholz, Einleitung in die Heiligen Schriften des A. T., Köln 1845—48; F. H. Reusch, Lehrbuch der Einleitung ins A. T.[4], Fr. 1870; W. Schenz, Einleitung in die kanonischen Bücher des A. T., R. 1887; C. Rösch, Die Heil. Schriften des A. T., I. Teil: Die historischen Schriften, Mstr. 1908; R. Cornely, Historica et critica introductio in U. T. libros sacros[2], P. 1893—97; Cornely-Hagen, Historicae et criticae introductionis in U. T. libros sacros compendium[6], P. 1909; Fr. F. Gigot, Special Introduction to the Study of the Old Testament[2], N. Y. 1903—06; General Introduction to the Study of the Holy Scripture, N. Y. 1904; W. Fell, Lehrbuch der allgemeinen Einleitung in das A. T., Pad. 1906; Telch, Introductio generalis in Scripturam sacram, R. 1908; M. Seisenberger, Einführung

in die Heilige Schrift[6], R. 1909; J. Mader, Allgemeine Einleitung in das A. u. N. T.[2], Mstr. 1912; F. Kaulen-G. Hoberg, Einleitung in die Heil. Schrift des A. u. N. T.[5], Fr. 1911—1913; K. Holzhey, Kurzgefaßtes Lehrbuch der speziellen Einleitung in das A. T., Pad. 1912; H. Höpfl, Compendium in sacros V. T. libros, Sublaci 1914.

b) Recentiores introductiones in V. T. protestanticae: A. Kuenen, Historisch-kritische Einleitung in die Bücher des A. T. (Deutsche Ausgabe: I. Teil von Th. Weber. II. Teil von Th. Müller), L. 1887—92; E. Reuß, Die Geschichte der Heiligen Schriften des A. T.[2], Brsch. 1890; Fr. Bleek-J. Wellhausen, Einleitung in das A. T.[6], B. 1893; E. König, Einleitung in das A. T., Bonn 1893: W. R. Smith-J. W. Rothstein, Das A. T., seine Entstehung und Überlieferung, Fr. 1894; S. R. Driver-J. W. Rothstein, Einleitung in die Literatur des A. T., B. 1896; W. W. Graf Baudissin, Einleitung in die Bücher des A. T., L. 1901; K. Budde, Geschichte der althebräischen Literatur. Apokryphen und Pseudepigraphen von A. Bertholet, L. 1906: H. Strack, Einleitung in das A. T.[6], M. 1906; C. Steuernagel, Lehrbuch der Einleitung in das A. T., Tü. 1912; C. H. Cornill, Einleitung in die kanonischen Bücher des A. T.[7], Tü. 1913; Zur Einleitung in das A. T., Tü. 1912; E. Sellin, Einleitung in das A. T.[2], L. 1914; Zur Einleitung in das A. T., L. 1912.

c) Opera introductionis Iudaica: J. Fürst, Geschichte der bibl. Literatur und des jüdisch-hellenistischen Schrifttums, L. 1867—70: D. Cassel, Geschichte der jüd. Literatur, B. 1871; A. Geiger, Einleitung in die biblischen Schriften, in: Nachgelassene Schriften, Bd. IV, B. 1877, 1—279; L. Wogue, Histoire de la Bible et de s'exégèse biblique, P. 1881; G. Karpeles, Geschichte der jüdischen Literatur, B. 1886; L. Blau, Zur Einleitung in die Heilige Schrift, Str. 1894; M. Eisenstadt, Über Bibelkritik in der talmudischen Literatur, B. 1894.

C. Archaeologia biblica

Archaeologia seu enarratio antiquitatum primo tempore non tantum instituta, sed et facta (historiam) amplectebatur[1]); medio autem aevo tanquam obiectum archaeologiae biblica instituta tantum tractabantur et quidem in variis monographiis, quas collegit Ugolinus[2]). Recentiori tempore plures archaeologiae editae sunt a catholicis theologis[3]) et a protestantibus[4]) et Iudaeis[5]).

[1]) V. g. Antiquitates Flavii Josephi (Ἀρχαιολογία Ἰουδαϊκή), qui Dionysium Halicarnasseum imitatus esse videtur, qui historiam Romanam nomine Ῥωμαϊκῆς ἀρχαιολογίας scripsit.

[2]) Bl. Ugolinus († 1769), Thesaurus antiquitatum sac. complectens selectissima clarissimorum virorum opuscula, in quibus veterum Hebraeorum mores, leges, instituta, ritus sacri et civiles illustrantur, Venet. 1744—69 (34 t.).

[3]) J. Jahn, Bibl. Archäologie[2], W. 1817—25; Archaeologiae biblicae in epitomen redacta[2], W. 1814; Ackermann, Archaeol. bibl., W. 1826; J. Scholz. Handb. d. bibl. Archäol., Bonn 1834; J. Allioli, Handb. d. bibl. Altertumskunde, Landshut 1844; P. Scholz, Die heil. Altertümer des Volkes Israel, R. 1868; B. Haneberg, Die relig. Altertümer der Bibel[2], M. 1869; B. Schäfer, Die relig. Altertümer der Bibel[2], Mstr. 1891; P. Schegg-J.B. Wirtmüller, Bibl. Archäologie, Fr. 1887; Fr. Kortleitner, Archaeologia biblica. Nova editio, I. 1917.

[4]) Rosenmüller, Handbuch der bibl. Altertumskunde, L. 1823—31; De Wette-Räbiger, Lehrb. d. hebr.-jüd. Archäologie[4], L. 1864; H. Ewald, Die Altert. des Volkes Israel[3], Go. 1866; C. F. Keil, Handbuch der biblischen Archäologie[2], Frk. 1875; W. Nowack, Lehrb. der hebr. Archäologie, L. 1894; I. Benzinger, Hebräische Archäologie[2], Tü. 1907; R. Kittel, Studien zur hebräischen Archäologie und Religionsgeschichte. L. 1908; J. P. Thomsen, Kompendium der palästinischen Altertumskunde, Tü. 1913; P. Volz, Die biblischen Altertümer, Calw 1914.

[5]) J. S. Saalschütz, Archäologie der Hebräer, Kön. 1855—56; S. Krauß, Talmudische Archäologie, L. 1910.

D. Chronologia biblica

Quamvis multi docti in chronologia biblica accurate stabilienda insudarint, tamen de chronologia aevi ante Salomonem adhuc varia dubia exstant. Effossiones recentissimo tempore factae chronologiam biblicam valde illustrarunt et veram esse saepe testantur. Notae chronologicae in s. Scriptura multifariam corruptae sunt, ita ut chronologia biblica vix definite stabiliri possit. Ceterum Scripturae s. non est chronologiam ex professo tractare, sed passim tantum tales notas immiscet. Incertitudine hac chronologica auctoritas s. Scripturae non minuitur. Chronologiam biblicam cum chronologia populorum veterum plures comparare et conciliare studuerunt.

E. Mahler, Bibl. Chronologie und Zeitrechnung d. Hebr., W. 1887; Lederer, Die bibl. Zeitrechnung. Erl. 1889: Neteler, Stellung der alttest. Zeitrechnung in der altorient. Geschichte, Mstr. 1894: Fotheringham, The Chronology of the Old Test., C. 1906: N. Howard, Neue Berechnungen über d. Chronologie des A. T., Bonn 1904; O. Toffteen, Ancient Chronology. P. I, Chi. 1907; A. Bosse, Die chronologischen Systeme im A. T. und bei Josephus, M V G XIII 2 (1908); S. Euringer, Die Chronologie der biblischen Urgeschichte (B Z Fr II 11), 1909: F. A. Herzog, Die Chronologie der beiden Königsbücher (A A I 5), Mstr. 1909; A. Deimel, Veteris Testamenti chronologia monumentis Babyl. Assyriis illustrata, Rom 1912; E. Mahler, Handbuch der jüdischen Chronologie, L. 1916.

E. Geographia biblica

Geographia terrae sacrae iam antiquissimo tempore per scriptores Iudaeos[1]), Graecos et Romanos[2]), per Eusebium et Hieronymum[3]), scriptores Arabes[4]), speciatim autem per itineraria[5]) inde a saeculo IV. usque ad nostra tempora illustrata est, et praecipue nostris temporibus maxime elucidatur[6]), ita ut iam historiam geographiae biblicae scribere liceat[7]).

[1]) In scriptis Flavii Josephi, Philonis et Talmud. Cf. Neubauer, La Géographie du Talmud, P. 1868.

[2]) Herodotus, Strabo, Ptolemaeus (Geogr. libri 8), Dio Cassius, Plinius, Tacitus.

[3]) Eusebius Caes., Onomasticon urbium et locorum s. Scripturae, seu liber de locis Hebr. cum vers. Lat. Hieronymi ed. a Paul de Lagarde (2. ed. Gottingae 1887) et a Klostermann (L. 1902) et a F. Wutz (L. 1914—15).

[4]) Edrissi, Abulfeda, Tabula Syriae, Annales Muslemici.

[5]) Cf. T. Tobler, Bibliographia geographica Palaestinae, L. 1867; Descriptiones terrae sanctae ex saeculo VIII, IX, XII et XV, L. 1874; Tobler et Molinier, Itinera Hierosolymitana et descriptiones terrae sanctae, Genevae 1879; Röhricht, Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande, Go. 1889; Bibliotheca geographica Palaestinae, B. 1890; A. Baumstark, Abendländische Palästinapilger des ersten Jahrtausends und ihre Berichte (Görresgesellschaft) 1906.

[6]) H. Relandus, Palaestina ex monumentis veteribus illustrata, Norimb. 1726; C. Raumer, Palästina[4], L. 1860; E. Robinson, Palästina und die südl. angrenzenden Länder, Hl. 1841—42; Neuere biblische Forschungen in Palästina, B. 1857; Guérin, Description géographique, historique et archéologique de la Palestine, P. 1868 bis 1880; Rieß, Biblische Geographie, Fr. 1872; Sepp, Jerusalem und das Hl. Land[2]. Schaffhausen 1873—76; G. Ebers et H. Guthe, Palästina in Wort und Bild[2], St. 1886—87; F. Buhl, Geographie des alten Palästina, Fr. u. L. 1896; Zanecchia-Dorangeon, La Palestine d'aujourd'hui, ses sanctuaires, ses localités bibliques et historiques, P. 1899; Frohnmeyer, Bibl. Geographie[12], Calw u. St. 1903; J. Döller, Geographische und ethnographische Studien zum III. und IV. Buche der Könige. W. 1904; P. Thomsen, Loca sancta, He. 1907; Baedeker, Palästina und Syrien[7], L. 1910; P. Thomsen, Systematische Bibliographie der Palästina-Literatur. L. u. N. Y. 1908—16.

Ephemerides: Das Hl. Land, Köln 1857 ss.; Quarterly Statement des Palestine Exploration Fund, Lo. 1865 ss.; Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereines. L. 1878 ss.; Revue biblique, P. 1892 ss.; Revue de l'Orient latin, P. 1893 ss.; Échos d'Orient, P. 1898 ss.; Oriens christianus, Rom 1901 ss.

Tabulae geographicae: Th. Menke, Bibel-Atlas, Go. 1868; R. v. Rieß, Bibel-Atlas, Fr. 1895; R. de Rieß - C. Rückert, Atlas Scripturae sacrae[2]. Fr. 1906; Frohnmeyer u. Benzinger, Bilderatlas zur Bibelkunde, St. 1906; M. Hagen, Atlas biblicus, P. 1907; H. Guthe, Bibelatlas, L. 1911. — Fischer-Guthe, Wandkarte von Palästina, L. (sine anno); Topographical and Physical Map of Palestine compiled from the Palestine Exploration Fund Surveys and others Authorities under the Direction of J. G. Bartholomew and revised by G. A. Smith. Ed. (sine anno); Palestine from the Surveys conducted for the Committee of the Palestine Exploration Fund compiled by G. Armstrong and revised by Colonel S. Ch. W. Wilson and Major C. R. Conder, Lo. 1900; Palmer-Guthe, Mosaikkarte von Madaba, L. 1906.

[7]) G. A. Smith, The Historical Geography of the Holy Land[13], Lo. 1907.

§ 4. Dispositio

In benignissimo praeparandae salutis opere Deum primo videmus processisse via universalistica, dein autem via particularistica populum Israel sibi in peculium segregando, ut esset ceteris

»gens sacerdotalis«, et in plenitudine temporis salus per Messiam universis populis communicaretur, ergo fieret universalis. Tali modo historia sacra Veteris Testamenti sponte dilabitur in duas periodos:

Periodus prior, a creatione mundi usque ad vocationem Abrahae, complectitur praeparationem salutis universalisticam.

Periodus altera, a vocatione Abrahae usque ad Christum, continet salutis praeparationem particularisticam in theocratia Israel.

Periodus prior tribus distinguitur sectionibus:

Sectio prima: A creatione mundi usque ad lapsum protoparentum; status naturae innocentis.

Sectio secunda: A lapsu protoparentum usque ad diluvium, peccati origo et evolutio; lex naturalis.

Sectio tertia: A diluvio usque ad vocationem Abrahae, incrementum malitiae; praecepta noachitica.

Periodus altera item in tres sectiones discedit:

Sectio prima: A vocatione Abrahae usque ad Mosen; praeparatio theocratiae.

Sectio secunda: A Mose usque ad exsilium Babylonicum; fundatio et evolutio theocratiae.

Articulus primus: A Mose usque ad Josuam; fundatio theocratiae.

Articulus secundus: A Josua usque ad exsilium Babylonicum; evolutio theocratiae.

Caput primum: A Josua usque ad Samuelem; evolutio pontificii.

Caput secundum: A Samuele usque ad schisma; evolutio regni.

Caput tertium: A schismate usque ad exsilium Babylonicum; evolutio prophetismi.

Sectio tertia: Ab exsilio Babylonico usque ad Christum; translatio theocratiae inter gentes.

Articulus primus: Ab exsilio Babylonico usque ad reditum de exsilio; theocratia inter gentes exul.

Articulus secundus: A reditu de exsilio usque ad Christum theocratia sub gentibus in patria restituta.

Epimetron denique adiunget synopticam historiam principalis exponendorum fontis, puta:

Sectio prima: Historiam canonis librorum sacrorum V. T.

Sectio secunda: Historiam conservationis vel integritatis textus librorum sacrorum.

Sectio tertia: Historiam propagationis eorum in versionibus antiquis.

Periodus prior

A creatione mundi usque ad vocationem Abrahae

Sectio prima

A creatione mundi usque ad lapsum protoparentum

Status naturae innocentis

§ 1. Creatio mundi

Hummelauer, Der biblische Schöpfungsbericht, Fr. 1877; Nochmals der biblische Schöpfungsbericht (B St III 2), Fr. 1899; C. Braun, Über Kosmogonie vom Standpunkte christlicher Wissenschaft², Mstr. 1895; Deppe, Der biblische Schöpfungsbericht und die Naturwissenschaft, Natur und Offenbarung, Mstr. XLV (1899) 417 ss.; Kaulen, Der biblische Schöpfungsbericht, Fr. 1902; Holzhey, Schöpfung, Bibel und Inspiration, St. 1902; Nikel, Genesis und Keilschriftforschung, Fr. 1903; H. Obermaier, Die Schöpfung nach Bibel und Naturwissenschaft, Salzburg 1906; N. Peters, Glauben und Wissen im ersten biblischen Schöpfungsbericht, Pad. 1907; K. Gutberlet, Gott und die Schöpfung, R. 1910; A. Schmitt, Bibel und Naturwissenschaft (B Z Fr. III 7), Mstr. 1910; A. Kirchner, Die babylonische Kosmogonie und der biblische Schöpfungsbericht, Mstr. 1910; A. Gockel, Schöpfungsgeschichtliche Theorien², Köln 1910; Zapletal, Der Schöpfungsbericht der Genesis (1, 1–2, 3)², R. 1911; A. Deimel, »Enuma Eliš« sive epos Babylonicum de creatione mundi, Romae 1912; A. Rohner, Das Schöpfungsproblem bei Moses Maimonides, Albertus Magnus und Thomas v. Aquin, Mstr. 1913; S. Landersdorfer, Die sumerischen Parallelen zur bibl. Urgeschichte (A A VII 5), Mstr. 1917.

O. Zöckler, Geschichte der Beziehungen zwischen Theologie und Naturwissenschaft mit besonderer Rücksicht auf die Schöpfungsgeschichte, Gü. 1877—79; P. Jensen, Die Kosmologie der Babylonier, Str. 1890; F. Lukas, Die Grundbegriffe in den Kosmogonien der alten Völker, L. 1893; H. Gunkel, Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit, Gö. 1895; H. Zimmern, Biblische und babylonische Urgeschichte, L. 1901; Lotz, Biblische Urgeschichte in ihrem Verhältnis zu den Urzeitsagen anderer Völker, L. 1907.

1. Moses historiae praeparationis salutis tanquam prooemium brevissimum praemittit initium seu creationem omnium rerum: *In principio*[1]) *creavit*[2]) *Elohim*[3]) *coelum*[4]) *et terram* (i. e. universum mundum non perfectum, sed in forma aliqua elementari — creatio prima immediata Gn 1, 1). Hac cosmogonia, quae Deum creatorem aeter-

num, mundum vero a Deo creatum seu contingentem esse docet, errores ethnicorum et haereticorum excluduntur. Creavit autem Deus sola sua voluntate coelum, non vacuum, sed angelis plenum[5]) et simul (vel postea) terram, molem indigestam. Pro scopo suo Moses statim transit ad describendum statum terrae elementarem i. e. ad geogoniam: *Terra autem erat inanis et vacua* — Tohu Vabohu (Chaos) — i. e. vitae, lucis, caloris et ordinis expers[6]), moles tenebris et aquis undique circumfusa, super quam Spiritus Dei ferebatur, ut sua virtute divina vivificatrice eam foveret et formaret[7]).

[1]) Multae exstant de hac voce sententiae, quarum trés praecipuae sunt: *a)* In principio seu initio temporis, ut excludatur error mundum semper fuisse et tempus non habere principium, quod est de fide; nam concilium Lateran. IV. definivit: *Firmiter credimus, quod unus solus est verus Deus, unum universorum principium; creator omnium visibilium et invisibilium, spiritualium et corporalium, qui sua omnipotenti virtute simul ab initio temporis utramque de nihilo condidit creaturam, spiritualem et corporalem, angelicam videlicet et mundanam, ac deinde humanam, quasi communem ex spiritu et corpore constitutam,* quae iam erat sententia Basilii, Ambrosii, et Augustini, et a concilio Vaticano (ses. III, cp. 1) confirmata est. — *b)* In principio i. e. ante omnia, ad excludendum errorem corporalia esse creata a Deo mediantibus creaturis spiritualibus; ita Augustinus (Civ. D. 11, 6; Conf. lib. 12, 18). — *c)* In principio i. e. in Filio (sensu accommodato) tanquam in Verbo suo, cui propter sapientiam principium exemplare vel efficiens appropriatur ad excludendum errorem duo esse creationis principia: unum bonorum, aliud malorum. Congruunt: *In principio erat Verbum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil, quod factum est* (Joh 1, 1—3). *In ipso (Filio) condita sunt universa in coelis et in terra ... omnia per ipsum et in ipso creata sunt* (Col 1, 16). *Per quem (Filium) fecit et saecula* (Heb 1, 2). *Omnia in sapientia fecisti* (Ps 103, 24). *Dominus possedit me (sapientiam) in initio viarum suarum, antequam quidquam faceret a principio* (Prov 8, 22). Ita: Basilius (Hom. 1 in hex.), Ambrosius (Hex. 1, 4), Augustinus (Conf. 12, c. 20 et 28), Hieronymus (Quaest. Heb. sup. Gn). Cf. Thomam Aq. (Sum. th. 1. q. 46. a. 3) et Petavium (Opif. sex. dierum, l. 1. c. 1).

[2]) Creavit, Hebr. בָּרָא per se non significat »ex nihilo facere«, cum synonymum sit verbo יָצַר (= formare), עָשָׂה (= facere). Attamen de divina tantum productione adhibetur et nunquam secum habet accusativum materiae, ex qua aliquid producitur. Cf. etiam 2 Mach 7, 28: *Peto, nate, ut aspicias ad coelum et terram et ad omnia, quae in eis sunt, et intelligas, quia ex nihilo fecit illa Deus.* Aeternitatem Dei et productionem mundi in tempore per Deum testantur: Ps 8, 4; 32, 9; 103, 5—10; 123, 8; 148, 5; Is 40, 21. 26; 42, 5; Sap 1, 14; Prov 8, 22; Job 38, 4; Eccl 16, 26. Creavit autem Deus omnia ab initio temporis bonitate sua et omnipotente virtute, solo voluntatis actu: »fiat«! (*Verbo Domini coeli firmati sunt et spiritu oris eius omnis virtus eorum .... Quoniam ipse dixit et facta sunt; ipse mandavit et creata sunt;* Ps 32, 6. 9), et quidem, non necessitate coactus (Deus omnia, quaecumque voluit, fecit; Ps 113, 3; 134, 6; Apc 4, 11), liberrimo consilio iuxta ideas suas aeternas (formas exemplares in mente divina existentes, Thom. 1. q. 44. a. 3) ad manifestandam perfectionem suam per bona, quae creaturis impertitur, quod est

de fide (conc. Vaticanum, Const. dog. de fid. c. 1. can. 1—5). Creationis finis (operantis) est bonitas Dei absoluta, finis autem operis principalis est gloria Dei externa et finis secundarius felicitas (beatitudo) hominum. De verbo ברא cf. F. Böhl, Alttest. Studien R. Kittel dargebracht, L. 1913, 42—60.

[3]) Creavit Elohim qua Deus, qui est creator, gubernator et iudex universorum, quo nomine tanquam plurali secundum nonnullos pluralitas personarum in Deo innuitur; secundum alios vero Elohim est pluralis maiestaticus. In epistolis Amarnensibus pluralis ilâni saepe adhibetur ad unam personam denotandam. Pharao vocatur ilânia (= dii mei) (cf. Hehn, Die biblische und babyl. Gottesidee, L. 1913, 249). Auctores theoriae evolutionisticae addicti immerito Elohim habent indicium prioris polytheismi apud Hebraeos. Si inspiratus auctor, qui rigorosus monotheista erat, in hoc nomine allusionem ad polytheismum vidisset, procul dubio textum mutasset. 1 Rg 11, 5 Elohim legitur etiam de uno falso deo vel dea. In plurali Elohim omnes potentiae divinae comprehenduntur. Moses ergo illis verbis aeternitatem Dei et creationem mundi in tempore clare docet, quo errores cosmogoniarum ethnicorum et haereticorum: polytheismus, dualismus, pantheismus, emanationismus, materialismus excluduntur.

[4]) Coelum et terram i. e. creaturarum universitatem seu universum mundum (κόσμον) extra Deum, quod Moses in suis partibus principalioribus circumscripsit. Tres sunt explicationes: *a)* coelum et terra appellata est materia informis (ἄμορφος ὕλη), non quia iam sunt, sed quia certum erat inde fore coelum et terram: ita Augustinus (De Gen. c. Man. I 5. 7), qui sententiam suam postea mutavit et docuit: *b)* coeli nomine significari naturam spiritualem et angelicam, terrae autem nomine naturam corporalem (Aug., De Gen. ad l. 13, 27; cf. Graßmann, Die Schöpfungslehre des hl. Augustinus und Darwins, R. 1889). *c)* Sub coelo et terra alii intelligunt universitatem rerum creatarum visibilium. — Agitur hic de coelo empyreo, ubi simul sedes est angelorum et beatorum, non coelo vacuo, sed habitatoribus repleto, et de mundo universo, prout erat in sua prima formatione, informis, materia invisa (Sap 11, 18).

[5]) Moses non expresse meminisse creationis angelorum a nonnullis creditur, quia scribebat Iudaeis ad idololatriam pronis, qui facile angelos adorassent, sic e. g. Chrysostomus (Hom. II 2 [Migne, P G LIII 28—29]) et Severianus, episcopus Gabalensis (J. Zellinger, Die Genesishomilien des Bischofs Severian von Gabala, Mstr. 1916, 67). Tacite vero eos insinuat Gn 2, 1: *Perfecti igitur sunt coeli et terra et omnis ornatus eorum;* praeterea creationem rerum aspectabilium tantum et corporearum scribere volebat. Ubi et quando creati sint angeli, incertum est. Basilius (Hex. 1, 1), Gregorius Naz. (Or. 28 in nat.), Chrysostomus (Hom. 2 in Gn), Joannes Dam. (De fid. orthod. 2, 3), Ambrosius (Hex. 1, 5), Hieronymus (In Tit 1) docent angelos ante omnem creaturam (cf. Job 38, 7) esse creatos, alii putant eos post coelum creatos esse. Communior tamen sententia patrum (August., De Gen. ad lit. c. 3; Beda, Hex. 1; Petrus Lomb.; Rupertus, In Gn 1, 1) et theologorum tenet angelos simul cum coelo (Aug.: cum luce) et in coelo in principio temporis conditos esse (Thomas, 1. q. 61. a. 2); nam sub nomine coeli comprehenduntur eius habitatores et totus ornatus eorum (Suarez, De op. 6 dier. 1, 6). Congruit decretum concilii Lateranensis IV, repetitum in concilio Vaticano (3. sess. cp. 1); angeli enim sunt quaedam pars universi; hinc competit eis, ut simul cum creatura corporali sint conditi (Thomas, 1. q. 61. a. 3. et de pot. q. 3. a. 18). Insuper haec sententia bene conciliari potest cum illa prima ss. patrum, qui dicunt angelos ante omnem creaturam

esse creatos, quia creaturae nomine accipi possunt determinatae naturae, quae modo existunt. Creavit Deus eos tanquam substantias spirituales completas, gratia donatas in ipsius servitium et hominis custodiam, in magno numero (Dn 7, 10): *Millia millium ministrabant ei et decies millies centena millia assistebant ei* (cf. Gn 32, 1 s.; Dt 33, 2; Ps 67, 18; Mt 26, 53; Jud 14; Apc 5, 11). Uno autem (διάβολος) duce, qui *in veritate non stetit* (Joh 8, 44 coll. Job 1, 9), plures exciderunt a sanctitatis statu per grave peccatum superbiae: *ascendam in coelum, et ero similis Altissimo* (Is 14, 13 s.; Ez 28, 6), et quidem statim post primum instans suae creationis (Thomas, 1. q. 63. a. 6), qui in infernum deiecti, poenam aeternam luunt atque regnum tenebrarum constituunt (Apc 9, 1; 2 Pet 2, 4; Jud 6).

[6]) Geogonia. Terra erat Tohu Vabohu i. e. materia informis et vasta (chaotica). *Si informitas tempore praecessit formationem materiae, non fuit hoc ex impotentia Dei, sed ex eius sapientia, ut ordo servaretur in rerum conditione, dum ex imperfecto ad perfectum adducerentur,* ait s. Thomas (1. q. 65. a. 1); porro ut homines intelligerent omnes res etiam quoad ornatum pendere a Deo (Chrysostomus), et ut nos ordinem in operando et perficiendo servemus (Ambrosius). Quantum temporis spatium intercesserit primam creationem inter et rerum formationem, non narratur, hoc tempore plures evolutiones geologicae locum habere potuerunt. Demonstrari nequit deam Babylonicam Bau cum Hebr. Bohu cohaerere (cf. Jastrow, Religion der Babyl. und Assyr. I 59).

[7]) Super molem rudem et tenebrosam ferebatur Spiritus Dei, non ventus, sed vis creatrix divina, Spiritus sanctus (iuxta communem traditionem et Ps 32, 6; 103, 30), qui indivisa divisit et informia formavit, vel qui (iuxta textum Heb.) *incubabat super aquas,* volucrum instar quasi vitali calore fovens omnia (Hieronymus). Ideo apparet idem Spiritus s. in baptismo Christi *tanquam columba* (Mc 1, 10). Fabulae gentilium de ovo mundi eo explicantur, quod coelum tanquam unum dimidium, et inferior pars terrae tamquam alterum dimidium ovi apparet. Inveniuntur statim in creatione semina mysterii ss. Trinitatis. S. patres enim, imprimis inde a s. Athanasio, pluralem: *faciamus hominem* (Gn 1, 26) de ss. Trinitate exponunt.

2. Spatio sex qui dicuntur dierum — hexaëmeron[1]) — terram hanc rudem admirabili sapientia formavit et ornavit Deus — formatio rerum, vel creatio secunda mediata.

Primo die creavit Deus lucem (Gn 1, 3—5), quia lux necessaria conditio pro omni vita est. Antiqui enim homines cogitabant lucem non pendentem ab astris. Hinc Babylonii habebant deum lucis et deum solis. Appellavit Deus lucem diem et tenebras noctem (Gn 1. 5). Nobis mirum esse videtur, quod Deus ipse nomina dederit. Attamen secundum opinionem antiquam res demum veram existentiam habent. si eis nomina imposita sunt. Impositio nominis est simul ius eius, qui potestatem habet. Eo quod Deus nomina dedit, simul docuit se esse dominum (cf. Gunkel, Genesis[3], Gö. 1910, 106).

Secundo die firmamentum seu aquas superiores ab inferioribus separavit per firmamentum (Gn 1, 6—8). Antiqui enim homines cogitabant aquas supra firmamentum. Si pluit, »cataractae coeli«

(Schleusen des Himmels) aperiuntur (cf. Gn 7, 11 coll. Gn 8, 2). Quae sententia de aquis supra firmamentum invenitur apud cosmographos usque ad medium aevum, qui libris sacris satisfacerent.

Tertio die *a)* collegit aquas inferiores (maria), ita ut appareret terra arida —, *b)* quae mandato divino vel Deo eam foecundante herbas et omnia ligna produxit (Gn 1, 9—13).

Quarto die fecit luminaria: solem, lunam et stellas in firmamento coeli, ut dividant diem ac noctem et sint in signa et tempora et dies et annos (Gn 1, 14—19). Sol et luna vocantur luminaria magna sensu relativo, quia haec sidera hominibus maiora apparent quam cetera.

Quinto die creavit animalia aquatilia et volatilia eorumque propagationem sancivit (Gn 1, 20—23). Utrique commune est, quod non super terra vivant; volatilia plerumque supra terram, aquatilia secundum antiquam opinionem subter terram.

Sexto die *a)* creavit animalia terrestria (aevum praehistoricum) — et *b)* hominem, masculum et feminam, adiecta benedictione[2]) propagationis (Gn 1, 24—31). Creavit autem Deus omnia valde bona.

Septimo die requievit Deus ab universo opere i. e. cessavit a novis speciebus creandis eumque diem sanctificavit in diem quietis i. e. sabbati (Gn 2, 1—3). — Cum relatione biblica de creatione mundi concordant in multis traditiones gentium[3]). Plerique auctores recentiores, etiam multi catholici arbitrantur duas relationes de creatione in Genesi in unam (I. Gn 1, 1—2, 4a; II. Gn 2, 4b—25) coniunctas esse[4]).

Commissio in re biblica (30. Jun. 1909) confirmat sensum litteralem et historicum trium priorum capitum libri Geneseos, quo supposito nonnullorum locorum eorumdem capitum interpretatio allegorica et prophetica sapienter et utiliter adhiberi possit, et docet denominationem et distinctionem sex dierum (jom) in cap. 1. sive sensu proprio pro die naturali, sive sensu improprio pro quodam temporis spatio sumi posse deque huiusmodi quaestione libere inter exegetas disceptare licere.

[1]) De hexaëmero dogmatice tantum definitum est Deum omnia ex nihilo omnipotente sua virtute et bonitate initio temporis ad gloriam suam et felicitatem hominum creasse atque mundum dirigente providentia divina ad praesentem pervenisse statum. Ubique in s. Scriptura causa prima rerum (Deus) urgetur, causarum vero secundarum (virium naturae) nulla fere fit mentio.

A) Interpretatio patristica. Ss. patres de hexaëmero explicando abeunt in duas opiniones: *a)* interpretatio liberalior vel idealis (allegorica). Clemens Alex. (Strom. 6, 16), Origenes (C. Cels. 6; De princ. 4, 16), Athanasius (Or. 3) allegoriae studentes, res omnes simul creatas esse docuerunt. S. Augustinus, qui antea (De Genesi contra Manichaeos 1, 16) creationem mundi 6 diebus defenderat,

postea (De Genesi ad literam 7, 28) docuit Deum mundum simul creasse. Nomine sex dierum intelligit successivos gradus cognitionis mundi creati in mente angelorum, ita ut primus dies sit cognitio primi div. operis faciendi etc., et sic dicitur opus factum esse in aliquo die, quia nil Deus produxit, quod non impresserit menti angelicae. Juxta s. Augustinum omnes, qui dicuntur septem dies, sunt unus dies, septempliciter rebus praesentatus, ita ut in relatione Mosaica ordo tantum naturae et originis, atque connexio causarum, non autem ordo temporis et durationis serventur. Congruenter vocabula: »vespere et mane« sumit pro singulis momentis cognitionis angelicae: matutinae nempe contemplationis, quam habent in Verbo Dei, et vespertinae, qua in seipsa creatura cognoscitur (cf. Graßmann, l. c. p. 19 s.: Raich, St. Aug. und der Mosaische Schöpfungsbericht, Frk. 1889). — *b)* Interpretatio verbalis. Iuxta communiorem sententiam ss. patrum (Basilii, Gregorii Nysseni, Chrysostomi, Hieronymi) per istos dies successio dierum temporalium et productionis rerum demonstratur. S. Thomas utramque sententiam admittit, habet opinionem s. Augustini rationabiliorem, ast alteram communiorem et planiorem vocat. Beda Ven. reverenter has sententias lectoribus proponit. Utraque ergo in ecclesia nota, sed neutra directe approbata, neutra reprobata est. Ceterum inter duas has opiniones non invenitur magna differentia, si referantur ad modum productionis rerum, uti docet Thomas (1. q. 74. a. 2). Hae duae interpretationes immutatae viguerunt usque ad saecula recentiora, ubi novam rerum scrutationis viam inibant docti.

B) Variae autem sunt recentiorum theoriae seu hypotheses de hexaëmero, quae s. Scripturam cum literis profanis conciliare contendunt.

a) Theoria verbalis vel diluvialis, quae sex dies naturales 24 horarum (civiles) statuit et formationes geologicas post opus sex dierum, ergo in tempus historicum (diluvii) reponit, cui tamen magnae difficultates palaeontologicae obstant. Insuper tres priores dies non poterant esse dies proprie dicti, quia sol et astra nondum erant creata (?) et septima dies non habuit vesperam. Keil, Bosizio S. J. (Das Hexaëmeron und die Geologie, Mainz 1865), E. Veith, Sorignet, Trissl (Das biblische Sechstagewerk vom Standpunkte der kath. Exegese und Naturwissenschaft², R. 1894). Haec theoria vix potest defendi.

b) Theoria concordistica vel periodistica, quae dies habet periodos seu epochas incertae durationis (nam יום saepe pro tempore indeterminato usurpatur), et tali modo pulchram concordiam cum periodis geologicis monstrare studet; nam Deus usus est naturalium virium ministerio, quae non agunt, nisi in tempore per multas successiones, combinationes, pugnas et catastrophas. Item geologia docet terreni globi involucra atque strata viribus naturae successive, saeculorum cursu, effecta esse. Ita Marcel de Serres, Cuvier, Fraas, Pianciani, Pfaff-Ebrard, Hettinger, Lüken, Reusch, Franciscus Delitzsch, R. Schmid, Zöckler, K. Gutberlet (Gott und die Schöpfung, Pad. 1910), J. Riem (Natur und Bibel in der Harmonie ihrer Offenbarungen, Hbg. 1910), E. W. M. Olfers (Gott und seine Schöpfung, Braunsb. 1912), H. Falbesoner (Geschichte der Schöpfung im Lichte der Naturforschung und Offenbarung, R. 1913), H. W. Schmidt (Die Schöpfungstage im Lichte der biblischen u. naturwissensch. Forschung, L. 1916) et alii. — Haec theoria non bene intellegit finem narrationis biblicae de origine mundi et mutationibus scientiae naturae sese semper accommodare debet. Porro vox Hebraea iom nunquam »periodum« significat, sed tantum »diem« nocti contrarium vel diem civilem (diem et noctem) vel generatim »tempus«. Nostro loco diem naturalem intelligendum esse patet ex verbis appositis: vespere et mane.

c) Theoria interperiodismi componit theoriam verbalem et periodisticam docens Deum mundum creasse 6 diebus, qui singuli longis geologicis periodis ab invicem separari dicuntur. Contra quam theoriam eaedem rationes citari possunt ac contra periodismum. Narratio biblica nempe non intendit nos de rebus naturae docere. Porro iom nunquam significat periodum. Recte ergo multi recentiores theologi et inquisitores naturae (cf. A. Gockel, Schöpfungsgeschichtliche Theorien², Köln 1910) omittunt, congruentiam inter relationem biblicam et hypotheses de origine mundi ostendere.

d) Theoria restitutionalistica, quae docet periodos geologicas antecessisse hexaëmero biblico; sc. terram de statu primitus perfecto (Gn 1, 1) deturbatam et devastatam (v. 2), unde facta palaeontologica explicentur, et tandem (v. 3) in statum priorem restitutam esse — Buckland, Wiseman, Hengstenberg, Kurtz, Raumer, Schubert, A. Wagner. Nonnulli asseclae huius theoriae: Kurtz, Westermayer, Keerl causam huius vastationis proferunt lapsum angelorum, qui terram inhabitarint atque eam deserere coacti devastaverint — hypothesis falsa, quae nullo solido nititur argumento et geologiae contradicit.

e) Theoria idealistica, secundum quam Moses ultimam tantum causam productionum omnium indicat, Dei omnipotentem voluntatem et effectus seu momenta principaliora sex operationum divinarum enarrat, quae ita disposita sunt, tum quia logica ita postulat, tum quia historice saltem initia operationum sic se excipere debuerunt, tum quia sic congruebat fini religioso, in specie sanctificando die septimo. Narratio biblica de creatione mundi religiosum tantum finem prae oculis habet, nempe docere mundum universum cum omnibus suis partibus opus divinum esse. Creatio vero mundi ideo ab hagiographo in sex partes resolvitur vel sex diebus attribuitur et septima die Deus ab omni opere suo cessasse dicitur, ut sic homini exemplum daretur, ut sex diebus operaretur, septima vero die quiesceret i. e. sabbatum sanctificaret. Nihil ergo obstat tenere operationes istas, ex parte saltem, simultaneas fuisse. Hexaëmeron enim dividitur in duo tridua, quorum primum distinctionem elementorum, alterum ornatum eorum continet. Luci (1. diei) conveniunt luminaria (4.), firmamento (aëri) et aquis (2.) volucres et animalia marina (5.), atque terrae aridae cum plantis (3.) animalia terrestria et homo (6.), ascendendo gradatim ab imperfectis ad perfectiora, quem parallelismum: opus creationis (v. 1), distinctionis et ornatus iam recenset s. Thomas (1. q. 70—74) — ita Michaelis, Baltzer, Reusch (ed. 4.) operis Bibel u. Natur, Fr. 1876.

f) Theoria visionaria statuit creationem mundi Adamo vel Mosi revelatam esse 7 visionibus, quae diebus Geneseos correspondeant, ita ut heptaëmeron a Mose scriptum sit quasi drama sex actus complectens: Ebrard, Lange, Hahn, Kurtz, Hummelauer, Hoberg, Kreichgauer (Das Sechstagewerk, Steyl 1907), B. Schäfer (Bibel und Wissenschaft, Mstr. 1881, 241 ss.), Ude (Die Erschaffung der Welt. Kevelaer 1910, 75). Hummelauer assumit $5^1/_2$ dies visionarios et $1^1/_2$ dies naturales. Radicem theoriae visionariae quodammodo invenimus apud Chrysostomum, quem Severianus, episcopus Gabalensis, sequitur. Moses non ut historiographus, inquiunt, sed ut propheta creationem mundi descripsit spiritu prophetico tempora elapsa respiciens (Zellinger, l. c. 67).

g) Theoria hymnologica, quae statuit Mosem opera creationis divinae in septem dies hebdomadis distribuisse, ut eos quasi dedicaret his operibus, quemadmodum Aegyptii dies hebdomadis 7 diis vel Babylonii 7 planetis dedicaverant, ita ut caput primum non tam contineat relationem quam hymnum creationis, sitque poëma

et historia simul, atque prologus poëticus in Pentateuchum; cui respondeat epilogus seu canticum Mosis (Dt 32). Ita Clifford, episcopus Angliae et ex parte P. de Foville. Attamen huius modi dedicatioa Clifford supponitur nec pro ea sufficientia argumenta proferuntur. Totus contextus suggerit primum caput Geneseos originem mundi describere velle.

h) Interpretatio naturalis vel popularis-didactica vel »folcloristica« vocata. Recentiores exegetae catholici ut Holzhey, Peters, Zapletal dicunt hagiographum nobis referre de origine mundi, quomodo homines tum de hac re cogitaverint, quod sc. revera mundus spatio 6 dierum naturalium productus sit. Auctor inspiratus sententia populari usus esse censetur, ut una ex parte doceret mundum a Deo solo sine demiurgo creatum esse, et ex altera parte, ut sanctificationem sabbati urgeret. Hagiographus voluit porro docere solem, lunam, stellas, quae a finitimis populis dii habebantur, creaturas tantum divinas esse. Ut istas veritates religiosas clare proponeret, modo populari cogitandi et loquendi sui temporis sese accommodare debuit. Hagiographus ergo sententiis imperfectis sui temporis de origine mundi utitur tanquam formis, quibus veritates religiosas subdit. Auctor inspiratus etiam hebdomade iam existente usus est tanquam forma narrationis creationis mundi, ut quietem sabbaticam inculcaret (cf. Gn 2, 2 s.). Melius ergo diceremus heptahemeron loco hexahemeron (cf. Peters, l. c. 38). Vix ullam vim seriei operum divinorum tribui ostendit comparatio duarum relationum Geneseos de creatione mundi. Ista naturali explicatione theologia ab indigna dependentia a quocumque statu scientiae naturae liberaretur (cf. etiam Romeis, Was ist uns Christen die Bibel[3], Fr. 1911, 189).

[2]) Homines et bestiae, non autem plantae benedicuntur, quia minus difficile esse videbatur, quod plantae semina producant et se propagent.

[3]) In Rig Veda Indorum mundus (massa chaotica aquarum) ab ente divino aeterno creatus, per spiritum divinum (Kâma) ordinatus et in superiorem atque inferiorem mundum divisus narratur. Apud Persas Ahura Mazda est Deus supremus, creator et magister creaturarum coelestium, per cuius sapientiam mundus ex nihilo creatur, quique hominibus legem sanctam dedit. In Genesi Babylonico-Assyriaca (Smith, Chald. Genesis, deutsch von H. Delitzsch, L. 1876; Friedr. Delitzsch, Das babylon. Weltschöpfungsepos, L. 1896, 7—21) sermo est de chaotica massa aquarum, Apsû et Tiâmat, e quibus dii procedunt. Bello inter Apsû et Tiâmat ex una parte et deos ex altera parte exorto Tiâmat a deo Marduk devincitur, in duas partes dividitur, ex quibus coelum et terra formantur. Cf. Jensen, Kosmologie der Babylonier 263—364; Winckler, Keilinschriftl. Textbuch zum A. T.[2], L. 1903, 102—129; Nikel, Genesis und Keilschriftf. 31—124. Apud Aegyptios similia leguntur de creatore divino coeli et terrae, de statu chaotico terrae (papyr. Anastasi I, 350); deus est artifex mundi, qui lumina coeli accendit, hominem ad imaginem suam fecit, diem septimum sanctificavit et sacrificia instituit.

[4]) A. Schulz, Doppelberichte im Pentateuch, Fr. 1908. — Sed cf. etiam A. Allgeier, Über Doppelberichte in der Genesis, Fr. 1911.

§ 2. Protoparentes — status naturae innocentis

J. Bumüller, Aus der Urzeit d. Menschen, Köln 1907; Die Krönung der Schöpfung, M. 1909; J. Göttsberger, Adam und Eva (B Z Fr III 11), Mstr. 1910; H. Obermaier, Der Mensch aller Zeiten, I. Bd., B. 1911; J. Feldmann, Paradies und Sündenfall (AA IV), Mstr. 1913; A. Eberharter, Evas Erschaffung, K Kz LVII (1917) 186—191. —

E. Böklen, Adam und Qain im Lichte der vergleichenden Mythenforschung, L. 1908; H. Gunkel, Die Urgeschichte und die Patriarchen (Die Schriften des A. T. in Auswahl I 1) Gö. 1911, 53—68.

1. Postquam Moses in cap. 1. creationem omnium rerum in genere narravit, depingit (2, 21 ss.) specialem creationem protoparentum, statum naturae innocentis nec non finem eorum supernaturalem, ad quem Deus eos praedestinaverat. Formavit ergo Deus corpus humanum de limo terrae et inspiravit in faciem eius spiraculum vitae, animam, tanquam immediatam corporis formam[1]) et factus est homo anima (ens) vivens, iuxta imaginem et similitudinem Dei creatus[2]); fuit ergo »*Adam Dei*« (Lc 3, 38). Praeterea Deus gratiâ sua primum hominem donis supernaturalibus ornavit et eum supremam perfectissimamque inter creaturas visibiles constituit; homo cum omnium rerum spiritualium et corporalium gradus in se nectat, recte microcosmus vocatur[3]). Hominem de terra (Hebraice »adama«) formatum vocavit Deus Adam (cf. hominem et humum)[4]), ut originis suae memor, in omni humilitate Deo sit subiectus[5]).

[1]) Secundum narrationem Babylonicam formavit Deus Bêl (Marduk) hominem ex pulvere cum sanguine capitis sui permixto, ita ut homo divinam intelligentiam participaret (Friedr. Delitzsch, Das Land ohne Heimkehr, L. 1911, 10. 34). Plasmaverat autem Deus immediate (Basilius, Ambrosius, Thomas, 1, p. 91. a. 2), non per angelos (Augustinus, l. 3. de Trin. 4), corpus de limo terrae immaculatae (cf. H. Vollmer, Die Erde als jungfräul. Mutter Adams, Z N W X [1910] 324), (typi immaculatae V. Mariae, e qua formatum est corpus Christi), unde Adam *de terra terrenus* (Sap 7, 1; 1 Cor 15, 47) dicitur, cui infudit creando et creavit infundendo animam (creatianismus, quo excluduntur generatianismus et traducianismus). Deus inspiravit animam in faciem hominis, quia in facie maxime efficacia animae se manifestat.

[2]) In quonam haec imago consistat, multum divergunt theologi. Constituunt eam aut in cognitione aut in libero arbitrio aut in virtute aut in immortalitate aut in dominatione in animantia. Iuxta sententiam probabiliorem imago Dei est totus homo, ex corpore animaque constans, sed primarie imaginis Dei ratio sita est in natura hominis spirituali, et secundarie in dotibus, quibus etiam corpore suo eminet, cuius in homine forma praestantissima est et statura recta (cf. Petavium, De opif. l. 2. cp. 2 s.). Altera quoque est in homine imago supernaturalis, quae sita est in gratia sanctificante et iustificatione, qua ipse sit consors naturae divinae (Col 3, 10; Eph 4, 24). Adae in primo instanti creationis suae cum gratia infusae sunt simul omnes virtutes et data est iustitia originalis, habuit etiam notitiam extraordinariam naturaliter scibilium (scientiam in primis) et supernaturalium tantam, quanta opus erat (Thomas, 1. q. 94. a 3), quae erant dona indebita naturae humanae superaddita. Praeterea Deus corpus Adae gratia immortalitatis — dono: posse non mori, ornaverat *(creavit hominem inexterminabilem* Sap 2, 23; 1, 13): atque homo ab omnibus miseriis et aerumnis immunis exstitit: integritas naturae. *Deus fecit hominem rectum (Eccl 7, 30); erat enim haec rectitudo secundum hoc quod ratio subdebatur Deo, rationi vero inferiores vires et animae corpus* (Thom., 1. q. 95. a. 1). Hinc *super omnem animam in origine Adam* (Eccli 49, 19). Cf. Zapletal,

Alttestamentliches, Fr. (Schweiz) 1903, 1—15; A. Strucker, Die Gottebenbildlichkeit des Menschen in der christl. Literatur der ersten zwei Jahrhunderte, Mstr. 1913.

[3]) Natura humana igitur est natura communis ex spiritu et corpore constituta (dichotomismus). Conc. Later. IV. c. 1: *Deinde creavit humanam naturam, quasi communem ex corpore et spiritu constitutam,* et Eccl 12, 7: *revertatur pulvis in terram suam, unde erat et spiritus redeat ad Deum, qui dedit illum.*

Cum ergo homo a Deo creatus sit, abominabiles sunt hypotheses materialistarum de naturali ortu hominis e limo antiquissimo (Strauß) vel Darwini eiusque asseclarum theoria de specierum transformatione seu de successiva evolutione hominis e bruto (simia anthropomorpha, uti Orang-utang, Gorilla), nam existentiam Dei creatoris omnino negant. Cum homo sit animal rationale, rationalitas autem constituat specificam differentiam, species hominis a speciebus brutorum differt per rationem et intelligentiam, sub quo respectu ad Dei imaginem factus dicitur. Usque adhuc palaeontologia nulla certa vestigia maiorum hominis ex universitate animalium in terra invenit (cf. E. Wasmann, Die moderne Biologie und die Entwicklungstheorie[3], Fr. 1906; Der Kampf um das Entwicklungsproblem, Fr. 1907; A. Fleischmann, Die Deszendenztheorie, L. 1901; Die Darwinsche Theorie, L. 1903; A. Schmitt, Das Zeugnis der Versteinerungen gegen den Darwinismus, Fr. 1908; Branca, Der Stand unserer Kenntnis vom fossilen Menschen, L. 1910; Ude, Was sagt die Wissenschaft über die Tierabstammung des Menschen, Th Gl VI [1914] 273—284).

[4]) Populi Indiani quoque putant hominem ex rubro limo formatum esse (cf. Feldmann, Paradies 435). Assyriologi nomen Adam componunt cum verbo Assyr. admânu = aedificare, gignere, admu = infans. Adam ergo esset = genitus.

[5]) Quia s. Scriptura chronologiam non ex professo, sed per accidens tradit et dicta eius imperfecta sunt, cum membra omittantur (cf. Gn 11, 22 col. Lc 3, 35 s., ubi Cainan deest), certa chronologia in ss. Bibliis quoad antiquissima tempora iuste quaeri non potest nec facile constitui; nam textus Hebraicus et Vulgata (4220—4225) et Septuaginta (5000 annos) iam differunt quoad annos a creato homine usque ad Christum numeratos. Quamvis iuxta sententiam communiorem etiam chronologia biblica obiectum inspirationis divinae constituat, tamen haec non extenditur ad amanuenses, sed tantum integritatem doctrinarum fidei et morum comprehendit (conc. Vat. sess. 3, cp. 2). Hinc numeri biblici, quia partim corrupti, insufficientes sunt ad systema chronologicum constituendum. Etiam rationes, quas historici ex chronologia Babyloniorum, Aegyptiorum, Sinensium et Indorum, utpote magna ex parte fabulosa et mythica, astronomi ex zodiacis et planisphaeriis Aegyptiis et tabulis astronomicis aliarum gentium, physici ex evolutione terrae et entium organicorum, e fossilibus, ossibus humanis in speluncis repertis, vestigiis humanae habitationis praehistoricis, praeprimis ex habitationibus lacustribus, climaticis phaenomenis, ex sic dictis periodis geognosiae petunt ac apparitionem hominis in terra collocant ante 100.000 annos (Vogt, Büchner, Wallace, Penck, Obermaier), nullo solido nituntur fundamento. Plures docti in hoc conveniunt aetatem generis humani non ultra sex usque octo milia annorum esse statuendam. Cf. B. Platz, Der Mensch, sein Ursprung, seine Rasse und sein Alter, Wü. 1887, 631; Schanz, Das Alter des Menschengeschlechtes (B St I 2), L. 1896, 99; J. M. Schneider, Kritisches über das Alter der Menschheit, Th pr Q LXX (1917) 255—275.

2. In Eden (cf. Assyr. *edinu,* Sumer. *edina* = *campus*) erat hortus, paradisus, quem Deus arboribus pulchris omnibusque deliciis ornaverat,

praeprimis autem arbore vitae in medio eius et arbore scientiae boni et mali[1]). Fluvius egrediebatur ex Eden, qui irrigavit paradisum et inde egrediens dividebatur in quatuor capita[2]): Phison, qui circuit terram Hevilath (Chavila), ubi nascitur aurum et invenitur bellium ac lapis onyx, Gehon ambientem terram Cusch, Phrat (Euphrates) et Hiddekel (Tigris). In hunc paradisum posuit Deus Adamum, ut operaretur et custodiret illum sibi, ut sc. se a peccato purum servaret talique modo paradisum coelestem mereretur[3]). Adam autem non coacte et ex instinctu, sicut animantia, sed libera voluntatis decisione et actu Deo servire debuit: nam ipse Deo obedire vel a Deo deflectere potuit. Occasionem huius servitii voluntarii probandi dedit praeceptum divinum de non comedendo fructu arboris scientiae boni et mali, interposita simul gravissima poena inobedienti: *in quocumque die comederis ex eo, morte morieris*[4]) (Gn 2, 17). Quod mandatum Deus Adam dedit tanquam capiti et vicario totius generis humani et ab Adam etiam Evae (3, 3) communicatum est, quia vir est caput mulieris (Eph 5, 23; 1 Cor 14, 34 s.).

[1]) Arbor vitae ab effectu nomen sortita est, quem *illa praestaret, quo corpus hominis sanitate stabili firmaretur, non sicut ex alio cibo, sed nonnulla inspiratione salubritatis occulta* (Augustinus, De Gen. ad lit. 8, 5), *ne illum senecta dissolveret* (Augustinus, Civ. D. 14, 26), *quia eius fructus habebat virtutem, conservandi vitam, non quidem simpliciter, sed ad determinatum tempus* (Thomas, 1. q. 102. a. 1. et q. 97. a. 4). Inerat ergo ei vis haec modo sacramentali, quo elementa terrena in vasa rerum coelestium sanctificantur. — Arbor scientiae boni et mali *nominata est propter eventum futurum, quia post eius esum homo per experimentum poenae didicit, quid interesset inter obedientiae bonum et inobedientiae malum* (Thomas, l. c. q. 102. a. 1; Augustinus, Civ. D. 14, 17). Utrum fuerit ficus (cf. Gn 3, 7) an malus (Cant 8, 5) an phoenix dactylifera etc., incertum est. Ad fructus paradisi alludunt Cant 4, 13; Eccli 40, 17. 28; Ez 28, 13; 31, 8. Congruunt traditiones gentium. In Rig Veda apparet Soma tanquam arbor sacra, quae immortalitatem amissam restituit. Huic congruit in Avesta arbor Haoma, quae virtutem, sanitatem et immortalitatem animae confert; in monumentis Assyriacis apparet arbor a Cherubim custodita, et altera cum serpente inter virum et feminam (saltem secundum nonnullos, ut Friedr. Delitzsch). Cf. Döller, Bibel und Babel, Pad. 1903, 17—20; Nikel, l. c. 124—164.

[2]) De natura et situ paradisi iam tempore s. Augustini (De Gen. ad lit. 8, 1) tres opiniones exstabant: *Una eorum, qui tantummodo corporaliter paradisum intelligere volunt. Alia eorum, qui spiritualiter tantum. Tertia eorum, qui utroque modo paradisum accipiunt, alias corporaliter, alias spiritualiter.* Spiritualiter seu allegorice tantum intellegunt Philo et Origenes; haeresis notâ insignita est opinio haec ab Hieronymo (Ep. 84. al. 65. ad Pam.). Utroque sensu paradisum, nempe tanquam locum amoenum terrestrem, qui simul est typus ecclesiae vel coeli, exposuerunt Augustinus (Civ. D. 13, 21), Joannes Chrysostomus (In Gen. hom. 13), Ambrosius (De parad.; Exp. in Ps 118 serm. 4), Irenaeus (Adv. haer. 4, 34) et alii.

In quanam terra paradisus situs fuerit, eruditi non conveniunt, quia fluvii Phison et Gehon accurate determinari nequeunt; fere omnes vero Phrat cum Euphrate et Hiddekel cum Tigride identificant. Antiqui interpretes sub Phison intelligebant Gangem vel Indum (Ephraemus, quem Severianus Gabalensis sequitur, Danubium (!) [cf. Zellinger, l. c. 102]), sub Gehon Nilum et reponebant paradisum in Armeniam. Quae sententia recentiori tempore reassumpta est ab Engelkemper (Die Paradiesesflüsse, Mstr. 1901, 44 ss.) et ab E. König (Fünf neue arab. Landschaftsnamen im A. T., B. 1902, 72 ss.). Alii ut Hoberg (Genesis², Fr. 1903, 33 ss.) paradisum item in Armenia quaerunt, Phison interpretantur de Kur vel Tschorogh et Gehon de Araxe. Hommel (Vier neue arab. Landschaftsnamen im A. T., M. 1901, 326 ss.) una cum Glaser putant paradisum in Arabia situm fuisse exponendo Hiddekel de Wâdi Sirḥân, Phison de Wâdi Dawâsir et Gehon de Wâdi er-Rumma, sed contra hanc hypothesim cf. König, l. c. 38 ss. Attamen sententia probabilior paradisum quaerit in Babylonia, sic Fr. Delitzsch (Wo lag das Paradies? L. 1881, 37 ss.; Im Lande des einstigen Paradieses, St. 1903), qui Phison et Gehon duos canales Euphratis intelligit, et Hummelauer (Commentarius in Genesim, P. 1895, 135 ss.), qui Phison et Gehon de Eulaeo et Choaspe, qui nunc in fluvium Schatt el-Arab influunt, exponit. M. Engel (Wirklichkeit und Dichtung, Dr. 1907) paradisum in loco inter vastas solitudines sito (Oase) nomine Ruchebe versus austrum orientemque a Damasco, ubi in lacum 4 fluvii se infundunt, quaerere vult. Rießler (Wo lag das Paradies? Th Q XC [1908] 169 ss.) sub Phison hodiernum Belich et sub Gehon Chabur intelligit et paradisum non longe ab ingressu fluvii Belich in Euphratem, ubi Bit Adini in inscriptionibus cuneiformibus quaeritur, reponit. Weinheimer (ZAW XXXII [1912] 33—40) opinatur paradisum primitus quaerendum esse in Aegypto, et concedit hodiernum textum illum in regiones ad fontes Euphratis et Tigridis reponere. Alii denique (Dillmann, Gunkel, Holzinger) dicunt situm paradisi determinari non posse.

[3]) Adam, extra paradisum in regione Eden creatus, illuc a Deo transfertur, ut sciret paradisi se non filium, sed colonum esse, utque paradisum non naturae suae quasi sibi debitum, sed gratiae Dei tribueret, transferendus post vitam animalem in coelum (Thomas, 1. q. 102. a. 4). Operari *non est operatio laboriosa, sicut post peccatum, sed iucunda propter experientiam virtutis. Custodia etiam illa non esset contra invasorem, sed esset ad hoc, quod homo sibi paradisum custodiret, ne ipsam peccando amitteret. Et hoc totum in bonum hominis cedebat, ait* Thomas l. c. a. 3).

[4]) Causae praecepti illius, quod plane vitae protoparentum circumstantiis accommodatum erat (subtrahitur enim esui fructus unius arboris, materia gravis ex circumstantiis), fuerunt: *a)* ut virtutum exercendarum materia suppeteret, praeprimis obedientiae (Augustinus, De Gen. ad lit. 8, 6), *b)* ut homo videret se alteri subiectum esse (Cyrillus Alex., Basilius). Ad quaestionem Manichaeorum, quare Deus fecit hominem eique legem tulit, quem peccaturum sciebat, respondet Augustinus (Con. Man. c. 28): *Quia et de peccante multa bona facere poterat, ordinans eum secundum moderamen iustitiae suae, et quia nihil oberat Deo peccatum eius et sive non peccaret mors nulla esset, sive quia peccavit, alii mortales de peccato eius corriguntur* et (Ench. c. 25): *Melius iudicavit de malis bene facere, quam mala nulla esse permittere.* Congruit illud Apostoli: *Ubi abundavit delictum, superabundavit gratia* (Rom 5, 20) et oratio ecclesiae sabbato maiori: *O felix culpa, quae talem ac tantum meruit habere Redemptorem! — Ampliora etiam, quam Adami*

abstulit culpa, Christi nobis contulit redemptio (conc. prov. Colon. I. c. 16). Minatur Deus Adam inobedienti mortem, non tantum corporis et temporalem, sed et animae spiritualem et aeternam eamque inevitabilem *(morte morieris)*. Adam ergo peccando quoad corpus mox necessitatem mortis *(non posse non mori* secundum Magistrum sent. in 2. dist. 19), quoad animam vero actu et re ipsa mortem incurrit. Hinc patet mortem (finem vitae corporalis) homini in statu naturae integrae non fuisse naturalem (uti Pelagiani docent), sed esse poenam peccati; *stipendia enim peccati mors* (Rom 6, 23). Licet enim spectando naturam et elementa contraria homini hic mor debuisset, tamen spectando Dei decretum et gratiam fuisset immortalis. Etiam secundum narrationem multarum gentium de origine mundi mors ab initio non aderat, sed ob transgressionem alicuius mandati in mundum venit (cf. Gunkel, Genesis[3], Gö. 1910, 22 s.).

3. Adduxit Deus animantia (non omnia, fors ea tantum, quae erant in paradiso) ad Adam et imposuit Adam nomina ipsis convenientia, quae singulorum naturam exprimebant. Ex hac nomenclatura videre licet Adami sapientiam magnam et claram cognitionem naturae[1]) nec non imperium et potestatem eius in animalia. Omnibus inspectis et cognitis animantibus nullum sibi simile adiutorium animadvertit Adam. et ut desiderio voluntatis eius satisfaceret Deus, Adamo alto sopore (ecstasi) oppresso costam[2]) abstulit eamque aedificavit in mulierem, quam adductam ad se (tanquam sponsam et uxorem) vir appellavit viraginem (ischâ). Tali modo matrimonium primum monogamicum et indissolubile a Deo institutum est[3]), a quo totum genus humanum deduceretur[4]) (Gn 2, 18—24).

[1]) Adduxit Deus animantia aut per angelos aut per impulsum affectui animalium a se impressum. Nominum impositio non fuit fortuita sive arbitraria tantum, sed consulta et uniuscuiusque animantis naturae specificae convenienter adaptata. — Lingua humana *a)* non ex immediata revelatione divina originem trahit, uti traditionalistae putant, *b)* nec solum opus naturae seu artis humanae, est, uti materialistae docent, nempe homines aut sonos naturales imitatos esse (theoria imitationis), aut sonos naturales secundum necessitates modificasse (theoria interiectionum), sed *c)* est donum Dei naturae humanae inditum (Eccli 17, 5), ita ut facultatem loquendi sibi innatam in actu libere exerceret, *nam creavit Deus hominem rectum* (Eccl 7, 30). Linguam Adamo iam in actu creationis inditam esse sequitur ex eo, quod [1]) Deus cum Adamo statim collocutus sit, [2]) quod Adam singulis animalibus nomina imposuerit, [3]) quod Adam Hevam aspiciens exclamaverit verbis: *Hoc nunc os ex ossibus meis, haec vocabitur virago* (Gn 2, 23), [4]) e verbis Eccli 17, 5: *Creavit ex ipso adiutorium sibi; consilium et linguam et oculos et aures et cor dedit illis excogitandi.*

[2]) Arabes de intimo amico dicunt: *ipse est costa mea.* Vix probabilis est sententia nonnullorum recentiorum (Riessler, Th Q XCIII [1910] 497 s.; F. Feldmann, Paradies 242 s.), qui voci Hebraeae ṣela' (= costa) vocem Babylon. ṣilu (= vita) substituunt (Riessler) vel putant Hebraeum interpretem Babylonicum signum TI (= vita) confudisse cum eodem signo T I (costa). Isti nempe sine sufficientibus rationibus supponunt antiquiores libros V. T. in cuneiformibus literis scriptos esse.

Ab iis ergo Deus Evam e spiritibus animalibus i. e. e sanguine Adami creasse creditur. Attamen obstant ipsa verba Adam: *Hoc nunc os ex ossibus meis, et caro de carne mea* (Gn 2, 23). Ceterum verba de modo creationis Evae e *costa* (Schwally, ARIX [1906] 175: e *latere*) Adami non verbotenus sumi debent, sed etiam improprie intellegi possunt, dummodo creatio Evae ipsa (Gn 2, 21 s.) tamquam eventus verus retineatur.

[3]) Somnus immissus est Adamo, ut in ecstasi (LXX) ea, quae gerebantur, videret et mysterium per ea significatum prophetice cognosceret, nempe matrimonium suum cum muliere et mysticum Christi cum ecclesia iuxta Augustinum (De Gen. ad lit. 9, 15 s.) et Chrysostomum (Hom. 15. in Gen. 2, et in Heb. c. 10: *Ex latere suo Christus aedificavit ecclesiam sicut de latere Adam eius coniux Heva prolata est*). Haec costa Adami fuit instar seminis, quod individuo superfluum est, sed ad generationem est necessarium; fuit ergo, ut ait s. Thomas l. c., *de perfectione Adae, prout erat principium speciei.* Mulier autem immediate a Deo creata est eodem die sexto, et quidem ex viro, *a) ut sciamus unam esse in viro et muliere corporis naturam, unum fontem generis humani* (Ambros., De par. 10, 48), *b)* ut quaedam dignitas primo homini tanquam principio totius speciei reservaretur, *c)* ut vir magis diligeret mulierem, utpote ex se productam, et ei inseparabilius adhaereret (1 Cor 11, 7—12); *d)* propter domesticam vitam, in qua vir est caput. Quoniam mulier sola virtute divina ex Adam producta est, non erat filia Adami, ideo erat matrimonium inter utrumque possibile. Mulierem, utpote de carne viri desumptam recteque viraginem dictam, accepit Adam in uxorem et adiutorium ad vitae communionem, auxilium mutuum et generationem prolis: *erunt duo in carne una* (Gn 2, 24).

Ridicula est fabula Hebraeorum et nonnullorum recentiorum Adamum fuisse ἀνδρόγυνον vel hermaphroditam, seu sexu duplici constantem, ita ut femina ad maris latus adhaesisset et dein a Deo separata esset; obstat enim dictum: *masculum et feminam creavit eos* (Gn 1, 27); cf. Augustinum (De Gen. ad lit. 3, 22). Uterque homo in aetate et statura perfecta atque ad generandum apta (Gn 1, 28), iuvenili aut virili, conditus est; hinc utrique benedicit Deus, usum matrimonii probat, eisque fecunditatem indit, ut speciem propagent.

[4]) Nec ante Adamum (praeadamitae, uti primo defendit Peyrerius), nec cum Adam (coadamitae seu polygenistae) alii homines creati sunt, nam *Adae non inveniebatur adiutor similis eius* (Gn 2, 20). Unitas totius generis humani in Adamo concentrati est doctrina fundamentalis historiae sacrae, nam ex ea tantum explicantur culpae Adae universalitas (Rom 5, 12; 1 Cor 15, 22; concilium Trid., sess. V. 2. 3), possibilitas redemptionis per Messiam, alterum Adamum, aequalitas hominum et praeceptum mutuae charitatis: ideo haec a rationalistis valde est impugnata. Cf. Augustinum (In Rom. 5, 12: Civ. D. 12, 21) et Lactantium (Inst. 5, 10). Unitatem generis humani diserte testantur:

a) Directa eloquia sacrae Scripturae: *Eva mater cunctorum viventium* (Gn 3, 20). *Fecit ex uno omne genus humanum inhabitare super universam faciem terrae* (Act 17, 26; Sap 7, 1); *qui primus formatus est a Deo pater orbis terrarum, cum solus esset creatus* (Sap 10, 1; Eccli 17, 1; Tob 8, 8; Mt 19, 4); item ex Ada (et Noacho) deducitur genus humanum (Gn 4; 5; 10, 32; 1 Par 1, 1). Ideo contraponitur Adam Christo: *Primus homo de terra terrenus, secundus homo de coelo coelestis* (1 Cor 15, 45), et sicut in Adam omnes moriuntur, ita et in Christo omnes vivificabuntur (1 Cor 15, 21 s. col. Rom 15, 21 s.).

b) Traditiones multorum populorum, apud quos primi homines a diis producti dicuntur, et quidem plerumque e limo terrae. In Ṛig Veda primi homines

vocantur Yama et Yami. Item apud Phoenices, et alios populos Europae, Asiae, Africae, Americae genus humanum ad unum par reducitur (cf. J. Feldmann, l. c. 93 s. 324. 357. 360. 409 s. 417. 419—429. 467. 477. 480).

c) Disquisitiones physiologicae; nam diversi homines sunt permanentes varietates tantum unius speciei, non autem variae unius generis species, ac proinde diversam originem arguere minime possunt. Non obstant diversus cutis color (albus, niger, flavus, cupreus et fuscus), diversa craniorum formatio, quia ista ex variis externis circumstantiis: ex climate, vivendi ratione, habitudinibus acquisitis, v. g. immutatione craniorum infantium artificiali, explicantur; e contra pro unitate militat congruentia proprietatum physiologicarum et pathologicarum omnium hominum: eadem structura anatomica, cerebri massa et formatio plus minusve eadem, eaedem partes corporis pilis vestitae, aetas et loquendi facultas, eadem temperatura normalis corporis, idem numerus pulsuum arteriarum, fecunda commixtio omnium varietatum inter se, et quidem indefinite, aequale tempus graviditatis catameniorum.

d) Facultates spirituales rationis, affectuum, propensionum etc. aequaliter inter omnes inveniuntur.

e) Nec obstant difficultates geographicae quoad inhabitationem partium dissitarum orbis terrarum et insularum, quoniam non deerant viae communicativae terra marique. Insuper ars navigandi antiquissima est, et ut videtur, exemplo arcae Noe statim post diluvium ab hominibus adhibita est (cf. Aug., Civ. D. 7, 30. 31; 16, 7).

f) Argumenta philologica; nam licet nunc variae linguarum familiae statuantur, tamen philologia comparativa plura vincula affinitatis earum iam demonstravit, quae communem aliquam originem prodit; altera ex parte tanta varietas et tam profundae differentiae earum confirmant narrationem biblicam de confusione linguarum, nam omnium formatio ex solo naturali rerum cursu explicari nequit. Celeberrimi grammatici nostri temporis ut Kern, Reinisch, Schuchardt, Codrington concedunt praesentem varietatem linguarum non per se obstare unitati originis earum (cf. W. Schmidt in: Religion, Christentum, Kirche von G. Esser und J. Mausbach, Kempten u. M. 1911, I 613—616; porro cf. A. Gießwein, Die Hauptprobleme der Sprachwissenschaft, Fr. 1892, 6—139; A. Trombetti, L'unità dell' origine del linguaggio, Bologna 1904).

g) Tandem unum par hominum plane sufficiebat frequentare universum orbem terrarum tot incolis, quot inveniuntur. Cf. H. Lüken, Die Einheit des Menschengeschlechtes, Ha. 1845.

4. Vere beati erant protoparentes in statu naturae innocentis, quem s. Scriptura[1]) testatur. Donis naturalibus et supernaturalibus a Deo instructi, fruebantur intimo commercio divino, et, quamvis nudi, non erubescebant; nam nulla libido, nulla concupiscentia turbabat animum, sed nuditas innocentiâ tegebatur, simulque pace summa gaudebant, donec morte non interveniente vitam aeternam adipiscerentur[2]). Memoria huius status beati tanquam aevi aurei apud omnes fere antiquos populos servatur[3]), quae ex traditione originali repetenda est.

[1]) Cf. Sap 2, 23 s.; 9, 2 s.; Eccli 17, 1—11; Eph 4, 24; Col 3, 10; Rom 6, 23; 1 Cor 15, 21; Conc. Trid., sess. V. c. 1 et 2; Catechismum Rom. I. c. 2. q. 19; IV. c. 13. q. 4.

[1]) Augustinus (Civ. D. 14, 26): *Cibus aderat, ne esuriret; potus, ne sitiret; lignum vitae, ne illum senecta dissolveret. Nihil corruptionis in corpore vel ex corpore ullas molestias ullis eius sensibus ingerebat. Nullus intrinsecus morbus, nullus ictus metuebatur extrinsecus. Summa in carne sanitas, in anima tota tranquillitas.* Thomas (1. q. 97. a. 4): *Semel sumptum (de ligno vitae) praeservabat a corruptione usque ad determinatum tempus; quo finito vel homo translatus fuisset ad vitam spiritualem, vel indiguisset iterum sumere de ligno vitae.* Si in hoc statu mansissent, fuisset generatio quidem per coitum, absque omni tamen libidinis morbo, et pueri nati fuissent in iustitia originali, quamvis non in iustitia confirmati (Thomas, 1. q. 98—100).

[3]) Cf. elyseum (Odys. 4, 563), hortos Hesperidum, insulas beatorum, hortum mirabilem Alkinoi, semper floribus ornatum et fructibus refertum (Justinus, Coh. c. Gentiles, n. 28), locum amoenitatis in Avesta, montem deorum apud Germanos aliosque populos. — Hommel, Die Insel der Seligen in Mythus und Sage der Vorzeit, M. 1901; Nikel, Genesis und Keilschrift. 141—144.

Sectio secunda

A lapsu protoparentum usque ad diluvium

Peccati origo et evolutio

§ 3. Lapsus et poena protoparentum

J. Nikel, Das A. T. im Lichte der altorientalischen Forschungen. I. Die biblische Urgeschichte (BZFr II 3), Mstr. 1909, 25—38. — G. Lasson, Des Menschen Schuld und Schicksal, B. 1908.

1. Non longe[1]) duravit status ille felix protoparentum; creatura enim lapsa spiritualis, Deo inimica et felicitatem hominibus invidens consilium divinum de eis disturbare decrevit. Diabolus, serpentis speciem et formam induens, colloquium miscet cum muliere (ob sexus levitatem et infirmitatem) et loquendo irritandoque omnia stadia percurrit, intra quae quodvis peccatum versatur[2]). Primum dubium et suspicionem in verbum divinum de non comedendo ex omni ligno paradisi excitat, quasi Deus felicitati humanae invideret, et cum mulier iam dubitans (*ne forte moriamur,* uti Vulgata habet), ei responderet, tentat diabolus eam removendo poenam *(nequaquam moriemini)* et lactando promissis *(aperientur oculi vestri et eritis sicut dii),* in quibus verbis vera cum falsis miscet. Ratione obscurata, superbia consociata est cum incredulitate in verbum divinum. Sermone diaboli et aspectu fructus libidinoso illecta mulier comedit et viro similiter comedendum dedit (Gn 3, 1—6). Ita concupiscentia, cum conceperit, parit peccatum, peccatum vero consummatum generat mortem (Jac 1, 15). Quoniam Adam caput totius generis humani mandatum divinum est

transgressus, peccatum hoc etiam in totam eius progeniem[3]) transiit (peccatum originale).

[1]) Communiter ss. patres opinantur Adamum eodem die, quo creatus est, peccasse, sc. feria sexta, imo sub eadem hora, qua Christus in cruce mortuus est.

[2]) Quamvis Deus sciret hominem per tentationem in peccatum lapsurum esse, sciebat quoque eum per liberum arbitrium resistere posse tentatori (Thomas, 2. 2. q. 165. a. 1). Sub serpente naturali, exclusa allegoria (2 Cor 11, 3; 1 Tim 2, 14; Rom 5, 12), latuit diabolus (Sap 2, 23 s.), qui *homicida ab initio et pater mendacii* (Joa 8, 44), *draco magnus, serpens antiquus et satanas, qui seducit universum orbem* (Rom 16, 20; Apc 12, 9; 20, 2) vocatur. Non elegit ipse sibi diabolus serpentem tanquam instrumentum decipiendi, sed quia tantum illud animal sibi a Deo permissum est (Augustinus, Gen. ad lit. 11, 29); hinc serpens callidissimus vocatur propter astutiam diaboli, qui in illo agebat (Thomas, l. c. a. 2). Non timuit mulier serpentem loquentem, quia putavit serpentem hoc loquendi officium accepisse non per naturam, sed aliqua supernaturali (occulta) virtute (Thomas). Flavius Josephus (Ant. I 1, 4) putat animalia in paradiso donum linguae habuisse, quod secundum librum apocryphum Jubilaeorum (3, 27 s.) die expulsionis e paradiso deperditum esset (Littmann, Das Buch der Jubiläen, apud E. Kautzsch, Die Apokryphen und Pseudepigraphen des A. T., Fr. 1900, II 45). Revera diabolus per serpentem locutus est (Theophilus, Origenes, Chrysostomus, Valerianus Gabal.). Subsecuta autem est seductio mulieris peccatum internae elationis; ita Thomas (l. q. 94. a. 4) et Augustinus (De Gen. ad lit. 11, 30). Primum ergo hominis peccatum fuit *gravissimum secundum quid propter perfectionem status peccantium* (Thom. 2. 2. q. 163. a. 3); erat enim superbia (Eccli 10, 14), qua similitudinem divinam appetivit, non modo, quantum ad scientiam boni et mali, sed etiam ad propriam operandi potestatem appetendo propriis viribus consequi divinam felicitatem; ad peccatum superbiae accedunt concupiscentia oculorum *(vidit, quod arbor esset pulchra et aspectu delectabilis)*, concupiscentia carnis *(vidit, quod esset lignum bonum ad vescendum)* et inobedientia (cf. Thomam, 2. 2. q. 163. a. 1 et 2). Peccatum hoc propter circumstantias peccantium, praeprimis propter perfectionem status illorum, erat gravissimum, ut iam ex gravissima poena denuntiata elucet. Ad quaestionem, utrum peccatum Adae fuerit gravius an Evae, respondet Thomas (l. c. a. 4), si peccatum in se spectes, gravius peccasse Evam, tum quia prior peccavit, tum quia Adamum ad peccatum induxit et ideo gravius punita est; relate tamen ad circumstantiam personae gravius peccasse Adamum, tum quia ipse perfectior erat et immediate a Deo praeceptum acceperat.

[3]) Totum genus humanum peccato esse infectum docent: *a)* Scriptura dicens hominem a nativitate esse pronum in malum et peccatorem (Gn 8, 21; Prov 20, 9; Ps 13, 3; Joa 1, 13; 3. 3; 1 Pet 2, 3; 1 Joa 5, 19) et quidem ob originem ab Adamo (Job 14, 4; Ps 50, 7), cum peccato autem simul eiusdem effectus transiisse (Sap 1, 13; Eccli 40, 1; 1 Cor 15, 22; Rom 5, 12): *in omnes homines mors pertransiit, in quo (Adamo) omnes peccaverunt. b)* Ss. patres et ecclesia: Conc. Trid., sess. 5, can. 1. 2; *c)* experientia, nam ubique inter omnes homines ignorantia, concupiscentiae et passiones dominantur; *d)* traditio gentium (cf. J. Feldmann, l. c. 297 ss. 300 ss. 311 ss. 330 ss. 343 ss. 437 ss.) et scriptores profani, v. g. Cicero, De rep. 3; Plato, Phaed. — Doctrina de lapsu Adae et peccato originali dogmatice definita est a conc. Trid., sess. V, c. 1—3.

2. Fructu gustato factum est, quod satanas praedixerat, homo autem falso interpretatus est: aperti sunt oculi (spiritus) eorum et viderunt suam nuditatem [1]), concupiscentiam carnalem, olim innocentia tectam, nunc autem propter pudorem subligaculis e foliis ficus obtegendam [2]). Factus est quidem Adam sui ipsius, sed miserrimus. Pudor et timor implicite manifestabant remorsus conscientiae comitesque habuerunt poenitentiam et confessionem. Cum homo non ex se peccatum elicuisset, sed tantum seductus ideoque in malo non esset obfirmatus, cum porro imago divina in eo non deleta, sed tantum obscurata esset et homo tandem constituerit genus, ideo redemptionis capax erat, imo pudor et conscientia offerebant divinae misericordiae media salutis. Ratione obfuscata et metu divini iudicii perterriti absconderunt se in medio paradisi a facie Dei, inclinante die ambulantis (forma divinae revelationis originalis), qui, ut eos ad confessionem moveat, quaerit: ubi es? i. e. in quo mutato statu? Adam confessionem peccati declinans, praetendit nuditatem suam, et cum Deus eum urgeret, ut causam nuditatis et culpam agnosceret, quaerit excusationes, derivando culpam in uxorem, se pellicientem, et haec devolvit culpam in serpentem seducentem [3]).

[1]) Etiam secundum Graecam traditionem primi homines nudi erant (cf. Gunkel, Genesis[3] 15).

[2]) In subligaculis, quae protoparentes post lapsum sibi fecerunt, videt Valerianus Gabalensis primum vestigium artium (Zellinger, l. c. 113).

[3]) Perdiderunt protoparentes gratiam sanctificantem et omnia dona supernaturalia et extraordinaria (immortalitatem corporis, immunitatem a miseriis, paradisum). Imo proprietates, quae ad spiritualem animae naturam pertinent, perturbatae sunt: voluntas rebellavit contra rationem; repugnavit enim lex carnis legi mentis, ut ratio non obedierat Deo: *senserunt novum motum inobedientiae carnis suae, tanquam reciprocam poenam inobedientiae suae,* ait Augustinus (Civ. D. 13, 13). Adverterunt, quantum bonum iustitiae amisissent et in quantum malum incidissent, et cognoverunt daemonem mendacem in promissis sibi datis. Non negant culpam, sed excusare conantur. Narrationem lapsus protoparentum non esse symbolicam, sed realem et historicam testantur:

a) Tota narrandi ratio s. Scripturae et nexus intimus cum antecedentibus et subsequentibus factis historicis; quia effectus huius lapsus erant gravissimi pro toto genere, ideo necesse fuit, narrare modum eiusdem.

b) Saepe alludunt libri ss. ad hoc factum, v. g. arborem vitae (Prov 3, 18; 11, 30), serpentem, qui astute seduxit Evam (2 Cor 11, 3; 1 Tim 2, 14).

c) Congruit traditio tum Judaica tum Christiana.

d) Idem testantur traditiones veterum populorum, in quibus mentio fit arboris, serpentis, mulieris. In Ṛig Veda daemon apparet qua draco Uritra, qui tanquam primogenitus draconum contra deos rebellavit et hominem ad peccatum seduxit. Secundum narrationem Persicam Meschia et Meschiane ab Ahriman seducti sunt et bonum deum deseruerunt et priorem puritatem amiserunt. Secundum

aliam relationem Jima, rex temporis aurei, superbiae se tradidit et ideo a Dahâka, serpente magno, regno [privatur, qui morbos miseriasque in mundum invexit. In carmine epico, quod ex actore primarum partium »Gilgamesch-Epos« vocatur, sermo est de heroe Engidu (Eabâni), qui a nonnullis cum Adam comparatur. Eabâni a dea Arûru secundum imaginem dei Anu creatus est. In pace vivit cum bestiis terrae et alitur herbis agri. A meretrice Ukhat seductus deserit desertum et venit cum muliere in societatem hominum, postea vero mulierem abigit. In isto mytho dumtaxat allusio adest ad narrationem biblicam de Adamo (cf. Nikel, Genesis u. Keilschrift. 139 s.).

3. Crimine manifestato Deus iustus iam infligit poenas, quae tamen simul eum patrem misericordiae ostendunt[1]). Convertit se ad primum peccati auctorem et sententiam fert in serpentem, instrumentum tentationis[2]), et in diabolum ipsum tentatorem, quae simul spem futurae redemptionis generis humani includit (protoevangelium): *Inimicitias ponam inter te et mulierem, et semen tuum et semen illius; ipsa*[3]) *(ipse) conteret caput tuum, et tu insidiaberis calcaneo eius* (Gn 3, 15).

[1]) Chrysostomus (Gen. h. 17, 6): *Amantissimus pater puniens eum, qui filium suum occiderit, et gladium et ensem, per quem filius suus occisus, destruit et in multas partes comminuit.*

[2]) Maledictio divina (V. 14): *Maledictus es inter omnia animantia, super pectus tuum gradieris, et terram comedes,* in re tum serpentem, qui tanquam instrumentum peccati erat puniendus (col. Gn 9, 5; Ex 21, 28 s.), non quidem ac si statura eius erecta antea mutata fuisset in reptantem (Flavius Josephus, Basilius, Lutherus), sed quia abominabilis factus est homini (inde horror naturalis), tum diabolum respicit, qui terrena (infernalia) cogitat et cuius cibus est omne, quod terrena sapit. Etiam apud Abessinenses invenitur imprecatio: *comede pulverem!* (J. Pedersen, Der Eid bei den Semiten, Str. 1914, 100). Pulverem vel stercus comedere est frequens symbolica phrasis pro descendere in infernum. Pulvis vel stercus est cibus inferorum (Feldmann, l. c. 40). Verba V. 15 in forma serpentem, in re autem diabolum concernunt, qui in forma serpentina aderat. Amicitia cum diabolo convertitur in inimicitias et subiectio sperata in bellum perpetuum. Incipit hic *liber bellorum Domini,* ait Rupertus. Innuitur triplex pugna: *a)* mulieris cum diabolo, *b)* generis humani vel progeniei fidelis (seminis) mulieris cum semine i. e. asseclis diaboli, qui sunt angeli lapsi et progenies Evae corrupta (col. Mt 3, 7: *progenies viperarum* et Joa 8, 44: *filii e patre diabolo*), et *c)* pugna iterum specialis inter diabolum et quemdam de semine mulieris, qui caput diaboli i. e. potestatem eius conteret victoriamque de regno tenebrarum reportabit.

[3]) Pronomen Heb. הוּא in Pentateucho triplex genus significare potest, sc. *a)* ipsum i. e. semen mulieris vel fideles; hanc pugnam innuunt Lc 11, 22; Joa 12, 31; 14, 30; 16, 11; Col 2, 14. 15; Apc 5, 5; 12, 9 s. *b)* Ipse sc. homo vel Christus, qui tanquam *semen mulieris* morte sua potestatem diaboli contrivit (ita LXX, Itala, Chald.), et *c)* ipsa i. e. Virgo Maria tanquam Deipara, quae, gratia plena per semen (filium) suum serpentis caput pede virgineo contrivit (Vulgata et ss. patres); nulla harum lectionum reiicienda est, imo omnes bene conciliari possunt. Protoparentes divinitus edocti in his verbis vaticinium messianum cognoverunt indeque spem et solatium hauserunt idemque ad posteros tanquam patrimonium spirituale toti generi

humano commune propagarunt; ideo abhinc haec salutis promissio (in nostro loco adhuc negative concepta) instar fili rubri per historiam V. Testamenti, quod perpetua incarnationis Christi praeparatio erat, protenditur et labente tempore magis magisque evolvitur. Continet hoc vaticinium in nuce gravissima mysteria, nempe *a)* incarnationem Messiae tanquam seminis mulieris: *b)* eius divinitatem, quia tantum mulieris semen, non viri (cf. *factum ex muliere* [Gal 4, 4]) ac virginitatem matris; *c)* victoriam eius de diabolo et tandem *d)* passionem; nam insidiabitur serpens (diabolus) calcaneo, ipsum conterenti, hunc mordendo et vulnera infligendo, subsequente tamen finali insidiatoris interitu. Habetur hic antithesis inter Evam, matrem viventium (generis hum.), et Mariam, matrem spiritualiter viventium. — Cf. Zschokke, Die biblischen Frauen des A. T., Fr. 1882, 29; A. Schäfer, Die Gottesmutter in der Hl. Schrift, Mstr. 1887, 105 s.; Zapletal, Alttestamentliches, Fr. (Schweiz) 1903, 16—25; Flunk, Z kTh XXVIII (1904) 641—671; Engelkemper, Das Protoevangelium, B Z VIII (1910) 351—371; J. Döller, Die Messiaserwartung im A. T., Mstr. 1911, 7—11.

4. Maledictione diabolo annunciata protoparentibus poenitentiâ compunctis poenae, crimini convenientes, inflictae sunt; et quidem mulieri aerumnae conceptuum pro superbia, dolores pro gula, subiectio sub viri potestate pro seductione; Adam vero inobedienti sterilitas terrae, laborum anxietas et impedimenta, quae proveniunt terram colentibus. Imo natura tota particeps facta est maledictionis[1]). Morti et omnibus huius vitae miseriis obnoxii[2]) et iussu divino pelliceis tunicis vestiti[3]), ex gaudiis paradisi eiecti sunt, et ne sumerent de ligno vitae et viverent in tali statu misero in aeternum[4]), collocavit Deus ante ostium paradisi Cherubim[5]) cum gladio flammeo ad custodiendam viam arboris vitae. Promissis divinis munitus, Adam poenitens vocavit mulierem suam Evam (Gn 3, 20), quod mater esset cunctorum viventium[6]).

[1]) Istae poenae aequaliter ad omnes pertinent; et sic quaevis mulier aerumnis praegnationis, doloribus partus, servitute dura (inter gentes) etc. (praeter virginem Mariam) aliquantulum expiare debet concupiscentiam, quae contulit ad peccatum primum committendum; similiter quivis homo nascitur ad laborem (Job 5, 7) et sic homines, agriculturam non exercentes, panem ab aliis in sudore vultus elaboratum manducant (Thomas, 2. 2. q. 164. a. 2).

Maledicta est terra a Deo non absolute, sed in opere humano vel relate ad hominem; ideo non essentialiter mutata est natura nec in animalibus, [quae carne vescuntur (Thom., 1. q. 96. a. 2), nam perniciosa et venenosa animalia nil nocere potuerunt, si causa non exstitisset vitiorum (Aug., Gen. ad lit. 3, 15. 24), nec in plantis, nam antea terra etiam spinas et tribulos germinavit (ast non in poenam hominis); utique autem fertilitas terrae primaevae imminuta, atque natura depravata et daemoni quaedam potestas in eam concessa est. Haec maledictio naturae aufertur in ecclesia catholica per exorcismos et benedictiones variarum rerum. De sequelis huius peccati cf. Thomam, 2. 2. q. 164.

[2]) Cum protoparentes non eo ipso die, quo peccarunt, mortui sint, verba: *morte morieris*, de necessitate moriendi, qua homo peccator se affectum percepit, de »posse

mori et non posse non mori«, ut ait Magister sent. in 2. dist. 19, seu de mortis quasi initio sunt intelligenda, *ex tunc morbidam qualitatem et mortiferam primi parentes in corpore mortali contraxerunt* (Augustinus, De Gen. ad lit. 2, 32), *et quamvis annos multos postea vixerint, illo tamen die mori coeperunt, quo mortis legem, qua in senium veterascerent, acceperunt* (Augustinus, De pecc. mer. 1, 16); *Deus ergo mortem non fecit* (Sap 1, 13), sed *invidia diaboli mors introivit in orbem terrarum* (Sap 1, 24) ideoque mors est poena primi peccati; *stipendia enim peccati mors* (Rom 6, 23). Cf. Thomam, 2. 2. q. 164. a. 1.

Legem mortis a Deo latam efficacem fuisse post lapsum phrasis tam saepe repetita: *et mortuus est, postquam genuit* (Gn 5), testatur, *nam testamentum huius mundi morte morietur* (Eccli 14, 12). Ut diutius protoparentes vivere pergerent, clementia et misericordia divina effecit, quae poenitentiae spatium assignat et peccatum eiusque sequelas ita disponit, ut consilio ipsius perficiendo inserviant. In laboribus diuturnis viro datum est remedium contra stimulos concupiscentiae, imo mors corporalis in divina oeconomia salutis beneficii titulo gaudet; nam *seminatur corpus in corruptione, surget in incorruptione; seminatur in ignobilitate, surget in gloria; seminatur in infirmitate, surget in virtute; seminatur corpus animale, surget corpus spirituale* (1 Cor 15, 42—44).

[3]) Pelles obtinere non poterant, nisi occisione animalium, quam probabiliter Deus mandaverat instituendo sacrificia, per quae spe in futurum Messiam suffulti, gratiam divinam recuperarent. Vestimenta misericordiâ divina data sunt *a)* non ad ornatum, sed ob necessitatem, ut nuditatem tegerent et aëris iniurias arcerent. *b)* Monitorium erant non tantum verecundiae, sed et continentiae et poenitentiae. *c)* Utpote e mortuorum pellibus facta monebant homines eos esse mortis reos.

[4]) Expulsio protoparentum e paradiso pertinet ad beneficentiam Dei, ne de fructu arboris vitae comedant: nam non expediebat homini, ut in miseria huius vitae diutius permaneret.

[5]) Cherubim non sunt mera figmenta mentis vel symbola, sed angeli superioris ordinis, qui ab aditu paradisi Adamum prohibebant, quique uti assistentes throno divino (Ez 1) vindices sunt omniscientiae divinae et, flammeum gladium vibrantes, iustitiae et sanctitatis divinae ultores. Ita etiam angeli boni mittuntur propter eos, qui hereditatem capiunt salutis (Heb 1, 14). Congruit mythologia Indorum de gryphis thesauros custodientibus. Etiam in textu Asarhaddon Kuribu custodiunt adyton i. e. sedem dei (A. Jeremias, Das A. T. im Lichte des Alten Orients[3] 99). Vox Kerub et Kurib probabiliter reducenda est ad Sumeros et significat: »splendidus statura« (Kmoskó, B Z XI [1913] 225—234). Quemadmodum originalis iustitia, quae erat quoddam donum gratiae, toti naturae humanae divinitus in primo parente collatum, simul cum natura ipsa in posteros traducta fuisset, si ille in sua innocentia perstitisset, sic primum eiusdem primi parentis peccatum, quo tota natura humana infecta est, simul cum natura in posteros per originem transit ac derivatur. B. Schäfer, Katholik 1880, I 381 ss.; J. Nikel, Die Lehre des A. T. über die Cherubim und Seraphim (Diss.), Br. 1890; Genesis und Keilschrift. 155—161.

[6]) Adam spiritu prophetico ad mortem damnatos solatur, quia ex Eva, tanquam matre viventium, procederet salus et vita. חַוָּה cf. חָיָה vixit. Etiam secundum opinionem populorum in parte occidentali Africae mulier primi hominis vocabatur Tye i. e. vita (cf. W. Schneider, Religion der afrikanischen Naturvölker, Mstr. 1891, 36). Recentiores ut Nöldeke, Greßmann חַוָּה comparant cum voce Aramaica חִוְיָא (= serpens). — Uti Adam poenitens est typus Christi, ita et Eva typus est Mariae, quae

est mater viventium spirituali et aeterna vita. De Eva cf. Zschokke, Biblische Frauen 5—47. Protoparentes peccatum suum, quatenus personale erat, per poenitentiam expiasse et per fidem in Messiam salvatos esse sacra Scriptura: *Sapientia eduxit illum (Adam) a delicto suo* (Sap 10, 2), et communis ss. patrum traditio testantur. Docent multi patres (Epiphanius, Origenes, Ambrosius, Tertullianus, Hieronymus). Noem religiose ossa Adam in arcam suscepisse et Sem post diluvium cranium eius in monte Calvariae condidisse, ita ut sanguis Christi de cruce defluens idem abluerit — optima repraesentatio redemptionis Adam primi per Adamum secundum. — Redemptio promissa non statim effecta est; nam: *a)* genus humanum ad salutem accipiendam praeparari debuit; in eo vera peccati cognitio, necessitas poenitentiae ac desiderium salutis excitari et foveri debuerunt, quae omnia nonnisi post diuturna tempora, varias admonitiones, pugnas, castigationes (per crucem ad lucem) fieri poterant. *b)* Altera ex parte salus plantae instar successive evolvebatur; primo radices figebat, sensimque in arborem increvit, cuius fruges in ecclesia maturescebant; ideo Apostolus tempus adventus Christi *plenitudinem temporis* (Gal 4, 4) vocat. Pariter malum, quod diabolus seminaverat, successive evolvi et maturescere oportuit, ut tandem iudicio divino puniendum traderetur.

5. Recentiores eruditi ut Fr. Delitzsch[1]) fontem narrationis biblicae in Babylonia quaerere volunt. Provocant ad Babylonicum cylindrum, in quo historia lapsus protoparentum depicta esse dicitur. Attamen dubium est, utrum revera res ita se habeat. Nam istae duae personae, ad dexteram et sinistram arboris sedentes, vestibus indutae sunt et utraque manum porrigit ad fructum arboris. Nec maior congruentia adest narrationis biblicae cum mytho de Adapa, qui non erat primus homo, sed inter homines a deo Ea creatus est, et immortalitatem amisit non ob inobedientiam, sed ob errorem, vel ut alii velint, ob aemulationem dei Ea. Porro desunt in narratione Babylonica seductor et mulier. Eo minus Engidu (Eabani) in carmine epico a Gilgameso nominato prototypus Adami dici potest. Mulier seductrix ab Engidu (Eabani) maledicta et dimissa est, Eva vero Adam adhaesit. Ceterum similes narrationes de lapsu hominis apud diversos populos inveniuntur et sufficienter ex communi fonte, ex traditione antiquissima explicari possunt[2]).

[1]) Babel und Bibel, L. 1902, 37.

[2]) Cf. Nikel, l. c. 124—131; Feldmann, l. c. 183—232.

§ 4. Cain et Abel

A. Eberharter, Der Brudermord Kains im Lichte der theologischen und religionsgeschichtlichen Forschung, Th Q XCVIII (1916) 67—76; 355—365.

1. Paulo post expulsionem e paradiso genuerunt Adam et Eva filium, quem mater appellavit Cain, dicens *possedi hominem (per) Jahve*[1]); alterum filium Abel[2]) nominavit; hic pastor, ille agricola erat.

In his prioribus Adae filiis mox discrimen inter semen mulieris et semen diaboli apparuit. Uterque sacrificium obtulit, ratione tum materiae tum fidei diversum[3]). Quia sacrificium Abelis Deo acceptum erat, Caini vero non respiciebatur, hic ira et invidia captus manus suas sanguine fraterno polluit (Gn 4, 1—10).

[1]) *Possedi hominem per Jahve* tanquam auctorem generationis, nam proles sunt dona Dei: aut *possedi hominem Jahve* i. e. Deum incarnatum vel Messiam, quasi putaverit hunc primogenitum iam esse Messiam. A. Jeremias (l. c. 106) provocat ad similia nomina Babylonica ex tempore Hammurapi: A-mur-bêli (= ecce, dominus meus), A-mur-Sin (= ecce, Sin). — Alliterationis causa nomen קַיִן componitur cum verbo קָנָה = acquisivit, non autem derivatur ab hoc verbo; ergo Kain vix significat »possessum«, sed probabiliter secundum Arabicum ḳainun »fabrum ferrarium«. Cum de conceptione ante partum Cain, non autem ante partum Abel sermo sit (Gn 4, 1 s.), rabbini et Calvin Cain et Abel habuerunt geminos. Quae sententia nec in textu nec in traditione fundamentum habet.

[2]) Nomen Abel (הֶבֶל) vix explicandum est ex Assyr. voce aplu, ablu (filius), sed probabiliter significat halitum vel vanitatem (cf. Gn 3, 19).

[3]) Sacrificia utriusque diversa erant tum quoad materiam; nam Cain de frugibus terrae, Abel de primogenitis gregis et quidem de pinguibus i. e. optimis obtulit, tum et quidem maxime ratione mentis et fidei. *Fide plurimam hostiam Abel, quam Cain, obtulit Deo, per quam testimonium consecutus est esse iustus, testimonium perhibente muneribus eius Deo et per illam defunctus adhuc loquitur* (Heb 11, 4). Hinc Abel ab ipso Domino tanquam iustus (Mt 23, 35) et opera eius iusta celebrantur, Cain vero ex maligno erat (1 Joa 3, 12; Jud 11). Communiter tradunt patres Deum benevolentiam suam igne de coelo misso (cf. Lv 9, 24; Jdc 6, 21; 13, 20; 1 Rg 18, 38) in sacrificium Abelis, non autem Caini declarasse, et Abelem probabiliter anno 130 post mundum conditum occisum esse. Abel iustus, virgo, sacerdos et protomartyr typus est Messiae a Judaeis occisi.

2. Sanguine fraterno in coelum clamante (Lc 11, 51; Heb 11, 24), Cain contumax et impoenitens a Deo maledicitur et ex regione Eden expellitur, data tamen eius vitae fide publica tum verbo, tum signo speciali[1]). Ergo ad generalem maledictionem de terra pronunciatam (Gn 3, 17 s.) accedit specialis vagatio. Vagus super terram, habitationem fixit in terra Nod ad orientem Eden et ibidem urbem aedificavit, nomine filii Henoch (dedicatio), ex uxore concepti, nominatam[2]). Loco Abelis substituit Deus alium filium Seth (compensatio), qui princeps exstitit civitatis Dei. Praeterea Adam et Eva plures alios filios et filias genuerunt (Gn 5, 4).

[1]) Cain terram polluit sanguine, ideo punitur in terrae sterilitate et quod vagus profugusque sit, mala conscientia, pavore et consternatione tremens. Talis vita utique peior erat morte iuxta illud: *quaerent mortem, et non invenient eam; et desiderabunt mori et fugiet mors ab eis* (Apc 9, 6). Cum enim Cain impoenitens et tremens timeret mortem corporis, non animae, dedit ei Deus vitae fidem eumque ad poenam et omnium exemplar vult superesse, et ut ubique qua talis cognosceretur, posuit ei

signum. Quale hoc fuerit, ignoratur, utique omnibus conspicuum, quo fratricida dignosceretur, vel signum fronti eius impressum (Stade), vel tremor corporis, mentis ac vultus consternatio (Strack), ita ut corpus et vultus peccatum Caini proderent. Nequaquam circumcisio intellegi potest. Sed res etiam sic exponi potest, quod Deus ad confirmandam promissionem suam Caino signum i. e. prodigium fecerit; sic et Gedeon signum ab angelo Domini petivit et accepit (Jdc 6, 17 ss.). Cf. Döller, Th pr Q LIII (1900) 382 s. Protoparentes in Caino terribiles peccati sui sequelas viderunt.

[2]) Profugit in terram Nod ibique habitavit, segregatus a loco revelationis divinae et a cultoribus Dei. Sequebatur eum in exilium soror tanquam uxor; cum enim *non essent ulli homines, nisi qui ex illis duobus nati fuissent, viri sorores suas coniuges acceperunt; quod profecto, quanto est antiquius compellente necessitate, tanto postea factum est damnabilius religione prohibente,* ait s. Augustinus (Civ. D. 15, 16).

Aedificavit autem Cain civitatem i. e. *hominum multitudinem aliquo societatis vinculo colligatam,* post multos annos, *cum illius hominis familia tanta numerositate cresceret, ut haberet iam populi quantitatem, tunc potuit utique fieri, ut et constitueret et nomen primogeniti sui constitutae imponeret civitati. Quis itaque dubitaverit, per unius hominis aetatem (753 et ultra) tantum multiplicari potuisse genus humanum, ut esset, unde constitueretur non una, sed plurimae civitates?* (Augustinus, Civ. D. 15, 8).

3. Plures protestantes (Wellhausen, Budde, Gunkel, Stade, Holzinger) suspicantur Cain et Abel non duo individua, sed duas gentes significare. Alii moderni critici in Cain et Abel duas artes vel duas professiones vident. Attamen, ut ex contextu et usu loquendi patet, hagiographus vera individua eorumque gesta narrare voluit. In N. T. Cain et Abel tanquam personae proferuntur (cf. Mt 23, 35; Heb 11, 4; 12, 24; 1 Joa 3, 12)[1]).

[1]) Cf. Hetzenauer, Theologia biblica I 28.

§ 5. Patriarchae antediluviani

Nikel, Genesis und Keilschriftforschung 164—173.

1. Cain et Seth exstiterunt auctores duarum generationum plane diversarum. Posteri Caini presserunt patris vestigia, rebus huius saeculi impliciti, quaestui servientes ac vitae commodis studiosi, exstiterunt artium inventores ideoque recte »filii hominum vel mundi« appellantur. Recensentur ex eius linea Henoch, Irad, Maviael, Mathusael, et Lamech. Hic primus memoratur, qui bigamiae notâ impius exstitit et in cantico superbo de homicidio gloriatur. Ex filiis eius Jabel pater habitantium in tentoriis, Jubal, auctor instrumentorum musicorum, citharae et organi, Tubalcain, faber in opere aeris et ferri (instrumentorum bellicorum) recensentur (Gn 4, 17—24).

Artes hae, quas Cainitae, alienati a custodibus revelationis divinae, tanquam media seductionis et mollitiei adhibebant (cf.: *filii huius saeculi prudentiores filiis lucis in generatione sua sunt* [Lc 16, 8]), intellectum tenebris religiosis obscuratum et studia vana eorum, qui desperantes semetipsos tradiderunt impudicitiae (Eph 4, 18 s.), testantur. Pauca referuntur ex hac aetate, cuius character erat evolutio et incrementum peccati. Progenies Caini usque ad Lamech tantum eiusque uxores adducuntur (cf. Augustinum, Civ. D. 15, 20). Non improbabile est tunc iam ethnicismum seu cultum idololatricum esse ortum.

2. Melior autem erat status religiosus genealogiae sethiticae, quae ab Adam usque ad diluvium decem generationes continet; nam in hac prima mundi aetate longaevi fuerunt homines[1]). Enos, filius Sethi, coepit lineam suam ex Jahve nominare (Gn 4, 26) sc. filios Dei[2]). Henoch, septimus patriarcha, ambulavit cum Deo, i. e. placuit Deo per vivendi rationem suam sanctam, et impiis iudicium divinum annuntiavit (Jud 14 s.), ideoque a Deo raptus seu ad meliorem vitam translatus est[3]). Lamech, nonus patriarcha, genuit Noe i. e. consolatorem ab omnibus operibus et laboribus. Omnes isti servierunt Deo eique adhaeserunt, ideo merito vocantur filii Dei. Tandem etiam Sethitae per consuetudines et matrimonia mixta cum luxuriosis filiabus Cainitarum inita degenerabant, ita ut per progeniem istam nefariam, praeprimis vero per Nephilim, peccatum evaserit universale[4]) (Gn 2, 1—6, 2).

[1]) Aetas patriarcharum: Adam vixit 930, Seth 912, Enos 905, Cainan 910, Malaleel 895, Jared 962, Henoch 365, Mathusala 969, Lamech 777, Noe 950 annos. Fuerunt autem isti anni duodecim mensium, non vero lunares (menses) uti aliqui volunt; si annus unus fuisset tantum mensis unus, sequeretur patriarchas anno 9., 8., 6. vel 5. aetatis suae iam filios generasse et defunctos esse anno aetatis 82., quem hodie non pauci exsuperant. Post diluvium idem vocabulum, *annus*, adhibetur de spatio 12 mensium. Porro in historia diluvii 12 menses anni, qui est 601. aetatis Noe, numerantur (Gn 7 s.). Relate ad hanc longaevitatem Jacob queri poterat dies ipsius non pervenire ad vitam patrum suorum (Gn 47, 9).

Congruunt testimonia antiquorum populorum. Cf. Josephum (Ant. I 3, 9); Lactantium (De orig. err. 2, 12); Lüken, Die Traditionen des Menschengeschlechtes, Mstr. 1869. 183; C. Schervier, Über die hohe Lebensdauer der Urväter, Aa. 1857. Quia ergo Adam vixit usque ad annum 50. aetatis Lamechi, cuius nepos Sem dies prolongavit ad Abraham usque, patet Adamum et Lamechum totum aevum antediluvianum explevisse. In annis horum patriarcharum numerandis textus Hebraicus (1656), Samaritanus (1307) et Graecus LXX (2242) discrepant. Recensio Hebraica fere communiter habetur vera, quae a LXX interpretibus ideo aucta sit, quo facilius chronologiam biblicam cum Aegyptia conciliarent (Augustinus, Civ. D. 15, 13). Ecclesia varias supputationes indifferenter assumere videtur, nam in Vulgata textum Hebraicum sequitur, in Martyrologio vero Romano annos computat iuxta LXX. Sed cum Hebraei numeros literis exprimerent, etiam corruptioni dabatur facile locus. Cf. L. Reinke, Beiträge zur Erklärung des A. T., Mstr. 1851, I 10—268.

Causae huius longaevitatis sunt: *a)* bonitas primaeva constitutionis et temperamenti corporis in primis hominibus. *b)* Sobrietas et vivendi ratio simplex, quae carnibus non utebatur (Hieronymus, Adv. Jov. 1, 1, n. 18). *c)* Primus vigor terrae et alimentorum, quae initio creationis longe efficaciora erant quam nunc. *d)* Benignus influxus climatis; praeprimis autem *e)* voluntas et arcana cooperatio divina idque ad hoc, ut homines citius propagarentur et primi homines narrationem creationis ac revelationem divinam posteris, etiam remotissimis, integram traderent.

[2]) Secundum alios (Dillmann, Strack) Gn 4, 26 ediceretur tempore Enos homines coepisse Deum cultu communi et publico colere. Cui sententiae iam Gn 4, 3—5 obesse videtur. Judaei exegetae (Targum Onk. et Jon., Raschi etc.) verbum Hebr. הוּחַל *(coeptum est)* transverterunt *profanatum est* sc. nomen Dei et suspicati sunt l. c. originem idololatriae describi. — Sub filiis Dei (6, 2) intelligendi sunt posteri Seth pii, et sub filiabus hominum mulieres libidinosae ex progenie Cainitica; recte illi vocantur filii Dei ob sanctitatem, iustitiam aliasque virtutes, per quas Dei imago in eis, quasi filiis suis, resplendebat, iuxta illud: *Quicunque spiritu Dei aguntur, ii sunt filii Dei* (Rom 8, 14 col. Ps 72, 15; Dt 14, 1). Unde Gn 5, 1 Deus quasi auctor lineae Sethiticae statuitur, quod confirmat Lucas scribens (3, 38): *Henos, qui fuit Seth, qui fuit Adam, qui fuit Dei.* Ita Chrysostomus (Hom. 22 in Gen.), Cyrillus Alex. (Adv. Jul. I 9), Theodoretus (Gen. q. 48), Augustinus (Civ. D. 15, 23). Falso igitur filii Dei habentur angeli lapsi; nam hi, utpote spiritus puri, permisso divino speciem tantum corporis et quidem ad tempus, minime vero corpus verum et venereum assumere possunt (cf. Tob 12, 19). Hanc opinionem habent liber Henoch, lib. Jubilaeorum, Philo, Josephus (Ant. I 3, 1), quem secuti sunt multi patres et scriptores ecclesiastici priorum saeculorum: Justinus (Apol. II 5), Clemens Alex. (Strom. I 3 et 5; Paed. I 2), Tertullianus (De idol. c. 9; De cult. fem. I 11, 10; Apol. 22), Lactantius (Div. inst. II 14), Cyprianus (De hab. virg.; De sing. cler.), Eusebius (Praep. 5, 4), Ambrosius (De Noe c. 4; De Virg. 1, 80) et plerique recentiores protestantes, nixi probabiliter locis 2 Pet 2, 4 s. et Jud 6 s., qui tamen Gn 6, 1 non respiciunt; adversantur etiam Mt 22, 30; Mc 12, 25; Lc 20, 35. Cf. Reinke, Beitr. V 120; P. Scholz, Ehen der Söhne Gottes, B. 1865; Strack, Genesis[2] 26 s.

[3]) Henoch a Deo propter fidem suam, ne videret mortem, translatus est (Heb 11, 5; Eccli 49, 16), non quidem in paradisum terrestrem, sed in locum amoenum, ut populis poenitentiam praedicaret (Eccli 44, 16), una cum Elia in fine mundi (Eccli 48, 10 col. Apc 11, 3 s.) rediturus, ut sese opponant Antichristo, a quo interficientur, sed post $3^1/_2$ dies resurgent et ascendent in coelum.

[4]) Nephilîm (i. e. irruentes, opprimentes) Gigantes erant, homines violenti, (non) tam magnitudine corporis, quam roboris et iniquitatis excelsi. *Gigantes vocantur iuxta ethnicorum consuetudinem, qui eos terrigenas existimant, quos terra genuerit. Nos autem gigantes iuxta Graeci sermonis etymologiam eos appellare possumus, qui terrenis operibus servierunt* (Hieronymus, In Is. 14, 7). Gigantes antea iam fuerunt, praecipue autem multiplicati sunt ex illis matrimoniis mixtis, in quibus libido tantum viguit. A. Boissier, A propos des Nephilîm, O L Z XIII (1910) 196—197 nomen Nephilîm componit cum voce Assyr. napâlu = gabâru; ergo Nephilîm = gibborim = heroes. LXX et Theodotion transvertunt οἱ γίγαντες, Symm. οἱ βίαιοι, Aquila οἱ ἐπιπίπτοντες.

3. Nonnulli recentiores[1]) traditionem biblicam de 10 patriarchis antediluvianis ex traditione Babylonica de 10 regibus antediluvianis

repetere volunt. Nonnulla nomina utique sive in forma sive in re conveniunt; sic Enos (Enosch) = Amêlon (Assyr. amêlu = homo ut Hebr. enosch) et Noe correspondet Xisuthro, uterque sc. est patriarcha diluvii. Attamen istis congruentiis etiam differentiae obstant. In s. Scriptura agitur de auctoribus generis humani, in relatione Babylonica de regibus Babylonicis; in Scriptura numerantur anni vitae, apud Berosum anni regiminis. Probabiliter ambae traditiones ex communi traditione generis humani fluxerunt[2]).

[1]) Delitzsch, Babel und Bibel 32.

[2]) Nikel, l. c. 164—173; J. Lippl, Die biblischen Urväter und die babylonischen Urkönige, Th pr M 1906 (XVII) 1—9; Hetzenauer, l. c. 31 s.

Sectio tertia

A diluvio usque ad vocationem Abrahae

Incrementum malitiae, praecepta noachica

§ 6. Diluvium

E. L. Fischer, Heidentum und Offenbarung, Mz. 1878; R. de Girard, Le caractère naturel du déluge, Fr. (Helv.) 1892; M. Gander, Die Sündflut in ihrer Bedeutung für die Erdgeschichte, Mstr. 1896; Rieber, Über Flutsagen und deren Beziehung zu den semitischen Flutberichten, Katholik XLIII (1897 I) 65 ss.; J. Nikel, Genesis u. Keilschriftforschung 173—188; J. Hehn, B Z VIII (1910) 225—227. — R. Andree, Die Flutsagen ethnographisch betrachtet, Brsch. 1891; Fr. v. Schwarz, Sintflut und Völkerwanderungen, St. 1894; A. Stentzel, Weltschöpfung, Sintflut und Gott, Brsch. 1894; H. C. Usener, Die Sintflutsagen untersucht, Bonn 1899; E. Böcklen, Die Sintflutsage, A R VI (1903) 1—61; 97—150; Riem, Die Sündflut, St. 1906; H. V. Hilprecht, Neuer Fund zur Sintflutgeschichte, L. 1910.

1. Cum universa terra corrupta ac iniquitate repleta esset, et homines suae virtuti confiderent (Eccli 16, 8) atque nulla spes correctionis superesset, Deus genus humanum vitiatum socorsque (Lc 17, 26 s.) cum terra delere decrevit, praeter Noe iustum et perfectum eiusque familiam (2 Pet 2, 5), cui mandatum arcam fabricandi dedit, concesso tamen misericorditer adhuc 120 annorum spatio, si homines forte per poenitentiam resipiscerent. Interea Noe arcam 300 cubitos longam, 50 latam et 30 altam tanquam refugium sibi suisque construxit, imminentis iudicii praeco perpetuus, quem tamen generatio impia contempsit.

Arca erat non in morem navigii, sed cistae undique clausae et quadrangulae, quae a Deo gubernabatur (Sap 14, 6); nam homines solummodo et bestias recipere

et aquis tantum innatare debuit. Ad quem finem apte conveniebat (cf. F. Koči, Ausführliche Berechnung der drei Seitenverhältnisse bei der Arche Noes vom geometrischen und mechanischen Standpunkt. Übersetzt von W. Bauernöpl, Bilin 1899). Erat ex lignis laevigatis cypressinis constructa, intus et extus bitumine linita, et continebat varias mansiunculas seu divisa habitacula pro diversis animantibus et tres contignationes pro hominibus, animalibus et supellectili (escis), cum ostio et fenestra (sed cf. Döller, B Z XI [1913] 5—9). Spatium arcae continebat 65.000 metrorum cubicorum, in quo condenda erant animalia terrestria, volucria et ex parte reptilia exclusis aquatilibus, quae in aquis vivere poterant. Ceterum tenendum est Noe diversa animalia in arcam recepisse non eorum causa, sed propter semetipsum. Animalia, quae ipsi non utilia, imo nociva erant, vix in arcam ducta sunt. Sicut nonnullae species plantarum diluvio emortuae et per novas suppletae sunt, ita simile quid de animalibus valet. Accedit, quod diluvium geographice non universale fuerit.

Non solum Noe, sed et ipsa fabrica arcae, *per quam damnavit mundum*, ut ait Apostolus (Heb 11, 7), praeco erat iustitiae divinae ad homines impios *comedentes et bibentes, nubentes et nuptui tradentes usque ad eum diem, quo intravit Noe in arcam, et non cognoverunt* (Mt 24, 37 s.; Lc 17, 26).

2. Frustra elapso tempore, poenitentiae assignato, Noe cum familia sua i. e. uxore, filiis Sem, Cham et Japhet horumque uxoribus (octo personis Gn 6, 18; 1 Pet 3, 20), iussu divino arcam ingressus est, assumptis simul animantium mundorum septenis, immundorum autem binis individuis (Josephus, Ambrosius, Chrysostomus, Theodoret, Strack, Holzinger)[1] vel paribus (Hoberg, Hetzenauer, Nikel, Dillmann). Recentiores exegetae etiam catholici[2] suspicantur duas relationes de diluvio, ex quibus una (Gn 7, 2 s.) de septenis mundis et de duobus immundis, altera (Gn 6, 19 s.) de binis tantum generatim loquitur, in unam adunatas esse. Post 7 dies, et quidem die 17. mensis secundi anni 600. aetatis Noe Deus aquis diluvii perdere coepit universam terram; rupti sunt omnes fontes abyssi magnae et cataractae coeli apertae sunt, et factum est diluvium 40 dies, ita ut aquae 15 cubitos super montes redundarent et omnem carnem super terram exstinguerent, praeter Noae familiam[3]; nam arca ferebatur super aquas. Obtinuerunt aquae terram 150 dies (Gn 6, 5—7, 24).

[1]) Iam ante Mosen erat distinctio animalium mundorum ab immundis. Ex animantibus mundis septena assumebantur, quia unum par (uti immundorum) ad speciei propagationem, reliqua ad sacrificia et esum post diluvium inserviebant. Animalia, nutu Dei (Augustinus, Civ. D. 15, 27) vel instinctu quodam futurae catastrophae inducta, Noe tanquam dominum suum in arcam secuta esse censentur; nam propter hominem creata, etiam propter hominem in sua specie servanda erant.

[2]) A. Schulz, Doppelberichte im Pentateuch 23—40; Dier, Genesis, Pad. 1914, 80.

[3]) Ad delendam aquis diluvii terram utitur Deus causis naturalibus: *a)* Causa supera erat ingens pluvia e cataractis coeli i. e. ex aquis, quae secundum opinionem antiquam supra firmamentum sunt. *b)* Causa infera erat eruptio et in-

undatio abyssi. Antiqui sc. homines putabant orbem terrae positum esse supra aquas (abyssum), in quas fontes rivorum et fluminum descendant. Sic explicabatur illa mirabilis res, quod flumina continuo aquam mari afferant, hoc vero non redundat. Antiqui enim de aquis in aërem evanescentibus (Verdunstung) nullam scientiam habebant. Ceterum non dicitur omnes montes simultanee aquis ad eandem altitudinem esse tectos; aquas diluvii ivisse et rediisse dicitur (Gn 8, 3) i. e. fluxu et refluxu motas. Potuerunt proinde montes aquarum fluxu vicibus cooperiri, ut Augustinus (Civ. D. 15, 27) demonstrat.

De quaestione, utrum diluvium noachiticum fuerit universale necne, ecclesia hucusque nihil definivit; hinc de universalitate diluvii eiusque ratione variae exstant sententiae:

A) Fere omnes antiqui interpretes universalitatem diluvii absolutam i. e. inundationem totius terrae et interitum totius generis humani (geographicam et anthropologicam) defendunt et sequentia argumenta afferunt:

a) Testimonia biblica, secundum quae omnis caro in terra consumpta est (Gn 6, 17), aquae omnes montes excelsos sub universo coelo operuerunt, imo 15 cubitis altiores fuerunt (Gn 7, 19 s.); verba s. Petri (1 Pet 2, 5): *Originali mundo non pepercit (Deus), sed octavum Noe iustitiae praeconem custodivit, diluvium mundo impiorum inducens*, quod Noe cum familia sua i. e. octo animae servabantur (1 Pet 3, 19 s.; Heb 11, 7), arca tanquam unicum effugium ab universali excidio describitur, et a Noe eiusque filiis totum genus humanum deducitur (Gn 9, 19; 10, 32 col. Eccli 44, 18).

b) Vestigia geologica, quae geologi ex inundatione generali terrae repetunt, uti: arena marina et conchylia, quae in summis montibus inveniuntur, atque fossilia luto inclusa. — Cum vero diluvium geologicum iuxta doctos bene discernendum sit a diluvio historico et biblico, rupes erraticae, quae a mobilibus glaciei massis, olim magnam terrae partem operientibus, deportatae demonstrantur, item fossilia animalium reperta non amplius tanquam indubitatae reliquiae diluvii noachitici sunt consideranda. Cf. B. Schäfer, Das Diluvium in der Geologie, Frk. 1883; Elbert, Nat. u. Offenb. XLVI (1900) 6 ss.

c) Traditiones fere omnium antiquorum populorum in omnibus quinque partibus orbis terrarum de diluvio, uti Indi de Manu, Babylonii de Xisuthro referunt. Narratio de diluvio deest in Arabia, Aegypto, China. Narratio diluvii Assyriorum Babyloniorum in cuneiformibus inscriptionibus, et quidem in epico carmine Gilgamesch (Gilgameschepos) a G. Smith 1872 detecto, portenta herois Gilgamesch refert, qui a dea Istar afflictus avitum suum Utnapischtim vel Atrachasim (Xisuthrum apud Berosum) adit, qui ipsi salvationem e magno diluvio narrat (tab. 11). In qua narratione navis eiusque dimensiones, pluviae, appulsus navis in monte Nisir, emissio columbae, hirundinis et corvi, sacrificium et benedictio commemorantur (P. Haupt, Der keilinschriftliche Sintflutbericht, L. 1881; Winckler, Keilinschriftliches Textbuch 84—98; P. Jensen, Das Gilgameschepos in der Weltliteratur, Str. 1906; A. Ungnad—H. Greßmann, Das Gilgamesch-Epos, Gö. 1911). Narratio biblica et textus cuneiformis de diluvio utique in multis conveniunt, sed in multis etiam differunt. Cf. Döller, Bibel und Babel 21 ss.; Nikel, Genesis und Keilschriftforschung 173 ss. Graeci de Deucalione et Pyrrha narrant, in quibus relationibus omnia facta principaliora historiae biblicae, quamvis mythice et polytheistice recitantur. Similia tradunt Indiani Americae septentrionalis, Peruani, Celtae et Germani. In monetis urbis Apameae in Phrygia, quae non longe a monte Ararat distat, apparet arca in aquis, e

qua vir et femina eminent, cum inscriptione NΩ et in aliis exemplaribus NΩE e volucre, dum alia avis cum ramo olivae ad arcam revolat. Cf. B. Schäfer, Das Diluvium in der Tradition der Völker, Frk. 1883.

Haec autem sententia nostris temporibus vix ab aliquo defenditur.

B) Inde a saeculo XVII. plures universalitatem diluvii relativam tantum admittunt et quidem vario modo.

a) Sunt, qui universalitatem diluvii anthropologicam admittunt, geographicam autem negant; dicunt enim partem nonnisi terrae, nempe regiones ab hominibus tunc inhabitatas aquis fuisse obtectas, quibus ergo totum genus humanum deletum est; nam diluvium erat iudicium divinum ob corruptionem generis humani statutum. Haec sententia admitti et conciliari potest α) cum s. Scriptura: nam verba: *terra, omnes montes, omnia animantia* non absolute, sed relative ad haec, quae vidit Noe, imo partim hyperbolice dicta sunt habenda; β) cum consensu (?) patrum, de quo hac in re non certo constat; γ) cum traditionibus gentium, quae maximam partem diluvium locale narrant et e fonte noachitico fluxerunt; δ) universalitati absolutae magnae obstant difficultates zoologico-biologicae (numerus nimis magnus animalium in arca condendorum, alimentatio eorum, temperatura etc.) et physico-geologicae. Ita: Pianciani, M. de Serres, Reusch, Güttler, Vigouroux, Schäfer, P. Brucker S. J.

b) Sunt alii, qui universalitatem diluvii tum geographicam tum anthropologicam negant, limitantes diluvium non tantum ad partem terrae, sed et ad partem generis humani, uti A. Motais, Le déluge biblique 1885, Abbé Robert, Revue des questions scient., Bruxelles 1887, I 137 ss. 409 ss., Th. de Regnon S. J., Bibliographie catholique, P. 1885, II 100 ss., Hummellauer S. J. in Stimmen aus Maria-Laach, Fr. XVI (1881) 399 ss., A. Breitung S. J., Zur Orientierung in der Sündflutfrage, Z k Th XI (1887) 631—674, qui ita argumentantur: Nec Scriptura sacra, nec traditio ecclesiastica, nec traditio gentium argumentum afferunt pro vel contra existentiam coaevorum Noe extra territorium diluviale. Nam extensio hominum pravorum puniendorum definit limites diluvii, et vox *terra* (Gn 6, 1. 4. 5. 11 etc.) significat regionem. Hinc saltem possibilitas existentiae hominum extra territorium diluviale admitti debet. Tali modo facilius origo diversarum hominum varietatum earumque linguarum explicatur nec non, quare in tabula ethnographica biblica non omnes gentes (v. g. Nigri, Mongoles) enumerentur, sed tantum populi a filiis Noe descendentes; insuper nonnullae traditiones et historia Sinensium admittunt existentiam hominum a diluvii aquis non deletorum. Breitung recte (l. c. 634. 662) dicit ex negata universitate diluvii in sensu geographico deduci consequentiam, quod diluvium etiam anthropologice partiale esse potuerit, si nempe tunc homines iam alias vel universas partes orbis terrarum inhabitaverint, quae aquis diluvii non obtectae erant. Ergo quaestio de extensione diluvii respectu anthropologico dependet a quaestione, quaenam partes terrae tum iam inhabitatae fuerint.

C) Recentiores ut Dier universalitatem diluvii, utique in mente hagiographi tantum, defendunt. Dicunt eum diluvium universale habuisse, licet particulare fuerit. Ergo reffere eum dicunt secundum aspectum.

3. Diebus 150 elapsis aquae minui coeperunt, de terra euntes et redeuntes, et die 27. mensis septimi[1]) requievit arca super montes Armeniae[2]). Die 1. mensis decimi apparuerunt cacumina montium.

Post quadraginta dies dimisit Noe e fenestra arcae corvum non redeuntem[3]) et post eum columbam, quae reversa est; post alios 7 dies iterum emissa rediit cum ramo olivae virentibus foliis (symbolo divinae misericordiae et pacis). Exspectatis ultra 7 diebus emissa est columba, quae non est reversa. Die 1. mensis primi anni 601. (Noae) hic aperiens tectum vidit terram exsiccatam et tandem die 27. mensis secundi arefacta est terra (Gn 8, 1—14).

[1]) Ab ingressu Noae in arcam usque ad eius egressum numerantur unus annus et 10 dies. Annus probabiliter erat annus solaris, Aegyptii iam a. 4241 ante Chr. habebant annos solares (quivis mensis 30 dierum, in fine additis 5 diebus); cf. Strack, Genesis[2], M. 1905, 31.

[2]) T. H. habet: super montes Ararat, quod sicut Urartu in inscriptionibus cuneiformibus designat Armeniam et quidem planitiem medii Araxis, ab Armenis Ararat vocatam, ex qua planitie mons Ararat exsurgit. Nomen »Ararat« demum seriori tempore de planitie in montem eius altissimum translatum est. Šanda (Untersuchungen zur Kunde des alten Orients, B. 1902, 34 ss.), putat sub montibus Ararat specialem montem in montibus Kardu, qui in inscriptionibus cuneif. Arardi vocatur, intelligendum esse (cf. Döller, Studien 316).

Aquae diluvii, per quas Deus maledictionem diluebat et Noae familiam salvabat, explicante Apostolo (1 Pet 3, 21) typice adumbrant aquas baptismatis, per quas homines e pernicie spirituali salvantur. Nonnullos ingruente diluvio poenitentiam egisse atque divinam misericordiam assecutos esse, testatur idem Apostolus (1 Pet 3, 19 s.); his enim praedicavit Christus, descendens ad inferos. Praeterea arca secundum ss. patres, praecipue s. Augustinum (Civ. D. 15, 26; C. Faust. 12, 14; Tract. 120 in Joa.), est typus ecclesiae, extra quam non est salus quaeque omnes creaturas complectitur.

[3]) Göttsberger (B Z VI [1908] 113—116), יָצוֹא וָשׁוֹב explicat corvum redisse et quidem repetitis vicibus, donec aquae cessaverint.

4. Explicatio astro-mythologica (e. g. Usener, Böckler) narrationis tam longe divulgatae de diluvio, acsi ageretur de mytho naturae, de aliquo astro, v. g. de sole (Usener) vel de luna, quae per oceanum caeli vehitur, reiicienda est. Deest enim in ista explicatione motivum catastrophae vel poena non explicatur. Nec verisimile est Hebraeos hanc narrationem a Babyloniis accepisse, ut multi putant[1]). Singulis enim congruentiis multae differentiae obstant. Narratio biblica supponit monotheismum, narratio Babylonica crassum polytheismum. In hac non apparent peccata hominum tanquam causa diluvii[2]). Utraque narratio ex communi fonte explicari potest.

[1]) E. g. Gunkel, Die Urgeschichte und die Patriarchen 83.

[2]) Strack, l. c. 36 s.; Nikel, l. c. 173—188.

§ 7. Noe et filii eius

1. Mandato divino obtemperans Noe, auctor novi generis (verus Janus in limite duarum aetatum), cum familia sua et animalibus arca egressus, statim altare erexit et grato animo sacrificium obtulit, quod Deus benigne accepit promittendo se non amplius terram diluvio vastaturum esse; adiunxit benedictionem generationis, concessit denuo hominibus usum terrae et dominium in bestias, atque nonnullas leges de comedenda carne quidem, ast vetito sanguine, et de vindicando homicidio, unde ultio sanguinis gentium repetitur, sanxit[1]). Tali modo Deus foedus universale cum Noe et per eum cum humano genere (Gn 9, 12) iniit et signum huius foederis clementissime adiunxit, iridem[2]), symbolum gratiae de non iterando diluvio (Gn 8, 15—9, 17).

[1]) Sacrificium Noae in facie restaurationis terrae, hucusque maledictione divina onustae, confessionem imbecillitatis humanae simulque spem futurae redemptionis inclusit ac primitias terrae restauratae inauguravit et sanctificavit. Ante diluvium esus carnis (iuxta plures theologos) quidem licitus erat, sed ab eo religiosi viri abstinuisse creduntur; ideo Deus tunc directe eum permisit, simul tamen dedit praeceptum de non comedendo sanguine, ne homines, assuescendo sanguini bestiarum, humanum sanguinem funderent, et quia sanguinem tanquam vehiculum vitae sibi reservavit in expiationem animarum. Alii vero (Justinus, Dial. c. Tryph., Theodoretus, Bonfrerius) putant tunc primo concessam esse carnibus in cibum utendi facultatem. Tandem tulit in homicidas sententiam mortis, quia occidendo hominem, qui est imago Dei, homicida ipsi Deo est iniurius.

Iuxta traditionem Judaicam Deus septem leges noachicas statuit, de quibus Maimonides scribit: *Sex res sunt primo homini mandatae: 1. de cultu extraneo, 2. de benedictione nominis, 3. de effusione sanguinis, 4. de revelatione turpitudinum (adulterio), 5. de rapina, 6. de iudiciis. Addita est Noacho de membro vivo; ita septem praecepta evaserunt.* Duo praecepta etiam inter leges Mosaicas recepta sunt; nam foedus Jahve cum Israel pactum fundatur in foedere hoc, ab Elohim (Deo universi) cum genere humano inito. Seriori tempore ea peregrinis a synagoga praescribebantur. Apostoli in primo concilio (Act 15) primum (in quo et secundum latet), quartum et septimum urgebant. Sextum adducit Paulus (Rom 13, 1).

[2]) Posuit Deus in nubibus iridem versicolorem tanquam symbolum clementiae (Apc 4, 3; 10, 1), in signum diluvii deinceps prohibendi, pacis, reconciliationis et foederis sui universalis, ad quod significandum iris, utpote super coelum expansa, erat aptissima. Si nempe tempore pluviae iris in nubibus apparet, signum est non sub toto firmamento pluere. Nonnulli putant iridem ante diluvium non exstitisse ob defectum pluviae (cf. Gn 2, 5 s.); alii melius credunt eam quidem ante diluvium apparuisse, sed tantum uti signum naturale nubium roridarum, ast in momento illo ad memoratum signum supernaturale a Deo designatam esse et quidem in aeternum (cf. Pavlica, Der Regenbogen als Zeichen des Bundes, B Z XIII [1915] 289—291).

2. Noe non tantum legislator, sed et propheta erat; cum enim Cham patrem, qui probabiliter vini vim nesciebat, ebrium et denudatum

irrisisset. hic Chanaan, filio Chami natu minimo, maledixit[1]). Sem vero et Japhet benedixit votis, quae tum gentium, tum ecclesiae fata continent: *Benedictus Dominus Deus Sem, sit Chanaan servus eius. Dilatet Deus Japhet, et habitet (Japhet) in tabernaculis Sem* (Gn 9, 26 s.)[2]). Vixit autem Noe post diluvium 350 annos. Abhinc aetas hominum valde decrevit[3]) (Gn 9, 18—29).

[1]) Exsecratus est Noe Chanaan inpudentem eiusque stirpem: *Maledictus Chanaan, servus servorum erit fratribus suis,* quia traditione Hebraica docente Chanaan primo viderit avum denudatum eumque irriserit, ac mox patri illud renuntiarit, qui pueri petulantiam non repressit, *ut et vitio auctoris deformaretur haereditas, et auctor filii nequitia gravaretur* (Ambrosius, De Noe 30). Iam antiquiores (Theodoretus, Cornelius a Lapide) et recentiores (Winckler, Gunkel, Holzinger) suspicantur Chanaam cum avo aliquid fecisse (Winckler intellegit paederastiam), quod hagiographus ex verecundia omiserit. Praedicit Noe his verbis fata tristissima terrestria et spiritualia posterorum Chanaan impiorum (Chananaeorum), quin tamen maledictio ista perpetua foret et omnes Chami posteros gravaret (cf. Gn 12, 3 et Rahab), sed tantum relativa erat. Chananaei, abominationibus idololatriae polluti et impudentiam patris sui secuti, Hebraeis a Deo exstirpandi traduntur (Gn 15, 16; 18, 20; 19, 4 s.; Lv 18, 27 s.), et Nigri Africani, posteri Chami, etiam nunc gemunt sub iugo idololatriae et durae servitutis.

[2]) Verba Noae ad Sem et Japhet continent alterum vaticinium messianum, quod iam clarius est quam protoevangelium. Benedicit enim Semo (nam ex benedictione Dei Sem intelligitur ipsa benedictio Semi) et posteris eius (Judaeis), e quibus benedictio seu salus divina exspectanda est, et alludendo ad significationem nominis Japhet (dilatatio) apprecatur eius posteris dilatationem (qui revera latissimas regiones Europae et Asiae septentrionalis occupaverunt) et habitationem in tentoriis Sem, i. e. *in ecclesiis, quas filii prophetarum, Apostoli construxerunt* (Augustinus, Con. Faust. 12, 24), et sic prophetavit *de nobis, qui in eruditione de scientia Scripturarum, eiecto Israel, versamur* (Hieronymus). *Est ergo hic,* ut ait Chrysostomus (Hom. 29 in Gen.), *clara prophetia de vocatione gentium ad Christum.* Brevis itaque sensus est: E posteris Semi egredietur salus (positive iam), cuius Japhetitae participes fient. Urget hic Noe Semi et Japheti fata tantum laeta, Chami tristia, quia illos praemiare, hunc punire voluit, congruenter eorum agendi rationi. Döller, Messiaserwartung 18—20.

In hac filiorum Noae diversa agendi ratione iterum manifestatur, sicut in Adae filiis, duplex principium evolutionis religiosae in genere humano; Sem et Japhet repraesentant civitatem Dei, Cham vero est prototypus civitatis mundi, Deo inimici. Sensim tamen peccatum iterum invalescebat.

[3]) Abhinc decrevit aetas hominum, ne impietas hominum longaevorum tantas dimensiones, quantas ante diluvium, attingeret. Numerantur post diluvium usque ad Abraham iterum decem generationes. Sem vixit annos 600, Arphaxad 338, Sale 433, Kainam 360 (LXX, Lc 3, 36), Heber 464, Phaleg 239, Reu 239, Sarug 230, Nachor 148, Thare 205, Abraham 175. — Magna iterum differentia in annis prosapiae Semi numerandis (Gn 11, 10—26) in textu Hebraico, Samaritano et Graeco adest. Nonnulli putant has genealogias non continere omnes immediate succedentes generationes, sed potius plura membra intermedia silentio esse pressa.

In textu Hebraico et Samaritano lapsu oculi scribae nomen Καϊνᾶν omissum est. Catastropha diluviana, mutatio coeli, vivendi ratio mutata, divisio in gentes, et praeprimis consilium divinum ad vitam humanam abbreviandam contulerunt. Ideo queritur Moses: *In via tua defecimus. Anni nostri sicut aranea meditabuntur: dies annorum nostrorum in ipsis, 70 anni. Si autem in potentatibus 80 anni, et amplius eorum, labor et dolor* (Ps 89, 9 s.).

§ 8. Dispersio gentium

F. Kaulen, Die Sprachverwirrung zu Babel, Mz. 1861: A. Hammerschmid, Die Sprachverwirrung zu Babel, Th pr M VIII (1898) 1—15; 89—101; 158—169; 228—240; O. Happel, Der Turmbau zu Babel, B Z I (1903) 225—231; II (1904) 337—350; III (1905) 17—31.

1. Postquam genus humanum, a Sem, Cham et Japhet propagatum, nimium increvit, Nimrod, Kuschita et robustus venator, primum regnum Babylonicum, quatuor urbes complectens, in terra Sennaar, condere coepit[1]), quo homines ex Armenia profecti erant. Utebatur vero genus humanum hucusque eadem lingua: *erat autem terra labii unius et sermonum eorundem*[2]). Priusquam homines aucti sedes dissitas quaerere cogerentur[3]), vesano fastu turrim in Babel usque ad coelum pertingentem[4]), quasi centrum unitatis et monumentum gloriae suae, exstruere decreverunt.

[1]) Nimrod aedificavit in terra Sennaar (= Šineʿar = Babylonia cf. S. Landersdorfer, Das Land Šinʿar, B Z XI [1913] 350—363) urbes Babel, Arach (Erech = Assyr. Uruk, nunc Warka), Achad (Akkad, deinde septentrionalis Babylonia) et Chalanne (Assyr. Kul-unu, secundum Fr. Delitzsch [Wo lag das Paradies? L. 1881, 225] = Zirlab), indeque occupavit Assur, vel Assyriacum regnum aedificavitque Ninive (nunc Kujundschik et Nabi Junus), Chale = Assyr. Kalchu (nunc collis et vicus Nimrud) et Resen (probab. = Assyr. Rêš Êni = »caput fontis«, vix hodiernum Râs-al-ʿAin). Nimrod vix diversus est a Babylonico heroe Gilgamesch. Secundum A. Ungnad (Theol. Literaturzeitung, L. XLII [1917] 36) Nimrod = Nimurt(a) = deus belli et venationis apud Babylonios.

[2]) *Lingua* formationem grammaticalem, *sermones* elementum lexicale (radices) indicant. De origine linguae cf. Gießwein, l. c. 140—234. Quaenam fuerit illa lingua originalis, non constat. Chrysostomus (Hom. 30 in Gen.), Augustinus (Civ. D, 16, 11), Hieronymus (Soph. 3) linguam Hebraeam. Theodoretus Syriacam linguam communem fuisse putant; eam periisse defendunt Gregorius Nys. et Huetius (Dem. ev. 4, 13), quod probabilissimum esse videtur.

[3]) Secundum textum Hebraeum (Gn 11, 4) volebant civitatem et currim aedificare, ne (פֶּן) dividerentur in universas terras; secundum LXX et Vulgatam autem istud fatiebant, antequam (πρὸ τοῦ διασπαρῆναι) dividerentur.

[4]) Illa turris a plerisque in templo dei Nebo nomine Ezida in urbe Borsippa (= Birs Nimrud) prope Babel quaeritur, ad quod pertinebat turris templi nomine E-ur-imin-an-ki (= templum 7 planetarum caeli et terrae) cum 7 gradibus. Alii (v. g. Gunkel, R G G V 1397) intellegunt templum dei Marduk (Bêl) in Babel nomine Esagila cum turri E-temen-an-ki (= domus fundamenti caeli et terrae), ubi

nunc ruinae Amran ibn-Ali sunt. De templo Esagila dicitur homines cacumen eius usque ad caelum ducere voluisse (cf. Strack, l. c. 45 s.). Secundum alios (v. g. Nikel, l. c. 200) probabilius Gn 11, 9 agitur de alio antiquiore aedificio, de quo nihil conservatum est.

Hac structione turris homines peccarunt vanitate et superbia (*in consensu nequitiae* Sap 10, 5), nam eorum verba: *celebremus nomen nostrum* indicant scopum huius improbi laboris fuisse ambitiosam cupidinem nominis aeternandi et praecavere, ne dispergerentur per orben terrarum (contra consilia divina), non autem, ut occasione novi diluvii hominibus refugis inserviret, uti putat Josephus (Ant. I 4, 2). Etiam in mythologiis gentium conservatum est hoc factum. Huc spectat e. g. fabula de Titanis bellum coelo inferentibus (Eusebius, Praep. ev. 5, 4). Cf. Nikel, l. c. 195—198.

2. Huic fastui, generi humano et consilio divino adversanti, sese opposuit Deus confundendo linguam eorum communem: *Venite, descendamus et confundamus ibi linguam eorum, ut non audiat unusquisque vocem proximi sui*[1]), ne perversitas Chamitarum genus humanum pervaderet. Et vocatum est nomen urbis illius Babel[2]), quia ibi confudit Deus linguam universae terrae et inde dispersit eos in cunctas regiones, et cessaverunt aedificare civitatem (Gn 11, 1—9).

[1]) Confudit i. e. commiscuit Deus unam linguam hominum eamque in varias divisit et has inter se et homines permiscuit, ut, dum plures simul loquerentur, non una vox et lingua, sed diversae et confusae multorum linguae audirentur, nam signum non amplius notioni (ideae), sed conceptui tantum subiectivo congruebat. Quum Scriptura de confusione sermonum tacet, essentia linguarum varietatis in diversa forma reponi videtur, servata identitate radicum linguae primaevae. Confusio linguarum erat iusta poena divina superbiae: *Quoniam dominatio imperantis in lingua est, ibi damnata est superbia, ut non intelligeretur iubens homini qui noluit intelligere, ut obediret Deo iubenti. Sic illa conspiratio dissoluta et, quum quisque ab eo, quem non intelligebat, abscederet, nec se nisi ei, cum quo loqui poterat, aggregaret* (Augustinus, Civ. D. 16, 4). Haec confusio linguarum erat repentina et miraculosa nec mere naturali modo explicari potest, ac si ex dissensione animorum ac dispersione sensim variae linguae enatae essent; nam confusio linguarum non fuit effectus, sed causa dissensionis et dispersionis, ita ut omnes diversas terras quaerere coacti sint. Consentit philologia moderna, quae unitatem labii originalem testatur et diversitatem linguarum non temporali evolutioni, sed violentae quassationi tribuendam esse docet. Confusio haec directe formas et modos loquendi, non organa oris mutavit (uti volunt Vitringa, Feldhoff). Alii ut A. Hammerschmid (l. c. 231—234), Happel (l. c. 347 s.) confusionem linguae negant dicentes animos alicuius populi confusos esse, i. e. discordiam exortam esse, qua homines ad dispersionem coacti essent, ne regnum fundarent. Quae explicatio textui biblico vix convenit. Ceterum neque hoc factum (sicut diluvium) universale erat, ut multi recentiores dicunt. S. Scriptura tantum dicere vult homines in regione spectata una lingua usos esse (Ae. Schöpfer, Geschichte des A. T.[5], Brix. 1911, 83).

Superbia fabrorum meruit linguarum divisionem, quarum unionem in pentecoste meruit humilitas Apostolorum: hinc opponitur confusioni linguae τὸ γλώσσαις λαλεῖν (Act 2, 4). *Spiritus superbiae dispersit linguas, Spiritus sanctus congregavit linguas*

Quando enim Spiritus s. venit super discipulos, omnium linguis locuti sunt, ab omnibus intellecti sunt, linguae dispersae in unum congregatae sunt (Augustinus. In Ps. 54, n. 11; Serm. 271; Thomas, 2. 2. q. 176 a. 1; Chrysostomus, Hom. 30 in Ev.).

[2]) Memoria huius confusionis conservata est in nomine urbis Babel i. e. *confusio* (linguarum) a balal = *confundere*. A. Ehrlich (Randglossen zur hebräischen Bibel, L. 1908, I 45) explicat בלל = conspergere, fecundum reddere, augere. Tunc copiam verborum auctam esse putat, ita ut novis verbis introductis unus cum altero colloqui non potuerit. In cuneiformibus inscriptionibus Assyriis invenitur Bâbîlu i. e. porta Il vel El (dei) (cf. Bethel = domus Dei), e quo nonnulli concludunt cum aedificatione turris etiam incepisse idololatriam. Nomen eius Sumericum TIN-TIR significat nemus vitae. Sicut in Babel, ita in Bâbîlu explicatio nominis etymologia popularis esse videtur.

3. Quum homines mutuo sese intelligere non possent, discesserunt et super faciem terrae dispersi sunt. Haec poena fuit tamen utilis generi humano, ut habitando orbi terrarum daret incolas. Ut autem communis origo ab uno parente ideoque cognatio singulorum populorum conservaretur, apposuit Moses tabulam ethnographicam[1]) (Gn 10). Japheto eiusque septem filiis totidemque nepotibus pars Asiae non exigua et Europa australis cessit. Cham cum quatuor filiis ad meridiem tetendit (ad sinum Arabicum et Persicum). Semi prosapia, cui benedictio divina specialis addicta et alligata erat, sedes fixit in Babylonia, Chaldaea, e qua austrum et occidentem (Arabiam, Syriam, Palaestinam) versus tetendit[2]). Facta autem est haec divisio diebus, quibus Phaleg natus est (Gn 10, 25), qui inde nomen suum (divisio) accepit.

[1]) Tabula illa ethnographica magnum habet valorem geographicum, linguisticum et religiosum; priusquam enim providentia divina gentes manumittit et filii prodigi instar vias suas ingredi sinit (Act 14, 15), quasi in testimonium communis patriae, linguae et religionis, nomina singularum reponi voluit, ne oblivioni traderentur, sed ut in plenitudine temporum undique locorum colligerentur in ecclesia Christiana, quae coelum terramque unit et vera turris Babylonica est (Act 2, 5—11); hinc tabula est documentum patrium, omnibus gentibus datum (Haneberg, Gesch. 39). Tabulae ethnographicae, quae apud alios populos v. g. Aegyptios (cf. Brugsch, Die altägyptische Völkertafel, Verhandlungen des internationalen Orientalisten-Kongresses zu Berlin 1881, II 3, 43 ss.) inveniuntur, agunt de populis subiectis vel quibuscum mercaturae ratione coniuncti erant; tabula Gn 10 vero alium finem habet; vult enim omne genus humanum ad unum pium patriarcham diluvii reducere et simul populo electo indicare gentes quoque, licet idololatriae deditas, potentiae et bonitati Dei subiacere (cf. Strack, l. c. 43).

Rabbini summatim 70 gentes et quidem: 14 Japhetitas, 30 Chamitas et 26 Semitas numerant. Talmud totidem linguas ibi invenit. Ss. patres 72 gentes numerant, ita ut his congruenter Christus elegerit 72 discipulos, per quos postea inter omnes gentes evangelium praedicaretur (Lc 10, 1). Non recensentur omnes trium

filiorum Noae posteri, sed ii tantum, qui populorum auctores fuerunt. Plura nomina lapsu temporis obsoleta in oblivionem devenerunt, vel in alia mutata vel deformata sunt. Fons huius tabulae erat traditio patriarcharum, verisimiliter aucta per scientias, ab Aegyptiis et Phoeniciis petitas.

Cf. A. Knobel, Die Völkertafel d. Genesis, Gi. 1850; F. Vigouroux—J. Ibach, Die Bibel und die neueren Entdeckungen, Mz. 1885, I 244—273; A. Jeremias, Das A. T. im Lichte des Alten Orients[3], L. 1904, 148—168, et recentiores commentarios in Gn 10.

[2]) Praeferuntur in enumeratione generationum propter nominis honorem Japhetitae (Ambrosius, Ep. 55), terminatur vero tabula in Semo, quia eius genealogia est connexa cum historia subsequente patriarcharum.

4. Homines, e Babylonia in omnes terrae partes emigrantes, secum tulerunt religiosas doctrinas et traditiones tanquam patrimonium spirituale Noae, ast simul impietatem, cui iam dediti erant. Omnis revelationis divinae expertes, mox ideas religiosas obfuscarunt et sensim praeter Deum unum et verum (monotheismum) alios deos admiserunt, ideam sc. divinam, pro diversitate circumstantiarum, in varias creaturas: sidera, homines, imo animalia transferentes. Ita enata est idololatria (polytheismus-ethnicismus), cui (exceptis Israelitis) omnes terrae gentes, scientiis et artibus celebres, se dederunt. Quoniam ergo in ethnicismo primaevae revelationes divinae tantum corrumpebantur, non delebantur, ideo hae ex religiosis doctrinis gentilium, quamvis obfuscatae, plus minusve emicant[1]). Cum idololatria necessario corruptio moralis et omnia genera vitiorum erant coniuncta[2]).

[1]) Originem ethnicismi graphice describit s. Paulus: *Evanuerunt in cogitationibus suis et obscuratum est insipiens cor eorum. Et mutaverunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis et volucrum et quadrupedum et serpentium. Propter quod tradidit illos Deus in desideria cordis eorum, in immunditiam, ut contumeliis afficiant corpora sua in semetipsis: qui servierunt creaturae potius, quam creatori* (Rom 1, 21 ss.). Sap 13—14 stultitia idololatriae describitur: *De his, quae videntur bona, non potuerunt intelligere eum qui est, neque operibus attendentes agnoverunt, quis esset artifex: sed aut ignem, aut spiritum autcitatum aërem, aut gyrum stellarum aut nimiam aquam, aut solem et lunam rectores orbis terrarum deos putaverunt* (13, 1 s.). Ethnicismus ergo ex monotheismo, non monotheismus ex polytheismo evolvebatur. Hinc in mythologiis variarum gentium tam multa elementa in rebus fidei et morum occurrunt, quae procul dubio e revelatione divina originali et imprimis e religione Mosaica deducenda et explicanda sunt. Cf. Pesch, Der Gottesbegriff in der heidnischen Religion des Altertums, Fr. 1886; De Broglie, Problèmes concl. de l'hist. des relig., P. 1886; J. Nikel, Der Monotheismus Israels in der vorexilischen Zeit (Progr.), Pad. 1893; Der Ursprung des alttestamentlichen Gottesglaubens (B Z Fr I 2), Mstr. 1908; H. Höpfl, Die höhere Bibelkritik[2], Pad. 1905, 92—109; A. Borchert, Der Animismus, Ursprung und Entwicklung der Religion aus dem Seelen-, Ahnen- und Geisterkult, Fr. 1900; W. Schmidt, Der Ursprung der Gottesidee, Mstr. 1912; J. Hehn, Die biblische und die babyloni-

sche Gottesidee, L. 1913.— A. Jeremias, Monotheistische Strömungen innerhalb der babylonischen Religion, L. 1904: E. König, Moderne Anschauungen über den Ursprung der israelitischen Religion, L. 1906: B. Baentsch, Altorientalischer und israelitischer Monotheismus, Tü. 1906.

[3]) Dii fictitii gentilium omnibus cupiditatibus erant subiecti; quis ergo miretur, quod illi tot incitamenta ad vitia hominibus fuerint. *Sicut non probaverunt Deum habere in notitia: tradidit illos Deus in reprobum sensum, ut faciant ea, quae non conveniunt, repletos omni iniquitate, malitia, fornicatione, avaritia, nequitia, plenos invidia, homicidio, contentione, dolo, malignitate, susurrones, detractores, Deo odibiles, contumeliosos, superbos, elatos, inventores malorum, parentibus non obedientes, insipientes, incompositos, sine affectione, absque foedere, sine misericordia* (Rom 1, 28—32). Vanitatem et stultitiam idololatriae describunt: Dt 4, 15—28: Is 44, 9. 20: 46, 5—8; Jer 10, 3—5; Bar 6, 3—72.

Eo usque progressi sunt in erroribus, ut etiam sacrificia humana (infantes) diis suis offerrent (cf. E. Mader, Die Menschenopfer der alten Hebräer und der benachbarten Völker [B St XIV 5—6], Fr. 1909). Causa dispositiva idololatriae, aliqua quidem ex parte hominis, erat vel inordinatus affectus, vel repraesentationis delectatio, vel ignorantia, consummativa autem causa fuerunt daemones, qui se hominibus colendos in idolorum imaginibus exhibuerunt, aliqua in illis miracula faciendo (Thomas, 2. 2. q. 94. a. 4). Unde dicit Psaltes (95, 5): *Omnes dii gentium daemonia*, et Apostolus (1 Cor 10, 20 col. Lv 17, 7): *Quae immolant gentes, daemoniis immolant.*

Periodus altera

A vocatione Abrahae usque ad Christum Jesum

§ 9. Prospectus

1. Hucusque libri sacri narraverunt, quomodo Deus universo generi humano tum post lapsum protoparentum, tum post diluvium salutem obtulerit; cum autem homines impii consilium divinum irritum fecissent, Deus nunc alio modo salutem mundo praeparare decrevit: coarctat limites, transit a via universalistica ad particularisticam; nam revelationem suam speciali populo concredit. Itaque sacra Scriptura nunc historiam populi electi Israel pertractat et illam reliquorum populorum in tantum attingit, in quantum dilucidandae divinae oeconomiae salutis inservit. Genus humanum abhinc in duas inaequales partes dividitur: Mosaismum et ethnicismum.

2. Pro diverso gentium charactere et invalescente polytheismo revelatio divina non amplius potuit universalis manere; nam Deus cuique genti specialiter se revelare debuisset. Eligit viam breviorem et sapientiorem; fit revelatio particularis, segregatur unus populus, ut ab eo salus universo mundo communicetur et sic fiat universalis. Populus ergo eligendus tantum custos revelationis divinae, populus sacerdotalis erat, per quem salus ipsi, et dein omnibus gentibus esset comparanda. Haec veritas gravissima populo Israel frequenter inculcatur, v. g. promissis, in ipso benedicendas esse omnes generationes terrae (Gn 12, 3; 18, 18; 22, 18; 26, 4; 28, 14), gloriâ divinâ replendam esse terram (Is 6, 3; 42, 6; 49, 6), imo factis (Melchisedech, Rahab, Ruth, Jona ad Ninive misso etc.) illustratur. Praerogativa populi Israel tantum haec erat, quod *credita sunt illis eloquia Dei* (Rom 3, 2), et *quorum adoptio est filiorum, et gloria, et testamentum, et legislatio, et obsequium, et promissa, quorum patres, et ex quibus est Christus secundum carnem* (Rom 9, 4 s.). Israel electus est a Deo ex gratia, qui

autem, si munus suum sacrum neglexerit, dispergendus est in omnes gentes sine requie (Dt 28, 58 ss.).

3. Reliquae gentes a Deo dimissae sunt *vias suas ingredi* (Act 14, 15), non autem plane derelictae sunt, nam *conclusit Deus omnia in incredulitate, ut omnium misereatur* secundum incomprehensibilia iudicia et investigabiles vias suas (Rom 11, 32 s.), *et non sine testimonio semetipsum reliquit benefaciens de coelo, dans pluvias, et tempora fructifera implens cibo et laetitia corda nostra* (Act 14, 16). Cum gentes ea, quae legis sunt, naturaliter faciant, *ostendunt opus legis scriptum in cordibus suis, testimonium reddente illis conscientia ipsorum, et inter se invicem cogitationibus accusantibus aut etiam defendentibus* (Rom 2, 15). Ipsorum ergo est *quaerere Deum, si forte attrectent eum, aut inveniant, quamvis non longe sit ab unoquoque nostrum* (Act 17, 27). Itaque *in omni gente, qui timet eum et operatur iustitiam, acceptus est illi* (Act 10, 35). Exinde explicatur, quare etiam nonnulli gentiles virtutibus naturalibus excelluerint et quidam philosophi v. g. Socrates, fidem in Deum unum, sapientiam et virtutem commendarint; nam ὁ λόγος (σπερματικός) tanquam *lux hominum* (Joa 1, 4) varie etiam inter gentiles operatus est. Hereditatis religiosae prodigi quidem facti, ast poenitentiâ, desiderio ac spe suffulti redierunt, ut participes fierent *salutis a Judaeis* (Joa 4, 22); redierunt autem non vacuis manibus, sed artibus, scientiis et literis abundanter instructi (Is 60, 4), quae omnia in incrementum regni divini afferebant. Tali modo Apostolus celebrare poterat *mysterium, quod absconditum fuit a saeculis et generationibus, manifestatum sanctis eius* (Col 1, 26) i. e. gentibus, qui sunt *cohaeredes et concorporales et comparticipes promissionis eius* (Eph 3, 6). Respectu religioso Judaei positive, gentiles negative, nempe desiderio Messiae, qui errorum tenebras eorum dissiparet, divinae oeconomiae salutis vias praeparaverunt.

Sectio prima

A vocatione Abrahae usque ad Mosem

§ 10. Aevum patriarchale

Quia populus e familia et haec ex matrimonio enascitur, historia populi electi cum patre seu auctore incipit. Succiditur de prosapia Semi radix, quae in terram peregrinam transplantatur, sub manu Dei irrigantis crescit, a surculis secundariis purgatur et in arborem cum

12 ramis se extendit — haec est indoles aevi patriarchalis vel historiae familiaris. Aetas haec merito tanquam infantilis historiae populi electi consideratur, cui et simplex cultus et modus revelationis divinae correspondent. Quo simplicior erat patriarcharum vita externa, nomadum instar in familia concentrata, eo melius vita interna et fides manserunt integrae et evolvi poterant. Deus ipse sicut paterfamilias cum patriarchis conversatur, eos hortatur et consolatur promissionibus, quae innituntur semine et terra promissionis. Ideo aevum hoc plurimis theophaniis est insignitum.

Admitti nequit hypothesis rationalistarum, qui autumant, nomina patriarcharum non esse nomina personarum, sed tantum repraesentare varias historiae epochas et narrationem biblicam esse fabulam vel enarrationem fabulatoriam (Märchen) (cf. H. Greßmann, Sage und Geschichte in den Patriarchenerzählungen, Z A W XXX [1910] 1—34). Opinio haec generice damnata est in concilio Vaticano (Const. dogm. de fide cath. can. 4 de fide). Negant quoque originem populi Israel ex uno patre vel familia Abraham, dicentes populos non ex una familia, sed commixtione familiarum et tribuum oriri. Populi utique enascuntur eo, quod cognatae tribus commiscentur, quod in Israel quoque erat, cf. e. g. animas quas Abraham et Lot in Haran fecerunt (Gn 12, 5), 318 servos, quos Abram numeravit (Gn 14, 14), diversa matrimonia Isaac, Jacob cum cognatis mulieribus ex Haran, servos et ancillas, quas Jacob secum duxit (Gn 32, 5), vulgus promiscum innumerabile, quod Israel ex Aegypto secutum est (Ex 12, 38). Cf. K. Miketta, Die Entstehung des Volkes Israel, Weidenauer Studien, W. II 45 ss.; J. Selbst, Handbuch zur Biblischen Geschichte I 267 s. — Secundum multos modernos criticos patriarchae eorumque uxores primitus dii fuissent. Attamen teste historia religionis homines nonnumquam in numerum deorum relati sunt, ast nunquam dii in ordinem hominum detrusi sunt. — Characterem historicum narrationis de aevo patriarchali illustrant excavationes recentissimae.

§ 11. Abraham (ca. 2000)

P. Dornstetter, Abraham, Fr. 1902; J. Döller, Abraham und seine Zeit[3], Mstr. 1911; A. Eberharter, Die neueren Hypothesen über die hebräischen Patriarchen Abraham, Isaak und Jakob, Z k Th XXXVIII (1914) 656—704. — B. Beer, Leben Abrahams nach Auffassung der jüdischen Sage, L. 1859; H. Winckler, Abraham als Babylonier, Josef als Ägypter, L. 1903; A. Pfeiffer, Abraham, der Prophet Jehovas, L. 1907; F. Wilke, War Abraham eine historische Persönlichkeit? L. 1907; W. Lotz, Abraham, Isaak und Jakob (B Z Str V 10), Groß-Lichterfelde-B. 1910.

1. Idololatria invalescente et ipsos Semi posteros corrumpente (Jos 24, 2. 14), Thare, per Nachor e Phaleg oriundus, cum familia sua ex Ur Chaldaeae (utrum propter persecutionem, an propter famem, non liquet) in Chanaan transmigraturus, Haran (Carrae) in Mesopotamia subsistit. Patre mortuo Abram[1] (= Abiram [cf. Nm 16, 1] = *pater meus [est] altus*) 75 annos natus, a Deo in terram, quam ei monstraturus sit, ire iubetur adiuncta benedictione: *Faciam te in gentem*

magnam, et benedicam benedicentibus tibi, et maledicam maledicentibus tibi atque in te benedicentur universae cognationes terrae[2]) (Gn 12, 2 s.). Abram, Deo obtemperans, cum Sarai (sorore eodem patre nata), uxore sua sterili, comite Lot, nepote ex fratre Aran, pertransiens Damascum pervenit in terram Chanaan usque ad Sichem, anno circiter 2137 a. Ch. Promissione terrae huius possidendae divinitus obtenta altare erexit, victimas obtulit ac inter Bethel et Hai sedes fixit[3]).

[1]) Postea nomen Abram mutatum est in Abraham (= *pater multitudinis*) cf. Gn 17, 5 et vocem Arabicam ruham (= multitudo). Secundum alios e. g. Strack, Wilke, Dhorme nomina Abram et Abraham orthographice tantum, non autem etymologice diversa sunt. Dhorme nomen Abram componit cum verbo racham (Assyr. ra'âmu, râmu = amare), ergo Abram = *pater meus amat* (Dhorme) vel vice versa: *(ipse) patrem amat* (Greßmann). Explicatio theophorica nominis iam excluditur eo, quod Abram apud Hebraeos et Babylonios frequens nomen proprium erat (Greßmann).

[2]) Ur nunc Mukajjar prope Erech (cf. R. Zehnpfund, Babylonien in seinen wichtigsten Ruinenstätten [AO XI 3—4], L. 1910, 55—59). Uru in lingua Assyr. et Uri in lingua Sumerorum significat »urbem« (cf. J. Theis, Sumerisches im A. T., Tr. 1912, 29) = עִיר civitas sc. Chaldaeorum, non אוּר = ignis, licet ferat traditio Abram ideo, quia cultum eorum abhorruerit (cf. Jdt 5, 6—9), a Chaldaeis in ignem missum, sed ex eo per miraculum a Deo liberatum esse (cf. Josephus, Ant. I 7, 1; Hieronymus, Quaest. in Gen 11, 28 et ad Is. 65; Neh [Vulg.] 9, 7; commendatio animae [oratio ecclesiae]). Sap 10, 5 vocatio Abraham in nexu logico componitur cum confusione linguae (cf. P. Heinisch, Das Buch der Weisheit. Mstr. 1912, 199). Eligitur a Deo vir, cuius uxor erat sterilis, in patrem populi electi, ut praeter naturam ex eo progenitus filius novum populum aedificet. Promissio Abramo ter facta et Isaaco atque Jacobo repetita (Gn 18, 18; 22, 18; 26, 4; 28, 14) est messiana (Gal 3, 8. 16), clarior protoevangelio et verbis Noae, quia vir (populus) singularis iam quasi pater futuri Messiae designatur, et benedictio per eum omnibus gentibus communicanda praedicatur. Ecce in eodem momento, quo revelatio fit particularistica, universalis eius character urgetur! Promissiones Abramo factae tria continent momenta: *a)* Electionem specialis populi, *b)* ad salutem omnium populorum, *c)* in te i. e. in semine vel filio (Gn 22, 18) Abrami i. e. Messia (Gal 3, 7), quibus possessio terrae Chanaan adiungitur. Abram hic tanquam caput divinae oeconomiae statuitur, nam eius adversarii simul considerantur quasi adversarii Dei; ideo vocatur *amicus Jahve* (Is 41, 8; Jac 2, 23).

[3]) Prima causa electionis Abrami erat gratia divina; altera eius fides invicta in Deum, quam per totam vitam probaverat *Fide qui vocatur Abraham, obedivit in locum exire, quem accepturus erat in hereditatem: exiit, nesciens, quo iret. Fide demoratus est in terra repromissionis, tanquam in aliena* (Heb 11, 8 s.); ideo factus est *pater omnium credentium* (Rom 4, 11) et exemplar, quod eius posteri imitarentur (Is 51, 1; 33, 24; Jdt 8, 22; 1 Mach 2, 52; Mt 3, 9; 8, 11; Joa 8, 39).

2. Ingruente fame Abram in Aegyptum tendens, in discrimen uxorem perdendi venit; Pharao enim tulit Sarai pulchram (licet 65 annos iam natam), quam Abram qua coniugem dissimulaverat, non

autem mentitus erat, perhibendo eam sororem, cum eundem patrem habuerit (Gn 20, 12)[1]). Rex, plagis affectus, eam Abramo restituit, qui rursus Chanaan repetens, in Bethel sacrificio oblato nomen Dei praedicavit. Jurgio inter pastores Abrami et Loti exorto, ille, pacis amans, huic facultatem, pascua eligendi, dedit, qui, cum Sodomam et adiacentes Jordanis regiones fertilissimas (»sicut paradisus Domini« Gn 13. 10), characteris tamen incolarum pessimi incurius, elegisset, Abram iterum promissione divina posteritatis innumerae et terrae possessionis confirmatus, in valle Mambre prope Hebron[2]) tabernacula fixit (Gn 13). Proelio inter quatuor reges gentium vicinarum Amraphel (Hammurapi 2243—2200)[3]) ex Sennaar, Arioch (Rim-Sin = Rim-aku, filium Kudur-Mabuk) ex Ponto (Elassar = Larsa (?), nunc ruinae Senkereh), Chodorlahomor ex Elam et Thadal (Tudchula?)[4]) regem Gentium (Goim i. e. Guti, Gutim) et toparchas pentapolis[5]) (Sodoma, Gomorrha, Adama, Seboim et Bala = Segor) in valle silvestri (Siddim) commisso, illi duce Chodorlahomor[6]) victores praeter alios etiam Lot familiam captivam duxerunt. Abram, a profugo certior factus, cum 318 servis armatis hostes usque Dan persecutus est eosque devicit et captivos omnes magna cum praeda reduxit. Redeunti obviam venit in valle Save, (quae est vallis regis), Melchisedech[7]), rex Salem, qui tanquam sacerdos Altissimi Deo in gratiarum actionem pro victoria ab Abram reportata, in typum Eucharistiae Christi, panem et vinum (sacrificium) protulit et Abramo benedixit, hic autem decimas omnium spoliorum illi largitus ideoque eum maiorem se est confessus (Gn 14).

[1]) Alii ut G. Hoberg (Genesis², Fr. 1908, 148) habent vocem »sororis« euphemismum pro »amica« (muliere amata).

[2]) Hebron, antea Kariath-Arbe appellata, erat urbs antiquissima (Nm 13, 23), nunc El-Chalil (= »amicus« sc. Dei, i. e. Abram) vocata.

[3]) A. Poebel, Zeitschrift für Assyriologie XX (1907) 229—245.

[4]) H. Winckler etegit in tabula de Boghasköi nomen Dudkhalia (cf. Sayce, O L Z XIII [1910] 489 s.).

[5]) Ex eo, quod nomen quinti regis pentapolis (sc. Bela) non vocatur, elucet nomina non esse ficta (A. Jeremias, l. c. 285, n. 3).

[6]) Nomen Chodorlahomor utique nomen Elamiticum est: Kudur-Lagamar = servus [deae] Lagamar, attamen usque adhuc in inscriptionibus non detectum est. In scribendi ratione Hebraea Kedor-La'omer in secunda parte adsunt vocales vocis Hebraeae boscheth (= dedecus), quo modo masorethae expresserunt odium deae Lagamar (Döller, Abraham 35).

[7]) Melchisedech i. e. *rex iustitiae*, rex Salem seu Jerusalem (Ps 76, 3 Heb.), panem et vinum obtulit tanquam sacrificium in gratiarum actionem pro victoria Abramo a Deo collata, non vero, ut recrearet exercitum. Sacrificium testantur: *a)* nexus verborum: *erat enim sacerdos Altissimi;* exercitus vero satis praedae habuit. *b)* Allusio Ps 109, 4: *Tu es sacerdos secundum ordinem Melchisedech.*

c) Verba Heb 7, 11: *Si ergo consummatio per sacerdotium leviticum erat, quid adhuc necessarium fuit secundum ordinem Melchisedech, alium surgere sacerdotem, et non secundum ordinem Aaron dici?* (col. 5, 6. 10). *d)* Canon Missae et *e)* unanimis traditio ss. patrum. Secundum Theis (l. c. 30) Salem = Salim i. e. bene firmata sc. urbs; in epistolis Amarnensibus Urusalim, apud Sennacherib Urusalimmu = bene firmata urbs. — K. Mommert, Salem, Die Königsstadt des Melchisedek. L. 1902; E. Sellin, Melchisedek, Neue kirchliche Zeitschrift, L. XVI (1905) 929 ss.

Melchisedech in sua persona et sacrificio fert typum Christi et sacrificii eucharistici, uti patet ex Heb 7, 2 s.: Ipse fuit *rex iustitiae et pacis sine patre, sine matre, sine genealogia, neque initium dierum, neque finem vitae habens, assimilatus autem filio Dei, manet sacerdos in perpetuum.* Sacrificium eius incruentum typice adumbrat sacrificium incruentum purum, de quo Malachias (1, 11) est vaticinatus.

Knobel, Tuch, Bohlen, Nöldeke, Meinhold (Abraham und die Könige des Ostens [1 Mose 14], Internationale Wochenschrift, M. V 23, 705—722; idem, 1 Mose 14. Eine historisch-kritische Untersuchung [B Z A W XXII], Gi. 1911) et alii relationem Gn 14 mythum vel narrationem in honorem Abrahami fictam habent. Ast characterem eius historicum illustrant inscriptiones cuneiformes.

3. Deo promittenti ingentem posteritatem, terram Chanaan et benedictionem omnium gentium ex ipso semineque eius provenientem. Abram, quamvis herede careret, credidit ideoque acceptus erat Deo, et fides[1]) haec ei est reputata ad iustitiam (15, 6). Foedus speciale cum Abramo initurus, Deus eum sacrificium foederis offerre iubet (primum foederis stadium), inter cuius divisiones Deus in specie ignis pertransiit et Abramo in ecstatica visione futura populi fata, praeprimis eius commorationem in terra peregrina praedicit. Sarai uxor Abrami desperans, se fore seminis promissi matrem, marito consilium dedit, Agarem[2]), ancillam Aegyptiam cognoscendi, ut ipsius loco familiam aedificaret, quae, cum ab Abram, qui semen promissum quaerebat, concepisset, et a domina, quam spernebat, affligeretur, aufugit, fugientem in deserto versus Aegyptum angelus Domini consolatur, ei progeniem magnam e filio pariendo Ismaele (patre Arabum nomadum Gn 25, 12—18) promittit eamque ad dominam remittit (Gn 16). Foedus cum Abramo pactum renovaturus, Deus mutat nomen Abram *(pater altitudinis* vel *pater meus est altus)* in Abraham *(pater multitudinis)* et Sarai in Sara *(principissam)* (Gn 17, 15)[3]). Annis 24 post immigrationem eius in Chanaan lapsis pactum etiam e parte Abraham ratum haberi desiderans Deus alterum signum seu tesseram foederis, circumcisionem[4]), praecepit, cui Abraham, 99 annos natus, cum Ismaele (13 annos nato) ac universa sua domo obtemperavit, ideo ei Deus promissionem de filio hereditario, ex Sara pariendo, adiecit (secundum foederis stadium).

[1]) Fides, quae Abramum Deo tam acceptum reddidit, erat fides, quae per caritatem operatur (Gal 5, 6), constans et fortis; nam *contra spem in spem credidit* (Rom 4, 18). Propter revelationes a Deo acceptas Abraham (Gn 20, 7), Isaac et Jacob (Ps 104, 15) prophetae appellantur.

[2]) Agar (Hagar = *peregrinatio*) probabiliter a Pharaone Abramo in Aegypto peregrinanti (12, 6) donata est, quam duxit in uxorem secundariam non ad explendam libidinem, sed ob spem et desiderium prolis. Augustinus (Civ. D. 16, 25): *O virum viriliter feminis utentem, coniuge temperanter, ancilla obtemperanter, nulla intemperanter.* Polygamia tunc licita erat. Una re Sara imperfectior erat Abramo, quod in prole habenda nimis festinarit. Ideo et in hac re punita est, cum Agar pariens eam, licet dominam, despexerit. Teste Apostolo (Gal 4, 22 ss.) per Agar ancillam Testamentum Vetus servitutis, per Sara dominam Testamentum Novum libertatis typice adumbrantur. Agendi ratio Abrahae et Sarae erga Agarem codice Hammurapi bene illustratur.

[3]) In Sarai est ai antiquus exitus feminini, cui postea vulgaris (ah) substitutus est (cf. E. König, Lehrgebäude der hebräischen Sprache, L. 1895, II 427). Nomina Sarai et Sara ergo proprie idem significarent. Alii ut Hummelauer interpretantur Sarai = dominam meam, Sara = dominam. Hoberg, (Genesis[2], Fr. 1908, 184) in Sarai videt formam peregrinam (cf. Sa-ra-a-a in inscriptionibus cuneiformibus). Ergo significatio prioris formae Sarai dubia est. Mutatio nominis vulgata est et correspondet nostrae gradus exaltationi (cf. R. Andree, Ethnographische Parallelen und Vergleiche, St. 1878—1889, I 173—176).

[4]) Circumcisio Abrahae et posteris eius iniuncta est tanquam signum foederis Dei cum eo pacti sub gravi obligatione; nam incircumcisus delendus i. e. segregandus erat de populo Dei (Gn 17, 14), ergo non censendus in eo, nec filius Abrahae, nec particeps promissionum. Resecatio praeputii peragebatur cultro lapideo (lapide acuto vel silice) aut ferreo, in quovis masculo, die octavo post nativitatem (Gn 17, 12; Lv 12, 3; Phil 3, 5), cum quo ritu simul impositio nominis erat coniuncta (Lc 1, 59; 2, 21). Nam circumcisus puer fiebat Dei; domini vero solent servis nomina imponere vel immutare. De hodierno ritu circumcisionis apud Judaeos cf. J. Grünwald, Die rituelle Circumcision, Frk. 1892.

Quod attinet originem circumcisionis, ea etiam apud Aegyptios, Edomitas, Ammonitas, Moabitas, Aethiopes, Libyas aliosque populos antiquos et modernos invenitur, ubi vel medicinalem scopum (sanitatem, medium vim genitalem augendi), vel religiosum habuit. Hebraei autem probabiliter circumcisionem non ab Aegyptiis adoptarunt, nam obstant: *a)* introductio eius per Jahven (Gn 17, 9 s.) et verba Christi: *Moyses dedit vobis circumcisionem, non quia ex Moyse est, sed ex patribus* (Joa 7, 22). *b)* Apud Aegyptios circumcisio utique iam in antiquo regno in usu erat (cf. Wiedemann, Beschneidung im alten Ägypten, O L Z VI [1903] 97—99; Heyes, Bibel und Ägypten, Mstr. 1904, 48), attamen Hebraei eam ab Aegyptiis vix susceperunt, ut olim Celsus, Julianus putabant et nonnulli recentiores auctores v. g. Nowack (Archäologie I 167) suspicantur; nam inter utramque circumcisionem magnum discrimen est. Apud Aegyptios circumcisio vix usus communis erat et circumcidebantur et pueri et puellae et quidem in aetate maiori. Apud Hebraeos vero pueri tantum et quidem omnes circumcidebantur die octavo post partum. Seriori tempore apud Aegyptios sacerdotes tantum circumcidebantur. *c)* Iteratio circumcisionis in proselytis, licet circumcisis. Si ergo circumcisio iam ante Abraham in Aegypto in usu erat, iste actus naturalis, primo munditiae causa adhibitus (Herod. II 37), per

praeceptum divinum inter Israelitas introductus, specialiter signi sacri naturam induit. *d)* Circumcisio non est rudimentum vel symbolum sacrificii parvulorum, ut nonnulli suspicantur. Nam nulla ratio demonstrari potes, cur caeremonia in hoc ipso membro fiebat. Nec praeputium nec sanguis effusus altari applicabatur.

Quoad significationem et effectus circumcisio erat: *a)* signum rememorativum pacti, a Deo cum Abraham iniți, in carne indelebiliter incisum (Gn 17, 13), ut Hebraei recordarentur se transiisse in foedus divinum adeoque esse populum Deo dicatum et consecratum. *b)* Signum repraesentativum fidei Abrahae et iustitiae per eam acceptae teste Apostolo: *Signum accepit circumcisionis, signaculum iustitiae fidei quae est in praeputio, ut sit pater omnium credentium per praeputium* (Rom 4, 11), atque signum circumcisionis spiritualis, nempe resecandum esse praeputium cordis, i. e. pravas cupiditates, et ambulandum secundum spiritum, non secundum carnem (Dt 10, 16; 30, 6; Jer 4, 4; 6, 10; Ez 44, 7; Rom 2, 25 s.; 8, 4): obligabantur ergo circumcisione ad observanda omnia praecepta foederis. *c)* Signum distinctivum fidelium ab infidelibus. Tacitus (Hist. V 5): *Circumcidere genitalia instituere (Judaei), ut diversitate noscantur;* cf. 1 Mach 1, 16; 1 Cor 7, 18. *d)* Signum demonstrativum naturam humanam labe originali infectam esse, quae maxime in concupiscentia carnali se manifestat, et sic illam incapacem reddit ad semen promissum gignendum; — ideo circumciditur non sine dolore membrum genitale, quo generamur. — Et tandem *e)* signum praefigurativum (typus) baptismi; sicut enim baptismus ita circumcisio primum est sacramentum et initiativum verae religionis et fidei, eiusque professio et obligatio ac consequenter adoptio et adscriptio in ecclesiam Dei eiusque iura, privilegia et gratias (Col 2, 11—13), cum hoc tamen discrimine, quod baptismus peccatum originale aufert et iustitiam confert, circumcisio autem, tanquam signum, iustitiam per se non conferebat, sed iustitiae, merito fidei acceptae, monumentum erat. Cf. Irenaeum (Adv. haer. 4, 14), Justinum (Dial c. Tryph. 19, 23), Basilium (De Spir. s. 14, 32), Chrysostomum (Hom. 27. 39 s.), Epiphanium (Haer. 8, 4), Hieronymum (Gal. 1, 3; 2, 5).

S. Augustinus (Contra Jul. 5, 11; De nupt. 2, 11; De pecc. mer. 2, 9 etc.) vero, quem multi alii v. g. Gregorius Magnus (Mor. 4, 23), Beda (Luc. 1, 2) et scholastici sequuntur, docet circumcisione peccatum originale remitti. Suarez (Disp. 4. s. 1. n. 5) vocat hanc sententiam *dogma certum et indubitatum,* et Thomas (3. q. 70. a. 4 et IV Sent. dist. 1. q. 2. a. 4) ait: *ab omnibus communiter ponitur, quod in circumcisione peccatum originale remittitur.* Cum autem privilegium illud circumcisionis asseritur, semper spectatur efficacitas gratiae et meritorum Christi, et supponuntur in adultis conditio, iungendi circumcisioni carnali circumcisionem cordis, et fides. Circumcisio igitur sacramentaliter ex opere operato non habebat virtutem effectivam, quantum ad remotionem culpae, uti docet s. Paulus (Rom 3, 1), nam est tantum *signum foederis* (Gn 17, 10 s.). Ideo scribit s. Thomas (3. q. 70. a. 4): *Quamquam in circumcisione, sicut in baptismo, conferretur gratia quantum ad omnes gratiae effectus, aliter tamen, quam in baptismo . . . nam in baptismo confertur gratia ex virtute ipsius baptismi, quam habet, in quantum est instrumentum passionis Christi iam perfectae; in circumcisione autem conferebatur gratia, non ex virtute circumcisionis, sed ex virtute fidei passionis Christi, cuius signum erat circumcisio, ita scilicet, quod homo, qui accipiebat circumcisionem, profitebatur, se suscipere talem fidem, vel adultus pro se, vel alius pro parvulis.* Ideo circumcisio vocatur *signaculum iustitiae fidei* (Rom 4, 11). Exinde patet fidelem intentionem adulti vel vicarii pro parvulis in administranda circumcisione necessariam fuisse;

huic confessioni autem cum circumcisione coniunctae Deus sponte et liberaliter gratiam suam ex virtute divina concomitante adiunxit. Thomas (IV. Sent. 1. 2. 6 ad 2): *Fides aliena non iuvabat in quantum erat actus personae, sed ex parte illa, qua respiciebat obiectum suum, sc. Christum . . . In quo habebat quandam similitudinem cum Sacramentis nostris, in quantum iustificabat ex obiecto quasi ex opere operato, non autem ex opere operantis.* Quia porro circumcisio signum corporale tantum erat et animae characterem supernaturalem non imprimebat, ideo et remansit in circumcisis impedimentum intrandi in regnum coelorum. Tali modo circumcisio vocari poterat foedus aeternum, quia perdurat alio modo et altiori gradu in baptismate (col. Col 2, 11; Phil 3, 3). Circumcisio, quae carni nonnisi characterem indelebilem impressit, tanquam signum foederis particularistici, et adumbrans futura, populo Israel tantum erat praecepta, et cedere debuit baptismati, quod animae characterem indelebilem imprimit et pro omnibus hominibus omnium temporum institutum est: *in Christo Jesu neque circumcisio aliquid valet, nec praeputium, sed fides, quae per charitatem operatur* (Gal 5, 6). Respectu effusionis sanguinis rationem sacrificii habuit docente s. Ambrosio (L. 1. de Abrah. cp. 4): *Donec igitur hoc pretium pro omnibus solveretur hominibus, quod Dominici sanguinis effusione pro omnium fuit solvendum absolutione, opus fuit singulorum sanguine, qui lege et consuetudinis ritu sacrae praecepta sequerentur religionis.* Exinde, quod masculinum, non vero femininum genus circumcidebatur, iam patet circumcisionem non propriâ vi peccatum originale remisisse. Circumcisio Israelitis erat compensatio pro more finitimorum populorum corpus notis compungere, quo exprimebatur hominem sic notatum non solum ad certam tribum, sed etiam ad certum deorum cultum pertinere (cf. F. Dölger, Sphragis, Pad. 1911, 51—54). H. Ploß, Geschichtliches und Ethnologisches über Knabenbeschneidung, L. 1885; Th. Puschmann, Die kulturhistorischen Ursachen der Beschneidung, W. 1891; A. Glaßberg, Die Beschneidung in ihrer geschichtlichen, ethnographischen, religiösen und medizinischen Bedeutung, B. 1896; Loewenstein, Die Beschneidung im Lichte der heutigen medizinischen Wissenschaft, mit Berücksichtigung ihrer geschichtlichen und unter Würdigung ihrer religiösen Bedeutung, Archiv für klinische Chirurgie, B. LIV (1897) 790 ss.; S. N. Kutna, Studien über die Beschneidung, M G W J, N. F. IX (1901) 353—361; 433—453; Matthes, Z A W XXIX (1909) 70—73; Bamberger, Die Hygiene der Beschneidung, in: Grunwald, Die Hygiene der Juden, Dr. 1911, 103 ss.

4. Abrahae in Mambre habitanti apparuerunt tres viri, quorum duo angeli (Gn 19, 1 coll. Heb 13, 2) et unus Jahve (Gn 18, 13) appellantur; hic Saram uxorem, cuius incredulitatem[1]) reprehenderat, filium parituram esse praedixit. In discedendo Deus Abrahae manifestat consilium suum de evertenda pentapoli, propter peccata incolarum nimis aggravata. Abraham, amicus Dei, heres terrae Chanaan et memor vocationis suae, omnibus populis salutem praeparandi, intercedit apud Dominum, sexies pro urbibus, deletioni destinatis, humiliter deprecans, cuius votis Deus ipse indulgere vult, dummodo (50 usque ad 10) 10 iusti[2]) ibi inveniantur (Gn 18). Duo angeli, Jahvae comites, vespere Sodomam ingressi, a Lot benigne excipiuntur et hunc contra incolas nefarios ac praepostera libidine (Is 3, 9) captos[3]) defendunt.

Mane, angelorum hortatu, Lot cum familia sua e Sodoma in urbem Segor (Ṣoʿar i. e. parvitas cf. Gn 19, 20), primitus Bala appellatam, haud multum a Sodoma distantem, precibus ipsius ex incendio servatam, tetendit. quo facto Sodoma[4]) et adiacentes urbes sulphure et igne, de coelo missis, comburuntur; inde bitumen in regione scatens exarsit, solum corruit ac tali modo vallis Siddim in partem maris mortui australem est conversa, lacui autem ipsi character praesens est impressus[5]). Uxor Loti, quae contra mandatum divinum curiosius respexerat, in statuam salis conversa, seu a sale circumdata[6]) est. Duae filiae Loti ex incestu cum patre inebriato genuerunt Ammon et Moab, duorum populorum cognatorum auctores (Gn 19)[7]).

[1]) Sara in risu suo incredulitatem prodidit, a qua sananda erat, antequam mater seminis promissi evaderet (Heb 11, 11). Plurium V. T. mulierum, quae typos Salvatoris genuerunt, sterilitas effertur; videtur Deus iteratis illis portentis gradatim voluisse elevare mentes hominum ad portentum virginei conceptus agnoscendum.

[2]) Etiam nunc apud Iudaeos 10 personae pro cultu publico et qualibet actione religiosa requiruntur. Societas ergo, in qua non 10 iusti sunt, coram Deo constare nequit (cf. A. Ehrlich, Randglossen I 76).

[3]) Multa fuerunt peccata pentapolis: *superbia, saturitas panis et abundantia, otium* (Ez 16, 49), *exfornicatae et abeuntes post carnem alteram* (Jud 7) = peccatum Sodomiticum dictum, quod ad coelum clamat (Gn 19, 20 s.).

[4]) Sodoma a Dalman quaeritur in regione Ḳôr eṣ-Ṣâfije (Palästinajahrbuch IV [1908] 85).

[5]) Mare mortuum ita dictum, quia in eo vita organica, microbiis exceptis, vix existit; 1908 in ripa septentrionali parvi pisces observabantur (Dalman, Palästinajahrbuch IV [1908] 79 n. 1); vocatur etiam mare deserti seu solitudinis (Dt 3, 17; 4, 49), mare salis seu salsissimum (Gn 14, 3), cuius aquae sunt salsissimae et amarissimae, continent enim 100 aquae partes 28–56 partes salis aliarumque materiarum, ita ut res immissae non aquâ mergantur, sed attollantur (Tac., Hist. V 6), etiam mare orientale (Ez 47, 18; Joel 2, 20), relate ad mare occidentale (mediterraneum), lacus Asphaltites (Jos., B. J. IV 8, 4), quia bitumine regio impleta est, 4 Esr et in Talmude mare Sodomiticum, apud geographos Arabicos Edrissi et Abulfeda mare Ṣoʿar, nunc Bachr Lût vocatur. Mare hoc 76 *km* longum, undique montibus calcariis altissimis et praecipibus cinctum est, qui ad austrum et septentrionem versus recedunt, atque habet illud mirabile, quod aequor eius circa 392 metra depressius est quam illud maris mediterranei ideoque et maris rubri, hinc aqua non ultra egreditur, sed in vapores dissolvitur. Praeter bitumen (Gn 14, 10), quod in parte orientali scaturire dicitur, inveniuntur sulphur ad litora maris et Jordanis, sal, praeprimis in monte salis (Dschebel Sudum, 12 *km* longo, 1 *km* lato et 50 *m* alto). Pervestigatum est mare mortuum a Costigan 1835, More et G. Beck Anglis 1837, Robinson 1838, Scott et Symonds 1840—41, Molineux 1848, a Lynch et Dale Americanis 1848, et duce de Luynes 1864. Dividitur lacus per peninsulam el-Lisân (i. e. lingua) in duos inaequales crateres, quorum septentrionalis (2/3) 300 usque 400 metra, australis (1/3) non ultra 4 metra profundus est. Crateris australis origo e catastropha biblica repetenda est, cum vallis Siddim (silvestris), olim fertilis et amoena (Gn 14, 3: 13, 10), conflagrarit ac terra depressa sit. Aqua supe-

rioris crateris vel lacus, iam existentis, se effudit in inferiorem, quo facto mari character supra descriptus est impressus. Cf. Dt 29, 23: *sulphure et salis ardore comburens, ita ut ultra non seratur, nec virens quidpiam germinet.* Jer 49, 18: *terra subversa, non habitabit ibi vir.* Am 4, 11: *quasi torris raptus ab incendio.* Soph 2, 9: *siccitas spinarum et acervi salis et desertum usque in aeternum.* Num autem aquae illius olim in sinum Aelaniticum per Arabâ se effuderint, non certo constat. Robinson propter aquarum divortium in Arabâ negat, Ritter coniunctionem antehistoricam, Burckhardt, Labord cum nonnullis antediluvianam possibilem credunt. Mare hoc (Ez 47, 1—12) est symbolum mundi maledicti et exemplum eorum, qui impie acturi sunt (2 Pet 2, 6), e contrario mare Tiberiadis quasi regio benedictionis depingitur. Praeter Jordanem mare mortuum recipit fluvios ab occidente Cedronem, qui in viciniis Jerusalem oritur et cuius vallis profundissima circa Mar Saba Wâdi er-Râhib (monachorum) seu en-Nâr (ignis) nunc appellatur, ab oriente Arnonem, qui in Arabia deserta scaturit et septentrionales regionis Moab terminos constituit. Cf. Robinson, Palästina III 162—170; Lynch, Bericht über die Expedition d. V. St. nach d. Jord. und dem Toten Meer. Deutsch von Meissner, L. 1850; Kaulen; Das Tote Meer und die heilige Schrift, Katholik, Mz. XLIV (1864) I 440 ss.; Luynes, Voyage d'exploration à la Mer Morte, ed. a Vogüé, P. 1871—76; Blanckenhorn, Entstehung und Geschichte des Toten Meeres, Z D P V XIX (1896) 5—59; Das Tote Meer und der Untergang von Sodom und Gomorrha, B. 1898; Elbert, Die Entstehung und Geschichte des Toten Meeres, Natur und Offenbarung, XLVI (1900) 133 ss.; G. D. Sandel, Am Toten Meere, Z D P V XXX (1907) 79—106; Meusburger, Gymnas. Progr., Brixen 1907—1909; G. Dalman, Palästinajahrbuch IV (1908) 77—87; F. M. Abel, Une croisière à la Mer Morte, Revue biblique N. S. VI (1909) 213—242; 386—411; 592—605.

[6] Uxor Loti respiciens poenae sodomiticae facta est particeps, quia agendi ratio eius defectum fidei (cf. Sap 10, 7), divino interdicto praestandae, et incuriam peccaminosam, sed et animum, Sodomitis cognatum horumque sceleribus propensum, involvebat. Veritatem historicam comprobat Christus (Lc 17, 29. 32). Stans et retro respiciens mulier sicut regio adiacens, igne comburitur et sale circumdatur — salis columna (cf. Sap 10, 7) in Dschebel Sudum, quae tempore Flavii Josephi adhuc demonstrabatur (Ant I 12, 4). Cf. Clemens Romanus, Ad 1 Cor 11; Irenaeus, Adv. haer. 4, 31, 3. Etiam nunc in orientali parte Dschebel Sudum enascuntur columnae salis, quae mulieribus similes sunt (cf. C. Dier, Genesis, Pad. 1914, 168). De uxore Lot cf. Zschokke, Biblische Frauen 77—81. De respiciendo in opinione vulgi cf. H. Oldenberg, Die Religion des Veda, B. 1894, 336 n. 1. 482. 487; W. Hüttemann, Die Inâtâ-Erzählungen im 6. Anga des Kanons der Jinisten, Str. 1907, 21; L. Köhler, Z A W XXXIV (1914) 149.

[7] Origo Ammonitarum et Moabitarum non ob odium Israelitarum in illos narratur, ut iam patet ex eo, quod Dt 2, 9. 19 origo eorum a Lot tanquam causa profertur, ob quam ab Israelitis non debellandi erant, sed quia saepe in historia adducuntur. Utique ob animum hostilem (Dt 23, 3 s.) a communione populi electi excludebantur. Filiae Loti in solitudine de matrimonio ineundo desperantes, ex desiderio posteritatis et fors exemplo Sodomitarum pravo seductae cum patre coierunt. Apologiam Loti eiusque filiarum susceperunt Irenaeus (Adv. haer. 4, 31), Chrysostomus (Hom. 44 in Gen.) et Ambrosius (L. 1 de Abrah. c. 6): *Non libidinis vitium fuit, sed generationis remedium.* Mediam viam tenent Origenes (Hom. 6 in Gen. n. 3) et Hieronymus (Ep. 69), qui pro excusatione earum adducit, quod putaverint defecisse

genus humanum. Ut hoc restituerent, non ut libidini inservirent, patrem seminis auctorem reddiderunt (Theodoretus et Augustinus). Ast Segor oppidum salvatum et existens adhuc ante oculos habuerunt. Filiae facinus vix tam inhonestum habuerunt, cum filiis nomina imposuerint, quae memoriam facinoris retinerent (מוֹאָב = aqua i. e. semen patris; עַמּוֹן = originis suae [»eigenständig«], non ab aliis descendens [E. König, Wörterbuch, L. 1910, 334]). — Cf. Zschokke, Biblische Frauen 82—88.

5. Peregrinatione (in symbolum peregrinationis populi electi) in terram australem Gerar (Umm Dscherâr) facta, Sara ab Abimelech rege eripitur, postea vero Deo admonente restituitur[1]), ac foedere cum eodem rege in Bersabee percusso, Abrahae 100 annos et Sarae 60 annos natis, iuxta Jahve praedictum, filius promissionis, Isaac (Isaac = »ridet« cf. Gn 17, 17; 18, 12 s.)[2]), nascitur. Cum Ismael cum eo »luderet« i. e. probabiliter cum eo turpiter ageret (Winckler suspicatur paederastiam), Abraham, suadente Sara et approbante Deo, qui tamen illi promissionem quamdam concessit, Agarem cum filio e domo dimittit[3]); Ismael in deserto mirabiliter conservatus, homo ferus (16, 12), factus est 12 tribuum Arabum (25, 12—16) auctor et princeps. Post haec Deus fidem et virtutem Abrahae probaturus, ei mandat, ut filium dilectum unicum super montem, quem monstraturus[4]) ei erat, in holocaustum offerat. Abraham in fide[5]) Deo obtemperans, et Isaacum in monte Moria, ubi postea centrum cultus (templum) populi electi est erectum, in holocaustum oblaturus, extremo momento a victima mactanda a Deo impeditur, qui pro filio arietem, cornibus inter vepres haerentem, substituit. Omnibus promissionibus, ante iam factis, solemniter confirmatis, Abraham cum filio in Bersabee rediit (Gn 22).

[1]) Plures recentiores putant Gn 12, 10—20; 20, 1—18; 26, 6—11 tres variantes tantum unius eiusdemque facti esse (sed cf. Hetzenauer, l. c. 75).

[2]) Secundum Greßmann (Z A W XXX [1910] 8) est Isaak = Isakel = Deus ridet.

[3]) St. Tillinger, Die flüchtige Hagar (Progr.), Mrb. 1910.

[4]) Moria i. e. apparitio Jahvae postea nominatus. (Jos., Ant. I 13, 2), hinc Gn 22, 2 proleptice dictus est mons. Strack (Genesis[2] 80) putat nomen Moria iam a Chananaeis monti impositum esse. Alii nomen Moria derivant a voce Babylonica Amurru i. e. terra Amorhaeorum, quod nomen seriori tempore isti monti restrictum est. Wellhausen (Die Komposition des Hexateuchs[3], B. 1899, 19) pro הַמֹּרִיָּה legere vult הָהָרִים et intellegit Sichem. Aug. v. Gall (Altisraelitische Kultstätten. Gi. 1898, 112—115), B. Stade (Biblische Theologie des A. T., Tü. 1905, 245), O. Procksch (Die Genesis, L. 1913, 306) suspicantur אֵלוֹן מוֹרֶה prope Sichem, quod vero longius quam tria itinera diei (ca. 35 horas) a Bersabee abest (Gunkel, Genesis[3] 241).

[5]) Abraham, qui ex amore erga Deum patriam et cognatos reliquerat, etiam amorem paternum in filium abnegare (sapientia eum *in filii misericordia fortem custodivit* Sap 10, 5), eumque Deo petenti restituere debuit, ita ut eum, quem in

corde iam immolaverat, rursus qua filium gratiae et repromissionis acciperet. Sine dubio Isaac obediens et patiens huic sacrificali morti consensit. Quod (sacrificia humana) diis suis offerre non abhorrebant gentes, hoc Deo unico ac vero non denegare, Abrahae conveniebat. Praeeunte s. Paulo (Heb 11, 17) ss. patres docent Abraham fide obtulisse Isaacum arbitrando, Deum eum et a mortuis suscitare posse, quam fidem ipse testatur verbis: *postquam adoraverimus revertemur*, (ego sc. et filius) *ad vos* (Gn 22, 5). Pro Isaaco arietem substituendo Deus sacrificia cruenta quasi rata declaravit. Moderni critici ut Aug. Dillmann (Die Genesis[6], L. 1892, 290) ex hoc sacrificio deducere volunt antiquis temporibus Hebraeos quoque sacrificia humana obtulisse, quibus ex ipsius Jahve voluntate oblatio animalium substituta esset. Attamen in tota historia patriarcharum nullum vestigium istius consuetudinis invenimus, quae praecepto Domini post diluvium promulgato (Gn 9, 6) omnino contraria est (Hetzenauer, l. c. 72). Isaac sacrificio suo ac omnibus circumstantiis (cf. 1 Pet 2, 24) typus est Christi, in monte pro nobis in ligno passi: *in figuris praesignatur, cum Isaac immolatur, datur manna patribus* (Hymnus), et in Eucharistia oblati.

6. Saram 127 annos[1]) natam, Hebrone emortuam Abraham in spelunca duplici (Machpela)[2]), quam cum adiacente agro ab Ephron Hethaeo in possessionem sepulcri 400 siclis acquisierat, sepelivit (Gn 23). Abraham senex, de matrimonio Isaaci conciliando cogitans, Eliezerum servum in Mesopotamiam misit, ut e cognatione eius sponsam eligeret[3]). E familia Nachoris Rebeccam obtinuit, quam Isaac, 40 annos natus, in matrimonium duxit (Gn 24). Postea Abraham e Cetura, uxore altera, sex adhuc filios progenuit, e quibus populi Arabes ut Madianitae originem trahunt (Gn 25, 1—4): eos tamen ab Isaaco separavit, cum muneribus ad plagam orientalem dimisit et Isaacum heredem solum retinuit. Patrem (175 annos natum) mortuum Isaac et Ismael ad latus Sarae in Machpela condiderunt (Gn 25, 9).

[1]) Sara unica mulier est, cuius aetas in s. Scriptura notatur, quia tanquam mater seminis promissi mater exstitit fidelium (1 Pet 3, 6).

[2]) Secundum textum Hebraeum Machpela non speluncae, sed agri nomen erat, in quo ista spelunca erat. Sepulcrum Abrahami in Hebron (el-Chalil) est unum ex celeberrimis sanctuariis Mohammedanorum (cf. P. Kahle, Die moslimischen Heiligtümer in und bei Jerusalem, Palästinajahrbuch VI [1910] 84). Sepulcrum familiare acquisitum testatur fidem Abrahae in promissionem Deum posteris ipsius daturum esse terram hanc in possessionem, simulque Israelitis in Aegypto degentibus in solatium erat futurae possessionis huius terrae. *Congregatus est autem Abraham ad populum suum* i. e. anima eius cum animabus iustorum (Sem, Noe, Henoch, Seth, Abel) consociata est in loco, ad quem anima Christi veniens spiritibus praedicavit (1 Pet 3, 19) quique sinus Abrahae vocatur (Lc 16, 22), quia Hebraei gaudia coelestia sibi repraesentabant sub imagine convivii, in quo iusti quasi in sinu Abrahae more orientalium quiescunt.

[3]) Etiam nunc Arabes sponsam, quoad fieri potest, e cognatione sumunt (A. Luttke, Das heilige Land im Spiegel der Weltgeschichte, Gü. 1908, 21).

§ 12. Isaac

G. Rawlinson, Isaac and Jacob, their Lives and Times, Lo. 1890.

1. Matrimonium Isaaci 10 annos sterile fuit; tandem precibus mariti concepit Rebecca in signum, quod semen promissum non quasi donum naturae, sed gratiae sit considerandum, et gemellos peperit, quorum lucta in utero materno fata utriusque populi, ab eis oriundi, praesignabat, sc. ut maior serviat minori. Esau, maior natu, toto corpore hispidus[1]), venator et agricola erat, a patre praeamatus, Rebecca vero Jacobum[2]) quietiorem et suaviorem praeferebat. Esau, de agro redux, Jacobo ius primogeniturae[3]) pro cibo lentium vendidit (Gn 25, 19—34) et postea duas uxores Hethaeas in offensionem parentum duxit (Gn 26, 34 s.).

[1]) עֵשָׂו = pilosus (cf. Gn 25, 25 et nomen עישו inscript. Minaearum de Warka). Utrum Esau heroi Phoenicum Usoos, qui partes venatoris et fratris inimici Samemrumos agit, et cuius nomen forsitan cum nomine urbis Usû exadversus Tyrum cohaeret, dubium est (Gunkel, R G G II 597 s.). Intelligenda est hypertrichosis, quae saepius observatur cf. J. P. Trusen, Die Sitten, Gebräuche und Krankheiten der alten Hebräer², Br. 1853, 105; M. Bartels, Über abnorme Behaarung beim Menschen, Zeitschrift für Ethnologie, B. VIII (1876) 110—128.

[2]) יַעֲקֹב = calcem tenens (Gn 25, 25) vel dolo capiens (E. König) cf. Gn 27, 36) vel sequens (Nöldeke) cf. Gn 25, 25. In inscriptione Pharaonis Thutmosis III. (ca. 1500 a. Chr.) inveniuntur nomina Jakob-el et (forsitan) etiam Joseph-el tanquam nomina loci vel pagi. Etiamsi relatio inter haec nomina et patriarchas non adsit, saltem hoc exinde deducitur utrumque nomen tum in usu fuisse. In Babylonicis textibus legitur nomen Ja'kub-ilu. Jakob ergo probabiliter abbreviatio nominis Jakob-el est (cf. J. Nikel, Daš A. T. im Lichte der altorientalischen Forschungen. IV. Die Patriarchengeschichte [B Z Fr V 3], Mstr. 1912, 31).

[3]) Primogeniturae iura erant: *a)* Primogenitus erat princeps et dominus fratrum (Gn 27, 29) et successit in patriam dignitatem: *b)* duplicem portionem hereditatis paternae (Dt 21, 17) accipiebat, quod diversimode explicatur: secundum unam sententiam filius primogenitus dimidium totius hereditatis accepit, alterum inter ceteros fratres aequaliter divisum est, secundum alteram sententiam, quam rabbini sequuntur, primogenito filio duplo maior pars quam ceteris fratribus obvenit. *c)* Fungebatur qua sacerdos et *d)* specialem benedictionem paternam obtinuit cum praerogativa originis Messiae (aevo patriarchali) ex eius familia. Primogenitus habebatur filius natu maximus ex patre, non ex matre. Quia ergo ius primogeniturae temporale simul annexum habebat ius spirituale, venditio et emptio eiusdem detexit utriusque fratris animum. Esau parvipendebat illam (Gn 25, 34) et ideo ab Apostolo (Heb 12, 16 s.) homo profanus vocatur, qui propter escam vendidit primitiva sua (benedictionem)'; Jacob vero eam plurimi aestimabat et praeoptabat, quemadmodum iam in partu suo, singulari Dei virtute, plantam fratris tenuit (ideo et *supplantator* = *Jacob* dictus est), ut prior tempore egressurus ex utero materno potiri posset iure primogeniturae. Ceterum electio divina Jacobi prae Esavo non ex merito operum illius, sed ex consilio divino (Rom 9, 11 s.) et gratia divina (Mal 1, 2 s.) facta est.

2. Isaac ingruente fame in Aegyptum tendens, iussu divino in terra Philistaeorum haesit ibique ei promissio, Abrahae facta, repetitur. Mox tamen Philistaei divitiis eius invidentes illum varie vexando Bersabee migrare cogebant, ubi, inito cum Abimelech rege foedere mansit. Post apparitionem Dei, ipsum consolantis ac confortantis, altare exstruxit ac nomen Dei praedicavit (Gn 26). Jacob, dolo matris in Esavi locum[1]) pro benedictione paterna obtinenda substitutus, iure quidem, ratione tamen haud probanda, omina roris, soli uberrimi, abundantiae frumenti et vini et specialem benedictionem obtinuit. *Serviant tibi populi et adorent te tribus: esto dominus fratrum tuorum et incurventur ante te filii matris tuae*[2]*; qui maledixerit tibi, sit ille maledictus, et qui benedixerit tibi, benedictionibus repleatur.* Esau redux benedictionem paternam repetiit, frustra quidem, nam benedictio a parente, consilium divinum edocto[3]), minime revocatur, nam antiqui homines putabant benedictionem quandoque pronunciatam non revocari, sed ad summum aliquantulum mutari posse[4]), comperit vero sortem futuram suam naturalem[5]) (Gn 27).

[1]) Actio Rebeccae et Jacobi, qui benedictiones magni faciebant et providentiae divinae succurrendum esse putabant, in mediis adhibendis non ab omni culpa ac errore immunis erat, hinc mater filio absente et filius exulando longe e patria, aerumnis et passionibus poenas luere debent. Oraculum divinum, quod Rebecca de filiis interpretata est, Isaac intellexit de populis ex eis oriundis. Cf. Zschokke, Biblische Frauen 99 s.

[2]) Quatuor sunt partes benedictionis: *a)* prima ad opes pertinet *(det tibi Deus de rore coeli et de pinguedine terrae abundantiam frumenti et vini)*, *b)* secunda ad imperium *(serviant tibi populi)*, *c)* tertia ad principatum inter *filios matris tuae*, i. e. inter posteros Esavi et *d)* quarta ad Dei favorem, et est messiana.

[3]) Juxta Augustinum (Qu. 80 in Gen.) Deus Isaaco in ecstasin rapto indicavit hoc Jacobi factum quoad substantiam, puta quoad surreptionem, praeventionem et suppositionem sui in primogenitura, suo nutu et instinctu gestum esse, Jacobum enim a se destinatum esse heredem promissionum suarum, velle ergo se, ut Isaac haec ipsa rata habeat, unde statim Isaac, Deo obediens, mentem ex Esavo in Jacob commutavit, dicens: *Et erit benedictus.* Cf. Augustinum, Civ. D. 16, 37; Theodoretum, Qu. 80 in Gen.; Chrysostomum, Hom. 53 in Gen.

[4]) J. Döller, Das Gebet im A. T. in religionsgeschichtlicher Beleuchtung, W. 1914, 40.

[5]) Esau similem benedictionem cum lacrymis petivit, eam tamen non obtinuit (Heb 12, 17), sed aliam, quae potius maledictionem aequat: occupabit terram aridam (sine pinguedine terrae et rore), atque vivet ex rapina et praedatione: eius posteri servient Israelitis, donec excutiant iugum de cervicibus suis. Esavi cognomen Edom (rufus) memoriam excitat concupiti cibi (rufi pulmenti). Lens, quae 'adôm (rufa) vocatur (Gn 25, 30), revera in nonnullis regionibus orientis est rubida (M. Müller apud Benzinger, Arch.[2] 449). Buhl (Geschichte der Edomiter, L. 1893, 316) nomen Edomitarum repetere vult a rubro colore montium Edomitarum. Utrum in nomine

Obed Edom (2 Sm 6, 11 ss.; 1 Chr 13, 13 s. etc.) nomen alicuius dei Edom sit, dubium est. Cf. nomen servi Arabiae australis: ʿAbd-mar'i-hû (= servus domini sui) et Arabiae septentrionalis: ʿAbd-rabbi-hî cum eadem significatione (cf. F. Ulmer, Die semitischen Eigennamen im A. T. [Diss.], L. 1901, I 26). W. M. Müller (Asien und Europa 316) Edom componit cum dea Aegyptia 'Atuma. Esau exstitit pater Edomitarum vel Idumaeorum, qui perpetui adversarii populi Israel erant. Pulsis Choraeis Idumaei occuparunt montes Seir (Dt 2, 12) steriles, a Davide subiugabantur (2 Sm 8, 14), rebellarunt tamen Joramo rege et a iugo Judaeorum manserunt liberi usque ad Hyrcanum, qui eos rursum subegit, circumcidi et leges Mosaicas accipere iussit. Josephus, Ant. XIII 9, 1; XV 7, 9. Ex Idumaeis egressi sunt Amalecitae (Gn 36, 12; 1 Chr 1, 36. — Josephus, Ant. II 1, 2). Cf. F. Buhl, Geschichte der Edomiter, L. 1893; A. Musil, Arabia Petraea, II. Edom, W. 1908.

Abhinc una tantum vice (Gn 35, 28) Isaaci, quamvis 43 annos adhuc dies suos prolongaverit, in s. Scriptura fit mentio. Si in Abraham patre fides invicta operibusque plena et obedientia erga Deum absoluta prae ceteris admirandae sunt, in Isaac filio sincerae mentis puritas ac pietas elucent, in Jacob singularis animi laborumque patientia et in Joseph insigne effulsit castimoniae. Rebecca probabiliter Jacobum ex Mesopotamia revertentem non amplius vidit.

§ 13. Jacob

1. Quia Esau minabatur occidere fratrem suum, Jacob, 77 annos natus, consilio matris, ac benedictione patris munitus, in Mesopotamiam fugit. In loco Luz sub divo pernoctanti visio mystica[1]) exhibita est, sc. scala ad coelum pertingens, in cuius cacumine Jahve stans — vel secundum textum Hebraicum (עָלָיו) supra, coram ipso stans — verba benedictionis sacrae, progeniei numerosae seminisque promissi (Gn 28, 30) ac consolationis et protectionis plena, ei fecit. Lapide, quem capiti suo supposuerat, in titulum erecto[2]) vocavit nomen loci Bethel (= domus Dei) et vovit votum et dein venit in Haran ad Laban avunculum ibique pro 7 annorum servitute Rachelem paciscitur, in cuius locum Laban avarus Liam, maiorem natu sororem, substituit; nam sponsa sponso velo obtecta tradebatur (cf. nubere, obnubere proprie velare, deinde in matrimonium ducere). In lingua Assyriaca nox poetice vocatur kallatum kutumtum (= velata sponsa). Altero famulatu septenni Rachelem in uxorem suscepit[3]) et servitium suum ad sexennium adhuc, peculii acquirendi causa, prorogavit. Ex Lia sex filiis: Ruben, Simeon, Levi, Juda, Issachar, Zabulon ac Dina filia, e Rachele, per longum tempus sterili, Joseph procreatis, etiam ex ancillis utriusque uxoris ipsi datis (coniugali iure servato), et quidem e Zelpha (Liae ancilla) Gad et Aser, atque e Bala (Rachelis famula) Dan et Nephthali suscepit. Servitutis, avaritiae, invidiae Labani pertaesus, cum familia et gregibus suis mire auctis fugit. Laban fugientem generum

persecutus est et septimo die in montibus Galaad eum assecutus est. Dei vero monitu perterritus foedus cum eo percussit ac reconciliatus discessit. In confinibus Palaestinae turma angelorum, eum salutantium, patrocinium divinum promittit. quare Jacob locum hunc Mahanaim (duo castra) nominavit. Jacob se totum quidem auxilio divino commisit. nihilominus tamen odium Esavi timens, nuntios ad fratrem sibi conciliandum ablegavit. familiam et peculium torrentem Jaboc transire fecit et solus in adversa ripa mansit. Tota nocte precibus vacantem angelus Jahve in specie humana aggressus est, usque mane cum eo luctans; ascendente aurora nervum femoris eius tetigit, qui statim emarcuit. nomen Jacob in Israel i. e. pugnatorem Dei[4]) mutavit eique benedixit, quare Israel nomen loci huius Phanuel appellavit (Gn 28—32)[5]).

[1]) In peregrinatione continua Jacobi e Chanaan in Aram, inde retro in Chanaan et rursum in Aegyptum fata populi sui praesignabantur. Scala illa coelestis non tantum symbolum providentiae divinae circa Jacob erat (Gn 28, 15), sed et, innuente Christo (Joa 1, 51), typus foederis gratiae, per Salvatorem cum genere humano initi. Secundum opinionem Aegyptiorum anima defuncti in scala ad coelum ascendit (A. Erman. Ägyptische Religion 98. 156. 189). Similes opiniones inveniuntur apud alios quoque populos (cf. Gunkel, Genesis[3] 315).

[2]) Erat mos vetustissimus, ad memoriam beneficii divini accepti conservandam lapidem (מַצֵּבָה, Arab. nuṣb) ponere eumque numini divino consecrare (cf. Gn 28, 18—22: 31, 13: 35, 14: Jos 4, 4—9. 20—25: 1 Sm 7, 12). Effossionibus in Palaestina factis (e. g. Gezer) complures huiusmodi lapides detecti sunt. Phoenices huiusmodi lapides βαιτύλια appellabant (cf. J. Grimmel, De lapidum cultu apud patriarchas quaesito, Mrb. 1853; Spoer, Z A W XXVIII (1908) 271—290; Greßmann, Z A W XXIX (1909) 113—128: J. De Groot, Palestijnsche Masseben (Diss.), Groningen 1913: Kortleitner, Archaeologia 48—50). Attamen, ut nunc ex effossionibus in Assyria scimus, etiam reges et nobiles ut magistratus columnas sibi erigi iusserunt, quae in serie positae sunt (cf. W. Andrae, Die Stelenreihen in Assur, L. 1913).

[3]) Lv 18, 18 matrimonium cum duabus sororibus interdictum est, primo vero videtur habitum esse honestum (cf. Jer 3, 6—11; Ez 23).

[4]) Explicatio nominis Israel = iš + rachel = vir Rachel (Steuernagel, Einwanderung der israelitischen Stämme in Kanaan, B. 1901. 66) iam ex ratione linguistica improbabilis est. Sachsse (Z A W XXXIV [1914] 1—15 suspicatur Ješar-el = El est iustus, verus).

[5]) Jacob maculis mendacii, astutiae et machinationis pollutus, ab his purgandus et per varias tribulationes ducendus erat, quibus muneri suo aptus redderetur. Remotus e patria Deum cognosceret, in ipsum sperare ac confidere disceret et poenas debitorum lueret oportebat. Uti ipse patrem deceperat, ita ipse a Labano circumventus est: Lia, quam noluerat, uxor sibi est substituta, imo mater seminis, a Deo promissi, destinata est (in signum Israelis originem non naturae, sed gratiae deberi) eodem modo, quo ipse benedictioni paternae Esavi loco erat suppositus. Priusquam ergo terram promissionis intraret ac benedictionis divinae particeps evaderet et fratrem propitium haberet, iram divinam penitus placare debuit et quidem in lucta cum Deo

ipso, qui adversarius ei se opposuerat. Luctabatur cum angelo Domini (filio Dei); ita Hilarius (De trin.), Athanasius (Cont. Ar. l. 4), Chrysostomus (H. 58 in Gen. col. Sap 10, 12), unde novum nomen Israel i. e. luctator Dei (quod nomen postea ad prosapiam eius, Israelitas, est translatum). Hac luctâ illam luctam in utero materno ad primogenituram benedictionesque divinas acquirendas complevit ac munus progeniei suae prototypice indigitabat. Quo posito Jacob non cum angelo bono (secundum Chaldaeum, Syrum, Josephum Fl., Augustinum, C. D. 16, 39; In Gen. q. 104 etc.), nec cum daemone (A. Jirku, Die Dämonen und ihre Abwehr im A. T., L. 1912, 23—31), adversus quem angelus ei opem attulit (Hieronymus, Ep. ad Eph. 6, aliter Os. c. 12, et Origenes, L. 3 περὶ ἀρχ.), nec in visione tantum (Michaelis, Eichhorn) vel in somnio (Roscher, A S G W, phil. hist. Kl. XX [1900] 38—45), nec in oratione (Herder, Hengstenberg) luctatus est, nec lucta illa inter fabulas (quemadmodum rationalistae putant) est releganda.

2. Jacob, Deo reconciliatus, etiam Esavum fratrem habuit pacificum; postquam breviter in Succoth habitavit, inde profectus prope Sichem praedium acquisivit et in gratiarum actionem altare exstruxit (Gn 33). Deleta perfide, auctoribus Simeon et Levi[1]), Sichem urbe, ubi familiam ab idolis[2]), quae Rachel clam (Gn 31, 19. 30. 32) asportaverat, purgavit, ob stuprum Dinae sorori ibi illatum (Gn 34), monitu divino tabernacula Bethelem transtulit, voto suo (Gn 28, 20) satisfecit (Gn 35, 3) et sacrificio peracto rursus promissionem divinam (posteritatis et terrae) accepit. Hebronem tendens, prope Ephrata (Bethlehem) Racheli, in partu Beniamin difficillimo defunctae, monumentum[3]) posuit ac dein in turri gregis[4]) sedem fixit, ubi Rubenis cum Bala incestus accidit. Tandem Isaac patrem adhuc vivum Hebrone reperit eumque (180 annos natum) in senectute bona (Gn 25, 8)[5]) mortuum (12 annos post reditum Jacob) uterque frater in Machpela sepelivit (Gn 35).

[1]) Jacob actionem filiorum Simeon et Levi insidiosam (abutebantur enim circumcisione, signo foederis, vindictae suae exequendae causa) detestatus est eamque moribundus iterum corripuit, excludendo eos a primogenituae iure (Gn 49, 5—7). Judith (9, 2) in oratione dicens Deum Simeoni gladium in defensionem dedisse, laudat quidem zelum iustum Simeonis Deique iustitiam, qua permisit trucidari impuros Sichemitas, non vero agendi rationes Simeonis et Levi, perfidiam et vindictam; nam in uno eodemque opere potest esse aliquid subinde boni, et aliquid mali. Ceterum agitur de sententia Judith, quae ipsa, ut ipsius agendi ratio demonstrat, putavit contra hostem omnia licita esse, non vero de sententia auctoris inspirati.

[2]) Familiam Labani (Laban i. e. *albus* = *luna*, quae praecipue in Haran colebatur) idololatriâ esse infectam testantur idola (Teraphim vel Lares) inde erepta, a quibus familiam suam purgando Jacob fidem et pietatem manifestavit. Haec initia praenuntia quasi erant inclinationis futurae Israelitarum ad idola gentium.

[3]) Cf. 1 Sm 10, 2; Jer 31, 15; Hieronymum, Ep. 108 (al. 27) ad Eustoch. Hoc monumentum adhuc in via inter Jerusalem et Bethlehem demonstratur.

[4]) Migdal ʿEder a multis prope Jerusalem quaeritur (cf. Mich 4, 8).

[5]) Intelligendus est ut apud Isaac (Gn 35, 29) et David (1 Rg 1, 1) marasmus senilis.

§ 14. Joseph

H. J. Heyes, Bibel und Ägypten 52—283; Joseph in Ägypten (B Z Fr IV°9) 1911.

1. Filiorum Jacob fortitudini bellicae et moribus agrestibus oppositus erat character Josephi, morum integritate, pietate ac visionibus illustris. Singularis patris in hunc filium dilectae Rachelis affectus (tunica varii coloris)[1], praeprimis autem somnia mysteriis plena invidiam fratrum excitarunt, ita ut ipse his odiosus, passionibus afflictionibusque educatus ac confortatus (dirigente Deo), Jacobo et familiae eius in Aegyptum migrandi causa exstiterit. A patre in agrum ad fratres missus, periculum vitae subiit, ast consilio Rubenis in cisternam demittitur ac Juda suadente, Madianitis et Ismaelitis[2] transeuntibus 20 siclis venditur (Gn 37, 28)[3], a quibus eum (17 annos natum secundum T. H. Gn 37, 2, Vulg. habet 16 annos) Putiphar, eunuchus seu aulicus Pharaonis, in Aegypto emit (Gn 37). Propter fidem et sedulitatem familiae domini sui praepositus, petitioni uxoris Putipharis impudicae non acquievit, a scelesta vero femina impie accusatus[4] in carcerem detruditur, e quo, summa miseria patienter tolerata, protegente Deo Sap 10, 14) ad summam gloriam evehendus erat (Gn 39). Speciali sapientia ac doctrina coelitus dotatus, somnia pistoris et pincernae[5] aulae regiae, eventu comprobante, est interpretatus (Gn 40)[6]. Duobus annis inde lapsis ad somnia Pharaonis interpretanda e carcere accersitur, a rege, interpretatione eius contento, in summam regni dignitatem evehitur ac 30 annos natus Aseneth, filiam sacerdotis Heliopolitani (On), in matrimonium accepit, quae ipsi duos filios, Manasse et Ephraim, peperit (Gn 41).

[1]) Cf. R. Eisler, Der bunte Rock Josephs, O L°Z XI (1908) 368—371: Linder, Z k Th XXXIV (1910) 752 s.

[2]) Gn 37, 25. 27 mercatores Ismaelitae, Gn 37, 28. 36 Madianitae vocantur, quod a nonnullis (v. g. A. Schulz, Doppelberichte im Pentateuch, Fr. 1908, 63) eo explicatur, quod de eadem re duae relationes exstiterint. Secundum P. Haupt (Midian und Sinai, Z D M G LXIII [1909] 512) est Madian, sicut postea Juda, non nomen tribus, sed societatis religiosae, ad quam diversae tribus ut e. g. Ismaelitae pertinebant.

[3]) Commune pretium pro servo erat 30 sicli (Ex 21, 32). Israelita 5—20 annorum, qui voto sanctuario dedicatus erat, pro 20 siclis solvebatur (Lv 27, 5). Pulchritudo servi minuebat, pulchritudo servae augebat pretium, nam pulcher servus domino magni periculi esse poterat (Ehrlich, l. c. I 188).

[4]) Simile quid legitur in papyro d'Orbinay e saeculo XV. a. Ch.; cf. Vigouroux-Ibach, Die Bibel II 33—46; Sayce, Alte Denkmäler im Lichte neuer Forschungen, L. (sine anno) 61—65: H. Ranke in Greßmann, Altorientalische Texte und Bilder I 223—225.

[5]) De munere pistoris et pincernae Pharaonis cf. J. Slabý, Th Gl IX (1917) 222—229.

[6]) Cf. J. Döller, Josef als Traumdeuter, K k Kl, W. XXXV (1916) 279—282.

2. Fames in Chanaan exorta[1]) Jacob filios in Aegyptum frumentatum contendere coegit. Joseph, fratrum cogitandi et agendi rationem probaturus eorumque facinora poenitentiâ purgaturus. Simeonem obsidem retinet. Correctos fratres ac criminis in Joseph patrati poenitere paratos testantur verba: *merito haec patimur, quia peccavimus in fratrem nostrum* (42, 21), ac agendi ratio Judae, qui fratrum interpres, cum altera vice in Aegyptum descendissent, in testimonium pietatis erga patrem senem et fratrem adamatum (Josephi uterinum) Beniamin, huius loco poenas luere paratus erat (Gn 42—44). Joseph[2]) cum fratribus reconciliatus, Jacobum eiusque totam familiam, famis in Chanaan evitandae causa, in Aegyptum venire iussit (Gn 45)[3]). — Tempore, quo Joseph a fratribus erat venditus, Thamar vidua dolo quidem, non tamen e libidine (cf. Gn 38, 26), sed honesto prolis amore, viro suo defuncto e Juda socero semen suscitavit; Phares tanquam primogenitus Judae recensetur (2 Par 2, 4; 4, 1), hinc mulier digna[4]) ut in genealogia Christi (Mt 1, 3) recitaretur.

[1]) H. Brugsch, Die biblischen sieben Jahre der Hungersnot, L. 1891. Fames septem annorum commemoratur in inscriptione 1890 detecta in insula Nili Sehel, quae e tempore regis Zozer (ca. 2800 a. Christum) originem habere dicitur, sed revera tempori Ptolemaeorum adscribenda est (cf. Heyes, Josef in Ägypten 20 s.).

[2]) Joseph, ultimus patriarcharum, in evolvenda historia oeconomiae divinae V. T. magni est momenti; ipse enim causa principalis erat, quod familia Jacobi in Aegyptum migraret, vividum providentiae divinae exemplum in se exhibuit ac illustris typus populi sui (col. Ps 104, 16 ss.) et Christi fuit; innocens, humiliatus, a fratribus odio habitus et venditus, incarceratus ac tandem exaltatus et salvator mundi (Gn 41, 45) renuntiatus, fata Christi in variis vitae eius circumstantiis praesignavit.

[3]) De Janhamu in epistolis Amarnensibus, qui cum Joseph ob simile munus comparari, licet non identificari, potest cf. A. Jeremias, Das A. T. im Licht des A. O.[3] 337.

[4]) Postquam Her, primogenitus Judae et maritus Thamar, propter nequitiam, et eius frater Onan, alter coniux Thamar, ob mollitiem a Deo percussi sunt et Juda tertium filium Sela ei nuptui tradere nolebat, vidua, ut marito semen suscitaret, in habitu meretricio cum socero, uxore orbato, coivit ac concepit. Juda, cum eam tanquam adulteram morti tradere vellet, rem edoctus eam iustiorem se declaravit, non tamen amplius cognovit. Thamar peperit Phares et Zara, qui non tanquam spurii, sed legitimi Judae filii considerantur (cf. Zschokke, Biblische Frauen 139—148).

3. Jacob, e Chanaan egressurus, in confinio sacrificium obtulit et promissione divina, posteros suos innumeros ex Aegypto reversuros esse, munitus, cum tota familia sua, numero 67[1]) animarum, in Aegyp-

tum tetendit (Gn 46), ac optimum terrae tractum Gessen a Pharaone in domicilium obtinuit. Annis 17 ibi peractis, Jacob mortem praesentiens, ambos filios Josephi adoptavit[2]), eis et quidem Ephraim minori ante Manasse maiorem benedixit, promittens utrique progeniem numerosam atque Josepho portionem duplicem hereditatis[3]) dedit (Gn 47 s.).

[1]) Si Joseph cum suis duobus filiis adnumeratur, 70 animae sunt (Gn 46, 27; Ex 1, 6; Dt 10, 22). LXX et s. Stephanus (Act 7, 14) 75 animas numerant, additis sc. tribus nepotibus et duobus pronepotibus Josephi ex Ephraim et Manasse (Gn 50, 23; 1 Par 7, 14). Nepotes et pronepotes Jacobi non omnes in Chanaan nati, cum inter Josephi venditionem ac Jacobi in Aegyptum descensum 22 tantum anni effluxerint, sed in lumbis patrum in Aegyptum migrasse ibique geniti esse creduntur (s. Augustinus). In his 70 animabus (masculis) germina et radices omnium tribuum generationumque populi futuri latebant. Non adnumeratae sunt mulieres, puellae, servi et ancillae, qui in numero haud parvo simul immigraverant.

[2]) Adoptio filiorum Joseph e parte Jacob necessaria erat, ne isti duo nepotes, quia Joseph Aegyptiorum nationi erat aggregatus, avitae benedictionis essent expertes: adoptavit ergo Jacob duos hos nepotes in filios, ita ut hi loco Josephi duas tribus in Israel essent constituturi. Hac adoptione simul honorare et augere voluit sobolem Rachelis, praematura mortuae et praedilectae uxoris.

[3]) Duplex portio hereditatis primogeniturae annexa erat; sic filiorum Joseph erat ager Sichem, in quo ossa Josephi sepulta sunt (Jos 24, 32).

4. Filiis omnibus congregatis Jacob moribundus benedixit atque in hac sua benedictione seu testamento, more prophetico, fata posterorum, ingentem posteritatem, possessionem terrae Chanaan ac adventum Messiae praedixit[1]) et in fide terram promissam, tanquam dominus eiusdem divinitus constitutus, distribuit. Rubeni (incestuoso), Simeoni et Levi (vasis iniquitatis) ius primogeniturae aufert[2]), illiusque principatum[3]) et benedictionem spiritualem in Judam transfert. Huic benedicendo adventum Messiae, ex ipso nascituri, praedicit; ait enim ad Judam: *Juda, te laudabunt fratres tui, manus tua in cervicibus inimicorum tuorum, adorabunt te filii patris tui. Catulus leonis Juda ... non auferetur sceptrum de Juda, et dux de femore eius, donec veniat, qui mittendus est, et ipse erit expectatio gentium*[4]) (Gn 49, 8—10).

[1]) Haec novissima Jacobi moribundi verba prophetica et poetica, duodecim benedictiones patriarcharum dicta, quamvis plura (super Ruben, Simeon, Levi, quos tamen minime excludit a benedictione communi) maledictionis potius speciem prae se ferunt, digne claudunt historiam patriarcharum; intuetur Jacob in filiis lecto adstantibus, alludens ad nomina eorum, fata 12 tribuum inde nascentium, relationes earum theocratico-historicas et geographicas, atque missionem populi sui ad reliquas gentes usque ad adventum pacifici principis. Verba eius etiam motivis ethicis et psychologicis nituntur; v. g. Juda principatu decoratur, ut praefiguraret illum, qui servus factus est omnium (col. Gn 44, 32).

[3]) Ruben peccans incestu, punitur sterilitate, ut non crescat numero prolium. Maledicit furori Simeonis et Levi, qui erant *vasa iniquitatis bellantia,* eorumque posteris divisionem et dispersionem praedicit; quod adimpletum est in tribu Simeon (Nm 26, 14; Dt 33). Tribus Levi, quamvis ad sacerdotium vocata, super terram Chanaan dispersa erat (cf. E. Seydl, Der Simeon-Levi-Spruch, Katholik LXXX [1900] I 548—556). Post Judam ponit Zabulon, cui habitationem in littore maris assignat.

a) Issachar comparatur asino forti accubanti inter caulas, quia regio eius optima erat, et simul asino onera portanti, quia Issacharistae ad »viam maris« habitantes asinos suos ad onera portanda collocabant mercatoribus (cf. E. Seydl, Der Issachar-Spruch, Katholik LXXX [1900] II 344—7).

b) Dan. Forsitan est cogitandum de Samsonis gestis. Sed versus sequens respicit Danitas septemtrionales, qui in via sedebant, quae Damascum et Sidonem coniungit. Si per hanc viam hostes in terram sanctam ingredi ausi sunt, Danitae tanquam coluber insidias ponentes a tergo hostes agressi sunt (cf. E. Seydl, Der Dan-Spruch, Katholik LXXX [1900] II 286—8).

c) Tribui Aser praedicit opes et fertilitatem.

d) Nephthali. Versio Vulgatae »cervus emissus« est corrigenda. Textus Heb. designat Nephthalitas ad officium nuntiorum aptissimos, cum sermones bene componere sciant. Cf. Nephthalitam Barac, qui cum Debbora canticum celeberrimum decantavit (Idc 5).

e) Josepho, filio dilecto, pater, alludens ad eius decorem et sortem praeteritam, apprecatur magnum incrementum, victoriam de hostibus et varias benedictiones, usque dum veniret »desiderium collium aeternorum«. In textu Hebr. non est sermo de messiana benedictione, sed solummodo de terrestri (cf. E. Seydl, Z k Th XXIII [1899] 756 ss.; J. Selbst, Katholik LXXIX [1899] II 71—78; Zorell, Z k Th XXXIII [1909] 582—586).

f) Beniamino, lupo rapaci, promittit spolia ex victoriis, alludendo ad Saul regem et s. Paulum apostolum.

[3]) Juda iam antea praerogativâ quadam gavisus esse videtur (col. Gn 37, 26: 38, 1; 43, 3; 44, 16; 46, 28); tribus Juda reliquis praevaluit numero virorum (Nm 1, 27 s.; 2, 4; 26, 22), ipsa prima castra movit (Nm 10, 14), in dedicatione altaris prima sacrificium obtulit (Nm 7, 12—17), ad orientalem castrorum plagam fixit tentoria sua (2, 3). Juda erat dux belli contra Chananaeos (Jdc 1, 2) et Beniaminitas (20, 18); iudicum primus Othoniel ex tribu Juda eligitur (Jdc 3, 9); familiae David regnum tribuitur hereditario iure (2 Sm 7, 12 s.), et post exsilium omnes Jacob posteri ab hac tribu nomen Judaeorum sortiti sunt.

[4]) Hoc vaticinium messianum omnibus praecedentibus clarius est. Promittuntur Judae, alludendo ad nomen eius, *a)* laus fratrum *(te laudabunt fratres tui), b)* fortitudo bellica et victoriae, ob quas fratres eum reverebuntur *(ad praedam ascendisti, requiescens accubuisti ut leo et quasi leaena), c)* regnum et sceptrum seu regia dignitas; nam comparatur leoni (regi animalium) et attribuitur ei sceptrum, *d)* Messias ex eo nasciturus, cui sceptrum competit vel cuius est iudicium. Vulgata falso derivavit formam שִׁילֹה ex שָׁלַח in Passiv. »qui mittendus est«. Textus Heb. est corruptus; pro שִׁילֹה probabiliter legendum est שֶׁלֹּה »cui est« vel »cuius est«. Nam omnes versiones Graecae supponunt dativum pronom. relat. Subiectum sc. iudicium excidit, sicut versiones Graecae, imprimis Ezechiel (21, 32 [Vulg. 27]), qui vaticinium nostrum repetit et explicat, demonstrant. Ergo sensus est: »donec veniat, cuius est

iudicium, et ipse erit exspectatio gentium«. Vel ex praecedentibus subiectum »sceptrum« supplendum est. Alii (Šanda, Rießler, Halévy) habent schilo = Assyr. schilu (i. e. rex), ita ut rex messianus (Christus intellegatur. Alii (Ball, Greßmann, Marti) legunt pro schilo moschelo (= rex eius cf. Zach 9, 9) et Marti (Z A W XXIX [1909] 197 s.) intellegit Nebucadnezar et putat totum versum interpolatum esse, vel legitur sche'ilo (Bickell) i. e. desideratus eius vel schelo (Sellin) i. e. modo natus eius vel sche'olâ (Zimmern) i. e. usque in infernum = omni vita. Vaticinium ergo agit de rege Messia e Juda orituro (cf. Heb 7, 14; Apc 5, 5), non autem de tempore adventus Messiae, ut complures imprimis antiquiores exegetae putabant; nam sceptrum iam longe ante Christum per Babylonios (587) a tribu Juda ablatum erat. Ceterum textus dicit non ablatum iri sceptrum, ergo sceptr umapud Judam erit Messia adveniente. Locus non de regno terrestri, sed de regno spirituali intelligendus est, quo sensu sceptrum in aeternum apud Judam erit (cf. Döller, Messiaserwartung 25—29). Nonnulli Judaei et nuperrime H. Kornfeld (B Z VIII [1910] 130 s.) referunt ʿad (עַד) ad praecedentia et transvertunt: Non auferetur sceptrum a Juda in aeternum, nam (כִּי) veniet Messias. Attamen si ita esset, in textu Hebraeo exspectaretur le'ad pro ʿad. *e)* Tandem character regni eius universalisticus: *ipse erit exspectatio gentium* i. e. quem non tantum Judaei, sed et gentes Messiam quasi exspectatissimum recipient (col. *desiderium collium* Vulg. Gn 49, 26 et Agg 2, 8: *desideratus cunctis gentibus*) eique credent, vel iuxta textum Hebraicum: *et ipsi erit aggregatio* (i. e. coetus cf. Is 2, 2; 49, 12 vel obedientia cf. Ps 72 [71], 11) *gentium.* — Ita traditio Judaica et Christiana. Reiicienda igitur est hypothesis rationalistarum, qui characterem messiani vaticinii his verbis abiudicant, ea tanquam vaticinium ex eventu in aevum recentius relegant et nomen Schilo qua obiectum habent: donec veniat tribus Juda ad Silo urbem. De variis expositionibus huius vaticinii cf. Posnanski, Schiloh, L. 1904. — Lagrange, La prophétie de Jacob, Revue bibl. VIII (1898) 525 ss.; E. Seydl, Zur Strophik des Jakobsegens, Z k Th. XXIV (1900) 576 ss.; Der Jakobsegen eine einheitliche Komposition? Katholik LXXX (1900 II) 29—37; V. Zapletal, Alttestamentliches 26—54; P. Rießler, Zum Jakobsegen, Th Q XC (1908) 489—503; F. Zorell, Der Jakobsegen. B Z XIII (1915) 114—116.

5. Mandatis peractis, Jacob (147 annos natus) plenus fide et in pace mortuus est; cadaver iussu Josephi aromatibus conditum est[1]) 70 diebus luctus praeterlapsis[2]), magno cum comitatu in Chanaan deportatum ac in Machpela sepultum est. Post reditum in terram Aegypti Joseph fratres timidos est consolatus et, postquam eis praedixit Deum eos ex Aegypto educturum esse, adiuravit eos, ut ossa sua[3]) in Chanaan asportarent, et 110 annos natus diem obiit (Gn 50).

[1]) Aegyptii singulares fuerunt in arte cadavera condiendi, quam describunt Herodotus (II 86. 88) et Diodorus Siculus (I 91). Cadaver per incisuram in parte sinistra aperitur, interiora corporis extrahuntur et in vasis asservantur, corpus aromatibus ungitur atque sale vel nitro conditur, lineis fasciis myrrha madidis involvitur et dein in feretris, accurate fabrefactis atque imaginibus depictis et inscriptionibus ornatis, reconditur, quod opus spatio 40 dierum perficitur; his connumeratis 70 dies lugebant Aegyptii mortuum. Vox »*Mumie*«, saeculo 13. enata, deducitur ex Mûm, specie bituminis; cf. Vigouroux, l. c. II 175—179; Buschan in »Die Umschau«, Frk. XI (1907) 904 ss.

[2]) In istis 70 diebus verisimiliter 40 dies, quibus cadaver condiebatur, inclusi sunt (Gn 50, 3). Etiam post mortem Apis 70 dies luctus erant (cf. F. Zimmermann, Ägyptologische Randglossen zum A. T., Theologie u. Glaube V [1913] 359 s.).

[3]) Sepultura Jacobi in Chanaan et votum Josephi fidele (Heb 11, 22), ut ossa sua illuc transferrentur (nam a suis patribus eorumque promissis separatus esse noluit), Israelitis consolationi ac tesserae erant Deum daturum esse posteris terram illam; hoc pacto *ossa ipsius (sc. Joseph) visitata sunt et post mortem prophetaverunt* (Eccli 49, 18) sc. liberationem ex Aegypto et futuram resurrectionem. Authentia historiae Joseph per monumenta Aegyptiaca dilucide illustratur.

Familia Jacob singulari prorsus Dei consilio, quod iam Joseph indigitavit (Gn 50, 19 s.), in Aegyptum est translata, ut ibi ex familia illa populus oriretur. Ne tamen cum gentibus misceretur, sed ut populus integer maneret, Deus eum e Chanaan, ubi coniunctio cum gentibus, partim cognatis, timeri poterat, transmittere voluit in Aegyptum, ubi (Gessen) dilatationis occasionem habuit simulque praecavebatur a commixtione cum Aegyptiis, nomadibus Asiaticis infensis (Gn 46, 34) ac religioni quam maximae diversae addictis; ibi Israel varias scientias et rationem civilem edocendus ac variis afflictionibus erat probandus, ut munere suo fungendo (sal terrae) dignus reperiretur.

§ 15. Cultura patriarcharum

F. Feldmann, Israels Religion, Sitte und Kultur in der vormosaischen Zeit (B Z Fr VIII 11), Mstr. 1917.

1. Aetate patriarcharum prima iacta sunt fundamenta praeparationis salutis promissae: electione Abrahae, suscitatione seminis ex utero sterili atque promissionibus de prosapia innumera et terra possidenda, in familiâ Jacob aucta et in Aegyptum transmissa, ut ibi in populum cresceret et educaretur. Aetati divinae revelationis infantili correspondet etiam eiusdem character [1]).

[1]) Deus saepe cum patriarchis conversatur aut theophaniis aut internis visionibus; Deus ipse, patris amantissimi instar, electos suos educare et ducere decrevit. Veritatem factorum huius aevi testatur et confirmat simplex enarrandi ratio s. Scripturae (Genesis): Deus solus agit, ducit, promittit, docet; patriarcharum autem erat, ei obedire, in eum credere ac promissa cum fide sperare; ideo hoc aevo nullius miraculi ab homine patrati, quod mythicae faveret explicationi, fit mentio.

2. Huic aetati etiam convenit religio patriarcharum, et quidem fides in unum Deum (monotheismus) [1]), qui mundum creavit, gubernat, conservat, ac fides in vitam aeternam seu immortalitatem animae [2]), qua impleti erant patriarchae. Fidei rursus cultus et ethica [3]) et tandem cultura intellectualis et civilis [4]) congruebant.

[1]) Monotheismus basis erat religionis et munimentum contra idololatriam gentium, fides in Messiam gradatim evolvebatur ac promissionibus confirmabatur; in semine enim promisso fides et spes patriarcharum erant fundatae.

[2]) Fidem patriarcharum in animae immortalitatem, praelucente semper salutis (Messiae) futurae idea, probat *a)* argumentum externum, nempe verba s. Pauli; postquam enim fidem eorum in promissiones divinas celebravit, continuat: *Exspectabat (Abraham) fundamenta habentem civitatem, cuius artifex et conditor*

Deus (ergo patriam coelestem) . . . Juxta fidem (sc. se eam adepturos esse) defuncti sunt omnes isti, non acceptis repromissionibus (i. e. patriam terrestrem), sed a longe eas aspicientes et salutantes, et confitentes, quia peregrini et hospites sunt super terram (col. Gn 47, 9; Ex 6, 4). *Qui enim haec dicunt, significant se patriam inquirere. Et si quidem ipsius (Chaldaeae) meminissent, de qua exierunt, habebant utique tempus revertendi: nunc autem meliorem appetunt, i. e. coelestem. Ideo (quia hanc appetebant) non confunditur Deus vocari Deus eorum: paravit enim illis civitatem* (Heb 11, 10—16). Idem Apostolus (Heb 12, 23) dicit fideles accedere *ad ecclesiam primitivorum* (patriarcharum), *qui conscripti sunt in coelis.*

Accedunt *b)* argumenta interna. Iam creatio animae iuxta imaginem et similitudinem Dei supponit eius immortalitatem (Sap 2, 23). Praeter translationem Henochi (Gn 5, 24), quae vitam futuram supponit, fidem hanc testantur verba divina ad Abraham: *Ego merces tua magna nimis* (Gn 15, 1), quam patriarcha in his terris non accepit; *ibis ad patres tuos in pace* (15, 15); cum autem Abraham non in Chaldaea apud patres, sed in Chanaan sepultus sit, nonnisi de anima viri sancti cum animabus patrum suorum consocianda intellegi potest; promissio Dei se semini Abrahae fore in Deum (Gn 17, 7) et ipsius verba: *ego sum Deus Abraham et Deus Isaac et Deus Jacob* (Ex 3, 6), e quo loco Christus deducit patriarcharum vitam perennem, *quia non est mortuorum Deus, sed viventium* iustificator (Mt 22, 32). Jacob, de nece filii Joseph eiulans, ait: *Descendam ad filium meum lugens in infernum* (Scheol), sub quo minime ventrem belluae, tanquam tumulum corporis filii sui, sed sedem mortuorum intellexit. Haec spes futurae salutis solabatur Jacobum moribundum: *Salutare tuum, exspectabo Domine!* (Gn 49, 18); in sepulcro autem nulla est exspectatio salutis. Quare Balaam vates optabat: *Moriatur anima mea morte iustorum (patriarcharum) et fiant novissima mea horum similia* (Nm 23, 10). Huc pertinet phrasis saepe repetita: *congregari ad populum suum* vel *ad patres* (Gn 25, 8; 35, 29; 49, 29), quae, ut ex Nm 20, 24 ss. patet, non ad sepulturam corporis, sed ad consortium vitae refertur. Quae fides in animam immortalem e revelatione divina deducenda est, unde explicatur, quare eadem inter gentes quoque inveniatur. Cf. librum mortuorum Aegypti, carmen Babyloniorum (Höllenfahrt d. Istar), Zendavestam Persarum etc. Cf. St M L V (1873) 497 s.; Lüken, Tradit. 450—489; L. Schneider, Die Unsterblichkeitsidee im Glauben und in der Philosophie der Völker, R. 1883.

[3]) Patriarchae invocabant nomen Dei (Gn 12, 8; 13, 4; 26, 25 etc.), sacrificia offerebant (Gn 8, 20; 12, 8; 22, 2), vota (28, 20), circumcisionem (Gn 17, 23) peragebant, decimas (14, 20; 28, 22) noverant. Sabbatum diem quietis et probabiliter etiam speciali cultu honoratum esse e Gn 2, 2; Ex 16, 22 s. concludere licet. Attamen non in locis propriis, sed ubicumque sacrificia orationesque peragebant, praeprimis in montibus vel nemoribus, per theophanias sacratis, sub arboribus, ubi nonnumquam lapides unctos erigebant (cf. Gn 28, 18; 35, 14), ex quo non deduci potest patriarchas lapides vel arbores coluisse deos (Fetischismus). Cf. F. Feldmann, Israels Religion 10—13.

[4]) Patriarchae belli duces, iudices et protectores familiae erant (Gn 14, 14; 32, 22 s.; 38, 24), sub tentoriis habitarunt, quamvis et domorum (33, 17) fiat mentio, et res pecuarias cum agricultura iunxisse videntur, ergo seminomades erant. Vita socialis (familiaris) eorum vitae gentili praeeminet. Respectu ad matrimonium, a Deo monogamicum (1, 27; 2, 24) institutum, connubium patriarcharum minime absolute perfectum erat; timor enim orbitatis (16, 2) ac desiderium prosapiae numerosae (30, 3. 9) polygamiam ac concubinarum usum introduxerunt, quae non iisdem privilegiis

cum uxoribus legitimis gaudebant; ceterum polygamia, quia non absolute legi naturali adversatur, sed tantum minus perfecta est monogamia, iustas ob causas erat dispensabilis, ideo et licita. Numerosa progenies habebatur signum benedictionis divinae, sterilitas autem opprobrium (Gn 30, 23). Ceterum matrimonium Hebraeorum sanctitate non carebat, ideo adulterium morte plectebatur (38, 24). Uxor non mancipium erat, sed et potestate quadam gaudebat (24, 58; 30, 4 ss.). — Zschokke, Das Weib im A. T., W. 1883. — Fr. Wilke, Das Frauenideal und die Schätzung des Weibes im A. T., L. 1907; H. Holzinger, Ehe und Frau im vordeuteronomischen Israel, Studien zur semitischen Philologie und Religionsgeschichte J. Wellhausen gewidmet. Herausgegeben von K. Marti, Gi. 1914, 229–241. — Praeterea illo aevo res ornamentariae: anuli (Gn 24, 22; 41, 42), armillae (24, 22), amictus festivi (27, 15), vela (38, 14) nota erant. Scientiam artis scribendi non fuisse ignotam e sigillis (38, 18) suspicari licet; certe Mosis tempore nota erat, uti patet ex Ex 17, 14; 24, 4; 34, 27; Nm 5, 23. Ars poëtica e verbis Lamechi (4, 23), Noae (9, 25—27), Isaaci (27, 27—29. 39 s.) ac Jacobi (49) elucet. Instrumenta musica a Jubal (Gn 4, 21) inventa meliorata esse e Gn 31, 27 patet. Laban loquitur de canticis et tympanis et citharis, cum Jacob abierit (Gn 31, 27). Patriarchae itaque non erant homines rudes, sed status eorum civilis ad culturam spiritualem et civilem conveniebat.

Sectio secunda

A Mose usque ad exilium Babylonicum

Articulus primus

A Mose usque ad Josuam

§ 16. Prospectus

Jacobo et Josepho emortuis familia illius in multas (12) tribus, communi linguae, religionis, morum etc. vinculo unitas, evoluta est; ex familia ergo populus enasci coepit. Aegyptus quasi uterus maternus erat, in quo foetus populi maturescebat et e quo per servitutem nimiam, Israelitis iniunctam, in lucem editus est. Exitus Israelitarum erat dies natalis huius populi (primum stadium), qui, utpote sub manu potenti et miraculis Jahve eductus, erat populus Deo specialiter devinctus, quare eum non aliis gentibus subditum, sed sui iuris existere voluit Jahve. Ideo internuntio Mose accepit Israel a Deo constitutionem (theocraticam) suam (alterum stadium), vi cuius munus, sibi a providentia divina demandatum, exequi deberet. Ut hoc munere sancto rite et libere fungi posset, propria terra ei assignanda erat. Ideo Deus terram iam patriarchis promissam duce Josue eis in possessionem dedit (tertium stadium), quâ occupata in obedientia et pietate vias salutis sibi et omnibus gentibus pararet.

§ 17. Aegyptus

Lauth, Aus Ägyptens Vorzeit, B. 1881; K. Krall, Studien zur Geschichte des alten Ägypten, W. 1881—90; E. Meyer, Geschichte des alten Ägyptens, B. 1887; K. Sethe, Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens, L. 1896 bis 1902; Beiträge zur ältesten Geschichte Ägyptens, L. 1905; Ägypten zur Zeit der Pyramidenerbauer, L. 1908; G. Maspero, Études de mythologie et d'archéologie égyptienne, P. 1893 ss.; F. Kayser-E. Roloff, Ägypten einst und jetzt[3], Fr. 1908; porro cf. pag. 7 s.

1. Aegyptus, Αἴγυπτος, etiam terra Cham (Ps 104, 23; 105, 22) nominata, dividebatur in superiorem, Thebaidem, et inferiorem, Deltam (ob similitudinem cum litera Δ), unde dualis vocis Hebraicae Miṣraim[1]) a multis explicatur; totam suam fertilitatem habet e Nilo, fluvio unico[2]). In s. Scriptura Aegyptii vocantur filii Cham et fratres Chus, Phuth et Chanaan (Gn 10, 6). Ex Asia in Africam immigraverant. In parte inferiore sita erat regio Gessen[3]).

[1]) Recentiores מצרים habent formam localem. Αἴγυπτος probabiliter ex Phoenicio »ai kaft« i. e. ora maritima inflexa derivatur. Alii nomen componunt cum voce Aegyptiaca ḥa-t-ka-ptaḥ« (i. e. *domus cultus [dei] Ptaḥ*), quo nomine ab initio urbs Memphis designabatur, e qua ad brachium occidentale Nili et postea ad totum Nilum ac denique ad totam Aegyptum extendebatur. Mizraim (Miṣraim vel simpliciter Maṣor cf. 2 Rg 19, 24; Is 19, 6; 37, 25; Mich 7, 12) praeprimis Aegyptum inferiorem designabat et cohaeret cum maṣor (= *castellum*) propter castella, quae vias ex Asia in Aegyptum ferentes tuebantur. Secundum W. Caspari (Z A W XXIX [1909] 268 bis 274) מִצְרַיִם primum erat nomen tribus Arabicae מצר. Aliam explicationem nominis proposuit Reinisch, Über die Namen Ägyptens bei den Semiten u. Griechen, W. 1859, 6 ss. Veteres Aegyptii utebantur voce Kam-t (aut Kemi) vel respectu ad Cham, unde originem duxerunt (Gn 10, 6), vel probabilius ad colorem nigrum terrae (»Schwarzland«), cui terra rubra i. e. desertum opponitur.

[2]) Nilus, a voce Semitica naḥal i. e. fluvius, in s. Scriptura יְאוֹר (proprie vox Aegyptia [joor] = *flumen;* Dn 12, 5. 6. 7 etiam de Tigride usurpatur) vel שִׁיחוֹר i. e. *niger,* secundum Brugsch = Aeg. Schei-Hôr (Is 23, 3; Jer 2, 18), appellatus, apud urbem Assuân terram Aegyptiam intrat, vallem 1 usque 2 miliaria latam et serie duorum montium inclusam perfluit atque deficiente pluvia terram limo suo nigro fertilem reddit. Montes isti 20 miliaria ante ingressum Nili in mare mediterraneum abeunt in desertum planum et fluvius olim in septem, nunc in duobus brachiis dilabitur. Aqua Nili, aucta pluviis tropicis et nive in montibus Africae aequatorialis liquefacta, certa temporum periodo mense Junio crescere incipit, Septembri, Octobri maxime inundat, deinde aquae decrescunt, donec Aprili inundatio finiatur (Am 8, 8; 9, 5; Eccli 24, 37), quare etiam mare vocari poterat (Is 19, 5). Limo in agris relicto et aqua per plurimos canales in agros deducta magna fertilitas terrae explicatur (*claustra annonae,* Tacitus). Altitudo inundationis ad calculos vocabatur sicut hodie in vectigalium exactione. Inundatione saepe varii morbi oculorum et elephantiasis oriuntur. Nilus abundat piscibus, crocodilos et hippopotamos (*Behemoth* [Job 40, 14]) alebat, agri byssum (Ez 27, 7), linum, papyrum, palmas, sycomoros proferunt. In superiore Aegypto olim erant fodinae metallorum et montes habebant lapides in struc-

turam aptos; tales erant: marmor, porphyrites, alabastrites, granites et syenites. Humus cum limo Nili mixta erat materia apta lateribus coquendis, qui ad aedificia cuiuscunque generis fabricanda adhibebantur.

[3]) Gessen, Heb. גֹּשֶׁן, LXX Γεσέμ Ἀραβίας (postea nomos Arabia cum metropoli Phacusa, Aegypt. pa-Sept = »domus [dei] Sept«), regio, quam Pharao Israelitis inhabitandam assignavit (Gn 45, 10; 47, 1; 50, 8; Ex 8, 22; 9, 26), sita erat in plaga orientali inferioris Aegypti (Delta) et nomen habet ab urbe Gessen, Aegyptiace Kes vel Kesem, nunc Saft el-ḥennâ; limitabatur occidentem versus Nilo et quidem brachio Tanaitico, in septentrione lacu Menzaleh, orientem versus lacu Timsaḥ, lacubus amaris ac sinu Heroopolitano, et ad austrum per canalem (Wâdi Tumilât), qui a rege Seti I iam extructus erat, ut Nilus aquam suam versus mare rubrum mitteret et deserto fertilitatem tribueret. In hac provincia nonnullae magnae urbes erant: Ramesses = pa-Ramses (domus Ramsis) a Flinders Petrie nonnulla km versus occidentem a Pithom, prope hodiernum Tell Rotâb detecta est. In papyro Anastasi cognomen habet: »initium terrarum externarum«, »finis Aegypti« (H. Greßmann, Mose und seine Zeit, Gö 1913, 403). Tanis (Zoan Nm 13, 23), ubi Moses miracula patravit (Ps 77, 43), nunc Ṣân. Ceterum ab aliis Ramesses eadem urbs habetur ac Tanis-Zoan, quia haec in inscriptionibus et papyris saepe »urbs Ramsis« vocatur; Pithom (Ex 1, 11), Aegypt. pa-Tum (i. e. domus [dei] Atum), apud Herod. II 158 Πάτουμος, apud ceteros auctores Graecos Heroonpolis appellata et a Ramse II »aedificata«, a Naville in Tell el-Masḫuṭa inventa est; On, urbs sancta dei solis Ra, unde pa-Ra (= urbs [dei] Ra), Heliopolis, Beth Šemeš (Jer 43, 13) appellata. Tota haec regio fertilissima agriculturae idonea est. Variae inscriptiones in papyris inventae historiam commorationis Israelitarum in Gessen dilucidant. Cf. G. Ebers, Durch Gosen zum Sinai², L. 1881; Vigouroux-Ibach II 198—215; E. Naville, The Story-city of Pittom and the Route of the Exodus, Lo. 1885; Flinders Petrie, Hyksos and Israelite cities, Lo. 1906.

2. Veteres Aegyptii cultura sua inter ceteras gentes eminuerunt; invenimus enim in Aegypto vetustissima monumenta literarum, praeprimis varia genera scripturarum, inter quae scriptura hieroglyphica maximi est momenti[1]), varias scientias[2]) et artes[3]) excultas.

[1]) Scriptura hieroglyphica (i. e. »inscriptiones sacrae«, reducuntur enim ab Aegyptiis ad deum Toth) utitur variis (ca. 1500) imaginibus figurisque et ab antiquissimo tempore usque ad saeculum III. p. Ch. — saltem in monumentis lapideis — erat usitata. Ex qua enata est iam tempore regni antiqui scriptura hieratica (i. e. sacerdotum), in libris sacerdotum obvia, donec saeculo VIII. a. Ch. scriptura demotica (i. e. populi) inventa est. Omnes istae scripturae nostro saeculo investigatae et explanatae sunt auxilio alicuius lapidis (e marmore nigro), qui prope urbem Rosette (Raschid) anno 1799 inventus (et clavis Rosettae vocatus) est et decretum sacerdotum Aegypti, quo honores divini Ptolemaeo V. Epiphani (204—181 a. Ch.) decernuntur, in tribus columnis triplici scriptura hieroglyphica, demotica et Graeca continuit, e quarum mutua comparatione (imprimis nomine Ptolemaei quinquies occurrente) et collatione alterius inscriptionis, Philae (cum nomine Cleopatrae) inventae (cf. K. Sethe, Zur Geschichte und Erklärung der Rosettana [Nachr. v. d. k. Ges. d. Wiss. zu Göttingen, philol.-hist. Kl. 1916, 2, 275—314]). Th. Young Anglus et F. Champollion Gallus (1822) scripturam hieroglyphicam et demoticam enuclearunt. Primam occasionem ampliori investigationi monumentorum dederat militaris expeditio

Napoleonis in Aegyptum (1798—1800). Praeter alia monumenta, picturas et sculpturas detectas ingens copia manuscriptorum in papyris reperta est, quae complectuntur historiam regum, theologicam et moralem scientiam Aegyptiorum, poemata, integram collectionem rituum funebrium (librorum mortuorum), ita ut ex his authenticis monumentis, quorum multa in musea Europae sunt asportata, docti antiquam gentis illius historiam reconstruere valerent. Aegyptiologiam promoverunt docti: Lepsius, de Saulcy, Mariette-Bey, Lauth, Ebers, Pierret, Eisenlohr, Stern, Brugsch-Bey, Birch, Maspero, Chabas, Erman, Flinders Petrie, Naville, Wiedemann, Reinisch, Sethe, Junker, Heyes, Spiegelberg, Steindorff, Ranke et alii, quorum labores ss. literis illustrandis plurimum profuerunt. — W. Spiegelberg, Die Schrift und Sprache der alten Ägypter (A O VIII 2), L. 1907; A. Erman, Die Hieroglyphen[2], B. 1917.

[2]) Praeprimis theologia et philosophia excolebantur, uti cognoscimus ex inscriptionibus parietum in templis et sepulcris, in feretris, vasis, statuis et voluminibus papyreis. Scripta politica et iuridica testantur Aegyptios in iure gentium bene versatos fuisse saeculo XIV. a. Ch. Item physica, medicina, astrologia, mathematica, arte, poesi excelluerunt.

[3]) Inter artes primo loco recenseri debet architectura, quam admiramur in multis pyramidibus (cf. L. Borchardt, Die Pyramiden, ihre Entstehung und Entwicklung, B. 1911), magnificis templis, in sphingibus, obeliscis et columnis. Accedit ars plastica et sculptura, quae praecipue in vetustissimis monumentis pulcherrimas formas exhibet, quamvis in figuris rigor et durities quaedam observetur. In picturis placent accuratae proportiones, typi ethnographici et vividi colores. Ars musica cum cultu deorum erat coniuncta. Etiam artes industriales exercebantur, uti textura (Prov 7, 16; Is 19, 9), ars fabricandi in auro et argento, ars corbes virgis contexendi, ars condiendi cadavera et aliae (cf. W. Spiegelberg, Geschichte der ägyptischen Kunst, L. 1903; G. Maspero, Geschichte der Kunst in Ägypten. Deutsche Übersetzung von A. Rusch, St. 1913).

3. Religio Aegyptiorum in diversis terrae partibus erat diversa et numerus deorum magnus nimis. Basis religionis erat apotheosis naturae et cultus sidereus, qui recentiori tempore per sacerdotes ratione speculativa excolebatur[1]). Aegyptus ab antiquissimis temporibus per reges (Pharao) regebatur, qui e stirpe dei solis et tanquam eius vicarii in terris censebantur. Sacerdotes, quorum munus non hereditarium erat, in diversas classes divisi, auctoritate et scientia insignes, magno in numero erant et variis muneribus fungebantur[2]). Vita domestica Aegyptiorum altiori culturae gradui correspondebat. Matrimonium erat monogamicum, nonnisi regibus et magnatibus usus concubinarum (Gn 12, 15) permissus erat. Uxor non erat mancipium, sed domina domus, et cum marito conventibus, cultui et peregrinationibus aderat, ita ut ipsi Graeci de honoribus uxori Aegyptiae exhibitis mirarentur. Divites palatia ex lateribus exstructa et hortis circumdata, pauperes tuguria ex Nili limo fabricata inhabitabant. Misericordiam erga pauperes, ast indigenas tantum, exhibebant, abhorrebant tamen ab exteris gentibus[3]).

[1]) Aegyptii credebant materiam esse aeternam, fluxam, sine mutatione tamen qualitatis, et divina intelligentia repletam, e qua materia primo lux est orta. Dii in

triades (pater, mater, filius) divisi sunt. Principaliter sol et luna colebantur, in diversis tamen provinciis sub diversis nominibus. Ptaḥ Memphiticus, qui martello suo ovum mundi contrivit et quasi demiurgus terram formavit. Etiam Chnum tamquam creator et formator rerum colebatur. Primum locum inter deos tenebat deus solis (Re), qui praecipue in On (Heliopoli) colebatur; pervadit firmamentum (Nut) fluidum in aureo lenunculo. Deus lunae, Toth, est Graeci Hermetis instar deus artis et scientiarum et scriba deorum, qui linguam et litteras dedit. Osiris est deus inferorum (in textu Ramsis IV. apparet tanquam luna et Nilus) et uxor eius Isis sunt germani, qui Horum procrearunt. Eorum soror est Nephthys et frater degeneratus Set vel Typhon, principium malum in natura, quod superari quidem, non autem deleri potest.

In terra dii corpus assumunt in quibusdam animalibus, quae certas qualitates prae se ferunt, quae animalia non tantum symbola deorum erant, sed habebantur dii. Sic Ptaḥ incarnatur in tauro-Apis (cf. Wiedemann, O L Z XX [1917] 298—303), Horus in niso (Sperber), Sebac in crocodilo. Accedebant: ibes, feles, canes, leones, pisces, aliaque animantia, quae tanquam symbola vel incarnationes deorum diversorum a plebe colebantur. Ista animalia sacra diligenter in templis nutriebantur et mortua condiebantur (v. g. Serapides). Qui tales sacras bestias occideret, morte plectebatur. Cf. A. Wiedemann, Die Religion der alten Ägypter, Mstr. 1890; Der Tierkult der alten Ägypter (AO XIV 1), L. 1912; Erman, Die ägypt. Religion[2], B. 1909; F. X. Kugler, Im Bannkreis Babels, Mstr. 1910, 46—50; Ph. Virey, La religion de l'Ancienne Égypte, P. 1910; Th. Hopfner, Der Tierkult der alten Ägypter, W. 1914. — Multos Israelitas in Aegypto idololatriae vacasse e Jos 24, 14; Ez 20, 3—8 concludi potest.

Praeprimis fides in immortalitatem animae inter veteres Aegyptios erat viva, ut testatur liber mortuorum Aegyptiorum veterum. Credebant animam (Ka) in forma umbrae corpus, in sepulcro depositum, deserere et ut sol oriens usque ad portas inferni in occidente pervenire, in qua via saepe contra hostiles potentias tenebrarum pugnare debeat. Portis per pias parabolas apertis, cor defuncti per deum Anubim (deum tenebrarum) libratur, et Osiris, postquam anima confirmavit se 42 peccata mortalia non perpetrasse, sententiam fert. Si ea iusta reperitur, beatificatur et locum Earu intrat, in quo, ab omni impuritie materiae purgata, ab Osiri accipitur et ut Osiris vivit; talis anima etiam in terra variis in formis apparere potuit. Migratio animae Aegyptia differt a simili doctrina Indorum in hoc, quod illa migratio apud Aegyptios sit privilegium beatorum, apud Indos vero purgationem animae adducere debet. Aegyptii corpus defuncti quam longissime conservare studebant putantes animam tamdiu vivere, quamdiu corpus conservatum sit (E. Lehmann, R G G II 568). A. Wiedemann, Die Toten und ihre Reiche im Glauben d. alt. Ägypter, L. 1900; B. Pörtner, Die ägyptischen Totenstelen als Zeugen des sozialen und religiösen Lebens ihrer Zeit, Pad. 1911.

[2]) Ex frequentia deorum et templorum facile explicatur grandis numerus sacerdotum, qui formabant collegia et pontifici suberant. Sacerdotes a laicis magis magisque se separabant et ab istis veste alioque modo differebant. Quia sacerdotes scientiis et sapientia pollebant, ex collegiis sacerdotalibus etiam summi magistratus eligebantur; sacerdotes erant consilarii regii, interpretes somniorum, doctores et iudices populi. Cum templis coniunctae erant universitates literarum et grandes bibliothecae. Instructio elementaris infantium minime negligebatur.

[3]) Lex ethica Aegyptiorum particularistica erat, quae indigenam tantum diligendum, exteras nationes odio habendas praescripsit, nam hae sunt peculium die Set,

impurae, a quibus maxime cavebant. Item detestabantur tanquam impuros pastores ovium, qui a nonnullis populis magici habentur. Forsitan radix huius aversionis in huiusmodi opinione quaerenda est (L. Blau, Altjüdisches Zauberwesen [Progr.], Budapest 1898, 36 n. 2). Zimmermann (l. c. 360 s.) causam huius aversionis videt in vivendi ratione, in immunditia corp oralipastorum. Porro aversabantur eos (Gn 46, 34), qui cadavera condienda incidebant, et homines capillo rufo, quia Set etiam rufus erat. Seriori tempore animus alienus in exteros minuebatur, nam etiam matrimonia mixta (1 Rg 3, 1) contrahebantur.

4. Quia omnes mythi gentilium cum imperio deorum incipiunt, etiam Aegyptii tres dynastias deorum, semideorum et heroum praetendebant. Menes primus rex historicus est, qui anno ca. 3400 a. Ch. thronum occupavit; successores eius secundum fragmenta Manethonis, sacerdotis Aegyptii (ca. 270 a. Ch.), in 31 dynastias seu familias regias usque ad Alexandrum Magnum dividuntur. Ex inscriptionibus variis Aegyptiis historia Aegypti magnam ad partem reconstructa est, quin tamen omnes difficultates chronologicae sint solutae.

Historia Aegypti in tres partes dividi solet: *a)* regnum antiquum (4.—11. dynastia a. 3400—2445 a. Ch.), *b)* regnum medium (12.—17. dynastia a. 2445—1580) et *c)* regnum novum (18.—21. dynastia a. 1580—950). Regibus Aegypti nomen commune est Pharao sicut apud Philistaeos Abimelech, apud Amalecitas Agag, apud Keltas Brennus, apud reginas Meroitis Candace. Pharao (פַּרְעֹה) est originis Aegyptiae: per-aa (i. e. domus magna), quo nomine primum palatium regis appellabatur, postea vero et quidem iam ante 18. dynastiam per metonymiam ipse rex (cf. Vaticanum, Portam altam apud Turcas). Usque ad dynastiam 22. nomen proprium voci Pharaonis non additur (Heyes, Bibel u. Ägypten 21—24). Dynastia 1. et 2. regnabat in This prope Abydos in superiore Aegypto, unde Memphis condita est. Sub dynastia 4. Memphitica pyramides prope Gizeh, nempe Cheopis (Chufu), Chefreni (Chafra) et Mykerini (Menkaura) constructae sunt, quibus reges sequentium dynastiarum (usque ad 8.) alias addebant. Tempore regni medii ca. 1675 a. Ch. ex Asia Hyksos in Deltam immigrarunt, qui Aegyptios superaverunt et ca. 100 (Breasted-Ranke, l. c. 203), secundum Manethonem 511 annos Aegypto inferiori dominati sunt, consuetudinibus et moribus indigenarum adoptatis Pharaones indigenae in Aegyptum superiorem repulsi sunt. Hyksos regnantibus multi nomades et Joseph et familia Jacobi in Aegyptum immigraverunt. Sensim Pharaones indigenae, Thebis regnantes, invalescebant, Hyksos debellabant et expellebant et quidem sub dynastia 18. (1580—1350) duce Ahmose (Aḥmes 1580—1557). Ahmose eiusque successores Amenophis I., Thutmosis I., Thutmosis II., Thutmosis III. oppresserunt Israelitas duris laboribus, unde Moses populum suum ex Aegypto eduxit probabiliter sub Amenophi II. (1448—1420). Ex inscriptione enim regis Menephtah 1896 Thebis detecta scimus Israel tunc iam in Chanaan fuisse. Cf. Miketta, Der Pharao des Auszuges, Fr. 1903; Spiegelberg (O L Z XI [1908] 403—405) putat in illa inscriptione Menephtah Israel« non nomen tribus, sed loci esse. A multis Ramses II. habetur Pharao oppressionis et Menephtah Pharao exodi. Sic e. g. H. M. Wiener (The Date of the Exodus, Bo. 1916) suspicatur Hebraeos secundo anno Menephtah egressos esse. Nomen Pharaonis Menephtah in Palaestina in fonte מַעְיַן מֵי נֶפְתּוֹחַ = fons aquae Nephtoa (Vulg.) (Jos 15, 9; 18, 15) versus septemtriones occidentemque a Jerusalem conservatum esse videtur. Primum nomen מנפתח

עין (fons Menephtah) fuisse videtur, quod etymologia populari in »fontem aquae Nephtoa« mutatum est (cf. Calice, O L Z VIII [1903] 224; E. Meyer, Die Israeliten u. ihre Nachbarstämme, Hl. 1906, 222 n. 1). In inscriptionibus regum Seti I. et Ramsis II. mons Aser commemoratur, qui territorio posterioris tribus Aser respondet. Ex quo concludi potest in illa regione iam saec. XIV. tribum vel gentem Aser fuisse. Refloruit regnum debilitatum rege Ramse II. (1292—1225) e dynastia 19. Scheschonk (945—924) (Vulg. *Sesak*, Manetho: Sesonchis), fundator dynastiae 22., instigante Jeroboamo a. ca. 920 a. Chr., bellum Roboamo intulit et Jerusalem expugnavit (1 Rg 14, 25). Dynastiam 25. creavit Schabaka (Sô, Vulg. Sua) Aethiops (712—700), qui cum ultimo rege regni Israel, Hosea, foedus contra Salmanassarem iniit (2 Rg 17, 3 s.). Tarchaka 688—663 (2 Rg 19, 9) Sennacherib, regem Assyriae, quidem repulit, attamen ab Asarhaddon devictus est, qui Aegyptum invasit et expoliavit a. 673 a. Ch. Psammetich I. (663—609) terram e potestate Assyriorum vindicavit et per commercium cum exteris gentibus magnas divitias comparavit. Cuius filius Necho (609—593) Josiam, regem Juda, a. 608 apud Megiddo fugavit (2 Rg 23, 29 s.), a Nebucadnezare vero apud urbem Karchemis (hodie Dscherabis) devictus est a. 605 a. Ch. (Jer 46, 2; 2 Chr 35, 20). Psammetich III. 525 a Cambyse devicto Aegyptus facta est satrapia Persarum. Abhinc quidem conati sunt Aegyptii terram et thronum recuperare, ast frustra; a Persis oppressi, tandem reges Macedoniae in auxilium vocarunt, qui Alexandro magno rege a. 332 Aegyptum expugnarunt. Ptolemaei, qui iura Aegyptiorum tuebantur, templa aedificarunt atque literas promoverunt, etiam ab indigenis Aegypti incolis tanquam legitimi reges honorati sunt. Ptolemaeis regnantibus (323—30) multi Hebraei in Aegyptum, praeprimis Alexandriam, partim transportati sunt, partim sponte immigraverunt. Proelio apud Actium a. 31. a. Ch. commisso, Aegyptus a Romanis capta est, qui praefectum Aegypti Alexandriae, constituerunt.

A. 1887 in ruinis Tell-el-Amarna in ripa orientali Nili inter Thebas et Cairo sitis, ubi olim sedes regis Amenophis IV. (Chu-en-Aten), Chut-Aten (»horizon solis«) vocata, erat, inventae sunt plures cistae ligneae, tabulis argillaceis impletae, quae nunc in museo Berolinensi et in museo Britannico asservantur quaeque partem archivi Aegyptii e tempore Amenophis III. et IV. continent atque in scriptura cuneiformi ad regem Aegypti directae sunt. Nonnullas epistolas scripserunt reges Babyloniae et Assyriae, maior autem pars scripta est a satrapis Palaestinensibus ad Pharaonem, cui subiecti erant. In epistolis Amarnensibus saepe sermo est de populo Chabiri Palaestinam invasuro, contra quem reguli Palaestinenses vel satrapae Aegyptii auxilium Pharaonis implorant. Si Chabiri non idem ac Hebraei s. Scripturae sunt, saltem cum his cognati sunt. Secundum Hehn (Gottesidee 391 s.) est Chabiru = חָבֵר (= socius), quae vox etiam de foederatis populis adhibetur (Ez 37, 16. 19). Hae tabulae, e tempore Mosis et Josua exstantes, pro historia sacra et geographia Palaestinae gravissimi sunt momenti (cf. H. Winckler, Die Tontafeln von Tell-el-Amarna, L. 1896; J. A. Knudtzon, Die Amarnatafeln, L. 1907—15; O. Schroeder, Die Tontafeln von El-Amarna, L. 1914. — Flinders Petrie, Syria and Egypt from the Tell-el-Amarna Letters, N. Y. 1898; C. Niebuhr, Die Amarnazeit[3] [AO I/2], L. 1903; Dhorme, Les pays bibliques au temps d'El-Amarna, R B II. S. V [1908] 500—519; K. Miketta, Die Amarnazeit[3] [B Z Fr I/10], 1912. — F. M. T. Böhl, Die Sprache der Amarnabriefe, L. 1909. — H. Clauß, Die Städte der El-Amarnabriefe und die Bibel, Z D P V XXX [1907] 1—79).

§ 18. Hebraei in Aegypto

H. J. Heyes, Bibel u. Ägypten, Mstr. 1904. — W. Spiegelberg, Der Aufenthalt Israels in Ägypten im Lichte der ägypt. Monumente, Str. 1904; Ägyptologische Randglossen zum A. T., Str. 1904.

1. Dum Hebraei[1]) Hyksos regnantibus[2]) in Aegypto morabantur[3]), eorum numerus valde nimis est auctus[4]). Multiplicatio haec indigenas dynastias (Hyksos expulsis, qui Hebraeis favebant) metu affecit, et cum novus rex[5]), qui Josephum eiusque merita ignorabat, surrexisset, Hebraei operibus luti et laterum ad urbes Pithom et Ramesses aedificandas afflicti sunt[6]); quanto vero opprimebantur, tanto magis multiplicabantur.

[1]) Progenies Jacobi aucta vocabantur עִבְרִים Ἑβραῖοι ab exteris (Gn 39, 14; 41, 12; Ex 1, 16), et Israelitae ipsi sic se nominarunt in commercio cum exteris (Gn 40, 15; Ex 2, 7). Nomen hoc non tamen derivatur ab Heber (Gn 10, 24), sed ab עֵבֶר = *trans* (Euphratem), respectu ad Abraham immigrantem (Gn 14, 13, ὁ περάτης). Origenes (Hom. 19, 4 in Mt.): *Hebraei transeuntes interpretantur.* Cf. Hommel, Die Altisr. Überl., M. 1897, 323 s. Vel nomen explicatur de verbo עָבַר (cf. Jer 2, 6) = vagari, de beduinis, quod nomen עִבְרִים ab initio de diversis beduinis adhibebatur (cf. Chabiri in epistolis Amarnensibus), dein in sensu strictiori ad filios Israel restrictum est (Spiegelberg, OLZ X [1907] 620). Plerumque tamen posteri Jacobi Israel vel filii Israel appellantur. Populus ex Jacob (Israel) exortus dividebatur in tribus 12 secundum 12 filios Jacob, singulae earum in generationes vel cognationes, hae in familias vel domos subdividebantur (Jos 7, 14). Singulis tribubus earumque divisionibus praeerant primogeniti tanquam principes (Ex 34, 31; 35, 27), qui etiam principes Israel (Nm 1, 44) vel principes synagogae (Nm 4, 34; 31, 13 etc.) vocantur; plerumque ii, qui generationibus et familiis praeerant, capita, praefecti vel seniores appellantur cf. O. Seesemann, Die Ältesten im A. T., L. 1895.

[2]) Tum in Aegypto gentes exteras regnasse confirmant fragmenta Manethonis (apud Josephum, Contra Apion. I 14 conservata), qui narrat: Regnante super Aegyptum Timao homines ignobili genere ex partibus orientalibus repentinum in Aegyptum impetum fecerunt eamque facile subegerunt atque principibus eius in suam potestatem redactis civitates crudeliter incenderunt et deorum templa everterunt. Porro in omnes indigenas inimicissime se gesserunt et tandem unum ex illis regem crearunt, cui nomen erat Salatis, qui in Memphide versabatur, provinciam superiorem et inferiorem tributariam faciens. Aedificavit et munivit urbem nomine Avaris, in qua custodia usque ad 240.000 armatorum relicta est. Sequebantur eum quinque reges, bellum semper gerentes, maxime Aegyptum radicitus exstinguere cupientes. Vocabatur autem gens eorum Hyksos i. e. reges pastores. Hyk enim in sacra lingua *regem* significat, sos vero *pastores* (Heyes nomen Hyksos componit cum vocibus hieroglyphicis heka chasut [= reges exterorum]). Sunt autem, qui Arabes illos exstitisse dicunt. Hos autem reges Aegyptum in sua potestate habuisse annos ca. 511 refert. Postea reges Thebaidis bellum contra eos gesserunt, in loco Avari eos incluserunt et obsederunt, qui pressi cum iisdem paciscebantur ea conditione, ut omnes Aegypto relicta, quocunque vellent, sine ullo detrimento migrarent. Eos cum universis familiis et omni possessione, haud pauciores 240.000, ab Aegypto per solitudinem in Syriam tetendisse et in Judaea Hierosolyma aedificasse narrat. Manetho in ultimis verbis

Hyksos cum Hebraeis permiscere videtur, uti etiam alibi Aegyptios leprosos cum iis permiscet narrans (Apion. I 26) Amenophin I regem omnes leprosos et impios regni sui ad sectiones lapidum in partem Nili orientalem misisse, ut in opere exercerentur, eis petentibus Avarim urbem concessisse, quam ingressi ducem sibi quemdam Hieropolitanorum pontificum, Osarsiphum (Mosen), constituerint, hunc legem eis dedisse, ne deos adorarent, et reges pastores ex Hierosolymis in auxilium vocasse, quibus adiutus populum eduxerit, Aegyptiis eos usque ad Syriae fines persequentibus. Similis narratio invenitur apud Chaeremonem (Joseph., C. Ap. I 32) et Lysimachum (C. Ap. I 34), e quibus Tacitus (Hist. V 2) hausit.

Hanc relationem Manethonis de Hyksos, qui super Aegyptum regnaverint, in pluribus confirmant pauca monumenta Aegyptia conservata, quae docent, *a)* certum numerum regum exterorum (*Hik-Schasu* i. e. principes Schasu) per aliquod tempus in regione orientali Delta regnasse, *b)* qui Avarim in parte orientali Deltae aedificarint et munierint, ut non solum super Aegyptum, sed etiam super Asiam regnare possent, *c)* ope artificum indigenarum monumenta erexerint, imitando quidem formam antiquam praeter faciem, barbam et ornatum capitis, *d)* deum Seth (Sutech) coluerint, templa et sphinges construxerint. Ast odium tam magnum inter hos reges et populum Aegyptium (si excipias reges legitimos Aegyptios in austro), quod Manetho valde urget, non exstitisse, ex eo concludi potest, quod Aegyptii, imo sacerdotes, liberis suis nomina semitica dederint, Hyksos ipsi sua nomina monumentis indigenarum regum caelo incidi curaverint. Non dubium est, quin Joseph Hyksos regnantibus (rege Apophi: Georgius Syncellus) in Aegyptum venditus et ad magnos honores elatus sit; nomen Apophis non diversum esse videtur a Babylonico Apupu (Heyes, l. c. 96). Tali modo gentes, Israelitis cognatae, divinitus quasi in Aegyptum praemittebantur, ut parvae familiae pastoriciae Jacobi sedes praepararent. De origine Hyksos pauca scimus. Multi (v. g. Greßmann, l. c. 405 n. 1) dubitant, utrum Hyksos Semitae fuerint. Multi eos componunt cum Hethaeis Asiae minoris (O. Procksch, Die Völker Altpalästinas, L. 1914, 20). In nomine reguli Abdchiba Hierosolymae in epistolis Amarnensibus nomen deae Hethaeorum Chepa apparet. — M. Gemoll, Israeliten u. Hyksos, L. 1913.

[3]) Quot annos Hebraei in Aegypto commorati sint, dissidet chronologia. Ex 12, 40 (Heb. et Vulg.) expresse 430 anni, Gn 15, 13; Act 7, 6 et a Josepho (Ant. II 9, 1; Bel. Jud. V 9, 4) anni 400 in numero rotundo assignantur. Versio LXX autem, multi patres, qui LXX sunt secuti: Eusebius, Augustinus, Ephraemus, Anastasius, textus Samaritanus et recentiores, 215 tantum annos Hebraeos in Aegypto habitasse ferunt; cum enim a vocatione Abrahae usque ad nativitatem Isaaci 25, inde usque ad Jacobi ortum 60, et usque ad immigrationem eiusdem in Aegyptum 130 anni, ergo summatim 215 anni effluxerint et in genealogia Mosis (Nm 26, 57 ss.) quatuor tantum generationes adducantur, LXX interpretes illos 215 annos a 430 annis deducebant, ita ut pro commoratione Israelitarum in Aegypto 215 anni remanerent. Ita etiam s. Paulus, qui LXX sequitur, a promissione Abrahae factae usque ad legem datam 430 annos numerat (Gal 3, 16 s.). Numerationem textus Hebraici sequuntur Targum Onkelosi, versiones Vulgata Latina et Syriaca, Venetus Graecus. Secundum Ex 12, 37 ca. 600.000 virorum ex Aegypto egressa sunt.

[4]) Multiplicatio Hebraeorum in Aegypto partim naturalis, partim miraculosa erat. *a)* Naturalis: Praeter 70 immediatos Jacobi posteros in Aegyptum descenderant mulieres (Gn 46, 26), servi (et ancillae) numero haud parvo (nam Abraham iam 318 vernaculos (Gn 14, 14) habuit et Esau cum 400 viris fortibus fratri ob-

viam venit (Gn 33, 1), qui per circumcisionem (cf. Gn 17, 12) in communionem religiosam Hebraeorum recipiebantur. Accedunt circumstantiae naturales: pubertas orientalium, quae prius quam apud nos locum habet, maturiora matrimonia, polygamia, fertilitas mulierum. *b)* Miraculosa. Non soli naturae haec fecunditas Hebraeorum est adscribenda, sed singulari providentiae et concursui Dei, qui naturam adiuvit, fovit et fecundiorem effecit; nam magna afflictio, qua terebantur Hebraei, erat fecunditati contraria. Quem concursum divinum Ex 1, 12 s. indicare videtur (cf. Hetzenauer, l. c. 88 s.). Ideo dicit s. Augustinus (Civ. D. XVIII 7): *Crescebat (populus) divinitus fecundata multiplicatione.*

[5]) Probabiliter Thutmosis I. secundum alios Ramses II. intelligendus est. Causae, ob quas Aegyptii Hebraeos opprimebant, erant: *a)* metus, ne ingruente bello se iungerent hostibus et Aegyptiis devictis exirent e terra, *b)* invidia, quia videbant se ab exteris Hebraeis sobole numerosa et pulchra superari, *c)* odium conceptum e diversitate religionis.

[6]) Formationem laterum nobis proponit pictura in monumento sepulchrali supremi praefecti Rechmire e tempore Thutmosis III. et Amenophis II. (cf. Greßmann, Altorientalische Texte u. Bilder, II 126).

2. Rex itaque praecepit obstetricibus, ex quibus traditio duarum nomina Sephora et Phua conservavit (Ex 1, 15), ut infantes masculos in partu opprimerent; sed hae, timentes Deum, non exequebantur mandatum regium et pro excusatione ad mendacium confugiunt; quia vero misericordes fuerunt, Deus eas remuneratus est dando eis progeniem numerosam. Post haec praecepit Pharao, ut omnes pueri Hebraeorum in Nilum proiicerentur (Ex 1).

Tyrannis Pharaonis gradatim aggravatur. Obstetrices non propter mendacium, sed ob bonam voluntatem et misericordiam Hebraeis exhibitam a Deo praemio affectas esse docet s. Augustinus (Contra mend. c. 15): *Remunerata est benevolentia, non fallacia, benignitas mentis, non iniquitas mentientis* (cf. Zschokke, Bibl. Frauen 149—151). Verisimiliter Aegyptii tertium edictum abhorruerunt, quare post aliquod tempus abolitum esse censetur.

3. Commoratio Israelitarum in Aegypto educationi utilissima erat; ibi enim nacti sunt occasionem, culturam Aegyptiam tunc florentem cognoscendi et adoptandi[1]); simul tamen a cultu et religione eorum[2]), quae vim magnam ad eos habere coeperunt (cf. Ex 3, 13; Lv 17, 7; Jos 24, 14; Ez 20, 5—8. 24; Am 5, 26), oppressione et infanticidio arcebantur, quibus Aegyptii animos Hebraeorum offenderunt et abalienarunt[3]).

[1]) Hebraei non amplius nomadum instar in tentoriis, sed in urbibus et domibus (Ex 12, 4) habitabant atque agriculturae et rei pecuariae operam navabant. Viderunt, utpote cum Aegyptiis cohabitantes, magnificas structuras, artes, artificia, cognoverunt gubernationem civitatis bene dispositae, varias literas didicerunt, quarum evolutio, saltem indirecta, in oeconomia divina V. T. erat intenta. Ibi tum amorem Jahve erga se et iustitiam vindicem in idololatras cognoverunt.

[2]) Religioni avitae in Aegypto conservandae inservierunt circumcisio minime neglecta (Ex 4, 24—26; Jos 5, 5) et observatio sabbati. Teste Ex 8, 26 in Aegypto non offerebant sacrificia.

[3]) Secundum Theodoretum (Quaest. in Ex 4, interr. 13) Deus populum Israel haec pati permisit, ut odio persequerentur deos Aegyptiorum et ut egredi iussi confestim parerent. Paucissima vero narrat s. auctor ex historia commorationis Hebraeorum in Aegypto, quia evolutio populi ibi naturalis tantum erat, sub auspiciis utique divinis.

§ 19. Moses liberator Hebraeorum

H. Weiß, Moses u. sein Volk, Fr. 1885; J. Nikel, Das A. T. im Lichte der altorientalischen Forschungen. II. Moses u. sein Werk (B Z Fr II 7), Mstr. 1909. — F. Kropatscheck, Moses u. das Gesetz (B Z Str VI 9. 10—11), Gr.-Lichterf.-B. 1911; P. Volz, Mose. Ein Beitrag zur Untersuchung über die Anfänge der israelitischen Religion, Tü. 1907; D. Völter, Mose u. die ägyptische Mythologie, Lei. 1912; H. Greßmann, Mose u. seine Zeit, Gö. 1913; F. Wilke, Neue Forschungen über Mose u. seine Zeit, N k Z XXV (1914) 268—286.

1. Fervente inquisitione ex Amram et Jochabed parentibus, de tribu Levi oriundis, nascitur filius elegans et Deo gratus (Act 7, 20; Heb 11, 23), quem cum parentes amplius abscondere non possent, post tres menses, confisi in misericordia divina (Heb 11, 23), in fiscella scirpea sub protectione sororis eiusdem Maria (Miriam)[1]) ad ripam Nili exponunt; infans expositus a filia Pharaonis[2]) invenitur et adoptatur, nomine Moses[3]) ei imposito, a propria matre ablactatur ac deinde 40 annos in aula regia omni sapientia Aegyptiorum eruditur (Act 7, 22). *Magis eligens affligi cum populo Dei, quam temporalis peccati habere iucunditatem* (Heb 11, 25), vindex populi sui exstitit[4]) et quadragenarius, *fide reliquit Aegyptum* (Heb 11, 27) et fugit in terram Madian, ubi 40 annos degit et Sephoram, filiam Jethronis (Raguel), principis et sacerdotis Madianitarum, duxit, quae ei duos filios, Gersam et Eliezer, peperit (Ex 2). Moses, in deserto delitescens, meditationi et orationi vacans, ad munus sibi divinitus decretum educandus erat; nam Deus, qui gemitum Israelitarum oppressorum audivit, hos per eum liberare decreverat. Cum itaque greges post montem Horeb minasset, apparuit ei Dominus in flamma ignis de medio rubi, qui ardebat et non comburebatur[5]), consilium suum Israelitas per ipsum ex Aegyto educendi annuntiat, semetipsum ut Jahve[6]) revelat, munus detrectantem triplici miraculo[7]) tanquam legatum suum instruit et adhuc dubitanti Aaronem, fratrem natu maiorem, interpretem adiungit (Ex 3, 1—4, 17).

[1]) Miriam — Mariam — Maria (cf. N. T. Μαριάμ et Μαρία). Hebr. Miriam diversimode explicatur (cf. Bardenhewer, Der Name Maria [B St I 1], Fr. 1896, 50—155). Secundum Bardenhewer Miriam = »bene pasta«, »pulchra«; Zorell nomen explicat ex lingua Aegyptia: mer, mar (= amare) et Jâm = Jaha = Jahve (?),

ergo = »Jahven amans« vel »a Jahve amata« (Z k Th XXX [1906] 356 ss.). Secundum Grimme (B Z VII [1909] 251): »meus [divinus] cognatus est altus« = »mein [göttlicher] Verwandter ist der Hohe«. E. König (Z N W XVII [1916] 257—263) nomen explicat: *ens obsistens* (= widerspenstiges Wesen).

[2]) Juxta Flavium Josephum aliosque nomen eius erat Thermutis = (Aegypt.) Tmer-en-mut i. e. grata (deae) Mut, secundum Eusebium Merris. Secundum Josephum (Ant. II 9, 5) filia Pharaonis, cum illiberis esset, Mosen tanquam filium adoptavit (cf. Heb 11, 24). Cf. Zschokke, l. c. 153—155. Locus, ubi filia Pharaonis parvulum expositum invenit, fuit probabiliter brachium Nili Tanaiticum.

[3]) Nomen מֹשֶׁה est originis Aegyptiae; nam mes vel mesu = filius (cf. Döller, B Z III [1907] 151—153). LXX Μωϋσῆς, i. e. *ex aqua* (mō) *eductus* (yses) (cf. Ex 2, 10; Josephum, Ant. II 9, 6). Multi putant Mosen (Mes) abbreviationem esse nominis cum nomine alicuius dei compositi, ita ut significaret »filium, servum« alicuius dei (cf. Ahmes [Ahmose], Thutmosis). Secundum Clementem Alexandrinum, qui hausit ex libro apocrypho »Assumptio Mosis«, parentes filio nomen Joakim dederunt (cf. Heinisch, Einfluß Philos auf die älteste christ. Ex. 216). Secundum Hippolytum Aegyptii Mosen appellaverunt Men(n)uthim (= amicus [vir] Dei) (cf. Zimmermann, l. c. 359).

[4]) Moses occidens Aegyptium, percutientem aut occidentem quemdam ex Hebraeis, fecit hoc secundum Augustinum, Thomam Aqu. ex divina inspiratione auctoritatem adeptus. Sciebat et alios scire putabat se iam a Deo designatum esse ducem et vindicem Hebraeorum Deumque velle, ut ad hunc ducatum per hanc caedem et vindictam iustam se compararet; ideo s. Stephanus ait: *Existimabat autem intelligere fratres, quoniam Deus per manum ipsius daret salutem illis* (Act 7, 25).

[5]) Rubus ardens et non combustus est miraculum Dei, qui igni concursum subduxit, ne rubum adureret, est symbolum Israelis, in Aegypto opprobriis affecti et per gratiam divinam purgandi atque sanctificandi. Rubus ardens et non combustus est simul symbolum Dei aeterni. Ignis tanquam elementum simplicissimum, subtilissimum, lucidissimum et levissimum apte significat divinitatem, ideoque Deus saepe apparuit specie ignis (cf. J. Döller, Der brennende Dornbusch, K k Kl XXVIII [1909] 456—458). Docentibus ss. patribus ignis in rubo incombusto significat typice Deum in b. Virgine conceptum, illaesa eius virginitate. Cf. Zschokke, l. c. 449 s.

[6]) Nomen τετραγράμματον יְהוָה (pronuntiatio falsa »Jehova« serius in usum venit) est originis Hebraicae ex Ex 3, 14: אֶהְיֶה (*sum* a radice היה = הוה), quod in tertia persona sonat יהוה, Jahve, serius autem pro eo a masorethis Adonai vel Elohim legebatur; cum enim Judaei reverentiae causa (col. Lv 24, 16) idem ineffabile crederent, subscripserunt eidem voci vocales nominis אֲדֹנָי. Nomen Jahve usque ad destructionem templi a summo pontifice pronunciabatur (J. Neubauer, Zur Aussprache des Tetragramms bei den Juden, O L Z XX [1917] 73—77). Falsa pronunciatio »Jehova« non introducta est a Petro Galatino (saec. XVI), sed iam invenitur apud Raymundum Martinum saec. XIII (Pugio fidei adversus Mauros et Iudaeos, L. 1687, 488). Nomen Jahve secundum nonnullos significat Deum qua ens absolutum (ὁ ὤν), infinitum, immutabile, aeternum (quod Apostolus interpretatur: ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος Apc 1, 4. 8; 4, 8), principium omnis esse, vel secundum J. Hehn (Die biblische und babylonische Gottesidee, L. 1913, 381) Jahve significat: *adest*. Hoc nomen signum fit unionis et liberationis. Jahve (= ὁ ὤν) etiam opponitur diis gentium (elim), qui non existunt, unde elilim (= *non existentes* = Nichtse) vocantur. Item »'ēl« secundum N. Schlögl (B Z XIII [1915]) significat τὸν ὄντα. Ὁ ὢν κατ' ἐξοχήν est Deus. Haupt

putat verbum Jahve esse Hiph'il et significare creantem (»Insdaseinrufer«) (O L Z XII [1909] 211—214). Maiori cum probabilitate M. Güdemann (Freie jüdische Lehrerstimme, W. 1917, 37 ss.) יהוה habet Pi'el: יְהַוֶּה, pro qua sententia loqui videtur forma יְהוֹ in papyris Elephantinensibus = יְהַוֹ (= impf. apoc. Pi'el), ast obstare videtur abbreviatio יָהּ (cf. F. Perles, O L Z XXI [1918] 129). Jahve speciatim est nomen Dei foederis. Numero plurali Elohim exprimitur in uno Deo omnia illa adesse, quae apud gentes diversis diis attribuuntur (cf. etiam E. W. Hengstenberg, Beiträge zur Einleitung ins A. T., B. 1831—1839, II 181—305). Elohim vero Deum omnipotentem, creatorem et gubernatorem mundi designat. Haud raro utrumque nomen coniungitur ad innuendum Deum Israel (Jahve) non esse diversum a Deo totius mundi (Elohim). Deus autem hic non novum nomen revelat, multi inquiunt, nam sub eodem patriarchae foedus cum Deo inierant (Gn 4, 26; 12, 1; 15, 7 etc.); originem antemosaicam eiusdem testari dicuntur constructio grammaticalis (יהוה, quod tempore Mosis היה sonat) et nomina cum abbreviato nomine Jahve composita, ut Jochabed. Si Deus dicit: *apparui patriarchis et nomen meum Jahve non indicavi eis* (Ex 6, 3), non contradicit, inquiunt, iste locus sententiae supra expositae, sed sensus horum verborum est: Patriarchae noverunt quidem nomen meum qua tale, tu autem et populus tuus re et facto, nempe miraculis, cognoscetis Jahven qua talem in promissionibus, Abrahae factis, adimplendis, populo educendo et salvando se exhibiturum esse. Cf. Reinke, Beiträge III 1—46; Hommel, l. c. 115; Aufsätze und Abhandlungen, M. 1892, 319; G. Dalman, Studien zur biblischen Theologie. Der Gottesname Adonaj u. s. Geschichte, B. 1889; Grimme, Grundzüge der heb. Akzent- und Vokallehre, Fr. (Helv.) 1896. Anhang. — Nomen Jahve non ex Babylonia repeti potest, ut nonnulli e. g. Fr. Delitzsch volunt. Deus Babylonicus nomine Jahve procul dubio non exstitit (cf. Ungnad, Th L Z XXXVIII [1913] 421). Moses nomine dei Babylonici pro nomine Dei nationalis Israelitarum uti non potuisset, nam nomen debuit aliquid novi esse pro nova societate fundanda (Hehn, Gottesidee 248). Aliter sentit S. Landersdorfer, B Z X (1912) 24—35. Sed cf. etiam G. Breitschaft, B Z X (1912) 238—241; E. König, Geschichte der alttestamentlichen Religion[2], Gü. 1915, 214.

Alii (Stade, Nielsen, Westphal, Haupt, Marti, Greßmann) putant Mosen nomen Jahve a Kenitis mutuatum esse; Jahven primum deum Jethronis fuisse. Attamen argumenta prolata istud non probant, e contra multa contra hanc sententiam proferri possunt, v. g. cf. verba Mosis ad Hobab, Jethronis filium Nm 10, 29—32, secundum quae Hobab beneficia Jahve indirecte tantum participaturus est. Quomodo Jahve dicere potuisset: *vidi* afflictionem *populi mei in Aegypto* (Ex 3, 7)? Porro ex antiquiore tempore nulla nomina propria Kenitarum cum Jahve composita conservata sunt (cf. König, l. c. 215—222).

[7]) Missionis suae signa triplicis transfigurationis: virgae in colubrum, manus in lepram et aquae Nili in sanguinem, symbolice indicant ducatum Mosis, qui Aegyptum puniet, insidias Aegyptiorum superabit et populum suum sicut infantem leprosum in sinu suo portabit et salvabit.

2. Moses octogenarius, a socero dimissus, tulit uxorem cum filiis; in itinere occurrit angelus, eum propter filium incircumcisum occisurus; quo viso Sephora statim filium Eliezer circumcidit et a Mose in Madian remittitur[1]). Ad montem Horeb Aaronem[2]) (83 annos natum) obvium habuit. Ambo in Aegyptum tendunt et ab Israelitis legati divini agniti,

Pharaonem adierunt, ut populum Israel sacrificandi causa[3]) dimitteret. Renuentem et in campo Taneos (Ps 77, 12. 43) gravius adhuc Hebraeos vexantem altera vice adierunt et miraculo virgae, in colubrum conversae atque virgas maleficorum Aegyptiorum devorantis, patrato potentiam Dei super deos Aegypti demonstrarunt (Ex 4, 18—7, 13). Cum hoc miraculo nihil proficerent, cor Pharaonis induratum[4]) adhuc praestigiis magorum[5]), iudiciis divinis erat flectendum, ne gratia, sed ira Dei in ipso manifestaretur. Inflixit ergo Deus per manus Aaronis et Mosis Aegyptiis, salvis tamen Israelitis[6]), decem plagas (Ex 7, 15—11), quas singulas regi ante eventum per Mosem annuntiari iussit[7]). Sunt: *a)* aqua Nili vertitur in sanguinem, *b)* ex fluviis et paludibus prodeunt ranae innumerae, *c)* pulvis Aegypti in sciniphes mutatur, *d)* omne genus muscarum in totam Aegyptum venit, *e)* peste omnia Aegyptiorum animantia in agris pereunt, *f)* ulcera urentia toto corpore disseminata Aegyptios invadunt, *g)* exoritur tempestas, grandine multa nimis omnia prosternente, tonitribus simul et fulminibus terrorem omnibus incutientibus, *h)* ingens locustarum agmen Aegyptum invasit atque omnem virorem in herbis et arboribus consumpsit, *i)* densissimae tenebrae universae regioni per triduum incubuerunt Israelitis in Gessen clara luce fruentibus. et tandem, *k)* caede omnia primogenita angelus exterminator percussit[8]).

[1]) Voluit angelus Mosem occidere eo, quod non circumcidisset ipse vel uxor filium tenellum; nam tanquam futurus legislator debebat primus servare legem; hanc causam intelligens uxor statim filium circumcidit, et tetigit, quasi deprecabunda pro vita mariti, praeputio pedes eius (angeli vel filii?) nempe Mosis, dicens: *sponsus sanguinum tu mihi es*, indicando se eum sanguine circumcisi filii a morte eripuisse et quasi secunda vice sponsum coëmisse, quo facto angelus Mosem dimisit. Vel Sephora istis verbis pericula sibi imminentia indicare voluit (cf. A. Eberharter, Der Blutbräutigam, Th pr M XX [1911] 85—93). Ne in munere suo fungendo impediretur, uxorem filiosque ad Jethronem remisit.

[2]) Nomen אַהֲרֹן non est originis Aegyptiae (Dillmann), sed Arabicae. Probabiliter hoc nomen etiam legitur in una ex inscriptionibus Minaeorum a J. Euting in El-Oela detectis. Ex quo nonnulli recentiores ut Nielsen concludere volunt Aaronem non fratrem Mosis, sed sacerdotem Minaeum fuisse, qui Mosen comitatus sit. Attamen haec sententia textui biblico penitus repugnat. Nomen Arabicum in familia Mosis bene explicari potest ex commercio Hebraeorum in Gosen cum cognatis tribubus in peninsula Sinaitica. Sic etiam explicatur, cur Moses in Madian fugerit (cf. S. Landersdorfer, Die Bibel und die südarabische Altertumsforschung [B Z Fr III 5—6], Mstr. 1910, 62 s.).

[3]) Minus postulat, ne maior petitio regem offendat et obduret. Procul dubio Hebraei volebant festum Jahve celebrare, verba ergo eorum dimidia tantum veritas sunt.

[4]) Si Deus cor Pharaonis obdurasse dicitur (Ex 7, 3; 9, 12; 10, 20. 27 etc.), non directe ac proprie, ut blasphemat Calvinus, cor regium obduravit, sed tantum permissive seu indirecte obduravit, subtrahendo illi gratiam suam, quae cor eius

molliret, dando ei constantiam pertinacem et duritiem quandam naturalem, opes et imperium, hunc in finem, ut signa ac potentia Dei manifestarentur (Ex 9, 16), cognitio Jahve apud Aegyptios (7, 5), imo in universa terra (9, 16) patefieret ac verus Deus Israel a posteris celebraretur (10, 2). Cf. Reinke, Beiträge V 277—303; E. W. Hengstenberg, Beiträge zur Einleitung in das A. T., B. 1831—1839, III 462—468.

[5]) Fecerunt sapientes et malefici Aegyptii Jannes et Mambres (2 Tim 3, 8) per incantationes suas et arcana quaedam fallacia similiter, non quidem miracula, sed mira, quae hominum aliarumque rerum naturalium vim superant, et quidem ope daemoniaca, uti docent ss. patres (cf. Schanz, Zauberei und Wahrsagerei, ThQ LXXXIII [1901] 1—45; F. Schmid, Die Zauberei und die Bibel, ZkTh XXVI [1902] 107—130). Ceterum hodie adhuc praestigiatores per compressionem serpentes stupidos reddere valent.

[6]) Israelitae ab his plagis, saltem inde a plaga quarta (Ex 8, 22), erant exempti, in signum eas a Deo Israel Aegyptiis infligi.

[7]) Plagae illae sibi succedentes, quarum sequens priore semper est fortior, non sunt mere naturalia signa aut inter mythos relegandae, uti rationalistae docere conantur, sed vera miracula, ita ut eventus partim in phaenomenis et proprietatibus naturalibus Aegypti quidem fundentur, at intensione, extensione, successu et aliis circumstantiis (iussu Mosis subito adducti et remoti, quin Israelitae his affligerentur), miraculi naturam induant talique modo charactere naturali simulque praeternaturali sint insigniti. Juxta s. Thomam (2. 1. Sent. d. 18. q. 1. a. 3.) plagae istae ad tertium gradum miraculorum pertinent, quae fiunt praeter naturam. Miracula haec Aegyptiis luculenta testimonia erant Deum Hebraeorum tutelarem (Jahven) esse dominum (Elohim) Aegypti absolutum *(scias quoniam ego Dominus in medio terrae* Ex 8, 22), Deum unicum verum et vindicem idolorum et superbiae (Ex 12, 12) ac Mosen legatum divinum. Altera ex parte Israelitae in fide, timore et amore Dei confirmabantur (Ex 14, 31). Ita plagae istae revera iudicium Jahve in cunctis diis Aegyptiorum (Nm 33, 4) erant et inanitas eorum patefiebat. A diis suis nunc vim patiuntur et affliguntur, *ut scirent, quia, per quae quis peccat, per haec et torquetur* (Sap 11, 17). Puniti sunt Aegyptii per omnes fere creaturas seu elementa (terram, aquam, aërem, ignem, astra, animalia), in omnibus pene sensibus et bonis secundum illud: *Pugnabit cum illo orbis terrarum contra insensatos* (Sap 5, 21). Inflictae sunt istae plagae Aegyptiis etiam in recompensationem malorum, quibus Israelitas affecerant (Sap 11, 5 s.). Durarunt plagae probabiliter circa 8—9 hebdomades a mense Februario usque ad 14. diem mensis Nisan (Aprilis).

[8]) *ad a)* Aqua Nili vertitur in sanguinem aut verum (*humanum sanguinem* Sap 11, 7) aut aquam sanguineam, in qua computrescente omnes pisces perimuntur, non ergo rubedinem aliquam tantum induit, uti nunc tempore inundationis; adducta enim est plaga subito per Mosen eodemque modo remota; et cum mense Februario, quo aqua versa est in sanguinem, naturalis rubedo aquarum conciliari nequit. Nilus inundat mensibus Junio usque Octobrem, aqua eius tunc est sana aptaque hominibus et piscibus. Teste s. Scriptura Aegyptii non poterant bibere aquam Nili, quapropter foderunt per circuitum fluminis aquam, ut biberent (Ex 7, 24). Nilus »pater deorum« vocabatur et tempore inundationis ei sacrificia offerebantur. Punitur ergo deus Nili (principium fertilitatis) et gloria eius in opprobrium vertitur. Tali modo caedes puerorum Hebr. per Aegyptios commissa rependitur (Sap 11, 7 s.). Etiam in textibus Aegyptiis mutatio aquae Nili in sanguinem tanquam signum temporis infausti invenitur (cf. A. Jeremias, A. T. im Lichte d. A. O. 360).

ad b) Plaga altera ranarum iterum oritur ex Nili aquis et cum prima (putrescente Nili stagno) in nexu est causali, molestior tamen; Nilus quidem abundat ranis, attamen omnes circumstantiae (nimia extensio, intempestiva anni aetas, inductio et remotio repentina) naturam miraculi indicant (Ex 8, 1—15). Humiliatur hic numen Aegyptium Heket cum capite ranae.

ad c) Infinita examina sciniphum (Kinnim = σκνῖφες, Moscitos) educuntur e pulvere terrae (principii divini fertilis), quae corpora stimulis aculeatis terebrabant, plaga molestissima, etiam tempore aestatis nunc Aegyptum molestans, ast hac vice ingruebat tempore verno, verbo Mosis, numero infinito (8, 16—19). Malefici Aegyptii in tribus prioribus prodigiis similiter fecerunt: attamen sciniphes non potuerunt educere et dixerunt ad Pharaonem: *Digitus Dei est hic* (Ex 8, 19). Quibus verbis probabiliter dicere voluerunt deum, quem invocaverant, nunc cooperationem recusare et sic petitionem Hebraeorum declarare iustam (cf. Döller, B Z IX [1911] 7—11). Secundum Midrasch (Schem. Rab. sectio X) pulvis in sciniphes convertitur in poenam pro eo, quod Aegyptii Hebraeos coegerunt ad opera lutea (cf. Maschkowski, Z A W XI [1891] 284).

ad d) Plaga quarta adducit ex aëre coenomyias (omne genus muscarum sec. Vulg., Hebr. ʿarob = *coenomyiam*, secundum LXX κυνόμυια = »Hundsfliege«) in terram et domos Aegyptiorum, salvis Israelitis, molestissimas et nocentissimas hominibus et iumentis (Ex 8, 20—32; Ps 77, 45; 104, 31). Secundum Sap 11, 15 s. Aegyptii ista plaga puniebantur pro eo, quod bestias coluerint.

ad e) Pestis valde gravis animantia Aegyptiorum peremit (9, 1—7), e quibus nonnulla honoribus divinis fruebantur.

ad f) Cinis a Mose in coelum sparsus produxit ulcera et turgentes vesicas in hominibus et iumentis, ita ut malefici, etiam percussi ulceribus, stare non possent coram Mose (9, 8—12). B. Ebbel (La variole dans l'Ancien Testament et dans le papyrus Ebers, Nordisches medizinisches Archiv, Stockholm XXXIX [1906 II] Nr. 11) intellegit sub שְׁחִין Variolam veram (Pocken). Baentsch (Exodus — Leviticus — Numeri, Gö. 1903, 73) suspicatur elephantiasin.

ad g) Grando magna nimis percussit omnem herbam et discurrentia fulgura omnia diruerunt; tantum in terram Gessen, ubi erant filii Israel, grando non cecidit. Licet haec e causis naturalibus proveniant, saepe numine divino causas illas ordinante et acuente, hic tamen grassantur acrius (9, 13—35 col. Sap 16, 16—19).

ad h) Locustae innumerae ex Arabia per ventum adductae, quibus Jahve se manifestavit dominum aliarum terrarum, vastarunt terram ante messem et secundum Sap 16, 9 — sicut muscae — homines morsu suo necabant (cf. Heinisch, Buch der Weisheit 304). Quod muscas attinet, nulla difficultas adest, cum muscae tempore morborum contagione vulgatorum homines inficiunt Quoad ranas vero res poetice ornari videtur. In viis conculcatae foetorem et pestem excitabant et messe consumpta famem adducebant (Ex 10, 1—19; Sap 16, 9). Cf. Natur und Offenbarung, Mstr. IX (1863) 152—169.

ad i) Sequitur signum coeli: densissimae tenebrae triduanae in signum irae divinae Aegyptios terruerunt, luce (symbolo gratiae divinae) Israelitas in Gessen collustrante, plane diversae ab illis, quas ventus (Chamsin) vel Samum (de quo cf. Natur u. Offenbarung, Mstr. XVII [1871] 289—291) excitare solet (10, 20—27 col. Sap 17, 2 s.; 18, 1).

ad k) Decima plaga percussit primogenita hominum et iumentorum; est plane supernaturalis, ideo immediate a Deo (Ex 11, 4—10) infligitur. Illa nocte etiam

in cunctis diis Aegypti iudicia facta sunt. Secundum quemdam Midrasch simulacra deorum lignea putrefacta, aerea liquefacta, lapidea dillapsa esse dicuntur (cf. Maschkowski, l. c. 289).

3. Antequam decima plaga Aegyptiis infligeretur, Israelitae agnum anniculum et integrum die 14. mensis[1]) Nisan ad vesperam sacrificare, cum azymis et lactucis agrestibus[2]), accincti et baculos in manibus tenentes, comedere atque sanguine illius postes domorum linire (in signum expiationis et redemptionis) iubentur[3]), ne ab angelo exterminatore[4]) transeunte (Phase Domini) percutiantur. Media nocte percussit Deus omne primogenitum[5]) ab homine usque ad pecus in terra Aegypti, quo perterritus Pharao Hebraeos dimisit, qui auro et argento Aegyptiorum onusti[6]), numero 600.000 virorum[7]), et ossa Joseph secum portantes, mane diei 15. Nisan Aegypto exierunt (Ex 12, 31—37).

[1]) In memoriam salvationis Israel (et ortus populi) mensis ille factus est initium anni ecclesiastici (cf. Ex 12, 2).

[2]) Azymum (symbolum puritatis et sinceritatis 1 Cor 5, 7) et lactucae (symbolum afflictionis et poenitentiae) festinationem exitus et afflictiones in Aegypto toleratas indicabant. Recentiores vero ut G. Beer (Pesachim, Gi. 1912, 18) lactucas habent remedium contra incursus daemonum.

[3]) Agnus paschalis erat sacrificium, et quidem propitiatorium et pacificum (Sap 18, 9); hinc a Philone et Flavio Josepho θῦμα vel θυσία appellatur. Postes domorum sanguine illius liniti (quo tota domus eamque inhabitantes sanctificabantur) angelo non tam in signum erant, ut domos Hebraeorum agnosceret, sed ut sanguine sacrificii placatus transiret (ideo nomen פֶּסַח, LXX πάσχα, Vulg. Phase i. e. *transitus* tum ad agnum tum ad festum denominandum serius translatum est Dt 16, 1 s.; 2 Par 35, 1. 7) hisque parceret (cf. Assyr. pašâḫu = se placare); nam incolae domorum sacratarum, sacrificii participes, per esum agni paschalis non solum unionem religiosam mutuam inibant, sed et cum Deo intime coniuncti sunt. Jam tunc laudes decantabantur (Sap 18, 9), quae et serius in usu erant (2 Par 30, 21). Exinde Deus instituit festum paschale, singulis annis celebrandum, sub iisdem ritibus, in memoriam redemptionis Israelitarum ex Aegypto et in typum sacrificii Christi cruenti (1 Cor 5, 7) et incruenti, Eucharistiae; nam agnus, in formam crucis expansus et assatus, Christum amore nostri in cruce assatum typice adumbrabat. De vulgato more limina vel postes vel animalia tuitionis causa sanguine linere cf. S. I. Curtiss, Ursemitische Religion im Volksleben des heutigen Orients, L. 1903, 206 ss.; W. Brandt, ZAW XXXIII (1913) 80 s.; J. J. Heß, ZAW XXXV (1915) 130.

[4]) Angelus ille percussor (Ex 12, 23; ὁ ὀλοθρεύων Heb 11, 28) non fuit (col. Ps 77, 49) angelus malus, quo usus sit Deus (Origenes, Augustinus, Justinus, Rupertus et alii), nec angelus bonus, ut plures (Basilius, Chrysostomus, Theodoretus, Euthymius et alii) putarunt, sed Malach Jahve, uti ex tenore totius capitis elucet; nam Jahve ipse Aegyptios percussisse dicitur (Ex 11, 4; 12, 13. 23. 29) atque Sapiens testatur: *Cum quietum silentium contineret omnia: omnipotens sermo tuus de coelo a regalibus sedibus, durus debellator in mediam exterminii terram prosilivit* (Sap 18, 14 s.).

[5]) Omne primogenitum, etiamsi sit unigenitum, ita ut omnes haberent mortuos innumerabiles, nec ad sepeliendum viri sufficerent (Sap 18, 12).

[6]) Israelitae cum magna substantia (Gn 15, 14), cum auro, argento et vestibus (Ex 12, 35; Ps 104, 37) egressi sunt. Loci (Ex 3, 22; 11, 1—3; 12, 36), in quibus Israelitae secundum mandatum divinum, vasis pretiosis petitis, Aegyptios spoliasse feruntur, varias experti sunt explicationes (cf. Reinke, Beitr. III 147—269; Hengstenberg, l. c. III 507—526). Poterat Deus, hoc iubens, ratione donationis ius et dominium in bona illa transferre in Israelitas, qui ea accipere poterant titulo mercedis pro tam duris laboribus praestitis *(reddidit iustis mercedem laborum suorum* Sap 10, 17) et in compensationem pro rebus multis immobilibus, quas in Aegypto relinquere cogebantur. Altera ex parte Aegyptii, memores iniuriarum Israelitis illatarum, omnia libenter concesserunt, quo citius Hebraei discederent (Ps 104, 38) et ipsi Deum propitium haberent, cuius benignitatem indigenae, cum Hebraeis cohabitantes, iam sunt experti (Ex 9, 26; 10, 23) Deo ipso corda Aegyptiorum simul ad spontaneam donationem flectente (Ex 3, 21; 11, 3; 12, 36).

[7]) Sine parvulis, infra 20 annos, mulieribus et vulgo promiscuo innumerabili (Ex 12, 38), quod multi habent reliquias Hyksos, qui si adnumerantur, facile triciens centena milia hominum constituunt. Ceterum catholicis quoque exegetis ut Fr. de Hummelauer (Commentarius in Numeros, P. 1899, 220—227) iste numerus 600.000 virorum nimis magnus esse videtur, nam 2,500.000 saltem Hebraeos supponeret. Hummelauer putat textum corruptum esse, per scribam aliquem numeros traditos per centum multiplicatos esse et cum summis tribuum mutatos esse etiam alios aliquos in textu numeros. Secundum hanc hypothesin 6000 tantum viri egressi essent et duae obstetrices satis fuissent. Flinders Petrie numerum Israelitarum eo minuere voluit, quod vocem אֶלֶף interpretatur non *mille*, sed *familiam,* ita ut numerus milia exhibens numerum familiarum indicaret et sequens numerus numerum capitum significaret. K. Miketta (Wo lag der Berg Sinai?, Weidenauer Studien, W. III [1909] 103 ss.) utramque hypothesin impugnat et novam solutionem proponit putans systema numerandi, cui numerus sex subest (Sexagesimalsystem), permutatum esse cum illo, quod innititur numero decem, ita ut milibus substituendus esset numerus 60. — Hi omnes una die, non confuse, sed ordine per turmas dispositi, exierunt (Ex 12, 51), *et non erat in tribubus eorum infirmus* (Ps 104, 37). Secundum nonnulla indicia non omnes Hebraei ex Aegypto egressi esse videntur (cf. H. v. Soden, Palästina u. seine Geschichte, L. 1911, 19). Non mirum esse videtur, quod usque nunc nulla inscriptio Aegyptia detecta sit, quae de exodo Israelitarum agat. Historiographi enim Aegyptii sollicite omittunt res narrare, quae Aegypto minus decorae sunt (cf. W. Lotz, Das A. T. u. die Wissenschaft, L. 1905, 160 s.; A. Jeremias, l. c. 348). In inscriptionibus Aegyptiis quidem genus nomine ʿprjw vel ʿpwrju, plerumque Apuriu pronunciatum, commemoratur, quod vero vix cum Israelitis identificari potest, licet hi ad Apuriu = Hebraeos in sensu latiori (cf. Chabiri) pertineant (cf. Kittel, Gesch. d. Volkes Israel², I 453 s. n. 2.).

§ 20. Iter Israelitarum per desertum usque ad Sinai

G. Unruh, Der Zug der Israeliten aus Aegypten nach Canaan, Langensalza 1860; H. Brugsch-Bey, L'exode et les monuments égyptiens, L. 1875; E. H. Palmer, Der Schauplatz der vierzigjährigen Wüstenwanderung Israels, Go. 1876; G. Ebers, Durch Gosen zum Sinai², L. 1884; M. Lagrange, L'itinéraire des Israélites du pays de Gessen aux bords du Jourdain, RB IX (1900) 63—86. 273 bis 287. 443—449.

1. Israelitae itinere non recto versus Chanaan, quia statim et assidue eis pugnandum fuisset cum hostibus (Philistaeis) bellicosis, sed deflexo ad mare rubrum et desertum[1]) progressi sunt, nam populus speciali modo Deo adstringendus et sanctificandus erat, antequam terram promissam occuparet. Ex urbe Ramesse (= Tell Rotab) egressi (Ex 12, 37), venerunt per Wadi Tumilat in Socoth (Succoth i. e. tuguria vel tentoria, probabiliter = Teku apud Aegyptios) et Etham in extremis solitudinis finibus. Etham correspondet voci Aegytiacae ḥatem = castellum. Etham ergo erat locus munitus in fine orientali Aegypti. Moses populum via recta Sinai versus ducere voluit et, devitando terram Aegypti, fines septentrionales maris rubri circumire tetendit. Deus vero via brevissima per mare ipsum eos ducere decrevit, ut iudicium Dei in Pharaone et gloria eius omnibus gentibus patefieret, qui per columnam nubis[2]), noctu instar ignis lucentis, viam Israelitis monstrabat; hi meridiem versus regressi ad mare rubrum declinabant atque in planitie prope Pihahiroth (Ex 14, 2) inter montem (Atakah) et mare castrametati sunt. Situs loci Pihahiroth ignotus est. Pharao hanc rem edoctus, plagarum immemor et corde indurato, cum exercitu suo Israelitas persecutus est, quos in Aegyptum ad servitutem retraheret. Undique (mari et montibus) coarctatus, populus ad Mosen clamabat, qui auxilium divinum pollicetur. Columna nubis inter castra Israelitarum, quae luce collustrabat, et castra Aegyptiorum, quae tenebris obduxit, stetit et postquam Moses iussu divino cum virga mare divisit. fluctus instar muri steterunt et Hebraei viam latam, a Deo per vehementem ventum siccatam, sine impedimento (Sap 19, 7), per medium mare[3]) noctu ingressi, Aegyptii vero mane eos persequentes, curribus per fulgura fractis (Ps 76, 18), fluctibus maris, qui extensa Mosis manu revertebantur, oppressi sunt[4]). Israelitae, e manu Pharaonis per miracula et monstra divina (Sap 19, 8) erepti, in gratiarum actionem canticum[5]) Deo cecinerunt choris alternantibus, quibus Moses et Maria[6]), soror eius, praecinebant (Ex 14 et 15).

[1]) Vastus terrae tractus desertus, a Nilo versus Euphratem extensus, per montes Seir (Edom), qui a sinu Aelanitico usque ad mare mortuum procurrunt, in duas partes dividitur: orientalem seu Arabiam desertam, et occidentalem seu Arabiam petraeam (cum Petra metropoli) = Palaestinam tertiam. Haec a septentrione limitatur per mare mediterraneum et Palaestinam (a Gaza usque ad mare mortuum), ab austro per sinus maris rubri: Aelaniticum orientalem (ʿAḳaba), et Heroopolitanum occidentalem (Suez), qui peninsulam a monte principali Sinai dictam formant. Ad septentrionem huius peninsulae extenditur magnum desertum versus Palaestinam, nomine eṭ-Ṭih (erroris filiorum Israel) seu Pharan, quod austrum et occidentem versus a montibus eṭ-Ṭih et er-Râḥâ cingitur et ad orientem limitatur valle (1 milliarium lata et 20 mill. longa) Araba, a mari mortuo usque ad sinum Aelaniticum

excurrente. Haec vallis (continuatio vallis el-Ghor), pariter deserta, hic illic collibus et locis fertilibus consita est et orientem versus a montibus praecipitibus Seir terminatur.

[2]) Columna ignis et nubis, quae Israelitas ducebat et protegebat per desertum (Ex 13, 21; Nm 9, 17; Neh 9, 19) usque ad vada Jordanis (Jos 3, 11), signum praesentiae, maiestatis, sanctitatis et gratiae divinae erat, et serius super arcam foederis (schechina) residebat atque sanctissimum in templo Salomonico implebat. Erat in forma sua consueta columna ignea nubibus obtecta, quae, castra Hebraeorum praecedens, per diem tanquam nubes, per noctem quasi ignis (Nm 9, 15 s.) apparebat. Auriga seu motor huius columnae erat angelus Domini (Ex 14, 19), i. e. ipse Deus (coll. Ex 3, 26 [Hebr.] et Act 7, 30—32); aliis vero locis angelus Jahve ab ipso Deo distinguitur (cf. Zach 1, 12). Angelus Domini erat proprie ductor populi Israel per desertum (Ex 23, 20), et per columnam super castra Aegyptiorum respiciens, exercitum interfecit (Ex 14, 24); in ea apparuit gloria Domini (Ex 16, 10). Quam columnam nubis etiam castra Israelitarum obumbrasse et ab aestu protexisse probant: *Nubes pendebat desuper et incubabat per diem tabernaculo* (Ex 40, 35 s.; Nm 9, 15 s.). *Nubes super eos erat per diem, cum incederent* (Nm 10, 34), *expandit nubem in protectionem eorum* (Ps 104, 39 col. 77, 14), *patres omnes sub nube fuerunt* (1 Cor 10, 1). Hanc columnam ignis fuisse ignem agminibus praegestatum vel nubem tanquam columnam e vulcano Sinai ascendentem (Gunkel, RGG II 887) sine ullo solido argumento defendere conantur rationalistae. Nam Israelitae in igne a semetipsis praegestato non manifestationes sui Dei videre poterant et ignis vel nubes e vulcano ascendens non praecedebat eos (Ex 13, 21).

[3]) Etham in termino septentrionali maris rubri — iam sûph i. e. mare caricum (Schilfmeer?) vel algarum (cf. Jon 2, 6), LXX ἐρυθρὰ θάλασσα, designat hic sinum Heroopolitanum (sinum Suez) maris rubri, quod probabilius nomen habet ab Erythraeis mare accolentibus (i. e. hominibus rufis) quam a colore rubro nonnullorum locorum litoris — situm fuisse videtur inter lacum Timsaḥ et lacus amaros, ad quos usque antiquitus mare rubrum extensum (imo aevo antediluviano cum mediterraneo mari coniunctum) fuisse censetur, ita ut transitus secundum multos per mare prope hodiernam urbem Suez evenerit (ita Tischendorf, Niebuhr, Robinson, Keil, Ebers, Scholz, Rieß, Vigouroux, Th. Fuchs). Alii vero (Raumer, Kuscheit) autumant Israelitas ex On exiisse Latopolim et per valles eṭ-Ṭih et et-Tawarik progressos, prope vallem Bede (infra Suez) mare (3 milliaria Germanica latum) traiecisse. Quae sententia vix verisimilis est. Brugsch loco maris rubri substituit lacum Menzaleh sine solido argumento. Alii ut Hummelauer, Lagrange, Naville, Flinders Petrie, Szczepański (ZkTh XXXII [1908] 230—2 0; Nach Petra u. zum Sinai, I. 1908, 236 ss.) melius defendunt transitum inter lacus amaros et lacum Timsaḥ vel ut Haupt (OLZ XII [1909] 245—8) in parte septemtrionali lacuum amarorum, qui illo tempore secum invicem et forsitan etiam cum sinu Heroopolitano adhuc coniuncti erant. Divisum est mare *flante vento vehementi et urente* (Ex 14, 21), ita ut aquae Israelitas ab utroque latere ut murus tegerent. Juxta traditionem Judaicam praeeunte Mose tribus Juda eiusque dux Aminadab primus mare ingressus esse dicitur. »Panbabylonistae« in narratione biblica de transitu Israelitarum per mare vestigium tantum videre velint mythi Babylonici de pugna dei Marduk cum monstro marino Tiâmat, speciatim divisionem maris comparant cum consectione monstri marini in duas partes. Multi alii rationalistae hunc transitum reciprocationi naturali vel vehementi vento, qui aquas reppulit et scidit, tribuunt; usum enim esse aiunt Mosen refluxu

maris ad traducendos Israelitas, dum Aegyptii marinorum aestuum accessu suffocati essent, provocantes ad similia facta (Livius 26, 45; Strabo 1, 14; Josephus, Ant. II 16, 5); at frustra, nam miraculum testantur:

a) Literae sacrae, quae saepe transitum per mare omnipotentiae divinae attribuunt atque miraculum celebrant (Ex 15; Jos 2, 10; Is 51, 10; 63, 11; Ps 77, 13; 113, 3. 5; Hab 3, 15; Sap 10, 18 s.; 19, 7 s.; Jdt 5, 12; Act 7, 36; Heb 11, 29); tota narrandi ratio (Ex 14) clare demonstrat manum divinam omnipotentem.

b) Reciprocatio mare non findit, quemadmodum hic factum est, ut in medio eius esset via ad transeundum; refluxus enim maris denudat aquis littora tantum vel vicina eis loca nec efficit, ut utrimque aquae sint. *Filii autem Israel perrexerunt per medium sicci maris* (Ex 14, 29). Praeterea refluxus non tam longum tempus perdurat, ut tanta agmina etiam littora pervadere possint, uti patet ex variis exemplis v. g. Napoleonis I. 1799, qui cum magno vitae discrimine partes aquilonares sinus, durante recessu, transire conabatur.

c) Aegyptii, utpote reciprocationis gnari, amentes fuissent, si persequendo Hebraeos per mare, certo periculo sese exposuissent, nec minus stulti Israelitae, si tanquam testes oculati phaenomenon hoc naturale tanquam prodigium celebrassent (Ex 15).

d) Terror, qui Chananaeos post transitum Israelitarum (Jos 2, 9 s.; 9, 9) sicut et reliquas gentes vicinas (Ex 15, 14 s.) invaserat, supponit hos eum habuisse prodigium magnum.

e) Traditio Ichthyophagum hanc oram inhabitantium, servata apud Diodorum (Bibl. hist. III 39), qui refert narrationem a patribus receptam mare hoc refluxu violento divisum et apertum esse, ita ut eius alvus siccus appareret, postea vero fluxu impetuoso iterum esse coniunctum. Cf. Vigouroux, II 379—407; J. Linder, Geschichte des Alten Bundes, Klagenfurt 1912, 496—499.

Transitus per mare rubrum est typus baptismatis docente Apostolo: *Omnes (patres nostri) in Moyse baptizati sunt in nube et in mari* (1 Cor 10, 2); nam Christiani per baptismum et sanguinem Christi transeunt in novam gratiae vitam (1 Cor 6, 11; Heb 10, 19. 22; 1 Joa 1, 7; 5, 6; 1 Pet 1, 19).

[4]) Exercitus Aegyptius (secundum Flavium Jos., Ant. II 15, 3: 600 currus, 50.000 equitum et 200.000 peditum[!]) aquis obrutus fidem Israelitarum in Jahven tanquam Deum suum tutelarem, qui Aegyptios, infanticidii reos, perdidit (Sap 18, 5), confortare eosque monere debuit, ne ipsi per inobedientiam erga mandata divina in deserto iram Dei contra se concitarent. Secundum Sap 10, 19 Israelitae Aegyptios aquis submersos (imprimis armis) spoliaverunt.

[5]) Canticum illud (Ex 15, 1—21) est pulcherrimum epinicium nec non propheticum; celebratur in eo Jahve tanquam Deus tutelaris Israel eiusque triumphus de diis Aegyptiorum, destinatio populi electi ac sors vicinarum gentium, possessio terrae promissae et erectio foederis et regni divini in populo suo.

[6]) Uti Moses viris, sic Maria, soror eius, cum tympanis praecinebat mulieribus. Ipsa vocatur prophetissa, quia per eam sicut per Mosen et Aaronem Deus locutus est (Nm 12, 2). Ipsa etiam perpetua virgo mansisse creditur et a ss. patribus typus b. Mariae Virginis celebratur. Cf. Zschokke, Bibl. Frauen 155—159.

2. Mare transgressi, Israelitae meridiem versus tres dies ambularunt per solitudinem[1]) Schur et ad Mara (ʿAin Ḥawâra) venientes invenerunt aquas amaras, quas Moses, orans ad Deum, ligno immisso[2])

in dulces vertit. Dein in Elim valle, ubi erant 12 fontes et 70 palmae, castrametati sunt (Ex 15, 27)[3]). Inde profecti venerunt in stationem ad mare rubrum (Nm 33, 10) et in desertum Sin, ubi ob defectum panis murmurantes coturnicibus[4]) donati ac manna[5]) de coelo dato per 40 annos usque ad limites terrae Chanaan (Jos 5, 11 s.) pasti sunt (Ex 16).

[1]) Commoratio Israelitarum in deserto erat tempus probationis, tentationis, humiliationis (Ex 16, 4) et lustrationis (Dt 8, 2. 16). Generatim decem tentationes in hac generatione enumerantur, quae decem plagis in Aegypto correspondent; ibi enim se iugiter a providentia divina pendere, obedientiam et temperantiam exercere discere debebant (Sap 11). Desertum Schur i. e. »murus« nomen habet a muro in fine regni antiqui in oriente Aegypti exstructo. Identificatio eius cum castello Ṣar valde dubia est. O. Procksch (Die Genesis, L. 1913, 108) vero nomen componit cum tribu Assur (Gn 25, 3).

[2]) Est primum miraculum in deserto, oppositum primae plagae in Aegypto. Censent aliqui vim hanc dulcorandi aquas amaras insitam fuisse a natura ligno, quod Deus Mosi ostenderit col. Eccli 38, 4 s. At Deus hic utitur re naturali, per quam effectum supernaturalem produxit. Docentibus patribus lignum hoc est typus crucis Christi, per quam sanctis omnia adversa dulcescunt. Similis sanatio aquae facta est ab Elisaeo (2 Rg 2, 19—22).

[3]) Elim probabiliter est vallis amoena Gharandel (Ebers), $2^1/_2$ horas ad meridiem loci Mara, ubi hodie arbores inveniuntur. Alii ut Schleiden Elim quaerunt in ʿAjûn Mûsa. Secundum Musil (Arabia Petraea II 1 305) et Greßmann (Mose 414, n. 2) Elim esset = Elath ad mare rubrum, secundum Musil (l. c. II/1 260) nunc Îla versus septemtrionem et orientem ab el-ʿAḳaba.

[4]) Coturnices sunt in illis regionibus frequentes et ab Aegyptiis et aliis gentibus in usum cibi adhibebantur, uti hodie ab Arabibus. Caro coturnicis communis est boni saporis nec insalubris, nisi in nimia copia manducetur. Autumno coturnices in magno numero volant trans mare mediterraneum et tempore veris redeunt. Ad vesperam imprimis vento flante in turmis volant et saepe itinere tam fatigatae sunt, ut manibus facile apprehendi possint (cf. Nm 11, 31; Ps 77 [78], 26).

[5]) Manna: *man hu* = *quid hoc?* (Vulg. Ex 16, 15) est etymologia popularis; מָן in lingua Aramaica utique significat »quis« et non »quid«, attamen in epistolis Amarnensibus apparet ma-an-na tanquam forma antiquior pro מָה (quid) (cf. Greßmann, Mose 126 n. 3). Aliam explicationem proposuit J. K. Zenner (Zk Th XIII [1899] 164—166): estne mannu? vel potius ut N. Peters (ib. 371) exponit: Manna Israelitae hunc cibum aspicientes dixerunt: est mannu sc. deserti, quod ipsis notum erat. Sed Moses eorum errorem corrigens dixit: *Est panis, quem Deus dedit vobis ad vescendum* (Ex 16, 15). Iam codex quidam Graecus habet μὰν αὐτό loco τί ἐστι τοῦτο (F. Field, Origenis Hexaplorum quae supersunt, Oxonii 1875, I 109). Manna apparuit minutum et quasi pilo tusum in similitudinem pruinae, instar seminis coriandri, coloris bdellii (gummi) albi (Ex 16, 14; Nm 11, 7), descendit noctu cum rore et cum sol incaluisset, liquefiebat (Ex 16, 21). Colligebatur a singulis ad mensuram Gomor (decimae partis Epha = 2 Kilogramm) quotidie, sabbato excepto, pro quo die sexta collegerunt duplam portionem, coquebatur in olla et parabantur ex eo tortulae saporis quasi panis oleati (Nm 11, 8); *cibus ille omne delectamentum et omnis saporis suavitatem in se habe-*

bat . . . et deserviens uniuscuiusque voluntati, ad quod quisque volebat, convertebatur (Sap 16, 20 s.).

Multi naturali modo manna explicare volunt alludentes ad similem fructum, qui nunc adhuc e foliis Tamaricis manniferae (= Ṭarfa) succi instar per ictum Cocci mannipari (Schildlaus) mensibus Junio et Julio elicitur, orto sole liquescit, ideo ante solis ortum colligitur (U. J. Seetzens Reise nach Syrien, Palästina, Phönizien etc. Herausgegeben von F. Kruse, B. 1854—1859, III 75—79; L. C. Tischendorf, Aus dem heil. Lande, L. 1862, 54—62). Arabes hanc substantiam appellant mann vel mann es-samma' (i. e. manna caeli), quia putant illud de caelo plui (Cladder in M. Hagen, Lexicon biblicum, P. 1911, III 70). Manna biblicum cibum supernaturalem fuisse dicta s. Scripturae supponunt: *a)* dabatur manna Israelitis singulis diebus excepto sabbato, feria vero sexta in dupla portione, quod sicut illud in arca reservatum (Ex 16, 32) non computruit ut factum est in manna residuo ex aliis diebus; in agris relictum orto sole liquefiebat, quod vero in vase erat collectum tam durum erat, ut pilo et mola tunderetur et igne coqueretur in panes (Nm 11, 8), et sapore suavissimo erat. *b)* Teste Sap 16, 21 manna omnem saporem, quem comedentium quis optabat, praebebat, saltem filiis Israel. Cui indoli utique repugnat taedium Israelitarum istius cibi (Nm 11, 4—6; 21, 5) (cf. P. Heinisch, Buch der Weisheit 314). *c)* Denique quisque Israelitarum aequalem mensuram sc. unum Gomor collegisse videbatur (Ex 16, 17 s.). *d)* Non autem cogimur pluviam manna de caelo (Ex 16, 4) ad litteram intelligere, nam verba »de caelo pluere« in s. Scriptura dicuntur secundum omnium antiquorum opinionem. Sic nomina *angelorum esca* (Sap 16, 20), *panis angelorum* (Ps 77, 25), *panis coeli* (Ps 104, 40), ἀμβροσία τροφή (Sap 19, 20) sufficienter explicantur. Manna non alio modo de coelo descendisse dicitur quam ros (Nm 11, 9) (cf. Cladder, l. c. 78). *e)* Omnes fere auctores putant manna quotidie per 40 annos descendisse (cf. Ex 16, 35). Secundum Cladder vero »s. Scripturae satisfit, si dicitur quadraginta annis manna adfuisse, licet singulis annis paucarum hebdomadarum tantum messis habita sit« (l. c. 79). *f)* Manna vulgare dulcem saporem habet nec pani conficiendo inservit, sed cum pane manducatur. *g)* Dabatur Israelitis manna in toto itinere usque ad Chanaan (Jos 5, 12), et quidem in quantitate tot hominibus sufficiente — manna vero naturale in nonnullis tantum locis occurrit et quotannis in peninsula Sinaitica hodie messem 250—300 Kilogramm subministrat. Cf. Reinke, Beiträge V 305—261. — Ceterum catholici quoque auctores ut L. Fonck (apud M. Buchberger, Kirchliches Handlexikon, M. 1912, II 805) concedunt Deum hac vel illa re, inprimis manna e tamarice mannifera, potuisse uti pro »pane coeli«, cum in multis manna biblicum et manna naturale conveniant. Cladder (l. c. 77) dicit »eventibus Ex 12 et Nm 14 narratis subesse messem manna naturalis, sicut plagis Aegypti inflictis subsunt plagae illi regioni naturales, et sicut naturales coturnices a Deo adductae sunt, ut populo essent cibo. Minime vero propterea neganda est specialis Dei in his rebus providentia, ac minime is qui substantiam facti esse naturalem contendit, ideo adigitur ad directam Dei in pluribus circumstantiis interventionem negandam«.

Minus placet comparatio manna biblici cum aliis plantis v. g. Lecanora esculenta (Mannaflechte). Docentibus ss. patribus, imo ipso Christo (Joa 6, 31. 49. 59) manna biblicum est typus Eucharistiae, sicut petra, e qua excussa est aqua, typus erat Christi, Israelitas in toto itinere, varia beneficia eis praestando, concomitantis (1 Cor 10, 4).

Manna non unicus, utique autem principalis cibus Israelitarum in deserto erat; nam illo tempore ista regio non tam deserta erat, ut nunc, sed partim culta et silvis consita (Ex 15, 27); praeterea etiam pecora (Ex 12, 38; 17, 3; 34, 3) eis praesto erant et a mercatoribus Madianitis varias res emere poterant (cf. Dt 2, 6 s.).

3. E deserto Sin progressi et stationibus in Daphca et Alus habitis[1]) (Nm 33, 12 s.) venerunt Israelitae in Raphidim[2]), ubi de aquae penuria querebantur, quare Moses iussu divino e silice Horeb aquam eduxit quemque locum Massa et Meriba (tentationem et iurgium) appellavit. Ibi Amalecitae[3]) Israelitas aggressi, ab his autem Josue duce et Mose in monte orante, qui manus cum virga elevaverat, profligati sunt. In memoriam huius victoriae Moses altare erexit et vocavit nomen eius: *Dominus exaltatio mea* (Ex 17, 15). Jethro, de his rebus certior factus, Mosi uxorem et liberos adduxit, Jahve agnovit Deum verum et sacrificio oblato foedus cum Israelitis iniit. Suadente socero Moses, ne in iudicando populum solus gravaretur, viros strenuos constituit principes super populum et quidem super singula milia, centenos, quingenos, denarios (Ex 18)[4]).

[1]) Daphca et Alus accuratius determinari nequeunt. Nonnulli (Ebers, Jullien, Hummelauer) suspicantur Daphca esse Wâdi Maghâra (Aegypt. Mafka).

[2]) Raphidim saepe quaeritur in Wâdi Fîrân versus septemtriones a Dschebel Serbal (Ebers).

[3]) Amalecitae, posteri Esavi (Gn 36, 12. 16), occupaverant partem australem terrae Chanaan in finibus Edom et partim etiam peninsulam Sinaiticam inhabitabant. Isti erant gentilium primi (Nm 24, 20), qui armati Israelitis (sibi cognatis) restiterunt et animum hostilem (Dt 25, 17 s.) contra populum Dei servarunt; ideo iuxta decretum divinum exstirpandi erant (Ex 17, 14. 16; Nm 24, 20; Dt 25, 19), quod ex parte factum est a Saule (1 Sm 15) et Davide (1 Sm 27, 8; 30, 1 ss.; 2 Sm 8, 12) et postea penitus exstirpati sunt (1 Par 4, 43).

[4]) Eandem divisionem invenimus etiam apud Edomitas, Arabes, Sabaeos, probabiliter apud omnes beduinas (Greßmann, Mose 175). Ex his senibus Moses postea iussu divino 70 viros constituit magistratus, qui spiritu divino repleti cum Mose onus populi sustentabant (Nm 11, 16 s.).

§ 21. Legislatio Sinaitica

R. Krätschmar, Die Bundesvorstellung im A. T., Mrb. 1896; F. Giesebrecht, Die Geschichtlichkeit des Sinaibundes, Kö. 1900; W. Lotz, Der Bund vom Sinai, N k Z XII (1901) 561—580; 631—655; 859—875; XIII (1902) 181 - 204; P. Karge, Geschichte des Bundesgedankens im A. T., Mstr. 1910. — L. F. C. Tischendorf, Die Sinaihalbinsel, L. 1871; E. Hull, Mount Seir, Sinai and Western Palestine, Dublin 1885; M. Bénédite, La péninsule sinaïtique, P. 1891; M. Jullien, Sinai et Syrie, Lille 1893; A. Keller, Eine Sinaifahrt, Frauenfeld 1900; W. M. Flinders Petrie, Researches in Sinai, Lo. 1906; W. H. Hume, The Topography and Geology of the Peninsula of Sinai, Kairo 1906; E. D. Schoenfeld, Die Halbinsel Sinai in ihrer Bedeutung nach Erdkunde und Geschichte, B. 1907; Schiwietz.

Die altchristl. Tradition über den Berg Sinai u. Kosmas Indikopleustes, Katholik LXXXVIII (1908 II) 9—30; L. Szczepański, Nach Petra u. zum Sinai, I. 1908; Weill. La presqu'île de Sinai, P. 1908; B. Meistermann, Guide du Nil au Jourdain par le Sinai et Petra. Sur les traces d'Israël, P. 1909; K. Dyroff, Z A XXVIII (1914) 206—241; B. Moritz, Der Sinaikult in heidnischer Zeit (A G W G, phil.-hist. Kl. N. F. XVI 2), B. 1916.

1. Israelitae die tertia mensis tertii egressionis ex Aegypto (ergo 45 diebus praeterlapsis) in valle er-Râḥâ castrametati sunt. Moses tanquam internuntius montem Sinai[1]) ascendit et a Deo conditiones foederis pangendi nanciscitur: *Si audieritis vocem meam et custodieritis pactum meum, eritis mihi in peculium de cunctis gentibus: mea enim est omnis terra. Et vos eritis mihi in regnum sacerdotale et gens sancta* (Ex 19, 5 s.)[2]), quibus ratis habitis *(cuncta, quae locutus est Jahve, faciemus)* populus sese mundando et sanctificando per duos dies ad foedus pangendum praeparatur. His elapsis Moses sub phaenomenis naturae terribilibus populum perterritum ad montis (Râs eṣ-Ṣafsâf) radicem, Deo obviam eduxit. Toto monte fumante, ad coelum usque conflagrante (symbolo divinae ac regiae maiestatis) et buccinae sonitu crescente, Dominus circumdatus ab angelis (Dt 33, 2) inter tonitrua et fulgura descendit in Horeb in igne (Ex 19), et promulgavit per angelos (Act 7, 53; Gal 3, 19) legem: decalogum (Ex 20), cui dein aliae leges adiunctae sunt (Ex 21—23). Populum perterritum, in valles (Râḥâ et Scheikh) refugientem, consolatur Moses, et nunc etiam a populo (Dt 5, 27) internuntius et sequester constitutus, Dei nomine foedus cum populo pepigit ac sanguine victimae altare et populum aspersit his verbis: *Hic est sanguis foederis, quod pepigit Dominus vobiscum super cunctis sermonibus his* (Ex 24, 8; Heb 9, 20)[3]), qua aspersione Israel in populum electum consecratus et privilegiorum eiusdem capax est factus[4]). Obedientiâ a populo promissâ Moses cum Aaron eiusque filiis (Nadab et Abiu tanquam futuris sacerdotibus) ac 70 senioribus montem repetiit, ubi visu Domini tanquam regis dignati sunt; dein Moses solus altius in montem ascendit (Ex 24) ibique a Deo prototypum tabernaculi ac vasorum sacrorum et tandem duas tabulas testimonii lapideas, digito divino (ex utraque parte Ex 32, 15) scriptas, accepit.

[1]) Lex promulgata dicitur nunc in Sinai (Sina) (Ex 19, 20; 24, 16; Neh 9, 13), nunc in Horeb (Dt 4, 15; Ps 105, 19; 2 Par 5, 10), nunc in utroque (Eccli 48, 7), quod eo explicari potest, quod Horeb et Sinai unum eundemque montem designant, ut iam s. Hieronymus suspicatus est: *Mihi autem videtur, quod duplici nomine idem mons Sinai, nunc Choreb vocatur* (Onom. 112, 25). Nomen Sinai componitur cum voce Hebr. סְנֶה (rubus) vel cum nomine dei Sin vel derivatur a nomine deserti Sin (cf. Greßmann, Mose 24 n. 1). D. Nielsen (Die altarabische Mondreligion u. die mosaische Überlieferung, Str. 1904, 133) etiam in Horeb nomen dei sc. lunae videre

vult. Secundum ipsum Horeb significat »siccantem« (Trockner), cum luna undas maris retrahat et profundum maris siccet. Mons Sinai-Horeb probabilissime in peninsula Sinai in montanis, quae ab Arabibus Dschebel eṭ-Ṭûr vel Ṭûr Sînâ vocantur, quaerendus est. In quo tractu tres montes cum Sinai-Horeb identificari solent. Dschebel Serbâl, qui 2052 *m* supra mare assurgit, montem legislationis esse defendunt Lepsius, Ebers, Hummelauer, Guthe, Gall. Etiam Eusebius et Hieronymus et Cosmas Indicopleustes hunc montem in mente habuisse censentur. Eusebius-Hieronymus e. g. scribunt: *Choreb mons dei . . . cui iungitur desertum Saracenorum, quod vocatur Faran* (On. 112, 23; 301, 40). Monti Serbâl enim versus septemtrionem adiacet Wâdi Fîrân. Attamen haec planities non satis ampla est, ut desertum Sinai haberi possit vel longiori commorationi Hebraeorum sufficeret. Qua de causa Sinai-Horeb melius a Robinson, Winer, Stanley, Palmer quaeritur in Dschebel Râs eṣ-Ṣafsâf (2114), qui e planitie er-Râḥâ, quae versus septemtrionem monti Ṣafsâf adiacet et cum Wâdi esch-Scheikh cohaeret et tot hominibus sufficit, videri potest. Alii ut Niebuhr, Seetzen, Burckhardt, Tischendorf, Furrer, Vigouroux, Schiwietz, Schoenfeld, Szczepański defendunt Dschebel Mûsâ (2244 *m*), qui ad eundem tractum montanum ac eṣ-Ṣafsâf pertinet, a quo versus austrum supra planitiem versus meridiem adiacentem es-Sebâʿije assurgit, tanquam montem Sinai-Horeb. Attamen parva vallis es-Sebâʿije vix desertum Sinai vocari potest nec multitudini Israelitarum sat ampla erat. Ceterum in hac quaestione de situ montis Sinai certa traditio deest (cf. Döller, Studien 231—238; Hagen, Lexic. bibl. III 1021—1022).

Multi recentiores montem Sinai extra tractum montanum Sinaiticum quaerunt. Ch. Beke (Discoveries of Sinai in Arabia and of Midian, Lo. 1878, 226. 440. 475. 495) volcanum Dschebel en-Nur 4—5 horas versus septemtriones et occidentem a Kalʿat el-ʿAḳaba habuit Sinai. At Moses vix in montem volcanum contemplationis causa ascendit. Item P. Haupt (Midian u. Sinai, Z D M G LXIII [1909] 508) Sinai prope Elath ad ripam orientalem maris rubri quaerit. Musil Sinai in extincto volcano el-Bedr (= luna) in montis iugo Harra in terra Madian videt. Alii montem Sinai quaerunt in deserto eṭ-Ṭih, e. g. Bönhoff (Th St Kr [1907] 159—217) quaerit eum non in australi parte peninsulae, sed eum longius versus septemtriones a Serbâl vel Râs eṣ-Ṣafsâf in linea inter Heroopolim et Elath reponit. Sed cf. ad hanc quaestionem etiam Miketta, Wo lag der Berg Sinai?, Weidenauer Studien, W. III (1909) 77—123.

[2]) Constituitur populus Israel a Jahve gens sacerdotalis, ut sacerdotis instar promissionem acceptam et salutem accipiendam omnibus gentibus (universalismus) communicaret.

[3]) Saepe sanguis in foedere pangendo adhibebatur (cf. H. Strack, Der Blutaberglaube in der Menschheit[4], M. 1892, 9—14; E. Meyer, Die Israeliten 556 n. 1; K. Kircher, Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum, Gi. 1910, 79—81).

[4]) Ista anthropomorphica forma foederis ob homines electa proprie nihil aliud est quam sollemnis acceptatio religionis Jahvae eiusque obligationum in forma in antiquo oriente consueta (N. Peters, Die Religion d. A. T., in G. Esser et J. Mausbach, Religion, Christentum, Kirche, Kempt. u. M. 1911, I 679).

2. Moses 40 dies et noctes in monte commoratur et ieiunans (Dt 9, 9) cum Deo colloquitur; populus desperans et impatiens, Aarone (timefacto) socio, vitulum aureum numinis instar conflavit adoravitque. Moses, hac de re a Deo certior factus, tanquam internuntius Deum iratum demulcet, de monte descendit et indignatus tabulas legis con-

fregit, idolum in pulverem redegit, Aaronem obiurgavit et noxios renitentesque (3000, Vulg. 23.000 Ex 32, 28) per tribum Levi trucidari iussit[1]), quae cum zelo religioso functa hac executione, maledictionem (Gn 49, 5—7) expiabat et, in sacerdotium vocata, eam in benedictionem mutabat (Ex 32). Populo poenitente cum Deo reconciliato Moses, montem repetens, maiestatis divinae visu dignatus est et 40 diebus elapsis iterum tabulas, quibus (a Mose dolatis Dt 10, 1) Jahve decalogum inscripserat, portans ac facie glorificata[2]) ad populum rediit, tabernaculum testimonii ope Beseleel et Ooliab confecit (Ex 33—35), Aaronem pontificem et cunctum sacerdotium inauguravit (Lv 8) et reliqua ad foedus necessaria disposuit. Quibus peractis gloria Domini tabernaculum implevit; octava die Aaron eiusque filii munera sua obierunt et sacrificium obtulerunt, quod ignis Domini in signum gratiae devoravit. Nadab et Abiu ob ignem profanum in tabernaculum introductum morte sunt interempti (Lv 10). Cum secunda vice festum paschale celebrassent et fere integrum annum ad montana Sinaitica degissent ac Moses Israelitas (603.350) recensuisset, die 20. mensis 2. anni 2. elevata est nubes in proficiscendi signum et Hobabo, Mosis affini, duce, ordine praescripto[3]) versus desertum Pharan (eṭ-Ṭih) tetenderunt (Nm 10, 12).

[1]) Jahve omnes probare decreverat: Mosen qua internuntium, populum foedere sibi iunctum, Aaronem et Levitas ut sacerdotes. Moses, qui muneris sui conscius, fidelis est inventus, coram Jahve irato pro populo intercedit, imo pro hoc de libro vitae vult deleri (Ex 32, 32), coram populo vero rursus sanctitatem divinam zelat. Populus sensualis, mox foederis initi et Jahve invisibilis oblitus, Mose absente deos visibiles, quos in Aegypto viderant, postulabat. Vitulum, ex inauribus Israelitarum conflatum (Ex 32, 4: Neh 9, 18), e cultu Aegyptio esse mutuum sumptum multi e Jos 24, 14; Ez 20, 7 s. concludunt. Ceterum symbolum tauri pro deo in toto oriente invenitur (cf. capita taurorum in australi Arabia [S. Landersdorfer, Bibel u. südarab. Altertumsf. 64]). Iste cultus serius in regno Israel revixit (1 Rg 12, 28; 2 Rg 10, 29; Os 8, 5; Tob 1, 5). Vanitatem et insaniam huius idoli Moses indicavit eo, quod vitulum illum combusserit et in frusta comminuerit (Dt 9, 21) ac pulverem aquae immiscuerit, indeque potum eis praebuerit crimine in auctores quasi revoluto (cf. legem zelotypiae). Vitulus ergo erat imago lignea laminis aureis obtecta, ut idola conficiebantur (cf. Is 40, 19 s.; 44, 10—17). Rabbini, patres excusaturi, totum scelus in vulgus promiscuum, Hebraeis adiunctum (Ex 12, 38; Nm 11, 4), devolvunt. Hummelauer (Das vormosaische Priestertum in Israel, Fr. 1899) hypothesin protulit Manassitas, qui hucusque munere sacerdotali functi sint, auctores huius cultus illegitimi fuisse et in poenam magna ex parte occisos esse et munus sacerdotale tunc tribui Levi traditum esse. Attamen nullo loco occisi vocantur sacerdotes, sed de toto populo edicitur eum idololatria peccasse. — J. Döller, Die Entblößung des Volkes Israel am Sinai, B Z V (1907) 352—358.

[2]) Aquila et Vulgata, quae Ex 34, 29 faciem Mosis ex consortio sermonis Domini coruscantem per cornutam reddunt, consuetudini, caput Mosis cum duobus cornibus depingendi (cf. Mosen in monumento sepulchrali Julii II Romae [S. Pietro in Vincoli] a Michelangelo facto) ansam dederunt. Versio Vulgatae »*quod cornuta esset*

facies sua« eo explicatur, quod Hieronymus non legit קָרַן (ḳaran = splenduit), sed קֶרֶן ḳeren = cornu). Cum Israelitae splendorem facici eius ferre nequirent, Moses, quando cum eis loquebatur, posuit velamen super faciem suam, ne timore percellerentur. Greßmann (Mose 249) hoc velamen habere vult personam (Maske) vultum Dei repraesentantem (cf. Teraphim). His radiis Deus Mosen in ducem et legislatorem quasi consecravit et principatus insignibus decoravit. Teste s. Paulo (2 Cor 3, 13 ss.) hoc velamen symbolice indicat totum Vetus Testamentum fuisse velamen veritatis christianae, quod per Christum ablatum est.

[3]) Tabernaculum testimonii circumdederunt immediate tentoria Levi (Mosis et Aaronis ante portam tabernaculi), quae excipiebant e parte orientali illa tribus Juda simul cum Issachar et Zabulon, ab australi Ruben cum Simeon et Gad, ab occidente Ephraim cum Manasse et Beniamin, ab aquilone Dan cum Aser et Nephthali, ita ut in itinere arcam Domini (tanquam thronum Dei) praegestatam (Nm 10, 33) Juda, Ruben, Levitae cum tabernaculo, dein Ephraim et Dan, singulae cum vexillis stemmate suo ornatis, sequerentur (Nm 2).

§ 22. Theocratia

1. Deus, quamvis sit rex universae terrae, speciali tamen modo patris instar patriarchis se revelaverat, manu forti Israelitas (filium primogenitum Ex 4, 22) ex Aegypto eduxerat eosque foedere speciali tanquam populum electum sibi obstrinxerat, quam singularem prorsus relationem Flavius Josephus (C. Apion. II 16) recte θεοκρατίαν appellavit[1]). Deus (Elohim) speciali ratione erat Deus (Jahve) Israel et qua talis eiusdem rex ac gubernator, ita ut Deus et Israelitae regis ac subditorum ratione invicem adstringerentur, et quidem vi foederis, per quod populus Israel a Deo in peculium de cunctis gentibus, in regnum sacerdotum et gentem sanctam erat electus. Scopus et finis huius regiminis erat sanctificatio populi. Tali modo respublica et ecclesia Israelis intime erant coniunctae, ita ut quaevis lex et officium politicum characterem simul religionis et vice versa indueret, quaevis actio contra quamcunque legem (peccatum) maiestatem divinam offenderet, ac quaevis potestas et dignitas a Deo solo repeterentur; universa itaque gerendi ratio reipublicae perpetuus quasi erat Dei cultus[2]).

[1]) Theocratia est antiquissima forma regiminis apud antiquos populos. Sic reges Aegyptii habebantur filii et vicarii dei Re.

[2]) Theocraticam reipublicae Israeliticae formam testantur: 1. Indicia regalis potestatis: *a)* Deus, invisibilis rex, legem promulgavit eamque primam et fundamentalem theocratiae, cuius basis erat adoratio unius Dei veri exclusiva, insculptam duabus tabulis — tanquam »chartam magnam« reipublicae in memoriam perpetuam asservandam (Ex 31, 18; Dt 27), cuius minister et interpres Moses (multum differens a Solone et Lycurgo) exstitit. Legem hanc praemiis et poenis sanxit Jahve. *b)* Ipse tum immediate (Jos 7), tum mediate per seniores, iudices populum iudicavit (Dt 26, 18) et poenas sancivit. *c)* Leges bellicas praescripsit (Jos 6), imo bella ipsa populi sui gessit (Jos 5, 13 s.; Nm 10, 35; Ex 17, 16), voluntatem ordinarie per vi-

carios suos, et in casibus difficilioribus etiam extraordinarie manifestabat. *d)* Jus tributorum exercuit, quia sicli dimidium tributi loco accipiebat (Ex 30, 13—15) nec non primitias postulavit. 2. Eloquia s. Scripturae: Verba Gideonis, qui thronum sibi oblatum renuit, dicens: *Non dominabor vestri, nec dominabitur in vos filius meus, sed dominabitur vobis Dominus* (Jdc 8, 23). Verba Dei Samuelem lugentem consolantis: *Non te abiecerunt, sed me, ne regnem super eos* (1 Sm 8, 7). Eccli 17, 14 s.: *In unamquamque gentem praeposuit rectorem, et pars Dei, Israel facta est manifesta.* Huc pertinent tituli regii, Jahve saepius attributi (Ps 46, 3; 149, 2). Hinc deflectere a Jahve ad idola tanquam crimen laesae maiestatis morte puniebatur (Dt 17, 2—5). Sublata vero est theocratia, cum populus ipse eam publice et directe sprevit: *Non habemus regem, nisi Caesarem* (Joa 19, 15), subsequente regno spirituali Christi, in aeternum duraturo.

2. Theocratiae fundamentum erat decalogus[1]), in duabus tabulis inscriptus, quae in arca foederis asservabantur ideoque testimonium (Ex 25, 16), tabulae testimonii (31, 18; 34, 29), tabulae pacti (Dt 9, 9) vocabantur; decalogi statuta non ut pars legislationis, sed centrum vel potius prima et fundamentalia praecepta legis naturae consideranda ideoque indispensabilia, nunquam abolenda nec abroganda sunt. In decalogo latet revelatio integra: quid credendum, dogmatica[2]), quid agendum, ethica[3]); prior tabula pietatem erga Deum, altera officia erga proximum praescribit. Decalogo partim immediate post legislationem istam, partim serius cum Israel adhuc ad montem Sinai commoraretur, adiuncta sunt praecepta ceremonialia[4]), quae cultum. et iudicialia[5]), quae vitam civilem et rempublicam politicam concernunt. Quae leges non omnes quidem sunt novae, sed pleraeque consuetudinibus hereditariis ac moribus illius aevi nituntur, ast indigentiis populi adaptabantur et evolvebantur, tanquam media, quae oeconomiam divinam salutis in Israel fulcirent, promoverent, atque populum strictius cum Deo coniungerent et quasi conglutinarent (Dt 10, 15)[6]).

[1]) Leges, quas Deus in monte Sinai promulgavit (Ex 20, 2—17; Dt 5, 6—21), continent decem praecepta (Ex 34, 28; Dt 4, 13; 10, 4), i. e. decalogum. Est autem duplex modus, praecepta illa dividendi: *a)* Josephus (Ant. III 5, 5), Philo, Origenes, Gregorius Naz. et alii ad primam tabulam, quae praecepta amoris in Deum complectitur, quatuor praecepta referunt: vetitum de plurium deorum cultu, vetitum sculptilium, praeceptum de cultu nominis divini et de sanctificatione sabbati; ad tabulam vero secundam, quae de amore erga proximum agit, sex praecepta, sc. reverentia in parentes, vetitum adulterii, occisionis, furti, falsi testimonii et concupiscentiae. Haec divisio dicitur Origeniana. *b)* Altera est Augustiniana, quam fere omnes theologi scholastici et ecclesia catholica adoptarunt: haec primae tabulae tria, alteri vero septem praecepta attribuit. Juxta s. Augustinum (Quaest. in Hept. 1. 2. q. 71) enim vetitum sculptilium (Ex 20, 4) tantummodo fusior est explicatio praecepti primi, quo vetatur omnis idololatria; e contra concupiscentia uxoris alienae et concupiscentia domus alienae in peccando differunt, ideo constituunt obiectum duorum praeceptorum (cf. Thomam, 1. 2. q. 100 a. 4). Haec divisio prae-

ceptorum respectu ad duas tabulas in 3 + 7 magis convenit, quia ordinat hominem ad Deum et ad creaturam, et symbolica est, quia numeri non carent significatione symbolica. Prorsus arbitraria est divisio in quinque praecepta tabulae primae, et quinque tabulae secundae adscripta. Cf. E. Meier, Die urspr. Form des Dekalogs, Mannheim 1846; L. Heilbut, Über die ursp. u. richt. Eint. des Dekal. (Dissert.), Altona 1873; O. Meisner, Der Dekalog, Hl. 1893; J. C. Matthes, Der Dekalog, ZAW XXIV (1904) 17—41; N. Peters, Die älteste Abschrift d. 10 Gebote, der Papyrus Nash, Fr. 1905; E. König, Neueste Verhandlungen über den Dekalog, NkZ XVII (1906) 565—584.

[2]) Dogmatica legis Mosaicae docet Deum unum. Verba: *Audi Israel, Dominus Deus noster, Dominus unus est* (Dt 6, 4) urgent non solum unitatem Dei i. e. in uno Jahve non sunt plures dei sicut apud gentes, quae unum numen quasi in plura numina resolvebant, prout illud in diversis locis colebatur (cf. Baalim), sed etiam unicitatem Dei i. e. praeter Jahven non est alius deus (cf. Dt 4, 35. 39; 32, 39) i. e. monotheismum (cf. Fr. de Hummelauer, Commentarius in Deuteronomium, P. 1901, 243 s.). Porro Pentateuchus docet Deum spiritum corporis expertem Dt 4, 15 (cui tamen non obstant anthropomorphismi), aeternum (Dt 32, 40), sanctum (Lv 11, 44), omnipraesentem (Dt 10, 14), sapientem et iustum, qui ex gratia Israelem elegit, personam autem non respicit (Dt 10, 17), fidelem (Dt 32, 4; Nm 23, 19), placabilem et propitium (Ex 32), dominum universae terrae (Dt 32, 39), qui omnem idololatriam abominatur (Ex 23, 24; Nm 25, 3; Dt 7, 25), ideoque zelotes est (Ex 34, 14). Supponit porro lex providentiam divinam (Dt 32, 8), excluso fato, et liberum hominis arbitrium (Ex 19, 8; Lv 22, 32), immortalitatem animae et futuram remunerationem confirmat; fides enim haec patet ex verbis Jacobi: *Descendam ad filium meum lugens in infernum* (Gn 37, 35), e certis ritibus funebribus (Lv 19, 28; Dt 14, 1), e vetito necromantiae (Lv 19, 31; 20, 6. 27; Dt 18, 11), ex apparitione Samuelis mortui (1 Sm 28). Fides futurae beatitudinis (imperfecta adhuc) in V. T. negative potius, quam positive evolvitur; describitur enim Scheol tanquam locus insatiabilis (Prov 30, 16), locus cavus et subterraneus, locus tristis et quietis, ubi nemo Deum laudat (Ps 6, 6; 87, 12). Explicatur hic character ex ingenio V. T., quo propius enim advenit tempus gratiae ac redemptionis, eo clarior fit doctrina illa.

Cf. Reinke, Beiträge V 239—275; B. Schäfer, Die Unsterblichkeitslehre des A. T., Katholik LVII (1877 II) 352—368; 449—477; 561—577; L. Atzberger, Die christl. Eschatologie in den Stadien ihrer Offenbarung im A. u. N. T., Fr. 1890; M. Flunk, Die Eschatologie Altisraels, ZkTh XI (1887) 447—482; Die Eschatologie Altisraels, I. 1908; Dhorme, Le séjour des morts chez les Babyloniens et les Hébreux, RB N. S. IV (1907) 59—78.

B. Stade, Über die alttestamentlichen Vorstellungen vom Zustand nach dem Tode, L. 1877; A. Jeremias, Die biblisch-assyrischen Vorstellungen vom Leben nach dem Tode, L. 1887; F. Schwally, Das Leben nach dem Tode nach den Vorstellungen des alten Israel und des Judentums, Gi. 1892; J. Frey, Tod, Seelenglaube u. Seelenkult im alten Israel, L. 1898; R. H. Charles, A Critical History of the Doctrine of a Future Life in Israel, in Judaism and in Christianity, Lo. 1899; G. Beer, Der biblische Hades, Theol. Abhandl. Festgabe H. J. Holtzmann dargebracht, Tü. 1902, 1—29; L. Ruhl, De mortuorum iudicio, Gi. 1903; E. Bertheau, Die alttestamentliche Auferstehungshoffnung, Ha. 1905; N. Messel, Die Einheitlichkeit der jüd. Eschatologie, Gi. 1905; P. Torge, Seelenglaube u. Unsterblichkeitshoffnung im A. T., L. 1909; C. F. Burney, Israels Hope of Immortality, Lo. 1909; Friedr.

Delitzsch, Das Land ohne Heimkehr, L. 1911; A. Bertholet, Die israelitischen Vorstellungen vom Zustand nach dem Tode², Tü. 1914.

[3]) Quo pressior dogmatica, eo largior exponitur ethica; hinc revelatio Mosaica plerumque lex (doctrina תּוֹרָה) appellatur. Inculcatur *a)* amor et pietas erga Deum *(diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo, et ex tota anima tua, et ex tota fortitudine tua* Dt 6, 5; 30, 6), quae quemcunque cultum aliorum deorum excludit; interna sanctificatio *(circumcidite praeputium cordis vestri et cervicem vestram, ne induretis amplius* Dt 10, 16). Oratio saepius peragebatur; sic Moses pro scelere populi deprecatur (Ex 32, 32), orando pro semetipso gratiam invenit (33, 17), salutem Mariae sorori obtinet (Nm 12, 13), imo orans et benedicens diem obit (Dt 33). Cum suffitu mane et vespere Levitae (1 Par 23, 30) orationem iungere solebant et ipse populus orabat hora incensi (Lc 1, 10). Inde a tempore Davidis ter per diem: mane, meridie et vespere, oratio peragebatur (Ps 54, 18). Cf. M. Kegel, Das Gebet im A. T., Gü. 1908; A. Schmöger, Das Gebet im A. T., I. 1913; J. Döller, Das Gebet im A. T., W. 1914; A. Greiff, Das Gebet im A. T., Mstr. 1915; F. Heiler, Das Gebet, M. 1918. *b)* Inculcatur dein amor erga proximos *(diliges amicum tuum sicut te ipsum* Lv 19, 18), qui etiam ad peregrinos (Ex 22, 21; Lv 19, 33 s.), imo ad inimicos extenditur (Ex 23, 4 s.; Lv 19, 18 — non obstant Ex 11, 24 i. e. principium iustitiae publicae; Dt 15, 2 s.; 23, 20; nec exstirpatio Moabitarum et Ammonitarum divinitus decreta Dt 23, 3—6, et Amalecitarum Dt 25, 17 ss. Cf. J. Nikel, Das A. T. u. die Nächstenliebe (B Z Fr VI 11—12), Mstr. 1913. — Inculcatur honos erga senectutem (Lv 19, 32), clementia in servos (Ex 21, 2 ss.; Lv 25, 39 ss.; Dt 5, 14 s.), misericordia erga pauperes, viduas et orphanos (Ex 22, 22; Lv 19, 9—13; Dt 15, 7—15). *c)* Etiam animalia a lege non excluduntur: ne sabbato operentur (Ex 20, 10), avium nidus ne teneatur cum matre (Dt 22, 6—7), os bovi terenti ne ligetur (Dt 25, 4). *d)* Vetantur scortatus, bestialitas, incestus, mendacium, testimonium falsum, ultiones (Lv 19, 16—18), usurae (Ex 22, 25; Lv 25, 35—37), pignori accipere rem ad vitam conservandam necessariam (Dt 24, 6. 12 s.); furtum et homicidium gravissimis poenis puniuntur; praecipitur restitutio rei iniuste possessae. *e)* Patrifamilias iniungitur instructio liberorum et domesticorum (Ex 10, 2; Dt 4, 9; 6, 7 etc.), sanctificatio matrimonii certis conditionibus adstricti coniugibus mandatur, adulterium morte luitur (Dt 22, 22), imo suspicio infidelitatis uxoris tentamini subiicitur (Nm 5, 12 ss.), obedientia erga magistratus et sacerdotes omnibus imperatur (Dt 17, 12) ac humilitas recommendatur, nam ex gratia Deus elegit eos (Dt 7, 7. 8). Omnes ergo actiones, praecepta, etc. interno spiritu minime carebant, imo eodem vivificabantur. — W. S. Bruce, The Ethics of the Old Testament, Ed. 1895; G. Sternberg, Die Ethik des Deuteronomiums, B. 1908; H. G. Mitchell, The Ethics of the O. T., Chi. 1912; R. G. Grützmacher, Die biblische Ethik u. ihre typische Eigenart, N k Z XXXVIII (1917) 303—343.

[4]) Praecepta caeremonialia praescribunt caeremonias vel opera quaedam externa, quibus Deus sit peculiariter excolendus. Cum enim per veterem legem homo ordinaretur in Deum, quod fit non solum interioribus, sed et exterioribus actibus, praeter moralia etiam caeremonialia praecepta necessaria erant, quibus Deo debitus exhiberetur cultus (Thomas, 1. 2. q. 99 a. 3).

[5]) Superaddita sunt praecepta iudicialia (Lv 18, 4; Dt 5, 1; 6, 1), quae determinant certum modum iustitiae inter homines servandae (Thomas, l. c. a. 4), aliquid tamen ex consequenti et per accidens figurabant, quia totus illius populi status erat propheticus et figuralis. Christo vero adveniente sunt evacuata.

[6]) In »Codice Hammurapi«, Susae 1901/02 detecto (cf. H. Winckler, Die Gesetze Hammurabis in Urschrift und Übersetzung, L. 1904; J. Kohler et F. E. Peiser, Hammurapis Gesetz, L. 1904—1910) inveniuntur leges Mosaicis legibus similes v. g. Ex 21, 16: *qui furatus fuerit hominem, et vendiderit eum, convictus noxae, morte moriatur;* item in C H § 14 poenam capitis statuit in eum, qui filium nondum adultum alterius furatus sit; Ex 22, 26 postulat, ut vestimentum acceptum pignus ante solis occasum reddatur; C H § 241 simile quid statuit quoad bovem. Singulae congruentiae, quibus magnae differentiae opponi possunt, explicari possunt e communi traditione et ex parte etiam e simili natura generis humani; sic e. g. similes leges inveniuntur etiam apud Romanos, Germanos. Cf. H. Grimme, Das Gesetz Chammurabis u. Moses, Köln 1903; A. Jeremias, Moses u. Hammurabi, L. 1903; S. Oettli, Das Gesetz Hammurabis u. die Thora Israels, L. 1903; D. H. Müller, Die Gesetze Hammurabis u. ihr Verhältnis zur mosaischen Gesetzgebung sowie zu den XII Tafeln, W. 1903; G. Cohn, Die Gesetze Hammurabis, Zü. 1903.

3. Tali modo populus Israel, reliquis nationibus minor quidem (Dt 7, 7), speciali vero Dei electione et theocratia praeeminebat[1]) ac dogmaticâ ethicâque doctrinâ excellens, Deo quasi propior erat, teste Dt 4, 7: *Nec est alia natio tam grandis, quae habeat deos appropinquantes sibi, sicut Deus noster adest cunctis obsecrationibus nostris.* Lex Mosaica erat sancta et bona[2]), ideoque moralia eius praecepta perpetua sunt et in Novo Testamento perseverant[3]); lex perfecta fuit ex institutione ac fine, quem Deus in ea danda sibi proposuerat. Finis autem legis est duplex: *a)* prior est ad cavenda peccata nec non ad eadem cognoscenda et, iis cognitis, ad implorandam gratiam. *b)* Alter in eo positus est, ut paedagogi instar esset[4]). Nihilominus lex V. T. (timoris), in tabulis lapideis scripta, perfectibilis et inferior erat evangelio i. e. lege (charitatis), in cordibus spiritu Dei vivi scripta (2 Cor 3, 3); nam operabatur amorem Dei maxime propter commoda terrena vel e metu poenarum, permisit divortium, non novit consilia perfectionis: paupertatis, virginitatis et obedientiae, nec amorem propriae utilitatis immemorem erga proximum et alia huiusmodi. Ideo Christus doctrinam suam perfectam legi imperfectiori V. T. contraponit[5]) (Mt 5, 31 s. 43 s.). Religio Mosaica alligata erat legibus caeremonialibus[6]), quae non aeterne duraturae, sed symbolico-typicae erant, ordinabantur enim ad cultum Dei et ad figurandum Christum. Leges caeremoniales tractant de *loco, personis, festis, rebus actionibusque sacris.*

[1]) In cultu Mosaico et gentilium haud pauca communia inveniuntur, quorum mutua relatio varie explicatur: *a)* Josephus Bochart et alii putant institutiones gentilium non esse nisi imitationem cultus Mosaici. *b)* Nonnulli ss. patres, ut Chrysostomus, et ex auctoribus recentioribus Spencer defendunt Mosen varios communes ritus ex ethnicismo mutuatum esse, ut polytheismus coarctetur. Cornely tantam invenit similitudinem inter ipsam arcam foederis et illas arcas, quas Aegyptii in pompis religiosis circumducebant, inter summum sacerdotem, vestes, classes, imo et mores

sacerdotales Aegyptiorum et Israelitarum, ut non dubitet profiteri non paucos Aegyptiorum ritus ab omni superstitionis specie mundatos per Mosen traditos esse. *c)* Alii (Görres, Vatke) autumant ex communi cultu naturae partim per revelationem divinam, partim per naturalem evolutionem cultum Mosaicum efformatum esse. *d)* Ast facilius explicatur partim ex idea et natura cultus publici ubique obvii, partim e traditione originali, quae inter gentes obscurata, in Israel autem evoluta est. Differt vero cultus Mosaicus a cultu religioso gentilium essentialiter origine sua divina et charactere typico, et ad partem symbolico, quo autem non plane carent institutiones gentiles. Cf. Fr. Kortleitner, Formae cultus Mosaici cum ceteris religionibus orientis antiqui comparatae, I. 1917.

[2]) Sanctitas legis Mosaicae patet ex origine divina (Dt 6, 1 s.), ex praeconiis, quae in Psalterio (Ps 118), propheticis reliquisque V. T. libris passim leguntur, ex Novo Testamento: *Lex quidem sancta, et mandatum sanctum, et iustum, et bonum* (Rom 7, 12 col. 1 Tim 1, 8) et ex ss. patribus, praeprimis s. Augustino. Bona ergo erat lex, cum secundum rectam rationem sit tradita et homines a concupiscentiis et peccatis retineret; ast tantum relative bona, quia hominem non totaliter idoneum facit ad participationem felicitatis aeternae, quod nonnisi fieri potest per gratiam Spiritus s., quam lex vetus conferre non potuit, reservabatur enim Christo (Joa 1, 17). Lex ergo quidem in se bona, nihilominus tamen imperfecta secundum illud: *Nihil ad perfectum adduxit lex* (Heb 7, 19). Exinde diiudicanda sunt dicta: *Dedi eis praecepta non bona et iudicia, in quibus non vivent* (Ez 20, 25), quod nonnisi ex accidenti et eventu ipso dicitur, qui praeter mentem conditoris incidit. Decuit autem tempore Mosis, quando populus ex familia Jacob ortus est, dari legem, qua homines infirmitatem suam agnoscerent, et perfectius ad divinam gratiam suscipiendam praepararentur; et quidem soli populo Israelitico, quoniam propter promissiones sibi factas speciali prae reliquis nationibus sanctitate pollebat. Quoniam lex vetus ad legem naturae quaedam Judaeis propria (particularistica) superaddebat, populus Israel ad omnia veteris legis praecepta, reliquae autem nationes ad ea tantum, quae naturae legem concernebant, obligabantur (Thomas, 1. 2. q. 98).

[3]) Praecepta moralia omnia, quae secundum se ad bonos mores pertinent, ad legem naturae aliquo modo pertinent, et ad decem decalogi praecepta reduci possunt ideoque indispensabilia simpliciter sunt. Quare Christus dicit: *Non veni solvere, sed adimplere legem et prophetas* (Mt 5, 17). Sed ad decalogum etiam alia praecepta moralia addita sunt (Thomas, 1. 2. q. 100).

[4]) Hunc duplicem finem innuit Apostolus: *Propter transgressiones posita est lex, donec veniret semen, cui promiserat . . . Lex paedagogus noster fuit in Christo* (text. Graec. *in Christum*) (Gal 3, 19. 24). Data ergo est lex superbis ad superbiam convincendam et in remedium humanae ignorantiae, quia per legem est cognitio peccati (Rom 7, 7); ex parte bonorum data est in auxilium ad frenandam cupididatem et vitandum peccatum (Thomas, 1. 2. q. 98. a. 6). *Scriptura* ergo *omnia sub peccato conclusit* (Gal 3, 22) i. e. redarguit, convicit omnes esse peccati reos, et convincendo in metu continuit. Paedagogus fuit, qui rudes ac teneros animos primis ad pietatem et Dei cultum rudimentis imbueret, et per temporales promissiones et comminationes, quae erant in affectu hominum imperfectorum, manuduceret homines ad Deum et tali modo disponeret ad Christum. Judaei igitur erant *parvuli sub tutoribus et actoribus usque ad praefinitum tempus a patre, sub elementis mundi servientes* (Gal 4, 2 s.), et leges veteres *infirma et egena elementa* (Gal 4, 9), *infirma*,

quia non possunt a peccato mundare; sed haec infirmitas provenit ex eo, quod sunt egena i. e. eo quod non continent in se gratiam, ait s. Thomas, l. c. q. 103. a. 2.

[5]) Cum unus Deus Novi et Veteris Testamenti sit auctor, lex utraque specie ab invicem non distinguitur. Omnes differentiae inter legem novam charitatis et legem veterem timoris accipiuntur secundum perfectum et imperfectum: *a)* veteris legis primarius promulgator fuit Moses, novae autem Christus. *b)* Lex vetus promittebat potissimum corporalia et temporalia, nova vero principaliter spiritualia et aeterna. *c)* Lex nova habebat vim sanctificandi, quâ caruit lex vetus. Lex vetus erat *umbra futurorum* (Col 2, 17), *non ipsam imaginem rerum habens* (Heb 10, 1), *exemplaria coelestium* (Heb 9, 23), lex *figurae*, nova autem lex est lex *veritatis*. Lex nova teste Christo (Mt 5, 17), quatenus exhibet, quod vetus promittebat et figurabat, hanc implet. Lex ergo nova non evacuat obedientiam veteris legis, nisi quantum ad caeremonialia. Quoniam omnia novae legis praecepta in vetere implicite aut sub figura latebant, recte dicitur nova lex in vetere, ut frumentum in spica, aut arbor in semine, contineri. Tandem lex vetus est novâ gravior, ipsa praeceptorum multitudine et numerositate; sed quantum ad expressam cohibitionem interiorum motuum, quae difficillima est, lex nova gravior est vetere (cf. Thomam, 1. 2. q. 107; Augustinum, De spir. et lit. 1, 17 s.).

[6]) Cum tradenda hominibus non sint divina mysteria, nisi secundum eorum capacitatem, ne contemnant, quod capere non possunt, recte caeremonialia veteris legis praecepta sub sensibilium figurarum velamine rudi illi populo tradita sunt. Ut autem in malis servitus idololatriae, ad quam proclives omnino erant, reprimeretur, et in bonis Dei amor incrementa susciperet, multa caeremonialia esse praecepta congruum erat. Rationes autem praeceptorum caeremonialium sunt aut *a)* literales, sive pertinent ad vitandum idololatriae cultum, sive ad rememoranda aliqua Dei beneficia, sive ad insinuandam excellentiam divinam, vel ad designandam dispositionem mentis, aut *b)* figurales vel mysticae, secundum quod ordinantur ad Christum; nam *omnia in figura contingebant illis* (1 Cor 10, 11). Hae caeremoniae teste Apostolo: *Si enim per legem iustitia, gratis Christus mortuus est* (Gal 2, 21), non iustificabant nisi a nonnullis corporalibus immunditiis (Heb 9, 13; 10, 4), a peccatis autem fide in Christum adiuncta, ut interioris iustificationis protestationes. Quae caeremoniae in adventu Christi cessare coeperunt, in passione vero finem accipiebant, quasi iam veritate earum consummata teste Apostolo: *Veteravit prius; quod autem antiquatur et senescit, prope interitum est* (Heb 8, 13 col. Col 2, 13). Hoc testantur etiam prophetae, qui novam legem exspectant (Is 2; Mich 4, 2), aut novum foedus pangendum annuntiant (Jer 31, 31); cum tamen benedicendae sint omnes generationes terrae, lex universalis promulgari debuit. Cessarunt autem praecepta caeremonialia et iudicialia pedetentim; *decebat enim*, ait s. Augustinus (Ep. 82 ad Hier. n. 16. 20), *ut synagoga cum honore sepeliretur*, et diverso modo: nam caeremonialia sunt evacuata, ut non solum evaserint mortua, sed etiam mortifera, i. e. non possunt observari sine peccato; iudicialia autem evaserunt tantum mortua, i. e. absque vi obligatoria. — K. Benz, Stellung Jesu zum alttest. Gesetz (B St XIX 1), Fr. 1914.

Leges caeremoniales

§ 23. Locus sacer

F. Friederich, Symbolik der mosaischen Stiftshütte, L. 1841; W. Neumann, Die Stiftshütte in Bild und Wort, Go. 1861; Wangemann, Die Bedeutung der

Stiftshütte, B. 1866; Ch. J. Riggenbach, Die mosaische Stiftshütte², Ba. 1867; F. Whitfield, The Tabernacle, Priesthood and Offerings of Israel, Lo. 1884; H. A. Poels, Le sanctuaire de Kirjath Jearim, Louvain-Gand 1894; C. Schick, Die Stiftshütte, der Tempel in Jerusalem u. der Tempelplatz der Jetztzeit, B. 1896; D. Joseph, Stiftshütte, Tempel- u. Synagogenbauten, B. 1902; W. Shaw-Caldecott, The Tabernacle. Its History and Structure, Lo. 1904; E. M. Epstein, The Construction of the Tabernacle, Chi. 1911; E. Sellin, Das Zelt Jahves, Alttest. Studien, R. Kittel dargebracht, L. 1913, 168—192.

1. Dum Israelitae adhuc erant vagi, Moses locum certum cultui sacro destinatum constituit, et quidem tabernaculum portatile seu tentorium sacrum[1]), iuxta exemplar sibi in monte a Deo monstratum et mandatum sibi factum (Ex 25, 40; Act 7, 44, Heb 8, 5). Vocatur tabernaculum testimonii (Ex 30. 36), quia duas tabulas legis, testes foederis divini, continebat, taber. conventus (Ex 28, 43 Hebr.), quia Deus ibi cum Mose vel cum hominibus conveniebat[2]). Constabat hoc tentorium ex atrio et tabernaculo proprie dicto. Atrium, quod tabernaculum circumdabat, erat quadratum oblongum, 100 cubitos (= 48 met.) longum, 50 (= 24 met.) latum (duo ergo quadrata), et cingebatur 60 columnis ligneis (5 cubitos altis), quae basibus aeneis insistebant et spatio aequali (5 cubitorum) a se invicem distabant.

In istis columnis e paxillis vela seu cortinae byssinae suspendebantur. Ex plaga orientali fuit introitus, 20 cubitos patens, in quo 4 columnae (Ex 27, 9—19; 38, 9—20) portam constituebant, cui appendebatur velum pretiosum ex hyacintho, purpura, cocco et bysso contextum. In introitu congregabatur coetus Israel et pars atrii, introitui proxima, patebat singulis Israelitis orantibus et sacrificantibus.

[1]) Ex 25—27 exponitur mandatum tentorium sacrum aedificandi, 36—38 executio huius mandati. Ut J. Nikel (Alte u. neue Angriffe auf das A. T. [B Z Fr I 1] Mstr. 1908, 28 s.) exponit, non necesse est haec et similia mandata ut de exstirpandis Chananaeis verbotenus intellegantur, sed ista verba ab auctore inspirato Deo attribuuntur. Post expugnationem terrae Chanaan tentorium figebatur in urbe Silo in tribu Ephraim. Annis 400 elapsis arca foederis, quae in castra Israelitarum portabatur, a Philistaeis capta et abhinc a tentorio sacro separata est. Saule rege tentorium in Nobe (1 Sm 21) et sub Salomone in Gabaon (1 Par 16, 39; 21, 29) erat erectum, unde eius reliquiae in conclavia templi translatae ibique asservatae sunt (1 Rg 8, 4). Arca a Philistaeis post 7 menses restituta mansit in domo Levitae Abinadab in Cariathiarim, unde Davide rege in domum Obededom et post 3 menses in montem Sion ac tandem in templum Salomonicum translata est. Cum Chaldaei templum diruerent, Jeremias tabernaculum et arcam in spelunca aliqua montis Nebo abscondisse dicitur (2 Mach 2, 4 s.). — Etiam Assyrii in suis expeditionibus sacra tentoria cum rebus ad sacrificandum necessariis secum ducebant (Greßmann, R G G II 2045). Greßmann tabernaculum sacrum habet imitationem caeli (cf. Ps 103 [104] 2).

[2]) Cf. H. Flesch, Zur Exegese der verschiedenen Namen der Stiftshütte, M G W J XLV (1901) 1 ss.

2. Tabernaculum proprium, ambulatorium, ut ait s. Augustinus (De civitate Dei 15, 20), erat quadrangulum ab occidente in orientem 30 cubitos longum, a septentrione in meridiem 10 cubitos latum, et totidem altum, et pro parietibus habuit tabulas e ligno, acaciarum et laminis aureis obductas, quae basibus argenteis innitebantur, et quidem 48 tabulas a tribus lateribus, quae vectibus deauratis, qui per circulos tabulis annexos trahebantur, invicem coniungebantur, nempe vicenas in plaga boreali et meridionali, 8 versus occidentem, latus autem orientale patebat, in quo porta erat, quae constabat ex 5 columnis ligneis et deauratis, cum capitibus aureis et basibus aeneis, et velo pretioso iterum quadruplici colore contexto. Nullas superne positas tabulas refert textus sacer, sed tabernaculum superne obductum erat 4 velis[1]). Per velum interius, quod, quadruplici colore contextum et imaginibus Cherubim ornatum, pendebat de 4 columnis deauratis e ligno acaciarum, tabernaculum dividebatur in sanctuarium, 20 cubitos longum, et sancta sanctorum vel sanctissimum, 10 cubitos longum[2]).

[1]) Velum *a)* infimum et pretiosum erat e bysso retorta, hyacintho, purpura, cocco contextum et imaginibus Cherubim ornatum. Compositum erat e decem cortinis, quae ita coniunctae erant, ut duas maiores tantum partes constituerent, quae super velum sanctissimi sibi mutuo occurrentes formarentur (Ex 26, 1—6). Istud velum vix in tribus lateribus terram attingebat, quo tabulae deauratae obtectae essent. *b)* Super hoc velo extensum erat secundum, ex 11 sagis vel stragulis cilicinis, quae iterum in duas maiores partes iungebantur; hoc velum primum pretiosum tegebat et custodiebat. *c)* Tertium erat de pellibus arietum rubricatis et *d)* quartum e pellibus תַּחַשׁ (Vulg. »de ianthinis pellibus« Ex 26, 14). Vox תַּחַשׁ diversimode explicatur. Probabiliter intelligendus est vitulus marinus (Seekuh), qui in mari rubro frequens est et ex cuius pelle calcei, tentoria, scuta fabricantur (cf. Kortleitner, Archaeol. bibl. 54 s.). Quae duo ultima tegebant priora vela et totum tabernaculum ab iniuriis tempestatis et aëris custodiebant (v. 7—13), unde non tantum in latere boreali et australi, sed etiam in plaga orientali et occidentali ad terram usque pertingebant.

[2]) Universo tabernaculo quoad mensuras subiacet quadratum vel cubus; nam sanctissimum formabat cubum, sanctuarium duplicem cubum, totum tentorium duo quadrata. Quadratum symbolice divinitatem significat et est signatura perfecti (Apc 21, 16).

3. In atrio aquilonem versus[1]) sub dio stabat altare aeneum vel holocausti vel exterius vel altare κατ' ἐξοχήν vocatum sacrificiis offerendis destinatum, 3 cubitos altum, 5 longum et latum, de ligno acaciarum, laminis aeneis obductum, intus cavum, terra vel rudi lapidum compagine impletum, superne apertum cum craticula aenea superposita, per quam cineres et favilla deciderent; medium altaris in parte externa circumdabat ambitus, super quem sacerdotes stantes munere fungebantur. Subter ambitum in extremitatibus reticuli aenei fixi erant

anuli pro 2 vectibus ad portandum altare. Quatuor anguli altaris altius eminebant in modum cornuum[2]). Ascensus ex parte meridionali fiebat leni declivitate e terra aggesta (Ex 27, 1—8; 38, 1—7). Inter hoc altare et tabernaculum erat labrum vel vas aeneum[3]), recipiendae aquae adaptatum, qua sacerdotes lavarent manus et pedes, antequam ad sacra accederent.

[1]) Septem trionalisplaga a multis populis habetur sedes deorum (cf. D. Chwolson, Die Nubier u. der Nubismus, St. P. 1856, II 221—223).

[2]) Cornua altaris, quae etiam in aris Aegyptiorum et Graecorum et Romanorum inveniuntur, erant sanctissima pars altaris (cf. 1 Rg 1, 50; 2, 28) et significabant potentiam et benedictionem Dei Jahve. B. Baentsch (Exodus-Leviticus-Numeri, Gö. 1903, 234) cornua altaris componit cum antiquo more, pellem victimae lapidi, super quem olim sacrificabatur, imponere et caput cornutum affigere. Secundum alios v. g. H. Greßmann (Die Ausgrabungen in Palästina u. das A. T., Tü. 1908, 28) cornua in memoriam revocant lapides (Maṣṣeben), qui super vel post altare ponebantur. Non verisimilis est sententia, quae cornua altaris ad cornua lunae reducit. Secundum I. Scheftelowitz (Das Hörnermotiv in den Religionen, A R XV [1912] 473) sunt cornua symbolum sanctitatis, quibus altaria ut mensae deorum notabantur. Ad altare pertinebant: urnae ad cineres et prunas, pelves ad excipiendum victimarum sanguinem, fuscinae ad partes victimae in igne vertendas et ad componendos carbones (Ex 27, 3; 38, 3; Nm 4, 14).

[3]) Labrum fabricavit Moses e speculis, quae mulieres ad ostium tabernaculi excubantes obtulerant (Ex 38, 8); probabiliter hoc (col. Ex 30, 18—21; 40, 11) ita comparatum erat, ut in partibus inferioribus epistomia quaedam haberet, quae aperta aquam emitterent. Apud omnes fere gentes antiquas ante res sacras peragendas lotiones in usu erant. Sic in introitu templorum Graecorum erant vasa aqua plena, qua intrantes se aspergebant ad tollendam immunditiem forte contractam (Th. Wächter, Die Reinheitsvorschriften im griechischen Kult, Gi. 1910, 7).

4. In sancto erat *a)* ante velum secundum altare thymiamatis, ligneum, auro obductum, unde et altare aureum dictum, in quo quotidie mane et vespere thymiama[1]) a sacerdotibus Domino incendebatur; erat quadratum 2 cubitos altum, 1 cubitum longum et latum, summitas eius corona aureola cingebatur et 4 anguli cornuum instar eminebant. Sub corona per singula latera anuli aurei erant affixi, per quos vectes immittebantur ad altare portandum[2]). *b)* Ad latus australe huius altaris collocatum erat candelabrum ex auro purissimo pondere unius talenti, symbolum plenitudinis lucis e Jahve emanantis (cf. Zach 4, 7). Ex stipite vel hastili[3]) eius egrediebantur sex rami (calami), quorum singuli uti hastile suas lucernas sustinebant et recurvi ad altitudinem stipitis assurgebant. Lucernae istae lumen suum diffundebant versus altare thymiamatis et mensam propositionis. *c)* Ad latus septentrionale erat mensa propositionis, de ligno acaciarum, auro obducto, $1^1/_2$ cubitos alta, 1 cubitum lata, instructa 4 pedibus cum totidem anulis, per quos

vectes lignei, auro obducti, inserebantur ad mensam portandam. Tabulam superiorem 2 cubitos longam et 1 cubitum latam terminabat limbus, artificiosis incisis et emblematibus ornatus[1]). Super illa ponebantur panes propositionis vel faciei, qui ibi per 6 dies in alterum sabbatum relinquebantur et, novis appositis, in cibum sacerdotum inserviebant.

[1]) Thymiama componebatur e stacte, ungue odorato (onyche), galbano aromatico et thure lucidissimo (Ex 30, 34). Similis mixtura (»Kyphi«) etiam apud Aegyptios in usu erat (cf. Kortleitner, Arch. bibl. 70).

[2]) Altare (?) fictile thymiamatis in Tell Ta'annek inventum easdem fere mensuras, ac Ex 30, 2 praescribuntur, habet.

[3]) Ornamenta hastilis et calamorum formam calicis amygdalinae, pomorum et liliorum prae se ferebant. Lucernae a sacerdotibus vespere accendebantur et mane extinquebantur (Ex 27, 21; Lv 24, 3; 1 Sm 3, 3; 2 Chr 13, 11). Narrante Josepho (Ant. III 8, 3) vero posteriori tempore etiam per diem tres lampades accensae erant.

[4]) Ex 25, 23—28; 37, 10—16. — Panes vocantur faciei, quia ante faciem Dei continuo (Nm 4, 7) in mensa positi erant; recensentur inter sacramenta V. T. et sunt typi Eucharistiae. Numero erant duodecim in forma plana, ex simila, azymi, et seni altrinsecus, thure lucidissimo conspersi, disponebantur (Lv 24, 6—9). Panes propositionis et quidem duodecim cum eodem nomine (akal pani) inveniuntur etiam in cultu Babyloniorum. Exinde non sequitur Hebraeos ritum panum Deo proponendorum a Babyloniis mutuatos esse, nam iste ritus non solum in sic dicto codice sacerdotali occurrit, quem plerique moderni critici tempori postexsilico attribuere velint, sed iam longe antea commemoratur (1 Sm 21, 5—7). Mensa propositionis cum 12 panibus repraesentat annum cum 12 mensibus, postea etiam 12 tribus (Benzinger, Archäol.[2] 331). H. Greßmann (R G G II 2052) putat primum istos panes non ad aspiciendum, sed ad manducandum Deo propositos esse.

5. In Sanctissimo posita erat arca foederis e ligno acaciarum, intus et foris deaurata, in qua tabulae foederis asservabantur, unde et nomen suum traxit[1]). Arcae contiguum erat operculum (Capporeth, Vulg. *propitiatorium*) aureum, quod operiebat arcam[2]), cuius utrumque latus ornabant duo Cherubim, ex auro ductili, alis operculum tegentibus instructi et mutuo sese respicientes, vultibus reverentiae causa in propitiatorium versis[3]). In arca tabulae foederis asservabantur[4]). Super arca inter alas Cherubim apparebat illustre praesentiae divinae symbolum, nubes (Schechina) unde Deus *super Cherubim sedere* dicitur. Sanctissimum soli pontifici, semel in anno, in die expiationis pervium erat[5]).

[1]) Arca vocatur *testimonii, testamenti, foederis, arca Domini* (Ex 25, 22; Dt 10, 8; Jos 6, 6) et erat $2^1/_2$ cubitos longa, $1^1/_2$ cub. lata et alta, in 4 angulis habens 4 circulos aureos, quibus inducebantur vectes ad portandum.

[2]) Operculum vocatur subinde oraculum, quod Deus inde oracula sive responsa pontificibus sciscitantibus ederet.

[3]) Tota massa Cherubinorum aurea fuit. De forma eorum lis est, nam Scriptura (Ex 25, 18—22) eam non describit. Probabiliter exhibebant speciem humanam alis instructam. Ezechiel (1, 5 ss.) eos humana specie depingit, ita ut praeter manus humanas et 4 alas, quarum binae corpori tegendo, binae volando inservirent, eis 4 facies adscribat: humanam, leoninam, bovinam, aquilinam, praeterea pedes rectos, plantas pedum instar vituli formatas et universum corpus oculis consitum.

[4]) Secundum multos in arca praeter tabulas legis etiam vas aureum manna plenum et virga Aaronis asservabantur (Heb 9, 4). Attamen secundum Ex 16, 33 illud vas erat »coram Jahve« i. e. coram arca, item virga Aaronis (Nm 17, 10 [25]). Cui ergo Heb 9, 4 contradicere videtur. At ἐν ᾗ (sc. κιβωτῷ (Heb 9, 4) etiam transverti potest: coram ea, nam ἐν sicut בְּ significat etiam »coram«. Sententia nonnullorum auctorum Jahven in arca tanquam imaginem vel lapidem cultum (Steinfetisch) asservatum esse contradicit textui biblico, secundum quem Jahve semper super arcam cogitatur (Greßmann, R G G II 2044). J. Hehn (Gottesidee, 255 n. 2) comparat cum arca armaria deorum apud Babylonios (parakku cf. פָּרֹכֶת = velum), quae imaginem dei continebant.

[5]) Ingressu sc. ordinario; nam extraordinario saepius sancta sanctorum ingrediebatur, quando oraculum erat consulendum. — De arca cf. F. Seyring, Der alttestamentl. Sprachgebrauch inbetreff des Namens der sogen. »Bundeslade«, Z A W XI (1891) 114—125; L. Couard, Die religiös-nationale Bedeutung der Lade Jahwes, Z A W XII (1892) 53—90; J. Meinhold, Die »Lade Jahwes«, Tü. 1900; W. Lotz, Die Bundeslade, Erl.-L. 1901; M. Dibelius, Die Lade Jahves, Gö. 1906; H. Gunkel, Die Lade ein Thronsitz, Heid. 1906; K. Budde, War die Lade ein leerer Thron?, Th St Kr 1906, 489—507; G. Westphal, Jahwes Wohnstätten nach den Anschauungen der alten Hebräer, Gi. 1908, 85—91; T. P. Sevensma, De Ark Gods, A. 1908; Johannes, Die Bundeslade u. ihre Geschichte, Th pr M XXIII (1913) 495—507; 533—555; W. Reimpell, Der Ursprung der Lade Jahves, O L Z XIX (1916) 326—331; W. R. Arnold, Ephod and Ark, O. 1917.

6. Tabernaculum cum supellectili ab artificibus sapientibus Beseleel et Ooliab infra sex menses confectum est (Ex 38, 22), nam die prima mensis primi anni secundi post exitum erigebatur (Ex 40). Aurum in toto opere expensum 29 talentorum et 730 siclorum, et argentum plus quam 300.000 siclorum fuit[1]). Tandem sanctuarium solemniter dedicatum est, nubes operuit tabernaculum et gloria Domini implevit illud.

[1]) Summatim = 4,285.000 Mk. Accedebant cuprum 70 talentorum et 2400 siclorum, aes 72.000 talentorum et 400 siclorum, nec non aliae pretiosae res et vestes; adhortante enim Mose Israelitae sponte et mente devota obtulerunt armillas, inaures, anulos, dextralia, vasa aurea, hyacinthum, purpuram, coccum, byssum, pilos caprarum, pelles, argenti aerisque metalla, ligna acaciarum, lapides pretiosos, gemmas, aromata, oleum (Ex 35). Praeter haec singuli (20 annos nati) sive divites, sive pauperes dimidium sicli in usus tabernaculi offere obligabantur (Ex 30, 11 s.); summa huius tributi erant 100 talenta et 1775 sicli et pro constructione 100 basium et capitum columnarum harumque ornatu impendebatur (Ex 38, 25 ss.). Ex hoc tributo derivatur tributum templi, nempe didrachma (dimidium sicli), a quovis Israelita quotannis in usus templi solvendum (2 Par 24 6; Mt 17, 23).

Sed unde haec dives tabernaculi materia et suppellex? *a)* Uti supra notatum est, Israelitae auro, argento, vestibus pretiosis onusti ex Aegypto egressi sunt. *b)* Ac-

cesserunt spolia Aegyptiorum, quorum cadavera cum vestibus undae maris rubri litori alluerunt (Sap 10, 19). *c)* Ipsum desertum suppeditavit lignum, tamarices, acacias, palmas; *d)* et reliqua facile a mercatoribus Madianitis obtinebant. Aderant mulieres doctae, quae neverant (Ex 35, 25). Beseleel et Ooliab praeterea spiritu divino, sapientia et intellectu, et omni scientia implebantur ad excogitandum et faciendum opus quodcunque (Ex 35, 30 ss.).

7. Tentorium sacrum et utensilia eius, constructa secundum exemplar, quod Deus Mosi in monte monstraverat, symbolicam etiam habebant significationem (Heb 8, 4 s.); adumbrabant enim res revelationis divinae. De explanatione symbolorum divergunt sententiae; optime tamen tentorium tripartitum consideratur foederis divini et theocratiae symbolum[1]), in quo idea Jahve inter Israel habitantis, se revelantis, et preces populi exaudientis exprimitur, ergo centrum religionis, cultus et conventus[2]). Sed docente eodem Apostolo (Heb 9, 1 ss.; 10, 1 s.) totum Vetus Testamentum et specialiter tentorium sacrum typice ecclesiam a Christo fundatam, ergo regnum divinum in his terris initiatum et in coelis perficiendum, nec non imaginem huius regni, nempe ecclesiam christianam lapidibus erectam, adumbrat.[3])

[1]) Tentorium sacrum symbolum erat theocratiae eiusque bonorum; non erat nisi mons Sinai in parvo, in quo Deus voluntatem et gloriam suam populo revelaverat. Erat ergo *a)* habitatio, domus, tabernaculum maiestatis divinae, in medio populi sui habitantis, quemadmodum ipse promiserat, signum foederis inter Deum et Israel (Ex 25, 8; 29, 42. 45; Lv 26, 9. 11). *b)* Tabernaculum testimonii, sanctuarium gratiosae praesentiae Jahve inter Israelitas (Nm 9, 15 s.), unde omnis sanctitas egrediebatur; et *c)* tentorium conventus seu centrum religionis et cultus, in quo Israelitae communionis cum Deo et omnium gratiarum participes fieri queunt. Cum Deus teste libro Sapientiae (11, 21) *omnia in mensura, et numero, et pondere disposuit,* etiam mensuris, numeris et materiae tentorii sacri character symbolicus est impressus. Occurunt autem praeprimis numeri: 3, 4, 7 et 10.

Numerus trinus est signatura Dei; ideo tentorium sacrum tripartitum erat, tres introitus habuit; sanctissimum continebat arcam, propitiatorium et thronum Dei, sanctum candelabrum, mensam et altare. Numerus quaternarius est signatura mundi (quoad 4 partes) et harmoniae; unde sanctissimum formam cubicam (col. Apc 21, 16), repraesentans regnum divinum, sanctum dupliciter cubicam formam habuit, praefigurans regnum Dei inter homines fundatum; quadrangula sunt: atrium, altare, mensa, arca; 4 vela, 4 metalla, 4 colores in cortinis et vestibus sacris, 4 aromata in thymiamate et oleo unctionis. Numerus septenarius (3 + 4) est signatura Dei (3) in mundo (4) se revelantis, vel revelationis et foederis divini atque sanctitatis occurrens in candelabro, tabulis, festis sacris, lustrationibus etc. Numerus denarius est signatura perfectionis, occurrens in variis mensuris tabernaculi, trabium etc. (cf. Thomam, 1. 2. q. 102. a. 4. resp. ad obi.). Colores 4 liturgici sunt: *hyacinthus,* tanquam color coeli, est symbolum divinitatis et orginis divinae, *purpura,* signatura maiestatis regiae Jahve, *carmesinus* vel *coccus,* tanquam color sanguinis et vitae Deum viventem et auctorem vitae, et *byssus* puritatem et sanctitatem indicat. Quoad metalla: aurum gloriam et maiestatem domus Dei, argentum puritatem et veri-

tatem, aes et cuprum vasorum in atrio characterem humanum regni divini nec non infirmitatem humanam repraesentant.

[2]) Atrium erat locus sacer omnibus communis, locus sacrificiorum et purgationis, sine quibus homo ob peccata et infirmitates suas ad Deum accedere nequit. Aderant ibi media reconciliationis hominis cum Deo: altare holocaustorum, quibus homo expiabatur et Deo tributa gratiarum referebat; erat e terra et lapidibus non sectis constructum ad symbolum, homines non virtute humana, sed vi sacrificiorum sanctificari. Cornua altaris symbola erant omnipotentiae divinae, nec non virtutis et salutis, quae ex altari exoriuntur. Labrum, e cuius aqua sacerdotes, sanctuarium ingredientes, pedes et manus lavabant, indicat requiri a servis Dei puritatem externam et internam, sine qua nemo ad Deum sanctum accedat (Ex 30, 19—21).

In sancto fungebantur tantum sacerdotes, per quos populus cum Deo uniebatur in commonitorium, ut populus perfecte se Deo tradat eumque colat. In altari thymiamatis suffitus incendebatur, emblema precum et gratiarum actionum, quae ad Deum missae benigne ab eo accipiuntur (Ps 140, 2; Apc 5, 8); ideo hoc incensum populus foris prosequebatur oratione sua (Lc 1, 10). Candelabrum, uti lux, est symbolum cognitionis divinae, cognitionis Dei Israeli semet manifestantis, ergo medium illuminationis divinae; oleum symbolum est spiritus divini et 7 lucernae septem dona Spiritus sancti designant, quae homini vitam supernaturalem conciliant. Candelabrum totum indigitabat vitam supernaturalem, Deo dicatam per fidem veram et efficacem, simulque typus luminis mundi, Verbi divini erat (Joa 8, 12; 1 Joa 1, 5; Is 10, 17 etc.). Mensa, duodecim panibus pro numero 12 tribuum instructa, continebat sacrificium incruentum purum Veteris Testamenti (typum Eucharistiae), quo Israel gratias Deo rependit pro omnibus cibis et donis terrestribus, quae Jahve ei largitus est, et se atque omnia opera bona fructusque sanctitatis, quae etiam symbolice per panes adumbrantur, ei dedicavit. Tali modo populus foedere iunctus coram Deo apparebat tanquam populus precibus, cognitione et illuminatione, atque bonis operibus instructus.

Sanctissimum, propria sedes et habitatio Dei, erat locus obscurus et nebulosus, in symbolum maiestatis divinae, quae lucem inaccessibilem inhabitat et quam nullus homo videre potest (1 Tim 6, 16) ideoque nonnisi pontifici semel in anno pervius, et quidem cum sanguine propitiatorio. In hoc loco sanctissimo erant res sacratissimae: Arca, propter quam condi voluit Deus tabernaculum, ad tabulas vel instrumentum foederis recipiendum, ideo ex auro fabricata, simulque erat scabellum Dei sedentis super propitiatorium, unde et *gloria Israel* dicta est (1 Sm 4, 21). Propitiatorium subter alas Cherubim erat sedes vel thronus Dei (Jer 17, 12; Ez 43, 7), ex quo quasi populo propitiaretur ad preces pontificis, unde nomen propitiatorii. Uti per tabulas sapientia divina, ita per virgam Aaronis potestas regiminis ecclesiastici in familia Aaronitica, et per vas cum manna sustentamentum vitae in regno divino repraesentabantur, vel secundum Thomam per haec tria significabantur tria attributa Dei sc. sapientia in tabulis, potentia in virga, bonitas in manna. Propitiatorium quasi portabatur a Cherubim, Dei ministris, qui, utpote custodes paradisi, thesaurum divinum custodiunt et Jahven a se gestatum reverenter adorant. Ponebantur ergo in ministerium, non ad cultum, quod Israelitae solum unum Deum colerent. — Introducta est adoratio ad occidentem (nam porta erat ad orientem) ad excludendam idololatriam, quia gentiles in reverentiam solis ad orientem adorabant.

[3]) Sunt variae hypotheses de significatione tabernaculi. *A)* Significationem cosmologicam Philo (De vit. Moys. I 3), Josephus (Ant. III 7, 7), Origenes

(Hom. 9 Ex n. 4), Clemens Alex. (Strom. I 5), Chrysostomus (Serm. in nat. Dom.) tentorio subiiciunt; consideratur enim tanquam symbolum universi (τοῦ κόσμου) — realiter et physice existentis, ita ut sanctissimum coelum visibile, sanctum et atrium terram et mare notent. Juxta s. Thomam (1. 2. q. 102. a. 4. ad 4) in unitate tabernaculi repraesentatur unitas Dei vel unitas ecclesiae, in sanctissimo coelum altius spiritualium substantiarum, et in sancto mundus corporalis, et in velo 4 coloribus distincto 4 elementa designantur, per quae incorporales substantiae nobis velantur. Attamen haec hypothesis nullum fundamentum in ipso textu biblico habet.

B) Significationem anthropologicam, secundum quam per atrium, sanctum et sanctissimum partes hominis: corpus, anima et spiritus repraesentantur, post Philonem et rabbinos defendit Lutherus. Haec opinio vere artificiosa (anatomica) nullo loco s. Scripturae commendatur.

C) Significatio christiano-typica trifaria est: *a)* tabernaculum est typus seu figura Christi, Dei-hominis, Salvatoris generis humani, nam ipse se templum vocat (Joa 2, 19 col. 1, 14: *et habitavit in nobis*), vel carnis Christi, in qua plenitudo divinitatis corporaliter inhabitavit (Col 2, 9 col. 1, 19), Christus est tabernaculum, quo intrare et habitare possunt fideles. Christus est *propitiatio* (1 Joa 2, 2), *arca,* nam corpus eius membris purissimis constabat, *deaurata,* utpote plenus sapientia et charitate; *urna aurea* est anima sancta eius, habens (manna) omnem plenitudinem sanctitatis et divinitatis; *virga,* quia sacerdos in aeternum, *candelabrum* tanquam lux mundi, *tabulae,* qua legislator, *mensa,* ut cibus spiritualis (Joa 6, 51), *12 panes* sunt Apostoli, ipse *duplex altare,* in quo nos offerimus afflictam carnem et pia desideria. Similiter sentiunt Gregorius Nyss. (De vita Moys.), Cyrillus Alex. (In Joa 4, 28), Gregorius Magnus (Hom. ult. Ezech.), Origenes (Lev. hom. 13) et alii. *b)* Tabernaculum consideratur etiam ut typus ecclesiae a Christo fundatae, diverso tamen modo; S. Thomas et Augustinus putant in sanctissimo Novum Testamentum, in sancto Vetus Testamentum significari. Apte tabernaculum tripartitum ecclesiam seu communitatem, qua Deus homines ad salutem ducere decrevit, repraesentat, et quidem atrium Vetus Testamentum (synagogam, paedagogum in Christum), sanctum ecclesiam militantem, et sanctissimum ecclesiam triumphantem. *c)* Tandem tabernaculum est prototypus templi christiani, quod e tribus partibus: navi, presbyterio et altari cum tabernaculo (Holzammer, Schäfer), seu melius atrio (πρόναος), navi et presbyterio (Haneberg) constat, quae in sua significatione tribus tentorii sacri partibus respondent.

D) Significatio moralis. Tabernaculum tanquam locus centralis totius vitae religiosae Hebraeorum ethice tres gradus vitae spiritualis adumbrat, sc. atrium cum altari et vase aeneo viam purgativam, sanctum cum candelabro illuminativam et sanctissimum cum arca viam unitivam. Triplici huic gradui etiam utensilia singula correspondent. Ita Bonaventura, Thomas (2. 2. q. 24. a. 9.), cf. K. Ch. Bähr, Symbolik des mosaischen Cultus, Heid. 1837—1839, I 103 ss.

§ 24. Personae sacrae

G. Gerth, De Israelitarum sacerdotio, J. 1874; S. J. Curtiss, The Levitical Priests, Ed. and L. 1877; De Aaronitici sacerdotii atque Thorae elohisticae origine (Dissert.), L. 1878; S. Maybaum, Die Entwicklung des altisraelitischen Priestertums, Br. 1880; J. Lippert, Allgemeine Geschichte des Priestertums, B. 1883; P. Grün-

baum, Die Priestergesetze bei Flavius Josephus, eine Parallele zu Bibel und Tradition, Hl. 1887; H. Vogelstein, Der Kampf zwischen Priestern und Leviten seit den Tagen Ezechiels, Stettin 1889; W. W. Graf Baudissin, Die Geschichte des alttestamentlichen Priestertums, L. 1889; A. van Hoonacker, Le sacerdoce lévitique dans la loi et dans l'histoire des Hébreux, Louvain 1899; Les prêtres et les lévites dans le livre d'Ezéchiel, R B VIII (1899) 177—205; A. Büchler, Die Priester und der Cultus im letzten Jahrzehnt des jerusalemischen Tempels (Programm), W. 1895: F. v. Hummelauer, Das vormosaische Priestertum in Israel, Fr. 1899; O. Kluge, Die Idee des Priestertums in Israel-Juda und im Urchristentum, L. 1906; Westphal, Aaron und die Aaroniden, Z A W XXVI (1906) 201—230; H. Strunk, Die hohepriesterliche Theorie im A. T., Hl. 1906; Das alttestamentliche Oberpriestertum, Th St Kr 1908, 1—26; E. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes[4], L. 1907, II 277—363.

1. Quamvis ante Mosen[1]) sacerdotes quidem fuerint (Ex 19, 22), tamen Deus foedere pacto ad cultum rite exercendum pro primogenitis instituit ministros sacros, et quidem tribum Levi[2]). ita ut Aaron eiusque posteri primogeniti ad pontificale, reliqui, qui e stirpe Aaronitica ortum ducebant, ad sacerdotale, et omnes ex eadem tribu Levi ad munus Levitarum assumerentur. Dignitas sacerdotalis igitur erat hereditaria[3]). Vox Hebraea כֹּהֵן (= sacerdos) derivari solet a כּוּן (= stare), significat ergo eum, qui ministrans coram Deo stat. Vox Arabica vero Kahin significat vatem, nam sacerdotes saepe munere vaticinandi fungebantur. Omnes ad munus rite obeundum idonei[4]) legitimo ritu consecrabantur, diverso tamen modo. Levitae aqua lustrationis aspergebantur, dein omnes pilos carnis radebant[5]), vestimenta sua lavabant, sacrificia (duos boves in holocaustum et pro peccato) offerebant, et, postquam seniores manus suas super eos posuerunt, ab Aarone in ministerium sacrum recipiebantur, quo facto sacerdotes eos ad altare et portam tentorii duxerunt et reduxerunt in signum ipsos esse servitio Dei mancipatos (ritus purgationis) (Nm 8, 5—22). Vestiti erant, saltem tempore Davidis[6]), cantores et musici, vestimentis byssinis (2 Par 5, 12). Munus Levitis iniunctum erat: sacerdotibus assistere, tabernaculum custodire, arcam Dei et vasa sacra (velamentis obvoluta) portare[7]), ea purgare et detrita resarcire, res necessarias ad oblationes praeparare (excoriando victimas et mactando agnos paschales), thesauros sanctuarii curare, primitias aliasque res a populo oblatas conservare, laudes et hymnos Domino canere ore et instrumentis. Ab anno 25. (Nm 8, 24) vel 30. (4, 3. 30) vel 20. (1 Par 23, 24. 27; 2 Par 31, 17; Esr 3, 8) — ergo in hac re diverso tempore diversa praxis in usu esse videtur — ad ministerium admissi sunt et expleto 50. ab hoc discesserunt. In adiutorium eis dati sunt servi tabernaculi[8]), qui lignatum et aquatum mittebantur.

[1]) Utrum munus sacerdotale ante Mosen capitibus patriarcharum an primogenitis demandatum sit, non certo constat. Hieronymus (Quaest. in Gen. 37, 17) refert traditionem Hebraeorum *primogenitos functos officio sacerdotum et habuisse vestimentum sacerdotale, antequam Aaron in sacerdotium eligeretur.* Item Onkelos et Thomas, 1. 2. q. 103. a. 1. Probabiliter caput familiae simul erat sacerdos, in cuius emortui locum primogenitus successit.

[2]) Pro primogenitis masculis, qui Deo sanctificati (Ex 13, 2; 34, 19; Lv 27, 26; Nm 8, 16) ideoque singuli pretio 5 siclorum redimendi erant (Nm 3, 47), substituit Deus tribum Levi. Causae collationis dignitatis sacerdotalis in tribum Levi sunt: zelus eius religiosus et amor indivisus erga Deum in occidendis idololatris (Ex 32, 28; Lv 10, 5), praeprimis vero gratia et electio divina (Nm 18, 6). Licet in inscriptionibus Minaeorum de El-Oela (Madian) sacerdotes utriusque generis dei Wadd levi' resp. levi'at vocentur, exinde non sequitur Mosen, ut nonnulli (B. Stade, K. Budde, D. Nielsen) putant, sacerdotium Madianitarum-Kenitarum imitatum esse, nam Levi apud Hebraeos primum nomen alicuius tribus erat et paullatim tantum ad ministros sanctuarii significandos adhibebatur (cf. Kortleitner, Archaeol. 154). Forsitan similitudo nominis sacerdotum Minaeorum et nominis tribus Hebraeae una ex rationibus erat, cur tribus Levi ad ministerium sanctuarii vocata sit. Ceterum Hebraeis Levitae generis feminini desunt (Landersdorfer, Bibel und südarabische Altertumsforschung, 66 s.).

[3]) Hierarchia cum suis tribus gradibus sanctuario tripartito correspondebat. Moderni critici dicunt usque ad exsilium Babylonicum sacerdotes et laicos non fuisse distinctos, eo minus discrimen inter sacerdotes et Levitas exstitisse. Excelsis abrogatis sacerdotes excelsorum ministri (Levitae) sacerdotum sanctuarii Jerusalem facti esse dicuntur. Leges Mosaicae, quae hoc discrimen statuunt (»codex sacerdotalis«), tempori postexsilico attribuuntur et narratio de tribu Levi ficta esse dicitur. Locus 1 Sm 6, 15 de Levitis agens posteriore tempore additus esse dicitur et in libro Iudicum, inquiunt, nullius sacerdotis mentio fit, sed homo laicus sacrificia offerre poterat, ut e Idc 6, 25—27; 13, 19 elucet. — Moderni critici hic multa assumunt, quae probare nequeunt. Quod in libro Iudicum sacerdotes non commemorantur, exinde non sequitur sacerdotes aetate iudicum non fuisse. Immo e Idc 17 s. patet tempore iudicum tribus Levi fuisse res ad cultum sacrum pertinentes peragere. Sacrarium in Silo et Nobe apud omnes magno honore fruebatur et Saul sacerdotes Nobe percussit in ore gladii (1 Sm 22, 18 s.). Utique singuli homines privati adhuc alibi sacrificare poterant, at iste mos hereditate acceptus magis magisque tollebatur imprimis templo aedificato (cf. Kortleitner, l. c. 150—159). Concedi potest leges ad sacerdotes spectantes legibus Mosaicis serius additas esse. — Pontifex tantum unus erat et munere per totam vitam fungebatur, habebat tamen vicarium, qui ipso impedito munus administrabat. Aaron quatuor habuit filios; cum tamen Nadab et Abiu a Deo exstincti sint, manserunt Eleazar et Ithamar sacerdotes, qui deinceps in ingentem numerum excreverunt, ita ut David eos in 24 classes seu ephemerias divideret, quae alternis per hebdomadem vicibus munere fungebantur (2 Par 8, 14; 31, 2) et quibus principes praeerant. Mansit pontificatus apud Eleazari familiam usque ad Heli pontificem, qui e stirpe Ithamari erat. Tempore Davidis duo pontifices simul munere hoc (Gabaone et Hierosolymis) perfuncti esse censentur; Salomone rege (1 Rg 2, 27) dignitas pontificalis ad posteros Eleazari rediit; Syris regnantibus venalis erat, donec Hasmonaei eam adipiscerentur; tandem Herodes eam pro lubitu contulit et pontifices creavit ac deposuit.

[4]) Sacerdotes et Levitae munere fungi poterant, si ab omnibus defectibus (irregularitatibus) erant immunes; sunt autem defectus corporis i. e. quaecunque maculae

corporales (Lv 21, 17 ss.), quarum rabbini 142 recensent, defectus aetatis (non infra 20 vel 25 et non ultra 50 annos) et defectus mentis, a quibus immunes esse debuerunt. Etiam apud alios populos ut Babylonios (cf. H. Zimmern, Die Keilinschriften und das A. T.[3] von E. Schrader, B. 1903, 589) et Romanos (cf. G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, M. 1902, 421) sacerdotes a defectibus corporis immunes esse debebant. Praeterea requirebatur, ut sacerdotes et pontifex puriores essent in nuptiis; hinc sacerdotes mulierem impudicam vel a marito repudiatam (ob suspicionem adulterii) (Lv 21, 7) vel alienigenam ducere non poterant, et nisi hanc dimitterent, a sacerdotio arcebantur (Neh 13, 28), viduam (secundum Ez 44, 22 tantum viduam a sacerdote) vero accipere poterant, nihilominus a lege leviratus exempti erant; pontifex virginem tantum in matrimonium ducere poterat (Lv 21, 13). Sacerdotibus munere sacro fungentibus abstinendum erat ab uxoribus (col. Ex 19, 15), a vino (Lv 10, 9), a luctu et contaminatione mortuorum (Lv 10, 6).

[5]) Secundum vulgatam opinionem immundities imprimis pilis et unguibus corporis inhaeret (cf. Lv 14, 8; Dt 21, 12). Sacerdotes Aegyptii quavis tertia die totum corpus tondebant (Herodot II 37).

[6]) David Levitas, quorum 38.000 numerati sunt, in quatuor classes divisit: *a)* in ministerium domus Dei 24.000, *b)* praepositos et iudices 6000, *c)* ianitores 4000 et *d)* cantores 4000, easque (excepta classe secunda) in 24 ordines hebdomadarios (similes sacerdotibus) subdivisit. Cantorum principes erant Asaph, Ethan et Heman, viri non tantum artis musicae periti, sed et spiritu divino pleni ac nonnullorum Psalmorum auctores.

[7]) Juxta tres filios Levi divisi sunt Levitae in tres familias; singulis diversa onera portanda assignata erant: Caathitis vasa sanctuarii, Meraritis maiores tabernaculi partes (tabulae, columnae, vectes), Gersonitis cortinae, velum, funes etc.

[8]) Primi ad hoc munus a Josue Gabaonitae vocati sunt (Jos 9, 21—27). Multis Gabaonitarum a Saule occisis David alios e devotis gentibus in locum eorum suffecit, qui Nathinaei (donati) vocabantur (1 Par 9, 2), et partim Hierosolymis (Neh 3, 26), partim in urbibus leviticis habitabant (Esr 2, 70).

2. Solemnior erat consecratio vel sanctificatio sacerdotum per Mosen (Ex 29; Lv 8): *manum implere* (מִלֵּא יָד cf. Ex 28, 41; Jdc 17, 5. 12) sc. cum partibus victimae. Praemissa lotione induebantur vestibus sacris et oleo sacro[1]) (secundum rabbinos quosdam in fronte) ungebantur (cf. Ex 28, 41; 30, 30; 40, 13; Lv 7, 35; 10, 7; Nm 3, 3), in pontifice vero consecrando oleum super caput effundebatur (Ps 132, 2). Ex 28, 41 vix de speciali ritu manuum ungendarum sacerdotum agitur. Offerebant dein triplex sacrificium[2]) pro peccato, holocaustum et pacificum, quod convivium eucharisticum excipiebat. Per septiduum sacrificia ista repetebantur et die octava, oblatis sacrificiis, benedicebant populo atque munus suum adibant. Num hic ritus in omnibus subsequentibus sacerdotibus observatus sit, non constat[3]). — Vestimenta, quibus sacerdotes munere fungentes utebantur, erant: *a) feminalia* linea, quae tegebant corpus a renibus usque ad femora ad obtegendam carnem turpitudinis, ne iniquitatis rei moriantur; *b) tunica* byssina manicata, opere textili ad pedes usque descendens; *c) balteus* ope plumarii, qui

bis corpus ambiebat super lumbos et sub pectore nectebatur, ita ut extremitates ad talos usque descenderent (signum dignitatis et potestatis), et *d) tiara* byssina, rotunda, i. e. vitta, quae diadematis instar capiti superiori circumvolvebatur. Praeter hoc vestimentum ordinarium pontifici adhuc vestimentum speciale proprium erat: *a) tunica superhumeralis* (Me'il), tota hyacinthina, textilis, ad genua usque descendens, manicis et deorsum malis punicis, mixtis in medio campanellis (12 vel 72) aureis[4]) instructa. *b) Superhumerale* (Ephod) opere polymito, de auro, hyacintho, purpura, cocco bis tincto et bysso retorta, ab humeris ultra dimidiam corporis partem dependens sine manicis, compositum ex duabus plagulis, in utroque humero per fibulas aureas nexis, quae duobus onychinis lapidibus ornabantur; in his nomina 12 tribuum insculpta erant; ne diffluerent, artificioso cingulo sub axillis corpori adstringebatur[5]). *c) Pectorale* vel *rationale iudicii* (Choschen), opere polymito iuxta texturam superhumeralis, quadratum, constabat duplici plaga ($^1/_2$ cubiti longum et latum) et ornatum erat quatuor ordinibus gemmarum 12, in quibus nomina singularum tribuum erant insculpta. In suis 4 extremitatibus erant 4 circelli aurei; superioribus insertae erant catenulae, quibus cum obstrigillis in humerali aptabatur; inferioribus insertus funiculus hyacinthinus pectorale cum superhumerali iungebat. In pectorali posita erat *sors sacra:* Urim et Tummim (doctrina et veritas), qua oracula fundebantur[6]). *d) Tiara*[7]) cum lamina aurea, quae vittâ hyacinthina illi adnectebatur et inscriptione קֹדֶשׁ לַיהוָה *(sanctum Jahve)* ornata erat (Ex 28; 39), in signum pontificem peccata populi Deo offerre ad ignoscendum. Etiam in his vestibus causa figuralis[8]) observatur.

[1]) Oleum sanctum, ex optimis aromatibus, myrrha, cinnamomo, calamo aromatico, cassia, oleo olivae confectum (Ex 30, 22—25), donorum spiritualium exstitit symbolum (cf. 1 Sm 16, 13; Is 61, 1). Hoc oleo sacro praeter sacerdotes et vasa sacra etiam reges et prophetae inungebantur. Ad profanum usum illud adhibere prohibitum erat (cf. Steinmetzer, Das heilige Salböl des A. B., B Z VII [1909] 17—29).

[2]) Obtulerunt *a)* vitulum pro peccato i. e. pro peccatis generatim, super cuius caput viri ordinandi manus ponebant, quo victima in ipsorum locum substitueretur; sanguis spargebatur super cornua altaris holocaustorum et reliquus iuxta basin effundebatur; adeps, reticulum iecoris et renes super altare, reliqua caro extra castra, adolebantur; *b)* arietem in holocaustum, ad innuendum se totos divino ministerio esse mancipandos; *c)* alterum arietem tanquam sacrificium eucharisticum. Sanguine huius extremum auriculae dexterae, pollices manus et pedis dexteri liniebantur ad significandum operationem et omnes actiones sacerdotum Deo esse dedicatas, vel *ut*, ait s. Thomas (1. 2. q. 102. a. 5. ad 8), *essent obedientes legi Dei in oblatione sacrificiorum et quod essent solliciti et prompti in executione eorum,* sc. ut revelationem (aure) reciperent, populo (manu) communicarent et se ipsos sanctificarent atque in praeceptis divinis (pede) ambularent. Reliquus sanguis circa altare fundebatur. Deinde

ipsi et vestimenta sacra sanguine et oleo sacro aspergebantur, in memoriam sanguinis agni, per quem liberati erant ex Aegypto; adeps, cauda, reticulum iecoris, armus dexter, torta panis, crustula oleo conspersa et laganum azymum super manus eorum ponebantur, in signum, quod accipiebant potestatem, huiusmodi offerendi Domino, elevabantur et super altari incendebantur, excepto pectusculo, quod cessit in partem Mosis. Reliqua caro cum panibus a sacerdotibus in loco sancto comedebatur. Consecratio, qua sacerdotes Deo specialiter consecrabantur et ad servitium divinum peragendum apti et digni fiebant, inter sacramenta V. T. recensetur et typus est sacramenti consecrationis (ordinationis) N. T.

[3]) Quivis pontifex usque ad tempus postexsilicum oleo sacro ungebatur et vestibus pontificalibus induebatur, uti ex Nm 20, 28 et 1 Par 29, 22 (Sadoc) concludere possumus. Tempore postexsilico pontifices vestibus sacris tantum induebantur et sacrificia offerebantur (cf. 1 Mach 10, 21). Probabiliter posteri sacerdotum non amplius consecrabantur (cf. Ex 40, 13), sed tantummodo vestibus sacris induebantur et sacrificia incruenta consueta obtulerunt; congruit traditio Hebraica. Sacerdotes — sicut (saepe) apud Graecos et Romanos — discalceati ministeriis fungi debebant, sacerdotes vero Aegyptii non sine calceamento incedebant.

[4]) Sonitus campanellarum erat secundum Sir 45, 11 *in memoriam filiis gentis* sc. coram Deo, quo non excluditur finis practicus, ut pontifex ingrediens a populo audiatur. Primitus vero campanellae a gentibus adhibebantur ad daemones repellendos (cf. A. Jirku, Die Dämonen und ihre Abwehr im A. T., L. 1912, 86 s.).

[5]) De ephod cf. Th. C. Foote, The Ephod, its Form and Use, Balt. 1902; V. Zapletal, Alttestamentliches, Fr. (Schweiz) 1903, 55—77; H. J. Elhorst, De Ephod, T Th T II (1904) 158—177; Das Ephod, Z A W XXX (1910) 259—276; H. Greßmann, G G A 1908, 751—3; E. Sellin, Das israelitische Ephod, Orientalische Studien, Th. Nöldeke ... gewidmet, Gi. 1906, II 699—717.

[6]) Pontifex his instructus esse debuit, quando ingrediebatur coram Domino (Ex 28, 30). Quid proprie Urim et Tummim fuerint, nescitur. In s. Scriptura Urim et Tummim tanquam res nota ponuntur et ideo non describuntur.

Iuxta Philonem, Josephum (Ant. III 8, 9), nonnullos patres et scriptores ecclesiasticos (Chrysostomum, Theodoretum) sors sacra materialiter non erat distincta a 12 gemmis, quarum variante splendore Deus pontifici voluntatem suam manifestaverit; ast sors in rationali ponenda dicitur (Ex 28, 30) et Eccli 45, 10. 11 expresse ab illis gemmis distinguitur. Deus ei se revelare poterat interna revelatione, vel collocutione, quo supposito sors sacra tantum documento erat, pontificem, illa instructum, legitimum esse internuntium inter Deum et populum. Multi recentiores putant Urim et Tummim lapillos vel gemmas ad oraculum dandum destinatas fuisse, ex quibus uni affirmativa, alteri negativa vis tribuitur. Non licuit autem sacrum hoc oraculum consulere de negotio privato vel levi aliqua de causa, sed de rebus publicis spectantibus ad totius reipublicae et populi salutem (Idc 1, 1; 20, 18. 23. 28; 1 Sm 10, 22; 14, 37; 22, 10; 23, 11 s.; 2 Sm 2, 1; 5, 23; 21, 1; 28, 6; 30, 7 s.). In templo secundo hoc oraculum defecit (col. 1 Mach 4, 44). Simile quoddam ornamentum habebant etiam Aegyptii, apud quos supremus pontifex imaginem deae Tme (deae veritatis) et dei Re e collo suspensam gestabat, cum ius diceret, et circumposuit hanc auream torquem collo eius, qui causam obtinebat (cf. Riehm-Baethgen, Handwörterbuch des biblischen Altertums I 931). Huic sorti sacrae correspondent in N. T. charismata Spiritus sancti, per quem ecclesia infallibilis semper dirigitur. — G. Klaiber, Das priesterliche Orakel, St. 1865; E. Kautzsch, R E^3 XX 328—336;

W. Muss-Arnolt, The Urim and Thummim, A J S L XVI (1900) 193 ss.; P. Carus, The Oracle of Jahveh; the Urim and Thummim; the Ephod and the Breast-Plate of Iudgement, The Monist XVII (1907) 365—388.

[7]) Aetate Hasmonaeorum tiara pontificis triplici corona aurea cincta erat, quia sacerdotes Hasmonaei simul gaudebant dignitate regali. Josephus, Ant. III 7, 6. De vestitu sacerdotali cf. J. Braun, De vestitu sacerdotum Hebraeorum, Lei. 1860. — Complures (v. g. J. Spencer, E. W. Hengstenberg) putant vestimenta sacerdotum Hebraeorum imitationem fuisse vestimentorum, quibus sacerdotes Aegyptii induti erant, cum eorum materia et forma eadem fuerit (sed cf. Kortleitner, l. c. 190—194).

[8]) Philo et Josephus etiam vestimento sacerdotali significationem cosmologicam subiiciunt, quae retractata est a nonnullis patribus. Secundum s. Thomam (1. 2. q. 102. a. 5 ad 10) vestes sacerdotales significant quatuor virtutes, omnibus ministris necessarias: castitas per femoralia, puritas vitae per lineam tunicam, moderatio discretionis per cingulum, et rectitudo intentionis per tiaram; in pontifice vero lamina aurea significat iugem Dei memoriam in contemplatione, superhumerale, quod supportet infirmitates populi, rationale, quod habeat populum (12 gemmas) in corde et in visceribus, tunica hyacinthina conversationem coelestem per opera perfectionis, tintinnabula doctrinam divinorum, mala punica unitatem fidei et concordiam in bonis moribus. — Per colorem album (byssum, linum), in vestitu sacerdotali praedominantem, puritas et morum integritas sacerdotum significantur. Etiam sacerdotes Aegyptii vestes linteas gestabant, quia putabant complures deos, imprimis Isim et Osirim, linteatos esse. Item sacerdotes Graecorum plerumque vestibus albis usi esse videntur (cf. Wächter, Reinheitsvorschriften 15—18).

3. Munus sacerdotum erat triplex: *a)* in sancto panes propositionis singulis sabbatis conficere, apponere et veteres comedere, quotidie lucernas et thymiama accendere et pontifici ministrare; *b)* in atrio ignem sacrum servare, sacrificium iuge cum mincha offerre, sacrificia immolare, sanguinem spargere, partes certas sacrificiorum movere et elevare, carnem altari imponere et incendere, atque mane (et probabiliter etiam vespere) post sacrificium iuge populo benedicere[1]). *c)* Extra sanctuarium tubas inflare, de mundo et immundo cognoscere, aestimare personas et res, quas quis voverat, vota commutare, vasa custodire, cum Levitis excubias agere, pro populo precari, eum docere et de iure sacro respondere. Pontificis erat, Deum consulere per sortem, in die expiationis ritum peragere, super sacerdotes et Levitas vigilantiam et auctoritatem exercere et sacras res decidere.

[1]) Benedictionis formula: *Benedicat tibi Dominus et custodiat te — ostendat Dominus faciem suam tibi et misereatur tui — convertat Dominus vultum suum ad te et det tibi pacem* (Nm 6, 24–26), quam sacerdos coram altari vel ante portam sanctuarii constitutus loquebatur. Secundum nonnullos patres ista formula benedictionis mysterium ss. Trinitatis nec non futurae redemptionis, quod populo quotidie meditandum exhibetur, significatur.

4. Ministrorum Dei varia erant iura et privilegia, nam *qui in sacrario operantur, quae de sacrario sunt, edunt: et qui altari deserviunt,*

cum altari participant (1 Cor 9, 13). Habebant Levitae decimas partes terrae de frugibus, pomis arborum et pecore (Lv 27, 30; Nm 18, 21; Dt 14, 22), e quibus decimas rursus sacerdotibus distribuebant; porro decimas et primitias manuum, vota, donaria, primogenita boum et ovium, quae Israelitae cum Levitis coram Domino epulabantur (Dt 12, 6. 17 s.), et tertio anno decimas ex omnibus, quae nascuntur (Dt 14, 28; 26, 12). Accesserunt pretium redemptionis primogenitorum masculorum (Ex 13, 12), partes sacrificiorum (Nm 18, 8), panes propositionis, dona voluntaria, ita ut florente religione reditus eorum simul florerent, non sine Dei providentia. Tandem exempti erant vectigali, tributo et annonis (Esr 7, 24; Josephus, Ant. III 12, 4), ita ut iis bene provisum sit. Extra servitium eis etiam negotia (levitice impuris exceptis) suscipere licitum erat. Cum Deus ipse fuerit pars et hereditas Levitarum (Nm 18, 20; Dt 10, 9), non tantum eis est largitus decimas et partes sacrificiorum (Dt 12, 12), sed et assignavit in habitationem 48 urbes una cum hortis et agris, quae a muris civitatis per circuitum 1000 cubitorum spatio tenduntur, longitudo vero unius ex quatuor lateribus suburbiorum erat 2000 cubitorum (Nm 35, 3 ss.; Jos 21), ita ut urbs ipsa in medio sita ponatur tamquam »punctum mathematicum«. Ex his urbibus 13 cum suburbanis (in tribubus Juda, Beniamin et Simeon, tanquam regionibus sanctuario maxime vicinis) sacerdotibus erant destinatae (Jos 21, 13—19). Inter urbes leviticas erant sex urbes refugii vel asyli[1]), in septentrionali, media et australi terrae parte, tum cisiordanensis: Cedes Nephthali, Sichem et Hebron, tum transiordanensis: Gaulon, Ramoth et Bosor (Jos 20, 7—8; Dt 4, 41—43), quo stratâ diligenter viâ (Dt 19, 3) ille in praesidium fugere poterat, qui involuntarie, errore aut casu aliquem occiderat.

[1]) Secundum ius talmudicum etiam ceterae 42 urbes Levitarum ius asyli habebant (cf. S. Gandz, Monumenta Talmudica, II: Recht, W. et L. 1913, 108). Privilegio refugii etiam gaudebat altare holocaustorum tabernaculi (Ex 21, 14) et templi (1 Rg 1, 50). Profugus, qui urbes has et agros, 1000 passus distantes a muris, assecutus est, a Levitis iudicabatur. Si homicidii voluntarii erat reus, cognato occisi: Goël = redemptori sc. sanguinis tradebatur; qui autem nolebat sanguinem fundere, mansit in urbe refugii securus atque mortuo pontifice, cuius, qua uncti Domini, mors delicta illa quasi expiare censebatur (typus mortis Christi) liber rediit in possessionem suam. Remissio culpae pontifice defuncto etiam sic explicari potest, quod inchoante novo regimine poenae condonari solent. Tali modo iustitiae aeque ac misericordiae satisfiebat. Haec ergo lex iuri talionis (ultioni sanguinis) ubique tunc temporis vigenti invigilabat, ne exorbitaret neve iustitia violaretur. E. Merz, Die Blutrache bei den Israeliten, L. 1916.

5. Tabernaculo sacro praeter Levitas servierunt etiam quaedam mulieres, quae in ostio tabernaculi excubabant (Ex 38, 8; 1 Sm 2, 22),

suas cellulas probabiliter prope tabernaculum habebant et voto se Deo consecrabant vel a parentibus consecrabantur. Iam tempore Mosis mulieres Deum colentes, spreta mundi vanitate, specula sua pro labro aeneo conficiendo obtulerant, et orationibus, piis meditationibus ac ieiunio (cf. Luc 2, 37) Deo serviebant et muneribus muliebribus fungebantur.

Mulieres ad tabernaculum servientes erant aut virgines aut viduae. Ideo merito b. V. Maria in templo praesentata esse creditur. In V. T. virginitatem in honore fuisse testantur leges, quod pontifex virginem ducat (Lv 21, 13 col. Ez 44, 22), poenae in violatorem et calumniatores virginis decretae (Dt 22, 28 s.; 22, 13—19), quod sacerdotes ministerio fungentes abstinerent ab uxoribus (Lv 8, 33 col. Ex 19, 15). Cf. Zschokke, Das Weib im A. T. 1883, 15.

§ 25. Festa sacra

L. George, Die älteren jüd. Feste, B. 1835; B. Zuckermann, Sabbatjahrcyclus u. Jubelperiode, Br. 1857; J. Bachmann, Die Festgesetze des Pentateuchs, B. 1858; W. H. Green, Die Feste der Hebräer in ihrer Beziehung auf die modernen kritischen Hypothesen über den Pentateuch. Deutsche Ausgabe von O. Becher, Gü. 1894; Th. Schärf, Das gottesdienstliche Jahr bei den Juden, L. 1902; J. Hochmann, Jerusalem Temple Festivities, Lo. 1908; I. Elbogen, Der jüdische Gottesdienst in seiner geschtl. Entwicklung, L. 1913; B. Landsberger, Der kultische Kalender der Babylonier u. Assyrer, L. 1915.

1. Festa sacra, quibus Jahve in V. T. coli voluit, certis temporibus anni[1]) alligata erant, et quidem e rationibus aut naturalibus seu agrariis, aut historicis, aut religiosis, ut iisdem magnalia redemptionis et ductio Israel semper vivide conservarentur et populus admoneretur, suam vocationem terrestrem (agrariam) et omnem benedictionem dependere a Jahve, Deo foederali. Festa Hebraeorum in tres classes dividi possunt; ad primam classem pertinent festa sabbatica, quae praecipue quietem respiciunt (sabbata, neomeniae, annus sabbaticus, annus iubilaeus). Secunda classis continet festa annuaria, quae et cum historia populi Israel et cum agricultura cohaerent (pascha, pentecostes, festum tabernaculorum)[2]). Tertia classis unice ad sanctificationem tendit (dies expiationis). Tempore postexsilico alia festa accesserunt. Omnia festa quodammodo numero septenario innituntur[3]).

[1]) Annus Hebraeorum erat lunaris (חֹדֶשׁ = *luna* et *mensis;* cf.: *fecit lunam in tempora* [Ps 103, 19; Eccli 43, 6—8]), ita ut nova luna initium et plena luna medium mensis indicaret. Quivis mensis 29—30 dies numerabat, ita ut post aliquot (tres) annos mensis 13. (intercalaris) adderetur, ut annus lunaris anno solari conveniret. Serius praeter hunc annum ecclesiasticum etiam civilem distinguebant. Menses ante exsilium simpliciter numerabantur, quamvis nonnulla nomina: Abib pro septimo, postea pro primo (Ex 13, 4), Ziv pro octavo, postea pro secundo (1 Rg 6, 37), Ethanim pro primo, postea pro septimo (1 Rg 8, 2) et Bul pro secundo, postea pro oc-

tavo mense (1 Rg 6, 38) occurrant. Post exsilium Babylonicum menses nominibus Assyro-babylonicis sunt insigniti: I/7 Nisan (Martius-Aprilis), II/8 Ijjar., III/9 Sivan, IV/10 Thammuz, V/11 Ab, VI/12 Elul, VII/1 Tischri, VIII/2 Marscheschwan, IX/3 Kislev, X/4 Tebeth, XI/5 Schebath, XII/6 Adar et intercalaris Veadar; quamvis et tunc adhuc numerentur (Es 3, 1; Dn 10, 4; Agg 1, 1; 2, 1; Zach 1, 1; 8, 19). Diem naturalem (ab ortu solis usque ad occasum) in 4 partes, et noctem in 4 vigilias dividebant (E. Mahler, Biblische Chronologie u. Zeitrechnung der Hebräer, W. 1887; M. Simon, Grundzüge des jüd. Kalenders, B. 1891; G. Schiaparelli-Lüdtke, Astronomie im A. T., Gi. 1904, 91 ss.; F. K. Ginzel, Die Zeitrechnung der Juden, Naturvölker, Römer u. Griechen, L. 1911).

[2]) Haec tria festa vocantur festa conventuum vel peregrinationis, quia in eis adulti Hebraei i. e. inde ab anno 12 (cf. Lc 2, 42), quo Israelitae fiebant *filii legis*, cum muneribus ad tabernaculum (templum) convenire tenebantur (Ex 23, 17; 34, 23; Dt 16, 16), quo conventu unitas religiosa et nationalis tribuum dispersarum conservabatur et confirmabatur. In itinere psalmi ut cantica graduum (119—133) decantabantur (Is 30, 29). His festis praeprimis subiacent rationes historicae et symbolico-typicae.

[3]) Origo sanctitatis numeri septenarii a nonnullis ut H. Winckler, A. Jeremias repetitur e septem planetis, quae iam antiquis notae erant. Attamen septem tamquam numerus sacer invenitur apud multos alios antiquos populos, qui 7 planetas nondum cognoverunt. Probabilius sanctitas numeri septenarii cum luna cohaeret (cf. Karge, Geschichte des Bundesgedankens im A. T. 402 s.).

2. *A.* Quotidie mane et vespere (accuratius inter duas vesperas) agnus anniculus in holocaustum cum mincha et libamine offerebatur (Ex 29, 38; Nm 28, 3 s.), quocum pugillus similae oleo conspersae et thus, lucernae semper ardentes (Ex 27, 20) et mincha pontificis pro sacerdotibus et populo (Lv 6, 14) erant coniuncta, ita ut ignis nunquam deficeret in altari: sacrificium iuge[1]), quod mane (et probabiliter etiam vespere) benedictio sacerdotalis excipiebat. In celebratione sabbati duo erant praecepta: (negativum) omnes, etiam servi et animalia operibus servilibus abstinere debuerunt (Ex 20, 8—11), et (positivum) praeter sacrificium iuge duo agni anniculi cum mincha et libamine offerebantur et novi panes propositionis imponebantur. Dies oratione et instructione familiae, hilaritate, conviviis, canticis et quiete iucunda celebrabatur[2]).

[1]) Holocausto duplici peccata quotidiana populi, die ac nocte commissa, expiabantur simulque in signum, hominis esse, semper Deo venerationem et adorationem exhibere. Sacrificium iuge exstitit typus agni immaculati, qui vespere pro nobis immolatus est in cruce, mane offertur in altari et qua Eucharistia semper in altari sese offert.

[2]) Vox שַׁבָּת plerumque derivatur a שָׁבַת = quiescere, ergo = *quies*, vel secundum alios (e. g. Greßmann, R G G II 865) contra verbum שבת (quiescere) derivatur a substantivo שבת (quies); ab aliis ut J. Hehn nomen componitur cum שָׂבַע = plenum, satiatum esse. Ungnad (Th L Z XL [1915] 50 s.) putat šapattu (formam originalem) compositum esse ex ša (= cor) et voce quadam Sumerica. Origo sabbati

repetitur ab initio mundi (Gn 2, 3); legislatio Sinaitica eius institutionem iam supponit: *memento, ut diem sabbati sanctifices* (Ex 20, 8; 16, 5. 23). Solemnis quies sabbati erat symbolica confessio Deum creasse omnia et die septima requievisse (Ex 20, 11), Israelitas in Aegypto servivisse, attamen a Deo inde manu forti eductos esse (Dt 5, 15). Ideo sabbatum observandum erat in signum foederis divini (Ex 31, 13) et sic remedium erat contra idololatriam. Erat dies Deo sacer (Is 58, 13), quare prophetae sanctitatem eius maxime urgent (Is 56, 2; 58, 13; Jer 17, 24; Ez 20, 16). Profanationi huius diei supplicium supremum erat decretum (Ex 35, 2; Nm 15, 32—36); ideo Israelitae die sabbati olim ne ad defensionem suam quidem pugnabant (1 Mach 2, 32—38), postea vero Mathathias suique defensionem sabbato licitam declarabant (1 Mach 2, 41; 9, 43—49), nec plus quam 2000 passuum (iter sabbati) progrediebantur (Ex 16, 29; Act 1, 12). Dies festus hic (ethice) simul institutus erat in memoriam status originalis et felicitatis protoparentum in paradiso et typice felicitatem aeternam et quietem coelestem (Heb 4, 9 s.) adumbrabat. Antea nonnulli (J. Spenzer, F. Ch. Baur, J. F. L. George) putabant sabbatum Hebraeorum ex Aegyptiis depromptum esse. Complures vero recentiores eruditi ut Fried. Delitzsch (Babel u. Bibel 28 s.) sabbatum ex institutis Babyloniorum repetunt, apud quos dies 7., 14., 19., 21., 28. dies quietis erant nec non nomen šabattu in usu erat. Attamen probari nequit diem 7., 14., 19. 21., 28. šabbatu (šapattu) vocatos esse, sed verisimiliter hoc nomen uni tantum diei, sc. 15. cuiuslibet mensis, conveniebat. Porro apud Babylonios supra dictis diebus certis tantum personis certa opera interdicta erant, quia isti dies dies nefasti, dies ieiunii et poenitentiae, non autem dies lactitiae ut apud Hebraeos (cf. Is. 58, 13) erant. Denique sabbatum apud Babylonios non constanter post septenos dies (7., 14., 19., 21., 28.) occurrit et certis diebus mensis adstrictum erat, apud Hebraeos vero quilibet dies septimus anni nullo respectu initii mensis habito celebrabatur. Ergo magnum discrimen inter utrumque sabbatum intercedit, nihilominus concedere possumus utrumque e communi fonte fluxisse (cf. J. Döller, Bibel u. Babel 27—32; P. Keil, Zur Babel- u. Bibelfrage, Tr. 1903, 38—44; Kortleitner, l. c. 232—237).

Secundum nonnullos (Meinhold, Mahler, Jastrow) sabbata ante exsilium Babylonicum dies lunae plenae fuerunt, quibus requies laborum non observata esse dicitur. Ezechiel demum sabbata septimo quoque die et quidem tamquam vacua laboribus instituisse dicitur. At nullo loco V. T., ubi sabbati mentio fit, dicitur ei cum luna plena quidquam commune fuisse (cf. Kortleitner, l. c. 240 s.). De sabbato cf. F. Bohn, Der Sabbat im A. T. u. im altjüdischen religiösen Aberglauben, Gü. 1903; Meinhold, Sabbat u. Woche im A. T., Gö. 1905; Sabbat u. Sonntag, L. 1909; Die Entstehung des Sabbats, Z A W XXIX (1909) 81—112; Hehn, Siebenzahl u. Sabbat bei d. Babyloniern u. im A. T., L. 1907; Der israelitische Sabbath (B Z Fr II 12), Mstr. 1909; Zur Sabbatfrage, B Z XIV (1917) 189—213; S. Müller, שבת שבתון. Die Sabbatvorschriften nach der Bibel u. deren Kommentaren, Paks 1906; E. Mahler, Der Sabbat. Seine etymologische u. chronologisch-historische Bedeutung, Z D M G LXII (1908) 33—79; G. Beer, Schabbath. Der Mischnatraktat Sabbat ins Deutsche übersetzt u. mit Anmerkungen versehen, Tü. 1908.

3. Sicut singuli dies oblatione sacrificiorum Deo sanctificabantur, ita etiam singuli menses Deo dicandi erant, ut Israelitae recordarentur Deum mundum gubernare et conservare. Praeceptum erat, ut in neomeniis (i. e. calendis cuiusvis mensis) praeter sacrificium iuge Deo offerrentur 2 iuvenci, 1 aries, 7 oves in holocaustum et 1 hircus pro

peccato, cum ferto et libamine (Nm 28, 11—15) et sacerdotes tubis argenteis eas sicut alios dies festos annuntiarent (Nm 10, 10)[1]. Quamvis neomeniae non essent proprie dies festivi, tamen Israelitae in eis non operabantur (Am 8, 5; Is 1, 13). Neomenia vero mensis septimi[2], Tischri, quo annus civilis incipiebat, erat dies festivus, quiete sabbatica et sacrificiis multiplicatis celeber (Lv 23, 24 s.; Nm 29, 1), praeterea clangore cornuum annuntiabatur, quare dies clangoris vel memoriale clangoris audiebat.

[1]) Judaei orientis usque adhuc novam lucem sollemniter salutant (A. Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, L. 1913, 268 n. 2).

[2]) Iuxta traditionem rabbinicam dies hic festivus instituebatur in memoriam creationis mundi mense septimo factae ac digna praeparatio erat in mox secuturam poenitentiam diei expiationis, ita ut totus hic mensis inter reliquos Deo esset consecratus et solemnis.

4. Uti periodus septem dierum et mensium, ita etiam periodus septem annorum festo i. e. anno sabbatico[1]) erat terminanda. In memoriam, Deum esse dominum terrae, praecepta est quies agrorum, quod sponte crescebat, bestiis agri, pauperibus et advenis relinquendum erat; servi Hebraei anno septimo dimittendi erant et debita non exigebantur (vix tamen plane dimittebantur), quare etiam *annus remissionis* (Dt 15, 9) audiebat, et tandem in festo tabernaculorum huius anni lex universo populo ante sanctuarium praelegebatur (Ex 23, 10 s.; Lv 25, 1—12; Dt 15, 1—12; 31, 10—13). Septenos annos sabbaticos excipiebat annus iubilaeus[2]), i. e. annus quinquagesimus, qui die expiationis a sacerdotibus clangore buccinae indicabatur. Praeter ea, quae anno sabbatico erant praescripta, omnes agri et domus (in villis et urbibus muro non cinctis) venditae, sine ullo pretio aut compensatione restituebantur, mancipia omnia origine Hebraea libertatem recipiebant, debita remittebantur et debitores, in servitutem venditi, libertate donabantur, quare et annus libertatis vocabatur (Lv 25, 8—16; Nm 36, 4).

[1]) Finis huius anni festivi primarius non erat physica terrae recreatio, sed Deus voluit Israelitis quietem futuram in memoriam reducere, charitatem et benignitatem erga proximum atque parcimoniam promovere nec non indicare se esse proprietarium terrae (Lv 25, 23), et terram quoque hominum quietem participare; ideoque vocabatur *sabbatum magnum* (Lv 25, 4 heb.). Promiserat Deus se anno sexto fructus trium annorum eis largiturum esse, ne egerent (Lv 25, 21).

[2]) Annus iubilaeus, die propitiationis incipiens, typus erat anni iubilaei ecclesiastici nec non iubilaei aeterni. Hac lege provisum erat, ne familiae in paupertatem perpetuam redigerentur, divites latifundia accumularent, simulque institutio haec libertatem populi electi urgebat, fidem in Deum, tanquam supremum terrae dominum, atque fiduciam in eius providentiam promovebat. Nomen שְׁנַת הַיּוֹבֵל (annus iubilaeus) probabiliter cohaeret cum יוֹבֵל, יֹבֵל (= aries, per synecdochen cornu arietinum),

quia hic annus cornu arietis inflato promulgabatur. — A. Klostermann, Über die kalendarische Bedeutung des Jubeljahres, Th St Kr 1880, 720—748; P. Schmalzl, Das Jubeljahr der alt. Hebr., Eichstätt 1889.

5. *B.* Ad festa anniversaria pertinent; *a)* festum paschatis[1]), ad recolendam memoriam liberationis Israelitarum ex servitute Aegyptiaca et salvationis primogenitorum per transitum angeli exterminatoris institutum, simulque festum veris vel initii messis (Lv 23, 5 ss.) erat, et propter esum septiduanum azymorum festum mazzoth (*azymorum* Ex 12, 15; Lv 23, 6; Lc 22, 1) vocatum[2]); celebrabatur cum octava. Praeter agnum paschalem[3]), die 14. Nisan immolatum, per totam octavam[4]) plura sacrificia, eadem, quae in neomeniis, — et die 16. Nisan agnus cum mincha et libamine atque manipulus primitiarum hordei in holocaustum offerebantur, quo ritu messis initiabatur (Lv 23, 10–14). Seriori tempore varii adhuc ritus additi sunt[5]).

[1]) פֶּסַח, apud targumistas et talmudistas פִּסְחָה, LXX (excepto Chronic., ubi, φασέκ) et N. T. πάσχα, Vulg. phase, transitus a פָּסַח *transiit*, proprie significat *transitum* non Hebraeorum per mare rubrum (Augustinus, George) nec transitum in (novum) tempus vernum (E. Reuß, Geschichte der H. Schriften des A. T. 65), sed transitum angeli percussoris. Nonnulli verbum פָּסַח *misereri, parcere* transvertunt. F. Hommel (Die altisraelitische Überlieferung 293) פסח derivat ex Aegyptio pe-sacha' (= »das Sicherinnern«), W. Riedel (Z A W XX [1900] 319—329) ex Aegyptio pôseḫ = *messis*, ita ut זֶבַח־פֶּסַח (Ex 12, 27) esset *sacrificium messis*, sed cf. B. Stade, Z A W XX (1900) 333—337.

[2]) Recentiores critici ut Wellhausen putant pascha et duo alia festa annuaria Hebraeorum e Chananaeis mutuum sumpta esse, qui in festo pascha primogenita gregum immolasse dicuntur, ut deo pro emolumentis rei pecuariae gratias agerent, quod festum ab Hebraeis ad exodum relatum sit. At pro hac hypothesi nullum solidum argumentum proferri potest et obstant fontes historici. Ut unum afferatur, agnus paschalis non »primogenitus« erat. Concedi vero potest antiquius festum pro gratiarum actione pro messe cum paschate coniunctum esse.

Nonnulli assyriologi pascha Hebraeorum e festo Babyloniorum repetere volunt, cum secundum inscriptiones Babylonias in lustrali quodam sacrificio sanguine agni limen superum et postes oblinerentur et in lingua Assyria pašâḫu *se linire*, Pi'el puššuḫu *alicuius animum mitigare* significaret. — At iste ritus sanguinem linire valde vulgatus erat et Hebraei quidem in Aegypto, ubi primum pascha celebrabatur, postes sanguine obleverunt, non vero in Palaestina (cf. Kortleitner, l. c. 255 s. 267).

[3]) Agnus (vel haedus) paschalis die 10. Nisan segregatus, die 14. inter duas vesperas (i. e. ad solis occasum Dt 16, 6) ante altare mactabatur eiusque sanguis a sacerdotibus ad altare spargebatur; dein agnus duobus baculis transversim perfossus (quasi crucifixus), quin ossa frangerentur. Idem observatur a tribu 'Ötäbe in animali, quod 7 dies post mortem membri familiae mactatur (J. J. Heß, Z A W XXXV [1915] 130) et ab Arabibus Palaestinae in victima pro parvulo 7 dies nato oblata (Greßmann, R G G, II 868). Agnus igne assabatur (Ex 12, 9), secundum Dt 16, 7 vero coquebatur, et cum lactucis a levitice mundis (Nm 9, 6) manducabatur. Unus agnus sufficiebat decem personis (Joseph, Bell. Jud. VI 9, 3). Qui immundi aut in itinere erant, pascha

mense secundo, eodem die et ritu, celebrare tenebantur (Nm 9, 6—11). Peregrini post circumcisionem factam ad manducandum pascha admittebantur (Ex 12, 48).

[4]) Dies primus et ultimus soli erant festivi et quiete sabbatica celebrandi, reliqui conviviis, canticis et musica peragebantur (Lev 23, 7; Dt 16, 8). Festum paschale dicitur *cultus sempiternus* (Ex 12, 14) et erat typus Christi, agni paschalis N. T. pro nobis in cruce immolati (1 Cor 5, 7), cui os non frangebatur (Joa 19, 33) et cuius sanguine mundus a morte aeterna et servitute peccati (diaboli) est salvatus; convivium paschale, per quod foedus cum Deo (gratia) renovabatur et confirmabatur, characterem sacramentalem habuit, et typice adumbrat eucharisticum convivium N. T. (Joa 1, 29; 1 Cor 5, 7; 1 Pet 1, 19; Apc 7, 14).

[5]) Seriori tempore in hac coena prius manus lavabantur et paterfamilias benedicebat calici, vino pleno. Usus vini (cf. Mt 26, 27) in coena paschatis tempore Graeco (350—120 a. Chr.) introductus esse videtur. Nullo loco V. T. vinum in paschate commemoratur (G. Beer, Z A W XXXI [1911] 153). Postquam omnes stantes de vino biberunt, paterfamilias iterum manus lavit, cibis benedixit et cum convivis de lactucis comedit, dein historiam exitus (Haggada) narravit, saepius elevando calicem, secunda vice vino impletum, et, recitatis psalmis 112 et 113 (Hallel), omnes de eodem bibebant. Lotis manibus (et pedibus) mensae accumbebant (col. Lc 22, 14—17) et absoluta benedictione azyma cum lactucis, dein agnum paschalem comedebant et tertium »calicem benedictionis« consumebant. Implendo quartum calicem reliqui psalmi magni Hallel (Ps 114—117) et psalmus 136. cantabantur, quo facto, e quarto calice bibebant. Inde a tempore eversionis templi per Titum agnus paschalis a Judaeis non manducatur.

G. Bickell, Messe und Pascha, Mz. 1872; J. Müller, Kritischer Versuch über den Ursprung und die geschichtliche Entwicklung des Pesach- und Mazzothfestes, Bonn 1883; L. Grünhut, Noch einmal der Rüsttag des Passachfestes und Opferungszeit des Passachlammes, Zw Th XLI (1898) 250—306; R. Schäfer, Das Passah-Mazzothfest nach seinem Ursprunge, seiner Bedeutung und seiner innerpentateuchischen Entwicklung im Zusammenhange mit der israelitischen Kulturgeschichte untersucht. Gü. 1900; A. Büchler, Das Brandopfer neben dem Passah in II Chron. 30, 15 und 35, 12. 14. 16, Z A W XXV (1905) 1—46; G. Beer, Pascha oder das jüdische Osterfest, Tü. 1911; H. L. Strack, Pesaḥim. Der Mišnatraktat Pascha, L. 1911; D. Völter, Passah und Mazzoth und ihr ägyptisches Urbild, Lei. 1912.

6. *b)* Ab initio messis (Dt 16, 9) numerandae erant septem hebdomades plenae et dies quinquagesimus erat ἡ πεντηκοστή (Act 2, 1), dies unicus festus, dictus festum hebdomadum vel solemnitas hebdomadum vel solemnitas messis; celebrabatur enim in memoriam legis in Sinai datae et in gratiarum actionem messis peractae. Praeter sacrificia statuta (quae in paschate) offerebantur duae placentae ex simila nova, fermentatae, quae post motionem a sacerdotibus comedebantur, quare solemnitas messis primitivorum, dies primitivorum vocabatur. Praeterea spontaneae oblationes iuxta benedictionem Domini fiebant et viri cum familiis diem hunc conviviis sacris peragebant (Ex 34, 22; Lv 23, 15—21; Dt 16, 9—12).

Pentecoste tanquam festum messis finitae intime cohaeret cum festo paschali tanquam initio messis. Postea in traditione Judaica et Christiana mutatum est in

festum memoriae legislationis Sinaiticae. Legislationem Sinaiticam die 50. egressus ex Aegypto peractam testantur s. Scriptura (Ex 19, 1. 11), Judaei, v. g. Maimonides (More Nebuchim III 41): *Festum septimanarum est dies ille, quo lex data fuit,* et ss. patres, ut s. Augustinus, Contra Faust. 32, 12: *Pentecosten celebramus, quod futurum etiam per Judaeorum pascha significatum est, cum 50. die post celebrationem ovis occisae, Moyses digito Dei scriptam legem accepit in monte.* Festum hoc legislationis, foederis pacti primitivorum typus exstitit originis ecclesiae Christianae vel effusionis Spiritus sancti super Apostolos, qui tanquam primitiae ecclesiae evangelium gentibus praedicarunt (Act 2, 1 ss.). H. Grimme (Das israel. Pfingstfest u. d. Plejadenkult, Pad. 1907) hoc festum ex antiquo chanaanitico cultu plejadum deducere voluit.

7. *c)* Festum tabernaculorum (Ex 23, 16; Lv 23, 34—36. 39—43) a die 15. usque 21. mensis Tischri celebrabatur, ita ut dies primus et ultimus tanquam festivi, quiete sabbatica sacri essent, institutum in memoriam itineris Israelitarum per desertum[1]), quare his diebus degebant sub tabernaculis, e ramis et frondibus constructis, inde σκηνοπηγία dictum (Joa 7, 2), et in gratiarum actionem pro collectione frugum de area et torculari, unde et nomen collectionis frugum tulit. Erat festum maximum vel festum per eminentiam dictum atque cum summa laetitia peragebatur. Offerebantur sacrificia plura, quam in reliquis festis praescripta erant, quibus dein et alii ritus adiuncti sunt[2]).

[1]) P. Volz (Das Neujahrsfest Jahves [Laubhüttenfest], Tü. 1912, 12 s.) putat festum primo spectasse ad habitationem Dei in tuguriis, sed cf. W. Baudissin, Th L Z XXXVIII (1913) 5—7.

[2]) In hoc festo Israelitae non tam miseriarum et laborum in itinere, sed potius fidei foederalis ac beneficiorum Jahve recordari debebant, qui *in solitudine magna, in qua erat serpens flatu adurens, et scorpio ac dipsas, et nullae omnino aquae* (Dt 8, 15), tentoria in protectionem populo suo assignavit. Post exsilium additi sunt sequentes ritus: Prima die Judaei manibus ferebant fructus arboris citri seu mali medici, spatulas palmarum et ramos arborum frondosarum in fasciculos colligatos (Lv 23, 40). Vesperis primi diei festivi atrium mulierum illuminabatur cum cantu psalmorum gradualium (119—133) et saltatione; quolibet die festi huius fiebat circuitus, die autem septimo septies circuierunt altare cum myrtetis et palmis (Lulab) ac conclamatione Hosanna, in memoriam urbis Jerichuntis expugnatae, unde et *dies magnus festivitatis* dictus (Joa 7, 37). Quotidie mane aqua, ex fonte Siloe hausta cum vino ad basin altaris effundebatur concomitante cantico Is 12 et musica, probabiliter in memoriam aquae mirabiliter e petra datae (Dt 8, 15). Fr. Schwally (Semitische Kriegsaltertümer, L. 1901, I 57) libationem aquae componit cum antiquo more aquam offerre (cf. 1 Sm 7, 6; 2 Sm 23, 16). Secundum D. Feuchtwang (Das Wasseropfer und die damit verbundenen Zeremonien, W. 1911, 45) libatio est rogatio pro pluvia.

Dies octavus, i. e. 22. Tischri, vocatur clausula festorum omnium in anno ecclesiastico, qui etiam Neh 8, 18 expresse a festo tabernaculorum distinguitur; offerebant vitulum, arietem, septem agnos cum mincha et libaminibus (Lv 23, 36; Nm 29, 35 s.). Seriori tempore addiderunt rabbini festivum diem 23. Tischri: festum gaudii legis, quia eodem praelectio legis magno cum gaudio et multis sollemnitatibus finiebatur. Festum tabernaculorum non idem est ac festum Eleusinum ut

J. Haury (Das Eleusische Fest ursprünglich identisch mit dem Laubhüttenfest der Juden, M. 1914) demonstrare voluit.

Cum hac festivitate autumnali comparari potest festum autumnale Christianorum, nempe festum omnium sanctorum, qui sunt fruges spirituales redemptionis collectae in horrea coelestia; in hoc enim festo celebrat ecclesia victoriam martyrum (symb. palmae), abnegationes et perfectiones confessorum (symb. myrteta), de quorum ventre fluunt flumina aquae vivae, teste Christo (Joa 7, 38).

8. *d)* Dies expiationis, apud talmudistas et rabbinos posteriores *dies magnus* vel *dies* κατ' ἐξοχήν vocatus. Quintus ante festum tabernaculorum dies (10. Tischri) erat dies expiationis, sacrosanctus, in quo (a primis vesperis diei 9. usque ad vesperas diei 10. Tischri) omnis labor et cibus erat interdictus, unicus ieiunii magni dies (ἡ νηστεία Act 27, 9). Hoc die pontifex liturgiam peragebat, nam totus populus solemniter erat expiandus. Pontifex, qui vigil noctem peregit[1]), mane se lavabat et sacrificium iuge absolvebat. Loto altera vice corpore vestimentum ordinarium byssinum (tanquam piaculare) induebat, vitulum pro peccato et arietem in holocaustum pro se et tota familia sacerdotali, duos hircos plane aequales pro peccato et unum arietem in holocaustum pro populo sumebat; hircorum alterum Jahve, alterum Azazeli[2]) sorte ante tabernaculum praedestinabat. Confitens peccata sua et domus suae imponebat manus vitulo eumque immolabat; quo facto cum thuribulo aureo sanctissimum ingressus thymiama in illud super prunas ponebat, cuius vapor oraculum operiret. Regressus in atrium sumebat de sanguine vituli et semel versus propitiatorium et septies versus pavimentum ante arcam digito spargebat. Cum Deo reconciliatus, pontifex in atrium regressus, hircum pro Jahve mactabat et sanguinem eius in sanctissimo, quod tertia[3]) vice ingrediebatur, eodem modo, quo prius, spargebat, ut expiaret sanctissimum ab immunditiis, praevaricationibus et peccatis populi. In sanctuario sanguine vituli et hirci mixto illiniebat cornua altaris thymiamatis et septies versus pavimentum ante altare spargebat, ut expiaret peccata in sanctuario commissa. Idem faciebat in altari holocausti et reliquum sanguinem in basin eiusdem effundebat, quo ritu etiam atrium erat expiatum.

His rite peractis ambas manus super caput hirci pro Azazel ponebat et confitens peccata populi eum (»Sündenbock«) omnibus peccatis, delictis et iniquitatibus filiorum Israel quasi onerabat ac demum homini parato in desertum (dominium diaboli) deducendum (seriori tempore de rupe praecipitandum)[4]) tradebat, in signum populum esse expiatum a poena peccatorum. Carnes vituli et hirci pro Jahve immolati extra castra concremabantur. In templo pontifex nonnullas orationes et

lectiones recitabat. Loto rursus corpore vestimenta pontificalia induebat, duos arietes pro se et populo in holocaustum offerebat, adipem priorum sacrificiorum adolebat et tandem pro se et populo orabat. Traditione Judaica teste ante sacrificium vespertinum plura sacrificia cum mincha et libamine offerebantur[5]) (Lv 16; 23, 27—32; Nm 29, 7—11; Mischna: Joma [J. Meinhold, Joma, Gi. 1913]).

[1]) Principalis finis vigiliae a recentioribus videtur in periculo, ne daemones dormientem invadant. Nam vulgata opinio (etiam apud Judaeos) erat tempore somni animam corpus deserere et daemonem in corpus ingredi (cf. L. Köhler, Z A W XXXIV [1914] 148; J. Döller, Die Reinheits- und Speisegesetze des A. T. in religionsgeschichtlicher Beleuchtung, Mstr. 1917, 30 s. 38. 153. 288). Rectius vero vigilia reducitur ad praecavendum »casum nocturnum« (pollutionem), quo pontifex immundus factus esset.

[2]) Azazel (LXX ὁ ἀποπομπαῖος, Vulg. *caper emissarius*) creditur daemon, qui sub forma hirci (Lv 17, 7; Is 13, 21; 34, 14) auctor peccati, desertum inhabitans (Is 13, 21; Tob 8, 3; Mt 12, 43; Lc 11, 24) repraesentabatur, cui hircus alter destinatus erat; hic enim reportabat quasi peccata populi diabolo e terminis theocratiae in testimonium, satanae influxum non amplius nocere expiatis et peccatis onustos in regno divino remanere non posse, sed inde exclusos potestati daemonis et interitui esse tradendos. Hinc viri, qui hircum in desertum abducebant et carnes extra castra comburebant, vestimenta et corpora sua, ante ingressum in castra, aquis mundare tenebantur. Ambo hirci unum tantum sacrificium pro peccato constituunt, ideo plane aequales erant; per primum mactatum peccata expiabantur, per secundum peccata expiata removebantur et in caput diaboli quasi revolvebantur, quare absurda est assertio, diabolo sacrificium esse oblatum. De etymologia nominis Azazel nihil constat. Nonnulli ut Jirku (Die Dämonen 34) habent nomen originale עזיאל (= *fortis est El*), quod postea a scriba in עזאזל duabus literis transpositis corruptum esse dicitur vel secundum alios עֲזָאזֵל = עז = capra et אזל = abire vel secundum alios *fortis abit*, qui pro עֵז (= capra) legunt עַז (= fortis). (Kortleitner, l. c. 279). J. Duhm (Die bösen Geister im A. T., Tü. et L. 1904, 55—58) suspicatur Azazel principem שָׂעִירִים fuisse. In libro Henoch apocrypho sexies sic vocatur angelorum apostatarum perniciosissimus, iuxta Talmudem idem est ac Sammael, teste Origene idem ac Lucifer. Alii immerito Azazel habuerunt nomen loci prope Sinai et serius prope castra, quo ille hircus mittebatur (cf. Hummelauer, Comment. in Exodum et Lev., P. 1897, 461 s.). Similes caeremoniae usque adhuc apud complures populos inveniuntur (cf. R. Andree, Ethnographische Parallelen und Vergleiche, St. 1878—1889, I 29—31; M. Haller, Das Judentum [Die Schriften des A. T. II 3], Gö. 1914, 192; I. Scheftelowitz, Die Sündentilgung durch Wasser, A R XVII [1914] 372 ss.).

[3]) Si Ex 30, 10 et Heb 9, 7 pontifex semel tantum sanctissimum intrasse dicitur, hoc ad annum, non ad diem refertur; nam illo die ter ingrediebatur, imo iuxta Talmudem quater, quia thuribulum, in sanctissimo relictum, vespere efferebat.

[4]) Secundum C. Schick (Z D P V III [1880] 214—219) ista petra versus orientem a Bethania in hodierno monte Tantûr hudêdûn quaerenda est.

[5]) Omnes huius diei actiones (symbolicae): ieiunium, confessio peccatorum a pontifice facta, aspersio sanguinis in sanctissimo, expiatio omnium partium tabernaculi et populi, caper emissarius cognitionem culpae et poenae nec non necessitatem expia-

tionis universalis supponunt et desiderium futurae huius expiationis exprimunt; ingressus in sanctissimum, soli pontifici licitus teste Heb 9, 8 indicat, *nondum propalatam esse sanctorum viam, adhuc priore tabernaculo habente statum.* Formalis et externus remissionis peccatorum actus vivide adumbrabat remissionem realem et redemptionem sanguine Christi efficiendam, *qui languores nostros ipse tulit, et dolores nostros portavit* (Is 53, 4), *qui per proprium sanguinem introivit semel in Sancta, aeterna redemptione inventa, ad multorum exhaurienda peccata* (Heb 9, 12. 28), *et extra portam passus est* (Heb 13, 12). Hinc pontifex eiusque agendi ratio exstitit typus Christi, quemadmodum crematio carnis extra castra Christum, extra urbem passum, et hircus emissarius Eundem peccata totius mundi portantem et a Judaeis spretum typice adumbrat. Vere ergo dies expiationum vividus typus feriae sextae in Parasceve exstitit. — S. Adler, Der Versöhnungstag in der Bibel, sein Ursprung und seine Bedeutung, Z A W III (1883) 178—185. 272; J. Benzinger, Das Gesetz über den großen Versöhnungstag. Lv 16, Z A W IX (1889) 65—89; B. D. Eerdmans, De groote Verzoendag, Th T XLVIII (1904) 17—41; J. Elbogen, Studien zur Geschichte des jüdischen Gottesdienstes, B. 1907, 49—99; H. Grimme, Das Alter des israelitischen Versöhnungstages, A R XIV (1911) 130—142.

Res et actiones sacrae

Huc pertinent *A.* Sacrificia, *B.* Leges munditiei et *C.* reliquae Actiones religiosae.

§ 26. *A.* Sacrificia

J. H. Kurtz, Das mosaische Opfer, Mitau 1842; Der alttestamentliche Opferkultus nach seiner gesetzlichen Begründung und Anwendung, ib. 1862; A. Stöckl, Liturgie und dogmatische Bedeutung der alttestamentlichen Opfer, R. 1848; Das Opfer nach seinem Wesen und seiner Geschichte, Mz. 1861; V. Thalhofer, Die unblutigen Opfer des mosaischen Kultus, R. 1848; E. W. Hengstenberg, Die Opfer der Heiligen Schrift², B. 1859; A. Stewart, The Mosaic Sacrifices with Introduction by A. Beithe, Lo. 1883; W. M. Rodwell, The Mosaic Sacrifices in Lv 1—3, Lo. 1890; Th. Naville, Les sacrifices lévitiques et l'expiation, Laus. 1891; Cave, Scriptural Doctrine of Sacrifice and Atonement², Ed. 1894; C. Schmidt, Die Entwicklung der alttestamentlichen Opferidee, Br. 1899; Mathieu, La notion de sacrifice dans l'A. T. et son évolution, Toulouse 1902; A. Büchler, Theophrastos' Bericht über die Opfer der Juden, Z A W XXII (1902) 202—228; W. Gold, Sacrificial Worship, N. Y. 1903; W. Engelkemper, Heiligtum und Opferstätten in den Gesetzen des Pentateuch, Pa. 1908; O. Schmitz, Die Opferanschauung des späteren Judentumes und die Opferaussagen des N. T., Tü. 1910; R. Dussaud, Le sacrifice en Israël et chez les Phéniciens, P. 1916.

1. Sacrificium est oblatio externa, legitime instituta, qua res aliqua (totaliter vel partialiter) immutatur et destruitur, per ministerium legitimum, ad agnoscendum supremum Dei in omnes res dominium. Homo iam e dictamine rationis et conscientiae vel e naturali devotione movebatur, Deo, tanquam supremo omnium domino, quasdam res sensibiles in signum debitae subiectionis et honoris offerre, unde sacri-

ficiorum oblatio ad ius naturae pertinet[1]); nihilominus tamen, quia sacrificia omnia non tantum symbolicam, sed et typicam significationem habebant, procul dubio homines ex instinctu divino, quasi ex privata lege, inducebantur ad aliquem certum modum colendi Deum, qui et conveniens esset interiori cultui et etiam congrueret ad significandum Christi mysteria[2]). Sacrificia Hebraeorum ex divina institutione repetuntur nec in arte magica originem habent.

[1]) Secundum s. Thomam (2. 2. q. 85. a. 1) et Suarez (De sacr. disp. 73, sect. 8) *iure naturae praeceptum est, colere Deum cultu externo. Probatur 1. ex usu omnium gentium; nam omnes eo modo, quo Deum cognoscunt, illum colunt aliquo externo cultu; ergo signum est, id fieri naturali ratione dictante. 2. Quia, cum homo a Deo habeat non solum animam, sed etiam corpus, non solum anima, sed etiam corpore tenetur eum colere, non quidem, quia Deus sensibili aliquo signo indigeat, ut mentis nostrae affectum cognoscat, sed ut nos totos et non solum animas, sed etiam corpora subiiciamus.* Requiruntur ergo *a)* actio externa, qua actus internus exprimitur; *b)* immutatio vel destructio rei ad agnoscendum dominium Dei absolutum sive occiditur, sive comburitur, sive frangitur, sive comeditur res (Thomas, 2. 2. q. 85. a. 3), quia sic totalis subiectio hominis sub Deo indicatur. Modus huius destructionis per Deum ipsum erat determinandus. Sacrificio triplex character impressus est: latreuticus, eucharisticus et impetratorius, cui post lapsum quartus, sc. propitiatorius accessit; homo enim per peccatum a Deo avulsus Deum sibi reconciliare eumque propitium habere atque mortem, quam per peccatum contraxerat, avertere conabatur. Quamvis sacrificia V. T. realem expiationem per se non efficerent, tamen necessitatem expiationis futurae, per Messiam praestandae, et vicariae satisfactionis docebant nec non desiderium eiusdem excitabant.

[2]) Thomas, 1. 2. q. 103. a. 1.

2. Sacrificia ratione materiae dividuntur in cruenta et incruenta[1]) Cruenta vocantur illa, quae ex animalibus domesticis fiebant et sine sanguinis effusione offerri non poterant. Ordinatim erant: boves, oves, arietes, agni, hirci, hoedi (in quibusdam sacrificiis etiam femellae), interdum volucres, ut: turtures et columbae, omnes sine macula. Sacrificiorum incruentorum materia duplicis generis erat: solida, ut frumentum (hordeum et triticum in granis, spicis et manipulis), farina, simila, panes, sal, thus = *mincha*, et fluida: vinum[2]) et oleum = *libamen*, quod per effusionem offerebatur[3]).

[1]) Nomen generale sacrificii erat קָרְבָּן = δῶρον, Vulg. *oblatio, sacrificium et hostia.* Vox korban derivatur a קָרַב = se appropinquare; homo sc. inferior coram superiore in oriente sine dono apparere nequit. אִשֶּׁה designat sacrificium, quod igne cremabatur (cf. אֵשׁ = ignis), excludit ergo libamina. Nomen זֶבַח (cf. זָבַח = mactare) adhibetur de sacrificiis cruentis *(hostia)*, et מִנְחָה (cf. verbum Arab. manacha = donare) de sacrificiis incruentis.

[2]) K. Kircher, Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum, Gi. 1910.

[3]) Non admittebantur omnia animalia munda, v. g. ferae et pisces, sed tantum domestica, quae non sine opera humana aluntur et ideo homini eo magis cara sunt, et quorum caro homini ad esum erat concessa, nec omnes fruges, quae speciali cul-

tura non egent, v. g. ficus, poma etc. sed id, cui comparando homo labore insudat quodque ab ipso comeditur; offerendo enim tales res humana concupiscentia reprimebatur et abstinentiâ sanabatur, atque offerens confessionem debilitatis propriae ac desiderium auxilii vitaeque spiritualis impetrandae externe manifestabat. — Singulae hostiae a quavis macula corporis liberae, nec octo diebus iuniores (quia tunc nondum plane consistentes erant), ergo in aetate perfecta esse debuerunt (Lv 22, 21—27). Agni et hoedi plerumque anniculi eligebantur, quare ante mactationem a Levitis explorabantur; nam Deo optima, quae habuit homo, offerenda erant. Haec integritas physicae hostiae symbolum esse debuit integritatis spiritualis, quam offerens anhelabat, ac typus hostiae immaculatae et perfectissimae N. T. Qua de causa ab altari exclusa erant: fermentum (Lv 2, 11), quod etiam in Talmude imago mali habetur (Berakhoth 17a), tanquam symbolum corruptionis (Lc 12, 1; Gal 5, 9; 1 Cor 5, 6 s.), et mel (Lv 2, 11) *tum, quia consueverat offerri in sacrificiis idolorum* (e. g. apud Babylonios); *tum etiam ad excludendam omnem carnalem dulcedinem et voluptatem* (Thomas, 1. 2. q. 102. a. 3. ad 14). Item sacrificia humana vetita erant (Dt 12, 31) (cf. E. Mader, Die Menschenopfer der alten Hebräer und der benachbarten Völker [B St XIV/5—6], Fr. 1909, 137—146); A. Schamberger, Das Menschenopfer im A. T., Zeitz 1912.

3. Ritus sacrificandi cruenta sacrificia in lege specialiter erat determinatus et quinque actus comprehendebat: *a)* Oblaturus victimam ducebat in atrium tabernaculi (templi), capite eius ad sanctuarii ianuam verso (Lv 1, 3; 4, 14), in testimonium, nonnisi a Deo sperandam esse expiationem[1]). *b)* Manum suam capiti victimae imponebat[2]), quo peccans iuri suo in istud animal renuntiabat et symbolice victimam in sui locum substituebat et peccata sua et poenam promeritam in eam quasi (non realiter) transferebat, quo typice spem futurae satisfactionis realis simul prodebat. *c)* Offerens ipse vel posteriore tempore etiam Levitae vel sacerdotes (cf. Esr 6, 20) victimam (in parte altaris septentrionali[3]) Lv 1, 11) mactabant[4]), qua mactatione idea satisfactionis vicariae maxime exprimebatur. *d)* Sanguis victimae effusus a sacerdote (vicario Jahve et mediatore inter Jahven et populum) in cratere excipiebatur, in signum acceptationis eiusdem e parte Dei, et pro diversis sacrificiis vel ad altare holocausti eiusque cornua, vel ad cornua altaris thymiamatis, vel versus velum sanctissimi, vel in propitiatorium spargebatur[5]) et reliquus ad basim altaris effundebatur. *e)* Hostiae excoriabantur, dissecabantur, et carnes (quarumdam agitabantur[6]) cum elevatione) aut totaliter, aut partialiter a sacerdote igne sacro concremabantur[7]); reliqua caro, quae in nonnullis sacrificiis non erat comburenda, sacerdotibus cedebat vel in convivium convertebatur.

[1]) Primum in quolibet loco, imprimis ubi Deus vel angelus Dei apparuit, immolabatur (Gn 12, 7; 13, 4; 26, 24 s.; Jdc 2, 4 s.; 6, 20; 13, 16). Decursu temporis magis magisque urgebatur, ut in templo tantum sacrificaretur. — Introductio hostiae simul typus introductionis Christi in mundum exstitit col. Ps 39, 7.

[2]) Manus imponebantur omnibus sacrificiis privatis holocaustorum, pro peccato et eucharisticis, et publicis pro peccato, non vero sacrificiis publicis holocaustorum et eucharisticis, et quidem nec sacrificio iugi nec agno paschali nec columbis nec sacrificiis a gentibus oblatis. Cum impositione manuum iuxta traditionem Judaicam confessio peccatorum erat coniuncta: *Obsecro, Domine, peccavi, deliqui, rebellavi, hoc et illud . . . feci, nunc autem poenitentiam ago, sitque haec expiatio mea.* Hostia innocens, pro peccatore symbolice substituta et morti tradita, simul typice praefigurabat Christum eiusque sacrificium, in quo seipsum substitutione reali Deo in victimam obtulit tanquam agnus immaculatus, qui nostros languores tulit et propter nostra peccata et scelera vulneratus et attritus est (Is 53, 4 s.).

[3]) Nonnulli e. g. E. König (»Altorientalische Weltanschauung« und A. T., Gr.-Licht.-B. [sine anno] 9) hic vident allusionem ad sententiam antiquam de monte deorum in septemtrione (cf. Is 14, 13; Ez 28, 14).

[4]) Principalis actus sacrificii est mactatio et effusio sanguinis, qua satisfactio vicaria maxime exprimitur. Effuso sc. victimae sanguine animal vivere cessavit eiusque vita pro vita hominis rei substituebatur. Rationem ipsa lex adducit: *Quia anima carnis in sanguine est, et ego dedi illum vobis, ut super altare in eo expietis pro animabus vestris, et sanguis pro animae piaculo sit;* in textu Heb.: *nam sanguis expiat per animam* i. e. vi animae in sanguine constantis (Lv 17, 11). Sanguis enim tanquam sedes vel principium vitae (Thomas, 1. 2. q. 102. a. 3: *Sanguis est maxime necessarius ad vitam, ratione cuius dicitur anima esse in sanguine*) consideratur (Virgilius eum vocat *animam purpuream* [Aen. 9, 348]). *Sine sanguinis effusione non fit remissio* (Heb 9, 22). Tali modo anima (sanguis) victimae vicario modo congruenter pro anima hominis est expiationis medium. Ratio altera eaque typica docetur a s. Thoma: *Per occisionem animalium significatur etiam occisio Christi;* qui ergo istum actum in fide et spe in futurum Christi sacrificium peregit, anticipando fructus huius satisfactionis vicariae realis percepit. Effusio sanguinis actus latreuticus simul et propitiatorius erat. Hinc esus sanguinis, utpote Deo sacrosancti, vetitus erat Israelitis.

[5]) Cum effusio, non vero sparsio sanguinis, forma sit sacrificii, sparsio sanguinis nonnisi liturgica explicatio et actus solemnior est eius, quod in sanguine effundendo iam erat factum. Quia ergo in sacrificiis principaliter agitur de hoc, ut per mortem hostiae vicariam reus liberaretur a morte, expiatio efficitur, cum in occisione sanguis effunditur et eo ipso vita hostiis piacularibus aufertur; per aspersionem autem sanguinis mors vicaria Deo praesentatur et expiatio ipsa solemnior fit.

[6]) Agitatio (תְּנוּפָה) (Ex 29, 24; Lv 8, 27) est motio carnis huc illuc versus sanctuarium et altare (vel fortasse versus quatuor mundi plagas in signum crucis [ita rabbini posteriores ut Maimonides, Abarbanel etc.]) et cum elevatione (תְּרוּמָה) coniuncta erat, quo actu symbolico res Deo ostendebatur et tradebatur, qui ipse rem sacerdoti tanquam ministro suo reddebat.

[7]) Combustio carnium est principaliter actus latreuticus, quo homo se totum Deo tradebat et intentio interna sacrificantis vivide exprimebatur. Simulque eo, quod carnes igne comburebantur, Deus signo externo manifestabat se hostias benigne acceptare tanquam *in odorem suavitatis.* Unde explicatur, quare victima fuerit comburenda igne sacro, qui holocaustum primum Aaronis devoravit (Lv 9, 24) et semper in altari holocaustorum alebatur. Combustione typice praenotabatur passio et exinanitio totius vitae Christi.

4. Sacrificia cruenta dividuntur *a)* in holocausta, quae integra[1]) super altari concremabantur; requirebatur materia nobilior, ideo nonnisi victima mascula ad holocaustum erat idonea, cuius sanguis per altaris circuitum a sacerdote fundebatur (Lv 1, 5. 11). Erant latreutica et propitiatoria, antiquissima, praecipua, frequentissima et etiam a gentibus offerri poterant.

[1]) Quoniam holocausta (עֹלָה [cf. עָלָה = ascendit, quia totum animal aram »ascendit« i. e. ponebatur in altari], LXX ὁλοκαύτωμα [cf. ὅλος = totus et καίω = comburere], ὁλοκαύτωσις, ὁλοκάρπωμα, ὁλοκάρπωσις, Vulg. *holocaustum*) tota concremabantur, excepta pelle, quam accipiebat sacerdos (Lv 7, 8), ideo et kalîl *(Ganzopfer)* vocantur. Primo imponebatur altari adeps, dein carnes et intestina cum pedibus lota. Talia erant: sacrificium iuge et sacrificia in festis praescripta, plerumque aliis sacrificiis praemittebantur, v. g. in consecratione sacerdotum, dimissione naziraeorum, purificatione puerperarum et leprosorum. Offerri poterant praeter tauros, vitulos, arietes, agnos, hircos, etiam propter paupertatem offerentium columbae, quae retorto ad collum capite, sanguine effuso, et vesicula plumisque remotis, in ascellis confringebantur (deletio figurae corporis) et adolebantur (Lv 1, 3—17). *Holocaustum offerebatur Deo specialiter ad reverentiam maiestatis ipsius et amorem bonitatis eius . . . et totum comburebatur, ut sicut totum animal resolutum in vaporem sursum ascendebat, ita etiam significaretur, totum hominem et omnia, quae ipsius sunt, Dei dominio esse subiecta et ei esse offerenda* (Thomas, 1. 2. q. 102. a. 3. ad 8). Hinc nihil ex eo comedebatur.

5. *b)* Sacrificia expiatoria, et quidem tum *pro peccato* (chaṭṭath = *Sündopfer*), tum *pro delicto* (ascham = *Schuldopfer*), legislationi Mosaicae propria, instituta erant pro peccatis (levibus et gravibus) per ignorantiam vel errorem (Lv 4, 2), negligentiam (Nm 5, 6) aut infirmitatem commissis (quae odium et praemeditatam rebellionem contra Deum excludunt), vel pro certis circumstantiis, quae cum improbitate humana cohaerent[1]), cum hoc tamen discrimine, quod sacrificia pro delicto[2]) violationem foederis vel iuris proximorum supponunt ideoque satisfactionem praestandam involvunt. Vel potius discrimen inter sacrificium pro peccato et pro delicto in eo quaerendum est, quod Hebraei inter peccatum et culpam distinxerint. Sacrificia pro delicto offerebantur pro culpa gravium peccatorum[3]). Utrique speciei commune erat, quod tantum praescriptae partes concremabantur, reliqua caro autem vel in usum sacerdotum cedebat (Lv 4 et 5) vel extra castra comburebatur, quodque utrique deerant fertum et libamen.

[1]) Sacrificia pro peccato, et quidem *a)* publica praescripta erant in neomeniis (Nm 28, 15), paschate (Nm 28, 22), pentecoste (28, 30), die 1. Tischri (29, 5) et die expiationum (29, 11; Lv 16, 5); — *b)* privata et quidem: α) peccato personali excluso, in purificatione puerperae (turtur vel columba Lv 12, 6. 8), leprosorum (ovis Lv 14, 20), fluxu seminis (turtur vel columba Lv 15, 14 s.) et sanguinis laborantium (turtur vel columba Lv 15, 29), in termino voti expleti (ovis annicula Nm 6, 14) et in contaminatione naziraei (columba vel turtur Nm 6, 10). β) Peccato involuntario

commisso: si populus (vitulus Lv 4, 14), vel princeps (hircus 4, 23) aut Israelita (capra 4, 28) praeceptum divinum transgressus est, si in testimonio ferendo ignorantiam praetendit (Lv 5, 1), vel voti iureiurando confirmati oblitus est (ovis vel turtur 5, 4—7). J. C. Matthes, Der Sühnegedanke bei den Sündopfern, Z A W XXIII (1903) 97—119.

Quoad ritum distinguuntur: α) quorum sanguis altari thymiamatis illiniebatur et caro extra sanctuarium concremabatur, nam peccatis quasi onusta ideoque impura erat, et β) quorum sanguis ad altare externum spargebatur et caro, adipe excepto, a sacerdotibus comedebatur. Ad α) pertinent sacrificium pontificis in die expiationis, et sacrificia pro speciali peccato sacerdotis vel populi. Sparso sanguine altari imponebantur adipes, ambo renes, reticulum iecoris et cauda crassa ovium et adolebantur. Ad β) pertinent sacrificia pro peccato principum et populi. Actus principalis erat comestio carnis sacrosanctae, a sacerdotibus facta in atrio tabernaculi, *ut portent iniquitatem multitudinis et rogent pro ea in conspectu Domini* (Lv 10, 17); cum hac ergo carne peccata poenitentium quasi in se recipiebant eaque comedendo carnem expiabant. *Altera pars cedebat in usum sacerdotum, ad significandum quod expiatio peccatorum fit a Deo per ministerium sacerdotum, nisi quando offerebatur sacrificium pro peccato totius populi, vel specialiter pro peccato sacerdotis; tunc enim totum comburebatur. Non enim debebant in usum sacerdotum venire ea, quae pro peccato eorum offerebantur, ut nihil peccati in eis remaneret; et quia hoc non esset satisfactio pro peccato. Si enim cederet in usum eorum, pro quorum peccatis offerebatur, idem esse videretur, ac si non offerretur* (Thomas, 1. 2. q. 102. a. 3. ad 8).

[2]) Sacrificia pro delicto in sequentibus sex casibus praescripta erant: *a)* si quis per errorem res Deo devotas arripuit (Lv 5, 15), *b)* si rem alienam (depositam, perditam, furto ablatam) sibi sumpsit (Lv 6, 1—6), in quibus duobus casibus restitutio rei erat praescripta, adiecta quinta valoris parte; *c)* si coierit cum ancilla alterius, quam non solverat, adiecta castigatione (Lv 19, 20—22), *d)* si aliquid lege prohibitum per ignorantiam fecit et peccati reus intellexit iniquitatem (Lv 5, 17—19). Reus horum delictorum, quae culpam moralem supponunt, arietem immolare debuit. *e)* Leprosus sanatus autem (Lv 14, 12) et *f)* naziraeus contaminatus agnum offerebant (Nm 6, 12). — Materia ergo horum sacrificiorum, quae singuli tantum offerre poterant, nonnisi ex hostiis masculinis sumebatur. Sanguis per circuitum altaris fundebatur, adeps adolebatur et caro in usum sacerdotum cedebat; incruenta sacrificia non addebantur.

Quia haec sacrificia pro delictis offerebantur, quibus iura Jahve vel proximi violabantur, satisfactio realis vel aequivalens vel compensativa (castigatio), a peccatore praestanda, pertinet ad essentiam eorum; nam etiam lepra, quae tanquam symbolum et poena peccati leprosum e communitate theocratica excludebat, violationi foederis aequiparabatur, cui satisfieri oportebat, et naziraeus se contaminando tempus Deo dedicatum eripiebat ideoque expiare debebat.

[3]) A. Eberharter, אָשָׁם u. חַטָּאת im A. T., Z k Th XLI (1917) 65—82.

6. *c)* Sacrificia pacifica (schelamin, LXX θυσία σωτηρίου, Vulg. *hostia pacificorum*) erant aut eucharistica, pro gratiarum actione, aut impetratoria, pro beneficio impetrando, aut votiva ex voto. Admittebantur victimae omnes idoneae; ritus sparsionis sanguinis et combustionis adipum idem erat, quem praescripsit lex in sacrificiis

expiatoriis. Caro vero, exceptis pectusculo et armo dextero, quae in usum sacerdotum cedebant, ab offerentibus in convivium sacrum convertebatur (Lv 3; 7, 11—21; 19, 5—8; 22, 29 s.).

Pectusculum et armus dexter in manibus offerentis agitabantur et elevabantur; armum sacerdos immolans recipiebat, pectusculum in usum sacerdotum cedebat, et quia ambae partes non erant sacrosanctae, ideo extra templum in loco mundo (etiam a familia) comedi poterant (Lv 10, 14). *Per hoc significabatur, quod sacerdoti erat necessaria sapientia cordis ad instruendum populum, quod significabatur per pectus, quod est tegumentum cordis, et etiam fortitudo ad sustentandum defectus, quae significabatur per armum dextrum* (Thomas, l. c.). Carnes reliquas offerens ad convivium vertebat, ad quod in loco sanctuarii institutum pauperes, viduae, pupilli, mancipia invitabantur: *epulari coram Domino* (Dt 12, 12; 14, 26). Caro sacrificii eucharistici eodem die comedenda, illa sacrificiorum ex voto et impetratoriorum etiam altero die comedi poterat, semper tamen a levitice mundis, reliqua igne absumenda erat (Lv 7, 15—18). Accedebant sacrificia incruenta, imo panes fermentati in usum convivii. Carnes sacrificiorum publicorum in festo pentecostes totae cedebant in usum sacerdotum (Lv 23, 19 s.). Comestio seu participatio carnis hostiarum e parte offerentium maiorem accessum ad Deum indicat, ideoque altiorem integritatem et puritatem flagitabat; nam hic esus erat participatio mensae Jahve, in qua offerens erat hospes Dei vel econtra Deus commensalis fiebat offerentis, simulque tessera unionis cum Deo, quare cum laetitia huic convivio accumbere debebant (Dt 12, 18) omnes convivae levitice mundi, quo symbolice et typice unio et consociatio cum Deo spiritualis et sacramentalis praeparabatur et significabatur, quae locum habet in Eucharistia N. T., in qua Christus totum suum corpus non tantum sacerdotibus, sed et omnibus fidelibus communicat (1 Cor 10, 16), quaeque principaliter sacrificium pacificum seu eucharisticum est.

7. *d)* Inter sacrificia specialia pertinent: α) sacrificium in pangendo foedere Dei cum Israel oblatum[1]). Altari et 12 lapidibus (Maṣṣeben) erectis Israelitae offerebant holocausta et victimas pacificas (vitulos); dimidiam partem sanguinis misit Moses in crateras et alteram sparsit super altare; dein praelegit verba legis et, postquam populus se eis obediturum promisit, respergebat sanguinem in populum, dicens: *Hic est sanguis foederis, quod pepigit Dominus vobiscum super cunctis sermonibus his* (Ex 24, 3—8). β) In purificatione leprosi etiam speciale sacrificium duarum mundarum avium (Vulg. passerum)[2]) erat praescriptum sub certo ritu (Lv 14, 1—32), et γ) sacrificium vaccae rufae[3]), cuius combustae cinis admiscebatur aquae lustrali (Nm 19).

[1]) Aspersione populi cum sanguine fit unio foederis inter Deum et populum. Similes ritus inveniuntur etiam apud Arabes. Foedus facientes intingunt manus in vase sanguine animalis pleno. Cum Deus ipse aspargi nequeat, sanguis spargitur super altare et sic ei applicatur (cf. H. C. Trumbull, The Blood Covenant², Ph. 1893; Baentsch, l. c. 216). Hoc sacrificium typus erat sacrificii cruenti Christi in cruce peracti, cuius sanguine totus mundus abluitur, sanctificatur, cum Deo unitur (Heb 9, 11—28).

[2]) Unus passer mactabatur, cuius sanguis in vas fictile, aquis vivis plenum, fluebat; alterum vivum sacerdos cum ligno cedrino, cocco et hyssopo tingebat in sanguine passeris immolati, quo aspergebat septies leprosum mundandum; deinde dimisit passerem vivum in agrum. Vestimentis et corpore lotis et omnibus pilis corporis rasis leprosus die octavo duos agnos (in holocaustum et pro delicto), ovem anniculam pro peccato cum mincha obtulit; sanguine sacrificii pro delicto liniebat sacerdos auriculam dexteram et pollices manus dexterae et pedis eius, mittebat sextarium olei in manum suam sinistram, in eo digitum dexterum tingebat, aspergebat septies coram Domino, tangebat cum oleo iam recensitas partes corporis a lepra mundati, atque reliquum super caput eius effundebat; quo facto mundatus in plenum altaris consortium recipiebatur. Immundities leprosi, qui quasi mortuum theocratiae membrum exstitit, sanguine passeris immolati delebatur, et in symbolum recuperatae salutis et libertatis civilis alter passer, sanguine primi mundatus, dimittebatur. Per reliqua sacrificia mundatus rursum in communionem theocraticam introducebatur; in hunc finem corpus eius hucusque mortuum ungebatur; sacrificium pro peccato propter immunditiem corporalem, quae est effectus peccati, offerebatur et cum holocausto Deum denuo colere incepit mundatus. (Thomas, 1. 2. q. 102. a. 5 ad 7).

[3]) Vacca (פָּרָה = iuvenca, LXX δάμαλις) rufa, integra, immaculata, quae iugum nondum portavit, a sacerdote extra castra vel urbem — seriori tempore in monte Oliveti — mactabatur, sanguis eius septies versus tabernaculum spargebatur, et dein totum animal (cum pelle et fimo) una cum ligno cedrino (symbolo incorruptionis), hyssopo (symbolo purgationis) et cocco bis tincto (symbolo vitae) concremabatur, cinis a viro mundo colligebatur atque in loco puro extra castra asservabatur, ut serviret in aquam aspersionis vel lustrationis pro illis, qui cadaver tetigerant. Sacerdos immolans et homo cineres colligens et portans immundi erant usque ad vesperam, quia vacca pro peccato combusta est vel potius vox »immundi« est idem ac »Tabu« i. e. sanctificati, quia res sanctas tetigerant, quae sanctificatio lotione tollenda erat (cf. phrasin rabbinicam: tactus librorum sacrorum »contaminat« manus). Hostia haec, tanquam remedium contra infectionem mortis, iam in genere (feminino, utpote pariente), in colore rubro (vitae), proprietatibus et rebus adiectis, ergo in toto suo habitu, proprietates, vigoris vitae et lustrationem efficiendam manifestat. Teste Heb 9, 13 s. sacrificium vaccae rufae est typus Christi extra portam in cruce passi: *Si cinis vitulae aspersus inquinatos sanctificat ad emundationem carnis: quanto magis sanguis Christi, qui per Spiritum sanctum semetipsum obtulit immaculatum Deo, emundabit conscientiam nostram ab operibus mortuis.* Aqua lustrationis est typus aquae baptismatis.

8. Sicut materia sacrificiorum cruentorum e productis rei pecuariae, ita materia incruentorum e vegetabilibus agriculturae desumebatur, non tantum in signum, populum fructus terrae a Domino accipere et in iis panem quotidianum Deo offerre, sed et in symbolum, se fructus spirituales i. e. opera bona ferre et offerre oportere. Pars rerum solidarum in altari concremabatur (Azkarâ [a זָכַר = meminit]. LXX μνημόσυνον, Vulg. *memoriale*), reliqua in usum sacerdotum cedebant; vinum ad basim effundebatur[1]). Erant autem sacrificia incruenta aut sola per se, aut additamenta cruentorum[2]).

[1]) Materia eligebatur e rebus cibo, potui, condimento, medicamento inservientibus: *Ea, quae in usum hominis veniunt de terrae nascentibus, vel sunt in cibum, et de his offerebatur panis; vel sunt in potum, et de his offerebatur vinum; vel sunt in condimentum, et de his offerebatur oleum et sal; vel sunt in medicamentum, et de his offerebatur thus. Per panem autem figuratur caro Christi, per vinum sanguis eius, oleum figurat gratiam Christi, sal scientiam, thus orationem* (Thomas, 1. 2. q. 102. a. 3. ad 13). Sacrificium incruentum (mincha) erat vel farina triticea (Lv 2, 1) vel panes azymi in diversis formis praeparati, qui sale condiendi (Lv 2, 13) et oleo conspergendi vel liniendi (Lv 2, 1. 4 s. 15) erant. Insuper iis thus imponendum erat (Lv 2, 1. 15). Sicut oleum etiam simpliciter aspergebatur coram Domino (Lv 14. 16), ita etiam thus separatim ad suffiendum adhibebatur. Vinum (rubrum: *sanguis uvae* Sir 50, 16) in fundamento altaris effundebatur vel libabatur (inde *libamen* dictum). Copia vini accommodabatur magnitudini victimae. Combustione »memorialis« et thuris sacrificium incruentum erat latreuticum, effusione vini propitiatorium. Sal in nullo sacrificio deerat, imo sacrificiis cruentis addebatur (Ez 43, 24). Teste Esr 6, 9; 7, 22 magna copia salis necessaria erat.

[2]) Sacrificia incruenta holocaustis, atque insuper panes pacificis addebantur, non vero expiatoriis; erantque aut publica, ut mincha in sacrificio iugi, in sacrificiis sabbaticis et festivis; aut privata, uti mincha leprosorum, naziraeorum et Levitarum, quae typice adumbrant sacrificium eucharisticum N. T. non separandum esse a sacrificio crucis. — Sacrificia incruenta erant sacrificia vera, propria, quae Eucharistiam N. T. imprimis praefigurabant, et quidem *a)* in sanctuario offerenda: panes propositionis, thymiama quotidianum, lucernae ardentes (quae consumptione olei fiunt sacrificium); *b)* in atrio: mincha in consecratione Levitarum et sacerdotum, sacrificium zelotypiae, sacrificia voluntaria, sacrificium quotidianum, a sacerdote mane et vespere offerendum, sc. pugillus similae oleo conspersae et thus super similam, quod comburebatur, in signum muneris praecipui sacerdotalis, sc. sacrificandi Deo sacrificia externa et interna, quo simul nexus sacerdotii cum sacrificio eucharistico N. T. typice adumbrabatur.

9. Sacrificiorum efficacia, de cuius natura disputant theologi, in diversis sacrificiis erat diversa; potest autem triplex efficacia distingui: *a)* sacramentalis[1]), quatenus efficiebant ex opere operato emundationem carnis et legalem iustitiam in theocratico-civili ordine, ita ut sacrificiis mundatus ad cultum divinum idoneus fieret (iustitia legalis). *b)* Symbolica[2]), quatenus sacrificium externum erat symbolum sacrificii interni spiritualis, rectae intentionis, fidei, adorationis, contritionis et poenitentiae, et cum his affectibus unitum, Deo gratum et acceptabile erat; et *c)* typica, quatenus (iuxta sententiam communiorem) sacrificium (expiatorium) offerentem, qui per fidem cum Messia pro nobis passuro, cuius typus erat victima, coniungebatur, ex fide Christi, ergo ex opere operantis, non autem ex opere operato[3]) expiabat i. e. peccata eius revera remittebat[4]) et delebat (momentum negativum), eumque iustificabat[5]) i. e. iustitiam internam ei conferebat (momentum positivum). Tali modo sacrificia distinguuntur a sacramentis ecclesiae[6]), quae gratiam, quam significant, ex opero operato continent atque operantur.

[1]) Erant multae immunditiae lege statutae, quae quidem culpam ethicam non involvebant, sed tantum relationem hominis ad communitatem theocraticam respiciebant et ad cultum divinum non idoneum faciebant: hae sacrificiis oblatis tollebantur. Scopus harum legum erat, obedientiam Israelitarum exercere, in eis conscientiam naturae humanae lapsae et necessitatem expiationis realis per Christum praestandae excitare. In hac significatione prophetica sacrificia non erant vacua.

[2]) Sacrificia mere externa non placebant Deo, sed tantum, quatenus erant symbola rectae intentionis et virtutum, quia omnibus sacrificiis subest idea hominem peccato esse infectum ideoque morte dignum. Intentiones sacrificiis expressae erant: adoratio Dei vel fides vel spes vel gratiarum actio etc., quae proprie Deo erant acceptae et sine quibus sacrificia erant inania. Cum ergo actus externi referrentur ad interiorem mentis devotionem, offerentes ad iustificationis gratiam disponebant et praeparabant. Ideo prophetae non tam sacrificia, quam rectam intentionem, internum sacrificium urgent: *Numquid vult Dominus holocausta et victimas, et non potius, ut obediatur voci Domini? Melior est enim obedientia quam victimae,* ait Samuel ad Saul (1 Sm 15, 22). *Holocaustis non delectaberis. Sacrificium Deo spiritus contribulatus: cor contritum et humiliatum Deus non despicies* (Ps 50, 18 s.). *Misericordiam volui, et non sacrificium, et scientiam Dei plus quam holocausta* (Os 6, 6 col. Is 1, 11—17; Jer 6, 20; Mich 6, 7 s.). Similiter ss. patres ut Augustinus (Civ. D. 10, 5).

[3]) Sacrificia per se et natura sua seu ex opere operato Israelitas non iustificasse probant verba prophetarum: *Numquid placari potest Dominus in millibus arietum, aut in multis millibus hircorum pinguium?* (Mich 6, 7) et teste Heb 10, 4: *Impossibile est sanguine taurorum et hircorum auferri peccata.* Contraponitur sanguini hircorum, qui sanctificat ad emundationem carnis, sanguis Christi, qui *emundabit conscientium nostram ab operibus mortuis* (Heb 9, 13 s.). Paulus porro sacrificia vocat *infirma et egena elementa* (Gal 4, 9); insuper tunc mors Christi superflua fuisset (Gal 2, 21). — Justificabant autem sacrificia V. T. cum fide et spe in Messiam coniuncta. Remissio peccatorum et gratia sanctificans donabantur iis, qui adiuti gratia divina actibus fidei, spei et charitatis inserebantur in Christum reparatorem futurum, itaque tanquam membra capitis Christi futuri subnumerabantur semini mulieris triumphatori atque accensebantur ecclesiae fidelium, ad quorum sanctificationem merita adhuc futura Christi capitis e sua misericordi promissione acceptavit Deus. Tali modo genus humanum convenienter ad futurum Salvatorem praeparabatur et ordinabatur. Sacrificia ergo V. T. futurum sacrificium Christi adumbrabant et iam per hanc futurorum umbram non poterant non aliquatenus de vi sui antitypi participare. Ita etiam ss. patres. Quapropter concilium Tridentinum (ses. 6. de iust. cp. 1) declaravit: *Nec gentes per viam naturae, nec Judaei quidem per ipsam etiam literam legis Moysi a peccato et potestate diaboli liberari aut surgere poterant.*

[4]) Admitti nequit opinio plurium protestantium (Bähr, Riehm, Keil) expiationem (כִּפֶּר) per sacrificia effectam constitisse in eo, quod peccata cooperirentur vel tegerentur tantum, quo peccator contra iram divinam custodiretur (Delitzsch), vel peccatum tectum e conspectu Dei removeretur, itaque poenam divinam non amplius provocaret; nam כִּפֶּר expiare = purificare, sanctificare (cf. verbum Assyriacum kuppuru = abstergere sc. a sordibus, Arabic. vero kaphara = tegere). H. Torczyner (ZDMG LXX [1916] 559) putat terminum technicum כִּפֶּר pro expiatione contractum esse ex כַּפֵּר פָּנִים (faciem tegere cf. Gn 32, 21; 20, 16). Phrases

parallelae sunt: *peccatum delere* (Jer 18, 23), *portare* (Lv 10, 17), *auferre* (Dt 21, 8 s.), *transferre* (2 Sm 12, 13; 24, 10), *mundare* (Is 6, 7), *proiicere in profundum maris* (Mich 7, 19). Peccata per expiationem vere auferri et tolli testantur verba Davidis: *Peccavi, aufer iniquitatem servi* (1 Par 21, 8), Dei ipsius: *Delevi ut nubem iniquitates tuas* (Is 44, 22), psalmistae: *Longe fecit a nobis iniquitates nostras* (Ps 102, 12), variae imagines (Os 5, 13) v. g. lotionis et dealbationis (Ps 50, 9; Is 1, 16. 18; Ez 36, 25), mutationis vestium (Zach 3, 4 s.), dimissio hirci die expiationis in desertum. Si peccata tecta vel cooperta tantum essent, Deus ea tantum non aspexisset nec punisset, attamen peccata ipsa remansissent. — J. Hehn, Sünde und Erlösung nach bibl. u. babyl. Anschauung, L. 1903. — J. Herrmann, Die Idee der Sühne im A. T. Eine Untersuchung über Gebrauch und Bedeutung des Wortes kipper, L. 1905; J. Köberle, Sünde u. Gnade im religiösen Leben des Volkes Israel bis auf Christum, M. 1905; Die Bedeutung der Sündenvergebung in der alttest. Frömmigkeit, NkZ XVI (1905) 20—50; W. Staerk, Sünde u. Gnade nach der Vorstellung des älteren Judentums, Tü. 1905; F. Bennewitz, Die Sünde im alten Israel, L. 1907; V. Kirchner, Subjekt, Objekt u. Zustandekommen der Sündenvergebung auf der prophetischen u. levitischen Religionsstufe des A. T., Th St Kr 1907, 1—44; W. Schrank, Babylonische Sühnriten, L. 1908.

[5]) Sacrificia expiatum non tantum mundum a peccati macula, sed et sanctificatum, Deo reconciliatum, gratum et acceptum reddebant, ut illustratur actione symbolica: Jesus sacerdos induitur festivis mutatoriis (Zach 3, 4 s.). Non obstat, quominus defuncti pii Israelitae in limbo patrum exclusi manserint a vita gloriae; nam ad hoc impedimentum removendum, quod erat per reatum totius humanae naturae, fides singulorum, per quam quidem a peccato personali purgabantur, minime sufficiebat, sed pretium sanguinis Christi, Salvatoris omnium, requirebatur.

[6]) A pluribus ss. patribus et scriptoribus ecclesiasticis (Justino, Ambrosio, Hieronymo, Augustino, Cyrillo Alex., Theodoreto, Joanne Dam., Gregorio M., Isidoro, Beda, Bernado) et scholasticis et conciliis quaedam caeremoniae religiosae Hebraeorum vocantur sacramenta, et quidem merito. Sacramenta V. T. erant signa rei sacrae (legalis sanctificationis), quam practice et efficaciter significabant, simulque typi gratiae per Christum conferendae. Ista signa autem erant visibilia, nempe actus sine verbis, ritus religiosi a Deo determinati, qui carnem tantum sanctificabant, seu legalem vel leviticam sanctificationem efficiebant (Heb 9, 13), ideoque animae characterem indelebilem non imprimebant, et quidem erant signa rememorativa, quae beneficia divina Israelitis in memoriam revocabant, demonstrativa, quatenus leviticam sanctificationem ipso actu collatam demonstrabant, et prognostica, quatenus messianae redemptionis pignora existebant.

Plerumque (col. Thomas, 1. 2. q. 102. a. 5) sex sacramenta V. T. numerantur: circumcisio, esus agni paschalis, variae lustrationes, consecratio sacerdotum, oblatio victimarum, esus panum propositionis et aliorum, quae sacerdotum usibus erant deputata. Quaedam eorum pertinebant *a)* communiter ad populum, *b)* quaedam specialiter ad ministros, et quidem sanctificatio aut incipiebat, aut augebatur, aut amissa reparabatur.

Quamvis sacramenta legalia in multis conveniant cum sacramentis N. T., tamen discrimen essentiale internum (praeter diversitatem caeremoniarum) inter utraque locum habet; erant enim illa tantum signa seu figurae, non causae gratiae. Discrimen sic edisserit decretum pro Armenis (in conc. Florentino vide Denzinger, Ench. n. 590): *Sacramenta N. L. multum a sacramentis differunt Antiquae Legis. Illa*

enim non causabant gratiam, sed eam solum per passionem Christi dandam esse figurabant; haec vero nostra et continent gratiam et ipsam digne suscipientibus conferunt; cf. et concilium Tridentinum, ses. 7. can. 2. 4. 6. (Ench. n. 727). Qua de causa ea in N. T. erant abroganda, ut definivit decretum pro Jacobitis (Ench. n. 603).

Congruentia institutionis sacramentorum V. T. repetitur *a)* e natura hominis lapsa: erant enim remedia contra ignorantiam, superbiam et inordinatam concupiscentiam, effectus peccati: *b)* e vocatione Israel tanquam populi Deo specialiter consecrati, e quo prodiret Messias; et *c)* e relatione naturae ad oeconomiam divinam salutis. Obligabantur ad ea recipienda Judaei tantum, et quidem non singuli ad singula, sed conditionatim ad quaedam eorum.

Cf. P. Schmalzl, Die Sakramente des A. T. im allgemeinen nach der Lehre des hl. Thomas von Aquin, Eich. 1883.

§ 27. *B.* Leges munditiei

J. G. Sommer, Biblische Abhandlungen, Bonn 1896, I 183—367; H. Schurtz, Die Speiseverbote, Hbg. 1893; A. Wiener, Die jüdischen Speisegesetze nach ihren verschiedenen Gesichtspunkten, Br. 1895; L. Katzenelson, Die rituellen Reinheitsgesetze in der Bibel u. im Talmud, MGWJ XLIII (1899) 1—17; 97—112; 193 bis 219; XLIV (1900) 385—400; 433—451; M. Grunwald, Die Hygiene der Juden, Dr. 1911; K. Wigand, Die altisraelitische Vorstellung von unreinen Tieren, AR XVII (1914) 413—436; J. Döller, Die Reinheits- u. Speisegesetze des A. T. in religionsgeschichtlicher Beleuchtung, Mstr. 1917.

a) Lustrationes sacrae

1. Jahve, utpote sanctus, voluit, ut Israel ubique et semper sanctum se exhiberet, ideo praescripsit leviticas lustrationes propter quosdam habitus et functiones corporales, quae hominem legaliter contaminabant et ad certum tempus a consortio cultus (i. e. ingressu in domum Dei, ab omni actu cultus publici, ab esu carnium sacrificalium), imo a societate arcebant. Sic religio Israelitam non tantum ad aras, sed etiam ad focos comitabatur. Discernuntur autem immunditiae[1]) cadaveris, leprae et functionum partium genitalium vel eorum, quae ad vitam hominis sexualem et ad mortem pertinent, quia haec e peccato originali orta erant et in his praeprimis effectus peccati se manifestant. Lustrationes hae remedia quasi erant ad tollendas praedictas immunditias ex statuto legis inductas; restituebant enim ex opere operato munditiem leviticam (non moralem), conscientiam culpae et poenae acuebant et desiderium futurae redemptionis excitabant[2]). Immunditiae erant aut leves, quae lotione simplici, aut graves, quae lotione cum cinere vaccae rufae, imo et sacrificiis erant mundandae.

[1]) Quamvis tales immunditiae saepius peccatum personale non supponant, tamen sunt effectus peccati, quo natura lapsa erat infecta; uti mors (cadaver) tanquam

stipendium peccati (Rom 6, 23), lepra, imago mortis, et genitalia, per quae in generando mors corporalis et spiritualis propagatur. Quaedam res, si tangerentur, v. g. morticinum, hominem eiusque vestimenta, aliae res, ut cadaver humanum, totam domum contaminabant, ita ut immundus immunditiam suam etiam propagaret. In quibusdam casibus homo erat immundus usque ad vesperam, in aliis per longius tempus.

[2]) Praescripsit Moses has leges (partim iam antea observatas Gn 31, 35), ut studium puritatis internae Hebraeorum promoveret, ita ut cum reverentia ad cultum divinum accederent, ut sanitati consuleret, mores redderet mansuetiores, eos ab ethnicismo secerneret atque a periculo seductionis in idololatriam removeret. Lustrationes erant typi sacramenti poenitentiae N. T.

2. Cadaver humanum per septiduum contaminabat domum, in qua mortuus iacebat, homines ingressos, omnia vasa aperta (Nm 19, 14 s.) et universas res per contactum cadaveris (Nm 31, 20 s.); similiter is 7 dies immundus erat, qui ossa vel sepulcrum tetigerat, (Nm 19, 16); iste immunditiam etiam propagabat ad omnia, quae tangebat. Homines tactu cadaveris immundi lustrandi erant aquâ lustrationis, qua die tertio et septimo aspergebantur (Nm 19, 17 ss.).

Contaminatio per cadaver humanum erat maxima, quia in morte corporis — ut multi dicunt — effectus peccati maxime elucet; ideo requirebatur aqua viva mixta cum cinere vaccae rufae in die tertio et septimo propter sanctitatem horum numerorum; qui (etiam advena) negligebat hunc ritum, exscindendus erat de ecclesia (Nm 19, 20). Qui morticina tangebat, immundus erat usque ad vesperam et se (atque vestimenta) lavare debuit; morticinum octo reptilium immundorum non tantum hominem, idem tangentem, sed et vasa et vestimenta, super quae cecidit, contaminabat usque ad vesperam, quae lavanda (vel confringenda) erant (Lv 11, 24—33). Bestiae mactatae non contaminabant. Contaminatio per tactum morticini minor erat, quia mors animalium non erat immediatus effectus peccati. — Cadaver a multis populis, antiquis et primitivis, contaminans habetur. Radix huius vulgatae opinionis quaerenda est in daemone, qui circa defunctum versans cogitabatur. Ad repellendum daemonem varia media adhibentur (cf. Döller, l. c. 125—167). Lex Mosaica sequitur ergo antiquam opinionem, si cadaver declarat immundum et contaminans, attamen legi de immunditie cadaveris subdit novam rationem, nempe probabiliter protestationem contra cultum defunctorum, qui apud populos finitimos vigebat nec Israelitis ignotus erat (cf. Döller, l. c. 256—258).

3. Lepra, dissolutio et corruptio organismi humani, imago mortis, a societate humana leprosum excludebat; leprosus mundatus speciali ritu et sacrificio a sacerdote recipiendus erat (Lv 14). Etiam lepra in aedibus (Lv 14, 34), et in vestimentis lineis vel laneis (Lv 13, 47) a sacerdote mundanda erat, vel aspersione vel destructione rerum.

Nomine ṣara'ath non solum morbus terribilis lepra vel elephantiasis significatur, sed isto nomine varii morbi cutis comprehenduntur. Nam lepra vix sanabilis erat, lex vero de mundando leprosum frequentiorem sanationem supponit. Nomine leprae etiam maculae coloris vestium aut domorum vocantur per aequivocationem; erant probabiliter lichenes (»Stockflechten« vel »Schimmel«) vel formationes plantarum, quae muros corrodebant (cf. Döller, l. c. 102—108).

4. Functiones genitalium aut normales aut morbidae, utpote quae cum coitu, generatione et concupiscentia cohaerent, aut morbum quemdam genitalium supponunt, contaminabant, et quidem: effusio seminis [1]), fluxus seminis et sanguinis [2]), atque puerperium [3]).

[1]) **Effusio seminis**, sive pollutio, sive in coitu, immundum reddebat virum (et uxorem vestimentaque) usque ad vesperam, quae immunditia a sacris arcebat et lotione tollebatur (Lv 15, 16).

[2]) **Fluxus seminis** vi morbi virum (et omnia contacta usque ad vesperam) contaminabat; si sanatus erat, septem dies post emundationem numerabat, et, lotis vestibus et corpore aqua viva, die octavo duos pullos columbarum offerebat (Lv 15, 2—15). — **Menstruatio** feminam septem diebus (et omnia contacta usque ad vesperam) immundam faciebat. Qui coierit inscie cum menstrua, septem diebus immundus erat, sciens autem morte plectebatur (Lv 15, 19—24), probabiliter coitus in hoc statu pro utraque parte vel pro exspectata prole nocivus habebatur. Mulier, quae **fluxum sanguinis** patitur, immunda erat durante passione et purganda, ut vir fluxu seminis laborans (Lv 15, 25—30).

[3]) **Puerpera**, quae peperit masculum, 7 dies (si feminam, 14 dies) immunda erat, et dein adhuc 33 dies (si feminam, 66 dies) in sanguine purificationis suae manebat, quo tempore sanctum tangere vel sanctuarium ingredi prohibebatur. Elapso tempore agnum anniculum in holocaustum et pullum columbae pro peccato (pauper tantum duos turtures) in templo offerebat et a sacerdote mundabatur (Lv 12). — Apud multos populos menstruatio, coitus, puerperium immundum reddens habetur. Apud multos primitivos populos menstruans vel puerpera in propriam casam se recipere debet. Radix immunditiei menstruationis quaerenda esse videtur in secretione sanguinis, qui a multis populis »Tabu« habetur. Simile quid valet de effusione vel fluxu seminis, nam verbum זוב de fluxu seminis vel sanguinis usurpatum rem miram supponit. Tota vita sexualis homini primitivo res mira videtur; ipse in illa influxus daemoniacos supponit. Legislatio V. T. ergo iterum sequitur sententiam popularem de immunditie quorumdam casuum in vita sexuali, si menstruantem, puerperam, coeuntes, fluxum seminis vel sanguinis habentes immundos declarat et quidem probabiliter eum in finem, ut protestetur contra cultum obscoenum, cultum phalli populorum finitimorum. Si vero puerpera in partu puellae longius immunda habebatur, ratio non in humiliore statu generis feminei quaerenda est, nam puerpera immunda fiebat non per prolem, sed per quasdam res in partu, quae (sc. secretiones) in partu puellae secundum opinionem antiquam longius duraturae sunt quam in partu pueri (cf. Döller, l. c. 10—76).

b) Leges convivales

1. Etiam **nutrimentum** Israelitarum legi subordinatum erat. Per leges **convivales** Deus inter mundum et immundum distinxit Lv 11 [1]); immunda et omnia Deo sacrata [2]) comedere prohibuit, tum propter reverentiam Deo exhibendam, tum, ut Israel suae electionis prae gentibus ac vocationis suae continuo memor esset, se sanctum et purum Deo, cuius erat pars, exhiberet, ne vias ethnicorum ambularet; nam nonnulla animalia Hebraeis prohibita erant, quae in cultu gentium magni mo-

menti erant, certis diis sacrata erant vel daemoniaca habebantur, v. g. pisces sine pennulis et squammis ob similitudinem cum serpente, animali daemoniaco[3]).

[1]) Immunda erant: *a)* quadrupedia, quae ungulam integram non dividunt nec ruminant, et quae super manus ambulant, ut camelus, asinus, sus, lepus, ursus, felis etc.; *b)* reptilia omnia (exceptis 4 speciebus locustarum), quae gradiuntur super quatuor pedes nec habent longiora retro crura; *c)* aquatilia, quae pinnulas et squammas non habent (anguilla); *d)* nonnullae (24) species avium, praeprimis, quae carne vescuntur, ut aquila, milvus, vultur, corvus, struthocamelus, noctua, accipiter, vespertilio etc. (Lv 11; Dt 14); *e)* morticinum erat etiam caro munda non rite mactata, bestiae, quae hominem occiderant et ideo lapidatae sunt (Ex 21, 28), carnes a bestiis laceratae vel praegustatae (Ex 22, 31 ṭ^erephâ), caro hoedi cocta in lacte matris (Ex 23, 19), vix ob quandam sympathiam vel humanitatem (J. Döller, Th Gl I [1909] 379 s.), sed quia huiusmodi cibus saepe in usum superstitiosum veniebat (cf. Döller, Reinheits- u. Speisegesetze 213—218), cibus et potus in vase non cooperto, in loco morientis vel mortui exstante (Nm 19, 15), et omne, quod sacrificio idolorum destinabatur: idolothyta (Act 15, 29). Distinctio animalium mundorum et immundorum perantiqua est (Gn 7, 2 s.) et apud omnes fere gentes invenitur. Rationes, ob quas diversae gentes a quibusdam cibis se abstinebant et abstinent, initio diversae erant (cf. Döller, l. c. 168—181).

[2]) Deo sacra erant: adeps (bovis, agni, caprae), sanguis animalium, primitiae messis; poma lignorum anno quarto a plantatione Deo sanctificanda erant; priorum vero trium annorum fructus erant immundi (Lv 19, 23 s.). De prima causa huius immunditiei cf. Döller, l. c. 262 s. Esus adipis et sanguinis morte damnabatur. Ob pietatem (Gn 32, 32) Israelitae nervum ischiadicum non comedunt.

[3]) Leges convivales Israelitarum non sunt repetendae a religione gentium nec institutae ob causas medicinales vel diaeteticas, quia nonnulla animalia sunt aut insalubria, aut ad comedendum minus apta, aut taedium naturale excitant, nec latae, per quas sanitati animae consuleret Deus (Josephus et rabbini), sed a Deo praescriptae ob finem religiosum, et quidem non tam ob momentum symbolico-asceticum, ut essent admonitio allegorica ad evitanda vitiorum mala ac sequenda virtutum bona (Philo, Irenaeus, schola Alexandrina, Augustinus, Thomas, 2. 2. q. 102. a. 6), quam ob rationes positivas, nempe *a)* ut electio Israel e gentibus eiusque dignitas sacerdotalis continuo memoraretur; *b)* ut Israel a gentibus separaretur earumque spurcitias et superstitionem sedulo caveret: *Ego Dominus Deus vester, qui separavi vos a ceteris populis. Separate ergo et vos iumentum mundum ab immundo, et avem mundam ab immunda, ne polluatis animas vestras in pecore . . . Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, et separavi vos a ceteris gentibus, ut essetis mei* (Lv 20, 24—26). Ceterum ab initio non omnibus animalibus prohibitis eadem ratio subesse videtur. Quaedam animalia ut sus prohibita erant, quia in cultum alienum et superstitiosum veniebant (cf. Is 65, 4) et aliis populis sacra erant; alia animalia immunda habebantur tamquam animalia daemoniaca ut serpentes eisque similia animalia ut anguillae; alia immunda habebantur ob formam odiosam, v. g. quae formam mixtam exhibent ut anguilla vel struthocamelus, ut iam nomen indicat, qui medium locum inter genus animantium, quod animal parit, et aves tenet; alia denique immunda erant ob vivendi rationem, quia carne aluntur. Legislatio Mosaica quaedam animalia immunda iam invenit eaque retinuit, eorum vero abstinentiae religiosum finem subdidit.

Discrimine inter Judaeos et gentiles in ecclesia christiana sublato etiam leges convivales sunt abolitae (Act 10, 13 s., Col 2, 16).

2. Praecipua alimenta erant: panis[1]), terrae fructus, carnes, mel[2]); potus: aqua, lac, vinum, sicera[3]). Principalis refectio erat sub vespere (coena). Convivae ad mensam vel assidebant vel in lectulis accumbebant[4]).

[1]) Panis conficiebatur a mulieribus e frumento et e farina hordeacea (cf. G. Dalman, Die Mehlarten im A. T., Alttestamentl. Studien, R. Kittel dargebracht, L. 1913, 61—69). Frumentum in singulis familiis molebatur parva molâ. Haec duobus rotundis lapidibus constabat, quorum superior in orbem volvebatur, ita ut grana inter lapides posita tererentur, et quidem ope manubrii, aut ab asinis in orbem circumductos (mola asinaria Mt 18, 6), aut a servis et ancillis (Ex 11, 5; Is 47, 2), aut a captivis (Jdc 16, 21; Thr 5, 13) motos. In mola maiori duae quoque mulieres molebant (Mt 24, 41). Quandoque panes sub cinere (subcinericii) coquebantur.

[2]) Mel apum (דְּבַשׁ) erat silvestre (Mt 3, 4; Mc 1, 6), quod praeprimis in fissuris montium (Dt 32, 13; Ps 80, 16) vel in arboribus (1 Sm 14, 25) inveniebatur. Textus biblicus non clare indicat, utrum Hebraei apes etiam coluerint. Mel adhiberi solebat tum in cibum, tum ad dapes condiendas et magni habebatur (Ex 3, 8; Sir 39, 31). Ceterum dubium est, utrum omnibus locis, in quibus de dᵉbaš sermo est, revera mel apum an non nonnumquam substantia melli similis, ex uvis praeparatus syrupus, intelligenda sit, quae hodie in Syria dibs vocatur.

[3]) Sicera (שֵׁכָר, Assyr. šikaru, Graece σίκερα) generatim erat liquor inebrians ex granis hordei fermentatis aut ex dactylis palmarum aliisque fructibus aut ex melel paratus, quo abstinebant sacerdotes ministerio fungentes, naziraei et Rechabitae, de quibus cf. Jer 35. Ex vino et sicera parabatur acetum, quod aqua mixtum potui inserviebat (Nm 6, 3: Ruth 2, 14). Frequentissime schekhar ponitur iuxta vinum יַיִן וְשֵׁכָר (Lv 10, 9; Nm 6, 3 etc.).

[4]) Prima refectio sumebatur circa meridiem (cf. Gn 43, 16. 25). Attamen ordinaria coena tempore solis occasus habebatur (cf. Ex 12, 6; Ruth 2, 14; 3, 7; Lc 17, 8). In simplici coena Hebraei vinum non bibebant; phrasi *panem comedere* (Gn 37, 25), qua coena significatur, correspondet *aquam bibere* (1 Rg 13, 8). Preces post coenam in V. T. (Dt 8, 10) commemorantur, non autem ante coenam. 1 Sm 9, 13 sermo est de benedictione hostiae. Hebraeos vero etiam ante coenam orasse ex epistola »Aristeae« 184—186 et Oraculis Sibyllinis IV 25 s. concludere possumus (col. Mt 14, 19; 15, 36; 26, 26).

Circa mensam appositi erant lectuli generatim tres, quorum singuli rursus tres homines (cf. triclinium) capiebant. In his singuli discumbebant (cf. Am 2, 8; 6, 4) super latus sinistrum reclinati et pedibus extra mensam versus terram demissis (Joa 21, 20). Primis vero temporibus Hebraei ut olim Aegyptii, Graeci, Romani ad mensam sedebant (cf. Gn 27, 19; Jdc 19, 6; 1 Sm 20, 5. 24; 1 Rg 13, 20). Lectus medius honoratiori convivae cedebatur. Hebraei cibos e patella in os inferebant manu vel digitis, panem intingebant in ius (Is 65, 4; Mt 26, 23; Joa 13, 26), unde orta consuetudo, manus lavandi ante et post mensam. Inter coenandum amoenis colloquiis et honestae laetitiae indulgebant, praesertim post vini haustum (inebriari). Cf. Kortleitner, l. c. 491—497.

§ 28. *C.* Reliquae actiones religiosae

1. Vota, quae pia sensa fovent et religionem promovent, Moses ex antiqua consuetudine (Gn 28, 20) ad religionis exercitium retinuit eorumque obligationem inculcavit, nequaquam vero ad ea vovenda excitavit (Dt 23, 21—23), imo res, quas quis spoponderat, redimere fas erat[1]) (Lv 27). Vota erant aut positiva, quibus res, animal vel persona Deo consecrabatur[2]), aut negativa, quae in abstinentia a rebus licitis consistebant, ut votum naziraeatus[3]). Etiam ieiunium noverat lex antiqua[4]).

[1]) Exceptis animalibus, ad oblationem idoneis, anathematizatis. Deo voveri non poterat, quod ei de iure debitum erat, ut primitiae, decimae, porro merces prostibuli (Dt 23, 18) et hostia debilis (Mal 1, 14). Pater vota filiae, et maritus vota uxoris irritare poterat, si statim, ut audierit, contradixit (Nm 30). Frequentiam votorum confirmant Gn 28, 20; 31, 13; Jdc 11, 30; 2 Sm 15, 8; Jon 1, 16; Nah 1, 15; Ps 65, 13.

[2]) Animalia devota, si ad sacrificandum erant idonea, offerebantur; seclusa vero ab altari vendebantur a sacerdotibus. Pecuniae agri et domus devotae cedebant sacro tabernaculo vel templo, nisi agri ante annum iubilaeum redempti sint.

[3]) Vir et femina speciali modo Deo se consecrare poterant (unde nazir [נָזִיר a נָזַר = separare, consecrare] i. e. *dedicatus, consecratus,* plene *nazaraeus Dei* Jdc 13, 5 vocatus) eo, quod a vino, omni inebriante potu et ab eo, quidquid de vite paratur (ab uvis recentibus et siccis, aceto), a quacunque contaminatione per cadavera abstinerent, et caesariem (symbolum incrementi virtutum et vigoris) non raderent. Naziraeus, etiam inopinate contaminatus per mortuum, die septimo purgationis caput radere et die octavo duos turtures in holocaustum et pro peccato, atque agnum pro delicto offerre, et tali modo mundatus votum denuo inchoare debuit, ita ut dies priores non numerarentur. Tempore voti elapso agnum in holocaustum, ovem pro peccato (i. e. peccatis suis generatim), arietem tanquam sacrificium eucharisticum et canistrum panum azymorum, oleo conspersorum, et libamina obtulit; coma eius ante ostium tabernaculi amputata cum sacrificio pacifico concremabatur (Nm 6). Naziraeatus votum erat aut temporarium (cf. Nm 6, 5), aut perpetuum (1 Sm 1, 11). Interdum parentes filios (nondum natos) Deo vovebant, v. g. Samuelem (1 Sm 1, 11), Samsonem (Jdc 13), Joannem Baptistam. Naziraei, a mundo eiusque deliciis separati et specialiter Deo consecrati, magna fruebantur apud populum auctoritate, hinc periculo instante eorum intercessio implorabatur (1 Mach 3, 49). Naziraeatus typus rei monachicae exstitit. Naziraeis quodammodo similes erant Rechabitae, qui a vinearum et agrorum cultura se abstinebant et in tentoriis habitabant (Jer 35, 2—10). Cum studio Jahvismi flagrarent et culturam Chananaeorum repudiarent, apud populum magna auctoritate fruebantur (cf. 2 Rg 10, 15 ss.).

[4]) Praeter ieiunium in die expiationum lege praescriptum (Lv 16, 29; 23, 27) nonnunquam in publicis calamitatibus ad Deum placandum ieiunium erat decretum (Jdc 20, 26; 1 Sm 7, 6; 31, 13; 2 Par 20, 3; Jdt 4, 8; Bar 1, 5; Joel 1, 14; 1 Mach 3, 47), nam ieiunio humiliabatur anima (Ps 34, 13). Tempore postexilico ieiunarunt Judaei die 17. Tammuz in memoriam Jerusalem per Chaldaeos expugnatae (Zach 8, 19 col. Jer 39, 2), die 9. mensis Ab ob templi concrematione (Zach 7, 3. 5), die

3. Tischri ob occisionem Godoliae (Zach 7, 5 col. 2 Rg 25, 25) et die 10. Tebeth propter obsidionem Jerusalem (Zach 8, 19 col Jer 39, 1; 2 Rg 25, 1). Singuli etiam in dolore, luctu, in rebus adversis ieiunabant. Ieiunio plerumque signa externa erant iuncta: cilicium, scissio tunicae, sparsio cineris super caput (1 Rg 21, 27; Jon 3, 5 s.). F. Bittner, De Graecorum et Romanorum deque Hebraeorum et Christianorum sacris ieiuniis, Posnae 1846; A. Neuwirth, Das Verhältnis der jüdischen Fasten zu denen der alten Heiden, B. 1910; K. Fruhstorfer, Fastenvorschriften u. Fastenlehren der hl. Schrift des A. B., Th pr Q LXIX (1916) 59—72.

2. Voto cognatum erat iusiurandum[1]), cui plerumque imprecatio aut execratio erat adiuncta. Periurium erat vetitum (Lv 19, 12) et expiari debuit (Lv 5, 4—7). Praeoptata erat benedictio[2]) patris moribundi, e contra timebatur execratio, qua iustitia et ira divina (ut in psalmis maledictoriis) in vindictam provocabatur (Gn 9, 25; 27, 12). Inter execrationes maxime eminet anathema[3]).

[1]) Nonnullis in casibus iusiurandum lege praescriptum erat (Ex 22, 8; 1 Rg 8, 31). Formulae iurisiurandi erant: *Vivit Dominus, sit Dominus inter me et te, haec faciat Dominus, si* (hoc facio aut non facio), *sit Dominus inter nos testis veritatis et fidei, vivo ego in aeternum* (Dt 32, 40) *etc.* Hebraei iurabant elevata manu ad caelum (Dt 32, 40) vel etiam ponebant manum subter femur alterius (Gn 24, 2; 47, 29). Nonnunquam maledictio ab altero conditionatim pronunciata a iurante confirmatur verbis: amen, amen (fiat, fiat) (cf. Nm 5, 21 s.). Jurare per deos, Baal (Jer 5, 7; 12, 16), per delictum Samariae, i. e. vitulum aureum (Am 8, 14), vetitum erat. Pharisaei iurabant per coelum, terram, caput, templum, aurum templi, quem abusum Christus carpebat (Mt 5, 34—36; 23, 16—21). Proprietates iurisiurandi notat Jeremias (4, 2): *Jurabis in veritate, et iudicio, et iustitia.* Esseni iuramentum, excepto eo, quod in professione emittebant, prorsus repudiabant. — J. Happel, Der Eid im A. T., L. 1893; R. Lasch, Der Eid, seine Entstehung u. Beziehung zu Glaube u. Brauch der Naturvölker, St. 1908; F. Thudichum, Geschichte des Eides, Tü. 1911; J. Pedersen, Der Eid bei den Semiten in seinem Verhältnis zu verwandten Erscheinungen sowie die Stellung des Eides im Islam, Str. 1914.

[2]) Lex Mosaica ius benedicendi nec paternum nec regium (1 Rg 8, 55) coartabat; et sacerdotes speciali benedicendi facultate (Nm 6, 23—27) instruxit, cui Deus benedictionem suam adiungendam promisit. Benedictio pronunciata habebatur irrevocabilis (cf. Gn 27, 37).

[3]) Anathemate (cherem cf. Arab. ḥarama = vetare) homines pertinaciter scelesti, animalia et res iustitiae divinae devovebantur et sic devota physice vel civiliter erant destruenda (Lv 27, 28 s.); idem nonnisi e voto (Nm 21, 2 s.) vel iussu divino (1 Sm 15, 3) a magistratu infligebatur hominibus, populis et urbibus, qui Deum oderant, vel idololatris. Varii autem sunt eiusdem gradus: *a)* Israelitae Molocho immolantes occidebantur (Ex 22, 20). *b)* Si urbs diis alienis servierat, incolae et pecora deleri et supellectilia succendi debuerunt (Dt 13, 13—17). *c)* Anathema decretum erat contra urbes Chanaan, quarum (e. g. Jericho) incolae cum animantibus percutiendi, res pretiosae in thesauris sacris reponendae erant (Dt 20, 16; Jos 6, 17—19); in nonnullis urbibus, ut Amorrhaeorum, tantum homines occidebantur, pecora et supellex cedebant in usum victorum (Dt 2, 34 s.; 3, 6 s. col. Jos 8, 2) vel etiam mulieres et infantes exercitui dividebantur (Dt 20, 14 s.). Amalecitarum anathematiza-

torum homines et pecora (1 Sm 15, 3). Madianitarum viri et mulieres tantum (Nm 31, 7—9) percutiebantur. Ad augendam poenam anathematis reaedificatio urbis deletae interdicebatur et in eum, qui eam aedificaturus erat, maledictio pronunciabatur (Jos 6, 26) vel sal in ea dispergebatur (Jdc 9, 45). Poena anathematis apud alios quoque populos ut Moabitas (cf. columnam Mesae lin. 16 s.) et Assyrios (cf. 2 Rg 19, 11; Is 37, 11; 2 Chr 32, 14) invenitur. Huc pertinet etiam *devotio* apud Romanos. Tempore postexsilico Judaei inobedientes vel res theocraticas contemnentes (Esr 10, 8) per synagogam aut plane aut per 30 dies e communitate excludebantur vel excommunicabantur. Tempore Talmudico duae species excommunicationis commemorantur: Niddui i. e. exclusio a synagoga (cf. Lc 6, 22; Joa 9, 22; 12, 42; 16, 2) et Cherem vel Schammata i. e. excommunicatio magna, quae cum exsecratione coniuncta erat. Cf. F. Schwally, Semitische Kriegsaltertümer, L. 1901, I 29—44; J. Döller, Der Bann (Herem) im A. T. u. im späteren Judentum, Z k Th XXXVII (1913) 1—24.

3. In memoriam Deum esse dominum terrae promissae et Israelitas esse colonos et advenas (Lv 25, 23) praecepit Moses, ut primitiae frugum[1]), primogenita hominum et pecoris[2]), atque decimae[3]) Jahve sanctificarentur.

[1]) Primitiae frumenti, vini, olei, ficorum, malogranatorum, mellis, lanae ex ovium tonsione Deo sacrae (Ex 23, 19; Dt 18, 4), sub certo ritu et cum professione praescripta sacerdotibus tradebantur et quidem ad renovandam quotannis Dei creatoris et benefactoris memoriam (Dt 26, 2 s.; Nm 18, 12). Poma lignorum anno quarto tanquam »laudabilia Domino« cedebant in usum sacerdotum (Lv 19, 24). In altero die paschatis manipulus et festo pentecostis duo panes fermentati tanquam primitiae messis offerebantur. Secundum 2 Rg 4, 42 Hebraei prophetis quoque panes primitiarum deferebant.

[2]) In memoriam plagae decimae, Aegypto inflictae, et salvationis Israelitarum omnia primogenita ex hominibus et pecoribus erant Deo consecrata (Ex 13, 2; Nm 3, 13; 18, 15); et quidem *a)* primogenita masculina de hominibus redimenda erant quinque siclis argenteis, quia proprie sacerdotio destinata erant (Nm 18, 16); *b)* primogenita munda atque integra e pecoribus immolanda erant in sacrificia pacifica, si autem non immolabantur, et *c)* primogenita immunda redimenda erant (Lv 27, 27).

[3]) *a)* Decimae frugum et pomorum arborum, bovis, ovis, caprae Levitis tradendae erant, ast et redimi poterant (Lv 27, 30 s.; Nm 18, 21). *b)* Decima pars harum decimarum a Levitis tradebatur sacerdotibus. *c)* Decimae frumenti, olei, vini, primogenita de armentis et ovibus quotannis in loco sacro in convivium convertebantur, ast et redimi poterant (Dt 14, 23—27). *d)* Anno tertio decimae de omnibus, quae nascuntur, adhibendae erant in convivium, ad quod Levitae, pauperes et advenae invitabantur: decimae pauperum (Dt 14, 18 s.; Tob 1, 7). Alii diversas de decimis leges diversis temporibus attribuunt statuentes illas leges non simul, sed diverso tempore in usu fuisse (cf. G. Hoberg, Moses u. d. Pentateuch, Fr. 1905, 60—68). Usum decimarum antemosaicum testatur Gn 14, 20. — Praeterea omnes Israelitae, etiam in diaspora viventes, ab anno 20. vitae dimidium sicli in usum templi dare obligabantur (Ex 30, 12 col 2 Par 24, 6 — didrachma Mt 17, 23). — O. Eißfeld, Erstlinge u. Zehnten im A. T., L. 1917.

Leges iudiciales

§ 29. Instituta politica et civilia

1. Praeter leges caeremoniales Deus per Mosen etiam leges iudiciales dedit ad ordinandum populi statum secundum iustitiam et aequitatem, quae in quatuor classes[1]) dividi possunt. Cum respublica Hebraeorum fuerit theocratica, ex modo regiminis, sub quo vixerunt Israelitae, horum ius et conditio civilis essentialiter differebant a gentilibus. Potestas principum non erat dominorum arbitrariorum, sed vicariorum et ministrorum Dei; nam magistratus legibus divinis erat plane subiectus, atque iudicia nomine divino, et quidem secundum has leges, exercebat. Postquam Moses, internuntius Dei et populi, mortuus est, potestas eius in pontificem, tanquam vicarium Jahve, transiit, Josue non erat nisi dux designatus ad terram Chanaan expugnandam et dividendam.

[1]) Thomas (1. 2. q. 104. a. 4): *Quadruplex ordo in aliquo populo inveniri potest: unus quidem principum populi ad subditos; alius subditorum ad invicem; tertius eorum qui sunt de populo ad extraneos; quartus ad domesticos.* Judicialia V. T. praecepta Christo veniente evacuata sunt; vim obligandi e paedagogica institutione divina vel humana habuerunt.

2. Moses, Jethronis suasu, ad negotia levia tractanda e singulis tribubus, generationibus et familiis principes (seniores) elegit (Ex 18, 25). qui una cum Levitis (Dt 17, 9) iudicium ferrent. Hi senatum loci et in unum congregati comitia constituebant atque totum populum repraesentabant. Regno introducto reges iudicabant (2 Sm 14, 2 ss.; 1 Rg 3, 16 ss.). In causis difficilioribus oraculum (Ex 18, 5) vel propheta (1 Sm 7, 15—17) consulebatur. Crimen religiosum (peccatum) a iudice propter regimen theocraticum poenis, lege statutis, puniebatur[1]). Iudicium publice (voce) habebatur et quidem antiquo tempore in sanctuario, nam res »coram Deo« deferebatur (Ex 22, 7—10). Propheta vel prophetissa ut Debora iudicabat sub palma (Jdc 4, 5), in urbibus iudicium habebatur in portis (Dt 16, 18: 17, 5; 21, 19; Am 5, 10), quia ibi multi homines conveniebant et facile testes inveniri poterant, nam fere semper (2 vel 3) testes adhibebantur (Dt 17, 6; 19, 15). Pauperes saepe iniustis sententiis iudicum opprimebantur (Is 1, 23; 5, 23; Am 5, 12) et numerus falsorum testium in dies crescebat (Prov 6, 19; 12, 17) cf. O. Bähr, Das Gesetz über falsche Zeugen nach Bibel und Talmud, B. 1882; J. Horovitz, Untersuchung zur rabbinischen Lehre von den falschen Zeugen, Frk. 1914. Seriori tempore res etiam per literas peragebatur, nam Dt 16, 18 iuxta šophetim (iudices) etiam šoṭe-

rim i. e. scribae (cf. v. Assyr. šaṭâru = scribere) commemorantur. Vetus lex Israelitas maxime per temporales promissiones et comminationes Deo adstringebat nec spirituales excludebat[2]).

[1]) Ita idololatria (Dt 17, 2—5) et seductio ad eam (Dt 13), hariolatio (Lv 20, 6), incantatio (Ex 22, 18), auguratio (Lv 19, 26), blasphemia (Lv 24, 16), violatio sabbati (Ex 31, 14), incestus (Lv 20, 11), adulterium (Lv 20, 10; Dt 22, 22), violatio reverentiae erga parentes (Dt 21, 18) etc. capite puniebantur. M. Duschak, Das mosaisch-talmudische Strafrecht, W. 1869; F. Schulte, Das mosaische Privatrecht, Pad. 1872; J. M. Rabbinowicz, Législation criminelle du Thalmud, P. 1876; J. Klein, Das Gesetz über das gerichtliche Beweisverfahren nach mosaisch-talmudischem Recht, Hl. 1885; H. Oort, Oud-Israëls rechtswezen, Lei. 1892; G. Förster, Das mosaische Strafrecht in seiner geschichtlichen Entwicklung, L. 1900; A. Walther, Das altbabylonische Gerichtswesen, L. 1917.

[2]) Is 1, 23; Zach 7, 9.

3. Cives theocratiae gaudebant speciali tutela Dei tanquam vindicis afflictorum. Hebraeorum reipublicae cives censebantur: *a)* qui utroque parente nati erant Hebraei et circumcidebantur; *b)* qui alterutro parente Hebraeo orti religionem Hebraicam profitebantur; *c)* proselyti, qui caeremonias (purificationes, comestionem agni paschalis etc. Ex 12, 48) cum circumcisione accipiebant, exceptis iis, quibus tantum habitare inter Hebraeos permittebatur: gerim i. e. peregrini[1]).

[1]) E. Weil, Le prosélytisme chez les Juifs selon la Bible et le Talmud, Str. 1880; A. Bertholet, Die Stellung der Israeliten und der Juden zu den Fremden, Fr. 1896; M. Peisker, Die Beziehungen der Nichtisraeliten zu Jahve nach der Anschauung der altisraelitischen Quellenschriften, Gi. 1907; Schürer, l. c. III 150 bis 188.

4. Inter leges, quae relationem civium ad invicem determinant, pertinet *a)* lex agraria[1]), cuius vigore terra, a Deo patriarchis promissa, inter Israelitas ut heredes et colonos aequali modo erat distribuenda (Nm 26, 53 s.). *b)* Saluti et vitae civium consuluerunt varia supplicia vel poenae[2]). *c)* Bonis fortunae prospexit Deus per alias utiles leges[3]). *d)* Avaritiam possessorum et depravationem agrorum praecavit agri cessatio anno sabbatico praecepta.

[1]) Cuivis Israelitae proprius erat ager, unde suos sustentaret, atque familiae (primogenito) ita erat hereditarius, ut nemini liceret, eum in perpetuum vendere vel emere; nam anno iubilaeo gratis erat restituendus domino. Moses consuetudinem, agrorum terminos lapidibus signandi in legem convertit et anathematizavit eos, qui terminos clam dimovere conarentur (Dt 19, 14; 27, 17) (cf. lapides *Kudurru* apud Assyrios-Babylonios). — Nowack, Die soz. Probleme in Israel u. deren Bedeutung f. d. relig. Entwicklung dieses Volkes, Str. 1892; Buhl, D. soz. Verhältnisse der Israeliten, B. 1899.

[2]) Poenae erant variae: *a)* mortis, et quidem lapidatio, quae erat gravissima poena. Maleficus educebatur (Lv 24, 14. 23; Dt 17, 5; Act 7, 58) ex castris vel urbe et ab universo populo lapidabatur; testes primos lapides in reum proiciebant

(Dt 17, 7). Statuta erat in 18 crimina (v. g. idololatriam Dt 17, 2—5, violationem sabbati Nm 15, 35, blasphemiam Lv 24, 16 etc.). Malefici lapidibus quasi cooperiebantur (Jos 7, 25 s.) (cf. R. Hirzel, Die Strafe der Steinigung, A S G W phil.-hist. Kl. XXVII 7 [1909] 225—266). Cum poena capitis nonnunquam ad augendam poenam concrematio (Lv 20, 14; 21, 9) aut suspensio cadaveris erat coniuncta. Poena ignis statuta erat contra eos, qui matrem uxoris suae sibi in matrimonium copularent (Lv 20, 14) et contra filiam sacerdotis in fornicationem lapsam (Lv 21, 9). Benzinger (Arch.[2] 360) putat primam formam legis non filiam sacerdotis, sed bath levi i. e. levitissam (Levitin), Deo sacratam virginem (Vestalin) spectasse. Reliqua supplicia in V. T. obvia: distendi (Heb 11, 35), serrari (2 Sm 12, 31; Heb 11, 37), vivum concremari in camino ignis (Dn 3, 20), originis erant extraneae. — *b)* Poenae corporales, et quidem flagellatio cum virga vel flagellis; reus ad summum 40 seu 39 plagis (cf. 40 dies poenitentiae et ieiunii et luctus) verberabatur (Dt 25, 2 s.; 2 Cor 11, 24). *c)* Excommunicatio vel excisio e populo atque privatio bonorum et iurium spiritualium (Esr 10, 8), quae erat poena gravissima. *d)* Poena talionis, vi cuius vita pro vita, oculus pro oculo etc. reddebatur (Ex 21, 23—25; Lv 24, 20), necessaria erat ad potentiorum insolentiam et inferiorum rebellionem reprimendam; leviores laesiones lytro (Ex 21, 19), compensatione, dimissione servi caesi, servitute vel aliis satisfactionis modis redimi poterant (Ex 21, 26 s.). Lex talionis ad animalia quoque extendebatur (cf. Ex 21, 28). Nonnulli ut J. Horovitz (Auge um Auge, Zahn um Zahn, in Judaica, Festschrift zu H. Cohns 70. Geburtstag, B. 1912, 609—658) illam legem non verbotenus intellegunt, sed restitutionem tantum convenientem verbis exprimi dicunt. Cum lege talionis cohaeret ultio sanguinis, vi cuius executio supplicii, in homicidam statuta (Gn 9, 6), devolvebatur in fratrem aut proximum cognatum (Goël); hoc antiquissimum ius, ubique receptum, Moses servavit quidem, ast abusum eius praecavit assignando asyla vel urbes refugii homicidis involuntariis (cf. O. Procksch, Über die Blutrache bei den vorislamitischen Arabern, L. 1899; Rieber, Die Blutrache u. das ius talionis im mosaischen Gesetze, Kath. LXXXII [1902 II] 312—332; E. Merz, Die Blutrache bei den Israeliten, L. 1916). *e)* Celerrima iustitiae executio carceres superfluos quidem faciebat, sed nonnunquam damnati ibi includebantur (Lv 24, 12); tempore postexsilico carceres etiam poenae instar adhibebantur (Jer 37, 15; Esr 7, 26) et quidem aut in portis (Jer 20, 2) aut in atriis palatii (Jer 32, 2; 37, 20). Ceterum in lege divina frequenter ultio prohibetur et oblivio iniuriarum commendatur (Lv 19, 18). J. Weismann, Talion u. öffentliche Strafe im mosaischen Rechte, L. 1913; J. Jelitto, Die peinlichen Strafen im Kriegs- u. Rechtsleben der Babylonier u. Assyrer (Diss.), Br. 1913.

[3]) Lege vetitum erat, ab Hebraeis — non autem ab alieno — usuram accipere pro mutua pecunia (Ex 22, 25; Dt 23, 19 s.); item ne debita anno sabbatico exigerentur (Dt 15, 1), ne quis rem ad vitam necessariam ut molam vel vestimentum in pignus sumeret (Dt 24, 10—13), ne merces indigenti denegaretur (Dt 24, 14), ne pondera diversa (maius et minus) haberentur (Dt 25, 13). Praecepit insuper Deus, ut in mutuo consortio studia caritatis prosequerentur, v. g. surdo non maledicendum, caeco offendiculum non ponendum, remanentes ex collectione spicas, olivas et racemos pauperibus relinquendos, pecora errantia ad dominum suum reducenda (Ex 23, 4; Lv 19, 14; Dt 22, 1 s.); nam et ipsi, cum Aegyptiis servierint, optaverant, ut erga se liberales et humani essent. — D. Cassel, Die Armen-Verwaltung im alten Israel, B. 1887; J. Hejčl, Das alttest. Zinsverbot im Lichte d. ethnologischen Jurisprudenz

sowie d. altorient. Zinswesens, Fr. 1907; J. Nikel, Das A. T. u. die Nächstenliebe (BZFr VI 11—12), Mstr. 1913; E. Benamozegh, Israël et l'humanité, P. 1914.

5. Theocratia induxit maximam separationem Hebraeorum a gentibus, tum ad idololatriam cavendam et exstirpandam, tum ad mores ethnicos et idololatricos evitandos; ideo separationis huius sensus animis Hebraeorum frequenter inculcabatur (Ex 19, 5; 23, 32; Lv 20, 24; Dt 7, 5). Huc spectant: *a)* ciborum discrimen lege constitutum, ob quod Israelitae et ethnici a mutuo congressu et convictu penitus abstinere debebant. *b)* Morum et rituum differentia[1]). *c)* Lex agraria, vi cuius Deus populum totum rei agrariae addixit et mercaturam cum exteris coarctavit, eo magis, quia Palaestina omnia ad victum necessaria subministrabat. *d)* Vetitum foedera cum gentibus pangendi[2]) et *e)* connubia cum filiabus gentium ineundi[3]). — Omnes Israelitae exceptis Levitis militare debebant. Instante bello exempti erant: *a)* qui domum novam aedificaverunt et nondum dedicaverunt, *b)* qui plantavit vineam atque ex ea fructum nondum percepit, *c)* qui sponsam nondum in domum deduxit et *d)* omnes formidolosi (Dt 20, 5—8)[4]).

[1]) V. g. praecepta de non arando bove et asino simul coniunctis, de non induenda veste ex lino et lana contexta (Dt 22, 10 s.), de non serendis in agro diversis seminibus (Lv 19, 19).

[2]) Propter periculum subversionis, perfidiae, scandali (Ex 34, 12; 2 Par 16, 7), unde prophetae perpetuo in foedera cum gentibus invehuntur (Is 30, 2; 31, 1; Os 5, 13; 7, 11).

[3]) Duo postrema vetita tantum gentes Chanaan (Dt 7, 1—4) et Amalecitas concernebant. Alios vero peregrinos, inter Hebraeos habitantes, lex officiis humanitatis et clementiae prosequendos statuebat, si excipias Ammonitas, Moabitas propter vitium animi et obstinationem, eunuchos, qui nunquam (Dt 23, 1), et de scorto natos, (*mamzer* seu spurios), qui non ante 10. generationem (col. Dt 23, 2) in abominationem fornicationis, et Edomitas atque Aegyptios, qui post tertiam generationem (Dt 23, 8) iure civitatis et religionis donari poterant, et quidem Edomitas propter consanguinitatem et Aegyptios propter hospitalitatem Israelitis exhibitam.

[4]) F. Schwally, Semitische Kriegsaltèrtümer. I. Der heilige Krieg in Israel, L. 1901; A. Billerbeck, Der Festungsbau im alten Orient (AOI 4), L. 1903; J. Benzinger, RE³ XI 111—119; A. Schulz, Die sittliche Wertung des Krieges im A. T. (BZFr VII 10), Mstr. 1915; K. Dunkmann, Die Bibel u. der Krieg (BZStr X 1), Gr.-Licht.-B. 1915; Kortleitner, Arch. 779—806.

6. Ad vitam socialem et commercium agendum pertinent pondera, nummi, mensurae. Ante exsilium Babylonicum pondera tantum occurrunt, post reditum autem praeter pondera[1]) etiam nummos proprios[2]) et aliarum gentium nummos[3]) usu receperunt Judaei. Mensurae sunt aut longitudinis ad distantias metiendas[4]), aut cavae ad rerum quantitatem definiendam, quae rursus sunt aridorum[5]) vel liquidorum[6]). Hebraeis bona fides in emptione et venditione inculcatur[7]).

[1]) Pondera i. e. aurum et argentum in parvas massas divisa, in libra appendebantur et opè lapillorum in altera lance eorum pondus definiebatur; hinc emptores et venditores istos lapillos in sacculo gestare solebant (Dt 25, 13—15). Ad fraudes cavendas moduli uniuscuiusque ponderis in tabernaculo (templo) asservabantur, iuxta quos sacerdotes alia pondera et mensuras exigerent, unde pondera »sanctuarii«, vel »iuxta mensuram templi« vocantur (Ex 30, 13; Lv 27, 25; Nm 3, 47).

[2]) Primus inter Hebraeos princeps, qui monetam cudebat, erat Simon Machabaeus, cui Antiochus Sidetes, rex Syriae, anno 138 a. Chr. hanc facultatem concessit (1 Mach 15, 6). In s. Scriptura adducuntur talentum, mina, schekel, gera (pondera et nummi).

a) Gera ex cupro = $^1/_6$ drachmae = 12 Pfen., quorum 20 = 1 siclo. *b)* Schekel (siclus i. e. pondus) valebat iuxta Josephum (Ant. II 8, 9) 4 drachmas Atticas. Erat autem aureus siclus = 16·37 gr. = 45 Mk.; et argenteus (sanctus) = 14·55 gr. = $2^1/_2$ Mk.; siclus communis aliquantulum deterioratus fuit. *c)* Mina aurea qua pondus = 100 siclis Persicis vel 50 Hebraicis = 2250 Mk.; argentea vero = 50 argenteis (à $2^1/_2$ Mk. = 125 Mk.). Mina pondere suo 60 siclos sanctos valebat. *d)* Talentum (kikkar) erat iuxta pondus = 60 minis i. e. (60×60) 3600 siclis, aut iuxta valorem suum = 60 minis i. e. (60×50) = 3000 siclis; hinc talentum aureum = 59·110 kg. = 135.000 Mk., et argenteum = 43·650 kg = 7500 Mk.

[3]) Daricus (Darkemon), nummus Persarum (Vulg. mox solidus, mox drachma Esr 2, 69; Neh 7, 70) aureus = 20 drachmis argenteis = 20 Mk. E nummis Graecis occurrit stater et quidem aureus = 2 drachmis et 20 drachmis Atticis argenteis; quinque stateres constituebant 1 minam, 300 vero valebant talentum. Stater argenteus = 4 Atticis drachmis. Romanorum denarius argenteus (= 3·090 gr. = 68 Pfen.) continebat 10 assaria aenea; denarius aureus = 25 denariis argenteis. Assarium ex aere = 5 Pfen. dividebatur in quinarium ($^1/_5$) et quadrantem (= $1^1/_5$ Pfen.); nummus minimus erat lepton (i. e. minutum) = $^1/_2$ Pfen. Cf. M. A. Levy, Gesch. d. jüd. Münzen, Br. 1862; F. W. Madden, History of Jewish Coinage and of Money in the Old and New Testamt, Lo. 1864; idem, Coins of the Jews, Lo. 1881; Th. Reinach, Les monnaies juives, P. 1887; G. C. Williamson, The Money of the Bible, Lo. 1894; H. Willers, Geschichte der römischen Kupferprägung, L. u. B. 1909; W. Schwenzner, Zum altbabylonischen Wirtschaftsleben (M V G XIX 3), L. 1915.

[4]) Mensuras longitudinis omnes fere gentes e corpore humano desumpserunt, ut ex nominibus earum apparet; mensurae autem apud diversas gentes non parum inter se differunt; quem valorem apud Hebraeos praecise habuerint, non ita certo constat. Mensura normalis Hebraeis inserviebat cubitus (ammâ) i. e. spatium intercedens inter cubitum et extremitatem digiti medii. Cubitus communis (ammâ) = 2 spithamis (zereth vel palmis maioribus) = 6 palmis minoribus (ṭophaḥ) = 24 digitis = 0·4839 met., maior autem seu regius cubitus (Babylon.) = 0·525 met. Spithama (spatium inter extremitates pollicis et digiti minimi manus expansae) = 241·95 mm., palma = 80·65 mm. et digitus = 20·1625 mm.

Calamus (ḳanê = »Rohrstab«) = 6 cubitis (Ez 41, 8) = 2 met. 903 mm. Sine certa mensura sunt: passus (2 Sm 6, 13), quantum potest arcus iacere (Gn 21, 16), quantum iactus est lapidis (Lc 22, 41).

Iter diei (Ex 3, 18) = 160 stadiis Romanis. Stadium (a Graecis et Romanis accepta mensura) = $^1/_8$ milliarii = $^1/_5$ milliarii geographici = $^1/_{40}$ milliarii Germanici = 3 minutis.

Milliarium Romanum aequabat 1000 passus Romanos = 8 stadiis = 24 minutis = $^1/_5$ milliarii Germanici.

Leuca = 24 stadiis = 3 milliariis. Iter sabbati i. e. spatium itineris, quod percurrere licebat die sabbati, secundum Talmudistas = 2000 cubitorum spatio.

[5]) Similiter valor absolutus aliarum mensurarum praecise et certo determinari nequit. *A.)* Rebus aridis metiendis inserviebat Chomer (corus) = 10 Epha (Ex 16. 36; Ez 45, 11) = 30 Seâ (i. e. satum = »Maß« Gn 18, 6; Lc 13, 21) = 100 Gomor (ʿomer Ex 16, 16) = 180 Kab (cabus 2 Rg 6, 25). Cabus secundum rabbinos continuit 24 ova gallina. Pugillus (ḳomeṣ Lv 2, 2: 5, 12 etc.) erat mensura parva non bene definita.

[6]) *B.)* Liquorum mensurae erant: Chomer = 10 Bath (batus vel cadus qui correspondet Ephae Ez 45, 11). Batus continebat probabiliter 3 Schalisch (Ps 79, 6) = 6 Hin (cuius etiam quarta pars commemoratur Nm 15, 4; Ex 29, 40) = 72 Log (sextariis). Juxta opinionem plurium Chomer (corus) capiebat 393·1 litra, Epha (Bath) 39·31, Seâ 13·103, Hin 6·5653, Gomor 3·931, Kab 2·1884, Log 0·547 litra. Modius, mensura Romana, erat mensura ordinaria pro frumento; amphora continebat 3 modios vel 48 sextarios. Cf. J. Brandis, Das Münz-, Maß- u. Gewichtswesen in Vorderasien bis auf Alexander den Großen, L. 1866; Zuckermann, Das jüd. Maßsystem u. s. Beziehungen zum griech. u. römischen, Br. 1867; F. Hultsch, Griechische u. römische Metrologie, B. 1882; H. Nissen, Griech. u. röm. Metrologie, M. 1892; C. F. Lehmann-Haupt, Das altbabyl. Maß- u. Gewichtssystem, Lei. 1893; Die hebräischen Maße u. das pheidonische System, Klio, L. XIV (1915) 345 bis 370; idem, Vergleichende Metrologie u. keilinschriftliche Gewichtskunde, ZDMG LXVI (1912) 607—696; F. H. Weißbach, Über die babylonischen, assyrischen u. persischen Gewichte, ZDMG LXI (1907) 379—402; 948—950; LXV (1911) 625—696.

[7]) Praecipit Deus, ut omnis iniquitas in pondere et mensura vitetur, ut iusta et aequa sint pondera (Lv 19, 35 s.), neve habeantur diversa, maius et minus (Dt 25, 13; Prov 20, 10; Ez 45, 10), nam *statera dolosa abominatio est apud Dominum* (Prov 11, 1; 20, 23). Mercaturae occasio erat per festa conventuum. Praeprimis Salomon mercaturam fovit navigatione in Ophir (Arabiam) et Tartessum.

§ 30. Convictus domesticus

1. Matrimonium monogamicum ante diluvium primum, quantum scimus, per bigamiam Lamechi violatum est, et connubiis patriarcharum, licet sanctis, non plena suberat perfectio. Antiquas consuetudines circa matrimonium, saepe imperfectas, lex Mosaica ob rei difficultatem, timorem graviorum malorum et pravum gentium exemplum quidem retinuit, ast legibus specialibus circumsepsit[1]), ita ut coniugium Hebraeorum fere omnibus orientalium coniugiis praestaret[2]). Sponsam filiis

et sponsum filiabus parentes seligebant. Nuptias praecedebant sponsalitia, dos et dona parentibus praestanda. Aliquo tempore elapso nuptiae modo solemni et publico celebrabantur[3]). Matres ipsae infantes lactabant (1 Sm 1, 23; 1 Rg 3, 21) et quidem per biennium vel triennium (2 Mach 7, 27)[4]). Licet de scholis antiquo tempore non fiat mentio, nihilominus ars legendi et scribendi non ignota erat, ut e Jdc 8, 14 concludi potest.

[1]) V. g. lex regia de non multiplicandis regi uxoribus (Dt 17, 17), leges de virgine Hebraea ducenda a pontifice (Lv 21, 13), de non ducendis quibusdam consanguineis (Lv 18). Hebraei in uxorem ducere poterant Hebraeam (exceptis consanguineis et affinibus Lv 18 adductis), vel peregrinam (exceptis gentibus anathematizatis), quam tamen religionem Hebraicam profiteri oportuit. Ad honestatem nuptiarum fovendam plura praecepta sunt contra meretrices, seductores mulierum et puellas ante nuptias virginitatem simulantes.

[2]) Generatim monogamia inter Hebraeos praevaluit (Isaac, Joseph, Moses, Isaias, Ezechiel etc.) et magnis celebratur elogiis (Prov 11, 16; 12, 4; 14, 1; 21, 9; Eccli 25, 1 s.; Eccl 9, 9).

[3]) Uxores Hebraeae non semper emebantur; mohar i. e. pretium datum saepe dos erat vel donum sponsalitium. Maritus erat בַּעַל (dominus) uxoris (cf. e. g. Ex 21, 22). Secundum Cod. Hammurapi (§ 117) vir uxorem vendere poterat, de qua potestate viri apud Hebraeos nihil invenitur, immo Dt 21, 10—14 contrarium supponit. Sponsale eandem obligationem quoad castitatem et divortium sponsis imponebat ac ipsum matrimonium, ideo sponsus et sponsa saepe maritus et uxor nominantur (Gn 29, 21; Dt 20, 7) et violatio castitatis ut in matrimonio morte plectebatur (Dt 22, 23 s.). Inter sponsalia et nuptias maius vel minus intervallum erat (Gn 24, 55; Jdc 14, 7 s.). Convivio nuptiali peracto fiebat deductio in conclave nuptiale, quo absolutae sunt nuptiae. Nuptiae habebantur summa terrestris felicitatis (Jer 7, 34; Bar 2, 23). Festivitas ipsa saepe per totam hebdomadem continuabatur (Jdc 14, 12). Hebdomas nuptialis usque adhuc invenitur in Syria nomine hebdomas regia (Königswoche). Cf. J. Döller, Die Hochzeit im Lande der Bibel, K k Kl XXXIV (1915) 195—198. Vigente polygamia concubinae erant uxores legitimae, ast sine consuetis solemnitatibus ductae, quasi secundi ordinis, ideoque iuribus uxorum gaudebant. Cf. Zschokke, D. Weib im A. T. 56 ss.; C. Stubbe, Die Ehe im A. T., J. 1886; N. Remy, Das jüdische Weib, L. 1892: Th. Engert, Ehe- u. Familienrecht d. Hebr., M. 1905; E. Weill, La femme juive, sa condition légale d'après la Bible et le Talmud², P. 1907; S. Rauh, Hebräisches Familienrecht in vorprophetischer Zeit (Diss.), B. 1907; F. Wilke, D. Frauenideal u. d. Schätzung des Weibes im A. T., L. 1907; M. Löhr, Die Stellung d. Weibes zu Jahwe-Religion u. -Kult, L. 1908; A. Schwarz, Die Ehe im biblischen Altertum, M G W J XLV (N. S. IX) (1901) 278—291; A. Billauer, Grundzüge des babylonisch-talmudischen Eherechts, B. 1912; A. Eberharter, Das Ehe- u. Familienrecht der Hebräer, Mstr. 1914.

[4]) Cf. Kortleitner, l. c. 579.

2. Filiae heredes secundum legem (Nm 36, 6—10) nubere non poterant nisi viris contribulibus patris sui, ne bona avita a tribu distraherentur. Praeterea Moses antiquam consuetudinem (Gn 38, 8) retinuit, vi cuius frater mortui absque filio (LXX, Vulg. absque liberis)[1]) super-

stitem uxorem ducebat ad suscitandum semen fratri suo; primus ex hoc matrimonio vel leviratu natus filius genealogiae defuncti inserebatur ac in hereditate eius succedebat, simulque legislator poenam statuit[2]) in eos, qui illud inire recusarent (Dt 25, 5—10). Ex Ruth 4, 5 ss. nonnulli deducunt deficientibus fratribus legem leviratus consuetudine ad remotiores propinguos extensam esse (H. Ewald, J. L. Saalschütz, F. Benary).

[1]) וּבֵן אֵין־לוֹ (absque filio) supponit legem de filiabus hereditatis nondum exstitisse, alias enim matrimonium leviratus superfluum fuisset. Illi, qui legem de filiabus hereditatis antiquiorem habent, transvertere debent בֵּן sensu latiori absque liberis (cf. Mt 22, 24; Lc 20, 28—30).

[2]) Vidua calceum ei de pede coram urbis senatu detraxit et in faciem eius — בְּפָנָיו (Dt 25, 9) etiam reddi potest *coram eo* — spuit verbis: *sic fiet homini, qui non aedificat domum fratris sui* (Dt 25, 9). Calceamenti (symbolum potestatis) solutione et extractione symbolice cessio dominii et conditio servilis significabatur; talis indignus reputabatur, qui versaretur inter ingenuos (calceatos), eo quod fratris uxore aeque ac haereditate et familia se abdicaret. Erat publica ignominia, qua coniugium recusari potuit et sic libertati matrimonii consulebatur. Usus hic introductus esse videtur ob desiderium prolium, ob probrum sterilitatis viduarum auferendum, familiae hereditatem conservandam, nomen defuncti posteritatis memoriae transmittendum, secundum alios (e. g. K. Marti) ob cultum maioribus defunctis exhibendum, qui finis longe oblivioni datus esset, mos autem remansisset. Extra hunc casum erat illicitum fratri, uxorem ducere e viduis defuncti fratris (Lv 20, 21). Cf. F. Benary, De Heb. leviratu, B. 1835; G. M. Redslob, Die Leviratsehe bei den Hebräern, L. 1836; Zschokke, D. Weib im A. T. 125; Bewer, Die Leviratsehe im Buche Ruth, Th St Kr LXXVI (1903) 528—532; G. v. Glassenapp, Die Leviratsehe, Vierteljahrsschr. f. wissen. Philos. u. Sociol., L. XXXII (1908) 379—401; I. Scheftelowitz, Die Leviratsehe, A R XVIII (1915) 250—256.

3. Adulterium, i. e. concubitus cum nupta vel desponsata, supplicio capitis in utroque peccante puniebatur[1]). Si vero vir peccavit cum puella libera, non adulterium, sed fornicationem tantum commisit. Unde humilior conditio mulierum apud Hebraeos cognosci potest. Ad sanctitatem matrimonio conciliandam spectabat lex de zelotypia vel exploratio mulieris de adulterio suspectae, vi cuius maritus uxori deferebat iusiurandum purgatorium per aquas amaras, subsequente in ream quasi per manum divinam mortis poenâ[2]). Vinculum matrimonii contracti dissolvebatur morte coniugis et ob duritiem cordis Judaeorum (Mt 19, 8) libello repudii[3]). Ex eo quoque, quod solus vir uxorem ad iusiurandum purgatorium adigere et libellum repudii uxori dare poterat, elucet maritum et uxorem non aequali iure fruitos esse. Judaeae vero in Elephantine-Syene habitantes (ut Aegyptiae) matrimonium solvere poterant, ut e papyris Aramaeis ibi inventis patet. Quod ius etiam Mischna (Ketubot V 7) supponit.

[1]) Uxor vel sponsa adultera lapidabatur (Lv 20, 10; Dt 22, 22—24); si autem erat filia sacerdotis, comburenda erat (Lv 21, 9).

[2]) Maritus uxorem suspectam cum ferto hordeaceo ad sacerdotem ducebat, qui manibus mulieris, detracto de facie peplo, fertum imponebat et aquas, cum pulvere sanctuarii mixtas (propter effectum *amaras* dictas), tenens, eam solemni formula execrationis, quam ipsa confirmare debebat, adiurabat, istasque diras in schedula scribebat, quas delebat aquis, mox a muliere (sacrificio oblato) bibendis: Ex his nihil mali pateretur, si innocens esset mulier, alias vehementissimis torqueretur doloribus intestinis, ut eius venter intumesceret et, si superviveret, ad liberos procreandos inepta redderetur (Nm 5, 11—31). Qua ratione Deus se vindicem fidei coniugalis ostendebat simulque cautum est, ne mariti uxores, culpae expertes, occiderent vel dimitterent; insuper medium erat ad clandestina adulteria praecavenda et occulta detegenda. Docent talmudistae (Sota 9, 9) hoc iuramentum 40 annis ante eversionem Jerosolymae abrogatum esse, eo quod viri ipsi sé adulteriis contaminassent (cf. Joa 8, 7) et Deus ritui efficaciam suam negaret, si mariti eiusdem criminis ac uxores rei essent. Apud Babylonios mulier adulterii suspecta ordali aquarum subiiciebatur. De simili iudicio (Gottesurteil mit dem »geweihten« Bissen) cf. A. Jacoby, Der Ursprung des iudicium offae, A R XIII (1910) 525—566.

[3]) Lex Mosaica licentiam mariti eatenus restrinxit, ut repudium nonnisi libello scripto esset ratum, *ut mora interveniente, et consilio scribarum dissuadente, vir a proposito repudiandi desisteret* (Augustinus, C. Faust. 19, 26). Rationem dissolvendi matrimonii lex enuntiavit verbis: *Si invenerit (vir) in ea nuditatem rei* עֶרְוַת דָּבָר (Dt 24, 1), de quorum significatione discrepant doctores Judaei; nam schola Hillelis contendebat quamlibet, etiam minimam, causam marito ad repudium sufficere: schola Schammai vero statuebat requiri adulterium vel rem lascivam. Mulier repudiata, quae alteri nupserit, vetita manebat priori marito, etsi secundae nuptiae, sive morte sive repudio solutae essent, quia mulier (priori viro) polluta et abominabilis per concubitum cum altero viro facta est coram Jahve. Qua ratione facultas coniuges repudiandi restringebatur et mulieri repudiatae occasio secundi matrimonii stabiliebatur. Cf. Zschokke, l. c. 113—120; L. Blau, Die jüdische Ehescheidung u. der jüd. Scheidebrief, Str. 1911—1912.

4. Parentum erat filios nutrire et in lege divina artibusque instruere. Iam tempore Christi parvuli in scholis de publico erectis educebantur.[1]) Primogeniti a sacerdotio redimendi erant, auctoritate in fratres pollebant, duplicem hereditatis portionem (Dt 21, 15—17) et paternam benedictionem percipiebant[2]). Ad familiam pertinebant servi et ancillae[3]), origine sive gentiles sive Israelitae. Servitutem, antiquissimis iam temporibus introductam, Moses legibus mitigavit[4]), ita ut servorum conditio apud Hebraeos prae reliquis gentibus fuerit melior.

[1]) B. Straßburger, Geschichte der Erziehung u. des Unterrichts bei den Israeliten, St. 1885; E. Schürer, l. c. II 489—497; Aug. Klostermann, Schulwesen im alten Israel, L. 1909; S. Frankfurter, Das altjüdische Erziehungs- und Unterrichtswesen im Lichte moderner Bestrebungen[3-4], W. 1910; M. Kegel, Die Erziehung der Jugend im Volke Israel, B. 1917.

[2]) Filiabus, nisi in defectu fratrum, nihil de iure cedebat; filii concubinarum non aequalem hereditatis portionem habebant, sed ad patris arbitrium aliquid tanquam »ex legato« accipiebant.

[3]) Servi fiebant: *a)* nati e contubernio servili vel domi nati (Ex 21, 4); *b)* bello capti (Dt 20, 14; 21, 10), qui inde mancipia (manu capti) dicebantur; *c)* qui, angustiis pressi, vendebant suam libertatem (Ex 21, 2; Lv 25, 39. 47), vel a dominis alteri vendebantur; *d)* qui ob crimina servituti damnabantur, v. g. ob furtum (Ex 22, 3), vel debita (2 Rg 4, 1).

[4]) Sic lex statuit: *a)* ut omnes servi Hebraeae originis anno iubilaeo dimittantur (Lv 25, 39—41); *b)* ut servi Hebraei sex annis tantum serviant et anno septimo manumittantur una cum uxore, quam ante servitutem duxerant (Ex 21, 2 s.); *c)* ut redimi possint soluto pretio pro residuis usque ad septimum annum servitiis (Lv 25, 47 s.); *d)* ut omnes servi sabbato et aliis festis a labore immunes quiescant (Ex 20, 10); *e)* ut per circumcisionem in communionem recipiantur; *f)* ut ad convivium ex secundis decimis instituendum vocentur; *g)* ne crudeliter tractentur; servus quocunque membro ab hero laesus ipso facto libertatem nanciscebatur (Ex 21, 20—27); *h)* ut servi ex aliis populis ad Hebraeos profugi, humaniter excipiantur (Dt 23, 15 s.); *i)* ut dominus ancillarum matrimonium provideat, nisi ipse eas pellices habere vel filio tradere mallet (Ex 21, 8 s.). Ratio huius humanitatis traditur Dt 15, 15: *Memento, quod et ipse servieris in terra Aegypti et liberaverit te Dominus Deus tuus.* Quodsi servus oblatam libertatem recusaret, perforatione auris in perpetuam servitutem coaptabatur (Ex 21, 5 s.; Dt 15, 17). Ex 1 Sm 9, 8 probabiliter concludere possumus servos apud Hebraeos ut apud Arabes aliquid suum facere potuisse. Deficiente filio etiam heredes fiebant (cf. Gn 15, 2—4). Servo familiare commercium cum domino vel filio eius erat; sic servus Saul consilium dat (1 Sm 9, 6 [8]). A. König, Die Bibel u. die Sklaverei, Neisse 1874; Zschokke, l. c. 130 bis 141; M. Mandl, Das Sklavenrecht im A. T., Hbg. 1886; A. Grünfeld, Die Stellung der Sklaven bei den Juden nach biblischen u. talmudischen Quellen, J. 1886; J. Winter, Die Stellung der Sklaven bei den Juden in rechtlicher u. gesellschaftl. Beziehung nach talmud. Quellen, Hl. 1886; T. André, L'esclavage chez les anciens Hébreux, P. 1892; C. H. Cornill, Das A. T. u. die Humanität, L. 1895.

5. Nomades vel seminomades ut Hebraei habitabant in tabernaculis (Gn 4, 20; 13, 3; 18, 1; 26. 25) plerumque ex nigris pellibus caprarum vel nonnunquam ex pannis ex lana vel lino fabricatis. Plerumque tentoria velis in duas partes dividebantur. Prima pars ad introitum viris destinata erat, ubi noctu etiam nonnulla animalia recipiebantur (2 Sm 12, 3), altera (חֵדֶר) feminis (Gn 18, 9 s.). Potentiores etiam specialia tentoria pro feminis et ancillis habebant (Gn 24, 67; 31, 33). Introitus velo claudebatur. Supellex erat valde simplex; constabat imprimis ex rebus ad vitam necessariis. Sicut nomades domiciliis mobilibus (tentoriis), ita agricolae domiciliis fixis utebantur. Primum domiciliis erant speluncae et postea domus saepe in lateribus montium vel ad cavernas conficiebantur[1]). Domus ipsae e luto vel lateribus igne vel aestu solis duratis vel etiam ex lapidibus (Lv 14, 40—45) fabricabantur. Domus facile collabi poterant (Ez 13, 11 s.;

Mt 7, 26 s.). Domus privatae primum parvae et simplices erant; postea etiam ampliores fiebant et nonnunquam secundam vel etiam tertiam contignationem habebant (2 Rg 1, 2; Act 20, 9). Tectum planum erat; Hebraei ibi saepe commorabantur[2]).

[1]) Cf. H. Guthe, Z D P V V (1882) 339—345.

[2]) E. Hora, Die hebräische Bauweise im A. T. (Programm), Karlsbad 1903; K. Jäger, Das Bauernhaus in Palästina. Mit Rücksicht auf das biblische Wohnhaus untersucht u. dargestellt, Gö. 1912; Kortleitner, Archaeol. 445—454.

6. Hebraei simplici vestitu utebantur. Materia vestium praecipua erant animalium pelles, linum et lana[1]), quae seorsim texebantur. Erant autem vestes interiores[2]) et exteriores[3]) atque varia mulierum ornamenta[4]).

[1]) Materia principalis erat byssus i. e. textura e lino purissimo varii coloris. In magno pretio erant vestes coloris coccinei, praeprimis e cocco bis tincto. Nonnunquam plures colores eidem vesti inducebantur acu vel opere textili = vestis polymita (Gn 37, 3).

[2]) Tunica = linteum corpori circumdatum, usque ad talos pertingens. Hac sola tunica indutus homo dicitur nudus (Is 20, 2 s.; Job 24, 10). Cingula ex lino et corio confecta adstringebant tunicam ad lumbos, ne ambulantem impediret in operando et in itinere faciendo, ac apud divites pretiosa erant. In cingulo gerebant pecuniam (Mt 10, 9) et saepe atramentarium cum calamis ad scribendum (Ez 9, 2).

[3]) Vestis talaris laxior varii coloris et pallium (Mantel) super ceteras vestes gestatum in forma quadrangulari (Dt 22, 12) erat. Per quatuor angulos palii funiculi (Fransen) erant (Dt 22, 12), probabiliter, ut amuletta antiquitus gestata arcerentur. Capitis tegumentum necessarium erat ob radios solis; caput intectum ostendere ineptum habebatur (1 Rg 19, 13; Is 6, 2). Primum operiebant caput pallio, postea coeperunt caput panno circumligare (tiara). De hodierno capitis tegumento cf. F. Ulmer, Südpalästinensische Kopfbedeckungen, Z D P V XLI (1918) 35—53; 101—116. Mulieres nisi sponsae (Gn 24, 65; 29, 22—25) antiquo tempore peplo non utebantur. Seriori vero tempore praeprimis in urbibus mos caput velandi invalescebat. Praeterea Hebraei barbam et comam colebant. Pedum tegumenta de regula non in usu erant. In itineribus praeprimis utebantur sandaliis, quae loris pedi alligabantur et in locis sacris (Ex 3, 5; Jos 5, 16) et ante ingressum in conclave (Mc 1, 7) deponebantur. Tempore talmudico sandalia, calcei et caligae adhibebantur.

[4]) Enumeratio habetur Is 3, 18—24. Non solum digitos, sed etiam pedes anulis et catenullis ornabant. Insuper fuco vultum pingebant et oculos stibio (fusci coloris) linire solebant ad gratiam addendam (2 Rg 9, 30; Jer 4, 30; Ez 23, 40). Cf. A. Th. Hartmann, Die Hebräerin am Putztische, A. 1809—1810; A. Rosenzweig, Kleidung und Schmuck im biblischen u. talmudisch. Schrifttum, B. 1905; S. Rubin, Die Kleidung der Israeliten in biblischer Zeit, Warschau 1910.

7. Caeremoniae sepulcrales. Pater moribundus domui praecipiebat i. e. testamentum declarabat; mortui oculos claudebant filii et amici (Gn 46, 4). Cadaver aquâ lotum (Act 9, 37) sindone involvebatur et cito post mortem in sepulcro[1]) deponebatur. Luctus variis signis externis manifestabatur, et in solatium convivium instituebatur[2]).

[1]) Sepulcra plerumque speluncae e saxis excisae vel cryptae subterraneae constabant e pluribus cubiculis, invicem iunctis, et lapide ad ostium angustum admoto claudebantur; erant aut publica, certo generi hominum destinata (cf. 2 Rg 23, 6; Jer 26, 23; Mt 27, 7), aut privata i. e. certae familae vel personae reservata (cf. Gn 23, 20; Jdc 8, 32; 2 Sm 2, 32; 1 Rg 13, 22; Tob 14, 12; 1 Mach 2, 70; 9, 19; 13, 25) et diversi generis, prout corpora aut tumulis inferebantur (Senkgräber), aut in foramina parietum excavata immittebantur (Schiebgräber), aut in alveos (Trog- oder Einleggräber) aut in scamna ponebantur (Bank- oder Aufleggräber). Multa huiusmodi sepulcra in Palaestina supersunt (cf. Sepp, Jerusalem u. das hl. Land[2], Schaffhausen 1873, I 273—321; Tobler, Golgatha 217). Nonnunquam monumenta sepulcralia desuper erigebantur (Gn 35, 20; 1 Mach 13, 27). Non sepeliri, sed in agrum proiici in praedam ferarum *(sepultura asini* Jer 22, 19), maximum opprobrium erat (1 Rg 13, 22; Jer 7, 33), quia antiqui homines putabant animam defuncti insepulti non requiem inventuram esse. — O. Schrader, Begraben u. Verbrennen im Lichte der Religions- u. Kulturgeschichte, Br. 1910; J. Olschwanger, Die Leichenbestattung bei den Juden (Diss.), Bern 1916.

[2]) Signa luctus erant: vestes lacerare, capillos et barbam evellere vel radere (Is 15, 2), saccum induere, pulverem vel cinerem in caput spargere (probabiliter primitus in eum finem, ne superstites a mortuo agnoscerentur, vestes dilacerare vix in eundem finem, sed probabilius summissionis causa, ad misericordiam mortui commovendam, ne superstitibus damnum inferret), manus complodere, pectus et femora percutere, pede supplodere; faciem autem unguibus laniare, incidere, vel stigmata facere, vetitum erat (Lv 19, 28; Dt 14, 1) ad praecavendum sc. cultum defunctorum, porro ieiunare, vino vel commercio sexuali abstinere, epulas vitare (2 Sm 1, 12; 3, 35). Cognati mortuos lugebant septem dies (1 Sm 31, 13; Eccli 22, 13), insigniores populus luctu 30 dierum prosequebatur (Dt 34, 8). Non raro lamentatrices vocabantur, quae lamenta assumerent (Jer 9, 17 s.), lessus vel carmina lugubria componebantur (2 Sm 1, 17 s.). Antiquo tempore lugentibus ad consolandum panis dolorum et calix consolationis dabantur (Jer 16, 7; Os 9, 4 col. 2 Sm 3, 35), seriori tempore amicis convivium instituebatur (Josephus, Ant. XVII 8, 4). Tempore Machabaeorum etiam sacrificia pro defunctis offerebantur (2 Mach 12, 43). Cf. F. J. Grundt, Die Trauergebräuche d. Hebr., L. 1868; J. Frey, Die altisrael. Totentrauer, Dorp. 1898; J. C. Matthes, Die israelit. Trauergebräuche, VBk II (1904—5) 197—222; K. Budde, ZDPV VI (1883) 180—194; W. Frankenberg, Israelitische u. altarabische Trauergebräuche, Palästinajahrb. II (1906) 64—74.

§ 31. Commoratio in deserto

1. Monte Sinai relicto Israelitae castra prima locarunt in Tab'erâ (incensio), ubi Deus ob murmur populi extrema castrorum incendio vastavit. Cum paulo post mannae pertaesi Mosis precibus ingenti coturnicum copia reficerentur, voraces plaga a Deo percussi sunt, unde locus ille nomen Ḳibroth Hatta'avâ (sepulcra concupiscentiae) traxit (Nm 11). Interea in statione Haseroth[1]) Maria et Aaron fratris auctoritatem propter uxorem eius Cuschaeam (Nm 12, 11)[2]) minuere studebant, a Deo autem, Mosen servum fidelissimum declarante et iustificante, increpati sunt, et Maria leprâ septem dies percussa est,

quare populus Haseroth haesit, donec ipsa sanata sit (Nm 12). Inde discesserunt Cades (Barnea) in deserto Pharan, ad limen terrae Chanaan, unde Moses 12 speculatores Chanaan exploraturos misit. Cum 40 diebus elapsis exploratores regressi populum concitarent, quem Caleb et Josue compescere studebant, Deus, Mose precante placatus quidem, ast obmurmurantibus obstans, omnes numeratos a 20 annis et supra, qui, utpote testes miraculorum in Aegypto, propter incredulitatem (Heb 3, 18) gravius erant puniendi, praeter Josue et Caleb ab ingressu terrae sanctae exclusit et 40 annos in solitudine vagos fore praedixit. Cum inobedientes in Chanaan ascendere tentarent, ab Amalecitis et Chananaeis ad Horma usque sunt reiecti (Nm 14, 45)[3]. Interea Core Levita, Dathan et Abiron (e tribu Ruben) cum Hon et 250 principibus, aegre ferentes, quod omnes honores duobus fratribus traditi essent, seditionem (contra theocratiam) moverunt et a dehiscente terra cum familiis suis devorati, et reliqui 250 viri, qui incensum obtulerant, igne consumpti sunt (Nm 16). Subsecuta est sacerdotii Aaronitici confirmatio per miraculum germinantis[4] virgae Aaronis amygdalinae, quae dein in signum sacerdotii aeterni coram arca foederis asservabatur (Nm 17).

[1]) Probabiliter nunc ʿAin el-Ḥadra inter Dschebel Musa et ʿAḳaba.

[2]) Probabiliter Sephora ipsa erat, quae cum contemptu Cuschaea »Negerweib« (Vulg. Aethiopissa) vocatur; alii ut H. Winckler nomen cum tribu Arabica Kusch vel Kosch componunt (cf. Hab 3, 7) vel Kusch, Kuschan ob Hab 3, 7 habent alterum nomen pro Madian (H. Greßmann). Nonnulli hanc »Cuschaeam« a Sephora distinguunt eamque habent secundam uxorem, quam Moses praeter Sephoram vel post mortem Sephorae in matrimonium duxit. Forsitan erat e vulgo promiscuo, quod cum Israel ex Aegypto ascenderat (Nm 12, 38). Matrimonium Mosis cum uxore e gentibus universalismum praeparare destinatum erat; ideo convicium Aaronis et Mariae supponit animum angustum, gentes omnino excludentem, qui contra divinam oeconomiam erat (Ex 34, 16).

[3]) Horma = Eṣ-Ṣebaita vel Naḳb eṣ-Ṣafâ (Greßmann, Mose 296, n. 2).

[4]) Miraculum amygdali, folia, flores et poma producentis, indicat characterem supernaturalem sacerdotii Aaronitici; inde virga illa miraculosa typus est crucis Christi: *Arbor una nobilis, silva talem nulla profert, fronde, flore, germine*, et Mariae Virginis, florem (Christum) parturientis (Aug.).

2. Sequuntur tunc 38 anni commorationis Israelitarum in deserto, cum antea usque ad adventum in Cades duos fere annos itineris iam absolverint. Hoc tempore praeter leges de libamine, primitiis, fimbriis (Nm 15), officium et proventus sacerdotum (Nm 18), ritus purgationis per aquam lustrantem (Nm 19), nihil in s. Scriptura refertur. Foedus enim theocraticum erat suspensum, signum eiusdem, circumcisio, negligebatur (Jos 5, 5 s), festa (excepto sabbato Nm 15, 32) et sacrificia

cessabant (Am 5, 25), nihilominus tamen Jahve reiectos et dispersos manna cibavit et aqua potavit[1]). Mense primo anni 40. ab exitu iterum ad Cades (Nm 20, 1)[2]) venerunt, ubi Maria[3]) mortua et sepulta est. Interea cuncta fere generatio reprobata erat emortua ac nova progenies enata, cui murmuranti Deus miraculose aquam e petra dedit, mediante Mose, qui una cum Aaron diffidentiam[4]) quamdam in Dei potentiam ibi (Mê Merîbâ = aqua contradictionis) prodidit (Dt 33, 8; Ps 105, 32 s.), et ideo decreto divino ab introitu in terram promissam exclusus est. Cum cognati Edomitae et Moabitae transitum per ditiones suas Israelitis denegarent, hi fines illorum, quos debellare noluerunt (Dt 2, 5; 23, 7), circumire decreverunt; ideo iter per vallem ʿArabâ prosecuti, castra posuerunt iuxta montem Hor[5]), ubi Aaron 123 annos natus, defunctus ac successorem in pontificatu Eleazarum filium nactus est (Nm 20). Rege Arad Chananaeorum (in parte septentrionali deserti Juda Jdc 1, 16) devicto ad mare rubrum (sinum Aelaniticum) deflexerunt et in hoc itinere (probabiliter in Salmona Nm 33, 41) Deus in Israelitas obtrectantes serpentes ignitos (*seraphim* = ardentes), quorum sc. morsu inflammationes efficiebantur, vel qui ob speciem coloratam ita vocabantur, immisit, attonitis vero et animo poenitentibus Moses serpentem aeneum[6]) pro signo elevare imperavit, ut percussi cum fide eum aspicientes convalescerent (Nm 21).

[1]) Pro hac periodo commorationis in deserto illustranda cf. Dt 8, 2—6; Jos 5, 4—9; 24, 14. 23; Ez 20, 18; Am 5, 25 s.; Act 7, 41. *Quadraginta annis per desertum non sunt attrita vestimenta eorum, nec calceamenta pedum vetustate consumpta sunt* (Dt 29, 5), quibus verbis edicitur Israelitis tum nihil defuisse.

[2]) Non duplex Cades, ut nonnulli volunt, distinguendum, sed Israelitas in eodem loco (Cades Barnea) bis (Nm 20, 1 et 32, 8) castrametatos esse putant plures docti. Cades locus castrorum principalis mansit (Dt 1, 46), dum singulae tribus in deserto vagabantur. Cades a plerisque agnoscitur ʿAin Kadis 40 km versus meridiem a Bersabee (H. Clay Trumbull, Kadesh Barnea, N. Y. 1884; ZDPV VIII [1885] 182—232). Sed cf. Th. Kühtreiber, ZDPV XXXVII (1914) 8—10. Nomen originale Cadis fuit ʿEn-Mišpaṭ (Gn 14, 7) i. e. fons iudicii, probabiliter quia ibidem iudicium ferebatur, et in nomen Cades mutatum esse videtur, quando ibi Jahve iudicio nomen suum sanctificaverat (Nm 20, 13). H. Greßmann (RGG II 1513) varia nomina locorum Cades componit cum dea Kades.

[3]) S. Gregorius Nys. et Ambrosius Mariam virginem mansisse censent; nam semper dicitur simpliciter soror Aaronis Ex 15, 20 etc. E contra Josephus (Ant III 2, 4) narrat eam nuptam fuisse Hur (col. Ex 24, 14).

[4]) Moses populum tam rebellem et Deum irritantem iudicavit indignum hoc miraculo ac proinde dubitavit, utrum Deus id facturus sit, ideo bis percussit saxum; qua incredulitate gloriae Dei detrahebat (Nm 27, 14; Dt 1, 37; 3, 26; 4, 21; 32, 51); sed peccatum hoc, quamvis non grave, tamen erat puniendum in illis, qui internuntii erant Jahve apud populum.

[5]) Secundum traditionem, quae montem Hor prope Petram quaerit, ast a multis recentioribus (Hummelauer, Guthe, Lagrange, Musil) erronea habetur, Dschebel Nebi Harun (= mons prophetae Aaron) 1329 m altus prope Petram (cf. R. Hartmann, Petra, die Grabstätte Aarons, Preußische Jahrbücher, B. CXXXV [1909] 503—506).

[6]) Serpens aeneus typus erat Christi patientis et in cruce exaltati teste ipso interprete Christo (Joa 3, 14); sicut enim serpens, instrumentum mortis, in ligno exaltatus, illis, qui cum fide (Sap 16, 7) illum aspiciebant, factus est instrumentum vitae: sic Christus, factus pro nobis maledictum (Gal 3, 13), et in similitudine carnis peccati apparens (Rom 8, 3), portavit peccata nostra (2 Cor 5, 21) in corpore suo super lignum (1 Pet 2, 24) crucique affixus exstitit omnibus obtemperantibus causa salutis aeternae (Heb 5, 9). Antiquis (Aegyptiis) serpens (Aesculapius cum serpente) erat symbolum salutis, de veneno enim serpentis conficiebatur salubre antidotum. — Serpentem hunc aeneum Israelitae secum duxerunt eique serius cultum divinum exhibuerunt, donec Ezechias eum confregerit (2 Rg 18, 4). De fragmentis similium serpentum aeneorum in Arabia ab E. Glaser detectis cf. Landersdorfer, Bibel u. südarab. Altert. 64.

§ 32. Occupatio regionis transiordanensis

1. Versus plagam Idumaeae orientalem iter prosecuti, Israelitae pervenerunt ad Abarim montes et in terram Moabitarum[1]), quibus ut Edomitis, tanquam cognatis, erat parcendum. Fluvio Arnone (nunc Wâdi el-Modschib) traiecto in ditione Amorrhaeorum substiterunt. Cum Sehon, eorum rex, transitum pacifice concedere nollet, gladio ipse cum exercitu a filliis Israel percussus, ac universa terra eius ab Arnon usque ad Jaboc (nunc Nahr ez-Zerḳâ i. e. fluvius caeruleus), quam ante Moabitis eripuerat, est subiecta. Similia Og, rex Basan, qui populum Dei lacessere audebat, in Edrai (nunc ed-Dera'a vel Eder'at vel Der'at) est passus (Nm 21). Tandem mansionem ultimam fecerunt in campestribus Moab, a facie Jericho urbis trans Jordanem. Balac, Moabitarum rex, cum Madianitis contra Israel foedere iunctus, de felici pugnae exitu desperans, Balaam[2]) hariolum ex Pethor legatis bis missis arcessivit, ut Israelitis malediceret. Deus impium proficiscentis animum non ignorans angelum viam ei intercludentem misit, quem asina, cui insidebat, non vero magus vidit; caesa et humi iacens asina vi divina humanas profert voces[3]) eumque increpat; tunc Deus Balaamo oculos aperuit, ut videret angelum ipsum increpantem, ab eodem ad iter continuandum dimittitur, ut ea tantum, quae Dominus praecepisset, loquatur (Nm 22).

[1]) Moab, in inscriptionibus cuneiformibus ma'ba, ma'ab, mu'aba appellata, a mari mortuo versus orientem se extendebat usque ad desertum generatim, versus austrum se extendebat usque ad torrentem salicum nunc Wâdi el-Aḥsâ (Is 15, 7). Versus septemtriones finis saepe mutabatur. Terra non abundat aquis nisi in parte

versus Jordanem, attamen fertilis est. Praeprimis laudantur eius pascua (Nm 32, 1; 2 Rg 3, 4) et vinum (Is 16, 8—10; Jer 48, 32 s.). Principalis deus Moabitarum erat Chamos — qui nonnunquam ab Israelitis quoque colebatur (1 Rg 11; 2 Rg 23) — Moab ideo populus Chamos (Nm 21, 29; Jer 48, 46) appellatur. Cf. Nöldeke, Die Inschrift d. Königs Mesa, Kiel 1870. In monte Peor colebatur Baal Peor (Nm 25, 3. 5) vel Peor vocatus (Nm 31, 16), cui Israel quoque nonnunquam servivit (Jos 22, 17). Non sine Dei voluntate (Dt 32, 8) gentes hac: Amalecitae, Madianitae, Edomitae, Moabitae, Ammonitae, Israelitis cognatae, terram sanctam circumdabant; si populum Dei protegendo missionem eius adiuvissent, participaturae essent benedictionem et salutem inde orituram, qua tamen adipiscenda hostiliter contra Israel agentes indignae evaserunt. Musil, Arabia Petraea. I. Moab, W. 1907.

[2]) Nonnulli ss. patres et plurimi recentiores interpretes putant Balaam (Heb. Bile'am) verum Jahve prophetam fuisse et, cupiditate munerum allectum, pseudoprophetam evasisse (Hieronymus, Augustinus, Theodoretus); communior vero sententia (Philo, Origenes, Cyrillus Alex., Ambrosius) eum hariolum declarat (cf. Jos 13, 22), ubi Balaam הַקּוֹסֵם vocatur, קסם vero dicitur de falsis prophetis). Secundum multos ipse magus gentilis de miraculis, in Aegypto et deserto a Deo patratis, certior factus ac convictus, cultum Jahve est amplexus, non tamen, ut videtur, ex toto corde (syncretista, cui similis Simon Magus N. T.), quia mercedem iniquitatis amabat (2 Pet 2, 15; Jud 11). Invitatio Balaci occasio exstitit, eum in discrimen inducendi: persuasus quidem de Jahve potentia, ei resistere audebat, nec praeoptatum successum habebat. Quem domi iam correptum Deus rursus in via per asinam monere et a pernicie salvare voluit, in quam tamen, avaritiâ et ambitione seductus, ruebat. Perperam nonnulli recentiores triplicem traditionem de Balaam statuunt: secundum unam ariolus et malus describi dicitur, secundum alteram propheta verus et bonus est, et in tertia traditio utraque coniungi creditur. Pethor identificatur cum Pitru, urbe in loco sita, quo Sadschur in Euphratem influit, vel pro הַנָּהָר = Euphrates (Nm 22, 5) legitur נַחַל מִצְרַיִם resp. naḥal Muṣri, ita ut Pethor in finibus septemtrionalibus Arabiae quaerendum esset. Cf. Cheyne, Encyclop. bibl., L. 1902, III 368 s.; Baentsch, Exodus, Leviticus, Numeri 594.

[3]) Asina loquens (cf. serpentem loquentem in paradiso) exegetas acatholicos maxime vexabat; plures enim eventum hunc Balaamo in visione tantum obvium fuisse, vel Balaamum in cogitatione tantum cum asina esse locutum putant; ast factum historicum testantur tum decisae circumstantiae (Nm 22, 28), tum s. Petrus, qui diserte (2 Pet 2, 16) edicit mutum animal, hominis voce loquens, prohibuisse prophetae insipientiam; Deus enim linguam et palatum asinae in verba gubernavit, quin haec ratione instructa fuisset. Usus est Deus voce asinae, tum quia congrue bruta mens per brutum animal docetur, tum ut castigaretur vanitas auguris, qui clangorem asinae et avium quasi omnia futura significaturum observare solebat. Cf. Reinke, Beitr. IV 205. — A. Eberharter (KKZ LVII [1917] 248—253) in nostra narratione citationem implicitam assumit.

2. Balaam, a rege Moabitarum honorifice exceptus, super excelsa Baal (Bamoth Ba'al) ducitur, unde extremam partem castrorum Israel videre poterat. Deo movente, ast invitus, pro diris fausta praenuntians, in summitatem montis Phasga (Pisga) et inde ad verticem montis Phogor (Peor) ducitur, ubi rursus loco infaustorum fausta praedixit[1]), immo divino motus spiritu, sermonem de Messia venturo orditur:

Videbo eum, sed non modo: intuebor illum, sed non prope. Orietur stella ex Jacob, et consurget virga de Israel: et percutiet duces Moab, vastabitque omnes filios Seth[2]) (Nm 24, 17). Privatus muneribus promissis, Balaam regi consilium nefarium dedit, ut per blandas Moabitarum et Madianitarum mulierum consuetudines Israelitas ad idolum Beelphegor colendum induceret. Phinees vero, Eleazari pontificis filius, pro Deo zelans, fornicatores peremit[3]). Madianitas proelio vicit eosque cum 5 principibus et Balaam (Nm 31, 8) trucidavit ac totam regionem subegit, quas ob res feliciter gestas ipsi familiaeque eius sacerdotium pactum est aeternum (Nm 23—25).

[1]) Praedictio et benedictio Balaami, coram Moabitis et Madianitis factae, Israelitis solatio esse debuerunt, eo magis, cum provenirent a propheta non indigena, sed peregrino eoque adversario; intuitu Messiae ex Israel orituri huic maledicere nequit, sed benedicere cogitur; altera ex parte haec verba gentes docebant eas in foedere cum Israel tantum salutem suam invenire posse. De loco, ubi prophetabat, et de altaribus lapideis cf. Musil, l. c. I 267 ss.

[2]) Pro Seth nonnulli legere velint Ammon. Alii Seth aequant cum sch^{e}'eth = scha'ôn i. e. tumultu, ita ut Moab et Seth synonymice se correspondeant, sicut Jacob et Israel. Balaam praedicit gloriam Israel a suo tempore usque ad tempora messiana in gravioribus momentis, delineat fata gentium et in eo momento, quo Israel terram promissam occupaturus est, intuetur Messiam regem, qui victoriam super omnes gentes et ethnicismum reportabit. Virga vel sceptrum (rex) de Israel consurgens, non tam David est, qui Moabitas subiugavit (2 Sm 8, 2) ad tempus tantum, sed potius Christus, cuius typum gessit David, nam ille est stella ex Jacob, non modo, sed serius oritura, quam tres Magi in oriente viderunt: *vidimus stellam eius,* aiunt (Mt 2, 2), qui advolantes ad praesepe Domini gentiles omnes repraesentabant. Alibi etiam Christus *lumen Israel* (Is 60, 1), *stella matutina* (Apc 22, 16), *Lucifer* (2 Pet 1, 19), *lumen ad revelationem gentium* (Lc 2, 32) nominatur. Sine dubio haec verba vatis gentilis late dispersa sunt inter gentiles et eo maioris momenti sunt, quia testimonium gentile de electione divina populi Israel suppeditabant. Cf. Reinke, Beitr. IV 177 bis 287. — E. Fourrière, Balaam et la Mythologie, P. 1892. — Fr. Wobersin, Die Echtheit der Bileamsprüche, Gü. 1900.

[3]) Seductione ad idololatriam subsecutaque poenâ — 24.000 hominum plagâ occisa sunt (Nm 25, 9; 1 Cor 10, 8 habet 23.000) — Israelitae moniti sunt, quanta pericula ethnicismus ipsis pararet, simulque inde severa mandata divina Chananaeos exstirpandi, explicare ac cognoscere valebant.

3. Post haec Moses iussu divino novam conscriptionem (601.730 virorum Nm 26) instituit, leges latas repetiit vel copiosius exposuit, promissa ac minas addidit, de populo sollicitus, Josuam ducem populi constituit et inauguravit, regionem transiordanensem inter tribus Ruben (partem australem), dimidiam Manasse (septentrionalem) et Gad (mediam) distribuit hac conditione, ut armati pergerent ante tribus ad Chanaan expugnandam (Nm 32). Mortem instantem praevidens, foedus renovavit, populum sermone paterno commonefecit, ut beneficiorum, ipsis

collatorum, memores, sancte observarent leges, et perillustre vaticinium de munere Messiae prophetico edidit[1]): *Prophetam de gente tua et de fratribus tuis, sicut me, suscitabit tibi Dominus Deus tuus: ipsum audies* (Dt 18, 15). Deinde in cantico (Dt 33) futuros populi eventus praedixit, recitavit, tandem benedictione singulis tribubus[2]) impertita, in qua, respiciens verba Jacob (Gn 49), fata eis annuntiavit, in monte Nebo[3]) ascendit et terram promissam contemplatus, ibi integro corporis robore diem supremum obiit, 120 annos natus, cuius corpus Deus ipse (ministerio angelorum) in valle terrae Moab contra Phogor sepelivit, loco hominibus incognito (Dt 34, 6)[4]). Mortuum fleverunt Israelitae 30 dies (Dt 34)[5]).

[1]) Verba illa in genere tractant de prophetis V. T., quos Deus successive post Mosen Hebraeis misit, ne sc. hariolos gentium consulerent, in specie tamen de Christo, capite prophetarum, ut patet ex colloquio Christi cum muliere Samaritana (Joa 4, 19; nam Samaritani nonnisi Pentateuchum tanquam librum sacrum agnoverunt). Ideo Christus saepe in N. T. (Lc 7, 16; Joa 6, 14) ὁ προφήτης, propheta per excellentiam appellatur. Ad munus Messiae regium, quod Jacob et Balaam vaticinati sunt, nunc munus propheticum accedit. Cf. Reinke, Beitr. IV 289—354; J. Döller, Messiaserwartung 55 s.

[2]) Excepta tribu Simeon, aut quia in tribu Levi erat inclusa, aut omittebatur, quia scelus suum antiquum altero auxerat; nam Zabri, qui cum Cozbi, filia principis Madian, fornicatus est in publicum scandalum, erat princeps de tribu Simeon (Nm 25, 14) aut rectius verba de Simeone exciderunt (P. Rießler, Das Moseslied u. der Mosessegen, B Z XII [1914] 126).

[3]) Nebo est mons in montanis Abarim, vel (Nm 33, 47; Dt 32, 49) vertex montis Phasga (Dt 34, 1), probabiliter nunc en-Neba' (i. e. *culmen montis* κατ' ἐξοχήν) versus septemtriones orientemque a mari mortuo. Cf. Musil, l. c. I 334—336. Utrum nomen montis Nebo cum deo Babylonico Nabû cohaereat (Greßmann, R G G II 1512), dubium est (cf. Hehn, Gottesidee 391).

[4]) Traditio muslimica sepulcrum Mosis quaerit in hodierno En-Nebi-Musa (inter Jerusalem et mare mortuum), licet Moses procul dubio trans Jordanem in loco incognito defunctus sit (cf. H. W. Trusen, Vom Mosesberge zum Mosesgrab, Palästinajahrbuch, B. IV [1908] 91—103).

[5]) Moses, homo Dei (Dt 33, 1), dilectus Deo et hominibus (Eccli 45, 1), fidelis Jahve servus, legislator, propheta, redemptor (Dt 18, 15 col. Sap 11, 1; Os 12, 13; Act 7, 35 s.), poeta (Ps 89; Dt 32, 1 ss.) et scriptor, dignus erat, qui summis laudibus honoraretur (Josephus, Ant. IV 8, 49). Fides in Jahven invicta (Heb 11, 23 s.), fiducia, pietas, obedientia, fortitudo animi, zelus theocraticus, amor erga populum, humilitas ac iustitia sunt virtutes in eo maxime praelucentes. Ipse iussu divino (Dt 34, 5) est mortuus; voluit tamen Deus, ut sepulcrum eius occultum maneret, vel secundum alios transtulit corpus eius in paradisum (Clemens Alex., Hilarius, Ambrosius, Hieronymus, Isidorus), ne Hebraei, utpote proclives ad idololatriam, corpus ducis et legislatoris sui velut numen colerent (Chrysostomus, Theodoretus, Procopius), aut ne computresceret corpus eius, sed ut sicut corpora Henochi et Eliae (Mt 17, 3) conservaretur, unde et altercatio Michaelis cum diabolo,

qui vellet Mosis sepulcrum patere et cognitum manere Judaeis, explicanda est (Jud 9). Moses in vita et morte typus Christi est. Colitur memoria eius in martyrologio Romano die 4. Septembris. Cf. Buchholz, Das Leben Mosis, des Mannes Gottes, Neukirchen 1908.

§ 33. Pentateuchus

De origine Pentateuchi: J. Wellhausen, Die Composition des Hexateuchs[3] B. 1899; Prolegomena zur Geschichte Israels[6], B. 1905; H. Holzinger, Einleitung in den Hexateuch, Fr. 1893; W. E. Addis, The Documents of the Hexateuch translated and arranged in chronol. Ordre, Lo. 1892—1898; Aug. Klostermann, Der Pentateuch, L. 1893, Neue Folge, L. 1907; J. E. Carpenter and G. Harford-Battersby, The Hexateuch, Lo. 1900; J. E. Carpenter, The Composition of the Hexateuch. Lo. 1902; O. Procksch, Das nordhebr. Sagenbuch. Die Elohimquelle, L. 1906; J. Kräutlein, Die sprachlichen Verschiedenheiten in den Hexateuchquellen, L. 1908; A. F. Puukko, Das Deuteronomium, L. 1910; R. Smend, Die Erzählung des Hexateuch auf ihre Quellen untersucht, B. 1912; E. König, Die moderne Pentateuchkritik und ihre neueste Bekämpfung, L. 1914; F. Baumgärtel, Elohim außerhalb des Pentateuch, L. 1914; W. Eichrodt, Die Quellen der Genesis von neuem untersucht, Gi. 1916.

B. Neteler, Studien über die Echtheit des Pentateuchs, Mstr. 1867; J. Kley, Die Pentateuchfrage. Ihre Geschichte und ihre Systeme, Mstr. 1903; G. Hoberg, Moses u. der Pentateuch, Fr. 1905; Über die Pentateuchfrage, Fr. 1907; J. Hontheim, Die Gottesnamen in der Genesis, Z k Th XXXIV (1910) 625—640; Hugh Pope, The Date of the Composition of Deuteronomy, Rom 1910; F. Roos, Die Geschichtlichkeit des Pentateuchs, St. 1883; O. Naumann, Wellhausens Methode kritisch beleuchtet, L. 1886; R. Finsler, Darstellung u. Kritik der Ansicht Wellhausens von Geschichte u. Religion des A. T., Zü. 1887; G. Schumann, Die Wellhausensche Pentateuchkritik in ihren Grundzügen dargestellt und auf ihre Haltbarkeit geprüft, Karls. 1892; W. Green, Die höhere Kritik des Pentateuchs. Aus dem Engl. übers. von O. Becher, Gü. 1897; Die Einheit der Genesis. Aus dem Engl. übers. von O. Becher, Gü. 1903; W. Möller, Historisch-kritische Bedenken gegen die Graf-Wellhausensche Hypothese, Gü. 1899; Wider den Bann der Quellenscheidung, Gü. 1912; D. Hoffmann, Die wichtigsten Instanzen gegen die Graf-Wellhausensche Hypothese (Progr.), B. 1904—1916; H. A. Redpath, Modern Criticism and the Book of Genesis, Lo. 1905; B. Jacob, Der Pentateuch, L. 1905; Quellenscheidung u. Exegese im Pentateuch, L. 1916; B. D. Eerdmans, Alttestam. Studien, Gi. 1908 bis 1910; H. M. Wiener, The Origin of the Pentateuch, Lo. 1910; Essays in Pentateuchical Criticism, Lo. 1910; Pentateuchical Studies, Lo. 1912; Wie steht's mit dem Pentateuch? Deutsche Ausgabe von J. Dahse, L. 1913; J. Dahse, Textkritische Materialien zur Hexateuchfrage, Gi. 1912, 1; M. Kegel, Wilhelm Vatke u. die Graf-Wellhausensche Hypothese, Gü. 1911; A. Bea, Deutsche Pentateuchforschung u. Altertumskunde in den letzten 40 Jahren, Stimmen der Zeit, Fr. XCIV (1918) 460—470.

Commentarii in Genesim: a) cathol. Th. J. Lamy (Mechliniae 1883—1884); A. Tappehorn (Pad. 1895); F. de Hummelauer (P. 1895); B. Neteler (Mstr. 1905); Hoberg (Fr.[2] 1908); M. Hetzenauer (Graecii et Viennae 1910); M. Flunk (I. 1910); C. Dier (Pad. 1914); L. Murillo (Roma 1914); *b)* acathol. Franz

Delitzsch (L.[4] 1872), Neuer Commentar über die Gen., L. 1887; Aug. Dillmann (L.[6] 1892); H. Holzinger (Fr. 1898); S. R. Driver (Lo.[2] 1904); H. Strack (M.[2] 1905); J. Skinner (Ed. 1910); O. Procksch (L. 1913); H. Gunkel (Gö.[4] 1917); E. König (Gü. 1919). In *Gn-Ex:* C. Fr. Keil (L.[3] 1878); in *Gn-Ex-Lv-Nm:* H. Strack (M. 1894).

In Exodum: a) cath. J. Weiß (Graz 1911); *Ex-Lv:* Fr. de Hummelauer (P. 1897); *b)* acath. H. Holzinger (Tü. 1900); E. M. Knox (Lo. 1907); A. H. Mc Neile (Lo. 1908); W. H. Bennett (Lo. 1908); S. R. Driver (C. 1911); *Ex-Lv:* Aug. Dillmann-V. Ryssel (L.[3] 1897); *Ex-Lv-Nm:* B. Baentsch (Gö. 1903).

In Leviticum: A. Bertholet (Tü. 1901); R. S. Driver (Lo.[2] 1904); D. Hoffmann (B. 1905—1906); *Lv-Nm-Dt:* C. Fr. Keil (L.[2] 1870).

In Numeros: Fr. de Hummelauer (P. 1899); G. B. Grey (Ed. 1903); H Holzinger (Tü. 1903); *Nm-Dt-Jos:* Aug. Dillmann (L.[2] 1886).

In Deuteronomium: Fr. de Hummelauer (P. 1901); A. Bertholet (Fr. 1899); S. R. Driver (Ed.[3] 1902); D. Hoffmann (B. 1913); E. König (L. 1917); *Dt-Jos:* C. Steuernagel (Gö. 1900); *Dt-Jos-Jdc:* S. Oettli (M. 1893).

W. Staerk, Das Dt, sein Inhalt u. seine literarische Form, L. 1894; C. Steuernagel, Der Rahmen des Dt, Hl. 1894; O. Naumann, Das Dt, das prophetische Staatsgesetz des theokr. Königtums, Gü. 1897; G. Sternberg, Die Ethik des Dt, L. 1908; A. Ehrlich, Randglossen zur hebr. Bibel. I: Gn-Ex, L. 1908; II: Lv-Nm-Dt, 1909; S. Euringer, Der Streit um das Dt (B Z Fr IV 8), Mstr. 1911; J. Hempel, Die Schichten des Dt, L. 1914.

1. Quinque libri[1]) Mosis ab Hebraeis תּוֹרָה *lex* vel סֵפֶר הַתּוֹרָה *liber legis*, a Graecis ὁ νόμος (Mt 5, 17; Lc 2, 22) vel ἡ πεντάτευχος (βίβλος) nominantur, unde Pentateuchus. Singulos libros Hebraei more suo a prima voce, Graeci et Latini respectu argumenti Genesin, Exodum, Leviticum, Numeros, Deuteronomium appellarunt. Pentateuchus describit evolutionem revelationis divinae a mundo creato usque ad occupationem terrae Chanaan[2]).

[1]) Totius operis in quinque libros divisio antiquissimo tempore facta est. Philo, Cornely eam Mosi, Schrader, Kaulen, Vigouroux Alexandrinis, Dillmann Esdrae, Bleek-Wellhausen, Kuenen ultimo redactori attribuunt. Argumentum principale est lex divinitus lata, quae non systematice, sed historice refertur. Genesis est prologus, qui narrat facta antiquiora revelationis divinae tanquam praeambula legislationis, subsequentes tres libri tractant legislationem ipsam et facta, quae immediate cum illa cohaerent, et Deuteronomium quasi epilogus institutionem et confirmationem legis enarrat.

[2]) Genesis orditur a creatione mundi et tractat (in 50 capitibus) res sacras usque ad mortem Joseph. Praemissa creationis historia (1, 1—2, 3), materia in 10 sectiones (toledoth) dividitur: 1. historiam coeli et terrae (2, 4—4, 26), 2. historiam Adae (5, 1—6, 8), 3. historiam Noe (6, 9—9, 29), 4. historiam filiorum Noe (10, 1—11, 9) = historia universalis; 5. historiam Semi (11, 10—26), 6. Thare et Abrahae (11, 27—25, 11), 7. Ismaelis (25, 12—18), 8. Isaaci et familiae eius (25, 19—35, 29), 9. Esavi (36, 1—43) et 10. Jacobi (37, 1—50 c.) = historia specialis populi Israel. Exodus describit in 40 cap. exitum populi ex Aegypto, legislationem Sinaiticam et promulgationem legum principalium. Leviticus in 27 cap. agit de legibus ad cultum pertinentibus, de sacrificiis, sacerdotio et festis sacris. Liber

Numerorum, incipiens a conscriptione Israelitarum, continuat historiam populi post digressionem a monte Sinai usque ad occupationem regionis transiordanensis, intertextis variis legibus (1—36). Deuteronomium δευτερονόμιον i. e. recapitulatio et explanatio legis) explanat leges generales iam latas et claudit novissimis Mosis (1—34).

2. Auctor nequaquam historiam universalem mundi nec accuratam historiam populi sui, sed historiam fundationis divinae oeconomiae salutis describere intendit[1]). Ordo et organica rerum relatio testantur de uno auctore, qui in brevibus intervallis facta literis mandavit[2]).

[1]) Ideo auctor plura et longa intervalla temporis silentio premit (ita ut lacunae quasi oriantur) vel paucis verbis notat, ubi naturalis tantum evolutio locum habuit; v. g. historiam generis humani a filiis protoparentum usque ad diluvium, a Noe usque ad dispersionem gentium, commorationem Israelitarum in Aegypto et post reprobationem in deserto. E contra facta theocratica, lapsum, vaticinia messiana, diluvium, dispersionem gentium, historiam patriarcharum, exitum et legislationem Sinaiticam fusius tractat. Inde explicatur, quare nonnullae graves res repetantur vel accuratius describantur. Intendit auctor praeprimis quatuor res populo suo inculcare, nempe: separationem et sanctificationem populi prae gentibus, terram iam patriarchis promissam, in qua Israel munus divinitus collatum adimplere possit, dignitatem et auctoritatem totius legis, praesertim caeremonialium, quae eos manuducerent, et spem in futurum semen Abrahae vel Messiam, quem vaticinia clare adumbrant. Antequam Moses populum dilectum dimittat in limine terrae sanctae, praeprimis leges principales recapitulando observationem earum suis mandat, nonnullas respectu ad terram Chanaan modificat et supplet; ideo eas non in ordine chronologico, sed scopo paraenetico convenienter refert. Ob scopum suum non tam stricte historicum quam theocraticum auctor non accuratam chronologiam tradidit, sed eam eatenus respexit, quatenus evolutioni rerum narrandae conveniens vel necessaria erat. Praeterea materia tam organice componitur, ut priores partes praeparent relationes sequentes, et posteriora dicta magis evolvant, explicent et suppleant antecedentia.

[2]) Pentateuchum essentialiter esse opus unius auctoris testantur: *a)* ratio narrandi; quamvis enim nonnulla prolixius, alia brevius tractentur, ordo tamen rerum continuus observatur, tum ab initio, tum in medio singulorum librorum. Insuper ea imprimis efferuntur, quae legem spectant. Tituli et conclusiones, quae sparsim in Pentateucho inveniuntur (Gn 2, 4; 5, 1; 6, 9; Lv 13, 59 etc.), distinguendis singulis partibus inserviunt et recte suum locum occupant. Deuteronomium cum prioribus libris unum volumen constituisse exinde patet, quod universae plagae Aegypti, quae in Exodo narrantur, *in volumine legis huius scriptae* dicantur (Dt 28, 61). *b)* Character linguisticus: occurrunt in Pentateucho variae proprietates et archaismi tum in vocabulis (אָבִיב Ex 9, 31; 13, 4; 23, 15; 34, 18; Lv 2, 14; Dt 16, 1), tum in formis et significationibus, v. g. ponitur הוּא pro genere feminino הִיא 195ies in Pentateucho, 26ies in Deuteronomio, צָחַק (= iocari) pro שָׂחַק, נַעַר (ut παῖς) in Pentateucho (Gn 24, 14. 16. 28. 55. 57; 34, 3. 12; Dt 22, 15 s. 20 s. 23—29) pro utroque sexu usurpatur. Istae proprietates in Pentateucho tantum nec in libro Josue inveniuntur et sic separationem illius ab hoc postulant. Si nihilominus in Deuteronomio diversitas styli observetur isque in reliquis libris non semper uniformiter fluat, haec magnam partem ex speciali argumento et charactere paraenetico libri Deuteronomii,

qui leges refert, et in aliis libris e rebus diversis relatis explicatur, prout narrandi ratio historica, rhetorica, poetica etc. secum ferebat. Deinde Moses aliter qua vir iuvenis, aliter qua senex scripsit, aliter in narrando, aliter in exhortando vel increpando, aliter in describendis legibus loqui debuit. Si rursus altera ex parte lingua Pentateuchi parum differt ab illa, qua usi sunt prophetae, haec circumstantia e maiori stabilitate linguae semiticae est repetenda, quae per multa saecula mutationibus gravioribus non fuit obnoxia, sed quodammodo invariabilis fluebat. Cf. Neteler, Studien über die Echtheit des Pentateuchs 1867.

3. Argumenta tum interna[1]), tum externa[2]) secundum multos probant Pentateuchum saltem quoad praecipuas partes conceptum esse tempore, quod fluebat a commoratione Israelitarum in Aegypto usque ad occupationem instantem terrae Chanaan.

[1]) Auctor prodit *a)* accuratam cognitionem rerum et geographiae Aegypti atque peninsulae Sinaiticae; sic v. g. urbes Heliopolis (Gn 41, 45), Phithom, Ramesses (Ex 1, 11), Socoth, Etham (13, 20), Phihahiroth (14, 2) et Gessen (Gn 46, 28) tanquam notae simpliciter referuntur, immo stationes Nm 33 nude tantum enumerantur; e contra Chanaan tanquam terra Israelitis incognita describitur, ut: *Hebron in terra Chanaan* (Gn 23, 2. 19), *Salem urbem Sichimorum, quae est in terra Chanaan* (Gn 33, 18), Garizim et Ebal accuratius describuntur (Dt 11, 29 s.), immo (Gn 13, 10; Nm 13, 23; Dt 11, 10) auctor loca terrae Chanaan describit more Aegyptio. *b)* Auctor leges refert absque ordine systematico, prout nempe ferebantur, et cum annotatione eventuum, qui eis ferendis occasionem dederunt; quod probat, leges statim, quando edebantur, esse scriptas (Lv 4, 11 s.; 16, 10. 27 etc.). *c)* In Genesi nonnisi facta principaliora referuntur, quae traditio ad posteros propagaverat, in reliquis vero libris saepe minutissimae res, ut accurata chronologia (Ex 15, 22; 19, 1; 40, 15; Lv 9, 1; Dt 1, 3), numerus fontium et palmarum in Elim (Ex 15, 27), munera specialia ab Israelitis oblata (Nm 7) et alia adnotantur. *d)* Multae leges supponunt populum adhuc in castris et in deserto degentem, et aliae Israelitas Chanaan nondum ingressos (Lv 4, 2. 12; 13, 46; 14, 3. 8; 16, 27 s.; 17, 3; 24, 14. 23; Nm 15, 35; 19, 3; Dt 6, 1—19; 7, 1—5; 23, 10 ss.). Tandem *e)* multae voces Aegyptiae, explicatione non addita, in textu Hebraico inveniuntur, quae produnt auctorem huius linguae peritissimum. *f)* Dt 20, 16 ss. exstinctio Chananaeorum praescribitur.

[2]) Non solummodo analogia aliarum gentium, quae leges suas scriptas habebant, sed etiam accurata notitia legum, iam ex primis temporibus Hebraeis nota, monstrant leges mox post promulgationem etiam literis mandatas esse; nam lex fundamentum erat status populi politici, civilis et religiosi; sic leges non tantum cognitae, sed et observatae narrantur, v. g. de sacerdotio et officio Levitarum (1 Sm 6, 15; 1 Par 15, 2), de festis et sacrificiis (1 Sm 1, 3. 21; 2, 15), de urbibus refugii (1 Rg 2, 28), praescripta de naziraeis. Prophetae tam saepe ad Pentateuchum et legem provocant, ex ipso materiam vaticiniorum suorum hauriunt. Tandem magna ex parte literatura sacra poëtica Pentateucho nititur; in Psalmis ut 104, 105, 135 celebrantur facta, beneficia, promissiones, quae in Pentateucho recitantur. Proverbia Salomonis non sunt nisi fructus reflexionis de revelatione divina in lege factae v. g. Prov 8, 22 col. Gn 1; Prov 31, 3 col. Dt 17, 17.

4. Specialiter Moses tanquam auctor praecipuarum Pentateuchi partium confirmatur secundum multos per sequentia argumenta interna[1]) et externa[2]).

[1]) *a)* Auctor quatuor posteriorum librorum Pentateuchi eventus, sermones, leges refert, tanquam omnium testis praesens; plura narrat, quae Moses solus (Ex 3, 33) expertus est; plura tam exacte et cum minutissimis circumstantiis personarum, locorum et temporis describuntur, nec unquam recentiora admiscentur aut ullus anachronismus apparet, ut solus scriptor coaevus ea scribere potuit. Ast nemo tam aptus erat quam Moses, in omni scientia Aegyptiorum eruditus (Ex 2, 10; Act 7, 22), unde et explices vocabula Aegyptia (v. g. Gn 41, 43). Qui ultimi libri supponunt Genesin tanquam introductionem necessariam ideoque artissime cum hoc primo libro cohaerent; initium enim Exodi est quasi continuatio ultimi Geneseos capitis, immo saepius ad facta ibi relata reflectitur (Ex 13, 19; 31, 17; Nm 26, 19; Dt 29, 23). *b)* Nonnulli loci expresse docent Mosen leges litteris mandasse vel librum scripsisse. Sic ait Dominus ad Mosen (Ex 17, 14): *Scribe hoc ob monimentum in libro;* (34, 27): *Scribe tibi verba haec, quibus et tecum et cum Israel pepigi foedus.* Mosen hoc mandatum divinum revera esse executum testatur Ex 24, 4: *Scripsit Moyses universos sermones Domini.* Teste Nm 33, 1 s. scripsit Moses mansiones in deserto. *Scripsit Moyses legem hanc (Deuteronomium) et tradidit eam sacerdotibus . . . et canticum* (Dt 31, 9. 22). *Scripsit Moyses verba legis huius in volumine atque complerit* (Dt 31, 24), e quibus verbis multi concludunt Mosen Pentateuchum conscripsisse, quod vero loci citati per se non edicunt.

[2]) Accedunt argumenta externa et quidem: *a)* constans traditio Judaeorum, qui legem (Pentateuchum) semper Mosi auctori vindicant. Sic iam auctor libri Josue meminit voluminis *legis Moysis* (1, 7. 8; 8, 30—35; 23, 6). David provocat ad *praecepta, sicut scriptum est in lege Moysi* (1 Rg 2, 3 col. 2 Rg 14, 6). Tempore exsilico Moses pariter qua auctor Pentateuchi consideratur: *quae scripta sunt in lege Moysi* (Bar 2, 2; Dn 9, 11. 13), maxime vero tempore postexsilico, ut testantur phrases: *lex Moysi* (2 Par 23, 18; 31, 3; Esr 3, 2; Neh 10, 34; Mal 4, 4), *liber legis Moysi* (2 Par 25, 4), *liber Moysi* (2 Par 35, 12; Esr 6, 18), *volumen Moys* (Neh 13, 1), *liber legis Domini per manum Moysi* (2 Par 34, 14). *Liber vitae et testamentum Altissimi . . . legem mandavit Moyses, hereditatem domui Jacob* (Eccli 24, 32 s.). Auctor 2 Mach 7, 6 canticum Dt 32, 36 Mosi tribuit. Congruit Josephus (Ant XVII 6, 3): *Quae Moyses Deo docente et suggerente scripta reliquit,* et Philo (De vita Moys. II 8; III 39), qui Mosi etiam Dt 34 tanquam prophetice scriptum attribuit. Hac in re nec Pharisaei nec Sadducaei discedunt (Mt 22, 24; Mc 12, 19; Lc 20, 28). Samaritani, qui Pentateuchum tantum receperunt, illum Mosi auctori tribuunt eumque plurimi habent. *b)* Traditio christiana. α) Christus saepe provocat ad leges tanquam a Mose latas (Mt 19, 8; Mc 1, 44; 7, 10; 10, 3; Lc 5, 14), *librum Moysi* (Mc 12, 26), *habent Moysen et prophetas* (Lc 16, 29), *legistis in libro Moysi* (Mc 12, 26), *necesse est impleri omnia, quae scripta sunt in lege Moysi* (Lc 24, 44). *Si crederetis Moysi, crederetis forsitan et mihi, de me enim ille scripsit Si autem illius litteris non creditis: quomodo verbis meis credetis?* (Joa 5, 46 s.). β) Eandem sententiam tenuerunt Apostoli. Paulus suadebat Judaeis de Jesu *ex lege Moysi et prophetis* (Act 28, 23). Jacobus dicit *Moysen* (Pentateuchum) in synagogis per omne sabbatum *legi* (Act 15, 21 col. 2 Cor 3, 15). Philippus dicit de Jesu: *Quem scripsit Moyses in lege et prophetae* (Joa 1, 45). Ipsi generatim ad Pentateuchum tanquam librum Mosis provocant (Lc 24, 27; Act 3, 22; 26, 22; Rom 5, 13 s.: 10, 5. 19). *c)* Mosen tanquam auctorem Pentateuchi nominant ss. patres. *d)* Similiter Mosen tanquam legislatorem salutant scriptores ethnici: Manetho (Josephus, Contra Apionem I 26: *At ille* [sc. Osarsiphus i. e. Joseph = Moses] *primam quidem eis*

legem posuit), Diodorus Siculus: *Apud Judaeos Moses Deum, qui Jao dicitur, legum auctorem suarum finxisse* perhibetur (Bibliotheca I 94, 2 (ed. Dindorf., P. 1855, I 75]) et: *Numini honores et caerimonias sacrorum docuit, etiam rempublicam legibus instruxit, atque in ordinem certum redegit* (ib. XL 3, 3 [in cit. edit. II 579]). Tacitus: *Moyses novos ritus contrariosque ceteris mortalibus indidit* (Hist. V 4).

Secundum alios loci citati tantum spectant ad singulas leges vel partes Pentateuchi nec ad totum Pentateuchum. Christus vero et Apostoli usui loquendi Judaeorum se accommodasse dicuntur vel »ex concesso« argumenta proferunt contra Judaeos nec hodiernum statum quaestionis tangunt.

5. Si Moses auctor Pentateuchi habetur, nihil impedit, quominus statuamus ipsum scriptis et fontibus, non solum antiquioribus, sed etiam coaevis esse usum[1]), ac serius non parva quaedam additamenta et glossas supplementi vel explicationis causa esse adiecta.[2])

[1]) Descriptio diluvii (Gn 6, 12 ss.) tam accurata conclusionem admittit Mosen eam hausisse ex fonte antiquo. Idem dicendum de variis genealogiis in Genesi obviis (5; 11, 10—32), de partibus poeticis (Gn 4, 23; 49; Nm 23, 7 ss.). Citat porro *librum bellorum Domini* (Nm 21, 14), qui probabiliter erat collectio canticorum apud populum vulgatorum illo tempore.

[2]) Utique Josephus (Ant. IV 8, 48), Philo, Origenes (Contra Cels. 2, 54) et ultimum Deuteronomii caput Mosi tribuunt, qui spiritu prophetico propriam mortem descripsisse dicitur. Quam sententiam ipso saec. XVII. Claudius Frassen tenuit! Attamen contrarium iam patet e Dt 31, 24: Moses *complevit* volumen. Secundum Talmudem (Baba bathra 14 b) octo ultimos versus Dt, qui de morte Mosis agunt, a rabbinis Josue attributi sunt.

6. Sententia de conceptione Pentateuchi Mosaica usque ad saeculum XVIII. fere nunquam[1]) in dubium est vocata, donec rationalistae eum Mosi abiudicarent et a iuniore, imo a pluribus auctoribus, diverso tempore viventibus, concinnatum esse praetenderent. De origine enatae sunt variae hypotheses: *a)* erant, qui autumarent Pentateuchum constare e duobus documentis originariis *(Urkunden-Hypothese)*, quae de usu nominis Elohim (elohisticum) et Jahve (jahvisticum) denominantur et a Mose vel a redactore coaevo, reliquis superadditis, in unum volumen redacta fuerint[2]). *b)* Quoniam vero usus nominum Dei diversorum ex argumentis internis clare evincebatur, alii Pentateuchum ortum esse putant e variis fragmentis *(Fragmenten-Hypothese)*, successu temporis in unum compactis[3]). *c)* Paulo post hypothesis documentorum transformata est in illam, quae in prioribus quatuor Pentateuchi libris archetypum quendam seu documentum primitivum elohisticum tanquam fundamentum supponit, quod dein supplementis (praeprimis jahvistico) a pluribus auctoribus auctum atque completum sit (Ergänzungs-Hypothese), cui tandem alius auctor Deuteronomium adiunxerit[4]). *d)* Denique multi ut Hupfeld, Knobel, Schrader, Ewald, Nöldeke,

Dillmann duas theorias sub a et c adductas coniungunt dicentes auctorem primitivum documentum supplentem non uno documento, sed pluribus fontibus usum esse, quos adunasse et additamentis auxisse dicitur. In singulis patroni huius theoriae valde discedunt. Notissima et maxime vulgata est theoria ab E. Reuß, K. H. Graf (Die geschichtl. Bücher des A. T., L. 1866) et Wellhausen proposita, quae eo, quod plerique studiosi huius theoriae evolutionem in religione populi Israel e polytheismo in monotheismum defendunt, *theoria evolutionistica* appellari potest. Multi eorum aliam historiam populi Israel fingunt, ac in s. Scriptura legitur. Supponunt hi critici res longe recentiores, praecipue caeremoniales et legales, sub specie antiquitatis in libros priores esse interpolatas et intrusas, ita ut Pentateuchus tanquam opus fictionis, a fraudatoribus compilatum, appareat[5]).

[1]) Celsus (Origenes, Contra Celsum IV 42), Ptolemaeus gnosticus (Epiphanius, Adversus haereses XXXIII 3), Homiliae pseudoclementinae II 40—52; III 43. 47) utique Pentateuchum Mosi abiudicaverunt. Et iam s. Hieronymus scripsit: *Sive Moysen dicere volueris auctorem Pentateuchi, sive Ezram eiusdem instauratorem operis, non recuso* (Adversus Helvidium [Migne, P L XXIII 190]). Primus inter christianos, qui ob modum scribendi conceptionem partium historicarum Pentateuchi Mosaicam in dubium vocavit, erat Andreas Bodenstein de Karlstadt (Libellus de canonicis scripturis, Wittenb. 1522). Ante ipsum iam episcopus Alphonsus Tostatus († 1455) putavit libris legis per Babylonios combustis Esdram Spiritu s. motum legem iterum litteris mandasse et nonnulla apposuisse. Similem sententiam tenuit Andreas Masius († 1573), qui praesentem formam Pentateuchi Mosi abiudicavit. B. Spinoza († 1677) putavit Esdram Pentateuchum retractasse, at hunc pauca e scriptis Mosis hausisse. Contra quem R. Simon Mosi maiorem et quidem immediatam partem in exarando Pentateucho adscripsit. Secundum ipsum Moses Genesin e fontibus sive verbo sive scriptura propagatis conscripsit et leges litteris mandavit (cf. F. Stummer, Die Bedeutung Richard Simons für die Pentateuchkritik, Mstr. 1912, 45).

[2]) J. Astruc (Conjectures sur les mémoires originaux . . . de la Génèse, Brux. 1753) sententiam Richardi Simon continuans primus librum Geneseos constare defendit e duobus documentis maioribus et 10 minoribus, quibus Moses in opere suo scribendo sit usus. Quem secutus est J. G. Eichhorn (Einl. in das A. T.[4], Gö. 1823 bis 1824, III 39 ss.), qui Gn 1 — Ex 2 e duobus documentis compositum, facta vero reliquorum Pentateuchi librorum a Mose conscripta et ab ipso vel coaevo auctore in praesentem Pentateuchum redacta esse putat. C. D. Ilgen (Die Urkunden des Jerusalemischen Tempelarchivs, Hl. 1798, I) 17 documenta originaria statuit eaque 3 auctoribus attribuit.

[3]) Auctor huius hypothesis erat in Anglia catholicus theologus A. Geddes (The Holy Bible, Lo. 1792—1797, I; Critical Remarks on the Pentateuch, Lo. 1800) et in Germania J. S. Vater (Comm. über den Pentateuch, Hl. 1802—1805), cui W. M. L. de Wette et A. Th. Hartmann adhaeserunt.

[4]) Huc pertinent F. Bleek, F. Tuch, Stähelin, F. Delitzsch.

Ad hypothesin suam firmandam argumenta externa afferre non valent critici: argumenta vero interna, ab eis allata, coniecturis tantum nituntur.

[5]) Studiosi huius theoriae (ut Kuenen, Stade, Marti, Budde, Holzinger, Baentsch, Bertholet, Cornill), qui Pentateuchum et librum Josue unum librum originalem habent, Hexateuchum, hunc e variis fontibus compositum defendunt et quidem *a)* e fonte jahvistico (*J*, in quo nomen Jahve et usus pronominis »anokhi« praevalent) et *b)* e fonte elohistico *(E)*. Plerique putant fontem elohisticum in regno Israel, fontem jahvisticum in regno Juda 9./8. saec. ortum esse. Critici vero nec in tempore nec in loco, quo uterque fons scriptus sit, consentiunt. *c)* Ambo fontes saeculo septimo ad finem vergente a redactore (R) coniuncti esse dicuntur: JE, quod opus historiam tantum continet. *d)* Accessit Deuteronomium *(D)* tempore Josiae regis 621, quod *e)* cum libro historico praecedente JE a redactore (R^2) coniungebatur. *f)* Esdras (ca. 450) ex exsilio Babylonico reversus librum legis secum tulit (P, PC = codex sacerdotum »Priesterkodex«) vel codificatio legum caeremonialium (Ex 25—40: Lv [integer liber]; Nm 1—10; 15—19; 25—36, ubi praevalet usus pronom. »ani«), qui cum libris iam existentibus (JE + D) coniunctus esse dicitur. Iste codex a plerisque habetur fons recentissimus Pentateuchi, Dillmann vero eiusque schola primo loco ponunt E, deinde J, P, D. Tandem omnes istae partes una cum recentissimis additamentis retractatae et in praesentem Pentateuchum redactae sunt a legisperitis inter Nehemiam et Alexandrum M. et quidem eo, quod res temporis posterioris (unitas loci sacri, sacerdotium Aaroniticum cum tribus gradibus) in tempus remotius (Mosis) »proiectae« sint. Tali ratione libri canonici quoad maximam partem habentur libri a falsatoribus adulterati variis interpolationibus, fictionibus et recensionibus; relationes biblicae de paradiso et diluvio non sunt nisi mythi (ethici), patriarchae vero personificationes variorum populorum, documenta codicis sacerdotalis habentur mera figmenta et vaticinia messiana nonnisi somnia fanatica. Sed haec hypothesis artificiosa solido fundamento obiectivo caret eiusque »critica sublimior« licentiam effraenem sibi arrogat, textui traditionali vim infert, ad varias fictiones transfugit et diserte ad hoc tendit, ut quodcunque elementum supernaturale e Pentateucho expellatur.

Ut P. Vetter demonstravit (Die Zeugnisse der vorexilischen Propheten über den Pentateuch, Th Q LXXXI [1899] 512—552; LXXXIII [1901] 94—112: 187 bis 207), Amos certe iam P novit et Oseas non solum JE, P, D novit, sed etiam hos fontes in unum opus adunatos invenit. — Difficultates adversariorum desumuntur:

a) ex loco cultus publici; incognitam fuisse in tota historia Israelitica unitatem loci cultus aiunt critici; nam in libris historicis et propheticis nullum vestigium tabernaculi tanquam sanctuarii centralis inveniri; in JE sermonem tantum esse de altaribus cultus excelsorum, cultum a Josia rege demum institutum esse, codicem sacerdotalem tabernaculum velut imaginem templi considerare et in initium historiae Israelit. scopo suo convenienter reponere. — Attamen historiam tabernaculi foederis ab itinere in deserto usque ad templi aedificationem contexere possumus. Fabrica eius in deserto accurate describitur. Clade a Philistaeis Israelitis prope ʾEben-haʿezer inflicta (1 Sm 4) urbs Silo, in qua tabernaculum erat, destructa esse videtur (cf. Ps 77 [78], 60—66; Jer 7, 14) et tabernaculum transportatum est Noben (1 Sm 21 1 ss.), postea Gabaonem (1 Chr 16, 39; 21, 29), arca vero a Philistaeis Israelitis restituta translata est Bethsames et inde Cariathiarim (1 Sm 7, 1 s.; 1 Chr 13, 6). Inde asportata est in domum Obededom Gethaei (2 Sm 6, 2—11; 1 Chr 13, 13 s.) et post tres menses abducta est in civitatem David et in tabernaculo, quod David ei tetenderat, posita est (2 Sm 6, 17; 1 Chr 15, 1; 16, 1). In exstructione tabernaculi res adhibitae sunt, quae praecipue in Aegypto et in peninsula Sinaitica, non autem in Babylonia inveniuntur, v. g. lignum šiṭṭim (= acaciarum). Qui loci seriu s

textui inserti esse falso a criticis praetenduntur. Tabernaculum foederis usque ad templi fabricam erat centrum cultus. Ordinarie a Mose usque ad Samuelem in uno tantum loco sacrificabatur, nam tempore Josue tabernaculum erat centrum religiosum (Jos 18, 1. 8. 10). Salomon vituperatur, quod in excelsis sacrificaverit (1 Rg 3, 3). Et rex Ezechias fere 100 annos ante Josiam praecepit, ut Israelitae ante altare in Jerusalem adorarent (2 Rg 18, 22). Si lex mactandi coram tabernaculo (Lv 17, 3 s.) inde a Samuele usque ad Salomonem accurate observata non est, ratio est, quia tabernaculum et arca inde separata frequenter locum mutaverunt et duo pontifices tunc aderant, unde quaedam incertitudo exorta est. Templo exstructo mons Sion exstitit centrum religiosum, uti ex psalmis et prophetis videre licet; cultus excelsorum, ubi grassabatur, a pluribus regibus abrogatus et a prophetis tanquam illegitimus damnatus est. Engelkemper (Heiligtum u. Opferstätten in den Gesetzen des Pent. 75 ss.) distinguit inter cultum publicum in loco sanctuarii et privatas mactationes, quae primis temporibus notam sacrificii habebant et in omnibus locis fieri poterant.

b) A sacrificiis; urgent differentiam inter partes jahvisticas, in quibus de sacrificiis patriarcharum est sermo, et PC ab Esdra confectum, qui nullum ante Mosen sacrificium commemorat, et ex prophetis probare student nullos ritus sacrificiorum a Mose esse praescriptos. — Ast prophetae sacrificia in se non damnant, sed tantum actum mere externum vituperant.

c) Ex festis praeceptis, in quibus PC cum historia pugnare asseritur. Sacrorum festorum tria tantum, ut critici aiunt, in JE et Dt occurrunt: pascha (quod ante Josiam non sit celebratum col. 2 Rg 23, 21), pentecoste et festum tabernaculorum (quod sit praecipuum), quorum (si ultimum excipias) pauca tantum vestigia in libris historicis et propheticis inveniantur. Insuper festa illa fuisse videntur origine sua agraria, quae in PC characterem religiosum induerint. Dies expiationis enatus dicitur e festis exsilicis, sabbatum tanquam festum lunare, annus iubilaeus et sabbaticus in exsilio demum introducti esse dicuntur. Festum paschatis cohaerere venditatur cum sacrificiis primogeniturae (Ex 34, 18 ss.), nam primum in Dt qua historicum commemoratur, fors quia festum vernale et exitus ex Aegypto fortuito coinciderunt. — Ast omnia haec argumenta sunt ex silentio. Character historicus paschatis respectu ad exitum et redemptionem Israel iam in antiquis fontibus exprimitur. Porro agnus paschalis non erat primus genitus (col. Ex 22, 30).

d) A sacerdotibus et Levitis. In historia antiqua fingunt adversarii nullum discrimen exstitisse inter clericos et laicos; nec sacerdotium per Mosen esse institutum. In maioribus tantum sanctuariis sacerdotes inveniri dicuntur: tempore regum sacerdotes fuisse leguntur ministri regii, et immediate ante exsilium enatum esse discrimen inter sacerdotes et Levitas, quod Ezechiel occasione reformationis a Josia rege institutae sanxerit. Levitas nil commune habere cum antiqua tribu Levi, quae interierit (Gn 49, 7), et sensim in Juda ordinem hereditarium constituisse, ita ut nomen hoc evaserit gentile. Sacerdotes genus suum non ab Aarone, qui nunquam vixerit, sed a Sadoc (tempore Davidis) derivare, et pontificium ante exsilium non exstitisse; cum enim tempore postexsilico pontifici concredita sit reipublicae administratio, enatam esse hierocratiam, quam PC in tempus Mosaicum reponit. — Ast tota historia docet a Mose usque ad exsilium sacerdotes semper fuisse a laicis distinctos, et munus sacerdotale in familia Aaronis hereditarium, uti genealogia familiarum sacerdotalium (1 Par 6) clare demonstrant. Critici miro hoc figmento sacerdotes excelsorum et regios sacerdotes Israel confundunt atque idololatriam cultui

Jahve plane aequiparant. Tribus Levi minime periit, utique autem dispersa est; insuper Levi tanquam nomen gentile adducitur Gn 49, 5—7; Dt 33, 8—11 et Ezechiel (42, 13; 43, 19) discrimen inter sacerdotes et Levitas iam supponit. Falso supponitur pontifex fuisse tantum rex pontificalis. Hierarchicam sacerdotum differentiam agnoscunt insuper libri historici et prophetici (Jer 19, 1; 20, 1; 29, 25 s.).

Nonnulli loci prius tempus quam exsilicum vel postexsilicum supponunt; v. g. Ex 28, 30; Lv 8, 8; Nm 27, 21 agunt de consultatione Dei per Urim et Tummim, de quo libri postexsilici Esr et Neh nihil habent (cf. Esr 2, 63; Neh 7, 65). Dt 20, 16 ss. postulatur exstirpatio Chananaeorum et Dt 17, 14 ss. lex de rege datur. In multis rebus insuper, e. g. utrum iste vel ille locus fonti J vel E tribuenda sit, critici non consentiunt.

e) Maioris momenti sunt sequentia argumenta a modernis criticis proposita, quae saltem quoad singulas partes Pentateuchi Mosen auctorem excludunt, v. g. *Haec sunt verba, quae locutus est Moyses ad omnem Israel trans Jordanem* (Dt 1, 1; 3, 8; 4, 41—49; — 3, 20. 25 vero de terra occidentali). ים (= mare) usurpatur de plaga occidentali tempore commorationis in peninsula Sinaitica (Ex 27, 12; Nm 2, 18; 3, 23), licet tum mare mediterraneum Hebraeis versus septentriones nec versus occidentem fuerit. Gn 12, 6 col. 13, 7: *Chananaeus autem tunc erat in terra* supponere videtur tempus, quo Chananaeus iam exstirpatus est. Quae verba ceterum glossa esse possunt (sed cf. etiam Möller, Wider d. Bann d. Quellensch. 110). Gn 36, 31 iam regnum in Israel supponit. Nec laus Mosis Nm 12, 3: *Erat enim Moyses vir mitissimus super omnes homines qui morabantur in terra* vix a Mose scripta est (cf. Strack, Einleitung[6] 24—27).

Praeterea a multis modernis criticis negatur existentia patriarcharum, qui non sint nisi prototypi ideales populi Israel. Tanquam fundamentum fabularum de patriarchis considerantur genealogiae, quasi ossa, quae in parte JE carne exornantur. Ad has poeticas factorum historicorum transscriptiones accedere dicunt mythos de cultu variis coloribus exornatos. Haec omnia in PC purificantur, qui ad hoc tendit, ut foedera Dei cum patriarchis tanquam praeambula foederis Mosaici describantur. Israelem antiquitus ortum esse dicunt e 7 tribubus (filiis Leae et Joseph), quae dein cum reliquis cognatis peninsulae Sinae et Palaestinae gentibus in unum populum coaluerint. Juxta hos criticos legislatio Sinaitica in PC contenta, quae non est nisi productum ideale postexsilicum, cum suis adiunctis (figmentis) in historiam quasi intruditur et tali modo theocratia ex antiqua historia Israel eliminatur. Ut tandem de lege quid referamus, praetendunt legem scriptam antiquo tempore non exstitisse, sed solummodo legem oralem; nam Deuteronomium a Josia inventum (621) primus et unicus liber legis fuisse videtur. Ergo ab istis criticis *pia fraus* supponitur. Cuius loco exegetae moderatiores ponunt *orationem litterariam* (literarische Einkleidung) ut in Sapientia Salomonis (cf. Euringer, Streit um das Dt 15—24). Ezechiel primus fuisse creditur, qui ritus antiquos (c. 40—48) litteris mandarit, qui dein in PC in systema redigerentur et ab Esdra absolverentur. Tali modo etiam possibilitas legis scriptae, immo ipsius decalogi impugnatur, in hunc finem, ut pragmatismus religiosus e libris sacris expellatur, qui non sit nisi figmentum a prophetis excogitatum, in PC collectum et exinde in priores Pentateuchi libros fraudulenter translatum atque interpolatum.

7. Nostro tempore etiam viri docti catholici arte critica saniore innixi in hanc rem inquisiverunt. Ex quibus multi ut M. Flunk [1]), Kley, Hoberg,

Mangenot[2]). Brucker[3]). J. Selbst[4]), Ae. Schöpfer[5]). J. Weiß[6]) sensu rigorosiore originem Mosaicam Pentateuchi defendunt, alii vero ut Fr. de Hummelauer[7]), P. Vetter[8]), K. Holzhey[9]) putant Pentateuchum ex variis fontibus compositum esse, quod secundum Vetter iam in initio temporis regii factum est; traditio de origine Mosaica totius Pentateuchi inde a tempore exsilii secundum ipsum exorta est, quo traditio, quae antea ad partem tantum legis referebatur, successive ad totum Pentateuchum extendebatur. Attamen illi leges vel traditiones Mosaicas expresse admittunt et evolutionem religionis Israel e polytheismo vel polydaemonismo repudiant. Etiam protestantes ut Dahse, Möller, Wiener et Judaei ut D. Hoffmann, Jacob evolutionisticam theoriam de Pentateucho a Reuß-Graf-Wellhausen propositam impugnant. Magis magisque sententia invalescit diversa nomina Dei Jahve et Elohim non certum criterium esse, secundum quod Pentateuchus in varios fontes resolvi potest. Nuperrime A. Jirku hypothesin proposuit partes historicas Pentateuchi resp. Tetrateuchi (Gn—Nm) non e pluribus scriptis documentis compositas esse, sed diversas traditiones de primordiis populi Israel inde a Mose (resp. Abraham) usque ad introitum in Chanaan, sicut similes in libris historicis, propheticis et poeticis V. T. dispersae inveniuntur, ore traditas et a docente decursu temporis in fundamentum hodierni Pentateuchi resp. Tetrateuchi adunatas esse[10]).

[1]) Die Ergebnisse der negativen Pentateuchkritik, Z k Th IX (1885) 472 bis 497; 595—642.

[2]) L'authenticité mosaique du Pentateuque, P. 1907.

[3]) L'église et la critique, P. 1907, 103 ss.

[4]) J. Schuster u. J. B. Holzammer, Handbuch zur biblischen Geschichte[7], Fr. 1910, I 89—103.

[5]) Geschichte des A. T.[5], Brix. 1911, I 247—282.

[6]) Das Buch Exodus, Graz 1911, XIV—LXIX.

[7]) Comment. in Deuteronomium, P. 1901, 1—159; Exegetisches zur Inspirationsfrage, Fr. 1904, 99—129.

[8]) Die literarkritische Bedeutung der alttest. Gottesnamen, Th Q LXXXV (1903) 12—47; 202—235; 520—547; B Z IV (1906) 61—67. Porro cf. J. Göttsberger, P. Vetters Stellung zur Pentateuchkritik, B Z V (1907) 113—125.

[9]) Kurzgefaßtes Lehrbuch der speziellen Einleitung in das A. T., Pad. 1912, 32—54.

[10]) A. Jirku, Die älteste Geschichte Israels im Rahmen lehrhafter Darstellungen, L. 1917, 157—170.

Pont. commissio biblica de Mosaica authentia Pentateuchi sequens votum a pontifice approbatum (27. Jun. 1906) edidit:

a) Critica argumenta non tanti ponderis sunt affirmare libros hos non Mosen habere auctoren, sed ex fontibus maxima ex parte aetate Mosaica posterioribus esse confectos.

b) Non est tenendum Mosen omnia et singula manu sua scripsisse vel amanuensibus dictasse; admitti potest hypothesis eum opus ipsum a se sub divinae inspirationis afflatu conceptum alteri vel pluribus scribendum commisisse, ita tamen, ut sensa sua fideliter redderent, nihil contra suam voluntatem scriberent, ac tandem opus hac ratione confectum ab eodem Mose principe inspiratoque auctore probatum ipsiusmet nomine vulgaretur.

c) Concedit Mosen ad suum conficiendum opus fontes adhibuisse, scripta videlicet documenta vel orales traditiones, ex quibus secundum peculiarem scopum sibi propositum et sub divinae inspirationis afflatu nonnulla hauserit eaque ad verbum vel quoad sententiam contracta vel amplificata ipsi operi inseruerit.

d) Salvo ecclesiae iudicio affirmative consentit salva substantiali Mosaica authentia et integritate Pentateuchi admitti posse tam longo saeculorum decursu nonnullas ei modificationes obvenisse, ut additamenta post Mosis mortem vel ab auctore inspirato apposita vel glossas et explicationes textui insertas, vocabula quaedam et formas e sermone antiquato in sermonem recentiorem translatas, mendosas demum lectiones vitio amanuensium adscribendas, de quibus fas sit ad normas artis criticae disquirere et iudicare[1]).

[1]) Cf. N. Peters, Papst Pius X. u. das Bibelstudium, Pad. 1906, 70—78.

8. In quaestione de origine Pentateuchi vix ullo tempore consensus exegetarum aderit. Catholici quoque exegetae concedunt non omnes leges in Pentateucho contentas a Mose datas esse ut e. g. legem de rege. Conservativi quoque theologi ut Hoberg[1]) Pentateuchum habent opus evolutionis religiosae populi Israel a Mose usque ad tempus postexsilicum innixae legibus a Mose litteris demandatis, quae ratione ambitus et valoris maximam partem Pentateuchi constituunt.

[1]) Genesis[2], XXX s.

9. Axiopistia vel veritas historica Pentateuchi e circumstantiis et charactere auctoris nec non e rerum narratarum indole evincitur; nam *a)* Moses omnia, quae scripsit, apprime scire potuit[1]), et *b)* veritatem eorum, quae scivit, scribere voluit[2]). Nec critica nec scientiae profanae, recentissimo tempore evolutae, solidis argumentis veritatem historicam dictorum concutere possunt[3]).

[1]) Moses, in aula regia bene educatus et eruditus, accurate cognoscere potuit, quae initio Exodi de servitute Israelitarum narravit; quae autem in quatuor reliquis libris retulit, vel ab ipso sunt gesta, vel ipso vidente ac teste contigerunt. Argumentum Geneseos hausit e traditione continua, praeprimis in familiis patriarcharum

conservata. Haec autem eo facilius integra et illibata conservari potuit, quo *a)* pauciores generationes vel membra intermedia ob longaevitatem patriarcharum hoc aevum impleverunt; Adam enim vidit Mathusala, hic Sem, qui novit Jacob conversantem cum illis, qui Mosen viderant; *b)* quo pauciora facta complectitur eaque gravissima et naturâ sua omnibus nota. Domesticae traditioni addenda est traditio aliarum gentium (Babyloniorum et Aegyptiorum), quam Hebraei ignorare non poterant. Ceterum monumenta, ut turris Babelica, altaria a patriarchis erecta, spelunca Abrahae, arbores memorabiles, genealogiae, carmina et eiusmodi praesto erant ad traditionem firmandam.

[2]) Quod Moses veritatem excluso omni dolo revera scripserit, patet *a)* ex ipsius charactere severo et sincero; narrat quidem miracula a se patrata, quae sibi gloriam conciliare valebant, simul tamen semetipsum nonnisi Dei instrumentum confitetur et maculas imperfectionesque proprias minime reticet (Ex 3, 11; 4, 10—14; Nm 20, 12; 27, 14; Dt 32, 48—52). Ubique, tum in vita, tum in sermone eius, optimi et candidi viri effigies se offert, eximius morum candor, egregia pietas, studium virtutis invictum, summa patientia et charitas. *b)* E stylo simplici, aperto et modestiae pleno. Pauca tantum refert de prima mundi aetate, qua in re differt Genesis a mythologicis gentium libris, qui eo magis fabulis abundant, quo antiquiora narrant. Miracula quidem multa adducit, ast haec contra veritatem historicam non militant, immo in oeconomia divina V. T. sunt fundata; revelatio enim divina miraculis carere nequit. Ceterum miracula biblica toto coelo differunt a prodigiis librorum ethnicorum; nam illa Deo digna sunt, eiusque naturae spirituali conveniunt ac sanctitati respondent, prodigia vero gentilium absurdas deorum metamorphoses involvunt. *c)* E testimonio Israelitarum coaevorum, qui horum eventuum erant testes et reliqua a maioribus tradita didicerant, erant enim facta publica; hinc ad eorum testimonium confidenter appellat. Cum porro Moses leges duras et observatu difficiles ipsis imposuerit, transgressores morte mulcaverit, vitia reprehenderit, quis dicet Israelitas iugum hominis fallacis cum tanta obedientia toleraturos fuisse?

[3]) Supra iam vidimus scientias tum archaeologicas, tum historicas, tum geographicas, tum linguisticas, et effossiones Assyrias, Aegyptias, Palaestinenses relationes biblicas non tantum non evertere, sed confirmare. Quae omnia in Bibliis narrata inter mythos relegare ergo vanum est. Si enim mythorum patroni provocant ad analogiam omnium populorum, qui suam mythicam aetatem habuerunt, observandum est libros sacros Hebraeorum longe differre a libris eiusmodi generis aliorum populorum; nam *a)* si spectes res divinas, omnes gentilium narrationes antiquissimae ordiuntur a polytheismo, deos et deas in modum crassum repraesentant, rixas, bella etc. inter eos exponunt; libri vero sacri V. T. a monotheismo progrediuntur, Deum unum, spiritualem repraesentant etc. *b)* Quoad origenem rerum, libri profani absurdas cosmogonias et geogonias somniant, quae e corrupta sensim traditione originali explicantur, civitatum, principum origines a deo quodam derivant, vero in libris sacris V. T. creatio mundi et inventio rerum novarum artiumque simplicissime describuntur. *c)* Relate ad res physicas superstitio gentium solem, astra, flumina etc. a diis inhabitata et animata fingunt, astra tanquam numina colit, homines defunctos inter sidera collocat, libri sacri vero omnia in gloriam Dei et ad hominum salutem creata esse docent et omnes species idololatriae impugnant.

10. Pentateuchus in divina oeconomia salutis evolvenda gravissimi est momenti; nam *a)* non tantum unicus fons est historiae

sacrae antiquissimae, sed et eventus, facta et leges enarrat, quae sunt quasi fundamentum totius divinae oeconomiae in Vetere Testamento[1]) et attentionem omnium merentur. *b)* In ipso latent semina et germina futurae salutis, paulatim evolvenda et enucleanda[2]).

[1]) Historia creationis, lapsus protoparentum, promissio redemptionis eis facta, diluvium, dispersio gentium, electio populi Israel, legislatio, leges a Deo latae, in quibus fundabatur tota respublica Hebraica et cultus. Insuper Pentateuchus radix et basis subsequentis literaturae, historiae, prophetiae et poësis exstitit. Liber Genesis, qui creatione coeli et terrae orditur et canonem s. Scripturae aperit, correspondet Apocalypsi, quae novum coelum novamque terram prophetizat et canonem claudit.

[2]) Huc spectant multi typi, praeprimis in historia et cultu populi Israel obvii, et vaticinia messiana. Ecclesia catholica ex Pentateucho multas lectiones in Breviarium et Missale Romanum desumpsit.

Articulus secundus

A Josua usque ad exsilium Babylonicum (ca. 1440—586)

Caput primum

A Josua usque a Samuelem (ca. 1440—1070)

§ 34. Chanaan

R. Röhricht, Bibliotheca geographica Palaestinae, B. 1890; A. Schlatter, Zur Topographie u. Geschichte Palästinas, Calw. u. St. 1893; P. Thomsen, Palästina nach dem Onomasticon des Eusebius, Z D P V XXVI (1903) 97—141; 145 bis 188; K. Miketta, Palästina in der ägypt. Politik vom Beginn des zweiten vorchristlichen Jahrtausends bis zur Eroberung Kanaans durch die Hebräer, Weidenauer Studien, W. I (1906) 83—105; G. Hölscher, Landes- u. Volkskunde Palästinas, L. 1907; H. Guthe, Palästina, L. 1908; S. Klein, Beiträge zur Geographie u. Geschichte Galiläas, L. 1909.

W. Erbt, Die Hebräer. Kanaan im Zeitalter der hebr. Wanderung u. hebr. Staatenbildung, L. 1906; St. A. Cook, The Religion of Ancient Palestine, Lo. 1908; F. Böhl, Kanaanäer u. Hebräer, L. 1911; O. Procksch, Die Völker Altpalästinas (L B I 2), L. 1914; P. Karge, Rephaim. Die vorgeschichtl. Kultur Palästinas u. Phöniziens (Collectanea Hierosolymitana I), Pad. 1918.

L. Fonck, Streifzüge durch die biblische Flora (B St V 1), Fr. 1900; J. Wimmer, Palästinas Boden mit seiner Pflanzen- u. Tierwelt, Kö. 1902; F. M. Exner, Zum Klima von Palästina, Z D P V XXXIII (1910) 107—164; E. Huntington, Palestine and its Transformation, Lo. 1911; V. Schwöbel, Die Landesnatur Palästinas (L B I 1. 3), L. 1914; S. Killermann, Die Blumen des heiligen Landes (L B I 5), L. 1915; L. Fonck, Moderne Bibelfragen, Einsiedeln 1917, 179—244. Porro cf. opera p. 16 citata.

1. Terra, ab Israelitis expugnanda et inhabitanda, appellatur כְּנַעַן [1] (LXX: Χαναάν, Vulg. Chanaan), terra Hebraeorum (Gn 40, 15) de Hebraeis incolis, terra Israel (Jdc 19, 29; Ez 7, 2; Mt 2, 20), vel filiorum Israel (Jos 11, 22), et nomine terrae Philistaeae = Παλαιστίνη (Herod. II 104; VII 89) ad totam regionem translato Palaestina (פְּלֶשֶׁת Gn 10, 14 = Παλαιστίνη Philo et Flav. Jos.), Aegypt Purasati, Assyr. Palastu, Pilistu, terra Jahve (Lv 25, 23; Os 9, 3), terra sancta (Zach 2, 12; Sap 12, 3; 2 Mach 1, 7), tam Judaeis, quam Christianis [2]), terra repromissionis (Heb 11, 9), quam iuraverat Dominus patriarchis (Gn 15, 18; 50, 23), et qua talis hereditas Israel (Jdc 20, 6; Ps 134, 12), post exsilium Judaea vel terra Juda (Neh 5, 14; Jdt 4, 1) de tribu principali (Esr 1, 3. 5; 6, 14; Neh 11, 4).

[1]) Nomen Chanaan (Aegypt. Kan'na, in epist. Amarnensibus Kinaḫi, Kinaḫni, Kinaḫna) nonnulli (Lengerke, Movers) explicant per terram depressam; attamen verbum Arabicum kana'a non significat *depressum esse,* sed *se contrahere;* alii nomen ab uno ex filiis Chami sc. Chanaan (Gn 10, 6) derivant. Olim complectebatur Phoeniciam (Is 23, 11; Mt 15, 21 s.) et Philistaeam (Soph 2, 5).

[2]) *Quam terram merito sanctam diximus, in qua non est etiam passus pedis, quem non illustraverit et sanctificaverit vel corpus, vel umbra Salvatoris, vel gloriosa praesentia s. Dei genetricis, vel amplectendus Apostolorum commeatus, vel Martyrum sanguis effusus.* Urbanus II. in concilio Claram. (Clermont) 1095.

2. Terra haec, quae diversis temporibus diversos habuit limites, quorum antiquissimi iam Gn 10, 19 nominantur, per Jordanem [1]) fluvium in duas partes erat divisa: in regionem cisiordanensem (occidentalem), quae proprie erat terra promissionis (Nm 34, 1—12), et transiordanensem (orientalem); habet longitudinem maximam a septentrione meridiem versus 34 milliariorum et latidudinem 18—19 mill. Germanic., ita ut tota superficies circa 500 milliaria quadrata vel 29.000 □ Km (fere = Belgia) complectatur. Utraque regio, praeprimis vero cisiordanensis [2]), montosa est, calce et basalte praedominantibus, et vallibus pascuisque abundat.

[1]) **Jordanes** יַרְדֵּן i. e. *descendens*; Rießler (Th Q XCV [1913] 383) suspicatur primam partem nominis »Jordanis« esse יְאֹר (= flumen), alteram = Babyl. dannu (= magnum), ergo Jordanem = *flumen maius* contrarium fluvio Jarmûk cf. hodiernum nomen usitatum Šerî'a el-Kebîr (*potatorium magnum*). Vocatur etiam Šerî'a (= potatorium), sed etiam Urdun. Oritur ad pedem montani Antilibani, et quidem e 2 fontibus: *a)* Paneas (Caesarea Philippi, nunc Bânijâs 329 met. alto), *b)* fontibus Dan, qui apud Dan (Tell el-Kaḍi) scaturiunt et paulo post cum superiore fonte uniuntur, et *c)* fonte Haṣbeja (Haṣbani 520 met. alto) septentrionali, qui per rivos Hermonis auctus et cum utroque fonte unitus, influit in lacum exiguum et palustrem Hûle, a Flavio Josepho (B. J. III 10, 7) Samachonitis nominatum, qui lacus vix = aquae Merom (Jos 11, 5. 7), sed istae probabiliter quaerendae sunt prope hodiernum vicum Mêrôn, fontibus abundantem in Galilaea superiore. Lacus

Hûle $2^1/_2$ horas longus, unam latus, lutosus, piscibus abundans, aestate vero non raro exsiccatus est. Spatio $2^1/_2$ horarum emenso Jordanes lacum Galilaeum (Mt 4, 18) ingreditur, qui et lacus Tiberiadis de urbe Tiberias (Joa 6, 1), Genesareth de adiacente planitie Gennesar (cf. גַּן = hortus) (Lc 5, 1), vel Cenereth (Nm 34, 11; Dt 3, 17) de planitie vel urbe Cenereth (in tribu Nephtali Jos 19, 35) vel de forma ipsius lyrae כִּנּוֹר simili, nunc Bahr et-Ṭabarîja vocatur, ca. 20 Km longus, $9^1/_2$ Km latus est; aequor eius iam 208 met. est depressius mari mediterraneo; aqua potabilis, clara est et piscibus abundat, ac caelum huius regionis vere est tropicum. Jordanes inde egressus per solitudinem (13 milliar.) = el-Ghôr (cf. nomen terrae Gari in epistolis Amarnens. Z D P V XXX [1907] 20) percurrit, donec variis inflexuris ac cataractis 27 maioribus et circa 80 minoribus superatis, 393·8 met. infra aequor maris medit. in mare mortuum se effundit. Jordanis ripae inde a lacu Genesareth iuncis, arundinibus, tamariscis aliisque arundinetis sunt consitae. Recipit vero torrentes ab occidente, qui e montibus Ephraim descendunt hodieque vocantur Wadi el-Fâra et Wadi el-Kelt, ab oriente Hieromacem (hodie Jarmûk vel Šerîʿat el-Menâḍire) e Batanaea, Carith (Wadi Jabîs) et Jaboc (Zerḳâ) e montibus Gilead excurrentes. Jordanes, tempore verno pluviis auctus, super alveos effertur et magna cum celeritate fluit; aquae enim libramentum, quod in partibus superioribus est maius, appropinquando vero mari mortuo sensim decrescit, a fonte Haṣbeja ad mare mortuum continet ultra 900 metra. Ab oriente in mare mortuum se effundit Arnon (Wadi el-Modschib). In montibus (Libani) et valle Jordanis depressa Palaestina coniungit maximas formationis terrae contrarietates ideoque etiam caelum diversum est.

[2]) Duae Libani series, per Jordanem divisae, parallele per Palaestinam decurrunt a Syria usque ad desertum Arabiae et quidem, regionem transiordanensem Antilibanus (Dschebel eš-Šerḳi) cum Hermon magno (Dschebel eš-Šêch, 2759 met. alto, cuius tractus ab Hermon ex adverso Galilaeae ad fluvium Hieromax (Jarmûk = Šerîʿat el Menâḍire) montanum Gilead appellatur, quod excipit Abarim (Dt 32, 49), cuius pars septentrionalis nomen Pisga (Phasga) (Dt 34, 1), cum vertice Nebo (Nm 33, 47), sortita est et tandem huic iunguntur montes Seir seu Edom. Libanus, qui cum Antilibano, ipsi opposito, in Syria planitiem Coelesyriam (el-Biḳâʿ) includit, per totam regionem cisiordanensem percurrit, et per montes Amorrhaeorum (Dt 1, 7) coniunctus est cum montano Sinai (Gal 4, 25). Regio haec montosa diversae altitudinis est, planitiebus utroque latere limitatur, et quidem ab occidente ad mare mediterraneum: Saron et Sephela fertilissimis, quae irrigantur fluviis: Nahr ez-Zerḳâ (crocodilorum [Plin.]), Cison (Muḳaṭṭaʿ) prope Carmelum (1 Rg 18, 40), ab oriente vero planitie Jordanis (el-Ghor) et per iuga Carmeli (Dschebel Mâr Eliâs) et Gilboa in duas partes dividitur, quarum septentrionalis montana Galilaeae cum montibus Nephthali complectitur, ac sensim in planitiem magnam et fertilem Jezrael (ab urbe eiusdem nominis Jos 17, 16 vocatam) vel Esdrelon (Jdt 1, 8, nunc Merdsch Ibn ʿÂmir) decurrit, quae a monte Thabor et Hermon minori (Dschebel Daḥî) terminatur, australis autem pars comprehendit montana Samaritana cum montibus Garizim (868 met.) et Ebal (938 met.), montana Ephraim et Juda cum verticibus Olivarum, Nebi Samwîl et Quarantana, quae montana usque ad montem Halak in confinibus Idumaeae et mare mortuum sub nomine desertorum Engaddi, Maon, Thecua etc. se extendunt atque cavernis abundant.

3. Chanaan divinae oeconomiae in populo electo evolvendae physice et ethice erat aptissima. *a)* Physice: Parva quidem ambitu[1]),

fertilitate[2]) tamen omnibus rebus ad vitam necessariis instructa et ab omnibus circumiacentibus regionibus situ naturali (mari mediterraneo ad occidentem, deserto ad orientem ac meridiem, et montibus ad septentrionem) seclusa, particularismo Judaico quam maxime conveniebat; altera vero e parte centrum viarum publicarum, media[3]) inter gentes excultas et tunc cognitas erat (Ez 5, 5), e quo scopus ultimus divinae oeconomiae V. T., salus ac praeconium evangelii, facile in omnes mundi plagas (universalismus) propagari potuit. Per Palaestinam iam antiquis temporibus celeberrimae viae ducebant, ita ut Jerusalem ab Ezechiele (26, 2) *porta populorum* vocaretur. *b)* Apta erat illa terra etiam ethice respectu incolarum; regionem enim, tunc temporis idololatria abominabili maxime foedatam, Jahve assignavit Israelitis, ut hi, muneris sui theocratici memores, e zelo pio idololatriam exstirparent, propagationem eius impedirent, cultum Jahve ibi stabilirent talique modo gloriam et victoriam Dei de falsis idolis Chanaan (uti antea in Aegypto, et postea in Babylonia) promoverent et in ruderibus numinum eorum salutem corporalem et spiritualem conderent (Sap 12, 3—7). Si Israel consilium et mandatum divinum presse mandasset executioni, nil ei ab his gentibus fuisset timendum[4]).

[1]) Hieronymus: *Pudet dicere latitudinem terrae repromissionis, ne ethnicis occasionem blasphemandi dedisse videamur* (Epist. 129 ad Dardanum [Migne, P L XXII 1104]).

[2]) Solum Palaestinae, agriculturae et rei pecuariae aptissimum, fertilitatem suam maximam partem e benedictione divina i. e. rore ac pluvia caeli repetebat (Dt 11, 11 s.), nec labor et industria humana erat superflua, et iniuriis caeli et plagis (pesti, terrae motibus, locustis, vento Samum) erat expositum. Caelum nec nimis calidum nec nimis frigidum evolutioni intellectuali conferebat. Caeli status vel tempestas Palaestinae pro diversitate locorum quidem diversa, sed generatim non adeo mutabilis est. Duae anni partes distingui possunt: tempus pluviae et caloris. Pluvia prima vel autumnalis, quae incipit in fine mensis Octobris, et serotina vel vernalis, quae cadit mense Martio vel Aprili, ad fecunditatem agrorum prorsus necessaria est. A dimidio Decembris incipit hiems; nives non rarae, exceptis in montibus, raro per diem durant, ast aquilo gelidus vehemens est et viae fiunt lubricae; tonitrua, fulgura et grandines vehementes sunt, quae plane cessant a medio Aprili usque ad dimidium Septembris; tempore caloris, quo nec nebula conspicitur, terra nonnisi rore umectatur et ex defectu pluviae fontes et rivi exarescunt, ita ut facies regionis sit squalida. Sementis altero dimidio Octobris inchoat (cf. T. Canaan, Die Wintersaat in Palästina, Z D M G LXX [1916] 164—178). Profert autem Palaestina omnia genera frumenti: triticum, hordeum, speltam; e non cerealibus plantis colebantur cucumis, melo, colocyntha, allium, bdellium, anethum, mentha. Segetes in partibus australibus et in locis planis circa dimidium Aprilis, in borealibus et montanis tribus hebdomadibus postea maturescunt. Tempus messis, quod a paschate usque ad pentecosten extendebatur, erat festivum et hilare. Frumentum in area aut baculis excutiebatur aut ungulis boum subiiciebatur ac dein in horreis vel cellulis sub-

terraneis aut in vasis conservabatur. Fertilitatem terrae Chanaan ipse Moses describit. *Dominus introducet te in terram bonam, terram rivorum aquarumque et fontium: terram frumenti, hordei ac vinearum, in qua ficus, et malogranata et oliveta nascuntur, terram olei ac mellis . . . et rerum omnium abundantia perfrueris; cuius lapides ferrum sunt et de montibus eius aeris metalla fodiuntur* (Dt 8, 7—9; 11, 9; 32, 13 s.). Prae ceteris ob vinum celebrantur montana Engaddi, valles Eschkol et Sorek; nonnullae vites in magnam excrescunt altitudinem et crassitudinem (Ez 19, 11). Vindemia, quae prima iam Augusto incipit, laetissimum tempus erat atque canticis celebrabatur; uvae plerumque a viris calcabantur et mustum in utribus, amphoris et doliis asservabatur. Olivae sunt optimae indolis et praestantissimum oleum praebent, quod ad unctiones, lucernas alendas, cibos et sacrificium adhibebatur. Ficus de regula per totum annum fructus profert, imprimis praecocem (i. e. hiemalem) et aestivalem (mense Augusto). Fertilissima arbor est sycomorus, moro similis, semper virens, quae septies per annum large profert fructus, qui non maturescunt, nisi ungue vel ferro vellicentur. Balsamum arbor, cuius succus odorifer et salubris est, in Gilead, vicinia Jerichuntis et Engaddi colebatur. Palmae, in vallibus et planitiebus crescentes, olim frequentiores quam nunc erant (cf. Th. Fischer, Die Dattelpalme, Gö. 1881). Accedunt lentiscus, cyprus, myrtus, punica granatum, citrus, storax, morus, amygdalus. Agri et horti variis plantis et floribus: liliis, rosis, amomis, carduis, hyssopo etc. consiti erant. Inter arbores silvestres commemorantur cypressus, cedrus Libani (cf. L. Anderlind, Die Zedern auf dem Libanon, Z D P V X [1887] 89—94), quercus, terebinthus, platanus, acacia, tamarix, populus. Numerosa agmina apium producebant mel optimum, unde proverbialis illa dictio trita: *terra fluens lacte et melle.* Lacus Genesareth pisces innumeros alebat.

Palaestina non tantum frumentum et arbores frugiferas producebat, sed et pecudes magno in numero alebat; et quidem pecudes minores (צֹאן, apud Homerum μῆλα): oves et capras, quarum caro, lac et lana pretiosa erant; ex pellibus caprinis parabantur utres; et maiores: boves, qui optima pascua in Basan et Saron habebant, vaccas, quarum lac in alimentum et potum adhibebatur, asinos, qui variis usibus apti, olim magni aestimabantur, camelos ad transportanda omnis generis onera. Equos Salomon magno numero ex Aegypto (Muṣri?) adducebat. Inde a tempore Alexandri Magni gallinae introductae sunt. Numerus bestiarum minor factus est. Adhuc inveniuntur ursus (in Libano), lupus, canis aureus, vulpes, ipse felis leopardus. Leo, olim in Palaestina frequentissimus, imprimis in valle Jordanis (Jer 49, 19), usque ad medium aevum reperiebatur. Canis medium locum inter bestias et animalia domestica tenet.

[3]) Ez 5, 5: *Ista est Jerusalem, in medio gentium posui eam et in circuitu eius terras.* Propter hunc situm Palaestina perpetua litium inter Asiam et Aegyptum erat materia, et influxui utriusque exposita erat. — E. Leuken, Der Einfluß Ägyptens auf Palästina auf Grund der in Palästina gemachten Ausgrabungen (Diss.), Gö. 1917.

[4]) Per hunc situm et nexum cum gentibus una e parte Israelitis patefactae sunt divitiae materiales illarum, vicissim autem gentibus aditus ad regnum divinum ac cognitio Jahve parabatur. Circumdederunt populum theocraticum proxime gentes minores non tantum in munimentum contra monarchias gentiles Asiae et Africae, sed etiam, ne, pugna ac dissidiis minime cessantibus, Israelitarum vita religiosa ac spiritualis languesceret, verum eo magis evolveretur.

4. Incolae Chanaan antiquissimi, iuxta sententiam probabiliorem, erant *A.* **Semitae,** a Sem (Gn 10, 22) descendentes, et divisi sunt *a)* in Rephaim i. e. Gigantes, quibus adnumerandi sunt Emim (Gn 14, 5, pulsi a Moabitis), Zuzim vel Zomzommim (Gn 14, 5), Enacim (Dt 9, 2), Avim (deleti a Josue [Jos 11, 21]), et *b)* in Horrhaeos vel Chorraeos (Gn 14, 6), qui in monte Seir erant et pulsi sunt ab Edomitis (Dt 2, 12. 22). Nonnulli eos habent troglodytas (cf. vocem Hebr. ḥor = spelunca). Attamen nomen respondet voci Aegypt. charu, quorum fines secundum papyrum Anastasi III a peninsula Sinaitica usque ad Damascum se extendisse, ergo olim totam Palaestinam obtinuisse videntur. Utrum Horrhaei cum non Semitico populo Charri, cuius nomen a Winckler in Boghazköi in Asia minore detectum est, cohaereant, dubium est (cf. Kittel, Geschichte des Volkes Israel[2] I 37 s.). Praeter hos etiam Amalecitae (Gn 14, 7; Nm 24, 20), Cinaei (Nm 24, 21), Cenezaei (Gn 15, 19) et Cedmonaei (Gn 15, 19) adducuntur. Hi populi omnes, quos nonnulli autochthones (Gn 6, 4) habent, a Chananaeis prorsus sunt distincti, nec in tabula ethnographica (Gn 10, 15—18) occurrunt. Patria Semitarum a plerisque eruditis quaeritur in Arabia[1]).

Praeter hos incolas Semitas vel sub iisdem etiam *B.* **Chamitae,** descendentes e Cham per Chanaan (11 populi teste Gn 10, 15—18), ca. 2500 immigraverunt, linguam incolarum Semiticam adoptarunt ac generaliter Chananaei (Χαναναῖοι Gn 10, 18; 12, 6 etc.) vocantur. Quo nomine saepe incolae Palaestinae ante immigrationem Israelitarum comprehenduntur. Sensu strictiore incolae iuxta mare et circa fluenta Jordanis Chananaei vocantur (Nm 13, 30; Jos 5, 1). Nomina propria Chananaeorum tam in s. Scriptura quam in monumentis conservata sunt Semitica. Is 19, 18 lingua Hebraea vocatur *lingua Chanaan.* Ergo linguam et culturam Semiticam acceperant. Chananaei in sensu latiore non unum populum nec unicam civitatem constituebant, sed in tribus independentes, quibus reguli (31 iuxta Jos 12, 9—24) praeerant, dividebantur[2]) urbesque inhabitabant (Dt 6, 10; Jos 24, 13) et Aegyptiis per saecula subiecti erant (cf. epistolas Amarnenses). Chananaei in Hebraeos quoad culturam magnam vim habebant.

His accesserunt *C.* **Philistaei**[3]), qui in monumentis primum tempore Ramsis III (1198—1167) commemorantur, urbes Asdod, Gaza, Accaron, Geth, Ascalon incolebant, regibus subiecti ac cultui idolorum specialium erant dediti, e quibus in V. T. Baalzebub (Accaron) et Dagon (Asdod, Gaza) citantur. Philistaei a multis Semitae, ab aliis rectius »semitizati« habentur. Secundum Am 9, 7; Jer 47, 4 Philistaei egressi sunt e Kaphtor i. e. probabiliter Kreta (col. 1 Sm 30, 14), qui in Chanaan

linguam et religionem Chananaeorum receperunt. Nomen *pelištîm* significat *immigrantes* (cf. Aethiop. falaša = migrare)[5]).

Hos tandem subsecuta est immigratio *D.* posterorum Thare (Gn 11, 25) i. e. **Terachitae** (Semitae) iique Hebraei ex Abraham, et populi cognati: Ismaelitae, Edomitae, Moabitae, Ammonitae et ceteri. Hebraeis in Aegypto degentibus gentes Chananaeae invalescebant, urbes munitas tenebant, bellicam rationem non ignorabant (Dt 3, 5; Jos 17, 16), cultura, mercatura, agriculturaque excellebant (Dt 6, 10 s.; 8, 7—9), nec minus tamen idololatriâ cum vitiis coniunctis ac cultu obscoeno exorbitabant, quare Deus eas Israelitiis penitus delendas[4]) tradidit. Quoniam autem Israelitae mandato divino non plane sunt obsecuti, iisdem parcendo[5]) (Jdc 1), immo cum iis se commiscendo (Jdc 3, 6; 14, 2), facile explicantur effectus huius tolerantiae illegitimae: defectus Israelitarum a theocratia, idololatria, fornicationes aliaque vitia, bella continua et eiusmodi plura.

[1]) A. T. Clay (Amurru, the Home of the Northern Semites, Ph. 1908) putat Semitas ut Babylonios ex terra Amurru (= Syria et Palaestina) egressos et versus orientem peregrinatos esse.

[2]) Pertinent ad illos: Sidonii (Gn 10, 15) = Phoenices Graecorum, Hethaei (Chittim) circa Hebronem (Gn 23, 3 ss.; Nm 13, 30). Hethaei porro versus septemtriones a Palaestina commemorantur (1 Rg 10, 29; 2 Rg 7, 6), qui populo Cheta (in inscriptionibus Aegypt.) vel Ḫatti (in textibus cuneiformibus) inter Euphratem, Taurum et Orontem habitanti correspondent. In inscriptionibus in Boghazköi est Ḫatti nomen capitis populi; ergo urbs, terra, populus idem nomen habebant. Hethaei cum Aegyptiis 1500—1300 pugnaverunt (cf. J. Döller, Die Hethiter, Die Kultur, W. IV [1903] 390). Secundum Jensen (Hettiter u. Armenier, Str. 1898) inscriptiones Hethaeorum in lingua indogermanica et quidem in antiquo-armenica lingua exaratae sunt (cf. etiam E. Meyer, Reich u. Kultur der Chetiter, B. 1914; G. Herbig, Die Hethiter-Frage, D L Z XXXVII [1916] 421—432; F. Hrozný, Die Sprache der Hethiter, ihr Bau u. ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm, L. 1916; E. F. Weidner, Studien zur hethitischen Sprachwissenschaft, L. 1916). Gergesaei, quorum sedes ignotae sunt. Amorrhaei (Emorim) praecipue in montibus (Nm 13, 30; Dt 1, 7. 19. 20) habitabant. Regnum Amorrhaeorum in terra transiordansensi tempore immigrationis Hebraeorum versus austrum se extendebat (Nm 21, 21 ss.). In inscriptionibus Aegyptiis saec. XV Palaestina *terra Amur* vocatur. In nonnullis locis s. Scripturae (Jos 7, 7; 24, 15) Amorrhaei pro incolis Chanaan generatim ponuntur. Hevaei ad radices Hermon (Jos 11, 3; Jdc 3, 3), ast teste Gn 34, 2 Hevaei in Sichem quoque erant. Jebusaei Hierosolymis (Jebus col. Jos 15, 8. 63) sedes occuparunt. Pherezaei, quorum sedes ignoratur. Hae Chananaeae gentes, certo saltem Phoenices (Χνᾶ) secundum opinionem plurium, qui nituntur Herodoto (I 1; VII 89), Strabone et Justino, de mari rubro in Palaestinam (oram Phoeniciam) immigraverunt. De Phoenicibus cf. Movers, Die Phönizier, Bonn u. B. 1849—1856; Pietschmann, Gesch. d. Phönizier, B. 1889; Döller, Stud. 118—124; Landau, Die Phönizier (A O II 4), L. 1901; K. Sethe,

Der Name Phönizier bei Griechen u. Ägyptern, Orientalistische Studien Fritz Hommel gewidmet, L. 1917, 305—332.

[3]) פְּלִשְׁתִּים, Aegypt. Purasati, Assyr. Palastu, Pilistu, LXX: Φυλιστιείμ (e. g. Gn 21, 32) vel ἀλλόφυλοι, quae versio respondet explicationi nominis pelištîm = immigrantes, Vulgata: Philisthiim, Philistaei, Philistini, Palaestini, Josephus: Παλαιστῖνοι (Ant. I 6, 2 vero Φυλιστῖνοι). Philistaei in tractu australi litoris maris mediterranei sedes fixerunt. Philistaei eiiciendi, non autem delendi erant ab Israelitis (Jos 13, 2 s.: Jdc 3, 1—3). Odium Israelitarum in Philistaeos patet ex Eccli 50, 27 s. Interitum eorum prophetarunt Is 14, 29; Jer 47; Ez 25, 15—17; Am 1, 6—8; Soph 2, 4—7; Zach 9, 5—7. Deleto regno Juda probabiliter etiam regnum confoederatum Philistaeorum est deletum. Cf. Stark, Gaza u. die phil. Küste, J. 1852; Hannecker, Die Philister (Progr.), Eichst. 1872; A. Noordtzij, De Filistijnen, hun afkomst en geschiedenis, Kampen 1905; M. Meyer, History of the City of Gaza, N. Y. 1907; R. A. Macalister, The Philistines, their History and Civilisation, Lo. 1914; F. Stähelin, Die Philister, Ba. 1918.

[4]) Non tam iure humano, quam divino, Israelitae occuparunt terram Chanaan et gentes, eam incolentes, deleverunt; iterata enim vice (Ex 23, 31—33; 33, 1 s.; 34, 11—16; Nm 33, 51—56; Dt 7, 1—10, 16—26; 20, 16—18 etc.) eiectionem deletionemque Chananaeorum praeceperat Deus et quidem, *a)* ut iustitiae ipsius ob idololatriam, scelera turpia (Lv 18, 27; Dt 12, 31), sacrificia innocentium infantium oblata (Sap 12, 5 s.) et corruptionem moralem exorbitantem satisfieret. Chananaeis minime deerant correctionis media et adminicula: interitus Pentapolis, persona ac gerendi ratio Melchisedech, tam longa conversatio Abrahae ac patriarcharum in eorum terra, plagae et bestiae saevae a Deo immissae (Sap 12, 8 s.) et eiusmodi *(dans tempus et locum, per quae mutari possint a malitia* Sap 12, 20); noluerunt autem correctioni locum dare, sed in idololatria adiunctisque vitiis eo magis obdurati sunt. Israelitae ergo mandatis divinis obsequi tenebantur, immo utpote executores iustitiae divinae vindicantis (Ps 43, 3 s.) benevolentiam sibi conciliarunt: Eos pessimos *perdere voluisti per manus parentum nostrorum, ut dignam perciperent peregrinationem puerorum Dei, quae tibi omnium carior est terra* (Sap 12, 6). *b)* Voluit praeterea Deus praecavere, ne populus suus cum gentibus cohabitando corrumperetur (Dt 20, 18), simulque eum, iustitiam divinam edoctum, a sceleribus gentium deterrere intendit, ne similia ei contingerent (Lv 18, 3; Dt 8, 19 s.; 12, 29—31 etc.). Quod ergo in Chananaeos decretum est in poenam vindictamque, hoc cessit in Israelitarum gratiam (Dt 9, 5 s.); nam saepius (Gn 12, 7; 13, 15; 15, 18 etc.) Jahve promiserat, immo iuraverat se daturum seu donaturum esse non ex meritis Israel, sed ex pura gratia terram hanc semini Abrahae. Praeterea promisit Deus benedictiones, si Israelitae mandatum divinum exsequerentur, minatur autem poenas negligentibus. *c)* Insuper patriarchae nonnullas partes iure acquisierant, coluerant, in sepulturam destinaverant, nec exeuntes hoc ius abdicaverant. Conveniebat quam maxime dari terram hanc Israelitis, quorum patres eam per altaria erecta et sacrificia oblata Jahve sanctificaverant, ut regio, idololatria pessima foedata, per eos cultui veri Dei redderetur (Sap 12, 7). Judicium hoc divinum in Chananaeos, ab Israelitis exsecutioni mandatum, modo quidem (mediate sc. per Israelitas tanquam instrumenta Jahve), non vero re a catastropha Sodomae et Gomorrhae (a Deo immediate eversarum) erat diversum, in eoque simul maledictio Noe, in Chami filium minimum (Chanaan) eiusque posteros prolata, manifestabatur. Ceterum Chananaei paulatim erant exter-

minandi (Jos 24, 12; Sap 12, 8 s.). Cf. Reinke, Beitr. I 271—418; Hengstenberg, Beitr. III 471—507.

[5]) Multi ex eis, qui non sunt deleti, emigraverant partim in Phoeniciam, partim in Africam. Cf. Procopium, De bello Vand. II 10; Augustinum, qui (Ep. ad Rom.) rusticos prope Hipponem Chananaeos esse refert. Alii remanserant, qui minante Deo (Nm 33, 55; Jos 23, 13) facti sunt *quasi clavi in oculis et lanceae in lateribus* Israelitarum. Mentio itaque fit serius adhuc Amorrhaeorum (1 Sm 7, 14; 2 Sm 21, 2). Salomon reliquias populorum Chananaeorum tributarias fecit (1 Rg 9, 20 s.); immo post exsilium nonnullae gentium illarum adhuc superstites erant (Esr 9, 1 s.).

§ 35. Josue occupat et dividit terram Chanaan

C. Steuernagel, Die Einwanderung der israelitischen Stämme in Kanaan, B. 1901; H. Weinheimer, Die Einwanderung der Hebräer u. der Israeliten in Kanaan, Z D M G LXVI (1912) 365—388; E. Sellin, Gilgal. Ein Beitrag zur Geschichte der Einwanderung Israels in Palästina, L. 1917.

1. Josue[1]), filius Nun e tribu Ephraim[2]), minister, discipulus et comes Mosis, testis miraculorum omnium inde ab exitu, a Deo et Mose in ducem Israelitarum sublectus est, quia virtutibus et zelo theocratico excellebat. Moses eum iam ducem contra Amalecitas miserat (Ex 17, 10), secum in Sinai montem receperat (Ex 24, 13; 32, 17), in exploranda regione Chanaan fidelem invenerat (Nm 14, 6), impositione manuum in munere suo confirmaverat (Nm 27, 18). Deus ipse eum dotibus necessariis ac promissis in munere fungendo inauguravit et confortavit (Jos 1, 1 ss.). Obtigerat autem eidem officium[3]), terram Chanaan expugnandi expugnatamque Israelitis distribuendi.

[1]) Hebraice semper vocatur יְהוֹשֻׁעַ, excepto Neh 8, 17, ubi יֵשׁוּעַ legitur. Mutatio nominis J^{e}hošua^{c} in Ješua^{c} facta est tempore exsilii Babylonici et quidem sub influxu liguae Babylonicae, cui vocalis o deest (F. Steinmetzer, B Z XIV [1917] 193—197).

[2]) Tribus Ephraim e Josue nacta est magnam inter reliquas tribus auctoritatem, quae utique etiam e meritis Joseph patriarchae deducenda est, nihilominus tribus Juda, quae in Caleb erat repraesentata (Nm 13, 7) mox dein principatum vindicare coepit (Jos 14, 6; 15, 17). Josue, mandato divino munitus, ergo in nomine Domini, utpote possessoris universae terrae, Chanaan expugnandam aggreditur, et Deus ipse miraculis ubique factis ac mandatis suis manifeste bellum theocraticum nomine suo gestum declaravit.

[3]) Josue sensu proprio non erat successor Mosis, sed hoc inferior; ideo semper post pontificem ponitur (Nm 34, 17; Jos 14, 1; 17, 4; 19, 51), Moses vero semper ante Aaronem locum tenet.

2. Josue clam e valle Setim Jerichuntem duos exploratores misit, qui per Rahab[1]) meretricem, postquam Jahven Deum verum cognovit, salvantur eamque de sua suorumque sorte certam fecerunt die 10.

mensis primi (Nisan) anno 41. ab exitu elapso Israelitas (una cum viris armatis $2^1/_2$ tribuum transiordanensium) trans Jordanem, aquis hibernis abundantem, modo miraculoso[2]) (Ps 113, 3; Hab 3, 8) arcâ praegestatâ duxit (Ḳaṣr el-Jehûd), 12 lapides, ex alveo sumptos, in fluvio Jordane ac Galgalis[3]) in monumentum (quasi in primam terrae huius dedicationem) erexit, circumcisionis ritum (foedere suspenso per 38 annos omissum) in nova generatione restituit paschaque celebravit. Comedentibus de frugibus terrae manna defecit. Eadem manus divina, quae Israelitas per Jordanem duxerat, etiam urbem primam munitam Jerichuntem (clavem terrae Chanaan) tradidit Josuae, visione principis exercituum Domini confortato, idque non sine prodigiis[4]) (Jos 2—5). Urbe capta incolae anathemate percussi sunt, servata tantum ex pacto Rahab fideli (cum familia), quae a Salmon, principe tribus Juda, in matrimonium ducta, instar primitiarum gentium genealogiae Christi inserta est (Mt 1, 5). Jerichuntis (ut urbis munitae) reaedificatorem Josue anathemate[5]) notandum censuit (Jos 6, 26). Ad expugnandam urbem Hai Hebraei festinantes, ob crimen Achan[6]) caesi sunt, hoc vero expiato sine labore urbe sunt potiti. Josue, memor mandati divini (Dt 11, 29; 27, 4), populum dimidiatum ad montes Garizim et Ebal[7]) duxit, ubi benedictiones ac maledictiones recitari, Deo altare erigi ac legem lapidibus incidi iussit (Jos 7—8).

[1]) Rahab *meretrix* vocatur, quia deae Astarte sacra, quam vocem Josephus (Ant. V 1, 2), paraphrasta aliique *tabernariam* interpretantur (fors utrumque coniungere licet, nam in oriente iam tum, immo iam tempore Ḥammurapi tabernae diversoriae prostitutioni erant). Ipsa partim ex miraculis et prodigiis, partim ex Dei illustratione cognovit idola Chananaeorum esse deos falsos et solum Deum Hebraeorum esse Deum verum (ait enim: *Dominus (Jahve) enim Deus vester ipse est Deus in coelo sursum, et in terra deorsum* (Jos 2, 11 col. Heb 11, 31), ideoque in eum credidit, speravit et poenitens peccatorum suorum veniam ab eo flagitavit, et ex operibus iustificata est (Jac 2, 25). Funiculus coccineus, qui signum erat domus huius salvandae, typus exstitit passionis dominicae, per quam homines ab interitu salvantur. Cf. Zschokke, Bibl. Frauen 166—174. In tabula II de Ta'annek urbs nomine Raḥab commemoratur, quod forsitan aliud nomen urbis Jericho erat (F. E. Peiser, Zu den Ta'annek-Tafeln, O L Z VI [1903] 322 s.).

[2]) De modo miraculoso transitu Jordanis cf. Hummelauer, Comment. in librum Josue, P. 1903, 136 s.

[3]) De situ huius loci nunc Tell Dscheldschul cf. Zschokke, Beitr. zur westl. Jordansaue, Jerus. 1866, 27. E. Sellin (Gilgal. Ein Beitrag zur Geschichte der Einwanderung Israels in Palästina, L. 1917) putat Israelitas prope vadum ed-Damie (cf. Jos 3, 16) Jordanem transiisse et primum districtum urbis Sichem occupasse et a Gilgal prope Jericho alium locum Gilgal prope Sichem distinquendum esse.

[4]) Miracula, in ingressu Chanaan post Mosen a Josue vi divina patrata, Israelitis testimonio esse oportuit Jahven esse Deum, idolis gentium longe potentiorem et dominum universae terrae, nec defuturum eis auxilium divinum in expu-

gnanda illa terra, ideo fidem ac fiduciam augebant, simulque monitio erant bellum ab Israelitis, per circumcisionem et solemnitates paschales sanctificatis (sicut in exitu ex Aegypto) et Deo obtemperantibus, susceptum, non esse commune, sed theocraticum, ex voluntate ac iustitia Dei, scelera Chananaeorum ulciscentis, gestum, qua re arrogantiam et superbiam Israelitarum praecaveret. Expugnationem Jerichuntis (miraculo negato) modo naturali explicare audebant rationalistae more consueto, et quidem assumpto terrae motu (Michaelis, Hezel, Jahn) vel suffossione muri vel expugnatione repentina (Ditmar, Bauer, Hartmann, Maurer, Ewald) vel inter mythos (Gramberg) relegant. Cf. R. Savignac, La conquête de Jéricho (Jos. 6, 1—20), R B N S VII (1910) 36—53.

[5]) Anathema, quod Josue in restauratorem urbis Jerichuntis, muris cinctae (Jos 6, 26 s.), imprecatus est, impletum est in filiis Hiel Achab rege (1 Rg 16, 34). Hiel probabiliter filium primogenitum et natu minimum sacrificavit, ut se et urbem tueretur ab ira Dei (cf. N. Peters, Hiels Opfer seiner Söhne beim Wiederaufbau Jerichos, Th Gl I [1909] 21—32). Urbs Jericho in viciniis antiquae aedificata, a Bacchide, Syrorum duce, munita (1 Mach 9, 50), ab Herode, qui ibi mortuus est, ornata et tandem a Romanis anno 70 p. Ch. diruta est; rursus (tertia vice) aedificata saeculo IV. sedes episcopalis evasit. Antiqua urbs quaerenda est prope fontem Elisaei (2 Rg 2, 19—22) = ʿAin es-Sulṭân versus occidentem ab hodierno Erîhâ. Robinson. Pal. II 523; Zschokke, Beitr. 37. De effossionibus in Jericho cf. E. Sellin u. C. Watzinger, Jericho. Die Ergebnisse der Ausgrabungen, L. 1913.

[6]) Pro Achan secundum LXX (Ἀχαρ) verisimiliter legendum est Achar vel Achor (cf. Jos 7, 26), nam antiquae litterae Hebraeae pro n et r facile permutari poterant (cf. N. Peters, Der Text des A. T. [B Z Fr V 6—7] 1912, 20). Crimine Achan, qui de anathemate pallium coccineum, 200 siclos argenti et linguam auream 50 siclorum, i. e. laminam in forma linguae, sicut etiam apud Assyrios-Babylonios invenitur (cf. B. Meißner, Z A W XXIII [1903] 151 s.), abstulerat (Jos 7) et eo ipso anathematis reus erat (cf. Dt 7, 26), totus populus pollutus erat. Super Achan lapidatum congregatus est acervus magnus lapidum (Jos 7, 26). Mos in cadaver vel sepulcrum hominis odiosi lapides mittere saepius invenitur e. g. Jos 8, 29; 2 Sm 18, 7 (cf. Hartmann, A R XV [1912] 147 s.). Primum istud factum esse videtur ad spiritum defuncti arcendum.

Ex eo, quod cuncta, quae Achan habebat, igne consumpta sunt (Jos 7, 25), elucet hic agi non de poena in sensu nostro, sed de exstirpatione (J. Pedersen, Der Eid bei den Semiten, Str. 1914, 75).

[7]) Garizim et Ebal montes in montanis Ephraim vallem formant, in qua sita erat urbs Sichem, nunc Nabulus vocata (cf. Eckstein, Geschichte u. Bedeutung der Stadt Sichem, B. 1886). Josue in monte Ebal legem (Deuteronomium) vel Dt 6 (Caietanus) vel Dt 6, 1—7, 11 (Hummelauer) vel decalogum (Nicolaus Lyranus, Sa, Mariana) vel legalem Pentateuchi partem ingentibus lapidibus calce oblitis lucide insculpi, aram ad foedus Dei cum Israel renovandum in monte Ebal (cod. Samar. in Garizim) erigi et sacrificium eucharisticum in gratiarum actionem pro possessione terrae occupatae offerri iussit. Sacerdotes, seniores et iudices, in utroque arcae et arae latere collocati, facie ad orientem versa, prius versus Garizim illas 12 benedictiones pronuntiabant, et postea, ad latus montis Ebal conversi, 12 maledictiones (Dt 27), quas singulas populus respondendo »Amen« ratas habuit. Tali modo uterque mons cum lapidibus, lege ornatis, in medio terrae promissae, posteris perpetuo illas

benedictiones et maledictiones, cum observatione vel transgressione legis coniunctas, in memoriam revocavit.

3. Regibus gentium vicinarum contra Israelitas conspirantibus Gabaonitae[1]), saluti consulentes, Josuam, artificioso mendacio circumventum, ad amicitiam secum paciscendam callide induxerunt. Fraude detecta ob promissae impunitatis iusiurandum salvati quidem, ast perpetuo tabernaculi servitio sunt addicti (Jos 9). Quod non temere factum est, sed eo explicari potest, quod Gabaone celeberrimum excelsum erat (1 Rg 3, 4). Cum Adonisedec, Hierosolymorum rex, cum aliis quatuor Chananaeis regibus defectionem Gabaonitarum vindicare voluerit, Josue, Deo pro Israelitis pugnante, eos fugavit; gladiis Israelitarum, magis vero imbre lapidum i. e. imbre grandinis inusitatae magnitudinis Josue orante (Eccli 46, 6) de caelo misso, hostes ceciderunt. Die iam ad vesperam declinante Josue, in persequendo hostes indefessus, oravit[2]): *Sol contra Gabaon ne movearis, et luna contra vallem Ajalon!* (Jos 10, 12) et steterunt sol et luna, donec Israel inimicos suos ultus sit. Regibus 5 in urbe Maceda peremptis integra fere australis pars terrae Chanaan est capta, cui anno sequente plaga septentrionalis, victis huius regibus 31 (Jos 12 numeratis), est adiecta[3]) (Jos 10—12).

[1]) Gabaon vel Gibeon (nunc ed-Dschîb) 8—9 km abest ab Hierosolymis et ab Hevaeis inhabitata erat (Jos 11, 19).

[2]) Josue, fide excellens ac missionis suae memor, precibus suis effecit, ut Deus, voci hominis obediens, diem spatio horarum 24 vel 12 (*stetit sol in medio coeli et non festinavit occumbere spatio unius diei* Jos 10, 13; *impeditus est sol, et una dies facta est quasi duo* Eccli 46, 5) prolongaverit, ita ut factum dignum haberetur, ut in libro Justorum adnotaretur (10, 13), e quo citat auctor libri Josue. Liber ille probabiliter collectio erat carminum bellorum sacrorum (2 Sm 1, 18) vel continuatio libri bellorum Domini (Nm 21, 14). Ceterum Josuam de solis motu et statione secundum vulgarem dicendi rationem locutum esse constat. Quanam ratione Deus talem prolongationem diei effecerit, non patet; probabiliter fuit opticum phaenomenon a divina potentia productum, quare mirum non est, si extra Palaestinam observatum non sit nec in historia profana commemoretur. Quidquid vero fuit, Deus utpote universi (ideoque et siderum) conditor et Dominus efficere potuit, ut lux diurna (sicut tenebrae in Aegypto, reductio umbrae in horologio decem gradibus 2 Rg 20, 10; Is 38, 8 et obscuratio solis in morte Christi) produceretur et nulla exinde in cursu solis et astrorum perturbatio oriretur. Miraculum defendunt praeter Eccli (46, 5) Flavius Josephus (Ant. V 1, 17) et omnes fere ss. patres et catholici interpretes. Hummelauer (l. c. 243—248) putat Jos 10, 11 ss. *unum narrari grande miraculum grandinis, tenebrarum et redditae Hebraeis diurnae lucis, quae videbatur redire, dum revera nubes tantum et tenebrae attenuarentur vel dispellerentur.* Hagiographus ergo *secundum apparentiam tantum* refert. *Deus quandoque ea, quae petuntur, praestat alio modo, quam eo, quo fieri debebantur.* Qua explicatione miraculum non tolleretur, nam *mirabile exstitit illud, ut, quo momento Josue verba pronuntiaverit, eodem lux Hebraeis redierit.* Item A. v. Hoonacker, Das Wunder

Josuas, Th Gl V (1913) 454—461 rem cum imbre grandinis explicat. Minus probabilis est sententia a J. v. Mierlo (Das Wunder Josuas, Zk Th XXXVII [1913] 895 bis 911) proposita, qui verbum עָמַד (= stetit) de obscuratione solis intellegit. Protestantium nonnulli putant solem et lunam non stetisse, sed Josuam per modum optantis rogasse, ut ante subeuntem noctem hostes penitus funderet, et unum diem tam longum ei visum esse, acsi duo fuissent. Porro cf. J. C. Matthes, Das Solstitium Jos 10, 12—14, Z A W XXIX (1909) 259—267.

[3]) Hac expeditione Josue regionem non tam expugnavit, quam potius raptim armata manu percurrit, ut victor necessarium cunctis incuteret timorem; perfectam autem expugnationem propriae singularum tribuum virtuti relinquebat.

4. Josue Galgalis iussu divino regiones cisiordanenses occupatas — transiordanenses enim, et quidem ab Arnon usque ad oram septentrionalem maris mortui Ruben, terram septentrionalem dimidia tribus Manasse, mediam autem interiacentem regionem tribus Gad acceperant (Jos 13) — praeter regiones maritimas Philistaeorum et urbes, quas Chananaei adhuc possederunt, sorte (Nm 26, 52—56; 33, 54) inter reliquas 9 tribus et dimidiam Manasse divisit (Jos 15—20); et quidem vicinias urbis Hebron Calebo in praemium optatum concessit (Jos 14), tribui Juda prae ceteris latissimam partem meridionalem, inter mare mortuum et mediterraneum cum 125 urbibus (Jos 15), terram mediam fertilem, Jordane et mari mediterraneo interclusam, tribui Ephraim (Jos 16), adiacentem tractum borealem dimidiae Manasse (Jos 17) assignavit. Dein tabernaculum e Galgalis in Silo (Schilo, ubi ultra 300 annos mansit — nunc Sêlûn) transtulit et ceteras tribus ignavas ursit, ut regiones adhuc occupandas[1]) dividerent. Tribui Beniamin regio inter Juda et Ephraim sita cum 14 urbibus contigit (Jos 18). Simeon terram et urbes suas maiori ex parte a portione tribus Juda, et quidem plagam occidentalem et australem accepit: Zabulon regionem a mari Galilaeo ad Carmelum usque est sortita; tribus Issachar hereditatem suam inter Zabulon, Manasse, Ephraim et transiordanensem Gad, cum fertilibus planitiebus Jezrael et Saron est nacta; Nephtali regiones boreales usque ad radices Libani, et Aser occidentalem plagam, a Carmelo usque Phoeniciam se extendentem, acquirebant; tandem Dan tractum parvum maritimum, per Ephraim, Beniamin et Juda limitatum, recepit[2]) — congruenter ergo benedictionibus Jacob et Mosis. Josue duci possessio Thamnathsare in monte Ephraim est donata (Jos 19).

[1]) Noluit enim Deus omnes omnino Chananaeos uno momento, sed paulatim ac per partes (col. Ex 23, 29 s.; Dt 7, 22) exstirpari, ne regiones, ab incolis desertae, a feris infestarentur (cf. 2 Rg 17, 25), utque obedientia Israelitarum exploraretur ac statim hostes praesto essent ad Israelitas inobedientes castigandos et corrigendos. Zelus vero Israelitarum occupatis locis principalioribus mox imminui coepisse videtur,

quia quietem praeferebant bellis contra Chananaeos continuandis. Praeprimis hoc valet de tribu Ephraim (Jos 16, 10), quae serius a regno legitimo et cultu divino deflectebat.

[2]) Tribus Levi nullum singularem tractum, sed 48 urbes, per reliquas tribus dispersas, obtinuit (Jos 21), ut tali modo simul custodes religionis et, tanquam iuris divini gnari, iudices populi existerent.

5. Distributione terrae facta Josue tribus transiordanenses, postquam obedientiam, fidem et perseverantiam earum in munere explendo laudavit, cum opulenta praeda ad sedes suas redire iussit (Jos 22, 1—6). Ad ripas Jordanis venientes altare erexerunt, non ut cultui theocratico, quemadmodum ceterae tribus falso putabant, derogarent (col. Lv 17, 8 s.; Dt 12, 4—7), sed in testimonium unitatis politicae et religiosae, per Jordanem intermedium minime disruptae nec disrumpendae (Jos 22). Munere (occupatione et divisione terrae promissae) functus, Josue, mortem praesentiens, comitia et dein populum universum in Sichem [1]) convocavit, Dei beneficia, ipsis collata, enumeravit, ut dignitatem populi sublimem urgeret, et optionem ei dedit eligendi, quem colere vellent. Populo, qui Jahven sibi Deum elegit, respondit: *Testes vos estis, quia ipsi elegeritis vobis Dominum, ut serviatis ei . . . auferte deos alienos de medio vestri* (Jos 24, 22 s.), talique modo foedus cum Deo renovavit et, ne huius rei memoria periret, ingentem lapidem sub quercu prope Sichem in monimentum erexit et verba foederis huius in volumine legis Domini scripsit, ut Israelitae duplicis obligationis: fidem theocraticam Jahve illibatam servandi et idololatriam abominandi ac debellandi, memores forent. Tandem Josue [2]), 110 annos natus, e vivis excessit et in possessione sua Thamnathsare (Jos 24, 30; Jdc 2, 9) [3]) sepultus est.

[1]) In loco, quo Abraham iam altare erexerat, Jacob domum olim ab idolis purgaverat (Gn 35, 2. 4), etiam Josue foedus Sinaiticum renovavit.

[2]) Josue in nomine, charactere et munere suo typus erat Christi. Zelo theocratico, severitate cum clementia iuncta, obedientia erga mandata divina, stricta animi rectitudine et iustitia et fide excelluit, dignus itaque, ut populum per Jordanem in terram promissam et quietem introduceret, praesignificans illum Jesum, qui per aquas baptismatis requiem aeternam praestitit. Josue exsecutus est contra Chananaeos bella ac iudicia divina, quibus victoriae et iudicia Christi typice adumbrantur; quare iam a Siracide (46, 1—10) summis laudibus honoratur. Colitur Calendis Septembris in martyrologio Romano. Hoc historiae Israelitarum tempus recte aevum theocratiae aureum dici meretur; zelus theocraticus, fides et pietas erga Deum, stricta observatio legis, detestatio idololatriae etc. perbene primo vitae et charitatis christianae saeculo apostolico comparantur.

[3]) Nunc Tibne 23 km versus orientem a Jafa. De sepulcro eius cf. Zschokke, Beitr. 76. Etiam apud Graecos et Romanos mos erat, mortuos in ipsorum domo sepelire.

§ 36. Liber Josue

J. Hollenberg, Die deuteronomischen Bestandteile des Buches Josua, Th St Kr XLVII (1871) 462 ss.; Die alexandrinische Übersetzung des Buches Josua, Mörs 1876; Zur Textkritik des Buches Josua u. des Buches der Richter, Z A W 1 (1881) 97—105; K. Budde, Richter u. Josua, Z A W VII (1887) 93—166; VIII (1888) 148; E. Albers, Die Quellenberichte in Josua I—XII, Bonn 1891; H. A. Sanders, The Old Testament Manuscripts in the Freer Collection. Part I: The Washington Manuscript of Deuteronomy and Joshua, N. Y. 1910; Fr. Praetorius, Targum zu Josua, B. 1899; A. Ehrlich, Randgl. z. hebr. Bibel, II: Jos, Jdc, 1 et 2 Sm, L. 1910; H. Mager, Die Peschittho zum Buche Josua, Fr. 1916.

Commentarii: a) cathol. Hummelauer (P. 1903), Schenz (W. 1914); *b)* acathol. Dillmann (Nm-Dt-Jos², L. 1886), Oettli (Dt-Jos-Jdc, M. 1893) Steuernagel (Dt-Jos, Gö. 1900), Holzinger (Tü. 1901), G. F. Maclear (C. 1904).

1. Liber Josue continuat historiam revelationis divinae a morte Mosis[1]), et quidem enarrat occupationem terrae Chanaan (1—12), distributionem terrae occupatae (13—22) et ultima gesta Josue (23—24); prosequitur ergo historiam Pentateuchi, non autem unum librum cum hoc constituit[2]). Finis sacri auctoris in scribendo hoc libro erat demonstrare, quomodo Jahve in expugnatione et divisione terrae fidelem se manifestaverit.

[1]) Complectitur liber Josue historiam ultra 40 annorum; nam sex annis in occupanda terra consumptis Josue tenuit principatum (Jos 23, 1) multo tempore, i. e. annos ca. 26 (Clemens Alex.) vel 27 (Theophilus) vel 30 (Eusebius) et, cum etiam mors Eleazari adiungatur, addi possunt ca. decem anni.

[2]) Liber Josue minime est pars Pentateuchi, cum eo Hexateuchum constituens ab eoque tardius separatus, quemadmodum plerique protestantes defendunt, sed proprius et integer liber est, a Pentateucho diversus. Diversitatem libri Josue a Pentateucho testantur: *a)* argumentum libri undique aequaliter dispositum et tripartitum. *b)* Diversus character linguisticus, sc. defectus archaismorum in Pentateucho obviorum, diversa scribendi ratio, praeprimis in nominibus propriis et stylus. Si primo liber Josue cum Pentateucho coniunctus esset, Samaritani librum Josue quoque recepissent (cf. Sellin, Einleitung 62), Holzhey (Einleit. 58 s.) putat librum Josue tempore, quo Samaritani Pentateuchum receperunt, ab hoc iam separatum esse.

Recentiores critici ut Bleek, Reuß, Wellhausen, Kautzsch, Steuernagel, Sellin hypotheses, de Pentateucho concipiendo propositas, etiam libro Josue applicare conantur eumque ex iisdem fontibus ac Pentateuchum: J E, D, P C compositum esse autumant, quos R (redactor) in praesentem formam redegisse censetur. At contradictiones notatae non sunt nisi apparentes; nam si Josue omnes regionis urbes cepisse dicitur (11, 16 s.), ei non contradicit enumeratio tractuum nondum expugnatorum (13, 1 ss.), potius illud supplet. Expugnatio urbium, v. g. Hebron et Dabir (10, 36. 38; 11, 21), non impedit, quominus hae serius a Chananaeis iterum occupatae sint (14, 12; 15, 14—17). Si denique regio tribui distributa est, inde non sequitur eam revera iam fuisse occupatam (15, 45 col. 13, 3); nam in sortitione regiones non tantum occupatae, sed etiam occupandae distribuebantur. Urgent, quod omnes tribus, Josue duce, Chananaeos debellaverint (Jos 1—11) et rursus dein sin-

gulae tribus solae territorium suum expugnare debuerint; — sed prima Josue incursio distinguenda est ab ipsa occupatione. Statui religioso bene ordinato non obstat, quominus Josue in quosdam violatores legis invehatur (24, 23) et in Sichem, urbe antiqua, populum congreget. Cf. Himpel, Selbständigkeit, Einheit und Glaubwürdigkeit des Buches Josue, Th Q XLVI (1864) 385—448; XLVII (1865) 227 bis 307.

2. De auctore libri Josue dissentiunt docti; plerique catholici exegetae ex argumentis internis probant eum conceptum esse a Josue, cuius praeclara gesta narrat, et unde nomen est sortitus[1]).

[1]) Librum ante Salomonem, immo Saul regem esse scriptum concluditur ex eo, quod Chananaei in Gazer habitasse dicuntur (16, 10), unde Pharao, Salomone regnante, eos expulit (1 Rg 9, 16); quod castellum Jebusitae adhuc occuparunt (15, 63), nam David eis hoc eripuit (2 Sm 5, 6 s); immo tempore auctoris Rahab adhuc vixit (6, 25). Porro nullum est dubium, inquiunt, quin auctor rerum gestarum testis ocularis fuerit; nam accurate nonnulla gesta narrat cum minutis circumstantiis, bene versatus est in rebus, quae occupationi terrae Chanaan praeibant, ipse novit antiqua nomina urbium Cariath Senna, haec est Dabir (15, 49), Cariathbaal, haec est Cariathiarim (15, 60), quae serius in alia sunt mutata. Josue terram describi iussit (18, 1—9), et *scripsit omnia verba haec in volumine legis Domini* (24, 26), quae (col. Dt 31, 24) de nostro libro a multis intelleguntur. — Josuam auctorem huius libri esse docet traditio Judaica et christiana.

Alii, catholici quoque auctores, ut Masius, Haneberg, Hummelauer, Gigot, Rösch (Die hl. Schriften d. A. T., Mstr. 1908, 100 s.) putant librum scriptum esse ab ignoto auctore, qui annalibus et diversis documentis e tempore Josue usus fuerit quique post Josue, sed ante Davidem vixerit. In quo casu liber Josue (sicuti libri Samuel) a persona principali nomen accepisset. Josuam auctorem 4, 14 excludere videtur. Si non ipse Josue auctor libri Josue est, auctor certe fontibus antiquissimis, ex tempore Josue oriundis, usus est (cf. 18, 9). Illi auctores, qui Josue habent auctorem, concedere debent librum Josue variis additamentis auctum esse v. g. 24, 29—33, ubi mors Josue narratur.

3. Liber Josue fide dignus est; nam refert facta publica, quae Josue et totus populus expertus est; ideo scriptores sacri saepe ad res ibi narratas provocant, et Judaei iam antiquissimo tempore eum inter libros canonicos receperunt. Simplex narrandi ratio et tota materia pro axiopistia militant. Status Palaestinae in libro suppositus respondet descriptioni in epistolis Amarnensibus obviae. Axiopistia libri generatim impugnatur tantum a criticis, qui ex rationibus »aprioristicis« in rebus miraculosis narratis offendunt.

4. Textus Hebraicus libri Josue quoad nomina et numeros saepe corruptus est, et critica extremum expurgandi laborem adhibere debet[1]). Textus a M. Gaster editus[2]) non est antiqua recensio Samaritana libri Josue, ut Gaster arbitratus est, sed recentissima versio ex versione Arabica confecta[3]).

[1]) Cf. F. Kaulen-G. Hoberg, Einleitung in die Heilige Schrift des A. u. N. T.[5], Fr. 1913, II 32.

[2]) Das Buch Josua in hebräisch-samaritanischer Rezension, Z D M G LXII (1908) 209—279; 494—549.

[3]) S. Fränkel, Das Buch Josua bei den Samaritanern, Th L Z XXXIII (1908) 481—483; Dalman, ib. 553; A. S. Yahuda, Über die Unechtheit des samaritanischen Josuabuches, S P A XXXIX (1908) 887—913.

§ 37. Cultus idolorum

K. Werner, Die Religionen u. Kulte des vorchristl. Heidentums, Sch. 1871; P. Scholz, Götzendienst u. Zauberwesen bei den alten Hebräern u. den benachbarten Völkern, R. 1877; C. Krieg, Der Monotheismus der Offenbarung u. das Heidentum, Mz. 1880; M. J. Lagrange, Études sur les religions sémitiques[2], P. 1903; F. Kortleitner, De polytheismo universo et quibusdam eius formis apud Hebraeos finitimasque gentes usitatis, Oenip. 1908; De Hebraeorum ante exsilium Babylonicum monotheismo, ib. 1910; De polytheismi origine quae sit doctrina sacrarum litterarum patrumque ecclesiae, ib. 1911; De diis gentilium quid sacrae litterae V. T. iudicent, ib. 1912; A. Deimel, Pantheon Babylonicum, Rom 1914; P. Dhorme, La religion assyro-babylonienne, P. 1910.

G. Roskoff, Das Religionswesen der rohesten Naturvölker, L. 1880; F. Baethgen, Beiträge zur semit. Religionsgeschichte, L. 1888; C. P. Tiele, Geschichte der Religion im Altertum bis auf Alexander den Großen. Deutsche Ausgabe von G. Gehrich, Go. 1896; R. Smend, Lehrbuch der alttestam. Religionsgeschichte[2], Fr. 1899; R. Smith, Die Religion der Semiten. Übersetzt von Stübe, Fr. 1899; K. Budde, Die Religion des Volkes Israel bis zur Verbannung[2], Gi. 1905; P. D. Chantepie de la Saussaye, Lehrbuch der Religionsgeschichte[3], Tü. 1905 (2 t.); M. Löhr, Alttestamentliche Religionsgeschichte, L. 1906; F. Giesebrecht, Die Grundzüge der israel. Religionsgeschichte[2], L. 1908; P. Wurm, Handbuch der Religionsgeschichte[2], Calw. u. St. 1908; K. v. Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte[2], Bonn 1911; A. Jeremias, Allgemeine Religionsgeschichte, M. 1918.

1. Dum populus Israel fidem in unum Deum et revelationem divinam integram servavit, reliquae gentes varia idola colebant[1]), eis templa erigebant[2]), cumque hoc cultu varia vitia coniungebunt[3]). Ne populus electus idololatria gentium pollueretur, Deus cultum idolorum Israelitis severissime interdixit[4]).

[1]) Idololatria ex peccato originem duxit (Rom 1, 21 ss.) et cum fornicatione aliisque malis in intimo nexu erat (Sap 14, 12 ss.). Sunt autem variae idololatriae formae: *a)* Apotheosis hominum. Filius in luctu patris, sibi rapti, fecit sibi imaginem et illum, qui homo mortuus erat, nunc tanquam deum colere coepit; hic error interveniente tempore tanquam lex sacrabatur; item subditi imaginem regis, quem honorare volebant, eximia artificis diligentia fecerunt, ut illum tanquam praesentem colerent (Sap 14, 15 s.). Opera ergo manuum humanarum tanquam deos colere, infimus est gradus idololatriae (Sap 13, 10 ss.). *b)* Apotheosis naturae; homines enim ignem, aërem, gyrum stellarum, aquam, solem et lunam deos putaverunt, specie vel utilitate eorum delectati (Sap 13, 1 ss.). *c)* Apotheosis ani-

malium, cuius variae causae referuntur; α) quia saepe dii, ut se servarent, in animalia sese transmutaverint, cuius gratia varia animalium genera hominibus colenda praeceperint. β) Propter utilitatem, quam plurima eorum praebent. γ) Quia iuxta fidem Aegyptiorum animae defunctorum in corpora animalium transirent. δ) Propter rationem symbolicam, quia in ipsis imagines potentiae deorum suspicabantur, et ε) propter rationem zodiacam, nam animalia habebant incarnationes deorum. Ceterum in idololatria influxus daemoniacus se manifestat, ideo dii gentium *daemones* vocantur (Dt 32, 17; Bar 4, 7; 1 Cor 10, 20 etc.). Secundum s. Thomam (2. 2. q. 94. a. 4) causa dispositiva idololatriae fuit ex parte hominis naturae defectus, vel per ignorantiam intellectus, vel per inordinationem affectus, consummativa autem eius causa fuerunt daemones.

[2]) In V. T. quidem varia templa Dagonis in urbe Gaza (Jdc 16, 23 ss.), deae Astarte in terra Philistaeorum (1 Sm 31, 10), dei Baal in Samaria (1 Rg 16, 32) et Jerusalem (2 Rg 11, 18), Beli in Babylonia (Dn 1, 2) et alia adducuntur, non autem describuntur. Architectura, columnis, imaginibus et inscriptionibus in parietibus excelluerunt templa Aegyptiorum, quae hodie adhuc admirationem excitant; templa Babyloniae ex lateribus, et Phoenicum e lapidibus quadratis ingentibus constructa erant (cf. Baʿalbek). — Idola deorum erant aut imagines depictae *(ṣelamim)* vel sculptiles *(pesilim)* vel conflatiles *(nesakhim)*. Pesilim fabricata erant ex ligno (Is 40, 20), nonnunquam laminis aureis vel argenteis vestita (Dt 7, 25; Is 30, 22), vel ex lapide (Mich 1, 7), vel ex metallis (Is 40, 19). Conflatilia ex aere vel aliis metallis erant fusa. Non raro variis coloribus depicta (Sap 13, 14), vel vestimentis pretiosis vestita erant (Bar 6, 10. 11. 57). Ironice dii gentium vocantur argentei, aurei, inaurati, inargentati, lignei, lapidei, lignum, lapis, opus manuum hominum (Is 37, 19; Bar 6, 56), qui non vident, non audiunt, non intelligunt (Is 44, 9; Sap 15, 15), comburuntur, portantur ideoque sunt nihilum, non Deus, vanitates, ventus et inanitas (Is 41, 29), cinis, mendacium (Is 44, 20); ideo stultitia idololatriae tam saepe urgetur. Gentiles idola sua non tantum adorabant, sed iis et vota et varia sacrificia, immo humana, obtulerunt.

[3]) Auctore libri Sapientiae (14, 12) teste *initium fornicationis est exquisitio idolorum, et adinventio illorum corruptio vitae est.* Vitia cum idololatria nexa erant: prostitutio, fornicatio, etiam relicto naturali usu, nec non variae iniquitates, quas enumerat Apostolus (Rom 1, 26—32), castratio, mutatio vestium (Dt 22, 5), calvities, magia, praeprimis apud Aegyptos, veneficia (2 Rg 9, 22), auguratio (Is 2, 6), divinationes, praestigiae, necromantia (Dt 18, 10 s.) et alia huiusmodi, quae res Israelitas carnales maxime attrahebant.

[4]) Sacra Scriptura utitur variis vocabulis ad designandum idololatriae cultum: *Ire post deos alienos* (Dt 6, 14), *deos timere, adorare, sequi* (1 Rg 9, 9), *iis servire, fornicari, adulterare.* Idola vocantur *abominatio Dei* (Dt 7, 25), *immunditia* (2 Par 29, 16), *tentatio animabus hominum, et muscipula pedibus insipientium* (Sap 14, 11). Idololatria polluit Israelitas (Ez 20, 7) et loca sacra, excitat iram et aemulationem Jahve (Dt 4, 24; 32, 16. 21), provocat furorem et poenam divinam (Dt 6, 15). Deus cultum idolorum variis sub poenis, calamitatibus, dispersione et deletione, quas minatus est (Ex 20, 3 ss.; Lv 19, 4; Dt 6, 14; 7, 16; 8, 19 s.; 11, 16; 31, 16 s.), immo supplicio mortis (Ex 22, 20; Dt 5, 8 s.) interdixit; etiam seductio ad idololatriam erat crimen capitale (Dt 13, 2 s.; 18, 20), et ne Israelitae seducerentur, Chananaei exstirpandi erant.

2. Patriarchae, deficiente speciali cultus loco, libenter in locis, ubi Deus eis apparuerat, praeprimis in collibus et montibus sacrificia obtulerunt. Tabernaculo sacro erecto vetitum erat Israelitis, in excelsis *(bamoth)* altaria aedificare et Deo sacrificia offerre (Dt 12, 13), quia gentiles ibi diis suis libenter sacrificare solebant (Dt 12, 2; Is 57, 7), et quidem ad evitandum seductionis periculum. Licet Deus comminatus sit se excelsa eorum destructurum esse (Lv 26, 30), tamen Israelitae etiam templo Jerosolymae iam erecto a cultu excelsorum non desistebant.

Cultus excelsorum proprie non erat cultus idololatricus, sed cultus Jahve in excelsis; sic populus aedificavit altare Ramae tempore Samuelis (1 Sm 9, 12 s.); tempore Salomonis populus immolabat in excelsis, *non enim aedificatum erat templum nomini Domini* (1 Rg 3, 2); immo ipse Salomon, pius adhuc rex, Gabaone, in excelso maximo, immolavit (1 Rg 3, 4). Hoc ergo vetitum divinum praeprimis tempora post aedificationem templi respiciebat. Quod Israelitae etiam tunc non plane destiterunt a cultu excelsorum, explicatur partim e maiori plurium incolarum a templo Jerosolymitano distantia, partim ex aliis rerum circumstantiis (praeprimis regni Israel). Cultus iste principaliter in regno Israel vigebat — Jeroboam iam fana in excelsis erexit (1 Rg 13, 32), et durabat usque ad interitum huius regni (2 Rg 17, 9. 29. 32 col. 2 Par 33, 17); attamen nec regnum Juda mansit immune, sed cultus excelsorum, paucis intervallis exceptis, sub regibus impiis usque ad tempora Ezechielis observabatur. Cf. F. v. Andrian, Der Höhenkultus asiat. u. europ. Völker, W. 1891; Greßmann, Ausgrabungen 23—30.

3. Ad similitudines et imagines, quas, ut adorarent, construere Israelitae severe prohibebantur, pertinet cultus vitulorum. Jam in monte Sinai Aaron, populo instigante, vitulum e ligno et auro obductum formari curavit, quem Israelitae tanquam Deum adoraverunt, qui ipsos ex Aegypto eduxerit (Ex 32). Hunc cultum Israelitae vix ab Aegyptiis sumpserunt, qui Apim sacrum habebant, nam iste vivus taurus erat et Hebraei vix deum vel symbolum deorum suorum oppressorum colebant. Sed taurus vel bos multis nomadibus ob maximam vim corporis symbolum dei erat. Cultus vitulorum restitutus est a Jeroboamo, qui, ex Aegypto redux, duos vitulos aureos in Dan et Bethel erexit[1]), ne Israelitae, templum Jerosolymitanum visitantes, ad domum David converterentur (1 Rg 12, 29 s.). Probabiliter huc etiam spectant Teraphim[2]), ex Chaldaea importati, penates in specie humana, quibus vis augurandi adscribebatur (Ex 21, 26 Hebr.).

[1]) Jeroboam, auctor schismatis politici, exstitit simul auctor schismatis religiosi, restituendo hunc cultum vitulorum in urbibus, ad septentrionem et austrum regni sui sitis, quae iam antiquitus urbes sacrae erant, et aedificando eis templa, in quibus etiam sacrificia offerebantur (1 Rg 12, 33; 2 Rg 23, 15), non quidem per sacerdotes leviticos, sed de novissimis populi electos, qui et sacerdotes excelsorum vocantur (1 Rg 13, 33). Licet Israelitae non proprie vitulum, sed Jahven sub specie

vituli coluerint, tamen hic cultus illegitimus tanquam peccatum magnum carpebatur (1 Rg 12, 30; Am 3, 14), et pii Israelitae vitulos hos qua *deos alienos* (1 Rg 14, 9), *vanitates* (1 Rg 16, 13. 26), pure *vitulos* (1 Rg 12, 32; Os 13, 2) abominabantur; quare Bethel simpliciter Beth-Aven *(domus iniquitatis)* audiebat. Viguit hic cultus, qui tanquam aversio a Jahve considerabatur (2 Par 13, 10), usque ad interitum regni Israel, et causa exstitit deportationis incolarum eiusdem (1 Rg 14, 15; 2 Rg 17, 7; Jer 48, 13). Cf. J. Döller, Das goldene Kalb, K k Kl XXXVIII (1919) 183—186.

[2]) Teraphim, quae vox a LXX aut retinetur (v. g. Jdc 17, 5) aut per voces εἴδωλα (Gn 31, 19. 34), κενοτάφια (1 Sm 19, 13. 16), γλυπτά (Ez 21, 26), δῆλοι (Os 3, 4), οἱ ἀποφθεγγόμενοι (Zach 10, 2) vertitur, erant humanae figurae vel statuae et quasi penates (dii domestici). Rachel furata est Teraphim patris sui (Gn 31, 19), quos Jacob in Sichem infodit (Gn 35, 4). Michas sibi Ephod et Teraphim fecit (Jdc 17, 5) et cultum specialem illegitimum introduxit. Etiam Michol, uxor Davidis, Teraphim possedit (1 Sm 19, 13); Josias quidem eos removit (2 Rg 23, 24), sed tempore Zachariae rursus commemorantur et inter causas ruinae regni apparent (10, 1 s.).

4. Gravissimis sub poenis Israelitis interdicta erat idololatria sensu strictiori, i. e. cultus naturae eiusque virium (gignentium, conservantium, destruentium). Huc pertinent idola principalia Chananaeorum; Baal[1]) deus solis, lucis et vitae, atque Aschera vel Astarte[2]), dea lunae et fertilitatis, quibus alia[3]) accedebant.

[1]) Idolum Chananaeorum commune erat Baal (בַּעַל = *dominus)*, apud Babylonios Bêl nominatum, deus sidereus sc. solis (Baal Šemeš, B. Ḥamman), qui calorem et fertilitatem terrae subministrat, et qua talis apparet Baal tanquam principium masculinum lucis et vitae physicae (ergo creans, gignens, conservans), et relate ad radios solis urentes, principium destruens. Tanquam simulacra Baalis commemorantur: columnae soli sacrae *(ḥammanim)* lapideae vel ligneae, quae in aris Baalis stabant (2 Par 34, 4) et nonnunquam cum statuis deae Astarte erant coniunctae, et *maṣṣeboth* i. e. lapides in monumenta erecti, vel obelisci ex lapide aut ligno, in formam coni (phalli) (cf. Döller, Malsteine, K k Kl XXXVIII [1909] 889 bis 891). Servitio Baalis addicti erant sacerdotes magno in numero (1 Rg 18, 19. 22), qui sacrificia ei offerebant. Huic cultui Israelitae maxime, et quidem inde a tempore iudicum, dediti erant. Ceterum Baal variis in locis et pro vario respectu et modo, quo colebatur, varia recepit nomina (v. g. Baal-Berith = B. foederis [cf. Ζεὺς ὅρκιος], B.-Markod = B. saltationis), unde Baalim in plurali. I. Ridderbos, Israel en de Baals, Bosch 1915.

a) Baal-Zebub in Accaron, urbe Philistaea, colebatur, quem quasi oraculum Ochozias rex consuluit (2 Kg 1, 2). Nomen saepe explicatur »dominus muscarum« (זְבוּב = *musca*), quia nempe ex ratione muscarum deo sacrarum res futurae explorabantur vel quia ipse colebatur contra plagam muscarum (cf. Ζεὺς Ἀπόμυιος). Secundum alios est zebûb nomen loci, fortasse suburbii Accaron (Winckler), vel זְבוּב = זְבוּל (= domicilium), ergo Baal-zebub = dominus domicilii (sc. coelestis). Secundum Baudissin est Baal-zebub aliud tantum nomen dei solis. In N. T. princeps daemoniorum vocatur Beelzebub.

b) Edomitae colebant deum Ḳauš (Koš), ut ex nominibus regum Edomitarum Ḳauš-Malik, Kauš-Gabra in inscriptionibus cuneiformibus elucet. Utrum Edom

quoque nomen dei Edomitarum fuerit, ut nonnulli v. g. W. M. Müller, Sayce, R. Smith ex nomine Obed-Edom (2 Sm 6, 10 ss.) concludunt, incertum est.

c) Baal-Peor (Beelphegor) erat idolum Moabitarum, quod in urbe Moabitica Beth-Peor colebatur et in cuius honorem mulieres et virgines se prostituebant.

d) Idolum principale Moabitarum erat Chamos, deus solis et belli, cui Mesa, rex Moab, primogenitum filium obtulit (2 Rg 3, 27) et Salomon in monte Oliveti (offensionis) fanum aedificavit (1 Rg 11, 7). Nm 21, 29 Moabitae vocantur *populus Chamos*.

e) Molocho (מֹלֶךְ proprie מֶלֶךְ i. e. *rex* cum vocalibus vocis בֹּשֶׁת [= *ignominia*], LXX, 'A, Σ, Θ, Vulg. cum vocalium assimilatione Μολόχ), a quo Melchom (מִלְכֹם i. e. מֶלֶךְ cum terminatione *óm* vel secundum alios = מֶלֶךְ עַם [?] = *rex populi*) idolum Ammonitarum, non differt, Chananaei liberos immolarunt, quare cultus eius sub poena lapidationis Israelitis erat prohibitus (Lv 18, 21; 20, 2). Nihilominus Israelitae in valle Ben Hinnom (Thophet) filios et filias per ignem ei consecrabant et tympanis sonantibus clamorem infantium supprimere conabantur. Erat autem Moloch manifestatio Baalis (Jer 19, 5 s.; 32, 35), tanquam dei solis, respectu habito ad radios eius in aestate urentes, ergo deus ignis. Cf. Baudissin, Jahve et Moloch sive de ratione inter Deum Israelitarum et Molochum intercedente, L. 1874; A. Kamphausen, Das Verhältnis des Menschenopfers zur israelit. Religion, Bonn 1896; Döller, Stud. 326–332; E. Mader, Menschenopfer d. alten Hebräer u. d. benachbarten Völker, Fr. 1909.

f) Baal-Melkart vel Hercules (Heracles), i. e. deus solis caelum circumcurrens, in templo Tyri et in coloniis Phoenicum colebatur sub symbolis columnarum ingentium. Proprietati solis, cuius calor hieme minuitur et vere crescere incipit, exprimendae inservit festum concremationes et resurrectionis Heraclis; accedebant certamina, quae singulis lustris Tyri in honorem Heraclis instituebantur (cf. 2 Mach 4, 18 ss.).

g) In urbe Phoenicia Byblo, ad fluvium Adonidem sita, et in insula Cypro colebatur Tammuz, a Graecis Adonis (probab. = אָדוֹן i. e. *dominus)* appellatus, iuvenis formosissimus, qui amore Baaltis (Aphroditae) captus, huius maritum occidit, sed ipse, ab aprino dente exstinctus, ab amasia sua vagabunda lacrymis perpetuis plangitur. In festo, ad honorem Adonidis instituto, mulieres Adonidem (Ez 8, 14) interfectum plangebant et resuscitatum gaudio prosequebantur. Cf. Ch. Vellay, Le culte et les fêtes d'Adônis-Thammouz, P. 1904; H. Zimmern, Der babyl. Gott Tamuz, A S G W phil.-hist. Kl. XXVII (1909) 699–738; W. W. Graf Baudissin, Adonis u. Esmun, L. 1911.

h) Idolum urbium Philistaeorum erat Dagon cum capite manibusque hominum, reliquo corpore piscem referens (1 Sm 5, 1—5), qui in templis v. g. Gazae (Jdc 16, 23) et Asdod (1 Sm 5, 1 s.) colebatur, tanquam symbolum aquae terram fructificantis, cui deus Dagan Assyriorum = Ea et Oannes respondet. Nomen Dagon componitur vel cum voce Hebr. *dag* (= piscis) vel cum Hebr. *dagan* (= frumentum). Primum deus frumenti apud Philistaeos fit deus piscis.

[2]) Baali coniuncta erat *a)* Aschera (אֲשֵׁרָה, quae vox varie: *erecta* [?] vel *socia* [?] vel *felix* i. e. dea fortunae vertitur). Deam Ascheram antiquo tempore in Chanaan adoratam esse elucet ex epistolis Amarnensibus et tabulis cuneiformibus in Ta'annek inventis (cf. nomina Abd Aširti, Abd Ašrati = *servus [deae] Ascherae* in epistolis Amarnensibus). Simulacrum eius i. e. columna vel lignum frondosum, praeprimis cupressus, super colles vel in lucis sacris colebatur. Aschera deae Astarte similis fuisse

videtur et cum ea saepe confunditur. Aschera credebatur Baalis uxor (= Baalat) (cf. 1 Rg 18, 19; 2 Rg 23, 4. 7), principium concipiens vel femininum, mater vitae, cuius cultus erat obscoenus et venereus; nam mancipati ei erant hieroduli *(ḳedešim)* et hierodulae *(ḳedešoth)*, quae in honorem deae pudicitiam prostituebant; questus meretricius (col. Dt 23, 18) in aerarium templorum reponi solebat. Israel *super omnem montem excelsum et sub omni ligno frondoso fornicata est* (Jer 3, 6). Josias non tantum Ascheram combussit, sed et aediculas effeminatorum in domo Domini destruxit (2 Rg 23, 4—7). Cf. Torge, Aschera u. Astarte, L. 1902; B. Duhm, Die Gottgeweihten in der alttestam. Religion, Tü. 1905.

b) Ex Assyria cultus deae Ištar, Aštaru, Aštartu (stella, Venus) translatus est in Phoeniciam (Sidon) eiusque colonias et Chanaan, quae ibi ʿAštar, ʿAštoreth, cum terminatione Graeca Astarte, Graece Atargatis, apud Ktesiam Derketo vocabatur. Astarte apud Sumeros Ninâ, apud Assyrios-Babylonios Baalat, Baaltis, Belit (Herodot I 199 Mylitta) vocabatur. Ex ʿAštoreth nomen Aphtoret, deinde Aphrodite exortum esse videtur. Astarte erat dea amoris et fertilitatis vel dea belli et deo solis erat adiuncta. Quia antiquo tempore in oriente plantae imprimis sub influxu lunae esse censebantur, Astarte evasit dea luna et sic regina coeli et depingebatur cum cornibus vaccae. Imagines Astartem repraesentant mulierem nudam ambabus manibus ubera apprehendentem. In insulis et oris maritimis simulacrum Atargatis = Derketo exhibebat faciem femineam et corpus pisci simile. Astarte (sicut Ascherae) tanquam deae vitae vegetativae arbores et stipites (= Ascheren) sacrae erant. In honorem eius festa orgiastica celebrabantur, in quibus viri vestimentis femineis induti erant et vice versa, in quibus mulieres sese prostituebant (Herodot I 1. 99) vel viri in honorem deae se castraverunt (Lucian, De Syria dea 50 ss.). Astarte simul cum Baal coli solebat (cf. Jdc 2, 13). Numerus pluralis Astaroth eodem modo explicari potest ac Baalim. Verbis Baalim et Astaroth dii Chananaeorum saepe comprehenduntur (Jdc 2, 13; 10, 6; 1 Sm 7, 3 s.; 12, 10). Nomen Astarte varie: *fortis, socia, fertilis, stella* explicatur; probabiliter autem ex voce Ištar, quae forsitan ex eadem radice ac Ašur derivanda est et secundum Jastrow (Religion Babyloniens u. Assyr. I 81 n. 1) probabiliter significat *deam, quae benedictionem dat*, derivatum est. Israelitae paulo post mortem Josue Astarte colere coeperunt (Jdc 2, 13; 10, 6). Tempore Jeremiae reginae caeli mulieres placentas, quae formam cornutam habebant, et libamina offerebant, quare ab ipso increpantur (7, 18; 44, 15—19).

[3]) A Babyloniis et Assyriis colebatur Bêl (bêlu = baʿal = *dominus*), cui templum principale Babylone erat erectum (Jer 51, 44): *Esagil*, cuius ruinae in colle Amrân ibn ʿAlî sunt (cf. R. Koldewey, Das wieder erstehende Babylon, L. 1913). Bêl primum erat cognomen dei Marduk (Merodach) (cf. Jer 50, 2), postea Bêl evasit nomen proprium dei Marduk et nomen Mardûk omnino evanuit. De templo eius in urbe Nippur cf. H. V. Hilprecht, Die Ausgrabungen im Bêl-Tempel zu Nippur, L. 1903. Nabo, Nebo, babyl. Nabu (Is 46, 1), filius Beli, propheta, deus scripturae et eloquentiae, qui cum tiara et sceptro depingebatur et templum suum primarium Borsippae habuit: *Ezida*, nunc Birs Nimrud. Nomen Nebu saepe in nominibus propriis occurrit (cf. Nebucadnezar, Nebusaradan, Nebusasban). Quis sub Nisroch (Nesroch), quem Sanherib colebat (2 Rg 19, 37), intelligendus sit, eruditi non conveniunt. Secundum Landersdorfer (B Z VIII [1910] 12—23) est Nisroch (Nisrok), deus belli = Ninib. Alii habent eum Nusku, alii Marduk (Winckler), alii Nimrod (= Nimurta, filium Assyrii Enlil i. e. Ašuri, A. Ungnad, O L Z XX [1917] 358 s.), quae sententia probabilior esse videtur. Cf. etiam Döller, Stud. 319 s. Nergal Cuthae in Babylonia

(2 Rg 17, 30) erat deus solis, belli, venationis, morborum pernicialium, inferni. De eo aliisque diis Babyloniorum cf. A. Deimel, Pantheon Babylonicum, Romae 1914. Symbola eius erant ingentes leones cum capite humano et alis, qui (Nirgalli) introitum templorum et palatiorum ornabant. In urbe Hamath ad Orontem colebatur Asima (2 Rg 17, 30) secundum nonnullos = deus Phoenicius Eschmun. E. König (Die Gottheit Aschima, Z A W XXXIV [1914] 16—30) nomen deae componit cum nomine Babyl. dei Ischum (cf. nomen deae Σέμια, Σέμα, Σίμα in Syria). Secundum Greßmann (Mose 36 n. 1) nomen Asima etymologice ex שֵׁם (= *nomen)* derivandum est (cf. deum Σείμιος in Syria et deam Σίμα). Sepharvaim erat sedes cultus deorum Adramelech et Anamelech (2 Rg 17, 31), de quibus diversae sententiae existunt (cf. Döller, Stud. 301 s.). Tandem adducit Isaias (65, 11) deos Gad et Meni (cf. Manât apud Arabes [J. Wellhausen, Reste arab. Heidentums², B. 1897, 25—29]), quibus lectisternia parabantur. Gad est numen fortunae, et Meni deus fati, ergo dii minores.

Israelitis cultus sidereus (sabaeismus), i. e. adoratio solis, lunae, siderum sub supplicio mortis erat prohibitus (Dt 4, 19; 17, 3—5). Isti cultui Israelitae teste Amos (5, 25 s.) iam in deserto erant dediti et ingressi Chanaan cultum etiam ibi iam invenerunt, uti nomina Beth-Šemeš in tribu Juda (Jos 15, 10), Issachar (Jos 19, 22), Nephthali (Jos 19, 38), ʿAin-Šemeš prope Bethaniam (Jos 15, 7) et alia testantur. Seriori tempore, immo tempore Ezechiae adolebant incensum soli, lunae et omni militiae coeli. Erigebantur in planis tectis altaria, ubi adorabant (Soph 1, 5), incensum adolebant (Jer 19, 13) et sacrificia astris offerebant (2 Rg 23, 12), quare Jeremias (8, 2) eis poenam, idololatriae aequivalentem, minatur.

Nonnulli ut J. F. Mc Lennan, W. R. Smith demonstrare voluerunt apud Hebraeos quoque olim totemismum fuisse i. e. illam formam religionis, in qua gentes et genera ab aliqua animali vel planta vel alia re originem suam ducunt, quorum nomine se appellant, quibus divinum honorem tribuunt, quibus parcunt et a quibus se protegi putant. Res, quae ita colitur, *totem* vocatur. Attamen nomina animalium hominibus imposita non certa indicia prioris totemismi sunt, sed saepe sunt nomina honorifica vel nomina iocularia vel saepe ex casibus fortuitis in momento nativitatis explicari possunt. Cf. V. Zapletal, Der Totemismus in der Religion Israels, Fr. (Helv.) 1901; J. G. Frazer, Totemism and Exogamy, Lo. 1910 (4 t.).

§ 38. Aetas iudicum (ca. 1380—1020)

Seyring, Die alte israelit. Religion in d. »Heldengeschichten« des Richterbuches, Hbg. 1902; J. S. Renzer, Die Hauptpersonen des Richterbuches in Talmud u. Midrasch. I. Simson, B. 1902; J. Hontheim, Die Chronologie der Richterzeit in der Bibel u. die ägypt. Chronologie, Z k Th XXXVII (1913) 76—132.

1. Historia huius aetatis (360 ca. annorum) narrat, quomodo Israel sub regimine pontificum debilium a Jahve saepe ad idololatriam et impietatem defecerit, Chananaeos debellare neglexerit, quin et consuetudinem vitae cum his inierit, qua fides moresque eorum corrumpebantur. Ideo Deus ipsos hostibus plectendos et dura servitute opprimendos tradidit, poenitentibus tamen et emendatis heroes suscitavit iudices, qui eos liberarent. Generaliter haec erat aetas pugnae theocratiae cum idololatria Chananaea. Unitas et harmonia politica singularum

tribuum, invicem se obtrectantium, deficiente duce communi et elanguescente studio religioso et nationali, dissolutae sunt, ad summum tribus foederationem tantum inierunt. Accessit degeneratio sacerdotum et Levitarum, qui, victum necessarium quaerentes (Jdc 17, 7—13), auctoritate carebant et a gratia aliorum dependebant. Praeter has vicissitudines defectionis et subsecutae poenae, a Deo in testimonium veritatis minarum suarum immissae, aevum illud nequaquam prorsus carebat intervallis tranquillis[1]), in quibus lex observabatur et populus statu rerum pacifico gaudebat, uti e libro Ruth patet.

[1]) Centrum religionis quidem erat tabernaculum, Silo erectum (Jos 18), non tamen exclusive, nam etiam Bethel (Jdc 19, 18) et Masphae (20, 1) sacra fiebant. Nec defuerunt exempla vitae religiosae, orationis, votorum (11, 30), naziraeatus et mentis theocraticae, quamvis rara, in singulis (iudicibus) atque modo imperfecto. Unitatem nationalem, sensim labentem, conservabant quodammodo comitia; in rebus autem gravioribus Jahve, consultus per Ephod pontificium, voluntatem suam manifestabat (20, 27).

2. Quamdiu Josue et seniores, qui miracula Dei noverant, vivebant, Israel Jahve serviebat; sequens autem generatio inobediens et lassa (Jdc 2, 10) partim victis parcendo, partim vectigalia eis imponendo, ab impia gente delenda desistebat. A Jahve per angelum suum moniti, lacrimis (unde locus nomen Bochim — probabiliter prope Bethel — traxit) et sacrificiis Deum placare studuerunt, paulo post tamen cum Baal et Astaroth (2, 13) aliisque diis alienis fornicati sunt, immo cum gentibus contra mandatum divinum connubia inierunt (3, 6), ideoque Deus criminosos in manus hostium tradidit, misericordia vero et gemitu afflictorum motus, iudices[1]) suscitavit, qui eos a caede vastantium liberarent. Juda divinitus ordinato duce bellum contra Chananaeos continuatum et Adonibesek, rex Besek, devictus mutilatusque est. Dum tribus Juda et Simeon montana urbesque suas (vallibus exceptis) occupabant, Caleb, promissi sui memor, in urbe Hebron Enacim divicit et Beniamin urbem inferiorem Jerusalem occupavit nec Jebusitas e castello (Sion) depellere potuit; reliquae vero tribus paulo post mortem Josue ab impia gente delenda, tributo contentae, desistebant. His temporibus, quibus dissolutio fidei morumque initium cepit, et unusquisque, quod sibi rectum videbatur, fecit, a Micha (מִיכָה = מִיכָיְהוּ = *quis est sicut Jah[ve]?*) Ephraimita cultus illegitimus in familia sua invectus et dein in tribu Dan publice stabilitus est, atque accidit infantum scelus (Sodomitarum instar), ab incolis urbis Gibea (Beniaminitis) in uxore Levitae Ephrataei perpetratum; et cum reliquae tribus, ut crimen illud expiarent, bellum eis inferrent, tota fere tribus Beniamin deleta est. Superstitibus per fraudes procuratae sunt uxores (Jdc 19—21).

[1]) Judices (שֹׁפְטִים a שָׁפַט *iudicare*, LXX κριταί) erant belli duces divinitus excitati, ac magistratus extraordinarius ad Israelitas e servitute liberandos, ad negotia belli pacisque gerenda, idololatriam arcendam atque ad lites, in populo exortas, dirimendas. Non erant reges, sed tantum politiae praefecti vel summus magistratus ad Israelem (non integrum, sed ad tribus singulas aut plures) iudicandum et dirigendum, hinc sine apparatu regio imperabant nec tributa legesve imponebant vel condebant nec dignitas eorum erat hereditaria; non enim perpetuo succedebant, sed necessitate cogente suscitabantur, et quidem aut expressa Dei vocatione (v. g. Gedeon), aut praesumpta, ob praeclara gesta (Othoniel, Aod etc.), aut ob prodigiosas animae et corporis dotes (Samson, Samuel) qua iudices constituebantur, quibus virtutibus magna ex parte auctoritas eorum nitebatur. Munere functi plerumque domi vitam privatam degebant, nihilominus tamen auctoritate iudiciali fruebantur. Respectu nominis et partim muneris, iudicibus Israelitarum respondebant iuxta nonnullos δικασταί Tyriorum (Jos., C. Ap. I 21) et Suffetes Carthaginiensium (Liv. 28, 37). Duces hi extraordinarii populo occasionem dederunt, desiderandi ac petendi principem stabilem, nempe regem. Sicut prophetae, ita etiam iudices in maiores (Aod, Debora, Barac, Gedeon, Samson) et minores (Samgar, Thola, Jair, Abesan, Ahialon, Abdon) dividuntur.

3. Primus iudicum erat 1. Othoniel (Othniel), Calebi frater natu minor et gener (Jos 15, 17), qui debellavit Chusan Rasathaim[1]). Aram Naharaim (Hebr., Vulg. minus bene Mesopotamiae) regem, sub cuius iugo Israelitae 8 annos gemuerant. Annis 40 tranquille praeterlapsis, cum praevaricati ab Eglon, Moabitarum rege, 18 annos dure tractarentur. 2. Aod (Ehud) iudex, rege occiso et Jerichunte occupata, hostes attrivit, ac terra quievit dein per 80 annos. 3. Samgar[2]) 600 Philistaeos, qui prima vice Israelitas aggredi conabantur, percussit vomere (Jdc 3). Contra Jabin, Chanaan regem, qui 20 annos Israelitas, septentrionales regiones inhabitantes, vehementer oppresserat, electus est vindex 4. Barac cum 5. Debora prophetissa[3]), quae hunc cum exercitu e tribubus Nephthali, Issachar et Zabulon congregato, contra Sisaram, Jabini ducem, eiusque 900 currus falcatos misit; exercitu Chananaeorum fugato Sisara in domo Jahel (Jaël), uxoris Chinaeae, ab hac clavo percutitur[4]) (Jdc 4). Victoriam partam Debora et Barac carmine[5]) (Jdc 5) celebrarunt. Talis femina utique erat digna, quae (sub palma sedens) populum iudicaret (4, 4); quievit autem terra 40 annos.

[1]) Non fundamento carere videntur coniectura Lagrange (Le livre des Juges, P. 1903, 46), pro Aram legendum esse Edom, et coniectura N. Schlögl (Allg. Literaturbl., W. XII [1903] 521) Rischathaim corruptum esse ex Rosch Etham = princeps Etham = urbis Sela (col. Nm 24, 21; 49, 16).

[2]) Recentiores ut G. Beer, K. Budde, W. Nowack putant Samgar regem Hethaeorum (Sangara) (cf. nomen patris eius Anath et ענת, deam Hethaeorum) et oppressorem Israelitarum fuisse (cf. Jdc 5, 6), qui a redactore in numerum iudicum assumptus esse dicitur, ut Abimelech e duodenario numero eliminari posset. La-

grange (l. c. 62—64) ponit 3. 31 post 16, 31 et legit pro Samgar Semma (cf. 2 Sm 23, 11 ss.).

[3]) Debora (i. e. *apis*), quae a nonnullis immerito Joannae, virgini Aurelianae (Jeanne d'Arc), comparatur, non ipsa bellum gessit, sed comitabatur Barac, qui eam prophetissam consulendi gratia secum habere voluit. Haec Barac iudicis petitio aliquem fidei ac fiduciae in Deo collocandae defectum testatur; ideo ipse plenae gloriae bellicae particeps non est factus, quod Debora praedixerat verbis: *Hac vice victoria non reputabitur tibi, quia in manu mulieris tradetur Sisara* (4, 9). Durante bello imber ac grando (Jos., Ant. V. 6, 4 col. Jdc 5, 20) hostes vexarunt, quod phaenomenon, in momento pugnae apparens, characterem miraculosum non tollit. — Cf. A. Weber. Israelitisches Frauenleben in der Richterzeit, Pastor bonus, Tr. XXVII. (1914/15) 281—283; A. E. Krohn, Debora, Gö. 1916.

[4]) Factum Jahel (יָעֵל = *ibex* = Steinbock) explicandum est ex imperfecto statu illius temporis. Si Jahel a patribus ut a s. Augustino celebratur, magis zelus eius theocraticus quam ipsum factum celebratur (cf. agendi rationem Judith). Idem dicendum est de laude eius in carmine Deborae, quod licet non ab ipsa Debora exaratum sit (cf. 5, 12), tamen antiquissimum est, quod hagiographus factum nec approbans nec reprobans in librum recepit. De Debora et Jahel cf. Zschokke, Bibl. Frauen 178—184. De iure hospitii cf. Musil, l. c. III 351—359.

[5]) Textus carminis valde corruptus est. Cf. C. Niebuhr, Versuch einer Reconstellation des Deboraliedes, L. 1894; H. Grimme, Z D M G L (1896) 572 bis 578; Lagrange, Débora, R B IX (1900) 200—225; J. W. Rothstein, Zur Kritik des Deborah-Liedes. Z D M G LVII (1903) 81—106; V. Zapletal, Deboralied. Fr. 1905; P. Rießler, B Z VII (1909) 260—278.

4. Israelitae, quarta vice ad idola reversi, a Madianitis 7 annos ita vexabantur, ut in cavernis et speluncis montium se absconderent, conversis autem Dominus per angelum suum excitavit 6. Gedeonem (Gideonem) iudicem; hic sub quercu in Ephra, frumenta in torculari excutiens, a Malach Jahve salutatur, sacrificio (vel dono) oblato aram Baalis destruxit et stipitem *(ascherâ)* succidit (cf. s. Bonifacium), qua occasione accepit cognomen Jerobaal (Jerubbaal), quia pater eius Joas dixerat: *Ulciscatur se de eo Baal,* qui suffodit aram eius (Jdc 6, 32)[1]) et, duplici prodigioso signo a Deo obtento (Jdc 6), cum 300 viris electis, hostes novo bellandi genere fudit, ut victoriâ, a parvo exercitu reportata, gloria Dei manifestaretur (Jdc 7). Parta tam insigni victoria dignitatem regiam, sibi ac posteris suis oblatam, fortiter recusavit, ex inauribus autem sibi datis Ephod confici curavit, quo pro cultu illegitimo uteretur, quod serius populo Israel causa exitii fuit. Gedeone iudice terra annos 40 quievit (Jdc 8). Patre mortuo (7) filius Abimelech (= *pater meus est rex,* sub rege hic certe non deus quidam, sed Gedeon intellegendus est) regem in urbe Sichem se proclamari curavit, in qua 3 annos regnavit. Omnibus (70) fratribus super unum lapidem occisis praeter minimum Joatham. Iste Sichemitas fabulâ, in monte Garizim[2]) de rhamno (quam ligna regem constituerant, postquam oliva, ficus et

vitis[3]) illam dignitatem renuerunt 9, 7—21) propositâ, impii facinoris reprehendit. Bello civili exorto Sichemitae maximam partem ab Abimelech vindice delentur, qui dein fragmine molae, a muliere de turri urbis Thebes deiectae, trucidatur (Jdc 9). Postquam (8) Thola tribus cisiordanenses 23 annos et 9. Jair transiordanenses 22 annos iudicaverunt, Israelitae orientales, denuo ad idola redeuntes (Jdc 10), ab Ammonitis 18 annos dure tractabantur, donec liberati sint per 10. Jephte iudicem electum, qui Ammonitas fugavit; ast votum, ante bellum factum[4]), filiam ei eripuit[5]) (Jdc 11). Ephraimitas, qui victoriae, a Jephte relatae, invidentes tumultuabantur, proelio coërcuit. Post iudicatum eius sexennem Israelitas iudicarunt 11. Abesan 7 annos, 12. Ahialon 10 annos et 13. Abdon 8 annos (Jdc 12).

[1]) Recentiores ut Haupt, Kautzsch nomen Jerubbaal explicant: *qui pro Baal* i. e. *Jahve dimicat*, et putant hoc nomen esse originale et nomen Gedeon (= *succidens* = »Fäller«) cognomen (cf. P. Haupt, ZDMG LXIII [1909] 507). Gedeon, de statu humili iudex constitutus, cum parva manu hostes innumeros et cultores Baalis fugans, ac honorem Jahve zelans, typus est Christi. Ipso duce respublica summum fortunae gradum illa iudicum aetate est nacta. Ros miraculose in vellus lanae descendens secundum ss. patres typus est Christi, desursum descendentis (Is 45, 8) in uterum Virginis, innuente Ps 71, 6: *Descendet sicut pluvia in vellus, et sicut stillicidia stillantia super terram* (Vulg., Hebr. aliter). Secundum nonnulos patres vellus, in area rore (symbolo gratiae divinae) humefactum, significat Israel, medium inter gentes constitutum et a Deo beneficiis cumulatum; altero signo nobis repraesentatur gens Judaica post evangelium (tanquam vellus aridum) a Deo destituta, cum interim gentes, quae antea aridae i. e. a Deo quasi derelictae languebant, beneficiis coelestibus irrigarentur.

[2]) Cf. Guthe, MNDPV 1912, 49 s.

[3]) Usque nunc in Palaestina istae tres plantae in quodam proverbio agricolarum (Fellachen) simul citantur (cf. M. Löhr, Volksleben im Lande der Bibel, L. 1907, 71).

[4]) Romani quoque ante proelium saepe votum emiserunt, e. g. Liv. X 19, 17: *Bellona, si hodie nobis victoriam duis, ast ego tibi templum voveo.*

[5]) Voverat Jephte, Ammonitas debellaturus: *Si tradideris filios Ammon in manus meas, quicumque primus fuerit egressus de foribus domus meae, mihique occurrerit revertenti cum pace a filiis Ammon, eum holocaustum offeram Domino ... Occurrit ei unigenita filia sua ... et,* duobus mensibus concessis, ut ploraret virginitatem, *fecit ei, sicut voverat* (Jdc 11, 30—40). Veteres interpretes: Flavius Josephus, plurimi ss. patres ut Epiphanius, Ambrosius, Origenes, Hieronymus, Theodoretus, Chrysostomus, Augustinus, Gregorius Naz., et Thomas (2. 2. q. 88. a. 2. ad 2) cum scholasticis, quos haud pauci catholici Serarius, Tirinus, Calmetus, Vigouroux, Hummelauer, Zapletal, Mader, Schöpfer aliique catholici exegetae sequebantur, putant Jephte iudicem filiam revera mactatam in holocaustum obtulisse, memorem voti sui, quod temere vovisset; cogitasse quidem sacrificium humanum, minime tamen filiam; pro re appellant consternationem patris visâ filiâ v. 35, resignationem virginis v. 36 etc.; factum ipsum ex circumstantiis temporis minus theocratici, e charactere Jephte bellicoso rudique diiudicandum esse

dicunt. Simili modo Saul putavit iuramentum a se emissum omnino observandum esse, et nonnisi a populo impeditus est, quominus filium Jonathan occideret (1 Sm 14, 44 s.). Verba: *ipsa virum non cognovit* minime virginitatem tanquam implet ionem voti demonstrant, sed exaggerationem sacrificii continent. Summa enim miseria habebatur apud antiquos, si defunctus nullos posteros habeat, in quibus quodammodo vitam protrahit. Ergo verba *ipsa virum non cognovit* nequaquam gratis apposita essent, si mactata esset, ut patroni sacrificii tantum virginitatis opponunt. Porro institutio specialis festi tantum supposita reali mactatione bene explicari potest, nam ad cultum sanctuarii saepius puellae destinatae erant. Accedit, quod minime probari potest mulieres in loco sacro servientes virgines fuisse. Tota antiquitas usque ad saec. XII. voti impletionem de sacrificio cruento intellexit (cf. Zapletal, Alttest. 78 bis 98). Contra hanc sententiam diversa opponuntur: sacrificia humana, tanquam abominationes Domino, severe erant interdicta; incredibile est sacerdotes et Levitas, voti eius gnaros, sacrificium humanum admisisse, imo cooperatos esse, et festum annuum ad tale factum abominabile celebrandum tolerasse. Tandem s. Scriptura, quae alibi errores et peccata carpit, v. g. usum Ephod Gedeonis, nullibi reprobat, e contrario laudare videtur (?) hoc factum Jephte. — Unde multis recentioribus et catholicis et acatholicis (David Kimchi, qui primus hanc explicationem introduxit ad praecavendam accusationem occisionis ex motivo liturgico factae [Ritualmord], Nicolaus Lyranus, Ubaldi, Stollberg, Reinke, Scholz, Holzammer, Hengstenberg, Keil, Kaulen, A. Schäfer, Cornely, Hoonacker, H. Weiß etc.) probabilior esse videtur sententia eorum, qui filiam Jephte, virginem perpetuam, coetui mulierum, tabernaculo servientium, a patre sacratam defendunt. Jephte secundum hanc sententiam loco sacrificii cruenti, quod voverat, substituit aliud incruentum i. e. virginitatem filiae perpetuam, quam societati virginum (Deo consecratarum) dedicavit (cf. 1 Sm 1, 11). Haec oblatio, inquiunt, non minus grave sacrificium (spirituale) erat, quam holocaustum: nam pater privabatur filia hereditaria, quae, voto virginitatis obstricta, civiliter quasi erat mortua, ideoque et spe propagationis familiae et nominis sui. Attamen argumenta allata vix sacrificium incruentum virginitatis probant, cum nullo modo demonstrari possit mulieres ad sanctuarium servientes virgines esse oportuisse. Nec argumenta contra reale sacrificium prolata magni momenti sunt. Sic saepius in s. Scriptura aliquid inhonesti, v. g. peccatam filiarum Lot, fraus Jacobi narratur nec expresse vituperatur. Quod sacrificium non impeditum sit, immo in eius honorem speciale festum institutum sit, ex tristibus conditionibus illius temporis satis explicatur. Ceterum non dicitur, utrum hoc festum a sacerdotibus institutum, ergo legale fuerit (cf. verba: *mos increbuit in Israel* Jdc 11, 39). Et in isto festo non celebrabatur factum Jephtae qua tale, sed animus fortis et obsequens filiae. H. Weiß provocat ad cod. Hammurapi, secundum quem in Babylonia in templis puellae quaedam aut caste vivebant (§ 127), aut prostitutioni se tradebant (§ 178). Ast exinde nihil certi sequitur pro Israel. Ceterum utrum Jephte revera filiam suam immolaverit necne, est quaestio historica, argumentis historicis decernenda. Nullius valoris est comparatio huius facti biblici cum immolatione Iphigeniae per Agamemnonem; in qua fabula mactatio vera filiae deest, nam Diana impii sacrificii mactationem suffectâ cervâ impedivisse fertur, et cum mytho de Idomeneo, qui victor rediens filium suum immolavit (Servius ad Virg. Aeneid. 3, 121; 11, 264).

Cf. Reinke, Beitr. I 421—526; G. Schönen, Th Q LI (1869) 533—579; Zschokke, Bibl. Frauen 184—190; M. A. v. Hoonacker, Le voeu de Jephté, Muséon, Louvain XII (1893) 59—80; 448—469; F. Kaulen, Commentatio de rebus

Jephtae ducis ex s. Scriptura recte describendis, Bonnae 1895; E. Sellin, Beiträge zur israel. u. jüd. Religionsgeschichte, L. 1896, I 199 ss.; H. Weiß, Das Gelübde Jephtes, Braunsberg 1907; E. Mader, Menschenopfer der alt. Hebr. 153—162; Schöpfer, Geschichte des A. T.[5] II 300—303.

5. Eodem tempore etiam Israelitae cisiordanenses sicut transiordanenses denuo praevaricati. 40 annos per Philistaeos premebantur. Judicavit eos 14. Heli pontifex de stirpe Ithamaris, quo non scelesto quidem, ast incurio zelique divini experte gubernante calamitosus erat civitatis status; praeprimis duo ipsius filii, Ophni et Phinees, sacrilegiis infames. Dei iram in populum concitarunt (1 Sm 2). His temporibus Anna[1]), mulier sterilis viri Elcana, oratione obtinuit filium Samuelem *(exauditum Dei)* vel potius *nomen eius* (Jahve) *Deus,* quem naziraeum perpetuum (voti huius vim ac gratiam, quamvis imperfectam, iam e Samsone noscens) sponte vovit atque, postquam victimas obtulit et Deum benignum carmine magnifico celebravit, ad tabernaculum Siluntinum in perpetuum ministerium Jahve dedicavit. Samuel, singulari animi vi (supplementum quasi Samsonis) insignitus et secretorum divinorum fide dignatus, restaurator ac reformator populi et theocratiae evasit. Ei, in tabernaculo dormienti, Dominus sententiam in Heli, ob nimiam eius in filios avaros et impudicos indulgentiam, et in omnes Israelitas decretam denunciavit (1 Sm 3). Bello cum Philistaeis exorto arca in castra deportata capitur[2]). 34.000 Hebraeorum una cum filiis Heli occiduntur et Heli ipse certior factus subito exstinguitur (apoplexia).

[1]) Anna, Hebr. Ḥanna = *gratia.* De charactere huius mulieris piae eiusdemque aemulae Phenennae cf. Zschokke, l. c. 218—226. Canticum eius (1 Sm 2, 1—10), cantico Magnificat (Lc 1, 40—55) b. Mariae Virginis simillimum, est propheticum, et quidem messianum. Sicut primus pontifex Melchisedech typus Christi pontificis fuit, et Moses propheta primus vaticinatus est de huius munere prophetico, sic etiam initio regni instituendi dignitas regia praedicitur verbis: *Dominum formidabunt adversarii eius . . . et dabit imperium regi suo, et sublimabit cornu Christi sui* (v. 10). Cf. Reinke, Beitr. IV 411—426; Zapletal, Alttest. 99—112.

[2]) Amissio arcae, sedis et oraculi Jahve, erat maxima iactura ac poena Israelitarum, honori tamen divino inter gentes promovendo inserviit; Philistaei enim, gravissimis calamitatibus pressi (1 Sm 5), arcam remiserunt Bethsames, a quo loco, cum nonnulli urbis incolae, eam negligentes, sint percussi, translata est in domum Abinadab in Cariathiarim in tribu Juda (1 Sm 7, 1).

6. Heli mortuo et arca a Philistaeis remissa Israelitis vindicandis destinatur 15. Samson[1]) (Simson) e sterili matre natus, ab infantia voto naziraeatus perpetui (mandato divino) consecratus[1]) ideoque ingentibus corporis viribus divinitus ornatus (Jdc 13). Amore puellae ductus, in via leunculum captum manibus dilaceravit et postquam petitum inde aenigma: *de comedente exivit cibus et de forti egressa est dulcedo* (Jdc 14, 14)[2]), a convivis perfidiâ uxoris solutum est, spiritu

Domini actus, 30 Ascalonitas occidit eorumque vestes ablatas eis dedit. Iniuriam sibi illatam ulturus, 300 vulpes, in quarum caudis iunctis faces ligaverat, in segetes Philistaeorum misit. A viris e tribu Juda traditus, Samson 1000 Philistaeos maxillâ asini Ramath-Lechi (i. e. *excelsum maxillae*)[3] percussit et Gazae, ab oppidanis custoditus, ambas portae valvas, cum postibus suis avulsas, ad verticem montis, qui respicit Hebron, humeris suis portavit (16, 3). Paulo post amore Dalilae capitur[4], cuius blanditiis mollitus, primo comâ sua voto dicata, et dein oculis orbatus est. Confortatus fide in Deum, postquam coma rursus crevit, hostes (ca. 3000) mole templi Dagonis, cuius columnas prehenderat, oppressit, suo sepultus triumpho; iudicaverat autem Israelem 20 annos (Jdc 16). Quo defuncto 16. Samuel, fidelis Domini propheta, universum populum iudicavit annos circiter 20 (1040—1020)[5].

[1]) Samson (שִׁמְשׁוֹן = *solaris* vel *sol parvus* [Sönnchen]) nunquam apparet dux totius populi, quamvis saepius a spiritu divino actus esse feratur (Jdc 14, 6. 19), ulciscendo autem iniurias privatas revera populi sui vindicem egit, nam ipse quaesivit etiam in matrimonio suo occasionem contra Philistaeos (14, 4), et incepit liberare (13, 5) Israel de manu Philistaeorum, quos David demum conterere poterat (Eccli 47, 8). Quod Samson plene non liberaret Israelem, tum eiusdem libido ac naziraeatus inde laesus, tum populi discordia in causa erant. Repraesentavit autem charactere suo naturali Israelem κατὰ σάρκα (ad idola conversum), divino spiritu repletus et ut naziraeus Israelem κατὰ πνεῦμα. Deus per vitam et facta Samsonis docere voluit Israelem tantum in unione cum Deo (theocraticum) praevalere hostibus, ablata autem sanctitate per cultum idolorum deficere ideoque eum pudore affectum ad meliora provocare intendit. Fortitudo Samsoni supernaturaliter erat indita, sed cum pacto, quod votum suum stricte observaret; non erat effectus comae, sed coma servata erat conditio externa vel signum naziraeatus servatique pacti divini. Ideo, cum poenitentiam egerit et regulam vitamque naziraeatus servaverit, Deo reconciliatus, coma paullatim crescente, donum fortitudinis recuperavit. Samson se occidendo non peccavit; nam *a)* directe intendebat Philistaeos occidere, se vero permissive eadem clade, quam evadere non poterat; *b)* non privatam tantum ultionem agebat, sed, qua iudex et vindex populi, eam ad Dei honorem et reipublicae bonum referebat; *c)* a Deo supernaturaliter adiuvabatur et *d)* quia morte sua, qua emit vitam civium, expiabat maculas suas. Quia Samson Heb 11, 32 viris V. T. fide plenis adnumeratur, multi patres et scriptores (Bernardus, Augustinus, Serarius, Bonfrerius) characterem eius moralem defendere studuerunt. Ceterum facta eius ex odio contra Philistaeos, populi sui hostes, ideoque mediate e zelo theocratico, Israelem salvandi, explicanda sunt, nec ipse in mediis ad finem obtinendum selectis felix fuit. Samson, spiritu divino repletus et moriendo hostes vincens, typus Christi est, consentientibus Augustino, Ambrosio, Paulino, Ephraemo; cavendum tamen, ne in singulis eiusdem vitae momentis typum Christi quaerere studeas. Quamvis factis heroicis Samsonis aequiparari soleant facinora mira Herculis Graeci, tamen illum huic aut heroi solis comparare, ideoque narrationem biblicam inter mythos relegare (G. Roskoff, Die Simsonsage u. d. Heraklesmythus, L. 1860), vanum est. Nonnullis placuit opinio, facta Samsonis, per Philistaeos aut Phoenices inter Graecos divulgata, per

hosce suis mythis applicata fuisse. V. Zapletal, Der biblische Samson, Fr. (Helv.) 1906; E. Kält, Samson, Fr. 1912. — E. Wietzke, Der biblische Simson der ägypt. Horus-Ra, Wittenb. 1888; J. S. Renzer, Die Hauptpersonen des Richterbuches in Talmud u. Midrasch. I: Simson, B. 1902; Orzeszko, Der starke Simson u. Anderes, B. 1903; P. Carus, The Story of Samson, Lo. 1907; H. Stahn, Die Simsonsage, Gö. 1908; H. Gunkel, Simson, I M (1913) 875—894; 935—955.

[2]) Cf. H. Bauer, Zu Simsons Rätsel in Richter Kap. 14, Z D M G LXVI (1912) 473 s.

[3]) Guérin (Description géogr., historique et archéologique de la Palestine, Judée, P. 1869, II 396—400) proponit Chirbet ʿAin el-Leḥi prope Bethlehem. Schick vero excelsum Lechi agnoscit in Chirbet eṣ-Ṣijjâgh (Z D P V X [1887] 152—154).

[4]) Cf. A. Weber, Heidnisches Frauenleben in der Richterzeit, Pastor bonus XXVII (1914/15) 340—342.

[5]) F. B. Meyer, D. Proph. Samuel, B. 1905; K. Fruhstorfer, Samuels Geburt u. Jugend, Katholik XCI (1911 II) 107—120.

§ 39. Liber Iudicum

B. Stade, Zur Entstehungsgeschichte des vordeuteronomischen Richterbuches, Z A W I (1881) 339 ss.; K. Budde, Die Anfänge des Richterbuches, Z A W VIII (1888) 285—300; Die Bücher Richter u. Samuel, ihre Quellen u. ihr Aufbau, Gi. 1890; R. Kittel, Die pentateuchischen Urkunden in den Büchern Richter u. Samuel, Th St Kr LXV (1892) 44—71; G. Kalkoff, Zur Quellenkritik des R.-Buches (Progr.), Aschersleben 1893; W. Frankenberg, Die Komposition des deuteronom. Richterbuches (Diss.), Mrb. 1895.

O. F. Fritzsche, Liber Judicum secundum LXX interpretes, Zü. 1867; A. Schulte, De restitutione atque indole genuinae versionis Graecae in libro Judicum, L. 1869; F. Praetorius, Das Targum zum Buche der R. in jemenischer Überlieferung, B. 1900; A. Lazarus, Zur syr. Übersetzung d. Buches d. Richter (Diss.), Erl. 1902.

J. C. A. Keßler, Chronologia Judicum et primorum Regum, L. 1882; J. Hontheim, Die Chronologie der Richterzeit in der Bibel u. die ägypt. Chronologie, Z k Th XXXVII (1913) 76—132; F. Seyring, Die altisrael. Religion im Buche d. Richter, Hbg. 1902.

Commentarii a) cath. Clair (Jdc-Ruth, P. 1878), Hummelauer (Jdc-Ruth, P. 1888), Neteler (Mstr. 1900), Lagrange (P. 1903), Sloet (Herzogenbusch 1904); *b)* acath. J. Bachmann (B. I 1868), C. F. Keil (Jos-Jdc-Ruth[2], L. 1874), E. Bertheau (Jdc-Ruth[2], L. 1883), P. Cassel (L.[3] 1887), S. Oettli (Dt-Jos-Jdc, M. 1893), K. Budde (Fr. 1897), Nowack (Jdc-Ruth, Gö. 1900), E. F. Moore (Ed.[3] 1903), J. Lias (C. 1906).

1. Liber discedit in: *a)* introductionem (1, 1—3, 4), in qua prospectus status politici terrae Chanaan ante aevum iudicum et momenta interna evolutionis populi et revelationis divinae proponuntur; *b)* in historiam rerum principalium ab obitu Josue usque ad mortem

Samsonis[1]) (3, 5—16. 31) ad illustrandam veritatem fata populi accurate respondere relationi eiusdem ad Deum et legem[2]); *c)* et appendicem (17—21). continentem quaedam facta singularia, quae paulo post mortem Josue contigerunt[3]) et characteri huius aevi depingendo (17, 6; 21, 24) inserviunt.

[1]) Non fit mentio in libro Iudicum neque Heli, qui proprie non erat iudex heros, nec Samuelis, quia cum hoc novum aevum incipit, nam operatio Samuelis praeprimis munere prophetico absolvebatur; praeterea neuter in persona expeditionem bellicam suscepit.

[2]) Scopus libri vere theocraticus est; exhibet enim illustre documentum foederis et providentiae Dei, qui populum obedientem beneficiis cumulavit, idololatria autem et peccatis obstrictum paternis castigationibus ad meliorem frugem revocavit; hinc ex historia Israel auctor selegit illa tantum facta, quae iustitiam divinam maxime illustrant. Augustinus (C. D. 18, 13; 16, 43): *Temporibus iudicum, sicut se habebant et peccata populi et misericordia Dei, alternaverunt prospera et adversa bellorum.*

[3]) Enarratur introductio cultus illegitimi in tribu Ephraim per Michae Ephod (Jdc 17), Danitarum expeditio et urbis Lais expugnatio et lapsus in illum illegitimum cultum (Jdc 18), tribus Beniamin stuprum (Jdc 19), excidium (Jdc 20), atque restauratio (Jdc 21).

2. Auctor libri, qui, praeter traditionem oralem, variis fontibus (ex parte coaevis) fide dignis usus, materiam scopo suo convenientem collegit, ignotus est. Secundum traditionem Iudaicam, quam plurimi exegetae catholici (ut Kaulen-Hoberg, Hummelauer, Cornely, Seisenberger, Hetzenauer) sequuntur, liber Iudicum primis annis regni Saul a Samuele conceptus est. Alii vero (v. g. Lagrange, Holzhey et fere omnes recentiores protestantes), qui sententiam de compositione Pentateuchi ex variis fontibus (J E, D, P C) tenent, seriori tempore (tempore Esdrae) librum conceptum esse dicunt, cum liber Iudicum certe Deuteronomium supponat. Praeter duos fontes J et E et »Deuteronomistam« etiam redactorem tempore postexsilico ponunt.

Hausit auctor materiam e variis fontibus, qui iam ex variis linguisticis proprietatibus cognoscuntur; sic v. g. canticum Deborae continet archaismos; in historia Gedeonis saepe (6, 17; 7, 12; 8, 26), שֶׁ pro אֲשֶׁר usurpatur, et phrasis: *spiritus Domini induit Gedeonem* (6, 34), collata cum: *irruit spiritus Domini in Samson* (14, 6. 19; 15, 14). Praesto ipsi erant probabiliter annales et scripta coaeva, v. g. parabola Joathami, quae substantialiter immutata in suum opus transsumpsit. Idem auctor praemisit introductionem (vel potius duplicem introductionem) et adiunxit appendicem; utraque enim scopo libri convenit; dempto exordio truncus acephalus remaneret. Quod autem facta, in appendice relata, historiae libri continuae non inseruerit, sed in limine adiecerit, e peculiari eorum charactere relate ad argumentum libri explicari potest; sunt enim quaedam prolixiores illustrationes status politici et religiosi de aevo iudicum. Saul regnante librum conscriptum esse a multis concluditur *a)* ex nota (1, 21), Jebusaeos cum Beniaminitis in Jerusalem habitasse usque in praesentem diem, nam David eos ex castello Jebus expulit (2 Sm 5, 6 s.); *b)* e

loquendi modo: *in diebus illis non erat rex in Israel, et unusquisque, quod sibi rectum videbatur, hoc faciebat* (17, 6; 18, 31; 21, 24), quod supponit tempore auctoris in Israel iam fuisse introductum regnum, cuius beneficiis populus fruebatur, quod praecipue primis annis regiminis Saul obtinuit. Verba עַד יוֹם גְּלוּת הָאָרֶץ (18, 30) utique indicant tempus Assyriacum (regis Tiglath Pilesar cf. 2 Rg 15, 29), attamen glossa librarii esse videntur (Strack).

3. Fides historica ex argumentis tum externis, tum internis evincitur[1]); hinc Judaei eius divinitatem semper agnoverunt et librum in canone suo numerarunt[2]); ecclesia autem statim ab initio eum inter protocanonicos recensuit. Versio Vulgatae a textu Hebraico saepius dissonat, quia s. Hieronymus hunc liberius vertit[3]).

[1]) Liber noster intime cohaeret cum literatura Hebraica; nam supponit facta plura, in Pentateucho et libro Josue relata (2, 1—3; 11, 13 ss.; 13, 5), et argumentum libri Iudicum rursus in aliis libris adducitur (1 Sm 12, 9—11; 2 Sm 11, 21; Neh 9, 27; Ps 77, 56; 82, 10 ss.; 105, 34 ss.; Is 9, 4; 10, 26; Sir 46, 13—15; Act 13, 20; Heb 11, 32 s.). Expugnatio urbium Philistaeorum (1, 18) non excludit earum posteriorem amissionem (3, 3); occupatio urbis Jerusalem (1, 8) non postulat plenariam incolarum caedem (v. 21). Absurda est criticorum obiectio, qua artificioso quodam nexu religioso auctor historiam adulterasse accusatur, quippe quae semper in eundem orbem (idololatria, oppressio, poenitentia, liberatio, quies) circumagatur (pragmatismus theocraticus). Liber quidem multa facta mirabilia adducit, quae autem non sunt incredibilia, nisi eis, qui negant miracula a Deo fieri posse, et ex circumstantiis illius aevi explicari debent. Axiopistia libri elucet etiam ex eo, quod res populo Israel non honorificae narrantur. Ceterum textus etiam quibusdam mendis laborat. Versio Graeca, quae saepe meliorem textum Hebraeum quam masoreticum supponit, in duabus »recensionibus« cod. A et B conservata est. Vulgata sequitur textum masoreticum.

[2]) Canonicitati non obest, quod nonnulla referantur (Jahel, Samsonis), quae legibus moralibus non consentiunt, nam ea non approbat auctor. De difficultatibus chronologicis in libro Jdc cf. J. Nikel, Das A. T. im Lichte der altorient. Forschungen. III. Geschichte Israels von Josua bis zum Ende des Exils (B Z Fr III 3—4), Mstr. 1910, 62—67.

[3]) Sic v. g. nomina quaedam propria explicat (1, 11. 17; 10, 4; 12, 6 etc.), vel unam vocem Hebraicam duabus reddit Latinis synonymis (4, 21; 6, 11; 7, 21; 8, 11 etc.), vel addit alia, ut sensum reddat clariorem (2, 18 s.; 7, 11; 9, 25 etc.).

§ 40. Liber Ruth

S. Wessel, Das Targum zum Buche Ruth, Bern 1899. — D. Hartmann, Das Buch R. in der Midrasch-Literatur, Frk. 1901; J. A. Bewer, Die Leviratsehe im Buche R., Th St Kr LXXVI (1903) 328—332; 502—506; L. Köhler, Der Zweck des Büchleins Ruth, T Th T XXXVIII (1904) 458 ss.; Th. W. Juynboll, Het boek Ruth uit het oogpunt de vergelijk. rechtswetensch., T Th T XL (1906) 158—180; W. Caspari, Erbtochter u. Ersatzehe in Ruth 4, N k Z XIX (1908) 115—125.

Commentarii a) cath. Clair (Jdc-Ruth, P. 1878), Hummelauer (Jdc-Ruth, P. 1888); *b)* acath. Ch. H. H. Wright (Lo. 1864), C. F. Keil (Jos-Jdc-Ruth², L. 1874), S. Cox (Lo. 1875), E. Bertheau (Jdc-Ruth², L. 1883), Cassel (L.² 1887),

S. Oettli (M. 1889), A. Bertholet (Fr. 1898), W. Nowack (Jdc-Ruth, Gö. 1900), R. Breuer (Frk. 1908), H. J. Steuart (Lo. 1912).

1. Liber (4 capitibus) gesta Ruth (רוּת = רְעוּת) = *socia*) Moabitidis complectitur. Elimelech (= *Deus meus est rex*), vir Bethlemita, cum uxore Noemi (Hebr. Noʿomi = *meae deliciae*) et duobus filiis (Mahalon [Hebr. Machlon = *infirmitas*] et Chelion [Hebr. Kiljon = *tabes*]) famis causa in terram Moab migravit. Defuncto patre filii eius duxerunt uxores Moabiticas, Orpham (Hebr. ʿOrpâ = *contumax*) et Ruth. Noemi, filiis orbata, una cum Ruth, indivulsa fidei et vitae comite, in Bethlehem rediit, ubi haec, colligendo spicas socrui providebat eiusdemque suasu (prospero rerum successu) iure leviratus Booz (Hebr. Boʿaz = *vigor*) nupsit[1]), atque ei filium Obed, avum Davidis, peperit. Historia haec tempore iudicum[2]) contigit et veluti appendicula libri Iudicum est. Secundum K. Budde liber Ruth esset Midrasch ad 1 Sm 22, 3 s.[3])

[1]) Nonnulli ut W. Caspari (Erbtochter u. Ersatzehe in Ruth 4, N k Z XIX [1908] 115—125) vident hic legem de filia herede.

[2]) Sub quo iudice (1, 1) haec historia contigerit, divergunt interpretes; alii putant sub Samsone, alii Gedeone, alii (Lamy) Aod, alii (Josephus, Ant. V 9, 1; Herbst) Heli iudice. Plerique Judaeorum olim librum Ruth cum libro Iudicum, cuius appendix est, coniungebant, ut constat ex Joseph o, qui 22 libros canonicos V. T. numerat, ergo lib. Jdc et Ruth unum librum habuit; clarius istud patet ex Origene: Κριταί, Ῥοὺθ παρ᾽ αὐτοῖς (Ἑβραίοις) ἐν ἑνὶ Σωφετίμ (Euseb., Hist. eccl. 6, 25), Cyrillo Hieros. (Cat. 4, 36) et Hieronymo (Prol. gal.): *In eundem librum (Iudicum) compingunt Ruth, quia in diebus iudicum facta narratur eius historia.* Ast Melito (Euseb., H. eccl. 4, 26) et Athanasius (Ep. fest. 39) adducunt: Κριταί, Ῥούθ, et concilium Hipponense (393), Canones apost. (85), Epiphanius (De pond. et mens. 22): τῶν Κριτῶν ἓν, τῆς Ῥοὺθ ἓν. Tempore LXX interpretum adhuc liber Ruth inter libros historicos collocatus apparet, serius autem inter Hagiographa et specialiter inter Megilloth et quidem secundo loco (cum Cantico, Lamentationibus, Ecclesiaste et Esther) recensebatur, utpote in solemnitatibus pentecostis praelegendus. Recte in LXX, Vulgata et recentioribus versionibus locum inter librum Iudicum et libros Samuelis occupat; nam factum ad tempora iudicum pertinet et quodammodo hunc librum supplet, docendo pietatem et fidem ipsos idololatras in Deum adducere, appendix vero libri Iudicum (17—21) narrat, quo idololatria et discordia populum adduxerint, simul tamen exordium est librorum Samuelis et historiae Davidis vestibulum.

[3]) Budde, Z A W XII (1892) 43—46; Geschichte der althebr. Literatur, L. 1906, 220.

2. Scopus libri, uti e clausula eius patet, primarius erat, Davidis regis et Christi, e Davide progeniti, prosapiam explicare[1]), nec non religionem maiorum eius urgere, simulque ostendere, quomodo etiam gentiles, fidei (1, 16: *populus tuus populus meus, et Deus tuus Deus meus*) et patrocinio Jahve (2, 12: *sub cuius confugisti alas*) se committentes atque morum gravitate excellentes, gratiae divinae participes fierent[2]). Liber non scriptus est ad commendandum leviratum,

nam hic antiquus mos semper in Israel viguit, nec ad gloriam familiae Davidicae ampliandam fictus est, ut Eichhorn somniat; nam si auctor fingere voluisset, is Ruth, ex prava Moab stirpe oriundam, certe non fecisset Davidis progenitricem et plura alia tacuisset vel aliter retulisset[3]). Nec liber scriptus est contra rigorem Esdrae et Nehemiae[4]) in matrimoniis mixtis, nam liber cum isto fine non in canonem librorum sacrorum receptus esset. Nec exemplum ipsum bene electum esset, cum David ipse alienigenas uxores in matrimonium duxerit (1 Chr 3, 2) nec Booz plene liber fuerit.

[1]) Auctor in fine libri paucis verbis deducit prosapiam a Phares, filio Judae, usque ad ipsum Davidem, qua usus est Matthaeus (1, 5). Cum enim tota Scriptura Christum tanquam finem spectet, per quem benedicendae sunt omnes gentes, voluit iam generis seriem indicare, ut eum, cum advenisset, homines possent agnoscere.

[2]) Ruth Moabitis mirabili Dei providentia ad populum electum adducta, tam praeclaris virtutibus excellit, ut merito inter avias et progenitrices Davidis et Christi in genealogia recenseatur. Implantatio harum mulierum, origine ethnicarum (Thamar, Rahab), prosapiae electae superbiam nationalem Israelitarum flectere eisque in memoriam revocare debuit Abrahae promissum: in semine eius omnes generationes terrae esse benedicendas: (universalismus), nobisque, ut ait Hieronymus, persuadere Christum non esse dedignatum, e peccatoribus nasci, qui ad peccata delenda venerat. De charactere eximio mulierum Noemi et Ruth cf. Zschokke, Bibl. Frauen 203—218.

[3]) F. Benary, De Hebr. leviratu, B. 1835.

[4]) A. Bertholet, Das Buch Ruth, Die fünf Megilloth v. K. Budde, A. Bertholet, G. Wildeboer, Fr. 1898, 52; Th. Engert, Ehe- u. Familienrecht d. Hebr. 40.

3. A quonam auctore aut quonam tempore conscriptus sit liber Ruth, non constat. Ex fine libri, in quo Davidis mentio ingeritur, concludere licet librum scriptum esse tempore Davidis regis, et quidem in initio temporis Davidis, quando David rex iam unctus erat, sed exsul inter alienigenas versabatur (Cornely, Kaulen-Hoberg). Sententia talmudistarum Samuelem esse auctorem, a plerisque interpretibus catholicis antiquioribus et nonnullis recentioribus (Cornely, Hetzenauer) retinetur. Mentio Davidis, qui tamen non nominatur rex, supponit, inquiunt, eum tempore conscriptionis libri iam attentionem omnium excitasse, utpote in regem unctum, attamen nondum thronum occupasse (Cornely). Regnum iam in Israel introductum esse patet ex 1, 1: *In diebus iudicis, quando iudices praeerant.*

Attamen ob 4, 7 (coll. Dt 25, 9): *Hic autem erat mos antiquitus in Israel inter propinquos* et alias rationes internas ut linguam Aramaizantem plerique auctores protestantes et nonnulli catholici (Holzhey) conscriptionem libri in recentius tempus reponunt. Sic iam Masius († 1573) Esdram habuit auctorem libri. Secundum Holzhey liber ca. 480 scriptus est.

4. Auctor nec idyllium nec poëma fingere voluit, ut rationalistae putant, sed veram historiam sine poëtico ornatu conscripsit; nam ita candide, accurate et absque fuco omnia refert, ita ingenue omnia, quae tempori et locis et personis conveniunt, describit, ut sincerus et fide dignus appareat; quare Judaei et Christiani hunc librum semper inter canonicos numerabant. A nonnullis posterioribus rabbinis inspiratio libri utique in dubium vocabatur.

Caput secundum

A Samuele usque ad schisma (1070—932)

§ 41. Samuel et Saul rex (1051—1011)

H. G. Hasse, König Saul u. seine Zeit, Greiz 1854; S. Preiswerk, Samuel u. die Propheten, Ba. 1862; E. Baumann, König Saul, Th St Kr LXXXI (1908) 161—176; H. Wiesmann, Die Einführung des Königtums in Israel, Z k Th XXXIV (1910) 118—153; W. Caspari, Thronbesteigungen u. Thronfolge der isr. Könige, Altorient. Texte u. Untersuchungen, herausgegeb. von B. Meissner, Leid. 1917, I 3, 143—254.

1. Illis temporibus, quibus Israel ab hostibus premebatur et centrum religionis Silunte erat dimotum, Samuel Heli loco munus iudicis subiit. Ut Israelitas Deo reconciliaret, idola auferri iussit, et, ut eos consolidaret, concives suos ad comitia Maspha (Miṣpe, nunc Nebi Samwil) congregavit et sacrificio oblato expiavit. Hanc manifestatam unionem nationalem Philistaei aegre ferentes aggrediebantur Israelitas, ast Deo pro Israel pugnante caesi sunt, ita ut Samuele vivo nihil adversi iterum in Hebraeos molirentur. Bello finito Samuel iudiciis administrandis et reipublicae regendae penitus incubuit, Ramathae[1]) altare aedificavit, Galgalis, Bethele sacrificia obtulit[2]), pro populo oravit, et oratione sua beneficia larga eis obtinuit (1 Sm 7).

[1]) H. e. Rama, nunc Rentis vel Bêt Rima; alii Ramam Samuelis quaerunt in er-Râm, ubi Samuel natus est (1 Sm 1, 19), iudicavit (7, 17), mortuus et sepultus est (25, 1).

[2]) Samuel, etsi ex genere et prosapia dumtaxat fuerit Levita, summam imperii per multos annos retinuit, populo saepe oracula dedit (1 Sm 3, 19—21), ita ut propheta vocaretur (1 Sm 3, 20; 1 Chr 9, 22), Saulem et Davidem in regem unxit, ideoque a multis ss. patribus sacerdos vocatur, in diversis locis sacrificia obtulit (vel offerri curavit).

2. Avaritia et corrupta iudicia filiorum Samuelis (1 Sm 8, 3) Israelitis, regiminis theocratici iam pertaesis, proximam occasionem dederunt, aliarum nationum instar regem postulandi. Samuel, id aegre ferens, rem ad Deum retulit, qui ipsum populi voluntati acquiescere

iussit, denuntiato tamen prius et regio iure et eius abusu; exposuit enim, quam durum foret regium regimen et gravia onera reges eis essent imposituri, ut populum a voto deterreret. Cum autem Israelitae a rege petendo non desisterent (1 Sm 8), Samuel iussu divino Saulem (שָׁאוּל = *precibus impetratus* sc. a Deo), filium Kis[1]) e tribu Beniamin, ad se divertentem, oleo super caput effuso in regem[2]) unxit, quem populus Masphae congregatus approbavit (1 Sm 9—10). Origo Saulis ex parva et ex parte consumpta tribu Beniamin sublevabat utique agnitionem tribuum inter se aemulantium, sed difficilius faciebat diuturnum regnum eius, cum non maiori turba propriae tribus inniti potuerit. Victoriâ a Saule de Ammonitis reportata Samuel, favore populi erga eum usus, ad comitia Galgalis cives congregavit, ut denuo Saulem regem confirmaret (1 Sm 11). Tali modo, munere iudicum abrogato, dignitas regia in Israel introducta est anno ca. 1050. Antequam tamen Samuel munus suum abdicaret, Saule rege constituto innocentiae suae testem Jahven et populum invocavit, sermone apologetico concives de ingrata et intempestiva petitione convicit, quod Deus ipse signo approbavit. Dein oratione consolatoria eis fidelitatem erga Deum inculcavit, ut in se et in regem largam divinae benedictionis munificentiam deducerent, et promisit, se tamquam prophetam[3]) nunquam destituturum. Tali modo Samuel reformator et restaurator reipublicae Hebraicae exstitit ac futurae regni fortunae fundamenta iecit (1 Sm 12).

[1]) Ad nomen Kiš (Hebr.) cf. nomen Arabicum dei Kais, sed etiam nomen proprium Assyriacum Ki-i-su (K. Budde, Die Bücher Samuel, Tü. u. L. 1902, 59).

[2]) Theocratiae tenore Deus ipse erat rex populi, minime tamen illâ regimen visibile et repraesentativum erat exclusum; nam vi promissionis divinae (Gn 17, 6. 16; 35, 11; 49, 10 col. Dt 28, 36) reges e semine Abrahae erant prodituri, immo ex ordine regio, si modo vitium aliunde non accesserit, multa fluxerunt populo commoda: maior concordia et unio singularum tribuum, gravior firmitas et auctoritas regni apud exteros et magnum fulcimentum contra invalescentem idololatriam. Dignitas porro regia, quae ad munera messiana (Ps 144, 13; Lc 1, 32) necessario pertinebat, eodem modo, quo pontificalis propheticaque, evolvenda et typice praefiguranda erat; regno introducto respublica Hebraica summum attigerat evolutionis culmen, praeprimis Davide et Salomone regnantibus tanta erat rerum prosperitas et civium incolumitas, ut illius memoria nulla calamitate deleri potuerit. Israelitae Dt 17, 14 innixi regem petunt, quemadmodum universae nationes habent (1 Sm 8, 5), nec ipsi eum eligere volunt, sed (Dt 17, 15 convenienter) Deo per Samuelem electionem transmittunt (1 Sm 10, 24). — Nihilominus tamen votum hoc Jahve displicuit (8, 6—8), non ac si ordo regius in se ingratus esset ipsi, sed quia Israelitae tempore, ratione, motivo, quo regem poposcerant, peccarunt: petierant enim regem ante tempus, quo Deus statuerat; dein petitio haec, e taedio theocratiae exorta, in contemptum regiminis divini cessit (col. 8, 19 s.), ac si Jahve non esset rex idoneus saluti eorum stabiliendae — *me abiecerunt, ne regnem super eos* 8, 7 — ideo et Samuel hanc

petitionem (12, 12), minime vero munus regium (v. 13 s.) reprehendit. Quamobrem Deus, petitioni intempestivae cedens, regem elegit non quidem secundum cor suum, sed iuxta desideria populi (12, 13), non e tribu Juda, sed ex alia tribu, virum staturâ sua universo populo altiorem (10, 23), quo proiecto Deus ipse Davidem secundum cor suum (13, 14) e tribu Juda et natu minimum (16, 7. 11), cor intuens et non vultum nec staturae altitudinem, in regem designavit. Quare totum Saulis regnum, inde ab ipsa eius electione insignitum erat sigillo reprobationis; nam ut ait s. Augustinus (In Ps 51): *Saul secundum populi cor durum et malum datus est ad eorum correptionem, non ad utilitatem.* Rex Hebraeorum iuxta voluntatem divinam et legem regni a Samuele scriptam et in sanctuario repositam (10, 25), non autocraticus, sed theocraticus esse opportuit; erat enim vicarius tantum Jahve, in cuius nomine (1 Par 17, 14: *in domo mea et in regno meo*) ius dicebat. Itaque Deus instituit modum eligendi et ordinavit, qualiter se habere deberent reges instituti ad seipsos et ad Deum et ad subditos suos (Thomas, 1. 2. q. 105. a. 1.).

Ne tamen rex ad arbitrium suum populum regeret neve potestatis sibi creditae limites transgrederetur, simul ordinem propheticum instituit Deus; prophetae enim internuntii divini, custodes regiminis theocratici a Deo instituti sunt, qui, independentes a rege, munere suo fungebantur et omnibus actionibus regum usque ad exsilium invigilabant, ne vitam deviam sequerentur, neve imitantes exemplum regum gentium, potestatem absolutam exercerent eoque throno et gratia divina indigni redderentur. Hunc in finem primi reges per prophetas iussu Dei constituebantur, oleo sacro (1 Rg 1, 39; Ps 88, 21) ungebantur et in munere suo confirmabantur, unde reges *uncti*, *uncti Domini* appellabantur (1 Sm 2, 10; 12, 3; 2 Sm 1, 14. 16; 19, 21 etc.). Unctio haec (probabiliter in quovis rege iterata) symbolum erat electionis seu consecrationis divinae, vi cuius rex in nomine Jahve munere fungebatur et unctus inviolabilis ac sacrosanctus habebatur (1 Sm 24, 7. 11; 2 Sm 19, 21), et speciatim effusionis gratiarum Spiritus divini (1 Sm 16, 13), quibus armatus et repletus iuste, digne, fortiter populum regeret. — J. König, Das alttest. Königtum (Progr.), Fr. 1863; Jansen, Über die Voraussetzungen u. den Ursprung des jüdischen Königtums (Progr.), Brandenburg 1863; K. Budde, Die Schätzung des Königtums im A. T., Mrb. 1903.

[3]) Regno in Israel introducto simul prophetismus, qui hucusque (Nm 11, 17. 25; Dt 13; Jdc 4, 4; 1 Sm 2, 27) raro, singulis in casibus tantum apparebat, tanquam fermentum reipublicae Hebraicae spirituale et permanens erat stabiliendus, quia sacerdotium degeneraverat. Samuel ad sapientiam, una cum religione collapsam, excitandam foedamque ecclesiae faciem restaurandam scholas propheticas instituit, in quibus iuvenes (filii i. e. discipuli prophetarum) in lege divina erudiebantur et ad munus propheticum quasi praeparabantur. Quoniam vero prophetia ipsa et electio ad hoc munus non ab arte, sed unice a Dei vocatione gratiaque dependent, hae scholae erant collegia, in quibus alumni studio legis, scientia rerum divinarum, zelo theocratico, exercitiis sincerae pietatis devotionisque imbuebantur, ut tali modo apti redderentur ad extraordinarios spiritus divini motus recipiendos dignique, quibus Deus revelationes largiretur, vel ut saltem apti doctores populi ac probi ecclesiae antistites instruerentur. Scholae illae altera ex parte incunabula et seminaria artis musicae vocalis et instrumentalis (1 Sm 10, 5), poëticae et historiographiae sacrae considerandae sunt, et florebant praeprimis Ramae (1 Sm 19, 19 s.), Jerichunte (2 Rg 2, 5), Bethele (2, 3), Galgalis (2, 1; 4, 38). Discipuli, saepe in magno numero (4, 43), utebantur eadem domo (6, 1), eodem victu (4, 38), simplice (piloso) vestimento (1,

8), et a magistris suis nonnunquam ablegabantur nuntii prophetici (9, 1). Hinc s. Hieronymus (Ep. 105 ad Rust.; 58 ad Paul.) scholas propheticas cum monasteriis, alii (Vitringa, Hering, Herzfeld, Gesch. II 45) cum academiis comparabant. Ceterum non omnes prophetae ex his scholis progressi sunt, sed multi immediate a vita domestica ad munus propheticum vocati sunt (1 Rg 19, 19). Maxime florebant Samuelis, Eliae, Elisei tempore. His comparari licet societates Joannis Baptistae cum discipulis et Christi cum Apostolis suis.

Cf. Hering, Von den Schulen der Proph., Br. 1777; G. R. Kranichfeld, De iis, quae in A. T. commemorantur prophet. societates, B. 1861.

3. Saul, mox muneris sui theocratici immemor, in bello contra Philistaeos, cum populum a se fuga dilapsum videret, morae impatiens, contra mandatum divinum adventum Samuelis non exspectavit atque sacrificia obtulit. Sacris peractis venit Samuel, et regem, sibi occurrentem, redarguit[1]) regnumque in familia eius non permansurum denuntiavit (1 Sm 13). Cum Philistaei castra Gabaam transtulissent, Jonathas cum armigero ea ingressus, hostibus stragem ingentem edidit, quo viso Saul advolans cum exercitu plenam de Philistaeis victoriam reportavit, qua occasione Jonathas propter votum patris intempestivum discrimen mortis subiit, e quo intercessio populi eum eripuit. Philistaeis ad occidentem et Ammonitis ab oriente devictis (1 Sm 14) Amalecitas in austro, Samuele mandati divini interprete, irruit fugavitque. Cum autem, contra mandatum Jahve, regi Amalecitarum Agag parceret, et praedam opimiorem sibi reservaret, talique modo anathema in Amalecitas pronuntiatum laederet, Samuel Dei irati sententiam de eius reprobatione[2]) ac familia eius a successione excludenda denuntiat, regem sese excusantem graviter vituperat, *obedientiam meliorem esse, quam victimas* dicens et, zelo theocratico incensus, Agag coram Saule manu sua in frusta concidit, quo facto a Saule rege in perpetuum recessit eiusque reiectionem amare deflevit (1 Sm 15)[3]).

[1]) Saul est homo plane singularis. Tribus discordia dilapsas sociavit, hostibus cladem intulit. Neque a rebus religiosis alienus fuit; exstruxit altaria, obtulit sacrificia, magos expulit. Quanti eum ingenuus adversarius David habuerit, elucet e carmine elegiaco de morte Saul et Jonathan (2 Sm 1, 17 ss.). »Tamen sui aevi imaginem prae se ferens integri illius obsequii, quod primum regem Deo foederis praestare decebat, fuit expers« (Wiesmann, Lex. bibl. ed. M. Hagen, III 911). Saul mendaciis obvolvitur, laetitiam bonae conscientiae fingit, prophetam verbis decipere conatur, reprehensus praetextum religionis effingit, culpam in populum devolvit, ad delicti confessionem tandem adigitur, nullo sincerae contritionis motivo, sed timore regni amittendi (cf. Hummelauer, Comment. in libros Samuelis, P. 1886, 164).

[2]) Agag nomen regibus Amalecitarum commune fuisse (cf. Pharao apud Aegyptios) et significare videtur *potentem* (cf. Assyr. agâgu = *excandescere*) (cf. E. König, Hebr. u. aram. Wörterbuch zum A. T., L. 1910, 4).

[3]) Saulem, propter nonnullas imperfectiones, quae parvae esse videntur, reiectum, nempe quod sacrificaverit nec Samuelis adventum exspectaverit (1 Sm 13, 9).

quod ex avaritia aut ambitione anathema exsecutus non sit (15, 9. 24) et in montano Juda (Carmel, nunc el-Karmal 11 km versus austrum ab Hebrone) fornicem triumphalem (15, 12) erexerit, nimis dure tractatum esse pluribus visum est; ast praeter praeclaras dotes: fortitudinem, generositatem, ostendit etiam animum levem, profanum, mandatis divinis non ita, uti regem primum decebat, morem gerentem; vir bellicosus, ambitiosus, immo crudelis bella gessit, non tam auxilio divino fretus ac religionis causa, sed propria virtute nixus et ad gloriam suam ampliandam. Externos religionis ritus quidem servavit, in quantum hi utilitati propriae serviebant, muneri tamen sibi non convenienti se immiscuit, immo prophetas persecutus talique ratione terminos, lege divina praescriptos, sponte est transgressus. Hinc, dignitate sua indignus, a Jahve eo durius erat puniendus, quo magis in eo, utpote primo rege, idea regni theocratici erat repraesentanda. Poena ipsi inflicta talis erat, qualis successores a simili gerendi ratione deterreret.

4. His peractis Dominus inter octo filios Isai (Jesse) Bethlemitae[1]) filium natu minimum, Davidem[2]), elegit et per Samuelem in regem Israel ungi iussit. Unctione peracta spiritus divinus animum Davidis replevit. Nondum tamen ei regnum dedit, sed interim ad curam pastoritiam eum remisit[3]). Abhinc spiritus Dei consortium Saulis aversabatur eumque spiritus malus occupabat, ad quem abigendum David, musicae peritus, in aulam regiam accersitus et, cum regi placeret, eius armiger factus est (1 Sm 16).

[1]) Bethlehem (בֵּית לֶחֶם), duas horas versus austrum a Jerusalem, non = *domus panis* (etymologia popularis, sed = *domus [deae] Laḥama*) (O. Schroeder, O L Z XVIII [1915] 293—296).

[2]) Nomen David (דָּוִד vel דָּוִיד) ab H. Bauer (Z D M G LXXI [1917] 411) explicatur tanquam *carissimus* (Liebling) cf. דּוֹד = *amatus*.

[3]) David pascendis gregibus vacavit, arte lapides funda proiiciendi clarus, ac musicae peritus fuit, fidibus canens. Inspiravit autem Deus ei donum prophetiae, raram in canendo et ad componenda carmina peritiam, virtutem et fortitudinem. Eligendo Davidem e tribu Juda in regem adimplevit Deus promissionem suam (Gn 49, 8 s.).

§ 42. Saul et David

K. Budde, Sauls Königswahl u. Verwerfung, Z A W VIII (1888) 223—248; C. H. Cornill, Noch einmal Sauls Königswahl u. Verwerfung, Z A W X (1890) 96 bis 109; J. Monnin, La jeunesse du roi David (Thèse), P. 1898; N. Peters, Davids Jugend (1 Sm c. 16—19), Fr. 1899; W. Guth, Die ältere Schicht in den Erzählungen über Saul u. David (1 Sm 9—1 Rg 2) untersucht (Diss.), Hl. 1904; J. Beer, Saul, David, Salomo, Tü. 1906; A. v. Keller, Saul u. David, L. 1912; J. Göttsberger, Die Verwerfung des Saul, Festgabe, A. Knöpfler gewidmet zur Vollendung des 70. Lebensjahres, Fr. 1917, 140—158.

1. Novo bello cum Philistaeis exorto David iniuriam Israelitis illatam ulturus, sumptis baculo et funda, fide plenus: *venio ad te in*

nomine Domini exercituum, quibus exprobrasti (1 Sm 17, 45), Goliath Philistaeum devicit et abrepto ipsius gladio caput abscidit Israelitis hostes usque ad Accaron persequentibus. Factum hoc, e zelo theocratico patratum, indolem et futuram Davidis gloriam praesignificavit. Victoria, praeprimis autem mulierum cantus, causa erat odii internecivi Saulis, amicitiae vero devinctissimi Jonathae erga Davidem[1]). Quamvis Micholis matrimonio gener regis factus, tamen odium huius non cessavit, immo Saul occasionem Davidem occidendi quaesivit. Nova clade Philistaeis illata rex furiosus Davidem psallentem hasta confodere tentavit, quam motu corporis declinavit; a satellitibus regiis ad supplicium quaesitus, dolo vero coniugis servatus, David ad Samuelem Ramam fugit. Hac de re certior factus Saul satellites capturos Davidem misit, sed frustra; quare ipse illuc tetendit et spiritu divino (ultima occasio conversionis) correptus est (1 Sm 18—19). A Jonatha omnia edoctus[2]), David, insidias Saulis timens, Noben ad Achimelech sacerdotem venit, ab eo panes propositionis gladiumque Goliath accepit indeque ad Achim, Philistaeorum regem, cuius violentiam declinavit, insaniam simulando (Ps 33 et 55)[3]), dein in Odollam speluncam et exinde ad Moabitas aufugit. Adhortante Gad propheta in Juda rediit. Saul (per Doeg Idumaeum) de humanitate Achimelechi certior factus (Ps 51), exitium capitale in hunc ceterosque sacerdotes induxit, salvo tantum unico Abiathar, Achimelechi filio, qui cum oraculo sacro Davidem adiit (1 Sm 20—22).

[1]) Victor caput Goliath per plures civitates circumtulit et tandem Hierosolymae trophaeum reliquit, ut Jebusaei, arcem tenentes, eo viso percellerentur, gladium vero Nobae in sacro tabernaculo deposuit. Saule laudem et victoriam Davidis in suam ignominiam exponente Jonathas, patri dissimilis, fortitudinem Davidis cum pietate coniunctam cernens, eum diligere coepit, sicut animam suam, et intimo sincerae amicitiae vinculo ipsi consociatus est. Rex, invidiam specie honesta tegens, Davidem ablegat praefectum ad frequentes expeditiones bellicas, promittendo ei nuptias cum filia maiori natu Merob, non quidem sincero animo; nam adveniente coniugii die promissam victori sponsam denegavit, promisit autem ei alteram filiam Michol, si pro dote centum caesorum Philistaeorum praeputia afferret, qua in re eum hostibus summe odiosum reddere volebat. David duplicavit dotem et tandem nuptias ab illo, licet invito, impetravit.

[2]) Cum David de Saul inclementia conquereretur, Jonathas, amicum solatus, aeternam amicitiam ei promisit omniaque fausta ei precatus est, non ignorans eiusdem electionem et unctionem. Cum cognovisset patrem eum occidere velle, urget Davidem ut statim discederet. — J. Hack, David and Jonathan, Lo. 1902.

[3]) Vesani enim apud antiquos populos et nonnullos modernos populos v. g. hodiernos Aegyptios (cf. E. W. Lane, Sitten u. Gebräuche der heutigen Ägypter. Deutsche Ausgabe von J. Th. Zenker, L. 1852, II 39) habentur inviolabiles, utpote a spiritu obsessi.

2. David in urbe Ceila (Ḳe'ilâ fortasse = Kilti. Kelti in epist. Amarn., nunc Kîlâ 12 km versus septemtrionem et occidentem ab Hebron), tribus Juda, e Philistaeis hostibus liberata habitavit, non tamen diu, nam, Saule ipsum persequente, vagus et profugus incertis sedibus erravit. Delitescentem in deserto Ziph (Ps 53) invasio Philistaeorum e manu Saulis eripiebat (1 Sm 24; Ps 56), qui generositatem Davidis. parcendo ipsi, tum in aviis Engaddi (1 Sm 24; Ps 56), tum serius in deserto Ziph (1 Sm 26) patefactam, confiteri est coactus verbis: *Justior tu es, quam ego.* Inter has Davidis persecutiones Samuel[1]) placide et cum planctu omnium diem supremum obiit. Patre spirituali orbatus David in desertum Pharan[2]) et Ziph, atque exinde in Philistaeam ad regem Achis aufugit oppidumque Siceleg (forsitan = Chirbet Zuḥeilîḳa) ad habitationem obtinuit (1 Sm 27). Achis (cf. nomen cuneiforme Ikausu regis Accaron), Israelitis bellum illaturus, Davidem comitem sibi iunxit, dissuadentibus autem principibus eum e castris remisit. David Amalecitas, qui ipso absente Siceleg exusserant, clade vicit eorumque praedam recuperavit. Interea Saul a Philistaeis in valle Jezrael (nunc Merǧ-ibn-'Amir = *planities filii 'Amir*) in angustias redactus, ipse. qui initio regiminis praestigiatores et magos et hariolos e regno suo eiecerat (1 Sm 28, 3. 9), mulierem quandam pythonissam Endorensem (עֵין־דֹּר, עֵין־דֹּאר = *fons Dor*, nunc Endôr) adiit, ut Samuelem mortuum arte magica adduceret. Justo Dei iudicio Samuel e tumulo apparet[3]) et ipsi filiisque eius mortem proximam annuntiat: *cras tu et filii tui mecum eritis*, quae verba etiam eventus probavit. Exercitu Israelitarum prope montem Gelboe caeso ac profligato filiisque occisis, Saul[4]) in gladium suum incubuit (1 Sm 28—31). David Amaleciten, qui diadema et armillam regis attulit et regem a se occisum esse gloriatus est, trucidari iussit, et, in dolorem ob Jonathae et Saulis occisionem solutus, obitum utriusque lesso praeclarissimo deploravit (2 Sm 1)[5]).

[1]) Samuel naziraeus, Levita, propheta, iudex et historiographus (1 Par 29, 29) optime meruerat, et precibus suis multa a Deo obtinuit (1 Sm 7, 9), ideo eum summis laudibus celebrat Siracides (46, 16—23).

[2]) David in deserto Pharan commorans Nabal (= *stultus*) virum divitem, qui greges tondebat, precibus adiit de cibi subsidio, quas iste non solum inurbane reiecit sed et contumeliis Davidem affecit. Hac petulantia excitatus, David ipsum et totam familiam evertere decrevit. Abigail autem, prudens Nabalis stolidi coniux, cum has res rescivisset, oneratis commeatu iumentis Davidi obviam it, ignorantiam coniugis excusat, humillime petens, ut oblata accipiat. David Deo et Abigail benedixit eamque, cum paulo post Nabal mortuus est, sibi matrimonio iunxit.

[3]) Apparuit verus Samuel, sive in corpore, sive extra corpus, non autem phantasma, ut multi acatholici putant, aut umbra vel imago illusione daemonis effecta

quemadmodum docent multi ss. patres et scriptores antiqui; apparuit non quidem fraude vel arte pythonissae, sed sola virtute et voluntate divina, secundum interpretationem communem, et recte quidem; nam Samuel a Deo suscitatus praevenit incantationes mulieris et statim roganti Sauli se sistit sub specie (pallio coopertus), quam vivus habuerat; ideo perturbatur mulier, quae vidit Samuelem apparuisse, antequam evocaretur. Permisit autem Deus hanc apparitionem, ut Samuel iam mortuus *exaltaret vocem suam de terra* et prophetaret interitum Saul, cuius reiectionem vivus praedicaverat (Eccli 46, 23). Erat ultimum monitum, quo se suosque salvare posset, si vellet. Saul ergo erat (col. 1 Sm 28, 15) tantum occasio, Deus autem causa efficax suscitationis Samuelis. Analogam apparitionem habes Mosis et Eliae in transfiguratione Christi (Mt 17, 3; Lc 9, 30). Ita ss. patres et theologi catholici. Cf. Hummelauer, Comment. in libros Samuelis, P. 1886, 248—252.

[4]) Saul mandatis divinis et monitis Samuelis non obediendo semper in peius ruebat, persequendo Davidem innocentem, sacerdotes iniuste occidendo ac religionem spernendo, odium populi incurrebat et regno theocratico indignum se monstrabat, donec, a Deo penitus reiectus, non tantum thronum amisit, sed et infelicem diem obiit. E contra generositas, quam David erga Saul persecutorem saepius ostenderat, amicitia illius cum Samuele, qui summa fruebatur auctoritate, religiositas eius profunda, quae in magnificis eius hymnis et canticis manifestabatur, tandem luctus de Jonatha amicissimo et Saule inimicissimo occisis, ac lessus, qui summam spirat pietatem erga amicum et inimicum regium, omnium amorem, quo iam antea (1 Sm 18, 16) fruebatur, conciliare et augere et confortare debuerunt. Obiit Saul, postquam 40 annos (Act 13, 21; Josephus, Ant. VI 14, 9 — e contra Ant. X 8, 4 = annos 20) regnavit. Philistaei Saulis caput abscindebant, ignominiose circumferebant et tandem in templo Dagonis affigebant (1 Par 10, 9). Cadavera eius filiorumque, in muro Bethsan suspensa, noctu sustulerunt incolae urbis Jabes et honeste sepelierunt.

[5]) Lessus ille lugubris (2 Sm 1, 18—27) continet tres gradatim in virtute et ambitu decrescentes strophas, quarum 1. v. 18—24 pandit dolorem de morte eorum ac laudem fortitudinis, 2. v. 25—26 amicitiam praedicat, 3. v. 27. suspirium tantum prodit, quocum lessus obmutescit. Cf. Pareau, Elogia Dav. in Saul. et Jon., Croning. 1826; F. W. Umbreit, Dav. u. Jonath. Lied d. Freundsch., Heid. 1844; J. K. Zenner, Davids Totenklage auf Saul u. Jonathas (2 Sm 1, 19—27), Vom Münchner Gelehrten-Kongreß (B St VI 1—2), Fr. 1904, 57—76; Zapletal, Alttest. 113—124; W. Rothstein, Die Klagelieder Davids, Alttest. Studien, R. Kittel dargebracht, L. 1913, 154—167.

§ 43. David rex (ca. 1013—973)

M. Baumgarten, David der König ohne Gleichen, B. 1862; J. J. Stähelin, Das Leben Davids, Ba. 1866; H. Weiß, David u. seine Zeit, Mstr. 1880; A. Gaupp, Zur Geschichte des Königs David, Hl. 1886; M. Meignan, David, roi, psalmiste, prophète, P. 1888; C. Callaway, King David of Israel, Lo. 1905; B. Baentsch, David u. sein Zeitalter, L. 1907; A. Rosner, Davids Leben, Charakter nach Talmud u. Midrasch (Diss.), Bern 1908; W. Caspari, Aufkommen u. Krise des israelitischen Königtums unter David, B. 1909; U. Molsen, David als religiöser u. sittlicher Charakter, L. 1917.

1. David (30 annos natus) Hebrone secunda vice consecratur et a tribu Juda rex proclamatur, renuentibus quidem ceteris tribubus, quae Isboseth[1]), Saulis filium, Abnero duce regem constituebant. Abner

vero septennium post Davidi adhaesit, a Joab autem aemulo occisus est. Isboseth quoque, qui Mahanaim sedem regni habuisse videtur (cf. 2 Sm 1, 12. 29), a duobus viris nefandis exstincto David Hebrone tertio ungitur[2]) atque rex super totum populum constituitur (2 Sm 2—4). Ante omnia rex pius hostes innumeros regni sui humiliare ac populo quietem pacemque reddere et munire conabatur. Depulsis e Jebus castello Jebusaeis stabilem Hierosolymis[3]) sedem fixit, urbem aedificavit, eamque civitatem Davidis vocavit, et arca foederis ibi collocatâ centrum regni sui fecit. Philistaeos, antiquos hostes, bis percussit et quidem altera vice ad internecionem usque, quibus subactis Moabitas celeri clade vectigales fecit (2 Sm 8, 2. 12; 1 Par 18, 2); contra Ammonitas ob iniuriam, legatis suis illatam, aciem instruxit et, cum denuo militibus Syriacis aucti, bellum renovassent, penitus delevit (2 Sm 8, 12; 10, 14; 11, 1; 12, 26). Syros, qui Ammonitis auxilium praestiterant, saepius fudit, et quidem singulas eiusdem civitates Aram Soba (2 Sm 8, 3; 10, 8), Syriam Damasci, Rohob, Soba et Maacha (10, 6) subegit, tandem et Idumaeos (2 Sm 8, 14; 1 Par 18, 12; Ps 59) devicit, ita ut imperium Davide rege maximam extensionem nactum sit. Thou, rex Emath (2 Sm 8, 9), et Hiram, rex Tyri (5, 11; 1 Par 14, 1), amicitiam Davidis regis petierunt.

[1]) אִישׁ־בֹּשֶׁת = *vir ignominiae*, filius quartus Saul, qui proelio in monte Gelboe non interfuit, antea vocabatur אִישְׁבַעַל = *vir Baal* (cf. אֶשְׁבַּעַל 1 Chr 8, 33; 9, 39) quod nomen in signum contemptus cultus Baal in Isboseth mutatum est.

[2]) Oleum apud Aegyptios tutamentum erat, quo rex a periculis sive hominum sive daemoniorum protegebatur et sacrosanctus fiebat (cf. W. Spiegelberg, Die Symbolik des Salbens bei den Ägyptern, A R IX [1906] 143 s.). Unctio in Chanaan iam ante immigrationem Israelitarum in usu erat, ut ex epistolis Amarnensibus elucet (cf. etiam Weinel, Z A W XVIII [1898] 1—82).

[3]) Multi (col. Gn 14, 18; Ps 76, 3 Heb) Jerusalem antiquum Salem Melchisedech fuisse recte credunt (cf. Jos., Ant. I 10, 2: τὴν μέντοι Σόλυμα ὕστερον ἐκάλεσαν Ἱεροσόλυμα; C. Mommert, Salem, die Königsstadt des Melchisedek, L. 1902); certa est identitas eius cum castello Jebus (in monte Sion), a Jebusaeis possesso, quos tribus Juda depellere nequibat. Urbem partim occupatam sortita est tribus Beniamin (Jos 15, 7 s.; 18, 16). David Hierosolymam metropolim regni fecit, et (montem Sion) muro cinxit. Sionem Salomon cum Moria coniunxit, ubi exstruxit praesidium cum contiguo palatio regio, e quo per gradus in templum ire poterat. Jerusalem (Hierosolyma, יְרוּשָׁלַם), in epist. Amarn. Urusalim, saepe explicatur *urbs pacis* (cf. Heb 7, 2) (etymologia popularis), sed probabilius = ʿiru-salim (= *urbs [dei] Salem*). Nestle (Z D P V XXVII [1904] 153—156) antiquiorem formam nominis עירישלם fuisse putat. Grimme nomen Jerusalem explicat ex lingua Hethaeorum: *urbs montis* (cf. Th L Z XXXVII [1912] 413), nunc el-Kuds = τὸ ἱερόν. Urbs sita est in montanis Juda adeoque in loco alto (744—789 m), ita tamen, ut respectu montium vicinorum (Ps 124, 2) altiorum humilis esse videatur. Per valles et quidem Josaphat orientalem cum torrente Cedron, Ben Ennom seu Geennom (Heb. Hinnom)

occidentalem et australem (nunc Wâdi er-Rabâbi), quae in loco Tophet (Jer 7, 31; 2 Rg 23, 10) cum valle Josaphat coniungitur, separatur a montibus adiacentibus (excepta parte aquilonari), et quidem monte Oliveti cum monte offensionis seu scandali, ubi Salomon idolis altaria erexerat (1 Rg 11, 7; 2 Rg 23, 13) orientem versus, et monte mali consilii (Mt 26, 3 s.) ad austrum. Sion est collis vel mons Hierosolymae, in quo castellum Jebus et postea arx Davidis = »civitas David« (2 Sm 5, 7) erat. Controversia est, utrum Sion in colle orientali, cuius pars septemtrionalis Moria et pars australis Ophel est, an in colle occidentali quaerendus sit. Inter utrumque collem est vallis τυροποιῶν = caseariorum (de qua cf. Dalman, Palästinaj. XI [1915] 57 n. 1). Nunc plerique exegetae protestantes nec non multi catholici stant pro colle orientali, pro quo multae rationes loquuntur. Secundum Am 1, 2; Mich 3, 12; Is 8, 18; 18, 7; Ps 2, 6; 9, 12; 73, 2; 75, 3 est mons Sion = mons templi, et iste procul dubio mons orientalis est. — Jerusalem non abundabat rivis et fontibus; unicus fons est Gihon, nunc *fons Mariae* (ʿAin Sitti Marjam vel ʿAin Umm ed-Deredsch = *fons graduum* apud Arabes), ad orientem extra urbem, ex quo iam antiquo tempore tribus aquae-ductibus aqua in usum urbis, imprimis arcis Davidis deducebatur. Novissimus aquae-ductus est canalis a rege Ezechia exstructus (cf. 2 Rg 20, 20; 2 Par 32, 30; Sir 48, 19), quo aqua deducebatur in piscinam Siloah (Neh 3, 15; Joa 9, 7). Exitus canalis est fons Siloah, qui *Gihon inferior*, fons Gihon ipse *Gihon superior* vocatur (2 Par 32, 30). In fine illius canalis Ezechiae 1880 detecta est inscriptio (»Siloahinschrift«), quae hoc opus celebrat et antiquissima inscriptio Hebraica est (cf. Tobler, Die Siloahquelle u. der Ölberg, St. Gallen 1852; J. J. Kneucker, Siloah [Diss.], Heid. 1873; C. Schick, Z D P V XIII [1890] 229—231; H. Guthe, Die Siloahinschrift, Z D M G XXXVI [1882] 725 bis 750). — Fons Rogel (= *fons fullonis*) (Jos 15, 7; 18, 16; 1 Rg 1, 9) in contermino vallium Josaphat et Geennom, inde a saec. XVI puteus Nehemiae vocatur (col. 2 Mach 1, 19—22), nunc Bîr Eijub; ob copiosam aquam puteus vocatur fons. Cf. Sepp, Jerusalem u. das hl. Land, Schaffhausen 1873—1876; G. Gatt, Die Hügel von Jerusalem, Fr. 1897; Sion in Jerusalem, was es war und wo es lag, Brix. 1900; K. Rückert, Die Lage des Berges Sion, Fr. 1898; C. Mommert, Topographie d. alt. Jerusalem, L. 1900—1905; Siloah, Brunnen, Teich, Kanal, L. 1908; B. Meistermann, La ville de David, P. 1905; G. Smith, Jerusalem, Lo. 1907—1908; H. Vincent et F. M. Abel, Jérusalem, P. 1914 (2 t.); Wandel, Jerusalem u. die Davidsburg, Th St Kr (1914) 309—346; Sven Hedin, Jerusalem, L. 1918.

2. Cum hac operatione ad extra, quae priores 20 annos regiminis expleverat, partim coniuncta erat, maxime tamen eam sequebatur activitas Davidis interna, constitutionem reipublicae profanam et sacram concernens. Urbe sacra capta arcam foederis[1]) maximo cum applausu populi e domo Abinadab in Cariathiarim[2]) in domum Obededom Gethaei et post trimestre exinde per sacerdotes et Levitas in tentorium, ad interim in monte Sion exstructum, magna cum festivitate ac laetitia transferri iussit (2 Sm 6; 1 Par 13—15), sacerdotium cantumque sacrum ordinavit. Materiam praeclaram canticorum et musicae[3]) David ipse, egregius psaltes Israel, per quem Spiritus divinus est locutus (2 Sm 23, 1 s.), subministravit. Tres annos erat fames ob culpam sanguinis tempore Saulis, qui iniuste Gabaonitas occiderat.

inultam, donec David eis septem[1]) viros e progenie Saulis crucifigendos tradidit (2 Sm 21, 1—14). Quo facto David Miphiboseth[2]), filium Jonathae, secum habitare iussit (2 Sm 9).

[1]) Constituit David e Levitis cantores, qui clangore variorum instrumentorum gloriam arcae triumphantis personarent. In hac solemni processione victimae magno in numero immolabantur, rex ipse, Ephod lineo accinctus, ante arcam cantans saltavit; quem cum videret Michol, uxor eius minus pia et superba, despexit, sed a marito humili et devoto correpta est. Cf. Döller, Davids Tanz vor Jahve, Z k Th XXIX (1905) 576 ss.

[2]) Hebr. Kirjath Je'arim = *urbs silvarum*, nunc Karjet el-'Ineb = *urbs uvarum* vel inde ab a. 1820 etiam Abu Ghosch vocata ex praedone famoso huius nominis, a Jerusalem 12 km versus occidentem distat.

[3]) Musicam, qua utebantur Israelitae diebus festis, civilibus et religiosis, in nuptiis et in cultu divino, David in meliorem ordinem redegit, et 4000 Levitas in 24 classes hebdomadarias divisit qui Psalmos canerent et instrumentis accinerent. Hic ordo a Salomone in templum receptus et conservatus est usque ad primam eversionem Jerusalem, et post exsilium denuo restauratus est (Esr 3, 10). De cantu Israelitarum in templo usitato pauca scimus, quapropter variis de hac re hypothesibus disputabant docti. Certum tamen videtur cantum sacrum constitisse solum melodia unisona secluso concentu harmonico, quemadmodum hoc innuit cantus orientalium hodiernus atque instrumenta musica Israelitis usitata id suadent. Varios musicos tonos inscriptiones Psalmorum, quae notas musicas comprehendebant, supponere videntur. Cf. F. Leitner. Der gottesdienstliche Volksgesang im jüdischen u. christl. Altertum, Fr. 1906.

Instrumenta musica erant *A.* chordis instructa vel fides: *a)* Kinnor, κινύρα, κιθάρα (1 Mach 4, 54 ista duo nomina distinguuntur), Vulg. cithara, est instrumentum antiquissimum (Gn 4, 21), quod ab octo chordis (Ps 6, 1; 11, 1) *octochordum* vocatur. In nummis Hasmonaeorum citharae 8 vel 3 chordis instructae sunt. Josephus (Ant. VII 12, 3) citharae 10 chordas tribuit, quae plectro tangebantur. *b)* Nebel (νάβλα, ναῦλα, κιθάρα, ψαλτήριον, Vulg. *nablium, psalterium*, etiam *lyra)* est harpa, instrumentum triangulum, Ps 33, 2; 143, 9 ei 10 (a Flavio Josepho [Ant. VII 12, 3] 12) chordae attribuuntur, unde etiam *decachordum* (Ps 9, 4) vocatum, quod digitis tangebatur. Simile instrumentum in Babylonia usitatum (Dn 3, 5. 7) vocabatur p^{e}santerin, ψαλτήριον, psalterium, vel secundum Siegfried (Guthes Bibelwörterb. 454) p^{e}santerin est aliud, serius nomen pro kinnor. *c)* Sabkâ, σαμβύκη, sambuca (Dn 3, 5. 7. 10. 15), est instrumentum nablio simile, triangulum, quatuor chordis instructum. — *B.* Instrumenta, quae inflabantur, erant: *a)* 'Ugab, Vulg. *organum*, fistula pastoritia (Rohrflöte), quae primum una alterave, postea pluribus fistulis, ex arundine paratis, componebatur (Gn 4, 21; Ps 150, 4). *b)* Chalil, tibia, ex arundine, ligno, cornibus et ossibus parabatur (1 Sm 10, 5; 1 Rg 1, 40 etc.). *c)* Šofar, *tuba*, *cornu clangoris*, Vulg. *buccina*, instrumentum antiquissimum, erat cornu boum, in culmine abscissum, vel arietum in hunc usum excavatum; in bello vel in solemnitatibus usus latissime patebat. *d)* Chaṣoṣerâ, Vulg. plerumque *tuba*, ex aere confecta, paulipser crassior quam tibia, infra in formam campanulae desinens, quae a sacerdotibus in sollemnibus (v. g. Nm 10, 10) inflabatur, vel etiam tempore belli in usu erat. — *C.* Instrumenta pulsatilia: *a)* Toph, tympanum, plerumque a mulieribus saltantibus usitatum (Ex 15, 20; Jdc 11,

34 etc.), circulo ligneo vel aeneo constans, membranâ obducto et crepitaculis aeneis instructo. *b)* Ṣelṣelim, cymbala, erant duplicis generis: α) duae magnae patinae aut cymbala, quorum alterum musicus manu dextera, alterum sinistra tenet et utrumque invicem concutit; β) vel quatuor scutellae, quas mulieres saltantes pollici et digito medio utriusque manus affigunt et ad numerum musicae invicem concutiunt. *c)* Menaʿanʿim, sistrum, i. e. ferrum in modum baculi tensum et aut in rotunditatem ovalem, aut in duos angulos rectos flexum, anulis mobilibus instructum, ut agitatum et alio ferro percussum sonum ederet. *d)* Šališim, triangula, usitata a mulieribus (1 Sm 18, 6), ferro plectebantur. Cf. J. L. Saalschütz, Geschichte und Würdigung der Musik bei d. Heb., B. 1829; P. J. Schneider, Bibl. geschichtl. Darstellung der hebr. Musik, Bonn 1834; Joh. Weiß, Die musik. Instrumente in den hl. Schriften des A. T., Graz 1895; Büchler, Zur Geschichte der Tempelmusik u. der Tempelpsalmen, Z A W XIX (1899) 96—133; 329—344: XX (1900) 97—135; H. Greßmann, Musik u. Musikinstrumente im A. T., Gi. 1903; F. W. Davies, Sacred Music among the Ancient Hebrews and in the Christian Church, Lo. 1904; J. Stainer, The Music of the Bible. New edition, Lo. 1914.

In festis etiam saltabatur. Saltatum olim est in orbem seu circulum, ita ut mulier aliqua quasi dux praecederet, et diversas rhythmo non carentes mutationes pedum, gesticulationes manuum et inflexiones totius corporis formaret, quas omnes reliquae, in orbem sequentes, ad iustum musicae numerum imitabantur. Huiusmodi saltationes choreae dicebantur. Frequentissimae in V. T. erant saltationes tempore belli, si sc. exercitus egreditur vel revertitur (Ex 15, 20; Jdc 11, 34; 16, 25; 1 Sm 18, 6). Item tempore messis saltabatur (Jdc 21, 21). Magnam partem cultus constituebant saltationes. Semitae septemtrionales specialem deum saltationis (Baal Markod) habebant, ut Aegyptii deum Bes. Saltantes saepe corpus non raro nudum mutilabant. Cf. A. Czerwinski, Brevier der Tanzkunst. Die Tänze bei den Kulturvölkern von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart, L. 1879; M. L. Becker, Der Tanz in seiner Beziehung zu Kunst u. Menschenleben, L. 1901; H. Greßmann, Die älteste Geschichtschreibung u. Prophetie Israels, Die Schriften des A. T. II 1, Gö. 1910, 140; H. Kees, Der Opfertanz des ägypt. Königs, L. 1912; K. Latte, De saltationibus Graecorum, Gi. 1913.

[4]) Utrum numerus septem electus sit tamquam numerus sacer, an respondeat numero occisorum Gabaonitarum, dubium est (Budde, l. c. 307).

[5]) מְפִי(ב)שֶׁת est forma serius studio corrupta pro מְרִי־בַעַל (cf. Isboseth).

3. Ruinae, tum spiritualis tum politicae. primum iecit lapidem concupiscentia, quae duplex crimen: adulterium cum Bethsabee ac homicidium eiusdem mariti, Uriae peperit[1]). Anno fere elapso cum Davidem scelerum suorum non poeniteret, Nathan propheta, proposita de ove pauperis parabola fecit, ut rex ipse in se ferret iudicium severum. Verbo prophetae: *tu es vir ille!* perculsus, in confessionem: *peccavi Domino!* erupit ac poenitentiâ, quae tam aperte in Ps 50 (typo poenitentiae omnium temporum et personarum) manifestabatur, peccata abluit; pro ipsius tamen vita, cuius ius per adulterium amiserat, Deus vitam infantis, ex adulterio nati, substituit, cuius mors simul signum gratiae ac benevolentiae divinae reconciliatae erat. Merito igitur puer

hic Jedinja *(Jahve iudicavit)* appellatus est (non Jedidja = *amabilis Jahve* — cognomen Salomonis 2 Sm 12, 25). In memoriam renovatae cum Jahve pacis alterum e Bethsabee filium nominavit Salomonem (Šelomo = *pacificus)* (2 Sm 11—12). Rex piissimus, cum acta poenitentia pro peccato suo duplici templum se Deo aedificaturum vovisset, per Nathan prophetam nuntium divinum accepit non ipsum, quia sit vir sanguinis (1 Par 22, 8), sed filium pacificum (Salomonem) structuram templi perfecturum esse, cum promissione throni Davidici aeterni[2]); ideo hunc in finem thesauros innumeros et materiam aptam congessit (1 Par 22). Imperium suum ita sapienter instruxit ac negotiis publicis viros prudentes praeposuit[3]), quemadmodum principem theocraticum et circumspectum decebat.

[1]) Exercitu metropolin Ammonitarum Rabbam obsidente rex, in solario ambulans, conspexit Bethsabee, uxorem Uriae, e ducibus militiae, se lavantem eamque, pulchritudine eius captus, vitiavit; quae cum concepisset, mature monuit Davidem, ut saluti et nomini consuleret. Rex e castris evocavit Uriam, ut domi pernoctans adulterium tegeret. Sed cum hic nullis artibus adduci posset, ut, dum arca domini et exercitus sub dio agerent, ipse amplexus uxoris captaret, David, omnis pietatis immemor, literas Uriae tradidit ad Joabum deferendas, in quibus mandat, ut Urias in maxime periculoso proelii loco constitutus perimeretur. Quod et factum est. Bethsabee vidua, postquam defuncto marito luctum impendit, a Davide in torum adscita est. Eodem anno mulier peperit filium, quem ex adulterio conceperat. — Hethaeus Urias (Hebr. Urija = *lumen meum est Jahve*) procul dubio proselyta erat (cf. J. Döller, Proselytenbilder aus davidischer Zeit, Zeitschrift für Missionswissenschaft, Mstr. 1 [1911] 233 s.). O. Schroeder (Z A W XXXV [1915] 247 s.) nomen Urias habet Hethaeum.

[2]) Vaticinium: *Et fidelis erit domus tua, et regnum tuum usque in aeternum ante faciem tuam, et thronus tuus erit firmus iugiter* (2 Sm 7, 16; coll. 1 Chr 17, 10—14; Ps 88, 30—38), et Salomoni repetitum (1 Rg 9, 5): *Ponam thronum regni tui super Israel in sempiternum, sicut locutus sum David* . . . spectat nec ad Salomonem solum nec ad Messiam solum, sed ad semen i. e. posteros Davidis generatim incluso Messia, summa prole Davidis. Nonnulla nempe e vaticinio non quadrant ad Salomonem, ut aeternitas regni, alia non ad Messiam, ut v. g. locus: *arguam eum in virga virorum, et in plagis filiorum hominum* (2 Sm 7, 14). Ut Salomon templum materiale, ita Christus templum spirituale, aeternum aedificavit. In verbis archangeli Gabrielis ad Mariam illud vaticinium resonat (Lc 1, 32 s.) et in epistola ad Heb (1, 5) cum Ps 2, 7 combinatum ad Christum refertur. Idem factum est a s. Petro (Act 2, 30) et a ss. patribus. Clarius iterum est hoc vaticinium messianum praecedentibus; promissio enim Messiae hic iam familiae speciali, regiae Davidis e tribu Juda, adnectitur, ita ut dignitas regia aeternaque Christi evolveretur et typice adumbraretur. Cf. Reinke, Beitr. IV 427—453; Chr. Dieckmann, Die erste Weissagung vom Davidssohn, L. 1903; Döller, Messiaserw. 29—31.

[3]) Sic Abiathar, comes aerumnarum, et Sadoc (Gabaone) munere pontificio fungebantur; cancellarius declaratur Josaphat; scriba regius erat Saraias; rei bellicae cura credita est Joabo.

4. Remissa culpa (Ps 31) adhuc poenae manebant luendae. ut scandalum repararetur; loco homicidii caedem familiae (Amnon, Adoniae), loco adulterii vitiationem mulierum per Absalom (= *pater est pax*) pati debuit. Frustra ergo oraverat: *Libera me de sanguinibus.* Amnon, Davidis primogenitus, sororem (e patre) Thamar vi incestavit, cuius frater uterinus Absalom iniuriam ulturus, Amnonem occasione convivii trucidavit et ad avunculum Tholomai, regem Gessur (ad terminum septemtrionalem Palaestinae orientalis), aufugit (2 Sm 13). Triennio elapso per Joab veniam redeundi nactus et post alterum biennium patri reconciliatus est (2 Sm 14). Absalom, etiam ex materno genere regia proles, praetendens successionem in regno sibi deberi, Hebrone[1]) rebellionem in patrem adornat, qua re audita David fuga saluti suae consuluit (Ps 54). Fugientem Semei de cognatione Saul diris exagitavit convitiis et lapidibus petiit[2]); rex peccatorum suorum conscius poenitensque, maledictiones patienter tulit et uni e comitibus, Abisai, qui caput petulantissimi hominis amputare volebat, ait: *Dimitte eum, ut maledicat, Dominus enim praecepit ei, ut malediceret David.* Interea Absalom Hierosolymae ingressus est coram universo Israel ad concubinas patris (2 Sm 15—16). Absalom ne vix quidem omnes concubinas patris cognovit, sed ingrediendo hereditatem adire voluit (cf. Gn 35, 22; 2 Sm 3, 7 s.; 1 Rg 2, 22). Proelio in silva Ephraim inter patrem et filium exorto copiae Absalomis in fugam sunt actae, ipse vero, cum fugitivus capite ramis quercus implexo adhaesisset, a Joab persequente spiculis est confossus. David, nuntio hoc accepto, pie luxit[3]) rebellem filium mortuum (2 Sm 17—18). Hic luctus, cuius et populus particeps est factus, ac paterna pietas erga degenerem filium, Davidi amorem populi rursus reconciliaverunt. Oblata Amasae, duci exercitus Absalomis, militum praefectura et data Semei venia David a tribu Juda solemniter Hierosolymas reducitur (2 Sm 19), seditio a Seba excitata supprimitur et Amasa a Joab aemulo transfigitur (2 Sm 20).

[1]) Hebron, antiqua urbs regia, eo, quod David sedem regiminis Hierosolymam transtulerat, multum de pristino splendore perdiderat et ideo paulum Davidis studiosa erat.

[2]) Saepe in eum, contra quem exsecrationes pronunciabantur, lapides vel glarea mittebantur. Verbum Aethiop. *ragama* significat et *iacere* et *exsecrari* (cf. Döller, Das Gebet im A. T. 44 .

[3]) Ratio gerendi Davidis mitis erga filium rebellem in conscientia propriorum peccatorum erat fundata, haec enim maledictionem illam, quae super domum Davidicam irruit, adduxerant (2 Sm 12, 10), quia Deus visitat iniquitatem patrum in filios (Ex 20, 5). Hinc in peccatis Absalomis non tam huius impietatem, sed culpam propriam vidit, quod et locum habet quoad Semei; proprii enim reatus memor, alterius delictorum erat immemor. Miserias regis etiam id augere debuit, quod Joab potentem,

ast sanguinolentum militum praefectum, quem homicidii Uriae complicem habuerat, tolerare cogebatur, ideoque punire nequibat, nam illius scelerum quodammodo rex ipse factus est reus.

5. Hostibus externis et internis devictis ac statu interno bene ordinato David regnum pacatum tranquille regere potuisset, nisi e vesano desiderio ac fastu populi computatione instituta Deo rursus displicuisset[1]). Facti huius paulo post poenitens, censum inchoatum abrupit, et e tribus malis, in poenam sibi per Gad prophetam propositis, triduanam pestilentiam exoptat, Domini potius (misericordis) quam hominum potestati se commissurus. Caesis iam 70.000 Israelitarum rex angelum vastatorem, Hierosolymas dissipaturum, in visione conspiciens, Deum oravit, ut parceret; quo facto per Gad monitus iuxta aream Ornan Jebusaei in colle Moria, ubi angelus gladium in vaginam recondens steterat, altari erecto sacrificium obtulit, quod a Deo ratum est habitum, et aream cum tota hereditate Ornan 600 siclis emit, in qua templum exstrueretur (2 Sm 24; 1 Par 21—22). Anno vitae ultimo, cum David, corpore iam senescente, foveri non potuerit, ad hunc finem Abisag, virgo Sunamitis, regi seni fovendi causa[2]) est adiuncta. Cum Adonias, qui ut olim Absalom ob pulchritudinem amor populi erat et aegre ferebat, quod a patre praeteritus sit, Joab et Abiathar sociis, de regno invadendo cogitasset, David, per Bethsabee et Nathan prophetam hac de re certior factus, Salomonem per Sadoc pontificem ad fontem Gihon regem ungi ac proclamari iussit. Adonias, perduellionis reus, confugit ad cornua altaris et a Salomone veniam impetravit, omni tamen publico ministerio ei interdicto. Mortem praesentiens David, comitia procerum constituit, exsecutionem consilii sui de templo exstruendo ac ultionis scelerum Joab (quadruplici homicidio Abneri, Uriae, Amasae, Absalomis polluti) et Semei (maiestatis laesae rei) Salomoni, utpote successori et regi, tanquam officium demandavit, ne simile quid ei (ac ipsi propter Gabaonitas) accideret, et ad officia, Deo et regno rite praestanda, hortatus est. Verbis propheticis clarus, David septuagenarius, postquam 40 annos et quidem $7^1/_2$ Hebrone et 33 Hierosolymis regnavit, placide ac quiete[3]) mortuus et in civitate sua sepultus est (1 Rg 1—2, 11; 1 Par 28—29).

VT. 115

[1]) Gravitas poenae, ob censum populi inflictae, inferre permittit hunc fuisse institutum e fastu, ambitione ac superbia (suadente satana 1 Chr 21, 1). Tempore illo, quo civitas Israelitica maximam suam extensionem et gloriam est nacta, ac tribus Juda 500.000 (1 Chr 21, 5 = 470.000) et Israel (Beniamin et Levi exclusis [secundum 1 Chr 21, 6]) 800.000 (1 Chr 21, 5: 1,100.000) virorum numeraverunt, cogitatio vana, monarchiam mundi constituendi, et quidem mediis mere humanis, mentem Davidis facile occupare poterat, cuius exsecutio limites finemque regni theocratici esset transgressa. Illa ostentatio virium et fiducia, quam in illis collocabat,

Deo ingratae esse debuerunt. Tali modo census hic ab aliis lege permissis (Ex 30, 12 ss.) distinguitur; nam populum numerari iubet, ut sciat, qui ex subditis apti sint, ut milites conscribantur, et quanta vectigalia solvi possint, indeque censeat suum robur. Affligitur autem populus ob alia scelera commissa, praeprimis ob rebellionem in regem, a Deo sibi constitutum. — Aliam rationem numerationis a Davide factae proponit J. Schäfers, Kath. IV. F. 88 (1908 I) 128—140.

[2]) Antiqui putabant corpori senili eo, quod corpori iuvenili se adiungat, novum calorem vitalem adduci posse (cf. Baco de Verulamio, Historia vitae et mortis IX 25 s. [ed. opp. omn. A. 1683, V 161]).

[3]) Multi characterem gloriamque Davidis minuere et magnis criminibus maculare conabantur obiiciendo *a)* eum teste 1 Sm 29, 1 ss. contra Israelitas cum Achis rege conspirasse, immo iam in bellum ire coepisse. — David hic erat in casu plane periculoso et perplexo, ut cogeretur vel Achis regis esse proditor, si in proelio ad Hebraeos deficeret, vel patriae et civium suorum hostis, si contra eos pugnaret. Sed Deus hunc nodum perplexum ense quasi abscidit. Immisit enim Philistaeis diffidentiam de Davidis fide et metum periculi, quare iubent eum e proelio recedere et ad terram Philistiim reverti. David, e proelio recedens, persecutus est Amalecitas eisque spolia, quae ex Siceleg rapuerant, abstulit cum opima praeda. *b)* Praetendunt saevitiam ac tyrannidem, quam in Moabitas (2 Sm 8, 2) et Ammonitas (12, 31) exercuerat. — Utique crudelis nobis videtur illa gerendi ratio, quae tunc temporis erat usitata iure belli, explicanda autem est e charactere regni Israelitici theocratico, vi cuius omnes regni hostes simul Dei inimici exstiterunt; ceterum Moabitas et Ammonitas habuit eodem modo, quo hi Israelitas in bello captos tractarunt (1 Sm 11, 2; Am 1, 3). Porro illi loci 2 Sm 8, 2; 12, 31; 1 Par 20, 3 a recentioribus alio, non tam crudeli modo, quem verba per se exprimere videntur, exponuntur. Sic Ammonitae ad opera tantum varia servilia damnati esse censentur (cf. Hummelauer, Comm. in l. primum Paralip., P. 1905, 305). *c)* Addunt homicidium et adulterium. — Peccata haec excusare quidem non licet, utique autem eorum gravitatem minuere; nam in diiudicando charactere huius viri circumstantiae orientis, licentiores Bethsabee mores, quae ab omni culpa non erat immunis, conceptus morales, iura dominantium et eiusmodi sunt respicienda. Praeter illa peccata, quae tantopere urgent rationalistae, ss. patres allegant profundam animi poenitentis confessionem et opera, quibus peccatum suum texit.

Hae maculae, quas rex poenitentia alioque modo sat nimis expiavit, abundanter superabantur virtutibus praeclaris, quas iam Siracides (47, 2—13) elogiis celebravit, ita ut vita eius suavissimam regis theocratici imaginem exhibeat; nam vir secundum cor Dei fecit omnes voluntates divinas (Act 13, 22; 1 Sm 13, 14); elucent in eo temperantia, moderatio, generositas (2 Sm 9), comitas (1 Sm 30, 23), probitas (2 Sm 4, 9 ss.), pietas in Deum (2 Sm 6, 22), patientia in rebus adversis ferendis (2 Sm 16, 5 s.), magnanimitas (2 Sm 19, 22). Nullus alius in V. T. tam manifeste et clare, quam ipse, sequelas peccati et efficaciam gratiae divinae in se expertus est, prout videre licet e Psalmis eius praeclarissimis. — David etiam in vitae suae circumstantiis Messiam typice adumbravit, nam per passiones ad gloriam perveniendo, qua fundator throni, rex potens populi ac devictor gentium praestantissimam Christi figuram exhibuit. Tandem ipse propheta in Psalmis suis vere divinis circumstantias vitae et operationis archetypi sui coloribus vividissimis depinxit easque cordibus civium suorum in perpetuum insculpsit.

§ 44. Salomon rex (972—932)

J. L. Ewald, Salomo, psychologisch-biographische Darstellung, L. 1809; B. Stade, Der Text des Berichtes über Salomos Bauten, ZAW III (1883) 129—177; G. R. Meignan, Salomon, son règne, ses écrits, P. 1890; R. Färber, König Salomon in der Tradition (Diss.), Str. 1902; G. Stosch, Das salomonische Zeitalter, Gü. 1906; A. Šanda, Salomo u. seine Zeit (B Z Fr VI 1—2), Mstr. 1913.

1. Patre mortuo Salomon Adoniam, nuptias cum Abisag praetendendo, laesae maiestatis reum, eiusque coniurationis socios, inter quos et Joab interfici iussit. Abiatharem autem sacerdotio privavit, ut abhinc pontificium Heli et familiae Ithamaris exstingueretur ac (per Sadoc) linea Eleazari sola fungeretur; tandem et Semei, legem vivendi praescriptam transgressum[1]), peremit (1 Rg 2). Nuptiis cum filia Pharaonis[2]) celebratis Salomon Gabaone[3]) sacrificans et preces ferventissimas effundens petit a Domino, in somnio apparente, sapientiam[4]), quam Jahve opibus et gloriae auctam ei est largitus. Illustre huius sapientiae documentum edidit in lite duarum mulierum[5]) tabernariarum (1 Rg 3). Viris optimis ministris per regnum constitutis (1 Rg 4), quarto regiminis anno (969) templi fabricam aggreditur in area Ornan (Avarna), ubi iam Abraham et David sacrificaverant, et quidem secundum descriptionem patris, quae lineamenta tabernaculi sequebatur, templumque intra septennium perfecit (962). Hiram, Tyri rex, foedere Salomoni iunctus, cedros Libani et opifices Tyrios subministravit (1 Rg 5—8; 2 Par 2—7). Salomon non e solo zelo Dei templum aedificavit, sed etiam finem politicum in mente habuit, sc. Judam cum tribubus septemtrionalibus unire.

[1]) Joab, qui mature sibi esse providendum statuit, ad altare refugit; sed extra s. tabernaculum ductus iussu regio interfectus est. Semeio Salomon intra muros Jerusalem vivendi legem praescripserat; hanc transgressus peremptus est.

[2]) Secundum E. Meyer Pisebcha'ennu II, secundum W. M. Müller Šošenḳ (Sesac), certe rex e 21. dynastia Tanitica (cf. Šanda, Salomo 26). Ista filia Pharaonis attulit dotem marito urbem Gazer, quam pater eius pulsis Chananaeis occupaverat (1 Rg 9, 16). In Gazer multi scarabaei inventi sunt. Qua urbe accepta Salomon aditum habebat ad portum Joppe, qui ei necessarius erat ad transportanda ligna de Libanon Hierosolymam pro aedificiis exstruendis. Nuptiae hae causis politicis explicantur. Nonnulli recentiores ut Winckler sub ista uxore Salomonis immerito principissam non Aegyptiam, sed Muṣriticam (i. e. ex Arabia septemtrionali oriundam) intelligere volunt (cf. Döller, Stud. 31 s.).

[3]) Salomon ergo initium regni quodammodo celebravit. Prudenter ad hoc elegit Gabaonem. Cum enim tribus septemtrionales non libenter Jerusalem venissent, sollemne transtulit longius versus septemtriones in fines tribus Beniamin, quae in prioribus seditionibus semper cum tribubus septemtrionalibus unita erat (cf. A. Šanda, Die Bücher der Könige, Mstr. 1911, I 58).

[4]) Sapientia et scientia, datae Salomoni (2 Par 1, 12), triplicis generis erant: *a)* sapientia et prudentia supernaturalis fidei mysteriorum. *b)* Sapientia ethica et politica, ad gubernandum tam se, quam populum; hanc enim praecipue postulaverat Salomon. *c)* Sapientia naturalis, ad cognoscendas scientias et artes naturales. Horum omnium scientiam infusam a Deo hac nocte accepit idque in gradu valde magno. Tali modo Salomon omnes viros V. T. amplitudine sapientiae superavit. — Immo et res, quas non postulavit: honores et divitiae, ipsi superadditae sunt. In fine vero orationum regum Assyriae et Babyloniae saepe vita longaeva, divitiae, gloria belli petuntur.

[5]) Cum enim utraque filium vivum sibi vindicaret, infantem rex dividi iussit, ut exploraret, in utra resideret maternus affectus, ut illi filium vivum adiudicaret. Naturam ergo interpellavit Salomon, et illa respondens matrem genuinam suo affectu monstravit. Ex narratione ipsa non clare elucet, utra ex litigantibus mulieribus vera mater fuerit: accusans an accusata. In scriptis Arabicis similes narrationes de iudiciis principum orientalium inveniuntur.

2. Praeter templum magnificum etiam alias structuras excitavit Salomon; 13 annos impendit aulae regiae[1]), domui saltus Libani[2]), ac palatio reginae, filiae Pharaonis, aedificandis, moenibus et urbibus instaurandis, muniendis (Hasor, Meggiddo, Bethoron inferior) et aedificandis (Baalbek in Coelesyria, Tadmor = Tamar, sicut Kethib 1 Rg 9, 18 habet)[3]), Mello (Millo = *implementum*) i. e. probabiliter munitionem in monte Sion aedificavit (1 Rg 9, 15. 24; 11, 27; 2 Rg 12, 20) i. e. renovavit, nec non vineis, hortis et aquae-ductu[4]) exstruendis operam navavit, splendidissimam supellectilem, thronum eburneum auro vestitum et cum 12 leonibus instructum paravit, exercitum et equos innumeros aluit; classes, nautis Phoeniciis peritissimis instructae et ex Elath et Asiongaber in Ophir (quod in India vel Africa orientali, vel Arabia occidentali, meridionali vel orientali quaeritur, quae ultima sententia probabilissima esse videtur)[5]) et per mare mediterraneum in Tharsim (= Tartessum in Hispania) directae, aurum, argentum, ebur divitiasque uberrimas attulerunt, quae donis, a regibus foederatis oblatis, reditibus regalibus, tributis, per Israelitas et provincias subactas solvendis et societatibus mercatoriis cum Aegypto nimis sunt auctae[6]). Regina Sabae[7]) divitias ac regium splendorem non minus, quam eius sapientiam est admirata (1 Rg 10): nam ipse 3000 parabolarum, 1005 cantica (1 Rg 4, 29—34) composuit, et scientia supereminenti ac cognitione rerum naturalium praeditus de singulis arboribus, a cedro Libani usque ad hyssopum, disseruit (1 Rg 4, 35). Super omnem Israel Salomon 12 praefectos constituerat, qui per singulos menses regi et domui eius necessaria ministrarent (1 Rg 4, 7). Singulae praefecturae, in quantum fieri poterat, finibus 12 tribuum accommodatae sunt.

[1]) Cf. G. Richter, Der salomonische Königspalast, Z D P V XL (1917) 171—225.

[2]) Quod nomen (»Libanonwaldhaus«) eo explicatur, quod columnae eius cedros Libani imitabantur, non solum quia e lignis cedrinis erant, sed etiam quia columnae, imprimis capitula earum, formam cedri exhibebant. Haec domus, quae ad partem templi orientalem (Th. Friedrich, Tempel u. Palast Sal., I. 1887, 51) sita erat, ex arte Phoenicia repetitur.

[3]) Ḳerê 1 Rg 9, 18, item versiones (Targum, Peschiṭta, Vulg.) et 2 Sm 8, 4 utique habent Tadmor = Palmyra. Attamen Palmyra primum saec. I. ante Chr. citatur et vis Salomonis vix illuc patuit. Ergo praeferenda est lectio Tamar, probabiliter = Kurnub.

[4]) Memoria huius aquae-ductus retinetur nomine trium lacuum prope Bethlehem, qui Salomonici vocantur. Isti lacus cum aquae-ductu utique verisimiliter ad tempus posterius, forsitan ad tempus Machabaeorum pertinent. Alter antiquior aquae-ductus, quo aqua nonnullorum fontium ibi in urbem Jerusalem adducebatur, ad tempus Salomonis pertinere censetur (cf. Šanda, Salomo 66).

[5]) Cf. Döller, Studien 145—153.

[6]) Civitatem theocraticam certa quadam potestate civili nec non gloria ac splendore decorari voluit Deus; limitibus iustis derelictis utrumque damno et perniciei regni esse oportuit. David, cum illum potestatis suae regiae ambitum excedere cogitasset, recto adhuc tempore a proposito desistebat; Salomon vero, cui tanti et tales prophetae, quales patri astiterant, praesto non erant, castum divitiarum modum excessit, inde luxus, concupiscentia et lapsus eiusdem. Fabricis suis magnificis Salomon artes utique promovit earumque amorem populo implantavit, simul tamen victu splendido subditos pressit (1 Rg 12, 4), mercatura, foederibus et societatibus cum aliis nationibus pactis se suumque populum influxui externo devinxit, ita ut non amplius eo, quo Deus voluit modo, munere suo theocratico fungi posset.

[7]) Regina Sabae, regionis Arabiae felicis, non Aethiopiae, quam mulierem Josephus *Nicaulis*, Aethiopes *Maqueda*, Arabes *Balkis* (cf. παλλακίς = concubina) nominant, cum multo comitatu et divitiis Hierosolymas veniens, a Salomone magnifice excepta est. Cum rex quaestiones et dubia proposita enodasset, ipsa sapientiam in responsis et in aliis operibus admirata, ditissima munera ei obtulit, cui rex nec minora rependit, quibus ornata regina in patriam reversa est (cf. Zschokke, Bibl. Frauen 265—268). Ut recentiores auctores recte putant reginam Sabae vix iter fecisse tantum ad audiendam sapientiam Salomonis, sed imprimis mercaturae causa (Šanda). Alii ut E. Glaser itineri substituunt rationem politicam. Aribi, quibus olim Sabaei suberant, habebant reginas. Cum in textibus profanis reginae de Aribi, non autem de Saba commemorentur, Šanda putat olim reginam Aribi Hierosolymam venisse, quae in populari traditione facta esset regina Sabae (Die Bücher der Könige I 276) Ceterum nulla ratio est, cur non etiam apud Sabaeos in singulis casibus regina thronum occupare poterat sicut apud finitimos Nabataeos vel Aribi (cf. J. Nikel, Das A. T. im Lichte der altorient. Forschungen. III. Geschichte Israels von Josua bis zum Ende des Exils [B Z Fr III 3—4], Mstr. 1910, 17).

3. Quo maior sapientia et gloria Salomonis, eo foedior eius lapsus. Amore mulierum exterarum (700 uxorum et 300 concubinarum [1 Rg 11, 3] contra legem Dt 17, 17), divitiis luxuque captus, idolis earum cultum instituit, immo Astartae et Molocho altaria exstrui iussit; nam mulieres (praeprimis de gentibus, quas ducere Deus per Mosen prohibuerat) cor eius averterunt. Salomon ipse quidem secundum

sententiam probabiliorem idola vere coluisse non videtur, nam diis alienis sacrificare nihil aliud esset quam regnum illius terrae agnoscere. Ceterum cultum idololatricum non solum ob amorem mulierum alienigenarum (1 Rg 11, 4—8; Neh 13, 26), sed etiam ob peregrinos mercatores et colonos, ergo ex motivo politico tolerasse censetur[1]). Sic praeceptum divinum vanum reddidit simulque populo, ad gentilitatem proclivi, occasionem et exemplum pravum dedit atque tributis magnis populo impositis, molestiam et fastidium provocavit, quae paulo post ipsius mortem manifestabantur (1 Rg 12, 3 ss.). Hinc Dominus, illi rursus apparens, regnum dividendum, ast propter merita Davidis non in diebus suis annuntiavit, et hostes: Adad Idumaeum et Razon Syrum excitavit, immo Jeroboam Ephraimita, cui Ahias propheta actione symbolica[2]) animos addiderat, belli civilis semina sparsit. Rex lascivus, postquam 40 annos rexit, mortuus[3]) et in civitate David sepultus est.

[1]) Šanda, Salomo 74.

[2]) Salomo Jeroboam constituerat praefectum super tributa universa domus Joseph (1 Rg 11, 28), i. e. super servitia ab Ephraimitis praestanda. Huic, seditiosos animos excitanti, occurrit Ahias (i. e. *[meus] frater est Jahve*) propheta, et pallium suum novum (symbolum regni) in 12 partes secuit, quarum decem ei tradidit, facta spe regni novi (10 tribuum). Nam tolerantia religiosa regis displicuit prophetis Jahve. Iram regis declinans Jeroboam fugit in Aegyptum ad regem Sesac ibique usque ad obitum Salomonis mansit. In Aegypto enim nova dynastia regnavit, ita ut traditio eius in manus Salomonis non timenda fuerit. Aegyptii summum imperium super Palaestinam, abhinc tria saecula perditum, recuperare volebant, quod eo facilius impetrare sperabant, si regnum Davidicum affligerent et Jeroboam adiuvarent (cf. Nikel, l. c. 18).

[3]) Per poenitentiam ad mentem meliorem ante mortem suam rediisse Salomonem, plures ss. patres: Irenaeus, Cyrillus Jeros., Hilarius, Hieronymus aliique auctores putant, quod confirmare videtur promissio Davidi facta (2 Sm 7, 14 s.). Character Davidis theocraticus, sed Salomonis luxuriosus in causa fuit, ut ille tantopere ab Israelitis, hic a gentibus et Moslemis aestimaretur (col. Sura 27). — Cf. G. Weil, Bibl. Legend. d. Muselm., Frk. 1845, 225. — Ceterum et Salomon rex pacificus, Deo amabilis, qui templum aedificavit, ac gloria, sapientia et splendore suo mundum replevit regesque allexit, typum Christi gessit.

§ 45. Templum Salomonis

C. F. Keil, Der Tempel Salomos, Dorpat 1839; C. Ch. W. Bähr, Der Salomonische Tempel mit Berücksichtigung seines Verhältnisses zur heiligen Architektur überhaupt, Karls. 1848; M. de Voguë, Le temple de Jérusalem, P. 1864; Pailloux, Monographie du temple de Salomon, P. 1885; Th. Friedrich, Tempel u. Palast Salomos, I. 1887; C. Chipiez et G. Perrot, Le temple de Jérusalem et la maison du Bois-Liban, restitués d'après Ezéchiel et le livre des Rois, P. 1889; C. Schick, Die Stiftshütte, der Tempel in Jerusalem u. der Tempelplatz der Jetztzeit, B. 1896; J. Prestel, Die Baugeschichte des jüdischen Heiligtums u. der Tempel Salomons,

Str. 1902; E. Schmidt, Salomon's Temple in the Light of other Oriental Temples, Chi. 1902; C. Mommert, Topographie des alten Jerusalem. II. Das Salomonische Tempel- u. Palastquartier auf Moriah, L. 1903; H. Vincent, La description du temple de Salomon, R B N. S. IV (1907) 515—542; W. S. Caldecott, Salomon's Temple. Its History and its Structore, Lo. 1907; W. Westphal, Jahwes Wohnstätten nach den Anschauungen der alten Hebräer, Gi. 1908, 118—214; H. Lesêtre, Le temple de Jérusalem, P. 1912; G. Dalman, Neue Petra-Forschungen u. der heilige Felsen von Jerusalem, L. 1912; O. Wolff, Tempelmaße, W. 1912; Der Tempel von Jerusalem, W. 1913.

1. Templum iuxta figuram tentorii sacri, e lapidibus quadris, duplicatis dimensionibus, atque maiori sumptu et apparatu construebatur[1]). Cum aream templi, i. e. collem Moria praecipitem, ab oriente et occidente valles profundae Cedron et Tyropoion, et ab austro collis proclivis Ophel cingerent, Salomon montem muro solido, lapidibus quadris plumbo inter se vinctis exstructo, munivit et intervalla humo complevit. Ceterum hodierna magna area, in qua aedes Turcica (Moschee) est, cui nomen est »Felsendom« (cf. H. Greßmann, der Felsendom in Jerusalem, Palästinajahrbuch, B. IV [1908] 54—66), a Flavio Josepho (Bell. Jud. I 21, 1) ad Herodem reducitur. Area haec plana[2]), muro cincta, in quovis latere, praeprimis orientali, porticibus ornata erat. Orientem versus erat atrium duplex, et quidem atrium magnum vel exterius (populi) et interius (sacerdotum), utrumque subdiale et lapidibus omnis generis stratum. Atrium exterius populi[3]) erat quadratum et cum atrio sacerdotum per portam excelsam (2 Par 27, 3) coniunctum.

[1]) Salomon statim initio regni cum Hiram, rege Tyri (cf. W. B. Fleming, The History of Tyre, New York 1915), de accersendis fabris et caedenda comportandaque materia ad templi fabricam necessaria egit. Ex eo igitur, quod Salomon ex Phoenicia artifices et operarios arcessivit, qui cum Israelitis laborabant, concludere possumus Israelitas artium ad templi magnificam structuram necessariarum paene ignaros fuisse (cf. Hagen, Lexicon bibl. III 1127). Ligna praeparata in ratibus ad portum Joppe et inde Hierosolymam transportabantur. Pro lignis cedrinis et pineis, quae Hiram Salomoni dabat, hic illi donavit 20 000 cororum tritici, 20 coros purissimi olei per singulos annos, atque 20 urbes in Galilaea, probabiliter in pignus pro 120 talentis auri, quae Hiram ei largitus erat, praeterea victualia operariis necessaria praebebat. Lapides non e Libanon, sed e lapicidinis Judae excidebantur. Quamvis Salomon in aedificando templo typum tabernaculi sit secutus, tamen multa ex architectura Aegyptia et Phoenicia adoptavit.

[2]) Area templi iuxta Josephum (Ant. XV 11, 3) formam quadratam et ambitum 4 stadiorum habuit. Alexander Polyhistor et Pseudo-Aristeas (Eusebius, Praep. ev. 9, 35) ei 5 stadia tribuunt, ita ut quodvis latus 500 cubitos longum fuerit, quocum congruit Mischna (Midd. 2, 1). Templum non stricte medium huius areae locum occupabat, nam haec simul palatium regium includebat. Altare holocaustorum in summitate petrae sacrae erat posita (Schick). Minus probabilis est sententia O. Wolff, qui putat arcam foederis in summa sacra petra positam esse.

Ex parte australi duae portae ducebant in aream templi; in muro occidentali una porta templum cum urbe superiore, et altera cum urbe inferiore coniungebat. Murus septemtrionalis et orientalis singulas portas habebant.

[3]) Ibi populus sacris assistebat et lex praelegebatur (Jer 36, 10). Ex hoc atrio probabiliter 15 gradus ad atrium sacerdotum ducebant.

2. Atrium interius vel superius vel atrium sacerdotum altius erat $17^1/_2$ cubitis atrio exteriore. In introitu erat suggestus, ex quo rex ad populum in atrio externo congregatum loquebatur (cf. 2 Rg 11, 14; 23, 3; 2 Chr 6, 13). Ab exteriore atrio muro ex tribus ordinibus lapidum politorum et uno ordine lignorum cedrinorum constructo (1 Rg 6. 36) separabatur. In parte septemtrionali et australi utriusque atrii erant parvis turribus instructae portae, quarum valvae bifariae aere erant tectae, et inter singulas portas exedrae et varia cubicula. In atrio interiore erat positum altare aeneum sive holocaustorum[1]). Ad latus altaris erat vas (mare) aeneum permagnum, variis ornamentis instructum[2]), et praeterea decem labra minora[3]).

[1]) Altare hoc, 20 cubitos longum et latum ac 10 altum (2 Chr 4, 1), e lapidibus non sectis aedificatum et aere obductum erat (1 Rg 8, 64; 2 Rg 16, 14), atque 4 cornua habuit.

[2]) Spatium inter altare et templum erat sacrum solisque sacerdotibus concessum, in quo loco tempore calamitatum publicarum orabant (Joel 2, 17). Vas aeneum vel mare fusum, ad lustrationem sacerdotum inserviens, 5 cubitos altum et 10 cubitos in diametro mensurans, ita ut 2000 (secundum 2 Chr 4, 5 3000) batos i. e. 77.760 litros caperet! Hummelauer assumit oculorum iudicium. Hexagonum instar lilii repandi, variis ornamentis et epistomiis instructum erat; stabat super 12 bobus (symbola 12 tribuum in sacerdotio unitarum), quadruplici serie e terno ordine positis et quoad posteriorem partem introversis. Istae boves vix stabant, sed iacebant, ita ut altitudo vasis aenei minueretur (cf. F. v. Hummelauer, Salomons ehernes Meer (3 Kg 7, 23—26; 2 Chr 4, 2—5), B Z IV (1906) 225—231). Alia quoque templa ut Karnak, Baalbek maria vel lacus habebant.

[3]) Erant decem bases aeneae, cum sculpturis et quatuor rotis, quae portabant cortinas aeneas, quarum singulae 40 batos capiebant, ad recipiendas aquas. Hae in utroque altaris latere positae erant. Accedebant lebetes et scutrae et hamulae ex aurichalco (1 Rg 7, 45). Omnia ista vasa fusa erant in vicino Jordanis ab opifice Hiram, qui a rege Hiram missus erat (2 Chr 2, 13; 4, 11 ss.). In Larnaka et in Enkomi in insula Cypro duae cortinae ambulatoriae (Kesselwagen) similes detectae sunt (cf. Z A W XXI [1901] 152s; Hummelauer, l. c. 226). R. Kittel putat illas cortinas ob magnitudinem non usum practicum, sed tantum significationem symbolicam habuisse, ipsas symbola Dei pluviam dantis fuisse (Studien zur hebr. Archäologie u. Religionsgesch., L. 1908, 239 ss.; cf. etiam E. Lehmann, R G G II 517; G. Richter, Die Kesselwagen des salom. Tempels, Z D P V XLI [1918] 1—34).

3. Aedes sacra, interne 60 cubitos longa, 20 lata et 30 alta, lapidibus quadris constructa et camera (Tonnengewölbe) cypressina contecta erat. Radius huius camerae 10 cubitorum erat. Parietes, tabulis cedrinis obtecti, cum diversis figuris (Cherubim, palmis et colo-

cynthidibus), porro una cum laquearibus et pavimento erant vestiti laminis aureis, a quibus lux lucernarum repercutiebatur. Ante ianuam sanctuarii erat vestibulum (πρόναος), 20 interne, externe 100 cubitos latum, 10 profundum et 70 interne, externe 120 (2 Par 3, 4) altum, instar turris sese attollens, cuius porta alta valvis carebat. Introitum hunc ornabant duae columnae aeneae, quarum una a dexteris Jachin, (יָכִין = firmabit), altera a sinistris Boas (בֹּעַז = בּוֹ עָז = *in eo est robur*) appellabatur[1]). Secundum Šanda (Salomo 64) utraque voce dictum exprimitur, fortasse: iakon be'oz (= [domus] firma astet). Iuxta latera aedis sacrae ad ipsos muros (orientali excepto) erant cellae trium contignationum constructae, in quas ex utraque turri per singulas scalas cochleatas ascendebatur[2]).

[1]) Istae columnae erant symbola Dei et inveniuntur etiam in templis Phoeniciis et Aegyptiis (cf. obeliscos). Nonnulli eas habent imitationem columnarum Baalis. Sine basi (2 cubitos alta) 18 cubitos altae, capitellis 5 cubitos altis, et corona (10 cubitos alta) ornatae erant; peripheria uniuscuiusque columnae erat 12 cubitorum. Corona habebat duos ordines malogranatorum et magnificam sculpturam, nempe implexum florum, frondium et fructuum cumulum. Nomina harum columnarum exprimebant votum regium pro templo, simulque symbolo erant Deum sacram aedem, foedus et regnum theocraticum stabiliturum et confirmaturum esse. Huiusmodi desiderium aeternae firmitatis templi saepe in documentis ad aedificia spectantibus exprimitur.

[2]) Cellae vel conclavia (*latera* vocata, quia lateribus domus adhaerebant) inserviebant ad fulcimentum murorum templi, ad decorem et usus necessarios. Etiam in templis Aegyptiorum in tribus lateribus huiusmodi cellae inveniuntur. In illis cellis supellectilia, in tanto sacrificiorum apparatu neccesaria, atque thesauri recondebantur. Quae conclavia 12 cubitos alta erant et in qualibet contignatione 30 numero, ergo $3 \times 30 = 90$. Sed non omnes cellae clausae erant, in partibus boreali et australi quinis cellis clausis insertae erant quaternae extrinsecus apertae (Liwân), in quibus scala et portae ducebant ad cellas (et porticus?) superiores et e quibus in contignatione 2 et 3 ternae fenestrae clathratae in sanctuarium impositae erant.

4. Aedes sacra divisa erat in sanctuarium et sanctum sanctorum[1]). Sanctum 40 cubitos longum et 20 latum erat. Praeter altare thymiamatis unicum aderat mensa deaurata, in qua panes propositionis ponebantur, et praeter candelabrum Mosaicum decem candelabra aurea, quinque a dexteris, et quinque a sinistris, quae per vices in usum adhibebantur (2 Par 13, 11)[2]). Mensas decem, de quibus 2 Par 4, 8 sermo est, aureas quidem fuisse, sed mensa propositionis minores et ad usum sacerdotum destinatas fuisse verisimile est. Porta duplex e vestibulo, in sanctum ducens, 20 cubitos alta et 10 cubitos lata, instructa erat valvis, quae de lignis abiegnis fabricatae, Cherubim, palmis et caelaturis eminentibus exornatae atque laminis aureis obductae erant. Eodem modo ornatum erat ostiolum de lignis olivarum (cuius valvae

patebant) in sanctissimum ducens, quod in aureis cardinibus vertebatur simulque velo pretioso clausum erat[3]).

[1]) Etiam templa Syrorum tripartita erant: porticus, cella, adyton. Ceterum descriptio aedificandi templi Salomonis etiam ad exemplar Aegyptium reduci potest.

[2]) Secundum F. Lundgreen (Die Benützung der Pflanzenwelt in der alttestamentl. Religion, Gi. 1908, 43—53) candelabrum cum 7 ramis reliquiae vel compensatio est pro priore more Jahven sub arboribus colere. Greßmann (R G G II 2052) lampades habet symbola lucernarum caelestium (Gn 1, 16), i. e. planetarum.

[3]) Velum erat ex hyacintho, purpura, cocco, bysso, intextis Cherubim.

5. Sanctissimum, 20 cubitos longum, latum et altum[1]), obscurum erat, nam numen divinum inaccessas tenebras inhabitat. Continebat arcam foederis, in qua nihil aliud fuit, praeter tabulas foederis. Ad utrumque latus arcae stabant erectis pedibus duo Cherubim, de lignis olivarum sculpti et auro obducti, facie ad exteriorem domum versa. Quilibet eorum 10 cubitos altus, duabus alis instructus erat, quarum unam super arcam protendebat, altera parietem domus tangebat, ita ut Cherubim totum parietem posteriorem alis suis tegerent. Nec deerant alteri duo Cherubim super propitiatorium, qui simul cum arca in templum translati sunt.

[1]) Figura sanctissimi ex omni latere quadrata invenitur etiam in templis Phoeniciis. Etiam Kaaba in Mekka paene cubiti formam habet (cf. A. Kohn, Die prähistorischen Perioden in Palästina, W. 1914, 122). H. Greßmann (R G G II 2051) putat formam cubiti imitationem caeli esse, quod simplici homini eadem longitudine, latitudine et altitudine appareat.

6. Structura templi finita Salomon concionem Israelitarum congregavit, solemni cum pompa arcam foederis e monte Sion humeris sacerdotum in templum novum transferri curavit, copiosis victimis oblatis[1]) festum dedicationis templi octiduum magnifice peregit ac, provolutus in genua et ad sanctuarium conversus, de suggestu, coram toto populo orationem, fide plenam, fudit[2]), qua peracta ignis, coelitus delapsus, victimas consumpsit testificando Deum preces regias ratas habere, simul Dominus in signum benevolentiae et factae possessionis suae domum maiestate sua implevit[3]). Diebus festis peractis populus a Salomone dimissus ad propria rediit et regi omnia fausta precatus est. Dein Deus iterum Salomoni apparuit et regnum aeternum se confirmaturum promisit, dummodo, patris pietatem aemulatus, praeceptis divinis obsequeretur. e contra dirissim aei minatus est, si ea negligeret (1 Rg 5—9, 9; 2 Chr 2—7).

[1]) Offerri iussit his diebus 22.000 boum et 120.000 ovium in sacrificia pacifica (1 Rg 8, 63), e quibus populo convivia magna parabantur. Iste numerus exaggeratus vel corruptus esse censetur. Etiamsi per 7 dies et singulis diebus per 12 horas sacrificia offerrentur, singulis horis in atrio ca. 262 boves et 1430 oves mactatae essent.

Certe numerus victimarum magnus erat, nam frequenti populo, qui convenerat, rex epulum dare debuit (cf. Šanda, Bücher der Könige I 238).

[2]) Oravit, ut Deus sibi regnum tranquillum, populo pacem sempiternam concederet, ut domum illam, in sui honorem aedificatam, divini numinis locum proprium exhiberet, ibidem orantes respiceret et benigne exciperet omnia, pro quibus obtinendis vel avertendis orationes funderentur, et denique confidit omnia eius promissa rata et integra fore.

[3]) Postquam templum labente tempore vario modo foedatum et vastatum est, Joas (2 Rg 12), Joatham (15, 35: 2 Chr 27), Ezechias (2 Chr 29) et Josias (2 Rg 22, 3 ss.; 2 Chr 35, 10) de restauratione eius bene meruerunt.

§ 46. Poësis sacra

R. Lowth, De sacra poësi Hebraeorum, O. 1753; J. K. Zenner, Die Chorgesänge im Buche der Psalmen, Fr. 1896; J. Döller, Rhythmus, Metrik u. Strophik der biblisch-hebr. Poesie, Pad. 1899; N. Schlögl, De re metrica Hebraeorum, Vind. 1899; Die echte bibl.-hebr. Metrik (B St XVII 1), Fr. 1912; E. König, Stilistik, Rhetorik, Poetik in bezug auf die bibl. Literatur komparativisch dargestellt, L. 1900; Die Poesie des A. T., L. 1907; Hebr. Rhythmik, Hl. 1914; E. Sievers, Metrische Studien. I. Studien zur hebr. Metrik, L. 1901; E. Kautzsch, Die Poesie und die poetischen Bücher des A. T., 1902; J. Ecker, Porta Sion, Tr. 1900, 122*—182*; D. H. Müller, Strophenbau u. Responsion (B St II), W. 1904; Komposition und Strophenbau (B St III), W. 1907; Strophenbau u. Responsion in Ezechiel u. den Psalmen (B St IV), W. 1908; J. W. Rothstein, Grundzüge des hebr. Rhythmus u. seiner Formenbildung, L. 1909; Hebräische Poesie, L. 1914; V. Zapletal, De poësi Hebraeorum in V. T. conservata[2], Fr. 1911; W. Stärk, Lyrik (Die Schriften des A. T. III 1), Gö. 1911; S. Euringer, Die Kunstform der althebr. Poesie (B Z Fr V 9—10), Mstr. 1912; Fr. Zorell, Einführung in die Metrik u. die Kunstformen der hebr. Psalmendichtung, Mstr. 1914.

1. Poësis (a ποιεῖν) biblico-hebraica ratione originis et obiecti est sacra et religiosa — religio enim, fundamentum totius vitae familiaris et socialis Hebraeorum, eam peperit — et exprimit ideas religiosas et affectus pios, quibus anima fidelis repletur. Propter intimum hunc nexum cum religione poësis Hebraica non admisit elementum profanum, quamvis poësis profana[1]) non plane sit neglecta, ac florente theocratica etiam maxime floruit. Propter hunc religiosum characterem duplex tantum poësis Hebraicae species evoluta est: lyrica et didactica, i. e. canticum et parabola[2]); ex utraque mixtus est sermo propheticus, ubi prophetae usi sunt forma poëtica.

[1]) In ss. libris paucae reliquiae poësis profanae sunt conservatae; carmen Lamechi (Gn 4, 23 s.), epinicia Israelitarum (Nm 21, 27—30), Samsonis (Jdc 15, 16), mulierum Israel. (1 Sm 18, 7), aenigma Samsonis (Jdc 14, 14. 18), carmen lugubre Davidis (2 Sm 1, 19—27). De profana poësi in hodierno oriente cf. Dalman, Palästinischer Diwan, L. 1901; Littmann, Neuarabische Volkspoesie, B. 1902; Musil, Arabia Petraea W. 1908, III 175 ss., 299 s., 377 ss., 388 ss., 454 ss.

[2]) Libri sacri V. T nec epicum nec dramaticum (profanum) poëma norunt, quorum campus ferax Hebraeis deerat; nam epos amat mythologiam, heroes terrestres, fatum. Historia autem sacra unicum tantum heroem, Jahven, in medium profert, qui omnia et praeprimis regnum gubernat, dirigit, vicarios suos eligit, auctoritate replet, heroes populi sui suscitat, fortitudine ornat, ita ut in sacris libris facta mirabilia divina tantum recitentur. Drama vero secundum naturam est quaedam fictio vel saltem, sicut etiam poëma epicum, multis rebus fictis exornatur. In libris vero sacris fictioni non est locus. Liber Job formam quidem epicam vel dramaticam (dialogicam) et Canticum canticorum dramaticam exhibet, minime tamen poëmati, nec epico nec dramatico, adnumerari possunt.

2. Quoad formam poësis Hebraica, sicut aliorum populorum, a prosa variis notis differt, nam *a)* non evitat tantum orationem solutam, sed et utitur quodam proprio et exquisito dicendi genere, iuxta euphoniae principia, amat voces novas, artificiosas verborum structuras, locutiones figuratas et metaphoras, a rebus naturalibus et vita quotidiana desumptas[1]), antitheses, similitudines aliaque styli poëtici ornamenta. *b)* Distinguitur quidem in poësi Hebraica certus rhythmus, utique diversus a rhythmo aliorum populorum[2]), praevalet tamen cogitatio, idea, quae non simpliciter, sed simul in forma externa rhythmica, nempe apta membrorum (seu versuum) compositione exprimitur, quae parallelismus membrorum[3]) vocatur.

[1]) A. Wünsche, Bildersprache d. A. T., L. 1906; Schönheit d. Bibel, L. 1906.

[2]) Poësis Hebraica non innititur syllabarum quantitate, qua utuntur Graeci et Latini. Consonantia finalis (Reim) saepe quidem (Gn 4, 23; Jdc 14, 18; Prov 11, 2; Job 10, 10; 11, 17; Is 5, 7 etc.) occurrit, non tamen ad characteres poësis Hebraicae pertinet (cf. J. G. Sommer, Bibl. Abhandlungen, Bonn 1846, I 85—92). Idem dicendum de assonantia syllabarum in media sententia (Ps 124; Thr 5), de paronomasiis (Gn 4, 25; 9, 27; Is 33, 1; Mich 1, 10; cf. J. M. Cassanowicz, Paronomsia in the Old Testament, Bo. 1894; H. Reckendorf, Über Paronomasie in den semitischen Sprachen, Gi. 1909), de alliteratione, i. e. consonantia vocum quoad consonantes initiales (Is 5, 7; 21, 2) et de annominatione, i. e. voces similiter sonantes iuxta ponuntur (Is 7, 9), quae omnes euphoniae tantum inserviunt. — H. Grimme, Durchgereimte Gedichte im A. T., Vom Münch. Gelehrten-Kongreß (B St VI 1—2), Fr. 1901, 36—59.

[3]) Hic parallelismus membrorum invenitur etiam in carminibus antiquis Aegyptiorum (cf. Brugsch, Hieroglyph. Grammatik, L. 1872, 97) et Babyloniorum (A. H. Sayce, Babyl. Literatur, dtsch. v. K. Friederici, L. 1878, 34). Ceterum quoad formam poësis Hebraea in multis cum poësi Babyloniorum et Aegyptiorum convenit (cf. Greßmann, Ungnad u. Ranke, Altorientalische Texte u. Bilder zum A. T., Tü. 1909; Jastrow, Die Religion Babyloniens u. Assyriens I 392 ss.; II 1 ss.; H. Zimmern, Babylonische Hymnen u. Gebete in Auswahl [A O VII 3], L. 1905 et [A O XIII 1] 1911; J. Hehn, Hymnen u. Gebete an Marduk, L. 1905; E. G. Perry, Hymnen u. Gebete an Sin, L. 1907; A. Schollmeyer, Sumerisch-babylonische Hymnen u. Gebete an Šamaš, Pad. 1912).

3. Parallelismus membrorum vel sententiarum rhythmus in eo consistit, quod sententia aliqua non simpliciter effertur, sed in suas

partes distribuitur, ita ut singula eiusdem membra certo modo sibi respondeant. Distinguitur enim parallelismus membrorum ratione argumenti triplex: *a)* synonymus[1]), si eadem sententia aliis tantum verbis synonymis exprimitur, ut in priori membro proposita in sequenti ita repetatur, ut res rebus, verba verbis respondeant talique modo saepe sententia augeatur et clarior reddatur. Si singuli stichi, una alterave voce excepta, verbotenus consentiunt, vocatur parallelismus identicus[2]). Plerumque parall. synonymus duos stichos habet, sed saepe etiam tres vel quatuor vel plures habere potest. Quae quum fiunt, bini stichi arctius cohaerere solent. *b)* Antitheticus[3]), si membrum membro (v. g. virtutibus vitia) opponitur, praeprimis in Proverbiis Salomonis et Ecclesiastico obvius. Parall. antitheticus ad distichon restringitur. *c)* Syntheticus[4]), si sententia unius membri in sequenti continuatur, magis evolvitur, firmatur aut comparatione proponitur. Parallelismo membrorum innititur responsio, i. e. stichi diversarum stropharum sive quoad verba sive quoad sensum sibi respondent (responsio verbalis et realis)[5]).

[1]) *Mittat tibi auxilium de sancto,*
Et de Sion tueatur te (Ps 19, 3).

[2]) *Quia nocte vastata est Ar Moab, conticuit;*
Quia nocte vastatus est murus (Hebr. Kir) *Moab, conticuit* (Is 15, 1).

[3]) *Opus iusti ad vitam,*
Fructus autem impii ad peccatum (Prov 10, 16).

[4]) *Docebo iniquos vias tuas,*
Et impii ad te convertentur (Ps 50, 15).

[5]) *Numquid rugiet leo in saltu, nisi habuerit praedam?*
Numquid dabit catulus leonis vocem [de cubili suo], nisi aliquid apprehenderit?
Numquid cadet avis in laqueum terrae absque aucupe?
Numquid auferetur laqueus de terra antequam quid ceperit?
Leo rugiet, quis non timebit?
Dominus Deus locutus est, quis non prophetabit? (Am 3, 4. 5. 8).

4. Omnia fere carmina in strophas sive maiores sive minores separari possunt, quarum singulae singulas cogitationes aut sententias, per versus decurrentes, continent et sic cognosci possunt. Accedunt signa externa stropharum: concatenatio (Verkettung), i. e. secunda stropha iisdem vel similibus verbis incipit ac prima finitur; inclusio (Einschließung), i. e. in primo et ultimo sticho unius strophae similes voces occurrunt. Inclusione strophae separantur, concatenatione vero coniunguntur. Inclusio et concatenatio e responsione procedunt. Porro strophae repetito versu primo vel ultimo i. e. versu intercalari (v. g. Ps 41, 6. 12; Is 9, 12. 17. 21), aliisve signis (v. g. Selâ) indicantur.

Probabiliter divisio haec (in Psalmis praecipue) facta est ideo, ut cantando, musicâ concomitante, inservirent. Sicut singuli stichi, ita etiam singulae strophae nonnunquam synonyme vel antithetice vel synthetice sibi respondent, qua de causa de parallelismo stropharum synonymo, antithetico, synthetico loqui possumus[1]).

[1]) Cf. P. Szczygiel, Der Parallelismus stropharum, B Z XI (1913) 10—17; 129—142.

5. Utrum Hebraei in carminibus suis forma metrica usi fuerint necne, gravis orta est quaestio.

Varia systemata de hac re a viris doctis inventa recensentur a N. Schlögl, De re metrica 13ss.; Döller, op. cit. 10ss.; J. Ecker, op. cit. 122*ss.; W. H. Cobb, A Criticism of Systems of Hebrew Metre, O. 1905.

Quoad rem metricam biblicam Hebraeorum viri docti in dies magis consentiunt eam non tantum accentui, sed etiam quantitati syllabarum inniti. Generatim accentus primarius verborum singulorum simul accentus metricus est, nisi impediatur accentu primario alterius verbi cum ipso immediate concurrente, quo in casu iam in prosaico sermone alteruter accentus cessat (nesîgâ). Utrum vero accentus secundarius alicuius verbi longioris fiat accentus metricus nec ne, tam a numero quam a quantitate syllabarum dependet, quae inter continuos accentus primarios inveniuntur. Distinguuntur versus binarum, quaternarum et quinternariarum sublationum. Versus ternarum sublationum non sunt nisi tetrametri catalectici. Numerus syllabarum accentu carentium inter duas accentuatas variare (1—4) potest.

6. Sunt tandem carmina alphabetica[1]), quorum versus aut versuum membra a literis iuxta ordinem alphabeti Hebraici incipiunt, et quidem ita, ut aut singuli versus (Ps [Heb.] 25; 34; 145; Prov 31, 10—31; Thr 1; 2; 4), aut terni (Thr 3), aut octoni (Ps 119), aut singula versus membra (Ps 111; 112) iuxta hunc ordinem alphabeti exordiantur. Carmina alphabetizantia, quae 22 tantum versibus vel stichis constant, sunt v. g. Ps 33; 103; Thr 5. Haec forma non tam poëtici artificii ostentatio est, nec memoriae sublevandae inserviebat, quam ideo adhibebatur, ut carmina, quorum copia rerum non facile exhauriri poterat, saltem forma externa, nempe decurrendo ordinem alphabeticum, absolverentur, vel ut thema integrum ab initio usque ad finem tractari insinuaretur.

[1]) Cf. Sommer, l. c. 93—182.

7. Poësis Hebraica tres periodos percurrebat: *a)* primo florebat poësis lyrica a Mose usque Davidem, *b)* didactica tempore Salomonis, et *c)* prophetica, quae nonnisi ob formae similitudinem poësis vocari posset, post Salomonem.

Ad a) Vestigia antiquissima formae lyricae poësis sunt: verba Adae (Gn 2, 23). Lamechi (4, 23 s.), verba Noe (9, 25—27), benedictio Melchisedechi (14, 19 s.), verba ad Rebeccam (24, 60), bene-

dictio Isaaci (27, 27—29; 39 s.), Jacob moribundi benedictiones (48, 15 s.; 49, 1 ss.), cantica tria Mosis (Ex 15, 1—21; Dt 32; 33), verba Bileami (Nm 23—24), cantica Deborae (Jdc 5) et Annae (1 Sm 2). Praeterea huc spectant aenigma (Jdc 14, 14. 18), fabula in oratione soluta (Jdc 9, 8 s.), parabola (2 Sm 12, 1 ss.). Poëta lyricus celeberrimus David exstitit, psaltes egregius Domini, qui in Psalmis suis culmen poësis lyricae est adeptus, cui adnumeranda sunt carmina alia (2 Sm 1, 18—27; 3, 33 s.; 22, 1—51; 23, 1—7) ab ipso concepta. Eum secuti sunt alii psalmistae coaevi et posteri. Ad poësim lyricam tandem pertinent Threni, Canticum canticorum, aliaque fragmenta Is 38, 10—20; Jon 2, 3—10; Hab 3; Dn 3, 52—90.

Ad b) Salomon poësim didacticam, philosophiam (studium sapientiae חָכְמָה eamque sacram) quam maxime coluit huiusque auctor est; aevum enim ipsius pacificum studiis his valde favebat. Deposita autem est sapientia illa didactica et religiosa praeprimis in Proverbiis, Ecclesiaste, dein in libro Job, Psalmis sapientialibus, Ecclesiastico et libro Sapientiae.

Philosophia Hebraeorum erat theosophia seu theoria, totam vitam iuxta normam legis divinae instituendi ad felicitatem terrestrem et aeternam adipiscendam; ergo plane sacra, religiosa, practica, minus speculativa, quae ceteroquin tempore postexsilico, influxu philosophiae Graecae, magis evolvebatur. Deus igitur origo et fons huius sapientiae erat. Forma eiusdem erat gnomica (didactica). Tali modo philosophia haec Hebraeorum ab illa gentium distincta erat. De chokmâ cf. A. Hudal, Die religiösen u. sittlichen Lehren des Spruchbuches, Rom 1914, 54—162. Ideo praeter sacerdotes et prophetas mentio fit sapientum (חֲכָמִים Jer 18, 18; Ez 7, 26; Prov 1, 6; 13, 20), qui, Salomonem secuti, theosophiae operam navabant, vix vero ordinem specialem — saltem non ante exsilium Babylonicum — constituebant. W. Frankenberg (Die Sprüche, Gö. 1898, 7) vero habet חָכָם (= *sapiens*) = סוֹפֵר (= *scriba*) et σοφοί in Sir = γραμματεῖς.

Ad c) Genus poësis Hebraicae propheticum, in quantum ita loqui fas est, summum florem attigit Ezechia regnante in Isaia; aevo illo etiam nonnulla carmina lyrica oriebantur.

§ 47. Psalterium

J. H. Kurtz, Zur Theologie der Psalmen, Dorpat 1865; F. Gieseprecht, Über die Abfassungszeit der Ps., Z A W I (1881) 276 ss.; F. Baethgen, Der textkritische Wert d. alt. Übersetzungen zu d. Ps., Jahrbücher für protest. Theol., L. VIII (1882) 405—459, 593—667; W. Staerk, Zur Kritik der Psalmenüberschriften, Z A W XII (1892) 91—151; Die Gottlosen in den Psalmen, Th St Kr LXX (1897) 449—488; B. Stade, Die messianische Hoffnung im Psalter, Z Th K II (1892) 369 ss.; J. K. Zenner, Die Chorgesänge im Buche der Psalmen, Fr. 1896; B. Jacob, Beiträge zu einer Einleit. in d. Ps., Z A W XVI (1896) 129—181, 265—291; XVII (1897) 48 ss., 263 ss.; XX (1900) 49 ss.: J. Koeberle, Die Tempelsänger im

A. T., Erl. 1899; A. Büchler, Zur Geschichte der Tempelmusik u. der Tempelpsalmen, Z A W XIX (1899) 96 ss., 329 ss.; XX (1900) 97 ss.; J. C. Matthes, Die Psalmen u. d. Tempeldienst, Z A W XXII (1902) 65 ss.; A. Kaminka, Altarmenische Psalmenüberschriften, Z A W XXII (1902) 121—128; H. Grimme, Psalmenprobleme, Fr. 1902; J. W. Thirtle, Titles of the Psalms², Lo. 1904; S. Minocchi, Storia dei salmi, Florenz 1905; W. O. E. Oesterley, Life, Death ad Immortality, Studies in the Psalms, Lo. 1911; Fr. Steinmetzer, Babylonische Parallelen zu d. Fluchpsalmen, B Z X (1912) 133—142, 363—369. — G. Beer, Individual- u. Gemeindepsalmen, Mrb. 1894; F. Coblenz, Über das betende Ich i. d. Ps., Frk. 1897; H. Roy, Die Volksgemeinde u. d. Gemeinde der Frommen im Psalter (Progr.), Gnadenfeld 1897; D. Leimdörfer, Das Psalter-Ego in d. Ps., Hbg. 1898; Th. Engert, Der betende Gerechte d. Ps., Wü. 1902; E. Balla, Das Ich der Ps., Gö. 1912; A. Ehrlich, Randgl. z. hebr. B. VI. Ps, Prov, Job, L. 1913.

Commentarii a) cathol. P. Schegg (M.² 1857), A. Rohling (Mstr. 1871), M. Mlčoch (Ol. 1890), F. Raffl (Fr. 1892), J. Ecker (Tr. 1903), M. Wolter (Fr.³ 1904—1907), Minocchi (Fl.² 1905), Hoberg (Fr.² 1906), Ceulemans (Mecheln 1906), J. K. Zenner-H. Wiesmann (Mstr. 1906—1907), J. Niglutsch (Trient⁴ 1910), N. Schlögl (Gr. 1911), J. Knabenbauer (P. 1912), V. Thalhofer-F. Wutz (R.⁸ 1914), J. Bonaccorsi (Fl. 1914), Prinz Max Herzog von Sachsen (R. u. Rom 1914), F. Jetzinger (R. u. Rom 1917), A. Schulte (Pad.² 1917); *b)* acath. J. Olshausen (L. 1853), F. Hitzig (Heid.² 1863—1865), H. Graetz (Br. 1882), H. Hupfeld-W. Nowack (Go.³ 1888), Fr. Delitzsch (L.⁵ 1894), B. Duhm (Fr. 1899), H. Kessler (M.² 1899), Cheyne (Lo.² 1903), F. Baethgen (Gö.³ 1904), A. B. Ehrlich (B. 1905), E. G. Briggs (Ed. 1906—1907), R. Kittel (L. 1914).

1. Psalterium vel liber Psalmorum est collectio 150 canticorum religiosorum, quae Hebraei in laudem Dei, instrumentis musicis concomitantibus, decantabant. Etiamsi Psalterium liber precationum secundi templi sit, ut plerique tenent, exinde minime sequitur omnes Psalmos in hunc finem compositos esse, ergo postexsilicos esse, ut Wellhausen, Stade etc. putarunt.

Psalmi collecti vocantur סֵפֶר תְּהִלִּים vel תְּהִלִּים, abbrev. תִּלִּים; specialiter vero psalmus est מִזְמוֹר (et quidem 56 Psalmi) i. e. canticum, quod instrumentis musicis concomitantibus cantabatur; correspondet Graece ψαλμός (a ψάλλειν) et ψαλτήριον (proprie *fides*), unde vocabula Latina Psalmus et Psalterium formata sunt, vel שִׁיר (LXX ᾠδή, Vulg. *canticum*), quae vox plerumque cum מִזְמוֹר coniuncta est e. g. Ps 48 (Vulg. 47), sed et separata occurrit Ps 46 (45). Alia nomina sunt: מִכְתָּם (στηλογραφία, *tituli inscriptio*) i. e. carmen absconditum (Ps 16 [15]); שִׁגָּיוֹן carmen elegicum (Ps 7); תְּפִלָּה (προσευχή, *oratio*) canticum deprecatorium (17 [16]); מַשְׂכִּיל (σύνεσις, *psalmus intellectus*) carmen didacticum (32 [31]); תְּהִלָּה *hymnus* (Ps 145).

2. Liber Psalmorum successive exortus est; constat enim ex quinque collectionibus, quae quinque libris Mosis respondent. Auctor verborum in fine libri secundi (71 [72]), 20: *Defecerunt laudes David filii Jesse* nondum novit ultimos libros cum Psalmis Davidicis. Numeri Psalmis praefixi non spectant ad tempus exarationis, sed collectionis.

LXX hanc divisionem in 5 libros iam invenit. *a)* 1—40; *b)* 41—71; *c)* 72—88; *d)* 89—105 et *e)* 106—150; quatuor priores libri doxologiis *(fiat, fiat)* clauduntur[1]). Ps 150 non habet specialem doxologiam, quia ipse totus Psalmus doxologia est. Discrepat autem ratio numerandi in Vulgata et LXX a textu Hebraico; illi enim Psalmos 9 et 10, 114 et 115 Hebraicos in singulos coniunxerunt, attamen Ps 116 et 147 in binos separarunt, ita ut numerus 150 Psalmorum rursus compleretur[2]).

[1]) Qualis ratio in disponendis Psalmis fuerit, ignoratur. Secundum ordinem historiae non sunt descripti. Nonnunquam Psalmi ratione habita eiusdem argumenti (Ps Heb. 46—48, 59—100, 146—150), vel melodiae (Ps 57—59), vel auctoris, resp. chori Levitarum, cui illi Ps ad cantum traditi sunt (73—83), vel collectionis ac scopi (Ps 120—133) coniungebantur. In Psalmis nomen Jahve praedominatur exceptis Ps 42—83 (Hebr.), in quibus Elohim 206, Jahve 43 vicibus legitur. In ceteris Psalmis Jahve 640, Elohim 29 vicibus occurrit. Quae variatio in nomine Dei non magni habenda est, ut patet ex eo, quod Ps 14 et 15 (Hebr.) sibi respondentes in nomine Dei differunt (cf. K. Budde, Geschichte der althebr. Literatur 249). Psalmus primus est introductio vel inscriptio generalis totius Psalterii, et quasi summam theologicam Psalmorum continet.

[2]) Textus Hebraicus — LXX et Vulgata

Textus Hebraicus	LXX et Vulgata
Ps 1—8	1—8
9 et 10	9
11—113	10—112
114 et 115	113
116	114 et 115
117—146	116—145
147	146 et 147
148—150	148—150

Talmud 147 Psalmos respondentes 147 annis Jacobi numerat, contrahit enim Ps 1 et 2, 42 et 43, 116 et 117 in singulos. Hodiernus numerus 150 electus esse videtur ratione pericoparum Torae.

3. Praecipuus auctor Psalterii est David[1]), cui iam tituli Psalmorum Hebraici 73 Psalmos adscribunt. Salomoni attribuuntur Ps 71 (Heb. 72) et 126 (127); Mosi Ps 89 (90). Asapho Levitae, principi cantorum laudantium Deum et prophetae, tribuuntur Psalmi 12, sc.: Ps 49. 72—82, filiis Core (Corach), cantoribus leviticis, Psalmi decem: 41. 43—48. 83. 84. 86, Emano Psalmus 87 et Ethano (cantoribus leviticis sapientiâ praeclaris) Psalmus 88. Attamen utrum Psalmi his ut auctoribus an tantum ut magistris tribuantur, qui numeris chori canentibus praeerant, non constat. Nonnuli e Psalmis anonymis[2]) vel orphanis (Talmud) i. e. titulo destitutis (in textu Hebraeo 50, LXX 33, Vulg. 35) tum tempori Davidico, tum ante- et postexsilico aevo tribuendi sunt. Utrum Psalmi e tempore Machabaeorum[3]) e. g. 43. 73. 78. 82. 109 in Psalterium nostrum recepti sint, inter exegetas disputatur.

[1]) Talmud, Augustinus, Chrysostomus, Ambrosius, Theodoretus, Thomas et alii Davidem omnium Psalmorum auctorem habent, et Psalmos nonnullos a Davide aliis titulis inscriptos esse putant, ut ab Asaph et Corachitis decantarentur — contra quos Hippolytus (Ps 1), Hilarius (Prol. Ps 2): *Absurdum est, Psalmos David cognominare, quum tot auctores eorum ipsis inscriptionem titulis edantur.* Eusebius, Athanasius, Hieronymus et multi recentiores docent Psalmorum auctores esse illos, quorum nomina in titulis leguntur. Poterat autem collectio Psalmorum (inde a concilio Tridentino) recte nominari Psalterium Davidicum, quia David maiorem Psalmorum partem conscripsit (a potiori fit denominatio), et aliis, ut eos conscriberent, auctor exstitit (col. Lc 20, 42). Inscriptiones praeterea in LXX et Vulgata Davidi auctori adhuc tribuunt 12 Psalmos (32. 66. 70. 92—98. 103. 136); tandem ex aliis locis s. Scripturae patet, plures anonymos Psalmos etiam esse Davidis v. g. 2 (Act 4, 25), ita ut ca. 75–80 Psalmi ab eo compositi esse censeantur (Niglutsch, l. c. 5). Secundum Schlögl (Psalmen XXII) certe 72, fortasse 102 Psalmi a Davide conscripti sunt. Multi vero protestantes (De Wette, Vatke, Lengerke, Kuenen, Reuß [Geschichte der heil. Schriften A. T.[2], Brsch. 1890, 198]) omnes vel fere omnes Psalmos Davidicos in dubium vocant. Secundum decretum commissionis biblicae de auctoribus et de tempore compositionis Psalmorum de die 1. Mai 1910 »prudenter denegari« non potest »praecipuum Psalterii carminum Davidem esse auctorem, vel contra affirmari« non potest »pauca dumtaxat eidem regio Psalti carmina esse tribuenda, si considerentur s. Scripturae haud infrequentia testimonia circa naturalem Davidis peritiam Spiritus sancti charismate illustratam in componendis carminibus religiosis, institutiones ab ipso conditae de cantu Psalmorum liturgico, attributiones Psalmorum tum in V. T., tum in N., tum in ipsis inscriptionibus, quae Psalmi ab antiquo praefixae sunt; insuper consensus Judaeorum, patrum et doctorum ecclesiae«. »In specie denegari« non potest »Davidica origo eorum Psalmorum, qui in V. vel N. T. diserte sub Davidis nomine citantur, inter quos prae ceteris recensendi veniunt Ps 2; 15; 17; 31; 68; 109«. Ast appellationes *Psalmi David, Psalterium Davidicum* etc. non tantam vim habent, »ut Psalterii totius unicus auctor David haberi debeat«.

[2]) Hebraei, quos secuti sunt Origenes, Athanasius, Eusebius, Hilarius, Hieronymus, Psalmos anonymos eorum esse immerito putant, quorum nomina in prioribus Psalmis continentur; hoc principio adoptato Psalmi 90—99 uti 89 essent Mosis; ast Ps 94 v. g. (Heb 4, 7) Davidi adscribitur.

[3]) Praeeuntibus Rudinger (XVI. saec.) et Venema (XVIII. saec.) recenter multi protestantes (Hitzig, Olshausen, Lengerke, Duhm, Wellhausen) nonnullos Psalmos (43 [44]; 73 [74]; 78 [79]; 82 [83]) in tempora Machabaeorum reponunt. Attamen, ut ipsi protestantes v. g. Sellin (Einleitung 126) concedunt, usque nunc nullus Psalmus Machabaeus certe demonstratus est (cf. etiam Himpel, Th Q LII [1870] 403—473; E. Gooßens, Die Frage nach makkabäischen Psalmen, Mstr. 1914). Secundum citatum decretum commissionis pontificiae de re biblica »sententia eorum inter recentiores scriptorum, qui indiciis dumtaxat internis innixi vel minus recta sacri textus interpretatione demonstrare conati sunt non paucos esse Psalmos post tempora Esdrae et Nehemiae, quinimo aevo Machabaeorum, compositos, probabiliter sustineri« non potest.

4. Tituli seu inscriptiones Psalmorum plerumque nomen auctoris vel choragi cuiusdam indicant, nonnulli etiam alia annexa habent, qui-

bus indicantur occasio, vel argumentum, dies, melodia et instrumenta, quibus decantandus est Psalmus[1]). Nonnulli Psalmi in versione LXX et Vulgata titulis sunt insigniti, qui his carent in textu Hebraico; immo in Vulgata quandoque brevia additamenta titulis textus Hebraici adiecta sunt, quae partim a patribus et scriptoribus ecclesiasticis reiiciuntur[2]). Utrum inscriptiones Psalmorum ipsis auctoribus an aliis personis v. g. collectoribus adscribendi sint, valde disputatur. Plerique eas non habent authenticas[3]). Nonnunquam dubitatur, utrum quaedam nota pertineat ad finem praecedentis an ad initium sequentis Psalmi.

[1]) Sic v. g. Ps 29: *Psalmus cantici in dedicatione domus David.* Ps 37: *in rememorationem de sabbato.* Ps 91: *in die sabbati.* Ps 99: *in confessione.* Tituli Ps 22 (Hebr.) *secundum cervam aurorae*; Ps (Hebr.) 45. 69. 80: *secundum lilia*; Ps 56 (Hebr.): *secundum columbam remotarum terebintharum(?)*; Ps 60 (Hebr.): *secundum lilium testimonii* videntur melodiam cuiusdam carminis, quod illis verbis incipit, indicare. Ps 6. 12: עַל־הַשְּׁמִינִית *(pro octava)* verisimiliter vocis genus notat. Instrumenta vero, quibus concomitantibus Psalmi decantandi sunt, notant tituli Ps 4. 6. 54. 55. 61. 67. 76 (Hebr.): בִּנְגִינוֹת *(cum instrumentis pulsatileibus)*; Ps 8. 81. 84: עַל־הַגִּתִּית instrumentum musicum aut melodiam e Gath indicat; Kittel (Psalmen 299) vero ob versionem ὑπὲρ τῶν ληνῶν (LXX), *pro torcularibus* (Vulg.) intelligit carmen simile illis, quae in prelo premendo cantabantur. Porro Ps 53. 88 (Hebr.): עַל־מָחֲלַת instrumentum musicum aut melodiam significare videtur. Nonnunquam nota liturgica in fine Psalmi pertinet ad Psalmum sequentem, v. g. עַל־מוּת in fine Ps 48, in quo plerique vident notitiam musicam, pertinet ad Ps 49, cuius argumentum indicat: עַל(הַ)מָּוֻת = *de morte* (cf. H. Torczyner, W Z K M XXIX [1915] 59). — Obscurum est vocabulum, 53ies occurrens, למנצח, quod textus masorethicus legit לַמְנַצֵּחַ i. e. *praefecto musices* sc. tradendus, ut in liturgia decantetur; vel potius praefecto musices proprius; nos in lingua Germanica diceremus: »Die Partitur des Kapellmeisters« (Budde l. c. 271). Hieronymus ipse vertit: *victori* = chorago (?), Theodotion: εἰς τὸ νῖκος = pro mutua concertatione chororum (?) (Niglutsch, l. c. 32). LXX autem vertit εἰς τὸ τέλος = לַמְנַצֵּחַ, Vulg.: *in finem*, i. e. Psalmus, qui in fine liturgiae est decantandus. Ceterum εἰς τὸ τέλος etiam significare potest: ad liturgiam sacram. Vox סֶלָה, 71ies in 39 Psalmis et quidem semper in medio vel in fine textus obvia, varie a variis explicatur (LXX: διάψαλμα, Theodoretus: εἰς τέλος, Hieronymus: *semper*) et in Vulgata plane omittitur, est probabiliter notula musica vel pausatio, Psalmo recitando inserviens, tanquam signum, nunc cantorem in verbis Psalmi decantandis paululum quiescere et silere, et cantum fidium interponere, vel transitus ex »piano in forte« (maiori voce), aut contra secundum Schlögl (l. c. XXVI), qui סֶלָה legit, »piano« indigitabatur vel actiones benedictionis vel adorationis certis locis liturgiae faciendae indicabantur; cf. e. g. signum per tintinnabulum datum in sacrificio missae (Budde, l. c. 271). R. Stieb (Sela u. diapsalma, N k Z XXIV [1913] 666—679) Selâ explicat cum voce *sursum*! i. e. oculus moneri dicitur ascendere, ut ille versus iterum cantetur. Quae explicationes non excluderent, quod Selâ simul strophas indicet. Sic Zenner (Die Chorgesänge im Buche d. Ps. 19 ss.) comprobat vocem Selâ designare finem strophae a choro quodam canendae, et indicare sequentem stropham ab alio choro esse pronuntiandam. Cf. Sommer, l. c. 1—84; Schlögl, De re metr. 10; Zapletal, Alttest. 139—157.

[2]) V. g. ad Ps 64 (Hebr. 65) addit Vulgata: *Canticum Hieremiae et Ezechielis populo transmigrationis, cum inciperent exire,* quae verba reiicit Theodoretus. Ad Ps 136 (137) addit: *David, Hieremiae*; ad Ps 145 (146): *Aggaei et Zachariae*, quae reiicit Hilarius (Prol. in Ps 2).

[3]) Secundum citatum decretum commissionis biblicae de die 1. Maii 1910 »ex concordantia textus Hebraici cum Graeco textu Alexandrino aliisque vetustis versionibus argui iure potest, titulos Psalmorum Hebraico textui praefixos antiquiores esse versione sic dicta LXX virorum; ac proinde si non directe ab auctoribus ipsis Psalmorum, a vetusta saltem Judaica traditione derivasse«. »Praedicti Psalmorum tituli, Judaicae traditionis testes, quando nulla ratio gravis est contra eorum genuitatem, prudenter« non possunt »in dubium vocari«.

5. Unusquisque Psalmus proprium quidem argumentum habet, illud tamen omnibus est commune, ut Deum omnipotentem celebrent, animam a peccatis dehortentur, ad pietatem excitent, et omnium praecipue desiderium foveant, ut anima Deo uniatur, in Deo veluti liquescat[1]). Hinc Psalmi sunt:

a) Hymni, quibus laudes perfectionis divinae, et quidem potentia, bonitas, misericordia etc. celebrantur, et gratiarum actiones ei offeruntur [2]).

b) Deprecatorii, qui preces et orationes fundunt, et elegici in quibus querelae de miseriis communibus et specialibus fiunt ac misericordia divina imploratur[3]); melius consolatorii vocantur. Pertinent huc Psalmi poenitentiales[4]) et imprecatorii[5]).

c) Didactici aut sapientiales, qui doctrinas morales explicant atque timorem Dei tanquam fontem sapientiae decantant (1. 110. 111. 118. 124. 126. 127).

d) Historici seu nationales, in quibus beneficia, populo inde a patriarchis divinitus collata, recensentur et Israelitae ad observationem legis monentur [6]).

e) Cantica graduum (הַמַּעֲלוֹת *ascensionum*) 15: Psalmi 119—133, quae probabiliter (col. Ps 121, 4; Is 30, 29) tempore festorum et peregrinationum Hierosolymam a peregrinantibus in itinere cantabantur (Wallfahrtslieder) cf. Ex 34, 24 et מַעֲלֵה = *ascensio*, imprimis = peregrinatio Hierosolymam. Secundum alios isti Psalmi in gradibus inter atrium virorum et mulierum decantabantur, quae sententia vero innititur falsa expositione loci Middot II 5. Alii eos habent Psalmos Judaeorum ex exsilio revertentium (cf. Esr 7, 9). Secundum alios denique intelligendi sunt Psalmi, qui rhythum quasi gradatim exhibent, cum sc. sequens versus vel stichus partem praecedentis repetat (cf. 120 [121], 1 ss.; 121 [122], 2 ss.; 122 [123], 3 s.; 123 [124], 1. 2. 4. 5. 7; 125 [126], 2 s.; 128 [129], 1 s.)[7]).

f) Prophetici, et si speciatim de Christo eiusque regno agunt, messiani[5]) (cf. Lc 24, 44), qui sunt aut α) mediate, indirecte vel typico-messiani, si de Christo vaticinantur in sensu typico, i. e. talia continent, quae ad literam ad Davidem vel aliam personam V. T. spectant, et mediate ad Christum diriguntur, quatenus persona illa typum Christi gessit (e. g. Ps 8. 34. 39 etc.), aut β) immediate, directe, seu exclusive messiani, si literaliter ad Christum eiusque ecclesiam referuntur: Ps 2 (de victoria Messiae regis), 109 (simulque de eius sacerdotio), 21 (de passione), 15 (de resurrectione et gloria eius), 71 (de regno Messiae aeterno et pace perpetua) et 44 (de Christo eiusque ecclesia tractantes).

[1]) Cf. Ps 62, 2: *Sitivit in te anima mea;* 33, 9: *Gustate et videte, quoniam suavis est Dominus;* 72, 25: *Quid enim mihi est in coelo, et a te quid volui super terram?* etc. Psalmi Davidis praeterea cum vitae eius circumstantiis in nexu intimo sunt, ita ut historia inde illustretur.

[2]) Sunt iterum varii generis: aut maiestas divina generatim (32. 95. 97. 99. 102. 112. 116. 133. 144. 150), aut potentia Dei in mundo visibili se manifestans celebratur (8. 18. 28. 92. 103. 148), aut Deo grates rependuntur pro ereptione e peccatis (31), e publicis necessitatibus (9. 17. 20. 45—47. 64—67. 75. 96. 106. 117. 123. 128. 137. 145. 147), vel e specialibus miseriis et passionibus (30. 40. 56. 114).

[3]) Sic imploratur auxilium Dei, ut liberet a peccati culpa (24. 37. 38. 129), a specialibus miseriis et angustiis (3. 5. 7. 11. 12. 16. 25—27. 34. 53—55 etc.), vel a necessitate communi (10. 43. 59. 70. 78. 79. 82. 84. 89. 93. 103 etc.). Spes, fiducia in Deum consolatorem et liberatorem exprimuntur in Ps 4. 10. 23. 31. 41. 62—64. 75. 77. 91. 120. 131.

[4]) Psalmorum poenitentialium, in quibus anima de peccatis commissis dolet veniamque precatur, plures exstant in Psalterio, usu autem ecclesiae antiquo septem tantum sunt recepti: Ps 6. 31. 37. 50. 101. 129. 142, qui docente Origene (Hom. 2 in Lv) septem modis, quibus Deus misericors peccata remittit respondent (cf. aspersionem leprosi septies factam; Naaman septies in Jordane se lavat 2 Rg 5, 14). De relatione Psalmorum ad similes hymnos Babylonicos (et Aegyptios), ut eos J. A. Knudtzon (Assyrische Gebete an den Sonnengott, L. 1893), J. Böllenrücher (Gebete u. Hymnen an Nergal, L. 1904), J. Hehn (Hymnen u. Gebete an Marduk, L. 1905), M. Jastrow (D. Rel. Babyl. u. Assyr., Gi. 1905—12, I 393—552; II 1—137), E. G. Perry (Hymnen u. Gebete an Sin, L. 1907), H. Zimmern (Babyl. Hymnen u. Gebete. I. Auswahl [A O VII 3], L. 1905; II. Ausw. [A O XIII 1], 1911), A. Schollmeyer (Sumerisch-babyl. Hymnen u. Gebete an Šamaš, Pa. 1912) et A. Erman (Ägypt. Rel.[2], B. 1909, 79 ss.), A. Ungnad et H. Ranke apud H. Greßmann (Altorient. Texte u. Bilder, Tü. 1909, I 80 ss., 189 ss.) ediderunt cf. H. Bahr, Die babyl. Bußpsalmen u. das A. T., L. 1903; Eberharter, Th Q XCI (1909) 1 ss.

[5]) Psalmi imprecatorii seu maledictorii (34. 51. 53. 54. 57. 58. 108. 136), in quibus vindicta divina et infausta omnia super inimicos regni divini et singulos eorum duces exposcuntur, vario modo explicantur. Ut multi tenent, partim ex ingenio imperfecto V. T. explicandi sunt, quamvis et in N. T. (2 Tim 4, 14; Act 8, 20; 23, 3 etc.) similes expressiones non plane desint. Accedit, quod *a)* imprecatio non ad personas (inimicos) in concreto, sed ad hostes nationales (Ps 136 v. g. ad Edom, Babel), ad charac-

terem hostilem eorum in abstracto (peccata, scelera) referuntur, etenim lex Mosaica (Ex 23, 4; Lv 19, 18. 34) et libri ss. V. T. (Prov 24, 17; 25, 21 s.; Job 31, 29) etiam inimicum diligendum esse statuunt, quia *praeceptum dilectionis inimicorum est legis naturae* (Thom.). — *b)* Imprecatio hostium semper theocratiam simul respiciebat, quae ab inimicis illis eorumque agendi ratione laedebatur, ideoque non ex libidine personalis vindictae, sed ex amore iustitiae, ex dolore de honore divino violato procedebat (cf. Ps 139, 21), et intelligenda est conditionalis, h. e. ut mali male pereant, nisi resipiscant. Tales imprecationes etiam salutares erant, utpote quibus improbi terrore percellebantur, probi in virtute confirmabantur, gloria divina promovebatur, itaque victoria ac status regni divini perfectus efficiebatur. — *c)* Psaltes imprecans saepe non ipse in persona est laesus, sed personam idealem iusti iniuste patientis gerebat. — *d)* Porro istae imprecationes non sunt ubique exsecrationes proprie tales, sed sub exsecrationis specie verae praedictiones et vaticinia, quibus ira divina impoenitentibus annuntiatur. Ita Chrysostomus, Theodoretus, Augustinus. — Tandem *e)* Psalmi huiusmodi antidotum contra idololatriam nimiamque huius indulgentiam et tolerantiam exstiterunt. *f)* Ut comparatio cum exsecrationibus Babyloniorum in lapidibus terminalibus ostendit, istae exsecrationes non verbotenus intelligendae sunt, nam nonnunquam in eadem formula exsecrationes proferuntur, quae se invicem excludunt (cf. Ps 59, 12 et 14). Poëta tantum dicere vult: Deus puniat inimicos! Omnia alia est poëticus vestitus orationis (cf. Steinmetzer, l. c. 364). — *g)* Nonnulli ut Kennicott, Lowth, Michaelis, Graetz, Zorell (Z k Th XXXVII [1913] 414—421) suspicantur nonnullas exsecrationes non esse propria verba psalmistae, sed verba adversariorum, quae psalmista tacite profert. Ceterum similes exsecrationes inveniuntur etiam apud prophetas (Is 2. 9; Jer 18, 21 ss.; 20, 12; Os 9, 14). Cf. Döller, Gebet im A. T. 46—48; B. Schäfer, Liturgische Studien, R. u. Rom 1913, II 115—147.

[6]) Sunt Psalmi, in quibus Deus celebratur ob paternam ductionem populi sui (80. 93. 94. 98. 104. 113. 134. 135. 149), ob legem ei datam (18. 110) et quia Hierosolymam sedem maiestatis suae fecerat (23. 83. 86. 121. 124).

[7]) A. Schulz, De Psalmis gradualibus, Mstr. 1897; Grimme, O L Z IV (1901) 180 s.; W. Riedel, Die Stufenpsalmen, N K Z XVII (1906) 43—56; 83—105.

[8]) Criteria, e quibus character messianus eruitur, petuntur *a)* e N. T. v. g. Lc 20, 42; 24, 44; Act 13, 33; *b)* e communi fide Judaeorum et Christianorum, *c)* e materia substrata, *d)* e locis parallelis. Cf. Reinke, Mess. Psalmen, Gi. 1857; G. Mayer, Patriarch. Verheißungen und mess. Psalmen, Nördl. 1859. *e)* Secundum decretum commissionis biblicae de die 1. Maii 1910 »ex multiplici sacrorum librorum Novi Test. testimonio et unanimi patrum consensu, fatentibus etiam Judaicae gentis scriptoribus, plures agnoscendi sunt Psalmi prophetici et messianici, qui futuri Liberatoris adventum, regnum, sacerdotium, passionem, mortem et resurrectionem vaticinati sunt; ac proinde reiicienda« est »prorsus eorum sententia, qui indolem Psalmorum propheticam ac messianicam pervertentes, eadem de Christo oracula ad futuram tantum sortem populi electi praenuntiandam coarctant«.

6. Psalmi in evolvenda revelatione divina V. T., tum obiective tum subiective, maximi sunt momenti, quia *a)* complectuntur integram revelationem quoad partem dogmaticam, ethicam, et historico-theocraticam; nam doctrinae de Deo eiusque proprietatibus, de providentia et regimine mundi, de relatione hominis ad Deum, de benedictionibus et gratiis specialibus theocratiae, de peccato, imprimis de Messia magis

enucleantur et explicantur; per Psalmos messianos idea de Messia, eius divinitate atque opere evoluta est, eo magis, cum typis. i. e. substrato sacerdotii, regni ac prophetismi, superstructa sit[1]). *b)* Psalmis, qui frequenti usu ediscebantur et memoriae imprimebantur, clarior doctrinarum cognitio efficiebatur pietasque promovebatur ac confirmabatur, ita ut doctrina revelationis divinae, facta et spes in futurum Messiam popularia quasi evaserint[2]).

[1]) Ambrosius (Enar. in Ps 1 praef.): *Psalmis nobis non solum nascitur Jesus, sed etiam salutarem illam suscipit corporis passionem, quiescit, resurgit, ascendit ad coelum, sedet ad dexteram Patris.*

[2]) Cf. J. König, Theol. der Psalmen, Fr. 1857; Fr. Delitzsch, Psalmen[5], L. 1894, 52—62.

7. Psalterium esse librum canonicum et divinitus inspiratum testantur *a)* character doctrinarum et virtutum, quae in Psalmis exponuntur[1]), *b)* clara testimonia Novi Testamenti[2]). *c)* Nonnihil huc etiam usus Psalmorum liturgicus in cultu V.[3]) et N.[4]) T. facere videtur.

[1]) Praeter doctrinas superius notatas in Psalterio evolvuntur veritates, quae omnibus vitae christianae necessitatibus et indigentiis adaptari possunt. Non raro quidem promissiones terrestres urgent, quae ex ipsa lege (Dt 28, 1 ss.) et statu imperfecto V. T. explicantur, nihilominus tamen etiam alia motiva noverunt, ob quae virtus et pietas amplectendae sunt, nimirum pacem internam (Ps 4, 7; 12, 6; 30, 20), beatitudinem aeternam (1, 5 s.; 16, 15; 48, 16; 55, 13; 72, 25). Etiamsi Psalmi nonnullas imperfectiones contineant, tamen positive falsae sententiae de Deo (Ps 81 [82], 1) vel de valore sacrificiorum (39 [40]; 49 [50]; 50 [51]) desunt.

[2]) Psalmi a Christo et Apostolis tanquam Scriptura divina citantur (Mt 21, 16. 42: Mc 12, 10: Joa 10, 34: 13, 18; 17, 12; 19, 24. 28; Heb 1, 5), immo tanquam pars librorum sacrorum allegantur (Lc 24, 44), et eloquia Psalmorum tanquam vaticinia proferuntur (Joa 19, 24 col. Ps 21, 19; Act 2, 25 ss. col. Ps 15; 13, 22 col. Ps 88, 21; Heb 5, 5 col. Ps 2, 7). Christus et Pharisaei inspirationem Psalmorum directe enuntiant Mt 22, 43: *David in spiritu*; Mc 12, 36: *David dicit in Spiritu sancto.* Magistrum secuti sunt Apostoli, Judaeis praedicantes: *Oportet impleri Scripturam, quam praedixit Spiritus sanctus per os David* (Act 1, 16 col. Ps 40, 10). Heb 3, 7: *Sicut dicit Spiritus sanctus* (col. Ps 94, 8).

[3]) David constituit cantores, *qui glorificarent atque laudarent Dominum Deum Israel* (1 Par 16, 4). Similiter Ezechia (2 Par 29, 25. 30) et Josia regibus (35, 15) et tempore postexilico Psalmi in templo decantabantur (Esr 3, 10; Neh 12, 24). Nehemias insuper Psalmos uti libros prophetarum congregavit (2 Mach 2, 13) Traditione Judaica referente cum sacrificio iugi et sacrificiis eucharisticis cantus certorum Psalmorum coniungebatur. Usum liturgicum Ps 135 expresse 2 Par 5, 13. testatur. Sex Psalmi (112—117) cantabantur in neomeniis, in festis pentecostis, tabernaculorum, dedicationis templi, paschatis, dum agni mactabantur et agnus paschalis comedebatur (Mt 26, 30; Mc 14, 26). Hi Psalmi vocantur Hallel magnum (a prima voce Psalmi). Ultimum horum (117) Judaei messianum habuerunt, nam eo Christum Jerusalem ingredientem salutarunt (Mt 21, 9). — Cantica graduum probabiliter ab Israelitis ad templum peregrinantibus cantabantur. Praeterea feria I. (dominica) Ps 23, fer. II. Ps 47, fer. III. Ps 81, fer. IV. Ps 93, fer. V. Ps 80, fer. VI. Ps 92

et sabbato Ps 91 cantabantur, saltem inde ab aevo Seleucidarum; nam relationes hae talmudicae confirmantur inscriptionibus Psalmorum 23. 47. 92. 93 in LXX obviis. Serius Judaei totum Psalterium in septem pericopas diviserunt, quas singulis hebdomadae diebus recitabant. Nonnulli Psalmi 14. 19. 20. 23. 45—47. 66. 71. 75. 105. 108. 112. 115. 117. 118. 123. 133. 135. 147—150 a coetu vocibus alternantibus, litaniarum instar, cantabantur (uti Ex 15, 21; Neh 12, 27 ss.), quem morem etiam ecclesia adoptavit.

Psalmos etiam in oratione privata adhibitos esse, patet ex Is 38, 20; Jon 2. [4]) Cum synagoga plane certavit ecclesia de usu Psalmorum. Exemplum Christi magistri, qui ipse in cruce suspirans verbis Ps 21, 2 (Mt 27, 46) est usus, imitati sunt Apostoli (Eph 5, 19) et ecclesia, quae Psalmos ad cultum publicum (in sacrificio Missae, orationibus, benedictionibus) et privatum adhibuit, immo in varias diei horas (Breviarii) distribuit. Ideo merito omnes ss. patres cantica haec summis elogiis celebrarunt.

Ecclesia Graeca Psalterium ad usum liturgicum in 20 sessiones (καθίσματα) divisit, quarum singulae tres stationes (στάσεις) complectuntur.

8. Textus nonnullorum Psalmorum, quando in usum liturgicum colligebantur, varias mutationes subiit[1]); praeterea textus masorethicus multis mendis scatet, quae partim ex versionibus immediatis, praeprimis e LXX corrigenda sunt[2]).

[1]) Secundum citatum decretum commissionis biblicae sententia eorum admitti potest, »qui tenent inter Psalterii Psalmos nonnullos esse . . ., qui propter rationes liturgicas et musicales, oscitantiam amanuensium aliasve incompertas causas in plures fuerint divisi vel in unum coniuncti; itemque alios esse Psalmos, uti Miserere mei, Deus, qui ut melius aptarentur circumstantiis historicis vel solemnitatibus populi Judaici, leviter fuerint retractati vel modificati, subtractione aut additione unius alteriusve versiculi, salva tamen totius textus sacri inspiratione«.

[2]) Quaedam mutationes iam ante originem versionis LXX, plurimae tamen post eam enatae sunt; numerus lectionum variantium permagnus est. Usui critico inserviunt, praeter versionem Graecam, fragmenta Hexaplorum et versio Peschitta nec non ars metrica.

§ 48. Liber Proverbiorum

P. de Lagarde, Anmerkungen zur griech. Übers. d. Prov., L. 1863; J. Dyserinck, Kritische scholiën, T Th T XVII (1883) 577—87; H. Oort, Spreuken I—IX, T Th T XIX (1885) 379—425; A. Baumgartner, Étude critique sur l'état du texte de livre des Proverbes, L. 1890; G. Bickell, Kritische Bearb. d. Prov., W Z K M V (1891) 79 ss.; 191 ss.; 270 ss.; H. Pinkuß, Die syr. Übers. d. Prov., Z A W XIV (1894) 65—141; 161—222; G. Mezzacasa, Il libro dei Proverbi di Salomone, Rom 1913; H. Deutsch, Die Sprüche Salomons nach der Auffassung im Talmud u. Midrasch, B. 1885; T. K. Cheyne, Job and Salomo, or the Wisdom of the Old Test., Lo. 1887; F. Seyring, Die Abhängigkeit d. Sprüche Sal. Cap. 1—9 von Hiob, Hl. 1889; S. C. Malan, Original Notes on the Book of Proverbs, Lo. 1890 bis 93; Ch. F. Kent, The Wise Men of Ancient Israel and their Proverbs, Bo. 1895; R. Pfeiffer, Die religiös-sittliche Weltanschauung d. Buches der Sprüche, M. 1897; H. P. Chajes, Prov.-Studien, B. 1899; O. Meusel, Die Stellung der Sprüche Salomos

in der israel. Literatur u. Religionsgesch., L. 1900; F. E. Peiser, Eine Vermutung zur Einleitung des liber Prov., O L Z III (1900) 450 ss.; J. C. Gasser, Die Bedeutung d. Spr. Jesu b. Sira f. d. Datierung d. alth. Spruchb., Gü. 1904; G. Diettrich, Die theor. Weish. d. Einleit. z. B. d. Spr., Th St Kr LXXXI (1908) 475—512; J. K. Zenner, Das Buch d. Spr. aus seinem Nachlaß herausg. v. H. Wiesmann, B Z VIII (1910) 138—145; IX (1911) 18—26; 120—129; 244—256; A. Hudal, Die religiösen u. sittlich. Ideen des Spruchbuches, Rom 1914.

Commentarii a) cathol. H. Lesêtre (P. 1879), A. Rohling (Mainz 1879), Fillon (P. 1903), J. Knabenbauer - F. Zorell (P. 1914); *b)* acath. F. Hitzig (Zü. 1858), F. Delitzsch (L. 1873), E. Bertheau - W. Nowack (L.^{2} 1883), F. Horton (Lo. 1890), W. Harris (N. Y. 1892), G. Wildeboer (Fr. 1897), W. Frankenberg (Gö. 1898), H. L. Strack (M.^{2} 1899), C. H. Toy (Ed. 1904). — P. Volz, Weisheit (Die Schrift. d. A. B. in Ausw. III 2), Gö. 1911.

1. Liber Proverbiorum[1]) continet (ca. 500) parabolas morales et graves succinctasque sententias mysterii, pietatis et sapientiae plenas atque poëtice conceptas.

[1]) In textu Hebraico מִשְׁלֵי שְׁלֹמֹה vel מִשְׁלֵי vocatur; a LXX παροιμίαι, Vulg. *proverbia* (utraque versio proverbia a parabolis non clare distinguit), a Talmud סֵפֶר חָכְמָה (liber sapientiae), ab Eusebio et Clemente Rom. ἡ πανάρετος σοφία (i. e. omnem virtutem docens vel omnistudiosa), a Cypriano *Sapientia Salomonis*, quia hic liber est primus quinque sapientialium (Eccle, Cant, Sap, Eccli), qui omnes in Missali *liber Sapientiae* vocantur (cf. N. Peters, Die Weisheitsbücher des A. T. übersetzt u. . . . erläutert, Mstr. 1914). Vox מָשָׁל late patet et significat adagium, aenigma, parabolam, sententiam, similitudinem (cf. O. Eißfeldt, Der Maschal im A. T. [B Z A W XXIV], Gi. 1913). Sicut in aliis libris sacris nonnunquam proverbia proprie dicta (profana) occurrunt (Gn 10, 9; 1 Sm 10, 12; 19, 24; 24, 14; 2 Sm 5, 8; 20, 18; Ez 12, 22; 16, 44; 18, 2), ita etiam liber Proverbiorum multas profanas sententias continet (cf. 6, 1—5; 23, 1—8), quae ex fine practico libri sufficienter explicantur. Plerumque vero sententias morales continet, quae non sunt nisi fructus sapientiae divinae et reflexiones in lege divina, quasi ethica axiomata, quae hominem in quovis casu ad sapienter agendum et vitam prudenter instituendam erudiunt et dirigunt. Sicut liber Psalmorum ita etiam liber Proverbiorum non est opus unius auctoris, sed ex pluribus collectionibus constat, ut ex inscriptionibus elucet.

2. Liber Proverbiorum in 6 partes dividitur: *a)* introductionem[1]) (1, 1—7); *b)* monita et exhortationes ad excolendam sapientiam; transit autem a sapientia creata ad sapientiam divinam[2]), quam elogio praeclaro celebrat (1, 8—9, 18); *c)* collectionem sententiarum vel gnomarum[3]) Salomonis varii generis (10, 1—22, 16); ista prima collectio continet 375 proverbia Salomonis, qui numerus respondet valori numerali litterarum Šelomo; *d)* duas appendices cum proverbiis auctorum anonymorum (22, 17—24, 22; 24, 23—34); *e)* novam collectionem proverbiorum Salomonis factam a viris Ezechiae[4]) (25—29), et *f)* triplicem[5]) appendicem (30, 1—31, 31). Pleraeque sententiae parallelismum antitheticum exhibent.

[1]) Proponit auctor scopum Proverbiorum, qui est, docere sapientiam practicam, quae in recte agendo consistit, cuius proinde initium est timor Domini.

[2]) Sapientia (חָכְמָה, cui in lingua Aegyptia respondet »s-bj-t mtr« = *ars educandi* [W. Spiegelberg]), de qua in libris sapientialibus sermo habetur, duplex est: subiectiva vel creata et obiectiva vel increata. Sapientia subiectiva, quae ope sapientiae divinae monitionibus, consiliis, experientia in mente humana formatur, intellegitur tum speculativa, qua res divinas et humanas perscrutamur, tum practica vel ethica, qua ad omnes virtutes et recte agendum impellimur. Sapientia in sensu obiectivo invenitur c. 1—9, imprimis vero 8, 22—31 et sumitur ut essentiale divinitatis attributum (sapienta essentialis), per quam Deus omnia fecit et gubernat, vel ut personificatio, immo hypostasis sapientiae divinae. Ss. patres 8, 22—36 — paucis exceptis, qui 8, 22 de Spiritu s. intellexerunt — referebant ad λόγον (sapientia notionalis). Sententiae protestantium in expositione 8, 22 in duas partes divisae sunt. Alii (Rosenmüller, Umbreit, Lücke, Bretschneider, Steudel, Bois, Sellin) in 8, 22 tantum personificationem sapientiae agnoscunt, alii vero (Delitzsch, Kayser, Kautzsch) hic iam expressam esse hypostasin sapientiae putant, ut ista clarius in Ecclesiastico proponitur. Ut Hudal (l. c. 154ss.) exponit, sapientia obiectiva in Proverbiis proposita medium tenet inter sapientiam libri Job et Ecclesiastici. Id quod Job obscure tantum indicat, in Proverbiis clarius evolvitur et in Ecclesiastico absolvitur. Ceterum sapientia sententiarum non solis Hebraeis propria est, sed in pure humana forma apud alios quoque populos, v. g. Edomitas, Aegyptios, Babylonios, Indos, Sinenses invenitur, quod ex ipsa ratione humana explicatur. — Cf. G. Oehler, Grundzüge der alttestam. Weisheit, Tü. 1854; F. Klasen, Die alttestamentl. Weisheit u. der Logos der jüdisch-alexandrinischen Philosophie, Fr. 1878; K. Benkenstein, Der Begriff der Chokma in den Hagiographen des A. T., Nord. 1895; H. Meinhold, Die Weisheit Israels in Spruch, Sage u. Dichtung, L. 1908; E. Krebs, Der Logos als Heiland im ersten Jahrhundert, Fr. 1910; W. Schencke, Die Chokma (Sophia) in der jüdischen Hypostasenspekulation, Krist. 1913.

[3]) Haec et sequens pars continet ipsa dogmata et praecepta sapientiae. Sunt autem »*Parabolae Salomonis*«, uti fert inscriptio, sententiae ethicae, oeconomicae, politicae, theologicae; aliae insuper sunt doctrinales, aliae consolatoriae, comminatoriae, promissoriae, practicae vel adhortatoriae. Generatim rhythmo perelegante insigniti sunt. Crebro opponit sapientem stulto, iustum impio, divitem pauperi, ac generatim virtutem vitio, virtuti sua praemia, vitio suas poenas annectens. Quaedam etiam sunt non tam de moribus, quam de eventibus huius saeculi, quae certos status, officia, actiones in hac vita comitari vel subsequi solent. Generatim sine ordine et mixte proponuntur. Plerumque obviae sunt catenae parabolarum i. e. coniunctiones plurium proverbiorum, de eadem re tractantium, v. g. de stulto (26, 1—12), de pigro (26, 13—16), de fallaci (26, 22—27).

[4]) Haec collectio incipit inscriptione: *Hae quoque Parabolae Salomonis, quas transtulerunt viri Ezechiae regis Juda,* ergo Ezechiae tempore ad priorem collectionem adiecta est.

[5]) Prima appendix (c. 30) continet proverbia Agur, filii Jake, altera (31, 1—9) exhortationes matris ad regem Lemuel (Vulg. Lamuel), tertia (31, 10—31) carmen alphabeticum (aureum), quod encomium *mulieris fortis* decantat. Quinam fuerint Agur (iuxta Talmud sapiens quidam) et Lamuel, non constat. Plures interpretes nomina haec (Agur = *congregans,* et Lamuel = *Deo consecratus*) symbolica nomina Salomonis esse putant, alii vero rectius Lamuelem fuisse censent regem Massa,

tractus Arabici, itemque Agur de Massa fuisse dicitur. Nonnulli Agur habuerunt fratrem Lamuel regis, quod autem tantum coniectura est. — Cf. H. Mühlau, De proverbiorum quae dicuntur Aguri et Lemuelis origine atque indole, L. 1869.

3. Veteres auctores integrum librum ad Salomonem referebant. Iam vero in libro ipso explicite Salomoni tantum attribuuntur 10, 1—22, 16; 25, 1—29, 27. Librum Proverbiorum in praesenti forma non Salomoni attribui posse elucet e 25, 1, ubi nova collectio viris Ezechiae adscribitur. Redactio finalis totius libri iam tempore regum facta esse potest[1]), alii vero hanc in tempus postexsilicum reponunt. Ex eo quod diversae collectiones coniunguntur, frequentes repetitiones et defectus certi ordinis explicantur. Nomen *liber Proverbiorum Salomonis* ergo eodem modo ac *Psalterium Davidicum* explicandum est, quod sc. pleraeque parabolae ad Salomonem referendae sunt. Inde a Reuß et Vatke moderni critici ut Budde, Wildeboer ex argumentis internis inscriptiones in dubium vocant et non solum conscriptionem libri in tempus postexsilicum (Graecum) reponunt, sed etiam omnes parabolas Salomoni abiudicant[2]).

[1]) S. Euringer apud M. Buchberger, Kirchl. Handlexikon, M. 1912, II 2183; Sellin, Einleitung 128.

[2]) Proferunt *a)* Aramaismos, immo et Graecismos in libro obvios. — Ut Knabenbauer-Zorell (l. c. 13 s.) recte observant, »facile assumi potest verbis antiquioribus, quae forte iam non intelligebantur vel antiquata et obsoleta erant, substituta esse recentiora, uti in libris usui publico traditis usuvenit; at ex altera parte etiam notandum est, nobis parum vel fere nihil certi notum esse de historia linguae Hebraeae et ex parvis eius linguae monumentis, quae restant, nos minime posse diiudicare et certa sententia statuere, talia vocabula esse originis recentioris, olim non exstitisse. — Ceterum notum est Aramaicum fuisse linguam commercii inter Asiam orientalem et occidentalem, et insuper eiusmodi Aramaismos potuisse a scribis cum aliis textus mutationibus et additamentis in ipsum textum inferri. Quare ex textus conditione *hodierna* nihil contra Salomonem auctorem (parabolarum) colligi potest«. Nonnulli Aramaismi etiam sic explicari possunt, quod post collectionem a viris Ezechiae factam posteriori tempore nonnulla proverbia inserta sunt. *b)* Budde (Geschichte der althebr. Litt. 299), Steuernagel (Einleitung 688) aliique putant c. 3, imprimis 8, ubi de sapientia sermo est, influxum Graecum supponere. — Ast personificatio sapientiae in 8, 22—31 vix a philosophia Graeca dependet, nam iam tempus anteexsilicum novit angelum Domini (malakh Jahve) tamquam personam a Deo distinctam (cf. Ex 23, 20; 33, 2); in aliis vero locis angelus Domini non est ens creatum, sed idem ac Deus ipse (cf. Gn 22, 11 s.; 31, 11. 13). Tempore postexsilico operatio eius translata est ad sapientiam (cf. Heinisch, Griechische Philosophie u. A. T. I. Die palästinensischen Bücher [B Z Fr VI 6—7], Mstr. 1913, 31—37). Ceterum alii (Diettrich, Schrader, Cheyne, Bousset) ex similibus rationibus sapientiam libri Proverbiorum cum Parsismo componere volebant. *c)* Nonnulli (Zoeckler, De Wette) priora novem capita Salomonis esse negant, praetendentes introductionem hanc nimis esse prolixam et tam severa de castitate continere monita, quae Salomoni non conveniant. — Attamen Salomon, exemplo patris vel propria experientia edoctus,

cognoscere potuit, quantopere commendanda sit castitas; praeterea talia monita etiam in proverbiis indubitanter Salomonicis occurrunt. *d)* Wette et Schrader, cap. 25—29 Salomoni abiudicant. Zoeckler mixtam putat hanc partem cum proverbiis aliorum sapientum, Salomoni coaevorum, provocando ad stylum et scribendi rationem diversam, vitae rusticae et privatae notiones et alia — quae tamen partim e diverso proverbiorum horum charactere, partim e Salomonis ingenio repetenda sunt. Ceterum multae phrases, voces et usus loquendi omnibus libri partibus sunt communes. *e)* E diversa artis poëticae forma, in singulis partibus obvia, non est concludendum ad diversos auctores, quia a collectore similia proverbia in unum saepe locum coniungebantur. Nec repetitio gnomarum similium obstat; idem enim auctor eandem cogitationem in variis formis et sententiis eloqui potest.

4. Librum Proverbiorum divinitus inspiratum esse et Judaeis[1]) et Christianis[2]) persuasum est. Nec ex rationibus internis character canonicus libri impugnari potest[3]).

[1]) Teste Talmude (Sabbath 30 b; Aboth de Rabbi Nathan 1) synodus Judaica Jamniae (90 p. Chr.) habita defendit inspirationem libri contra nonnullas obiectiones, ob quas nonnulli librum e canone eliminare volebant.

[2]) In N. T. (Heb 12, 5 s.; Jac 4, 6; 1 Pet 5, 5; 2 Pet 2, 22) sententiae e libro Proverbiorum (3, 11 s. 34; 26, 11; 22, 8) citantur. Idem testantur Clemens Rom., Ignatius et synodus V. Constantinopolitana (553), quae damnavit sententiam Theodori Mopsuesteni asserentis Salomonem, cum Proverbia et Ecclesiasten scriberet, prophetiae gratiam non accepisse, sed tantum prudentia humana ea dictasse.

[3]) Raro quidem liber Proverbiorum legem citat (28, 4. 7. 9; 29, 18), ast supponit varias institutiones legis Mosaicae (3, 9; 15, 8; 21, 3. 27), immo in ipsa lege fundatur. Proverbia, tanquam reflexiones legis divinae, ad revelationem divinam V. T. evolvendam multum conferunt; applicant enim in forma gracili ac plana doctrinas revelatas ad omnes vitae humanae rationes, ideo ethica (Origenes, Hieronymus, Gregorius Naz.: παιδαγωγικὴ σοφία) revelationis divinae V. T. vocari possunt, quae his simul promovebatur et cordibus Israelitarum imprimebatur; sic v. g. timor Dei tanquam initium sapientiae celebratur (1, 7; 9, 10), pii ob virtutem a Deo benedici, impii vero a Deo puniri dicuntur (3, 33; 15, 9). Nec minus veritates dogmaticae evolvuntur, uti doctrina de creatione mundi (3, 19; 8, 22 ss.), de providentia et regimine Dei (16, 1—9), de sapientia increata vel Verbo divino (8, 22—9, 12), de immortalitate animae (14, 32; 15, 24), de remuneratione aeterna (10, 25; 11, 4. 7; 14, 32).

5. Multum differt versio Graeca[1]) LXX a textu masorethico. Versio Vulgata Latina a s. Hieronymo e textu Hebraico facta est, ita tamen, ut saepe ad versionem LXX declinet[2]).

[1]) LXX interpretes textum Hebraicum saepe non tam verterunt, quam explicarunt. Hinc nonnullas sententias ampliarunt (5, 3; 6, 11; 18, 22), immo multa additamenta adiecerunt (1, 7. 18; 3, 15; 4, 27; 6, 8. 11; 7, 1; 9, 10; 11, 16; 12, 11. 13; 13, 13. 15; 16, 17; 17, 6. 16; 18, 22; 22, 8. 9. 14; 24, 22; 25, 10; 27, 20). Haec additamenta maximam partem ex aliis versionibus Graecis assumpta sunt, uti patet ex Syro-hexaplari versione. Rursus in LXX multi loci desunt, qui habentur in textu masorethico (4, 5. 7; 8, 33; 11, 3; 13, 6; 16, 1—3; 18, 8. 23; 10, 2; 20,

14—19; 21, 5; 22, 6; 23, 23). Tandem ordo proverbiorum in LXX nonnunquam discrepat ab illo textus Hebraici; sic 30, 1—14 Heb. intercalantur inter 24, 22 et v. 23; 30, 15—31, 9 Heb. ponuntur post 24, 34. His fulti, nonnulli duplicem recensionem: Palaestinensem et Aegyptiam assumunt. Altera ex parte textus masorethicus mendis minime caret.

[2]) Talia additamenta, e LXX versione sumpta, inveniuntur in Vulgata: 4, 27; 5, 2; 6, 11; 10, 4; 12, 11; 13, 13; 14, 15; 15, 5. 27; 16, 5; 17, 16; 18, 8. 22; 22, 9; 25, 10. 20; 27, 21; 29, 27.

§ 49. Ecclesiastes

S. Euringer, Der Massorahtext des Koh. kritisch untersucht, L. 1890; A. Dillmann, Die griech. Übersetzungen d. Buch. Koh., S P A 1892, 3 ss.; E. Klostermann, De l. Koh. vers. Alex. (Diss.), B. 1892; A. S. Kamenetzky, Die P'šita zu Ḳoheleth, Z A W XXIV (1904) 184—239. — B. Schäfer, Neue Untersuchungen üb. d. Buch Koh., Fr. 1870; G. Bickell, Der Prediger über d. Wert d. Daseins, I. 1884; Ḳohelets Untersuchung über d. Wert d. Daseins, I. 1886; A. Köhler, Über die Grundanschauungen des Buches K., Erl. 1885; P. Menzel, Der griechische Einfluß auf Prediger und Weisheit Salomos, Hl. 1889; D. Leimdörfer, Die Lösung des Koheleträtsels durch den Philosophen Baruch Ibn Baruch, B. 1900; F. Sawicki, Der Prediger. Fu. 1904; J. G. Matthes, Der Prediger V Bk II (1904—1905) 61 bis 81: 163—170; Das Buch Sirach u. Kohelet in ihrem gegenseit. Verhält., ib. 258 bis 263; V. Zapletal, Die Metrik des Buch. Kohelet, Fr. (Schweiz) 1904; Die vermeintlichen Einflüsse der griech Philos. im Buche Ḳoh., B Z III (1905) 32—39; 128—139; A. Gerson, Der Chakam Koh., Frk. 1905; P. Haupt, Book of Ecclesiastes (metrical), Lo. 1905; A. S. Kamenetzky, Das Koh.-Rätsel, Z A W XXIX (1909) 63 ss.; P. Heinisch, Prediger u. Weisheit Salomos, Katholik IV. F. XLI (1910 I) 32—56; L. Levy, Das Buch Qoheleth, ein Beitrag zur Geschichte des Sadduzäismus, L. 1912: E. Podechard, La composition du livre de l'Ecclésiaste, R B, N. S. IX (1912) 161—191.

Commentarii a) cathol. Motais (P. 1877), G. Gietmann (P. 1890), A. v. Scholz (L. 1901), V. Zapletal (Fr.[2] 1911), E. Podechard (P. 1912); *b)* acathol. H. Graetz (L. et Heid. 1871), F. Delitzsch-W. Nowack (L.[2] 1883), W. Volck (Nördl. 1889), W. J. Deane (Lo. 1893), G. Wildeboer (Fr. 1898), C. Siegfried (Gö. 1898), C. A. Barton (Ed. 1908), A. J. Hofmann (Frk. 1911).

1. Liber Ecclesiastes[1]) docere studet sapientiam, qua cognoscamus vana esse omnia, quae in terris sunt et alliciunt; ast vera et solida esse, quae in caelis sunt, ut ex hac cognitione assurgamus ad mundi contemptum et ad caeli Deique amorem et desiderium[2]). Hinc scopus totius libri ethicus est[3]).

[1]) Hebraice inscribitur קֹהֶלֶת, LXX Ἐκκλησιαστής (ab ἐκκλησία = קָהָל), Vulg. *Ecclesiastes* (Eccle), de quo scribit Hieronymus (Eccle 1, 1): *Salomon dicitur Coheleth i. e. Ecclesiastes (Graeco sermone), quod coetum i. e. ecclesiam congreget, quem nos nuncupare possumus concionatorem, eo quod loquatur ad populum, et sermo eius specialiter non ad unum, sed ad universos generaliter dirigatur.* Zapletal contra nomen Koheleth explicat = collectorem sc. proverbiorum. Forma

feminina קֹהֶלֶת (a קָהַל = *congreyare*, vel *convocare coetum*) non tam inde derivanda est, quia proprie sapientia (חָכְמָה) per os auctoris sit locuta, ita ut ipse tantum divinae sapientiae organum fuerit, sed quia usitata est illis nominibus, quae munus vel dignitatem significant, v. g. סֹפֶרֶת *scriba* (Esr 2, 55). In lingua Germanica nomen plerumque redditur voce »Prediger« (sic iam Luther).

[2]) Inter varias libri divisiones sequens maxime placet, quae duas partes (et epilogum) statuit; quarum prior (1, 2—7, 1) fere integra in rerum humanarum vanitate demonstranda et inculcanda versatur, altera vero, quid faciendum sit, si homo felix vivere velit, homini praecipit. Statim ab initio thema tractandum proponit: *Vanitas vanitatum et omnia vanitas,* quod provocans ad suam experientiam probat ex inconstantia et futilitate rerum humanarum; vanas esse sapientiam mere humanam et delicias, et sapientiam, licet stultitia praestantiorem, tamen hominem a morte non liberare, interitum communem esse iustis et impiis; unde concludit melius esse, frui bonis a Deo datis, quam ea ignoto heredi relinquere; nam omnibus in hac terra certum tempus assignatum est a Deo, qui de omnibus aliquando iudicabit (1, 1—3, 22). Ad eandem conclusionem adducitur consideratione calamitatum, quibus homines hac in terra subiecti sunt: videt innocentes oppressos, avarum suis divitiis non fruentem, regem a throno deiectum et infelicem eum, qui in aliorum tantum utilitatem laborat (4, 1—7, 1). In altera parte aphoristice praecepta tradit, quibus homo eo adducitur, ut sorte sua contentus, bonis sibi a Deo datis, otiose fruatur. Hinc docet in omnibus rebus finem esse respiciendum, dein sapientiam commendat, quae aliis bonis praestet hominemque in adversis confortet, et postquam demonstravit providentiae ordinem hac in terra intellegi non posse omniaque sublunaria esse incerta, sapientiam cum stultitia comparat illiusque praestantias notat (7, 2—10, 10). Tandem omnibus praecipit sapientem rerum et temporis praesentis usum ob incertitudinem horae mortis, iuvenes adhortatur, ut vita fruantur, ast semper Dei, senectutis et mortis recordentur, et concludit asserta mundi vanitate (11, 1—12, 8). In epilogo (12, 9—14) praecepta concludit epiphonemate: *Deum time et mandata eius observa; hoc est enim omnis homo; et cuncta, quae fiunt, Deus adducet in iudicium.*

[3]) Licet veteres: Origenes, Basilius, Ambrosius, Hieronymus putaverint in Ecclesiaste physicam tractari, quia describat coeli, solis, elementorum, aëris, maris, terrae, ventorum mutationes, circuitus et vicissitudines, quod est obiectum physicae, tamen scopus libri ethicus est; physicam enim tangit in ordine ad ethicam, quo sc. ex rerum naturalium motu, mutatione, interitu doceat earum vanitatem, ac consequenter vanos pariter esse homines, qui illis inhiant, et vana eorum studia et consilia, stultos eorum labores, qui acervandis divitiis, deliciis vel honoribus per omnem vitam desudant, sui finis et verae felicitatis obliti, quae consistit in Dei timore, obedientia et cultu. Hinc scopus libri est, assignare ultimum hominis finem summumque bonum, in quo felicitas hominis sita est, atque docere, quomodo homo vitam suam ordinare debeat, ut ad eam beatitudinem, quae hac in terra obtineri potest, secure perveniat. Ex mente s. Bernardi (Serm. 1 in Cant) in Ecclesiaste pellitur vanus amor mundi, in Proverbiis superfluus amor sui, in Cantico praescribitur castus amor Dei. Probante Gietmann (Com. 49) magna libri pars eo spectat, ut reverentia providentiae div. commendetur.

Praeter ethicam etiam aliae doctrinae hic proponuntur, uti immortalitas animae (cf. 12, 1—7; voces et locutiones: *abire ad inferos* 9, 10, *ascendere sursum* 3, 21, *reverti ad Deum* 12, 7, *pergere ad vitam* 6, 8 etc.), recompensatio futura (11, 8), subiectio omnium iudicio divino (3, 17; 11, 9; 12, 14).

2. Thema supra expositum auctor in soliloquio, non in continuo ratiocinio absolvit, sed per inquisitionem circa res, quae geruntur; inserit enim observationibus suis varia praecepta moralia, quibus quodammodo ratiocinium interrumpitur[1]). Hinc non mirum, quod in disquisitionibus nonnullae sententiae minus verae, immo falsae appareant, quae ex observatione rerum mundanarum deducuntur, in fine autem corriguntur, e quibus circumstantiis simul integritas et unitas libri patent. Stylus rhetoricus, poëticus et certo rhythmo distinctus est[2]). Dicendi genus est obscurissimum, ratio dictionum et sententiarum nonnunquam insolita et abrupta, quare liber est difficilis intellectu[3]).

[1]) Auctor solus loquitur, qualia sunt soliloquia Augustini, Thomae a Kempis, Bonaventurae, in quibus anima sola secum vel cum Deo colloquitur, ipse difficultates, falsas sententias et stultas impiorum argumentationes ipsis eorum verbis tanquam obiectiones proponit et solvit; v. g. 3, 21; 6, 9; 8, 15; 9, 7—10. Tali modo forma quidem dialogica esse videtur, non autem est dialogus.

[2]) Gregorius Naz. et Joannes Damascenus tria scripta »Salomonica« Hebraeo sermone et metro esse conscripta censent, cui alii obloquuntur. Auctor utitur crebris interrogationibus, exclamationibus ceterisque figuris rhetoricis. Liber refertus est elegantibus parabolis, similitudinibus, aenigmatibus.

[3]) Ecclesiastes igitur, uti Proverbiis est altior, perfectior et sublimior, sic et iisdem obscurior et difficilior. Ordinem versiculorum primitivum huius libri infelici casu turbatum esse G. Bickell (Z k Th X [1886] 556 ss.; XI [1887] 203 ss.) defendere voluit, ast recte non consensum multorum adeptus est. Nam ista hypothesis supponeret formam codicis, non formam voluminis.

3. Traditio Judaeorum[1]) et Christianorum[2]) habet Salomonem auctorem libri Ecclesiastae. Plerique vero recentiores exegetae, catholici quoque[3]), librum (in praesenti forma) Salomoni abiudicant et in tempus postexsilicum, quin etiam in tempus Graecum vel Romanum reponunt. Pro origine Salomonico imprimis citatur inscriptio 1, 1: *Verba Ecclesiastae, filii David, regis Jerusalem.* Attamen nihil obstat, quominus statuamus auctorem serius scribentem regem Salomonem sapientia celeberrimum haec loquentem fecisse, ut verbis suis maiorem vim tribueret (cf. librum Sapientiae!), quo lectores tunc viventes non in errorem seducti sunt, cum bene scirent, quomodo verba intellegenda sint. Ceterum si verba premantur, Salomonem auctorem excluderent, cum 1, 12 dicatur: *Ego Ecclesiastes fui rex Israel in Jerusalem,* quod depositam dignitatem regiam supponere videtur. LXX (ἐγενόμην) et multi alii הָיִיתִי vero transvertunt: *ego fiebam* loco *ego eram,* quod utique grammatice possibile esset (cf. Gn 3, 20); attamen significatio trita est *eram, fui*[4]). Schlögl vero putat verba, quae librum ad Salomonem referunt, ut 1, 1. 12 (ex parte), glossas esse (e libr. Prov. 1, 1), quae factae esse dicuntur tempore, quo lectores librum ob de-

scriptiones in c. 2 Salomoni attribuerent[5]). Verba 12, 9 ss. non supponunt Ḳoheleth ut regem, sed describunt eum tanquam sapientem, doctorem populi, collectorem parabolarum[6]). Rationes pro origine postexsilico libri repetuntur ex argumento et lingua, quae Mischnae et partibus »Chaldaicis« V. T. valde similis est. Etiam Graecismi a nonnullis in libro inveniuntur, v. g. עֲשׂוֹת טוֹב (3, 12) = εὖ πράττειν, יוֹם טוֹבָה (7, 14) = εὐημερία, quae tempus Graecum suggerunt. In accuratius assignando tempore exarationis eruditi discedunt[7]) nec consentiunt, utrum Ecclesiasticus dependeat ab Ecclesiaste[8]) an contra[9]).

[1]) Judaeorum et rabbinorum iudicium est Salomonem adolescentem Canticum, virum Proverbia, *senem* Ecclesiasten composuisse. Cf. Hieronymum (Com. in Eccle 1, 12): *Aiunt Hebraei, hunc librum Salomonis esse poenitentiam agentis, quod in sapientia divitiisque confisus, per mulieres offenderit Deum.* — Aliis (Bonfrerio, Cornely, Introductio II 2, 175) praeplacet altera sententia Salomonem in aetate virili post Proverbia ante lapsum Ecclesiasten scripsisse.

[2]) In antiquis catalogis Judaeorum palaestinensium Ecclesiastes semper inter librum Proverbiorum et Canticum c. tanquam liber Salomonis invenitur. Hoc confirmant Melito Sard. (ap. Euseb., H. E. 4, 26), Origenes (In Ps 1), Epiphanius (De pond. et mens. 4, 22), Hieronymus (Prol. gal.), nec non Judaei Alexandrini, uti testantur antiqui patres.

[3]) E. g. Holzhey, Einl. 123; Kaulen-Hoberg, Einl. 172 s.; Zapletal, Buch Ḳoh. 61 etc. Pauci tantum e recentioribus originem Salomonicum libri defendunt, ut v. g. B. Schäfer, G. Gietmann, L. Keel (Der Prediger Salomos, R. 1897). Ipse M. Hetzenauer (Theol. bibl. I 218) ad solvendas difficultates concedit librum Ecclesiasten posteriore tempore retractatum esse.

[4]) Cf. Zapletal, l. c. 58.

[5]) N. Schlögl, Die Heiligen Schriften des A. B., W. 1918, III 3, 23*.

[6]) Cf. Steuernagel, Einleit. 719 s.

[7]) Podechard: 290—190; Levy: 270—203; Bickell, Cornill: ca. 205; Zapletal: paulo ante 200; Sellin, Steuernagel: 200; Peters: 145—130; Leimdörfer et E. König librum reponunt in tempus Alexandri Jannaei (104—78), Graetz in tempus Herodis (38—4)!

[8]) E. g. Levy, Podechard, Steuernagel hanc sententiam tenent, quae etiam probabilior esse videtur, cum Eccle plures sententias sibi proprias habeat quam Eccli.

[9]) N. Peters, Ekklesiastes u. Ekklesiastikus, B Z I (1903) 47—54; 129—150.

4. Auctoritas libri canonica certa est, licet in libro nomen Jahve — ut in libro Esther — non legatur. Semper enim hunc librum Hebraei, aeque ac Graeci et Latini, habuerunt in canone librorum sacrorum.

Testibus Talmude (Sab. 30 a, b et Midrasch Wajjikra Sed. 28) olim quidem lis erat de canonica auctoritate huius libri; imprimis rigorosae scholae Schammai liber odiosus erat, schola vero Hillel eum ut opus sanctum venerabatur. Finis litis erat receptio eiusdem in canonem in synodo Jamniae (90 p. Chr.). Inter Christianos Theo-

dorus Mopsuestenus inspirationem libri in dubium vocavit dicens »Salomonem proverbia sua et Ecclesiasten ex sua saltem persona ad aliorum utilitatem composuisse, non ex prophetiae accepta gratia, sed saltem prudentia humana«. Cuius sententia in V. concilio Constantinopolitano (553) damnata est. Vix existit alius liber biblicus, in quo tot errores contineri dicuntur ac in Eccle. Alii in eo pessimismum, alii determinismum, alii materialismum, alii scepticismum, alii Epicureismum invenisse putant, de quibus cf. Zapletal, l. c. 81—86.

In N. T. Eccle non citatur. Volck (l. c. 149 s.) utique suspicatur nonnullos locos N. T. ad nostrum librum spectare, nempe Mt 6, 7. 9 (Eccle 5, 1); Mt 6, 11 (Eccle 5, 17); Rom 9, 16 (Eccle 9, 11); Rom 8, 18 ss. (Eccle 1, 2—11); Joa 9, 4 (Eccle 9, 10).

§ 50. Canticum canticorum

S. Euringer, Une leçon probablement Hésychienne, R B I (1898) 183—192; Die Bedeutung der Peschitto für die Textkritik des Hohenl., Vom Münchener Gelehrten-Kongresse (B St VI 1—2), Fr. 1901, 115—128; N. Schlögl, Canticum canticorum, Vind. 1902; J. M. Salkind, Die Peschitta zu Schir-haschirim, Bern 1906; C. Sigwalt, Das Lied der Lieder in seiner ursprüngl. Textordnung, B Z IX (1911) 27—53. — J. G. Wetzstein, Die syrische Dreschtafel, Z E V (1873) 270 bis 302; S. Salfeld, Das H. bei d. jüd. Erklärern des Mittelalters, B. 1879; A. Wünsche, Der Midrasch Schir-haschirim, L. 1880; W. Riedel, Die Auslegung des H. in der jüd. Gemeinde u. in d. griech. Kirche, L. 1898; E. Klostermann, Eine alte Rollenverteilung zum Hohenl., Z A W XIX (1899) 158 ss.; S. Euringer, Die Auffassung des H. bei den Abessiniern, L. 1900; G. Jacob, Das H. auf Grund arab. u. and. Parallelen von neuem untersucht, B. 1902; P. Haupt, Biblische Liebeslieder, L. 1907.

Commentarii a) cathol. B. Schäfer (Mstr. 1876), P. Schegg (M. 1885), F. Tiefenthal (Kem. 1889), G. Gietmann (P. 1890), Le Hire (P. 1890), F. Kortleitner (Oenip. 1892), S. Minocchi, (Rom 1898), A. v. Scholz (L. 1904), V. Zapletal (Fr. [Schweiz] 1907), J. Hontheim (B St XIII 4, Fr. 1908), P. Joüon (P. 1909), R. Munz (Fr. 1912); *b)* acath. H. Graetz (W. 1871), Frz. Delitzsch (L. 1875), J. G. Stickel (B. 1887), S. Oettli (Nördl. 1889), idem (Calw 1907), D. Castelli (Fl. 1892), E. W. Rothstein (Hl. 1893), C. Siegfried (Gö. 1898), K. Budde (Fr. 1898), W. Staerk, Lyrik (Die Schriften des A. T. in Auswahl III 1), Gö. 1911, 265—279.

1. Canticum canticorum[1]), seu carmen praestantissimum, sensu verbali sub forma quadam dramatica[2]) exhibet Salomonis (Schelomo) castos amores erga virginem pastoriciam Sulamitidem (Schelomith)[3]).

[1]) שִׁיר הַשִּׁירִים = Canticum canticorum, est superlativus more Hebraico, qui repetitione eiusdem vocabuli exprimitur, iuxta Origenem et Hieronymum: *Cantica canticorum sunt cantica, quae inter cantica universa excellunt;* ergo canticum praestantissimum, insigne, quo intimi animi sensa exprimuntur, ut alibi: *vanitas vanitatum* (Eccle 1, 2), *coelum coelorum* (i. e. altissimum 1 Rg 8, 27), *servus servorum* (Gn 9, 25). Ergo non denotat collectionem variorum canticorum. Apud Graecos ᾆσμα ᾀσμάτων, apud Syros certe iam inde a saec. XII. *sapientia sapientiarum.*

[2]) Canticum hoc non est drama, uti multi protestantes defendunt; patet hoc iam ex nomine שִׁיר = *poëma lyricum*, dein ex eo, quod desunt actiones personarum, quae ad drama requiruntur. Ceterum Hebraeis drama erat ignotum. Eo magis errant, qui fabulam dramaticam in eo quaerebant et ad modum dramatis in actus et scenas distribuerunt (Ewald, Böttcher, Renan etc.). Nec est carmen pure bucolicum (amoebaeum), e variis fragmentis compositum, nec est anthologia carminum eroticorum (Lessing, Herder, Goethe, Eichhorn, Bleek-Wellhausen, Reuß, Budde, Castelli, Siegfried, Staerk, Steuernagel, Haupt, Sellin) vel nuptialium, sicut usque nunc in nuptiis hominum rusticorum in Syria per hebdomadem (»hebdomadem regiam«) decantantur, nam series carminum Cantici cant. non respondet rerum ordini hebdomadis nuptialis apud Syros (cf. E. König, Poesie des A. T. 149), sed est poëma lyrico-dramaticum, vel, ut ait Origenes: *Epithalamium libellus hic dramatis in modum mihi videtur a Salomone conscriptus* (Comment. in Cant. Prol.).

Canticum non constare e variis fragmentis, sed esse poëma unum et continuum, absolute perfectum probant: *a)* inscriptio, *b)* totius libri nexus indivulsus et harmonia; occurrunt enim eaedem personae sub diversis nominibus; sic sponsus vocatur a sponsa: *rex, Salomon, dilectus̆ amicus, quem diligit anima mea,* et sponsa celebratur: *pulcherrima inter mulieres* (1, 7; 5, 9; 6, 3), *formosa* (2, 10. 13), *columba* (2, 10. 14; 5, 2; 6, 8), *immaculata* (5, 2), *amica* (1, 8. 14; 2, 2. 10. 13; 4, 1. 7; 5, 2; 6, 3), *soror* (4, 9. 10. 12; 5, 1. 2), *sponsa* (4, 8—12), vinitoria. Mentio fit fratrum et matris Sulamitidis (1, 5; 3, 4; 6, 8; 8, 1. 5), sororis, filiarum Jerusalem (1, 4; 2, 7; 3, 5. 10. 11; 5, 8. 16; 8, 4). *c)* Observantur eaedem phrases v. g. *quae est ista?* (3, 6; 6, 9; 8, 8), adiurationes (2, 7; 3, 5; 8, 4), eaedem imagines, ex vita pastoricia petitae, eaedem formae linguisticae v. g. שֶׁ pro אֲשֶׁר, parallelismus, forma metrica, cuius lex principalis in toto cantico adhibita est, et symmetria.

[3]) Quia in Cantico voces loquentium saepe indiscriminatim commiscentur, sponsus sponsaque, affectibus amoris indulgendo, non tam concinne et ordinate, quam affectuose loqui satagunt, inde magna nascitur obscuritas.

2. Attamen Canticum hoc nec sensu solo literali[1]), nec typico, qui literali (historico) tanquam fundamento innitatur[2]), sed allegorice intelligendum est; sub involucro enim elegantis imaginis sublimiorem canit amorem nec non unionem mystico-realem Dei et populi electi, Christi et ecclesiae[3]).

[1]) Theodorus Mopsuestenus, qui, solis verbis inhaerens, pure amatoriam esse cantionem vel purum epithalamium existimavit, a concilio V. Constantinopolitano (553) damnatus est. Quem nunc fere omnes acatholici sequuntur. Contra interpretationem mere historicam vel literalem (amorem profanum hic cani) militant: *a)* Carmen mere bucolicum nunquam, et quidem sub eminenti titulo, in canonem sacrae Scripturae iam antiquissimo tempore receptum esset; nam improbabile est Spiritum sanctum dictasse librum, in quo describeretur amor tantum profanus. *b)* Constans traditio Judaeorum, qui librum hunc allegorice interpretati sunt. Josephus (C. Apion. 1, 8) librum hunc inter propheticos recenset; R. ʿAḳiba († 135 p. Chr.) canticum hoc vocat sacratissimum, et Aben ʿEzra (1092—1167) (Praef. in Cant.): *Absit, absit, ut Canticum cant. de voluptate carnali agat; omnia potius figurate in eo dicuntur. Nisi enim maxima eius dignitas, inter libros Scrip-*

turae sacrae relatum non esset; neque ulla de eo est controversia. Praeeunte paraphrasta Chaldaeo consentiunt Hebraei describi in hoc carmine mutuos Dei et populi Israel amores sub allegorico involucro. *c)* Congruenter antiquissimi patres Canticum de mutuis Christi et ecclesiae amoribus interpretati sunt (Hippolytus, Origenes, Epiphanius, Gregorius Nyss., Ambrosius, Hieronymus), quamvis in singulis explicandis in varias abeant partes. *d)* Graves difficultates, quae interpretationi literali multis in locis obstant; nam sponsa apparet mox puella pastoralis, mox vinitoria, mox regina, mox dives, mox pauper, ipsa quaerit sponsum contra omnem morem orientalem, et celebrat in eo proprietates, quae in viro terreno frustra quaeruntur, et alia. *e)* Nomen sponsae שׁוּלַמִּית (7, 1) vel rectius שְׁלֻמִית (cf. 8, 10 b מֹצְאֵת שָׁלוֹם = *pacem quaerens*), quod aperte de שְׁלֹמֹה (i. e. *pacificus*) derivatur, et analogia huius Cantici ad Ps 44, qui allegoricam tantum explicationem admittit et a patribus clavis habetur, quae reserandis Cantici mysteriis inservit.

[2]) Sanctius, Bossuetus, Calmet, Schegg cum aliis censent in Cantico describi sensu literali matrimonium profanum (Salomonis cum filia Pharaonis vel cum puella pastoricia), sensu autem typico (mystico) coniunctionem Christi cum ecclesia. Alii (Jahn, Stähelin, Hitzig, E. König) in ipso elogium monogamiae seu sanctam amoris coniugalis severitatem contineri autumant. Delitzsch et Zoeckler opinantur casto Cantici amictu mysterium matrimonii (in relatione contraria ad polygamiam) describi et coniunctionem Jahve cum synagoga, et Christi cum ecclesia adumbrari. — J. v. Hug (Hoh., Fr. 1814) in eo desiderium regni Israel, ut iterum uniatur cum regno Juda, indigitari supponit, et Rosenmüller (Schol. in C.) amorem Salomonis, quo dilexerit sapientiam, hic decantari putat. Nec deest interpretatio mythica (W. Erbt, Die Hebräer, L. 1906, 196 ss.), secundum quam in Cantico cant. nuptiae solis cum luna celebrantur. Quia liber de nuptiis germanorum deorum agit, in canonem receptus esse dicitur! — In quo casu contra non receptus esset. Saeculis ultimis ante Chr. nullus liber mythicus habitus esset inspiratus (cf. Zapletal, l c. 52 ss.).

[3]) Licet ergo constet Canticum in sensu allegorico esse explicandum, tamen interpretes in expositione huius sensus allegorici in varias opiniones abeunt. Judaei censent describi unionem Jahve cum synagoga fidelium seu populo Israel, idque non immerito; nam mos est sacrarum Scripturarum, ut Deum tanquam sponsum et populum tanquam sponsam, utriusque vero unionem tanquam matrimonium repraesentent (cf. Is 54, 6; 62, 4. 5; Jer 2, 2; Os 2, 19), et idololatriam populi tanquam fornicationem et adulterium ei exprobrent (Ex 34, 16; Jdc 2, 17; 8, 33; Jer 3, 6 ss.; Ez 6, 9 etc.). Etiam in N. T. Christus et ecclesia tanquam sponsus et sponsa depinguntur (Mt 9, 15; 22, 1 ss.; 2 Cor 11, 2; Eph 5, 25). Cum autem ecclesia sit continuatio et complementum synagogae (i. e. ecclesia ex Judaeis), christiani interpretes censent hic describi unionem Christi cum ecclesia (Origenes, Athanasius, Epiphanius, Cyprianus, Augustinus, Beda Ven., Thomas), et consequenter cum animabus iustis (Origenes, Hieronymus, Gregorius Nyss., Theodoretus, Bernardus); vel unionem Christi cum natura humana (incarnationem); quia porro Christus e B. V. Maria carnem suam traxit, ipsaque omnium animarum iustissima fuit, ideo et mysteriosa unio Christi cum matre sua hic describitur (Ambrosius, Hieronymus, Salmeron, Cornelius a Lapide), quare ecclesia catholica in officio divino multa e Cantico B. V. Mariae accommodavit. Contra W. Riedel (Die Auslegung des Hohenliedes in der jüd. Gemeinde u. der griech. Kirche, L. 1898) S. Euringer (in op. cit.) demonstravit in ecclesia Abessinica Canticum canticorum semper usque nunc

in sensu allegorico expositum esse. Allegoricam interpretationem inter protestantes etiam Hengstenberg, Keil, Hävernick, Rupprecht tenebant. Secundum Zapletal (Hohes Lied 34 ss.) Canticum C. in sensu literali de amore inter sponsum et sponsam, in sensu allegorico vel mystico de unione Dei cum ecclesia agit. Cum enim matrimonium fundamentum sit societatis humanae, non inhonestum esse potest, si illud carmine celebretur. Ecclesia tantum postulat, ut Canticum cant. exponatur de relatione inter Deum et ecclesiam (expositio allegorica). Ecclesia autem non declaravit, utrum iste sensus allegoricus pertineat ad sensum literalem, an ad sensum spiritualem (typicum, mysticum).

3. Traditio Judaica et Christiana[1]) habet Salomonem auctorem libri, quam inter recentiores catholicos nonnulli[2]) sequuntur; alii[3]) vero ob formam linguae librum rectius in posterius (postexsilicum) tempus reponunt[4]).

[1]) Traditio imprimis innititur inscriptione אֲשֶׁר לִשְׁלֹמֹה (Vulg. Canticum cant. Salomonis), quae ab ipso auctore libro praefixa vel saltem e traditione antiqua hausta creditur. Attamen ut Schlögl (Die Heiligen Schriften des A. B. III 3, 79) recte dicit, אֲשֶׁר לִשְׁלֹמֹה non indicat auctorem; si Salomo auctor libri diceretur, exspectaremus לִשְׁלֹמֹה (cf. לְדָוִד). Inscriptio ergo dicit: *quod de Schelomo* (i. e. *pacifico*) *compositum est*; cf. LXX: ὅ ἐστι Σαλωμών et Ps 72 (71): εἰς Σαλωμών. Haec interpretatio inscriptionis invenitur etiam apud Munz (l. c. 17).

[2]) E. g. Cornely, Introductio II 2, 196 ss.; Seisenberger, Einführung in die Heilige Schrift 340 s.; Kaulen-Hoberg, Einleitung II 178 s.; Hetzenauer, l. c. 216 s.

[3]) E. g. Holzhey, Einleitung 124; Euringer apud Buchberger, Kirchliches Handlexikon I 200; Schlögl, l. c.

[4]) Salomonem auctorem singularis illa rerum naturalium scientia indicare dicitur (Cornely). Ast huiusmodi scientia posteriori auctori non facile deneganda est. Congruentiae inter Proverbia et Canticum cant. non necessario supponunt hunc librum antiquiorem esse illis, sed contrarium etiam teneri potest. Siracida utique Canticum cant. novisse videtur (Sir 14, 23), nondum vero novit Salomonem eius auctorem, nam in laude Salomonis nihil dicitur de nostro libro (Sir 47, 14 ss.). Formae linguae recentiores (cf. 1, 9; 3, 7; 8, 12) et voces e lingua Persica assumptae (פַּרְדֵּס [4, 13], אֲפִרְיוֹן [6, 11]) suggerunt librum tempore Persico vel initio temporis Graeci (cf. אַפַּרְיוֹן [3, 9] = φορεῖον) scriptum esse (Euringer, Schlögl). Ast multo etiam recentius tempus excludere videtur omissio rosae inter enumeratas plantas, quae iam tempore Seleucidarum in Syriam importata est (Euringer).

4. Canticum esse librum divinum et canonicum, unanimis est traditio Judaeorum et Christianorum, inter quos Theodorus Mopsuestenus inspirationem eius negavit.

Liber a Judaeis semper inter canonicos recensebatur, licet iuxta Talmud ab Ezechia et collegio doctorum eius scriptus esse dicatur et teste Mischna (Jadajim III 5 col. Edujoth V 3) de indole eius canonica dubia mota sint. Non citatur quidem in N. T., uti alii libri canonici, utique autem auctores librorum N. T. argumentum eius bene noverunt, ut patet ex Eph 5, 27; Apc 3, 20; 22, 17. 20 col. Cant 4, 7; 5, 2. Si opponitur nomen Dei non exstare in Cantico ideoque hoc non esse divinum, respondendum est simile quid observari in libro canonico Esther et ceterum 8, 6 legi

formam abbreviatam Jah. Porro libri authentia non dependet ex Dei nomine, sed ex Dei revelantis auctoritate et ecclesiae testimonio. Quos similitudines, metaphorae et expressiones quaedam offendunt, ii nimis in cortice haerent, nam explicandae sunt ex genio, moribus, scribendi ratione poëtica et charactere allegorico illius aetatis et regionis, sunt enim poëticae expositiones V. T. Humani illi affectus, quos sponsus et sponsa exprimunt, repraesentant altiores Christi et ecclesiae affectus et proferuntur ad hoc, ut interna et spiritualis pulchritudo perfectius exprimatur; nam non oportet omnia et singula mystice interpretari, ut fecit v. g. Munz. Testibus Origene et Hieronymo Judaei ante annum 30. vitae Canticum legere prohibebantur, non propter periculum ex lectione oriturum, sed propter sublimitatem argumenti. Sancti patres Canticum summis elogiis celebrant. Praelegitur liber Canticum cant. apud Judaeos in festo paschatis, cum nocte paschatis amor Dei maxime se manifestavit (G. Beer, Pesachim, Gi. 1912, 84).

§ 51. Liber Job

G. Bickell, De indole ac ratione versionis Alex. in interpretatione libri Jobi, Mrb. 1863; Carmina V. T. metrice, Oenip. 1882; Der ursprüngl. Septuagintatext d. B. Job. Z k Th X (1886) 557ss.; Kritische Bearbeitung des Jobdialogs, W Z K M VI (1892) 137ss.; 241ss.; 327ss.; VII (1893) 1ss.; 153ss.; VIII (1894) 121ss.; W. G. Baudissin, Translationis antiquae Arabicae libri Jobi, quae supersunt, L. 1870; A. Dillmann, Textkritisches zum B. Ijob, SPA 1890, 1345ss.; J. Grill, Zur Kritik d. Komposition d. B. Hiob, Tü. 1890; C. Siegfried, The Book of Job, L. 1893; L. Laue, Die Komposition d. B. Hiob (Diss.), Hl. 1895; M. Lewin, Targum und Midrasch zum B. Hiob, Mz. 1895; P. Vetter, Die Metrik d. B. Job (B St II 4), Fr. 1897; G. Beer, Der Text d. B. Hiob, Mrb. 1897; Textkritische Studien zum B. Job, Z A W XVI (1896) 297ss.; XVII (1897) 97ss.; XVIII (1898) 257ss.: E. Baumann, D. Verwendbarkeit d. Pesch. z. B. Ijob f. d. Textkritik, Z A W XVIII (1898) 305ss.; XIX (1899) 15ss.; 288ss.; XX (1900) 177ss.; 264ss.; H. Grimme, Metrisch-krit. Emendationen z. B. J., Th Q LXXX (1898) 295ss.; 241ss.: N. Peters, Textkritisches zu J., Th Q LXXXIII (1901) 208—218; 389—396; E. Pereira, Le livre de Job, version éthiopienne, P. 1907.

J. König, Die Unsterblichkeitsidee im B. J., Fr. 1855; F. Seyring, Die Abhängigk. d. Spr. Sal. Cap. 1—9 von Hiob, Hl. 1889; H. L. Strack, Die Priorität d. B. Hiob gegenüber der Einleitungsrede z. d. Sprüchen, Th St Kr 1896, 609ss.; J. Ley, D. Problem im B. Hiob und dessen Lösung, N J Ph P CLIV (1896) 125—143; Die Abfassungszeit d. B. Hiob, Th St Kr LXXI (1898) 34ss:; Charakteristik d. drei Freunde Hiobs u. die Wandlung in Hiobs religiösen Anschauungen, Th St Kr LXXIII (1900) 331ss.; D. B. Hiob nach seinem Inhalt, s. Kunstgestaltung u. religiösen Bedeutung, Hl. 1903; K. Kautzsch, Das sogen. Volksbuch von Hiob, Tü. 1900; J. Royer, Die Eschatologie d. B. J., Fr. 1901; B. Blake, The Book of Job and the Problem of Suffering, Lo. 1911; E. Laur, Zu den Job-Problemen, Th Gl III (1911) 441—451; G. Richter, Erläuterungen zu dunklen Stellen im B. Hiob, L. 1912; J. Köberle, Das Rätsel des Leidens[2] (B Z Str I 1), Licht.-B. 1914; R. Pfeiffer, Le problème du livre de Job (Diss.), Genève 1916.

Commentarii a) cathol. B. Welte (Fr. 1849), Le Hir-M. Grandvaux (P. 1873), H. Zschokke (W. 1875), J. Knabenbauer (P. 1886), J. Hontheim (B St IX 1—3).

Fr. 1904; *b)* acathol. H. Ewald (Gö.[2] 1854), E. Hitzig (L. 1874), Frz. Delitzsch (L.[2] 1876), E. Reuß (Brsch. 1888), W. Volck (Nördl. 1889), A. Dillmann (B.[4] 1891), B. Duhm (Fr. 1897), F. Baethgen (Gö. 1898), Fried. Delitzsch (L. 1902), S. R. Driver (O. 1906), S. Oettli (Calw u. St. 1908), D. Davies (Lo. 1909), K. Budde (Gö.[2] 1913), J. Strahan (Ed. 1913).

1. Liber Job est poëma sublimissimum, in quo Job, homo pius qui permittente Deo omnibus suis rebus exuitur et lepra afficitur cum suis amicis disputat de divina providentia et de causis calamitatum humanarum[1]). Finis libri est didacticus simulque paraeneticus[2]).

[1]) Constat ex *a)* prologo (c. 1—2), *b)* ex sermocinatione triplici inter Jobum et triumviros amicos, ipsum invisentes (c. 3—26) et *c)* solutione litis (c. 27—42). *Ad a)* In prologo (qui cum epilogo 42, 7—17 prosa oratione est scriptus) Job, vir probus, a Satana ex permissione Dei divitiis spoliatur, filiis privatur, ulcere pessimo percutitur et ab uxore insultatur. Tres amici eum visitant et lugentes et muti apud eum sedent, nec verbo eum interpellant. Tandem Job silentium rumpit (c. 1—2). *Ad b)* Sequitur triplex sermocinatio inter Jobum et amicos suos, de causa miseriarum vitae praesentis. Amici enim defendunt opinionem, solos peccatores in hac vita malis vexari et calamitatibus affici, non autem viros probos, et inde concludunt Jobum, calamitatibus oppressum, esse peccatorem; Job vero suam innocentiam tuetur.

Evolvitur sermocinatio tribus congressibus, quorum duo priores triplicem sermocinationem Jobi cum amicis continent. Litem movet Job, exsecrando natales et vitam suam (c. 3). Primus congressus (c. 4—14 initium litis): α) Eliphasi oratio (c. 4—5), qui arguit Jobum impatientiae, quodque propter peccata sua flagelletur a Deo, qui innocenti adversa non immittat; adhortatur eum, ut ad Deum convertatur, et omnia prospera ei pollicetur. Respondet Job (c. 6—7) se longa graviora pati quam meritus sit, amicos graviter arguit, humanae vitae suasque calamitates varias explicat, petit a Deo liberari a miseriis, admirans Dei erga miserum hominem providentiam. β) Baldadi oratio (c. 8), qui Jobum impio sermone arguit, hortatur, ut ad Deum melioremque vitam se convertat, asserendo Deum bonis bona et malis mala tribuere. Respondet Job (c. 9—10), ostendens potentiae Dei magnitudinem, qui impium et innocentem percutit, suam innocentiam tuetur, afflictionem lamentatur, cuius causam non esse suam malitiam nec Dei ignorantiam probat, et iterum plangit se natum. γ) Sophari oratio (c. 11) asserentis Jobum propter multa peccata esse a Deo percussum, et resipiscenti felicissima quaeque pollicentis. Respondet Job (c. 12—14) neminem ignorare Dei potentiam et sapientiam creaturarum gubernatione, amicos ex ipsorum verbis confutat, suam iustitiam et patientiam tuetur, quaerens a Deo, propter quae peccata tam graviter affligatur, Dei in hominem providentiam admiratur, quod post hanc vitam expectet aliam, et corporum vaticinatur resurrectionem.

Secundus congressus (c. 15—21 litis aggravatio): α) Oratio Eliphasi (c. 15), qui arguit Jobum iactantiae, impatientiae et blasphemiae in Deum, describens impiorum et hypocritarum maledictionem. Respondet Job (c. 16—17), plangendo dolorem ostendit se pati citra iniquitatem, conscio Deo, et sibi nihil praeter mortem restare, atque amicos, praesentem tantum remunerationem statuentes, insipientiae arguendo, futuram requiem praestolatur. β) Baldadi oratio (c. 18), qui Jobum

iactantiae et impatientiae arguit et asserit eum propter peccata puniri. Respondet Job (c. 19), qui amicos crudelitatis arguens, afflictionis acerbitatem ostendit et super futura resurrectione seipsum consolatur. γ) Sophari oratio (c. 20), multis verbis exponentis, quae sit apud Deum pars impii. Respondet Job (c. 21), qui reprehendit falsam amicorum consolationem dicendo impium, licet saepe in hac vita prosperum, in diem perditionis a Deo servari.

Tertius congressus (c. 22—26 summa litis implicatio): α) Eliphasi oratio (c. 22), qui arguit Jobum impatientiae aliorumque facinorum, ostendens ipsum de divina providentia non recte sentire. Respondet Job (c. 23—24), invocando divinum iudicium, celebrando Dei providentiam incomprehensibilem, et hominum iniquitates ab eo puniendas affirmando. β) Oratio Baldadi (c. 24), qui ex Dei sublimitate et hominis humilitate negat hominem Deo comparatum iustificari posse. Respondet Job (c. 26), Dei incomprehensibilem potentiam ex ipsius operibus demonstrans. Sophar ad silentium confugiens Jobo causam cedere videtur. — Triumviri ergo argumentatione sua litem dirimere nequeunt.

Ad c) Litis solutio. α) Transitus ad solutionem est oratio Jobi (c. 27—31) ostendentis impios saepe e praesenti prosperitate cito in mortem rapi ac Deum, cuius sapientia auro praestantior sit, occultissima quaeque perspecta habere, dein enarrantis sua bona opera, deplorantis pristinam felicitatem versam in calamitatem, ac tandem summum iudicem innocentiae suae testem invocantis. β) Imperfecta solutio per sapientiam humanam quarti amici Eliu (c. 32—37), qui orationibus suis demonstrare conatur Deum mercedem daturum esse iuxta opera hominis, impios puniturum, probis autem nonnunquam miserias et afflictiones immittere, ut a peccatis suis (occultis) purgentur; inscrutabile quidem, minime autem iniustum esse Dei iudicium, cui nemo detrahere debeat. Tres ergo amici tribulationes statuunt poenas vindicativas, Eliu vero medicinas salutares. γ) Solutio litis verbis divinis (c. 38—42, 6). Deus in tempestate apparet, hominis ignorantiam et impotentiam exagitat, ex admirabili rerum creatione suam maiestatem explicat, opera providentiae divinae exemplis demonstrat et iudicii sui iustitiam vindicat. Dein Jobum attonitum ad confessionem audacioris modi loquendi, amicos vero ad resipiscentiam adducit. Job temeritatis culpam fatetur, quia consilium divinum non intellexerit, amici vero a Deo obiurgantur, quod non rite locuti sint, et Job iubetur pro illis orare. Tandem aenigma factis quamvis non perfecte, sicut respondet characteri V. T., solvitur (42, 7—17), Job enim recipit duplicia eorum, quae amiserat, et plenus dierum in pace requiescit[2]. Ita Deus demonstrat se miserias et afflictiones nonnunquam piis et iustis immittere, ut probentur et in virtute perficiantur.

[2]) Thema nostri libri est theodicea; occupatur enim auctor quaestione gravissima, cur experientia docente iusti haud raro a Deo in hac vita malis affligantur, mali autem prospera fruantur fortuna, quod videtur esse contra remunerationem et iustitiam divinam, in lege promulgatam: thema solvitur in hunc modum, ut doceatur afflictiones humanas effectus quidem et poenam esse peccatorum ideoque in impios immitti, attamen nonnunquam etiam (a diabolo) in iustos dirigi in probationem et sanctificationem eorum; in quonam autem casu istud fiat, Deo soli cognitum, idcirco homini inutile esse, immo temerarium, istud inquirere. Praeterea auctor in Jobo nobis proponere intendit exemplar patientiae, a quo fideles discant, in rebus adversis Deo inhaerendum et a solo Deo auxilium exspectandum esse.

2. Ad thema suum probandum auctor utitur facto aliquo historico[1]), quod tamen stylo sublimissimo et forma poëtica perfec-

tissima exornavit[2]), ita ut liber Job libris poëtico-didacticis sit adnumerandus.

[1]) Job esse personam historicam, non fictitiam, uti multi acatholici dicunt, probant *a)* testimonia sacrae Scripturae: Ezechiel (14, 14) Jobum cum Noe et Daniel tanquam virum iustum allegat, oportet ergo eum ita exstitisse, uti Noem et Danielem; in libro Tobiae (2, 12. 15) et a Jacobo Apostolo (5, 11) patientia eius commendatur. *b)* Sancti patres et scriptores ecclesiastici de Jobo ita loquuntur, ut nullo modo eius existentiam in quaestionem ponant. *c)* Antiqua martyrologia nomen Job continent; Graeci eum colunt die sexta, Latini vero die decima Maii. In catacumbis Romanis Job tanquam praeco resurrectionis saepe occurrit. *d)* Argumenta interna, nempe accuratissima nominum, locorum, numerorum et aliarum circumstantiarum descriptio.

Vixit autem Job (אִיּוֹב, LXX Ἰώβ [cf. nomen Aiab in epistolis Amarnensibus] explicatur saepe = אֹיֵב i. e. *hostiliter tractatus*, vel sensu activo *inimicus* [E. König] sc. mali [A. Jeremias, Das A. T. im Lichte d. alten Orients[3], L. 1916, 564]) probabiliter aetate patriarcharum, quod suadent additamenta ad finem LXX versionis longaevitas Jobi (180, LXX 240 annos), et ritus sacrificandi iuxta morem patriarchalem. Erat princeps nomadum, sicut etiam amici eius (non reges, quemadmodum LXX interpretes 2, 11 observant), non Hebraeus, sed e gentibus, attamen monotheismo addictus, licet vivens inter eos, qui cultui sidereo (31, 26s.) erant dediti. — Oriundus erat ex Hus (ʿUṣ). Immerito Aristeas, LXX (42, 17) et liber apocryphus *Vitae prophetarum* eum confundunt cum Jobab (Gn 36, 33). Hus terra quaerenda est in regione, quae a Septuaginta Αὐσίτις (1, 1) vocatur, ἐπὶ τοῖς ὁρίοις τῆς Ἰδουμαίας καὶ Ἀραβίας (42, 17), ubi teste Ptolemaeo (5, 19) Αἰσῖται habitabant, ergo in plaga septentrionali Idumaeae, in confinibus urbis destructae ʿIṣ ad occidentem Chirbet el-Kêane, unde Eliphas Themanites oriundus, Baldad Suhites e tribu Suchât, et Sophar Naamathites e tribu Naemat, qui ad septentrionem ab urbe Maon habitabant. Utique mentio fit etiam terrae Aramaeae ʿUṣ (cf. Gn 10, 23; 22, 21), in qua Hontheim (Das Buch Job 7) patriam Jobi videt.

[2]) Sicut Job revera vixit, ita etiam facta in libro contenta realiter contigerunt et Job cum amicis colloquia habuit. Minime tamen putandum est virum, doloribus vehementibus afflictum, carmine amicos allocutum esse et vicissim eos versibus respondisse et interrogasse. Auctor ergo, ornamento oratorio usus, sublimi poësi ea retulit, quae illi in familiari sermone dixerant. Dispositio et elocutio huius libri subtile artificium prodit. Non omnes personae eodem modo loquuntur. Sermones Jobi reliquis antecellunt; amicorum quilibet oratione discrepat; quia nova argumenta afferre nequeunt, in posterioribus tantum repetunt, quae in oratione prima dixerant, breviores fiunt et tandem silent; Job vero, sermonibus amicorum angustiatus, fide sua innixus et confortatus, sensim plura et sublimiora argumenta affert, spem suam unicam in Salvatore reponens. Revelationes et cantica antiquiora, quae allegantur, sublimiori stylo concepta sunt (4, 17—21; 8, 11—19; 12, 13—25; 15, 20—35). In sermonibus Eliobservatur quaedam affectatio, quae singularem artem prodit. Notiones quoque multarum rerum singulari arte intextae sunt, praesertim de Deo, religione, morum disciplina, ex historia naturali, v. g. de stellis (9, 9; 25, 5; 38, 31 s.), imprimis de Behemoth (hippopotamo) et Leviathan i. e. crocodilo (40—41).

Nonnulli in carmine Babylonico »de patiente iusto« e bibliotheca Assurbanipalis prototypum libri Jobi viderunt. Ut S. Landersdorfer (Eine babylonische Quelle für das Buch Job?, Fr. 1911) demonstravit, liber Job ab illo carmine nec directe

nec indirecte dependet (cf. etiam Th. Paffrath, Das Buch Job u. seine angebliche babyl. Vorlage, Th Gl V [1913] 648—657). Nonnullis sc. congruentiis inter utrumque multae differentiae obstant. Utrique tantum communis est quaestio: unde mala iustorum. Nonnulli (v. g. K. Fruhstorfer, Ein assyrisches Gedicht u. das B. Job, Z k Th XXXI [1907] 755) pro utraque narratione fontem communem assumunt.

Quia personae colloquentes inducuntur, habet liber formam dramaticam, ed simul ad genus epicum accedit, nec carmen epicum aut tragoedia vel drama est nec pure lyricis libris accenseri potest, sed omnes fere species poësis Hebraicae in eo sunt unitae. Liber Job est clarissimum opus poëticum, quod cum celeberrimis compositionibus omnium populorum comparari potest (cf. Hontheim, op. cit. 53—76).

3. De auctore huius libri variae et discrepantes exstant sententiae[1]). Ob sententiarum gravitatem et styli sublimitatem a multis aevo Salomonico, quo literatura Hebraica maxime florebat, ab auctore Hebraeo (ignoto) scriptus esse censetur.

[1]) Nonnulli (Ephraemus, Origenes, Hieronymus, Gregorius, Albertus Magnus, Bonfrerius, Carpzovius etc.) putaverunt Jobum ipsum nostrum librum composuisse; alii (Lightfoot, Rosenmüller) Eliu habuerunt auctorem. Alii plures (Talmud, Barhebraeus, Caietanus, Sanctius, Tostatius etc.) librum Mosi, alii Asaph (Seisenberger), alii (Gregorius Naz., Polychronius, Calmetus) Salomoni, alii (Codurcus) Isaiae, alii (Royer) Jeremiae, alii (Bunsen) Baruch, alii (Grotius) cuidam Idumaeo attribuerunt. Plerique recentiores catholici exegetae — ut priores protestantes (Haevernick, Hengstenberg, Keil, Delitzsch, Zöckler) — librum, si non ipsi Salomoni, saltem tempori Salomonico attribuunt (Kaulen-Hoberg, Hetzenauer, Schöpfer). Plerique recentiores protestantes et nonnulli catholici auctores librum in posterius tempus reponunt, v. g. in tempus Isaiae (Nöldeke, Merx, Hitzig, Reuß) vel in tempus inter Isaiam et Jeremiam (Stickel, Bleek, Ewald, Riehm) vel in tempus Jeremiae (Hirzel, Kleinert, E. König, Strack, Gunkel) vel in tempus postexsilicum (Duhm: V. saec.) vel etiam Graecum (Steuernagel: in initium temporis Graeci, Holzhey: 300—250) relegant. Ut Hontheim (Buchberger, Kirchl. Handlex. II 111) bene observat, auctor et tempus conscriptionis semper ignota erunt. Attamen liber Job est antiquior quam Ezechil (Ez 14, 14—20) et Jeremias, qui saepe ad librum Job alludit (Jer 20, 14—18 col. Job 3, 3—10; 10, 18; Jer 20, 17 col. Job 3, 11). Ceterum recte observat s. Gregorius M. (in l. Job 1, 2) dicens: *Supervacue quaeritur, quis haec scripserit, cum tamen auctor libri Spiritus sanctus fideliter credatur.* Immerito nonnulli in Jobo personificationem Israelis exsulis in Assyria (Hitzig), vel in Babylonia (Seinecke) vident et eum tempori postexsilico attribuunt, contra quos cf. Cornely, Intr. II 2, 53 ss.

4. Liber Job, qui est opus continuum, absolute perfectum, unico tantum auctori attribuendus est[1]); errant ergo omnes, qui integritatem libri impugnabant, asserentes, prologum, epilogum[2]), imprimis sermones Eliu[3]), immo alias partes[4]) postea libro esse adiectas.

[1]) Indoles personae cuiuslibet per totum librum eadem observatur. Job ubique sibi similis, suae probitatis conscius, sed miseria depressus et verbis amicorum irritatus, ad temerarias quasdam assertiones (7, 11; 19, 3 s.; 30, 20 ss.) abripitur, suae innocentiae innixus, audacior interdum Dei provocator existit et audaciam magni-

tudine calamitatis excusat. Amici, acres probitatis defensores, conveniunt de Dei iustitia, quam ut comprobent, provocant ad antiquiores revelationes, doctrinam veterum et experientiam.

[2]) Ad hoc observat Rosenmüller (Schol. 46): *Opus omni ex parte imperfectum habes, meros sermones, quorum causam, rationem et finem ignoras, exordium et clausulam si demas.* Sine prologo et epilogo scopus libri plane lateret; praeterea 8, 4; 16, 13; 29, 5 cum prologo, et 13, 10 in nexu intimo cum epilogo sunt. Sermo prosaicus minime caret elemento poëtico, sc. rhythmo. Multi recentiores protestantes ut Baudissin, Budde, Duhm in prologo et epilogo agnoscunt antiquiorem librum popularem, quo auctor libri Job usus esse creditur eum versibus (sermonibus) exornando. Alii vero (E. König, Einl. 415; Sellin, Einl. 131) c. 1, 6—12; 2, 1—7a et epilogum habent posterius additamentum.

[3]) Quoad sermones Eliu (Riehm, E. König, Driver, Volck, Strack, Cornill) obiiciunt: *a)* quod Eliu in prologo (2, 11) non nominetur, nec in epilogo (42, 7) a Deo cum tribus Jobi amicis reprehendatur. — Ast mentio eius non fit in prologo, quia serius advenit (32, 1); non reprehenditur, quia rectius locutus reprehensionem illam non meruerat. *b)* Quod sermones Eliu ordinem poëmatis perturbent et Dei orationem superfluam reddant. — Verba Eliu contextui libri intelligendo necessaria sunt et argumentum libri supplent; nam amicos Jobi reprehendendo et, ad Jobum conversus, demonstrando Deum affligere non tantum impios, sed et iustos, ut eos a peccatis purget et in virtute consolidet, viam sternit orationi Dei, qui repellit Jobi temeritatem, qua consilia divina scrutari ausus est. Describendo magnitudinem divinam in tonitru (37), immediate praeparat sermonem Dei, e turbine respondentis (38, 1) *c)* Quod Job ei non responderit. — Non respondit, quia Eliu (36, 1) prae alacri charactere eum loqui non permisit, aut quia Deus immediate post orationem Eliu apparuit. Ut Stickel, Budde demonstraverunt, ex rationibus linguisticis authentia sermonum Eliu in dubium vocari nequit. Cf. J. Knabenbauer, Z k Th X (1886) 432—453; W. Posselt, Der Verfasser d. Eliu-Reden (B St XIV 3), Fr. 1909.

[4]) Jobi verba (27, 11—28, 28), quae alteri interlocutori adscribuntur, et 40, 10—41, 45 (monstrorum descriptio) ex oratione Dei, 28 de sapientia (Steuernagel).

5. Librum Job esse divinitus inspiratum et canonicum[1]) docent synagoga, sancti patres et concilia, a quibus semper inter libros protocanonicos adnumerabatur. Ob graves doctrinas[2]), quae hic proponuntur et evolvuntur, liber noster inter libros sacros V. T. praecipuum occupat locum.

[1]) Quaeritur, an omnia Jobi et amicorum dicta tanquam effata Spiritus sancti (inspirata) sint habenda, quum Job ipse (42, 6) peccatorem se confiteatur et tres amici a Deo reprehendantur: *Quoniam non estis locuti coram me rectum, sicut servus meus Job* (42, 7). — S. Augustinus (Ad Orosium contra Prisc. 9) quidem putat sententias amicorum, praeprimis Baldadi (25, 4—6), pro auctoritate divina non esse habendas. Ast observandum est auctorem, dialogo usum, Jobum eiusque amicos ita loquentes inducere, ut, quae separatim minus recte dicta essent, in toto dialogo corrigantur et veritati inserviant, quam auctor stabilire vult. Verba igitur adversariorum Jobi nequeunt esse absolute et aeque vera; si tamen quid minus rectum aut falsum prae se ferant, hoc tale esse ex responsionibus, ex epilogo vel prologo

evidenter demonstratur. Eo ergo, quod quaedam ab aliis dicta referantur, quae in se minus vera sunt, liber qua talis nullo modo cessat in omnibus partibus esse inspiratus. Cf. Welte, op. cit. XV. Licet ergo verba amicorum non sint in omnibus laudanda, tamen non sunt in omnibus reiicienda, ut patet ex s. Paulo (1 Cor 3, 19), qui laudat hoc Eliphasi dictum: *Qui apprehendit sapientes in astutia eorum* (Job 5, 13).

Quod attinet Jobi verba, quae nonnulli impatientiae, murmurationis etc. accusant, respondemus: Generatim Deus eius sermones approbavit (47, 7); ast Job ab eo etiam corrigitur (38, 2; 39, 32; 40, 3), immo Job se ipsum vituperat (39, 33 s.; 42, 3). Nihilominus Job totum se Deo tradit, quem demum se post sua fata redemptorem habiturum esse affirmat. Hinc rectam querelarum Jobi interpretationem adiuvant prologus et Dei iudicium Jobum *de Deo rectum locutum esse* (42, 7). Suspiria ergo illa psychologice interpretari debemus, ratione habita doloris, animi commotionis et amicorum invectionum. Ceterum Job gestabat magnam personam magnae prophetiae, unde, quae in libro eius *videntur quasi aspera et blasphema*, ait Augustinus (Enar. in Ps 103 serm. 4), *habent intellectus suos*. Merito Job ab ecclesia tanquam insignis patientiae heros praedicatur.

[2]) Liber Job continet gravissimas doctrinas. Ante omnia relatio miseriarum et afflictionum (tum impiorum, tum iustorum) ad providentiam divinam evolvitur. Celebrantur proprietates divinae: omnipotentia, iustitia, sapientia, pietas, quae in toto universo se manifestant; evolvuntur status naturae lapsae (4, 18s.; 15, 14—16), peccatum originale (14, 4), imbecillitas et inopia hominis, efficacia sapientiae divinae (hypostaticae) in mundo creando (28), praeprimis autem spes futurae resurrectionis corporis (19, 25 ss.), quam celebrat Hieronymus (Ep. ad Paul. 53, 8): *Job resurrectionem corporum sic prophetat, ut nullus de ea manifestius vel cautius scripserit*. Sensus huius loci (19, 25—27), qui in Vulgata tam clarus est, in textu Hebraeo (et versione Graeca) tam obscurus est, ut ex eo nullum certum argumentum pro immortalitate animae deduci possit (cf. Hudal, Katholik XCV [1916 I] 331—345; B Z XIV [1917] 214—235). Usque ad Hieronymum exegetae hunc locum sic exponebant, ac si Job restitutionem tantum prioris felicitatis exspectasset. Inde a tempore Hieronymi expositio eschatologica magis magisque invalescebat. Quoad ethicam effertur innocentia, castitas (31), timor Domini (28, 28). Tandem Job agendi ratione typice adumbravit Christi patientis pugnam et victoriam de diabolo, quemadmodum iam innuit Jacobus (5, 11): *Sufferentiam Job audistis et finem Domini vidistis*. Qua de causa liber Job teste Origene in maiori hebdomade ab ecclesia recitabatur, uti nunc in officio defunctorum. Cf. Zschokke, Buch Job XXIV s. In librum Job non receptae sunt ideae mythologicae, ut nonnulli putant. Istud tantum concedi potest nonnullas voces forsitan ex mythologia, quarum originalis vis magis magisque dilabebatur, assumptas esse, ut eis novae ideae exprimerentur (v. g. Rahab 9, 13; 26, 12).

6. Liber Job Hebraice scriptus est. Discrepat autem in multis versio LXX[1]), et inde exarata Latina Itala a textu Hebraico[2]). S. Hieronymus novam versionem Latinam ex Hebraeo confecit, quae inter reliquas versiones primum occupat locum[3]).

[1]) Demonstrat Origenes (Ep. ad Afric. n. 3—5) plura addita et detracta esse in exemplaribus Graecis contra archetypi fidem; fieri enim non raro, ut 3 et 4, interdum etiam 14, 16 et 19 versiculi in LXX desint, qui in Hebraico leguntur; et s. Hieronymus (Praef. 1 et 2) de versione Latina Itala ait: *ut decurtatus et laceratus*

corrosusque liber foeditatem sui publice legentibus exhibeat. Rursus inveniuntur in LXX (c. 42) appendix tractans de Jobi eiusque amicorum genealogia, et 2, 9 amplificatio allocutionis uxoris Job. Hinc Origenes asteriscis et obelis notavit discrepantias textus Hebraici cum versione Graeca, et quae deerant, ex Theodotione supplevit. Cf. Bickell, De indole vers. Alex. Jobi, Mrb. 1862.

[2]) Ad textum Hebraicum proxime accedunt versio Chaldaica et Peschitto. Quod attinet valorem textus Hebraici et versionum eruditi valde dissentiunt. Laue (op. cit. 47) e. g. textum Hebraicum valde corruptum habet, alii vero eum satis bonum vocant (= Budde, op. cit. LVI).

[3]) Paraphrasis Chaldaica redundat additamentis et nugis. Exstant duae versiones Syriacae, quarum una textum Hebraicum presse sequitur, altera (Middeldorpf, Codex Syriaco — hexaplaris, B. 1835) fideliter vertit textum Graecum hexaplarem. Item versio Coptica presse LXX sequitur (A. Ciasca, Sacrorum Bibliorum fragmenta Copto-Sahidica musei Borgiani, Rom 1889).

Caput tertium

A schismate usque ad exsilium (932—587 a. Ch.)

§ 52. Prospectus

Davide et Salomone regnantibus respublica Hebraica summum gloriae culmen adepta erat, a quo dein paulatim decidebat. Schismate inter Juda et Israel (quod iam in antiqua aemulatione tribuum Juda et Ephraim latuerat 2 Sm 20, 1; 1 Rg 12, 16) exorto (932), defectione a Jahve, cultu in excelsis habito, foedere cum populis exteris inito et idololatriâ variâ populus tandem poenam divinam meruerat, ut a gentibus, quemadmodum Deus saepe minatus erat, conculcaretur. Verum quidem est prophetas hoc tempore frequentes et excellentes theocratiam promovere populumque tum promissis, tum minis ad observationem legis reducere conatos esse, sed verba horum optatum fructum non tulerunt. Abhinc respublica Hebraeorum, quae quasi media inter magnas mundi monarchias interiacebat, centrum erat rerum politicarum et mercantilium inter gentes tunc notas, et ita rebus earum gerendis implicatur. Hebraei, muneris sui particularis immemores, varias cum mundi monarchiis inibant relationes et societates, quae interitum illorum accelerarunt. Nihilominus tamen Israel manebat tunc temporis populus et filius Jahvae dilectus, qui eum castigare quidem debuit, ast castigatum non plane reiiciebat, sed correctum in gratiam recipiebat, immo hostibus, postquam consiliis divinis, populum contumacem castigandi, servierunt, perniciem adducebat, ut promissio Abrahae facta: *maledicam maledicentibus tibi* (Gn 12, 3), in vigore maneret. Regna Syrorum, Assyriorum, Chaldaeorum, Persarum, Graecorum, Romanorum frequentem congressum belli et pacis cum Israelitis habebant.

§ 53. Schisma usque ad interitum regni Israel (932—721)

Praeter opera pag. 7ss. citata cf. K. A. Menzel, Staats- u. Religionsgeschichte der Königreiche Israel u. Juda, Br. 1853; J. Schlier, Die Könige in Israel, St. 1865; H. Brandes, Königsreihen von Juda u. Israel, L. (1878); E. Schrader, Sargon und Salmanassar, Th St Kr 1870, 527ss.; J. Oppert, Salmanassar u. Sargon, ib. 1871, 700ss.; A. Hildebrandt, Juda's Verhältnis zu Assyrien in Jesaja's Zeit, Mrb. 1874; A. Krčzmar, Chronologische Unters. über die Könige von Israel u. Juda, Prag 1902; E. Nagl, Die nachdavidische Königsgeschichte Israels, W. 1905; W. Staerk, Das assyrische Weltreich im Urteil der Propheten, Gö. 1908; A. Alt, Israel u. Ägypten, L. 1909; S. Schiffer, Die Aramäer, L. 1911.

Salomone mortuo 10 tribus Israel, Sichem congregatae, a filio eius postularunt, ut levaret onera gravia sibi imposita, qua petitione neglecta illae Jeroboamum, ex Aegypto reducem, regem salutarunt, ita ut solae tribus Juda et Beniamin in fide Roboami persisterent; hinc respublica Hebraica divisa est in regnum Juda (australe) et Israel (Ephraim, septentrionale), quod schisma utrique regno erat exitio.

20 Reges Juda 932—587.

1. Roboam, Rehabeam (932-916) 17 annos regnavit super Juda. Semaia propheta prohibuit bellum civile, sacerdotes et multi Israelitae theocratici ad eum confluebant, cum tres primos annos bene regnaret. Dein ad idololatriam delabitur, hinc Sesacus (Šošenḳ), rex Aegypti, cuius cliens Jeroboam fugitivus olim erat, 928 Juda vastat, Jerusalem et templi thesauris potitur, ac sacerdotes partim perimit, partim expellit (1 Rg 12, 11—24; 14, 25—31; 2 Par 10—12).

2. Abia, Abiam (916—914), filius, bello inter ipsum et Jeroboam exorto exercitum hostilem alloquitur, eique defectionem a

19 Reges Israel 932—721.

1. (I.) Jeroboam (932—911) 22 annos Sichem regnavit; duos vitulos aureos in Dan et Bethel, ergo unum in septemtrione, alterum in meridie regni erexit, qui ambo Jahven repraesentabant[1]), elegit sacerdotes non e tribu Levi et festum tabernaculorum non die 15. mensis septimi, sed octavi celebrari iussit; munera pontificia sibi arrogavit; propheta regem Bethele sacrificantem obiurgat; manus regis impii arida facta sanatur. Ahia propheta uxori regiae, de morbo filii Abia (= *pater meus est Jah*) ipsum consultanti, mortem filii et eversionem domus Jeroboami et totius Israel excidium annuntiat (1 Rg 12, 25—14).

Reges Juda.

legitima dynastia et a cultu Jahve exprobrat (2 Par 13). Deo confisus Jeroboamum propulit, Bethel expugnavit, ast cultum vituli non abrogavit, quod demum ab Asa factum est (2 Par 15, 8).

3. **Asa** filius (914—874), pius, cultum publicum purgavit, idola removit, manu divina adiutus exercitum Zara (Zerach), regis Kusch (= Aethiopiae), devicit, spolia in templi armarium retulit. Contra Baasa, regem Israel, Deo diffisus, auxilium Benhadad I., regis Syriae, imploravit pretio auri sacri. Asa, prophetam Hanani corrigentem persecutus, pedum languore affectus et infirmitate confectus obiit (1 Rg 15, 9—24; 2 Par 14—16).

4. **Josaphat** (874—850) 25 annos regnavit, religiosissimus,

Reges Israel.

2. Nadab filius (911—910) in coniuratione a Baasa e genere ignobili (cf. 1 Rg 16, 2), e tribu Issachar interficitur (1 Rg 15, 27 s.).

3. (II.) Baasa (910—887) regnavit in urbe Thersa (Tirṣa), Jehu propheta ei supplicium annuntiavit (1 Rg 15, 33—16, 7). Urbes in parte septemtrionali regi Benhadad I. concedere debuit.

4. Ela filius (887—886), deliciis affluens, occiditur a

5. (III.) Zambri, Zimri (886), qui ab Amri, principe militiae, obsessus, post 7 dies se suosque cum palatio combussit (1 Rg 16, 9—20), ne in manus victoris veniret neve oculis privaretur vel cruciaretur, ut apud Assyrios fiebat.

6. (IV.) Amri, ʿOmri (886—875) aemulum Thebni removit, Samariam (Schomᵉron) aedificavit ibique ab a. 881 sedem fixit. Magna auctoritas eius in rebus politicis elucet ex eo, quod per 130 ca. annos post eum regnum Israel ab Assyriis terra ʿOmri vocatum est. Ast impius exstitit (1 Rg 16, 25 s.).

7. Achab (875—854) nupsit Jezabel, nequissimae filiae regis Sidon, quae cultum Baalis et Astar-

Reges Juda. Reges Israel.

idola et excelsa removit, cultum Jahve promovit, res iudiciales ordinavit, populo prospexit, in hoc uno infelix, quod affinitatem (dedit filio suo Athaliam, filiam Jezabelis, uxorem) et foedus cum impiis regibus Israel iniret et quidem

tae, idolorum Phoeniciorum, ubique introduxit. Eliam prophetam, superstitioni sese opponentem, persequitur, Nabothum, vineae cupidus, lapidari iussit, hinc Elias toti familiae eius interitum annuntiavit (1 Rg 21, 22).

cum Achab, Michaea propheta dehortante, contra Benhadad II., regem Syriae, dimicaret,

quare a Jehu propheta increpatur.

Achab sagitto vulneratus moritur et canes sanguinem eius de curru fluentem lambunt.

Posthac una cum Ochozia classem instruxit in Ophir ad aurum portandum, quae tamen in Asiongaber naufragium fecit, quia cum

8. Ochozias, Achazia (854—853) filius, patris instar, impius et idololatra.

Ochozia foedere iūnctus erat (1 Rg 22, 49 s.; 2 Par 20, 35—37).

9. Joram (853—843), fratre Ochoziae, regnante Elias ascendit. — Eliseus propheta.

Adiuvit dein regem Joram contra Moabitas, sub Mesa[2]) rebellantes, eosque devicit (1 Rg 22, 41 ss.; 2 Par 17—20).

5. Joram (850—843) 6 fratres occidit, excelsa restituit, idola erexit. Idumaei defecerunt, Philistaei et Arabes in regnum irruperunt, uxores filiosque eius occiderunt, ita ut solus Joachaz minimus natu remaneret (2 Par 21, 12—17). Morbo lethali cruciatus obiit.

6. Ochozias vel Joachaz, Achaziahu (843), unum annum regnavit, socius Joram, regis Israel, in bello contra Hazael, Benhadadi successorem. Joram vulneratus in urbem Jezrael deportatur, ibique ab Ochozia visitatur. Interea ab Eliseo rex ungitur Jehu, princeps exercitus, qui Joram regem fugientem transfixit. Ochoziam simul occidit; cadaver illius in Nabothi agrum

Reges Juda.

7. Athalia (842—836), mater impia et atrox, exstincto genere regio, thronum occupavit, evadente unico Joas, filio Ochoziae anniculo, qui cura Josabae (Josabeth), sororis Ochoziae et uxoris Joiadae pontificis, in templi aedibus absconditur, educatur et septennis, applaudente populo, rex proclamatur et Athalia interficitur (2 Rg 11).

8. Joas, Jehoas (836—797) 40 annos regnavit; religio Jahvae Joiada duce restauratur, templum reparatur et exornatur. Joiada pontifice defuncto iterum idola coluit, Zachariam, Joiadae filium, impiis suis moliminibus adversantem, lapidibus obrui fecit. Hinc a Syris bello visitatur. Hazael Syrum, Jerusalem obsidentem, thesauris templi oblatis ad reditum permovit ideoque a suis in lecto trucidatur (2 Rg 12; 2 Par 22—24).

9. Amasias filius (797—769) Edomitas percussit. Petram urbem cepit; prosperis rebus elatus Idumaeorum idola et spolia adduxit eademque coluit.

Reges Israel.

proiici iussit, Jezabelem de fenestra praecipitem egit et progeniem Achab exstirpavit.

10. (V.) Jehu (842—815) prophetas Baalis in Samaria exterminavit, idola et templa evertit, a vitulis vero aureis Jeroboami non recessit; hinc Hazael, Syrorum rex, damna regno intulit et regionem transiordanensem expugnavit (2 Rg 10).

Secundum inscriptionem regis Salmanassar II. Jehu regi Assyrio tributum solvit, ergo auxilium eius contra Syros imploraverat[3]). — In inscriptionibus Assyriis Jehu nominatur mar Ḫumri (= *dominus ʿOmri*), quia regnum Israel ab Assyriis bît Ḫumri vocabatur[4]).

11. Joachaz filius (815—799) vitulos Jeroboami coluit et armis Hazaelis Syri attritus est (2 Rg 13).

12. Joas filius (799—784) Benhadadum III.. Hazaelis successorem, ter vicit et urbes aliquot recuperavit. Ab Amasia temere provocatus, bellum regno Judae intulit.

Amasias a Joas victus et captus est, muri Jerusalem destructi sunt, res pretiosae e templo et aerario regio in Samariam asportatae sunt.

Rex Amasias autem libertatem et thronum recuperavit.

Coniuratione Hierosolymae exorta fugit rex in urbem Lachis, ubi a coniuratis occisus est (2 Rg 14, 2—20; 2 Par 25).

13. Jeroboam II. filius (784—744) 41 annos regnavit. Benhadadum III. devicit, regiones amissas

Reges Juda.

10. **Azarias** (ʿAzariâ = *Jahve adiuvat*) vel Ozias (ʿUzziiâ = *[meum] robur est Jahve*) regnavit 769—737 et a consiliis habuit Zachariam prophetam, virum probum; cultum divinum promovit, Philistaeos et Arabes devicit, Idumaeis Elath eripuit, moenia Jerusalem restauravit, alias urbes munivit, agriculturam et rem pecuariam promovit, ita ut civitas ipso rege florentissima ac honoratissima esset. Quum autem in senectute sacerdotale munus invadens thus sacrum adoleret, leprosus factus est; Joatham filium regni socium fecit et non ita multo post obiit. Anno mortis eius Isaias ad munus propheticum vocatur (737).

11. Joatham, Jotham (737—736), pietate et religionis studio plenus, ianuam templi superiorem restauravit, civium saluti et paci consuluit, oppida in finibus sita firmavit, Ammonitis tributum imposuit — ast loca excelsa idolis dicata non destruxit, hinc Deo permittente Phacee Israel et Rasin (Raṣon) Syriae reges fines regni Juda depopolabantur (Michaeas propheta).

Reges Israel.

(transiord.) recuperavit et fines regni antiqui restituit. Rebus feliciter gestis elatus, cultum idolorum retinuit, hinc mores Israelitarum tunc temporis, Amos et Osee dehortantibus, pessimi erant. — Jonas.

14. Zacharias, Zekaria (744) filius mense sexto interficitur (quocum Jehu progenies emoritur) a

15. (VI.) Sellum, Schallum (744), qui post mensem trucidatus est a

16. (VII.) Manahem, Menaḥem = *consolator* (744—738), qui crudelissime regnavit. Contra Thapsacitas (738) auxilium Phul (Babyl. = Pulu = Tiglathpilesar III.), regis Aṣṣyriorum, cuius tributarius erat, imploravit soluto magno argento, quod e civibus expresserat Excepit eum

17. Phaceia (Peḳaḥia = *Jahve aperuit oculos*) regnavit 738—737 et erat patri simillimus; enecatus est a duce militum

18. (VIII.) Phacee (Peḳaḥ, abbreviatum ex Peḳaḥia) 737—732.

Reges Juda.	Reges Israel.
(2 Rg 15, 5—7; 2 Par 27). Successit filius degener	
12. Achaz (736—721), qui simulacra Baalis aliorumque idolorum posuit, filium suum Molocho immolavit et in excelsis ac collibus sacrificavit; hinc a Phacee, statum florentem Juda sub Joatham invidente, et a Rasin, Syrorum rege, debellatur et caeditur. Rasin urbem Elath expugnatam Idumaeis restituit. Undique coacto regi Deus per Isaiam liberationem promittit, ac miraculum petere eum iussit, quod cum Achaz renueret, Isaias vaticinium illud celebre de ortu Messiae ex Virgine addidit. Imploravit autem rex auxilium Tiglathpilesaris III., regis Assyriae, missis ex aerario templi thesauris, qui Rasin devicit, incolas Syriae nec non Galilaeae et regionis transiordanensis captivos in Mediam duxit 734—733 (2 Rg 15, 29). Achaz, his elatus, ipsum altare Salomonis aeneum removit et in eius locum aliud pro idolis posuit templumque clausit.	
Cum tributum solvere recusaret, Assyrius Hierosolymam obsedit, donec Achaz pecunias, onere populo imposito, solveret (2 Rg 16; 2 Par 28; Is 7).	Phacee interfecto, favente Tiglathpilesare, regno potitus est (2 Rg 15, 30)
13. **Ezechias, Hizkia** (721—693) filius, pius et felix, idola, aras, immo et serpentem aeneum evertit et contrivit, cultum excelsorum exstirpavit cultumque divinum restituit; ad pascha, diu iam omissum, Hierosolymis celebrandum Judaeos et Israelitas invitavit, sacrificia ceteraque fieri iussit. Rem politicam et bellicam curavit,	19. (IX.) Osee, Hosche'a (732—721), qui tributum postea Assyriis recusans, a Salmanassare IV. facile ad fidem compellebatur. Foedere cum Sua (So = Sabaka) Pharaone inito[5]), Salmanassar regnum Israel occupavit, devastavit, Samariam 3 annos obsedit, quam eius successor Sargon expugnavit, regem in catenis cum maxima incolarum parte in

Reges Juda.

urbes munivit, novas exstruxit, opes industria peperit et annonae providit.

Reges Israel.

Mediam ac Assyriam duxit regnumque Israel delevit 721[6]).

Novi coloni, ex Assyria et Babylonia in terram Israel missi, cum relictis incolis se miscebant = Samaritani[7]) (2 Rg 17, 3—6; 18, 9—11). — Tobias.

[1]) In Sebastije (Samaria) 1909/10 in ostracis nomen detectum est עגליו = ʿEgeliav (עֶגֶל = *vitulus* + יו = Jahve) = *vitulus est Jahve* (G. Hölscher, Die neuen Funde von Samaria, M N D P V 1911, 27).

[2]) Nöldeke, Die Inschrift des Königs Mesa von Moab, Kiel 1870; R. Smend u. A. Socin, Die Inschrift d. Königs Mesa v. M., Fr. 1886; K. G. Nordlander, Inschrift des Königs Mesa v. M. (Diss.). L. 1896. Attamen ista inscriptio vix genuina est, ut R. Storr (Die Unechtheit der Mesa-Inschrift, Th Q XLIX [1917—1918] 196 bis 225; 378—421) demonstravit.

[3]) Cf. P. Witzel, Die Ausgrabungen und Entdeckungen im Zweiströmeland (B Z Fr IV 3—4), Mstr. 1911, 30. — Happel, Jehu, Th pr M XV (1905) 206 bis 219; 265—286.

[4]) F. E. Peiser, O L Z XXI (1918) 279.

[5]) Recentiores nonnulli ut Winckler, Šanda (Die Bücher d. Kön. II 215) intellegere volunt ducem Sib'u regis Pir'u regionis Muṣri in septemtrionali Arabia.

[6]) In computandis annis regum Juda et Israel sequimur Šanda, l. c. II 430 ss.

[7]) Coloni, ex urbibus Cutha (Tell Ibrahim), Avah, Emath (Ḥamath), Sepharvaim (non = Babyl. Sippar [Sippar ša Šamaš et Sippar ša Anunit], sed urbs Syriaca (cf. 2 Rg 18, 34; 19, 13), forsitan hodiernum Šaumerija in parte orientali lacus Ḥoms (Šanda, l. c. II 225), adducti et Israelitis mixti vocantur Samaritani. De urbe Cutha, ex qua plerique coloni fuisse videntur, a Judaeis (v. g. a Flavio Josepho) nominabantur Cuthaei. Ipsi nomen Samaritanorum non repetunt ab urbe Samaria, sed a שֹׁמְרִים i. e. *custodientes* sc. legem; libenter semetipsos vocant Israelitas distinctionis causa a Judaeis. Isti coloni Samaritani = Schomeronim, de antiqua urbe Schomeron = Samaria, idololatriam retinuerunt; per leones autem, a Deo missos puniti, a rege Assyrio sacerdotem Israeliticum quidem obtinuerunt et Deum colere coeperunt, nam multi Israelitae in terra remanserant, quibuscum coloni miscebantur, ita ut prior idololatria colonorum successive tolleretur. Ex inscriptionibus Assyriacis patet regem Sargon anno primo et septimo sui regiminis colonos in terram Chatti (Palaestinam) misisse. Si Esdras (4, 2) narrat Asarhaddon (675) colonos hos misisse (scil. altera vice), congruunt inscriptiones. Teste Esr 4, 9 s. ca. 650 ab Assurbanipal iterum coloni missi sunt. Sensim religio Jahve idololatriam Samaritanorum exturbasse videtur, praeprimis tempore Josiae (2 Rg 23, 15 s.), cum Samaritani Hierosolymam sacrificandi causa veniebant (Jer 41, 5). Nixi hac sua fide, petunt licentiam templum cum Judaeis aedificandi (Esr 4, 1 s.). Flavius Josephus (Ant. XI 7, 2; 8, 2. 4) enarrat Manassen, fratrem pontificis Jaddi, ob matrimonium cum filia Sanaballat, satrapae Persici, expulsum, per socerum suum ab Alexandro Magno, Tyrum obsidente (332 a. Chr.), veniam obtinuisse, templum in monte Garizim aedificandi et ponti-

ficem eiusdem creatum esse. Ast templum iam tempore Nehemiae, cuius magnus adversarius Sanaballat erat, aedificatum esse videtur (ca. 432). Fundatio societatis Samaritanae illo tempore confirmatur etiam uno papyro Elephantinensi ex a. 408/7, in quo narratur Judaeos Elephantinenses templo in insula Nili Elephantine destructo non solum praefectum Judaeae Bagohi et pontificem Jehoḥanan Hierosolymae, sed etiam filios Sanaballat, Delaiah et Schelemiah, adiisse, ut sibi licentiam ad templum reaedificandum impetrarent (cf. J. Döller, Drei neue aramäische Papyri, Th Q XC [1908] 379—381; N. Peters, Die jüd. Gemeinde von Elephantine-Syene u. ihr Tempel im 5. Jahrh. v. Chr., Fr. 1910; A. Jirku, Die jüd. Gemeinde von Eleph. u. ihre Bezieh. z. A. T., Gr.-Licht.-B. 1912; E. Meyer, Der Papyrusfund von Eleph., L. 1912; H. Anneler, Zur Geschichte d. Juden von Eleph., Bern 1912). Gener satrapae Sanaballat (cf. Assyr. Sin-balliṭ = *Sin donavit vitam*) ab Nehemia expulsus erat filius Joiadae pontificis et nepos Eliasib (Neh 13, 28). Nonnulli vero e. g. Hagen (Lexic. bibl. III 872 s.), Rießler (Buchberger, Kirchl. Handl. II 1922) Sanaballat »Cuthaeum« apud Josephum a Sanaballat »Horonite« (Neh 2, 10) distinguunt. Rießler habet Sanaballat nomen officii satrapis Samaritani: *secundum* i. e. satrapem *conservet* sc. deus Assur. — Abhinc Judaei Samaritanos magis adhuc abhorrebant et odio habebant (Eccli 50, 27 s.). A. Flavio Josepho vocantur ἀλλόφυλοι, Samaritani vero Jerusalem vocabant Arursalem (= *maledictam Salem*). Cum Antiochus Epiphanes (175—164) Judaeos persequebatur, Samaritani originem Hebraeam negabant et templum suum Jovi Olympio dedicabant (2 Mach 6, 2; Josephus, Ant. XV 5, 2). Samaritani famosi erant ob inconstantiam, cupiditatem ulciscendi et studium rixandi. Joannes Hyrcanus pontifex et princeps 128 a. Ch. Samariam expugnavit et templum, in monte Garizim erectum, diruit (Joseph, Ant. XIII 9, 1). Gabinius legatus (57—55 a. Ch.) Samariam dirutam reaedificavit, quam Augustus 30 a. Ch. Herodi Magno donavit. Hic magnifice eam exstruxit et Sebasten nominavit. Odium inter Samaritanos et Judaeos adhuc tempore Christi perdurabat (Joa 4, 7 ss.); nihilominus Samaritani evangelium cum gaudio recipiebant (Act 8, 5 s.; 9, 31; 15, 3). E libris sacris assumebant tantum Pentateuchum, qui characteribus sic dictis Samaritanis scriptus est. Samaritani in bello Judaico Romanis resistere conabantur, attamen a Cereali legato 67 p. Ch. maximam partem (11.600) in monte Garizim occisi, non autem exstincti sunt; nam in multis locis ut Romae (saeculo II) synagogam habebant. Variae coloniae Samaritanorum, quae etiam initio saec. XVII in urbibus Kairo, Gaza, Jafa, Damascus existebant, iam emortuae sunt. Hodiedum exstant Samaritani (ca. 170 personae) in urbe Nâbulus, ubi, pontifici subiecti (Kahin = *sacerdoti*) e tribu Levi, legem Mosaicam et circumcisionem observant, praeter sabbatum septem festa (Lv 23 enumerata) celebrant, in tribus magnis diebus festis migrant in montem Garizim, ubi festo paschatis sacrificia (agnos) offerunt (cf. W. J. Moulton, Das samaritanische Passahfest, Z D P V XXVII [1904] 194—204; Sven Linder, Die Passahfeier der Samaritaner auf dem Berge Garizim, Palästinajahrb. VIII [1913] 104—120). Bigamiam non tolerant, nisi prima uxor sterilis est, divortium cum libello repudii permittunt, quamvis raro occurrat, et leviratum concedunt, ita tamen ut non levir, sed amicus defuncti viduam in uxorem ducat. Monotheismo severe addicti, abhorrent omnes imagines, anthropomorphismos et anthropopathismos et credunt in bonos et malos angelos, resurrectionem mortuorum et in Messiam (תהב [Taheb] i. e. *redivivum* sc. Josuam [cf. תוב = Hebr. שׁוּב = *redire*], Mose tamen non superiorem, ideo post 110 annos moriturum), 6000 annos post orbem conditum venturum, qui omnes gentes ad veram fidem perducet. Annos 7000 peractos iudicium universale

excipiet. Cf. G. Juynboll, Com. in hist. gent. Samaritanae, Lugd. Bat. 1846; J. Grimm, Die Samariter und ihre Stellung in d. Weltgeschichte, M. 1854; A. Brüll, Zur Geschichte u. Literat. d. Samaritaner, Frk. 1876; S. Kohn, Zur Sprache, Literatur u. Dogmatik d. Sam., L. 1876; Fürst, Zur Differenz zwischen Juden u. Samaritanern, Z D M G XXXV (1881) 132–138; Krüger, Th Q LXIX (1887) 430—438; L. Wreschner, Samarit. Traditionen, B. 1888; A. Hilgenfeld, Der Taheb der Samaritaner nach einer neu aufgefundenen Urkunde, Z w Th XXXVII (1894) 233—244; K. Lincke, Samaria u. seine Propheten, Tü. 1903; E. Nagl, Die Religion der Kuttäer auf dem Boden des ehemaligen Reiches Jisrael, Z k Th XXVIII (1904) 415—424; I. A. Montgomery, The Samaritans, Phi. 1907; J. W. Rothstein, Juden u. Samaritaner, L. 1908; A. Merx, D. Messias od. Ta'eb d. Samaritaner, G. 1909; A. E. Cowley, The Samaritan Liturgy, O. 1909.

§ 54. Regnum Juda usque ad excidium suum

J. C. H. Schmeidler, Der Untergang des Reiches Juda, Br. 1831; P. Rießler, Der Untergang des Reiches Juda u. das Exil (B Z Fr V 1), Mstr. 1912.

Ezechias, morbo gravissimo correptus, precibus suis per Isaiam obtinet prolongationem vitae 15 annorum, addito signo, quo umbra in solario 10 gradus recessit. Triduo elapso sanatus, reliquam vitam religioni ac saluti publicae sacravit. — Quum autem legatis Babylonicis, quos Merodach Baladam (721—710) de recuperata salute gratulatum vel potius foedus contra Assyrios initum miserat, ex ostentatione thesauros monstrasset, Isaias eorum et filiorum deportationem in Babyloniam praenuntiavit (2 Rg 19—20; 2 Par 29—32; Is 36—39). Ezechiam, ne cives premeret, tributum Assyriis solvere recusantem Sennacherib cum exercitu adortus est. Soluto vectigali magno, rex, pius pacem quidem, ast non diu, obtinuit: nam Sennacherib, qui Aegyptum subiecturus prius Palaestinam, quae huic foedere iuncta erat, subiectam habere voluit, duces suos ad Hierosolymam obsidendam misit[1]). Rabsaces[2]) dux, insultans verbis ignominiosis, traditionem urbis exposcit; Isaias autem Ezechiam spe recreat. Quum praeterea Tharaca (Tirhaka, Tarakos), Aethiopum rex, bellum contra Assyriam moliretur, angelus maximam Assyriorum partem una nocte peste interfecit; ideo Sennacherib Ninive fugit ibique in templo dei Nesroch (נִסְרֹךְ) a filiis suis occiditur (2 Rg 19, 37)[3]). Occisio non statim post infelicem expeditionem contra regnum Juda, sed 20 annos postea facta est (681). Ast hagiographus vel scriba hoc factum ilico apposuit, ut historiam Sennacherib ad finem perduceret.

[1]) Quae expeditio facta est a. 701. Multi duas expeditiones regis Sennacherib contra Juda assumunt, cum 2 Rg 19, 9 narretur Tharaca, regem Aethiopiae, egressum esse, ut pugnaret contra Sennacherib, qui Ezechiam premebat. Tharaca demum ca. 690 super Aegyptum regnare coepit. Tharaca sub regibus Šabaca et Šabataca

maioribus rebus in Delta praefuisse videtur et post mortem regis Šabataca obtinuit regnum super Aegyptum et Aethiopiam. Ergo 701 tantum dux regis Šabataca erat et 2 Rg 19, 9 proleptice rex Aethiopiae nominatur (cf. Šanda, l. c. II 270 s.).

Alia difficultas contra expeditionem Sennacherib 701 e 2 Rg 18, 13 prolata: *Anno quarto decimo regis Ezechiae ascendit Sennacherib* eo solvi potest, quod statuamus illis verbis primum narrationem de morbo regis introductam esse, ergo illa verba in locum ineptum transposita esse, vel illa verba glossam scribae esse, qui computaverit expeditionem Sennacherib 14. anno Ezechiae factam esse (cf. Šanda, II 246). — Cf. G. Nagel, Der Zug des Sanḥerib gegen Jerusalem, L. 1902; J. V. Prášek. Sanḥeribs Züge gegen Jerusalem, (M V G VIII 4), B. 1903, 113—158; Th. Breme, Ezechias u. Sennacherib (B St XI 5), Fr. 1906; G. Götzel, Ḥizḳia u. Sanḥerib, B Z VI (1908) 133—154.

[2]) רַב־שָׁקֵה non est nomen proprium, sed nomen officii et significat verisimiliter *ducem primarium* (cf. rabû + šaku = *magnum caput* [Breme, l. c. 45 n. 3]); secundum alios (v. g. Zimmern) vero *principem pincernarum*, qui simul muneribus gravioribus functus est: quae sententia non probabilis est, nam quid iste facturus est in expeditionibus?

[3]) Pro Nesroch vix legendum est nomen dei Marduk, ita ut Sennacherib Babylone occisus sit, ut F. Schmidtke (Asarhaddons Statthalterschaft in Babylonien u. seine Thronbesteigung in Assyrien [Altorient. Texte u. Untersuchungen I 2, herausgeg. v. B. Meißner], Lei. 1916, 105 ss.; O L Z XXI [1918] 169—171) demonstrare voluit, sed locus occisionis est Ninive et quidem probabilissime templum dei Nim'urta (= Nimrod), ita ut pro נסרך legendum sit נמרד (A. Ungnad, O L Z XX [1917] 358 s.; C. F. Lehmann-Haupt, O L Z XXI [1918] 273—276).

14. Manasses (Menaššê = *oblivisci faciens*) filius (693—639) 55 annos regnavit, cultum idolorum restituit, altaria Baali erexit, cliens Assyriorum imprimis cultum Assyriorum promovit, excelsa, ab Ezechia diruta, restauravit ipsumque templum statuis superstitiosis, immo simulacro Astartae, foedavit; sanguinem innoxium fudit multum nimis (2 Rg 21, 16), monita prophetarum sprevit eosque (Isaiam) persecutus est. Assyrii[1]) eum catenis vinctum Babylonem abduxerunt. Poenitentia factorum suorum ductus, libertati ac regno restituitur, et Hierosolymam reversus ea, quae antea peccaverat, emendare studuit et urbem munivit muro exstructo (2 Par 33, 11—20).

[1]) Inscriptionibus Assyriacis testantibus Manasses cum 21 aliis regibus Chatti tributarius erat Asarhaddon regi; quia vero cum Aegyptiis et Babyloniis foedus contra Assyrios iniit, a successore Assurbanipal 647 Babylonem captivus abductus est.

15. Amon filius (639—638), impius et idololatra, altero iam anno coniuratorum familiarium ferro periit (2 Rg 21, 19—23; 2 Par 33, 20—24).

16. **Josias** filius (638—608) iuvenis paternum solium adiit, religionis aemulator exstitit; nam anno aetatis suae 16. fortasse auctoribus Sophonia et Jeremia prophetis operam dedit, ut omnia, quae ad

legem sunt, edoceretur, et anno regni sui duodecimo Judam et Jerusalem purgare coepit ab idolis, et omnia superstitionis monumenta, praeprimis Bethele, evertit. Destructio sanctuarii Bethele necessaria erat, ut renovatio cultus Hierosolymae bonum successum haberet. Anno sc. 18. regiminis sui (621) templum restauravit, quo contigit, ut Helcias sacerdos librum legis Mosis invenerit[1]), quo praelecto severissimas Dei minas in transgressores legis, ibi decretas, edoctus, quidquid idololatriae in terra Juda et Israel supererat, removit atque festum paschale cum ritu solemni celebravit. Ca. 620 erat invasio Scytharum in Palaestinam (cf. nomen Scythopolis pro Bethsan et Jer 1, 14 ss.). Infelix tantum, quod Nechao, Aegyptiorum regi, qui regem Babylonium debellabat, transitum negaverit; bello enim exinde orto Josias in planitie Jezrael prope Mageddo, sagittâ confossus, obiit (608) et ingenti omnium maerore et luctu est conditus, Deo ita dirigente, ne videret mala in populum abhinc irruentia (2 Rg 22—23; 2 Par 34—35)[2]).

[1]) Quis liber intellegendus est, non constat. Nonnulli ut Calmet putaverunt autographum librorum Mosis iuxta arcam foederis repositum inventum esse (cf. Dt 31, 24—27). Alii ut Flavius Josephus generatim Pentateuchum intellexerunt. Attamen rectius iam Hieronymus, Athanasius, Chrysostomus cogitaverunt de Deuteronomio. Accuratius partes Deuteronomii intellegendae sunt, secundum A. F. Puukko v. g. parva pars Deuteronomii, imprimis Dt 12—18, secundum E. König (Das Dt, L. 1917, 56) Dt 4, 45—49; 5—26; 31, 9—13 (»Ur-Dt«). Liber vocatur sepher hattora (cum articulo), quia saltem verbo a priori tempore notus erat. Non agitur hic de »pia fraude«, ut nonnulli putant. Liber brevi antea falsatus vix a populo, sacerdotibus ruri et principibus sine magna reclamatione acceptatus esset. M. E. Naville (La découverte de la lois sous le roi Josias, P. 1910) aliique provocant ad morem antiquorum Aegyptiorum in templis aedificandis libros, praecipue cultum et leges respicientes, recondere, et putant narrationem biblicam illo more confirmari. Ast ista sententia vix probabilis est. Nam liber legis non inventus est in substructionis mole templi, ubi apud Aegyptios (et Assyrios) libri recondebantur, sed in aerario templi. Nec restauratio templi vix usque ad fundamenta muri extensa est. — H. Grimme, Die Auffindung des salomonischen Gesetzbuches unter Josia, O L Z X (1907) 610—615; E. König, Gesetzesfunde in Tempeln, O L Z XI (1908) 125—127; J. Herrmann, Ägyptische Analogien zum Funde des Deuteronomiums, Z A W XXVIII (1908) 291—302; S. Euringer, Die ägyptischen und keilinschriftlichen Analogien zum Funde des Codex Helciae, B Z IX (1911) 230—243; 337—349; X (1912) 13—23; 225—237.

[2]) Cf. A. Alt, Israel u. Ägypten, L. 1909, 87—102.

17. Joachaz (Jehoahaz = *Jahve apprehendit*) filius (608, Sellum Jer 22, 11), a populo in regem electus, impius, iam post 3 menses a Nechao vinctus in Aegyptum ducitur et, mulcta regno Juda imposita, in loco eius frater maior Eliakim, qui contra fratrem apud Nechao Rebla (Riblae) fallaciam fecisse videtur, constituitur sub nomine:

18. Joakim (Jehoiaḳim, Joiaḳim 608—598) impius. Mutato nomine rex coram omnibus beneficio Pharaonis auctus repraesentabatur. Eo quod Nechao nomen Eliakim (= *Deus erigit*) mutat in Joiaḳim (= *Jahve erigit*) et Judaeis blandiri et exaltationem Eliakimi tamquam opus Jahve et semetipsum tamquam instrumentum in manu huius exhibere voluit[1]). Primum Joakim Pharaoni deditus erat, post pugnam ad Karkemisch (605) vero transiit ad partes Nebucadnezaris[2]). Nebucadnezar, Babyloniae rex, Nechao rege ad urbem Karkemisch (605) fugato Jerusalem petiit, templum diripuit ac regem cum nonnullis adolescentibus nobilibus, inter quos et Daniel cum sociis in Babyloniam abduxit (prima deportatio 2 Par 36, 1—7) 605, a quo incipiunt 70 captivitatis anni, per Jeremiam (25, 11 s.) praedicti. Mox libertati ac regno restitutus Joakim, cum triennio elapso tributum solvere recusaret, a Nebucadnezar rursus captus in vincula coniicitur, et mox mortuus insepultus mansit. Successit patri filius similis

19. Joachin (Jehoiachin *[= Jahve fundat]*, Jechonias 598)[3]), qui trimestri tantum thronum tenuit; nam Nebucadnezar, Jerosolyma expugnata, regem, cognatos eius et alios (meliorem incolarum partem 10.000), inter quos erant Mardochaeus et Ezechiel sacerdos, tanquam obsides, cum thesauris, Babylonem abduxit (deportatio secunda 2 Rg 24, 12), infima tantum plebe relicta, cui victor regem dedit, filium Josiae minimum, Matthaniam (Mattania = *donum Jahvae*), nomine

20. Sedecias (597—587)[4]), qui, inito cum Pharaone Hophra contra Jeremiae monitum foedere, fidem Babyloniis negavit ideoque ultimum regno suo accersivit excidium; Nebucadnezar enim, Pharaone fugato, Jerusalem 2 annos obsedit. Jeremias suadens, ut urbs tradatur, in carcerem detruditur. Fames et pestis grassantur. Sedecias profugus in planitie Jerichuntina capitur, Reblae occisis coram ipso liberis oculis orbatur et vinctus Babylonem abducitur (tertia deportatio 2 Rg 25, 7), ubi mox periit. Una ex gravissimis poenis in antiquo oriente erat abductio incolarum urbis expugnatae in exsilium[5]). Chaldaei, urbe capta, templum exusserunt, vasis sacris et quidquid pretiosi inde ablatis, anno 587 (2 Rg 24, 17—25, 21; 2 Par 36, 11—20).

[1]) Cf. Šanda, l. c. II 359.

[2]) Babyl. Nabu-kudurri-uṣur = *Nabu, tuearis fines.*

[3]) J. W. Rothstein, Die Genealogie des Königs Jojachin u. seiner Nachkommen, B. 1902.

[4]) Hebr. Ṣidiḳia (= *iustitia Jahvae*), quo nomine Nebucadnezar iudicium suum »iustum« de a. 598 in memoria retineri voluit (cf. Šanda, l. c. II 375).

[5]) Cf. J. Nikel, Das A. T. im Lichte der altor. Forsch. III 41.

§ 55. Prospectus utriusque regni

H. Ewald, Geschichte des Volkes Israel[3], Gö. 1866, III 822—833.

1. Regnum Israel, quod iniuste a domo Davidica, cui soli promissio divina erat facta, secesserat, 211 annis (932—721) 19 reges eosque magis minusve impios habuit, qui, non ex Deo regnantes (Os 8, 4), arbitrio militum creati, in se invicem saevierunt, hinc IX diversae dynastiae, quae coniuratione vel caede thronum occupaverant, interemptae sunt. Sic Baasa exstirpavit familiam Jeroboami, Jehu interemit progeniem Achab, Sellum occidit generationem Jehu. Qua de causa historia regni huius coniurationibus et bellis civilibus perpetuis est foedata, sic commonstrans rempublicam, ordine divino neglecto, subsistere non posse. Reges Israelitici, propriae tantum dignitatis et utilitatis vindices et promotores, caedibus et iniustis vexationibus populum premebant et una cum magnatibus ei omnis iniquitatis exempla praebebant — hinc et mores populi corruptissimi, quoniam qualis rex, talis grex. Omnium tamen detrimentum erat maximum, quod schisma hoc politicum exstiterit simul religiosum; Jeroboam I. enim in contemptum templi Hierosolymitani, utpote centri religiosi, vitulos aureos in Bethel et Dan erexit et, quum sacerdotes Levitaeque, legis Mosaicae aemuli (2 Par 11, 13), ad regnum Juda transiissent, in regno Israel cum throno legitimo etiam religio deficiebat, in cuius locum cultus excelsorum, religio Phoenicio-Babylonica cum cultu Aegyptio mixta erat introducta (1 Rg 3, 2; 15, 14; 22, 44); praeter Bethel et Dan etiam in urbibus Galgal (Os 12, 11), Maspha (5, 1), in monte Thabor (5. 1) et Sichem (6, 9) idolis sacrificabatur. Cultus Phoenicius Astartae per Jezabel impiam, nec non cultus Baalis magno cum sacerdotum numero, luxuria ac lascivia diffluentium, est introductus, quibus accesserunt excelsa, arbores sacrae, oracula ceterique idololatriae apparatus; quare prophetae non desinebant, defectionem hanc a Jahve castigare ac dynastiarum exstirpationem annuntiare. Haec regum populique ad superstitionem gentilium inclinatio efficiebat, ut regnum Israel prae regno Juda amicitia foedereque cum civitatibus potentissimis gauderet et, ab his adiutum, nonnunquam potestate magna praevaleret; sic v. g. Sesac, Aegyptiorum rex, Jeroboamo iunctus, Judam invasit et a Jerusalem tributum exegit (928); Achab, filiae regis Tyri matrimonio iunctus, Tyriorum potestatem amicam habuit; serius regnum Israel etiam cum Assyriis foedus iniisse videtur (Ez 23, 5), tandem et cum Syria (Damasco), quae coniunctiones theocratiae et consequenter etiam regno perniciem et exitium adduxerunt.

2. Ambitus regni Juda minor erat quam regni Israel, nam praeter tribus Juda et Beniamin non amplectebatur nisi Edomitarum, Ammonitarum et Philistaeorum terras, quas gravi tantum negotio tenebat; Edomitae enim iam Salomone rege seditionem fecerunt (1 Rg 11, 14) et subiecti quidem sub Joram rebellarunt (2 Rg 8, 20), donec Achaz regnante plenam libertatem sibi vindicarent. Similiter Philistaei post Josaphat sub Joram Hierosolymam diripuerunt (2 Par 21, 16), ab Ozia (26, 6) subacti iterum Achaz rege (28, 18) iugo se subtraxerunt. Nihilominus tamen status rerum Juda melior atque felicior erat quam regni Israel; gaudebant enim legitima regum successione e prosapia Davidica, sacrario communi (templo), et sacerdotio legitimo; hinc et multi e 10 tribubus Hierosolymam venerunt ad immolandas victimas coram Deo suo talique modo regnum Juda confortarunt (2 Par 11, 16 s.).

Ast non omnes reges in viis Domini ambularunt, sed pauci (Eccli 49, 5: duo) tantum inveniebantur reges theocratici, nec ipsi ab omni macula vacui; invaluit enim praeter religionem veram nonnunquam idololatria et excelsa frequentata sunt, ut, quod a rege pio restauratum esset, a successore impio destrueretur[1]). Ad has ruinae causas internas (corruptionem religiosam et moralem) accedebant externae: status florens monarchiarum, infelices relationes politicae regni Juda ad has etc. Verbis prophetarum spretis utrumque regnum tandem eo pervenit, ut scelera et crimina iram divinam suppliciaque accelerarent.

[1]) Sic Asa omnia idola, etiam matris suae destruxerat, excelsa tamen non abstulit (1 Rg 15, 14), quorum cultus in regno Juda, stante templo, magis erat abominabilis, quam in regno Israel, quod carebat sanctuario. Nec Josaphat piissimus ac iustitiae amantissimus excelsa plane removit (2 Par 20, 33). Joas post initia pia filium benefactoris sui ac patris spiritualis in templo trucidari iussit (2 Par 24, 21). Amasias idola Edomitarum adoravit eisque incensum adolevit (2 Par 25, 14). Azarias rex, excellens quidem, excelsa non est demolitus (2 Rg 15, 4), immo incensum in sanctuario adolere est conatus (2 Par 26, 16). Jotham, Ezechia et Josia exceptis, reliqui omnes impietate ac idololatria solium regium polluerunt, immo Athalia regina, crudelitatem matris suae imitata, sceleribus ipsos impios reges Israel superavit.

§ 56. Exsilium Assyriacum

A. Eberharter, Die Deportation Israels nach der Bibel u. den Keilschrifturkunden, Th pr M XXIII (1913) 67—77.

1. Regno septentrionali deleto incolae regni Israel maximam partem deportati sunt exsules in Assyriam et Mediam[1]). Loca, in quae Israelitae sunt abducti, vocantur Ninive, Ecbatana et Rages (Tobias),

Hala et fluvius Habor in terra Gozan in civitatibus Medorum (2 Rg 17, 6; 18, 11; 1 Par 5, 26). Inter deportatos, utique magna ex parte impios, nihilominus erant nonnulli pietate conspicui (2 Par 30, 11 s. — Tobias), qui contribulibus in exsilio in consolationem simulque gentibus viam salutis praeparare destinati erant. De sorte exsulum ex regno Israel pauca scimus. Saltem singulis eorum permissum erat, ut (imprimis mercaturae causa) maiora itinera facerent (cf. Tobiam). Regnante Sennacherib vero aspere tractabantur.

[1]) Iam Phul ex Galilaea, Basan et Galaad multos Israelitas in Assyriam transtulerat (734) (prima transportatio). Iuxta inscriptionem Assyriacam Sargon e Samaria 27.290 Israelitas captivos abduxit (in secunda transportatione), et quidem in partes Assyriae septentrionales et provinciam Adiabene (cf. Jos., B. J., II 16, 14). Hala probabiliter est regio Χαλαΐτις apud Ptolemaeum (V 18, 4) (cf. nomen urbis Halaḫḫu in inscriptionibus cuneiformibus) et verisimiliter sita erat in parte occidentali Tigridis. Habor (Ḫabur) fluvius apud Karkemisch in Euphratem influit. Gozan probabiliter est regio Γαυζανῖτις (Ptolemaeus V 17 [18], 4), fluvio Habor adiacens, in inscriptionibus cuneiformibus Guzanu, nunc Kauschan.

2. Utrum pars abductorum in Assyriam cum Judaeis in Palaestinam redierit, ut multi putant[1]), valde dubium est. Iam magna distantia inter exsules ex utroque regno obstare videtur. Multi Israelitae idololatrae cum ethnicis se miscuisse videntur. Multi ex Assyria et Media in alias orbis terrarum partes egressi esse videntur, colonias fundaverunt, ita ut nunc adhuc reliquiae illarum 10 tribuum dispersarum exstare a nonnullis defendantur[2]).

[1]) Loci Ez 37, 15 s.; Esr 2, 2; 6, 17; 8, 35; Lc 2, 36; Act 26, 7, qui saepe proferuntur, istud non probant. Ez 37, 15 ss. agit de tempore messiano, quo utrumque regnum sub uno rege (messiano) unietur (cf. v. 25). Esr 2, 2; 6, 17; 8, 35 tantum edicere volunt populum ex exsilio Babylonico reversum totum populum ex 12 tribubus compositum repraesentare (col. Act 26. 7). Lc 2, 36 etiam intellegi potest de membris tribuum septemtrionalium non in exsilium abductarum.

S. Schiffer (Keilinschriftliche Spuren der in der 2. Hälfte des 8. Jahrhunderts von den Assyriern nach Mesopotamien deportierten Samarier, B. 1907) putat se in tabulis cuneiformibus emptionis vel venditionis vestigia Israelitarum abductorum invenisse. In istis tabulis commemoratur sc. urbs Kannu (in septemtrionali Mesopotamia), in qua deus quidam Au (= Jahve?) colebatur, et altera urbs nomine Kar-Au. Multa nomina propria cum Au composita sunt. — Ast in istis documentis non agitur de exsulibus ex Israel. Nomina cum Au composita non sunt Hebraea. Porro valde dubium est, utrum Au = Jau = Jahve sit (cf. Šanda, l. c. II 446).

[2]) Tanquam reliquiae 10 tribuum habentur Judaei in Arabia australi, in India, Judaei nigri in Malabar, Turkestan, Kaschmir et Afghanistan (cf. Ritter, Erdkunde, B. 1843 ss., X 246), immo et Nestoriani independentes, qui ab apostolis Thoma et Bartholomaeo religionem Christianam edocti multos legis Mosaicae ritus adhuc observant, nomina Hebraica sibi imponunt etc., ac Judaei in Kurdistan (cf. A. Grant, Die Nestorianer oder die zehn Stämme, deutsche Ausg. von Preiswerk, Ba. 1843, 100); origo eorum Judaica quidem certa est, minime vero evictum, num praecise de 10

tribubus descendant; nam per Alexandrum M. et dein post Jerusalem a Tito dirutam Judaei super faciem terrae sunt dispersi, ita ut distinctio tribuum plane cessaverit. Cf. P. Asmussen, Die zehn Stämme, Z D P V XVI (1893) 256—268; A. H. Brayne, Were then Ten Tribes of Israel ever lost?, Lo. 1917.

§ 57. Liber Tobiae

F. H. Reusch, Libellus Tobit e cod. Sinaitico, Fr. 1871; A. Neubauer, The Book of Tobit. A Chaldee Text, O. 1878; Gaster, Two unknown Hebrew Versions of the Tobit Legend, Lo. 1897; M. Löhr, Alexandrinus u. Sinaiticus zum Buche Tobit, Z A W XX (1900) 243—263; A. Schulte, Die aramäische Bearbeitung des Büchleins Tobias verglichen mit dem Vulgatatext, Th Q XC (1908) 182—204.

A. Kohut, Etwas über die Moral u. die Abfassungszeit des Buches Tobias, Br. 1872; M. Rosenmann, Studien zum Buche Tobit, B. 1894; M. Plath, Zum Buche Tobit, Th St Kr 1901, 377—414; J. Sieger, Tobias u. das Märchen vom dankbaren Toten, Katholik 3. S. XXIX (1904 II) 367—377; U. L. Silberrad, Second Book of Tobiah, Lo. 1906; M. Müller, Beitrage zur Erklärung u. Kritik des Buches Tobit (Dissert.), Gö. 1907; K. Fries, Das Buch Tobit u. die Telemachie, Z w Th, (N. S. XVIII) LIII (1910) 54—87; A. Schulte, Beiträge zur Erklärung u. Textkritik des Buches Tobias (B St XIX 2), Fr. 1914.

Commentarii a) cathol. H. Reusch (Fr. 1857), Gutberlet (Mstr. 1877), Gillet (P. 1879), A. Scholz (Wü. 1889), Curci (Neapel 1890), B. Schmid (M. 1899), Piffard (Lille 1901); *b)* acathol. Fritzsche (L. 1853), Sengelmann (Hbg. 1857), Fuller (apud Ware, The Apocrypha, Lo. 1888), O. Zöckler (Apokr., M. 1891), D. C. Simpson (apud R. H. Charles, The Apocr., O. 1913, I 174—241).

1. Liber Tobiae[1]) enarrat historiam utriusque Tobiae, patris et filii, ac docet afflictiones iustorum, patienter toleratas, a providentia divina in horum salutem non tantum aeternam, sed et temporalem dirigi[2]). Pariter edocemur inde, quot beneficia boni angeli hominibus praestent.

[1]) In Vulgata pater et filius vocantur Tobias, ex Tobija[hu] (= *bonitas Jahve*); in LXX vero pater nominatur Τωβίτ, Τωβείθ, Τωβείτ, in Aethiop. versione item Tobit, Itala Thobi(s).

[2]) Tobias, e tribu Nephthali, sub Salmanassare captivus ductus Niniven, confratres consolatur, Gabelo 10 talenta argenti mutuo dat et ob opera misericordiae persecutiones patitur. Mortuorum sepultura defatigatus, hirundinis stercore in patientiae probationem excaecatur, et ab uxore amicisque opprobrio afficitur; ideo orans confugit ad Deum. Eodem tempore Sara, filia Raguelis, Ecbatanae (Hebr. אַחְמְתָא Esr 6, 2, nunc Hamadân) in Media, ad ancillae improperium ob septem ipsius sponsos, a daemone interemptos, Deum humiliter deprecatur; utriusque preces exaudiuntur, Raphaele (= *Deus affert sanationem*) archangelo ad eos curandos misso (1—3). Cum se brevi morituram putaret Tobias filio piissima monita inculcat eique iniungit, ut pecuniam Gabelo datam recuperet. Quaerenti ducem et socium itineris in Rages Raphael ignotus occurrit; in itinere Tobias, hortatu angeli, invadentem piscem apprehendit et exenterat, Saram, Raguelis filiam, in uxorem petit et accipit et, dum sponsus et sponsa noctem orantes transigunt, daemon (Asmodaeus cf. Persic. *aêshmadaêva*) a Raphaele ligatur. Raphael rogatu Tobiae ad Gabelum in Rages pergit, quem recepta

pecunia ad Tobiae nuptias adducit (4—9). Parentibus longam Tobiae moram anxie deplorantibus, hic aegre obtinet, ut a Raguele dimittatur accepta dote et uxore. Relictis in itinere Sara et familia, praecedentes Tobias et Raphael laete a parentibus excipiuntur. Pater, oculis felle piscis linitis, visum recipit. Fel piscis apud antiquos saepe in morbis oculorum adhibebatur (cf. J. P. Trusen, Die Sitten, Gebräuche und Krankheiten der alten Hebräer, Br. 1853, 217 s.). Tobias Deo gratias agit et suasu filii Raphaeli dimidium omnium rerum in mercedem offert, at ille se Dei angelum declarat et revelatis aliis mysteriis in coelum sublevatur, quo facto omnes Deo benedicunt (10—12). Tobias confitetur Domino, de restitutione et magna felicitate futura Jerusalem prophetat, completis 102 annis aetatis suos hortatur, ut pie vivant et sepultis parentibus e Ninive migrent, quam evertendam dicit. Patre mortuo filius observans tandem ad soceros revertitur ibique completis 99 annis moritur (13—14).

2. Textus originalis libri Tobiae deperiit; exstant autem varii textus, qui non tam respectu argumenti, quam formae ab invicem discrepant[1]). Inter omnes eminet versio s. Hieronymi, e textu Chaldaico exarata[2])

[1]) Versionis *A.* Graecae LXX exstant tres recensiones, quae ambitu, numeris, nominibus a se discrepant. *a)* Textus in codice Vaticano et Alexandrino (cf. A. Schulte, In welchem Verhältnis steht der Cod. Alex. zum Cod. Vat. im Buche Tobias, B Z VI [1908] 262—265), e quo confectae sunt versio Armenica, Aethiopica, Coptica, Syriaca (usque ad 7, 9) (= Gr. A), continet recensionem abbreviatam vel compendium libri primigenii. *b)* Textus Codicis Sinaitici (Gr. B, editus a Reusch et Fritzsche) est recensio accuratior, quae magis textum originalem sequi videtur. *c)* Textus ad Tob 6, 9—13, 8 (Gr. C) conservatus est in codicibus minusculis 44. 106. 107 — *B.* Versionis Latinae Itala recensio una (a Sabatier publicata) sequitur textum Gr. B, altera textum Gr. C, fragmenta tertiae rec. in verbis allatis exstant. *C.* Versio Syriaca, Peschitta in priore parte (1, 1—7, 9) congruit cum Gr. A; in altera (a 7, 10 ss.) cum Gr. C. *D.* Feruntur etiam tres versiones Hebraicae, quarum una, a Paulo Fagio (e texta Graeco A confecta) 1542 edita, vocatur Hebraeus Fagii, altera a S. Münster 1517 edita, Hebraeus Münsteri, quae saeculo V. p. Ch. e textu Chaldaico confecta est, et Hebraeus Gasteri i. e. versio Hebraea a Gastero 1896 edita, quae omnes ex recentiori tempore originem deducunt. Multi protestantici auctores immerito defendunt textum originalem Graecum v. g. Fritzsche, Nöldeke, Löhr, Zöckler.

[2]) S. Hieronymus versionem Latinam Vulgatam e textu Chaldaico exaravit; ait enim (Praef. in Tob): *Exigitis, ut librum, Chaldaico sermone conscriptum, ad Latinum stylum traham* (cf. A. Schulte, Die aramäische Bearbeitung des Büchleins Tobias verglichen mit dem Vulgatatext, Th Q XC [1908] 182—204). Quo textu Chaldaico simulque versione Latina innititur textus Chaldaicus a Neubauer 1877 detectus et 1878 editus. Utrum ille textus Chaldaicus, e quo Vulgata confecta est et qui interiit, fuerit originalis, an Hebraicus, disputant. Ut P. Vetter (Th Q LXXXVI [1904] 526—530) demonstravit, textus originalis erat Hebraeus. Hieronymus *magis sensum e sensu, quam verbum de verbo transferebat,* et Italam respiciebat. Vulgata et 3 Graecae recensiones tanquam authenticae habentur quoad dogmaticam partem. Vulgata tamen est praeferenda.

3. Inde a saeculo XVI. nonnulli e protestantibus varias difficultates de historica veritate libri movebant, hanc historiam ut piam

quandam fictionem habentes, eum in finem inventam, ut Judaei aliquod solatium in exsilio haberent [1]), quin tamen suam hypothesin argumentis solidis internis vel externis fulcire valerent [2]).

[1]) Indoles narrationis (v. g. descriptio Sarae, quae ab illa Tobiae valde differt), circumstantiae historicae, quibus vestitur, et quae fictioni inutiles essent, nexus, quo ista narratio cum aliis eventibus historicis (1, 2. 5. 18. 24; 13, 11; 14, 6) connectitur, haec omnia contra hypothesin merae fictionis loquuntur.

[2]) Praecipuae difficultates contra fidem historicam huius libri petuntur ex indole supernaturali totius historiae, quae tamen, admissa miraculorum possibilitate, evanescunt. *a)* Narratio de angelis (12, 12. 15) non est contra fidem biblicam. — *b)* Raphael, se dicens Azariam, Ananiae magni filium mendacii arguitur. — Ast angelus, qui speciem humanam Ananiae, hominis ea aetate noti, assumpserat, huius viri personam gerebat, et actus, quos ille fecisset, perficiebat. Non poterat ergo aliter loqui, nisi personam assumptam exuendo. Vel verissime se nominavit Azariam i. e. auxilium Domini, magni Ananiae filium i. e. misericordis Domini filium, quae appellatio angelo utique convenit (cf. Job 1, 6; 2, 1; 38, 7). Ministerio functus cum dixerit se angelum Dei esse, specie Azariae assumpta evanuit et invisibilis hominibus ad Deum rediit. — *c)* Quae de influxu nocivo daemonis narrantur, cum doctrina s. Scripturae (Job 1, 12; 2, 6 s.) bene conveniunt. Quivis peccator daemonis potestati se tradit; quod et valet de septem viris Sarae, qui, libidinis effrenatae tantum causa matrimonium inituri (6, 17), hac uxore pia non erant digni. Fugatur Asmodaeus fumo iecoris incensi, indirecte seu dispositive vi naturali, nimirum impediendo actionem daemonis per dispositionem contrariam, directe autem et efficienter armis spiritualibus (oratione, fiducia, castitate) Tobiae atque vi angelica et caelesti. Ligavit autem Raphael Asmodaeum in deserto (8, 3), per decretum et potestatem divinam, eum detinendo in deserto, ut inde egredi non posset. — *d)* De difficultatibus geographicis, historicis et chronologicis cf. Kaulen-Hoberg, Einleitung 93—95. — A. Scholz, librum Tobiae prophetice (eschatologice) de caeco servo Jahvae (Is 42, 19) interpretatur et videt in eo reditum Israel ad ecclesiam in fine temporis. Secundum alios recentiores auctores catholicos est liber Tobiae non historia in sensu stricto nec narratio omnino ficta, sed auctor historiam familiarem ob finem didacticum cum licentia poetica conscripsit (P. Vetter, Th Q LXXXVI [1904] 539; A. Schulz, Geschichte u. Erbauung im A. T., Braunsb. 1911, 13—25). Quae sententia utique conciliari potest cum decreto commissionis pontificiae de re biblica de die 23. Junii 1905; de quo cf. § 103, n. 9.

4. Uterque Tobias verisimiliter facta sua literis mandavit [1]), quibus descriptionibus auctor libri usus esse videtur. Tempus conscriptionis accuratius determinari nequit. Secundum Vetter, Kaulen-Hoberg [2]) liber 250—150 a. Chr. scriptus est. Finis libri clare verbo et exemplo exprimitur; Deus mirum in modum tuetur et praemio afficit hominem, qui magnam fiduciam in Deum habet, opera charitatis facit, legem rigorose observat [3]).

[1]) Tobiam historiam vitae scripsisse, innuit mandatum angeli ad Tobiam: *Scribite omnia, quae consummata sunt in libro* (Gr. 12, 20). Huic congruenter Tobias in textu Graeco et versione Syriaca initio libri (1, 1—3, 15) in prima persona loquens introducitur. In Vulgata quidem Tobias continuo in tertia persona loquitur

et (12, 20) angelus non dicit: scribite, sed: *narrate omnia mirabilia eius*, ast difficile est definire, quinam textus sit praeferendus. Praeterea multa facta particularia referuntur, quae utrique Tobiae soli erant cognita.

[2]) Einleitung II 95.

[3]) Holzhey, Einleitung 99.

5. Auctoritas canonica libri Tobiae certa est, nam non tantum a LXX interpretibus, sed et ab ecclesia Christiana aliis libris sacris annumeratus est.

Christus ipse ad librum Tobiae provocasse credendus est, dicens (Mt 7, 12): *Omnia quaecunque vultis, ut faciant vobis homines, et vos facite illis. Haec est enim lex et prophetae*; nam haec verba nullibi, nec in lege, nec in prophetis, leguntur, nisi Tob 4, 16. Consentiunt ss. patres: Polycarpus, Irenaeus, Clemens Alex., Athanasius, Cyprianus, Origenes. In antiquis monumentis Christianis frequenter imago Tobiae invenitur. Immerito itaque Judaei posteriores et protestantes expungunt hunc librum e canone. Etiam in ecclesia Graeca et Russica liber Tobiae usque ad saec. XVIII. in canone librorum inspiratorum erat (cf. M. Jugie, Histoire du canon de l'Ancien Testament dans l'église Grecque et l'église Russe, P. 1909, 128).

6. Achiacharos (Achiḳar). In nonnullis locis textus Graeci (1, 21 ss.; 2, 10; 11, 18; 14, 10 ss.) commemoratur Achiacharos, nepos Tobiae, cancellarius regis Asarhaddon, de quo vulgata fabula in lingua Syriaca, Arabica, Armenica, Graeca, Slavica, Aramaica (in papyro ex Assuan) circumfertur, quae in Assyria (Ninive) exorta esse videtur. Achiacharos (Ach-iaḳar = *frater est carus*) nepotem ex sorore Nadan (= *dat*) adoptavit eique similes monitiones dat ac Tobias filio suo. Nadan ingratus avunculum suum calumniatus est apud regem Assyriae, qui Achiacharos poena capitis puniri iussit. Attamen Achiacharos clam salvatus et in pristinum statum restitutus nepotem Nadan morti tradit[1]). Secundum M. Müller[2]) illi loci de Achiḳar, qui in omnibus tribus Graecis recensionibus inveniuntur, ab alio auctore libro inserti sunt ad augendam gloriam Tobiae.

[1]) Cf. De Moor, Tobias et Akhiakar, Louvain 1902; P. Vetter, Das Buch Tobias u. die Achikar-Sage, Th Q LXXXV (1903) 321—370; 497—546; LXXXVI (1904) 321—364; 512—539; R. Smend, Alter u. Herkunft des Achikar-Romans, Gi. 1908; F. Nau, Histoire et sagesse d'Achikar l'Assyrien, P. 1909; H. Grimme, O L Z XIV (1911) 529—540; F. Stummer, Der kritische Wert der altaramäischen Aḫiḳartexte aus Elephantine, Mstr. 1914; B. Meissner, Das Märchen vom weisen Achiqar (A O XVI 2), L. 1917.

[2]) Beiträge 13.

§ 58. De Prophetismo

A. Knobel, Der Prophetismus der Hebräer, Br. 1837; P. Schegg, Geschichte der letzten Propheten, R. 1853; A. Tholuck, Die Propheten u. ihre Weissagungen[2], Go. 1867; Küper, Das Prophetentum des A. B., L. 1870; G. Ludwig, Der alttest. Prophetismus, Bern 1874; A. Kuenen, De profeten en de profetie onder Israël Lei. 1875; H. Zschokke, Theologie der Propheten des A. T., Fr. 1877; S. May-

baum, Die Entwicklung des israel. Prophetentums, B. 1883; Meignan, Les prophètes d'Israel quatre siècles de lutte contre l'idolatrie, P. 1893; P. Schwartzkopf, Die prophet. Offenbarung nach Wesen, Inhalt u. Grenze, Gi. 1896; F. Giesebrecht, Die Berufsbegabung der alttest. Propheten, Gö. 1897; F. Walter, Die Propheten in ihrem sozialen Beruf, Fr. 1900; E. Laur, Die Prophetennamen des A. T. (Diss.), Fr. (Schweiz) 1903; A. F. Kirkpatrick, The Doctrine of the Prophets[3], Lo. 1901; J. Radlinski, Hebräische Propheten im Lichte der Kritik u. Geschichte, Warschau 1904; P. Kleinert, Die Propheten Israels in sozialer Beziehung, L. 1905; L. W. Batten, The Hebrew Prophets, Lo. 1905; E. König, Der ältere Prophetismus (B Z Str I 9), Gr.-Licht. 1905; Das alttest. Prophetentum u. die moderne Geschichtsforschung, Gü. 1910; J. C. Matthes, De Israëlitische profeten, A. 1906; W. R. Smith, The Prophets of Israel and their place in history to the close of the lighth century B. C.[2], N. Y. 1907; Kaatz, Das Wesen des prophet. Judentums, B. 1907; G. Stosch, Die Prophetie Israels in religionsgeschichtlicher Würdigung, Gü. 1907; P. de Buck, De profeten van Israel, Rotterd. 1908; Ch. Mercier, Les prophètes d'Israel, St. Blaise et P. 1908; C. H. Cornill, Israel. Prophetismus[7], Str. 1909; M. Wiener, Die Anschauungen der Propheten von der Sittlichkeit, B. 1909; E. Sellin, Der alttest. Prophetismus, L. 1912; A. Causse, Les prophètes d'Israel et les religions de l'Orient, P. 1913; F. Wilke, Die politische Wirksamkeit der Propheten, L. 1913; W. Caspari, Die israel. Propheten, L. 1914; M. Buttenwieser, The Prophets of Israel, N. Y. 1914; G. Hölscher, Die Propheten, L. 1914; W. Cossmann, Die Entwicklung des Gerichtsgedankens bei den alttest. Propheten, Gi. 1915; F. Nötscher, Die Gerechtigkeit Gottes bei den vorexilischen Propheten, Mstr. 1915; B. Duhm, Israels Propheten, Tü. 1916; H. Gunkel, Die Propheten, Gö. 1917; B. Kellermann, Der ethische Monotheismus der Propheten u. seine soziolog. Würdigung, B. 1917; A. R. Gordon, The Prophets of the Old Testament, Lo. 1917.

1. Prophetae[1]) erant viri a Deo vocati et missi ad revelationes divinas populo annuntiandas atque ad munus hoc rite fungendum divinitus instructi[2]). Induti erant pelle pilosa et renibus zona pellicea accincti erant (1 Rg 1, 8; Zach 13, 4) et »tonsuram« gestasse videntur (cf. 2 Rg 2, 23). Prophetae non primo ex sacerdotibus exibant et postea demum specialem, a sacerdotibus diversum, ordinem constituebant, ut Wellhausen, Maybaum suspicati sunt ex eo, quod Aaron et Samuel sacerdotes et prophetae nominentur. — Nam seriori quoque tempore existebant prophetae e genere sacerdotali (Jeremias, Ezechiel)[3]). Constituebant ordinem, non quidem hereditarium, sed permanentem, saltem inde a Samuele[4]), praeter ordinem sacerdotalem et regium. Munus eorum triplex erat[5]); debebant *a)* tanquam custodes theocratiae populum de peccatis arguere, eum ad viam legis perducere, et periclitantem theocratiam sustentare, quare plena potestate in ipsos reges et sacerdotes fruebantur[6]); *b)* qua nuntii divini voluntatem et consilia Dei, tum comminationes, tum promissiones populo manifestare, et *c)* qua organa divina res futuras pandere, et imprimis per vaticinia Messiae et saluti vias praeparare et Domino parare plebem perfectam.

[1]) Primo duplex classis »prophetarum« apud Hebraeos erat, ex quibus una vocabatur *nabi'*, altera *ro'ê* vel *ḥozê*. Ille divino spiritu inflatus Deum laudibus celebrabat, hic oraculum dabat. Nabi' utebatur instrumentis musicis, ut divino instinctu concitaretur, quae concitatio in spasticis motibus corporis, saltibus, saltationibus se manifestabat. Nonnunquam nebi'im se vestimentis suis exspoliaverunt (cf. 1 Sm 19, 24). In multis similes sunt viris, qui nomine »Derwische« noti sunt. Cum eis etiam Bacchantes et Maenades apud Graecos et Flagellantes medio aevo comparantur. Similes ritus adhuc apud populos rudes inveniuntur. Etiam apud Assyrios-Babylonios inter vatem (barû) et maḫḫû (ecstaticum) distinguebatur. Nebi'im primo in publicum prodibant in maioribus turmis et singularem statum constituebant. Decursu temporis distinctio inter nabi' et ro'ê magis magisque evanescebat (cf. 1 Sm 9, 9). Cf. A. Šanda, Elias u. die religiös. Verhältnisse seiner Zeit, Mstr. 1914, 51—53. נָבִיא (nabi') componitur cum verbo Arabico naba'a i. e. *nuntiavit*, Assyr. nabâ = *clamavit*, Sabae. naba' = *exclamavit*, significat ergo *praeconem*, *oratorem*. Unde Ex 7, 1 etiam Aaron propheta Mosis vocatur. Ro'ê (רֹאֶה) vel ḥozê (חוֹזֶה) (1 Sm 9, 9; 2 Sm 24, 11; 1 Par 29, 29) = *videns*, qui videt vel intuetur ea, quae Deus ei in visione ostendit. Vocantur etiam *custodes* (Is 21, 11; Ez 3, 17), vel *speculatores* (Is 52 8), qui in specula quasi constituti omnia observant, quae circa Israel geruntur, *pastores* (Jer 17, 16), *viri Dei* (1 Sm 2, 27), *servi* vel *nuntii Jahvae* (Is 20, 3; Ag 1, 13). A LXX adhibetur vocabulum προφήτης, propheta (a προφάναι non = *praedicere*, sed *vice alicuius loqui*, diversus a μάντις) i. e. *praedicator* vel *interpres*, qui praefatur, proloquitur (col. Ex 4, 16; 7, 1), et dein etiam *vates*, propter principaliorem muneris prophetici partem (vaticinia): nam prophetae non exclusive futura praedicunt, sed et praesentia et praeterita tractant. Sic prophetae, praeter partes historicas (Is 36—39; Jer 40—45), etiam libros historicos conscripserunt de regimine quorumdam regum v. g. Isaias scripsit historiam Oziae regis (2 Par 26, 22), Addo (Iddo) sermones et opera regis Abia concepit (2 Par 13, 22). Quia munere divino funguntur et ex ore Dei loquuntur, ideo effata eorum appellantur דְּבַר יְהוָה, *verbum Jahve* (Dt 18, 18; Joel 1, 1); inde frequens eorum dictum נְאֻם יְהוָה (= *insusurratum Dei* [Eingerauntes]).

[2]) Prophetae non propria auctoritate munus propheticum sibi arrogabant, sed solummodo voluntati Dei, ipsos vocantis, acquiescebant. Jeremias munus oblatum detrectare conatur (1, 5—7), immo ait: *Seduxisti me Domine, et seductus sum, fortior me fuisti, et invaluisti* (20, 7). Idem expertus est Amos (3, 8); Isaias (6) et Ezechiel (1) in visionibus prophetae constituuntur. Deus itaque mittit prophetas tanquam nuntios suos (Is 6, 8; 42, 19; Jer 7, 25; 19, 14 etc.), et hi hanc missionem divinam praetendunt (Jer 26, 12. 15; Zach 4. 9), et verbum divinum proferunt, sive gratum, sive ingratum, sive periculosum erat. Muneris sui divinitus demandati conscii sunt; nam aiunt Deum se suscitasse (Am 2, 11), tulisse (Am 7, 15), misisse (Jer 23, 32), loqui ad se (Is 7, 3; 8, 1. 5; Os 1, 2. 4). Prophetas in loquendo et tacendo plane a Deo dependere expresse ait Ezechiel (3, 25s.).

[3]) Cf. E. König, Geschichte des Reiches Gottes, Braunsch. u. L. 1908, 197.

[4]) Nulla fere religio carebat prophetia, per quam commercium inter numen divinum et mundum corporalem vigebat. Jam ab antiquissimis temporibus prophetae exstiterunt; sic Noe *praeco iustitiae* (2 Pet 2, 5), item Abraham *propheta* (Gn 20, 7), et Moses prae omnibus aliis prophetis (Dt 34, 10) celebratur, ac lex criteria notat, quibus verus propheta a pseudopropheta dignoscatur (Dt 13, 1), et apud Jeremiam (7, 25) dicit Jahve se ab exitu populi ex Aegypto usque ad praesentem diem servos suos pro-

phetas per diem, consurgentem diluculo, misisse. Cum Samuele, fundatore scholarum propheticarum, incipit continua series prophetarum usque ad Malachiam, quo respectu Samuel primus prophetarum habetur (Act 3, 24), et munus eorum censendum est ordinarium, a Deo promissum (Dt 18, 15); nonnisi spectato modo, quo conferebatur et exercebatur, erat extraordinarium.

[5]) Introductum est munus propheticum continuum tunc, quando sacerdotes degenerare coeperunt et populo petente ordo regius stabilitus est. Prophetismus in se non erat oppositus sacerdotio, nam prophetae urgebant legem et cultum integrum, licet non tam externum, quam internum, i. e. characterem eius ethicum et obiectivum (Is 1, 13s.; Jer 7, 23; Os 6, 6). Prophetae vero non erant, ut multi putant, ratione adversarii omnis cultus externi, sed tantum cultum mere externum impugnabant, si eo puritas verae fidei turbabatur. Ex modo, quo v. g. Isaias (1, 15) de oratione loquitur, elucet prophetas noluisse cultum abrogare (cf. Kittel, Geschichte des Volkes Israel[2] II 441, n. 1). — Prophetae invigilabant etiam regibus, contra quos, quando limites potestatis suae transgrediebantur, theocratiam vindicabant; piis a consiliis erant et promissiones divinas annuntiabant, scelestos vero et idololatras sine discrimine arguebant (Is 22, 15ss.; Jer 20, 3; 36, 30; Am 7, 16; Jon 3). Eorum magisterium integram Israelitarum vitam, privatam (1 Sm 9, 6; 1 Rg 14, 1ss.; 2 Rg 1, 2ss.), publicam v. g. reges dirigebant (Is 30, 2; Jer 37, 3; 42, 2), quin etiam ad exteras gentes munus eorum extendebatur (1 Rg 19, 15; 2 Rg 8, 10; Jer 1, 10; 46—51). Propter hanc sublimem dignitatem apud suos et exteros magna fruebantur auctoritate (2 Rg 8, 8; Jer 21, 1s.), quamvis persaepe ob Deum et religionem opprobriis, iniuriis, carcere, vinculis, ipsa morte afficerentur (Mt 23, 37; Act 7, 52; Heb 11, 33s.). Muneri ipsorum gravi totus character internus et externus severus atque rigorosus, conditio et vestitus simplex (2 Rg 1, 8; 4, 38; Is 20, 3; Zach 13, 4) respondebant. Hinc iis *dignus non erat mundus: in solitudinibus errantes, in montibus, et speluncis et in cavernis terrae* (Heb 11, 38).

[6]) Fidentes patrocinio divino (Mich 3, 8; Ez 2, 6s.) sine timore cuique scelesto, sive regibus, sive sacerdotibus et pseudoprophetis (Is 28, 7; Am 7, 10—17), sive senioribus (Ez 20) resistunt. Ideo *Deus dedit eos in civitatem munitam, et in columnam ferream, et in murum aereum, super omnem terram, regibus Juda, principibus eius, et sacerdotibus, et populo terrae* (Jer 1, 18: Ez 13, 5), constituit eos super gentes et regna, ut evellant et destruant, disperdant et dissipent, aedificent et plantent (Jer 1, 10). Prophetae res pauperum, viduarum, pupillorum, servorum tuebantur (cf. Is 1, 23; Jer 5, 28; Ez 45, 9; Am 8, 6; Zach 7, 10). Ad eradicandam radicem paupertatis impugnant ebriositatem (Is 56, 12) et vituperant profusam luxuriam (Is 5, 12; Am 6, 6). Ast prophetae non solum temperantiam praedicant, sed etiam exercent. Tanquam custodes et pastores populi, a Deo constituti, etiam rationem reddere debent de animis sibi concreditis (Ez 3, 17s.; 33, 7s.). Ipsi intercedunt precibus suis ad Deum pro populo (Jer 18, 20; Ez 9, 8; Am 7, 2. 5; Hab 1, 2s.).

2. Prophetismus V. T. in duas periodos[1]) distingui potest, quarum prior a Samuele usque ad saeculum octavum pertingit. Prophetae huius periodi verbo et facto coaevos impios ad viam legis reducere conabantur. Cum nihil proficerent, prophetae inde a saeculo octavo contumacibus iudicia divina annuntiabant, quibus vaticinia messiana immiscebant, et quia haec non tam coaevis, quam posteris erant destinata, ideo ea scriptis mandabant[2]).

[1]) Character primae periodi est theocratico-reformatorius; prophetae enim antiquiores, legis divinae zelatores, moribus corrigendis adlaborabant verbis, et missionem suam miraculis patratis confirmabant, nihil tamen dictorum suorum scriptis mandarunt, quamvis nonnulli, uti Gad, Nathan, Ahias gesta regum scripsisse ferantur in libro Chronicon; operatio eorum tota coaevos respiciebat, quos ab idololatria revocarent, aut in lege retinerent. Qua de causa invehuntur non solum contra idola (Mich 1, 7), sed etiam contra equos et currus (Is 2, 7; 30, 16; 31, 1; Mich 1, 13) tamquam signa alieni cultus, et contra eos, qui induti sunt veste peregrina (Soph 1, 8). Schismate exorto prophetae omnibus viribus huic malo mederi et theocratiam contra idololatriam defendere et conservare nitebantur. Gad et Nathan Davidi a consiliis erant, eumque ad poenitentiam provocabant; Ahias Jeroboamo praedixit scissionem regni eiusdemque idololatriam carpebat. Semeia Roboamo iussu divino pacem suadebat (1 Rg 12, 22 ss.) eumque carpebat (2 Par 12, 5); eodem munere functi sunt Hanani (2 Par 16, 7) eiusque filius Jehu (1 Rg 16, 1), praeprimis vero Samuel, Elias et Eliseus (cf. A. Dillmann, Über die Propheten des A. B. nach ihrer politischen Wirksamkeit, Gi. 1868).

[2]) Quia prophetae prioris periodi reformationem status corrupti reipublicae Hebraicae radicalem efficere non valebant ét iudicium divinum necessario eventurum praecognoscebant, inde a saeculo octavo prophetae oculos suos ad tempus futurum vertebant, et graviter vindictam divinam ultricem contra populum contumacem describebant. Ne tamen populus, a Deo castigatus, de misericordia divina desperaret, neve de promissis adimplendis dubitaret, prophetae iudicia haec divina in populum castigationis et correctionis tantum causa mitti docebant, fata gentium, quibuscum Juda et Israel res habebant, depingebant et tandem consilia Jahvae de reliquiis populi Israel erigendis, stabiliendis et glorificandis pandebant, describentes videlicet tempora felicissima messiana. Intuentur autem et describunt prophetae regnum et res messianas sub involucro et imaginibus, quae de ideis et rebus theocraticis deductae sunt et tempus messianum tanquam terminum ultimum historiae divinae oeconomiae salutis speculantur (Is 2, 2; Mich 4, 1); vaticinia ergo messiana cum statu et circumstantiis illius temporis, quo edebantur, in nexu organico sunt. Tali modo, quia dicta illorum prophetarum non solum coaevos, sed etiam posteros concernebant, ista scriptis mandarunt, quibus fides in futurum Messiam conservaretur et confirmaretur, persona et munus eius clarius describerentur, spes in eum, ideoque et consolatio nutriretur, omnesque in adventum eius praepararentur, et tandem apparentem fide amplecterentur. Hac altera prophetismi periodo novus character, sc. vaticinia vel praedictio rerum futurarum, praeprimis messianarum (prophetia in sensu strictiori), accesserunt; hinc character eiusdem evangelico-praeformativus nominari potest.

3. Prophetia, cum res futuras, quae e causis naturalibus cognosci nequeunt, infallibiliter praenuntiet, consistit primo et principaliter in cognitione, et inest homini non a natura, sed ex revelatione divina, qua mens prophetae per Spiritum sanctum illustratur et apta redditur ad omnia ea percipienda, quae Deus ei revelare vult. Origo ergo et character prophetismi est supernaturalis[1]). Lumen prophetiae autem prophetis inest non per modum habitus, sed per modum passionis seu impressionis transeuntis[2]).

[1]) Characterem supernaturalem prophetiae testantur: *a)* ss. libri. Deus ipse ait: *Ponam verba mea in ore eius loqueturque ad eos omnia quae praecepero illi* (Dt 18, 18; Jer 1, 9; 5, 14); propheta ergo est *os Domini* (Jer 15, 19). Verbum, quod loquitur propheta, non est suum, sed *verbum Domini* (Is 28, 13; Jer 36, 6; Am 8, 11 s.). Deus loquitur per prophetas (Jer 35, 15; Bar 2, 24), hinc phrases tam saepe repetitae: *Sic loquitur Deus ad me; verbum Domini factum est ad me dicens* (col. Ez 1, 3; 11, 5 etc.). Praeprimis autem est Spiritus divinus, qui inspiravit prophetas: *Verba misit Dominus in Spiritu suo per manum prophetae* (Zach 7, 12); *repletus sum fortitudine Spiritus Domini* (Mich 3, 8). *Spiritu sancto inspirati locuti sunt sancti Dei homines* (2 Pet 1, 21), ideo vocatur propheta *vir Spiritus* (Os 9, 7). Quia ergo propheta organum Dei est, verbum suum est verbum Dei; inde explicatur communicatio idiomatum, ita ut mox propheta ex ore Dei, mox Deus per os prophetae loquatur, propter quandam unionem mysticam Dei cum propheta (Is 7, 10; Zach 6, 12—15), et quod ipsi a persona Dei ad suam et vice versa transeant (Is 10, 5 s.; 40, 25 s.). — *b)* Concilia: symbolum Nicaenum: *Credo in Spiritum sanctum, qui locutus est per prophetas,* et concilium Vaticanum (sess. III. c. 3 de fide): *Ut fidei nostrae obsequium rationi consentaneum esset, voluit Deus, cum internis Spiritus s. auxiliis externa iungi revelationis suae documenta, facta sc. divina, atque imprimis miracula et prophetias, quae, cum Dei omnipotentiam et infinitam scientiam luculenter commonstrent, divinae revelationis signa sunt certissima et omnium intelligentiae accommodata.* Bene itaque prophetae inspirati a patribus (Justinus, Basilius, Athenagoras) comparantur instrumentis musicis, quae a Spiritu s. inflantur, pulsantur, aut speculo purissimo, quod imaginem immissam accurate repercutit. Hinc prophetae tanquam organa unius eiusdemque Spiritus divini, saepe unus ad alterum provocant nec non verba priorum repetunt. — Secundum s. Thomam (2. 2. q. 171. a. 1) prophetia primo loco et principaliter in cognitione consistit, et secundario loco in locutione, prout prophetae ea, quae divinitus edocti cognoscunt, ad aedificationem aliorum annuntiant. Cf. F. Leitner, Die prophet. Inspiration (B St I 4—5), Fr. 1896.

[2]) Thomas (l. c. a. 2): *Lumen propheticum non inest intellectui prophetae per modum formae permanentis; alias oporteret, quod semper prophetae adesset facultas prophetandi, quod patet esse falsum.* Hinc ait Hieronymus (Ez 35, 1): *Si semper in prophetis esset sermo Dei, et iuge in pectore eorum haberet hospitium, nunquam tam crebro Ezechiel poneret: Et factus est sermo ad me dicens.* Gregorius M. (Hom. 1 in Ez): *Aliquando prophetiae spiritus deest prophetis nec semper eorum mentibus praesto est, quatenus cum hunc non habent, se hunc cognoscant ex dono habere, cum habent.* Cf. praeprimis Nm 11, 25; 2 Sm 7, 4; 2 Rg 4, 27; Dn 12, 8.

Porro iuxta s. Thomam (l. c. a. 4) *non oportet, quod prophetae omnia prophetabilia cognoscant, sed quilibet eorum cognoscit ex eis aliqua, secundum specialem revelationem huius vel illius rei; revelat autem Dominus omnia, quae sunt necessaria ad instructionem fidelis populi prophetis, non tamen omnia omnibus, sed quaedam uni, quaedam alii;* ideo ait Apostolus (1 Cor 13, 9): *Ex parte . . .* (i. e. imperfecte) *prophetamus.*

4. Ad prophetiam ex parte subiecti non aliqua praecedens naturalis dispositio, nec scientia, nec praeparatio[1]), nec gratia sanctificans

(charitas) erat necessaria[2]), quia ipsa est gratia gratis data, quamvis ordinarie utraque in prophetis adesset[3]).

[1]) Secundum s. Thomam (2. 2. q. 172. a. 3) *Deus in effectibus spiritualibus non praeexigit aliquam dispositionem, sed potest simul cum effectu spirituali inducere dispositionem convenientem, qualis requiritur secundum ordinem naturae. Et ulterius posset etiam simul per creationem producere ipsum subiectum, ut scilicet et animam in ipsa sui creatione disponeret ad prophetiam, et daret ei gratiam prophetalem.* Quamvis scholae propheticae vocationem ad munus propheticum promoverent et adolescentes ad idem subeundum praepararent, tamen prophetia nulli certo ordini vel classi hominum erat alligata. Sic Eliseus ex agro propheta vocatur, Amos electus est ex pastoribus, Jeremias, Ezechiel, Zacharias ex ordine sacerdotum erant, quin etiam prophetissarum: Mariae (Ex 15, 20), Deborae (Jdc 4, 4) et Holdae (2 Rg 22, 14) fit mentio.

Ceterum non omnes pauperes erant, v. g. Nathan (2 Sm 12, 15), Eliseus (1 Rg 19, 19 ss.), Jeremias (32, 7) et aliqui praeter officia muneris prophetici etiam alia vitae civilis exercuisse videntur.

[2]) S. Thomas (2. 2. q. 172. a. 4): *Prophetia potest esse sine charitate; 1. nam pertinet ad intellectum, cuius actus praecedit actum voluntatis, quam perficit charitas (1 Cor 13, 2); 2. datur ad utilitatem ecclesiae, sicut et aliae gratiae gratis datae (1 Cor 12, 7). Non autem ordinatur directe ad hoc, quod affectus ipsius prophetae coniungatur Deo, ad quod ordinatur charitas.* Sic v. g. Balaam non erat sanctus, attamen prophetizavit (Nm 22); item dicendum est de Caipha, qui in passione Christi fuit quoque propheta (Joa 11, 49 ss. col. Mt 7, 22).

[3]) Ordinarie prophetae erant viri sancti, vita ascetica excellentes (2 Rg 1, 8; Is 20, 2; Zach 13, 4). Saepe prophetae *sancti* vocantur, quia in speciali coniunctione ad Deum erant et spiritu Dei impleti erant. Nonnunquam, uti sacerdotes et reges, oleo ungebantur in muneris inaugurationem (1 Rg 19, 16), vel per aliam symbolicam actionem (2 Rg 2, 13; Is 6, 6) in munus introducebantur.

5. Obiectum prophetiae constituunt omnes eventus futuri, qui naturaliter (secundum quod sunt in se ipsis, ait Thomas) excedunt humanam cognitionem, a voluntate hominis dependent, seu fortuiti contingentesve sunt (cf. Is 41, 22), quare solummodo e praescientia divina infallibili hauriuntur, semper tamen in nexu interno cum theocratia sunt, consequenter ergo facta et fata non tantum Israelis, sed et gentium[1]). Hoc modo vaticinia prophetarum V. T. distinguuntur a divinatione naturali[2]). praedictione daemoniaca[3]), hariolatione gentium[4]), et vaticinatione pseudoprophetarum[5]).

[1]) Generatim in vaticiniis tractantur culpa, iudicium, primo in Israel, dein in gentes exercendum, et redemptio. Vaticinia contra gentes e principiis theocraticis sunt diiudicanda. Tanquam typus regni mundi, theocratiae adversarii, describuntur successive Aegyptus, dein populi terrae Chanaan finitimi (ab Abdia, Joel, Amoso), regnum Assyriacum (Osee, Isaia, Micha, Nahum), Babylonicum (Habacuc, Jeremia) et reliquae monarchiae (ab Ezechiele, Daniele, Aggaeo et Zacharia). Vaticinia contra gentes intendunt monstrare Jahven esse solum et unicum Deum et Dominum omnium regnorum mundi, et Israelitas ab idololatria arcere, ita ut hi abhinc fidelissime Deo adhaereant.

[2]) Secundum s. Thomam (2. 2. q. 172. a. 1) *futura in suis causis possunt praecognosci naturali cognitione etiam ab homine; sicut medicus praecognoscit sanitatem vel mortem futuram in aliquibus causis, quarum ordinem ad tales effectus experimento praecognovit,* vel astrologi solis et lunae eclipses. Differt autem talis praecognitio ab ea, quae habetur ex revelatione divina, quia illa tantum est circa quosdam effectus, ad quos se potest extendere experientia humana, et quia potest ei subesse falsum.

[3]) Praepollent daemones acrimonia sensus, celeritate motus et diuturna rerum experientia, plerumque tamen fallunt et falluntur (Augustinus). Thomas (2. 2. q. 172. a. 5 et 6) dicit: *Manifestum est, quod intellectus superioris ordinis aliqua cognoscere potest, quae sunt remota a cognitione intellectus inferioris. Supra intellectum autem humanum est . . . intellectus angelorum bonorum et malorum secundum naturae ordinem. Et ideo quaedam cognoscunt daemones etiam sua naturali cognitione, quae possunt hominibus revelare . . . non quidem per illuminationem intellectus, sed per aliquam imaginariam visionem aut etiam sensibiliter colloquendo . . . Deus utitur etiam malis ad utilitatem bonorum. Unde et per prophetas daemonum aliqua vera praenuntiat: tum ut credibilior fiat veritas, quae etiam ex adversariis testimonium habet, tum etiam, quia cum homines talia credunt, per eorum dicta magis ad veritatem inducuntur.*

[4]) Vaticinia biblica toto caelo sunt diversa ab oraculis ethnicorum (μαντεία), nam *a)* quoad originem, nec superstitione, nec impostura, sed unice revelatione divina innituntur, idque adiuncta externa iam produnt: publice et sine ambagibus coram regibus (Achaz, Jezabel, Joiakim, Sedecia), et populo, saepe invitis, cum ipso vitae discrimine vaticinabantur, coaevos plerumque incredulos habebant et vaticinia sua literis mandabant, indicatis quandoque anno et die. — Vates autem gentilium, idololatrae in antris, in certis locis (Delphis, Dodonae, Thebis, Deli, Olympiae), certo tempore certisque ritibus se praeparantes (tripodi insidere, vapores, suffimenta odorifera), saepe muneribus corrupti, oracula edebant. Ars divinandi venalis et hereditaria erat, et quando homines minus creduli esse coeperunt, vis et fides oraculorum evanuerunt (Cicero, De div. II 57). — *b)* Ratione argumenti oracula gentium potissimum versabantur circa res humanas vitae communis atque curiositati indulgebant, et ratione formae plerumque erant ambigua (v. g. *ibis redibis nunquam morieris in bello,* vel *Croesus fluvium Halyn transiens magnum imperium perdet),* aenigmatica, obscura et generica (Cicero, l. c. I 2: *oracula partim falsa, partim casu vera, partim flexiloqua et obscura);* — vaticinia autem prophetarum circa leges providentiae divinae et evolutionis regni divini his in terris versabantur et quamvis non omni ex parte clara (uti natura, materia, consilium vaticiniorum iam postulabant), semper tamen tantae claritatis, quanta eventui historiae completo discernendo sufficiebat, definita et specialia erant, ita ut circumstantias etiam minutas attingerent, immo quaedam etiam accurate tempus (Is 7, 8; 23, 15; 38, 5; Jer 29, 10; Dn 9, 25), nomina propria (Is 44, 28; 45, 1) et locum (Mich 5, 2) indicarent. — *c)* Ratione modi vaticinandi prophetae Hebraeorum sui compotes, cum mente vigili et temperata constitutione loquebantur, gentilium autem vates mente excesserunt, pellebantur, trahebantur uti furentes (Chrysostomus, Hom. 29 in 1 Cor; Virgilius, Aeneid. VI 46), immo contra voluntatem eloqui cogebantur: *Apollo fatis fandis (Cassandram) dementem invitam ciet* (Cicero, l. c. I 31). — *d)* Ratione scopi oracula gentium desiderio tantum, futura cognoscendi, satisfecerunt, vel plebem ad optatum flexerunt (hinc Demosthenes de pythonissa Delphica dicebat: *Pythonissa philippizat*): vaticinia

vero Hebraica respiciebant finem Deo dignissimum: divinam prophetarum missionem (fidelibus, ut ait s. Paulus 1 Cor 14, 22) eorumque de Deo et Messia doctrinam comprobare, ideam messianam promovere et consilia divina pandere, quae edoctus populus in viis Dei ambularet et ad futura se praepararet. — *e)* Ratione mediorum vates gentilium semper indigebant aliqua praeparatione (v. g. Pythia tripodem ascendit), variisque modis ad divinandum; sciscitabantur enim voluntatem deorum e volatu avium, e vocibus fortuito auditis, e symbolis et praesagiis et e iecore hostiarum (imprimis Babylonii cf. Jastrow, Religion Babyl. u. Assyr. II 213—415), e motibus olei effusi in calicem aqua plenum vel contra aquae effusae in oleum calicis (cf. Gn 44, 5 et Jastrow, l. c. II 749—775) aliisque mediis. Huc pertinet etiam incubatio i. e. somnus in templo (cf. L. Deubner, De incubatione, L. 1900; Mary Hamilton, Incubation or the Curse of Disease in Pagan Temples and Christian Churches, Henderson 1909). — Prophetae vero Hebraeorum nulla egebant praeparatione. Ceterum oracula gentium efficaciae daemonis generatim attribuuntur. Inter Hebraeos hoc divinationis genus non fuit ignotum. Pertinent huc vaticinatio e bacillis (Os 4, 12), ex astris (Is 47, 13, cf. J. Döller, Th Q XCIII [1911] 325—338), ex extis et sagittis (Ez 21, 21. 26), interrogatio Teraphim (Ez 21, 26; Zach 10, 2) et mortuorum (1 Sm 28; Is 8, 19), quod severe erat interdictum (Dt 18, 10 s.; Lv 20, 6). Prophetae V. T. transierunt ad libros scribendos, apud vates gentiles simile quid non observatur. Cf. K. Köhler, Der Prophet. d. Hebr. u. die Mantik der Griechen, Darmstadt 1860; G. F. Oehler, Über das Verhältnis der altt. Propheten zur heidn. Mantik, Tü. 1861; F. Lenormant, Magie u. Wahrsagekunst der Chaldäer, Jena 1878; Bouché-Leclercz, Histor. de la divinat. dans l'antiquité, P. 1879 bis 1881; J. Hunger, Becherwahrsagung bei den Babyloniern, L. 1903; A. Ungnad, Deutung der Zukunft bei den Babyloniern u. Assyrern (A O X 3), L. 1909; C. Bezold, Astronomie, Himmelsschau u. Astrallehre bei den Babyloniern (S A W H 1911, 2), Heid. 1911; A. Jirku, Mantik in Altisrael (Diss.), Ro. 1913.

[5]) Criteria, prophetas veros a pseudoprophetis distinguendi, iam lege erant data: *a)* Si eventus praedictioni respondebat (Zach 1, 6); hinc si praedicta non evenerunt (Dt 18, 21 s.; 1 Rg 22, 23), aut vates ad idololatriam seduxerunt (Dt 13, 1—3), aut legi vel alteri prophetae vero contradixerunt, criterium erat pseudoprophetarum; hi enim carebant tum institutione (Jer 23, 16), tum missione divina (Jer 14, 14), quamvis eam sibi arrogarent (Jer 23, 31; Ez 13, 6 s.; 22, 28), non honori Dei, sed suis tantum commodis serviebant (Is 28, 7; Jer 23, 14; Ez 13, 19). Severe prophetae divini populum admonebant, ut a divinatione gentium abstineret (Is 2, 6; 47, 12). *b)* Accedunt signa supernaturalia, miracula (Dt 13, 1 col. Joa 3, 2; Dt 34, 10 s.). *c)* Tota vivendi, loquendi et agendi ratio prophetae. Pseudoprophetae nomine Baalis vaticinabantur (Jer 2, 8; 23, 13), populo criminoso optima quaeque promittebant (Jer 6, 14; 8, 11; 14, 13; Ez 13, 10; 22, 28), peccatis eius indulgebant (Ez 13, 22; Mich 2, 11), potationibus (Is 28, 7), adulterio (Jer 23, 14; 29, 23) dediti erant. Ipsi ergo e corde suo vaticinabantur (Jer 14, 14; 23, 16; Ez 13, 2 s.), populum seducebant (Jer 6, 14; 8, 11), quaestui inhiabant (Jer 6, 13; Ez 22, 25; Mich 3, 11).

Vaticiniis, quae de rebus remotioribus (messianis) agebant, plerumque erant adiuncta alia de rebus proximis, quae opere completa etiam de veritate et divinitate illorum, tempore remotiori complendorum, testabantur. Quaedam vaticinia nondum sunt completa teste s. Paulo (Rom 11, 25—28), quaedam posita sub (hypothetica) conditione (Jer 18, 7 s.; 26, 3; Jon 3 et 4), nam vaticinia hominis libertatem non tollunt, ut ait Hieronymus (ad Ez 33): *Non enim praedicit, ut veniat, sed ne*

veniat: nec quia Deus loquitur, necesse est fieri, quod minatur, sed ideo comminatur, ut convertatur ad poenitentiam, cui minatur, et non fiat, quod futurum est, si verba Domini contemnantur. De quibusdam vaticiniis, quae non esse eventu completa nonnulli protestantes praetendunt, cf. Reinke, Beitr. II 117 ss.; Riehm, Th St Kr 1869, 235 ss.

6. Forma vel communicationis modus revelationis propheticae est varia; multifariam enim multisque modis olim Deus locutus est patribus in prophetis (Heb 1, 1); fit autem prophetis revelatio aut per internam illuminationem, aut per vocem vel angelum, aut per somnium, visionem et ecstasin[1]), nec libero arbitrio privantur[2]).

[1]) Secundum s. Thomam (2. 2. q. 173. a. 2) *prophetis revelatio fit nonnunquam per solam divini luminis influentiam, nonnunquam per species, de novo impressas, seu aliter ordinatas. — Repraesentantur divinitus menti prophetae quandoque quidem mediante sensu exterius quaedam formae sensibiles* (Dn 5, 5), *quandoque autem per formas imaginarias, sive omnino divinitus impressas, non per sensum acceptas, vel etiam divinitus ordinatas ex his, quae a sensibus sunt acceptae* (Jer 1, 14), *sive etiam imprimendo species intelligibiles ipsi menti.* Secundum eundem doctorem (2. 2. q. 174. a. 2) *manifestatio divinae veritatis, quae fit per nudam contemplationem ipsius veritatis, potior est quam illa, quae fit sub similitudine corporalium rerum; magis enim appropinquat ad visionem patriae, secundum quam in essentia Dei veritas conspicitur;* hinc (ar. 3) varii prophetiae gradus distinguuntur. Infimus gradus est somnium, si manifestatio veritatis fit in dormiendo (Nm 12, 5—8), tempore patriarcharum maxime usitatus, serius rarior (Dn 7, 1 ss.). Altior gradus et ordinarius modus est visio (Nm 12, 6), unde *videns*, et phrasis: *verbum quod vidit* (Is 2, 1; 13, 1), si in vigilando propheta abstrahitur ad supernaturalia. Sunt autem varii visionis modi distinguendi: Quoad signa exhibita altior gradus prophetiae est, quando propheta audit verba exprimentia intelligibilem veritatem (Ex 3, 4; Job 38, 1), sive in vigilando, sive in dormiendo, quam quando videt aliquas res significativas veritatis (Gn 41). Si conditio eius, qui videtur, respicitur, altior est gradus, si loquens in specie angeli (Dn 9, 21 ss.), quam si in specie hominis, et adhuc altior, si in specie Dei (Is 6, 1 ss.) videtur. *Non est autem inconveniens, quod uni et eidem prophetae fiat revelatio prophetica diversis vicibus secundum diversos gradus.* — Nonnunquam revelatio fit in ecstasi, quae fit aut cum plena abstractione a sensibus, i. e. ita ut propheta nihil per sensus externos percipiat, aut, cum imperfecta alienatione a sensibus. Scriptura hunc statum vocat γένεσθαι ἐν πνεύματι (Apc 1, 10), γένεσθαι ἐν ἐκστάσει (Act 22, 17). S. Augustinus (Ps 103, 3) ait: *Deus loquitur spiritu hominis assumpto, quem Graeci ecstasin dicunt i. e. aversa est mens eius a consuetudine corporali ad visum quemdam contemplandum, alienata a praesentibus.* S. Thomas (2. 2. q. 173. a. 3): *Abstractio a sensibus quandoque fit perfecte, ut sc. nihil homo sensibus percipiat; quandoque autem imperfecte, ut scil. aliquid percipiat sensibus, non tamen plene discernat ea, quae exterius percipit, ab his, quae imaginabiliter videt.* Prophetae in suis visionibus et ecstasibus sui conscii ac compotes, nec libertate, nec ratione privati erant. *Neque enim,* ait Origenes (Hom. in Ez 9, 1) *mente excidebant prophetae et ex necessitate spiritus loquebantur.* Negant ss. patres illam ecstasin in prophetis, quae fit cum aliqua inordinatione naturae, sicut in furiosis, v. g. Hieronymus (Praef. in Is):

Neque vero, ut Montanus cum insanis feminis somniat, prophetae in ecstasi locuti sunt, ut nescirent, quid loquerentur, et cum alios audierint, ipsi ignorarent, quid dicerent; et Thomas (l. c.): *Talis tamen alienatio a sensibus non fit in prophetis cum aliqua inordinatione naturae (sicut in arreptitiis vel in furiosis), sed per aliquam causam ordinatam.* Durante ecstasi, tanquam statu extraordinario et insolito, vel post eum prophetae perturbationem aliquam mentis, timorem et angorem saepe quidem patiebantur (Ez 2, 1; Dn 10, 8), non raro tamen confortabantur (Is 8, 11; Jer 1, 19; 15, 20). Quocumque autem modo fiebat revelatio prophetica, semper Deus prophetas certiores reddebat de inspiratione. — E. König, Das Berufungsbewußtsein der alttest. Propheten, Barmen 1900.

[c]) Prophetae quidem a Deo in voluntate excitabantur ac dirigebantur tum ad agendum, tum ad loquendum, tum ad scribendum, toti ab eo dependebant eique obtemperabant, non tamen mere passiva media consiliorum divinorum exstiterunt, nam gratia non tollit, sed perficit naturam; ideo *Jonas fugit, Ezechiel distulit, Jeremias recusavit,* ait s. Hieronymus (Hom. 27 in 1 Cor). Quia ergo homo ex operatione divina non immutatur circa prophetiam, sed divina virtute removetur, si quid prophetiae repugnat (Thomas, 2. 2. q. 172. a. 3 ad 1), inde fit, ut prophetae singuli suum dicendi modum in inspiratione ipsa conservent.

7. Ordinarie prophetae dicta sua viva voce populo praedicabant, dein concionem vel potius epitomen eiusdem literis mandabant[1]) Vaticinia plerumque, uti fert eorum natura, stylo poëtico et elato sunt exarata[2]). Nonnunquam prophetae, ut attentionem populi excitarent et dicta sua magis confirmarent, miras actiones symbolicas[3]) peragebant.

[1]) Sic Jer 1—24 nectuntur sermones, quos Jeremias per 40 annos ad populum habuit; et quidem nexu aut reali, aut chronologico. Nonnulla vaticinia (Is 40—66; Ez 40—48) statim scripta nec viva voce prolata esse videntur. Plerumque iussum divinum scribendi accipiunt (Is 8, 1; Jer 30, 2; 36, 2; Ez 37, 16; Hab 2, 2).

[2]) Amant prophetae frequentes metaphoras, allegorias, parabolas, symbola et aenigmata, desumpta e natura rerum, ex usu et consuetudinibus temporis sui vel praeteriti; praecipue Ezechiel, Daniel et Zacharias visionibus et symbolis abundant, quae explicantur e speciali horum prophetarum charactere, munere et pugna contra ethnicismum, symbolis abundantem. Cf. Reinke, Beitr. II 61 ss. Occurrunt etiam prosopopoeiae (Is 1, 2; 55, 12; Mich 6, 2), ironiae (1 Rg 22, 15) et variae imagines; aliqua symbola et visiones etiam in oratione prosaica (semper tamen elata) sunt exarata.

[3]) Actiones symbolicas aut externe (Is 20, 2 s.; Jer 19, 1 s.; 27, 2; 43, 8 s.; Ez 12, 17 s. etc.), aut interne, in ecstasi tantum (Jer 25, 15 s.; Ez 4, 1 ss.) peregerunt, quas nonnunquam explicarunt (1 Rg 11, 29 ss.).

8. Vaticinia prophetarum fundantur quidem in certis ac concretis circumstantiis temporis, quo edita sunt, saepius tamen aenigmatica, obscura et difficilia interpretatu sunt, cuius rei variae sunt causae: *a)* natura ipsa prophetiarum[1]); *b)* quod res in nexu reali iunguntur omissa plerumque chronologia: prospectus propheticus[2]); *c)* quod res futurae non semper integrae, sed fragmen-

tarie et nonnunquam apparenter contradictorie describuntur[3]). Praeterea prophetae non omnes visiones suas intellexerunt (1 Pet 1, 10 s.), quia mens prophetae est instrumentum deficiens[4]).

[1]) Describuntur res et mysteria Christiana sub formis theocraticis; v. g. Jerusalem est centrum regni divini, confluere ad montem Sion est aggregari regno divino; sacrificium N. T. imaginibus describitur, quae ex eius typo in V. T. desumuntur; Messias mox qua princeps pacis (Ps 71; Is 9, 6), mox qua miles et victor sanguine madidus (Is 63) delineatur. Cf. Zschokke, Theologie d. Propheten 391.

[2]) Quia vates ex praescientia divina res futuras sicut in tabula depicta videbant, et eventus similes et sibi succedentes, rarissime autem spatium temporis intermedii cognoscebant, hinc in eodem vaticinio res proximae et remotae sine ordine chronologico et historico, prout in prospectu oblatae erant, apparent (prospectus propheticus), ita ut ante eventum haud facile discerni possit, quid sit propius, quid remotius (Is 40—66; Ez 37, 15—28), ideoque futurum tanquam praesens vel praeteritum (propheticum) describunt. Potuerunt autem Judaei vaticiniorum tempus ex locis parallelis discere v. g. Is 13, 22 col. Jer 25, 12 s. Accedit frequens personarum mutatio, quam indicat Hieronymus (Nah 2, 1): *Maxime obscuri sunt prophetae, quod repente, dum aliud agitur, ad alios persona mutatur.*

[3]) Tali modo iudicium divinum contra populum Israel et gentes exercendum, res messianae et aliae, non totae, sed tantum quaedam partes earum a singulis prophetis annuntiantur; hinc quae multifariam acceperunt prophetae (Heb 1, 1), ex parte cognoscebant et ex parte prophetabant (1 Cor 13, 9); Thomas (2. 2. q. 171. a. 4): *Prophetae non omnia prophetabilia cognoscunt, sed quilibet eorum cognoscit ex eis aliqua secundum specialem revelationem huius vel illius rei.* Vaticinia ideo sunt quasi fragmenta, quae apto ordine composita completam rei imaginem exhibent; vaticinia itaque, ut rite intelligantur, non solum in se, sed et in nexu cum reliquis consideranda sunt. Praeterea futurae res extremis tantum lineamentis adumbrantur, e quibus deinceps perfecta imagine facile cognoscitur eas illa delineatione esse adumbratas. Insuper multa vaticinia, antequam adimpleta sint, obscura, lucem acceperunt ex adimpletione eventus proprioris praedicti.

[4]) S. Thomas (2. 2. q. 173. a. 4): *In revelatione prophetica movetur mens prophetae a Spiritu sancto, sicut instrumentum deficiens respectu principalis agentis . . . Similiter etiam quandoque movetur mens prophetae ad aliquid loquendum, ita quod intelligat id, quod per haec verba Spiritus s. intendit* (2 Sm 23, 2). *Quandoque autem ille, cuius mens movetur ad aliqua verba exprimenda, non intelligit, quid Spiritus sanctus per haec verba intendat, sicut patet e Caipha* (Joa 11, 51) . . . *Cum ergo aliquis cognoscit, se moveri a Spiritu s. ad aliquid aestimandum vel significandum verbo vel facto, hoc proprie ad prophetiam pertinet; cum autem movetur, sed non cognoscit, non est perfecta prophetia, sed quidam instinctus propheticus. Sciendum tamen, quod quia mens prophetae est instrumentum deficiens, etiam veri prophetae non omnia cognoscunt, quae in eorum visis, aut verbis, aut etiam factis Spiritus sanctus intendit.* Ideo sensus subiectivus et obiectivus distinguendus est.

9. Ab Ozia rege usque ad reaedificationem templi (spatio 300 annorum) floruerunt 16 (17) prophetae[1]), quorum vaticinia in scriptis sunt servata. Distinguuntur autem, ratione ambitus vaticiniorum, non auctoritatis vel gravitatis, in quatuor maiores et duodecim minores[2]),

ratione temporis, quo vixerunt, in praeexsilicos, exsilicos et post-exsilicos[3]).

[1]) Clemens Alex. (Strom. 1, 21) 35 prophetas (Adam, Noe, Isaac etc.), s. Epiphanius (Frag.) 73 prophetas et 10 prophetissas, rabbini (Sed. Ol. 21) 48 prophetas et 7 prophetissas (Sara, Anna, Abigail, Esther, Maria, Debora et Hulda) numerant. Hebraei Danielis librum inter hagiographa ponunt et Baruch non numerant.

[2]) Maiores sunt: Isaias, Jeremias, Ezechiel, Daniel; minores; Osee, Joel, Amos, Abdias, Jonas, Michaeas, Nahum, Habacuc, Sophonias, Aggaeus, Zacharias, Malachias, qui ordo maximam partem est chronologicus. Graeci ponunt minores prophetas ante maiores. Augustinus (Civ. D. 18, 29): *Qui propterea dicuntur minores, quia sermones eorum sunt breves in eorum comparatione, qui maiores ideo vocantur, qui prolixa volumina condiderunt.* Hieronymus (Prol. ad Phil): *In 12 prophetis tam mira et tam grandia sunt, quae feruntur, ut nescias, utrum brevitatem sermonum in illis admirari debeas, an magnitudinem sensuum.* Vaticinia iam antiquissimo tempore in unum volumen, τὸ δωδεκαπρόφητον dictum, sunt coniuncta. Collectionem hanc testantur Eccli 49, 12 *(12 prophetarum ossa pullulant de loco suo)*; Flavius Josephus (Cont. Ap. 1, 8), Melito (ap. Euseb., Hist. eccl. 4, 26): τῶν δώδεκα ἐν μονοβίβλῳ, Hieronymus (Praef. ad 12 proph.): *Unum librum 12 prophetarum.* Causam huius coniunctionis tradit Kimchius (Praef. in Os): *Tradunt doctores nostri piae memoriae, esse illos in unum librum coactos, ne si singuli seorsim manerent, unus aut alter ob parvitatem periret.*

[3]) α) Ante exsilium Babylonicum vixisse a multis creduntur: Osee, Joel (?), Amos, Abdias (?), Jonas, Isaias, Michaeas — Nahum, Jeremias, Sophonias, Habacuc regno Israel iam exciso. Quum invalescentibus sensim gentium monarchiis regnum scissum contra divinam voluntatem et destinationem suam illarum actionibus se immisceret et idololatriae abominatione macularetur, prophetismus, qui iudicium divinum gentibus annuntiavit, populum Dei contumacem ab eodem iudicio divino (die magno Domini) non exemptum iri praedixit, eo tamen discrimine, quod, excisis gentibus, monarchiam mundi anhelantibus, populus electus e iudicio hoc purgativo tanquam populus novus (regnum Dei universale) oriturus esset; hinc vaticinia aevi praeexsilici oeconomiam Dei universalem atque circa Israel et Messiam specialem solemniter manifestant ideoque summum prophetismi gradum (in Isaia) produnt, quin tamen prophetae illi doctrinas ethicas inter coaevos verbis et factis promovere neglexerint.

β) Exsiliorum prophetarum (Ezech., Bar.) erat, veritatem vaticiniorum prophetarum priorum testimonio eventus tristis comprobare, populum peccatis constrictum poenitentia flectere, et correctum spe futurae, praeprimis messianae felicitatis, erigere et consolari.

γ) Prophetae postexsilici (Agg., Zach., Mal.) studebant populum reducem et iudiciis divinis ab idololatria radicitus sanatum in cultu sacro stabilire, vocationem eiusdem divinam urgere talique modo saluti appropinquanti vias praeparare. Ordine legali iterum stabilito prophetismus obmutuit.

§ 59. Elias et Eliseus prophetae

K. Sartorius, Elia u. Elisa, Ba. 1862; F. W. Krummacher, Elias der Thisbiter[6], K. 1874; W. M. Taylor, Elijah the prophet, Lo. 1876; A. Clemen, Die Wunderberichte über Elia u. Elisa, Grimma 1877; J. Meinhold, Studien zur isr.

Religionsgesch. I 1: Elias, Amos, Hosea, Jesaja, Bonn 1903; A. Schulz, Die Quellen zur Geschichte des Elias, Braunsb. 1906; H. Gunkel, Elias, Jahve u. Baal, Tü. 1906; W. Erbt, Elia, Elisa, Jona, L. 1907; Ae. Broegelmann, De fonte qui est de Elia quaestiones selectae (Diss.), Tü. 1910; A. Šanda, Elias u. die religiösen Verhältnisse seiner Zeit (B Z Fr V 1—2), Mstr. 1914.

A. Elias

1. Elias (Eliiah[u] = *meus Deus est Jahve*) Thesbites[1]) exstitit propheta in regno Israel tempore Achab regis, cum Jezabele agente cultus Baalis praedominaretur, eique publice famen triennem annuntiavit. Ad torrentem Carith (Kerith) delitescens, a corvis nutritur et, illo exsiccato, ad viduam pauperem Sareptae divertit, cuius oleum et farinam mirabiliter auget filiumque mortuum resuscitat. Triennio sterilitatis peracto Achabum iussu divino adiit, in monte Carmeli certamen cum 450 Baalis sacerdotibus subiit; propositione sua: *Deus, qui exaudierit per ignem, ipse sit Deus,* a populo acceptata, igne de coelo demisso Jahven Deum verum esse demonstrat, quo facto omnes Baalis sacerdotes ad fluvium Cison interfici iussit, mox pluvia copiosa succedente (1 Rg 17—18). Iram reginae ferocis fugiens et in desertum Juda secedens, ab angelo recreatur et in fortitudine cibi illius 40 dies et noctes ambulavit usque ad montem Horeb[2]). Hoc in loco, in quo Israel cum Deo foedus pepigerat, Elias Mosis instar querelas de populo obstinato coram Deo effudit. Deus Eliam iratum et zelosum mitigat visione ei exhibita; nam nec in spiritu forti, montes subvertente et petras conterente, nec in commotione nec in igne, sed in sibilo aurae tenuis est Dominus. Nihilominus propheta, pro gloria Jahvae zelans, ad Israel idololatram vindicandum Hazael regem Syriae, Jehu Achabi loco regem Israel ungere, ac Eliseum successorem eligere iubetur, quem arantem ac sequi paratum invenit (c. 19).

[1]) Thisbe sita erat in Galaad (1 Rg 17, 1) et a Thisbe in tribu Nephthali, unde Tobias oriundus erat, bene distinguenda est; nunc Istib cum Mâr Eljâs versus austrum a Wâdi Jâbis (Carith), in quo nomen urbis Jabes conservatum est (H. Greßmann, Palästinajahrb. IV [1908] 121).

[2]) De capella s. Eliae cf. F. C. Tischendorf, Aus dem heiligen Lande, L. 1862, 88.

2. Munere sibi demandato perfunctus, ac Achabo eiusque familiae interitum praefatus, cum Eliseo ad littus Jordanis progreditur. Eliseus, assumptionem magistri praesentiens, ipsum (nixus Dt 21, 17) obsecrat, ut fiat sibi duplex eius spiritus, i. e. ut constituatur inter filios spirituales eius primogenitus i. e. caput. Quibus verbis vix finitis Elias vivus e viventium consortio in curru igneo ad coelum evehitur[1]) relicto pallio, quo Eliseus percussit (bis) aquas Jordanis, quae divisae sunt[2]).

[1]) Assumptio Eliae in curru (symbolo victoriae) igneo cum tempestate (symbolo iustitiae Dei iudicis) characteri et operationi eius respondet, utpote qui victor exstiterit non quidem gentium barbararum, sed saecularium voluptatum, cuiusque verbum quasi facula ardebat (Eccli 48, 1), simul typice assumptionem Christi adumbrat.

[2]) Cf. A. Jirku, Zur magischen Bedeutung der Kleidung in Israel, Z A W XXXVII (1917/18) 109 s.

3. Elias vita et operatione et assumptione sua inter prophetas inde a Mose usque ad praecursorem Domini magnae est auctoritatis; ipse enim renovator seu restaurator theocratiae exstitit, hinc una cum fundatore V. T. (Mose) apparet coram Messia transfigurato, de quo viventes sunt testati (Mt 17, 3; Lc 9, 30). Elias zelo suo, quem iam Siracides (48, 10) summis laudibus celebrat: *qui scriptus es in iudiciis temporum lenire iracundiam Domini, conciliare cor patris ad filium, et restituere tribus Jacob* — typus erat praecursoris Domini, poenitentiam praedicantis (Mt 17, 11 s.; Lc 1, 17). Ceterum vulgaris est traditio Judaica et Christiana Eliam non esse mortuum, sed corpore de terra translato in loco quodam coelesti degere et tandem cum Henoch ad mortales in fine mundi rediturum, eosque tanquam duas olivas et duo candelabra in conspectu Domini terrae stantes (Apc 11, 4), contra antichristum debellaturos, ab hoc autem occisos (v. 7), ad vitam aeternam gloriosam assumptum iri.

B. Eliseus

F. W. Krummacher, Der Prophet Elisa[2], Elb. 1844; J. de le Roi, Der Prophet Elisa, Elb. 1885; J. Herrmann, Leben, Wirken u. Wunder des Propheten Elisa, Kassel 1911; E. Böklen, Elisas »Berufung«, Z A W XXXII (1912) 41—48.

4. Eliseus vel Eliša (אֱלִישָׁע = *Deus meus est salus*), benedictionis et pallii (tesserae petiti adimpleti cf. Zach 13, 4) magistri heres, miraculis magis quam verbis, munere suo tanquam centrum spirituale theocratiae plus quam dimidium saeculi fungitur. Jordane mirabiliter traiecto, fontis Jerichuntini aquas amaras (fontem Elisei — ʿAin es-Sulṭân), sale immisso sanat; apud Bethelem pueri protervi, calvitiem eius (utpote prophetae divini) subsannantes[1]), a duobus ursis discerpuntur; exinde in Carmelum et Samariam abiit, prophetarum scholas invisurus; Joram, regi Israel, victoriam de Moabitis praedicit ac Josaphat pii regis gratia aquam in deserto subministrat, viduae oleum multiplicat, Sunamitidi hospitali filium praedicit eumque mortuum ad vitam suscitat[2]); tempore famis pulmentum amarum in usum filiorum prophetarum reddit comestibile et 20 panibus hordeaceis 100 discipulos saturat. Naaman, regis Syriae ducem, leprosum[3]) sanat ac famulum suum avarum Giezi lepra percutit, Joramo consilia Benhadad occulta pandit ac precibus suis victoriam obtinet, tandem Hazaeli

thronum Syriae lacrymando praedicit (2 Rg 2—8), immo post mortem mirabilia operatur, quum defunctus e contactu ossium prophetae ad vitam resuscitaretur (2 Rg 13, 20 s.; col. Eccli 48, 14)[4].

[1]) Prophetae, saltem nonnulli ut Eliseus, tonsuram habuisse videntur, qua pueri Betheli Eliseum noscitaverunt tamquam prophetam Jahve ideoque ei illuserunt. Bethel vero (ut Dan) erat sedes cultus illegitimi (cf. Šanda, Die Bücher der Könige II 14 s.).

[2]) Cf. Daiches, O L Z XI (1908) 492 s.

[3]) Miracula haec numerosa e charactere temporis illius sunt repetenda, nam religione deficiente facta maiorem vim quam verba habent ad coaevos rudes et obstinatos ad legem reducendos; hinc et ipse Joram, rex impius, prophetam adiit (2 Rg 3). Huic miraculorum periodo similes eremitarum Aegyptiorum periodi tempore persecutionum Christianorum (Haneberg, Gesch. 274), vel tempora s. Bernardi, Francisci etc. (Kirch.-Lex. IV 404) comparari possunt. Ut Elias nomine (= Deus meus est Jahve) pugnam eius contra cultum Baalis in memoriam revocat, ita nomen Elisei *(= Deus meus est salus)* tessera est clementiae et misericordiae divinae. Elias et Eliseus se invicem quodammodo complent, sicut Moses et Josue, David et Salomon.

[4]) Attamen Naaman vix vera lepra laborabat, sed aliquo morbo cutis.

Prophetae praeexsilici

A. Usque ad excidium regni Israel

§ 60. 1. Osee

K. A. Vollers, Das Dodekapropheton der Alexandriner, B. 1880; Z A W III (1883) 219—272; IV (1884) 1—20; C. H. Cornill, Das Targum zu den Propheten, Z A W VII (1887) 197 ss.; J. Z. Schuurmans-Stekhoven, De Alexandrijnsche vertaling van het Dodekapropheton, Lei. 1887; M. Seböck (Schönberger), Die syrische Übersetzung der zwölf kleinen Propheten, L. 1887; A. Schulte, Die koptische Übersetzung der kleinen Propheten, Th Q LXXVI (1894) 605 ss.

L. Treitel, Die alexandrinische Übersetzung des Buches Hosea, Ka. 1887; P. Müller, Textkritische Studien zu Oseas, Th St Kr LXXVII (1904) 124 ss.; E. Sievers, Alttest. Miscellen. V. Zu Hosea, B S G W, L. 1905; W. R. Harper, The Structure of the Text of the Book of Hosea, Chi. 1905; W. O. E. Oesterley, Codex Taurinensis (Y), O. 1908; F. Peiser, Hosea. Philolog. Studien zum A. T., L. 1914; F. Praetorius, Bemerkungen zum Buche Hosea, B. 1918.

H. Oort, De profet Hosea, T Th T XXIV (1890) 345 ss.; 480 ss.; P. Volz, Die Ehegeschichte Hoseas, Z w Th XLI (1898) 321—335; J. Böhmer, Die Grundgedanken der Predigt Hoseas, Z w Th XLI (1898) 321—335; J. J. P. Valeton Amos u. Hosea. Ein Kapitel aus der Geschichte der israel. Religion. Übersetzt von F. K. Echternacht, Gi. 1898; W. Nowack, Amos u. Hosea, Tü. 1908; B. Duhm, Anmerkungen zu den zwölf Propheten. II. Hosea, Z A W XXXI (1911) 18—43; E. Richter, Erläuterungen zu dunklen Stellen in den kleinen Propheten, Gü. 1914.

Commentarii a) H. Greßmann, Die älteste Geschichtsschreibung u. Prophetie Israels (Die Schriften des A. T. in Auswahl II 1), Gö. 1910, 357—377. — *b) Com-*

mentarii in omnes prophetas minores α) cathol. P. Schegg (R.[2] 1862), J. Knabenbauer (P. 1886), A. v. Hoonacker (P. 1908), P. Rießler (Rottenburg a. N. 1911); β) acathol. H. Ewald (St. 1841), E. B. Pusey (O. 1860), J. Schlier (St.[2] 1876), F. Hitzig-H. Steiner (L.[4] 1881), K. F. Keil (L.[3] 1888), G. Hutcheson (Groningen 1892), P. Kleinert (Bie. u. L.[3] 1893), R. G. Moulton (N. Y. 1897), J. Wellhausen (B.[3] 1898), J. Adams (N. Y. 1902), G. A. Smith (Lo.[7] 1903), W. Nowack (Gö.[2] 1903), K. Marti (Tü. 1904), C. Eiselen (N. Y. 1907), C. v. Orelli (M.[3] 1908), E. B. Pusey (Lo. 1906), B. Duhm (Tü. 1910).

c) Commentarii in Oseam α) cathol. A. Scholz (Wü. 1882), J. Rychlak (Cracoviae 1897); β) acath. A. Simson (Hbg. u. Go. 1851), A. Wünsche (L. 1868), W. Nowack (B. 1880), W. R. Harper (Amos and Hosea, Ed. 1905), O. Procksch (Die kleinen prophetischen Schriften v. d. Exil, Calw u. St. 1910).

1. Osee (הוֹשֵׁעַ est abbreviatum ex יְהוֹשֻׁעָהוּ = *salvavit Jahve*), filius Beeri, vaticinatus est sub Jeroboamo II. (784—744), et in diebus Oziae, Joatham, Achaz et Ezechiae, regum Juda, i. e. ab ultimis annis Jeroboami usque ad primos Ezechiae regis annos, ergo circa 15 annos (ca. 750—735). Vaticinatus est ante 734, cum secundum 6, 8; 12, 10 Galaad adhuc pertineat ad regnum Israel, quam regionem Tiglat Pileser III. 734 occupavit. Ipse, a regno Israel oriundus[1]), ad 10 tribus mittitur. Utrum e genere sacerdotali fuerit, ut nonnulli (Duhm, Holzhey, Sellin) suspicantur, incertum est.

[1]) Quod de eius vitae circumstantiis a Pseudo-Epiphanio (De vitis proph. 11), Isidoro Hispal. (De ortu patrum 41) et rabbinis refertur (cf. Schermann, Propheten- u. Apostellegenden, L. 1907), incertum est. Ortum eius e regno Israel (1, 2; 7, 5) produnt non tantum relationes speciales (v. g. regem Israel appellat *regem nostrum* 7, 5 et regnum Israel *terram* sine additamento 1, 2), locales et historicae, sed etiam compatientiae et misericordiae sensa, in profundo patriae amore fundata, nec non lingua asperior, quae colorem Aramaicum prae se fert (A. Scholz, Comm. p. XXVIII). Inter prophetas, ad regnum Israel missos, locum principalem tenet (uti Isaias in regno Juda), quare et simul ob vaticiniorum suorum ambitum (14 c.) inter prophetas minores primo loco ponebatur in canone. Colitur ab ecclesia die 4. Julii.

2. Vaticinia[1]) Osee in 2 partes dividi possunt; in prima (1—3) actionibus symbolicis[2]) relationem inter Deum et populum Israel illustrat; reprehendit enim Israelitarum perversitatem, idololatriam aliaque flagitia adiuncta, conversis tamen reditum in patriam et gratiam divinam promittit. Pars altera (4—14) continet oracula, parum inter se connexa, eiusdem fere argumenti, in quibus rursus carpit idololatriam et corruptionem, nec non interitum regni Israel praenuntiat; immiscet[2]) tamen in utraque parte, indirecte saltem, praeclara verba de instauratione populi, tempore felici messiano et (col. Rom 9, 25 s.) de conversione gentium ad Christum, et quidem 2, 18—24; 3, 4 s.; 11, 9—11; 14, 5—9.

[1]) Libellus non omnes Osee sermones amplectitur, sed summam tantum argumentorum et sermonum ab eo habitorum per modum compendii nobis proponit.

[2]) Actiones partis primae symbolicas, quas in oratione prosaica enarrat, realiter contigisse statuunt plerique ss. patrum, Basilius, Cyrillus Alexand., Augustinus, quos recte secuti sunt antiqui interpretes et plerique recentiores, uti Schegg, A. Rohling, Knabenbauer, H. Kurtz (Ehe des Proph. Hosea, Dorp. 1859, 1—3), Holzhey (Einleit. 180), Steuernagel (Einleit. 605); alii vero recentiores Hengstenberg (Christr. I 207), Reinke (Beitr. III 29), E. König (Einleit. 310), Strack (Einleit. 107) praeeunte s. Hieronymo (Prol. in Os) eas esse actiones internas seu symbola, in visione manifestata, vel allegoriam putant. Praeferenda vero est sententia prior, quae verum casum assumit. Nomen Gomer allegorice exponi nequit. Verba *uxor fornicationis* et *filii fornicationum* (1, 2) proleptice explicanda sunt (Sellin, Einl. 98). W. Riedel (Alttestamentl. Untersuchungen, L. 1903, I 1—16) putat Gomer non fuisse meretricem, sed Baalem coluisse (cf. *fornicati sunt cum Baalim* Idc 8, 33), Erbt (Hebräer 136) suspicatur Gomer hierodulam (Buhldirne) in cultu Ašera-Tammuz fuisse. Ducit propheta e mandato divino uxorem fornicariam, Gomer, filiam Debelaim (Hebr. Diblaim cf. E. Nestle, Z A W XXIX [1909] 233s.; W. Baumgartner, Z A W XXXIII [1913] 78), ex eaque duos filios (Jezrahel [יִזְרְעֶאל = *seminat Deus*] et Lo' ʿammi [לֹא עַמִּי = *non populus meus*]) et filiam (Lo' ruḥamâ [לֹא רֻחָמָה = *absque misericordia*]) gignit, quibus idololatriam (adulterium Israel), iudicium divinum et reiectionem populi annuntiat. Dein iubetur adulteram in domum suam abducere, cum ea pacisci, ut ibi multo tempore caelebs sedeat neve fornicetur, et per hoc repraesentat Israel multo tempore fore sine Deo, lege, sed in novissimo dierum reversurum ad Dominum. Propheta ergo matrimonio suo ad vivum exprimere debet, quantum misericordiae et gratiae Deus populo suo impenderit et ad qualem dignitatem eum evexerit, cum ex omnibus hanc gentem fornicationi servientem sibi sponsam elegerit.

3. Dictio prophetae est concisa et eminenti quadam poëticae compositionis nota insignis, hinc propter frequentes transitus (5, 9; 6, 1; 7, 8; 10, 11 s.) obscura et intellectu difficilis. Hieronymo docente (Praef. in proph. min.): Osee *commaticus est et quasi per sententias loquens*. Multae voces et constructiones ipsi sunt propriae.

4. Integritatem libri, praeter inscriptionem[1]), confirmant defectus notarum chronologicarum et indiciorum initii et finis singularum pericoparum aut sermonum in parte altera, quaesitus transitus ab ira et minis ad misericordiam et promissiones, ac compositio membrorum regularis in strophas aequales. Immerito nonnullae partes, quae de Juda fausta annuntiant, a recentioribus ut Wellhausen, Cornill, Nowack, Marti, Volz Oseae abiudicantur. Marti (Dodekapropheton 9 s.) v. g. 2, 1—3. 15 b—25; 3, 1—5; 5, 15—6, 3; 11, 10—11; 14, 2—10 habet posteriora additamenta. Liber in sensu Judaistico retractatus esse dicitur (sed cf. Sellin, Einl. 100). Auctoritas canonica certa est[2]).

[1]) Inscriptio, et 3, 1 ss., ubi propheta in persona prima loquitur, testantur librum ab ipso Osee fuisse scriptum et summarium suae praedicationis esse.

[3]) Judaei librum semper canonicum habuerunt. Saepissime Jeremias ad librum Osee alludit v. g. Jer 3, 6. 8 col. Os 1, 2; Jer 3, 18 col. Os 2, 2; Jer 7. 9 col. Os 4, 2; Jer 9, 12 col. Os 14, 10, item Ezechiel. Etiam in Novo Testamento (Mt 2, 15; 9, 13; 12, 7; Lc 23, 30; 1 Cor 15, 55; 1 Pet 2, 10) loci e propheta Osee adducuntur, et ab Apostolo (Rom 9, 25) expresse Osee citatur. Difficultates, quas adversarii de matrimonio prophetae moverunt, diluerunt iam Augustinus (Cont. Faust. 22, 5) et Hieronymus (In Os 1).

§ 61. 2. Joel

A. Merx, Die Prophetie des Joel u. ihre Ausleger von den ältesten Zeiten bis zu den Reformatoren, Hl. 1879; E. Montet, Étude litéraire et critique sur le livre du proph. Joël, Genève 1877; De recentissimis disputationibus de Joelis aetate, ib. 1880; G. Kessner, Das Zeitalter d. Proph. Joel (Diss.), L. 1888; W. Gerber, Das Zeitalter des Proph. Joel, Th Q LXXI (1889) 355—386; H. Holzinger, Sprachcharakter u. Abfassungszeit des Buches J., Z A W IX (1889) 89 bis 131; E. Nestle, Zur Kapiteleinteilung, Z A W XXIV (1904) 122ss.; Stocks, Der »Nördliche« u. die Komposition des Buches J., N k Z XIX (1908) 725—750; W. Knieschke, Die Eschatologie des Buches Joel in ihrer historisch-geographischen Bestimmtheit (Diss.), Rostock 1912; J. Schmalohr, Das Buch Joel (A A VII 4), Mstr. sub prelo.

Commentarii: A. Scholz (Wü. 1885); K. A. Leimbach (Die Weissagungen d. Proph. Joel, Abd, Jon, Nah, Hab, Soph, Ag, Zach u. Mal [Biblische Volksbücher IV. H.], Fu. 1908. — A. Wünsche (L. 1872), J. A. Karle (L. 1877), A. J. Baumgartner (P. 1888), G. Preuß (Hl. Diss. 1889), S. R. Driver (Joel and Amos, C. 1898), A. C. Gaeberlin (Lo. 1909).

1. De aetate, qua vixit et prophetavit Joel (יוֹאֵל = *Jah[ve] est Deus*), filius Phatuel, eruditi discrepant[1]). Ipsum e regno Juda ortum, inde concludunt interpretes, quod vaticinia eius ad Juda et Jerusalem tantum[2]) sunt directa.

[1]) Secundum multos, etiam recentiores exegetas (Hagen, Lex. bibl. II 789; Seisenberg, Einf. 357; Schöpfer, Gesch. d. A. T. 442; Kaulen-Hoberg, Einl. II 267) Joel regnante Joas vel Ozias munere functus est. Ipse librum scripsisse dicitur ante Amosum, ut probant *a)* locus in canone, *b)* quia Amos (1, 2) ad vaticinium Joelis (3, 16) reflectit et (9, 13) imaginem a Joele (3, 18) adhibitam reproducit. *c)* Dictionis puritas, styli nititditas et orationis poëticae vis. Alii e. g. ex parte catholicorum Scholz, Condamin (Les douze petits prophètes, P. 1908, 148—154), Holzhey (Einl. 183), ex parte protestantium Preuß, Holzinger, Marti, Nowack, Cornill, Sellin, Steuernagel: in tempus postexsilicum, alii ut E. König in tempus Josiae librum reponunt. Pro origine postexsilico inter alias hae rationes afferuntur: non mentio fit regis Judae, seniores praesunt rei publicae; nullum vestigium invenitur idololatriae vel cultus excelsorum; captivitas Judae et Jerusalem nondum conversa est (3 [4], 1); filii Judae et Jerusalem a Phoenicibus et Philistaeis filiis Javan (Graecorum) venumdati sunt (3 [4], 6); hereditas Dei (Israel) dispersa est in nationibus (3 [4], 2). Amos non dependet, inquiunt, a Joel, sed contra Joel ab Amos. — Omnibus rationibus pro et contra perpensis origo libri postexsilicus probabilior esse videtur.

[2]) Hier. (Ad Joel 1, 1): *In Joel . . . omne quod dicitur, ad tribum Juda et ad Jerusalem pertinere credendum est, et nullam omnino Israelis, i. e. 10 tribuum in hoc fieri mentionem.*

2. Joel, occasionem vaticiniorum suorum sumens de invasione locustarum[1]) in Judam, describit in 3 (in textu Hebr. 4 cap., nam Vulg. 2, 28—32 = Hebr. c. 3) capitibus primo (1—2, 17) extrema mala, quae passura est terra urente siccitate ac bruchorum invasione, populumque ad poenitentiam ac ieiunium hortatur; in altera parte (responso divino) futura bona (messiana) promittit (2, 18), praeprimis tamen Spiritum Domini super omnem carnem effundendum (2. 28 col. Act 2, 17 s.), tandem (c. 3) iudicium novissimum, in valle Josaphat a Deo habendum, nec non subsecuturam populo Dei summam felicitatem restitutionemque in integrum[2]) praenuntiat. Linguae puritas sententiarumque gravitas, elegantia ac sublimitas a plerisque laudantur.

[1]) Sub metaphora quatuor specierum locustarum *(eruca, bruchus, locusta, rubigo)* describi hostium (diversorum) adventum (2, 17; 3, 1—8), defendunt omnes fere ss. patres: Cyrillus Alex., Hieronymus (4 monarchias Danielis), Ephraemus (Tiglat Pileser, Salmanassar, Sancherib, Nebucadnezar), porro Onkelos, Reinke (Mess. Weiss. III 134), Karle (Joel ben Pethuel propheta, L. 1877); plerique fere recentiores Herbst, Schegg, Keil, Delitzsch, Knabenbauer, Cornely, Wünsche, Holzhey cum rabbinis sensum literalem retinendum esse statuunt. Utramque sententiam: vastationem per locustas et iudicium futurum per gentes, symbolice per illas praenuntiatas, apte iungunt Umbreit, Küper. Cf. Hieronymum (In Joel 1, 6): *Narratur impietas hostium sub figura locustarum: et rursum sic de ipsis locustis dicitur, quasi hostibus comparentur, ut, cum locustas legeris, hostes cogites, cum hostes cogitaveris, redeas ad locustas.* Vastatio ergo a locustis invecta signum est longe maioris futuri iudicii divini.

[2]) Joel intuetur salutem populi sui tanquam summam foederis perfectionem et magnam divinam, ex Sion provenientem, manifestationem. Vaticinia eius non directe quidem personam Messiae concernunt, attamen characterem universalisticum regni messiani et partem salutis anthropologicam (renovationem spiritualem) urgent.

3. Argumentum et forma libri unum auctorem (Joel) produnt[1]). Auctoritas canonica dubio caret[2]).

[1]) De unitate vaticiniorum cf. H. Graetz, Der einheitl. Charakter der Prophetie Joels (Progr.), Br. 1873.

[2]) S. Petrus directe (Act 2, 16s.) citat Joelem et s. Paulus (Rom 10, 13) locum e Joel 2, 32 tamquam Scripturam adducit. In Apc 6, 17; 9, 2. 9; 14, 11. 15. 18 ad Joelem alluditur.

§ 62. 3. Amos

G. Hoffmann, Versuche zu Amos, Z A W III (1883) 87—126; Condamin, Les chants lyriques des prophètes, strophes et choeurs, I. Amos, R B X (1901) 352ss; A. Hirscht, Textkritische Untersuchungen über das Buch A., Z w Th XLIV (1901) 11—73; W. O. E. Oesterley, Studies in the Greek and Latin Versions of the Book

of A., C. 1902: E. Baumann, Der Aufbau der Amosreden, Gi. 1903; E. Sievers u. H. Guthe, Amos. Metrisch bearbeitet, A G G phil.-hist. Kl. XXIII 3, L. 1907; A. Winter, Analyse des Buches Amos, Th St Kr LXXXIII (1910) 323—374.

G. Hoffmann, Versuche zu Amos, Z A W III (1883) 87—126; O. Seesemann, Israel u. Juda bei Amos u. Hosea, Gö. 1898; M. Löhr, Untersuchungen zum Buch A., Gi. 1901; J. Böhmer, Die Eigenart d. proph. Heilspredigt d. A., Th St Kr LXXVI (1903) 35ss.; Halévy, Le livre d'Amos, R S XI (1903) 1—31: 97—121; 193—209: 289—300: XII (1904) 1—18: F. Bennewitz, Inwieweit läßt sich die von A. vertretene Auffassung von der Sünde auch schon vor ihm nachweisen? (Diss.). J. 1905; G. Rothstein, Amos u. seine Stellung innerhalb des israel. Prophetismus, Th St Kr LXXVIII (1905) 323—358; H. Bahr, Der Prophet A., V B k II (1905) 229—257: 345—367: H. Schmidt, Der Prophet A., Tü. 1917; L. Köhler, Amos, Zü. 1917.

Commentarii: K. Hartung (Fr. 1898), J. Touzard (1909). — H. G. Mitchell (Bo. 1893), S. R. Driver (Joel and Amos, C. 1898), Elhorst (Lei. 1900), W. J. Deane (The Pulpit Commetary, New Edition, Lo. 1900), Harper (Amos and Hosea. Ed. 1905), C. H. Waller (Lo. 1905), J. How (Joel and Amos, C. 1910).

1. Amos (עָמוֹס, i. e. *onera portans*), diversus ab Amos (Is 1, 1), e civitate Thecue prope Bethlehem oriundus, pastor ovium (1, 1; 7, 14), vaticinatus est ca. 760 sub Jeroboamo II., rege Israel, et Ozia, rege Juda, praeprimis Bethele, ubi adversarium habuit Amasiam, sacerdotem vitulorum, qui eum apud regem rebellionis accusavit, quare Amos ei interitum praedicit[1]).

[1]) Varia de morte eius referunt Pseudo-Epiphanius (De vitis proph. c. 12) et Pseudo-Dorotheus. Cf. G. Baur, Amos, Gi. 1847, 54. Colitur die 31. Martii.

2. Vaticinatus est praesertim adversus regnum Israel[1]), cuius interitum praedixit; ast etiam de Juda et populis finitimis est locutus. In c. 1 et 2 (introductione) invehitur in crimina, et supplicia minatur Damasco, Philistaeis, Tyriis, Idumaeis, Ammonitis et Moabitis; in parte prima (3—6) Israelitis exprobrat idololatriam et gravissimum Dei iudicium, in reos utriusque regni immittendum, ac deportationem in Damascum denuntiat; in parte altera (7—9) sub variis symbolis (5 visionibus) praedicit poenas indicatas, solatur vero eos spe reditus ac restitutionis regni Davidici in sua prosperitate: *In die illa suscitabo tabernaculum David, quod cecidit . . . et reaedificabo illud, sicut in diebus antiquis* (9, 11—15), quibus verbis (Act 15, 16) tempora messiana describit.

[1]) Quamvis e regno Juda oriundus, tamen ad regnum Israel mittitur; hinc missio huius viri pastoris tanquam prophetae omnium attentionem excitare debuit.

3. Vaticinia Amosi simplici quidem, ast eleganti stilo, atque lingua pura et pulchra sunt conscripta[1]). Statum prophetae pastoritium ostendunt genus et sermonis habitus; profert enim saepe similitudines, e vita pastoritia et natura terrae petitas[2]). Contextus sermonum firmior

esse posset, quod eo explicari potest, quod singuli sermones successive literis mandati sunt, prout habiti sunt[3]).

[1]) Hieronymus (Prol. in Am): *Ex numero pastorum fuit, imperitus sermone(?), sed non scientia; idem enim, qui per omnes prophetas, in eo Spiritus sanctus loquebatur.* Ast melius et rectius de eo s. Augustinus iudicavit (De doctr. Christ. VI 1) nec non recentiores sermonem eius laudant. Hieronymus procul dubio ideo Amos *imperitum sermone* vocat, quia pastor erat et in libro peregrinis formis loquendi utitur. Ait enim (Prol. Gal.): *Quis digne exprimat tria aut quatuor scelera Damasci?* — De quo usu loquendi cf. J. Döller, Vom »Überschüssigen« bei Amos. Stud. u. Mitt. aus dem Bened. Orden, XXVIII (Brünn 1907) 413—415. Amos libenter permutat sibilantes v. g. 7, 9. 16 יִשְׂחָק pro יִצְחָק (Isaac) et utitur mollioribus consonantibus loco duriorum (cf. Hartung, op. cit. 7). Omnes partes, bene cohaerentes et aequaliter dispositae, unum auctorem produnt, qui substantiam sermonum suorum literis mandavit ante duos annos terrae motus (1, 1), de quo terrae motu tempore regis Oziae etiam Zach 14, 5 sermo est.

[2]) Cf. 1, 2; 2, 9. 13; 3, 4. 5. 8; 5, 8. 18. 19; 8, 9 etc.

[3]) Recentiores (v. g. Steuernagel, Einl. 620) non integram praesentem formam libri ad Amos reducere volunt et dicunt libro varia additamenta inserta esse.

4. Auctoritatem canonicam probant argumenta externa et interna.

Vaticinium eius (8, 10) iam allegavit expresso nomine Tobias (2, 6) et adhibuit auctor 1 Mach 1, 41. S. Stephanus (Act 7, 42) et s. Jacobus (Act 15, 16s.) citant e libro Amosi, quem inter libros prophetarum recensent. Facta historica, ad quae alludit, ex aliis libris comprobantur, v. g. 1, 2 col. 2 Rg 10, 32ss.; 13, 7: — 1, 5 col. 2 Rg 16, 9. Ortus Philistaeorum ex Caphtor (9, 7) probatur Gn 10, 14; Jer 47, 4.

§ 63. 4. Abdias

A. Condamin, L'unité d'Abdias, R B IX (1900) 261ss.; J. M. P. Smith, The Structure of Obadjah, Chi. 1906; H. Bekel, Obadja 1—9 u. Jer 49, 7—22. Th St Kr LXXX (1907) 315ss.; J. Halévy, Le livre d'Obadia, R S XV (1907) 165—183; J. Fischer, Die Propheten Obadja, Joel, Amos, Hosea, R. 1909; G. A. Peckham, An Introduction to the Study of Obadjah (Diss.), Chi. 1910.

Commentarii: A. Johannes (Wü. 1886), N. Peters (Pad. 1892), J. Theis (Tr. 1917); C. Caspari (L. 1842), W. J. Deane (Lo. 1900), J. A. Bewer (Obadiah and Joel, Ed. 1912), S. O. Isopescul, Übersetzung u. Auslegung des Buches Abdiae, W Z K M XXVIII (1914) 149—181.

1. Quando Abdias (עֹבַדְיָה = *servus Jahvae* cf. Arab. Abd-allah[1]) vaticinatus sit, dissentiunt interpretes[2]). Prodit autem argumentum libri eius magnam cognationem cum Joel, qui eum citavit[3]), et cum Jeremia, qui ex eo in suum librum transtulit[4]): ideoque ante Joelem munere functus est.

[1]) Lectio Ἀβδίας (LXX) — Abdias (Hier.) = עֹבַדְיָה lectioni masorethicae עֹבַדְיָה praeferenda est (cf. S. O. Isopescul, Historisch-kritische Einleitung zur Weissagung des Abdias, W Z K M XXVII [1913] 142—145).

[2]) Iuxta traditionem Judaicam (Flavius Josephus, Talmud) Abdias erat dispensator domus Achab, qui sub Achab centum prophetas pavit, non curvantes genua coram Baal (1 Rg 18, 2ss.), vel maritus illius uxoris, cuius oleum multiplicavit Eliseus (2 Rg 4). Sepulcrum eius una cum mausoleo Elisei et s. Joannis Baptistae in Sebaste in veneratione habebatur adhuc tempore s. Hieronymi. Adscriptus est catalogo sanctorum die 19. Novembris.

[3]) Magna cognatio expressionum observatur inter Abd 10—18 et Joel 1, 15; 2, 1. 32; 3, 3. 4. 7. 8. 12. 17. 19. Quia Joel (2, 32) verba Abdiae 17: *in monte Sion erit salvatio,* citat additque: *sicut dixit Dominus,* sine dubio ex Abdia hausit, non vice versa. Creditur igitur Abdias ante Joelem vaticinatus esse.

[4]) Magna analogia observatur inter Jer 49, 6—12 et Abd 1—9, 16. Jeremiam autem verba sua ex Abdia mutuasse multi (Delitzsch, Keil, Haevernick, Hoffmann, Isopescul, Theis) probant eo, quod *a)* Jeremias saepe antiquioribus prophetis usus est, *b)* expressiones Jeremiae propriae in Abdia non occurrunt, *c)* quod vaticinium Abdiae bene et aequaliter dispositum est, minime vero Jeremiae vaticinia, *d)* differentiae textus utriusque textum Abdiae originalem testantur. Alii vero ut Rießler (Th Q XCIX [1917—1918] 315) contrariam sententiam defendunt.

Quo tempore Abdias vixerit et scripserit, exegetae non consentiunt. Theis (Die Weissagung des A. 20) v. g. librum reponit in tempus Joram, regis Judae, Rießler (Die kleinen Propheten 147) putat Abdiam 589—569 vixisse. Alii unitatem libri negant et unam partem (»Urobadja«) v. 1—10 tempori regis Joram, alteram vero v. 11—14. 15—21 tempori exsilico vel postexsilico (cf. v. 11—14. 20) attribuunt (cf. Sellin, Einl. 106).

2. Abdias minimus est, supputatione non sensuum, sed versuum (Hieronymus); breve enim edidit adversus Edomitas vaticinium (21 vers.). Praedicit his interitum (1—9) propter iniurias[1]), contra Judaeos una cum gentibus commissas (10—16); inde annectit vaticinium de omnibus Israel hostibus delendis, ac restitutionem regni populi sui atque felicitatem temporis messiani (17—21) breviter describit[2]).

[1]) Alludit ad facta sub Joramo rege, quando Philistaei et Arabes terram Juda vastaverunt (2 Par 21, 8 ss. col. 2 Rg 8, 20 ss.).

[2]) Hugo a. s. Vict. (Adn. in Abd): *Sermone simplex et sensu multiplex: varus in verbis, sed copiosus in sententiis.*

§ 64. 5. Jonas

W. Wright, The Book of Jonah in Four Semitic Versions, viz. Chaldee, Syriac, Aethiopic and Arabic, Lo. 1857; W. Böhme, Die Komposition des Buches Jona, Z A W VII (1887) 224—284; K. Budde, Vermutungen zum »Midrasch des Buches der Könige«, Z A W XII (1892) 37—51; E. Seydl, Das Jonalied, Z k Th XXIV (1900) 187—193; H. Schmidt, Die Komposition des Buches Jona, Z A W XXV (1905) 285—310.

P. Friedrichsen, Kritische Übersicht der verschiedenen Ansichten von dem Buche Jonas[2], L. 1841; A. E. O'Connor, Étude sur le livre de Jonas (thèse), Genève 1883; H. Martin, The Prophet Jonah. His Character and Mission to Nineveh[3], Ed.

1889; B. Wolf, Die Geschichte des Proph. Jona, B. 1897; L. Dahle, Der Heidenmissionär des A. B., B. 1899; W. Simpson, The Jonah Legend, a Suggestion of Interpretation, Lo. 1899; H. Winckler, Zum Buche Jona, Altorient. Forschungen II 2, L. 1899, 260 ss.; H. Halévy, Recherches bibliques: Le livre de Jonas, R S XIV (1906) 1—49; H. Schmidt, Absicht u. Entstehungszeit des Buches Jona, Th St Kr LXXIX (1906) 180—199; idem, Jona. Ein Versuch zur vergleichenden Religionsgeschichte, Gö. 1907; H. Wiesmann. Einige Bemerkungen zum Buche Jonas, Katholik, 3. S. XXXVIII (1908 II) 111—125; A. Thoma, Entstehung des Büchleins Jona, Th St Kr LXXXIV (1911) 479—502.

Commentarii a) cathol. F. Kaulen (Moguntiae 1862), T. J. Lamy (Louvain 1874), J. Döller (W. 1912); *b)* acathol. H. A. Grimm (Düsseld. 1789), F. Bergmann (Str. 1885), W. J. Deane (Lo. 1900), J. A. Bewer (Ed. 1912).

1. Jonas[1] (יוֹנָה = *columba*) a Deo ad Ninivitas mittitur, fugit autem in Tharsin[2]: tempestate in mari exorta, ipse, sorte reus deprehensus, in mare deiicitur et a pisce grandi deglutitur, in cuius ventre servatus preces ad Deum fundit et tertia die evomitur (1—2). Ninivitae ipsi poenitentiam praedicanti credunt; hinc Deus eis parcit (c. 3); cum vero Jonas hoc dolet, Deus per umbram ricini communis (Vulg. hederae) vermemque, eam corrodentem, vatem corripit eique mysterium[3] clementiae et misericordiae suae erga omnes homines (et animalia), ergo etiam erga gentes (universalismus) explanat (c. 4).

[1]) Jonas erat filius Amathi, et (teste 2 Rg 14, 25, nam procul dubio idem propheta est ac 2 Rg 14, 25, qui Jeroboamo II. victoriam annuntiavit) ex Geth in secundo Sephorim milliario (Hieronymus) oriundus. Secundum traditionem Judaicam (Hieronymus, Prol. in Jon [Migne, P L XXV 1172]: Pseudo-Epiphanius, De vitis prophetarum 16 [Migne, P G XLIII 407]) filius viduae Sareptanae fuit, quem mortuum Elias propheta suscitavit. Quae sententia tantum similitudine inter בֶּן־אֲמִתַּי = *filius Amittai* [Amathi]) et vocem אֱמֶת (= *veritas*) in responsione viduae (1 Rg 17, 24) innititur. Alia traditio eum habet filium prophetae Abdiae.

[2]) Fuga Jonae non e metu periculorum, sed ex idea eius particularistico-Israelitica (4, 2) est explicanda. Urbs haec gentilis tali missione et proin salute indigna ipsi videbatur et, ne Deus e poenitentia Ninivitarum argumenta peteret, ut populum suum incredulum reprobaret, huius reiectionis auctor esse noluit propheta, uti observat iam s. Hieronymus (ad 1, 2): *Scit propheta . . . suggerente Spiritu sancto, quod poenitentia gentium ruina sit Judaeorum. Idcirco amator patriae suae non tam saluti invidet Ninive, quam non vult perire populum suum.* Aliam rationem vix verisimilem indicat Theodoretus, ne, si Ninivitae resipiscerent, ipse tanquam propheta mendax haberetur. Vel Jonas in Assyriis magnum adversarium proprii populi cognovit.

[3]) Hinc libro scopus simul didacticus subest: homo non murmuret contra Deum, cuius viás non intelligit. Hac ex causa liber repente abrumpitur, quia non totam prophetae vitam, sed partem eiusdem gravem describere vult.

2. Liber Jonae vix est parabola vel allegoria, eo minus fabula vel mythus[1], sed historia, quam fide dignam argumenta externa[2] et interna[3] evincunt. Recentiores exegetae catholici ut Holzhey, Hoon-

acker, Lesêtre, Peters. Rießler utique in libro Jonae non historiam in sensu stricto, sed narrationem liberaliorem, piam, parabolam vel midrasch vident, quae sententia per se admitti potest, licet argumenta contra formam stricte historicam prolata non tam gravia esse videntur, ut nos cogant interpretationem traditionalem, quae librum Jonae restricte historicum habet, dimittere.

[1]) Recentiores protestantes fere omnes aliique acatholici interpretes restricte historicam formam libri negant in eoque vident visionem (multi rabbini et Blasche) vel liberaliorem narrationem cum fundamento historico (Krahmer, Driver, Sellin, A. Jeremias) vel legendam propheticam (De Wette, Vatke, Budde, Kautzsch, Gunkel, Nowack) vel parabolam (Bergmann, Eckermann, Reuß, Astruc, G. A. Smith, Cornill) vel narrationem didacticam (Ewald, Wellhausen, v. Orelli) vel allegoriam (Hardt, Kleinert, Wright, Kennet, Cheyne) vel midrasch (Budde, Wildeboer, Thoma) vel apologiam ob non impleta vaticinia (Hitzig, Knobel) vel satyram (Löwy) vel facetias populares (Philippson) vel somnium (Abarbanel, H. A. Grimm, Sonnenberg) vel fabulam (Semler, Hezel, Michaelis) vel historicam fabulam Romanensem (Roman: Ammon, Kalisch, Nöldeke) vel rem novam (Novelle: Baudissin, Marti). Multi alii librum Jonae habent mythum eumque componunt cum mytho Graeco de Hesione ab Heracle vel de Andromeda a Perseo liberata (Rosenmüller, Bertholdt, Gramberg, Winer, Knobel) vel cum mytho Babylonico de Oanne (F. Ch. Baur) vel narrationem habent mythum solis (H. Schmid). De quibus sententiis earumque refutatione (cf. J. Döller, Das Buch Jona, W. 1912, 13—31). Maxima difficultas pro historica expositione libri sumitur e miraculis ibi narratis, imprimis e miraculo piscis. *At respondetur,* ait Augustinus (Epist. 102 [Migne, P L XXXIII 382]), *quod aut omnia divina miracula credenda non sint; aut hoc cur non credatur, causa nulla sit.* Fabulam aut mythum collectores nunquam in canonem recepissent.

[2]) Jonas *a)* adducitur (2 Rg 14, 25) tanquam propheta, qui sub Jeroboamo II. restitutionem terminorum Israel praedixit. *b)* In versione Graeca et Hebr. Tagii libri Tobiae (14, 2) legimus: *Tolle filios tuos et vade in Mediam, fili: scio enim, quae locutus est Jonas de Ninivis, quoniam subvertetur.* *c)* Flavius Josephus (Ant. IX 10, 2) Jonae historiam refert et auctor 3 Mach 6, 8 salvationem Jonae inter reliqua facta historica et miraculosa recenset. *d)* Mohammedani Jonae prophetae memoriam servant et sepulcrum eius tum in Assyria (Nabî Jûnus), tum in Palaestina (el-Meschhed = Gathhepher, locus natalis Jonae) monstrant. *e)* Luculentissimum testimonium perhibet ipse Christus Dominus, qui docet Judaeis incredulis non aliud signum (resurrectionis) datum iri, nisi *signum Jonae* prophetae, qui tribus diebus et noctibus in ventre piscis fuit (Mt 12, 39 ss.; Lc 11, 29 ss.), et Ninivitae atque regina Austri (Saba) *surgent in iudicio cum generatione ista et condemnabunt illam quia poenitentiam egerunt ad praedicationem Jonae* (Lc 11, 32). E coniunctione Jonae cum Ninivitis et regina Austri persona Jonae historica deduci potest.

[3]) Res in libro narratae veritati non obstant: *a)* Piscis (LXX κῆτος), qui Jonam deglutivit, erat probabiliter squallus (canis) carcharias, qui in mari mediterraneo reperitur, bestias ac homines absque laesione deglutit et in ventre multa simul servat. Ast sine miraculo homo vivus in utero piscis per tres (licet non integros) dies conservari nequit. *b)* Planta (qiqaiôn 4, 6, LXX κολοκύνθη, item Syr. et Arab. versio et Itala: *cucurbita*, Vulg.: *hedera*) est ricinus communis (cf. L. Fonck, Bibl

Flora, Fr. 1900, 16 s.), cuius semen, terrae traditum, mox consurgit in arborem. *c)* Corruptionem moralem incolarum testantur Nahum (3, 1), Isaias (10, 6), Sophonias (2, 15). *d)* Luctum hominum et pecudum (3, 5—8) tanquam morem Asiaticum describit Herodotus (9, 24).

3. Jonas vixit Jeroboamo II. rege (col. 2 Rg 14, 25), et probabiliter primis annis huius regis prophetasse videtur[1]. Liber ab ipso propheta, reverso in patriam, scriptus esse videtur[2] et inter canonicos recensetur[3].

[1]) Missio eius incidit in tempus, quo imperium Assyriacum ab antiquo splendore recedere, peste variisque seditionibus et periculis concuti coeptum est, quo Ninivitae imperii ruinam timere poterant. Rex Assyriae fuisse videtur Assurdan III. (772—755), sub quo bis pestis in Ninive grassabatur, in diversis provinciis seditiones erant; 15. Junii 763 totalis solis defectio homines terrebat (cf. Hommel, Gesch. Babyloniens u. Assyriens, B. 1885, 644; Döller, l. c. 95).

[2]) Judaica et Christiana traditio prophetam Jonam habet auctorem libri, pro quo imprimis citatur Eccli 49, 12. Quam traditionem maior pars catholicorum exegetarum sequitur (Scholz, Kaulen, Cornely, Trochon, Meignan, Schenz, Ermoni). Non obstat locutio in tertia persona (cf. Isaiam, Jeremiam, Ezechielem et scriptores profanos ut Caesarem) nec Aramaismi, qui in aliis quoque praecexsilicis libris v. g. apud Isaiam inveniuntur et ex posteriore tractatione explicari possunt. Ut E. Kautzsch (Die Aramaismen im A. T., Hl. 1902, 8—16) exponit, iam mature Aramaismi in linguam Hebraeam invaserant, qui desierant esse vocabula externa. Hae ergo rationes nec aliae e. g. ex universalistico consilio libri petitae vix sufficiunt librum Jonae abiudicare illumque in posterius tempus reponere. Qui librum Jonae abiudicant in varias sententias discedunt. Rosenmüller, Bertholdt librum reponunt in tempus regis Josiae, H. Schmidt in tempus immediatum ante exsilium Babylonicum, Gelbe, Kleinert in tempus exsilicum, Jahn, De Wette, Köster, E. Meier, Philippson, Bergmann, Knobel, E. König, Kuenen, Wildeboer, Budde, Volck, Strack, Oettli in tempus postexsilicum, in V. vel IV. saec. Reuß, Sellin, in tempus non ante V. saec. Hoonacker, in finem temporis Persici vel initium temporis Graeci Cornill vel 400—300 (Holzhey), 400—200 (Kautzsch), 350—200 (Marti) librum scriptum esse putant.

[3]) In canonem receptus est liber a LXX, rabbinis et ecclesia. Dominus ipse eum pro divino habuit. Praeterea inter picturas catacumbarum etiam Jonas occurrit et liber a ss. patribus saepe citatur.

4. Liber Jonae, quamvis historicam prae se ferat formam, tamen ob argumentum symbolico-typicum merito inter libros propheticos recensetur: nam Jonas sub nomine Ninive gentibus salutem annuntiat[1], quam Christus eis attulit: dein factis et fatis suis symbolice facta et fata populi sui adumbravit et Christo testimonium perhibuit (vaticinium reale), utpote cuius obitum et resurrectionem (redemptionis cardines) praefiguravit[2].

[1]) Hieronymus (Jon 1, 1): *In condemnationem Israelis Jonas ad gentes mittitur, quod Ninive poenitentiam agente illi in malitia perseverarent.*

[2]) Augustinus (Civ. D. 18, 30): *Jonas non tam sermone Christum, quam sua quadam passione prophetavit, profecto apertius, quam si eius mortem et resurrectionem voce clamaret.* Hieronymus (Ep. 53, 8 ad Paulin.): *Jonas, naufragio suo passionem Domini praefigurans, mundum ad poenitentiam revocat et sub nomine Ninive salutem gentibus annuntiat.*

5. Liber Jonae non e tribus vel pluribus fontibus, ut J. C. C. Nachtigal[1]), W. Böhme[2]), H. Schmidt[3]) demonstrare voluerunt nec e duobus in se positis narrationibus compositus est, ut W. Erbt[4]) et A. Thoma[5]) putaverunt. Nam differentiae in lingua vel discrepantiae in rebus, quae proferuntur, non sufficientes rationes sunt Plerique recentiores putant carmen Jonae, quod operis musivi instar e locis psalmorum compositum est et tamquam hymnus (Danklied) contextui repugnat, posterius additum esse. Textus Hebraeus generatim bene conservatus est et in nonnullis locis, in quibus a LXX differt, praeferendus est[6]). In aliis locis LXX vel aliae versiones meliores lectiones exhibent[7]).

[1]) Allgemeine Bibliothek der biblischen Literatur von J. G. Eichhorn, L. 1799, IX 221—273.

[2]) Die Komposition des Buches Jona, Z A W VII (1887) 224—284.

[3]) Die Komposition des Buches Jona, Z A W XXV (1905) 285—310.

[4]) Elia, Elisa, Jona, L. 1907, 9.

[5]) Entstehung des Büchleins Jona, Th St Kr LXXXIV (1911) 479—512.

[6]) Sic 1, 9 Hebr. rectius habet עַבְרִי pro δοῦλος κυρίου (= [יהוה] עַבְדִי).

[7]) Sic 2, 5 pro אַךְ (= *certe*) secundum Theod. (πῶς) melius אֵיךְ = אַיְכָה (= *quomodo*) legendum est (cf. Döller, l. c. 41—42).

§ 65. Isaias

F. Köstlin, Jesaia u. Jeremia, B. 1879; S. R. Driver, Isaiah, his Life and Times[2], Lo. 1893; J. Meinhold, Jesaja u. seine Zeit, Fr. 1898; F. Wilke, Jesaja u. Assur, L. 1905; F. Küchler, Die Stellung des Propheten Jesaja zur Politik seiner Zeit, Tü. 1906. — A. Scholz, Die Alexandrinische Übersetzung des Buches Jesaja, Wü. 1880; E. Littmann, Über Tritojesaja, Fr. 1899; Liebmann, Der Text zu Jesaja 24—27, Z A W XXII (1902) 1—56; 285—304; XXIII (1903) 209—286; G. Dietterich, Ein Apparatus criticus zur Pešitta zum Proph. Jesaja, Gi. 1905; A. Zillessen, »Tritojesaja« u. Deuterojesaja, Z A W XXV (1906) 231—276; R. H. Kennett, The Composition of the Book of Isaiah in the Light of History and Archaeology, Lo. 1910. — F. Giesebrecht, Beiträge zur Jesajakritik, Gö. 1890; H. Hackmann, Die Zukunftserwartung des Jesaja, Gö. 1893; K. Budde, Die sogenannten Ebed-Jahve-Lieder, Gi. 1899; G. Füllkrug, Der Gottesknecht des Deuterojes., Gö. 1899; A. v. Hoonacker, L'Ebed Jahvé, R B, N S VI (1909) 497—528; W. Staerk, Die Ebed-Jahve-Lieder in Jesaja 40 ff., L. 1913; A. Ehrlich, Randgl. z. hebr. B. IV: Js-Jer, L. 1912; J. Fischer, Isaias 40—55 u. die Perikopen vom Gottesknecht, Mstr. 1916.

Commentarii a) cathol. Schegg (M. 1850), Rohling (Mstr. 1872), Neteler (Mstr. 1876), Scholz (Wü. 1880), Knabenbauer (Fr. 1881 et P. 1887), Trochon

(P.[2] 1883), Perathoner (Trid. 1899), Condamin (P. 1905), Schlögl (W. 1915); *b)* acath. Knobel-Diestel (L.[4] 1872), Nägelsbach (Bie. u. L. 1877), Cheyne (Lo.[3] 1884), Bredenkamp (Erl. 1887), Franz Delitzsch (L.[4] 1889), Dillmann-Kittel (L.[6] 1898), Cook (Lo. 1898), Marti (Tü. 1900), B. Duhm (Gö.[2] 1902), Orelli (M.[3] 1904), Skinner (C. 1904), G. B. Gray and A. S. Peake (Ed. 1912).

1. Isaias[1]), Amoṣi filius, ex Juda oriundus, prophetavit sub Ozia, Jotham, Achaz et Ezechia regibus, et quidem ad minimum ab ultimo Oziae regis († 737) anno usque ad finem regiminis Ezechiae, ergo circiter 40 annos, ad regnum Juda, et vixisse creditur usque ad tempora Manassis regis, cuius iussu lignea serra dissectus esse traditur[2]).

[1]) יְשַׁעְיָהוּ (= *Jahve [est] salus*), LXX Ἡσαΐας, Itala *Hesaias* vel *Esaias*, Vulg. Isaias. Nomen clare munus eius adumbrat, erat enim praeco sanctitatis et salutis divinae col. 8, 18: *Ecce ego et pueri mei in signum et portentum Israel;* id unum spiravit, ut deiecta impietate fidem et spem in Jahvem apud omnes excitet et salutem messianam annuntiet. Judaica traditione (Megilla 10, 2) narrante, erat nepos regis Amaziae; matrimonio iunctus minimum duos ex uxore filios habuit (7, 3; 8, 3) et magna auctoritate apud coaevos fruebatur (2 Rg 20, 14; Is 39, 3). Teste 2 Par 26, 22 commentarium historicum de rebus gestis Oziae et (2 Par 32, 32) annales Ezechiae regis composuit, quorum neutrum opus amplius superest.

[2]) Cf. Jebamoth 4; Justinum (Dial. c. Tryph. 20), Tertullianum (De pat. 14), Hieronymum (Is 57, 1): *Quod serrandus sit a Manasse serra lignea, quae apud nos (Judaeos) certissima traditio est. Unde et nostrorum plurimi illud, quod de passione Sanctorum in epistola ad Hebraeos* (11, 37) *ponitur: Serrati sunt, ad Isaiae referunt passionem.* Martyrologium Romanum 6. Julii refert: *In Judaea sancti Esaiae prophetae (commemoratio), qui sub Manasse rege sectus in duas partes occubuit,* et sub quercu prope Rogel sepultus esse dicitur.

2. Liber Isaiae in duas partes dividitur: prior (1—39), continet vaticinia e diversis temporibus in ordine reali, respecta tamen simul chronologia. Capita 1—12 de peccatis Judaeorum, de horum reprobatione et tandem restitutione ac redemptione, tempore messiano, tractant. A c. 13—27 vaticinatur contra gentes, Judaeis vicinas: Babel, Philistaeos, Moab, Syros, Aethiopes, Aegyptum, Idumaeam, Arabiam, Jerusalem et Tyrum, quae vaticinia probabiliter in ordine chronologico[1]) posita sunt, et regno Juda iudicium annuntiat. C. 28—35 Judaeorum excidium per Babylonios, intermixtis tamen solatiis, praedicat (probabiliter e 14 annis prioribus Ezechiae). A c. 36—39 enarrat historica quaedam et prophetica sub Ezechia gesta, quae partem primam claudunt (36—37) et secundam praeparant (38—39)[2]). In parte altera[3]) (40—66) praedicit populi liberationem ex exsilio per Cyrum aerumna iam terminata (40—48), liberationem spiritualem (iniquitatem expiatam) per servum Jahve (49—57), et felicitatem atque benedictiones multiplices regni messiani (novae Sionis) (58—66). Messiam in

toto suo statu cum omnibus characteribus tam accurate, graphice vivideque depinxit, ut quasi in coelum translatus non de futuris, sed de praeteritis historias texere videretur, eamque ob causam non tam propheta, quam evangelista est dicendus[4]).

[1]) Ordinem chronologicum in libro Isaiae defendunt Hieronymus (Is 1, 1), Kaulen, Hengstenberg (Christol. II 1), realem Vitringa, Jahn, Knabenbauer, Cornely. C. 2—12 ad primam prophetae periodum i. e. in aevum regum priorum pertinent, et quidem c. 1—6 Oziae et Jotham regum, 7—14 ad tempus Achaz et a 15 ss. in aevum Ezechiae. Nonnullae partes chronologiam assignatam habent, ut 7, 1 (Achaz), 14, 29–32 (anno mortis eiusdem).

[2]) In toto libro Isaiae admiramur artificiosam concinnitatem et concors consilium, quae clare evincunt eum integrum ab uno auctore esse conscriptum. Isaias, medius inter Mosen et Christum, ante omnia nitebatur, ut Judaei peccata sua agnoscerent, Dei vindictam timerent (1—6), et tandem per poenitentiam peragendam Dei gratiam sperarent (7–12). Ne tamen fiduciam et spem collocarent in foedere cum populis finitimis, horum punitionem, immo interitum (13—23), et obstinatis Judaeis exsilium annuntiat (24), e quo tamen reliquiae populi fideles salvandae erunt (25—27: quamvis Judaei moribus suis pessimis et foedere cum Aegyptiis inito perniciem reipublicae Hebraicae accelerent, tamen consilium divinum irritare nequeunt, quia Deus omnes adversarios regni sui perdet (28—35). Apte inter partem primam et secundam ponit c. 36—39: nam expeditio et clades Sennacheribi confirmant dicta prophetae et tesserae instar sunt axiopistiae reliquorum vaticiniorum. Morbus et sanatio Ezechiae typice fata populi adumbrant, et gerendi ratio regis erga legationem Babylonicam facta futura praeparat, nempe abductionem populi in Babyloniam. Tali modo tota prior pars introductio quasi est in partem alteram. Caput 1 (prologus) summam argumenti totius libri (peccata, poenam, spem restaurationis) continet, et rursus in epilogo (c. 66) omnia magna oraculorum documenta in unum collecta videmus, qua re unitas libri clare evincitur.

[3]) Pars altera non minus sectionem integram, bene dispositam et connexam constituit, quae forma iam externa, sc. per versus intercalares (48, 22; 57, 21) in tres pericopas capitum novenorum subdistinguitur, ita ut typicam liberationem Israel e captivitate, realis salvatio per servum Jahve (Messiam) sequatur, et gloria regni divini tanquam ultimus terminus vaticinia claudat. Haec vaticinia iuxta multos ex ultimis Isaiae prophetae annis originem ducunt, quando vitam privatam agebat, Hierosolymae quidem degens, in spiritu autem versabatur inter exsules concives, quos promissione futurae liberationis solaturus erat; ideo scripsit haec vaticinia non tam pro coaevis, sed ut posteris essent testimonium veritatis et solatii.

[4]) Hieronymus (Praef. in Is): *Non tam propheta, quam evangelista dicendus est; itanenim universa Christi ecclesiaeque mysteria ad liquidum prosecutus est, ut non putes eum de futuris vaticinari, sed de praeteritis historiam texere.* Ideo ss. patres summis laudibus prophetam admirabilem, magnum apostolum (Cyrillus Alex., Is prol.), τὸν θειότατον (Theodoretus, Prol.), προφητῶν μέγιστον (Eusebius, Dem. ev. 2, 4; 5, 4) prosequuntur. Augustinus (Confes. 9, 5): *Prae ceteris evangelii vocationisque gentium praenuntiator apertior.*

3. Propter vaticiniorum sublimitatem praeeunte Eichhorn rationalistae, qui vera vaticinia negant, partem secundam (40—66) Isaiae

abiudicant et ignoto cuidam vati, *magno anonymo*, sub finem exsilii Babylonici viventi[1]): Pseudo-seu Deuterojesajae (Jesaja II.), immo multi ut B. Duhm c. 55—66 tertio auctori: Tritojesaja adscribunt. Quibus nonnulli recentiores catholici exegetae (v. g. A. v. Scholz, P. Vetter, Condamin, Feldmann, Holzhey) adnumerandi sunt, qui ob diversitatem stili aliasque rationes hanc partem Isaiae abiudicant. Multi alii vero catholici, sicut priores protestantes positivi[2]) authentiam huius partis vaticiniorum Isaiae vindicarunt, et quidem argumentis tum *A.* externis, tum *B.* internis. Accedit *C.* declaratio commissionis pontificiae de re biblica.

[1]) De tempore vaticiniorum minime consentiunt critici. Secundum Bleek-Wellhausen pars ultima a reduce in Palaestinam est scripta: iuxta Bertholdt, Gesenium ultimae pericopae partis II. ante Cyri expeditionem contra Babylonios conscriptae sunt; secundum Hitzig c. 43—44 iam supponunt expugnationem Babelis; iuxta Knobel c. 40—48 post primas Cyri victorias de Babyloniis edita sunt.

[2]) Küper, Hengstenberg, A. F. Kleinert (Über die Echtheit sämtlicher im B. Jes. enth. Weiss., B. 1829), Hävernick, Keil, Delitzsch, Drechsler, Stier, Nägelsbach et alii.

Ad A. Argumenta externa.

a) Jeremias, Habacuc, Nahum et Sophonias, qui ante exsilium vixerunt, non semel provocant ad vaticinia Is 40—66, et passim eodem dicendi genere loquuntur, v. g. servus Jahve.

Jer 10, 1—6 col. Is 40, 19—20; 41, 7; 46, 6: Nah 1, 15 c. Is 52, 1, 7; Nah 2, 1 c. Is 52, 7; Nah 3, 7 c. Is 51, 19; Hab 2, 18—19 c. Is 44, 9—20; Soph 3, 10 c. Is 18, 1; Soph 2, 15 c. Is 4, 7—8. Zacharias 7, 4—7 reprehendit ieiunia Judaeorum, allegando prophetas priores Hierosolyma adhuc stante (Is 58, 5).

b) Siracides diserte Isaiam auctorem vaticiniorum partis secundae innuit.

Eccli 48, 25—28: *Isaias propheta magnus et fidelis in conspectu Dei . . ., spiritu magno vidit ultima* (τὰ ἔσχατα i. e. res messianas), *et consolatus est lugentes in Sion. Usque in sempiternum ostendit futura et abscondita, antequam evenirent,* — quae laus secundam tantum partem respicit. Eodem fere tempore vaticinia Isaiae in linguam Graecam, sub eodem nomine, translata sunt.

c) Cyrus, cui, teste Flavio Josepho (Ant. XI 1, 1), liber Isaiae (c. 45) ostensus est, in suo edicto, quo Judaei e captivitate dimittuntur, ad vaticinium illud alludit: *Omnia regna terrae dedit mihi Dominus, Deus coeli, et ipse praecepit mihi* (col. Is 45, 13), *ut aedificarem ei domum in Jerusalem* (Esr 1, 2).

d) Congruit traditio Judaica. A rabbinis liber Isaiae *liber consolationis* vocatur (Berachoth 57b; Baba Bathra 14b), quod nomen ad secundam tantum partem quadrat.

c) In Novo Testamento vaticinia Isaiae e secunda parte sub ipso Isaiae nomine allegantur.

Christo in synagoga traditus est liber Isaiae prophetae, ex quo legit 61, 1 col. Lc 4, 17 ss. Eunuchus Candacis reginae legit 53, 7 s. in libro Isaiae prophetae (Act 8, 28 ss.). Insuper alii loci e secunda parte tanquam verba Isaiae in N. T. citantur: Mt 3, 3: 8, 17: 12, 17: Mc 1, 2: Lc 3, 4: Joa 1, 23: 12, 38; Rom 10, 16, 20.

Ad B. Argumenta interna.

a) Stilus elegans, sublimis et comptus, quem vix alter est assecutus, lingua pura, clara, oratio viva et efficax, parallelismis et figuris poëtico-rhetoricis excellens, ita ut nihil sublimius in universa Hebraeorum poësi inveniatur ac ipse primis oratoribus sit accensendus.

Hieronymus (Praef. in libr. Is [Migne, P L XXVIII 771]): *Ac primum quidem de Isaia sciendum, quod in sermone suo disertus sit; quippe ut vir nobilis et urbanae eloquentiae, nec habens quidpiam in eloquio rusticitatis admixtum: unde accidit, ut prae ceteris florem sermonis eius translatio non potuerit conservare.*

b) Locutiones, omnino Isaiae propriae, quae in parte prima et secunda, secus autem fere nusquam in V. T. reperiuntur, v. g.: קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל = *Sanctus Israel*[1]), et *vocabitur* pro »et erit«, *iustitia* pro salute etc.

[1]) Locutio haec in 39 prioribus capitibus 12^ies^, in ~~parte~~ secunda 17^ies^ et in reliquis libris V. T. 5^ies^ tantum (Ps 71, 22; 78, 41; 89, 19: Jer 50, 29; 51, 5), immo in sermone Isaiae 2 Rg 19, 22 occurrit. Eaedem ideae in utraque parte observantur (3, 26: 5, 6: 6, 11 s. col. 54. 11: 29, 16 col. 45, 9: 64, 8); *servus Jahve* idem est, qui tanquam *Emmanuel* in prima parte describitur (11, 2 s. col. 42, 1 s.: 9, 1 col. 49, 6: 50, 10: 11, 1 col. 53, 2: 61, 1 s.; 12, 3 col. 55, 1): huc pertinent phrases: *os Domini locutum est* (1, 30: 40, 5: 58, 14): אִמַּר 24, 15: 31, 9; 44, 16: 47, 14 (praeterea semel Ez 5, 2): יֹאמַר יְהוָה = *dicit Jahve* (12^ies^ in I., 24^ies^ in II parte) etc. Cf. Knabenbauer, Comment. in Isaiam, P. 1887, II 5—27.

c) Totum argumentum illius partis: supponit enim eam temporum faciem (Jerusalem stantem 40, 2. 9: 62, 6: sacrificia oblata 56, 7: 43, 23, populum idololatram 65, 3 s. et corruptum ideoque castigandum 56, 9; 57, 11), quam circa finem Ezechiae regis et tempus Manassis invenimus; praeterea assertio, ab Isaia prima vice ruinam Babelis fuisse praedictam (41, 26 s., prophetam ante exsilium viventem supponit, siquidem Jeremias (51, 6) illam diserte praedixerat.

Ad C. Commissio pontificia de re biblica de die 29. Junii 1908 propositis sequentibus dubiis de libri Isaiae indole et auctore sequenti modo respondit:

1. Utrum doceri possit, vaticinia quae leguntur in libro Isaiae — et passim in Scripturis — non esse veri nominis vaticinia, sed vel narrationes post eventum confictas, vel, si ante eventum praenuntiatum quidpiam agnosci opus sit, id prophetam non ex supernaturali Dei futurorum praescii revelatione, sed ex his quae iam contigerunt, felici quadam sagacitate et naturalis ingenii acumine, coniiciendo praenuntiasse? — Negative.

2. Utrum sententia quae tenet, Isaiam ceterosque prophetas vaticinia non edidisse nisi ex his quae in continenti vel post non grande temporis spatium eventura erant, conciliari possit cum vaticiniis, imprimis messianicis et eschatologicis, ab eisdem prophetis de longinquo certo editis, nec non cum communi ss. patrum sententia concorditer asserentium, prophetas ea quoque praedixisse, quae post multa saecula essent implenda? — Negative.

3. Utrum admitti possit, prophetas non modo tanquam correctores pravitatis humanae divinique verbi in profectum audientium praecones, verum etiam tanquam praenuntios eventuum futurorum, constanter alloqui debuisse auditores non quidem futuros, sed praesentes et sibi aequales, ita ut ab ipsis plane intelligi potuerint: proindeque secundam partem libri Isaiae (cap. XL—LXVI), in qua vates non Judaeos Isaiae aequales, sed Judaeos in exsilio Babylonico lugentes veluti inter ipsos vivens alloquitur et solatur, non posse ipsum Isaiam iamdiu emortuum auctorem habere, sed oportere eam ignoto cuidam vati inter exsules viventi assignare? — Negative.

4. Utrum ad impugnandam identitatem auctoris libri Isaiae argumentum philologicum, ex lingua stiloque desumptum, tale sit censendum, ut virum gravem, criticae artis et Hebraicae linguae peritum, cogat in eodem libro pluralitatem auctorum agnoscere? — Negative.

5. Utrum solida prostent argumenta, etiam cumulative sumpta, ad evincendum Isaiae librum non ipsi soli Isaiae, sed duobus, imo pluribus auctoribus esse tribuendum? — Negative.

Obiectiones.

Illi qui secundam partem Isaiae abiudicant nullum argumentum externum pro sua sententia adducere possunt; porro admissa prophetiae possibilitate etiam interna evanescunt.

1. Offendit eos rerum politicarum descriptio, quae supponat auctorem exsulem: nam ponit templum eversum, urbem vastatam, populum exsulantem, sacrificia intermissa nec non mox futuram liberationem (51, 17; 58, 12; 61, 4; 64, 10). — Ast haec allata e prospectu prophetico sunt explicanda; saepe enim spiritus prophetae inspiratione divina transfertur in tempus futurum, quod prospicit tamquam praesens seu praeteritum, et inde sermonem ducendo futura, quae proprie sunt remotissima, describit tamquam proxime ventura, quod locum habet in parte secunda, in qua Isaias messiana depingit tempora. Nihilominus intermiscet propheta verba, quibus statum sui temporis (praeexsilici) prodit; v. g. allocutiones eius ad Jerusalem urbesque Juda (41, 27), castigationes, quibus reprehendit sacrificia omissa (43, 23), idololatriam cuiusvis generis (57, 3; 65, 3), ambitionem favoris peregrinorum (57, 9 col. 30. 1) etc. Cf. Hengstenberg, l. c. II 189. — Quoad nomen כּוֹרֶשׁ = Cyri (44, 28; 45. 1) non est necesse, explicationis gratia ad illam sententiam confugere, quae nomen illud glossam esse censet (Kaulen-Hoberg, Einl. II 216), sed facile e praescientia divina et inspiratione prophetae deducitur eodem modo, quo Josias iam tempore Jeroboami tanquam destructor idolorum (1 Rg 13, 1—3) nominabatur.

2. Provocant ad stili diversitatem inter partem primam et secundam. — Attamen *a)* illa repetenda est α) e diverso tempore, quo scripta est pars altera, sc. Isaia sene; β) e diverso argumento et scopo, quem vates intendit; scripsit enim non tam pro coaevis, quam pro posteris, non tam vituperandi, quam consolandi causa, non abrupte, sed sermone intime connexo. *b)* Magna porro intercedit inter secundam

partem et priorem similitudo expressionum, imaginum ac comparationum. *c)* Tandem character linguisticus generatim statum literaturae Hebraicae florentissimum praeexsilicum postulat, et a postexsilica totus quantus distat, ne una quidem metaphora aut imago observatur, quae vel ex aspectu regionis Babel vel ex incolarum eius moribus vitaque sit desumpta. Lingua non tantum libera est a serioris aetatis idiotismis et Aramaismis (quorum pauci tantum occurrunt), sed etiam insignita est multis idiotismis Isaiae propriis.

3. Adducunt provocationes prophetae ad priora sua vaticinia (42, 9; 45, 19. 21; 48, 16). — Poterat autem Isaias e prospectu suo prophetico bene homines, in fine exsilii viventes, provocare ad attendenda vaticinia non tantum ab aliis, sed etiam a se ipso edita, et tunc iam completa in testimonium veritatis.

4. Si multos haec praescientia prophetica offendit, ut eam pro simplici praesagio e rebus partim praesentibus, partim naturaliter iam imminentibus habeant: respondemus semina vaticiniorum de exsilio et redemptione iam inveniri Lv 26, 16s. 13—45; Dt 28, 32—37; 30, 1—5. Nuntium de exsilio futuro tunc fuisse notum patet e ratione, qua Isaias Ezechiae regi abductionem filiorum et thesaurorum annuntiavit (39, 6—8).

5. Etiam aliarum partium authentia impugnabatur ab adversariis, ut vaticinit contra Babel 13, 1—14, 23; 21, 1—10, contra Moab (c. 15—16), contra Aegyptum (c. 19), contra Tyrum (c. 23) et contra gentes (c. 24—27), nec non contra Edom (34—35), et quidem ex iisdem fere argumentis, quibus c. 40—66 infirmare conabantur; dicunt enim ibi res ex tempore post Isaiam describi tanta perspicuitate, quam testis tantum ocularis habere poterat. De qua obiectione valent supra dicta de prospectu prophetico.

4. Isaias respectu ambitus, argumenti et formae vaticiniorum inter prophetas V. T. locum occupat primum, et plus ceteris cunctis messiana tempora[1]) praedixit, non tantum in parte secunda, sed et in prima, uti: 2, 2—4; 4, 2—6; 8, 14–15; 12, 3; 16, 1. 5; 22, 22; 28, 16; 29, 18—19. Vaticinatus est de persona, fatis et factis Messiae, de munere eius regio, prophetico et sacerdotali, de nativitate e Virgine[2]), de divina eius natura[3]), de operatione Messiae et de redemptione eius[4]), de servo Jahve[5]) (42—53), et ante omnia de passione[6]) eius vicaria (52, 13—53, 12); de felicitate, propagatione et gloria[7]) regni messiani (54; 55, 1—5; 59, 19—20; 60, 1—22; 62, 1—12; 63, 1—6; 65; 66). Hinc vaticinia eius prae ceteris in N. T. et a ss. patribus citantur et allegantur.

[1]) Vaticinia messiana illustrarunt A. Schulte, Die messianischen Weissagungen des A. T., Pad. 1908; K. A. Leimbach, Messianische Weissagungen des A. T., R. 1909; J. Döller, Die Messiaserwartung im A. T., Mstr. 1911. — E. Böhl, Christologie des A. T. oder Auslegung der wichtigsten messianischen Weissagungen, W. 1882; Franz Delitzsch, Messianische Weissagungen in geschichtlicher Folge³, B. 1898; W. Möller, Die messianische Erwartung der vorexilischen Propheten, Gü. 1906; E. Sellin, Die israelitisch-jüdische Heilandserwartung, Gr.-Licht. 1909.

[2]) *Ecce Virgo (ha'alma) concipiet, et pariet filium* (col. Mich 5, 3), *et vocabitur nomen eius Emmanuel* (Is 7, 14). Cf. J. Kistemaker, Weiss. v. Immanuel

Mstr. 1824: L. Reinke, Weiss. v. d. Jungfr. u. vom Immanuel, Mstr. 1848; J. Döller. Wessen Sohn ist Christus?, K k Kl XXVII (1908) 256—258.

[3]) *Parvulus natus est nobis, et filius datus est nobis, et factus est principatus super humerum eius; et vocabitur nomen eius Admirabilis, consiliarius, Deus, fortis, pater futuri saeculi, princeps pacis* (9, 6) et: *Egredietur virga de radice Jesse, et flos de radice eius ascendet. Et requiescet super eum Spiritus Domini: spiritus sapientiae et intellectus, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus scientiae et pietatis* etc. (11, 1—5).

[4]) *Deus ipse veniet et salvabit vos* (35, 4) et praeprimis 42, 1—7; 62, 11.

[5]) Sub ʿEbed Jahve = servo Jahve nec universus populus Judaicus (rabbini. Hitzig, Hendewerk, Giesebrecht), nec melior populi pars (Gesenius, Seinecke. Hühn), nec ordo prophetarum (Winer, Schenkel), nec aliquis specialis vir, propheta v. g. Isaias (Voltaire, Stäudlin), Jeremias (Bunsen) vel rex v. g. Ozias, Ezechias (Bahrdt), Josias, Jojachin (Sellin), sed unice Messias intelligitur; nam sensu vero et proprio omnia in Christo impleta sunt, *qui semetipsum exinanivit, formam servi accipiens, in similitudinem hominum factus . . humiliavit semetipsum, factus obediens usque ad mortem crucis* (Phil 2, 7 s.; Mt 20, 28), et eos, qui sub lege erant, redemit. ut spiritum adoptionis filiorum Dei reciperent (Rom 8, 15—17). Adest dein inter servum Jahve (49—53) descriptum et inter servum (42, 1—12; c. 11) delineatum talis verborum et rerum parallelismus, ut nonnisi de una eademque persona sermo esse possit. Similiter paraphrasta Chaldaicus et omnes patres hos locos de Christo interpretati sunt. Cf. L. Reinke, Die mess. Weiss. bei d. groß. u. kl. Proph. d. A. T., Gi. 1859—62, II 7 ss.; Knabenbauer, l. c. II 325—338: F. Giesebrecht, Knecht Jahves des Deuterojesaja, Kön. 1902; Fr. Feldmann, Der Knecht Gottes in Is Kap. 40—55, Fr. 1907; Die Weissagungen über die Gottesknecht im Buche Isaias (B Z Fr II 10), Mstr. 1909; E. Sellin, Das Rätsel d. Deuterojesaja, L. 1908: C. v. Orelli, Der Knecht Jahves, Gr.-Licht. 1908.

[6]) Clare Messias describitur qua servus despectus et doloribus oneratus, et mediator, qui vicariam praestat satisfactionem pro omnibus nobis: *Corpus meum dedi percutientibus et genas meas vellentibus* (50, 6). *Vere languores nostros ipse tulit, et dolores nostros ipse portavit . . . Ipse autem vulneratus est propter iniquitates nostras, attritus est propter scelera nostra: disciplina pacis nostrae super eum, et livore eius sanati sumus . . . posuit Dominus in eo iniquitatem omnium nostrum. Oblatus est, quia ipse voluit et non aperuit os suum . . . Propter scelus populi mei percussi eum . . . Justificabit ipse iustus servus meus multos et iniquitates eorum ipse portabit . . . Cum sceleratis reputatus est: et ipse peccata multorum tulit, et pro transgressoribus rogavit* (c. 53). Cf. W. Schenz. Die priest. Tät. d. Messias nach dem Proph. Is (c. 49—57), R. 1892.

[7]) Confluent enim ad Jerusalem, quae per Messiam glorificabitur, omnes gentes (2, 2 s.), ibi eum tanquam Deum et regem suum adorabunt, munera sua offerent: Dominus ipse erit in lucem sempiternam et in gloriam Israel (c. 60); ipse devincet Edom omnesque inimicos populi sui (62—63). Praevidens incredulitatem plurimorum Israelitarum et vocationem gentium et victoriam Christi de inimicis suis vaticinatur creationem novi coeli et novae terrae, nec non gloriam novae Jerusalem (64—66).

5. Textus masorethicus libri Isaiae maioribus mendis caret, differt tamen multis in locis a textu LXX, qui in emendando textu Hebraeo

cum cautela consulendus est, cum saepe interpretes Graeci textui suas ideas subdiderint.

§ 66. 6. Michaeas

B. Stade, Bemerkungen über das Buch Micha, Z A W I (1881) 161—172: V. Ryssel, Die arabische Übersetzung des Micha in der Pariser u. Londoner Polyglotte, Z A W V (1885) 102—138; Untersuchungen über die Textgestalt u. die Echtheit des Buches Micha, L. 1887; J. W. Pont, Micha-Studien, Th St 1888, 235—246; 1889, 431—453; 1892, 329—360; J. Taylor, The Massoretic Text and the Ancient Versions of the Book of Micah, Lo. 1891; W. K. Kosters, Die Samenstelling van het boek Micha, T Th T XXVII (1893) 249—274; J. M. P. Smith, The Strophic Structure of the Book of Micah, A J S L XXIV (1908) 187—208. — B. Stade, Bemerkungen über d. Buch Micha, Z A W I (1881) 161—172; III (1883) 1—16; IV (1884) 291 ss.; XXIII (1903) 163 ss.; W. Nowack, Bemerkungen über d. B. M., Z A W IV (1884) 277 ss.; H. J. Elhorst, De profetie van Micha, Arnheim 1891; J. Halévy, R S XII (1904) 97—117; 193—216; 289—312; XIII (1905) 1—22; A. Wünsche, Der Prophet Micha in der aggad. Deutung des Jalkut Schimeoni I, V Bk II (1904/5) 82—102; M. Löhr, Z D M G LXI (1907) 3 ss.; P. Haupt, The Book of Micah, Chi. 1910; B. Duhm, Anmerkungen zu den zwölf Propheten, Z A W XXXI (1911) 81—93.

Commentarii: L. Reinke (Gi. 1874). — C. P. Caspari (Christiana 1852), T. Roerda (Lei. 1869), T. K. Cheyne (C.[3] 1895), J. T. Beck (Micha u. Joel, Gü. 1898), W. J. Deane (Lo. 1900), J. M. P. Smith (Micah, Zephaniah and Nahum, Ed. 1912).

1. Michaeas (מִיכָה = מִיכָהוּ = מִיכָיְהוּ vel מִכָיְהוּ [col. 1 Rg 22, 8] = *quis est sicut Jahve?*), natus Morasthi[1]) (Moreschet Gad), in vico tribus Juda, vaticinabatur (1, 1) regibus Joatham, Achaz et Ezechia (circa 735—690) adversus utrumque regnum, praeprimis autem adversus regnum Juda. Isaiae coaevus, etiam dictionis eiusdem propheticae virtutem imitatus, immo ex eodem mutuatus esse[2]) videtur; excellit inter minores.

[1]) Hieronymus (Praef. in Mich): *De Morasthi, qui usque hodie iuxta Eleutheropolin, urbem Palaestinae, haud grandis est viculus.* Memoratur Michaeas etiam Jer 26, 18, ubi patria apposita distinguitur ab altero propheta eiusdem nominis, filio Jemla (1 Rg 22, 8; 2 Par 18, 7). Colitur die 15. Januarii.

[2]) Cf. Mich 4, 1—4 c. Is 2, 1—4: 1, 3 c. Is 26, 21: 5, 3 c. Is 7, 14; 7, 12 c. Is 11, 11; 7, 17 c. Is 49, 23. Alii putant Isaiam a Michaea dependere (Hagen, Lex. bibl. III 222).

2. Invehitur Michaeas 7 capitibus (quae in 3 pericopas: c. 1—3: 4—5; 6—7 dividuntur) in scelera et flagitia utriusque regni, praeprimis in idololatriam, hypocrisin et pseudoprophetismum, atque annuntiat excidium primo Samariae, dein Judae. His pro more prophetico in parte secunda iungit consolationem de Sionis instauratione, temporum messianorum[1]) felicitatem describit, ac speciatim conversionem gentium

(4. 1—8) et locum[2]) nativitatis Christi (5, 2 col. Mt 2, 6: Joa 7, 42) praedicit: tandem in parte tertia[3]) cum confessione connectit adhortationes. Utitur dictione[4]) vivida, dramatica, praecipue in sermonibus ethicis, qui tum parallelismo, tum linguae puritate eminent.

[1]) Cf. Reinke, Mess. Weis. III 234 ss.; Hengstenberg, Christologie d. A. T., B. 1829—1835, III 238—334.

[2]) Michaeas, qui libenter significationem locorum terrae sanctae describit, geographus inter prophetas nominari solet. — *Et tu Bethlehem, Ephrata, parvulus es in millibus Juda: ex te enim mihi egredietur, qui sit dominator in Israel, et egressus eius ab initio, a diebus aeternitatis* (5, 2).

[3]) Hinc in parte prima minae iudicii, in altera annuntiatio salutis, in tertia paraeneses praevalent. Concepit autem ipse Michaeas librum suum Ezechia rege et quidem pro variis idololatriae criminationibus (1, 5; 5, 11—13; 6, 16), ante exstirpationem idololatriae (2 Par 31) et ante eversionem Samariae (1, 6). Cf. Stade, Z A W 1881, 161.

[4]) Michaeae consuetus est saltus ab una persona ad alteram, a genere ad genus, ab uno numero ad alterum (6, 16; 7, 14 ss.), transitus rapidus a comminando ad promittendum (2, 1—11 ss.; 3, 9—12; 4, 1 ss.), copia imaginum, comparationum (1, 8; 2, 12; 4, 9 etc.) et paronomasiarum (1, 10—15).

3. Authentiam confirmant verba seniorum (Jer 26, 18 s.), qui in patrocinium Jeremiae prophetae, captivitatem praenuntiantis, Michaeam 3, 12 allegant, et scribae Herodis regis, quaestionem de loco nativitatis Messiae ex hoc oraculo decidentes (Mt 2, 5 s.). Praeter c. 6 et 7 etiam c. 4. 5. et 2. 12 s. Michaeae a recentioribus criticis inde ab Ewald (1867) abiudicantur. Contra quos Ryssel authentiam libri bene vindicavit[1]).

Versio LXX in multis locis discrepat a textu masorethico, uti iam observat s. Hieronymus (Mich. 1, 10): *Multum Hebraicum a LXX interpretatione discordat, et tantis tam mea, quam illorum translatio difficultatibus involuta est, ut si quando indiguimus spiritu Dei . . . nunc vel maxime eum adesse cupiamus.*

[1]) Cf. Ryssel, Unters. über die Textesgestalt des Mich., L. 1887.

B. Ab excidio regni Israel usque ad exsilium Babylonicum

§ 67. 7. Nahum

L. Reinke, Zur Kritik der älteren Versionen des Proph. Nahum, Mstr. 1867; W. R. Arnold, The Composition of Nah. 1—2; 3, Z A W XXI (1901) 225—265. — G. Bickell, Über Nah. 1, 1—2, 3, B A W W, phil.-hist. Kl. 1894, V; H. Gunkel, Nahum 1, Z A W XIII (1893) 223; A. Billerbeck u. A. Jeremias, Der Untergang Ninives u. die Weissagungsschr. d. Nahum von Elkosch, Beiträge zur Assyr. u. semit. Sprachwiss. III (L. 1895) 87—188; O. Happel, Der Psalm Nahum, Wü. 1900; J. Halévy, Recherches bibliques: Le livre de Nahum, R S XIII (1905) 97—123; P. Haupt, Eine alttest. Festliturgie für d. Nikanortag, Z D M G LXI (1907) 275 ss.; P. Kleinert, Nah. u. d. Fall Ninives, Th St Kr LXXXIII (1910) 501—534; B. Duhm, Z A W XXXI (1911) 100—107.

Commentarii: O. Happel (Wü. 1902). — O. Strauß (B. 1853), A. B. Davidson (Nah., Hab. and Zeph., C. 1896), S. Pleßner (Frk. 1897), J. T. Beck (Nah. u. Zeph., Gü. 1899), J. M. P. Smith (Ed. 1912).

1. Nahum (נַחוּם = *consolator*), cuius patrem Hebraei etiam prophetam fuisse tradunt, cognominatur Elcesaeus (1, 1) i. e. oriundus ex Elcesi[1]) et vaticinatus est probabiliter Manasse regnante; una enim ex parte Ninive urbem diruendam praedicit, altera ex parte regnum Juda invasione Assyriorum humiliatum (1, 9. 10; 2, 1), nec non expugnationem[2]) No Amon (= Thebarum, Vulg.: Alexandriae), urbis in Aegypto (3, 8—11), adducit. Liber ergo 663—607 scriptus est. Et quidem tempus conscriptionis propius ad 663 quam ad 607 accedere videtur, quia Nahum expugnationem No Amon tamquam modo factam adducit. Attamen istius memoria etiam explicari potest, etiamsi No Amon iam longe antea expugnata fuerit, quia ruina huius potentis urbis animos hominum certe vehementer movit. No Amon enim item natura bene munita erat ac Ninive.

[1]) De determinatione patriae Nahum interpretes in varias abeunt partes: nonnulli (Ritter, Ewald) putant Elcosch esse vicum in Assyria prope Mossul, in parte orientali Tigridis (hodie Alḳusch), ubi hodiedum sepulchrum eius ostenditur, ita ut Nahum esset exsul regni Israel (Knobel). Attamen Elcosch (Alḳusch) in Assyria demum saec. VIII p. Ch. commemoratur. Accedit, quod Nahum probabiliter Judaeus erat (cf. 1, 9. 11; 2, 1). Qua de causa improbabilis est etiam sententia aliorum (v. g. Hagen, Lex. bibl. III 337), qui praeeunte s. Hieronymo (Praef. in Nah) eum in Galilaea, ex Elcesi loco, nunc el-Kauze, ortum fuisse defendunt. Idem dicendum est de sententia eorum (e. g. Hitzig), qui putant Elcosch esse antiquum nomen pro Kapharnaum N. T. (כְּפַר נַחוּם = vicus Nahumi). Probabilius alii (v. g. Kleinert, Marti) Pseudo-Epiphanium sequentes patriam prophetae in Juda prope Eleutheropolim (Bêt-Dschibrîn) quaerunt; usque nunc puteus prope Bêt-Dschibrîn nominatur el-Ḳaus. Nahum ergo fuisset ex eadem regione ac Michaeas.

[2]) Haec expugnatio facta est per Assurbanipal, regem Assyrium, qui in secunda expeditione in Aegyptum testibus inscriptionibus cuneiformibus Thebas destruxit et quidem ca. 663. Unde concluditur Nahum hoc vaticinium sub Mañasse rege edidisse. Congruit traditio Judaica (Seder Olam c. 20). Nahum saepe Isaiam respicit, ut 1, 4 col. Is 33, 9; 1, 15 col. Is 52, 7; 3, 5 col. Is 47, 3; 3, 10 col. Is 13, 16; 3, 13 col. Is 19, 16.

2. Liber inscribitur *onus Ninive* i. e. oraculum minax contra Niniven. Nahum (in 3 c.) Ninivitis, in scelera relapsis, interitum denuntiat et eversionem Ninive urbis ac monarchiae Assyriae praedicit[1]). Interitus huius potentissimi, ast populo Dei infensi regni, per iudicium Jahve effectus, regno divino simul salvando et magnificando, saltem negative, inserviit. Dicendi genus (imprimis capitis 2 et 3) est magnificum et augustum, sermo vividus, per formam apostrophes (c. 3), et paronomasiis excellens[2]); lingua eius pura. Auctoritas canonica certa est[3]).

[1]) Cf. Döller, B Z VI (1908) 164—168.

[2]) Lowth (De poes. s. 246): *Ex omnibus minoribus prophetis nemo videtur aequare sublimitatem, ardorem et audaces spiritus Nahumi. Adde, quod eius vaticinium integrum ac iustum est poëma. Exordium magnificum est et plane augustum; apparatus ad excidium Ninive eiusque excidii descriptio et amplificatio ardentissimis coloribus exprimitur, et admirabilem habet evidentiam et pondus.*

[3]) Confirmatur per constantem traditionem et monumenta recenter reperta (cf. expugnationem No Amon). Utrum s. Paulus Rom 10, 15 Is 52, 7 an Nah 1, 15 citat, incertum est.

§ 68. 8. Habacuc

B. Stade, Habakuk, Z A W IV (1884) 154 ss.; H. Oort, Habaḳuk, T Th T XXV (1891) 357 ss.; K. Budde, Die Bücher Hab. u. Seph., Th St Kr LXVI (1893) 383—399; J. R. Rothstein, Über Hab. Kap. 1 u. 2, Th St Kr LXVII (1894) 51—85; J. Böhmer, Habakuks Schrift im Feuer der neueren Kritik, N k Z X (1899) 724 ss.; W. B. Stevenson, The Interpretation of Hab. 1. 2, The Expositor, Lo. 1902, 388 ss.; F. E. Peiser, Der Prophet Habakuk, M V G VIII 1 (1903) 1—38; W. Caspari, Die Chaldäer bei Habakuk, N k Z XVIII (1907) 156 ss.; J. Halévy, R S XIV (1906) 97—108; 193—212; 289—303; XV (1907) 1—26; F. Nicolardot, La composition du livre d'Habacuc, P. 1908.

Commentarii a) cath. L. Reinke (Brix. 1870), O. Happel (Wü. 1900); *b)* acath. Fr. Delitzsch (L. 1843), J. v. Gumpach (M. 1860), A. J. Baumgartner (L. 1885), R. Sinker (C. 1890), G. Schneider (Hl. 1891), A. B. Davidson (Nahum, Habakuk and Zeph., C. 1899), B. Duhm (Tü. 1906), G. G. V. Stonehouse (Lo. 1911), J. v. Katwijk (Rotterd. 1912), W. H. Ward (Ed. 1912).

1. Habacuc (חֲבַקּוּק, Ἀμβακούμ)[1]), cuius vitae circumstantias ignoramus, vaticinatus est ante invasionem Chaldaeorum (1, 6) in regnum Juda, et quidem verisimiliter ultimis annis Manassis regis[2]).

[1]) I. e. *Amplexator vel ex eo, quod amabilis Domini est, vel quod in certamen et luctam et (ut ita dicam) amplexum cum Deo progreditur . . . Nullus enim tam audaci voce ausus est, Deum ad disceptationem iustitiae provocare et dicere ei: cur in rebus humanis et in mundi istius* πολιτεία *tanta rerum versatur iniquitas*, ait Hieronymus (Prol. ad Hab). In Assyrio est ḫambaḳuḳu nomen plantae. Colitur die 15. Januarii. Ex subscriptione 3, 19 et inscriptione c. 14 (partis deuterocanonicae) Danielis (cod. Chisianus) Delitzsch, Reinke (Proph. Hab 1870, 5) concludere voluerunt eum de tribu Levi fuisse. Attamen ista subscriptio probabiliter pertinebat olim tamquam inscriptio ad alium Psalmum (Nestle, Z A W XX [1900] 168; W. Nowack, Die kleinen Propheten[2], Gö. 1903, 297).

[2]) Quo anno Habacuc vaticinatus sit, non constat, ast certe ante Jeremiam (Hab 1, 6—8 col Jer 4, 13; 5, 6; 6, 15. 23; 51, 37) et ante Sophoniam (Hab 2, 20 col. Soph 1, 7) (cf. F. Delitzsch, De Hab. proph. vita et aetate [diss.], L. 1842, VII). Keil, Jahn, Kaulen-Hoberg (Einl. II 287), J. Knabenbauer (Hagen, Lex. bibl. II 433) cum traditione Judaica (Seder Olam Rabba 20) conceptionem in tempus Manassis post reditum eius e Babel (2 Par 33, 13 s.) ponunt. Alii vero ut Seisenberger (Einf. 369), Euringer (Buchberger, Kirchl. Handl. I 1824) librum rectius in tempus regis Joacim reponunt, sc. in tempus, quo nemo invasionem

Chaldaeorum suspicatus est (1, 5), ergo ante pugnam ad Karkemisch (605), in qua Nechao a Chaldaeis fugatus est. Alii ut Strack (Einl. 117), Holzhey (Einl. 194) putant librum post pugnam ad Karkemisch (Strack: 605—601) scriptum esse. B. Duhm in libro Habacuc collectionem sex poëmatum e tempore Alexandri Magni videre voluit! Multi (Hieronymus, Calmet, Haneberg, Schegg, Reusch, Reinke) putaverunt nostrum prophetam eundem esse ac Habacuc Danielis (14, 32); alii vero (Ackermann, Welte, Scholz, Holzhey) istud rectius negant.

2. Vaticinatus est Habacuc contra Juda et Jerusalem, praedicit enim (1—2) Judaeorum sceleratorum exitium, per Chaldaeos inferendum, et horum ac Babylonis excidium; et tandem in cantico sublimi (c. 3) in memoriam revocat mirabilia, a Deo potente et misericorde patrata, omnemque spem suam in Deo Salvatore reponit[1]). A plerisque recentioribus (v. g. Budde, Holzhey, Steuernagel) c. 3 prophetae Habacuc abiudicatur et in tempus postexsilicum reponitur et quidem imprimis ob argumentum eschatologico-apocalypticum, acsi huiusmodi psalmi non inde a tempore Mosis exstitissent[2]).

[1]) Querenti prophetae de Judaeorum pravitate, respondet Deus se hanc per Chaldaeos puniturum et Judaeae excidio vindicaturum, quocirca Chaldaeorum potentiam, crudelitatem et ferociam exaggerat (1, 1—11). His minis perterritus, Habacuc Deum precatur, ut populum virga corripiat, non gladio interimat, eo quod minora sunt peccata Judaeorum sceleribus Chaldaeorum (1, 12—17). Querelis prophetae occurrit Deus, dans laetum oraculum de excidio Chaldaeorum eorumque idolorum, ita ut coram Deo tota terra sileat (c. 2). Ideo Habacuc Deum obsecrat, ut opus redemptionis Hebraeorum promissum reipsa perficiat, et rogat, ut similia magnalia, edita in eorum liberatione ex Aegypto, praestet in liberatione a Babylone, et mox exultat in Deo, qui Judaeos liberabit eosque alacres in patriam reducet.

[2]) Cf. Sellin, Einl. 113.

3. Dictio prophetae (imprimis c. 3) lyrica est, elegans ac sublimis; eminet in propheta immutabilis in Deum fiducia, gratiae amor, vivida imaginandi vis, describendi varietas et venustas ad Isaiae exemplum composita, vi cuius in angustis spatiis sublimia continentur. Hinc non mirandum, si canticum[1]) unanimi consensu inter partes literaturae propheticae V. T. refertur praestantissimas. Capita 1 et 2 in forma dialogi, inter Deum et prophetam habiti, sunt scripta. Auctoritas canonica dubio caret[2]).

[1]) Canticum hoc nonnulli (Cyprianus, Hieronymus, Cyrillus Alex., Augustinus [Civ. D. 18, 32], Eusebius) directe, alii (uti Paraphrasta, Theodoretus, Lyranus, cf. Reinke, Mess. Weissag. III 398) indirecte messianum defendunt. Intuetur autem propheta in Chaldaeis simul omnes futuros adversarios regni divini, horum interitum et finalem victoriam regni divini. Canticum hoc (c. 3) Psalmorum instar cultui V. T. iam inserviisse concluditur e subscriptione et Sela (3, 3. 9), quae Psalmis communia sunt. Cf. Sommer, Bibl. Abhdl. 68.

[2]) Hab 1, 5 a s. Paulo (Act 13, 40 s.) et Hab 2, 4 in Rom 1, 17; Gal 3, 11; Heb 10, 38 tanquam Scriptura sacra adducuntur.

§ 69. 9. Sophonias

F. Buhl, Einige textkr. Bemerkungen zu den kl. Proph., spez. zu Zeph. 2, 11. 14; 3, 17—20, Z A W V (1885) 182—184; J. Bachmann, Zur Textkritik des Proph. Zephanja, Th St Kr LXVII (1894) 641—655; Ch. Pr. Fagnani, The Structure of the Text of Zeph., Old Testament and Semitic Studies, Chi. 1908, II 259—278. — F. Schwally, Das Buch Ssephanjâ, Z A W X (1890) 165—240; K. Budde, Th St Kr LXVI (1893) 393—399; J. Halévy, R S XIII (1905) 97—123; E. Besson, Introduction au prophète Sophonie, P. 1910.

Commentarii: L. Reinke (Mstr. 1868), J. Lippl (B St XV 3, Fr. 1910). — F. A. Strauß (B. 1843), W. Schulz (Ha. 1892), J. T. Bek (Nah. u. Zeph., Gü. 1899), A. B. Davidson (Nah., Hab. and Zeph., C. 1899), S. R. Driver (Nah., Hab. and Zeph., Ed. 1907), J. M. P. Smith (Mic., Zeph. and Nah., Ed. 1912).

1. Sophonias (צְפַנְיָה = *Jahve conservavit*), filius Chusi et unus e posteris Ezechiae esse censetur[1]), Hierosolymae degens (1. 4), vaticinatus est sub Josia, rege Juda, et quidem, indole vaticiniorum innuente (1, 3—5. 9; 3. 4), initio regiminis huius regis, ante cultus reformationem[2]), munere prophetico fungi incepisse creditur.

[1]) Nam alias explicari non posset, cur apud Sophoniam genealogia per quatuor generationes adducatur. Sed iam auctor inscriptionis dubitasse videtur, utrum Sophonias e posteris regis Ezechiae fuerit nec ne. Qua de causa utique maiores eius usque ad Ezechiam adducit, ast epitheton »rex« omittit (S. Euringer, Theol Revue, X [Mstr. 1911] 6).

[2]) Nam cultu Jahve quidem stante (3, 4 s.) reliquias cultus Baalis aliasque idololatrias carpit (1, 4 s.), praesertim domum regiam (1, 8) vituperat, destructionem Ninive adhuc exspectat (2, 13), ergo ante 621. Ceterum propheta regem Josiam in removendo cultu idololatrico ac promovendo instaurandoque cultu divino adiuvisse et serius summarium sermonum suorum scripsisse creditur. Lippl e contra putat Sophoniam post reformationem Josiae vaticinatum esse cf. 1, 4 (Das Buch des Proph. Sophonias, Fr. 1910, 9 - 29).

2. Vaticinia Sophoniae in duas partes dividi possunt, quarum prior (1—2), in qua promulgatio iustitiae divinae praevalet, peccatoribus, maxime idololatris regni Juda, mala gravissima comminatur (c. 1) ac gentibus hostilibus[1]): Philistaeis, Ammonitis, Moabitis, Aethiopibus et Assyriis exitium denuntiat (c. 2); in altera (c. 3) parte, in qua annuntiatio gratiae eminet, rursus iudicium divinum regno Juda minatur eique tandem salutem divinam promittit, ambitum, laetum statum gloriamque regni Christi describens.

[1]) Vaticinia haec adimpleta sunt per Nabuchodonosorem, non autem per Scythas, qui (ca. 625—606) Palaestinam invaserunt (Herod. I 105 s.) et Scythopolin condiderunt, uti putant Bertheau, Ewald, Hitzig, Holzhey.

3. Quamvis dictio Sophoniae praestantiam Isaiae et Habacuc non exaequet, tamen elegantia et vigore non caret, quemadmodum testatur frequens paronomasiarum usus. Lingua adhuc pure Hebraica est, ab

Aramaismis immunis. Sophonias sequitur quidem prophetas priores, imprimis Isaiam et Jeremiam [1]), nihilominus tamen sui iuris est. Authentia libri Sophoniae valde impugnatur. Imprimis c. 2 et 3 (2, 13—15 excepto) — vel saltem 3, 14–20 (Strack) — Sophoniae abiudicatur (Schwally). Ast ut Strack (Einl. 119) bene dicit, nulla gravis ratio pro hac sententia afferri potest. In textum nonnullae glossae irrepserunt. Saepius lectiones LXX textui masorethico praeferendae sunt [2]). Auctoritas canonica libri certa est.

[1]) Cf. 1, 7 cum Is 13, 3; 3, 3 c. Hab 1, 8; 1, 16 c. Am 2, 2 etc.; praeprimis tamen Deuteronomium respiciebat (1, 13 col. Dt 28, 30. 39; 2, 7 col. Dt 30, 3; 3, 17 col. Dt 28, 63).

[2]) Cf. Lippl, l. c. 42—60.

§ 70. Jeremias

F. K. Cheyne, Jeremiah, his Life and Times, Lo. 1888; K. Marti, Der Prophet J. von Anatot, Ba. 1889; M. Lazarus, Der Prophet Jer., Br. 1894; E. Sellin, Jeremia von Anatot, N k Z X (1899) 257 ss.; W. Erbt, Jeremia u. seine Zeit, Gö. 1902; A. Aeschimann, L'activité du prophète Jérémie, Genève 1907; J. Köberle, Der Prophet Jeremia, Calw. 1908; R. Liechtenhan, Jeremia, Tü. 1909; A. F. Puukko, Jeremias Stellung zum Deuteronomium, Alttest. Stud., R. Kittel dargebracht, L. 1913, 126—153; P. Rießler, Jeremia u. seine Zeit (B Z Fr VII 5), Mstr. 1914; L. Gautier, Le prophète Jérémie, Lausanne 1916; P. Volz, Der Prophet Jeremia, Tü. 1918. — J. Wichelhaus, De Jer. versione Alexandrina, Hl. 1847; P. F. Frankl, Studien über die LXX u. Peschito zu Jer. (S A), Br. 1873; A. Scholz, Der massorethische Text u. die LXX-Übersetzung des B. Jer., R. 1875; E. Kühl, Das Verhältnis der Massora zur LXX im Jer. (Diss.), Hl. 1882; G. C. Workman, The Text of Jer., Ed. 1889; G. Jacoby, Zur Komposition des Buches Jer., Th St Kr LXXIX (1906) 1–30; J. Schäfers, Die äthiopische Übersetzung des Proph. Jer., Fr. 1912; S. Mowinkel, Zur Komposition d. B. Jeremia, Kristiania 1914. — K. Budde, Z A W III (1883) 299–306; C. H. Cornill, Z A W IV (1884) 105—107; B. Stade, Z A W IV (1884) 151—154; V (1885) 175—178; VI (1886) 289—339; XII (1892) 276–308; XXVI (1906) 97—123; 129–141; F. Schwally, Z A W VIII (1888) 177—217; E. Bruston, De l'importance du livre de Jérémie dans la critique de l'Ancien Testament, Montauban 1893; A. v. Bulmerincq, Das Zukunftsbild des Pr. Jeremias aus ʿAnathoth (Diss.), Riga 1894; O. Kieser, Das Jeremiabuch im Lichte der neuesten Kritik, Th St Kr LXXVIII (1905) 479 ss.; A. Ramsay, Studies in Jeremiah², Lo. 1907; F. Wilke, Das Skythenproblem im Jeremiabuch, Alttest. Stud., Kittel dargebr. 1913, 222 ss.; W. Baumgartner, Die Klagegedichte des Jeremia, Gi. 1917.

Commentarii a) cathol. A. Scholz (Wü. 1880), L. A. Schneedorfer (Prag 1881 et W. 1903), J. Knabenbauer (P. 1889); *b)* acath. K. H. Graf (L. 1862), C. W. E. Nägelsbach (L. 1868), C. F. Keil (L. 1872), B. Duhm (Tü. 1901), G. C. M. Douglas (Lo. 1903), C. v. Orelli (M.³ 1905), C. H. Cornill (L. 1905), S. R. Driver (Lo. 1906), F. Giesebrecht (Gö.² 1907).

1. Jeremias (יִרְמְיָה, יִרְמְיָהוּ[1]). Ἱερεμίας, Itala *Hieremias*), filius Helciae, sacerdotis ex Anathot (nunc ʿAnâtâ)[2]) in tribu Beniamin prope Hierosolymam, aliquantulum reluctans ad munus propheticum destinatus est. Vaticinari coepit iuvenis adhuc (1, 6 s.), anno 13. regis Josiae (1. 2; 25, 3), et munere prophetico suo functus est sub Josiae successoribus usque ad exsilium Babylonicum, immo etiam initio eiusdem. Fere semper munere prophetico functus est in aula regia Hierosolymae. Vita eius non erat nisi lucta perpetua contra pseudoprophetas, reges et sacerdotes impios ac populum corruptum et promissionibus nimis inhaerentem[3]). Cum inde a morte Josiae, quem lessus (2 Par 35, 25) celebrarat, non desisteret, reges et populum increpare, atque instantem captivitatem 70 annorum (25, 11) ruinamque civitatis praedicere, subsannatur, pluries Joacim et Sedecia regibus verberatur, incarceratur ac in cisternam lutosam demittitur (26—29; 36—38). Nabuchodonosor. Hierosolyma capta, Jeremiam e vinculis liberavit (c. 39), potestate ei, quo vellet, se recipiendi facta. Qua licentia usus remansit in Judaea et se contulit ad Godoliam Masphae, qui a Babyloniis regioni praepositus erat (39, 11 ss.; 40, 6) et collegit ruricolas dispersos, quibuscum urbis excidium lugebat. Occiso Godolia (Gedalja) ipse in Aegyptum contendere a reliquiis regni Juda coactus, ibi per aliquot annos prophetavit, crimina commissa arguendo et Aegyptiis mala ventura annuntiando (40—44). Tandem iuxta traditionem[4]) Christianam, postquam 40 ca. annos munere prophetico functus est, ibi (Taphnis prope Pelusium) lapidibus obrutus interiisse fertur, quia idololatriae crimen suis vehementer exprobraverat.

[1]) Iuxta Hieronymum (Jer 23, 10) Jeremias = *excelsus est Dominus*, melius = *proiecit Jahve* sc. populum suum. Holzhey (Einl. 153) nomen explicat: *Jahve donat.*

[2]) Nomen Anathot in memoriam revocat nomen deae belli Anath (Greßmann, R G G II 1511).

[3]) Talmudistae, qui librum Isaiae consolationem appellant, tradunt integram Jeremiae prophetiam esse vastationem. Cum Isaia ergo *div. misericordiarum praecone*, comparatus Jeremias propheta *divinae iustitiae* appellari potest (col. 1, 10).

[4]) Tertullianus (Scorp. adv. Gnost. 8), Hieronymus (Adv. Jov. 2, 37), Ps. Epiphanius (De vit. proph. 8), Isidorus (De ortu et obitu patrum 38). Martyrologium Romanum ad diem 1. Maii, quo memoria eius colitur, scribit: *In Aegypto S. Jeremiae prophetae, qui a populo lapidibus obrutus, apud Taphnas occubuit ibique sepultus est; ad cuius sepulchrum fideles, ut refert s. Epiphanius, supplicare consueverunt, indeque sumpto pulvere aspidum morsibus medentur.* Iuxta aliam vero traditionem Judaicam (Sed. Ol. R. 26) una cum Baruch in Babyloniam abductus ibique mortuus est. Eadem traditio etiam invenitur in inscriptione Vulgatae Ps 136. Secundum relationem posteriorem (2 Mach 2, 4 s.) ipse tabernaculum, arcam et altare incensi, obsidione Hierosolymae durante, in spelunca montis Nebo abscondisse dicitur.

Immerito nonnulli (Clemens Alex., Strom. 1, 21; Hieronymus, Quaest. Hebr. in Par 9. 11; Kimchi) putaverunt patrem prophetae esse eundem cum Helcia pontifice (2 Rg 22, 4; 2 Par 34, 9); nam pater Jeremiae non, ut pontifex Helcias, oriundus erat e Jerusalem, sed ex Anathot, quae urbs inhabitata est a sacerdotibus e domo Ithamar, pontifex Helcias vero ortum duxit e domo Phinees (1 Par 6, 13 [5, 39]).

Jeremias in suo charactere mitis natura, severus vi divina magnam prae se fert similitudinem cum Elia, vel Joanne Baptista, immo a ventre matris consecratus propheta (Eccli 49, 9), segregatus a concilio ludentium (Jer 15, 17), semper virgo (16, 2), orationi intentus (7, 16; 11, 14; 14, 11), ruinae urbis sacrae praedicator, uti Christus alterius excidii (Mt 23, 29—39), a suis hostiliter et dure tractatus, vexatus (11, 19; 18, 18), verberatus, in carcerem inclusus, semper tamen populi amans, et tandem a suis occisus, typum Christi gessit (Origenes, Augustinus, Hieronymus). Athanasius Jeremiam omnis criminis i. e. lethalis culpae expertem per totam vitam permansisse ait. Honorem, quem vivus erat meritus, tandem mortuus accepit; vaticinia eius in exsilio, quod optime prophetam iustificavit, sedulo legebantur (2 Par 36, 20 s.; Dn 9, 2; Esr 1, 1). Judaei eum maximis elogiis celebrant (col. Eccli 49, 9), 2 Mach 15, 14 s.: *Hic est fratrum amator et populi Israel . . . qui multum orat pro populo et universa sancta civitate, Jeremias, propheta Dei*, eumque prophetam suum (ὁ προφήτης) habent, ad quod alludunt Mt 16, 14; Joa 1, 21.

2. Vaticinia Jeremiae in duas partes dividi possunt: pars prior (1—45) complectitur increpationes, adhortationes, narrationes historicas, vatem ipsum vel tempus eius concernentes, et vaticinia theocratica de excidio urbis et regni per Chaldaeos, de exsilio 70 annorum (25, 11), de reditu populi (29, 10), quibus tamen nonnulla oracula miscet de Messia venturo[1]), et quidem de felicitate huius temporis (3, 14—18; 23, 1—8; 30, 8), de novo foedere Dei cum populo feriendo (31, 31—40), de persona Messiae (23, 5; 30, 8 s.), quo adveniente sacerdotium V. T. cessabit (33, 14—26), de infanticidio Bethlehemitico (31, 15 col. Mt 2, 18). — Pars altera (46—51) continet vaticinia contra gentes exteras: Aegyptios, Philistaeos, Moabitas, Ammonitas, Edomitas, Damascum, Arabes, Aelam et Babelem, quarum ruinam non tantum praedicit, sed et exacte describit. Huic parti, epilogi instar, descriptio ruinae urbis et combustionis templi (c. 52) adnectitur, in qua via quasi sternitur ad sequentem librum Lamentationum.

[1]) Cf. Reinke, Mess. Weiss. III 414; Hengstenberg, Christol. II 399.

3. Dicendi genus Jeremiae simplex et minus vivum est, ornamento caret, nec varietate delectat[1]), quod facile e temporis circumstantiis et tristi argumento sermonum eius explicatur. Saepe ad easdem sententias eademque verba reddit[2]) et ab aliis dependet[3]). Ad praedicandam poenitentiam et observationem legis inculcandam vocatus, frequentissime legem, ac cum praedilectione retractat Deuteronomii ac prophetarum praecedentium argumentum, ostendendo minas ibi indigi-

tatas mox exsecutioni mandatum iri, quarum eventu simul divina ipsius missio patefiat. Praeterea lingua ad Aramaicum (10, 11) inclinat[4]); vaticinia (contra gentes) non carent visionibus, actionibus symbolicis[5]) et rhythmo.

[1]) Hieronymus (Prol. in Jer [Migne, P L XXVIII 847]): *Jeremias prophetа . . . sermone quidem apud Hebraeos Isaia, Osee et quibusdam aliis prophetis videtur esse rusticior, sed sensibus par est.* Alio loco (Comm. in Jer l. VI, Prooem. [Migne, P L XXIV 866]) scribit: *Qui quantum in verbis simplex videtur et facilis, tantum in maiestate sensuum profundissimus est.* E contra poeticam indolem vaticiniorum contra gentes celebrant Nägelsbach, l. c. XIV; Cornely, l. c. II 2, 393.

[2]) Repetitiones sunt: 2, 25 et 11, 13; 5, 9. 29 et 9, 9; 6, 13—15 et 8, 10—12; 7, 1 et 26, 6 etc. Eadem verba occurrunt: 9, 14; 11, 8; 13, 10; 16, 12; 25, 5; 26, 3; 15, 2; 18, 21 etc. Cf. A. Kueper, Jeremias libror. ss. interp. atque vindex, B. 1837, 115.

[3]) Reminiscentiae sunt: 10, 25 col. Ps 78, 6; 20, 14—18 col. Job 3, 3—12; 48, 5, col. Is 14, 5 etc.

[4]) Cf. Knobel, Jerem. chaldaizans (Diss.), Vrat. 1831.

[5]) Visiones: de virga vigilante et olla succensa (1, 11 ss.), quibus indoles muneris eius indicatur; de ficis pessimis (24, 1—10), quibus principes et populus exhibentur. — Actiones symbolicae: lumbare lineum (13, 1) symbolum est populi; laguncula figuli testea (19, 1) poena exhibetur; vincula et catenae in suo collo ponendae (27, 1—11) iugum Babyl. repraesentant et emptio agri (c. 32) reditum e captivitate indigitat.

4. Pericopae partis prioris partim ordine chronologico, partim iuxta materiarum affinitatem et nexum realem sunt dispositae, nam quaedam oracula absque adnotatione temporis, quo edita sunt, referuntur[1]) tali modo, ut iustitiam iudiciorum div. contra regnum foedifragum clare doceant. Magna vero est differentia inter textum Hebraicum (et Vulgatam) atque versionem Graecam (et Italam), et quidem tum in dispositione vaticiniorum, tum in omissionibus et additamentis; oracula enim c. 46—51 in versione Graeca post 25, 13 ponuntur simulque alio in ordine quam in textu Hebraico[2]).

[1]) Teste inscriptione 3, 6—6, 30 e tempore Josiae, c. 26 et 27 ex initio, c. 25. 36. 45 ex anno quarto Joacimi regis, c. 21. 24. 28. 29. 32—34. 37. 38. 39. 49, 34 ss. e tempore Sedeciae regis. Quo tempore edita sint c. 7—20, incertum est; c. 40—45 post urbem captam scripta sunt.

[2]) Has differentias inter utrumque textum iam observarunt Origenes (Ep. ad Afric. 4) et s. Hieronymus (Prol.): *Ordinem visionum, qui apud Graecos et Latinos (Itala) omnino confusus est, correximus.* Ad difficultates inde enatas solvendas nonnulli hypothesin finxerunt exstitisse duplicem recensionem Hebraeam vaticiniorum Jeremiae: Palaestinensem, quae subest textui Hebraico, et Alexandrinam, quam transtulerunt LXX (Cornely, Introd. II 2, 368), ita, ut neutra textum originalem libri adaequet. Utraque ornatur suis virtutibus et deformatur suis naevis (Cornely). Utraque autem gaudet auctoritate ecclesiae, nam utraque usi sunt apostoli (v. g. Mt 2, 18 Hebraica recens., Heb 8, 9 Alexandrina); speciatim Alex-

andrina usi sunt Christiani sex primis saeculis, masorethicam vero inde a saeculo VI. adhibet occidens, et recte quidem, quia utraque in substantia vaticiniorum consentit. Iuxta sententiam vero probabiliorem (Kueper, Jeremias sacrorum librorum interpres atque vindex, B. 1837, 167; Wichelhaus, op. cit. 50; Nägelsbach, Jerem. u. Babyl., Erl. 1850, 86; Knabenbauer, Comment. in Jerem. proph., P. 1889, 10; Holzhey, Einl. 162) differentiae hae plerumque festinationi vel consilio interpretum Graecorum sunt tribuendae, ut iam Hieronymus iudicavit.

Desunt in LXX, quae in textu Hebraico habentur: 33, 14—26; 39, 4—13, 2. 17 b; 7, 1—4; 17, 1—2; 27, 17; 27, 18—20 (ex parte); 27, 21; 27, 22 (ex parte); 29, 16—20; 48, 45—47, vel loci (reduplicati): 8, 10—12 (col. 6, 13—15); 17, 3—4 (col. 15, 13—14); (Graec.) 37, 10—11 (col. 26, 27—28); phrasis נְאֻם יהוה 65ies omissa est. Textus Graecus ca. 2700 verbis brevior est quam Hebraeus. — Addita sunt in LXX: 2, 28; 4, 1. 26. 29; 5, 1; 7, 4. 10; 26, 15 etc. Vaticinia contra gentes (46—51) posita sunt post 25, 13 propter ultima verba huius versiculi, quae illa vaticinia quasi introducunt. Separatam horum collectionem testatur inscriptio 46, 1. Cf. Scholz, Der masor. Text und die LXX. d. B. Jeremias, R. 1875.

Textus masorethicus plenior est; maiores eius pericopae, quibus versio LXX caret, decreto Tridentino pro sacris et canonicis sunt habendae; ordine tamen versio Alexandrina praestat masorethico textui, nam in ea omnia vaticinia optime cohaerent. Melius utique 46—51 ponerentur post 25, 26 quam post 25, 13 (cf. Sellin, Einl. 94). Similiter etiam Isaias vaticinia contra gentes (13—27) et Ezechiel (25—32) oraculis de Israel interposuerunt.

5. Jeremiam esse auctorem[1]) libri constat. Non autem manu propria scripsit vaticinia sua, sed in eis scribendis usus est opera Baruchi socii (cf. 36, 4. 18. 32), probabiliter, ut expeditior esset lectio scripturae manu eius exaratae. 36, 26. 32 Baruch vocatur *scriba*, ergo in describendis libris occupatus et in hac re bene versatus esse videtur. Baruch ergo quarto Joacimi anno vaticinia, hucusque (plus quam per 20 annos) a Jeremia prolata, in libro scripsit (36, 1—4; 45, 1). Cum Baruch, Jeremiae iussu, volumen in templo atque dein in senatu et coram rege legisset, istud iussu regio combustum est; post haec propheta eundem librum, novis comminationibus et praedictionibus auctum, rursus manu Baruchi axarari iussit (36, 27—32), quae editio tamen a libro praesenti diversa est; nam plura vaticinia, tempore Sedeciae prolata, serius in illam inserta sunt ab ipso Baruch, qui etiam c. 52 ex 2 Rg 24, 18—25, 30 fere verbotenus adiecit, ut e clade Hierosolymae oracula historica Jeremiae confirmaret (col. 51. 64: *hucusque verba Jeremiae*).

[1]) Jeremiam esse auctorem libri testantur: *a)* inscriptio (1, 1) et subscriptio (51, 64); *b)* diserte 2 Par 36, 21; Dn 9, 2; Esr 1, 1 Jeremiae prophetia de captivitate 70 annorum tribuitur; *c)* auctor Ecclesiastici (49, 8) ita de Jeremia loquitur, ut appareat ipsum prae oculis habuisse totum illud volumen, quod nunc possidemus; *d)* Matthaeus (2, 17) expresse citat Jeremiam (31, 15); *e)* constans traditio Judaeorum et Christianorum; *f)* indoles prophetiarum perfecte in Jeremiam quadrat, circumstantiae et res narratae vaticiniisque continuo immixtae optime personae et temporibus

prophetae accommodantur. *g)* Lingua, etiam vocibus Aramaicis ditata (versus 10, 11 Aramaice scriptus est glossa), aetati captivitatis convenit.

Praeeunte Spinoza rationalistae authentiam libri Jeremiae impugnarunt, provocantes *a)* ad minus aptam connexionem vaticiniorum. — Nexus chronologicus non ubique stricte observatus est, *non enim,* ait Hieronymus (Jer 25, 1), *curae erat prophetis, tempora conservare, quae historiae leges desiderant; sed scribere, utcunque audientibus atque lecturis utile noverant. b)* Ad contradictiones, quae vero tales non sunt. Nonnulli etiam integritatem libri negant et quasdam partes ignoto auctori, (Pseudo-Isaiae) tribuunt propter magnam similitudinem tum quoad argumentum, tum quoad linguam cum Is 40—66, quae tamen inde facile explicatur, quia Jeremias saepe Isaiam retractavit. Cf. Cornely, Introd. II 2, 398 ss.

§ 71. Lamentationes

K. Budde, Das hebr. Klagelied, Z A W II (1882) 1 ss.; III (1883) 299 ss.; XI (1891) 234 ss.; XII (1892) 31 ss.; 261 ss.; J. Dyserinck, T Th T XXVI (1892) 359 ss.; G. Bickell, W Z K M VIII (1894) 460 ss.; A. Abelecz, Die syrische Übersetzung der Klagelieder, Gi. 1895. — J. M. Schönfelder, Die Klagelieder des Jer. nach rabbin. Auslegung, M. 1887; H. Merkel, Über das alttest. Buch der Klagelieder (Diss.), Hl. 1889; S. A. Fries, Parallele zwischen Klgl 4. 5 u. der Makk.-Zeit, Z A W XIII (1893) 100—124, contra quod cf. M. Löhr, Z A W XIV (1894) 51—59; M. Löhr, Der Sprachgebrauch des Buches der Kl., Z A W XIV (1894) 31—50; Threni III u. die jeremian. Autorschaft des Buches d. Kl., Z A W XXIV (1904) 1—16; E. Dorer, Das Gebet Jer. Klagel. c. 5, Stud. u. Mitteil. aus d. Bened.- u. Zist.-Orden, XXVII (Brünn 1906) 72 ss.; E. Laur, Thr 1—5, B Z IV (1906) 142—151; 232—246; 380—385; J. K. Zenner, Beiträge zur Erklärung der Kl., Fr. 1905; F. Zorell, Zu Thr 1, B Z VI (1908) 15—24.

Commentarii a) cath. W. Seisenberger (R. 1872), L. A. Schneedorfer (Prag 1876 et Jer, Klgl u. Bar, W. 1903), S. Minocchi (Rom 1897); *b)* acath. W. Engelhardt (L. 1867), E. Gerlach (B. 1868), C. F. Keil (Jer, Klgl, L. 1872), S. Oettli (Hl et Klgl, M. 1889), M. Löhr (Gö.^{2} 1906), K. Budde (Fr. 1898).

1. Lamentationes (Hebr. a voce prima אֵיכָה *[= ah]*, vel ab argumento קִינוֹת = θρῆνοι, Vulg. Threni vocatae), quasi appendix vaticiniorum Jeremiae, prosequuntur fletibus amaris eversionem urbis sacrae ac templi, captivitatem, miseriam omniaque mala in populum irruentia[1]). Plangit Jeremias (5 c.) tantorum malorum causas, pseudoprophetas ac peccata populi, implorat gratiam divinam et poenitentiam emendationemque vitae urget[2]).

[1]) Liber hic plangit devastationem urbis Jerusalem, factam per Nabuchodonosorem regem, non autem mortem Josiae regis (2 Par 35, 25, qui lessus non amplius exstat), quamvis huic sententiae favere videantur Josephus (Ant. X 5, 1) et Hieronymus (Comm. in Zach 12, 11): *Super quo (Josia) lamentationes scripsit Jeremias, quae leguntur in ecclesia et scripsisse eum Paral. testatur liber;* nam idem s. Doctor aliis in locis (Prol. in Jer) correxit hanc opinionem, asserendo Jeremiam in Lamentationibus plangere eversionem Jerusalem. Probabiliter antiquitus talia carmina elegica collecta erant in libro speciali (Sefer-Haḳḳinoth) cf. Fürst, Kanon 88.

[2]) Continent (1, 2) querelas de miseriis et terroribus dirutionis urbis (quae sub imagine mulieris introducitur) et templi ita tamen, ut auctor mox mala perpessa ante oculos ponat (1, 1—11; 2, 1—12), mox urbem infelicem alloquatur (2, 13—19), mox ex ore urbis dolentis loquatur (1, 11—22; 2, 20—22). In c. 3 luget calamitates et afflictiones suas et populi, spem in Deum erigit, ostendendo utilitatem tribulationis, et cives hortatur, ut ad Deum convertantur; c. 4 docet omnes has calamitates immissas esse a iustitia divina, quae tamen simul misericordiam divinam involvat; tandem c. 5 mala, populo ob peccata a Deo immissa, enumerat et orat pro misericordia, ut Deus populum in pristinum statum restituat. Cum gradatio quaedam in describenda conditione urbis infelicis praeluceat, Jeremias quatuor priora capita tempore 2 Rg 25, 4 ss. indicato, et caput quintum post urbem captam exarasse videtur, nisi auctor carmina ita exarasse credatur, ut, licet post urbem incensam ea exaraverit, tamen ordinem chronologicum in fatis deplorandis servaverit. Secundum Nägelsbach (Jerem. 1868. VII) propheta in capite tertio culmen querelarum attingit, ad quod in c. 1 et 2 ascendit, et de quo c. 4 et 5 descendit, materia et forma consentientibus.

2. Auctor huius libri est verisimiliter Jeremias[1]), quocum argumentum, indoles, lingua, loquendi genus et similitudo locutionum horum carminum atque libri vaticiniorum eius conspirant[2]). Auctoritas canonica certa est[3]).

[1]) LXX et Vulgata (ast non in omnibus exemplaribus cf. Zenner, op. cit. 1 s.) in fronte habent: *Et factum est, postquam in captivitatem redactus est Israel, et Jerusalem deserta est, sedit Jeremias propheta flens et planxit lamentatione hac in Jerusalem, et amaro animo suspirans et eiulans dixit.* Haec inscriptio auctoritate (non quidem canonica) testimonii antiquissimi pollet, unde et in Vulgata apposita est inscriptio: *Threni, i. e. lamentationes Jeremiae prophetae,* et in c. 5: *Oratio Jeremiae.* Idem obtinet in Peschitta et Targum. Congruit traditio Judaica: Josephus, Ant. X 5, 1; Talmud (Baba bath. 15 a), et Christiana: Origenes (ap. Euseb. Hist. eccl. 6, 25).

[2]) Auctor clare demonstrat se interfuisse cladi huic et mala ipsum esse perpessum (3, 1—5. 15—19. 52—57). Phrases vaticiniis et Threnis communes sunt: *Virgo filia* pro Jerusalem (1, 15; 2. 13 col. Jer 14, 17), circumscriptio plorandi (1, 16; 2, 11; 3, 48 s. col. Jer 9, 1 [8, 23]; 13, 17; 14, 17). Cf. Engelhardt, Klagel. 1867, 6. A plerisque vero recentioribus (v. g. E. König, Budde, Strack, Cornill, Sellin, Steuernagel, Gunkel, ex parte [c. 3. 4] Holzhey) Threni Jeremiae abiudicantur. Utique nonnullae difficultates Jeremiae auctori obstant, v. g. 2, 9. Gunkel (R G G III 1504) diversos auctores ex diverso ordine alphabeti c. 2. 3. 4 col. 1 demonstrare vult.

[3]) Testibus Josepho (Contra Ap. 1, 8), Origene (In Ps 1), Epiphanio (Haer. 8, 6), Hilario (Pr. in Ps 1) et Hieronymo (Prol. gal.) liber Threnorum ab antiquissimis temporibus erat coniunctus cum libro vaticiniorum Jeremiae: nam in LXX versione et Peschitta appendicis instar libri vaticiniorum Jeremiae apparent; unde factum est, ut liber Threnorum tum a multis ss. patribus, tum a patribus Tridentinis non sint nominati, quia Jeremiae nomine vaticinia eius et Threnos complexi sunt. Talmudistae, rationibus liturgicis ducti, serius Threnos separarunt a libro vaticiniorum Jeremiae et inter Megilloth numerarunt, atque ideo inter Hagiographa recensuerunt. Threni leguntur die 5. Ab, qua die templum combustum est. Secundum

traditionem Judaicam Jeremias Threnos Hierosolymae (in spelunca Jeremiae ad septentrionem urbis) conscripsit.

3. Quatuor priora capita ad ordinem alphabeticum sunt disposita, ita ut in c. 1, 2 et 4 singuli versus cum literis alphabeti Hebraici incipiant et caput tertium tripliciter alphabeticum sit; ultimum carmen (c. 5), licet ad alphabeti Hebraici literas non sit compositum, numerum tamen (vers. 22) servat, ergo alphabetizans est. Stilus, sicut canticis lugubribus convenit, sublimior est. quam in vaticiniis; tropi respondent materiae tristi et lingua (Aramaismis mixta) aetati auctorique est congrua. Carmina c. 1—4 scripta sunt in versibus pentametris (3 + 2 arsibus), qui, quia ista forma rhythmi primo in Thr (Ḳinoth) detecta est, Ḳinâ-versus nominantur. C. 5 est oratio.

Talmud (Fürst, l. c. 89) ethice explicat. Iuxta Talmud usus est Jeremias illa forma alphabetica, quia Israel ab Aleph usque Tav, i. e. totam legem transgressus sit; septem alphabeta respondere feruntur septem summis populi peccatis. Quod Jeremias in c. 2, 3, 4 ordinem alphabeti, in c. 1 servatum, turbaverit, ע post פ collocando, alii ex licentia poetica, alii (Kalkar) ex palaeographia nobis ignota repetunt. J. Boehmer (Z A W XXVIII [1908] 53—57) putat litteras ע et פ transmutatas esse, ut binae litterae vocem efficiant: פֶּה et עֵץ. E. Sellin (Einl. 139) aliique vident hic iudicium diversorum auctorum carminum.

4. Generatim hic Jeremias, qui, patriae amans, urbis loco se ipsum memorat (3, 7), proponit schema luctus et poenitentiae sacrae. Quamvis enim sensu literali calamitates sui temporis prosequatur, tamen longius prospexit ad destructionem templi vivi, in quo plenitudo divinitatis corporaliter habitavit (Col 2, 9), i. e. ad Christi passionem et mortem (2, 15; 4, 20), unde ecclesia catholica has Lamentationes memoriae passionis Dominicae sacravit; aptissime enim funduntur ex ore Salvatoris patientis, cuius typum Jeremias gessit, hae querelae de populi electi incredulitate et repetuntur ab ecclesia, passiones sponsi deplorante ac peccata delictaque natorum suorum plangente, quae non tantum causae sunt mortis Christi, sed et animas, templa Dei (1 Cor 3, 16; 6, 19), et ecclesiam devastant[1]).

[1]) Hieronymus (Tract. in Lam): *Sciendum, quia possunt haec lamenta historialiter referri ad plebem Israel, spiritualiter vero, etiam ad literam ad s. ecclesiam, quae est civitas et plebs Dei, et moraliter ad unamquamque animam.*

§ 72. Libri Samuel

J. Wellhausen, Der Text der Bücher Samuels untersucht, Gö. 1871; Himpel, Über Widersprüche u. verschiedene Quellenschriften der Bücher S., Th Q LVI (1874) 71—126; S. R. Driver, Notes on the Hebrew Text of the Books of S., O. 1890; N. Peters, Beiträge zur Text- u. Literarkritik des Buch. S., Fr. 1899; Stosch, Die Urkunden der Sam.-Geschichte, Gü. 1900; W. W. Guth, Die ältere Schicht in den Erzählungen über Saul u. David (1 Sm 9—1 Kg 2), B. 1904; N. Schlögl,

Libri Samuelis, Vindob. 1905; G. Höcker, Die Varianten des Cod. Vatic. der Sam. B., Rostock 1905; J. Schäfers, 1 Sm 1—15 literarkritisch untersucht, B Z V (1907) 1—21; 126—145; 235—257; 359—380; W. Caspari, Literarische Art u. historischer Wert von 2 Sam. 15—20, Th St Kr LXXXII (1909) 317—348; H. Wiesmann, Z k Th XXXIV (1910) 588—599; 748—752; XXXV (1911) 151—160; A. B. Ehrlich, Randglossen zur hebr. Bibel, 3. Bd.: Josua, Richter, I. u. II. Samuelis, L. 1910.

Commentarii a) cath. F. de Hummelauer (P. 1886), B. Neteler (Mstr. 1903), N. Schlögl (W. 1904), P. Dhorme (P. 1910), A. Schulz (Mstr. sub prelo); *b)* acath. C. F. Keil (L.[2] 1875), A. Klostermann (Nördl. 1887), O. Thenius - M. Löhr (L.[3] 1898), H. P. Smith (Ed. 1899), K. Budde (Tü. 1902), W. Nowack (Gö. 1902).

1. Libri hi duo primitus[1]) unicum volumen constituebant nomine Samuel. quod Alexandrini et Vulgata in duos libros diviserunt[2]) ac cum altero volumine Regum (rursus in duos libros diviso) coniunxerunt, imposito nomine communi Βασιλειῶν (Itala: Regnorum, Hieronymus Regum), quia sc. coniuncta regum Juda et Israel facta continent ab introductione regni usque ad exsilium Babylonicum. Dicuntur autem duo priores libri Samuel ideo, quia cum historia Samuelis, qui regnum in Israel introduxit, incipiunt, vel quia facta Saulis Davidisque ad Samuelem, qui eos unxerat et primas egerat partes, referunt (a potiori), vel quia a posterioribus Samuel habebatur auctor eorum. Quos libros textus Hebraicus nomine I. et II. Regum recenset, iidem libri in LXX et Vulgata III. et IV. libri Regum sunt.

[1]) Cyrillus Hier. (Cat. 4, 35): Πρώτη καὶ δευτέρα τῶν βασιλειῶν μία παρ' Ἑβραίοις ἐστὶ βίβλος. — Origenes (apud Euseb., Hist. eccl. 6, 25): Βασιλειῶν πρώτη δευτέρα παρ' αὐτοῖς ἓν Σαμουὴλ ὁ θεόκλητος. — Hieronymus (Prol. gal.): *Tertius sequitur Samuel, quem nos Regnorum primum et secundum vocamus. Melius multo et Melachim i. e. Regum, quam Regnorum dicere; non enim multarum gentium describit regna, sed unius Israelit. populi.*

[2]) In Bibliis Hebraicis typis editis inde a Daniele Bombergio 1517 numerantur similiter I. et II. libri Samuel.

2. Liber primus enarrat (1—8) historiam Heli et Samuelis, (8—15) historiam Saulis regis usque ad ipsius reiectionem, et (16—31) Saulis et Davidis exsulis gesta usque ad illius mortem. Liber II exponit res a Davide gestas usque ad ultimos annos eius (1—24). Inde a 2 Sm 7 res non in ordine chronologico, sed in ordine, qui res spectat, proferuntur.

3. Scopus horum librorum est, describere evolutionem theocratiae a fine periodi iudicum usque ad obitum Davidis, salvationem eiusdem e iugo hostium et exaltationem super hostes exteros per Samuelem et Davidem, vasa Dei electa et spiritu eius repleta, quorum vivendi ac agendi ratio fidelibus omnium temporum instructioni ac exemplo inservit, imprimis autem fidelitatem Dei in throni aeterni tribui Juda promissi fundatione et confirmatione demonstrare[1]).

[1]) Sic secundum Cornely (l. c. II 1, 252) auctor divinam fidelitatem in throni aeterni tribui Judae promissi fundatione et confirmatione demonstrare voluit.

4. Auctor ignotus est, nec credendus Samuel, sed recentior[1]) quidam, probabiliter propheta, post schisma (1 Sm 27, 6: *propter quam causam facta est Siceleg regum Juda usque in diem hanc*), ast ante exsilium[2]) vivens, qui coaevorum commentariis, i. e. fastis regis Davidis (1 Par 27, 24), scriptis Samuelis, Gad et Nathan prophetarum (1 Par 29, 29) usus est[3]). Eundem esse utriusque libri Samuel auctorem[4]) e stili et linguae unitate, intimo rerum omnium nexu, artificiosa singularum pericoparum dispositione et eodem fine in narrationum delectu patet; discrepantia[5]), si qua observatur, fontibus[6]), unde hausit auctor, attribuenda est.

[1]) Nam 2 Sm 5, 5 summa annorum regiminis Davidis notatur. Diu post Samuelem vixisse auctorem concludere licet non solum ex 1 Sm 27, 6, quo iam plures reges Juda supponuntur, sed etiam ex 1 Sm 9, 9, ubi nomen videntis, cognomen Samuelis, explicatur. *Qui enim propheta dicitur hodie, vocabatur olim videns* (1 Sm 9, 9). Porro aetate auctoris filiae regum non amplius eodem modo vestiebantur, quo ultimis annis Davidis (2 Sm 13, 18). Secundum Holzhey (Einl. 66) liber 850—560 scriptus est.

[2]) Nihil enim occurrit, quod exsilium aut ruinam regnorum indicaret. Ceterum puritas linguae, utpote liberae ab Aramaismis, antiquiorem exsilio aetatem poscit.

[3]) His locis nixi rabbini, Theodoretus et antiqui interpretes librum a Samuele, Gad et Nathan conscriptum censent. Hummelauer (Com. Sam.) hos secutus, 1 Sm 1—7 a Samuele, 8—16 a Samuele aut Gad, 17—31 a Gad, 2 Sm 1—20 a Nathan, qui excerpta e fastis Davidis selegerit et simul redactor totius operis fuerit, ut educationi Salomonis inserviret, et appendicem (21—24) a Nathan conscriptum fuisse probare studet. Vigouroux et Cornely (l. c. 270) opus alicui prophetae tempore Roboami attribuunt. Alii ut Bertholet (R G G V 247) duplicem »redactionem« libri: praeexsilicam et postexsilicam assumunt.

[4]) Repetitiones, quas nonnulli (Thenius) allegant ad plures auctores constituendos, rite exposuerunt Welte (Einheitl. Charakt. d. B. Sam., Th Q XXVIII [1846] 183—246), Keil (Einl. 172), Herbst (Einl. II 158), Kaulen-Hoberg, (Einl. II 53). Repugnantiae, a Wette et Thenio allatae, non sunt nisi apparentes; sic depulsio Philistaeorum 1 Sm 7, 13 non pugnat cum 9, 16; 10, 5; 13, 3; relatio 1 Sm 16, 14—23 bene conciliari potest cum 17, 15. 28. 33. 55. Saul enim Abner rogat de familia Davidis, ut elucet e responsione Davidis (1 Sm 17, 58). Saul nempe victori praeter divitias filiam se daturum promiserat (1 Sm 17, 25). — Cf. Himpel, Über Widersprüche und versch. Quellenschriften d. B. Sam., Th Q LVI (1874) 71—126; 237—281. Recentiores critici auctorem seu redactorem libri fuisse insinuant compilatorem imperitum, qui serviliter a fontibus suis dependeret, ita ut alia breviter, alia diffuse exposuerit, immo ipsas clausulas et inter se pugnantia exinde transsumpserit; contra quos cf. Cornely, l. c. II 1, 260 ss.

[5]) Cf. Welte, l. c. 226.

[6]) De fontibus cf. G. E. Karo, De fontibus lib. Sam., B. 1862.

5. Libri Samuel praeterea continent illustria de Messia vaticinia: verba Nathan prophetae (2 Sm 7, 12—16 col. Heb 1, 5. 8), qui eum e domo David oriundum praedicit, canticum Annae (1 Sm 2, 1—10)

et ultima Davidis verba[1]) (2 Sm 23, 1—7). Stilus et lingua pura, vere classica, non raro poetica[2]), statui literaturae Hebraicae florentissimo conveniunt. Bene proprietates singularum personarum v. g. Saulis, Jonathan, Davidis, Joab describuntur.

[1]) Cf. Reinke, Beitr. IV 211 ss. — Multi Psalmi e narratione horum librorum illustrantur; cf. Ps 50 cum 2 Sm 12; Ps 17 cum 2 Sm 22; Ps 33 c. 1 Sm 21, 12—15; Ps 53 cum 1 Sm 23, 19—28.

[2]) Partes poeticae narrationi historicae intertextae sunt: 1 Sm 2, 1—10; 18, 7; 2 Sm 1, 18—27; 7, 18—29; 22, 2—51; 23, 2—7.

6. Fides historica evincitur ex accurata et simplici narrandi ratione auctoris, qui sine partium studio et cum maximo animi candore omnia refert, quamvis in populi confusionem et opprobrium vergant[1]). Alii etiam libri sacri libros Samuel respiciunt[2]). Hinc Judaei et Christiani semper eos inter canonicos numerarunt.

[1]) Usus est auctor fontibus supra citatis, traditionibus oralibus, quibus conservandis inserviebant monumenta (I 6, 18; 7, 12), proverbia (I 10, 12; II 5, 8), nomina (I 1, 20; 4, 21; 23, 28; II 2, 16; 5, 20).

[2]) Huc pertinent inscriptiones multorum Psalmorum (3. 7. 17. 33. 50. 51. 53. 56. 58. 62. 141) vel alii loci, uti Ps 77, 70; 98, 6; Is 29, 1; Jer 15, 1; 23. 5; 1 Mach 2, 57; 4, 30, et ex Novo Testamento: Mt 12, 3; Mc 2, 25; Lc 6, 3; Act 7, 45; 13, 22; Heb 1, 5; 11, 32, e quibus patet haec facta semper vere historica esse habita.

7. Textus masorethicus valde corruptus est. Ad quem corrigendum antiquae versiones, imprimis LXX consuli possunt.

Cui fini utique magnae difficultates obstant. Nam versiones Septuaginta et Vulgata non ad amussim sunt factae; nam in utraque v. g. idem locus bis est translatus, uti in LXX: 1 Sm 2, 24; 5, 4; 6, 8; 10, 1 etc.; 2 Sm 5, 14—16; 12, 3; 15, 20; in Vulgata: 1 Sm 9, 25; 20, 15; 23, 13. 14; 2 Sm 1, 18; 4, 5; 6, 12; 15, 18. 20; praeterea ex Itala in Vulgatam nonnulla additamenta sunt translata: 1 Sm 4, 1; 5, 6. 9; 8, 18; 10, 1; 11, 1 etc. Cf. Vercellone, Variae lect. II, IX—XII. Multa menda, quae in textu Hebraico, praeprimis in numeris, observantur, non tam negligentiae librariorum (e lapsu oculi), quam formae scribendi apud Hebraeos sunt adscribenda (cf. Schlögl, Die Bücher Samuels XVII—XIX).

Sectio tertia

Ab exsilio usque ad Christum Jesum (587—1)

Articulus primus

Ab exsilio Babylonico usque ad reditum de exsilio

§ 73. Exsilium Babylonicum

V. Ryssel, Die Anfänge der jüd. Schriftgelehrsamkeit, Th St Kr LX (1887) 149—182; J. Loria, Histoire juive depuis la destruction du premier temple jusqu'à nos jours, P. 1905; S. Bäck, Die Geschichte des jüd. Volkes u. seiner Literatur

vom babylonischen Exil bis auf die Gegenwart[3], Frk. 1906; A. Bertholet, Das Ende des jüdischen Staatswesens, Tü. 1910; E. Klamoth, Die wirtschaftliche Lage u. das geistige Leben der jüdischen Exulanten in Babylonien (Diss.), Kön. 1912; A. Eberharter, Die Deportationen aus dem Reiche Juda u. die Lage der jüd. Exulanten in Babylonien, Th pr M XXIII (1913) 661—674; S. Landersdorfer, Die Kultur der Babylonier u. Assyrier, Kem. 1913.

1. Anno 598 cum Joachin 10.000 hominum (principum, militum et artificum [2 Rg 24, 14—17]) e Jerusalem[1]) pauperibus relictis abducta sunt. Inter quos Mardochaeus et Ezechiel erant. Post 11 annos (i. e. 587) optimatibus occisis et plurimis bello et fame confectis iterum multi Judaei a Nabuchodonosore exsules sunt abducti, pauci tantum de infima plebe relinquebantur, ut servi Chaldaeis subiecti agros colerent[2]), et terrae regendae Godolias (Gedalja), filius Ahicam, Judaeus honestus, fuit praefectus (2 Rg 25, 22; Jer 40, 5). Nabuchodonosor sic benevolentiam erga Judaeos relictos demonstrare voluit. Quum autem Isma(h)el Judaeus, regia ex stirpe oriundus et studiosus eorum, qui bellum parabant, Jeremia dissuadente, qui populi sui relicti curam spiritualem gessit, Godoliam et qui cum eo erant, Masphae in convivio occidisset, Judaei, iram Chaldaeorum veriti, in Aegyptum fugerunt, Jeremiam ac Baruch secum ire coegerunt, ibique omni impietati se dederunt; attamen cum (573—571 et 568) Aegyptii a Nabuchodonosore devicti essent, aerumnis oppressi, partim neci, partim servituti sunt traditi, ut Jeremias (44, 27) prophetaverat.

[1]) Et quidem sunt intelligendi 10.000 virorum, ad quos accedunt saltem 20.000 mulierum et liberorum, ita ut ca. 30.000 hominum abducta sint. Sargon e Samaria 721 deportavit 27.290 hominum. Illis adnumeranda sunt 3023 (Jer 52, 28), qui numerus intelligendus est de hominibus rusticis utriusque generis, ita ut numerus omnium (598) abductorum hominum minimum fuerit 33.000. Secundum Jer 52, 29 (587) ex Jerusalem 832 personae tantum abductae sunt. Verisimiliter urbe capta omnes homines nihil possidentes in omnes mundi partes diffusi sunt. Numerus omnium (587) abductorum non indicatur (cf. 2 Rg 25, 11 s.). Ast numerus exsulum de a. 587 maior fuisse quam 598 et quidem maximam partem homines rusticos comprehendisse videtur contra deportationem 598 (cf. Šanda, Buch d. Kön. II 372 ss.). Teste Jer 52, 30 (col. 2 Rg 25, 11) a. 582 iterum 745 Judaei abducti sunt probabiliter ob repetitas invasiones Imaelis et occisionem Godoliae (cf. B. Duhm, Das Buch Jeremia, Tü. 1908, 381).

[2]) Exinde, quod Nabuchodonosor nullos colonos in Judaeam miserat, spes Judaeis fulgere poterat, eam aliquando, si permissum fuerit, recuperandi, secus in regno Israel. Judaei multi expugnata urbe in regiones Moab, Ammon, Edom etc. fugerant (col. Jer 40, 11). Observandum est pseudoprophetas illo tempore magno in numero inter Israelitas surrexisse (Ez 13, 16 s.), populum falsis vaticiniis in errorem induxisse et catastropham illam tristem accelerasse eodem modo, quo ante eversionem urbis per Romanos fiebat. — Exsilio hoc et Assyriaco minae divinae Lv 26, 14—45; Dt 28, 15—68 prolatae exsecutioni sunt mandatae.

2. Judaei, in Babyloniam[1]) exsules abducti, cum maerore cessationem sacrorum, imperium gentium ac irrisionem hostium ferebant (Ps 136); sors eorum misera (Thr 4, 19; 5, 5. 8. 9; Ez 33, 27) mox levata esse videtur, nam Joachin a. 37 deportationis suae ab Evilmerodach rege liberatus, ad honores civiles elatus[2]) (2 Rg 25, 27 ss.), et Judaeis non tantum religionem suam profiteri, sed et suos iudices habere, permissum est (cf. historiam Susannae: Dn 13, 5. 41). Daniel praeterea eiusque amici summis dignitatibus sunt functi, e quibus in exsules multa commoda redundabant. Inde a saec. V. invenimus nomina Judaica in Babylonicis documentis emptionis. Et documenta negotiosa in Nippur ex tempore Persico detecta testantur res florentes multorum exsulum. Cf. J. Augapfel, Babylonische Rechtsurkunden aus der Regierungszeit Artaxerxes I. u. Darius II. (A W W phil.-hist. Kl., Denkschriften LIX 3), W. 1917. Babylonii magnam vim habebant apud Judaeos in rebus et scientiis profanis (in litteris, mensuris, ponderibus, calendario). Abducti exsules novus populus: Judaei evaserunt. In exsilio Babylonico Judaei absumpti essent, si religio eos non conservasset a permixtione[3]). Ast religio ipsa in exsilio in discrimen abducta est. Templo destructo periculum imminebat, quod Judaei cum Babyloniis in rebus religionis permiscerentur, nam populus subiectus vel infirmior inclinat ad cultum populi potentioris[4]). Sed populus purificatus et confirmatus ex hoc discrimine progressus est. Non defuerunt tunc temporis prophetae magni, qui vaticiniis suis lugentes et desperantes concives erigebant spe futurae redemptionis, et quorum verba erant eo maioris auctoritatis, quo certius prophetiae de exsilio iam erant completae. Templo destructo et munere regio ac sacerdotali ex parte suspensis prophetae (praeprimis Ezechiel, qui munus Jeremiae continuavit) eo magis sacras institutiones (v. g. sanctificationem sabbati) urgebant et per praedicationes suas et consilia (Ez 8, 1; 11, 25; 14, 1; Bar 1, 3 s.) fidem in unum Deum, unitatem religiosam et nationalem contra idololatriam, ubique grassantem, quodammodo conservabant (initia synagogarum).

[1]) Colonia Judaeorum principalis in urbe capitali degebat, unde aliae coloniae sunt egressae. Assignantur praecipue mansiones in viciniis Euphratis (Ps 136), fluvii Sodi (Bar 1, 4) ac »fluvii« i. e. canalis Chobar (Kebar = Kabaru) prope Nippur (Ez 1, 3), iuxta quem erat Tell Abib *(= collis spicarum)* (Ez 3, 15 Hebr.), in quo multi exsules habitasse videntur. Tell Abib est nomen Hebraizatum pro nomine Babylonico Til Abub = *collis diluvii* (cf. Rothstein apud Kautzsch, Die Heilige Schrift[3], Tü. 1909, I 821). Secundum Esr 2, 59 etiam in Thelmala (Tell Melach), Thelharsa (Tell Harscha) exsules erant. Judaei exsules in Babylonia magis congregati manserunt quam 10 tribus Israel, quae in Assyria et Media dispersae erant. Series pontificum etiam in exsilio non interrumpebatur.

[2]) Sic dirigente Jahve, ne semen Davidis plane reiceretur stante promisso (2 Sm 7, 13) et in consolationem atque signum liberationis futurae exsulum.

[3]) Gunkel, R G G II 785.

[4]) Greßmann, R G G II 1513.

3. Exsilium hoc in manu Dei non tantum medium erat, improbos Judaeos castigandi, seu iudicium, sed et remedium salutare, ipsos corrigendi et tali modo in correctis reliquiis populi fidem foederalem adimplendi, simulque, per dispersos, viam salutis etiam gentibus praeparandi (transitus e particularismo ad universalismum). In exsilio et per exsilium purgatio ac separatio Judaeorum vere theocraticorum ab idololatris est effecta; exsilium erat caminus, in quo argentum excoqueretur et purgaretur (col. Is 48, 10), cribrum, in quo concutitur triticum (col. Am 9, 9). Multi utique Judaeorum his iudiciis non sunt correcti, immo in peius ruentes (Jer 44; Ez 14, 3 ss.; 33, 31), vel saltem de salute desperantes, vitiis se dederunt; alii vero, malis his perteriti ac vocibus prophetarum, qui ruinam Babyloniae (Jer 50) praedixerant, obsequentes, idololatriam omnem abominando, per poenitentiam et orationem ad Deum, unicum suum solatium, redierunt et, obstinatis illis concivibus resistentes, religionem avitam totis viribus ac sincere amplexi sunt, eo magis, cum gentes iam Jahven, Deum Israelis, magni aestimaren t Si cultus recentior passim formis magis externis, quam spiritui interno adhaerere coepit, degeneratio haec non est tribuenda prophetis, qui cum externa legis observatione semper internam sanctificationem urgebant (Ez 18, 30).

Prophetis exsilicis (ante omnes Danieli) a Deo concredita est missio ad gentes. Revelatio divina, vaticinia ac verba prophetarum hic cum cultu gentili ac divinatione Chaldaica pugnam similem[1]) inibant, ac Jahve (per Mosen et Aaronem) olim cum idolis Aegypti et postea cum diis Chanaan certaverat; voluit enim Deus, ut verbum suum esset lumen in loco caliginoso[2]). Conditionem Judaeorum exsulum illustrant Baruch, Ezechiel, Daniel (et liber Esther).

[1]) Deum Judaeos ex exsilio tam mirabiliter quam olim ex Aegypto esse ducturum iam Michaeas (7, 15) annuntiavit. Utrumque exsilium magnam prae se fert similitudinem; in utroque Israel liberatur e servitute monarchiae gentilis, redemptio utrimque simul praeparatio erat ad regnum divinum fundandum, ibi V., hic N. T.; utrobique regibus gentilibus futura in somniis (Pharaoni [Gn 41] et Nebucadnezari [Dn 2]) revelantur, quae nonnisi Jahvae servi (Joseph—Daniel) interpretari possunt; utrobique omnipotentia divina super idola gentium mire comprobatur, hoc tamen discrimine, ut in Aegypto miracula (omnipotentia), in Babylonia vaticinia (omniscientia divina), ad confundendos ibi magos, hic sapientes, praevaluerint. Haec signa extraordinaria eo magis erant necessaria illo tempore, quo religio Mosaica omni externo splendore erat exuta. Omnes imagines et symbola horum prophetarum characterem

Assyrio-chaldaicum referunt. — Daniel, tum portentis tum vaticiniis clarus, in medio gentium sub tribus dynastiis summo munere functus ac rerum peritus, lumine divino collustratus, fata futura regni theocratici non ex historia Israel (momentis particularibus), sed ex historia monarchiarum (momentis universalibus) illustrat, ac regnum Israel, collatum cum his, ultimum aeternumque depingit (2, 44; 7, 27). Ideo Daniel non tam populi sui, quam gentium propheta, exstitit, et vaticinia eius multo magis quam vaticinia Isaiae tempora remotissima complectuntur (hinc character vaticiniorum apocalypticus), quibus Daniel praecipue a reliquis prophetis differt.

[2]) Interitus singularum monarchiarum, quarum una alteram consumpsit, gentibus demonstravit vanitatem idolorum, inanitatem gloriae terrestris, et excellentiam Jahve, cuius propheta illam sortem praedixerat; altera ex parte per illas monarchias parvae civitates, lingua et moribus separatae, coadunabantur, quo modo optimo via saluti praepararetur. Miraculis et vaticiniis convicti Nabuchodonosor (Dn 3, 98; 4, 31 ss.) et Darius (6, 25 s.) edictis publicis honorem Jahve, Deo Israelis, vindicarunt ac promoverunt.

Prophetae exsilici

§ 74. Baruch

Hilgenfeld, Z w Th V (1862) 199—203; XXII (1879) 437—454; XXIII (1880) 412—422; J. J. Kneucker, Die Baruchfrage, Z w Th XXIII (1880) 309 bis 323; Graetz, Abfassungszeit u. Bedeutung des Buches Baruch, M G W J XXXI (1887) 385—401; Daubanton, Het apokryphe boek Βαρουχ en de leertype daarin vervat, Th St 1888, 77—125; G. Hoberg, Die älteste lateinische Übersetzung des Buches B.[2], Fr. 1902; A. M. Amelli, De libri Baruch vetustissima Latina versione usque adhuc inedita in celeberrimo codice Cavensi, Monte Cassino 1902.

Commentarii a) cath. F. Reusch (Fr. 1853), Trochon (P. 1883), L. A. Schneedorfer (Jer, Klgl u. Bar, W. 1903), J. Knabenbauer (Dn, Lam et Bar[2], P. 1907); *b)* acath. J. J. Kneucker (L. 1879), Fritzsche (Handbuch zu d. Apokr. des A. T., L. I 167—220), O. Zöckler (Apokr., M. 1891), Rothstein (apud Kautzsch, Apokr., Tü. 1900, I 213 ss.), O. C. Whitehouse (ap. Charles I 569 bis 595).

1. Baruch (בָּרוּךְ = *benedictus*), filius Neriae, e tribu Juda, comes et amanuensis Jeremiae (32, 12; 34, 4. 17 s.), ob miserias proprias et populi sui afflictus ab hocce erigitur (c. 45). Anno quarto Sedeciae (594), occasione legationis regiae, una cum Saraia fratre (col. Jer 51, 61) exsules in Babylonia visitat et ab his epistolam, Judaeis in terra sancta destinatam, accipit. In occupatione Hierosolymae cum magistro in carcere detentus et a victore inde liberatus[1]) Jeremiae adhaesit (43, 3) eumque in Aegyptum est comitatus (v. 6); post mortem Jeremiae ex Aegypto discessisse ac Babylonem perrexisse ibique obiisse creditur.

[1]) Josephus, Ant. X 9, 1.

2. Baruch scriptum a se digestum captivis praelegit (1, 1—14). Hi ingemiscentes epistolam (1, 5—3, 7) mittunt ad Judaeos, Hiero-

solymae relictos, petentes, ut sacrificia e pecuniis collectis offerant, simul vero piam orationem eis tradunt ad Deum placandum, peccatorum remissionem implorandam, et misericordiam divinam invocandam. Huic epistolae Baruch adnectit reflexiones suas, in quibus monentur captivi, ut ad Deum eiusque legem redeant, ac praedicit fore, ut Deus appareat[1]) in terra (3. 8—4, 8). Introducitur dein Jerusalem vidua loquens ac filios promissione libertatis mox futurae felicitatisque subsecuturae exhilarans (4, 9—5, 9). Capite ultimo (Vulg. 6) recitatur epistola[2]) Jeremiae, ad Judaeos in captivitatem abducendos missa, in qua suos ab idololatria dehortatur et vanitatem idolorum demonstrat. In LXX haec epistola ponitur post Lamentationes.

[1]) Quamvis Baruch in canone nec inter maiores nec minores prophetas recenseatur, tamen ob argumentum libri vere prophetici inter prophetas numerandus est. Cf. vaticinia eius messiana, praeprimis 3, 38: *In terris visus est* (Messias sapientia divina incarnata) *et cum hominibus conversatus est.* Porro cf. vaticinia de reditu populi ex exsilio (2, 34 s.; 4, 37; 5, 1—5. Cf. Reinke, Beitr. IV 587 ss.).

[2]) Epistola Jeremiae proprie non pertinet ad librum Baruch, hinc in versione Graeca etiam separata ac ἐπιστολὴ Ἱερεμίου est inscripta. In antiquissimis manuscriptis Graecis Lamentationes inter librum Baruch et epistolam Jeremiae sunt collocatae. Epistolam hanc a Jeremia conscriptam esse docent: *a)* inscriptio (6, 1); *b)* traditio; nam in Septuaginta aliisque versionibus Jeremiae attribuitur; Tertullianus (Scorp. adv. Gnost. 8) et Cyprianus (De or. Dom. 5) 6, 5 citant tanquam verba Jeremiae prophetae. Origenes (Euseb., Hist. eccl. 6, 25) et Cyrillus Hier (Cat. 4, 35) eam in canone enumerant. *c)* Argumenta interna; scripta est epistola (teste 6, 1) ante deportationem Judaeorum hosque praeservare studet, ne idolis Chaldaicis se maculent, qua in re optime cum Jer 10 et 29 congruit. Quae de idolis et moribus Chaldaicis (v. 3. 7—10. 12. 18. 20) refert, confirmant monumenta recenter detecta. Cf. Ménant, Babylone et Chald, P. 1875, 230. Tandem describit idololatriam Babyloniorum tamquam rem, quae non tantum sanae menti, sed et expressae legi adversatur. — C. J. Ball, Epistle of Jeremy (ap. Charles I 596 bis 611).

3. Anno quinto urbis deletae (583) Baruch[1]) librum in praesentem formam redegit (1, 2), cui serius epistola Jeremiae est adiuncta. Sine iusta causa authentia libri ab acatholicis impugnatur[2]). Liber primo scriptus est Hebraice, sed archetypon periit; exstat autem versio immediata Graeca, quae Hebraismis scatens, fontem suum manifeste prodit[3]).

[1]) Baruch esse auctorem huius libri testantur: *a)* inscriptio (1, 1), *b)* traditio Christiana continua, Hieronymus (Prol. in Jer): *Librum autem Baruch, notarii eius, qui apud Hebraeos nec habetur nec legitur, praetermisimus; c)* magna cognatio idearum, quae inter librum Baruch et libros Jeremiae adest, et quidem 1, 12; 2, 21 col. Jer 29, 7; 27, 12; 2, 3 col. Thr 4, 10; 2, 9 col. Jer 44, 27; 3, 22 s. col. Jer 49, 7; 4, 9—5, 9 col. Thr 1, 1 ss. Huc pertinent repetitiones (1, 15 et 2, 6; 1, 20 et 2, 7) et phrases, quas habet communes cum Jeremia (Bar 2, 23 col. Jer

7, 34; 25, 10 s.; 2, 24 col. Jer 8, 1). Auctor destructionem urbis et deportationem tanquam res praeteritas adducit (1, 15; 2, 2. 20. 34; 3, 10; 4, 10. 19. 31). Cf. Kaulen-Hoberg, l. c. II 233.

[2]) Adversarii de auctore et tempore conscriptionis libri Baruch valde dissentiunt. Alii libellum conscriptum putant in ultima regni Persici periodo, alii Ptolemaeorum aetate, vel Machabaeo tempore (Reuß), alii exeunte saeculo primo p. Chr. (Hitzig, Kneucker, Schürer, Hühn, Steuernagel), qui putant librum supponere destructionem Jerusalem et templi a. 70 p. Chr. per Titum factam. Petunt argumenta aut e lingua Graeca, quam primigeniam defendunt, aut ex historicis argumentis, aut ex nonnullis textibus desumptis ex Danielis et Nehemiae libris (cf. Cornely, l. c. II 2, 420).

[3]) Versionem Graecam e textu Hebraico esse adornatam, praeter Hebraismos evincunt asterisci et obelisci, quibus Origenes textum hexaplarem notavit, et magna similitudo cum Ps 11 Psalterii Salomonici (Hebraice scripti) et Bar 4 et 5. Textum Hebraicum originalem non solum partis prosaicae 1, 1—3, 8, sed etiam partis poeticae 3, 9—5, 9 defendunt Kneucker, E. König, Rothstein (Kautzsch, Apokr. 1900. 215), R. R. Harwell (The Principal Versions of Baruch, Yale University 1915). E versione Graeca fluxerunt: *a)* Syro-hexaplaris versio, edita a Ceriani (Monumenta sacra, Mediol. 1874, 138), in qua saepius positum est: *non est in Hebraeo*; *b)* Latina versio Vulgata (ex Itala) eiusque recensio, edita a Sabatier; *c)* Armeniaca; *d)* antiqua Syriaca (Peschitta) in Polyglotta Lond. et a Lagarde, Libri V. T. apoc. Syriace, L. 1861, 93 ss.; *e)* versiones Aethiopica et Coptica. Cf. Kneucker, Gesch. u. krit. Übersetz. Bar., L. 1879, § 18 s.

Idem valet de epistola Jeremiae, quae, primitus Hebraice (cf. v. 71, ubi interpres šeš [= byssus] cum voce šeš [= marmor] confudit, et Hebraismos) scripta, in versione Graeca conservata est. Cf. W. Naumann, Untersuchung über den apokryphen Jeremiasbrief, Gi. 1913. — Multi vero ut Steuernagel immerito putant epistolam primitus Graece scriptam esse.

4. Protestantes librum Baruch inter apocrypha (pseudepigrapha) recensent, sed iniuste; nam auctoritas canonica, tum libri ipsius[1]), tum epistolae Jeremiae[2]), firmis nititur argumentis.

[1]) *a)* Judaei librum Baruch antiquitus in canone numerabant; una cum ceteris libris sacris adest in LXX versione, qua Judaei Hellenistae utebantur. Baruch ipse cum fratre Saraia inter prophetas recensebatur (Talm., Megilla 15 a), quare et Theodotion hunc librum in linguam Graecam vertit. *b)* Omnes antiquissimae versiones, Itala, Syriaca et Coptica eum tanquam canonicum recensent. *c)* Saepissime liber Baruch citatur a patribus, non semper quidem nomine Baruch, sed Jeremiae, quia libri utriusque, tanquam magistri et notarii eius in unum volumen coniungebantur, et quidem ab: Athenagora (Leg. 9), Irenaeo (Adv. haer. 5, 35), Clemente Alex. (Paed. 1, 10; 2, 3), Hippolyto (C. haer. Noeti 2, 5), Origene (In Exod. hom. 7, 2), Cypriano (Test. 2, 6), Lactantio (Inst. 4, 13), Athanasio (De trin. dial. 3, 7), Cyrillo Hier. (Cat. 4, 35), Basilio (Adv. Eun. 4), Epiphanio (Haer. 57), Hilario (In Ps 68, 23), Ephraemo (Serm. adv. Jud.), Ambrosio (De voc. gent. 1, 9), Augustino (Ep. 147, 5, 6), Cyrillo Alex. (Comm. in Is 1, 4) etc. Cf. Reusch, Erkl. d. Buches B. 3; Kaulen-Hoberg, Einl. 234. *d)* Si in antiquis catalogis librorum canonicorum liber Baruch nomine desideretur, hoc inde explicatur, quia cum libro Jeremiae unum volumen constituebat, uti patet

ex Augustino (Civ. D. 18, 33): *Prophetans ergo de Christo Jeremias* (Bar 3, 36—38). *Hoc testimonium quidam non Jeremiae, sed scribae eius attribuunt, qui vocabatur Baruch: sed Jeremiae celebratius habetur.* Recensetur primum in canone 60. synodi Laodicenae (343—381?). *e)* E libro Baruch in liturgiam antiquissimo iam tempore partes receptae sunt, quae tamen in antiquis Sacramentariis, uti hodiedum in Missali Romano (Sabbato maiori), Jeremiae nomine leguntur. Cf. Kaulen-Hoberg, l. c. II 233 s.

Obiectiones, quas adversarii contra fidem canonicam opponunt, iam diluerunt Herbst (Einl. 140) et Reusch (l. c. 56). Urgent enim illi aliquas difficultates historicas, in singulis libri partibus obvias: *a)* supponit urbem incendio deletam (1, 2), et templum adhuc stans (1, 14). — Vero partes libri e diversis temporibus descenderunt, et anno urbis captae quinto in praesentem formam sunt redactae. Praeterea Jer 41, 5 ruinae templi vocantur *domus Domini* ibique sacrificia offerebantur. *b)* Liber Baruch legitur coram Jechonia (1, 3), qui autem tunc in carcere erat (2 Rg 25, 27). — Attamen Jechonias non ita detinebatur in vinculis, ut Judaei eum convenire non potuerint, potius sub Evilmerodach summos honores adeptus est (Jer 52, 31 ss.). *c)* In libro Baruch allegantur loci ex libris recentioribus, Daniele et Nehemia. Sed obiectio haec quoad Nehemiam aperte falsa est, Daniel autem locos facile e libro Baruch assumere potuit.

[3]) Canonica auctoritas epistolae Jeremiae evincitur *a)* e LXX versione, *b)* utrum epistola citetur 2 Mach 2, 2, dubium est; *c)* e ss. patribus, qui epistolam Jeremiae citant, et quidem Tertullianus (Scorp. adv. Gnost. 8), Cyprianus (De or. dom. 5), Prosp. Aquit. (De praed. et prom. Dei 2, 9. 33). Origenes (Eus., Hist. ecc. 6, 25), Cyrillus Hier. (Cat. 4, 35), concil. Laodicenum (c. 60), Hilarius (Prol. in Ps 15) in canone Judaeorum etiam hanc epistolam expresse legunt. Quodsi Hieronymus (Prol. in Jer) epistolam ψευδεπίγραφον nominat, sic e sententia Judaeorum sui temporis loquitur.

§ 75. Ezechiel

C. H. Cornill, Das Buch des Proph. Ezech. herausgeg., L. 1886; D. H. Müller, Ezechiel-Studien, W. 1904; G. Jahn, Das Buch Ezech. auf Grund der LXX hergestellt, übersetzt u. kritisch erkl., L. 1905; J. Herrmann, Zur Analyse des Buches Ezech. (Diss.), L. 1907; Ezechielstudien, L. 1908; J. Schäfers, Ist das Buch E. in der Septuaginta von einem oder mehreren Dolmetschern übersetzt?, Th Gl I (1909) 289—291. — G. C. Steynis, De Verhouding van de Wetgeving bij E. tot die in den Pentateuch, Lei. 1873; H. Graetz, Die Echtheit des B. d. Proph. E., M G W J XXXVIII (1874) 433 ss.; 515 ss.; A. Klostermann, E., ein Beitrag zur bess. Würdigung seiner Person u. Schrift, Th St Kr L (1877) 391 ss.; E. Kühn, Ez.s Gesicht vom „Tempel der Vollendungszeit, Th St Kr LV (1882) 601 ss.; Th. Arndt, Die Stellung Ez.s in der alttest. Prophetie, B. 1886; H. H. Meulenbelt, De prediking van den profet E., U. 1888; F. Selle, De Aramaismis libri E. (Diss.), Hl. 1890; L. Gautier, La mission du proph. É., Laus. 1891; A. Bertholet, Der Verfassungsentwurf des Hesekiel, Fr. 1896; J. Boehmer, Die prophet. Heilspredigt Ez.s, Th St Kr LXXIV (1901) 173 ss.; A. v. Hoonacker, Les prêtres et les lévites dans le livre d'E., R B VIII (1899) 177 ss.; K. Bergrich, Das Messiasbild des E., Z w Th XLVII (1904) 433 ss.; J. Lajčiack, Ezéchiel, sa personne et son enseigment (thèse), P. 1905; Dieckhoff, Der Proph. E., Z R Ps I (1907) 193—206; A. Ehr-

lich, Randgl. zu hebr. Bib., 5. Bd. Ez. et Proph. min., L. 1912; S. Landersdorfer, Der Baàl Τετράμορφος u. die Kerube des Ezech., Pad. 1918.

Commentarii a) cath. Knabenbauer (P. 1890), Trochon (P. 1897), P. Schmalzl (W. 1901); *b)* acath. F. Hitzig-R. Smend (L.² 1880), C. F. Keil (L.² 1881), A. B. Davidson (C. 1892), C. v. Orelli (M.² 1896), B. Bertholet (Fr. 1897), R. Kraetzschmar (Gö. 1900), C. H. Toy (Lo. 1904), W. F. Lofthouse (Lo. 1907), H. A. Redpath (Lo. 1907).

1. Ezechiel[1]) (יְחֶזְקְאֵל, Ἰεζεκιήλ, Luth. *Hesekiel*), Jeremiae coaevus, sed paulo iunior, Buzi sacerdotis filius, cum Jechonia rege 598 captivus in Babyloniam abductus est, ibique in Tell Abib apud fluvium i. e. canalem Chobar, Hebr. K^{e}bar = Assyr. Kabaru prope Nippur[2]), matrimonio iunctus, degebat (1, 3; 3, 15). Coniugium sterile fuisse videtur. Mulier praedilecta morte subitanea ei erepta est (24, 16—18). Anno captivitatis suae quinto coelitus vocatus est ad munus propheticum, quo minimum usque ad annum exsilii sui 27 i. e. 571 (29. 17) fungebatur, inter exsules magna gaudens auctoritate (8, 1; 14, 1; 20, 1). De reliquis vitae eius circumstantiis nihil certi habetur. Iuxta traditionem Judaicam[3]) a Judaeo quodam occisus est, cuius idololatriam reprehenderat.

[1]) I. e. Deus fortis est seu confortat; LXX nomine Ἰεζεκιήλ suggerunt formam חִזְקִיאֵל = *robur meum est Deus* (cf. Bertholet, Das Buch Hesekiel XIV). Hoc nomen Judaeis tessera erat melioris sortis futurae. Reinke, Mess. Weiss. IV 1.

[2]) Babylonia enim per multos canales irrigabatur, cum terra non minus ab inundationibus Euphratis (et Tigridis) dependeret quam Aegyptus a Nilo. Sic explicatur situs omnium insignium urbium antiquitatis ad ripam Euphratis (cf. Th. Hałuszczyńskyj, De urbis Babel exordiis, Leopoli 1917, 17. 19).

[3]) Pseudo-Epiphanius (De vitis proph.), Isidorus Hisp. (De vita et ob. pat. 39). Eius memoria in Martyrologio Romano die 10. Aprilis colitur. Etiam huic prophetae contigit, ut vivens odio habitus, post mortem coleretur (Eccli 49, 10 s.). Praeterea Ezechiel, passionum populi sui particeps, typus exstitit Christi patientis. Mausoleum eius iuxta Bagdad hodiedum valde honoratur. Cf. Das Ausland, XXVI (St. u. Tü. 1853) 959.

Uti Jeremias inter Judaeos in Palaestina relictos, ita Ezechiel inter captivos munere prophetico fungitur; cum enim exsules, per pseudoprophetas seducti (13, 10. 16), mox instantem reditum sperarent, Ezechiel verbo, factis symbolicis et visionibus destructionem urbis et templi annuntiat (4—6); cum autem urbs exusta iaceret et vaticinia prophetae coram populo essent adimpleta, ipse Dei praeco et legis custos invictus, exsules desperantes solatio venturae restitutionis atque salutis erigebat. Tali modo Ezechiel, fidelitatis divinae propheta exstitit; hinc phrasis 70^{ies} repetita: *scietis quia ego Jahve.*

2. Liber in duas partes dividitur, quarum prior (1—32) continet vaticinia ante excidium urbis prolata, et quidem *a)* (1—24) vaticinia ad Judaeos; post descriptionem vocationis suae ad munus propheticum (1—2) Judaeis sat severe exprobrat scelera et idololatriam, in cuius

poenam destructionem urbis et exsilium, tum regis tum populi, praedicit, plerumque in visionibus altissimis; *b)* (25—32) vaticinatur contra gentes theocratiae adversarias: Ammonitas, Moabitas, Edomitas, Philistaeos, Tyrios, Sidonios, Aegyptios[1]). Pars altera (33—48) continet vaticinia ad Judaeos post ruinam urbis, quibus primo eos reprehendit, statim vero consolatur, finem exsilii ac reditum populi in terram sanctam praedicendo; immiscet simul his vaticiniis varia de futuro Messiae regno[2]), et quidem de Messia pastore (34, 23—31; 37, 24), rege (21, 27; 37, 24), de felicitate aevi messiani (11, 17 ss.; 16, 60 ss.; 17, 22 ss.), et sub magnifica urbis templique descriptione novam et spiritualem Jerusalem depingit i. e. ecclesiam Christi, in quam etiam gentes recipientur (40—48).

[1]) Vaticinia illa contra gentes media inter minas ante ruinam et vaticinia, consolatoria post ruinam urbis, poscente nexu interno reali et causali, collocata sunt hoc modo: ruina populi electi non est habenda victoria ethnicismi de theocratia, immo ethnicismus delendus est, theocratia vero ad novam vitam gloriamque resuscitabitur.

[2]) Cf. Reinke, M. W. IV 1 ss.; Bergrich, Z w Th XLVII (1904) 433 ss.

3. Ezechielem libri auctorem esse tota agnovit antiquitas[1]); a recentioribus exegetis partes tantum ob diversas internas difficultates Ezechieli abiudicantur[2]).

[1]) Universalis haec traditio in ipso libro firmum habet fundamentum; nam initio et saepius in decursu auctor se Ezechielem nominat, et continuo in prima persona loquitur, quod et confirmat Eccli 49, 10 s.; tempore ergo Siracidae liber noster locum suum iam occupavit in canone. In N. T. quidem non allegatur, frequentes autem sunt allusiones ad eius vaticinia et symbola (v. g. Joa 10, 11 ss. col. Ez 34, 11 s.; Mt 13, 32 col. Ez 17, 23), maxime in Apocalypsi (v. g. c. 18—21 col. Ez 27. 38. 39. 47. 48).

[2]) Sic e. g. c. 40—48, quia ista capita Pentateucho repugnare dicuntur. Qui ita dicunt, non attendunt ad prophetico-symbolicam naturam istorum capitum; porro c. 38—39, quia ista nimiam cognitionem geographicam auctoris supponant, acsi auctor huiusmodi scientiam non a mercatoribus Phoeniciis habere posset (cf. Schmalzl, Buchberger, Kirch. Handl. I 1411). Pauci tantum ut Zunz et Seinecke totum librum Ezechieli abiudicant eumque in posterius tempus (Seinecke in a. 164!) reponunt.

4. Ezechiel (prae ceteris prophetis) visionibus et actionibus symbolicis[1]) abundat, quae nos commonefaciunt Zachariae et Danielis. Hinc obscurus et intellectu difficilis est; teste s. Hieronymo[2]) Hebraeis ante 30. aetatis annum lectio eiusdem non erat permissa. Vaticinia, paucis (c. 25—32) exceptis, in ordine chronologico sunt digesta et plerumque (12 orationes) annum inscriptum habent. Stilus eius insignis est multis phrasibus et formulis propriis. Sermo Hebraicus mixtus est vocibus Aramaicis et formis singularibus[3]). Saepe vero a Jeremia, Osea, Isaia, Amos dependet[4]).

[1]) Iam in vocatione eius apparet maiestas divina super currum Cherubim (c. 1), quorum symbolica descriptio provocata est per tauros Chaldaeorum alatos. (Cf. L. Dürr, Ezechiels Vision von der Erscheinung Gottes [Ez c. 1 u. 10] im Lichte der vorderasiat. Altertumskunde, Mstr. 1917). — Iubetur (in visione) volumen comedere (c. 3), obsidionem Jerosolymae in latere exhibere et brachio extento adversus istum laterem 390 (LXX : 190) diebus in latus sinistrum et 40 diebus in dextrum cubare (c. 4; cf. Schmalzl, Das Buch Ez. 70 s.). Interitus urbis indicatur prunis igneis, super eandem sparsis, et fata populi adumbrantur capillis abscissis, quorum pars tertia comburitur, altera gladio conciditur et ultima in ventum dispergitur (c. 5); fuga regis incolarumque illustratur transmigratione prophetae, vasis suis instructi (c. 12). Eminent descriptiones infidelis sponsae Jerusalem (c. 16), duarum aquilarum ingentium (c. 17), Pharaonis, qui ut crocodilus capitur et in desertum pellitur (c. 29). Israelitas dispersos et contemptos (36, 3) videt sub visione famosa (*omnium ecclesiarum lectione celebrata* Hieronymus) ossium siccorum, super campum dispersorum, et liberationem feliciaque tempora indigitat spiritu, ossa vivificante (c. 37).

Tandem anno 25. deportationis suae restitutionem theocratiae, fundationem et gloriam ecclesiae Christi sub novo templo (cf. G. Richter, Der Ezechielische Tempel, Gü. 1912) ac nova terrae sanctae distributione exhibet (40—48). Symbolica (typica) huius pericopae significatio inde elucet, quia s. Joannes figuras Ezechielis saepe adhibuit (Apc 6, 8 col. Ez 5, 12. 14. 21; Apc 21, 10 col. Ez 40, 2; Apc 21, 12 c. Ez 48, 31; Apc 22, 1 s. c. Ez 47, 1 s.; cf. W. Dittmar, Vetus Testamentum in Novo, Gö. 1903, 263—279). Alia de militante, alia de triumphante ecclesia sunt intelligenda. Ideo interpretatio nec literalis, nec chiliastica admittenda est. — Valde ergo errant, qui Ezechielem hac in parte cultum post exsilium iterum exercendum praeformasse asserunt, praeceptis liturgicis collectis; putant enim se in Ezechielis Thora primum detexisse fundamentum codicis sacerdotalis i. e. illius legislationis leviticae, quae in Pentateucho quidem legitur, sed iuxta eorum opinionem post exsilium orta et pia fraude Mosi auctori attributa sit. — Attamen observandum est: *a)* in una eademque visione (40—48) singulae partes (templum, urbs, praecepta ritualia) uno eodemque sensu (hic symbolico) sunt sumendae. *b)* Praecepta illa nunquam sunt observata et Thora Ezechielis ab illa Mosis in gravioribus discedit. *c)* Saepe vates indicat verba sua non sensu proprio esse intelligenda. Cf. Cornely, l. c. II 2, 456 ss.; Knabenbauer, Comm. in E. 500. Ars symbolica Ezechielis partim ex circumstantiis Babylonicis est repetenda, praeprimis autem fundata est in ideis theocraticis, individuali vatis charactere et in circumstantiis temporis; nam pugnare debuit cum populo duro et pertinaci (3, 7—9, 26), hinc divinam urget originem suorum vaticiniorum et ortum suum sacerdotalem.

[2]) Hieronymus (Praef. in Ez) librum vocat *oceanum Scripturarum, ac mysteriorum Dei labyrinthum, qui principia voluminis ac finem magnis habet obscuritatibus involuta. Sermo eius nec satis disertus, nec admodum rusticus est, sed ex utroque medio temperatus.* Ezechiel lectores quasi abripit, nam vi, impetu, pondere, granditate nemo scriptorum eum unquam aequavit. Cf. Lowth, Poesis sac. 244; Zunz, Gottesdienstl. Vorträge d. Juden², Frk. 1892, 167; Knabenbauer, l. c. 7 ss.

[3]) Huc spectant: allocutio ad prophetam constans: *fili hominis* 2, 1. 3. 6. 8; 3, 1. 3. 4. 10. etc., formula: *scient, quia ego Dominus* 5, 13; 6, 10. 14; 7, 27 etc.: *facta est manus Domini super me* 1, 3; 3, 22; 37, 1; *domus exasperans* (Israel) 2, 5. 6. 8; 3, 9. 26. 27; 12, 2. 3. 9. 25; 17, 12: *obfirmabis faciem tuam* 4, 3. 7; 6, 2; 13,

17; 21, 2. 7; 25, 2; 28, 21; 29, 2; 35, 2; 38, 2; *vivo ego, dicit Dominus* 14, 16. 18; 16, 48; 17, 16; 18, 3; 20, 31. 33 etc.

[4]) Cf. Bertholet, l. c. XXI.

5. Hebraicus textus libri Ezechielis ut libri Samuelis plurimis mendis scatet, ad quae tollenda LXX (imprimis cod. B) consuli potest, licet ipsa non ab omnibus mendis immunis sit. Secundum Schäfers in versione Graeca tres viri occupati erant.

Ista menda nec fraudi nec malitiae antiquae synagogae attribuenda sunt (Cornill, B. Jerem. 1886), sed liberariis et imperitis emendatoribus, qui non semel glossas in textum libri obscuri receperunt.

6. Liber Ezechielis semper canonicus habebatur. Tempore Gamalielis I., cuius discipulus Paulus erat, pars rabbinorum utique librum e canone excludere voluit, quia leges Ezechielis sacerdotes respicientes cum illis Pentateuchi non conveniunt, ast R. Chanania ben Hiskia hoc impedivit (Sabbath 13b).

§ 76. Daniel

J. Meinhold, Die Composition des Buches Dn, Greifs. 1884; A. Bludau, De Alex. interpretationis l. Dn indole, Mstr. 1891; Die alexandr. Übersetzung d. B. Dn (B St II 2—3), Fr. 1897; Die Apokalypse u. Theodotions Danielübersetzung, Th Q LXXIX (1897) 1—26; P. Rießler, Zur Textgeschichte des Buches Dn, Th Q LXXIX (1897) 584—603; A. v. Gall, Die Einheitlichkeit des Buches Dn, Gi. 1895; M. Löhr, Textkritische Vorarbeiten zu einer Erklärung d. B. Dn textkr. unters., Z A W XV (1895) 75 ss.; 193 ss.; XVI (1896) 17 ss.; P. Rießler, Das Buch Dn, St. 1899; G. Jahn, Das B. Dn nach LXX hergestellt, L. 1904. — A. Hebbelynck, De auctoritate historica libri Danielis, Lovanii 1887; J. Meinhold, Beiträge zur Erklärung d. B. Dn Heft I (Dn 2—6), L. 1888; A. Kamphausen, Das Buch Dn u. die neuere Geschichtsforschung, L. 1892; C. Julius, Die griech. Danielzusätze, Fr. 1901; H. Preiswerk, Der Sprachenwechsel im B. Dn (Diss.), Bern 1903; M. J. Lagrange, Les prophéties messian. de Dn, R B N. S. I (1904) 494—520; J. Zumbiehl, Die Sprache d. B. Dn, Z k Th XXIX (1905) 654—677; Der Zweck d. B. Dn, Katholik LXXXVI (1906 II) 201—225; Das Buch Dn u. die Geschichte, Str. 1907; J. Böhmer, Reich Gottes u. Menschensohn im B. Dn, L. 1906; W. H. Daubney, The three Additions to Dn, C. 1906; B. Fischer, Daniel u. seine drei Gefährten in Talmud u. Midrasch, Frk. 1906; A. Bertholet, Daniel u. die griech. Gefahr, Tü. 1907; F. Hertlein, Der Daniel der Römerzeit, L. 1908; E. Bayer, Danielstudien (A A III 5), Mstr. 1912.

Commentarii a) cath. A. Rohling (Mz. 1876), J. Fabre d'Envieu (P. 1888), F. Tiefenthal (Pad. 1895), A. Scholz (Idt, Bel u. Drache, Wü. 1896), P. Rießler (W. 1902), J. Knabenbauer (Dn, Lam et Bar[2], P. 1907; *b)* acath. Th. Kliefoth (Schwerin 1868), C. F. Keil (L. 1869), J. Meinhold (Nördl. 1889), A. A. Bevan (C. 1892), G. Behrmann (Gö. 1894), J. D. Prince (Lo. 1899), S. R. Driver (C. 1900), K. Marti (Tü. 1901), C. H. H. Wright (Lo. 1906).

1. Daniel[1]), de tribu Juda, e regia (Sedeciae, Jos. Ant. X 10, 1), aut saltem nobili familia ortus, anno 605 iuvenis adhuc, cum Anania,

Misael, Azaria aliisque nobilibus adolescentibus Babylonem deportatur, ac iussu Nabuchodonosoris sub nomine Baltassar scientias linguamque Chaldaicas edoctus et ad officia regia (uti Joseph patriarcha in Aegypto) est evectus. Danielis tres socii propter constantem religionis confessionem in ardentem fornacem missi, sed inde divinitus incolumes servati sunt. Juvenis adhuc (παιδάριον νεώτερον) castam Susannam a duobus nefariis iudicibus liberavit. Interpretatione visionum et somniorum celeber factus, sub variis regibus (Nabuchodonosore, Evilmerodacho, Neriglissore, Laborosoarchado, Nabonedo, Baltassare, Dario Medo et Cyro) praecipua regni munera obtinuit. In leonum foveam bis (c. 6 et 14) demissus et varie vexatus, semper autem divinitus (*per fidem* Heb 11, 33) ereptus et servatus, summam senectutem (minimum 90 annorum) est adeptus, cum anno post Babylonem a Cyro captam tertio visionem adhuc habuerit (c. 10).[2])

[1]) Nomen Daniel (= *iudex meus est Deus*) invenitur etiam in inscriptionibus Palmyrensibus et Nabataeis.

[2]) Celebrat Ezechiel coaevus (14, 14. 20) Danielem, eum iustum cum Noe et Job comparat atque sapientem (28, 3) praedicat. Josephus (Ant X 11, 7): *Omnia ipsi, tanquam uni e vatum maximis, praeter opinionem prospere cesserunt, et dum viveret, honorem et gloriam apud reges populumque assecutus est atque mortuus memoria fruitur sempiterna . . . ex eventuum vero certitudine non solum in veridicis, sed et in divinis habitus a populo.* Colitur in ecclesia 21. Julii; sepulcrum eius prope Susam ab omnibus in summa veneratione habetur. Cf. Das Ausland XXVI (1853) 960. Res adversas eius, qui typum Messiae patientis gerit, Talmud describit (Joma 69 b).

2. Liber plerumque in duas partes dividitur: *a)* pars historica (1—6) exhibet historiam Danielis sub Nabuchodonosore (1—4), Baltassare (c. 5) et Dario Medo (c. 6) — et c. 13 et 14 deuterocanonica (Vulg.) historiam Susannae, Beli et draconis continent, quo occiso in lacum leonum proiicitur, sed divinitus conservatur et ab Habacuc nutritur. In prioribus 6 capitibus nec continuam nec meram historiam descripsit, sed visiones[1]) Nebucadnezaris intermixtas refert. *b)* Pars altera prophetica (7—12) exhibet celeberrimas visiones, quas ipse habuit de successione futura regnorum eorumque relatione ad populum Dei, de adventu Messiae post septuaginta (annuas) hebdomades[2]), de resurrectione iudicioque extremo (12, 1—3), dignus utique, qui inter prophetas maiores[3]) (Mt 24, 15; Jos., Ant. X 11, 7) recenseatur.

[1]) Somnium Nebucadnezaris seu visionem statuae magnae Daniel ipse interpretatur (c. 2) de quatuor monarchiis sibi succedentibus (ita, ut iuxta plurium explicationem caput aureum monarchiam Babylonicam, pectus brachiaque argentea Medo-Persicam, venter et femora aenea Macedonico-Graecam, ac pedes partim ferrei et fictiles i. e. e luto et ferro fusi (cf. 2, 43) Romanam, lapis vero nullius ope a monte avulsus, pedes statuae percutiens et mons maximus factus, regnum

messianum, devincens hostes, significet (cf. Reinke, M. W. IV 180). Huic visioni explicandae inserviunt duae alterae, quas ipse vidit, et quidem prior (anno primo Baltassaris c. 7) quatuor bestiarum, ex oceano (ethnicismo) commoto successive ascendentium: leonis alati (monarchiae Assyrio-Babylonicae col. Jer 4, 7), ursi voracis (Persicae), pardi (Graecae) cum 4 alis et capitibus (col. 8, 5—9), ferae terribilis anonymae (Romanae — utpote tunc nondum in relatione cum Israel — et antichristi col. Apc 13, 1—8; 17, 7—13), quae per iudicium divinum delentur, et filii hominis in nubibus caeli venientis (regni divini aeterni col. 2, 44; 3, 100; 4, 31), cui omnia in aeternum traduntur. Haec est sententia communis ss. patrum et plurimorum theologorum; cf. F. Düsterwald, Die Weltreiche u. d. Gottesreich nach d. Weiss. d. Proph. Dn, Fr. 1890, 28 ss. Similis opinio de quatuor regnis mundi vel aetatibus invenitur apud alios quoque populos ut v. g. apud Persas, Indos, Graecos (cf. Bertholet, R G G V 1933). — E Dn 7, 13 phrasis N. T. ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου (Mt 20, 28; 26, 64; Lc 24, 7; Joa 1, 51; 12, 34 etc.) est desumpta, qua ὁ λόγος (Christus) se Messiam, a Daniele praedictum, testatus est (cf. Tillmann, D. Menschensohn, Fr. 1907). Altera visio (c. 8) exhibet victoriam hirci (Graeci) super arietem bicornem (Medo-Persicum regnum); insigne cornu (Alexander M.) hirci comminuitur et enata sunt 4 cornua (eius duces vel diadochi, Seleucus, Ptolemaeus, Cassander et Lysimachus), et de uno eorum (Seleucidis) egressum est modicum cornu (Antiochus Epiphanes typus antichristi); depingit ergo fata populi Dei sub secunda et tertia monarchia mundi. Per diversa illa metalla et bestias natura ac relatio harum monarchiarum ad regnum divinum diversa indicatur. Somnium Nabuchodonosoris de *arbore celsissima succisa* (c. 4) de hoc ipso e regno pulso, mente capto et cum bestiis victuro, et inscriptionem *Mane, Thekel, Phares* (T. H.: mene, mene, tekel upharsin) (c. 5) in pariete palatii Baltassaris de imminente ruina regis ac sortitione regni inter duos populos (Medos et Persas) est interpretatus. Antiqui interpretes multique recentiores haec verba habent participia: מְנָא מְנָא (partic. pass. ab Aram. מְנָה) = *numeratus numeratus*, תְּקֵל (= תְּקִיל = part. pass. ab Aram. תְּקַל) = *ponderatus*, פְּרְסִין (plur. part. activi ab Aram. פְּרַס, ast part. pl. est פָּרְסִין) = *dividentes*, quae interpretatio multo propius ad Danielis interpretationem accedere videtur (cf. Hetzenauer, Th. bibl. I 314) quam sequens, a recentioribus auctoribus proposita. Nunc enim plerumque istae voces, excepta prima mene, non ut participia, sed ut substantiva explicantur, quae pondera: minam, šeḳel, parsin significant, ita ut transvertendum sit: Numerata est mina, šeḳel et minae dimidiae; parsin sunt enim duae minae dimidiae, ergo = 1 mina; šeḳel = 60. (50.) pars minae. In mina, maximo pondere Babylonico, videmus allusionem ad magnum regem Nebucadnezar, dum šekel parvum Baltassar repraesentat. In parsin insuper adest annominatio cum Persis. Parsin i. e. minae dimidiae repraesentant divisionem regni inter Medos et Persas (cf. Delitzsch, Babel u. Bibel III, St. 1905, 10). Etiam in Talmude filius magni patris peraš ben-manê = mina dimidia, filius minae vocatur. — Tandem in visione ultima (10—12) comperit miserias et tribulationes, quas populus Dei a monarchiis mundi, praeprimis sub Antiocho Epiphane (persecutore synagogae), et ecclesia ab antichristo tempore novissimo sit passura et quas secutura est salvatio.

[3]) In compensationem 70 annorum exsilii Deus reipublicae Hebraeae promittit durationem 70 hebdomadum annuarum i. e. septuplum durationis exsilii (490 annorum, nam quivis annus sabbaticus erat hebdomas annua), et in fine huius periodi integram ac perfectam theocratiae restaurationem, seu restitutionem spiritualem in integrum (9, 24—27): *Septuaginta* (7 + 62 + 1) *hebdomades abbreviatae* (Hebr. *decretae*) *sunt super populum tuum, et super urbem sanctam tuam, ut consummetur praevaricatio,*

et finem accipiat peccatum, et deleatur iniquitas (pars negativa), *et adducatur iustitia sempiterna, et impleatur visio et prophetia, et ungatur Sanctus sanctorum* (pars positiva salutis). *Scito ergo, et animadverte: ab exitu sermonis, ut iterum aedificetur Jerusalem* (terminus a quo i. e. decretum Artaxerxis I. Longimani, urbem reaedificandi anno 7. editum i. e. 457 a. Chr.) *usque ad Christum ducem hebdomades septem* (usque ad perfectam urbis restaurationem), *et hebdomades sexaginta duae* (exinde usque ad Christum publice prodeuntem) *erunt: et rursum aedificabitur platea et muri in angustia temporum. Et post hebdomades 62* (i. e. post $7 + 62 = 69$ vel 483 annos, vel hebdomade 70. = terminus ad quem) *occidetur Christus . . . confirmabit autem pactum multis hebdomade una* (i. e. 70.) *et in dimidio hebdomadis* (mortuo Christo) *deficiet hostia et sacrificium* (abrogatio legitima sacrificiorum V. T. consummato sacrificio crucis Christi indicabatur scisso templi velo Mt 27, 51), *et erit in templo abominatio desolationis; et usque ad consummationem et finem perseverabit desolatio.* — Aera vulgaris incipit quadriennio p. Chr. n.; nam auctor illius Dionysius coepit annos computare a nativitate Christi, quam per errorem posuit U. C. 754 (pro 749); Christus ergo natus desinente anno 5. ante aeram vulgarem, praedicare coepit anno 26. et passus anno 29.

De apparitione igitur Christi incarnati eiusque morte nec non de excidio Hierosolymae per Romanos vaticinium hoc explicant plurimi ss. patres, plerique catholici exegetae et plures etiam acatholici. Cf. Hengstenberg, Christologie II 401—581; Reinke, l. c. 206 ss.; J. Bade, Christologie des A. T., Mstr. 1850—52, III 96—132; Reusch, Patrist. Berechnung der 70 Jahreswochen, Th Q L (1868) 536 ss.; Raška, Th pr Q LVII (1904) 13—27; J. Hontheim, Das Todesjahr Christi u. die Danielsche Wochenprophetie, Katholik, LXXXVI (1906 II) 12—36. 96—128. 176—188. 254—281; Döller, Messiaserwartung 35—39. Plerique vero recentiores acatholici exegetae ut Schürer, Marti, quos catholici quoque ut Lagrange (R B, N. S. I [1904] 509—514) sequuntur, interpretationem messianam illius loci dimittunt. In singulis iterum in diversas sententias abeunt. Unctum primo loco (9, 25) nonnulli ut Schürer, Rießler, Bebber (Zur Berechnung der 70 Wochen Daniels, B Z IV [1906] 119—141), Bayer intellegunt Cyrum, alii ut Marti pontificem Josue; alterum unctum (9, 26), qui occidetur, communiter (v. g. Marti, Rießler, Bebber, Bayer) habent pontificem Oniam III., qui 171 a. Chr. Antiochiae occisus est. Ast nulla ratio afferri potest, cur ex omnibus pontificibus illius temporis solus Onias III. mašiach nagîd (= *unctus princeps*) nominetur. In textu Hebraeo et mašiach et nagîd eodem modo habetur ac nomen proprium (sine articulo), ut etiam ṣemach = *germen* (Zach 3, 8). Tandem eschatologice hebdomades illas (incertae durationis periodos) de evolutione regni divini a fine exsilii usque ad finem mundi, ita ut 7 hebdomades indicent tempus ab edicto Cyri usque ad Christum, et hebdomas 70. referatur ad victoriam antichristi et iudicium novissimum de eo in fine mundi, interpretati sunt praeter nonnullos patres (Hippolytum, Apollinarem Laod.) Kliefoth, Leyrer, Keil (Com. 280—333), R. Baxmann (Th St Kr XXXVI [1863] 497). — De hac quaestione porro cf. F. Fraydl, Die Exegese der 70 Wochen Daniels in der alten u. mittleren Zeit, Graz 1883; J. W. van Lennep, De zeventig jaarwecken van Dn, U. 1888: R. Wolf, Die 70 Wochen Daniels (Diss.), L. 1889; E. König, Die 70 Wochen in Dn 9, 24—27, N k Z XI (1900) 1003 - 1013.

[3]) Hieronymus (Prol. Dn): *Illud . . . commoneo, nullum prophetarum tam aperte dixisse de Christo. Non enim solum scribit, eum esse venturum, quod est commune cum ceteris: sed etiam, quo tempore venturus sit, docet.* Differunt autem

vaticinia Danielis ab iis reliquorum prophetarum, quod futura clare et aperte praedixerit, et relationem imperiorum mundi non tam ad regnum Judaicum, quam ad regnum messianum accurate definierit, et ita ampliorem de novissimis temporibus revelationem praeparaverit. Judaei librum Daniel non inter prophetas, sed inter hagiographa (respectu simul habito partis prioris historicae) posuerunt, quia propheta quidem, sed non ex officio erat, aut quia ad gentes potius missus videbatur. Positus est in canone Judaeorum ante librum Esdrae. Hugo a S. Victore (De sacr. I 1, 7) scribit: *Propheta tribus modis dicitur: officio, gratia, missione. Vulgo autem usitato vocabulo magis prophetae vocantur, qui vel officio vel aperta missione prophetae sunt . . . secundum quam acceptionem David et Daniel et ceteri complures prophetae non dicuntur, sed hagiographi.* Libro character vere apocalypticus inest. Cf. Hengstenberg, Beitr. I 23.

3. Liber Daniel partim Hebraice (1, 1—2, 3; 8—12), partim Aramaice (2, 4—7, 28) est scriptus.[1]) Fragmenta deuterocanonica 3. 24—90; c. 13 et 14 Graece tantum ad nos pervenerunt.[2])

[1]) De usu duarum linguarum in libro Dn exstant diversae sententiae; quae in duas classes dividi possunt. Alii putant librum primitus in duabus linguis scriptum esse, alii unam linguam originalem defendunt dicentes textum originalem ex parte periisse et in versione suppletum esse. In qua re iterum sententiae discedunt. Alii (v. g. Huetius, Marti) putant linguam originalem Aramaicam fuisse, maior vero pars stat pro lingua Hebraea originali. Ast praeferenda est sententia eorum (v. g. Zumbiehl), qui putant librum a principio in duabus linguis exstitisse.

Item mutatio linguae diverse explicatur. Secundum nonnullos (v. g. Keil) capita, quae fata et res monarchiae Chaldaicae respiciunt, in lingua Aramaica, capita vero, quae de evolutione regni divini agunt, in lingua Hebraea scripta sunt. Melius cum Zumbiehl dicemus Danielem in illis capitibus lingua Aramaica usum esse, pro quibus fontes Aramaice scripti ipsi praesto erant.

[2]) Exstant duae antiquae libri Daniel versiones Graecae: *a)* LXX interpretum (edita e codice Chisiano Romae 1772; codex Chisianus innititur textu hexaplari LXX), quem etiam versio Syro-hexaplaris Pauli, episcopi Tellensis, sequitur; *b)* Theodotionis, qua inde a saeculo III utitur ecclesia Graeca. Hieronymus in comment. ad Dn 11, 5 dicit: *Iudicio magistrorum ecclesiae editio eorum* (sc. LXX) *in hoc volumine repudiata est et Theodotionis legitur, quae et Hebraeo et ceteris translationibus congruit.* Et iterum (Prol. in Dn): *Danielem prophetam iuxta LXX interpretes Domini Salvatoris ecclesiae non legunt, utentes Theodotionis editione. Et hoc, cur acciderit, nescio . . hoc unum affirmare possum, quod multum a veritate discordet, et recto iudicio repudiata sit.* Quia versio Alexandrina in ecclesia non adhibebatur, etiam in codicibus Scripturarum omittebatur, ita ut hodie in uno tantum codice (Chisiano e saec. XI) supersit. Versio LXX saepius differt a textu primigenio, partim expressionibus mutatis, partim omissionibus (3, 31 s.; 4, 3—6; 5, 17—25), partim additamentis (4, 34; 6, 20. 22—29). Versio Vulgatae per s. Hieronymum e textu originali modo liberiore et eleganti est elaborata, fragmenta autem deuterocanonica e versione Theodotionis retenta sunt. Cf. Hoberg, De Hier. ratione interpretandi, Fr. 1886, 2. — Secundum P. Rießler (Die Ursprache des Buches Dn, B Z III [1905] 140—145) liber Dn primitus in lingua Babylonica scriptus erat. Sed cf. etiam M. Streck, Die Ursprache des Buches Dn, B Z IV (1906) 247—254.

4. Librum Daniel (protocanonicum) ab ipso propheta scriptum esse argumenta tum externa[1]), tum interna[2]) probant. Obiectiones, ab adversariis factae, nullo solido nituntur fundamento[3]).

[1]) *a)* Traditio Judaeorum. Josephus (Ant. XI 8, 5) narrat Alexandro M., Hierosolymam ingresso, *ostensum fuisse librum Danielis, in quo fore significabat, ut Græcorum quidam Persarum imperium aboleret, ille se eum esse, qui significaretur, existimans, tunc quidem laetatus multitudinem dimisit. b)* Christus ipse (Mt 24, 15; Mc 13, 14) praedictionem futurae templi vastationis Danieli prophetae (9, 27) tribuit.

[2]) *a)* Daniel saepe loquitur in persona prima (7, 2; 8, 2. 15; 9, 2; 10, 2) et librum obsignare iubetur; non obstat usus personae tertiae in parte historica. *b)* Elocutio, partim Hebraica partim Aramaica, auctorem utriusque linguae gnarum poscit, qualis erat Daniel, Hebraeus genere et in aula regia Babylone sermonem Aramaicum edoctus. Lingua Hebraica Danielis tota convenit linguae Hebraicae, qua usus est Ezechiel, Aramaica vero in suis formis antiquis maiorem antiquitatem poscit, quam lingua Aramaica in libro Esdrae obvia, unde concludimus auctorem vixisse in Babylonia ante Esdram, durante exsilio. Hebraeum, non Babylonicum auctorem postulant Hebraismi, in sermone Aramaeo obvii. *c)* Liber Daniel in sua parte priori (protocanonica) tanquam opus unum, bene dispositum apparet; in toto enim recurrunt eaedem phrases et repetitiones (3,7.10.15; 4,22.29). *d)* Totum argumentum et forma vaticiniorum tempus exsilicum produnt et muneri personaeque Danielis quam maxime conveniunt. Depingit enim liber pugnam monarchiarum contra theocratiam huiusque finalem victoriam de omnibus mundi potestatibus hostilibus. Ut autem sapientiam Chaldaeorum confunderet et praepotentem Jahvae sapientiam eos doceret, revelatio divina, a Daniele proposita, formam sapientiae, illis notae, induere debuit, puta symbolorum et locutionis figuratae Chaldaeorum. Quoniam autem revelatio finaliter destinata fuit populo electo, Daniel singulari industria ac claritate rationem nexus theocratiae cum mundi monarchiis proposuit. Inde facile explicabis ingentia miracula, quae Daniel, populi theocratici causam agens, Deo auspice, non tam in suam, quam in theocratiae gloriam patravit, idque effectu non minimo, uti patet ex edicto Cyri (Esr 1, 1—4).

[3]) Authentia libri Dn saepe impugnabatur, et nunc conscriptio eius ab omnibus fere acatholicis et multis catholicis auctoribus (v. g. Holzhey, Bayer) ad tempora Machabaeorum relegatur (Steuernagel a. 164); sic vero character propheticus vaticiniorum subvertitur et in parte secunda (7—12) apocalypsis videtur (Bayer, Bertholet, Cornill etc.). Iam saeculo tertio neoplatonicus Porphyrius librum Daniel tempore Antiochi Epiphanis scriptum et ultra Antiochum praedicta mentitum esse contendit, verum ab Eusebio, Methodio ac praecipue Hieronymo refutatus est, qui (Prol. Dn) scribit: *Contra prophetam Danielem scripsit Porphyrius nolens eum ab ipso, cuius inscriptus est nomine, esse compositum; sed a quodam, qui temporibus Antiochi Epiphanis fuerit in Judaea et non tam Danielem ventura dixisse, quam illum narrasse praeterita,* et (Dn 11, 4): *Et dicit eum, qui sub nomine Danielis scripsit librum, ad refocillandam spem suorum fuisse mentitum.* Assertum hoc multi renovarunt sequentibus ducti rationibus:

a) Obtendunt laudes, Danieli tributas (6, 3; 13, 64), et locutionem in tertia persona, nonnullis locis obviam. — Verum laudes hae eodem numero habendae sunt, quo elogia Mosis in Pentateucho, et s. Pauli in ipsius epistolis (1 Cor 15, 10; 2 Cor 11, 5; 12, 2 ss.); in persona tertia vero loquitur, quando quid prorsus obiective

narrat (1, 17; 5, 11; 6, 4 etc.). *b)* Auctor inserit scripto voces Graecas instrumentorum קִיתָרוֹס κίθαρις, סוּמְפֹנְיָא συμφωνία, פְּסַנְתֵּרִין ψαλτήριον. quae Hebraeis tempore Danielis ignotae fuisse dicuntur. — Respondemus haec instrumenta musicalia una cum nominibus facile iam illo aevo a Graecis asiaticis ad Chaldaeos delata esse potuisse, nam Assyrii et Babylonii iam longe antea cum Graecis commercium habebant. Asarhaddon et Assurbanipal in inscriptionibus commemorant complures principes Graecos sibi tributarios. Probabilius vero illae tres voces sunt glossae a librario ad explicanda nomina Babylonica in margine scripta, quae postea textui insertae sunt et priora nomina e loco suo demoverunt. — *c)* Judaei Danielem non recensent inter prophetas. — Verum quidem, idque e causis supra iam allatis fecerunt, sed nihilominus eum adnumerant hagiographis. *d)* Adpellant angelologiam — imprimis nomina angelorum Gabriel et Michael — (8, 16; 9, 21; 10, 13; 12, 1), quam Judaei a Persis demum accepisse dicuntur. Sed doctrina de angelis, in libro Daniel proposita, apprime congruit fidei illius temporis traditae, iam in libris antiquioribus (v. g. Ez 9 et 10; Tob [Raphael]. Similia obiciuntur quoad doctrinam de salute messiana (7, 13; 12, 1—3), de resurrectione mortuorum et iudicio (12, 2), de variis ideis ethicis (4, 24; 6, 11), quae omnia cum aetate Danielis consonant. *e)* Opponunt, quod Siracides c. 49 inter viros (patres) illustres V. T. Danielem non adducat. — Ast e silentio Siracidae nullum argumentum contra librum Daniel deduci potest; quia et alios, eosque sat insignes viros, puta Jobum, Eliam, Esdram etc. non nominat. Quodsi Ezechiel (14, 14) Danielem medium inter Noe et Job posuerit, non chronologice eos enumeravit, sed secundum virtutem intercessionis eorum, ut innuit Chrysostomus (In Gn h. 43, 1). *f)* Obiciunt, quod libri recentiores non citent librum Daniel. Gratis hoc; nam Zach 1, 18—21 quoad monarchias mundi certissime respicit Dn 7, 7s.; 8, 3—9. Idem dicendum de Eccli 10, 8 col. Dn 4, 14; Sap 3, 7 col. Dn 12, 3; 1 Mach 2, 59 col. Dn 3, 50.

5. Omnia, quae in libro Daniel protocanonico narrantur, etiam digna sunt fide, quae tum circumstantiis externis[1]), tum charactere libri interno[2]) commendatur.

[1]) Omnia, quae liber Daniel de statu interno regni Babylonici refert, per inventas inscriptiones Assyrio-cuneiformes confirmantur. Sic nomina Belṭschaṣṣar (Baltassar) et Abed-Nego in Dn 1, 7 originis Babylonicae sunt; nam Belṭšaṣṣar = Balâṭšu-uṣur (= *vitam eius protege*) (Marti) vel secundum alios nomen compendiose scribitur pro Bel-balaṭšu-uṣur = *Bel, vitam eius protege* (cf. 4, 5) vel secundum alios (Winckler, E. König) = Balaṭ šar-uṣur (= *vitam regis protege*), et Abed-Nego corruptum est ex Abed-Nebo (*servus Nebo*). Porro locutio: *Rex in sempiternum vive* (2, 4; 3, 9; 5, 10; 6, 6. 21) etiam in aliis libris (Neh 2, 3) et in inscriptionibus cuneiformibus redit, item phrasis: *domus vestrae in sterquilinia transformabuntur* (2, 5 Hebr) et titulus *rex regum* (2, 37). Tempori exsilico bene convenit verborum ordo: *Medi et Persae* (5, 28; 6, 8. 12. 15; 8, 20), cum tunc Medi principatum tenerent, donec post proelium ad Pasargadas mutatio facta est, ita ut in libro Esther (1, 3. 14. 18. 19) Persae semper ante Medos citentur. J. Oppert (Expéd. scientifique en Mesopotamie, P. 1863, I 238) putat se invenisse campum Dura, in quo Nabuchodonosor statuam auream erexit (3, 1); nam c. 8 km a Babylone inter meridiem et orientem inveniuntur fluvius et collis nomine Dura. Statuae immensae magnitudinis apud Babylonios frequentes erant. Comburi in fornace ardente, vel leonibus obiici, in Assyria ac Babylonia consueta erat poena criminum politicorum (Ménant, Annal. des rois d'Ass., P. 1874, 263). Forma edictorum Nabuchodonosoris solemnis recurrit in omnibus publicis documentis (Esr 4, 8 ss.; 7, 12 ss.). Si parietes coenaculi calce (5, 5) vestiti dicuntur,

id erat e moribus Babylonicis. Animantia in visionibus obvia etiam in monumentis inveniuntur et exinde lucem capiunt.

[2]) Offendunt rationalistas miracula et vaticinia in libro Daniel relata, quae tamen, uti supra diximus, e circumstantiis temporis ac loci explicantur, semper ad Deum tanquam auctorem referuntur (1, 17; 2, 18. 19. 28; 5. 11) et mirabilibus consiliis divinae sapientiae et oeconomiae salutis inserviunt. Offendunt numeri tam definite praedicti (9, 24 ss.; 12, 7. 12) et vaticinia, praeprimis in c. 11 contenta, quae tempora factaque Antiochi Epiphanis tam dilucide praesago calamo describunt. — Ast etiam apud alios prophetas, licet rarius, accuratae notae chronologicae occurrunt, et definita adventus Messiae determinatio necessaria erat, ut Judaei, de tempore eiusdem instructi, venientem fide amplecterentur. Quod attinet fata Antiochi Epiphanis, noster liber Judaeos ad extremas has calamitates voluit praeparare ac solatium praestiturus necesse habuit, has plenius describere. De insania Nabuchodonosoris zoanthropia vel lycanthropia (4, 30. 33; 5, 20), cuius, indirecte saltem, mentionem fecerunt etiam Berosus (apud Josephum, C. Ap. 1, 20) et Abydenus (apud Eusebium, Praep. ev. 9, 41), cf. Calmetum, Diss. de metamorph. Nabuch.; Hengstenberg, Beitr. I 101 ss.: Vigouroux, l. c. IV, 425—433. Exempla huiusmodi morbi collegit C. Trusen, Sitten, Gebräuche und Krankheiten der alten Hebräer[2], Br. 1853, 205.

6. Additamenta[1]) deuterocanonica (oratio Azariae et canticum trium puerorum in fornace 3, 24—90, historia Susannae c. 13 et narratio de Bel et dracone c. 14) exstant tantum in versionibus Graecis, quae e textu originali Hebraico aut Chaldaico prodierunt[2]). Probabiliter etiam hae partes a Daniele conscriptae sunt[3]).

[1]) S. Hieronymus, qui (Dn 3, 90) has partes e versione Theodotionis interpretabatur, eas, quia ad historiam Danielis pertinent, cum libro in opus continuum coniunxit. In versione Theodotionis historia Susannae ante caput primum est collocata, titulo: Σουσάννα vel διάκρισις τοῦ Δανιήλ; canticum: προσευχὴ Ἀζαρίου καὶ ᾄνεσις τῶν τριῶν, in capite tertio insertum, et Βὴλ καὶ δράκων in calce adiectum est. In versione LXX canticum invenitur in capite tertio, et reliquae partes in fine libri, et quidem ultimum caput sub inscriptione: ἐκ προφητείας Ἀμβακοὺμ υἱοῦ Ἰησοῦ ἐκ τῆς φυλῆς Λευί.

[2]) Praeter plurimos hebraismos textum primigenium semiticum testatur etiam versio Theodotionis, quae a versione LXX adeo discedit, ut non potuerit ab hacce provenire; utramque versionem etiam Syro-hexaplaris translatio respexit. Textus originalis adhuc primis aerae Christianae saeculis existebat. Non obstat lusus verborum σχίνος σχίσει, πρῖνος πρίσει (13, 54, 55. 58. 59), quem iam textus originalis continuerat, et translator imitatus est. *Eiusmodi paronomasias in linguis semiticis facillimas esse, Arabica quoque Susannae versio ostendit* (F. Delitzsch, De Hab. vita, L. 1842, 102). Cf. Th. Wiederholt, Th Q LI (1869) 296—316; LIII (1871) 380; LIV (1872) 559. Occurrunt etiam in Talmud et Midrasch. Cf. Fürst, Kanon 102; C. Julius, Die griechischen Danielzusätze und ihre kanonische Geltung (B St VI 3—4), Fr. 1901.

[3]) Additamenta haec, respectu tum argumenti tum stili, cum parte libri Daniel protocanonica ita concordant, ut probabiliter Daniel haec quoque conscripsisse censeatur. Adiecta autem sunt libro vaticiniorum eo modo, quo appendix libro Judicum. Alii vero (Cornelius a Lap., Reusch, Wiederholt) putant has partes a coaevo quopiam Danielis vel etiam recentiore viro, secundum servatam traditionem con-

scriptas et, quia Danielis gesta referant, ad calcem libri eiusdem quasi appendicem appositas esse, ut ad librum Baruch epistola Jeremiae addita est.

7. Etiam hae partes deuterocanonicae recitant facta, quae omni ex parte fidem merentur.

A. Historiam Susannae primus reiecit Africanus, quem secuti sunt Porphyrius et acatholici. Difficultates contra veritatem huius historiae iam diluit Origenes (Ep. ad Afric. 7—9), qui asserit sapientiores Judaeorum Palaestinensium historiam Susannae cognovisse, sed a cognitione populi surripuisse, ob vituperium, ex flagitio seniorum in primores populi redundans. Similiter Hieronymus, qui (Ruf. 2, 33) se ipsum de his partibus, quasi de fabulis loquentem, corrigit: *Non, quod ipse sentirem, sed quod illi contra nos dicere solebant, explicavi.* Offendunt adversarios: *a)* Divitiae, aedes et spatiosi horti (13, 4) Judaeorum exsulum. — Ast primores Judaeorum ante urbem destructam abducti erant tanquam obsides, unde etiam explicatur, quod Daniel exsul summos honores (1, 4. 5 etc.) adipisci potuerit. *b)* Potestas Judaeorum, iudicandi secundum legem Mosaicam et damnandi ad mortem. — Resp. Judaei magnam coloniam constituebant, cui Babylonii, uti postea Romani gentibus captivis, licet libertate minuta non adimebant omnem potestatem vivendi secundum leges et consuetudines patrias. *c)* Quod Daniel iudicans παιδάριον νεώτερον (13, 45) vocatur. — Sed haec vox usurpata est respectu ad seniores; ceterum παιδάριον respondet Hebraico נַעַר, quo (Gn 43, 8) etiam viri, uti Absalom (2 Sm 18, 5) et Salomon (1 Rg 3, 7) appellantur. Cf. Wiederholt, Die Geschichte der Susanna, Th Q LI (1869) 383—399.

B. Azarias in sua oratione (3, 38) dicit: *Non est in tempore hoc princeps, et dux, et propheta, neque holocaustum etc.,* quod plane congruit Ps 73, 9; Thr 2, 9; si enim cum LXX et Theodotione hoc factum reponimus in tempus, quod destructionem urbis mox sequebatur, haec querela verissima est. Porro non est mirum, si pueri in cantico (v. 84) etiam *sacerdotes* provocant ad laudandum Dominum; sacerdotes enim etiam in exsilio proprium statum constituebant. *Templum sanctum gloriae tuae* (v. 53) est caelum. Porro e versu (deuterocanonico): *Angelus autem Domini descendit cum Azaria et sociis eius in fornacem,* explicatur v. 23. textus Hebraei, quo dicuntur tres pueri missi in fornacem; nam Nabuchodonosor dein inducitur dicens: *Ecce video quatuor viros solutos et ambulantes in medio ignis.* Secus intelligi nequit, cur Nabuchodonosor de quatuor, non de tribus loquatur. Cf. Wiederholt, Das Gebet des Azarias u. der Lobgesang der drei Jünglinge, Th Q LIII (1871) 373—408.

C. In historia Bel 13, 65 pertinet ad c. 14, uti clare patet e 14, 1. Quod Cyrus deos Babylonios coluisse refertur, dilucidatur ex Herodoto (1, 135), Strabone (11, 12, 9) et Xenophonte (Cyrop. 1, 6). Cultus serpentum in Babylonia non erat ignotus; nam Arrianus (Anab. 7, 26) refert de templo serpentis, qui oracula dedit. Cf. Fried. Delitzsch, Wo lag das Paradies? L. 1881, 147 s.; H. Zimmern, KAT^3 503—505; S. Landersdorfer, Der Drache von Babylon, B Z XI (1913) 1—4. Quod de Habacuc narratur, qui Danieli prandium attulit (14, 33), contra fidem historicam non pugnat. Ceterum iuxta inscriptionem in LXX noster Ambacum erat filius Josue e tribu Levi. Cf. Wiederholt, Bel u. der Drache, Th Q LIV (1872) 554—596. — A. Scholz (Com. Esth. 13) has partes deuterocan. eodem modo, quo librum Esther, nempe prophetice interpretatur.

8. Exinde concludimus non tantum librum protocanonicum[1]) Daniel, sed et additamenta deuterocanonica[2]) merito gaudere auctoritate canonica.

[1]) Judaei omnes statim ab initio librum Daniel susceperunt, et Scripturis divinis annumeraverunt. Verba Mathathiae (1 Mach 2, 60) librum Dn tamquam librum canonicum supponunt. Idem elucet e verbis Christi (Mt 24, 15). Hinc non mirum, quod liber Dn in omnibus indicibus librorum canonicorum invenitur.

[2]) Judaeos additamenta tanquam canonica suscepisse inde patet: *a)* Quia LXX, Theodotion ea transtulerunt et inter libros sacros posuerunt. *b)* Idem prisci patres et scriptores ecclesiae testantur et quidem *A.* quoad hymnum trium puerorum adducere sufficit Clementem R. (1 Cor 45), Justinum (Ap. 1, 46), nam in codicibus omnium ecclesiarum invenitur. *B.* Historiam Susannae velut partem canonicam agnoscunt: Irenaeus (Adv. haer. 4, 26), Clemens Alex. (Strom. 4, 19), Hippolytus (Expl. h. Sus.), Origenes (Ad Afr.), Athanasius (C. Arian. or. 1, 13; Ad Serap. 1, 6), Cyrillus Hier. (Cat. 16, 31), et Latini: Tertullianus (De cor. 4), Cyprianus (Ep. 40, 4), Hilarius (In Ps 52, 19), Hieronymus (Ad Inner. 1, 9) etc. *C.* Historiam Beli allegant eaque in dogmatibus demonstrandis utuntur: Irenaeus (Adv. haer. 4, 5), Clemens Alex. (Strom. 1, 21), Tertullianus (De idol. 18), Cyprianus (De or. Dom. 21), Origenes (Ad Afr. 2), Athanasius (C. Arian. 3, 30), Cyrillus Hier. (Cat. 14, 25) etc. *c)* Versiones antiquae omnes haec additamenta continent. *d)* In catacumbis Romanis inveniuntur imagines Susannae, Danielis inter leones et trium puerorum in fornace. Cf. F. Kraus, Roma Sotterranea, Fr. 1873, 255. 245. 316. *e)* Mos antiquus est ecclesiae, has partes in officio divino legendi, uti hymnum trium puerorum in Laudibus, historiam Susannae in lectione Missae sabbato post Dom. III. Quadrag., et historiam Bel et Danielis in lect. Missae fer. III. post Dom. Passionis. Accedit *f)* decretum concilii Tridentini statuens (sess. IV. de can. s. Script.), libros omnes cum omnibus suis partibus, prout in ecclesia catholica publice legi consueverunt et in versione Vulgata Latina habentur, pro sacris et canonicis esse recipiendos.

9. Textus libri Dn, imprimis Aramaicae partes, non bene conservatus est.[1])

[1]) Cf. Kaulen-Hoberg, Einl. II 261 s.

§ 77. Liber Judith

Hilgenfeld, Z w Th I (1858) 270 ss.; IV (1861) 335 ss.; Lipsius, Z w Th X (1867) 337 ss.; B. Neteler, Untersuchung der geschichtlichen u. kanon. Geltung d. Buches Judith, Mstr. 1886; D. Palmieri, De veritate historica l. Judith, Gülpen 1886; A. S. Weißmann, Das B. Jdt histor.-krit. beleuchtet, W. 1890; L. Raboisson, Judith. La véracité du livre de ce nom, Rome 1898; A. Jansen, Judiths Gebet, Th Gl II (1910) 441—449; G. Klein, Über das Buch Jdt, Lei. 1893; H. Winckler, Altorientalische Forschungen, L. 1899, II 2, 2, 266—276; F. Steinmetzer, Neue Untersuch. über die Geschichtlichkeit der J.-Erzählung, L. 1907; Biolek, Die Ansicht des christl. Altertums über den literarischen Charakter des Buches Jdt, Weidenauer Studien, W. 1911, IV 324 ss.

Commentarii: A. Scholz (Wü.[2] 1896), J. Knabenbauer (Jdt et Ruth, P. 1895). — O. Wolff (L. 1861), F. Fritzsche (Tob u. Jdt, L. 1853). O. Zöckler (M. 1891), A. E. Cowley (ap. Charles I 242—267).

1. Rex potens Assyriae[1]), victoria de rege Mediae reportata superbiens, mittit Holofernem ducem, ut gentes occidentales armis sibi subiciat. Postquam reges Syriae et Mesopotamiae sese dederunt, Judaei tremefacti, adhortante Eliachim pontifice, ad ieiunium et orationem confugiunt. Achior, dux Ammonitarum, qui Judaeos nonnisi in Deum peccantes expugnari posse, alias inexpugnabiles esse asseruerat, ab Holoferne ligatus Bethuliam mittitur, a Judaeis autem benigne excipitur. Dum Ozias incolis urbis undique cinctae iam desperantibus suadet, ut ad diem quintum adhuc exspectent (1—7), Judith, vidua nobilis et casta, principes timidos increpat et patrum exemplo in spem opis divinae erigit. Cinere et ieiunio praemisso, Judith ornata ad Holofernem tendit, eique victoriam pollicetur, qui, forma eius captus, per quatriduum eam orationi vacare ac noctu egredi permittit, tandem cum ea convivatur, ut eius amore se inebriet. Judith autem ebrii Holofernis caput amputat et Bethuliam defert, quare a suis celebratur et Achior ad Judaismum convertitur. Judaei irruunt in Assyrios, fugientes caedunt, castra spoliant. Judith autem a toto populo benedicitur, eaque praecinente omnes epinicium Deo canunt. Transacta vita longaeva Judith gloriose moritur (8—16). — Voluit auctor exemplo demonstrare Deum Israelitis etiam in gravissimis periculis nunquam defuturum, si diligenter legem observaverint aut sincera poenitentia se ad ipsum converterint[2]).

[1]) De tempore, quo haec historia contigerit, diversae sunt sententiae. Augustinus (Civ. D. 18, 26), Severus, Estius, Cornelius a Lap. et alii historiam Judith in tempus postexsilicum reponunt; obstat tamen, quod tempore postexsilico Judaei Persis parebant, et Ninive iam pridem erat deleta. Alii (Movers, Phönizier, Bonn u. B. 1849—56, II 424; Nickes, De libro Judithae, Vratisl. 1854, 46) in illud tempus, quod Sedecias rex Babylone degebat (Jer 51, 59), alii (Reusch, Wolff, B. Judith als geschichtl. Urkunde vert., L. 1861) in aevum Josiae (pupillaris) regis referunt, quia Jerusalem cum templo adhuc stare (4, 2. 10; 5, 23; 16, 22. 24), lex Mosaica adhuc observari (4, 16; 11, 11 s.; 16, 22) edicuntur; non tamen rex, sed pontifex civitatem regebat (4, 11; 15, 9). Verum rectius iam Bellarminus, Serarius, Calmetus, et postea Scholz, Haneberg, Delattre (Le livre de Judith, P. 1884), Palmieri (De veritate historica libri Judith, Galopiae 1886), Brunengo (Il Nabucodonosor di Giuditta, Roma 1888), Raboisson (op. cit.), Schoepfer (Geschichte d. A. T.[5] 584), Schlögl (Buchbergers Kirchl. Handl. II 233) tempus captivitatis Manassis regis opinati sunt. Nabuchodonosor, rex Assyriae, est Assurbanipal (647—626). Cf. Cornely, Intr. II 1, 403s. — Mader (Einleitung[2] 31) omnia nomina libri Judith sub alieno nomine (Pseudonym) scripta esse putat (cf. 1 Pet 5, 13). In Nabuchodonosor v. g. agnoscit Seleucum I. Nicatorem (312—281).

[2]) Finis hic primarius indicatur verbis Achior (5, 25); accedit alter didacticus, praeclarum castitatis et fortitudinis exemplum ante oculos ponere, uti demonstrant Hieronymus et Origenes.

2. Librum Judith revera esse historicum, comprobant accuratissima rerum et personarum descriptio, geographicae et chronologicae adnotationes, festum in memoriam liberationis Bethuliae institutum, quod Judaei adhuc celebrabant, cum liber conscriberetur (16, 31).

Judaei librum hunc, quamvis inter historicos computarent, tamen ex canone antiquo excluserunt. Hieronymus (Praef. in Judith) ait: *Apud Hebraeos liber Judith inter apocrypha quidem legebatur, cuius auctoritas ad roboranda illa, quae in contentiones veniunt, minus idonea iudicatur. Chaldaeo tamen sermone conscriptus inter historicos computabatur.* Historicam libri auctoritatem tuebantur patres: Clemens Rom. (1 Cor 55), Clemens Alex. (Strom. 4, 9), Origenes (In Judic. hom. 9, 1), Tertullianus (De monog. 17), Ambrosius (De off. 3, 13), Hieronymus (Ad Princ. 65, 1) et catholici interpretes fere omnes praeter Jahn, Movers, A. Scholz, qui historicae libri interpretationi adversantur. Scholz libro characterem propheticum seu eschatologicum tribuit, putat enim sub forma historica expeditionem hostis ultimi contra regnum Dei describi. Contra eum cf. Neteler, op. cit., et D. Palmieri, op. cit. Propter diversas difficultates historicas nonnulli recentiores catholici exegetae ut A. Schulz (Geschichte u. Erbauung im A. T., Braunsberg 1911. 8—12), Holzhey (Einl. 103) in libro Judith religiosam consolationem cum fundamento tantum historico vident. — Lutherus primus narrationem inter fictas fabulas amandavit, quem fere omnes recentiores protestantes v. g. et Strack (Einl. 169) sequuntur. Solus O. Wolff ex eis plenam fidem historicam libri defendit. Difficultates historicas in libro Judith observatas Steinmetzer (op. cit.) eo solvere vult, quod 4 stadia exarationis libri statuit, quae diversis saeculis (annis 600, 500, 350, 160) attribuit. Secundum ipsum tantum primaevae formae e saeculo 6. stricte historicus character vindicari potest. Sed quomodo huiusmodi theoria cum natura inspirationis conciliari possit, non liquet.

3. Fides historica rerum involvit simul axiopistiam libri, quae per obiectiones adversariorum non concutitur.

Ut praetereamus argumentum a silentio, quod reliqui libri sacri de his factis observant, mores et consuetudines Assyriorum, quae in libro Judith describuntur, uti titulus regius: *dominus universae terrae* (6, 4), statutum, ut rex solus dicatur deus a nationibus (3, 13), exactio tributi (1, 7 ss.) etc. inscriptionibus Assyriis confirmantur. Cf. Ménant, Annal. des rois d'Assyr., P. 1874, 91. 240 s. Γερουσία (4, 8; 15, 8 in LXX) non est synedrium, sed congregatio seniorum (col. 15, 9 Vulg.: *cum universis presbyteris*). Quoad difficultates geographicas dicendum multa nomina geographica in versionibus valde esse corrupta, ut probavit Wolff, Das Buch Jdt als geschichtliche Urkunde verteidigt u. erklärt, L. 1861. — Bethulia arx nondum certe detecta est. A nonnullis (v. g. Heidet) quaeritur in monte Šeikh Šibel versus occidentem a Dschenîn, ab aliis in Miṭilîje inter Sebastîje et Dschenîn. Alii (Grotius, Reuß, Strack [Einl. 169], Sellin [Einl. 148]) suspicantur Bethuliam (Βαιτουλία = Beth-El [= *domus Dei*] vel בְּתוּלָה cf. Jer 18, 13; 31, 4. 21; Am 5, 2 [= virginalis i. e. invicta sc. urbs]) esse nomen celans pro Jerusalem et supponunt nomen Jerusalem 4, 2. 6 ss.; 11, 13 ss. serius textui insertum esse. Character viduae huius piae, gerendique ratio Achioris, qui convictus est de fide in Jahven tanquam

Deum verum, nihil continent, quod auctoritatem libri everteret. Si Judith 8, 1 dicitur oriunda e tribu Ruben, contra 9, 2 e tribu Simeon, locus prior, testantibus versionibus Graeca et Syriaca, manifestum continet mendum.

4. Auctor huius libri ignotus est, probabiliter erat Judaeus Palaestinensis.[1]) Nec tempus, quo liber scriptus sit, accurate determinari potest. Alii[2]) putant librum scriptum esse ante exsilium Babylonicum vel initio eiusdem, alii[3]) eum in tempus Machabaeum reponunt. Scripsit opus sermone Aramaico (Chaldaico) vel Hebraeo[4]), sed textus originalis deperditus est, exstant autem duae versiones immediatae: versio LXX et Latina s. Hieronymi[5]).

[1]) A. Jansen (Der verschollene Verf. d. Buches Jdt, Th Gl IV [1912] 269—277) habet Jesum Siracidam auctorem libri.

[2]) Ita Cornely, l. c. II 1, 414; Kaulen-Hoberg, l. c. II 104.

[3]) E. König, Einl. 480; Strack, Einl. 169; Steuernagel, Einl. 785; Holzhey, Einl. 103; Sellin, Einl. 148.

[4]) Testatur hoc s. Hieronymus (Praef. Judith): *Chaldaeo sermone conscriptus.* Textus ergo originalis Chaldaicus (Aramaicus) tempore s. Hieronymi adhuc existebat, nunc autem periit, probabiliter, quia Judaei librum hunc serius e canone relegarunt. Movers, Scholz, Schlögl aliique archetypum Hebraicum defendunt, quia versio Graeca scateat Hebraismis.

[5]) Versionis Graecae (vitiosae) triplex est recensio: una in codicibus B, ℵ, A et editionibus impressis, secunda in cod. 58 (numerus secundum Holmes et Parsons), e qua Itala (ed. a Sabatier) et Syriaca (cod. Ambros.) fluxerunt; tertia secundae cognata in codd. 19 et 108 (recensio Luciani). — S. Hieronymus versionem suam Vulgatam ex textu Chaldaico, respectu tamen versionis Italae habito, exaravit, et quidem *magis sensum e sensu, quam verbum e verbo. Multorum codicum* (Praef.) *varietatem vitiosissimam amputavi; sola ea, quae intelligentia integra in verbis chaldaeis invenire potui, latinis expressi.* Textus Vulgatae ergo plerumque brevior est; frequens est in numeris et nominibus propriis diversitas. Uterque textus, longo ecclesiarum usu approbatus, dicitur authenticus; critice Graecus est praeferendus. Textus ergo originalis certe cognoscitur in illis tantum locis, in quibus utraque versio convenit. — Cf. Nickes, De Veteris Test. codicum Graecorum familiis. I, Mstr. 1853; Thielmann, Beiträge zur Textkritik der Vulgata, insbesondere des B. Jdt (Progr.), Speier 1883; J. Belsheim, Libri Tobias, Judith, Esther ex codice Monacensi, Nidrosiae 1893; S. Berger, Notice sur quelques textes latins inédits de l'Ancien Testament, P. 1893; E. Nestle, Marginalien u. Materialien, Tü. 1893, 43 ss.

5. Merito liber Judith ab ecclesia[1]) inter Scripturas canonicas recensetur; difficultates, e libro petitae, canonicam eius auctoritatem nullatenus evertere possunt[2]).

[1]) *a)* Judaeis ante Christum librum Judith notum fuisse et quidem tanquam librum divinum demonstrant R. Martini (Pugio fidei, L. 1687, 127), Lipsius (Z w Th X [1867] 345), et testatur receptio eiusdem in versionem LXX, unde in usum ecclesiae transiit. *b)* Etiam Novum Testamentum (Mt 13, 42. 50 col. Jdt 16, 21; Act 4, 24 col. Jdt 9, 17; 1 Cor 10, 9 col. Jdt 8, 24 s.) librum Judith respexisse videtur. *c)* Citatur a Clemente Rom. (Ep. ad Cor 55, 4), Clemente Alex. (Strom. 4, 19), Origene (Hom. 19 in Jer), Tertulliano (Monog. 17), Ambrosio (De off. 3, 13;

De vid. 7), Fulgentio (Ep. 2, 14). Hieronymus (Praef. in Jdt) asserit synodum Nicaenam hunc librum computasse in numero sanctarum Scripturarum. Cf. Kaulen-Hoberg, l. c. II 105 s.

[3]) Obiciunt: auctor Juditham tanquam exemplar virtutis et pietatis imitandum proponit, sed sanctam et castam dici non posse mulierem, quae in laqueos Holoferni tetendit, ut eum in sui amorem irretiret, quae mendaciis eum decepit et proditione jugulavit. — Ceterum Judith non expresse ab auctore, sed tantum a pontifice et populo (15, 9—12) ob castitatem et fortitudinem celebratur, quam laudem inspiratus auctor narrat. Judith utitur belli arte ad hostem populi sui decipiendum et occidendum et putavit in bello adversus hostem omnia esse licita. Ad recte diiudicandum characterem eius moralem addit auctor: *Cui etiam Dominus contulit splendorem, quoniam omnis ista compositio non ex libidine, sed ex virtute pendebat* (10, 4), et: *erat etiam virtuti castitas adiuncta* (16, 26). Cf. Thomam 2. 2. q. 110. a. 3 ad 3: *Judith laudatur, non quia mentita est Holopherni, sed propter affectum, quem habuit ad salutem populi, pro qua periculis se exposuit: quamvis etiam dici possit, quod verba eius veritatem habent secundum aliquem mysticum intellectum.* — Elogia 13, 23—25; 15, 10—11 ss. patres applicant ad immaculatam Virginem Mariam, cuius typum Judith gessit, quae contrito serpentis capite salutem et triumphum mundo attulit. Insuper ea etiam typus ecclesiae est, hostes occidendo et periturum Israel de periculo liberando (Hieronymus, Praef. in Soph). Cf. Zschokke, Bibl. Frauen 320—348.

§ 78. Libri Regum

B. Stade, Der Text des Berichtes über Salomos Bauten 1 Kg 5—7, Z A W III (1883) 129—177; J. Silberstein, Über den Ursprung der im Cod. Alex. u. Vatic. des 3. Königsbuches der alexandr. Übersetzung überlieferten Textgestalt, Z A W XIII (1893) 1—75; XIV (1894) 1—30; C. Holzhey, Das Buch der Könige, M. 1899; C. F. Burney, Notes on the Hebrew Text of the Books of Kings, O. 1903; A. Rahlfs, Septuagintastud. I. Zu den Königsb., Gö. 1904; III. Lucians Rezension der Königsb. Gö. 1911; B. Stade and F. Schwally, The Books of Kings. Critical edition of the Hebrew text printed in colours, L. 1904. — G. Löv, Das synchronistische System der Königsb., Z w Th XLIII (1900) 161 ss.; A. Bosse, Untersuchungen zum chronol. System d. A. T. (Progr.), Cöthen 1901; F. A. Herzog, Die Chronologie der beiden Königsbücher (A A I 5), Mstr. 1909; A. Ehrlich, Randgl. z. hebr. B. VII: Cant, Ruth, Thr, Eccle, Est, Dn, Esr, Neh, Rg, Chr, L. 1914; J. Hontheim, Die Chronologie des 3. u. 4. Buches der Könige, Z k Th XLII (1918) 463—482. 687—718.

Commentarii a) cath. B. Neteler (Mstr. 1899), N. Schlögl (Rg et Chr, W. 1911); *b)* acath. O. Thenius (L.[2] 1873), C. F. Keil (L.[2] 1876), A. Klostermann (Sm et Rg, Nördl. 1887), J. R. Lumby (C. 1897), I. Benzinger (Fr. 1899), R. Kittel (Gö. 1900), J. Robertson (Lo. 1902).

1. Libri duo Regum — olim unum volumen[1]) — continent historiam ab inauguratione Salomonis usque ad excidium urbis Jerosolymae (972—587) et quidem historiam Salomonis (3 Rg 1—11), historiam synchronisticam regum Juda usque ad excidium urbis (18—25), ergo 385 annos complectuntur. Auctor vel potius redactor sibi non proposuit, exhibere historiam politicam utriusque regni, sed rebus

* et Israël (3 Rg cp 12 - 4 Rg c. 17.) et regno Israël deleto historiam regum Juda usque ..... -

praecipuis selectis[2]) ostendere voluit, quomodo Deus, promissionum suarum memor, theocratiam ac religionem in populo suo conservare et promovere studuerit, ac tandem, impietate undique abundante, primo regnum Israel, dein Juda reicere debuerit; hinc scopus librorum prophetico-historicus est. Auctor reges iudicat ex eorum agendi ratione, sicut Deuteronomio respondebat.

[1]) Origenes apud Eusebium, Hist. ecc. VI 25: Βασιλειῶν τρίτη; τετάρτη, ἐν ἑνὶ Ὀδαμέλεχ Δαβίδ ὅπερ ἐστὶ βασιλεία Δαβίδ. Hieronymus (Prol. gal.): *Quartus Melachim i. e. Regum, qui III. et IV. Regum volumine continetur.* In Bibliis Hebraeis divisio in duos libros prima facta est in editione Bombergiana 1517; in Vulgata (iuxta analogiam LXX) s. Hieronymus divisionem introduxit; in Peschitta inter 1 et 2 Rg nullum spatium est.

[2]) Auctor vel potius redactor multa facta, v. g. bella, internam regnorum administrationem, breviter tantum tangit et lectorem ad fontes prolixiores (1 Rg 14, 19. 29; 15, 7. 23 etc.) relegat, illas autem res, quae religionem, legem et cultum concernunt, et activitatem prophetarum, accurate describit.

2. Auctor horum librorum — diversus[1]) ab auctore librorum Samuel — et aetas scriptionis sunt incerti, putant tamen plurimi eos durante exsilio Babylonico esse conscriptos[2]). Usus est auctor commentariis sacris et politicis, et quidem: diariis Salomonis (1 Rg 11, 41), annalibus regum Juda et Israel (1 Rg 14, 19. 29; 15, 7. 23. 31; 16, 5. 14; 2 Rg 1, 18 etc.) et adnotationibus prophetarum (1 Rg 17).

[1]) Auctorem libr. Regum diversum ab auctore libr. Samuel probant: *a)* Quod libri Samuel historiam specialem eamque fusius tractant, libri Regum vero res summatim magis referunt. *b)* Hi saepius allegant fontes (1 Rg 11, 41; 14, 19. 29; 15, 7. 23. 31; 16, 5. 14; 2 Rg 1, 18; 8, 23 etc.) et adnotationes chronologicas, illi autem fontes non adducunt, et in computu numeris utuntur rotundis (1 Sm 4, 18; 17, 16; 2 Sm 2, 10). *c)* In libris Regum nominibus propriis saepe epitheta adiuncta sunt et lex Mosaica respicitur (1 Rg 2, 3; 8, 58; 9, 4. 6; 11, 2. 38; 2 Rg 10, 31; 14, 6 etc.). *d)* In libris Samuel genus scribendi aequaliter fluens et diffusum, formae poeticae nec non locutiones, cum libro Judicum communes, obviae sunt, ratio vero scribendi in libris Regum succinctior et in phrasibus quibusdam constantior est; accedunt Aramaismi nec non vestigia aetatis recentioris. *e)* Diversus scopus.

[2]) Ultimum factum (2 Rg 25, 27), quod narratur, est liberatio Joachin regis e carcere, facta anno 37. abductionis in exsilium (562—561). Talmud, Isidorus, Haneberg, Vigouroux, Clair, Scholz, Cornely, Kaulen-Hoberg, Schlögl etc. — permoti maxime consensu inter librum nostrum et librum Jeremiae, hunc prophetam statuunt auctorem libr. Regum. Pro Esdra auctore stant Huetius (Dem. ev. IV 261) et Calmetus (Prol.). Holzhey (Einl. 731) librum Rg 540—500 scriptum esse putat.

3. Libri Regum non sunt compilatio plurium fragmentorum, a variis auctoribus successive adornata, sed ab unico auctore, secundum certum scopum, prodierunt; eorum unitas evincitur unitate materiae, bene limitatae, eadem ubique narrandi ratione[1]), atque eadem dictione[2])

(si excipias singulas phrases. e fontibus adoptatas). quae minime redolet aetatem recentiorem; non occurrunt repugnantiae[3]), quae contra unitatem librorum militarent.

[1]) Auctor semper initium, characterem et finem cuiusvis regis nec non mortem ac sepulturam iisdem fere verbis describit, v. g. 1 Rg 11, 43; 14, 20. 31; 15, 8; 2 Rg 12, 3; 14, 3 s.; 15, 3 s. etc.

[2]) Usus frequens particulae אֲ 1 Rg 3, 16; 2 Rg 12, 18 etc. formae speciales ut אַתִּי pro אֵתָּ 1 Rg 14, 2; 2 Rg 4, 16. 23; 8, 1 ac voces uti נִיר 1 Rg 11, 36; 15 4; 2 Rg 18, 19 pro נֵר 2 Sm 21, 17.

[3]) 1 Rg 9, 22 non obstat 11, 28, si respicitur 9, 21, nec vaticinium 1 Rg 21, 18 s. eidem (ad sensum tantum) citato 2 Rg 9, 26. De aliis obiectionibus cf. Cornely, l. c. II 1, 290.

4. Character historicus horum librorum evincitur accurata fontium citatione, multis insertis notis chronologicis[1]) et geographicis, relatione libr. Rg ad libr. Par. qui ex iisdem fontibus sunt compositi, obiectiva sine partium studio narratione rerum, bene et male gestarum, et aliis documentis, speciatim recenter detectis[2]). In Novo Testamento (Lc 4, 24—27 et Rom 11. 2—4) hi libri tanquam Scriptura sacra allegantur. Miracula et vaticinia prophetarum, ibi relata, theocratiae et muneri prophetico quam maxime conveniunt. Idcirco omnes Judaei et Christiani eos semper inter libros canonicos numerabant.

[1]) Occurrunt in chronologia librorum Regum, praeprimis in synchronistico ordine regum Juda et Israel, multi numeri pugnantes, qui per librarios textui illati sunt. Quoad chronologiam nec inscriptiones Assyriacae omnia dubia removere valent. Chronologiam libr. Regum adhibitis synchronismis Aegyptiis, Assyriacis etc. restituere conati sunt Oppert, Clair, Hummelauer, Neteler (Th Q LVI [1874] 389—446), B. Schäfer (Die bibl. Chronologie, Mstr. 1879), Himpel (Kirchenlex. III 327 s.), E. Alker (Die Chronologie der Bücher der Könige u. Paralipomenon, Leobschütz 1889), B. Trutz (Chronologie der judäisch-israel. Königszeit, Katholik LXXXVI [1906 I] 28—48. 125—144. 214—222), Šanda (l. c. II 399—429). Per omnia tamen haec menda accidentalia auctoritas et integritas librorum Rg non labefactantur.

[2]) Multa horum facta etiam in Psalmis celebrantur, qui valde obscuri essent, nisi ex hac narratione lucem haberent (Ps 3 col. 2 Sm 15, 14 etc.). Conveniunt, quae Isaias, Jeremias, Osee, Amos, Michaeas et Sophonias vaticinantes de his temporibus referunt. Eiusdem historiae compendium quoddam facit Ecclesiasticus (c. 47—49), laudibus extollendo praeclara Samuelis, Davidis aliorumque regum gesta. — Factis his illustrandis multum contulerunt monumenta antiqua. Sic inscriptio templi, a rege Aegyptio Scheschonk I. (Sesac 1 Rg 11, 40; 14, 25) in Karnak aedificati, idem refert de eius expeditione bellica contra Palaestinam, quod 1 Rg 14, 25 habetur (Z D M G XV [1861] 233): columna Mesae, regis Moab, facta huius clare dilucidat. Maximam vero utilitatem hac in re praestant inscriptiones cuneiformes, de quibus consule Ménant, Annales des rois d'Assyrie, P. 1874; E. Schrader, Keilinschriften u. Geschichtsforschung, Gi. 1878; K A T[3]; P. Dhorme, Les pays bibliques et l'Assyrie, R B N. S. VII (1910) 54—75. 179—199. 368—390. 503—520; VIII (1911) 198—218. 342—365; A. Jeremias, Das A. T. im Lichte des alten Orients[3] L. 1916.

Articulus secundus

A reditu de exsilio usque ad Christum Jesum

§ 79. Reditus Judaeorum de exsilio

A. Rosenzweig, Das Jahrhundert nach dem babyl. Exil, B. 1885; A. van Hoonacker, Néhémie et Esdras, Le Muséon, Louvain IX (1890) 151—184. 317 bis 351. 389—401; Zorobabel et le second temple, Gent et L. 1892; Néhémie en l'an 20 d'Artaxerxes I, Esdras en l'an 7 d'Artaxerxes II, Gent et L. 1892; Nouvelles études sur la restauration juive après l'exil de Babylon, P. et Louv. 1896; Notes sur l'histoire de la restauration juive après l'exil de Babylon, R B X (1901) 5—26. 175 bis 199; Hunter, After the exil, Lo. 1890; G. Rawlinson, Ezra and Nehemiah, Lo. 1891; Lagrange, Néhémie et Esdras, R B III (1894) 560 ss.; W. H. Kosters-A. Basedow, Die Wiederherstellung Israels in der pers. Periode, Heid. 1895; J. Wellhausen, Die Rückkehr der Juden aus dem babyl. Exil, N G W 1895, 166 bis 186; E. Meyer, Die Entstehung des Judentums, Hl. 1896; E. Sellin, Serubbabel, L. 1898; Studien zur Entstehungsgeschichte der jüd. Gemeinde nach dem babyl. Exil, L. 1901; J. Nikel, Die Wiederherstellung des jüd. Gemeinwesens nach dem babyl. Exil (B St V 2—3), Fr. 1900; M. Tostivint, Ezras et Néhémie, Rome 1901; S. Gelbhaus, Nehemia u. seine sozialpolitischen Bestrebungen, W. 1902; Ezra u. seine reformatorischen Bestrebungen, W. 1903; Der alte Orient u. das Auftreten u. Wirken Serubabels, W. 1909; P. Rießler, Über Nehemias u. Esdras, B Z I (1903) 232—245; II (1904) 15—27. 145—153; E. Lindl, Cyrus, M. 1903; S. Jampel, Die Wiederherstellung Israels unter den Achämeniden, Br. 1904; T. K. Cheyne-H. Stocks, Das religiöse Leben der Juden nach dem Exil[2], Gi. 1905; J. Engel, Die Juden in Babylonien unter den persischen Königen während des zweiten Tempels bis nach dem barkochbäischen Kriege (Diss.), B. 1907; G. Klameth, Ezras Leben u. Wirken, W. 1908; J. Prášek, Kyros der Große (A O XIII 3), L. 1912; Kambyses (A O XIV 2), L. 1913; S. Mowinckel, Ezra den Skriftlaerde, Kristiania 1916; Statholderen Nehemia, ib. 1916.

1. Cyrus[1]), rex Persiae, regno Babyloniae potitus, primo novi huius principatus (538 a. Ch.), Judaeis publico decreto facultatem concessit, in patriam redeundi et templum reaedificandi. Iam 538—537 Judaei duce Sassabasar (Scheschbaṣṣar) in patriam redierunt. Postea 42.360 exsules, potissimum e tribubus Juda et Beniamin oriundi (cf. Esr 1, 5; 10, 9), hac licentia usi surrexerunt, atque ducibus Zorobabel, nepote Jechoniae principe, et Josue pontifice, in Palaestinam remigrarunt. Reversi non per totam terram prioris tribus vel regni Juda se diffuderunt, sed in et prope Jerosolymam domicilium constituerunt. Nonnulli (v. g. A. v. Hoonacker) utique Sassabasar et Zorobabel habent unam eandemque personam, ita ut etiam de una tantum expeditione ageretur. Alii (Nikel, Smend, E. Meyer) eum rectius a Zorobabele distinguunt. Nonnulli[2]) Sassabasar habent = Senneser (Senaṣṣar), filium Jechoniae et patruum Zorobabel (1 Par 3, 18).

Non omnes redierunt, sed multi, ob possessiones et divitias in Babylonia comparatas, remanebant, mandato tamen regis iussi sunt, redeuntes adiuvare[3]).

[1]) Anno primo regni Cyri (538) septuaginta anni exsilii iam praeterlapsi erant (Esr 1, 1; 2 Par 36, 21 s.). Cyrum (Coresch) liberatorem populi Israel divinitus suscitatum annuntiant prophetae (Is 41, 25; 44, 28; 45, 1 col. Joseph., Ant. XI 1, 2). Rex simul vasa templi, quae Nabuchodonosor abstulerat, Sassabasar (Zorobabeli), principi Juda, restituit. Domus David post exsilium non amplius quidem thronum occupavit, principatum tamen et dignitatem quandam semper retinuit. Nec omnes sacerdotes redierunt, sed tantum quatuor ordines Idaia, Emmer, Phashur et Arem (4289 col. Neh 7, 39 ss.). Quia maxima pars reversorum de tribu Juda erat, Israelitae abhinc vocabantur Judaei.

[2]) E. g. C. F. Lehmann-Haupt, Israel. Seine Entwicklung im Rahmen der Weltgeschichte, Tü. 1911, 166.

[3]) Babylonia, altera patria Judaeorum exsulum, nova culturae ac scientiis serioris Judaismi incunabula paraverat; hinc varia literaturae genera, Haggada, traditiones (παραδόσεις τῶν πρεσβυτέρων Mt 15, 2, quae seriori tempore legi Mosaicae aequiparabantur, immo et pluris aestimabantur), poësis religiosa, gnomica et Midraschim i. e. commentarii ad libros sacros, originem trahunt. Cf. Fürst, Kultur- u. Literaturgesch. d. Jud. in Asien, L. 1849. Unde magistri (inde ab Hillele Rab, Rabbi et Rabbon dicti) in Palaestinam venerunt, scientias docentes, v. g. R. Hillel (32 a. Ch.), R. Nathan, R. Chijja et alii. In Babylonia erectae sunt academiae (Beth Ulfana, Beth Midrasch, Jeschiba i. e. consessus discipulorum), quae eo magis florebant, quo liberiores erant ab infaustis illis temporum iniuriis, quae evolutionem academiarum Palaestinensium (Jamniae, Caesareae, Lyddae, Tiberiade, Sepphori) retardabant ac praematurum interitum efficiebant. Inter celeberrimas Babyloniae academias fuit Nehardensis (Naarda, Nearda), cuius originem Judaei a tempore Jechoniae regis, alii ab aevo Esdrae repetunt. Excelluit ibi R. Rab, qui e Palaestina huc venerat 188 p. Ch., fundamenta Talmudis Babylonici iecit et 219 academiam in urbe Sora fundavit. Successorem rectorem habuit R. Samuel, astronomum doctissimum. Academia Nehardensis, multum celebrata usque 258 p. Ch., refloruit annis 300—420. Aemula huius exstitit academia in urbe Pum-Baditha, fundata a. R. Jehuda ben Jecheskel 250 p. Ch., quae una cum Sorensi usque ad 498 p. Ch., quo Talmud absolutus est, florens stabat.

2. Reducti[1]) occuparunt urbes suas desertas et destructas, ut eas restaurarent; mense septimo 537, altari in ruderibus templi erecto et festo tabernaculorum celebrato, ad templum aedificandum (in testimonium foederis renovati) advolarunt, cuius fundamenta, Levitis fabricam urgentibus, iacta sunt anno secundo, aliis gaudentibus, aliis, qui templum prius viderant, lacrimantibus (Esr 3). Samaritani, ob religionis diversitatem a societate operis, quam petierant, repulsi, structuram templi impedire conabantur, et quidem sub Cyro (fautore Judaeorum) fraudibus, Cambyse et Pseudo-Smerde regibus vi aperta usi, donec Israelitae a Dario Hystaspis (anno secundo regni i. e. 520 a. Ch.) templi aedificandi copiam plenissimam obtinerent, ad cuius structuram, pro-

phetis Aggaeo et Zacharia cohortantibus, 520 templum aedificare denuo coeperunt. Tandem anno 516 a. Ch. templum finitum ac solemniter dedicatum est, quod festum solemnia paschalia exceperunt (Esr 4—6).

[1]) Genealogias reducum secundum singulas tribus non plane esse obliteratas testantur Esr 2, 62; Neh 7, 64; Mt 1, 1 ss.

3. Anno septimo Artaxerxis (I. Longimani?)[1]) i. e. 458 a. Ch. Esdras (עֶזְרָא = *auxilium* sc. est Deus), sacerdos (et quidem e familia pontificis Saraiae et Helciae, sub quo liber legis inventus est cf. Esr 7, 1; 2 Rg 25, 18—21) et scriba doctus, cum auctoritate regis in Judaeam venit, qui omnibus Judaeis, adhuc in regno Persico dispersis, facultatem dederat, una cum bonis suis in patriam redeundi ibique secundum leges Mosaicas vivendi, supperadditis muneribus ac vasis aureis, quae Babylonii nondum restituerant (Esr 7). Esdras cum circa 1400 personis[2]) Ierosolymam venit et alacri animo mores corruptos populi emendare studuit, imprimis connubia Judaeorum cum alienigenis solvit, cuius mandatis et populus obsequebatur (8—10), ast non cum diuturno successu. In opere instaurationis religiosae eum postea adiuvit Nehemias (נְחֶמְיָה = *consolatus est Jahve*), unus e pincernis regiis, qui anno 20. regiminis Artaxerxis[3]) (Longimani?) 445 a. Ch., tristem statum populi in Palaestina edoctus ac gravi dolore affectus, ferventi oratione ad Deum effusa, a rege facultatem obtinuerat Palaestinam petendi et aedificandi muros Jerusalem. Regiis literis munitus, Ierosolymam venit et muros restituere coepit (Neh 1—3). Restaurationem urbis et populi Sanaballat, praeses Persarum in Samaria, ac Samaritani ipsi aegre ferentes, quod ab isto opere excluderentur, impedire conabantur, sed frustra; nam alii aedificabant, aliis dimicantibus (*una manu sua faciebat opus, et altera tenebat gladium* Neh 4, 17); dein Nehemias occasione famis iniquum faenus removit et populo levamen tributi fecit (c. 5). Omnibus hostium moliminibus superatis restauratio urbis, murorum, portarum ac turrium 52 diebus est finita (c. 6—7)[4]). Civitate restituta Nehemias etiam moribus e lege divina componendis operam navabat. Cum enim Esdras sacerdos legis peritus cuncto populo, ad festum tabernaculorum Ierosolymae congregato, per 8 dies legem praelegisset et explicasset (c. 8), omnes, de peccatis suis poenitentes, uxores alienigenas dimiserunt[5]), ieiunio instituto, in quo ardentissima illa oratio poenitentialis (9, 6—37) est recitata, quam subsecuta est publica fidelitatis sponsio et renovatio foederis, in scriptum redacta et subscriptione procerum munita (c. 9—10). Nehemias dignus profecto erat, qui pater patriae et alter conditor Ierosolymae nominaretur. Teste Flavio Josepho Nehemias bonae indolis et vir iustus erat[6]).

[1]) Iuxta plerosque Artaxerxes I. Longimanus (465—424) intellegendus est. Nonnulli recentiores vero v. g. Hoonacker putant Nehemiam quidem sub Artaxerxe I. 445 Icrosolymam venisse, ast adventum Esdrae reponunt in annum septimum Artaxerxis II. Mnemonis (405—358) i. e. a. 398. Nonnulli et Esdram et Nehemiam in tempus Artaxerxis II. relegerunt. Attamen adventus Nehemiae ante Esdram improbabilis est. Tempore enim Nehemiae Judaei ipsi rebus pro cultu necessariis provident (Neh 10, 32 ss.); sed cum Esdras iter instituit, colonia Judaeorum tam pauper erat, ut regia liberalitate debuerit provideri (Esr 7, 20) Eccli 49, 15 Nehemias propterea celebratur, quod muros eversos erexerit (cf. Knabenbauer apud Hagen, Lex. bibl. II 216 s.).

[2]) Si sacerdotes et posteros Davidis omittimus, Esr 8, 3—14 duodecim familiae cum suis capitibus adducuntur, quae cum Esdra reversae sunt (cf. etiam 8, 24. 35). Reversi ergo totum populum repraesentaturi sunt. Nova societas ceterum parva erat (cf. Esr 10, 7 ss.).

[3]) P. Rießler (Buchbergers K H L II 1095) putat Artaxerxem esse intellegendum Cambysem, successorem Cyri, et Nehemiam ipsum esse = Zorobabelem (Zeru Babili i. e. semen, soboles Babelis).

[4]) Cf. C. Schick, Nehemias Mauerbau in Jerusalem, Z D P V XIV (1891) 41—62.

[5]) Verisimiliter Judaei reversi propter penuriam vel potius ob parvum numerum mulierum Israelitarum, nam in omnibus emigrantibus vel colonis numerus virorum maior esse solet, alienigenas uxores duxerant Esdras vero ista matrimonia mixta dissolvit, timens, ne Judaei denuo per mulieres gentiles ad idololatriam seducerentur.

[6]) Nehemias secundum Eusebium-Hieronymum erat e tribu Juda et quidem verisimiliter e familia Davidica. Vectigalibus sibi debitis renuntiavit (Neh 5, 14) et apud populum magna auctoritate fruebatur (5, 12). Nehemias tanquam pincerna eunuchus fuisse videtur (cf. Neh 2, 6), nam saltem tempore Ktesiae pincernae fere semper eunuchi erant, quod etiam titulus הַתִּרְשָׁתָא (Vulg. *Athersatha)* indicare videtur. Tiršata = taršata = tarašta = part. pf. in lingua Persica de taraš = *secare*, ergo הַתַּרְשְׁתָא = *castratus*, eunuchus (cf. J. Theis, Geschichtliche u. literarkritische Fragen in Esra 1—6 [A A II 5], Mstr. 1910, 64—67).

Nehemias quaerens ignem sacrum, initio exsilii absconditum, invenit, ut Judaei Ierosolymae Judaeis Aegypti scribunt, »aquam crassam«, qua aspergi iussit sacrificia, quo facto sol refulgens ignem magnum accendit, qui sacrificium consumpsit. Rex Persarum, de hac re certior factus, locum (Nephthar i. e. purificatio) circumsepsit (2 Mach 1, 18—36). Secundum 2 Mach 2, 13 Nehemias construxit etiam bibliothecam et congregavit libros. Opere finito Nehemias ritibus sacris moenia urbemque solemniter dedicavit (Neh 12).

4. Nehemias, cum annos 12 in urbe sancta moratus erat, in Persiam ad regem rediit, attamen non ita multo post, cum mores civium se absente iterum prolapsos intelligeret, Palaestinam repetiit, sacerdotem Eliasib, qui ordinem disturbaverat, castigavit (13, 7), vita ac connubia cum mulieribus exteris severe interdixit, Levitis reditus restituit et, a propheta Malachia adiutus, efficere conatus est, ut e lege omnia rite instituerentur, sed, ut videtur, non felici successu. Nepotem Eliasibi pontificis de filiis Joiadae, Manassen, qui cum populi totius

scandalo filiam Sanaballat Horonitis duxerat, in exsilium abegit (13. 28); Sanaballat dein templum in monte Garizim aedificavit.

Esdras narrante Josepho (Ant. XI 5, 5) Ierosolymae mortuus et sepultus est, iuxta alios in itinere ad Persarum regem, 120 annos natus, obiit; sepulcrum eius prope Tigridem ostenditur. Item de morte Nehemiae nihil certi habetur; ipse de collectione librorum sacrorum meritus fuit (2 Mach 12, 13). — Nihil quidem impedit, quominus (cum Origene, Eusebio, Bonfrerio, Sanctio, Calmeto aliisque) credamus Esdram Scripturam sacram, collatis variis codicibus, a mendis, quae irrepserant, purgasse et castigasse, atque libros sacros collegisse. Secundum relationem Judaeorum (Sanh. 21, 2), quam sequitur Hieronymus (Prol. gal.), loco literarum Hebraicarum, quas Judaei hucusque cum Samaritanis communes habuerant, Esdras characteres novos (scripturam quadratam seu Assyriacam) invexit, partim ad velocius scribendum, partim quia Judaei in Babylonia eisdem assueverant, quae opinio vix probabilis est, quia LXX ex exemplari literis Samaritanis scripto exarata est. Utebantur enim Judaei inde a reditu utraque scriptura, uti videre licet e nummis Machabaeorum cum literis Samaritanis cusis. Verisimiliter vero libri V. T. iam tempore Christi (Mt 5, 18) scriptura quadrata descripti erant (cf. Dillmann, R E^3 II 384; Fell, Einleitung 98). Hac transcriptione nonnulli loci, minime in rebus dogmaticis, quasdam mutationes subierunt.

§ 80. Palaestina post exsilium

L. Quandt, Geographische Beiträge. I. Judäa u. die Nachbarschaft ein Jahrhundert vor u. nach der Geburt Christi, Gü. 1874; Rohden, De Palaestina et Arabia provinciis Romanis quaestiones selectae (Diss.), B. 1885; G. Hölscher, Palästina in der persischen u. hellenistischen Zeit, B. 1903; S. Klein, Beitrag zur Geographie u. Geschichte Galiläas, L. 1909; L. Haefeli, Samaria u. Peräa bei Flavius Josephus (B St XVIII 5), Fr. 1913; Geschichte der Landschaft Samaria (A A VIII 1—2), Mstr. sub prelo.

1. Stante templo Zorobabelico terra Israelitarum cis Jordanem distingui coepit in provincias: Judaeam, Samariam et Galilaeam[1]), trans Jordanem provincia Peraea audiebat.

A. Judaea (Ἰουδαία Mt 2, 1; Lc 1, 65), quae tribus Juda, Beniamin, Simeon, Dan, et nonnullas partes Ephraim complectebatur, teste Flavio Josepho (B. J. III 3, 5) usque ad Ptolomaidem extensa, in septentrione limitabatur Samaria, ab oriente Jordane, a meridie Hebron, in occidente Joppe ac mari. Tempore Josephi divisa erat in 11 districtus (κληρουχίας); Plinius vero 10 tantum toparchias commemorat. Tempore Christi ad provinciam hanc pertinebant civitates transiordanenses: Gamalitica (= Gaulanitis, ab urbe capitali Gamala), Batanaea et Trachonitis.

[1]) Tres illae provinciae iam adducuntur 1 Mach 10, 30 et saepius in N. T., immo tripartitionis huius semina iam in divisione urbium refugii (Jos 20, 7) conspiciuntur.

B. Samaria (Σαμάρεια Jdt 1, 9; Σαμαρεῖτις 1 Mach 10, 30; in N. T. Σαμαρία Lc 17, 11), media ac minima provinciarum cisiordanensium, nomen habet ab urbe principali Samaria (Schomeron), quam Amri rex aedificaverat (1 Rg 16, 24). Incipit autem a vico Ginaea, in campo magno, et protenditur usque ad toparchiam, quae vocatur Acrabatene, montosa quidem, sed fertilis (B. J. III 3, 4); complectebatur tribus Ephraim, Manasse cisiord. et partem tribus Issachar. Cum incolae, ab aedificatione templi Ierosolymitani exclusi, templum proprium in monte Garizim aedificassent, a Judaeis communitate sunt privati indeque mutuum odium internecivum evasit[1]). Multi tamen e Samaritanis Christo nomen dederunt (Joa 4, 39; Act 8, 5; 9, 31). Urbes principales erant Bethsan, Bethulia, Caesarea Pal., Galgal, Mageddo, Samaria, Sichem, Thamnathsara, Thersa.

[1]) Testatur odium hoc Ecclesiasticus (50, 27 s.): *Duas gentes odit anima mea, tertia autem non est gens, quam oderim: qui sedent in monte Seir, et Philisthiim, et stultus populus, qui habitat in Sichimis* col. Lc 9, 52 s. Ideo Samaritanus appellatur a Christo ἀλλογενής (Lc 17, 18), et apostoli mirantur, quod Jesus loqueretur cum muliere Samaritana (Joa 4, 27), et ipsa, quod Christus Judaeus ab ea bibere poposcerit (4 9 col. 8, 48). Sanhed. 104, 1: *Si quis Cuthaeum (Samaritanum) in domum suam recipit eique ministrat, ille causa est, ut filii ipsius in exsilium abire cogantur.* Tanch. 43, 1: *Ne comedat quispiam ex Israel buccellam Samaritani: nam quicunque comedit buccellam Samaritanam, est ac si comedat carnem porcinam.*

C. Provincia septentrionalis Galilaea[1]) (Γαλιλαία 1 Mach 5, 14; 11, 63; Mt 2, 22) complectebatur partem tribus Issachar, tribus Zabulon, Aser et Nephthali, ac limitabatur a septentrione monte Libano et Syria, ab oriente Jordane, lacubus Merom et Genesareth, a meridie Samaria, et ab occidente mari mediterraneo. A Flavio Josepho (B. J. III 3, 1) in superiorem et inferiorem distinguebatur (cf. Tob 1, 1; Jdt 1, 8 [Graece]), illa, montosa, comprehendebat montes Nephthali (Dschebel Safed), maximam partem a Phoenicibus, Syris, Graecis (Galilaea gentium) inhabitatos, haec autem regionem Tiberiadis et stagni Genesareth (tribum Zabulon) amplectebatur. Galilaea fertilissima erat provinciarum. Urbes principales: Acco (Ptolemais), Bethsaida, Dan, Endor, Hasor, Capharnaum, Cedes, Nazareth, Sepphoris, Sidon, Tiberias, Sarepta.

[1]) Antiquissimo iam tempore fit mentio districtus septentrionalis הַגָּלִיל cum urbe Cedes (Jos 20, 7; 1 Par 6, 76), ubi Salomon Hiramo regi 20 oppida donavit, quae hic, non contentus, Chabul (כָּבוּל = *sicut nihil*) nominavit (1 Rg 9, 11—13). Vocatur vero provincia haec districtus gentium (גְּלִיל הַגּוֹיִם Is 9, 1; Γαλιλαία τῶν ἐθνῶν Mt 4, 15), quia post occupationem terrae multi Chananaei illuc secesserant (Jdc 1, 30—33) et deinceps Judaei mixti cum Phoenicibus aliisque gentibus, imprimis cum colonis Assyriis a Tiglat Pileser III. missis ibi habitabant; Simon Maccabaeus

Judaeos Galilaeae in Judaeam duxit (1 Mach 5, 14—23). Habitatores Galilaeae ideo ab incolis Judaeae contemnebantur (Joa 1, 46; 7, 52; Act 2, 7 s.). Galilaei praeterea dialecto propria utebantur (Mt 26, 73; Mc 14, 70). Tempore Jesu Galilaea centrum studii legis et sedes synedrii erat.

2. Peraea (Περαία = τὸ πέραν τοῦ Ἰορδάνου Mt 4, 25), *asperis dispersa montibus et a ceteris Judaeis Jordane amne discreta* (Plinius, Nat. hist. V 15). sensu latiore complectebatur omnem ditionem trans Jordanem, a fontibus eiusdem usque ad Arnonem torrentem (= עִבְרֵ הַיַּרְדֵּן Gn 50, 10 s.), qui tractus olim regiones Basan et Galaad (Gilead) comprehendebat; sensu strictiore (B. J. III 3, 3) regionem, limitatam Arnone usque ad Pellam et versus orientem districtu Gerasae, Rabboth Ammon et Arabia. Post exsilium regio transiordanensis simpliciter Γαλαάδ (1 Mach 5, 9. 17. 20. 25) vocabatur. Tempore Christi Basan antiquum sequentes districtus constituebant: *a)* Ituraea (Dschedûr), a Jethur, Ismaelis filio (Gn 25, 15), appellata, ad orientalem montis Hermon plagam, *b)* Trachonitis (Ledscha), ad austrum Damasci, *c)* Gaulanitis (Gaulonitis = Dscholan), ab oriente lacus Genesareth ad fontes Jordanis sese extendens, *d)* Auranitis (Auran Ez 47, 16. 18 nunc Ḥauran), ad orientem regionis Gaulanitidis et meridiem Trachonitidis. et *e)* Batanaea (Dschebel Ḥauran), ad austrum Trachonitidis et Auranitidis. Peraea (B. J. III 3, 3) pleraque aspera est et deserta agrestiorque. quam ut alat fructus mansuetiores, ceterum autem regio fertilis, camposque habet variis arboribus consitos. Ibi sitae erant (excepta Scythopoli) decem urbes = Decapolis (Mt 4, 25; Mc 5, 20). Tempore Christi incolae harum provinciarum, saltem cultiores, linguam Graecam callebant.

Herode M. mortuo regnum dividebatur in unam ethnarchiam et duas tetrarchias, ita ut Archelaus ethnarcha Judaeam, Samariam et Idumaeam, Philippus tetrarcha Trachonitiden, Herodes Antipas tetrarcha Galilaeam et Peraeam acciperet (Ant. XVII 8, 1; 11, 4; B. J. II 6, 3). Archelai, post 10 regiminis annos in exsilium missi, ethnarchia (Judaea et Samaria) per procuratores Romanos. Caesareae residentes, administrabatur. Eversa republica Judaica Palaestina Syriae cessit et a praefectis Romanis regebatur. Ineunte saeculo V. p. Ch. in tres provincias divisa est: in Palaestinam primam, quae maximam partem (septentrionalem) Judaeae, simul inclusa ora Philistaea, Samariam, et partem Petraeae septentrionalem complectebatur, cum Jerusalem metropoli; in Palaestinam secundam i. e. Galilaeam cum metropoli Caesarea, et Palaestinam tertiam i. e. partem Judaeae inferiorem ac Peraeae australem nec non partem Arabiae Petraeae cum urbe principali Petra. Cf. R. E. Brünnow u. A. v. Domaszewski, Die Provinz Arabia, Str. 1904.

§ 81. Jerusalem post exsilium

F. Spieß, Das Jerusalem des Josephus, B. 1881; H. Guthe, Ausgrabungen bei Jerusalem, L. 1883; W. V. Sattler, Geschichte der Stadt Jerusalem u. ihrer

merkwürdigsten Gebäude nach den Berichten des jüd. Geschichtschreibers Flavius Josephus. M. 1884; V. Guérin, Jérusalem, son histoire, sa description, ses établissements religieux, P. 1889; A. Schulz, Zur Sion-Frage, Th Q LXXXII (1900) 356—389; C. Schick, Die Baugeschichte der Stadt Jerus., Z D P V XVI (1893) 237—246; XVII (1894) 1—24. 75—88. 165—179. 251—276; P. Rießler, Die Tore u. Mauern Jerusalems unter Nehemias, B Z IV (1906) 347—356; L. Fonck apud M. Hagen, Lex. bibl. II 664—713; Merill, Ancient Jerusalem, Lo. 1908; porro cf. p. 190.

1. Jerusalem nova in ruderibus priscae super duos colles principales reaedificata est, prout eam accuratius describit Josephus (Bell. Jud. V 4, 1 s.). In colle occidentali, quem traditio antiqua montem Sion habet, et quidem in parte eius orientali et australi exstructa est urbs superior, quae in septentrione dividebatur ab urbe inferiore (Acra), et in oriente a colle Moria per vallem Tyropoeon, quae, a piscina Hisciae incipiens, dein austrum versus usque ad fontem Siloe se extendebat. Acra rursus, in qua urbs inferior ad speciem amphitheatri erat fabricata, a Moria separabatur per vallem (el-Wâd), quae, a porta Damasci incipiens, austrum versus percurrebat. In monte Acra Antiochus Epiphanes arcem Acram aedificavit, probabiliter in angulo, in quo duae illae valles iungebantur, quae arx a Simone Machabaeo expugnata et diruta est, simul ipso monte Acra depresso, ita ut templum omnibus superemineret[1]); rudera arcis et montis Acrae serviebant implendae valli interiacenti. Crescente incolarum numero pars nova, Bezetha, sub Herode rege civitati est adiecta, quae in colle, ad septentrionem Moriae, aedificata et a Moria per fossam profundam separata erat. Terminabatur ergo in meridie fossa illa (Bethesda), ab ortu valle Cedron, versus aquilonem solo declivi et versus occidentem valle (el-Wâd, quae in parte inferiore Tyropoeon nominari solet).

[1]) Cf. Josephum, Ant. XV 7, 8; Bell. Jud. V 4, 1.

2. Teste Josepho civitas versus septentrionem triplice muro erat cincta, nisi qua collibus inviis cingebatur. Murus primus isque antiquissimus, montem Sion vel urbem superiorem ambiens, incipiebat a posteriore turri Hippico (apud hodiernam portam Jaffa) et, protensus ad Xystum, in occidentalem templi porticum desinebat; altera ex parte ab Hippico egrediens in occidentalem, australem et orientalem partem collis occidentalis ambibat, dein πρὸς νότον ad fontem Siloe flectens, et rursus in orientem tendens, incluso colle Ophel, cum orientali templi porticu erat coniunctus. In angulo muri septentrionali, versus orientem, exstructus erat Xystus, locus quadratus, egregie stratus, porticibus instructus et per pontem cum templo coniunctus; ad austrum huius pontis porta graduum ex area templi in urbem, in valle Tyropoeon

exstructam, deducebat; alter pons, cuius rudera adhuc conspiciuntur, montem Sion cum Moria coniungebat. In angulo septentrionali, ad occidentem montis Sion, sita erat aula Herodis, muro cincta, quae hortos includebat. Prope Xystum erat palatium Hasmonaeorum, cui Agrippa aedificium tanta magnitudine adiunxit, ut exinde, quidquid in templo agebatur, spectari posset, quam ob rem Judaei altum parietem excitarunt super exedram, quae erat in interiore templo ad solem occiduum.

Murus secundus incipiebat a porta Genath (primi muri), solum septentrionalem tractum i. e. Acram ambiens, usque ad Antoniam [1]) pertingebat, quo facto mons Calvariae muro erat exclusus. Murus tertius a turri Hippico se extendebat ad turrim Psephinum (in angulo septentrionali ad occidentem urbis, nunc Ḳaṣr Dschâlûd), dein ex adverso monumenti Helenae sese protendens et per speluncas regias in longum ductus, muro antiquo in valle Cedron coniungebatur [2]). Isto muro etiam Golgotha et Bezetha inclusa sunt. Quem murum aedificare coepit Herodes Agrippa I. 44 p. Ch., ut muniret Bezetham, urbi adiectam, quae prius tota erat nuda. Murus antiquus 60 turres habuit (praecipuas: Hippicum, Phasael et Mariamme), medius 14 et tertius 90 (B. J. V 4, 3); circuitus autem urbis universus erat 33 stadiorum.

[1]) In aquilonari angulo muri templi ad occidentem ab Hasmonaeis aedificatum erat praesidium, bene munitum ac firmum, Birâ, a Flavio Josepho Baris vocatum, quod Herodes ulterius munivit et in gratiam sui fautoris Antoniam apellavit (Ant. XV 11, 4). Exstructa erat in speciem turris super saxo, 50 cubitos alto et undique praerupto, atque in quatuor angulis turres habuit, ut exinde totum templum posset conspici. Utrimque descensus habebat, per quos descendentes vigilatores populum in festis observabant; custodia enim urbis erat templum, templi Antonia; a Bezetha arx haec per fossam (Birket Isra'în) abscissa erat, praeterea fossa subterranea, ad orientalem templi portam ducens, Antoniam cum templo coniungebat (Ant. XV 11, 7).

[2]) Iuxta Krafft, Raumer, Rosen, Fonck etc. murus hodiernus septentrionalis, qui 1536—1539 p. Ch. a Solimano II. aedificatus est, plane respondet muro tertio, cui et circuitus urbis 34 stadiorum convenit. Alii vero (Robinson, Williams, Schultz, Tobler, Gatt) murum tertium longius versus septentrionem usque ad sic dicta sepulcra regum extendunt.

3. Nehemiae tempore urbs 11 portas habuit (Neh 3 recensitas); in parte orientali erant portae piscium et ovium seu gregis (= porta s. Stephani), per quam greges in templum introducebantur, cui proxima erat piscina probatica (Bethesda = Birket Isra'în[?] in viciniis ecclesiae s. Annae), portae carceris, equorum et aquarum versus Ophel; in austro: portae fontis (Siloe) et sterquilinii vel Essenorum (in valle Tyropoeon); in occidente: porta vallis (nunc Jaffa), in septentrione: portae anguli (2 Par 26, 9), Ephraimitarum (Neh 12, 38) forsitan = porta Beniamin (Jer 38, 7) et porta vetus.

§ 82. Templum secundum

H. Hildesheimer, Beschreibung des herodianischen Tempels im Tractate Middoth u. bei Flavius Josephus (Progr.), B. 1876/7; F. Spieß, Der Tempel zu Jerusalem . . . nach Josephus, B. 1881; Bloch, Entwurf eines Grundrisses vom herodian. Tempel nach talmud. Quellen, Br. 1882; P. Aucler, Le temple de Jérusalem au temps de N. S. Jésus Christ, R B VII (1898) 193—206; W. S. Caldecott, The Second Temple in Jerusalem. Its History and its Structure, Lo. 1908; G. Dalman, Der zweite Tempel zu Jerus., Palästinaj. V (1909) 29—57.

1. Templum novum Zorobabele[1]) duce in eadem area et iuxta eandem formam, qua templum Salomonis, exstructum est[2]), ornatu autem ac magnificentia priori multum cedebat (Esr 3, 12; Ag 2, 1—9). E tributis Judaeorum annuariis ac donis, quae Judaei, proselyti ac ethnici consecrabant, paulatim exornabatur, donec 18 a. Ch. ab Herode rege magnificentissime decorari coepit et — cum atriis — post annos $9^1/_2$ absolutum est, dum fabrica aedificiorum annexorum usque ad annum 64 p. Christum (Agrippa II.) durabat.

[1]) Templum Zorobabelis ab Herode restauratum quidem, attamen in essentialibus non est mutatum, hinc templum Herodianum non convenit tertium appellare. Cf. Ag 2, 10: *Magna erit gloria domus istius novissimae, plus quam primae . . . et in loco isto dabo pacem, dicit Dominus exercituum.* Quamvis vero templum Zorobabelicum ornatu et opulentia inferius esset priore (Salomonis), tamen eius magnificentia, quam Christus per praesentiam suam huic contulerat, prioris gloriam superavit. Teste Josepho (Ant. XV 11, 1) Herodes ei ampliorem ambitum dabat et in altitudinem magnificentissimam erigebat.

[2]) Mos erat apud alios quoque populos ut apud Aegyptios et Babylonios templum novum, si fieri poterat, in loco prioris templi et secundum mensuram eius aedificare, cum crederetur templum sic deo gratum fore (cf. Greßmann, Palästinajahrb. VI [1910] 43; Jastrow, l. c. II 144).

2. Templum a Zorobabele restauratum easdem mensuras templi Salomonici habuit; erant duo atria (cum cellulis et portis), quorum exterius (amplificatum) erat quadratum 500 cubitorum, muris, porticibus et turribus cinctum. Aderant altare et labrum aeneum in atrio interiore, candelabrum aureum, mensa et altare thymiamatis in sancto. Sanctissimum vero erat vacuum.

3. Area templi ab Herode restaurati duplo maior priore erat, nam amplificata est versus aquilonem, occidentem et austrum, magnis substructionibus, et muris cingebatur. Erant autem tria atria, unum altius altero. Primum, a Flavio Josepho τὸ πρῶτον ἱερόν vel τὸ ἔξωθεν ἱερόν, ab aliis atrium-gentium nominatum, plures habuit portas[1]) et a tribus plagis duplici, a meridie triplici porticu cinctum[2]) ac lapidibus stratum erat. Hoc atrium ingredi poterant gentes et Judaei immundi. In medio atrio, in parte australi latissimo, erat septum lapideum,

ianuis (13 Mischna) hinc inde patentibus et columnis adstantibus, quarum inscriptiones (Graecae et Latinae) immundis et ethnicis ingressum in aream sub poena capitis interdicebant. Abhinc 14 gradus ducebant in aream planam, 10 cubitos latam, unde 5 (Mischna 12) gradus ducebant ad portas muri secundi, exterius 40, interius 25 cubitos alti, qui concludebat atrium internum (τὸ ἔσωθεν ἱερόν); totum hoc atrium in parte septentrionali et australi quaternas portas[3]), laminis aureis et argenteis coopertas, in orientali unam, aere corinthio fulgentem (speciosam Act 3, 2, ἡ κορινθία πύλη Joseph.), habuit.

[1]) Murus australis templi duas portas, quae nomine Huldae vocabantur, orientalis unam portam, septentrionalis parvam (Teri vel Tedi iuxta Mischnam), occidentalis quatuor portas habuit, quarum duae in suburbia ducebant. Praeterea porta graduum exitum in vallem Tyropoeon praebuit.

[2]) Quaevis porticus 30 cubitos lata et 50 alta erat, excepta media partis australis, quae mensuram ceterarum dimidio superabat. Tectum cedrinum sustentabatur columnis, 25 cubitos altis, ex marmore albo. Porticus meridionalis 162 columnas habuit, singulas duplici basi et capitulo corinthio ornatas; omnium porticuum pretiosissima erat, ideo porticus regia vel Salomonis dicta. In hoc atrio nummularii sedebant et mercatores victimarum (Mt 21, 12; Joa 2, 14) aderant, ibi etiam cubicula in usum Levitarum.

[3]) Hae portae 20 cubitos altae et latae, duabus valvis constabant, eis superstructa erant cubicula. Intra ianuas erat spatium 30 cubitorum, quo populus conveniebat (cf. Kortleitner, Arch. 122 s.).

4. A parte orientali erat atrium mulierum (γυναικωνίς Joseph.), quadratum 135 cubitorum, ab atrio sacerdotum et Israelitarum muro humili separatum. In hoc atrium mulierum a septentrione et meridie portae ducebant; exinde mulieres ulterius progredi non poterant, sed ibi in podiis suis, quae columnis pulcherrimis sustinebantur, viri autem infra haec sacris aderant. In hoc atrio erat γαζοφυλάκιον (Mc 12, 41), sive cistae ad modum tubarum, in quas nummi sponte oblati condebantur. In quatuor angulis atrii mulierum erant cubicula pro Naziraeis, leprosis sanatis, asservando oleo et ligno. Occidentem versus, 15 gradibus altius quam atrium mulierum, erat atrium interius, quod per loricam quandam, ex pulchro saxo, divisum erat in atrium Israelitarum et atrium sacerdotum. Atrium interius per sex portas cum atrio externo, per unam portam magnam (Nicanoris) cum atrio mulierum erat iunctum. In atrio Israelitarum stabant Israelitae, qui immediate in sacris occupati erant, nec non musici et cantores levitici. In parietibus interioribus muri atrii illius multa erant cubicula, in quibus utensilia sacra conservabantur, panes propositionis conficiebantur, sacerdotes hebdomadarii cubabant, agni pro sacrificio iugi conservabantur, synedria habebantur etc.

5. Atrium sacerdotum (τὸ δεύτερον ἱερόν), 189 cubitos longum et 135 latum, immediate circumdabat sanctuarium, et continebat altare holocausti e lapidibus impolitis erectum, 15 cubitos altum; basis eiusdem erat quadrata 32 cubitorum, cum ascensu leniter acclivi a parte meridionali. Sub altari cisterna sanguinem victimarum excipiebat et ulterius in torrentem Cedron emittebat. Insuper in atrio sacerdotum erat labrum magnum, quod implebatur aquis, e fonte prope Bethlehem specialiter deductis.

6. Sacrarium seu templum ipsum (ὁ ναός vel τὸ ἅγιον ἱερόν), ex albo marmore exstructum, 100 cubitos longum, altum atque in parte orientali latum erat, sed demum tempore Herodis, qui solarium et turres aedificavit. Pronaos enim erat 100 cubitos latus (ab utraque parte prominens) et altus, et 11 cubitos ab oriente ad occidentem extendebatur, intus totus deauratus, cum porta 70 (Mischna 40) cubitos alta et 25 (Mischna 20) cubitos lata, valvis carente et velo clausa. Janua biforis, 40 (Mischna 20) cubitos alta et 16 (Mischna 10) lata, e vestibulo in sanctum ducebat; huius aperiendae strepitus »usque Jerichuntem audiebatur«, et insuper sipario acu picto claudebatur. Supra hanc ianuam conspiciebatur vitis aurea (symbolum populi Is 3, 14; Jer 2, 21; Ez 19, 10), unde uvae magnitudine hominis dependebant (Ant. XV 11, 3; B. J. V 5, 4). In sanctuario, 20 cubitos lato, 40 longo et alto, erat candelabrum aureum, mensa deaurata et altare[1]) suffitus (1 Mach 1, 23; 4, 49). Sanctissimum, 20 cubitos longum, latum et 50 altum, habebat ianuam, itidem sipario (Mt 27, 51; Heb 9, 3) eoque duplici clausam; erat vacuum, obscurum, et solus lapis locum indicabat, ubi arca foederis (cuius vestigia, una cum tabulis foederis inde a Jeremia perierunt 2 Mach 2) esset collocanda[2]).

[1]) Probabiliter candelabrum, mensa et thuribulum ad exemplar prioris templi confecta erant. Antiochus quidem candelabrum aureum rapuerat, sed Machabaei, pulsis Syris, novum fecerunt (1 Mach 4, 49), quod Titus cum mensa et aliis vasis in triumpho circumtulit quodque in arcu triumphali Romae conspicitur. Cf. A. Bludau, Der Verbleib der Geräte des Tempels zu Jerus., Katholik LXXXII (1902) 109—119.

[2]) In Mischna (Joma 5, 2) lapis positionis vocatur, in quo pontifex die expiationum thuribulum deponebat. Iuxta Talmud Babyl. (Joma 1) ex eis, quae fuerunt in templo primo, haecce deerant in secundo: arca (Jer 3, 16), ignis sacer, schechina (Gem. Hiers.: oleum unctionis). Urim et Thummim (Esr 2, 63 Hebr.; Neh 7, 65). — In dedicatione templum hoc nube non replebatur; noluit enim Deus foedus cum populo pactum in forma antiqua resuscitare, sed novum (Jer 31, 31) ferire et legem in cordibus hominum scribere intendit.

7. Sanctuarium parietes habebat, intus et foris laqueari auroque obductos; porro a triplici latere (orientali excepto) aedificiis trium contignationum, 54 cubitos altarum, cum 38 cubiculis, circumdatum

erat, et superne fenestris instructum. In has domunculas e templi porta utrinque patebat ingressus. Contignatio super sancto et sanctissimo (25 cubitos alta) includebat conclavia ad conservandas res antiquas et pretiosas, et portabat cameras et tectum, non planum, sed acclive, horrens aureis verubus hisque acutissimis, ne ab insidentibus avibus inquinaretur. Tali modo domus templi accessionibus supereminebat ac marmore candidissimo auroque splendens oculos mirantium attrahebat.

§ 83. Libri Paralipomenon (Chronicorum)

R. Kittel, The Books of the Chronicles, L. 1895; W. E. Barnes, An Apparatus Criticus to Chron. in the Peshitta Version, C. 1897; G. Chalatheanz, Die Bücher Paralip. nach der ältesten armenischen Übersetzung, Moskau 1899. — J. Rothstein, Die Genealogie des Königs Jojachin u. die Chronik, L. 1902; M. Friedländer, Die Veränderlichkeit der Namen in den Stammlisten der Bücher der Chr, B. 1903; P. Asmussen, Priesterk. u. Chr in ihrem Verhältnis zueinander, Th St Kr LXXIX (1906) 165—179; S. K. Mosiman, Eine Zusammenstellung u. Vergleichung d. Chr u. d. älteren Bücher d. A. T. (Diss.), Hl. 1907; A. Kropat, Die Syntax des Autors der Chr verglichen mit der seiner Quellen (B Z A W XVI), Gi. 1909.

Commentarii a) cath. B. Neteler (Mstr. 1899), F. de Hummelauer (P. 1905), N. Schlögl (W. 1909); *b)* acath. C. F. Keil (L. 1870), E. Bertheau (L.^{2} 1873), S. Oettli (Nördl. 1889), W. E. Barnes (C. 1900), I. Benzinger (Tü. 1901), R. Kittel (Gö. 1902), Hughes-Games (Lo. 1902), B. L. Curtiss and A. A. Madson (Ed. 1910).

1. Libri duo[1]), qui דִּבְרֵי הַיָּמִים (verba vel res gestae dierum = annales vel Chronica) inscribuntur, Graece Παραλειπομένων [sc. τῶν βασιλέων (βασιλειῶν?) Ἰούδα][2]) πρῶτον, δεύτερον (praetermissa), Vulg. Paralipomenon[3]) appellantur. In libro I. (1—9) genealogiae populi Judaici ab Adamo usque ad Zorobabelem, cum notis historicis, geographicis ac topographicis, continentur, dein (10—29) sequitur narratio mortis Saul et gestorum David. In libro II. recitatur historia Salomonis (1—9) et regum Juda usque ad exsilium (10—36). Auctor incidenter tantum loquitur de regibus Israel, plura in libris Regum omissa supplet, praeprimis, quae spectant ad religionem et cultum Jahve (1 Par 13, 5—14; 22—29; 2 Par 2—7; 30—31; 35). In fine breviter epilogi instar narrat excidium urbis, captivitatem et licentiam, a Cyro datam Israelitis, in patriam redeundi.

[1]) Libri illi duo olim unum volumen constituebant, testibus Josepho (C. Ap. I 8), Origene (apud Eus., Hist. ecc. VI 25), Hieronymo et Masora, quae 1 Par 27, 25 habet medium libri. LXX interpretes hoc volumen in duos libros distinxerunt. Inde a Dan. Bombergio 1517 liber etiam in textu Hebraeo in duos libros divisus est.

[2]) W. Bacher, Z A W XV (1895) 305—308.

[3]) Hieronymus (Prol. gal.): *Dibre hajamim i. e. verba dierum, quod significantius* Χρονικόν *totius divinae historiae possumus appellare, qui liber apud nos*

Παραλειπομένων *primus et secundus inscribitur.* (Praef. in Par): *Hoc primum sciendum est, quod apud Hebraeos liber Paralipomenon unus sit et apud illos vocetur dibre hajamim . . . qui propter magnitudinem apud nos divisus est.* — Isidorus (Etym. 6, 1): *Paralipomenon Graece dicitur, quod praetermissorum vel reliquorum nos dicere possumus, quia ea, quae in lege vel in Regum libris vel omissa, vel non plene relata sunt, in isto summatim et breviter explicantur.*

2. Libros hos post exsilium, probabiliter ab Esdra scriptos esse multi (e. g. Kaulen-Hoberg) putant[1]). Noluit tamen auctor merum supplementum librorum historicorum tradere, sed demonstrare voluit populum ex exsilio reversum unum eundemque esse cum populo praeexsilico, qua identitate innituntur ratio foederis inter Deum et populum et obligatio ad legem observandam. Qua de causa vim tribuit genealogiis[2]) et diligentissime recensuit familias Levitarum et sacerdotum, ut munera et avita hereditas eorum constarent ac cultus Jahvae ordinatis vicibus promoveretur. Liber Par vocari potest compendium historiae religiosae regni Juda[3]).

[1]) Pro Esdra auctore horum librorum afferuntur sequentes rationes: traditio Judaica habet Esdram auctorem cf. *a)* Talmud (Baba bath. f. 15): *Esras scripsit librum suum et genealogias libri Chronicorum; b)* ea, quae auctor in fine libri 2 Par dixerat, initio libri Esdrae repetit; *c)* in libris Par et Esr, cuius auctor Esdras supponitur, eaedem dictiones, eaedem formulae in citatione legis, eaedem rituum et festivitatum descriptiones, nec non ordines genealogiarum et personarum aequaliter conscripti inveniuntur; *d) Esdras scriba velox in lege Moysi* (Esr 7, 6) vocatur. Prius saltem tempus postexsilicum postulare censentur nummi Persici darici (1 Par 29, 7), pro quibus ab Alexandro M. talenta sunt introducta et drachmae (1 Mach 11, 28; 2 Mach 4, 19), dein menses numeris designati (1 Par 27, 2, 4. 5; 2 Par 31, 7), qui serius nominibus propriis designabantur, et voces, uti בִּירָה *arx* pro templo (1 Par 29, 1. 19), in quibus adhuc influxus Babylonius clare dignoscitur. Cf. Movers 202 s. — Multi alii v. g. Rösch (Die Heiligen Schriften des A. T., Mstr. 1908, I 172 s.), Holzhey (Einl. 84) librum Par in posterius tempus reponunt (Holzhey: ca. 300—250), nam 1 Par 3, 19—24 genealogia Zorobabelis usque ad 7. resp. 11. generationem deducitur. Utique hae genealogiae recentius tempus supponentes etiam redactoribus attribui possunt, qui priores genealogias libri suppleverunt (cf. Schlögl, Die Bücher der Chronik, W. 1911, VIII). Libri Par olim cum libris Esr et Neh probabilissime unum volumen constituebant, ut iam J. C. Movers (Krit. Untersuch. über die bibl. Chronik, Bonn 1834, 11) cognovit, et quidem constituebant libri Esr et Neh partem secundam totius operis (L. Zunz, Gottesdienstliche Vorträge der Juden, B. 1832, 21), et multi alii ut Reuß, Riehm, Kuenen, Strack, Steuernagel tenent. Auctorem simpliciter »chronistam« vocant.

[2]) Cf. G. J. Mühling, Neue Untersuchung über die Genealogien der Chronik I, 1—9 u. deren Verhältnis zum Zwecke dieses Buches, Th Q LXVI (1884) 403—450.

[3]) Quem scopum demonstrant accuratae descriptiones laborum David circa cultum divinum stabiliendum et structuram templi (1 Par 13, 15—17; 22—26; 28—29) relate ad brevem ceterorum eius gestorum narrationem, Salomon uti templi aedificator depictus, conamina Josaphat regis de cognitione legis promovenda (2 Par 17, 7), accuratae enarrationes eorum, quae spectant ad cultum divinum v. g. celebrationem

paschatis, Hiscia (2 Par 30—31) et Josia (c. 35) regibus etc. Cf. Kaulen-Hoberg, Einl. II 69.

3. Usus est auctor fontibus probatissimis [1]): annalibus regum Juda et Israel (2 Par 16, 11; 27, 7), fastis David (1 Par 27, 24), commentariis historicis prophetarum Samuelis, Nathan, Gad (1 Par 29, 29), Semeiae et Addo (2 Par 12, 15), Isaiae (2 Par 26, 22; 32, 32), et quidem fideliter; nam multa decora et in honorem Judaeorum edita omisit, e contra probrosa multa memorat, quae in libris aliis omissa sunt.

[1]) Usus est (1 Par 1—2) genealogiis in Genesi consignatis. Annales seu libri (verba) regum Juda et Israel diversi sunt a libris: 1 et 2 Rg, probabiliter maius opus historicum (nunc deperditum) constituebant, quod variis titulis (2 Par 16, 11; 20, 34; 24, 27 etc.) in sacra Scriptura adhibetur; ex illo pariter auctor libr. Regum hausit, unde magna analogia inter utrumque opus. Commentarii prophetarum pariter distincti sunt a libris Samuel et Regum, nec cum illis annalibus confundendi, potius collectiones variorum scriptorum propheticorum haberi debent. Ceterum auctor etiam libris Samuel et Regum, praeter fontes citatos, usus est (cf. Steuernagel, Einl. 389).

4. Libri Paral. multis in locis fere ad verbum concordant cum libris Samuel et Regum, nihilominus tamen ab his discrepant, tum structura grammaticali et orthographia [1]), tum eo quod vocibus obscurioribus aut obsoletis clariores substituunt, tum eo quod narrationes, adiectis quibusdam verbis aut circumstantiis, reflexionibus paraeneticis et pragmaticis explicant, aut nonnunquam in libris Regum fusius dicta perstringunt, aut alio ordine recensent [2]). Praeter hos locos parallelos libr. Par etiam pericopas sibi proprias ac maiores continent, e quibus patet auctorem fontibus suis ad arbitrium, scopo suo congruenter, esse usum.

[1]) Huc pertinet frequens usus scriptionis plenae pro defectiva in locis parallelis vel vice versa, scriptio iuxta dialectum Aramaicam, usus recentiorum formarum etc.

[2]) Cf. Movers, l. c. 200.

5. Auctoritas historica, quae ab omnibus criticis scholae negativae est impugnata, quo Pentateuchi antiquitas facilius negaretur, probatur accurata citatione fontium publicorum, concordantia factorum et eventuum omnibus notorum cum libris Regum, dein eo, quod libri recentiores plura et evangelistae (cf. Mt 1, 9—11) genealogiam Salvatoris ex eis deprompserunt; hinc Judaei et Christiani [1]) libros Paral. semper in canone numerarunt. Differentiae [2]), si quae occurrant in libris Par et Rg, sunt vel contradictiones mere apparentes vel e mendis librariorum [3]) repetendae, uti potissimum, quae ad nomina propria et numeros annorum spectant. Ad textum masorethicum valde corruptum emendandum imprimis LXX consulenda est. In Bibliis Hebraeis liber Chr ultimum locum (post Esr et Neh) tenet, quia ad ultimum in canonem receptus est; in LXX et Vulgata sequitur librum Regum.

[1]) Hieronymus (Ep. ad Paulin. 53, 7): *Paralipomenon i. e. instrumenti veteris epitome tantus ac talis est, ut absque illo, si quis scientiam Scripturarum sibi voluerit arrogare, seipsum irrideat: per singula quippe nomina iuncturasque verborum et praetermissae in Regum libris tanguntur historiae et innumerabiles explicantur evangeliorum quaestiones.*

[2]) Differentiae in locis parallelis e scopo auctoris explicandae sunt, non autem eo reducendae sunt, ac si auctor ex ignorantia vel e veneratione cultus levitici vel partium studio regum theocraticorum et odio in reges Israel veritatem historicam corrupisset ac depravasset. Eadem valent de partibus, libris Par propriis. Cf. Cornely, Intr. II 1, 335—348.

[3]) Iam s. Hieronymus (Praef. ad Par) ait: *Libere enim vobis loquor ita in Graecis et Latinis codicibus hic nominum liber vitiosus est, ut non tam Hebraea, quam barbara quaedam et Sarmatica nomina congesta arbitrandum sit.* Potuerunt librarii in transscribendis nominibus (et scriptura Samaritana) quasdam literas immutare, voces omittere, etiam nonnullis nominibus locorum aut virorum alia substituere, aut quia antiqua nomina obsoleverant, aut quia recentiora rem magis dilucidabant, et in recensendis numeris, qui olim literis scribebantur, errare. Omnes hae differentiae substantiam narrationis non afficiunt, sed minutas circumstantias tantum attingunt.

§ 84. Libri Esdrae et Nehemiae

R. Smend, Die Listen der Bücher Esr u. Neh, Ba. 1881; Ch. C. Torrey, The Composition and Historical Value of Ezra-Nehemiah, Gi. 1896; J. Geißler, Die literar. Beziehungen der Esra-Memoiren (Progr.), Chemnitz 1899; H. Guthe-L. W. Batten, The Books of Ezra and Nehemiah, L. 1901; C. Holzhey, Die Bücher Ezra u. Neh. Untersuchungen ihres literar. u. geschichtl. Charakters, M. 1902; J. Fischer, Die chronologischen Fragen in den Büchern Esr-Neh, Fr. 1903; G. Gatt, Die Topographie des Buches Neh, Th Q LXXXVI (1904) 575—599; P. Rießler, Der Urtext der Bücher Esr u. Neh, B Z IV (1906) 113—118; G. Hahn, Die Bücher Esra u. Nehemja textkrit. u. historisch-kritisch untersucht, Lei. 1909; J. Theis, Geschichtliche u. literarkritische Fragen in Esra 1—6 (A A II 5), Mstr. 1911; E. Bayer, Das dritte Buch Esdras u. sein Verhältnis zu den Büchern Esr-Neh, Fr. 1911.

Commentarii a) cath. M. Seisenberger (Esr, Neh u. Est, W. 1901), B. Neteler (Esr u. Neh, Mstr. 1908); *b)* acath. C. F. Keil (Chr, Esr, Neh, Est, L. 1870), E. Bertheau-O. Ryssel (Esr, Neh u. Est[2], L. 1887), S. Oettli (Nördl. 1889), H. E. Ryle (C. 1893), C. Siegfried (Esr, Neh u. Est, Gö. 1901), A. Bertholet (Esr u. Neh, Tü. u. L. 1902), L. W. Batten (Esr and Neh, Ed. 1913).

1. Liber Ezrae (Vulg. I. liber Esdrae) enarrat reditum exsulum, Zorobabele duce, et templi reaedificationem (1—6), reditum alterius partis exsulum sub Esdra, eiusque gesta in restauranda civitate (7—10); complectitur tempus circiter 80 annorum. Liber Nehemiae (Vulg. II. liber Esdrae)[1]) exponit res a Nehemia gestas in aedificandis Jerosolymae muris (1—7), cultu ordinando ac populi moribus corrigendis (8—10), et alia quaedam Nehemiae facta (restaurationem foederis) et continet varios indices (11—13).

[1]) Uterque liber apud Josephum (C. Ap. I 8), Talmudistas (Baba bathra 15 a) et plures patres unus liber recensetur; vocatur autem liber Nehemiae etiam II. Esdrae, quia narrationem instaurationis templi, in I. Esdrae coeptam, ulterius prosequitur. Origenes (apud Eusebium, Hist. ecc. VI 25): Ἔσδρας πρῶτος καὶ δεύτερος ἐν ἑνὶ Ἐζρᾷ, ὅς ἐστι βοηθός; Hieronymus (Ep. 53, 7 ad Paul.): *Esdras et Neemias, adiutor videlicet et consolator a Domino, in unum volumen coarctantur.* In priore libro templi cultusque divini restauratio, in altero civitatis et foederis divini renovatio praecipuum constituunt argumentum, ita ut ambo completam nobis exhibeant restaurationis imaginem. In LXX iber apocryphus 3 Esr nominatur »primus liber Esdrae« (Ἔσδρας α′) et canonici libri Esr et Neh nominantur »secundus liber Esdrae« (Ἔσδρας β′).

2. Scopus libri Esdrae est ostendere, quomodo Deus, exsilio finito, secundum suam promissionem populum electum e Babel reduxerit, restitutionem templi et cultus legitimi promoverit ac coetum novum a relapsu in idololatriam servaverit; libri Nehemiae autem est docere, quomodo ultima restauratio civitatis et populi exsecutioni mandata sit, atque monere, ut eandem strenue conservarent.

3. A multis exegetis Esdras habetur auctor libri Esr, imprimis ob partem 7, 12—9, 15, in qua Esdras prima persona utitur. Attamen, ut supra notavimus, probabilissime libri Chr, Esr et Neh primitus unum librum constituerunt, cuius auctor utique Esdras esse potest, sed etiam alius auctor assumi potest, qui commentariis Esdrae usus est eaque immutata libro inseruit, ut pars, in qua Esdras in prima persona loquens introducitur (»Ich-Stücke«), sufficienter explicaretur. Esr 4, 7—6, 14 continet fragmentum fontis Aramaici[1]), cuius axiopistia nunc papyris Aramaeis de Assuan confirmatur.[2])

[1]) Totus liber Esr, ut Neh, scriptus est Hebraice, exceptis Esr 4, 8—6, 18 (de impedimentis structurae templi) et 7, 12—26 (exemplar epistolae edicti Artaxerxis), quae Aramaice sunt exarata.

[2]) Cf. Bertholet, R G G II 664.

4. Etiamsi non ipse Nehemias auctor libri Nehemiae sit[1]), ut multi putant, auctor (»chronista«) saltem commentariis Nehemiae (1—7; 12, 31—40; 13) usus est eosque immutatos libro inseruit, ita ut sufficienter explicetur, cur Nehemias in prima persona loquens introducatur. Nomina liber Esr et liber Neh sufficienter eo explicari possunt, quod hi libri praecipue agunt de opera utriusque et insuper partes ex eorum commentariis, quae in lingua Germanica nomine »Ich-Stücke« comprehenduntur, in libros assumptae sunt, qui plus minusve formam compilationis exhibent. Auctor etiam varia alia documenta ut edicta regum Persarum, tabulas genealogicas familiarum operi inseruit. De auctoritate librorum historica[2]) et divina[3]) non est dubitandum.

[1]) Neh 12, 22 mentio fit pontificis Jeddoa, qui aequalis fuit Alexandri Magni (Ant. XI 8, 4), ergo saltem ista pars non Nehemiae, sed posteriori auctori (redactori)

adscribenda est, vel dicitur Nehemiam videre potuisse Jeddoa puerum, licet non pontificem (Cornely, l. c. II 1, 361; Hagen, Lex. bibl. II 637).

[2]) Axiopistiam librorum evincunt fontes publici, imprimis papyri Aramaei, dicta Aggaei, Zachariae et Malachiae prophetarum de statu rerum illius temporis, praeterea accuratae notae chronologicae (Esr 7, 9; 8, 15; 10, 9; Neh 1, 1; 2, 1; 5, 14; 6, 15; 9, 1; 13, 6) et descriptiones rerum, quae reali statui regni Persarum, qualem etiam profani scriptores depinxerunt, omnino conveniunt.

[3]) Hi libri semper a Judaeis et Christianis habebantur canonici. Licet in N. T. nulla allusio ad hos libros reperiatur, Siracides (49, 13—15) tamen ad hoc opus respexit.

§ 85. Liber Esther

L. Munk, Targum scheni zum B. Est, B. 1877; Jacob, Das Buch Esther bei den LXX, Z A W X (1890) 241—298; J. Grünthal, Die syr. Übers. d. B. Est, Br. 1899; G. Jahn, Das B. Est nach der Septuaginta, Lei. 1901; I. Scheftelowitz, Zur Kritik des griech. u. massoretischen Buches Est, M G W J XLVII (1903) 110 bis 119. 201—213. 289—316; P. Haupt, The Book of Est, Chi. 1911. — A. Wünsche, Der Midrasch z. B. Est, L. 1881; A. H. Sayce, Introduction to the Book of Ezra, Nehemia and Est, Lo. 1885; H. Graetz, Der histor. Hintergrund u. die Abfassungszeit d. B. Est, M G W J XXX (1886) 425—442. 473—503. 521—542; A. Scholz, Die Namen im B. Est, Th Q LXXII (1890) 209 ss.; H. Zimmern, Zur Frage nach d. Ursprung d. Purimfestes, Z A W XI (1891) 157 ss.; B. Meißner, Zur Entstehungsg. d. Purimf., Z D M G L (1896) 276 ss.; D. Leimdörfer, Zur Kritik des B. Est, Frk. 1899; S. Jampel, Esther, M G W J XLIX (1905) 405—426. 513—533; Das B. Est auf s. Geschichtl. unters., Frk. 1907; W. Erbt, Die Purimsage, B. 1900; E. Cosquin, Le prologue-cadre des mille et une nuits. Les légendes Perses et le livre d'Est, R B N. S. VI (1909) 7—49. 161—197 et separatim P. 1909; H. Gunkel, Esther, Tü. 1916.

Commentarii a) cath. B. Neteler (Mstr. 1877), A. Scholz (Wü. 1892), M. Seisenberger (Esr, Neh u. Est, W. 1901); *b)* acath. C. F. Keil (L. 1870), P. Cassel (B. 1878), E. Bertheau-V. Ryssel (L.[2] 1887), S. Oettli (Nördl. 1889), J. W. Haley (Andover 1895), G. Wildeboer (Tü. 1898), C. Siegfried (Gö. 1901), A. W. Streane (C. 1907), L. B. Paton (Ed. 1908).

1. Liber Esther quaedam e fatis Judaeorum narrat, qui non redierant in Palaestinam, sed in regno Persico remanserant, et quidem historiam Esther[1]), virginis Judaeae, quam Achašveroš[2]), Persarum et Medorum rex repudiata Vasthi regina, in matrimonium duxit. Quae, per Mardochaeum patruum de perverso consilio Amani ministri Judaeos perdendi certior facta, regem adiit et ab eo impetravit, ut aliis litteris in omnes provincias missis Judaei iuberentur stare pro animabus suis et omnes inimicos suos interficere et spolia eorum diripere, nam more Persico edictum regium revocari non poterat. In memoriam huius liberationis institutum est festum sortium (פּוּרִים, Purim)[3]) (1—10, 3). Hucusque textus Hebraicus[4]). Additamenta (deuterocanonica)[5]), quae

in versione Latina Vulgata inde a c. 10, 4—16, 24 habentur, accuratiorem narrationem quorumdam eventuum proponunt, qui in libro breviter tanguntur, vel summatim referuntur, ideoque historiam apte complent.

[1]) Esther (Ἐσθήρ, nomen Persicum sitarah, ἀστήρ, *stella*) erat Judaea, Beniaminitis, quae nomine Hebraeo Hadassâ, Vulg. Edissa (cf. Assyr. ḫadaššatu) = *myrtus* vocabatur.

[2]) De tempore, quo historia Esther contigerit, et de rege Achašveroš (LXX Ἀρταξέρξης, Vulg. c. 1—10 Assuerus, c. 11 ss. Artaxerxes), quisnam is fuerit, dissentiunt interpretes. Veteres eum Cambysen, vel Darium Hystaspis, Flavius Josephus (Ant. XI 6) Artaxerxem Longimanum, recentiorum alii (v. g. Herbst) regem quemdam Medorum, J. Nickes (De Estherae libro, Romae 1856—58) in specie Cyaxarem, longe plures autem (inde a Scaligero) Xerxem I. (485—465) habent. Provocant ad huius regis nomen et characterem, historice notum. In nomine Khšajâršâ, quo Xerxes in monumentis scripturae cuneatae appellatur (F. Spiegel, Altpers. Keilinschriften[2], L. 1881, 60 ss.) omnes consonantes biblici nominis אַחַשְׁוֵרוֹשׁ recurrunt, solo א prosthetico excepto. Apprime etiam conveniunt, inquiunt, character et facta Xerxis. P. Rießler (Buchberger, Kirchl. Handl. I 1355) intellegit regem Artaxerxem (cf. LXX), qui apud Ktesiam Artaios, a Persis Bahaman nominatur. Identificationi Achašveroš (Assueri) cum Xerxe utique magnae difficultates obstant. Nam uxor Xerxis ab a. 7.—12. regiminis erat Amestris (Herod. 7, 114; 9, 112). Historia etiam (2, 10) directe in exsilium reponitur. Teste 2, 10 Mardochaeus tempore Jechoniae (598) in exsilium abductus est, ergo tempore Xerxis ille minimum 113 annos natus fuisset.

[3]) פּוּר = *sors* (cf. 3, 7; 9, 24. 26), secundum Rießler (l. c. I 1354) = Babyl. puru = *lapis* (sc. ad sortitionem faciendam). P. Haupt (Purim [Beitr. z. assyr. u. sem. Sprachw. VI 2], L. 1906, 3 s.) proponit vocem Vedicam pûrti = *portio*, *pars* et videt in *sorte* etymologiam popularem. I. Scheftelowitz (Arisches im A. T., B. 1903, II 47) pûr derivat e vetere Iranica voce frava = *fatum*. Kaulen-Hoberg (l. c. II 115) suspicantur vocem Persicam parah (= *pars*) vel bahr, bahrah (= *sors*). Vocatur festum hoc 2 Mach 15, 36 ἡ Μαρδοχαϊκὴ ἡμέρα, et celebratur die 14. et 15. mensis Adar, praelecta Megilla Esther, cui festo praecedebat dies ieiunii. in memoriam diei ad deletionem Judaeorum per Aman decretae.

[4]) Assuerus ad potentiae suae ostentationem solemne instituit convivium; ad illud vocat Vasthi (cf. nomen deae אנושת fortasse = Anavašith) uxorem, sed renuentem venire repudiat et pro ea reginam sibi asciscit Esther, per quam Mardochaeus (מָרְדֳּכַי cf. nomen Babyl. Marduka) patruus et nutritor eius, Assuero revelat coniurationem duorum palatinorum, quibus in crucem subactis rex Mardochaei fidem in annales referri iubet. Cum autem Mardochaeus ipse Amanum ministrum adorare renuat, hic ab Assuero impetrat decretum, ut omnes Judaei stato die occidantur (1—3). Ob hoc crudele necis edictum lugens, Mardochaeus rogat Estheram, ut regem pro eorum vita deprecetur, quae, triduano sibi et Judaeis omnibus indicto ieiunio, id se facturam, licet cum vitae periculo, pollicetur. Esther non vocata ingreditur ad Assuerum, benigne excepta, eum cum Amano semel et iterum ad convivium invitat; interim Aman Mardochaeo parat crucem (4—5). Assuerus, renovata coniurationis per Mardochaeum detectae memoria, iubet hunc regiis honoribus augeri, et quidem per ipsum Amanum. Esther inter convivium sibi et Judaeis vitam precatur et Amanum accusat,

quem rex illico suspendi iubet. Mardochaeo autem dignitatem Amani confert. Esther a rege petit et impetrat, ut novae literae in favorem Judaeorum scribantur (6—8). Judaei hostes suos eodem die, quo ipsi neci tradendi erant, occidunt et decem Amani filios suspendunt: in huius beneficii memoriam festum perenne a Mardochaeo instituitur (9—10, 4).

[5]) Partes deuterocanonicae continent somnium Mardochaei eiusque explicationem de Judaeorum in Persia afflictione, liberatione et exaltatione (10, 4—11, 12); porro coniurationem eunuchorum contra regem detectam (c. 12), exemplar epistolae Assueri, missae ab Amano ad Judaeorum caedem, et Mardochaei orationem pro hac caede avertenda (c. 13), Estherae orationem et planctum (c. 14), narrationem introitus ad regem (c. 15) atque Assueri epistolam, pro salute Judaeorum emissam (c. 16). — J. Langen, Die deuterokan. Stücke des Buches Esther, Fr. 1862.

2. C. 1—10, 3 Hebraice sunt scripta; additamenta deuterocanonica e textu Hebraico fluxerunt, sed nunc nonnisi in versione Graeca et versionibus inde derivatis (Itala, Arabica, Coptica, Aethiopica, Armeniaca, Syriaca) inveniuntur, et quidem narrationi versionis Graecae iuxta rerum seriem intermixta[1]), in Vulgata autem ad finem libri adiecta, cum notis indicantibus, quo loco libri recte ponenda essent[2]), intime autem ad librum pertinent[3]).

[1]) Et quidem somnium Mardochaei et detectio coniurationis initio libri; c. 12. ordine historico 2, 31 inserendum est: exemplar epistolae (c. 13) post 3, 13. oratio Mardochaei post 4, 47, et immediate postea oratio Estherae (c. 14); introitus reginae ad Assuerum (c. 15) initio capitis 5., epistola Assueri pro salute Judaeorum (c. 16) post 8, 13, et tandem explicatio somnii (10, 4) in fine libri sunt ponenda.

[2]) Translator Hebraici libri Esther etiam additamenta eiusdem versioni Graecae addidisse creditur, uti ex eodem dicendi genere patet. Exstitisse duo volumina Hebraica libri Esther, alterum locupletius, alterum brevius, quod praelectioni in festo Purim inserviens, seriori tempore exemplar longius removerit, e quo dein translator additamenta sua deprompserit. Additamenta Chaldaica, a B. de Rossi (Specimem var. lectionum et Chaldaica Estheris additamenta. Romae 1782) et Beelen (Chrest. rabbinica et Chald., Lovanii 1841—1843, I 2, c. 2) edita, confirmant hanc sententiam de existentia voluminis locupletioris Hebraici, ast ista non sunt nisi paraphrases textus primigenii. Minime vero probanda est hypothesis, quasi additamenta haec originetenus scripta essent Graece (Strack); obstant enim multi Hebraismi, in versione Graeca obvii, et existentia duarum versionum Graecarum libri Esther, quarum prior saeculo II. a. Chr. tempore Ptolemaei Philometoris (11, 1) e textu originali est confecta, altera paulo iunior, etiam e textu originali facta, nec non duplex recensio textus Graeci additamentorum, et quidem LXX interpretum et altera ab Usserio (1655) edita. Cf. J. Langen (Die beid. griech. Texte d. B. Est, Th Q. XLII (1860) 244—272), O. F. Fritzsche (Ἔσθηρ, dupl. lib. text., Turici 1848), Lagarde (Librorum V. T. canonic. pars prior, Gotting. 1883).

Exstant duae versiones Latinae: *a)* antehieronymiana, corrupta et additamentis spuriis vitiata (Hieronymus in praef. Est), et *b)* versio Vulgata, quam Hieronymus e textu Hebraico, verbum e verbo, pressius transtulit, cuique in calce additamenta adiecit, e versione Graeca sumpta.

[3]) Nexus additamentorum cum libro Esther est apertus. Somnium Mardochaei initio libri eiusque explicatio in calce hunc tanquam opus continuum, bene dispositum,

evincunt. Oratio Esther 14, 15—18 et nota 15, 10 optime ex 2, 15—18 explicantur. Textui edicta inserere, ex usu illius temporis erat (Esr 1, 2; 4, 18; 6, 3). Item odium Amani in Mardochaeum bene explicatur ex 12, 6, quia illius coniurationis conscius, vel auctor erat (col. 16, 12). — Repugnantiae, quas inter librum eiusque additamenta nonnulli invenire voluerunt, non sunt nisi apparentes (cf. Langen, o c. 49). Si in his partibus sensus religiosus magis urgetur quam in ipso libro, non essentialis, sed formalis tantum differentia est, quamvis in libro non fiat mentio Dei (*rex, regina, regnum* vero 200ies occurrunt), nihilominus character religiosus ei impressus est, ut patet e ieiunio (4, 1. 3) et inde, quod Mardochaeus genu non flecteret coram Amano (3, 2—5). Nomen Dei vix ab initio omissum est, cum liber scriptus sit pro convivio festi Purim (Strack, Einl. 158), sed probabilius serius eliminatum est.

3. Liber Esther a Judaeo, probabiliter in regno Persico (Susae) degente, non diu post eventum, stante adhuc Persarum regno, scriptus est; scriptor[1]), qui verisimiliter authenticis Mardochaei autographis et regni Persici annalibus usus est, in componendo libro eo consilio ductus est, ut non tantum originem festi Purim ostenderet librumque eodem praelegendum suppeditaret, sed et ut providentiam divinam circa populum electum exemplo demonstraret, quippe quae Israelem e summo discrimine et e manibus gentium liberaverit, atque ut fideles ad observandam legem incitaret[2]).

[1]) Auctor scit de rebus et nominibus Persicis nec commemorat Palaestinam, Jerusalem, templum. Nonnulli (Clemens Alex., Abenesra, Lyranus, Sanctius etc.) ipsum Mardochaeum auctorem libri habent, cui sententiae favere videtur versio s. Hieronymi: *Scripsit itaque Mardochaeus omnia haec et litteris comprehensa misit ad Judaeos . . . Scripserunt Esther et Mardochaeus Judaeus etiam secundam epistolam* (19, 20. 29). Alii ut Cornely (l. c. II 1, 432), Kaulen-Hoberg (l. c. II 112) maiorem partem libri Mardochaeo, eius vero clausulam (9, 23—32) Esdrae vel magnae synagogae attribuunt. Ast Mardochaeum auctorem iam loci 9, 23. 26 excludere censentur (Seisenberger, Einführ. 394). Multi putant librum non diu post eventum scriptum esse. Proferuntur accurata et minuta rerum descriptio (1, 4 ss.; 1, 10; 9, 7—10; 15, 5 ss.) et explicatio nominum mensium, quae recenter introducta erant, per numeros appositos. Ex eo, quod secundum 1, 1 s. Susa non amplius urbs capitalis fuisse videtur, et quod 1, 13. 19; 4, 11; 8, 8 mores Persici lectoribus explicantur, alii non absque probabilitate librum tempori seriori attribuunt (Rösch, D. heil. Schriften d. A. T. 225). A. Scholz librum an. 150—100 a. Ch. scriptum et textum masorethicum a. 220 p. Ch. recensitum esse autumat. Holzhey (Einl. 104) putat librum ca. 158 a. Ch. scriptum esse.

[2]) Hic finis cognoscitur imprimis ex oratione Mardochaei (13, 15 ss.), Estherae (14, 5 ss.) et e verbis auctoris (10, 12 s.).

4. Estherae historia non est conficta parabola vel fabula vel mythus[1]), uti rationalistae autumant, sed historia vera; fidem enim historicam evincunt argumenta tum externa[2]), tum interna[3]).

[1]) P. Haupt (Purim, L. 1906) v. g. in l. Est videt Babylonicum mythum naturae, in quo victoria dei vernalis de deo hiberno celebratur. Quocum mytho alter coniunctus esse dicitur, qui agit de victoria deorum Babylonicorum Marduk (= Mardochaeus) et Ištar (= Esther) de diis Elamitis Humban vel Humman (= Haman

[Aman]) et Mašti (= Vasthi). — Opponi potest deam Elamiticam Mašti non existere, nam pro Mašti legendum est Par-ti (cf. Hüsing, O L Z VIII [1905] 390) Ceterum et in Elam et in Babylonia antiqua nomina deorum non raro facta sunt nomina propria humana. Esther primum nominabatur Hadassâ et postea demum nomen Esther accepit (cf. F. Kugler, Im Bannkreis Babels, Mstr. 1910, 27). Novum nomen Esther, quod iam in Talmud et Midrasch cum Ištar componitur (cf. S. Funk, Bibel u. Babel [Monumenta Talmudica I], W. u. L. 1913, 309) supponit magnam pulchritudinem puellae. Nomen proprium Marduka etiam apud Babylonios invenitur.

[2]) *a)* Quamvis auctores profani de historia Vasthi et Estherae sileant, tamen tenor libri cum historia Xerxis regis optime conciliari potest, uti probavit Oppert (Commentaire histor. et philosoph. du livre d'Esther d'après la lecture des inscriptiones Perses, P. 1864). Expeditione contra Aegyptum feliciter peracta (Herod. 7, 5) Xerxes 483 a. Ch. arma Graeciae inferre cogitavit, ideo magnates Susis ad concilium vocavit (Herod. 7, 8), cui convenit Est 1, 3. Devictus autem 479 Susa rediit et deliciis se tradidit, ut Herod. 9, 108 et Est c. 2 narratur. Esther regina, contra priscas Persarum leges, extranea quidem erat, attamen iam inde a Cambyse, teste Herodoto (3, 31), regibus Persicis, quam vellent, eligere licebat. Exaltatio Amani ad summas dignitates facile explicatur, quia origine Medus erat. Confiscatio bonorum Judaeorum eo facilius obtineri poterat, quia aerarium publicum bella exhauserant. Omnia praeclare gesta Mardochaei scripta erant in scriptis Medorum et Persarum; quia autem haec perierunt, inde explicatur silentium scriptorum profanorum de his factis. *b)* Universa narratio apprime respondet institutis ac consuetudinibus Persarum. Sic attributum: *regnans ab India usque Aethiopiam super 127 provincias* (1, 1) erat titulus consuetus regum Persiae. Si regina Vasthi renuit apparere coram rege et satrapis convivantibus, inde explicatur, quia hoc tantum concubinae facere solebant. Decreta regia, anulo signata (3, 12), non amplius revocari potuisse patet etiam ex Dn 6, 8. Usus, literas per cursores mittendi (3, 13. 15; 8, 14), ab Herodoto (5, 14; 8, 98) describitur. Edicta regum Persicorum diversis gentibus totius regni pro varietate linguarum scripta esse (3, 12) testantur inscriptiones cuneiformes. *c)* Confirmat veritatem institutio festi Purim, quod quotannis celebrabatur (2 Mach 15, 37); nam inauditum est, institutam unquam esse solemnitatem in memoriam cuiuspiam fictionis. *d)* Accedunt aliqui Persicismi, in nostro libro obvii (Oppert, l. c. 17. 20 s.).

[3]) Fidem historicam testantur tota libri indoles, accurata narratio etiam in minoribus rebus (1, 10. 14; 2, 8. 14. 21; 5, 10; 9, 7 ss.) ut in annis (1, 3; 2, 16; 3, 7), mensibus et diebus (3, 13; 8, 12; 9, 1) referendis. Omnia, quae in libro Esther narrantur de dominatione superba regum, repudio reginae, gynaeceo, occisione ministri potentis et alia, ex asse conveniunt usibus orientalibus, ut demonstravit Cassel (Das Buch Esther, B. 1878). Etiam indoles et conditiones personarum, uti regis, Mardochaei, Amani et Estherae, fidei historicae quam maxime respondent. Occisio et suspensio filiorum Amani necessaria erat (9, 13 s.), ut hostes Judaeorum deterrerentur, ne manus in eos conicerent. Ceterum nonnulli recentiores auctores catholici ob varias difficultates in libro obvias fundamentum tantum historicum libri admittunt et multa additamenta exornantia (midrasch instar) assumunt. A. Scholz more suo etiam hunc librum allegorice interpretatur eumque propheticam repetitionem et explicationem vaticinii Ezechielis de Gog (c. 38. 39) habet.

5. Liber Esther a Judaeis inter libros canonicos recensebatur; serius quidem a rabbinis variis e causis divinitas eius in dubium voca-

batur, donec ipse, ast seclusis partibus sic dictis deuterocanonicis, rursus in canonem reciperetur[1]). Ecclesia autem catholica, antiquam traditionem secuta, etiam has partes, ergo librum integrum, tanquam canonicum et inspiratum veneratur[2]).

[1]) Canonica auctoritas libri per testimonium Dosithei et Ptolemaei sacerdotum vindicatur (11, 1). Si liber hic synagogae magnae tribuitur, istud non de conscriptione, sed de assumptione eius in canonem intelligendum est (9, 32), quod paulo post introductionem festi Purim contigit (9, 23). Josephus, qui 22 libros V. T. canonicos numerat, librum Esther inter eos recenset eoque usus est (Ant. XI 6, 1 s.). Post Josephum rabbini divinitatem eiusdem quidem in dubium vocarunt, sive quia in Persia scriptus est, sive ex aliis nescio quibus causis, cum autem cognovissent librum amputatum (protocanonicum) cum reliquis libris sanctis seu potius cum festo Purim, quod serius in festum mere profanum degeneravit, bene congruere, hunc inde a saeculo tertio p. Ch. retinuerunt (cf. Fürst, Der Kanon des A. T. 105 ss.).

[2]) Ecclesia catholica statim ab initio integrum librum, etiam additamenta, quae deuterocanonica vocamus, pro inspirato recepit. Sic iam Clemens Rom. (Ep. 1 Cor 55) pie respexit ad orationem Esther; idem fecit Clemens Alex. (Strom. 4, 19). Origenes (Euseb., Hist. eccl. 6, 25), Epiphanius (De pond. et mens. 4), Cyrillus Hier. (Catech. 4, 35) librum Esther in canone recensent. Melito Sard. eum in canone omittit, citat tamen additamenta in Clavi. Si autem a quibusdam ut Athanasio (Ep. 39), Gregorio Naz. (Carm. 1, 1. 12) etc. in canone non adducitur, hoc ideo factum est, quia in controversia cum Judaeis ea non censebant proferenda, quae in ipsorum canone desunt. S. Hieronymus ad ea tanquam eloquia divina provocat (Ep. 48 ad Pam.; Ep. 130 ad Demetriad. etc.). Porro ecclesia partes deuterocanonicas etiam in sacram liturgiam recepit uti c. 13 in lect. fer. IV. post Dom. II. Quadr. et in Missa contra paganos — et c. 14 in offertor. Dom. XXII p. pentec. Merito itaque concilium Tridentinum (sess. 4) totum librum Esther cum suis partibus canonicum declaravit. Cf. Langen, Die deuterokanonisch. Stücke des B. Est, Fr. 1862.

Prophetae post exsilium

§ 86. 10. Aggaeus

W. Böhme, Zu Mal. u. Hag., Z A W VII (1887) 210 ss.; J. Böhmer, Hag. u. Sach., N k Z XII (1901) 717 ss.; K. Budde, Zum Text der drei letzten kleinen Proph., Z A W XXVI (1906) 1—28; J. Halévy, R S XV (1907) 288—309; B. Duhm, Z A W XXXI (1911) 107–110.

Commentarii a) cath. L. Reinke (Mstr. 1868); *b)* acath. J. J. S. Perowne (C. 1893), T. André (P. 1895), H. G. Mitchell (Hag. and Zech., Ed. 1912).

1. Aggaeus (חַגַּי, Ἀγγαῖος)[1]), qui anno secundo Darii Hystaspis regis munus propheticum initiavit (1, 1)[2]) i. e. 520, una cum Zacharia vate Judaeos, qui reaedificationem templi, sub Zorobabele ac Josue coeptam, intermiserant, ad opus continuandum vel potius denuo suscipiendum hortabatur; quo effectu, refert Esr (6, 14 s.). Templo finito Jahven in promissis suis minime cunctaturum praedicit.

[1]) I. e. festivus vel solemnis, probabiliter sic dictus, quia die festo i. e. tabernaculorum (Reinke, Der Prophet Haggai c. 4) natus est (cf. nomen Babyl. I-sinna-ai = *festivus, die festo natus*, porro nomen שַׁבְּתַי Esr 10, 15; Neh 8, 7: 11, 16 = Babyl. Šab-bat[a]-ai = *sabbato natus* cf. S. Daiches, O L Z XI [1908] 277 s.). Teste s. Hieronymo (Ag 1, 13) quidam putabant eum fuisse angelum divinum, corpore humano vestitum, quam sententiam iam Cyrillus Alex. (Ag 1, 13) refutavit. Rabbini veteres prophetas postexsilicos membra et assessores synagogae magnae faciunt. Aggaeum fuisse inter illos, qui cum Zorobabele et Josua e captivitate redierunt, et inter paucos illos, qui templum primum viderant, e 2, 3 s. vix deduci potest. Procul dubio Aggaeus non diversus est a propheta eiusdem nominis Esr 5, 1; 6, 14.

[2]) Aggaeus et Zacharias scriptis praemittunt diem, mensem et annum regiminis regis tunc regnantis, ut etiam in papyris Aramaeis de Assuan fit.

2. Hortatur (c. 1) Aggaeus ad celeriorem templi fabricam, cui obsequentes Judaei opus inchoatum continuant; sermone altero (2, 1—10) praedicit templum hoc, licet inferius magnificentia et auri argentique copia, multo tamen gloriosius fore Salomonico, quia *desideratus cunctis gentibus* illud sua gloria impleturus sit[1]). Sermone tertio (2, 11—20) invehitur in externam tantum legis observationem, quarto denique (2, 21—24) Zorobabeli duci praemii instar gratiam divinam et stabilem seminis eius (Davidici) progeniem usque ad Christum principem promittit[2]).

[1]) Ita Vulgata. Sed etiam secundum textum Hebraeum locus saltem indirecte ad Messiam spectat (cf. Döller, Messiaserwartung 39 s.).

[2]) Laudat s. Hieronymus (Praef. Ag) magnum spiritum Aggaei (et Zachariae), quod adversus Samaritanos gentesque cunctas per circuitum, aedificationem templi impedientes, templum extruendum curabat.

3. Dicendi genere utitur in adhortationibus gravi, in rebus messianis festivo. Lingua libri Hebraica, passim Aramaismis referta, simplex et plana, non attingit quidem sublimitatem et puritatem prophetarum antiquiorum, minime tamen poetico ornatu caret[1]). Auctoritas canonica testimonio Apostoli (Heb 12, 26 col. Ag 2, 7) comprobatur. Sine sufficientibus rationibus nonnulli versus (1, 7. 13; 2, 20—23) Aggaeo abiudicati sunt. Klostermann, Marti, Rothstein, Nowack, Sellin, Steuernagel putant librum non ab ipso Aggaeo scriptum esse, sed relationem alterius de eo esse, qui sermones prophetae litteris mandaverit (cf. frequentem phrasin: *in manu Aggaei prophetae* 1, 1. 3; 2, 1). Textus libri satis bene conservatus est.

[1]) Observa frequentes interrogationes 1, 4. 9; 2, 4. 13. 20 et rhythmum oratorium 1, 6. 9—11.

§ 87. 11. Zacharias

F. O. Kramer, Die äthiopische Übersetzung des Zach, L. 1898; L. Reinke, Beiträge z. Erk. d. A. T. VI: Die Echtheit d. Proph. Sach etc., Mstr. 1864; B. Stade, Deuterozacharja, Z A W I (1881) 1 ss.; II (1882) 151 ss., 275 ss.; S. Lassere,

Etude sur le livre de Zacharie, Montauban 1891; W. Staerk, Komposition u. Abfassungszeit von Zach 9—14 (Diss.), Hl 1891; K. Marti, Der Prof. Sacharja, der Zeitgenosse Serubabels, Fr. 1892; Zwei Stud. zu Sach, Th St Kr LXV (1892) 207 bis 245, 716—734; J. Ley, Zu Sach 6, 9—15, Th St Kr LXVI (1893) 771—782; G. K. Grützmacher, Über den Ursprung der in Zach 9—14 vorliegenden Prophetien (Diss.), Heid. 1893; R. Eckardt, D. Sprachgebr. von Zach 9—14, Z A W XIII (1893) 76 ss.; D. relig. Gehalt von Sach 9—14, Z Th K III (1893) 311—331; A. K. Kuiper, Zacharia IX—XIV, U. 1894; E. Edel, Der Pr. Sacharja endgesch., Striegau 1901; A. van Hoonacker, Les chap. IX—XIV du livre de Zach, R B XI (1902) 161 ss., 347 ss.; A. v. der Flier, Zach 1—8, Th St Kr LXXXI (1908) 30 ss.; J. Halévy, R S XV (1907) 413—454; XVI (1908) 1—34, 123—167, 259—273; J. W. Rothstein, Die Nachtgesichte des Sach, L. 1910.

Commentarii: C. J. Bredenkamp (Erl. 1879), C. H. H. Wright (Lo.^{2} 1879), J. J. S. Perowne (C. 1893), G. L. Robinson (Chi. 1896), E. B. Pusey (Lo. 1907).

1. Zacharias (זְכַרְיָה = *meminit Jahve*), filius Barachiae[1]), filii Addo, e genere sacerdotali, duobus mensibus post Aggaeum (520), cui se comitem praebuit, iuvenis adhuc munus propheticum suscepisse videtur.

[1]) Diversus est a Zacharia, filio Barachiae, qui intra templum et altare occisus est Mt 23, 35 col. 2 Par 24, 20 et idem, qui Esr 5, 1; 6, 14 tanquam filius (i. e. nepos) Addo adducitur. Nonnulli ut Steuernagel (l. c. 640) habent voces *filius Barachiae* (1, 1. 7) glossam (col. Is 8, 2). Addo erat caput unius e familiis sacerdotalibus, quae cum Zorobabel et Josua ex exsilio reversae sunt (Neh 12, 4. 6). De reliquis vitae conditionibus nihil certi habetur.

2. Liber in duas partes dividi potest: pars prior symbolica (1—8) post hortationem ad poenitentiam (1, 1—6) refert octo visiones[1]), partim consolatorias, partim comminatorias, et actionem symbolicam, quae spectant ad futura populi fata i. e. aevum postexsilicum, tanquam praeambulum temporis messiani (1, 7—6, 15); dein (c. 7) responsum dat ad quaestiones circa ieiunium, et (c. 8) describit futuram Jerusalem ac regni messiani felicitatem. In parte altera (9—14), prophetica, praedicit interitum Syriae et Philistaeorum omniumque hostium, regno divino adversantium, simul autem fata populi electi et adventum Messiae, qui veniet tanquam rex iustus, salvator et pauper, vectus super asinam et pullum asinae, et pacem annuntiabit gentibus, atque dominabitur a mari usque ad mare. Pergit describere regnum messianum, in quo effundet Dominus super habitatores Jerusalem spiritum gratiae et precum. Prodetur Messias et vendetur 30 argenteis (11, 12); transfigetur (12, 10), percutietur pastor et dispergentur oves (13, 7—9); sed Israel poenitentiam aget et salvabitur, et aperietur fons in ablutionem peccatorum. Tandem omnes hostes devincentur et gentes ad urbem sanctam advolabunt. Utitur Zacharias dicendi genere, prae ceteris prophetis minoribus, obscuro ac praecipiti[2]) et quidem in parte priore oratione prosaica, in altera autem poetica.

[1]) Prima visionum nocturnarum (1, 8) est visio equitum super equis varii coloris, duce viro super equo rufo, qui stat inter myrteta (1, 7—17); 2. altera est visio quatuor cornuum (hostium, qui ventilaverunt Juda et Israel), quae a quatuor fabris conteruntur (1, 18—21). Utraque visione destructio potestatis gentilis proponitur. 3. Vidit virum mensuraturum Jerusalem (instaurationem eius), quae replenda est habitatoribus ex Judaeis et gentibus (c. 2). 4. Jesus (Jesue) sacerdos exutus vestibus sordidis, induitur mutatoriis, qui iudicaturus est domum Domini; quo indicatur restitutio sanctitatis sacerdotalis (c. 3). 5. Visio de candelabro aureo cum duabus olivis, quae significant duos gratos ministros Dei: Josue et Zorobabel (c. 4). 6. Volumen volans, quo iniqui iudicabuntur (5, 1—4). 7. Mulier, in amphora sedens, quae a duabus mulieribus in terram Sennaar transportatur = ablatio iniquitatis populi (5, 5—11). 8. Quatuor quadrigae cum equis varii coloris, visae de medio duorum montium aeneorum, qui iudicium venturum in gentes symbolice indicant (6, 1—8). Claudit has visiones actio symbolica, mandatum divinum, Josue pontificem tanquam typum futuri Messiae sacerdotis coronis ornandi, unde gloria et beatitas populi deducuntur (6, 9—15).

[2]) Hieronymus (Prol. in Zach): *Obscurissimus liber Zachariae prophetae et inter duodecim longissimus.* Obscuritas prophetiae non tam ex dicendi genere, quam ex argumento exoritur. Antiquiores prophetas saepe retractat et cum Ezechiele et Daniele visiones symbolicas habet communes. Non caret comparationibus audacioribus 2, 9; 9, 15; 10, 3—5; 11, 7. 10. 14; 12, 3. 4. 6; 14, 4. 20. — Lingua paucis in locis colorem Aramaicum prodit et nonnunquam est dura; cf. 1, 7. 8; 5, 11; 9, 1. 9; 2, 12; 7, 2. 3; 8, 12. 16.

3. Zachariam esse auctorem partis prioris omnes conveniunt; partem autem alteram multi, praeprimis protestantes[1]), Zachariae auctori abiudicarunt, et alio auctori sive anteexsilico sive postexsilico tribuunt, hoc praeprimis ducti argumento, quia oratio partis secundae discrepet ab illa prioris, et quia s. Matthaeus 27, 9 locum Zach 11, 12 sub nomine Jeremiae alleget[2]). — Sed etiam partem alteram Zachariae esse tribuendam probant *a)* intimus eiusdem partis nexus cum priore; *b)* auctores canonis, qui istam partem sub nomine Zachariae in canonem recipientes de eiusdem scriptis bene scire poterant, eo magis, cum nomina reliquorum quoque 11 minorum, immo et parvi Abdiae, fideliter conservata sint; *c)* affinitas argumenti, sermonis, phrasium[3]) et imaginum, felicitatem aevi messiani depingentium, nonnulla quoque vocabula, Zachariae propria, in utraque parte obvia. *d)* Idem docet versio Graeca, quae totum librum Zachariae tribuit. Tandem *e)* aetatem postexsilicam[4]) poscunt frequentes provocationes et relationes ad prophetas anteexsilicos et exsilicos (v. g. 10, 3 c. Ez 34, 17; 14, 8 c. Joel 3, 18; 14, 10 s. c. Jer 31, 38 etc.).

[1]) Primus, qui partem alteram libri Zachariae abiudicavit, erat Jos. Mede Anglus (1653), quem secuti sunt B. G. Flügge, Germanus (1784), J. D. Michaelis, Seiler, Ortenberg, Bertholdt et omnes recentiores auctores protestantes, qui hanc partem ex pluribus — imprimis inter c. 9—11 et c. 12—14 distinquitur — (ex vario

tempore) vaticiniis conflatam esse putant. In singulis quaestionibus, ut in tempore determinando, iterum discedunt. Multi (ut Stade, Cornill, Marti, Staerk) hanc partem (c. 9—14) in tempus Graecum reponunt, alii vero ut Kuenen, Dillmann, E. König, Oettli eam tempori praeexsilico attribuunt, alii hanc partem partim tempori praeexsilico, partim postexsilico attribuunt (Baudissin, Steuernagel, Sellin). Contra hos authentiam libri vindicarunt et vindicant catholici (paucis ut Gigot, Holzhey exceptis) et nonnulli priores protestantici auctores (Haevernick, Keil, Staehelin, Kliefoth, J. P. Lange, Pusey, Bredenkamp, Wright etc.).

[2]) Diversitas sermonis in diversitate argumenti fundatur; prior enim pars visiones et orationes propheticas, tempori praesenti destinatas, continet, altera vero revelationes temporis futuri evolvit, iuxta analogiam Os 1—3 cum 4—14; Is 40—66; Dn 8, 10—12. Porro conscriptio secundae partis 9—14 per Zachariam multo posteriori tempori adscribitur. Citatio sub nomine Jeremiae apud Matthaeum inde explicatur, quod vaticinium Zachariae nititur Jer 18 et 19, vel quia Matthaeus tum ex Zacharia, tum ex Jeremia citat, sed ultimum tantum nominat (col. Mc 1, 2). Mentio Graeciae (Javan) 9, 13 a nonnullis glossa habetur, probabiliter tempore Machabaeorum facta (cf. A. v. Hoonacker, Les douze petits Prophètes, P. 1908, 667).

[3]) Utrique parti communes sunt expressio מֵעֹבֵר וּמִשָּׁב 7, 14; 9, 8; significatio providentiae divinae symbolica per oculos Dei 3, 9; 4, 10; 9, 1; theocratiae per domum Juda et Israel (Joseph) 8, 13; 10, 6 etc. Plane conveniunt 2, 10 et 9, 9 (cf. Reinke, l. c. 7; Knabenbauer. Com. in proph. minores, P. 1886, II 216—221).

[4]) In 10, 2 populi dispersio et captivitas iam facta exhibetur; v. 6 eius restitutio promittitur, 9, 11 s. exsules ad reditum invitantur, v. 13 Javan (Graecia) tanquam potestas praecipua theocratiae adversaria describitur etc.

4. Auctoritas canonica est certa; textus Hebraicus autem mendis non caret, quae plerumque e LXX versione corrigi possunt.

Cum noster liber multa vaticinia messiana contineat, saepe in N. T. citatur; uti Zach 9, 9 col. Mt 21, 4 s., Joa 12, 15; Zach 11, 12 col. Mt 27, 9; Zach 12, 10 col. Joa 19, 37, Apc 1, 7; Zach 13, 7 col. Mt 26, 31, Mc 14, 27; Zach 8, 16 col. Eph 4, 25.

§ 88. 12. Malachias

W. Böhme, Zu Mal u. Haggai, Z A W VII (1887) 210 ss.; J. Bachmann, Alttestamentliche Untersuchungen, B. 1894, I 109 ss.; H. Winckler, Altorient. Forschungen, L. II 3 (1901) 531—539; A. v. Bulmerincq, Der Ausspruch über Edom im Buche Maleachi, Dorpat 1906.

Commentarii a) cath. L. Reinke (Gi. 1856); *b)* acath. A. Köhler (Erl. 1865), J. J. S. Perowne (C. 1893), J. C. de Moor (A. 1903), O. Isopescul (Czernowitz 1908).

1. Malachias[1]), prophetarum minorum ultimus, claudit seriem omnium prophetarum V. T.; nam ab eo tempore usque ad Christum siluerunt oracula prophetica, hinc et a Judaeis *sigillum vel terminus* prophetarum vocatur. Aggaeo et Zacharia prophetis posterior, templi structura iam absoluta (1, 10; 3, 1), vaticinatus est tempore Esdrae et Nehemiae[2]).

[1]) מַלְאָכִי est probabiliter nomen abbreviatum pro מַלְאָכְיָה (= *angelus Jahvae*), cum LXX non Μαλαχι, sed Μαλαχίας scribant. Propter illam significationem nonnulli Judaei et etiam Christiani putabant Malachiam uti Aggaeum non fuisse hominem, sed angelum corpore humano indutum, quam sententiam refutarunt Cyrillus Alex. et Hieronymus. Alii autem, quibus Jonathan paraphrasta (Mal 1, 1) et ipse Hieronymus (Mal 3, 7) assentiunt, eum Esdram scribam aut alium virum insignem intellexerunt, vitia ordinis sui castigantem, qui se Malachiae nomine symbolico appellaret. Jam LXX nomen Malachiae fictum esse putant et ideo transvertunt: Λῆμμα λόγου κυρίου ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ ἐν χειρὶ ἀγγέλου αὐτοῦ. Maior tamen exegetarum pars Malachiam habet recte nomen proprium (cf. nomen Assyriacum Malaki-Jama [Holzhey, Buchbergers Kirchl. Handl. II 787]). Steuernagel (l. c. 648 s.) librum auctori anonymo attribuit dicens בְּיַד מַלְאָכִי — quod pro בְּיַד מַלְאָכִי secundum LXX legit — appositum esse a posteriore librario, qui putavit nostrum prophetam esse nuntium, de quo 3, 1 sermo est.

[2]) Nam castigat eadem crimina, in quae etiam Nehemias invehitur (Neh 13, 4 s. 10—13. 23—31). Ceterum accuratior temporis definitio stabiliri nequit. Secundum W. Staerk (Die Entstehung des A. T.[2], L. 1912, 105) liber 500—450, secundum Sellin (l. c. 119) 470, secundum Haller (R G G IV 57) et Steuernagel (l. c. 649) ca. 460, secundum Holzhey (l. c. 201) ca. 444 scriptus est. Liber epitome concionum, quas longo vitae tempore habuit, esse videtur.

2. Propheta nomine Dei Judaeos arguit ingratitudinis[1]), et sacerdotes, quod sacrificia polluta offerant, quibus se substituturum, ait, oblationem mundissimam[2]), in omni loco offerendam (sacrificium Eucharistiae)[3]) eisque maledictionem minatur (1, 1—2, 9). Perstringit Judaeos, qui uxores alienigenas ducebant (2, 10—16). Impatientibus annuntiat diem Domini magnum, eiusque praecursorem (Joannem Baptistam (2, 17—3, 1), in quo iudicio discrimen patebit inter iustum et impium; ideo monet, ut legem Dei custodiant, quia per eam sint iudicandi, et asserit se ante diem iudicii praemissurum Eliam[4]), qui ipsos ad Dei legis custodiam incitet, ut iudicis non iram, sed remunerationem aeternam experiantur (3, 2—4, 6).

[1]) Idololatria crassa exstincta Malachias vituperare coepit fidem operibus vacuam et hypocrisin.

[2]) De vaticiniis messianis cf. Hengstenberg, Christol. III 371—494; Reinke, Mess. Weis. IV 2, 359 ss.; Beitr. II 465 ss.; Knabenbauer, Comm. in proph. min. II 430 ss.

[3]) Cf. conc. Trident. sess. XXII, de sacrificio missae c. 1.

[4]) Praedicit Malachias hoc vaticinio Joannem Baptistam, primo Christi adventui praecessurum in spiritu et virtute Eliae (Mt 11, 14; 17, 12; Lc 1, 17), et Eliam, ante secundum Christi adventum in fine temporum in terris rediturum. Cf. Reinke, Hist. krit. Abhandl. über Malachi 3, 23. 24, Th Q XXXVII (1855) 529—591.

3. Lingua utitur Hebraica pura quidem, sed aetatem recentiorem redolente; dictio eius, quamvis facilis ac plana, vigore poetico non caret[1]). Authentia et auctoritas canonica[2]) non in dubium vocari possunt.

[1]) Malachiae propria sunt: interrogationes et responsiones (forma dialogica) frequenter obviae (1, 2. 6. 7. 8. 9. 13; 2, 10. 14. 15. 17; 3, 2. 7. 8. 14); significatio Joannis B. per »angelum meum« et Messiae per »angelum testamenti« (cf. L. Reinke, Der Prophet Maleachi, Gi. 1856, 49).

[2]) Paulus (Rom 9, 13) exordium eius (1, 2s.) velut Scripturam divinam allegat; Christus eius verba (3, 1) de Joanne B. interpretatus est (Mt 11, 10) et 4, 5s. a Gabriele archangelo (Lc 1, 17) et Christo (Mt 11, 14; 17, 10ss.; Mc 9, 10ss.) ad Joannem B. applicantur.

Nota. Exspiravit prophetia, non exhaustis plene viribus (quod censet de Wette, Einl. 340), sed absoluto praeconio promissionum evangelicarum, uti ex argumento ultimorum prophetarum videre licet. Rationes cessationis prophetismi sunt: *a)* quia inclinatio Judaeorum ad idololatriam calamitatibus exsilii exstincta, et *b)* vaticinia ad Messiam fide amplectendum absoluta erant; conservandae revelationi sufficiebant scribae, quin tamen prohibere possent, quominus falsae legum interpretationes (sectae) propagarentur. Nullus quidem propheta post Malachiam usque ad Joannem B. surrexit, spes tamen Israelitis erat prophetiam resuscitatum iri, ut patet ex 1 Mach 4, 46; 9, 27; 14, 41.

§ 89. Status politicus et religiosus Judaeorum post exsilium

L. Herzfeld, Geschichte des Volkes Iisrael von der Zerstörung des ersten Tempels bis zur Einsetzung des Makkabäers Schimon zum hohen Priester oder Fürsten, Nord. 1855—57; J. M. Jost, Geschichte des Judentums u. seiner Sekten, L. 1857—58; Himpel, Politische u. religiöse Zustände des Judentums in den letzten Jahrhunderten vor Chr., Th Q XL (1858) 63—85; Stanley, Lectures on the History of the Jewish Church. 3rd series, from the Captivity to the Christian Era, Lo. 1876; Seinecke, Geschichte des Volkes Israel, Gö. 1876—84 (2. pars: Vom Exil bis zur Zerstörung Jerusalems durch die Römer); J. Sack, Die Religion Altisraels[2], B. 1889; Looman, Geschiedenis der Israëliten van de babylonische ballingschap tot op de komst van den Heere Jezus Christus[3], A. 1891; Montefiore, Lectures on the Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religion of the Ancient Hebrews, Lo. 1892; Latimer, Judea from Cyrus to Titus, Chi. 1899; E. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi [3—4], L. 1901—1909; W. Bousset, Die Religion des Judentums im neutest. Zeitalter[2], B. 1906; J. Felten, Neutestamentliche Zeitgeschichte, R. 1910; H. Weinheimer, Die Entstehung des Judentums, 2. Bd., B. 1910; J. Elbogen, Der jüdische Gottesdienst in geschichtl. Entwicklung, L. 1913; J. Wellhausen, Israelitische u. jüdische Geschichte[7], B. 1914.

1. Post reditum e captivitate regnum Davidicum non suscitatum est, sed suspensum[1]) mansit, donec veniret, cuius et iudicium et cui Dominus daret sedem David patris eius (Lc 1, 32); regis loco primo pontifices[2]), et dein tempore Seleucidarum synedrium[3]) res summas politicas civiles et religiosas decernebant. Populus castigatus et correctus rediit e captivitate; per tot vaticinia insignia, eventu completa, convictus, Jahven esse omnipotentem et omniscium mundi gubernatorem, inanes autem deos alienos, omnem idololatriam abominando abhinc Jahvae constanter adhaerebat, ut pro religionis suae confessione

omnia tormenta libenter sustineret, immo, in alterum extremum lapsus, legi Mosaicae ac ceremoniis vim absolute obligantem et sempiternam inesse crederet. Quam ob causam Judaei odium gentium eo magis contra se excitarunt[4]), quod tamen non impedivit, quominus gentiles (Romani) deum Judaeorum victimis, templum donis, et populum foederibus aliquamdiu honoraverint[5]).

[1]) Judaei non prorsus erant liberi, sed uti ipsi fatentur: *Ecce nos ipsi hodie servi sumus, et terra . . . et nos ipsi servi sumus in ea, et fruges eius multiplicantur regibus, quos posuisti super nos propter peccata nostra* (Neh 9, 36 s.). Familia Davidica regia conservata quidem, attamen sensim in paupertatem redacta est.

[2]) Teste Josepho (Ant. XI 4, 8) post dedicationem templi *instituta est ea reipublicae forma, quae optimatum est paucorum potestate mixta; nam pontifices summae rerum praefuerunt, donec Asmonaeorum genus regnum obtinuit.* Hinc Persis et Graecis Judaei subiecti quidem erant, non autem a praeside extero gubernabantur.

[3]) Synedrium (talm. Sanhedrin) summum tribunal erat (iuxta relationes rabbinicas iam a Mose repetitur), cuius iurisdictionis etiam res graviores ecclesiasticae subiectae erant. Tempore Esdrae nondum existebat (Esr 10, 14). Primum eius vestigium historicum probabiliter habetur in γερουσία τῶν Ἰουδαίων (2 Mach 1, 10; 4, 44; 11, 27 col. Joseph, Ant. XII 3, 3; XIII 5, 8) sub Seleucidis; duravit autem tribunal istud usque ad excidium civitatis a. 70 p. Ch. Rabbini collegium hoc appellant synagogam magnam, quam alii (ut Jost) a synedrio distinguunt, docentes eam fuisse collegium legis peritorum, ad quaestiones theologicas diiudicandas, ac prophetas postexsilicos et viros illustres, Esdram, Nehemiam etc. assessores eiusdem habent. Constabat hoc tribunal (senatus, γερουσία Act 5, 21, πρεσβυτέριον Lc 22, 66, vel βουλή Mc 15, 43, Josephus, B. J. II 15, 6) inde a temporibus Hasmonaeorum e praeside, qui plerumque pontifex erat, et 70 (secundum Talmud Hierosolym. 85 i. e. 7×12 + praeside cf. S. Funk, Entstehung des Talmuds, L. 1910, 34—37) assessoribus, partim summis sacerdotibus (principibus 24 classium sacerdotum) atque pontificibus, qui summa hac dignitate iam functi vel saltem ex familia pontificia orti erant (Act 4, 6) = ἀρχιερεῖς (cf. E. Schürer, Die ἀρχιερεῖς im N. T., Th St Kr XLV [1872] 593—657), partim πρεσβυτέροις = senioribus (Mt 26, 3) i. e. probabiliter capitibus familiarum nobilium, partim scribis seu eruditis Soferim = γραμματεῖς (cf. Mc 14, 53. 55), qui tunc praeter sacerdotes ad interpretationem scripturae adhibebantur. Dicuntur in orbem semicirculi consedisse, ita ut praeses cum 2 pro-praesidibus medium occuparet locum. Habebantur autem consessus in loco quodam et quidem teste Mischna (Sanhedrin XI 2) in cella meridionalis atrii templi, teste Josepho (B. J. V 4, 2) vero inter urbem superiorem et montem templi tempore matutino, quotidie, diebus festis exceptis (cf. E. Schürer, Der Versammlungsort des großen Synedriums, Th St Kr LI [1878] 608—626). Pertinebant ad iurisdictionem synedrii: facultas docendi, administratio rerum graviorum, tum politicarum tum ecclesiasticarum (v. g. neomeniarum, mensis intercalaris et eiusmodi), summa iurisdictio ac ipsa poena vitae (Mc 14, 64), quam procurator Romanus confirmare vel reicere poterat (cf. Joa 18, 31). Stephanum (Act 7, 56) contra legem obstantem tumultarie morte plectebant. Huic synedrio magno subiecta erant synedria minora (tribunalia synagogarum), in diversis Palaestinae urbibus (Mt 10, 17; Mc 13, 9), quae in scriptis rabbinorum tantum commemorantur et quae causas minores decidebant.

Cf. D. Hoffmann, Der oberste Gerichtshof in der Stadt des Heiligtums (Progr.), B. 1877—78; F. Blum, Le Sanhédrin ou grand conseil de Jérusalem, son origine et son histoire, Str. 1889; A. Kuenen, Über die Zusammensetzung des Sanhedrin, Gesammelte Abhandlungen zur bibl. Wissenschaft. Übersetzt von K. Budde Fr.-L. 1894, 49—81; A. Büchler, Das Synedrion in Jerus. u. das große Bethdin in der Quaderkammer des jerusal. Tempels, W. 1902; F. Kortleitner, Archaeologia bibl. 759—64.

[4]) Philosophis gentium religio Judaica videbatur *barbara superstitio* (Cicero, Pro Flacco c. 28). Carpebantur Judaei, quia abstinebant a carne porcina et nulla simulacra habebant, a Tacito (Hist. 5, 5) et a Plinio (Hist. n. 13, 4) *gens contumelia numinum insignis* appellabantur, *apud quos fides obstinata, misericordia in promptu, sed adversus omnes alios hostile odium* (Tacitus, l. c.). Romani eos tanquam *despectissimam partem servientium et deterrimam gentem* habuerunt (Tacitus 5, 8). Cf. L. Geiger, Quid de Judaeorum moribus atque institutis scriptoribus Romanis persuasum fuerit, B. 1872.

[5]) Praeter Ptolemaeos etiam Augustus imperator, Pompeius, Agrippa, Vitellius templum Hierosolymitanum donis et sacrificiis honorarunt, ut testatur Josephus. Merito igitur dicit Josephus (Bell. Jud. IV 4, 3) de templo tanquam loco, qui *adoratur per orbem universum,* et (V 1, 3) *fama celebratus et omnibus hominibus sacer habitus est.* Ideo in secundo templo erat atrium gentium.

2. Orthodoxia haec crassa et extrema inter Judaeos Palaestinenses ideo promovebatur, quia magna pars Judaeorum inter gentes dispersorum culturae Graecae assuescebat, quae Judaismo e diametro erat opposita. Nihilominus influxu philosophiae, Graecae praeprimis, nonnullae ideae religiosae tunc temporis magis evolvebantur (testibus libris deuterocanonicis et apocryphis), quamvis nonnunquam in his aliquid minus perfectum admisceretur, quod in N. T. emendandum et perficiendum erat.

Sacerdotium pariter paulatim degeneravit, quod eo facilius factum est, quia praecipua vehicula auctoritatis (arca foederis, Urim et Thummim) deerant, idea muneris eorum vicarii minuebatur et praedicatio verbi divini in synagogis sacrificia magis magisque arcebat, quin etiam laici eruditi (Soferim) ad Scripturas s. interpretandas sunt admissi[1]). Ad Judaeos in fide roborandos, et gentiles religione Mosaica imbuendos, multum contulerunt synagogae[2]), ubique erectae; praeterea per varias Judaeorum colonias monotheismus et exspectationes messianae etiam gentibus innotuerunt, et vice versa Judaei dispersi literas, artes ac linguas gentium (praeprimis Graecorum) sunt edocti. Tunc etiam libri sacri, ne perirent, colligi coeperunt (initium canonis).

[1]) Cf. V. Ryssel, Die Anfänge der jüd. Schriftgelehrsamkeit, Th St Kr LX (1887) 149—182; M. Stark, Die Schriftgelehrten, Prag 1892; Lightley, Les scribes (thèse), Cahors 1905; E. Schürer, l. c. II[4] 372—389, 414—447; A. Marmorstein, Die Schriftgelehrten (Religionsgesch. Studien II), Skotschau 1912.

[2]) De origine synagogarum ambigitur. Probabiliter in exsilio Babylonico institutae sunt; cum enim templo diruto sacrificia praescripta cessassent, exsules, ne omni religionis exercitio carerent, apud prophetam vel alium virum pium (Ez 8, 1; 14, 1; 20, 1) conveniebant, qui religionem docebat, ad probitatem hortabatur et libros sacros praelegebat (Neh 8, 1; 9, 1; 13, 1). Quin etiam huiusmodi mos iam ante exsilium hac illac viguisse videtur (2 Rg 4, 22). Quum dein hae congregationes certis locis fierent, ortae sunt synagogae בָּתֵּי הַכְּנֶסֶת (= *domus congregationis*) = συναγωγαί (cf. συνάγω = colligo, ἐκκλησία ab ἐκκαλέω = evoco) vel בָּתֵּי תְּפִלָּה (Is 56, 7) = προσευχαί vel προσευκτήρια apud Philonem (oratoria, nonnunquam tamen ab illis distincta). Aramaicum nomen est בֵּית כְּנִישְׁתָּא vel simpliciter כְּנִישְׁתָּא. Synagogis archisynagogus (Lc 8, 49) et seniores (πρεσβύτεροι Lc 7, 3) praeerant; his accedebant legatus synagogae, seu praelector, et minister (ὑπηρέτης Lc 4, 20). Reversi ex exsilio in patriam, etiam post aedificationem templi, institutionem hanc retinuerunt; hinc non tantum in coloniis exteris et Palaestinae urbibus v. g. Nazareth (Mt 13, 54), Capharnaum (Mc 1, 21), sed et Hierosolymis ipsis, praeter templum, erectae erant multae synagogae, nam non solum indigenae, sed etiam quaevis colonia Judaica (Alexandrina, Cyrenensis cf. Act 6, 9) propriam habuit synagogam. Immo Jerusalem tempore dirutionis secundum Talmud 480, 460, 394 (sic!) synagogas habuisse fertur. Tempore posttalmudico postulabatur, ut quovis loco, ubi saltem 10 Israelitae habitarent, synagoga erigeretur. Quodam modo in synagogis antiqua excelsa (bamoth) reviviscebant (Wellhausen, Israel. u. jüd. Gesch.[6] 194). Synagogae plerumque in altioribus locis urbis sitae, saepe ad ripam fluvii (cf. Act 16, 13), ad formam templi erant dispositae, ut atrium cum porticibus haberent, in quo, saepe in medio atrio, erat sacrarium, quatuor columnis innixum, ubi in loco, nonnihil elevato (בִּימָה), liber legis ponebatur: volumen, quando ex eo non praelegebant, in armario (sacello) involutum asservabatur. Subsellia vocabantur κάθεδραι, illa vero legisperitorum πρωτοκαθεδρίαι (Mt 23, 6). Conveniebat autem ibi coetus (mulieres a viris separatae) sabbato (cf. nomen σαββατεῖον apud Josephum, Ant. XV 6, 2) et festis, immo et aliis diebus (feriis II. et V.), atque pro sacrificiis (in templo oblatis) orationes, hymni et psalmi substituebantur additis tamen insuper aliis precibus, si sacrificiis oblatis aliae quaedam iungebantur in templo. Orationes principales quotidianae (matutinae et vespertinae) erant Schma (Dt 6, 4—9; 11, 13—23; Nm 15, 37—41) et Schmoneh Esre (i. e. 18 eulogiae), quas excipiebant sabbato lectio legis (in Paraschas) et prophetiarum (in Haphtaras divisarum), vel Megilloth, pericopae praelectae explicatio atque benedictio sacerdotalis. Has praedicationes antiquas testatur Apostolus (Act 15, 21): *Moyses a temporibus antiquis habet in singulis civitatibus, qui eum praedicent in synagogis, ubi per omne sabbatum legitur.* Homo legens stabat, loquens sedebat (Lc 4, 16. 20). Initio sacerdotes verba faciebant (Mal 2, 7; Neh 8, 8 s.), postea et legisperiti (γραμματεῖς et νομοδιδάσκαλοι N. T.). Synagogae in Galilaea introitum versus austrum habebant, Tosephtha vero postulabat introitum versus orientem (Fiebig, R G G V 1038). In fronte synagogarum Galilaeae erant, ut e ruinis elucet, plerumque tres portae, et saepe columnarum dispositione in tres partes (»naves«) iuxta exemplar Graeco-Romanorum templorum divisae erant. In synagogis etiam ius dicebatur et poena statuta (flagellatio) ibidem capiebatur (Mc 13, 9; Act 22, 19). Porro parvuli ibidem, certe iam inde a saec. III. (imprimis in s. Scriptura) erudiebantur nec non eleemosynae colligebantur (cf. Mt 6, 2). — L. Löw, Der synagogale Ritus, M G W J XXVIII (1884) 97 ss. 161 ss. 214 ss. 305 ss. 364 ss. 458 ss.; M. Rosenmann, D. Ursprung d. Synagoge u. ihre allmähl. Entwicklung, B. 1907; E. Schürer, l. c. II[4] 497—544; M. Fried-

länder, Synagoge und Kirche in ihren Anfängen, B. 1908; H. Kohl u. C. Watzinger, Antike Synagogen in Galiläa, L. 1916.

§ 90. Ulterior evolutio quarumdam veritatum religionis

H. Zschokke, Theologie der Propheten des A. T., Fr. 1877; G. F. Oehler, Theologie des A. T.[2], St. 1882; A. Dillmann, Handbuch der alttest. Theologie. Herausgeg. v. R. Kittel, L. 1895; B. Stade, Biblische Theologie des A. T., Tü. 1905, 2. tom. A. Bertholet, ib. 1911; L. Couard, Die religiösen u. sittlichen Anschauungen der alttestam. Apokryphen u. Pseudepigraphen, Gü. 1907; Oesterley and Box, The Religion and Worship of the Synagogue, Lo. 1907; E. Kautzsch, Bibl. Theol. d. A. T. Herausgeg. v. K. Kautzsch, Tü. 1911.

I. Dogmatica

Plures veritates, quarum semina iam primis stadiis divinae revelationis sparsa erant, influente prophetismo et rationibus exsilii ulterius evolvebantur clariusque patefiebant. Huc multi referunt mysterium ss. Trinitatis, nominatim quoad secundam et tertiam in divinitate personas; dein huc pertinent peccatum originale, immortalitas animae, doctrina de angelis et daemonibus, ac tandem novissima hominis.

1. Mysterium ss. Trinitatis.

Unitas divinitatis, quae in V. T. prae cunctis urgebatur, non excludit pluralitatem personarum. Verum evolutio huius mysterii sensim procedebat, ita quidem, ut levia eiusdem vestigia iam ab initio revelationis apparerent, manifestiora, prout oeconomia salutis ferebat, decursu saeculorum accederent, plena autem veritatis lux in N. T. resplenderet.

Pluralitatem subiectorum generatim in Deo iam in Dei nomine Elohim adumbratam esse praeeuntibus patribus multi putant[1]); alii vero Elohim pluralem maiestatis habent cf. ilania (= *dii mei, pantheon meum*), sicut Pharao in epistolis Amarnanensibus vocatur. Item verba, quibus Deus, hominem creaturus, quasi consultans ait: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* (Gn 1, 26), et verba, quae, linguas confusurus, profert: *Venite, descendamus et confundamus ibi linguam eorum* (Gn 11, 7), diversimode exponuntur.

[1]) Cf. Zschokke, Theol. d. Propheten 103 ss.

In specie Trinitatem personarum in divinitate obscure indicari numero ternario[1]), toties in V. T. frequentato, ac tres personas in Divinis singillatim memorari multi, imprimis antiquiores putant.

In nonnullis locis angelus Jahvae a Deo missus dicitur, promittitur Messias, sermo est de hypostasi vel saltem personificatione

sapientiae divinae et ipse Spiritus sanctus modo subobscuro indicari a multis creditur.

[1]) Numerus ternarius in V. T. erat numerus vel signatura Dei, unde non mirum est, quod Deus, de se loquens, in eadem propositione ter utitur nomine divino, v. g. Is 33, 22; 44, 6; 45, 5; 48, 12; Jer 10, 10 etc., vel tria attributa ipsi dantur, Is 43, 15, quo praeprimis refertur illud augustissimum trisagion: *Sanctus, Sanctus, Sanctus, Dominus Deus exercituum* (Is 6, 3), de quo cf. Augustinum (De fid. ad Pet. c. 6): *Ubi prorsus in eo, quod dicitur tertio sanctus, personarum Trinitatem, in eo vero, quod dicit semel Dominus Deus Sabaoth, divinae naturae cognoscimus unitatem*, et canticum trium puerorum: *Benedictus, laudabilis et superexaltatus* (Dn 3, 52 ss.), *benedicite, laudate et superexaltate*, quae verba (Dn 3, 57—90) 33ies iterantur. Cf. etiam B. Stade, Die Dreizahl im A. T., Z A W XXV (1906) 124 bis 128; F. Diekamp, Über den Ursprung des Trinitätsbekenntnisses (Rektoratsrede), Mstr. 1910.

α) Angelus Jahvae.

α) Pluries in s. Scriptura memoratur insignis quidam מַלְאַךְ יְהוָה [1]), vel מַלְאַךְ אֱלֹהִים (Gn 21, 17) vel מַלְאַךְ הָאֱלֹהִים (Gn 31, 11 etc.), qui singulari ratione in nomine Dei agit et loquitur. Deus enim non immediate per se hominibus apparet, sed ubicumque apparere dicitur, mediante illo angelo agit.[2])

[1]) Malach primum significat missionem, deinde missum, legatum. Malach Jahvae generatim designat nuntium vel legatum, a Jahve missum, qua appellatione missus diserte secernitur a Jahve mittente. Etiam propheta Aggaeus (1, 13) et sacerdos (Mal 2, 7; Eccle 5, 5) angelus Jahvae vocantur.

[2]) Angelum Jahvae habent angelum creatum: Hieronymus, Augustinus, Gregorius M., Theodoretus, recentiores interpretes Judaici et nonnulli protestantes: Hofmann, Delitzsch, Kurtz, Gesenius et alii. Malach Jahvae esse τὸν λόγον defendunt reliqui ss. patres, docti catholici: Allioli, Reinke, Störmann, Bade, Danko, Rohling, et protestantes: Hengstenberg, Lange, Auberlen, Keil, Oehler etc. Quae sententiae eo componi possunt, quod Malach Jahvae in nonnullis saltem locis personam divinam (a Jahve distinctam) denotet. Sic doctrina posterior de Verbo (λόγος) praeparabatur. Lagrange (L'ange de Jahvé, R B XII [1903] 212—225) putat Malach Jahvae esse theologicam glossam posterius textui insertam ad excludendam sententiam, ac si Jahve immediate apparuerit. At cf. etiam A. Lods, L'ange de Jahvé et l'âme extérieure, Stud. zur semit. Phil. u. Religionsg., J. Wellhausen gewidmet u. herausgeg. v. K. Marti, Gi. 1914, 263—278.

β) Malach Jahvae esse revera personam divinam docent nomina, attributa et actiones, quibus in s. Scriptura insignitus apparet.

Apparet angelus Jahvae Hagari in deserto erranti (Gn 16, 7 ss.) dicens: *Multiplicans multiplicabo semen tuum . . . ecce concepisti et paries filium vocabisque nomen eius Ismael, eo quod audierit Jahve afflictionem tuam.* Hagar admiratione affecta, se Deum vidisse nec tamen obiisse, *vocavit nomen Jahvae, qui loquebatur ad eam: Tu Deus, qui vidisti me . . . Propterea appellavit puteum illum Puteum Viventis et Videntis me.* Iterata vice (Gn 21, 17 s.) cum Hagar colloquitur eiusque oculos aperuit, ut videret puteum aquae. Abrahamo filium suum

offerenti apparet angelus Dei, dicens: *Non extendas manum tuam super puerum, neque facias illi quidpiam; nunc cognovi, quod times Deum, et non pepercisti unigenito filio tuo propter me* (Gn 22, 12). Angelum istum fuisse Deum confirmatur eo, quod Abraham appellat nomen loci illius: *Jahve videbit,* et ipse angelus dicit: *Per memetipsum iuravi, dicit Jahve, quia fecisti hanc rem, et non pepercisti filio tuo unigenito propter me, benedicam tibi et multiplicabo semen tuum* (Gn 22, 16 s.). Jacobo, Bethele pernoctanti, in somnio apparet angelus Dei, qui se vocat Jahven, Deum Abrahae et Isaac, eique promissa repetit; quare Jacob de somno evigilans ait: *Vere Jahve est in loco isto, et ego nesciebam,* vocavitque nomen urbis Bethel (domum Dei), eique altare erexit et votum vovit (Gn 28). Idem angelus Dei mandat Jacobo in somnio, ut e Mesopotamia in terram nativitatis suae revertatur, et expresse se nominat Deum Bethelis (Gn 31, 11 ss.). Cum eo redeunte ad vadum Jaboc colluctatur vir, quem Oseas (12, 5) angelum Dei appellat. Istum virum colluctatorem fuisse Deum ipse innuit, quod nomen Jacob propter hanc colluctationem mutavit in Israel (pugnator Dei), et confirmat Jacob, petendo eius benedictionem et appellando nomen loci Phanuel (Gn 32, 24 ss.); ideo s. Athanasius (Orat. 3. cont. Ar.) merito hunc angelum vocat Filium Dei. Cf. etiam theophaniam Abrahae factam in valle Mambre (Gn 18).

Angelus Jahvae (Vulg. *Dominus*) apparuit Mosi in flamma rubi ardentis (Ex 3, 2 ss.), nomen suum: *sum qui sum,* ei manifestans, se Deum patriarcharum et ductorem populi revelans, et Mosen facultate miracula patrandi instruens. Ipse dux atque tutor populi erat in via per desertum, unde angelus Dei, qui hucusque Jahve (Ex 13, 21; 14, 13—18) vocabatur, narratur praesens in columna ignis (Ex 14, 19), qui castra Israelitarum ab impetu Aegyptiorum protegebat; ideo columna illa appellatur nubes Jahvae (Nm 10, 34). Angelus Jahve Israelitis in Bochim apparens, eos ex Aegypto se duxisse, legem dedisse et in Chanaan deduxisse asserit (Jdc 2, 1—3). Angelus Dei, qui Gideoni videndum se exhibuit, ab auctore libri dicitur Jahve et a Gideone salutatur Adonai, sacrificium oblatum igne consumpsit eumque timore exclamantem: *Heu mi Domine Deus, quia vidi angelum Jahvae facie ad faciem!* solatur (Jdc 6). Uxori Manue angelus Dei filium promittit et a viro sacrificium oblatum accipit (Jdc 13).

Inde a regno introducto angelus Domini sensim desiit apparere; nam ordine regio et prophetico introducto, Deus ad populum docendum magis utebatur organis et vicariis ordinariis; nec tamen desiit eiusdem angeli operatio et memoratio. Isaias (63, 9) celebrat *angelum faciei Dei* tanquam salvatorem populi, Ezechiel vidit in ecstasi super thronum divinum *similitudinem, quasi aspectus hominis* (1, 26), et Daniel *cum nubibus coeli quasi filium hominis venientem, et usque ad antiquum dierum venientem, qui dedit ei potestatem et honorem et regnum* (7, 13 s.). Angelus Domini descendit cum tribus pueris in fornacem et excussit flammam ignis, qui Deum in fornace benedicebant (Dn 3, 49—51). Saepius mentionem angeli Dei facit Zacharias in visionibus suis, et impatientibus Judaeis, respondet Malachias (3, 1): *Et statim veniet ad templum suum Dominator, quem vos quaeritis, et angelus testamenti, quem vos vultis;* hic iudicium exercebit de impiis.

γ) Angelum Dei esse personam divinam a Jahve distinctam, seu τὸν λόγον, probant materia substrata [1]), relatio Veteris ad Novum Testamentum [2]), Scriptura Novi Foederis [3]), traditio Judaica [4]) et Christiana [5]).

[1]) Iam ipsum nomen »angelus Jahvae« indicat distinctionem personarum: angeli a Jahve. Praecisius vero hanc distinctionem enuntiant loci, ubi angelo et Jahvae diversae actiones attribuuntur. V. g. Jahve ad montem Sinai Mosen alloquitur (Ex 23, 20 s.): *Ecce ego mittam Angelum meum, qui praecedat te, et custodiat in via, et introducat in locum, quem paravi. Observa eum et audi vocem eius, nec contemnendum putes: quia non dimittet, cum peccaveris* (contra eum), *et est nomen meum* (i. e. essentia mea) *in illo.* Huius loci contextu spectato angelus Dei est eiusdem essentiae divinae, sed distinctus a Jahve. Appellatur *angelus faciei Jahvae* (Is 63, 9), utpote per quem Deus hominibus faciem ostendat, se manifestet, eodem sensu, quo Christus celebratur *imago Dei invisibilis* (Col 1, 15), *splendor gloriae et figura substantiae eius* (Heb 1, 3).

[2]) Tota relatio V. T. ad Novum postulat, ut operatio Messiae, qui est centrum omnis historiae, inde a prima eius promissione (Gn 3, 14) non maneat ignota; quod enim Deus in salutem mundi operatur, per Filium suum operatur (Joa 1, 3). Operatus est primo tanquam angelus Dei, theophania usus, sine carne (ἄσαρκος), idque propter proclivitatem Israel ad cultum idolorum. Tali modo autem simul incarnatio praeparabatur, ut, cum venerit, animos ad fidem sui dispositos haberet.

[3]) Congruit Scriptura Novi Testamenti. Sic operatio τοῦ λόγου in N. T., a Joanne Evangelista (c. 1) descripta, respondet operationi angeli Jahvae V. T. Docente s. Paulo (1 Cor 10, 4. 9) Christus erat dux Israel, a populo tentatus; ipse (Heb 12, 26) movit terram in legislatione Sinaitica.

[4]) Paraphrases Chaldaicae saepe pro Malach Jahvae et ipso Jahve ponunt מימרא דיי i. e. *verbum Jahvae,* vel ὁ λόγος, et Schechina (שכינה). Rabbini huic angelo nomen meṭaṭronis (מְטָטְרוֹן) (cf. μετάθρονος) tribuunt, cuius origo obscura est; alii radicem Latinam statuunt metari, i. e. ducis instar loca signare castris figendis, ut itaque metatron significaret ducem Israel; alii a voce mater vel matrona derivant, quasi hoc nomine principium in Deo femininum, ἡ σοφία, exprimatur; alii vocabulum Graecum supponunt μετά-θρονος = σύνθρονος; alii rectius ex Hebraico interpretantur נָטַר = *tegere,* ut hoc epitheto appelletur custos Israel. Distinguunt rabbini metatronem inferiorem (Henochum), et superiorem, quem dicunt increatum, per emanationem existentem, unitate essentiali arctissimaque necessitudine cum Deo supremo coniunctum, unde eum passim cum Schechina et Messia identificant. Cf. J. Buxtorf, Lexicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum. Denuo ed. B. Fischer, L. 1869—1875, II 606 s.

[5]) Plurimi ss. patrum et scriptorum sub specie angeli Dei latuisse τὸν λόγον mediatorem docent; ut Justinus (Apol. 1, 63), Irenaeus (Haer. 3, 6, 2; 4, 7, 4), Clemens Alex. (Paed. 1, 7), Tertullianus (De praescr. 3, 7, 1; Adv. Prax. 15, 16), Cyprianus (Testim. 2, 1—6), Eusebius (Dem. ev. 5, 10, 15), Athanasius (Or. c. Arian. 3, 12), Hilarius, Ambrosius (De fide 1, 5): *Non Pater in rubo, non Pater in eremo, sed Filius Moysi locutus est. Hic est ergo, qui legem dedit, ipse, qui locutus est Moysi dicens: Ego sum Deus Abraham . . . Hic est Deus patriarcharum, hic est Deus prophetarum* etc. — Concilium Antiochenum (269) Paulo Samosateno angelum, qui Abrahae apparuit, fuisse Christum Dominum probat, et concilium, Sirmii habitum, illos anathematizat, qui angelum V. T. λόγον fuisse negant. Consentit ecclesia catholica in antiphona 18. Decembris: *O Adonai et dux domus Israel, qui Moysi in igne flammae rubi apparuisti, et ei in Sinai legem dedisti, veni ad redimendum nos in brachio extento!*

b) Clare in V. T. divinitas Messiae enuntiatur, ut Christus ipse Pharisaeis probat (Mt 22, 41—45). Messiae enim adscribuntur divina origo[1]), nomina[2]), attributa[3]), opera[4]).

[1]) Designatur Messias tanquam filius Dei (Ps 2, 7): *Filius meus es tu, ego hodie genui te* (col. Heb 1, 5). Ipse venit cum nubibus coeli (Dn 7, 13), est *germen Jahvae* (Is 4, 2; Jer 23, 5; Zach 3, 8).

[2]) Messias vocatur Immanuel *(Emmanuel) i. e. Deus nobiscum* (Is 7, 14), *admirabilis, consiliarius, Deus, fortis, pater futuri saeculi* (Is 9, 6), *Jahve iustitia nostra* (Jer 23, 6), *Dominus exercituum* (Is 44, 6).

[3]) Messiae attributa divina accommodantur: *a)* est enim aeternus (Is 9, 6; Mich 5, 1; Dn 7, 14), *b) sanctus Israel* (apud Isaiam) et *sanctissimus* (Dn 9, 24), *c)* absolute iustus (Is 11, 4; Jer 23, 6) et *germen iustitiae* (Jer 33, 16), *d)* omniscius (Jer 17, 10), *e)* super eum Spiritus Dei cum omnibus suis donis requiescit (Is 11, 2; 61, 1), *f) lux* et *lumen magnum* (Is 9, 1), lumen Jerusalem (Is 60, 1—3), sol iustitiae (Mal 4, 2), *g)* dominator omnium (Is 9, 5 s.; 11, 10; 53, 12; Zach 9, 9 s.; Dn 7, 14), *h) lapis angularis,* in quem credendum est (Is 28, 16); *i)* ei competit honor divinus (Is 49, 7; 52, 13. 15).

[4]) Messiae attribuuntur operā divina: est enim *a)* salvator et redemptor, *b)* pontifex in aeternum (Ps 109, 4), *c)* iudex mundi (Mal 3, 2 s.).

c) In libris sapientialibus saepe mentio fit sapientiae increatae, personalis (sapientia notionalis), cui eadem ac angelo Jahvae attribuuntur.

Attribuuntur sapientiae 1. aeterna et divina origo (Prov 8, 22—26; Eccli 1, 4. 9; 24, 5. 14), sapientia est *vapor virtutis Dei, contubernium habens Dei* (Sap 7, 25; 8, 3); 2. proprietates, iura et opera divina: creatio (Prov 3, 19 s.; 8, 27—31; Job 28, 25—27), ipsa penetrat omnia et dominatur (Sap 7, 24; 8, 1; Eccli 24, 8—10); 3. ab ea derivantur prudentia et consilium (Prov 8, 12—16), nam est *sedium dir assistrix* (Sap 9, 4); 4. *omnia innovat, in animas sanctas se transfert* (Sap 7, 27), *aedificat sibi domum* (Prov 9, 1—12), est fons, radix donorum supernaturalium: *in me gratia omnis viae et veritatis, omnis spes vitae et virtutis* (Eccli 24, 25); 5. omnes perfectiones divinae: *una est et omnia innovat* (Sap 7, 27), *doctrix disciplinae Dei et electrix operum illius* (Sap 8, 4). Quam sapientiam vero esse personalem testantur attributa personalia, et eam ex altera parte esse distinctam a Deo probant Prov 8, 22. 27. 30; Sap 9, 4. 9; Eccli 1, 1. 9, *prodivit ex ore Altissimi* (Eccli 24, 5), est *emanatio claritatis Dei, candor lucis aeternae, speculum sine macula Dei maiestatis, imago bonitatis illius* (Sap 7, 25 s.). Saepius sermo est de verbo Dei, quod cum sapientia identificatur (Sap 9, 1 s.; Eccli 1, 5), cui salvatio attribuitur (Sap 10, 15). August. (De Trin. 7, 3, 5): *Cum pronuntiatur in Scripturis aliquid de sapientia . . . Filius nobis potissimum insinuatur.* Cf. H. Zschokke, Der dogmatisch-ethische Lehrgehalt d. a. t. Weisheitsbücher, W. 1889, 47—68; J. Göttsberger, Die göttliche Weisheit als Persönlichkeit im A. T., Mstr. 1919.

d) Multo obscurior res se habet quoad רוּחַ יְהוָה *(= spiritus Jahvae).* Si de operatione Dei in res et homines sermo fit, haec efficacia spiritui Dei tribuitur, »ita ut saepe spiritus Dei ponatur pro Deo, vel si malueris, ut opus sapientiae pulchritudinis, potentiae non tam naturae divinae

(Deo), sed eius animo, intellegentiae, amori, ergo spiritui tribuatur«[1]). Huc e. g. pertinent loci: *spiritus Dei ferebatur super aquas* (Gn 1, 2); *spiritus Dei ornavit coelos* (Job 26, 13); *verbo Domini coeli firmati sunt: et spiritu oris eius omnis virtus eorum* (Ps 32, 6). In aliis locis spiritus Dei clarius ab ipso Deo distinguitur et ut plena persona cogitatur: v. g. *misisti spiritum tuum et creata sunt* (Job 16. 17); *emittes spiritum tuum, et creabuntur* (Ps 103, 30); *spiritus tuus bonus deducet me in terram rectam* (Ps 142, 10), porro cf. Is 34, 16; 63, 14[2]). Hi et similes loci demum in N. T. maiorem lucem acceperunt.

[1]) J. Knabenbauer apud Hagen, Lex. bibl. III 1058.

[2]) Cf. K. v. Lechler, Die biblische Lehre vom heiligen Geiste, Gü. 1899 bis 1904; P. Volz, Der Geist Gottes, Tü. 1910, 172 s.

2. Mater Messiae quoque in variis prophetiis indicari a multis creditur.

Mater Messiae in V. T. annuntiatur *a)* tanquam **virgo,** nam filius eius (Messias) est *semen mulieris* (Gn 3, 15). Achaz regi incredulo signum datur: *Ecce virgo concipiet et pariet filium, et vocabitur nomen eius Emmanuel* (Is 7, 14). *Ascendet sicut radix de terra sitienti* (Is 53, 2) = absque ullo hominis semine (Ephr., Theod., Hieron., Eusebius, Sa, Tirinus etc.). Sed cum Is 53 non agatur de ortu Messiae admirabili, sed de conditione eius humili, *de terra sitienti* explicandum est ut 11, 1 *de trunco Jesse* (Vulg. de radice J.) i. e. e familia Davidis humiliata et oblivioni quasi tradita (cf. J. Knabenbauer, Comm. in Isaiam proph., P. 1887, II 298). *b)* Implicite etiam eo, quod Messias est persona divina, mater eius mater Dei profertur.

Cf. A. Schäfer, Die Gottesmutter in der hl. Schrift, Mstr. 1887.

3. Doctrina de angelis et daemonibus, ab origine mundi in nuce tradita, sensim clarius exponebatur, speciatim post exsilium.

Doctrina haec iam ante exsilium innotuerat (Jdc 6, 11; 13, 3; 1 Rg 19, 5; Job 1, 6), plenius vero exsilio finito illustrabatur. Fidem in angelos tutelares testantur Gn 48, 16; Tob 3, 25; 12, 12; Zach 1, 12; 2 Mach 3, 25 s. Describuntur alis instructi (Is 6, 2; Dn 9, 21) ad celeritatem denotandam, qua exsequuntur mandata divina, ideo sunt et vocantur servi et ministri Dei, qui Deum laudant (Is 6, 3; Ps 148, 2), *sancti (Dei)* (Job 15, 15; Ps 88, 6. 8), *filii Dei* (Ps 28, 1), existentes in magno numero (Dn 7, 10; Ps 67, 18), ideo vocatur Jahve *Deus exercituum.* Varios inter eos fuisse gradus, quos Novum Testamentum (Col 1, 16) docet, innuunt nomina et officia diversa eorum: Cherubim, qui ab Ezechiele (c. 1 et 10) describuntur, Seraphim, qui throno Dei assistunt (Is 6), Michael princeps angelorum et custos theocratiae (Dn 10, 13. 21; 12, 1), Gabriel, annuntiator adventus Messiae (Dn 9, 21 ss.). — Daemon, auctor peccati (Gn 3; Sap 2, 24), semper tanquam adversarius hominum apparet (Job 1, 6 ss.; Zach 3, 1), incitando ad peccatum (1 Par 21, 1), superbiam et lapsum. Congruenter ruinae spirituali, quam daemones efficiunt, desertum inhabitare dicuntur (Lv 16; Tob 8, 3; Is 13, 21; 34, 13—15); sunt auctores idolorum (Bar 4, 7; Ps 95, 5; 105, 37) et vocantur spiritus immunditiae (Zach 13, 2) et spiritus fornicationum (Os 4, 12; 5, 4). Quamvis omnis influxus externus negari nequeat (v. g.

Graecae doctrinae de geniis et ideis Platonicis), qui obvius videtur in Targumim (1 Rg 9, 11) est in libris apocryphis (Henoch 18, 13 ss.), tamen reicienda est opinio eorum, qui Judaicam daemonologiam a Persis (Rénan, G. Roskoff, Geschichte des Teufels, L. 1869, A. Kohut, Über d. jüd. Angelol. und Dämonol. in ihr. Abh. vom Parsismus, L. 1866), vel ab Aegyptiis (Diestel) mutuatam autumant. — J. Nikel, D. Lehre d. A. T. über d. Cherubim u. Seraphim, Br. 1890.

4. Non sine consilio universalitas culpae seu peccatum originale[1]) eiusque nexus cum poena urgetur[2]), et poenitentia tanquam unicum remedium recommendatur[3]).

[1]) *Sensus et cogitatio humani cordis in malum prona sunt ab adolescentia sua* (Gn 8, 21). David in iniquitatibus se conceptum a matre sua dolet (Ps 50, 7). Similiter Job eiulat (14, 4; 15, 14; 25, 4). *Facti sumus ut immundus, omnes nos* (Is 64, 6), *omnes nos quasi oves erravimus, unusquisque in viam suam declinavit* (Is 53, 6). *Pravum est cor omnium,* dicit Jeremias (17, 9). — P. Kleinert, Das Dogma von d. Erbsünde im A. T., Th St Kr. XXXIII (1860) 127—135.

[2]) Quia Deus est iudex iustus, visitat peccata, appendit in statera (Dn 5, 27), castigat impios (Is 13, 9; 50, 11; 65, 14 s.; Jer 30, 11 etc.), non obliviscitur scelera, sed reservat in diem iudicii (Am 8, 7; Os 13, 12; Joel 3, 13). Cf. Zschokke, l. c. 204—207.

[3]) Deus misericors, qui non vult mortem peccatoris, sed ut convertatur a viis suis et vivat (Ez 18, 23. 32; 33, 11), invitat peccatores ad poenitentiam (Jer 3, 12. 22; 7, 3; 36, 3), expandit manum suam ad populum incredulum (Is 65, 2) et aperit fontem in ablutionem peccatorum (Zach 13, 1). Requiruntur autem a peccatore, ut peccata sua cognoscat (Thr 3, 40), de eis doleat eaque contritus confiteatur (Jer 31, 18 s.; Eccli 4, 31), ad Deum revertatur (Is 30, 15; 31, 6; 44, 22; 45, 22; Jer 15, 19; Os 14, 2; Zach 1, 3 s. etc.), et quidem ex toto corde, ne relabatur in peccata (Jer 24, 7), in semita virtutis ambulet (Jer 7, 3; Os 12, 6; Ez 18, 21; 33, 14 s.) atque opera bona exerceat (Prov 25, 21 s.) et ut hoc efficere valeat, debet cum gratia Dei praeveniente (Jer 32, 39; Ez 6, 9; 11, 19 ss.; Prov 1, 24 s.) homo cooperari (Is 50, 10; Jer 13, 15 s.).

5. Praeprimis autem res hominis novissimae (eschatologia) et quidem infernus[1]), iudicium[2]), resurrectio mortuorum[3]), remuneratio futura[4]) evolvuntur.

[1]) Nomen Hebraeum *Scheol* (שְׁאוֹל) pro inferno a nonnullis (v. g. F. Delitzsch) componitur cum voce Babylonica *šu'âlu* pro inferno, quae vox vero pro inferno vix existit. Item dubia est comparatio vocis Scheol cum voce *šil(l)án* i. e. occidente sole vel regione obeuntis solis (Jensen). Babylonii enim — ut posteriores Hebraei (cf. libr. apocr. Hen. 22, 1) — putabant introitum in infernum in occidentis regione esse. Secundum E. König (Hebr. u. aram. Wörterb. z. A. T., L. 1910, 474) Scheol probabiliter significat »consultationem« i. e. per metonymiam »locum consultationis« (cf. necromantiam 1 Sm 28, 7). — Infernus (Scheol) describitur tanquam fovea, summa abyssus, ad quam animae descendunt, umbra mortis et caliginis (Jer 13, 16), terra tenebrosa, miseriae, in qua nullus ordo (Job 10, 21 s.), tanquam arx cum portis (Is 38, 10; Job 38, 17), in quo nemo Deum laudat (Ps 6, 6; 29, 10; Is 38, 18), ubi habitant degentes in pulvere (Is 26, 19), umbrae, ubi omnes, etiam reges, ceteris sunt pares (Job 3, 13 s.; Is 14, 9 s.), omnis gloria terrestris disparet (Is 14, 11.

15 ss.). Esse post mortem locum, in quo peccata (levia eorumque poena) remittuntur (purgatorium), patet ex fide Judae, qui 12.000 drachmarum misit Jerosolymam, ut offerretur pro peccatis mortuorum sacrificium, nam *sancta et salubris est cogitatio pro defunctis exorare, ut a peccatis solvantur* (2 Mach 12, 43—46 coll. Eccli 7, 37).

[2]) Iudicium speciale post mortem hominis innuunt Eccli 11, 28 s.; 16, 22. Deus non respicit personam (Eccli 35, 14 s.). Deus iudicium exercebit non tantum de gentibus, sed et de Israel; est dies Domini, vel dies ultionis divinae (Jer 30, 7; Am 5, 18), praeambulus et typus iudicii universalis novissimi, quod locum habebit in valle Josaphat (Joel 4, 2), in quo omnes gentes delebuntur de terra et iudicabuntur (Joel 4, 2; Mal 3, 2). Patefient omnia facta hominum, quae sunt in libris consignata (Dn 12, 1).

[3]) Doctrina de immortalitate animae, iam patriarchis nota, maxime promovetur doctrina de resurrectione mortuorum; Deus enim *praecipitabit mortem in sempiternum* (Is 25, 8), *mortui vivent et interfecti resurgent* (Is 26, 19), *de manu mortis liberabo eos, et de morte redimam eos; ero mors tua o mors, morsus tuus ero inferne* (Os 13, 14). *Multi de his, qui dormiunt in terrae pulvere, evigilabunt: alii in vitam aeternam, et alii in opprobrium, ut videant semper* (Dn 12, 2), et: *Tu vade ad praefinitum, et requiesces, et stabis in sorte tua in finem dierum* (Dn 12, 13).

[4]) Post resurrectionem unusquisque sortem promeritam (Dn 12, 2. 13) accipiet; iusti beatam mercedem et vitam obtinebunt (Sap 5, 16), fulgebunt sicut stellae, impii autem videbunt opprobrium sempiternum et poenas subibunt (Dn 12, 2 s.; Sap 3, 4. 18 s.; Bar 4, 1): *fortioribus fortior instat cruciatio* (Sap 6, 9). Dum impii habitant cum igne devorante et cum ardoribus sempiternis, iustus *vivit in aeternum* (Sap 5, 16; Prov 10, 16 s.), *nam immortalis est memoria illius* (Sap 4, 1), habitat in excelsis (Is 33, 15 s.), laetatur in salutari suo (Is 25, 9), *accipiet regnum decoris et diadema speciei de manu Domini* (Sap 5, 17); *computati sunt* (iusti) *inter filios Dei, et inter sanctos sors illorum* (Sap 5, 5). Iustus Deum conspiciet (Eccli 6, 23) et laetitia sempiterna super caput eius (Is 35, 10; 51, 11; 61, 7). Impii sunt mortui sempiterni (Thr 3, 6; Jer 51, 39. 57); vermis eorum non morietur et ignis non extinguetur (Is 66, 24 col. 33, 14; 34, 9 s.; Eccli 7, 19; Jdt 16, 21); spe vitae aeternae fulti fratres Machabaei fortiter sustinuerunt martyrium (2 Mach 6, 26; 7, 14). In libris apocryphis varia narrantur de gehenna eiusque poenis aeternis, de statu iustorum clarificato post resurrectionem. Cf. Zschokke, Theol. d. Proph. 588 ss.; Weisheitsbücher 101—118; L. Schneider, Die Unsterblichkeitsidee im Glauben und in der Philosophie der Völker, R. 1883; Fr. Schmid, Der Unsterblichkeits- u. Auferstehungsglaube in der Bibel. Brix. 1902; E. Böklen, Die Verwandtschaft der jüdisch-christlichen mit der persischen Eschatol., Gö. 1902; W. Volck, Der Tod u. die Fortdauer nach dem Tode auf Grund der Lehre des A. T., Wismar 1906; A. Causse, Der Ursprung der jüdischen Lehre von der Auferstehung, Cahors 1908; E. Albert, Die israel.-jüd. Auferstehungshoffnung in ihren Beziehungen zum Parsismus (Diss.). Kön. 1910; porro cf. op. cit. pag. 111 s.

6. Orientur demum novum caelum et nova terra, cuius lux Deus ipse erit.

Gloria caelestis describitur sub imagine novae Jerusalem, quae aedificabitur ex lapidibus pretiosis et gemmis, in qua non amplius vox fletus et clamoris, sed gaudii et exultationis audietur; Deus ipse erit in lucem sempiternam (Is 65, 17; 66, 22; Ps 101, 27).

7. Quamvis prophetae omnes vitae circumstantias, personam et munera Messiae vividis coloribus depinxerint, tamen tempore post exsilium idea messiana apud multos Judaeorum pessime degeneravit.

Rebus Judaeorum in peius ruentibus Messias desiderari coepit sensu carnali qua rex non spiritualis, sed terrestris, qui ipsos a iugo hostium liberaret et in populum potentem redderet; e contra falsus mysticismus Hellenistarum (Philo) Messiam visibilem et personalem reiciebat. Non defuisse autem Judaeos rectam viam tenentes, qui Messiam a prophetis descriptum desiderarent, inter alia testantur liber Henoch, in quo (105, 2) Messias vocatur filius Dei, qui sedet in throno maiestatis apud Deum (55, 4; 69, 29), ab omnibus adoratur (48, 5), super omnia regnabit (62, 6; 69, 29), propheta et magister erit nec non homines angelosque iudicabit (55, 4) — et Psalterium Salomonicum (17, 28—51), quod spiritualem renovationem tanquam conditionem Messiae adventus urget. — Cf. G. Dalman, Der leidende u. sterbende Messias der Synagoge im 1. nachchr. Jahrh., B. 1888; E. Hühn, D. mess. Weissagungen d. israel.-jüd. Volkes bis zu den Targumim, Fr. 1899; W. Baldensperger, Das Selbstbewußtsein Jesu im Lichte der messian. Hoffnungen s. Zeit, 1. Hälfte: Die mess. apokr. Hoffnungen d. Judent.[3], Str. 1903; P. Volz, Jüdische Eschatologie von Daniel bis Akiba, Tü. 1903; J. Klausner, Die messianisch. Vorstellungen des jüd. Volkes im Zeitalter der Tannaiten, B. 1904; H. Greßmann, Der Ursprung der israel.-jüd. Eschatologie, Gi. 1905; M. Rabinsohn, Le Messianisme dans le Talmud et les Midraschim, P. 1907; M. J. Lagrange, Le Messianisme chez les Juifs, P. 1909; P. Humbert, Le Messie dans le Targum des prophètes, Lausanne 1911.

II. Ethica

A. Doctrinae morales evolvebantur in libris sapientialibus et praeprimis virtutes efferuntur.

1. Sapientia subiective est reflexio in lege Domini (Eccli 39, 1—12), et non tam speculativa, quam religioso-practica erat *(sapientia callidi est intelligere viam suam* Prov 14, 8, *ambulare in via bona* 2, 20); hinc vocatur *prudentia, disciplina, scientia, iudicium, aequitas* (Prov 1, 1—3). Ipsa est *candor lucis aeternae* (Sap 7, 26) et *donum Dei* (Sap 8, 21; Job 28, 12—28). Pretium eius est inaestimabile: *infinitus thesaurus* (Sap 7, 8. 14; Prov 8, 11; 20, 15; Job 28, 15—19), est *gratiosa* (Eccli 21, 19), *omnia disponit suaviter* (Sap 8, 1). Fructus eius innumerabiles sunt: *omnia bona veniunt pariter cum illa* (Sap 7, 11), tum terrestria: *divitiae* (Prov 8, 18—21), *securitas* (Prov 1, 33), *gloria* (Eccli 15, 5), *solatium in adversis* (Sap 8, 9. 16), *longa vita* (Prov 3, 16; 9, 11), tum caelestia: est *doctrix disciplinae Dei* (Sap 8, 4), *fons vitae* (Prov 3, 18), in ea *gratia omnis viae et veritatis, omnis spes vitae et virtutis* (Eccli 24, 25), *immortalitas* (Sap 8, 13). Sapientia facile comparatur, nam *ultro se offert et clamat* (Sap 6, 11; Prov 1, 20 ss.) eis, qui sedulo eam quaerunt (Prov 2, 2—5; Eccli 6, 24—34). Principium vel fundamentum sapientiae est *timor Dei* (Prov 9, 10; Eccli 1, 17 s.). Ei contraria est stultitia i. e. impietas.

2. Inter opera bona pertinent: *a)* oratio peragenda cum praeparatione (Eccli 18, 23), perseveranter (Eccli 17, 24; 18, 22), animo contrito (nam preces impoenitentium non exaudiuntur (Is 1, 15), et in morbo (Eccli 38, 9. 14). *b)* Sacrificia piorum cum recta intentione oblata Deo grata sunt: *facere misericordiam et iudicium magis placet Domino, quam victimae* (Prov 21, 3), sacrificia peccatorum reicit Deus.

c) Vota sunt solvenda (Jon 2, 10; Ps 65, 13), ast vota temeraria praecavenda (Prov 20, 25). *d)* Jeiunia sanctificanda (Joel 1, 14) et cum oratione coniungenda (Dn 9, 3; 10, 12).

3. Virtutes theologicae coniunctae Eccli 2, 8—10 inveniuntur. Primo requiritur fides (Eccli 33, 3), spes (Eccli 32, 28), quae beatificat (Prov 16, 20), et charitas (Eccli 7, 32; 13, 18; 25, 16; Sap 6, 19).

4. Virtutes cardinales docentur Sap 8, 7, et quidem: *a)* prudentia, quae est *scientia sanctorum* (Prov 9, 10); *b)* fortitudo, qua *viae stabiliuntur, ne declines ad dexteram, neque ad sinistram* (Prov 4, 26 s.); *c)* moderantia in lingua, cibo et potu (Prov 23; Eccli 31), castitas (Sap 4, 1 s.; Job 31, 9 ss.; Eccli 23, 6) et *d)* iustitia, quae maxime necessaria est: *initium viae bonae facere iustitiam* (Prov 16, 5) et a Deo maxime recompensatur. Accedunt humilitas (Eccli 2, 2. 4; 7, 19; 13, 9), veracitas (Prov 4, 24; 12, 17. 19), quare lingua est coercenda (Eccli 4, 34; 5, 14).

5. Virtutes sociales: praecipitur amor proximi (Eccli 13, 19; 25, 2; 27, 18), cui condonandum (28, 2), misericordia exhibenda (Is 32, 6; Prov 21, 13; Eccli 4, 26) nec offendiculum ponendum est (Eccli 27, 29). Quin etiam amor inimici postulatur (Prov 24, 17 s.; 25, 21 s.). Laudantur amicitia (Prov 17, 17; 20, 6; Eccli 37, 6), sed praecautio est necessaria (Eccli 37, 9). Divitiae a Deo dantur et varia commoda praebent (Prov 10, 15; 18, 11; Eccli 13, 25 s.), sed multis divitiae factae sunt in perditionem (Eccli 31, 6 s.); paupertas saepe est effectus otii (Prov 6, 11; 19, 15), ast nonnunquam divitiis est praeferenda (Eccli 30, 14; Prov 19, 1), continentia tamen laudabilis est (Prov 30, 8 s.).

Inter opera misericordiae recensentur: eleemosyna (Eccli 4, 1—7; 7, 10; Tob 12, 9), mortuis gratia est exhibenda (Eccli 7, 37), lugentes sunt consolandi, aegroti visitandi (Eccli 7, 38 s.; Job 30, 25), esurientes nutriendi, nudi vestiendi (Is 58, 7. 10). Praemium promittitur: gratia Dei, vita, honor (Prov 3, 4), remissio peccatorum (Tob 4, 11), paradisus (Eccli 29, 15; Tob 4, 11). Commendantur: decor et urbanitas, comedentium et bibentium sobrietas (Eccli 31, 16 ss.) atque industria (Prov 14, 23; 31, 27), damnantur ebrietas (Prov 20, 1; 23, 20 s.) et pigritia (Prov 6, 6 ss.). Cf. J. Nikel, Das A. T. u. die Nächstenliebe, Mstr. 1913.

B. Vitia autem evitanda sunt.

Superbia, *initium omnis peccati* (Eccli 10, 15), abominabilis est (Prov 16, 5) et punitur (Prov 16, 18; 29, 23; Eccli 10, 15); avaritia summum scelus est (Eccli 10, 9 s.); invidia a diabolo est (Sap 2, 24). Ira stultis est propria (Prov 12, 16) et abominabilis (Eccli 27, 33), hinc iracundus est vitandus (Prov 22, 24; Eccli 8, 19), nam provocat rixas (Prov 29, 22). Impudicitia fugienda et consequenter meretrices (Eccli 19, 2 s.), quae decipiunt (Prov 2, 16; 5, 2—13; 22, 14), adulterium vitandum tanquam contumeliosum (Prov 5, 20; Eccli 23, 25) et concupiscentia coercenda (Eccli 9, 3—12; 18, 30), filiae autem custodiendae (Eccli 7, 26; 26, 13; 42, 11). Mendacium *Domino abominatio est* (Prov 12, 22) et opprobrium in homine (Eccli 20, 26), occidit animam (Sap 1, 11). Os bilingue (Prov 8, 13; Eccli 5, 11), susurrum in omnibus odietur et maledicetur (Eccli 21, 31; 28, 15). Simulator (Prov 11, 9) et adulator (Prov 27, 14; 28, 23) vitandi sunt. — Cf. W. Lütgert, Das Problem der Willensfreiheit in der vorchristlichen Synagoge, Gü. 1906; M. H. Hughes, The Etics of Jewish Apocr. Literature, Lo. 1910; H. G. Mitchell, The Ethics of the Old Testament, Chi. 1913.

§ 91. Judaei sub monarchia Graeca

J. Kaerst, Forschungen zur Geschichte Alexanders des Großen, St. 1887; B. Niese, Geschichte der griech. u. makedon. Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea, Go. 1893—1903; J. P. Mahaffy, The Empire of the Ptolemies, Lo. 1895; H. Willrich, Juden u. Griechen vor der makkabäischen Erhebung, Gö. 1895; M. L. Strack, Die Dynastie der Ptolemäer, B. 1897; E. R. Bevan, The House of Seleucus (2 tom.), Lo. 1902; A. Schlatter, Israels Geschichte von Alexander dem Großen bis Hadrian², St. 1906; A. Büchler, Die galiläische Am-ha-Arez des 2. Jahrhunderts, W. 1906; P. Heinisch, Griechentum u. Judentum im letzten Jahrhundert vor Christus (B Z Fr I 12), Mstr. 1908; P. Krüger, Hellenismus u. Judentum im neutest. Zeitalter, L. 1908; A. Bouché-Leclerq, Histoire des Séleucides, P. 1913.

1. Alexander Magnus, Philippi Macedonis regis filius, a Daniele (c. 8) sub forma hirci, terram non tangentis et cornutum arietem Persam conculcantis descriptus, postquam, imperio Medopersico occupato, Tyrum obsidens, a Jaddo (Jaddua) Judaeorum pontifice commeatum frustra exegit, Tyro capta Palaestinam ingressus et contra Jerusalem cum exercitu est profectus. Alexander, cui Jaddus pontifex cum sacerdotibus in ornatu solemni divinitus iussus occurrebat, somnii sui recordatus, »prior pontificem salutavit« et nomen Jahvae in lamina diadematis pontificii insculptum adoravit, Hierosolymam ingressus in templo sacrificia offerri curavit, vaticinia a Daniele de se edita (10. 20: 11, 2—4) cognovit atque Judaeis (etiam in Babylonia degentibus) facultatem dedit, iuxta leges patrias vivendi[1]).

[1]) Sic narrat Josephus (Ant. XI 8, 4 s.), sed a multis ista relatio in dubium vocatur. Nam in Talmude idem de pontifice Simone M. edicitur. — De historia Judaeorum ab a. ca. 400—200 a. Ch. in ss. libris nihil continetur; lacunae ex Josepho sunt supplendae. Judaei illo tempore, quo regno Persico subiecti erant, generatim bene se habebant; praeter alia beneficia (v. g. aedificationem templi partim ex aere Persico) iure fruebantur, religionem avitam libere profitendi et exercendi. Utraque monarchia (Persica et Graeca) indogermanica, in oriente stabilita, pro oeconomia salutis magni momenti erat; nam religio Persica multum conferebat, ut crassa idololatria chamitica eradicaretur, Graeca autem philosophia ac literatura (in Aegypto) salutarem influxum in scientias Judaeorum exercebat. Cf. P. Heinisch, Griechentum u. Judentum im letzten Jahrhundert vor Christus (B Z Fr I 12), Mstr. 1908.

2. Imperium Alexandri M., mortui 323 a. Chr., divisum est (Dn 11, 4) in 4 regna, quorum praecipua erant Syriacum (Seleucidarum) et Aegyptium (Ptolemaeorum). Palaestina, quam Laomedon dux sortitus erat, iam post 3 annos cessit Ptolemaeo I. Lagi (323—285), regi Aegyptio, qui, eam veluti Aegypti vestibulum ac propugnaculum adversus reges Asiae intellegens, Ierosolymam petiit, sabbatica quiete civium (Onia pontifice) abusus, urbem occupavit, et ingentem Judaeorum

multitudinem (100.000) in Aegyptum, praecipue Alexandriam, abduxit[1]) ibique eis, fidei sacramento sibi adstrictis, colonias concessit (Ant. XII 1). Illo tempore Simon I. Justus, Oniae I. pontificis filius, templum civitatemque ampliavit atque munivit, gentem suam curavit, cultum sacrum splendide restituit ac pietate singulari enituit. Sub Ptolemaeo II. Philadelpho (285—246) et Ptolemaeo III. Euergete (246—221) Judaei Aegyptii bene se habebant; Scriptura sacra in linguam Graecam (LXX) vertebatur, nonnulli Judaei ad aulam admissi ac permulti, ad militiam vocati, fiducia regis fruebantur, scholas, synagogas nec non synedrium Alexandriae condiderunt, immo Onias IV. (Oniae III. pontificis filius) a. 150 a. Ch. Leontopoli templum aedificavit. Quod templum compensatio erat pro templo Hierosolymitano, quod profanatum erat. Ut e papyris Aramaeis de Assuan-Elephantine scimus, Judaei iam ante Kambysem in Elephantine templum habebant (cf. R. Muuß, Der Jahwetempel in Elephantine. Z A W XXXV [1916] 81—107). Tali modo Aegyptus evasit Judaeorum patria altera.

[1]) Teste Josepho non pauci Judaeorum sua sponte in Aegyptum profecti sunt, allecti partim fertilitate terrae, partim Ptolemaei liberalitate, — victimas tamen in templum Hierosolymitanum mittebant.

3. Ptolemaeo IV. Philopatore regnante (221—204) Antiochus III. Magnus, rex Syriae, Palaestina potitus est, a quo tempore terra haec per nonnulla decennia causa litium inter Ptolemaeos et Seleucidas exstitit, donec possessionem eius Seleucidae sibi vindicarent, quibus ca. 60 annos imperantibus, Judaei maximas perpessi sunt calamitates. Antiochus Judaeis quidem favebat nonnullaque privilegia concessit (Ant. XII 3, 3), ast Seleucus IV. Philopator (187—175), Antiochi filius ac successor, qui initio regiminis templum muneribus illustraverat, Heliodorum, aerarii regii praefectum, ad compilandas res templi misit, quod conamen vi superna successu carebat (2 Mach 3, 3—4, 7). Rege occiso Antiochus IV. Epiphanes (175—164), eiusdem frater, veri Dei osor ac persecutor, maxima cum crudelitate in Judaeos saevivit, ut eos ad religionem atque ritus gentilium acceptandos cogeret. Judaeis tantum sacrilegium abominantibus Antiochus, Ierosolyma potitus, 40.000 civium occidi, urbem cum templo diripi, muros destrui, libros sacros comburi, statuam Jovis in templo erigi, incolas ad aras idolorum trahi iussit, in monte Sion arcem exstruxit ac cultum sacrum, dies solemnes, circumcisionem severissime interdixit, renitentes autem gravissimis affecit suppliciis[1]). Multi idcirco religionem avitam deseruerunt, immo et sacerdotes ipsi, secuti exemplum Jasonis, e familia pontificia apostatae, qui pecunia ab Antiochio promissionem obtinuit

Oniam III. fratrem sacerdotio privatum iri. Inter paucos, qui pia cum audacia tyranno obluctabantur, eminebant Eleazarus nonagenarius et septem fratres Machabaei cum matre heroica[2]), qui religionis ac fidei gratia (probabiliter Antiochiae) martyrium gloriosissimum subierunt a. 167 (1 Mach 1, 11—6, 16; 2 Mach 4, 7—9, 28).

[1]) Tacitus (Hist. 5, 8) scribit de eo: *Rex Antiochus demere superstitionem et mores Graecorum dare adnisus, quominus deterrimam gentem in melius mutaret, Parthorum bello prohibitus est.* Polybius (XXVI 10) ei loco nominis ἐπιφανής (= *illustris*) dedit cognomen ioculare ἐπιμανής (= *furens*).

[2]) Celebrat ecclesia memoriam eorum 1. Augusti. Cf. Zschokke, Biblische Frauen 362—382; M. Maas, Die Makkabäer als christl. Heilige, M G W J XLIV (1900) 145—156.

§ 92. Machabaei

Saulcy, Histoire des Maccabées, P. 1880; C. Josephsohn, Die Sagen über die Kämpfe der Makkabäer gegen die Syrer nach griechischen und jüdisch-agadischen Quellen in ihrem Verhältnis zur beglaubigten Geschichte (Diss.), Br. 1899; H. Willrich, Juden u. Griechen vor der makkabäischen Erhebung, Gö. 1895; Judaica, Gö. 1900; A. Büchler, Die Tobiaden u. die Oniaden im II. Makkabäerb. u. in der verwandten jüdisch-hellenistischen Literatur, W. 1899; H. J. Elhorst, Die beiden Makkabäerbücher u. die Vorgeschichte des jüd. Freiheitskrieges, V Bk II (1904—1905) 367—394; O. Roth, Rom u. die Hasmonäer, L. 1914.

1. Tristissimis Antiochi Epiphanis temporibus Deus Mathathiam sacerdotem eiusque quinque filios: Joannem, Simonem, Judam, Eleazarum, Jonathan ad civitatem ac religionem Judaeorum restaurandam servandamque suscitavit. Hi fugientes et cum aliis viris cordatis in solitudinibus errantes liberationem populi sui magno animo aggressi sunt. Mathathias Judaeum perfidum, idolis sacrificantem, zelo incensus, et legatum Antiochi occidit et aram subvertit, quo signo dato cum concivibus, avitam religionem amantibus, proeliis minoribus salutem populi defendere coepit et graviter in apostatas animadvertit (1 Mach 2). Patre defuncto (166) Judas Makkabi[1]) (Machabaeus), unde commune nomen fratribus advenit, ingentes Antiochi copias fudit, caelestibus subsidiis adiutus totam regionem a flagitiis expiavit et cultum divinum in templo restituit (164), in cuius memoriam festum encaeniorum seu dedicationis[2]), quotannis celebrandum, institutum est (1 Mach 4, 53—59). Idumaeis et Arabibus superatis Timotheum, Ammonitarum ducem, auxilio equitum, caelitus missorum (2 Mach 10, 29), fudit. Antiochus, de clade ducis sui certior factus, ulciscendi causa contra Judaeos exercitum paravit, sed insanabili morbo a Deo percussus, misere periit (1 Mach 6; 2 Mach 9)[3]). Lysiam, Antiochi V. Eupatoris regis ducem, suorum cladis vindicandae cupidum, non sine miraculo

(2 Mach 11) in fugam vertit. Novo bello cum Syris exorto (2 Mach 12) Timotheum ducem et Gorgiam, Coelesyriae et Phoenices praepositum, devicit ac, facta collatione, 12.000 drachmarum argenti pro sacrificiis interfectorum Judaeorum, qui sub tunicis donaria idolorum tamquam amuletta absconderant (2 Mach 12, 40), Ierosolymam misit. Cum Judas Syros in arce Sion urgeret, rex cum Lysia Jerusalem occupat, mox autem rebellione in Syria exorta, rediit et templum oblatis sacrificiis et muneribus honoravit (2 Mach 13). Antiocho V. rege et Lysia occisis Demetrius I. Soter (162—150), Seleuci IV. filius, thronum occupavit, loco filii Oniae III. pontificis Alcimum impium pontificem creavit, et cum hic a Juda pulsus esset, Nicanor, regius dux, Ierosolymam occupat, ast caesus occubuit, cuius rei laeta instituta est annua memoria: festum Nicanoris (1 Mach 7; 2 Mach 14—15).

Judas, his victoriis celeber factus, amicitias et foedus cum Romanis, legatione missa, iniit (1 Mach 8). Demetrius, de clade suorum iratus, Bacchidem ducem in Judaeam misit, Judas vero in acie fortiter dimicans vulneribus succubuit (161) et a fratribus in Modin (el-Mediê) est sepultus (1 Mach 9).

Judae suffectus est frater natu minimus Jonathan (161—143), qui Bacchidem percussit et cum victo pacem composuit. Ab Alexandro Bala, qui ipse dixit se filium Antiochi IV. Epiphanis esse, a nonnullis scriptoribus vero homo ignobilis, Smyrna oriundus, habebatur, imperii Demetrii I. aemulo, cui erat addictus, pontificatum ac principatum obtinuit (150), quae munera Demetrius II., Alexandro fugato (145), ei denuo confirmavit; cum autem rex fidem datam frangeret, Jonathan in partes Antiochi VI. (filii Alexandri Balae) aemuli transiit eumque contra Demetrium adiuvit (145), hinc ille gratus Jonathae dignitates confirmavit. Rebus feliciter gestis Jonathan foedus cum Romanis renovavit, novam cum Spartanis societatem iniit et tandem a Tryphone, Antiochi duce, Ptolomaide per insidias captus, cum 2 filiis occisus est (1 Mach 9, 31—13, 23)[4].

[1]) Vocantur Machabaei a Juda Makkabi (מַקַּבִּי *malleator* a מַקֶּבֶת *malleus*, LXX Μακκαβαῖος), qui propter virtutem bellicam hoc cognomen (cf. Carolum Martellum et inscriptionem in sepulcro Eduardi I. in abbatia Westminsternensi: Eduardus primus Scotorum malleus hic est) est sortitus. Alii nomen repetunt e radice כבה *(exstinxit)* et explicant illud voce: *exstinctor*. Sententia, nomen hoc esse derivandum a literis initialibus: **M**i **K**amoka **B**aelim **J**ahve, *quis similis tui Jahve in fortibus* (Ex 15, 11), vexillo Machabaeorum intextis, nequit probari. A Juda nomen hoc ad posteros ipsius, et sensu latissimo ad omnes illos transiit, qui, ipso ac fratribus ducibus, pro religione certamen subierunt, ergo evasit appellativum. Nomen Hasmonaeorum (Josephus, Ant. XIV 16, 4: ἡ Ἀσαμωναίων γενεά) originem trahit a proavo Mathathiae vel a cognomine avi Mathathiae (Ματταθίας υἱὸς Ἰωάννου τοῦ

Σιμεῶνος τοῦ Ἀσαμωναίου cf. Ant. XII 6, 1). Alii ut iam Syncellus in Asamonaeo suspicantur cognomen ipsius Mathathiae.

[2]) Festum hoc (τὰ ἐγκαίνια Joa 10, 22; Josephus: φῶτα) celebrabatur accensione candelarum et comessationibus, in symbolum potestatis ac libertatis ex insperato recuperatae (Ant. XII 7, 7). Cf. Hochfeld, Die Entstehung des Ḥanukkafestes, Z A W XXII (1902) 264—284.

[3]) Cf. J. Döller, Der Tod des Königs Antiochus IV. Epiphanes, Th pr Q LXVIII (1915) 929—931.

[4]) H. Weiß, Judas Makkabäus, Fr. 1897.

2. Simon (143—135), qui unicus e Mathathiae filiis supererat, foedus cum Demetrio II. Nicatore, postquam Antiochus VI. a Triphone est occisus, renovavit, ab eo Judaeae libertatem impetravit, immo arcem Ierosolymae recuperavit, ut ipso principe res Judaeorum essent florentissimae. Romani ac Spartani amicitiam cum eis renovabant, immo Antiochus VII. Sidetes, Demetrii successor, Simoni percussuram numismatis proprii concessit. Populus gratus summo omnium consensu Simoni eiusque filiis principatum cum pontificatu hereditarium contulerunt (141), donec surgeret propheta fidelis (contestatio desiderii Messiae ac defectus oraculi); hoc eo facilius fieri potuit, cum Onias IV., filius Oniae III. occisi, cum sacerdotibus in Aegyptum confugisset et, Ptolemaeo Philometore permittente, ibi proprium templum condidisset. Ad epulas in castello Doch prope Jericho a Ptolemaeo genero, principatum appetente, vocatus, Simon in ipso convivio dolose cum 2 filiis trucidatus est a. 135 (1 Mach 13, 1—16, 16).

Eius filius superstes[1]) ac successor Joannes Hyrcanus (135—105) regno ampliando eminuit, Samariam et Galilaeam expugnavit, templum Samaritanorum, in monte Garizim erectum, funditus evertit et Idumaeos, regione eorum subiecta, ad circumcisionem suscipiendam compulit. Ab externo hoste immunis intestinis discordiis agitari coepit; cum enim e secta Pharisaeorum, procacitate Eleazari cuiusdam percitus, ad Sadducaeorum partes transiisset, illi plebem in eius ac filiorum odium concitarunt[2]).

[1]) Cum libri historici (1 Mach) morte Simonis et memoria Joannis Hyrcani terminantur, sequens rerum gestarum series e Josepho, Hegesippo et aliis non canonicis scriptoribus est haurienda.

[2]) Cf. C. Werner, Johann Hyrkan, Wernigerode 1877.

3. Successit filius eius Judas Aristobulus I. (105—104), qui primus post Sedeciam nomen regium assumpsit. Si Flavio Josepho fides est, matrem regni aemulam in carcerem coniecit et fame consumpsit, Antigonum fratrem calumniis circumventum interfici ceterosque fratres includi iussit. Reliquit regnum fratri Alexandro Jannaeo (104—78), qui solium caede fratris funestavit. In bellis, praecipue

contra Ptolemaeum gestis, infelix, propter morum asperitatem populi quoque et sacerdotum odium in se concitavit et a popularibus, quibus Pharisaei duces se praestiterant, vexabatur. Tyrannide insignis 6000 Judaeorum interfici et 800 nobiles rebelles crucifigi iussit. Moriturus administrationem regni commisit Alexandrae uxori (78—69), quae e consilio mariti Pharisaeorum factioni, nunc admodum invalescenti, plurima indulgebat. Filio natu maiori Hyrcano II., rebus gerendis minus idoneo, pontificatum contulit; cum autem Pharisaei, indulgentia reginae abusi, maxime in Sadducaeos, Jannaei amicos, saevirent, Aristobulus II. audax, materni regiminis dudum pertaesus, matre aegrotante ad Sadducaeos se contulit et ab iis benevole exceptus conductis auxiliis regem se proclamavit.

§ 93. Herodiani (Monarchia Romana)

A. Bertholet, Das Ende des jüdischen Staatswesens, Tü. 1910; W. Otto, Herodes, St. 1913.

1. Matre mortua Aristobulus fratri Hyrcano bellum intulit eique regnum et pontificatum eripuit. Antipater, Herodis Magni parens, Idumaeus[1]) factionibus et dissidiis fraternis abusus, Hyrcano suasit, ut auxilio Aretae, regis Arabiae, fretus, bellum contra Aristobulum pararet; hic autem Aemilium Scaurum, Pompeii in oriente legatum, adiit, qui Hyrcanum in proelio devicit et Aristobulum regem confirmavit. Cum paulo post Pompeius ipse, Mithridate victo, Damascum ingrederetur, causa utriusque fratris ad eum est delata (63). Aristobulus, qui Pompeium sibi minime faventem videbat, armis restitit; hinc Pompeius Ierosolymam obsedit, post tres menses sabbato cepit, moenia urbis diruit, templum intravit, quin tamen thesauros arriperet, Hyrcanum pontificem et ethnarcham constituit, urbem Romanis vectigalem fecit atque Aristobulum eiusque filios Alexandrum, qui tamen aufugit, et Antigonum multosque Judaeos[2]) vinctos Romam abduxit. Tali modo Judaea Romanis facta est tributaria, et, licet nondum in provinciae formam redacta sit, fatente Josepho (Ant. XIV 4, 5) abhinc libertatem amisit.

[1]) Josephus (Ant. XIV 1, 3) utique dicit Antipatrem fuisse Idumaeum. Attamen Nicolaus Damascenus eum habet oriundum a Judaeis exsulibus. Quae sententia praeferenda esse videtur, cum Judaei illi eiusque filio Herodi utique obicerent, quod obscuris maioribus ortus sit, non autem, quod ex familia gentili sit (Ant. XIV 16, 4) (cf. Rießler, Th Q XCIX [1917—1918] 314 s.).

[2]) Judaei Romae degentes serius libertate et civitate donati, in regione transtiberiensi coloniam Judaicam constituerunt, quae, in dies aucta, suas synagogas habebat. Sic legationi Judaeorum, quae Quintilio Varo, Syriae praesidi, Romam venit,

ultra 8000 Judaeorum Romanorum se adiunxerunt. Cf. Act 28, 17; Josephum, Ant. XVII 11, 1; J. Auer, Die Juden in Rom, Zeitschr. f. die ges. kath. Theol., W. IV (1852) 56—105. De coemeteriis Judaicis Romae cf. Kraus, Roma sotteranea, 61 ss., 489 ss.

2. Alexandrum, qui Judaeam incursionibus vexabat, Hyrcanus ope Gabinii, proconsulis Syriae, devicit, Aristobulum, Roma profugum, oppressit et captum Romam remisit. Interea Antipater, a quo Hyrcanus totus dependebat, animos Romanorum sibi conciliavit. Pompeio a Caesare fugato Aristobulus cum 2 legionibus in Syriam mittitur, sed ab asseclis Pompeii veneno sublatus est filiusque eius securi percussus, quo exstincto Antipater ad partes Caesaris transiit, ob res feliciter gestas civitate Romana donatus et procurator (ἐπίτροπος) in Judaea (47) constitutus est, postquam Hyrcanum in pontificatu confirmavit. Ipse filio suo maiori, Phasaeli, Ierosolymae, et Herodi iuniori Galilaeae administrationem commisit, postea autem a Malicho Judaeo veneno sublatus est. Antigonus, Aristobuli II. filius, a Parthis adiutus, Ierosolymam cepit, Hyrcanum patruum abscissis auribus Parthis tradidit, qui vinctum Babylonem abduxerunt, et Phasaelem, Herodis fratrem, in carcerem coniecit, ubi se ipse occidit. Herodes, audita fratris morte Romam aufugit et senatus consulto, annuente Octaviano, Judaeorum rex est proclamatus (40 a. Ch.). In Judaeam redux, triennio elapso, ope Romanorum urbe sacra est potitus (37). Antigonus a Sosio captus ad Antonium Antiochiam ducitur, qui, Herodis pecunia inductus, securi eum percussit, quo sublato Machabaeorum imperium regnumque ad Herodem translatum est[1]).

[1]) Manaëmus Essenus Herodi adhuc puero futuram dignitatem regiam praedixisse dicitur (Jos., Ant. XV 10, 5).

3. Herodes, regno accepto, Hyrcanum a Parthis Babylonem abductum, revocavit, mox tamen interfecit, Mariamme uxorem, falso adulterii accusatam, peremit eiusque fratrem Aristobulum III. in balneo suffocavit. Ultimo Hasmonaeo pontifice exstincto, Herodes ius, pontifices creandi et deponendi (hinc vestes pontificias in arce Baris asservari iussit) ad libitum, uti post eum Romani, sibi arrogavit. Parem vitae exitum nacti sunt Alexandra, mater Mariammae, nec non ipsi ex Mariamme filii Aristobulus IV. et Alexander, frater Pheroras et Antipater ex Doride filius. Ut animos Judaeorum sibi conciliaret, templum splendide decoravit, arcem Barim, ab Hasmonaeis in angulo areae templi septentrionali, aedificatam, renovavit, Antoniam vocavit atque cum templo coniunxit, urbem Samariam (Sebaste) magnificis aedificiis exornavit aliasque urbes (Agrippeion, Antipatrin, Phasaelin),

castella (Herodium, Cyprum), turres (Stratonis Caesareae, Phasael, Mariamme Ierosolymae) aliaque aedificia, templa (Caesareae Philippi, in insula Rhodi), amphitheatra (Caesareae) aedificavit eisque nomina imperatoris vel cognatorum imposuit. Omnes nervos in eo contendebat, ut Graecam culturam in populo propagaret. Vectigalia tributaque aucta populum exacerbarunt quidem, eum tamen sibi reconciliavit rex, dum grassante fame et peste in maxima rerum inopia frumentum suppeditabat. Ipso regnante, cum 70 hebdomades Danielis in finem vergerent, natus est Jesus Christus, Salvator mundi.

§ 94. Coloniae Judaeorum

A. Bertholet, Die Stellung d. Israeliten zu den Fremden, Fr. u. L. 1896; M. Friedländer, Das Judentum in der vorchristl. griechischen Welt, W. 1897; A. Bludau, Juden u. Judenverfolgungen im alten Alexandria, Mstr. 1906; M. Peisker, Die Beziehungen der Nichtisraeliten zu Jahve nach der Anschauung der alttest. Quellenschriften, Gi. 1907; F. Sieffert, Die Heidenbekehrung im A. T. u. im Judentum (B Z Str IV 3), Gr.-Licht. 1908; W. Staerk, Die Anfänge der jüdischen Diaspora in Ägypten, B. 1908; J. Nikel, Neue Quellen zur ältesten Geschichte der jüd. Diaspora, Weidenauer Studien II 3—42, W. 1908; E. Schürer, op. c. III⁴ 1—188; N. Peters, Die jüdische Gemeinde von Elephantine-Syene u. ihr Tempel im 5. Jahrh. v. Chr., Fr. 1910; E. Sachau, Aramäische Papyrus u. Ostraka aus Elephantine, L. 1911; H. Grimme, Die jüdische Kolonie von Elephantine in neuer Beleuchtung, Th Gl III (1912) 793—800; A. Jirku, Die jüd. Gemeinde von Elephantine u. ihre Beziehungen zum A. T. (B Z Str VII 11), Gr.-Licht. 1912; E. Meyer, Der Papyrusfund von Elephantine, L. 1912; H. Anneler, Zur Geschichte d. Juden v. Elephantine, Bern 1912; P. Heinisch, Die Idee der Heidenbekehrung im A. T., Mstr. 1916.

1. Inde ab exsilio Judaei etiam extra Palaestinam sedes fixerunt et colonias fundarunt, constituentes dispersionem, διασποράν, quae appellatio e LXX Dt 30, 4; Is 49, 6 desumpta, iam 2 Mach 1, 27 adhibetur. Diaspora duplex distinguitur: Aramaica et Palaestinensis; illa complectebatur colonias, ab exsulibus ad Euphratem et Tigridem conditas, haec autem colonias in terris, mari mediterraneo adiacentibus, (Ἑλληνιστάς) comprehendebat. Primum Aegyptus a Judaeis frequentata esse videtur. Iam ante destructionem Ierosolymae per Chaldaeos exstitisse coniunctionem[1]) inter Aegyptios atque Judaeos patet ex Is 30 2; Jer 2, 18. Godolia occiso Judaei cum Jeremia in Aegyptum fugerunt ibique urbes inter Memphin et Pelusium inhabitabant (Jer 43); ab Alexandro in urbe Alexandria recens fundata sedes et aequalia cum indigenis iura et munera civitatis obtinuerunt, quae a Julio Caesare eis confirmabantur. Colonia haec valde aucta est Judaeis, a Ptolemaeo Lagi adductis captivis, aliisque sua sponte mercaturae quae-

stusque causa emigrantibus; erant subiecti ethnarchae vel archonti Judaeo et inde ab Augusto τῇ γερουσίᾳ (synedrio Alexandrino).

Ibi Simon, filius Simonis Justi pontificis (300), synagogam aedificavit, in qua initio etiam sacrificia offerebantur. Onias IV., legitimus quidem pontifex, sed munere privatus, a. 150 a. Ch. licentiam accepit, aedem deae Bubastis Leontopoli in nomo Heliopolitano, in templum Judaeum mutandi ibique[2]) sacerdotes e genere suo et cultum introduxit[3]), quem Palaestinenses tanquam illegitimum abominabantur, quamvis Hellenistae hoc sanctuario nihil iuris templo Ierosolymitano derogarent. Templum hoc centrum Judaeorum Aegyptiorum exstitit, et quia talis unio Vespasiano videbatur periculosa, eius iussu a Lupo, Alexandriae praeside, clausum (72 p. Ch.) ac paulo post a Paulino dirutum est[4]). Etiam in insula Nili Elephantine templum Judaicum iam ante 525 a. Ch. aedificatum exstat, quod 411—410 a. Ch. destructum est[5]). Cum inde ab Alexandro M. cultura Graeca (philosophia) in Aegypto, praeprimis Alexandriae, in qua a Ptolemaeis condita sunt museum et bibliotheca regia, sensim invalesceret, Judaei quoque eandem participabant. Testimonium praebet versio legis Mosaicae, in linguam Graecam sub Ptolemaeo II. Philadelpho instituta, quam dein translatio reliquorum librorum sacrorum excipiebat.

[1]) Iam Psammetich coloniam Ioniorum et Cariorum Bubasti (prope Pelusium) fundaverat (650 a. Ch.) et propter linguam Graecam statum interpretum introduxerat; Amasi rege (a. 530) Graeci in Aegypto septentrionali teste Herodoto (II 178) multas urbes (Naucratim maritimam) acceperunt. Tempore Philonis circa decies centena millia Judaeorum in Aegypto morabantur.

[2]) Josephus, Ant. XIII 3, 1. 2; B. J. VII 10, 3.

[3]) Nixus Is 19, 18 s.: *In die illa erunt quinque civitates in terra Aegypti loquentes lingua Chanaan . . . et erit altare Domino in medio terrae Aegypti.*

[4]) Templum hoc minusculum et pauperculum lychnucho aureo suspenso et altari erat instructum (Ant. XIII 3, 3); simile templo Ierosolymitano, a Ptolemaeo VI. Philometore circumiacentibus agris ad sustentandos sacerdotes dotatum est (B. J. VII 10, 3). Flinders Petrie hoc templum effosionibns in hodierno Tell el-Jehudije (= *collis Judaeorum*) factis detegit. Christum infantem, in Aegypto profugum, praesentia sua idem sanctificasse autumat Haneberg, Gesch. 466. De hoc templo cf. Wieseler, Die Leser des Heb u. der Tempel von Leontopolis, Th St Kr XL (1867) 665—720.

[5]) Cf. A. Sayce, Aram. papyri disc. at Assuan, Lo. 1906; E. Sachau, Drei aram. Papyrusurkunden aus Elephantine (A P A), B. 1907.

2. Ex Aegypto Judaei in alias terras se propagarunt: in urbe Cyrene (Lybiae), in quam a Ptolemaeo Lagi (1 Mach 15, 23; Joseph., C. Ap. 2, 4) sunt translati, quartam incolarum partem constituebant; vexati a Graecis, iura et literas provinciales acceperunt (Ant. XVI 6, 1) ab imperatore atque propriam synagogam Ierosolymae

habebant (Act 6, 9). In Syria, praecipue Antiochiae, magna incolarum pars Judaei erant, qui eodem iure, quo Graeci, gaudebant, proprium ethnarcham habentes (Ant. XII 3, 1). Praeterea coloniae Judaico-hellenisticae inveniuntur Seleuciae, Ctesiphonte, Emisae (Hömṣ), Edessae, Damasci.

In Asiam minorem Antiochus M. e Babylonia et Mesopotamia 2000 familiarum Judaeorum transtulit ibique domos et agros eis assignavit (Ant. XII 3, 4). Mercaturae causa praeprimis in urbibus maritimis consistebant, ut Ephesi et in urbibus Joniae; ex Asia in insulas Cyprum, Cretam, Cos, Euboeam, Melum etc. (Ant. XIV 10, 11 s.) propagabantur. Ptolemaeo VII. Physcone (146—117), Demetrio et sequentibus regibus Judaei Lampsaci, Spartae, Deli, Sicyone, in Lydia, Pamphilia, Rhodo etc. (1 Mach 15, 23) a Romanis stationes obtinuerunt[1]; hinc improbabile non est iam ante Augustum in Hispaniam colonos Judaeos (captivos) venisse. Coloniae hae (etiam Romae) omnes fundatae sunt per deportatos vel per fugitivos vel per captivos, immo et per Judaeos, iter mercaturae causa facientes, atque suos habebant archontes. Propter legem sabbaticam Judaei, Romanis subiecti, a militia liberi erant.

[1]) S. Apostolus Paulus, Tarsi Ciliciae natus, civis Romanus (Act 22, 25) erat, et in itineribus apostolicis suis synagogas Salaminae (Act 13, 5), Antiochiae Pisidiae (Act 13, 14), Iconii (14, 1), Philippis Macedoniae (16, 13), Thessalonicae (17, 1), Athenis (17, 17), Corinthi (18, 4) invenit ac visitavit. Josephus (B. J. VII 3, 3): *Multum quidem Judaicae gentis per totum terrarum orbem indigenis erat interspersum.*

3. Quamvis Judaei in diaspora viventes in omnes mundi partes essent dispersi, eadem tamen lege, quae in synagogis ubique erectis praedicabatur, et praeprimis unico sacrificandi loco, templo Ierosolymitano, erant uniti[1]). Illuc adulti Judaei festis maioribus peregrinari[2]) vel saltem tributum pro templo solvere tenebantur et collectas statis temporibus per legatos singularum urbium Ierosolymam mittebant; cum lingua ergo et cultura Graeca minime mutarunt religionem. Monotheismus, Scriptura sacra, lex ac promissiones divinae hunc populum, inter gentes dispersum, conservaverunt integrum ac ceteris non permixtum; civitate donati nec Graeci nec Romani fiebant, sed semper Judaei manebant, contra polytheismum ritusque gentiles se munientes.

[1]) Cultus et sacrificia in templo Ierosolymitano secundum praeceptum legis stricte celebrabantur, novilunium publice per ignes et dein per nuntios e Jerusalem missos annuntiabatur. Accesserunt festa nova: Purim, encaeniorum, festum ligniferii (B. J. II 17, 6) die 15. mensis Ab, ad alendum ignem in altari holocaustorum,

aliaque minora: Nicanoris die 13. Adar (1 Mach 7, 49; 2 Mach 15, 37), occisionis Holofernis per Judith (16, 31). Leges ceremoniales ad minutissima quaeque, non sine hypocrisi, in Palaestina observabantur. Cf. Herzfeld, Gesch. III 106 ss.

[2]) Cf. Act 2, 9—11. Narrat Josephus (B. J. VI 9, 3) festis maioribus (Paschatis) in urbe sancta una cum incolis degisse vicies septies centena milia Judaeorum. A Talmudistis illa tria festa maiora nominabantur רְגָלִים, quia omnes Israelitae masculi inde ab a. 12. (cf. Lc 2, 42) pedibus ad ea ascendere tenebantur (cf. J. Buxtorf, Lexicon II 1090).

4. Diaspora Judaica in gentes influxum exercebat salutarem[1]); gentiles enim philosophi et alii sapientes, polytheismi in peius ruentis pertaesi, synagogas adibant ibique Deum Israelis, ritus, orationes, virtutes sibi ignotas ac salutem futuram discebant. Ita mirabili Dei providentia ethnicis via aperta est ad religionem V. T. cognoscendam (universalismus), quod magnam habuit vim ad praedicationem evangelii expeditiorem reddendam. Qui e gentibus religioni Judaicae sese addicebant — quod eo facilius fieri poterat, quia Judaei Romanae civitatis iure gaudebant — proselyti[2]) vocabantur. Hellenistae, a perversis Pharisaeorum doctrinis remoti, praeconium evangelii facilius admiserunt quam Judaei Palaestinenses. Judaeos Hellenistas cum gentilibus conversantes philosophia et literatura Graeca minime latebat, uti videre licet e libris Eccli et Sapientiae, quae caute adhibita et legi subordinata religioni Christianae vias planare eamque propagare debuit; e contra philosophia Graeca praevalente ac religioni Hebraicae admixta eclecticismus seu Judaeo-alexandrina theosophia (explicatio allegorica — Philo) est enata, quae e diametro orthodoxiae crassae Judaismi Palaestinensis opposita, aeque ac haec Christianae religioni nec salutarem nec utilem se praebuit.

[1]) Josephus (C. Ap. II 38) testatur: *Conantur mutuam nostram imitari concordiam et bonorum largitionem et in artibus exercendis sedulitatem et tolerantiam in tormentis, quae pro legibus nostris sustinemus . . . sicut Deus universum mundum permeavit, ita lex universos mortales pervasit.* Praeprimis feminae (Damasci) religionem Judaicam professae sunt (Act 13, 50; 17, 4; B. J. II 20, 2), atque domus regia Adiabene (Izates cum Helena matre Ant. XX 2—4).

[2]) Proselyti (προσήλυτοι i. e. qui accesserunt cf. προσέρχομαι) sunt ethnici ad Judaismum conversi. In LXX vocantur προσήλυτοι, πάροικοι, in Vulg. proselyti, advenae. Inde a tempore Machabaeorum Judaei magnopere studebant suam religionem inter alios propagare. Quod studium inter Graecos et Romanos maiorem effectum habuit (cf. Act; Josephum, Contra Ap. II 10. 39; Senecam apud August, De civ. Dei VI 11; Juvenalem, Sat. XIV 16—106). Nonnulli proselyti ex nobilissimis familiis erant ut eunuchus, potens Candacis reginae Aethiopum (Act 8, 27 ss.), et fortasse etiam Poppaea, uxor Neronis (Ant. XX 8, 11; Vita 3: θεοσεβής). Proselyti: erant duplicis generis: *a)* Judaei Palaestinenses a conversis ad Judaismum postulabant circumcisionem (masculorum), baptisma (Tauchbad) in lustrationem (cf. W. Brandt, Die jüd. Baptismen, Gi. 1910, 57—62) et sacrificium (templo stante). Isti

Judaeis iuridice saltem aequiperantur (cf. Gal 5, 3) et sunt proselyti sensu stricto, προσήλυτοι N. T., גֵּרִים Mischnae, proselyti iustitiae (גֵּרֵי הַצֶּדֶק) apud rabbinos medii aevi. Alii, qui ab idololatria tantum abstinebant, praecepta noachitica et sabbatum observabant et cum Israelitis in urbibus cohabitare ac conversari poterant, vocantur in V. T. גֵּרִים (cf. Ex 20, 10; Dt 5, 14), in Mischna et Talmud גֵּרֵי תוֹשָׁב, a rabbinis medii aevi (inde a XII. saec.) גֵּרֵי הַשַּׁעַר *(= proselyti portae)*. Lex Mosaica (Ex 20, 10; Dt 31, 12) tolerantiam eiusmodi permisit (cf. Jethronem, Rahab, Ruth, viduam Sareptae, Naaman); altera ex parte reges gentium, ut ex eorum edictis patet, religioni Judaicae propagandae non resistebant. *b)* Hellenistae Judaei vero observationem legis minus urgebant apud proselytos. Ethnici, qui ipsis adhaerebant, in Act vocantur φοβούμενοι τὸν θεόν vel σεβόμενοι τὸν θεόν (cf. Act 10, 2. 22; 13, 16. 26; 17, 4. 17; Joa 12, 20). Isti frequentabant synagogas et observabant nonnullas tantum leges Mosaicas ut praecepta de sabbato et cibis (cf. Schürer, l. c. III⁴ 172—185; Heinisch apud Buchberger, Kirch. Handl. II 1606).

§ 95. Libri Machabaeorum

G. Schmidt, Über die beiden syrischen Übersetzungen des 1. Maccabäerb. (Diss.), Gö. 1896 (etiam Z A W XVII [1897] 1—47, 233—262); B. Risberg, Textkritische u. exeg. Anmerkungen zu den Makkabäerbüchern, Beiträge zur Religionswissenschaft, Stockholm u. L. 1914—1915, 6—31. — H. Graetz, Das Sendschreiben der Palästinenser wegen der Feier der Tempelweihe, M G W J XXI (1877) 1—16, 49—60; A. Schlatter, Jason von Kyrene, M. 1891; A. Büchler, Die Sendschreiben der Jerusalemer an die Juden in Ägypten, M G W J XLI (1897) 481—500, 529 bis 554; B. Niese, Kritik der beiden Makkabäerb., B. 1900; H. Willrich, Judaica, Gö. 1900; Ch. Torrey, Die Briefe 2 Makk 1—2, 18, Z A W XX (1900) 225—242; R. Laqueur, Kritische Untersuchungen zum zweiten Makkabäerbuch, Str. 1904; D. M. Sluys, De Maccab. libris I et II quaestiones, A. 1904; J. Wellhausen, Über den geschichtl. Wert des 2. Makk., N G W phil.-hist. Kl. 1905, 117—163; J. Hontheim, Zur Chronologie der beiden Makkabäerbücher, Z k Th XLIII (1919) 1—30.

Commentarii a) cath. Knabenbauer (P. 1907); *b)* acath. C. L. W. Grimm (L. 1853, 1857), Keil (L. 1875), G. Rawlinson (Lo. Apoc. II 1888), O. Zöckler (M. 1891), Fairweather and Black (The First B. of M., C. 1897), W. O. E. Oesterle (1 Mach apud Charles I 59—124), J. Moffatt (2 Mach ib. I 125—154).

1. Liber primus enarrat (in 16 c.) triumphos Machabaeorum[1]), contra Seleucidas libertatis et religionis causa pugnantium, ab initio Antiochi Epiphanis (175) usque ad mortem Simonis pontificis (135), ideoque complectitur historiam 40 annorum.

Liber secundus historiam prioris non continuat, sed quaedam Machabaeorum facta, quae iam in primo sunt relata, fusius exponit et illustrat; enarrat enim (3—5) persecutiones et bella, quae sub Seleuco Philopatore, Antiocho Epiphane, Antiocho Eupatore et Demetrio in Judaea sunt gesta ab a. 176—161. Deinde (6—7) refert Eleazari senis ac matris eiusque 7 filiorum martyrium, et (8—15) praeclara faustaque Judae Machabaei proelia adversus duces regum Syriae. Praemissae

sunt huic libro duae epistolae (1, 1—9 et 1, 10—2, 19) Judaeorum Ierosolymitanorum ad Iudaeos Aegyptios directae, in quibus inter alia festum encaeniorum eis indicant[2]); epistolas sequitur praefatio (2, 20—33), in qua auctor se Jasonis Cyrenaei historiam, quinque libris comprehensam, in epitomen egisse dicit.

[1]) Inter finem libri Nehemiae et initium libri primi Machabaeorum est lacuna in historia, quae praeprimis e scriptis Flavii Josephi complenda est.

[2]) In prima epistola post apprecationem salutis alludunt ad tribulationes regnante Demetrio (a. 144) toleratas et ad div. auxilium et exhortantur contribules suos, ut secum celebrent encaenia. Altera epistola invitat Judaeos Aegyptios, ut diem dedicationis templi et ignis caelitus dati celebrent, adducendo miraculosam inventionem ignis sacri tempore Nehemiae et rationem, cur arca et tabernaculum a Jeremia abscondita nondum sint inventa.

2. Liber primus lingua Hebraica exaratus est, ut testantur loquendi ratio et frequentes Hebraismi[1]), nec non Origenes et s. Hieronymus[2]). E textu illo deperdito confecta est versio Graeca; liber ca. 100 (secundum Knabenbauer intra 105 et 63 a. Ch.) a Judaeo Palaestinensi conceptus nec multo post in linguam Graecam translatus est.

Liber II. Graece scriptus est, nam Graecam redolet idolem ac styli elegantiam[3]), et quidem, cum prior epistola annum 188 (Seleuc.) i. e. 124 a. Ch. inscriptum habeat, ca. finem saeculi II. a. Ch. a Judaeo probabiliter Alexandrino conceptus esse a multis censetur.

[1]) V. g. 1, 16: καὶ ἡτοιμάσθη ἡ βασιλεία = וַתִּכֹן הַמַּלְכוּת; 1, 36: ἐγένετο εἰς διάβολον πονηρόν – לְשָׂטָן רַע; 2, 19: οἶκος τῆς βασιλείας בֵּית הַמַּלְכוּת: 2, 42: ἰσχυροὶ δυνάμει = גִּבּוֹרֵי חָיִל, phrasis καὶ ἐγένετο saepe repetita etc. (cf. Kaulen-Hoberg, l. c. II 126). — Fragmenta textus Hebraei libri 1 Mach edidit A. Schweizer (Untersuchungen über die Reste eines hebräischen Textes vom ersten Makkabäerbuch, B. 1901), quae Chwolson 1896 in manuscripto Parisiensi ex a. 1160—80 detegit. Iste textus e libro 1 Mach excerptus est et quidem probabilissime in eum finem, ut in festo dedicationis templi (Ḥanucca) legeretur. Utrum vero iste textus excerptus sit e textu originali Hebraeo an confectus sit ex quadam versione, non constat (cf. P. Vetter, Ein hebr. Text vom 1. Makk. Buch, Th Q LXXXIII [1901] 600—605).

[2]) Hieronymus (Prol. gal.): *Machabaeorum librum primum Hebraicum reperi, secundus Graecus est, quod ex ipsa quoque phrasi probari potest.* Teste Origene (apud Eusebium, Hist. ec. 6, 25) titulus libri erat Σαρβὴθ Σαβαναιὲλ i. e. שַׂר בֵּית שַׁבְּנֵי אֵל = *princeps familiae filiorum Dei* i. e. Judae vel in lectione variante Σαρβὴθ Σαρβανεὲλ = שַׂרְבֵּת שַׂר בְּנֵי אֵל = *historia principis filiorum Dei* (cf. Kaulen-Hoberg, l. c. II 126). De aliis explicationibus tituli cf. A. Schulte, B Z VII (1909) 254; Ch. Sigwalt, B Z X (1912) 362. Flavius Josephus non solum versione Graeca, sed etiam textu Hebraeo usus est.

[3]) Conceptionem Graecam suadent verborum compositio, rari Hebraismi (8, 15; 9, 5; 14, 24), sententiarum conformatio Graeca (4, 40; 12, 22; 15, 12), nomina composita et paronomasiae: εὐημερίαν δυσημερίαν 5, 6; ἄλλος ἀλλαχῆ 12; 22, δυσφόρως φέρειν 14, 28. E textu Graeco derivatur utriusque libri versio Latina, quae cum a s. Hieronymo non sit correcta, in editione Vulgata habetur, prout olim exstabat in vetere

Itala (nec non versio Syriaca). Inde explicantur voces et phrases Graecae in libro primo Machabaeorum: *pentacontarchus* 3, 55, *cinyra* 4, 54, *scenopegia* 10, 21, *bahis* 13, 37. Versio quidem fidelis est, mendis tamen non caret. Cf. Kaulen-Hoberg, l. c. II 125 s.

3. Auctor libri I. pro fontibus, quos quidem non citat, usus est documentis antiquioribus e tempore Machabaeorum, quae aut verbotenus (8, 23—32; 10, 18—20) aut in epitome (10, 6; 15, 22 etc.) adducit. Ex annalibus Joannis Hyrcani (1 Mach 16, 23 s.) concludere licet tales etiam de reliquis Machabaeis esse conceptos[1]). Auctor libri II. praeter duas illas epistolas[2]) opere Jasonis tantum (ca. a. 150 a. Ch. [Graece] scripto) est usus.[3]) Utrum e tempore epistolae 1, 10a apposito: 188 Sel. = 125/4 a. Ch. etiam tempus exarationis libri deduci possit, dubium est[4]).

[1]) Cf. 1 Mach 9, 22; 2 Mach 2, 13 s.; Grimm, Exeget. Handbuch zu den Apokryph., L. 1853, III, XXII.

[2]) Epistolae probabiliter ab auctore ipso adiectae sunt libro. Cum ad Hellenistas sint directae, probabiliter Judaei Palaestinenses, qui illas scripserunt, lingua Graeca utebantur, quae characterem Hebraicum sapit, ut H. Herkenne (D. Briefe zu Beginn d. 2. Mac. B. [B St VIII 4], Fr. 1904) demonstravit.

[3]) Secundum Schlatter auctor libri II. etiam opere Jasonis usus est, quod vero a plerisque rectius negatur.

[4]) E. g. Niese, Knabenbauer, Holzhey ob 1, 10 librum scriptum esse putant a. 125, Steuernagel vero putat duas epistolas serius libro appositas esse, ideoque ex eis tempus exarationis libri determinari non posse.

4. Libro primo ab omnibus, paucis tantum ut Niese, qui librum II. praefert, exceptis, magna potestas historica attribuitur. Tempus omnium graviorum eventuum accurate indicatur et convenit cum aliis testimoniis. Quidam utique nonnullos numeros habent nimis exaggeratos (5, 46; 6, 30. 37; 11, 47) et documenta citata habent spuria[1]). Multo minor potestas vindicatur libro secundo, cuius auctor modo rhetorico-paraenetico scribit et e Jasone hausit, cui accuratam perscrutationem et expositionem singularum rerum committit (2, 28 s.)[2]).

[1]) Cf. Steuernagel, Einl. 776.

[2]) *Res igitur gestas desumit ex Jasone, eius narrationem dignam esse censuit quae suis lectoribus per epitomen offeratur. De illis proeliis vix multa et certa exstabant documenta; unde pro plerisque fere non reperiebatur nisi vaga quaedam narratio popularis. Inde etiam numeri occisorum saepius iidem facile explicantur. Simul quoque patet, qua ratione illi numeri accipiendi sint. Referunt sc. quid eius aetatis homines de iis certaminibus crediderint. Neque enim tali narrandi modo ullo pacto quidquam derogatur sanae notioni inspirationis. Nam sicut Deus velle potest, et revera voluit, ut per auctorem inspiratum litteris consignarentur mores, opiniones et sententiae hominum variarum aetatum, ita vi inspirationis minime exspectandum est, ut defectus scientiae humanae et lacunae superna revelatione tollantur, nisi agatur de rebus fidei et morum vel de veritate historica, quam*

auctor intendit et in qua innititur doctrina quam vult exponere (J. Knabenbauer S. J., Commentarius in duos libros Machab., P. 1907, 19 s.). Sic e. g. loci explicari possunt, si Spartiatae ac Judaei de genere Abrahae esse dicuntur (1 Mach 12, 21; 2 M. 5, 9). Ceterum in priori loco sententia haec non auctori tribuitur, sed in epistola Arii, regis Spartiatarum, ad Oniam pontificem invenitur. Cf. etiam E. Palmer, De epistolarum, quas Spart. atq. Jud. invicem sibi misisse dicuntur, veritate, Darmst. 1828. Eodem modo diiudicanda sunt, quae Judas de Romanis audiebat (1 Mach 8, 1 ss.). Fides historica librorum Mach saec. XVIII. imprimis impugnata est ab E. F. Wernsdorf (Prolusio de fontibus historiae Syriae in libr. Mach, L. 1746) et fratre eius G. Wernsdorf (Comentatio hist. crit. de fide l. M., Vratisl. 1747) et defensa est ab E. Froelich S. J. (Annales compendiarii regum et rerum Syriae nummis veteribus illustrati, Vien. 1744; De fontibus hist. Syr. in l. M. prolusio in examen vocata, ib. 1746) et a J. Khell S. J. (Auctoritas utriusque l. M. canonico-historica adserta . . ., Vien. 1749). Inter 1 Mach 6 et 2 Mach 9 non est contradictio; nam utraque narratio apprime concordat hac cum differentia, quod auctor libri I. summatim rem refert, in libro II. vero auctor varias recitat circumstantias, in priore omissas. Alias obiectiones, praeprimis contra authentiam 2 Mach vide apud F. H. Patritium S. J., De consensu utriusque libri Mach, Rom 1856; A. Cigoi, Hist. chron. Schwierigkeiten in 2 Mach, Klagenf. 1868.

Sequitur liber uterque in annis computandis aeram Seleucidarum (ἐν ἔτει . . . Ἑλλήνων 1 Mach 1, 11), quae incipit mense Octobri anni 312 a. Ch. (quo Seleucus I. Nicator ducem Antigoni fudit ac regnum Syriae maxime ampliavit), diverso tamen modo; auctor enim libri I. pro Judaeis Palaestinensibus annum orditur iuxta Judaeorum morem a mense Nisan 312, alter vero, supputationem Jasonis servans, a mense Tischri eiusdem anni (Knabenbauer, Comment. 12), vel 1 Mach a Nisan 312 et 2 Mach a Tischri 311 (Reusch, Mahler), alii rursus (Herbst, Röckerath, L. Ideler, Lehrbuch d. Chronol., B. 1831, 222 s.) aliter, ita ut in chronologia nonnullorum eventuum differentia quaedam exoriatur, v. g. 1 Mach 6, 16 col. Mach 11, 27—33. Cf. etiam G. F. Unger, Seleukidenära d. Makkabäerb. S B A 1895, M. 1896, 236—316.

5. In narrandi ratione differunt libri: prior res gestas obiective narrat stilo simplici, qui similis est dictioni libr. antiquiorum V. T., alter vero stilo magis rhetorico est conceptus; nonnulla enim fusius tractat auctor et reflexiones, scopo suo religioso-didactico et paraenetico congruas, connectit [1]).

[1]) Auctores utriusque libri usi sunt historia, ut memoriam eorum, quae magni illi viri pro religione avita defendenda et populi libertate vindicanda gesserant, posteris traderent (I. lib.), atque confirmarent lectores in fide paterna et imprimis, ut Judaeos Aegyptios ad celebrandam purificationem templi, ab Antiocho Epiph. profanati, vel potius ad templum frequentandum, idque cum sacrificiis et oblationibus, instigarent (II. l.). Auctor l. I. maxime Judaeos Palaest. prae oculis habuit, alter librum suum proxime Hellenistis destinasse videtur. Quamvis auctores libri utriusque in hoc conveniant, ut saepe loco vocis Dei utantur caelo (1 Mach 3, 50. 60; 4, 10. 40; 9, 46; 12, 15; 16, 3; 2 Mach 7, 11; 8, 20; 11, 10; 15, 8), tamen in multis differunt. In libro primo mere historico notae chronologicae frequentiores sunt, quam in altero, in quo pragmatismus religiosus praevalet; in I. libro nomen κύριος 9ies et θεός 14ies, in II. libro κύριος 48ies et θεὸς 64ies occurrit. Instituuntur ab auctore

II. libri saepe reflexiones de rebus narratis (4, 17; 5, 6; 6, 12–17; 7, 21; 12, 44 ss.; 15, 39) earumque nexu cum fide et religione (3, 28; 4, 16. 26; 5, 9. 17 ss.; 8, 11. 24. 36; 9, 4. 6; 11, 4. 10; 12, 16. 40 etc.). Ante omnia autem effert dignitatem et sanctitatem templi Ierosolymitani (3, 2; 4, 14. 39; 5, 15; 6, 2. 4; 8, 2. 17; 10, 1. 3. 5; 11, 3. 25; 13, 11. 14. 23; 14, 31—35; 15, 17. 18. 33), respectu probabiliter habito ad templum Leontopoli erectum eum in finem, ut Judaei Aegyptii templum Ieros. semper haberent centrum cultus Jahvae (cf. Kaulen-Hoberg, l. c. II. 129). In libro secundo (in opere Jasonis) sat clare influxus historiographiae Graecae observari potest, quae in scholis rhetoricis tractabatur, unde magna similitudo scribendi rationis Polybii cum II. libro Mach explicatur. Cf. Grimm, l. c. 7.

6. Libri hi divinitus inspirati creduntur; adnumerantur enim in antiqua versione Itala aliis libris divinis, et Heb 11, 35 ad 2 Mach 6, 19. 28 alluditur, et licet a nonnullis patribus in canone omittantur, tamen ut Scriptura sacra citantur[1]). Libri non tantum historiam subministrant periodi, in evolutione regni divini praecipuae, sed etiam doctrinas de immortalitate animae et resurrectione (2 Mach 6, 26; 7, 14 ss.), de suffragiis pro mortuis (12, 42 ss.), de intercessione sanctorum (15, 14) evolvunt.

[1]) Tertullianus (Adv. Jud. 4), Cyprianus (Exh. mar. 5), Hippolytus (De Chr. et Antichr. 49), Hilarius (In Ps 134, 25), Augustinus (Doct. ch. 2, 8), Hieronymus (In Is 23, 2; Gal 3, 14), Clemens Alex. (Strom. 1, 21; 5, 14), Origenes (De Princ. 2, 1; In ep. ad Rom 4), Athanasius (In Ps 78). Ephraemus (In Dan. proph. 8, 11). — Concilia Hipponense et Carthaginiense eos catalogis librorum ss. inserunt, similiter concilium Trullanum.

§ 96. Liber Sapientiae

Freudenthal, What is the Original Language of the Wisdom of Salomon? J Q R III (1891) 722—753; F. Feldmann, Textkritische Materialien zum Buche d. Weisheit, Fr. 1902; J. Holtzmann, Die Peschitta zum B. d. Weish., Fr. 1903. — J. K. Zenner, Der erste Teil d. B. d. Weish., Z k Th XXII (1898) 417—431; H. Wiesmann, Der zweite Teil d. B. d. Weish., Z k Th XXXV (1911) 21—29; W. Weber, Die Komposition der Weish. Salomos, Z w Th XLVII (1904) 145—169; M. J. Lagrange, Le livre de la Sagesse, sa doctrine des fins dernières, R B, N. S. IV (1907) 85—104; P. Heinisch, Die griech. Philosophie im B. d. Weish. (A A I 4), Mstr. 1908; A. Johannes, Der Begriff d. Weish. im B. d. Weish., Th pr M XVIII (1908) 449–455; L. Mariès, Remarques sur la forme poétique du livre de la Sagesse (1, 1—9, 17), R B, N. S. V (1908) 251—257; F. Feldmann, Zur Einheit des Buches d. Weish., B Z VII (1909) 140–150; M. Feldmann, Die literar. Art. in Weish. 10—19, Th Gl. I (1909) 178—184; W. Weber, Die Seelenlehre d. Weish. Sal., Z w Th LI (1909) 314–332; V. Diglio, Primo corso di lezioni teologali sul libro della Sapienza, Benevento 1911; Eug. Gärtner, Komposition u. Wortwahl d. Buch. d. Weish., Schriften d. Lehranst. d. Judent. II 2—4, B. 1912; F. Focke, Die Entstehung d. Weish. Salomos, Gö. 1913; W. Schencke, Die Chokma in der jüd. Hypostasenspekulation, Videnskapskelskap Scriften. II. hist. filos. Kl., Kristiania 1913.

Commentarii a) cathol. J. A. Schmid (W.[2] 1865), C. Gutberlet (Mstr. 1874), H. Lesêtre (P.[3] 1896), R. Cornely-F. Zorell (P. 1910), P. Heinisch (Mstr. 1912); *b)* acath. W. Grimm (L. 1860), Deane (O. 1881), Farrar apud Wace (Apoc. I 403 - 534, Lo. 1888), E. C. Bissel (Apoc., N. Y. 1890), O. Zöckler (Apoc., M. 1891), R. G. Moulton (Eccl and the Wisdom of S., N. Y. 1903), J. A. F. Gregg (C. 1909), A. F. S. Goodrick (Lo. 1913); S. Holmes (apud Charles I 518—568).

1. Liber Sapientiae (LXX σοφία Σαλωμών vel Σαλωμῶνος)[1]) quoad argumentum in duas partes dividi potest. In I. parte (speculativa) c. 1—9 auctor *a)* (1—6) invitat ad studium sapientiae[2]), cuius vim magnificis verbis effert, eamque hominibus, praecipue regibus et principibus, commendat; *b)* (7—9) assumpta Salomonis persona originem, impetrationem et commoda verae sapientiae pandit. In II. parte (historica) c. 10—19 efficaciam sapientiae divinae ostendit exemplis, ex historia populi electi atque patriarcharum, a creatione usque ad Mosen petitis. Praeterea c. 13—15 insertus est excursus de origine et turpitudine idololatriae[3]).

[1]) Auctor enim personam Salomonis assumit, ut etiam auctores profani huiusmodi fictione literaria utebantur, qua tum nemo in errorem ducebatur. Inde a tempore s. Augustini et Hieronymi simpliciter liber Sapientiae nominatus est. Ab Epiphanio (De pond. et m. 4) et Clemente Alex. (Strom. 4, 6) πανάρετος σοφία vel ἡ θεία σοφία vocatur.

[2]) Sapientia (σοφία) in libris sapientialibus, praeprimis in libro Sapientiae proposita, non est sapientia mere humana, sed theosophia seu sapientia, quae reflexione et meditatione in lege et rebus a Deo revelatis acquiritur non tam ope humana, quam auxilio divino ideoque est donum Dei (9, 10), sive sapientia intellectualis, tum naturalis (7, 17), tum supernaturalis, sive practica (7, 14), quae praecepta de vita probe instituenda monstrat. Praeter hanc sapientiam sic dictam creatam in libro Sapientiae praeprimis celebratur Sapientia divina seu increata, et quidem non tantum qua attributum totius divinitatis essentiale, sed etiam qua Sapientia personalis vel notionalis, qua Verbum divinum seu secunda Trinitatis persona designatur (7, 12. 21. 27; 8, 3. 4). Tali modo revelatio mysterii ss. Trinitatis sensim evolvebatur, quo sub respectu libri deuterocanonici pontem quasi constituunt inter libros protocanonicos V. T. et Novum Testamentum. Merito itaque ss. patres librum Sapientiae inter scripta prophetica recensent, quatenus illos locos de Filio Dei interpretati sunt. Celeber locus 2, 12—20 a multis ss. patribus Hippolyto, Cypriano, Augustino (Civ. D. 17, 20: *Passio Christi apertissime prophetatur*) et recentioribus interpretibus tanquam vaticinium directe messianum consideratur. — De quaestione, utrum l. Sap a philosophia Graeca dependeat, cf. E. Pfleiderer, Die Philosophie des Heraklit v. Ephesus, B. 1886, 289—348; P. Menzel, Der griech. Einfluß auf Prediger u. Weish. Salomons, Hl. 1889, 39—70; M. Friedländer, Griech. Philosophie im A. T., B. 1904, 182—208; imprimis P. Heinisch, op. cit.

[3]) Intendit auctor libro suo adhortari ad veram sapientiam et dehortari ab idololatria, et quidem non tantum principes, sed et populum.

2. Liber hic non est anthologia e variis dissertationibus conflata; unitatem[1]) enim eius testantur internus idearum nexus et extrinseca omnium partium constructio. Similiter integritas[2]) non est addubitanda.

[1]) Unitatem primus impugnavit C. Houbigantius C. Or. († 1783), qui c. 1—9 Salomoni, reliqua alteri scriptori tribuit. Nonnulli librum e variis diversorum auctorum fragmentis — Weber e. g. e quatuor scriptis — constare defendunt. Immo Nachtigall (Das Buch der Weish., Hl. 1799) l. Sap anthologiam quandam variarum sententiarum de sapientia habuit! Obiiciunt varietatem stili, quae tamen e varietate rerum explicatur nec tanta est, ut cogat plures auctores assumere (cf. Steuernagel, l. c. 797).

[2]) Gratis liber mutilus nec ab auctore terminatus asseritur; nam liber gaudet aptis clausulis. Loci 2, 24; 3, 13; 4, 1; 14, 7 non a Christianis sunt interpolati (Graetz), sed Judaico scriptori inspirato bene conveniunt.

3. Multi[1]), inscriptione Graeca (Σοφία Σαλωμῶνος) et c. 8. 9 nixi, in quibus Salomon loquens introducitur, librum Salomoni tribuunt, cui opinioni contradixerunt iam ss. Hieronymus et Augustinus[2]). Textus originalis Graecus, indoles sermonis et stili, respectus ad philosophemata recentiora auctorem a Salomone diversum testantur. Iuxta sententiam probabiliorem auctor libri creditur fuisse Judaeus Aegyptius (Alex.), Graece loquens Graecorumque moribus imbutus, qui opus suum saeculo secundo[3]) ideo exaravit, ut suos ad amorem sapientiae et perseverantiam in fide adhortaretur, contra infidelitatem et idololatriam muniret, ac in rebus adversis consolaretur, simulque in eis spem libertatis excitaret.

[1]) Clemens Alex. (Strom. 6, 14); Tertullianus (De praesc. haer. 7); Hippolytus (Adv. Jud. 9); Epiphanius (Haer. 64, 54): Cyprianus (De mortal. 23); Ambrosius (De par. 12, 54).

[2]) Hieronymus (Praef. in l. Sal.): *Fertur et alius* ψευδεπίγραφος *(liber), qui Sapientia Salomonis inscribitur, . . . qui apud Hebraeos nusquam est, quia et ipse stilus Graecam eloquentiam redolet; et nonnulli scriptorum veterum hunc esse Judaei Philonis affirmant.* Augustinus (Civ. D. 17, 20): *Alii vero duo, quorum unus Sap, alter Eccli dicitur, propter eloquii nonnullam similitudinem, ut Salomonis dicantur, obtinuit consuetudo; non autem esse ipsius, non dubitant doctiores.* — Potuit autem auctor Salomonem, Judaeorum sapientissimum, non tantum citare, sed et loquentem inducere, et liber noster dici Salomonis (pseudosalomonicus) ideo, quia auctor e libris, sapientia Salomonis refertis, multa mutuatus sit et varias hinc inde sententias collegerit, e quibus novum opus componeret. Tali ratione dicta patrum conciliantur et sufficiens ratio datur, cur Salomon loquens introducatur et exempla historica ex antiquiore sola historia desumantur.

[3]) Huc pertinet mentio certaminum (4, 2), Hadis (16, 13), fluminis Lethe (16, 11), manna γένος ἀμβροσίας τροφῆς vocatur (19, 20) etc. Invehitur auctor praeprimis contra materialismum tunc grassantem (c. 2) et eos, qui providentiam divinam negant (3, 5 ss.), in idololatriam (cultum animalium 15, 14. 18 ss.) et iniustitiam potentum, quae omnia optime quadrant in tempora Ptolemaei VII. Physcon (146—117), qui secundum Josephum (C. Apion. II 5) crudeliter in Judaeos saeviit. Porro auctor

usus est versione LXX, imprimis libri Isaiae. Cf. Holzhey, l. c. 127; Euringer apud Buchberger, Kirchl. Handl. II 2680 s.; Lagrange librum 145—50, Heinisch 88—30 a. Chr. scriptum esse putant. Immo Goodrick eum in a. 40 ca. p. Chr. reponere vult!

Ob similitudinem argumenti nonnulli auctorem Eccli etiam librum Sap scripsisse putant, ut s. Augustinus (Doct. chr. 2, 8), quam sententiam ipse serius retractavit. Philonem auctorem libri Sapientiae fecerunt, ast s. Hieronymus, Eusebius, qui opera Philonis recensent, eis nunquam librum Sapientiae adnumerant, nec ecclesia ullum Philonis librum recepit. Praeter similitudinem inter doctrinam Sapientiae et Philonis, qui sine dubio ex illa hausit, magna etiam invenitur discrepantia. Multae sententiae philosophicae, quae in libris Philonis magni momenti sunt (v. g. trichotomia hominis, sententia materiam et corpus unicum fontem mali esse) in l. Sap desiderantur (cf. Heinisch, Das Buch der Weish. XXIX).

4. Liber Sapientiae primitus Graece esse scriptus censetur. Praeter testimonium s. Hieronymi stilus, eloquentiam Graecam redolens, copia phrasium, dictionum pure Graecarum, quam plurima vocabula composita, quae lingua Hebraica ignorat, frequentes paronomasiae, assonantiae et lusus verborum, conceptus abstracti et speculatio dialectica hanc sententiam confirmant[1]).

[1]) Huc pertinent vocabula composita: κακότεχνος (1, 4; 15, 4), ὀλιγοχρόνιος (9, 5), ὁμοιοπαθής (7, 3), πρωτόπλαστος (7, 1), τεκνοφόνος (14, 23). Consonantia et paronomasiae: ἀγαπήσατε — φρονήσατε — ζητήσατε (1, 1), ἀδόλως — ἀφθόνως (7, 13), ἀργά — ἔργα (14, 5). Linguam Graecam non puram, sed hebraizantem testantur Hebraismi (1, 1; 2, 16; 9, 9; 13, 9) et parallelismus membrorum, e quibus autem concludi nequit (cum Huetio, Engelbreth, Schmid) librum conscriptum esse Hebraice (cf. R. Cornely-F. Zorell, Com. in l. Sapientiae, P. 1916, 3—5). Focke (op. c.) putat c. 1—5 primitus a Judaeo Palaestinensi Hebraice scripta esse, ut e multis Hebraismis eluceat; c. 6—19 scripta esse a Judaeo Alexandrino, qui c. 1—5 in linguam Graecam transvertisse et prooemii instar suo operi (c. 6—19) praemisisse dicitur.

Versio Latina in Vulgata est s. Hieronymo antiquior (e saec. II.) et nonnulla additamenta (glossas, duplicem versionem) continet (cf. F. H. Reusch, Observationes criticae in l. Sap, Fr. 1861), quo vis eius critica minuitur. Minoris pretii est versio Syriaca; magni vero pretii est versio Armeniaca (saec. V.), quia textum accurate reddit. Versio Arabica iam ob posteriorem originem parvi tantum momenti est.

5. Auctoritatem canonicam testantur versiones LXX et Itala, citationes N. T. e l. Sap, qui tamen non nominatur, desumptae[1]), ss. patres[2]), qui frequenter l. Sap tanquam divinum allegant, et concilium Tridentinum.

[1]) V. g. Sap 9, 1 col. Joa 1, 3; Sap 11, 16 col. Rom 1, 23; Sap 11, 24 c. Rom 11, 32; Sap 12, 13 c. 1 Pet 5, 7.

[2]) Clemens Rom. (1 Cor 27, 1), Clemens Alex. (Strom. 4, 16; 6, 11), Hippolytus (Adv. Jud. 9), Tertullianus (Adv. Valent. 2), Cyprianus (De hab. virg. 10; De mort. 25), Athanasius (In Ar. 2, 32; Ep. fest. 11, 5; 19, 5), Ambrosius (De parad. 12; De Jac. 2, 8), Hilarius (De Trin. 1, 7; In Ps 41, 12). Contra haereticos aut in dogmaticis tractatibus eum adhibent Epiphanius (Haer. 26, 15), Basilius M. (C. Eun. 5; Ep. 8, 10), Gregorius Naz. (Or. 28, 8), Chrysostomus (In Gen.

hom. 11, 1; 22, 3), Athanasius (Apol. c. Ar.). Cf. Cornely, Introduct.[2] II 2, 229—232. Tandem ecclesia catholica frequenter libro Sapientiae in liturgia sacra utitur.

6. Obiectiones, quas acatholici ex interna libri indole petunt, non sunt tales, quales hanc auctoritatem canonicam evertere possint.

Adducunt nonnulla facta historica tanquam erronea, quibus tamen recta interpretatio characterem vere historicum vindicat; v. g. quae de vestigiis pentapolis deletae narrantur (10, 7), respondent Gn 19, 24 ss. Sap 10, 7 non dicitur columnam salis ad ripam maris mortui esse uxorem Loti, sed tantum eius memoriam (μνημεῖον) esse. Nec incredibilis est narratio (16, 9) morsu locustarum et muscarum Aegyptios occisos esse (cf. Heinisch, l. c. 304 s.). Epitheta: populus iustus et semen sine querela (10, 15) vocationem et dignitatem Israel designant. Abominationes idololatriae Cananaeorum (12, 3 ss.), perturbatio Aegyptiorum per umbras (17, 3) etc. nihil contra veritatem continent.

Palmare autem argumentum acatholicorum contra characterem divinum libri Sapientiae est hoc: in eodem multas doctrinas erroneas philosophiae Alexandrinae, Stoicae et Platonicae inveniri, quod gratis asseritur. Inter praecipuas huius philosophiae notas pertinent: *a)* Interpretatio allegorica (Philo), quae sensum literalem reicit, haec autem in nostro libro non invenitur, qui ipsa historia nititur. *b)* Syncretismus sive philosophiae ethnicae cum doctrina revelata commixtio frustra in libro Sapientiae quaeritur; nam omnes doctrinae ibi propositae conveniunt cum his, quae in Proverbiis et Ecclesiastico leguntur. Non est sermo de duobus principiis, Deo et materia (aeterna), sed de Deo creatore et materia creata, non de numine intermedio, inter Deum et mundum partes intercessoris agente, sed de providentia divina omnia regente et disponente et de Sapientia divina personali (λόγος), quae cum illo numine intermedio nihil habet commune, non de ideis Platonicis, v. g. de praeexistentia animae (nec Sap 8, 19 s. cf. P. Heinisch, B Z IX [1911] 130—141), de trichotomia. Dum vero evictum est librum Sapientiae quoad argumentum esse independentem a philosophia Graeca, minime negamus influxum eiusdem in loquendi rationem, uti patet ex vocabulis ἄμορφος ὕλη (11, 18), epithetis Sapientiae (7, 22 ss.), forma dialectica (13, 1 ss.) etc.; auctor enim libri Sapientiae, eruditionis Graecae gnarus, quia errores tunc grassantes refutare sibi proposuerat, eadem scribendi ratione et terminis technicis uti debuit, in quibus doctrinae falsae propositae erant.

§ 97. Liber Ecclesiasticus

M. Touzard, L'original hébreu de l'Ecclésiastique, R B VI (1897) 271—282, 547—573; VII (1898) 33—58; Nouveaux fragments hébreux de l'E., R B IX (1900) 45—62, 525—562; A. E. Cowley and A. Neubauer, The Original Hebrew of a Portion of Ecclesiasticus, O. 1897; J. Halévy, Etude sur la partie du texte hébreu de l'Ecclésiastique récemment découverte, P. 1897; Le nouveau fragment hébreu de l'Ecclésiastique, P. 1899; J. Lévi, L'Ecclésiastique, P. 1898—1901; The Hebr. Text of the Book of Ecclesiasticus, Lei. 1904; N. Peters, Die sahidisch-koptische Übersetz. d. Buch. Eccli, Fr. 1898; Der jüngst wieder aufgef. hebr. Text d. Buch. Eccli, Fr. 1902; Liber Jesu filii Sirach sive Eccli Hebraice, Fr. 1905; H. Herkenne, De veteris Latinae Ecclesiastici cap. I—XLIII, L. 1899; S. Schechter and C. Taylor, The Wisdom of Ben Sira, C. 1900; N. Schloegl, Ecclesiasticus (39, 12—49, 16), Vindob. 1901; H. L. Strack, Die Sprüche Jesus, des Sohnes Sirachs, L. 1903; R.

Smend, Die Weisheit des Jesus Sirach hebr. u. deutsch, B. 1906; A. Fuchs, Textkritische Untersuchungen zum hebr. Eccli (B St XII 5), Fr. 1907; Hart, Ecclesiasticus. The Greek Text of Cod. 248, C. 1909; A. Eberharter, B Z V (1907) 22—26; VI (1908) 155—163; Th Q XC (1908) 1—7; H. Grimme, Mètres et strophes dans les fragments hébreux . . . de l'Ecclésiastique, L. 1901. — *Commentarii a)* cathol. H. Lesêtre (P. 1896), J. Knabenbauer (P. 1902), A. Jansen (Herzogenbusch 1905), N. Peters (Mstr. 1913); *b)* acath. O. F. Fritzsche (L. 1859), A. Edersheim (apud Wace, Apocr. 1888, II 1—239), V. Ryssel (apud Kautzsch, Apokr. Tü. 1900, I 230—475), R. Smend (B. 1906), G. H. Box and W. O. E. Oesterley (apud Charles I 268—517).

1. Liber, qui in versione Graeca inscribitur σοφία Ἰησοῦ τοῦ υἱοῦ Σειράχ, vel brevius σοφία Σειράχ[1]), quae inscriptio libri auctorem et argumentum indicat, a Latinis inde a tempore s. Cypriani Ecclesiasticus (Eccli) appellatur, quia ad catechumenos instruendos in ecclesia saepe adhibebatur vel ad imitationem simul et distinctionem libri Ecclesiastes.

[1]) Liber vocatur simpliciter ἡ σοφία a Clemente Alex., Origene, vel *liber sapientiae* (Hieronymus) vel σοφία Σειράχ (Origenes, Clemens Alex.), *sapientia filii Sirach* (Hieronymus). Hic liber cum libro Sapientiae ab antiquis scriptoribus saepe cum ceteris 3 libris sapientialibus iungitur ideoque »5 libri Salomonis« numerantur, quemadmodum Psalmi sub Davidis nomine allegari solent, uti ab Origene (In Num. hom. 18, 3): *In libro, qui apud nos inter Salomonis volumina haberi solet et Eccli dici, apud Graecos vero Sapientia Jesu, filii Sirach appellatur.* Hinc sub nomine Salomonis (Sapientia Salomonis) citatur a Cypriano, Leone, Optato, Lactantio, Hieronymo, a concilio Hipponensi (393), Carthaginiensi (397). In detecto textu Hebraeo liber in prima subscriptione habet: *Verba Jesu, filii Eleazari, filii Sirae,* in secunda subscriptione: *Sapientia Jesu, filii Sirae.* Nomen Simeonis in utraque subscriptione spurium est (cf. Peters, Das Buch Jesus Sirach, Mstr. 1913, XXV). Teste Hieronymo liber a Judaeis etiam nominabatur: *liber proverbiorum* = סִפֶר מִשְׁלֵי.

2. Dividitur liber quoad argumentum in duas partes, quarum prior (c. 1—42, 14) proverbiorum Salomonis instar continet collectionem parabolarum, sententiarum, adhortationum, quae concernunt res morales, et praecepta omnium vitae officiorum atque conditionum in quocumque statu, praeprimis vero laudes sapientiae celebrat, eamque sectandam monet[1]). Differt tamen scopus libri a consilio Proverbiorum, quod Siracides de singulis rebus orationes instituit una serie, et reflexiones adhortationesque suas magis specialibus vitae conditionibus adaptat; medium ergo tenet inter Proverbia et librum Sapientiae. In altera parte (42, 15—51) Deum in rebus creatis admiratur laudatque (42, 15—43, 37); prosequitur dein (44—50) laudes illustrium virorum gentis electae ab Henocho usque ad Simonem, Oniae filium[2]); tandem c. 51 cum oratione paraenetica, qua omnes ad sapientiam sectandam invitat, librum claudit. Verba autem magnifica de Sapientia divina

(15, 1 ss.; c. 24) doctrinae de Verbo Dei personali quasi viam sternunt. Voluit auctor studiosus sapientiae viam monstrare, qua vitam secundum legis praecepta instituere possent.

[1]) Saepe sententiae de eadem re agentes in prima parte coniunguntur. C. 16, 25; 51, 18—38 generatim de sapientia tractant; c. 24 de sapientia divina in rebus creatis se manifestante; 21, 12—31; 22, 6—23 de sapientia et stultitia; 22, 25—33; 37, 1—6 de amicitia; 25, 17—36 de nequitia mulieris; 28, 13—30 de mala lingua; 30, 1—13 de disciplina liberorum; 31, 1—11 de desiderio divitiarum; 31, 12—42; 32, 1 ss. de agendi ratione in conviviis agunt. Non inepte in textu Graeco his pericopis inscriptiones sunt appositae, uti: 18, 30 ἐγκράτεια ψυχῆς; 20, 29 λόγοι παραβολῶν; 23, 7 παιδεία στόματος; 24, 1 αἴνεσις σοφίας; 30, 1 περὶ τέκνων; 30, 14 περὶ ὑγιείας; 30, 25 περὶ δούλων; 35, 1 περὶ ἡγουμένων; 44, 1 πατέρων ὕμνος etc.

[2]) Post laudem communem patrum (44, 1—15) adducit illustres viros, ut ostendat omni tempore viros exstitisse, qui sapientia et pietate excelluerint, et quidem celebrantur Henoch, Noe, Abraham (c. 44), Moses, Aaron, Phinees (c. 45), Josue, Caleb, judices, Samuel (c. 46), Nathan, David, Salomon (c. 47), Elias, Eliseus, Ezechias, Isaias (c. 48), Josias, Jeremias, Ezechiel, Job, duodecim prophetae, Zorobabel, Jesus, filius Josedec, Nehemias, Henoch, Joseph, Seth, Sem, Adam (c. 49), Simon, filius Oniae (c. 50).

3. Auctor libri est Jesus[1]), filius Eleazari, filii Sirach[2]), civis Hierosolymitanus, vir eximiae pietatis ac profundissimae doctrinae[3]), qui multa itinera fecit (34, 10 ss.) et eo vixit tempore, quo Simon, Oniae filius, summum sacerdotium tenebat (50, 1—26)[4]). Scripsit Hebraice, e quo originali textu, quem s. Hieronymus[5]) superstitem adhuc vidit, per longum tempus deperdito, nunc vero quoad maiorem partem ($^3/_5$) iterum invento, nepos Siracidae in Aegypto versionem Graecam rege Ptolemaeo Euergete (VII. Physcon) elaboravit[6]).

[1]) Nomen Jesus = יֵשׁוּעַ abbreviatum est ex יְהוֹשׁוּעַ = *Jahve est salus* vel *Jahve, salva!* (Zorell, Z k Th XXX [1906] 764—766).

[2]) Hebraicus textus habet סִירָא, verisimiliter abbreviatum ex אֲסִירָא (= *vinctus, captivus*), quod non nomen avi, sed gentis esse videtur. Nomen Graecum Σειράχ explicatur transscriptione litterae א per χ (cf. Peters, l. c. XXVIII).

[3]) Eccli 50, 29: *Doctrinam sapientiae et disciplinae scripsit in codice isto Jesus, filius Sirach, Jerosolymita, qui renovavit sapientiam de corde suo.*

[4]) Si intelleguntur Simon I. cognomine Justus pontifex (ca. 305—291) et Ptolemaeus III. rex (246—221), liber ca. 290 conceptus, et quia in prologo Graeco translator ἐν τῷ ὀγδόῳ καὶ τριακοστῷ ἔτει ἐπὶ τοῦ Εὐεργέτου βασιλέως in Aegyptum venisse dicitur, ca. 230 translatus est, uti praeeunte s. Hieronymo putant Cornelius a Lapide, Hug, Herbst, Scholz, Jahn, Danko, Keil, Vaihinger, Vigouroux, Zöckler, Halévy. Jam vero Ptolemaeus III. intellegi nequit, cum iste rex non per 38 annos regnaverit nec illi 38 anni ad aevum translatoris referri possint hoc modo: »anno 38. vitae meae sub Euergete« (cf. Peters, l. c. XXXII. s.). Ergo Simon II. (ca. 218—192) et Ptolemaeus VII. Physcon (170[146]—117) intellegendi sunt, ita ut nepos Jesu 132 in Aegyptum venerit et probabiliter mox post a. 117 librum avi in linguam Graecam transtulerit. Liber ipse 174—171 scriptus esse videtur (cf. Peters, l. c. XXXIII ss.).

[5]) Hieronymus, Praef. in libr. Sal.: *Librum Jesu, filii Sirach, Hebraicum reperi, non Ecclesiasticum, ut apud Latinos, sed parabolas* (מְשָׁלִים) *praenotatum.* In prologo ipse translator dicit se ἑβραϊστὶ λεγόμενα transtulisse. Textus primigenius, in multis vitiatus ac insertis auctus diu servatus esse videtur, nam in Talmude et scriptis rabbinicis exinde citantur 43 sententiae in lingua Hebraica et nonnullae in Chaldaica, quae ex paraphrasi Chaldaica sunt desumptae. Sed dubium est, utrum totus liber unquam in linguam Aramaicam translatus sit. Immo adhuc saec. X. Gaon Saadja novit codices textus Hebraei vocalibus et accentibus instructos.

Textum origine Hebraicum probant multi parallelismi (synonymi) et frequentes Hebraismi in LXX. E versione Graeca derivantur ceterae versiones, praeprimis Vulgata Latina antehieronymiana, quae non raro voces Graecas adoptavit, v. g. *eucharis* 6, 5; *acharis* 20, 21, *poderes* 27, 9, *apostatare* 10, 14, *agonizare* 4, 33; vel: *induit eum stolam* 45, 9 etc. Pars 30, 25—36, 13 alio in ordine disposita est in Latina editione ac in Graeca (excepto cod. 248). Sicut fragmenta secundae versionis Graecae, ita etiam secundae versionis veteris Latinae conservata sunt. Versio Syriaca non e versione Graeca, sed e textu Hebraeo confecta est, ut nunc e detecto textu Hebraeo elucet. E versione Syriaca confecta est Arabica. Maiores partes (ca. $^3/_5$ totius libri) textus Hebraei e saec. ca. XI. 1896—1900 Kairo detectae sunt a duabus Anglis Mrs. Lewis et Mrs. Gibson, porro a Sayce, Schechter, Margoliouth, Adler et Lévi. Immerito nonnulli (D. S. Margoliouth, S. Lévi, G. Bickell) putabant haec fragmenta non textum originalem, sed versionem Hebraeam e lingua Persica (Margoliouth) vel Syriaca (Lévi, Bickell) esse (cf. E. König, Die Originalität des neulich entdekten hebr. Sirach-Textes, Fr. 1899).

[6]) Utrum Jesus Siracida praeter Eccli alia opera scripserit, non constat. Utrumque alphabetum Jesu Sirach (Steinschneider, Alphabetum Siracidis utrumque, B. 1858), collectio 2×22 proverbiorum, ex medio aevo est, in quod opus utique 6 genuina proverbia Jesu assumpta sunt (cf. Peters, l. c. XXX). A. Jansen (Th Gl IV [1912] 269—277) demonstrare voluit Jesum Siracidam etiam libri Judith auctorem esse.

4. Liber Ecclesiasticus ab antiqua synagoga[1]), in Novo Testamento[2]) et a ss. patribus[3]) habetur canonicus. Accedunt argumenta interna[4]).

[1]) Citata in Talmude ex Ben Sira introducuntur eo modo *(scriptum est)*, quo loci e libris canonicis. Immo uno loco (B. Baba Ḳama 92 b) Talmudis liber Eccli directe inter Hagiographa numeratur (cf. Peters, l. c. LV). Etiam Philo iam unum saltem effatum ex Eccli (12, 10) citat tanquam λόγον (= מָשָׁל). Utrum auctor Eccle libro Eccli usus sit (Peters, Matthes), an Eccli ab Eccle dependeat, controversia est. Nihilominus liber in nonnullis locis Talmudis reprobatur. Primum ergo Eccli a synagoga habitus est liber inspiratus, postea vero a publica lectione in synagoga exclusus est. Idem libro obvenit tempore recentiori in ecclesia Russiae (cf. Jugie, l. c. 90—131; A. Dombrovski, La doctrine de l'Église Russe et le canon de l'Ancien Testament, RB X [1901] 267—277).

[2]) Praeterea scriptores N. T. allegant plures sententias, quae cum libro Ecclesiastici prorsus conveniunt; v. g. Jac 1, 19 s. (Eccli 4, 29 s.), Jac 5, 7 (Eccli 6, 18—21), Mt 6, 14 s. (Eccli 28, 2—5), Lc 12, 19 (Eccli 11, 18 s.), Joa 4, 23 (Eccli 2, 18), 1 Tim 6, 9 (11, 10) etc. Ecclesia denique ex hoc libro multos locos in usum liturgicum adhibuit et elogia sapientiae divinae (c. 24) B. Mariae Virgini (v. g. in festo assumptionis, festo Mariae de monte Carmeli) applicuit. Cf. C. Marbach, Carmina Scripturarum, Argentorati 1907, 288—302.

[3]) Iam a patribus apostolicis loci ex Eccli citantur cf. Doctr. Apost. 4, 8 (col. Eccli 4, 5), Doctr. Ap. 4, 5 (col. Eccli 4, 31), Doctr. Ap. 1, 2 (col. Eccli 7, 30); Barn. 19, 9 (col. Eccli 4, 31); 1 Clem. 60, 1 (col. Eccli 2, 11), 1 Clem. 60, 1 (col Eccli 60, 18 s.), 2 Clem. 16, 4 (col. Eccli 3, 30) etc. Doctr. Ap. 1, 6 voce εἴρηται Eccli (12, 1 c.) directe tanquam Scriptura s. allegatur; nam eadem formula 16, 7 citatur Zach 14, 5 (cf. Peters, l. c. LIX). Inde a tempore Clementis Alex. et Cypriani liber tam saepe citatur, ut cognoscamus librum iure meritoque nominari Ecclesiasticum. Et quidem citatur formulis: ἡ γραφὴ λέγει, φησίν, ἡ σοφία λέγει; et alia scriptura dicit, scriptum est etc. Cf. huiusmodi citata apud Cornely, l. c. II 2, 256 s.; Hart, op. cit. 346—370.

[4]) Inspirationem divinam ipse auctor testatur verbis: *Beatus, qui in istis versatur bonis; . . . si enim haec fecerit, ad omnia valebit, quia lux Dei vestigium eius est* (50, 29—31).

5. Versio Graeca LXX multis in locis a textu originali discrepat, ad quam rite diiudicandam versio Latina Itala magis confert quam Syriaca.

Versio Graeca additamentis abundat, ut e relatione variorum codicum manuscriptorum patet; sic v. g. recensio Complutensis plures versus et additamenta continet, quae in reliquis codicibus desiderantur. Praeter varia menda amanuensium inveniuntur non raro glossae, in textum e margine illatae (19, 14; 31, 21; 34, 10), et voces bis versae (9, 9. 11; 12, 4. 5). Quod versionem Latinam Italam attinet, quae in Vulgata continetur et duos saltem versores supponit, nonnunquam meliores lectiones variantes in ea inveniuntur quam in versione Graeca v. g. 13, 22 *pax* pro *pars*, 24, 11 *sublimium* pro *humilium*, 45, 27 *gentis* pro *gentes* etc., duplices versiones v. g. 4, 33 (28); 10, 20 (27); 12, 4. 5; 23, 3; 31, 36 (28). Versio Latina non tam verba, quam sensum textus Graeci reddidit; uti: 4, 1. 3. 4. 9. 12; 5, 1. 5. 18, hinc multa habet additamenta, quae textum explicant, uti 2, 1 s. 4. 5. 8. 21; 5, 14; 6, 5. 16; 22, 21, aut sensum supplent, ut: 2, 10; 3, 4; 4, 27; 6, 23; 20, 19, aut omissiones supplent, ut: 2, 22; 4, 24; 22, 8. Multae lectiones Italae confirmantur partim codicibus manuscriptis, partim locis a ss. patribus (praeprimis Clemente Alex.) citatis. Versio Itala confecta est e textu Graeco, qui a textu Graeco nunc exstante discrepabat, et generatim tum quoad claritatem, tum quoad contextum logicum et integritatem, tum quoad valorem internum multo praestantiorem. Hinc plerisque in casibus non Latinum e Graeco esse corrigendum, sed potius Graeca Latinis accommodanda esse censent Welte, Cornely, l. c. II 2, 262. Etiam textus Hebraeus detectus multas mutationes subiit, ut e comparatione codicum Hebraeorum (A B C D) secum invicem et cum antiquis versionibus patet. Nonnunquam vero Hebraeus textum conservavit, qui in Graeco periit (cf. Fuchs, op. c. III).

§ 98. Origo sectarum vel factionum Judaicarum

J. M. Jost, Geschichte des Judentums u. s. Sekten, L. 1857—1859; Krüger, Über die sieben oder acht Arten schlechter Frömmigkeit, Th Q LXIX (1887) 430 bis 460, 599—615; M. Friedländer, Die religiösen Bewegungen innerhalb des Judentums im Zeitalter Jesu, B. 1894.

1. Origo et genesis sectarum vel factionum Judaicarum ex aetate post exsilium Babylonicum repetendae sunt; Judaei enim, qui frequentem defectionem ab avita religione ad idola gentium in captivitate tam graviter luerant, post reditum in patriam correcti firmius, quam antea, religioni et cultui Jahvae addicti erant, ut, quo magis externa et politica auctoritas populi minuebatur, maiori vitae spiritualis nimbo eminerent. Synagogae studium legis promovebant; quia autem earum praefecti carebant auctoritate divina — nam inde a Malachia oracula divina cessaverant — hanc saltem eruditione (speculatione) et vita morali supplere satagebant, initio laudabiliter quidem, mox tamen nimio fervore iustos limites egressi, legem explicationibus et doctrinis subtilibus circumsepiebant, quo facilius Hellenismum, ex Aegypto etiam in Palaestinam invadentem, arcerent.

2. Hae eruditionis humanae doctrinae collectae, quae iusto plus aestimabantur, et ascesis nimis rigorosa, originem dederunt sectae Pharisaeorum[1]), simul vero alterum extremum, huic contrarium creabant. Cum enim multi Judaeorum a contactu cum aliis gentibus, quae scientia, mercatura ceterisque artibus excellebant, cogitandi sentiendique rationem atque mores gentium imitarentur, Pharisaei hanc inclinationem legibus rigorosis frangere studebant. His sese opposuerunt alii, libertatis et Hellenismi amantes ac crassae eorum orthodoxiae pertaesi, nempe Sadducaei et Esseni, quorum priores libertati sensuali (Epicurei), hi vero intellectuali ac vitae contemplativae, mysticismo (Pythagoreorum instar: Ant. XV 10, 4) operam navabant, mediam quasi viam inter Pharisaeos et Sadducaeos tenentes.

[1]) Nomen sectarum proprie non quadrat ad Pharisaeos, qui nullam doctrinam Judaismi reiciebant, sed tantum rigorismo in rebus religionis addicti erant (Act 26, 5) et ab aliis se separabant, qua de causa αἵρεσις (Act 15, 5; 26, 5) vocabantur. Ideo nonnulli (Geiger, Schürer) Pharisaeos et Sadducaeos recte non habent sectas, sed factiones religiosas, simulque, immo praevalenter, politicas, ita ut Sadducaei (Ṣaddiḳim) factionem aristocraticam et sacerdotalem, Pharisaei autem nationalem seu democraticam constituerint.

§ 99. Pharisaei

J. Wellhausen, Die Pharisäer u. Sadducäer, Greifs. 1874; Cohen, Les Pharisiens, P. 1877; Narbel, Étude sur le parti pharisien, son origine et son histoire (thèse), P. 1891; Krüger, Beiträge zur Kenntnis der Pharisäer u. Essener, Th Q LXXVI (1894) 431—496; G. Aicher, Die Pharisäer u. Schriftgelehrten als Zeitgenossen Jesu, Th pr M VIII (1898) 15—26, 169—178; Altschüler, V B k I (1903—1904) 273 ss.; J. Elbogen, Die Religionsanschauungen der Pharisäer, B. 1904; E. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi[4], L. 1907, II 447—475; W. Caspari, Die Pharisäer bis an die Schwelle des N. T. (B Z

Str V 7), Gr.-Licht.-B. 1909; J. Felten, Neutestamentliche Zeitgeschichte, R. 1910, I 372—382; R. T. Herford, Pharisaism, its Aim and its Method, Lo. 1912; Das pharisäische Judentum in seinen Wegen u. Zielen dargestellt. Übersetzung von R. Perles, L. 1913.

1. Factionum notissima ac potentissima erat Pharisaeorum[1]). Prima eorum origo obscura est. Teste Flavio Josepho[2]) iam sub principe Jonathan (161—143) exstiterunt illae tres factiones, et praeprimis Pharisaei apud populum pollebant magna auctoritate. Joannes Hyrcanus a Pharisaeis ad Sadducaeos deficiendo familiae suae multa creavit incommoda, et Alexander Jannaeus moribundus uxori mandavit, ut placitis Pharisaeorum acquiesceret. Hi, quibus maxime plebs et feminae erant addictae, ipsis regibus et pontificibus resistere audebant (Ant. XVII 2, 4); erant cauti, ad bellandum et laedendum prompti, hinc non mirum, quod in synedrio et tribunalibus dominatum exercuerint. Tempore Flavii Josephi numerus eorum »supra sex milia« erat (Ant. XVII 2, 4).

[1]) פְּרוּשִׁים (Aram. פְּרִישַׁיָּא) a verbo פָּרַשׁ i. e. *separati*, ἀφωρισμένοι; a reliquis sc. non tantum vestitu externo, sed imprimis ostentatione singularis super ceteros sanctitatis, munditiei, vitae rigidioris et observantiae legis se separabant vel secundum alios omne commercium cum gentibus vitabant. Ipsi se nominabant חֲבֵרִים (= *socios*), omnes ceteros vero עַם הָאָרֶץ (= *populum terrae*). Pharisaei e factione חֲסִידִים (= Ἀσιδαῖοι = *pii*) nati sunt (1 Mach 2, 42; 7, 13).

[2]) Ant. XIII 5, 9; XVIII 1, 2: Ἰουδαίοις φιλοσοφίαι τρεῖς ἦσαν ἐκ τοῦ πάνυ ἀρχαίου τῶν πατρίων.

2. Praeter libros sacros et legem scriptam *a)* traditiones veterum admittebant, immo legi scriptae praeferebant (Mt 15, 3), eas partim a Mose, partim a sententiis legisperitorum antiquorum (παράδοσις τῶν πρεσβυτέρων Mt 15, 2; Mc 7, 3) derivantes[1]). *b)* Docebant, ut Stoici, quasi fatum seu talem providentiam divinam, a qua actiones humanae ita dependent, ut hae nequaquam penitus arbitrio hominis sint demandatae[2]). *c)* Docebant animarum immortalitatem easque asservari in Scheol (subterraneo receptaculo) et improbos poenis aeternis puniri, probos autem praemiis frui et in alia corpora transire posse = μετεμψύχωσιν[3]), resurrectionem mortuorum, ab hac metempsychosi diversam, credebant (Act 23, 6). *d)* Tradebant existere angelos seu spiritus eminentiores bonos et malos, in quorum vero numero, ordine, munere et nominibus constituendis dissidebant. *e)* Accedunt placita eorum de propria iustificatione eorum, qui de semine Abrahae et de circumcisione sunt (col. Lc 3, 8; Joa 8, 33) ac tandem de terreno Messiae[4]) regno.

[1]) Josephus (Ant. XIII 10, 6): *Pharisaei multa instituta populo tradiderunt a patribus accepta, quae in Moysis leges non relata sunt.* Pirke Aboth 1, 1: *Moses*

accepit legem oralem in monte Sinai et tradidit eam Josuae. Josua autem senioribus, seniores prophetis. Prophetae eam tradiderunt viris magnae synagogae, — quae floruit aetate Esdrae et Nehemiae. Christus vocat eas *onera gravia et importabilia, quae imponunt in humeros hominum* (Mt 23, 4; Lc 11, 46).

[2]) Cf. Flav. Jos.: *Pharisaei . . . fato et Deo omnia attribuunt* (B. J. II 8, 14; Ant. XVIII 1, 3). Admittebant quidem libertatem arbitrii, eam tamen in dependentia ab invitabili super omnia dominante fato statuebant, sub quo influxum stellarum intelligebant. Hanc doctrinam a Babyloniis (astronomis) acceperant.

[3]) Cf. Ant. XVIII 1, 3; B. J. II 8, 14 col. Mt 14, 2; 16, 14. Felten (l. c. I 378, n. 3) B. J. II 8, 14 non de animis in alias atque alias formas transeuntibus, sed de resurrectione corporum et de futura retributione (col. Ant. XVIII 1, 3) intellegit.

[4]) Cf. Ant. XVII 2, 4. Praecedent autem adventum Messiae 10 signa, de quibis cf. A. Müller, Pharis. u. Sadduc., S A W W, phil.-hist. Kl. XXXIV (1860) 160 s.

3. Initio Pharisaei morum probitati quidem studebant, mox tamen interno spiritu evanescente[1]) in externis haerebant ostentationis gratia ut in ablutionibus, vestitu singulari, phylacteriis vel tephillin[2]) et fimbriis dilatatis, orationibus prolixis in conventibus et angulis platearum, in separatione, qua non a vulgo, nedum a peccatoribus se tangi patiebantur, ieiuniis, eleemosynis in publico factis, e contra sanctificationem internam negligebant, iram ac desideria impudica parvi faciebant, proselytos facere studebant, parum curantes, ut mores eorum emendarent (Mt 23, 15), divitias maximi habentes, opes per fas et nefas coacervabant, leges ceremoniales (Mt 9, 14; Lc 11, 39; 18, 11 s.) naturalibus longe praeferebant, leges quasdam Mosaicas ad literam premebant, ut de amore proximi, iureiurando etc. Hinc merito a Salvatore reprehenduntur hypocritae, foris apparentes iusti, sepulcra dealbata[3]) et eiusmodi.

[1]) Ceterum haec vitia non omnibus erant communia; nam occurrunt inter Pharisaeos etiam viri morum probitate conspicui, ut Nicodemus (Joa 3, 1 ss.) et Gamaliel (Act 5, 34 ss.). Nec defuerunt inter eos scissiones, ut scholae Schammai et Hillelis, quae tamen mutuam concordiam non turbabant.

[2]) Nixi falsa interpretatione Ex 13, 9; Dt 6, 8; 11, 18; cf. Döller, Das Gebet im A. T. 82—87.

[3]) Hegesippus 1, 12: *Secundum qualitatem affectus callidum, avidum negotiorum, pecuniae appetens (genus).* Cf. Hieronymum. Ad Eust. de cust. virg. ep. 22.

Pharisaeis (in N. T.) iungi solent *a)* γραμματεῖς, סוֹפְרִים = scribae, *b)* νομικοί = legisperiti, et *c)* νομοδιδάσκαλοι, qui maximam partem Pharisaeorum doctrinis addicti, immo eorum duces erant ac studio legis incumbebant. Γραμματεῖς sensu generali νομικούς et νομοδιδασκάλους complectebantur, ita ut hi essent Pharisaei sublimioris eruditionis, qui scholam iuniorum eruditorum (soferim) dirigebant, v. g. Gamaliel, illi autem legis peritiam practice in iudiciis, praecipue in synedrio magno exercerent. Scribae utpote legis doctores (νομοδιδάσκαλοι) titulo ῥαββί gaudebant.

Cf. V. Ryssel, Die Anfänge der jüd. Schriftgelehrsamkeit, Th St Kr LXXX (1887) 149—182; M. Stark, Die Schriftgelehrten, Prag 1892; Lightley, Les scribes (thèse), Cahors 1905; E. Schürer, l. c. II⁴ 372—389, 414—447; J. Felten, l. c. I 337—371; A. Marmorstein, Die Schriftgelehrten (Religionsgeschichtl. Studien II), Skotschau 1912.

§ 100. Sadducaei

Montet, Essai sur les origines des partis saducéen et pharisien et leur histoire jusqu'à la naissance de Jésus Christ, P. 1883; E. Baneth, Über den Ursprung der Sadokäer u. Boëthosäer (Diss.), L. 1882; Davaine, Le Saducéisme, Montauban 1888; Lafay, Les Sadducées (thèse), Lyon 1904; G. Hölscher, Der Sadduzäismus, L. 1906; R. Leszynsky, Die Sadduzäer, B. 1912; J. Z. Lauterbach, The Sadducees and Pharisees, Studies in Jewish Literature, B. 1913, 176—198.

1. Pharisaeis contraria erat secta Sadducaeorum[1]). Pauci erant numero, sed opulentiores ac fere principes civitatis (Ant. XVIII 1, 4); ob ingenium ferox et asperum[2]) nulla fere apud populum, eo maiori autem apud nobiles (Joannem Hyrcanum, Aristobulum I. etc.) gaudebant auctoritate et ad synedrium atque ad dignitatem sacerdotalem sunt admissi (Ant. XX 8, 8; 9, 1; Act 5, 17; 23, 6); cum Pharisaeis contra religionem Christianam conspirarunt (Act 4, 1; 23, 2 s.). Tempore exitii civitatis Judaicae (70 p. Chr.) sensim esse desinebant, cum exclusive rebus politicis addicti fuerint, Pharisaei vero ob illum eventum invalescebant. Cum Caraeis, secta Judaeorum recentiori (e saeculo VII.), Sadducaei nihil nisi reprobationem traditionis commune habebant. Iure a Flavio Josepho (Ant. XVIII 1, 2; B. J. II 8, 14) et in N. T. (Act 5, 17) secta (αἵρεσις) vocantur, cum resurrectionem et existentiam angelorum negarent.

[1]) Nomen Sadducaeorum derivant (rabbini) a Sadok, quodam e discipulis Antigoni Sochaei, qui post Simonem Justum (291—260 a. Ch.) claruit; alii (Geiger, Wellhausen) rectius a familia sacerdotali nobili Zadok (Σαδδούκ), qui tempore Davidis et Salomonis vixit; alii (Epiphanius, Adv. haer. 1, 14; Hieronymus, In Matth. 22; ex recentioribus Derenbourg, Edersheim, Geiger, Hamburger nomen immerito repetunt a voce צַדִּיק (= *iustus*) vel a צֶדֶק (= *iustitia*), cui exactissime studuerint, nam mutatio vocalis i vel e in u sic vix explicari potest.

[2]) B. J. II 8, 14: *Pharisaei quidem sui invicem amantes sunt et in communem utilitatem concordiam colunt: Sadducaeorum vero mores et erga se mutuo magis feri et cum sui similibus versantur, quemadmodum cum alienis.*

2. Sadducaeorum doctrinae in principiis Epicureismi, materialismi ac deismi (philosophia Graeca) sunt fundatae; negarunt enim *a)* legem ore traditam, nec fidem habuerunt nisi eis, quae in lege erant scripta; non tantum Pentateuchum (ut opinantur Hieronymus, In Mt 22, 23) et Tertullianus, De praes. haer. 45 (col. Ant. XIII 10, 6), sed et reliquos libros canonicos receperunt[1]); *b)* reiecerunt

fatum vel providentian, docentes omnia a liberis hominum actionibus dependere[2]); *c)* docebant praeter Deum nullum existere spiritum (πνεῦμα ideoque nec angelos), et animas (ψυχή = materia subtilis) hominum cum corpore quoque emori nec exspectandam esse mortuorum resurrectionem, ideoque nec dari praemia nec poenas in altera vita[3]). — Doctrinis his responderunt et mores; nam vitam futuram negantes, Epicureorum instar, luxui et mollitiei Graecorum indulgebant, ut in quovis flagitiorum genere se volutarent. Ipsi Messiam praeprimis regem terrestrem huncque a iugo Romanorum Judaeos liberaturum exspectabant.

[1]) Jos., C. Ap. 1, 8; Ant. XIII 10, 6. Jesus et apostoli hoc eis non obiecerunt; praeterea Pharisaei disputantes cum Sadducaeis non tantum ad legem, sed et ad prophetas et hagiographos provocant. Müller, l. c. 144.

[2]) B. J. II 8, 14: *Sadducaei fatum omnino tollunt Deumque negant auctorem esse, ut quis vel male vel a malo abstineat, et in electione hominis positum aiunt tum bonum tum etiam malum, et unumquemque pro arbitrio suo ad utrumque accedere. Quin et animas permanere, suppliciaque et praemia apud inferos negant.*

[3]) Mt 22, 23; Lc 20, 27; Act 23, 8; Jos., Ant. XVIII 1, 4: *Sadducaeorum doctrina facit, ut animae cum corporibus intereant.*

§ 101. Esseni — Therapeutae

J. Bellermann, Geschichtl. Nachricht. aus d. Altert. über Essäer u. Therap., B. 1821; G. Clemens, De Essenorum moribus et instit. (Diss.), Regiom. 1868; P. Lucius, Der Essenismus in s. Verhältnis z. Judentum, Str. 1881; J. Weinstein, Beiträge zur Geschichte d. Essäer, W. 1892; Regeffe, La secte des Esséniens (thèse), Lyon 1898; Treplin, Die Essenerquellen, gewürdigt in einer Untersuchung der in neuerer Zeit an ihnen geübten Kritik, Th St Kr LXX (1900) 28—92; M. Friedländer, Die relig. Beweg. innerh. d. Jud. 114—168; V. Ermoni, L'Essénisme, Revue des quest. hist. LXXIX (P. 1906) 5—27. — Philo, De vita contemplativa (Mangey II 471—486); Lucius, Die Therapeuten u. ihre Stellung in der Geschichte der Aszese, Str. 1879; Nirschl, Die Therapeuten, Mz. 1890; P. Wendland, Die Therapeuten, L. 1896.

1. Esseni (Ἐσσαῖοι Philo, Ἐσσηνοί Josephus[1]) erant Judaeorum secta, cuius origo e saeculo II. a. Chr. (Ant. XIII 5, 9) repetitur et fundamento munditiei leviticae nititur; tempore Christi circa 4000 (Ant. XVIII 1, 5) in Palaestina et Syria, praeprimis in parte occidentali maris mortui (Engaddi), pagos et oppida inhabitabant, agriculturam, artes et opificia sustentationis causa exercebant. Commercium et confectionem armorum illicita habebant. A templo, utpote sacrificia repudiantes, exclusi, ordinem bene ordinatum constituebant. Qui recipi desideravit, tres probationis annos percurrere debuit. Post annum primum candidatus (ζηλῶν) recipiebat vestem candidam, dolabellam

(symbolum laboris) et cingulum seu subligaculum (περίζωμα) ad usum lotionis. Annis his elapsis novitii (προσιόντες ἐγγίον) sollemniter emissa professione[2]) in communitatem (εἰς τὸν ὅμιλον) recipiebantur[3]), quae in quatuor classes distribuebatur. Sine praepositi mandato nil fecerunt. Habuerunt etiam propria iudicia, quae centeni congregati iuste exercebant, et a quibus in peccatis gravioribus deprehensi ex ordine eiiciebantur.

[1]) Plurimi nomen Essenorum derivant ab Aramaico אָסָא *medicatus est*, ut designaret θεραπευτάς seu medicos, non solum propter lotiones et sanationes corporales, quas efficiebant (cf. B. J. II 8, 6), sed etiam quia vitam ipsam remedium contra scelera mundi esse docuerunt. Quae explicatio confirmaret sententiam Philonis aliorumque, qui Essenos et Therapeutas ramos eiusdem radicis habent, ita ut illi magis praxim, hi theoriam repraesentarent. Alii (Hilgenfeld, Holtzmann) nomen repetunt a verbo חָזָה (= *vidit*), ergo = vates, quia inter eos erant, qui res futuras praenoscendi spem faciebant (B. J. II 8, 12). Alii (Ewald, Hitzig, Lucius) nomen componunt cum voce Aram חָסְיָא (= *pius*), stat. abs. חָסִין, stat. emph. חַסְיָא; illum nomen Ἐσσηνοί, hunc forma Ἔσσαῖοι sequi dicitur. Ast in usu loquendi Graeco utraque forma (—αῖος et —ηνός) promiscue occurrit, v. g. Ναβατηνός et Ναβαταῖος, Εδεσσηνός et Ἐδεσσαῖος, ergo non recurrendum est ad statum absol. et emphaticum. Alii (v. g. Frankel) proponunt vocem חָסִיד (= *pius*), ita ut Esseni cum חֲסִידִים tempore Machabaeorum valde cognati essent. Ast vox חסידים Graece transvertitur Ἀσιδαῖοι. E. Mittwoch (D. Etymologie d Namens »Essäer«, Z A XVII [1903] 75—82) nomen componit cum Ḥašša'im (חשאים) eosque explicat *tacentes* vel *taciti*. Explicatio nominis ergo valde dubia est.

[2]) Iuramentis pollicebantur Deum colere, iustitiam erga homines exercere, iniustos odio habere, superioribus obedire, veritatem amare, a furto et iniquo quaestu se abstinere, res ad ordinem pertinentes nemini, ne mortis quidem periculo, prodere, societatis libros et angelorum nomina nemini revelare.

[3]) Iuxta tempus, quo se in ista disciplina exercuerant, in quatuor classes distincti erant; iuniores senioribus adeo inferiores habiti sunt, ut illi se abluerint, si quos eorum forte attigissent (Josephus).

2. Esseni habebant omnia communia et a gazophylacio communi, cui candidati patrimonia offerebant et administrator (ταμίας) praeerat, vitae necessaria accipiebant, atque aegrotis, egenis et peregrinis (hospitibus) per curatorem (κηδεμών), in singulis locis constitutum, distribuebant. Ante solis ortum fundebant preces, post quas quilibet a praeposito suo ad opificium (agriculturam) dimittebatur. Hora quinta i. e. 11. praemissa lotione cum aqua frigida ad panem et pulmentum (licet carne et vino vix se abstinebant, ut Hieronymus, Adv. Jovinian. II 14) habet[1]), conveniebant, quo sacrificii instar comesto ad laborem remittebantur. Vespere erat coena communis, quam cum oratione initiabant et claudebant. Sabbato in synagoga legis praelectionem audiebant et privatim etiam libros sacros legebant; sacrificia repudiabant, nihilominus tamen dona templo Ierosolymitano mittebant. Integri vitae

scelerisque expertes veracitatem colebant, iusiurandum (excepto illo, quod in professione emittebant) reprobabant, servitutem ut iniustam et impiam et militiam damnabant, matrimonia fere non inibant, sed caelibes[2]) manebant, non acsi matrimonium damnassent, sed quia mulieres adulteras esse censebant, vel potius ne polluerentur, quaedam tamen eorum classis (B. J. II 8, 13) matrimonia certis sub ritibus iniit; hinc ad ordinem conservandum et propagandum liberos alienorum suscipiebant suisque moribus informabant. Voluptates ac luxum vitabant, abstinentiam, laborem, reverentiam erga seniores et lotiones frequentes amabant, ideoque a populo honorabantur. Preces versus solem fundebant.

[1]) Cf. Schürer, l. c. II 664.

[2]) Plinius (Hist. nat. 5, 17): *Gens sola sine femina omni venere abdicata . . . ita per saeculorum millia, incredibile dictu, gens aeterna, in qua nemo nascitur, tam foecunda illius aliorum vitae poenitentia est.* Cf. Zschokke, Das Weib im A. T. 17. Permulti recepti fuisse videntur, quos vitae poenituit, ut in hac societate pacem et animi tranquillitatem recuperarent. In peccatis deprehensi ex ordine eiiciebantur, morituri autem recipiebantur, quia poenis toleratis ad mortem essent cruciati.

3. Esseni, quorum principia partim e Judaismo, partim ex Hellenismo, partim e Parsismo[1]), et quidem iam Machabaeorum tempore[2]) repetuntur, post Deum maxime honorabant legislatorem (Mosen), cui si quis maledixerat, capite damnabatur, admittebant non tantum Pentateuchum eumque allegorice, interna illustratione nixi, interpretabantur, sed et alia antiqua scripta sacra. Deum, cuius symbolum solem statuebant, auctorem omnis boni, non autem mali habebant atque in fatum[3]) credebant. Animas docebant immortales et e substantia aetherea creatas, in corpore quasi in ergastulo includi (spiritualismus), post mortem probos in beatorum insulis trans mare praemia recipere, improbos vero sub terra poenas in locis horridis luere aeternas, atque angelos existere credebant, quorum nomina candidatus se servaturum esse iuravit. In ethica et in vita ascetica excellebant[4]). Circumcisionem retinebant, sacrificia (nixi Ps 15, 18 s.) repudiabant, quia lustrationes sanctiores habebant, peccata gravissimis poenitentiis lustrabant, praeprimis abnegatione sui ipsius. Laudantur eorum pietas erga Deum, contemptus pecuniarum, gloriae et voluptatum, simplicitas, amor proximi (etiam inimici), beneficentia, misericordia, industria, veracitas, mutua confidentia, studium sapientiae, modestia in victu et vestitu, fortitudo in malis religionis causa perferendis, odium furti, rapinae atque mendacii.

[1]) Quod genesin Essenorum attinet, alii (Ewald, Graetz) originem eorum deducunt e Judaismo, alii (Dähne) ex religioso syncretismo, praeprimis e philo-

sophia Alexandrina, alii (Hilgenfeld) inveniunt ibi elementa Parsismi, alii (Zeller) Pythagoreismi. Semina huius sectae invenimus iam in instituto Naziraeorum, scholis prophetarum et societate Rechabitarum (Jer 35, 6 s.).

[2]) Josephus eos commemorat tempore Jonathanis ca. 150 a. Ch. (Ant. XIII 5, 9), et nominatim adducit Judam Essenum tempore Aristobuli I. 104 a. Ch. (Ant. XIII 11, 2; B. J. I 3, 5). Ab Essenis porta quaedam Ierosolymae nomen habuit (B. J. V 4, 2).

[3]) »Esseni omnia in fati potestate esse affirmant« (Ant. XIII 5, 9). »Esseni omnia Dei in manu relinquenda esse censent« (Ant. XVIII 1, 5).

[4]) Ordo hic origini et propagationi librorum apocryphorum (Henoch) favisse videtur, hinc probabiliter gnosis Judaica inde originem repetiit (Haneberg, Gesch. 546). Fundamentum ethicae Essenorum iuxta Philonem erat amor Dei, virtutis et hominum. Maxime celebrabant sabbatum, quo nec ignem accendere nec alvum exonerare audebant (Josephus, B. J. II 8, 9).

4. Esseni cum Christianis varias virtutes ac proprietates habebant communes, hinc facile explicatu est, quod illi religionem Christianam mox receperint. Iam ante destructionem Ierosolymae in varios ramos scissi erant et, bellis intestinis exortis, pacis amantes ad occidentem maris mortui et in deserta se receperunt, ubi cum Christianis illuc fugientibus (Nazaraeis et Ebionitis) paulatim confluxisse videntur. Christus ipse cum Essenis non commercium habuit, ut ipsi in s. Scriptura non commemorantur.

5. Essenis cognati erant Therapeutae[1]), quorum societas constabat e viris et feminis, quae (virgines provectae aetatis ac caelibes) eandem vitae rationem tenebant ac θεραπευτίδες vocabantur. Degebant praeprimis in Aegypto, in viciniis Alexandriae et lacus Mareotis, loca habitata fugiebant, in desertis, campis, hortis commorabantur et contemplationi vacabant. Commune habitaculum non habebant, sed singuli possidebant habitacula bifaria (dormitorium et oratorium). Utebantur Essenorum instar veste candida, unica coena simplicissima (i. e. pane, sale, quod vicem supplet obsonii, et aqua, interdum hyssopo pro condimento), diem oratione inaugurabant ac claudebant, et ascesi i. e. exegesi allegoricae seu symbolicae s. Scripturae vacabant. Sabbato Therapeutae alicuius sectionis in loco communi conveniebant et, viri a feminis separati considentes, tacite ac decenter sermonem senioris audiebant. Septenis sabbatis omnes Therapeutae alicuius regionis ad synodum generalem confluebant; oratione peracta secundum aetatem et genus positi audiebant cum silentio propositionem quaestionis alicuius sacrae eiusque solutionem, hymnum decantabant ac dein coenam communem sumebant, qua finita totam noctem, in choros divisi, in hymnis et canticis peragebant. Aurora exorta singuli ad opera sua quotidiana discedebant. Imprimis vero quemlibet diem 49. et 50. coena

religiosa, praelectionibus, cantibus alternis, saltationibus celebrabant. Reliquos ritus cum Essenis communes habebant, excepto, quod candidati patrimonia propinquis relinquebant.

6. Quod relationem Therapeutarum ad Essenos attinet, nonnulli utrumque ordinem eundem habent, alii vero Therapeutarum originem, independenter ab Essenismo, in philosophia Alexandrina quaerunt. Ceterum maxime placet opinio utrumque ordinem, ex iisdem principiis progressum ac iisdem temporum circumstantiis esse effectum, hoc tamen discrimine, quod Esseni magis activae, Therapeutae autem contemplativae vitae praevalenter addicti rigidioresque Essenis fuerint. Therapeutae ergo constituunt ramum Essenorum.

[1]) Cf. θεραπεύειν = *sanare* vel *colere*. Incertum est ergo, utrum ipsi nomen therapeutarum habuerint, quia philosophia eorum animam a cupiditatibus sanaverit, an quia Deum coluerint (cf. Felten, l. c. I 402 s.).

§ 102. Ultima fata Judaeorum

Lewin, The Siege of Jerusalem by Titus, Lo. 1863; De Saulcy, Les derniers jours de Jérusalem, P. 1866; J. Klausner, Die messianischen Vorstellungen des jüd. Volkes im Zeitalter der Tannaiten, B. 1904; M. J. Lagrange, Le messianisme chez les Juifs, P. 1904; Schürer, l. c. I 600 ss.; M. Rubinsohn, Le messianisme dans le Talmud et les Midraschim, P. 1907; W. O. E. Oesterley and Box, The Religion and Worship of the Synagogue, Lo. 1907; W. O. E. Oesterley, The Evolution of the Messianic Idea in Comparative Religion, Lo. 1908; H. Lietzmann, Der Weltheiland, Bonn 1909; A. Leman, Histoire complète de l'idée messianique chez le peuple d'Israël, Lyon 1909; E. A. Gordon, Messiah, the Ancestral Hope of the Ages, the Desire of all Nations, Lo. 1910.

1. Ultima haec V. T. periodus, quae ab exsilio usque ad Christum natum decurrit, in evolvenda oeconomia divinae salutis maximi est momenti. Judaei, in universum fere orbem dispersi, vinculo autem religionis communis uniti et omnimodam idololatriam abominati, fidem in unum Deum, creatorem caeli et terrae, ideam Messiae huiusque muneris inter gentes, quae in tenebris polytheismi et pantheismi ambulantes lucem et veritatem desiderabant, praeprimis in synagogis sparserunt, ab his autem fructus evolutionis naturalis maturos, sc. producta spiritualia: artes, linguas, literaturam adoptarunt. Cessarunt quidem vaticinia, quia teste ultimo vate (Mal 3) regnum caelorum iam prope erat, et magnalia Dei sunt minuta, ut Messia adveniente eo manifestiora fierent; nihilominus miracula temporibus extraordinariis (Machabaeorum) minime defuerunt.

Per festa et sacrificia idea theocratica conservabatur et nutriebatur, diversis tamen sectis, voluptatibus grassantibus ac rebus politicis

adversis, in sua puritate apud plurimos obscurabatur; nam republica Hebraica, sub ultimis Hasmonaeis et praeprimis sub sceptro extero Herodis in peius ruente, desiderium Messiae, quo flagrabant Judaei, excitabatur quidem, praevalente tamen in ruinam eorum idea terrestris Messiae invalescebat. Unio gentium sub sceptro Romano, una eademque lingua ubique cognita praedicationi veritatis favebant[1]). Aevo illo, bellis civilibus usque ad proelium apud Actium (31 a. Chr.) et dissidiis religiosis agitato, ubique non tantum apud Judaeos et Samaritanos[2]), sed et apud gentes[3]) desiderium venturae pacis ac salutis valde invaluit.

[1]) Religio gentium, quae imperium Romanum constituebant, saeculo ultimo ante Christum in dies magis collabebatur. Actiones liturgicae aut plane non, aut invite vel inaniter peragebantur, eo magis, cum pontifices ipsi fide carerent (Cicero, De div. II 24: *Cato mirari se aiebat, quod non rideret haruspex, haruspicem cum vidisset*); hinc ethnici interno sensu religioso instigati, quia in idololatria pacem non inveniebant, alibi, puta in mysteriis fallacibus, praestigiis et eiusmodi solatium quodammodo quaesierunt. Nec philosophia sola (teste Cicerone) desideriis hominum satisfacere valebat, nam Cato Uticensis et Lucretius Epicureus, non obstante sua sapientia, manus sibi intulerunt.

[2]) Judaeos illo tempore desiderasse adventum Messiae patet ex orationibus quotidianis (Schmone Esre), ex exspectatione Simeonis senis et Annae prophetissae (Lc 2, 25 s. 36), Joseph ab Arimathaea (Mc 15, 43; Lc 23, 51) aliorumque (Joa 6, 14; Act 26, 6; B. J. VI 5, 4), e ratione, qua scribae Herodis Magis ex oriente advenientibus vaticinium Michaeae (5, 1) interpretantur (Mt 2, 4 ss.), e legatione Judaeorum ad Joannem B. (Joa 1, 19 col. Lc 3, 15) et huius ad Christum (Mt 11, 3), ex interrogatione pontificis ad Jesum: *Tu es Christus, filius Dei benedicti?* (Mc 14, 61), ex acclamatione populi (Mt 21, 9) nec non ex interpretationibus vaticiniorum messianorum Chaldaicis (Targumim), quae fidem totius populi testantur. Huc spectant Ps 17 Psalterii Salomonici, praeprimis v. 23: ἴδε κύριε, καὶ ἀνάστησον αὐτοῖς τὸν βασιλέα αὐτῶν, υἱὸν Δαβίδ, εἰς τὸν καιρόν, ὃν οἶδας σύ, ὁ θεός, τοῦ βασιλεῦσαι ἐπὶ Ἰσραὴλ παῖδά σου col. Ps 11 et 18, 6—10; liber Henoch 46—48; 90, 16—38; Oracula Sibyllina (III 562—794), quae praedicunt Deum ex oriente missurum esse regem, qui cessare faciet ex universa terra omne bellum et constituet regnum aeternum super omnes homines col. III 46—50; liber assumptionis Moysis c. 10. Etiam Samaritanos Messiam exspectasse e Joa 4, 5—26 cognoscimus.

[3]) Cf. Justinum Mart. (Apol. II 8, 13); Augustinum (Civ. D. 18, 23. 47; Clementem Alex. (Strom. 1, 6): *Dicit Petrus, Dominum dixisse Apostolis: egredimini in mundum! ne quis dicat, non audivimus; nam sicut hoc tempore praedicatio evangelii ad nos delata est, ita pariter tempore elapso lex et prophetae data sunt barbaris (Judaeis), et Graecis (gentibus) philosophia, ut ad evangelium compararentur.* — Gentes partim e traditione originali, partim e scriptis Judaeorum edoctas, spem futurae salutis concepisse testantur Suetonius (Vit. Vesp. c. 4): *Percrebuerat oriente toto vetus et constans opinio, esse in fatis, ut eo tempore Judaea profecti rerum potirentur, et* Tacitus (Hist. 5, 13): *Pluribus persuasio inerat, antiquis sacerdotum literis contineri, eo ipso tempore fore, ut valesceret orbis pro-*

fectique Judaea rerum potirentur. Cf. Vergilium, Eclog. IV 4—10 et J. Pfättisch, Der prophetische Charakter der 4. Ekloge Vergils bis Dante, Historisch-politische Blätter, CXXXIX (M. 1907) 637—646, 739—751. In Avesta (Vd. 19, 16–20) annuntiatur auxiliator Çaoshyanç, qui ex oriente veniet et potestatem malorum tamquam victor franget. Confucius (Sinensis 479 a. Ch.) scribit: *Legibus caeli et terrae facta eius consentiunt; neque vereri debet, ut cum sanctus ille exspectatus advenerit, idem tunc virtuti eius, ac dum regnaret, honos habeatur.* Cf. Bade, Christl. I 21 ss.; Reinke, Beitr. II 114 ss.; H. Greßmann, Altorient. Texte, Tü. 1909.

2. Plenitudine tandem temporis (Gal 4, 4; Eph 1, 9 s.) venit Messias, in omnibus praecipuis personae, vitae, muneris et regni ipsius circumstantiis annuntiatus[1]) rex, non quidem terrestris ideoque a suis non receptus (Joa 1, 11), sed rex a prophetis descriptus, regni caelestis, qui non tantum monarchiam Romanam, sed et universum terrarum orbem devicit, cuiusque doctrina ab omnibus, sapientibus et insipientibus, intelligi poterat desideriisque omnium, tum Judaeorum (piorum), tum gentium, satisfecit.

[1]) Principaliora vaticiniorum messianorum sunt:

1. Messias veniet post 70 hebdomades inde ab edicto, ut restituatur Jerusalem (Dn 9, 24 s.), stante adhuc templo secundo (Ag 2, 7—10), dynastia Davidica collapsa (Am 9, 11).

2. Messias praedicitur qua semen mulieris, caput serpentis contriturum (Gn 3, 15), semen patriarcharum, in quo benedicendae sunt omnes generationes terrae (Gn 12, 3; 18, 18; 22, 18; 26, 4), stella ex Jacob, sceptrum ex Israel (Nm 24, 17) et Juda (Gn 49, 10), virga de radice Jesse (Is 11, 1) et ex familia Davidis (Am 9, 11).

3. Ipsius utpote filii et germinis Dei (Ps 2, 7; Is 4, 2) incarnatio est supernaturalis; mater eius est virgo (Is 7, 14); ipse est Emmanuel, nomen eius: admirabilis, consiliarius, Deus, fortis, pater futuri saeculi (Is 9, 5 [6]); egressus eius a diebus aeternitatis (Mich 5, 1 [2]); locus nativitatis est Bethlehem (Mich 5, 1 [2]); gentes eum adorabunt (Ps 71, 10. 15). Implebit templum gloria sua (Ag 2, 7 [8]).

4. Ei praegressurus est nuntius, in spiritu Eliae praeparans vias eius (Mal 3, 1); requiescet super eum Spiritus sanctus cum donis suis, ut exornet eum ad munus messianum (Is 11, 2; 42, 1; 61, 1; Ps 44, 8). Serpens quidem ei insidiabitur (Gn 3, 15), ast ubique et semper protectione divina gaudebit (Is 42, 1. 6; 49, 2; 51, 16).

5. Praecipue Jerusalem gloriam Messiae videbit (Is 60, 1 ss.). Non clamabit nec accipiet personam, sed in humilitate et mansuetudine operabitur. Erga peccatores misericors et longanimis, iudicabit populum iuste et pauperes in iudicio (Ps 71, 4. 12—14), praedicabit annum placabilem, captivis indulgentiam, clausis apertionem, consolabitur lugentes (Is 61, 1—3; 49, 9), ast humiliabit et percutiet impios virga oris sui (Ps 71, 4; Is 11, 3 s.). Zelus domus Dei comedet eum (Ps 68, 10).

6. Ipse est propheta, magister, quem audiant (Dt 18, 15. 18), doctor iustitiae (Joel 2, 23), qui faciet iudicium et iustitiam in terra (Jer 23, 5; 33, 15), in cuius ore non est dolus (Is 53, 9). Sicut pastor bonus pascet gregem suum, in sinu suo agnos levabit (Is 40, 11; Ez 34, 23). Aperientur oculi caecorum, aures surdorum patebunt, saliet claudus et aperta erit lingua mutorum (Is 35, 5 s.). Ipse sanctissimus, sanctus Jahvae, germen iustitiae, Deus iustus, diligit iustitiam, odit iniquitatem (Ps 15, 10;

44, 8; Is 11, 2 s.; 53, 9; Jer 33, 15 s.; Dn 9, 24). Contra eum gentes fremunt et principes adversus eum conveniunt, meditantes inania (Ps 2, 2).

7. Messias erit rex iustus, pauper, ascendens super asinam, eum populus acclamabit (Zach 9, 9) et infantes et lactentes eum laudabunt (Ps 8, 3).

8. Ipse est sacerdos secundum ordinem Melchisedech (Ps 109, 4), qui sacrificabit oblationem mundam (Mal 1, 11). — Cf. W. Schenz, Die priesterliche Tätigkeit nach dem Propheten Isaias, R. 1892.

9. Homo pacis, qui edebat eius panem, magnificabit super eum supplantationem (Ps 40, 10); appretiabitur pretio triginta argenteorum (Zach 11, 12 s.); percusso pastore disperguntur oves (Zach 13, 7). Ipse erit anima contemptibilis, despectus, novissimus virorum, vir dolorum, cum sceleratis reputatus (Is 49, 7; 53, 3 ss.), qui dat corpus percutientibus, genas vellentibus, faciem conspuentibus (Is 50, 6), propter scelus populi de iudicio sublatus est (Is 53, 8). Exaltatus est transfixis manibus et pedibus (Ps 21, 17; Zach 12, 10), ita ut omnia ossa dinumerari possint (Ps 21, 18). Dividunt vestimenta eius et super vestem mittunt sortem (Ps 21, 19). Sicut agnus coram tondente se obmutescens ad occisionem ducetur (Is 53, 7). Omnes videntes derident eum, moventes caput (Ps 21, 8 s.); dant in escam fel et sitientem potant aceto (Ps 21, 16; 68, 22); ipse vero rogat pro transgressoribus (Is 53, 12) et clamat: Deus meus, quare dereliquisti me? (Ps 21, 2). Abscindetur de terra viventium (Is 53, 8) et plangetur (Zach 12, 10). Ipse patitur, ut omnia peccata deleantur, iustitia sempiterna adducatur et novum pactum confirmetur (Jer 31, 31 ss.; Dn 9, 24 ss.; Zach 3, 9). Ipse portat nostros languores et dolores, nam vulneratus est propter iniquitates nostras, et sanguine eius omnes iustificabuntur (Is 53, 5. 6. 11).

10. Anima eius non manet in inferno nec videt corruptionem (Ps 15, 8—10). Mittit nuntios suos ad gentes et insulas, qui annuntient gloriam eius (Ps 21, 23; Is 66, 19) et eas ad cognitionem veri Dei adducent (Is 66, 20; Ps 21, 28). Rex gloriae (Ps 23, 7—10) ascendit in altum, captivitatem capiens (Ps 67, 19), sedet a dexteris Dei, donec ponat inimicos suos scabellum pedum suorum (Ps 109, 1), sublimis, elevatus, videns semen longaevum (Is 52, 13; 53, 10), dona dans hominibus (Ps 67, 19), Spiritum sanctum, et effundens aquas salutares de fontibus suis (Joel 2, 28 s.; Is 44, 3).

11. Tunc incipiet regnum Dei aeternum (Dn 2, 44; 7, 13 s.), regnum benedictionis, pacis et exultationis (Ps 71, 2 s.; Is 65, 18 s.), complectens omnes gentes terrae usque in sempiternum (Ps 71, 7; Dn 2, 35. 44; 7, 13 s.), quae eum desiderabunt (Is 45, 8; 64, 1). Ipse lapis reprobatus fit in caput anguli, in lapidem offensionis impiis et pretiosum omnibus in eum credentibus (Ps 117, 22; Is 28, 16). Super Jerusalem orietur lux et gloria Domini (Is 60, 1). Sion erit mons elevatus super colles, ad quem omnes gentes accelerabunt, quia de eo exibit lex et verbum Domini (Is 2, 2 s.). Ecclesia antea sterilis et deserta pariet multos filios (Is 54, 1; 66, 7 s.), gentes advolabunt et ambulabunt in lumine eius (Is 55, 5; 60, 3) atque adorabunt regem Israel (Tob 14, 8 s.; Mich 4, 7); ipse possidebit terminos terrae in hereditatem (Ps 2, 8; Zach 9, 10). Ab ortu solis usque ad occasum magnum erit nomen eius et in omni loco oblatio munda offeretur (Mal 1, 11) a sacerdotibus omnium nationum (Is 66, 21), e populo suo reiecto non amplius accipiet hostiam (Dn 9, 26 s.; Mal 1, 10), nam in templo erit desolatio (Dn 9) et populus maledictioni subiacebit (Is 65, 10 ss.), ast reliquiae eius salvabuntur (Is 65, 8 s.; Zach 13, 8 s.). Judicabit in nationibus (Ps 109, 5 s.); Jerusalem caelestis descendet in terram (Is 60, 18 s.; Zach 14), fient novi caeli et nova terra (Is., 66, 22). Cf. E. Riehm, Die messianische Weissagung, Go. 1875;

F. Delitzsch, Messianische Weissagungen in geschichtl. Folge, L. 1890; C. v. Orelli, Die alttest. Weissagung von der Vollendung des Gottesreiches, W. 1892; P. Volz, Die vorexilische Jahveprophetie u. der Messias, Gö. 1897; E. Hühn, Die messianischen Weissagungen des israel.-jüd. Volkes bis zu den Targumim, Fr. 1899; W. Möller, Die messianische Erwartung des vorexilischen Propheten, Gü. 1906; A. Schulte, Die messian. Weissag. d. A. T., Pad. 1908; E. Sellin, Die israel.-jüd. Heilandserwartung, Gr.-Licht.-B. 1909; J. Döller, Die Messiaserwartung im A. T., Mstr. 1911; N. Peters, Weltfriede u. Propheten, Pad. 1917.

3. Sacrilegium, quo Judaei crucifixione Messiae, vaticiniis ac typis promissi, se polluerant, mox poena secuta est; urbs enim sacra a Tito a. 70 p. Chr. capta et solo aequata, ut Christus (Mt 24, 2) praedixerat, templum eodem die (9. Ab), quo prima vice sub Nebucadnezare, combustum est; ultra decies centena milia Judaeorum occisi et plus quam 90.000 captivorum aut venditi aut Romam abducti sunt[1]). Israel, qui salutem oblatam ac religionem Christianam, flores ad fructus oeconomiae divinae V. T. respuebat, sibi ipsi manum intulit. Quodsi vero nihilominus populus ille, a Deo reiectus et super omnes mundi plagas dispersus, consistit, non tantum perpetuus iudicii divini ac veritatis Christianae testis existit, sed etiam gratiae divinae reservari videtur, vaticiniis V. et N. T. id enuntiantibus[2]).

[1]) Cf. Josephum, B. J. VI 9, 2; Tacitum, Hist. 5, 13. Titus Romam in triumpho est ingressus, in quo mensa aurea, candelabrum templi Jerosolymitani et lex Judaeorum spoliorum instar praegestabantur (B. J. VII 5, 5).

[2]) Cf. Dt 4, 30; Os 3, 5; Rom 11, 25 s.: *Nolo enim vos ignorare fratres mysterium hoc: (ut non sitis vobis ipsis sapientes), quia caecitas ex parte contigit in Israel, donec plenitudo gentium intraret, et sic omnis Israel salvus fieret, sicut scriptum est: Veniet ex Sion, qui eripiat et avertat impietatem a Jacob.* Num autem futurum sit, ut Judaei iterum in terram promissam (Chanaan) restituantur, uti vaticinia (Jer 32, 37; Ez 34, 11 s.; 36, 24; 37, 12; Zach 10, 6—10) indicare videntur, manet occultum. Cf. G. K. Mayer, Die Rückkehr Israels in das gelobte Land, Ö V k Th VIII (1869) 1—21.

Appendix

Tabulae synchronisticae historiae sacrae et profanae usque ad Christum natum

Historia sacra	Historia Aegypti[1])	Historia Asiae
Patriarchae ab Adamo usque ad Therachum (ca. 2000)	Ante a. 4000 a. Chr. n. primum floret cultus atque humanitas in **Aegypto.** (Auctore E. Meyer, Ägyptische Chronologie, pag. 45, calendarium Aegyptiacum, periodis Sothicis innixum, die 19. mensis Julii anni 4241 a. Chr. n. inductum est). 1. Dynastia Manethonica: Menes primus rex utriusque Aegypti, et superioris sc. et inferioris. Zoser, rex dynastiae 3. (pyramides Saccarenses). **Regnum antiquum** (ca. 2500—2200). 4. Dynastia Memphitica (2930—2750): Snofru, Cheops, Dedefrê, Chephren, Mykerinos (Pyramides Gizenses). 5. Dynastia (2750—2625): florent artes Aegypti antiquae. 6. Dynastia (2625—2475): respublica collabitur. 7.—11. Dynastia (ca. 2475–2000): Aegyptus in complures civitates divisa.	Inscriptionibus noti sunt (auctore Delitzsch) principes quarundam urbium, mox šarrê, i. e. reges, mox patesi, i. e. principes theocratici vocati, ut urbis Gišhu, Kiš, **Lagaš** (Gudea), Agade. Inscriptiones regis Gudea de Lagaš referunt de societate inter Babyloniam et occidentem. Gudea cedros pro aedificiis accepit e monte Amano. Titulum »regum Sumer et Akkad« elegerunt 5 reges urbis **Ur**, 16 reges urbis **Isin** et reges urbis **Larsa**, in quibus fuerunt: Nûr-Adad eiusque filius Sin-iddinam, Warad-Sin, filius Elamitae Kudur-Mabug, Rim-Sin, qui victus est ab Hammurapi, rege Babyloniae, anno regni huius 31. Utrum Rim-Sin idem sit atque Arioch necne, certatur.
Abraham (ca. 2000) venit in terram Chanaan, inde in Aegyptum migrat.	**Regnum medium** (Thebaicum antiquum (ca. 2000—1700).	

[1]) Hic praecipue sequimur J. H. Breasted-H. Ranke, Geschichte Ägyptens[2], B. 1911.

Historia sacra	Historia Aegypti	Historia Asiae
Pentapolis in valle Siddim, Aelamitis tributaria, abnuit tributum. Unde Chodorlahomor, Aelamitarum rex, terram Chanaan invadit una cum Amraphel, rege Babylonis, Arioch, rege Larsae, Thadal (Tudchula), rege Gutorum (Gutu), quos magna cum praeda redeuntes devincit Abraham apud Hobam Syriae.	12. Dyn. (2000 — 1788): respublica opibus valet, licet regis nomine a vasallis administretur, clientelae necessitudine ei obligatis. Amenemhet I., Usertesen (Sesostris) I., Amenemhet II., Usertesen (Sesostris) II., Usertesen (Sesostris) III., Amenemhet III. (Labyrinthus). Amenemhet IV., Sebeknefrurê regina.	Anno circiter **2285** (teste Assurbanipale rege) Babyloniam invadit Kudurnachundi, Aelamitarum rex, eamque ditioni suae subicit.
Jahvae cum Abraham foedus.		Nimrod - Gišdubar - Gilgameš, filius Kûš (auctore Hommel ex Arabia centrali oriundus), expugnat urbes Erech (Warka), Babel, Kalneh (Kulunu), Akkad (Sippar-Agadi), i. e. Babyloniam mediam et septentrionalem, inde pergit in Assyriam (Gn 10, 11), ubi condit urbes Ninive, Rehoboth, Chale, Resen. Unde
Ismael.		
Circumcisio instituitur.		
Pentapolis deletur.		
Isaac.		
Abraham foedus pangit cum Abimelecho Gerarensi.		
Abrahamus iubetur Isaacum immolare in monte Moria.		
Jacob.		
Isaacus foedus init cum Abimelecho Gerarensi.		
Jacobus in urbe Haran.		
Joseph in Aegyptum venit, regnantibus Hyksos et quidem secundum Syncellum rege Apophi.		
	13. et 14. Dyn. (ca. 1789 usque post 1700). Res publica in dies magis dilabitur.	1. Dyn. **Babylonica** (Berosi) est Arabica ab Hammurapi nominata (2262—1928) cum 11 regibus. Sextus dynastiae rex est Hammurapi-Amraphel (2133—2078), cuius collectio legum (codex Hammurapi) in ca. 282 paragraphis Susae 1901 detecta est. Hammurapi, Rim-Sin, ultimo rege Larsae devicto, totam Babyloniam in ditionem redigit suam: Babylon fit sedes regni Babylonici.
Israel in Aegypto.	15. et 16. Dyn. **Hyksos** (ca. 1700—1586).	2. Dyn. **Babylonica** 11 reges, qui regnaverunt 368 annos et quorum primus, nomine Ilûmailu, coaetaneus fuit regis Samsuiluna, filii Hammurapi.
	Novum regnum (Thebaicum, ca. 1600—1100).	3. Dyn. **Babylonica** (Kassitarum); 36 reges, qui regnaverunt 576 annos (ca. 1760—1185).
	17. Dyn. (Thebaica, ca. 1600—1580). Regnum Pharaonum paullatim restituitur, Hyksos pedetentim repelluntur.	
	18. Dyn. (Diospolitana, ca. 1580—1350): **summum culmen fortunae.**	
Hyksos expelluntur.	Amosis (1580 — 1557).	

Historia sacra	Historia Aegypti	Historia Asiae	
Israel in Aegypto opprimitur.	Amenophis I.		
Aaron et Moses ca. 1500.	Thutmosis I. (1557—1501).		
	Thutmosis III. (cum Thutmose II. et Hatšepsowet, ca. 1501—1447).	In **Babylonia:** Karaïndaš I. Burnaburiaš I.	In **Assyria:** Aššur-bêl-nišêšu II. Aššur-nâdin-ahê. Puzur-Aššur. Bêl-nâšir. Aššur-rabi II. Aššur-nirari III.
Israel de Aegypto egreditur et in terram Chanaan ingreditur.	Amenophis II. (1448—1420). Thutmosis IV. (1420—1411).		
Josue et seniores (1452—1390).	Amenophis III. (1411—1375).	Kar(a)indašII.[1]) Kadašmanharbe I.[1]) Nazibugaš. Kurigalzu I.[1]) Burnaburiaš II.[2]) Kurigalzu II. Nazimaruttas. Kadašmanturgu. Kudur-Bêl. Šagaraktišuriaš (800 annos ante Nabonidum) Kaštiliašu II.	Aššur-bêl-nišêšu III. Er(i)ba-Adad. Aššur-uballit. Aššur-nâdin-ahê.[1]) Aššur-uballit II.[2]) Bêl-nirari. Arik-dên-ilu. Adad-nirâri I. Šulmân(u)-ašared (Salmanassar) I. Tukulti-Ninib I. (600 annos ante Sanheribum).
Aetas iudicum (1390—1090).	**El-Amarna.** Palaestina Aegyptiis eripitur. Amenophis IV. (Chuenaten 1375—1358): Monotheismus solaris.		
Israel vexatur a Cusan-Rasathaim.			
Othoniel iudex.	Sakere, Tutanchamon, Eje (1358-1350).		
Danitae expugnant Laisam (Jdc 17—18).			
Gibeathitae propter crimen nefandum una cum ceteris Beniaminitis puniuntur (Jdc 19—21).			
Eglon, Moabitarum rex, Israelitas premit.	19. Dyn. (Thebaica, ca. 1350—1205). Haremheb (1350—1315). Ramses I. et Sethos I. (1315—1292).		
Aod trucidat regem Eglon. Pax 80 annorum.	Ramses II. (1292—1225). Meneptah (1225—1215). Amenmeses (1215). Siptah (1215—1209). Sethos II. (1209—1205). Interregnum (1205—1200).		
Samgar.	20. Dyn. (Thebaica, ca. 1200—1090). Sethnacht (1200—1198).	4. Dyn. Pa-še (11 reges, ca. 1190).	
Debbora et **Barak,** iudices (ca. 1250).	Ramses III. (1198—1167).		

[1]) Coaetanei Amenophis III.
[2]) Coaetanei Amenophis IV.

Historia sacra	Historia Aegypti	Historia Asiae	
		In **Babylonia:**	In **Assyria:**
Pax 40 annorum. Israel a Madianitis vexatur.	Regnantibus Ramse IV.–XII. (1167—1090) res publica in dies magis collabitur.	Marduk-nâdin-ahê.	Tukulti-apil-ešara (Tiglat Pileser) I. (ca. 1120).
Gedeon iudex.		5. Dyn. de ora maritima (tres reges).	Tukulti-apil-ešara II.
Abimelech. **Thola. Jair. Eli.**			
Samuel nascitur (ca. 1112). Philistaei et Ammonitae vexant Israelitas. Samson nascitur (ca. 1109).		6. Dyn. de Bâzi (tres reges).	Ašur-rabi III.
Jephthe iudex. Israelitae vincuntur a Philistaeis.		7. Dyn.: unus Elamita.	Ašur-rêš-iši II.
Samson iudex. **Abesan.** Ahialon. Philistaei vincuntur (Ebenha-ezer).	**Imperia externa** (ca. 1090—663).		
Samuel iudex (ca. 1070—1050). Abdon.	21. Dyn. (ca. 1090—945): reges e familia sacerdotum summorum Amonis et e stirpe Tanitica.		
Regnum (1051—587).	Aethiopia (Nubia) libera sub regibus propriis.	Regnum **Assyriacum** in dies collabitur.	
Saulus (1051—1011; (cf. Act 13, 21). Davidem persequitur. David vasallus regis Achis in Sikeleg.	Smendes (1090-1085) et Hrihor. Psusennes I. (1085—1067). Painozem I. (1067—1026).	**Aramaei** (Arimi) ex Arabia invadunt Syriam et Mesopotamiam. Ca. 1000 bellum inter Assyriam et Babyloniam.	
David rex (1013—973). Jerusalem capitur (1004). Bella contra Philistaeos et Moabitas. Isboseth vel Isbaal rex Israel (1011—1004). Arca foederis in montem Sion transfertur (ca. 1002). Fames (ca. 1002—999). Gabaonitae poenam domestici sanguinis a Sauli posteris expetunt (2 Sm 21, 1—14). Miphiboseth, Jonathani filius, in domum regis arcessitur (999). Expeditio prior adversus Ammonitas (ca. 995). Bellum adversus Hadadezer Sobensem. Damascus Israelitis tributaria. Thou Hamathensis se Davidis subicit impe-	Amenemopet (1026—976). Siamon (976—958). Psusennes (Pisebcha^{c}ennu) II. (958—945).		

Historia sacra	Historia Aegypti	Historia Asiae	
rio. Edomitae vexant tribum Juda. Bellum semestre adversus eos geritur usque ad internecionem (991). Hadad in Aegyptum fugit. Expeditio altera contra Ammonitas. Davidis crimen et poenitentia. (Ps **Miserere**). **Vaticinium Messianicum.** 1 Sm 7 (993). Salomon nascitur (992). Amnon stuprat Thamarem. Absalom occiso Amnone in terram Gessur fugit. Absalom Jerosolymam reversus a Davide veniam obtinet (984). Absalom regnum appetit, sed devincitur et occiditur (ca. 980). Israel propter populi recensum peste punitur. Moria a Deo locus sacer eligitur. David omnia ad templum aedificandum necessaria parat. Adonias regnum appetit (972). **Salomon** rex (972—932) filiam Pharaonis uxorem ducit (ca. 960). Templum Jahvae aedificatur (969—963). 955—946 expeditiones fiunt in Ophir et Tarsin. Ca. 950 regina Saba visitat Salomonem. Ca. 940 Edom et Damascus deficiunt.		In **Babylonia:** 8. Dyn. de Babylone: 21 reges.	In **Assyria:** Tukulti-apilešara III. (ca. 960—940). Assyria in dies opibus crescit, praesertim inde ab Ašurdan II.
		Rason, vasallus Davidis, post mortem Davidis regnum fundat **Damascenum** ab Israele liberum.	
Regnum divisum (932—721).[1])			
Juda: Roboam (932—916). / Israel: Jeroboam I. (932—911).	22. Dyn. (Bubastitica): reges Libyes (945 — 745). Sisak (Schoschenk I., Scheschonk I.) (945 — 924) templum Hierosolymitanum exspoliat		

[1]) In numerandis annis regum Judae et Israel sequimur A. Šanda, Die Bücher der Könige, Mstr. 1912.

Historia sacra		Historia Aegypti	Historia Asiae	
Abia (916—914). Asa (914—874).		arcemque regiam, immo totam terram Israelitarum (usque ad Kisonem) diripit (928).		
	Nadab (911—910).	Osorkon I. (924—895).		
Zara e Kôš (Osorkon I. Aegyptius?) terram Juda invadit (899).	Baasa (910—887).	Takelothis I. (895—874). Osorkon II. (874—853).	In **Assyria:** Adad-nirari III. (ca. 900).	
Bellum adversus Baasam (898).		Schoschenk II. Takelothis II. (860—834). Schoschenk III. (834—784).	**Damasci:** Benhadad I. (ca. 900—875) expugnat Galilaeam septemtrionalem.	
	Ela (887—886). Zambri (886).	Pemu (784—782).	In **Assyria:** Tukulti Ninip II. (889—84); Hethaei (Chatti) et Aramaei ab Assyriis subiguntur.	
	Amri (886—875).	Schoschenk IV. (782—745).	Mesa, rex **Moabitarum,** a regno Israel deficit (ca. 880).	
Josaphat (874—850).	Achab (875—854).		**Damasci:** Benhadad II. (875—855). — In **Assyria:** Aššur-nâsir-aplu (Assur-nasir-pal 884—860). Šulmânu-ašared (Salmanassar) II. (859—825). **Pugna apud Karkar urbem** (854).	
Joram (850—843).	Ochozias (854—853).			
Ochozias (842).	Joram (853—843).			
Athalia (842—836).	Jehu (842—815).		**Damasci:**	In **Assyria:**
Joas (836—797).	Joachaz (815—799).	23. Dyn. (Tanitica Bubasti residens 745—718). Aethiopum reges Aegyptum expugnant.	Hadad'ezer (855—845).	Šamši-Adad V. (823—811).
Amasias (797—769).	Joas (799—784).		Benhadad III. (845—843).	Adad-nirari IV. (810—782).
Azarias (769—737).	Jeroboam II. (784—744).		Hazael (843—797) pugnat contra Jehu, expugnat terram transiordanensem et partem terrae cisiordanensis.	Šalmanassar III. (781—772).
	Zacharias (744).	Petobastis (745—721).		Aššur-dan III. (771—754).
	Sellum (744).	Osorkon III.		Aššur-nirari V. (753—746).
Joatham (737—736).	Menahem (744—738).	Takelothis III.		Tiglat-Pileser III. (= Phul) (745—727).
	Phaceja (738—737).			
Achaz (736—721).	Phacee (737—732).		Benhadad IV. Raṣon (Rasin, 740—732).	
Ezechias (721—693).	Osee (732—721).		In **Babylonia:** 9. Dyn. (mixta): 17 reges (731—626). Ukinzir (731—729).	
Ezechias 703 accipit legatos regis Babylonici Merodach Baladan.		24. Dyn. (Saitica): Bokchoris (718—712).	Pûlu (Phul)[1] (729—727).	

[1]) Pûlu (Phul) est nomen Babylonicum regis Tiglat-Pileser III.

Historia sacra	Historia Aegypti	Historia Asiae	
Sennacherib 701 expeditionem facit contra Jerusalem.	25. Dyn. (Aethiopica) (712—663), Schabaka (712—700). Schabataka (700—688).	In **Babylonia:** Ululai (Salmanas. IV., 727—722). Marduk-aplam-iddina (Merodach Balad., 721—710). Šarru-kên (Sargon 710—705).	In **Assyria:** Šulmânu-ašared (Salmanassar IV., 727—722). Šaru-kên (Sargon, 722—705).
		Sin-ahê-erba (Sennacherib, 704—702). Marduk-zâkir-šum (702). Marduk-aplam-iddina (Merodach Bal., 702). Bêl-ibni (Belbus, 702—700). Aššur-nadin-šum, filius Sennacherib (700—694).	Sin-ahê-erba (Sennacherib, 705—681).
Regnum Juda: Manasses (693—639) abducitur Babylonem (2 Chr 33, 11), ast iterum libertate donatus est.	Tarhaka (688-663).	Nêrgal-ušêzib (693—692). Mušêzib-Marduk (692—689). Sin-ahê-erba (Sennacherib, 689—683).	
	Aegyptus provincia Assyriaca (**673**). Thebis (Nô-Ammon 663) deletis Aegyptus a 22 pagorum principibus administratur ut provincia Assyriaca.	Aššur-ah-iddina (681—668). Šamaššumukin (Sammuges, 668—648).	Aššur-ah-iddina (Asarhaddon, 680—668).
	26. Dyn. (663—525): Psammetich I. (663—609). Necho (609—593).	Kandalânu (Assurbanipal, 648—626).	Aššur-bân-aplu (Assurbanipal, 668—626).
		In **Media:** Deiokes ca. 700 tribus Medorum collegisse et Ecbatanam metropolim fecisse dicitur. Phraortes (647—625). Phraortes proficiscitur 625 contra Niniven et cadit in pugna. Succedit ei Cyaxares filius (624—685).	
Bethulia ab Holoferne obsidetur, Israel a Judith, vidua nobili, salvatur (647). Amon (639—638). Josias (638—608). Instauratio religiosa (622—621). Ca. 620 invasio Scytharum in Palaestinam. Necho II. (610—595) victoriam asportat de Josia apud Megiddo (608). Joachaz (Šallum, 608). Joakim (Eliakim, 608—598).		In **Babylonia:** 10. Dyn. (Chaldaeorum): 6 reges (625—538). Nabu-aplam-uṣur (Nabopolassar, 625—605).	In **Assyria:** Aššur-etil-ilâni (625—621). Sin-šar-iškun (Saracus 620—606). **Ninive a Medis diruitur** (607).

Historia sacra	Historia Aegypti	Historia Asiae
Baruch Jeremiae sermones praelegit (604). Joachimus Assyriis tributum denegat (603). Jechonias (598). Sedecias (598—586). Jerusalem expugnata et diruta est a Nebucadnezar (586).	Necho a Nebucadnezar prope Karkemiš (605) devictus est. Psammetichus II. (593—588). Apries (Hophra, 588—569). Amasis (569—525). Nabuchodonosor bis Aegyptum invadit (573—571 et 568).	Nabu-kudurriuṣur (Nabuchodonosor, 604—561). — Seditio Syriaca 603. Avil-Marduk-uṣur (Evilmerodach, 561—559). Nêrgal-šar-uṣur (Neriglissar, 559—556). Labâši-Marduk (556—555). Nabûnâ'id (Nabonidus, 555—539). Bêl-šar-uṣur (541—539). 11. Dyn. Babylonica (Persarum): 13 reges (538—330).
Edictum Cyri de Judaeorum libertate (538). Sassabasar, Zorobabel una cum Josue sacerd. magno multisque Judaeis captivis in patriam revertuntur (535). Restaurato altari holocaustorum cultus sacer denuo incipitur (1./7. 535) et fundamenta templi ponuntur, sed aedificatio a Samaritanis impeditur. Hortantibus Aggaeo et Zacharia prophetis fundamenta templi denuo iaciuntur (24./9. 520) et aedificatio auctoribus Samaritanis aliquantulum intermissa tandem finitur (3./12. 516). Festa encaeniorum et paschatis sollemniter celebrantur.	27. Dyn. (**Persica** 525—405).	Cyrus (538—529; in Persia 558—529). Anno 549 expugnatis Ecbatanis regno Medorum finem facit. Cambyses (529—521). Darius I. Hystaspis (521—485). Xerxes I. (Ahasverus, 485—465). Esther. Artaxerxes I. Longimanus (465—424). Darius II. Nothus (424—405).
Esdras 458 Jerosolymam venit eumque secutus est **Nehemias** (445). Mores populi reformantur, moenia urbis instaurantur.	28. Dyn. (405—398). 29. Dyn. (398—377). 30. Dyn. (377—340). Alexander Magnus expugnat Aegyptum 332.	Artaxerxes II. Mnemon (405—358). Artaxerxes III. Ochos (358—338). Arogos (338—336). Darius III. Codomannus (336—331) devincitur ab Alexandro M. (336—323).
	Ptolemaei: Ptolemaeus I. Lagi (323—285). Ptolemaeus II. Philadelphus (285—246).	**Seleucidae:** Seleucus I. Nicator (312—281). Antiochus I. Soter (281—261).

Historia sacra	Historia Aegypti	Historia Asiae
Machabaei vel Hasmonaei: Mathathias († 166). Judas Machabaeus (166—161). Jonathan (161—143), sacerdos magnus (152). Simon (142—135). Plebiscito imperium et sacerdotium magnum hereditaria declarantur in Hasmonaeorum familia (141). Joannes Hyrcanus (135—105). **Regnum Hasmonaeorum** (105—63). Judas Aristobulus (105—104). Alexander Jannaeus (Jonathan 104—78). Alexandra (Salome 78—69). Aristobulus II. (69—63).	Ptolemaeus III. Euergetes (246—221). Ptolemaeus IV. Philopator (221—204). Ptolemaeus V. Epiphanes (204—181). Ptolemaeus VI. Philometor (181—146). Ptolemaeus VII. Physcon (170[146]—117), qui 170—146 una cum fratre Ptolemaeo VI. regnavit.	Antiochus II. Theos (261—246). Seleucus II. (246—226). Seleucus III. (226—222). Antiochus III. Magnus (222—187). Seleucus IV. Philopator (187—175). Antiochus IV. Epiphanes (175—164). Antiochus V. Eupator (164—162). Demetrius Soter (162—150). Alexander Balas (150—145). Demetrius II. Nicator (145—139). Diodotus Trypho (pro Antiocho VI. Theo 145—142, usurpator 142—138). Antiochus VII. Sidetes (138—129). Syria a Tigrane, Armeniae rege, subigitur (83). Antiochus XIII. Asiaticus (69—65).
Palaestina provincia Romana.	**Aegyptus provincia Romana** (30).	**Syria provincia Romana** (65).

Epimetron

Synoptica historia librorum sacrorum V. T.

Sectio prima

Historia canonis librorum sacrorum V. T.

§ 103. Inspiratio librorum ss. V. T.

F. Schmid, De insp. bibliorum vi ac ratione, R. 1885; G. Crets, De div. bibliorum inspiratione, Lovanii 1886; P. Dausch, Die Schriftinspiration, Fr. 1891; K. Holzhey, Die Inspiration der hl. Schrift in der Anschauung des Mittelalters, M. 1895; F. Leitner, Die prophetische Inspiration (B St XIV 5), Fr. 1896; S. Haidacher, Die Lehre des hl. Johannes Chrysost. über die Schriftinspiration, Salzb. 1897; P. Zanecchia, Divina inspiratio sacrarum Scripturarum ad mentem s. Thomae Aquinatis, Romae 1899; idem, Scriptor sacer sub divina inspir., ib. 1903; A. Zöllig, Die Inspirationslehre des Origenes, Fr. 1902; C. Pesch, De inspiratione s. Scripturae, Fr. 1906; J. V. Bainvel, De Scriptura sacra, P. 1910; L. Schade, Die Inspirationslehre des hl. Hieronymus, Fr. 1910. — M. Rohnert, Die Inspiration d. hl. Schrift u. ihre Bestreiter, L. 1889; W. Sanday, Inspiration[4], Lo. 1901; W. Herold, Der göttliche u. der menschliche Faktor im Bestande der hl. Schrift, Gü. 1904; J. Clifford, The Inspiration and Authority of the Bible[2], Lo. 1905; L. Keßler, Vergleichende Religionswissenschaft u. Inspiration d. hl. Schrift, Gö. 1905; R. Seeberg, Offenbarung u. Inspiration, Gr.-Licht.-B. 1908; G. Stosch, Das Wesen der Inspiration auf Grund des alttest. Schrifttums untersucht, Gü. 1912; G. D. Barry, The Inspiration and Authority of the Holy Scripture, Lo. 1919.

1. Omnis praestantia et auctoritas librorum ss. in eorundem inspiratione residet. Est autem inspiratio ille supernaturalis Dei influxus in libros sacros conscribendos, quo Deus[1]) eorum auctor proprius et principalis[2]) est et ipsi verbum Dei efficiuntur.

[1]) Inspiratio s. Scripturae est gratia gratis data, utpote non tam in propriam scriptoribus sanctificationem, quam in utilitatem aliorum concessa, ast una e magis extraordinariis, nam paucis viris est concessa et post tempora apostolica in ecclesia cessavit omnino. Actio inspirationis Spiritui sancto attribuitur.

[2]) Homines auctores considerandi sunt Dei instrumenta et auctores secundarii (instrumentales).

2. Totam sacram Scripturam esse inspiratam de fide est, quam ecclesia pluries solemniter declaravit.

Concilium V. Constantinopolitanum (553) Theodorum Mopsuestenum damnavit, quia nonnullos libros V. T. reprobaverat dicens auctorem humana sapientia illos conscripsisse. Synodus Carthaginiensis IV. (398) professionem dogmatis de inspiratione episcopo consecrando praescribit: *Credis etiam N. et V. T., Legis et Prophetarum et Apostolorum unum esse auctorem Deum et Dominum omnipotentem?* Quam etiam continent symbolum fidei, a papa Leone IX. ad Petrum Antiochenum missum, professio fidei ab Innocentio III. Waldensibus praescripta, symbolum, quod in concilio Lugdunensi II. (1274) Michael Palaeologus Gregorio X. obtulit, et concilium Florentinum (decr. pro Jacob.). Cf. H. Denzinger, Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum[10], Fr. 1908, n. 706. Concilium Tridentinum (ses. IV. de can. Script.): *Synodus omnes libros tam V. quam N. T., cum utriusque unus Deus sit auctor . . . pari pietatis affectu ac reverentia suscipit et veneratur.* Concilium Vaticanum (decr. de fid. cap. 2): *Eos libros ecclesia pro sacris et canonicis habet, non ideo, quod sola humana industria concinnati, sua* (sc. ecclesiae) *deinde auctoritate sint approbati; nec ideo dumtaxat, quod revelationem sine errore contineant; sed propterea, quod Spiritu Sancto inspirante conscripti Deum habent auctorem, atque ut tales ipsi ecclesiae traditi sunt;* et can. 4: *Si quis sacrae Scripturae libros integros cum omnibus suis partibus, prout illos sancta Tridentina synodus recensuit, pro sacris et canonicis non susceperit, aut eos divinitus inspiratos esse negaverit, anathema sit.*

3. Libros ss. V. T. esse inspiratos *a)* tradit fides Judaica[1]), *b)* insinuant effata ipsorum V. T. librorum[2]), *c)* testatur doctrina Jesu Christi et apostolorum[3]).

[1]) Josephus (C. Ap. 1, 8) scribit: *Itaque apud nos nequaquam innumerabilis est librorum multitudo, dissentientium atque inter se pugnantium, sed duo dumtaxat et viginti libri, totius temporis historiam complectentes, qui merito creduntur divini. Ex his quinque quidem sunt Moysis, qui et leges continent, et seriem rerum gestarum a conditu generis humani usque ad ipsius mortem . . . A Moysis autem morte ad imperium usque Artaxerxis, qui post Xerxem regnavit apud Persas, prophetae, qui Moysi successere, res sua aetate gestas, tredecim libris complexi sunt; quatuor vero reliqui hymnos in Dei laudem et praecepta vitae hominum exhibent utilissima. Ceterum ab imperio Artaxerxis ad nostram usque memoriam sunt quidem singula literis mandata, sed nequaquam tantam fidem et auctoritatem merueruut, quantam superiores ii libri, propterea quod minus explorata fuit successio prophetarum. Quanta porro veneratione libros nostros prosequamur, re ipsa apparet. Cum enim tot iam saecula effluxerint, nemo adhuc nec adiicere quidquam illis, nec demere, aut mutare aliquid est ausus. Sed omnibus Judaeis statim ab ipso nascendi exordio hoc insitum atque innatum est, Dei ut haec esse praecepta credamus, iisdemque constanter adhaerescamus, et eorum causa, si opus fuerit, libenter mortem perferamus.* Philo saepe affirmat sacros auctores Dei nomine scripsisse, prophetas fuisse divino numine inspiratos.

[2]) In libris V. T. unum inspirationis quasi elementum, sc. divinus ad scribendum impulsus in forma praecepti affirmatur Ex 17, 14; Is 8, 1; Jer 30, 2;

Ez 24, 2; Dn 12, 4. Accedit phrasis toties iterata: *Haec dicit Dominus, vel audite verbum Domini;* et Is 34, 16: *Requirite diligenter in libro Domini et legite: unum ex eis non defuit, alter alterum non quaesivit, quia quod ex ore meo procedit, ille mandavit, et Spiritus eius ipse congregavit ea.*

[3]) Probatur inspiratio V. T. e Scriptura Novi Testamenti. *a)* Implicite: α) quia Scriptura V. T. habet divinam probandi auctoritatem; nam Christus et apostoli afferunt testimonia ex V. T. ad probandas res fidei et morum; col. Joa 10, 34; Rom 1, 17; 3, 9—18; 9, 33; Gal 3, 6. 10. 16, et quidem sine ulla exceptione: *Non potest solvi Scriptura* (Joa 10, 35), et: *Donec transeat caelum et terra, iota unum aut unus apex non praeteribit a lege, donec omnia fiant* (Mt 5, 18); β) habet characterem propheticum et γ) duplicem sensum, literalem et spiritualem, quem ultimum solus Deus intendere potest. *b)* Explicite; et quidem α) Deus nominatur auctor Scripturae: *Quomodo David in spiritu vocat eum Dominum* (Mt 22, 43); *oportet impleri Scripturam, quam praedixit Spiritus sanctus per os David* (Act 1, 16); *bene Spiritus sanctus locutus est per Isaiam prophetam ad patres nostros* (Act 28, 25), et: *contestatur autem nos et Spiritus sanctus. Postquam enim dixit: Hoc autem testamentum . . . dixit Dominus* etc. (Heb 10, 16). Scriptura nude tanquam effatum Dei proponitur (Heb 1, 6—13) aut ipsius Dei loco ponitur (Rom 9, 17). β) Directe vox inspirationis exhibetur: *Omnis scriptura divinitus inspirata* (θεόπνευστος) *utilis est ad docendum, ad arguendum* etc. (2 Tim 3, 16), et: *Non enim voluntate humana allata est aliquando prophetia, sed Spiritu sancto inspirati* (ὑπὸ πνεύματος ἁγίου φερόμενοι), *locuti sunt sancti Dei homines* (2 Pet 1, 21).

4. Inspiratio Scripturae clare et diserte a ss. patribus affirmatur et demonstratur.

Docent divinam bibliorum orginem usu et modo citandi; allegant enim ad veritatis vindicationem effata Scripturae saepissime tanquam Dei dicta expresse. Sic Justino familiaris est phrasis: *Spiritus propheticus dicit.* Huic usui consonat doctrina patrum de ss. libr. inspiratione. Clemens Rom. (Ep. 1 Cor 47) ait s. Paulum πνευματικῶς scripsisse, et Scripturas vocat τὰς διὰ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου (l. c. c. 45). Justinus Martyr refert ss. auctores nos docuisse διὰ τῆς θείας ἐπινοίας (Coh. ad gent. 38), et de Isaia ait: ὁ προφήτης . . . θεοφορούμενος τῷ πνεύματι τῷ προφητικῷ ἔφη (Apol. I. c. 35); Dionysius Areopagita Scripturam vocat divinam illustrationem et emanationem illustrationis a Patre motae (De hier. cael. c. 1). Ipsa voce θεοπνευστία utitur Origenes (L. 4. de princ.), unde (col. 2 Tim 3, 16) vocabulum hoc. ac derivatum Latinum *inspiratio,* paulatim induebat vim termini technici. Irenaeus (Adv. haer. 2, 28) vocat Scripturas *a Verbo Dei et Spiritu eius dictas,* Dionysius *divina eloquia;* Gregorius Nyss. (Cont. Eun. or. 6): *Quaecunque divina Scriptura dicit, Spiritus sancti sunt eloquia;* Chrysostomus (In Gn h. 21, 1) *Scripturas a Spiritu sancto conscriptas et compositas* ait; s. Augustinus (Serm. 6 in Ps 15; Serm. 92 in Ps 90), Chrysostomus (In Gn h. 2, 2) Scripturam esse *epistolas omnipotentis Dei ad creaturas suas,* Clemens Alex. (Strom. 2) *vocem Dei,* Theodoretus (Praef. in Ps) et Gregorius M. (Praef. in Job) linguas et manus scriptorum sacrorum *Spiritus sancti calamos* esse aiunt. Justinus M. (Coh. ad Graec. 8) scriptores sacros assimilat *citharae aut lyrae instrumento,* quod a *plectro divino* movetur.

5. De inspirationis natura, seu quomodo Deus inspirando operetur et homo cooperetur, iam ex antiquo tempore variae exstant hypotheses, partim manifesto falsae[1]). Concilium Vaticanum[2]) duas harum excludit, nempe inspirationem, quae consequens (subsequens) appellatur, et mere negativam, firmiter sustinens Scripturae originem vere divinam[3]).

[1]) Gnostici et Manichaei Vetus Testamentum a malo Deo scriptum somniabant. Alii, quorum s. Hieronymus (Praef. in ep. ad Philem.) mentionem facit, dicebant auctores ss. non omnia Deo inspirante, sed aliquando humano tantum ingenio scripsisse, quia humana imbecillitas vim Spiritus s. tam longo orationis decursu ferre non potuisset. Reformatores ex uno extremo in alterum ruebant, aliis nempe ipsa verba s. Scripturae inspirata docentibus, aliis vero inspirationem plane negantibus. — Cum Mich. Bajus rigidas sententias de divina gratia et libero arbitrio (a Sede Apostolica damnatas) docuisset, Lessius et Hamelius S. J. se opposuerunt inter alia has theses defendentes non esse necessarium credere *a)* singula verba inspirata esse a Spiritu s., *b)* item singulas veritates immediate scriptori esse inspiratas et *c)* librum aliquem, ut 2 Mach, humana industria sine assistentia Spiritus s. scriptum, si Spiritus s. postea testetur nihil ibi esse falsum, effici Scripturam sacram. Exinde enata est controversia inter duos istos doctos et theologos Lovanienses. Tertia Lessii propositio, quae docet opus aliquod humana tantum industria concinnatum per subsequentem Dei approbationem fieri Scripturam sacram, inter catholicos fere nullos nacta est patronos. Cf. Dausch, l. c. 146 ss.

Bonfrerius (Prael. in Script. s. cap. 8. sect. 1) tres statuit gradus inspirationis: *Tribus modis potest concipi Spiritum sese cum ss. scriptoribus habere: antecedenter scilicet, concomitanter et consequenter, qui omnes tres modi videntur sufficere, ut aliquid sit scriptura sacra et verbum Dei.* Antecedenter se habet Spiritus s., cum inspirat, revelat, demonstrat, quae dicenda scribendave sunt (v. g. veritates intellectum humanum superantes); concomitanter se habet Deus, sicut qui alterum scribentem oculo dirigit, ne in re quapiam erret (v. g. in historiis), et consequenter, si postea Spiritus s. testatur, omnia humano spiritu scripta vera esse. Concomitantia haec auxilii divini seu mera Dei assistentia non sufficit et differt a directione activa; nam illa generalem tantum determinationem admittit, non continuam cooperationem involvit, sed Deum tantum paratum ad cooperandum declarat, si necesse fuerit, i. e. si auctor sibi relictus erraturus esset. Eo minus subsequens approbatio Dei (Bonfrerius, Lessius) vel ecclesiae (Haneberg) ad constituendum librum inspiratum sufficiens invenitur. Inspiratio autem consequens vel subsequens Bonfrerii ab illa Lessii eo differt, quod ille possibilitatem tantum, hic autem realitatem (in 2 Mach) huius inspirationis defendit. Cf. Dausch, l. c. 152 ss. — J. Jahn (Einleitung in die göttl. Bücher des Alten Bundes², W. 1802, I 91) defendit assistentiam mere negativam, quae errores tantum arcet. Nonnulli, ut Erasmus, Holdenius, Lenormant defendere nitebantur inspirationem tantum ad res fidei et morum, et res, cum his necessario connexas, semet extendere. Excipit doctrina quorundam protestantium Scripturam dici divinam, quia revelationem sine errore contineat. — Recentissimo tempore inter exegetas catholicos quaestio valde movebatur, utrum auctor inspiratus in rebus historicis — sicut in rebus scientiae naturae — secundum opinionem illius temporis loquatur an non, vel aliis verbis, utrum ex in-

spiratione hagiographi in rebus historicis tantum veritas citationis, non autem obiectiva veritas rei citatae deduci possit. Cf. F. v. Hummelauer, Exegetisches zur Inspirationsfrage (B St IX 4), Fr. 1904; L. Fonck, D. Kampf um d. Wahrheit d. h. Schrift seit 25 Jahren, I, 1905; N. Peters, D. grundsätzliche Stellung d. kath. Kirche z. Bibelforschung, Pa. 1905; Papst Pius X. u. d. Bibelstudium, Pa. 1906; F. Egger, Absolute oder relative Wahrheit der hl. Schrift. Brix. 1909; C. Holzhey, Fünfundsiebzig Punkte zur Beantwortung der Frage: Absolute oder relative Wahrheit der hl. Schrift? M. 1909. — De citationibus implicitis vel tacitis commissio pontificia de re biblica de die 15. Febr. 1905 sequens decretum edidit: *Utrum ad enodandas difficultates quae occurrunt in nonnullis s. Scripturae textibus, qui facta historica referre videntur, liceat exegetae catholico asserere, agi in his de citatione tacita vel implicita documenti ab auctore non inspirato conscripti, cuius asserta omnia auctor inspiratus minime approbare aut sua facere intendit, quaeque ideo ab errore immunia haberi non possunt? — Negative, excepto casu in quo, salvis sensu ac iudicio ecclesiae, solidis argumentis probetur: 1. hagiographum alterius dicta vel documenta revera citare, et 2. eadem nec probare nec sua facere, ita ut iure censeatur non proprio nomine loqui.*

[2]) Sess. III, cap. 2. de revel.: *Qui quidem V. et N. T. libri integri cum omnibus suis partibus, prout in eiusdem (Trid.) conc. decreto recensentur et in veteri Vulgata Latina editione habentur, pro sacris et canonicis suscipiendi sunt. Eos vero ecclesia pro sacris et canonicis habet, non ideo, quod sola humana industria concinnati, sua deinde auctoritate sint approbati, nec ideo dumtaxat, quod revelationem sine errore contineant, sed propterea, quod Spiritu sancto inspirante conscripti Deum habent auctorem, atque ut tales ipsi ecclesiae traditi sunt.* Cf. J. Franzelin, Tractatus de divina traditione et Scriptura[3], Romae 1882, 360—372.

[3]) Iuxta mentem concilii est de natura inspirationis Scripturae sacrae Deum habere auctorem, quod cum negarent Lessius et Bonfrerius, eorum opinio erronea est; nam nec impulsus divinus solus librum efficit inspiratum, nec subsequens approbatio librum evehit in dignitatem verbi Dei, de cuius quippe natura est, ut in productione sua procedat ab ipso Deo. Altera sententia damnata inspirationem Scripturae in eo reponit, quod divinam revelationem sine errore contineat, quae aperte falsa est.

Falsa igitur est opinio Bonfrerii de assistentia concomitante, quae impulsum quidem generalem admittit, qua tamen singulae sententiae non determinantur. Eo magis reicienda est sententia Jahnii de assistentia negativa, nam per eam hagiographus nec impellitur ad scribendum, nec determinatur, quid scribat ideoque Deus nullo modo auctor Scripturae dici potest.

6. Inspiratio tripliciter praedicatur: *a)* de Deo[1]), significans actionem, qua formaliter inspirat (inspiratio *activa,* 2 Pet 1, 21 Vulg.), *b)* de hominibus[2]), qui inspirantur (inspiratio *passiva* 2 Pet 1, 21 Graece), *c)* de scriptis, quae homines inspirati confecerunt (inspiratio *terminativa* 2 Tim 3, 16). Deus autem quodam modo tale opus tanquam librum inspiratum et ex ipsa sua origine divinum hominibus proponere debet[3]).

[1]) Deus enim est auctor primarius s. Scripturae, ut supra demonstravimus; ideo sententiae in illa relatae conceptus Dei sunt et Deus effecit, ut conceptus hi

scriptis exprimerentur, non quidem immediate scribendo, sed hagiographis utendo sicut causis instrumentalibus vel ministerialibus, sub quo respectu inspiratio est talis influxus divinus in hagiographos, vi cuius ea scribunt, quae Deus tanquam manifestationem suorum conceptuum per eos scriptis mandare decrevit; Scriptura ergo est Dei verbum scriptum.

[2]) Quia Deus utitur creaturis iuxta harum naturam, triplex influxus divinus in inspiratum est discernendus: *a)* in eius intellectum; praecedere enim debet scriptioni cognitio, non habitualis, sed actualis (conceptio mentis), quae a Deo processit in inspiratos, sed in diversis materiis diverso modo: α) quando res scribentis intellectui imperviae erant (in prophetiis, proponendis mysteriis etc.), Deus per revelationem veritatem manifestabat; β) quando autem eae naturali via cognitae erant (v. g. per propriam intelligentiam, per experientiam vel relationem tertii), requirebatur tantum aliqua Dei cooperatio ad conceptus formandos, non vero revelatio, quia Spiritus s., sicut in necessariis non deest, ita in superfluis non redundat (cf. Lc 1, 3; 2 Mach 2, 24). Facit hoc Deus, hagiographi intellectum dirigendo et illustrando, ut non fallibili persuasione, sed infallibili certitudine de scribendis iudicet. Thomas (1. 2. q. 174. a. 2. ad 3): *Qui hagiographa conscripserunt, eorum plures loquebantur frequentius de his, quae humana ratione cognosci possunt, non quasi ex persona Dei, sed ex persona propria, cum adiutorio tamen divini luminis.* Bellarminus (De verbo Dei 1, 15): *Respondeo, Deum quidem esse auctorem omnium divinarum Scripturarum, sed aliter adesse prophetis, aliter aliis, praesertim historicis. Nam prophetis revelabat futura et simul assistebat, ne aliquid falsi admiscerent in scribendo; aliis autem scriptoribus Deus non semper revelabat ea, quae scripturi erant, sed excitabat, ut scriberent ea, quae vel viderant, vel audierant, vel quorum recordabantur, et simul assistebat, ne falsi aliquid scriberent. b)* In eius voluntatem, et quidem non motio Dei generalis, sed specialis, vi cuius scriptorem inclinabat et determinabat, quamvis liberum, ut manum applicaret ad hic et nunc tali et tali modo ea, quae menti eius inspirabat, conscribenda. *c)* In compositionem textus, quatenus Deus inspirando efficit, ut conceptus sui literis consignandi etiam revera et infallibiliter talibus verbis exprimantur, quibus vere sincereque repraesentantur. Leo XIII. Encyc. de Scr. s. de 18. Nov. 1893: *Supernaturali ipse (sc. Deus) virtute ita eos ad scribendum excitavit et movit, ita scribentibus adstitit, ut ea omnia eaque sola quae ipse iuberet, et recte mente conciperent, et fideliter conscribere vellent, et apte infallibili veritate exprimerent; secus, non ipse esset auctor s. Scripturae universae.* (Sanctissimi Domini nostri Leonis divina providentia papae XIII. Litterae encyclicae de studiis Scripturae s., Fr. 1894, 61.)

[3]) In praesenti divinae providentiae ordine revelatio divinitus tradita et authentice proposita ac per visibile magisterium sub speciali Spiritus s. assistentia perpetuo conservanda sola est, quae certum pro agnoscendis libris inspiratis criterium constituere potest. Reliqua criteria, quae petuntur a materia, elocutionis vi et stilo, e persona scriptoris et testificatione humana, sunt insufficientia ad probandum librum aliquem esse inspiratum. Cf. Schmid, l. c. 364 ss.

7. Minime autem requiritur ad inspirationem, ut verba singula ac verborum delectus et constructio in tota Scriptura sacra sint divinitus inspirata aut dictata a Spiritu sancto, seu inspiratio ver-

balis, quamvis etiam hanc multi theologi, praeprimis antiquiores defenderint.

Consentiunt antiquiores multa in ss. libris etiam quoad verba et totius elocutionis formam inspirata esse et quidem in prophetiis, in propositione mysteriorum, et quando Spiritus s. sensum spiritualem (occultum) intendebat; dissentiunt tamen in ceteris Scripturae s. partibus. Inspirationem verbalem inter alios defendunt Toletus cardinalis, Suarez (De fide, sec. 3. n. 3: *Est Scriptura instinctu s. Spiritus scripta dictantis non tantum sensum sed etiam verba),* C. Chauvin-G. Pletl (Die Inspiration der hl. Schrift nach der Lehre der Tradition u. der Enzyklika »Providentissimus Deus«, R. 1899), Zanecchia (op. cit.). Sententia tamen negativa evasit communior, nempe non esse necesse, ut omnia et singula verba fuerint a Deo inspirata; probatur *a)* indirecte; ut enim Deus auctor Scripturae sit, satis est, quod essentia libri, sc. conceptus eorumque expressio per signa idonea a Deo provenerint. Sed unius conceptus multa possunt esse signa idonea, unde minime requiritur, quod inspiratio ad electionem singulorum verborum se extendat; insuper patrum auctoritas nequaquam verbali inspirationi suffragatur. *b)* Directe: α) apud diversos auctores diversitas stili observatur, quae singulorum culturae et individuali indoli apprime respondet (Hieronymus in prologis suis). β) Haud raro in eodem facto narrando a se invicem discrepant — enantiophaniae in locis parallelis; e. g. evangelistae in verbis, quibus Jesus apostolos ad praedicandum evangelium emisit (Mt 10, 9 s.; Mc 6, 8 s.; Lc 9, 3), non accurate conveniunt. Exinde simul patet labores et vigilias auctoris non esse superfluos nec veram libri inspirationem impedire. γ) Scriptores N. T. effata V. T. saepe secundum textum Graecum, non ad verbum, sed iuxta sensum tantum citaverunt, quod non fecissent, si ipsa verba inspirata esse putassent. δ) Cum versiones non in omnibus aequent textum originalem (Prol. Eccli: *nam deficiunt verba Hebraica, quando fuerint translata ad alteram linguam. Non autem solum haec, sed et ipsa lex et prophetae, ceteraque aliorum librorum, non parvam habent differentiam, quando inter se dicuntur),* illae non totum revelationis argumentum nobis panderent, quae sententia doctrinae et praxi ecclesiae adversatur. ε) Auctor 2 Mach 2, 27; 15, 39 librum suum opus plenum laboris et vigiliarum nominat atque lectorum benevolentiam ad excusanda minus bene dicta captat; et s. Paulus de se dicit (2 Cor 11, 5 s.): *Existimo nihil me minus fecisse a magnis Apostolis. Nam etsi imperitus sermone* (i. e. modo elocutionis), *sed non scientia* (a Deo). ζ) Verbali inspirationi tandem obstant soloecismi et anacolutha in s. Scripturis passim obvia. Nam Deus regulas grammaticae ignorasse dicendus esset, si reapse et verba inspirasset. Cf. J. Hejčl, Über die Wortinspiration der hl. Schrift, Katholik, III.ˢ S. XXI (1900 I) 115—132, 223—250, 326—341.

8. Quod ambitum inspirationis attinet, doctrina, omnes Scripturae partes Deo inspirante scriptas esse tenens, nullo admisso discrimine inter religiosas et profanas, probatur e s. Scriptura[1]), e ss. patribus[2]), e conciliis[3]), e verbis pontificum[4]) et theologorum[5]).

[1]) S. Paulus (2 Tim 3, 16) scribit: *Omnis scriptura divinitus inspirata utilis est ad docendum, arguendum* (πᾶσα γραφή sine articulo significat omnem Scripturae locum col. Joa 19, 37: *alia Scriptura dicit* i. e. alius Scripturae locus). Idem Apostolus (Rom 15, 4) dicit: *Quaecunque scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt.* Itaque omnes partes Scripturae s. tendunt ad instruendum nos in rebus

ad salutem necessariis sive directe sive indirecte. Quandoque narratio quaedam historica efficacius movet homines simplices quam doctrina dogmatica directe proposita.

[2]) Patres nunquam negarunt divinam originem seu inspirationem alicuius loci scripturistici quantumvis obscuri nilque falsi in Scripturis admittebant. S. Augustinus (C. Faust. 2, 2) ait: *Non licet dicere: auctor huius libri non tenuit veritatem, sed aut codex mendax est, aut interpres erravit, aut tu non intelligis.* Hieronymus (In Nahum): *Nefas est dicere, Scripturam mentiri.*

[3]) Vi decreti concilii Tridentini et Vaticani (*libros s. Scripturae integros cum omnibus suis partibus, prout in ecclesia* etc.) omnes Scripturae partes, sive de Deo agunt, sive de rebus profanis, sacrae et canonicae habendae sunt, *quaecunque enim scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt* (Rom 15, 4).

[4]) Leo XIII. in encyclica de studiis Scr. sac.: *Nefas omnino fuerit aut inspirationem ad aliquas tantum sac. Scripturae partes coangustare, aut concedere sacrum ipsum errasse auctorem . . . Tantum abest, ut divinae inspirationi error ullus subesse possit, ut ea per se ipsa, non modo errorem excludat omnem, sed tam necessario excludat et respuat, quam necessarium est, Deum, summam veritatem, nullius omnino erroris auctorem esse . . . Nihil admodum refert, Spiritum s. assumpsisse homines tamquam instrumenta ad scribendum, quasi, non quidem primario auctori, sed scriptoribus inspiratis quidpiam falsi elabi potuerit* (in cit. ed. pag. 59). Pius X. in decreto »Lamentabili« de die 3. Julii 1907 hanc sententiam reprobavit: »*Inspiratio divina non ita ad totam Scripturam sacram extenditur, ut omnes et singulas eius partes ab omni errore praemuniat.*«

[5]) Theologorum mens illustratur duobus corollariis: *a)* omnia, quae in Scripturis referuntur, aequalis sunt veritatis; *b)* quidquid in Scriptura refertur, fide divina est credendum. Cf. Thomam, 2. 2. q. 8. a. 2. *c)* Admissa sententia, Scripturas errare potuisse, vacillaret tota earum auctoritas, cum difficile sit res profanas a sacris, accidentalia a substantialibus distinguere. Facile quisque sibi persuaderet ea esse falsa, quae sibi displicerent, quemadmodum fecerunt haeretici.

Adversarii, si obiciunt ineptum videri, quod levissimae res, quae passim in s. Scriptura occurrunt, inspiratae et fide credendae censeantur, audiant s. Hieronymum (Praef. in ep. Philem.): *Quodsi non putant, eorum esse parva, quorum et magna sunt, alterum mihi conditorem iuxta Valentinum . . . formicae, vermium, locustarum, alterum coeli, terrae, maris et angelorum debent introducere;* et s. Thomam (2. 2. q. 1. a. 6. ad 1): *Aliqua sunt credibilia, de quibus est fides secundum se; aliqua vero sunt credibilia, de quibus non est fides secundum se, sed solum in ordine ad alia . . . Quaedam proponuntur in s. Scriptura ut credenda, non quasi principaliter intenta, sed ad praedictorum manifestationem: sicut quod Abraham habuit duos filios, quod ad tactum ossium Elisei suscitatus est mortuus, et alia huiusmodi.* Praeterea res illae, quae in ss. libris parvae et profanae esse videntur, non raro magni sunt momenti propter suam relationem ad res divinas et propter sensuum divitias. Melchior Canus (De locis theol. II 17): *Ipsi vero fateamur, singula quaeque sive magna, seu parva a ss. auctoribus Spiritu s. dictante esse edita. Id a patribus accepimus, id fidelium animis inditum et quasi insculptum est, id itaque et nos et ecclesia praesertim ipsa magistra et duce retinere debemus.* Falsa igitur est opinio protestantium doctrinas fidei et morum tantum esse inspirationis obiectum. De variis recentiorum scriptorum sententiis de inspiratione cf. F. Schmid, Z k Th IX (1885) 670 ss.; X (1886) 142 ss.; XI (1887) 233 ss. Haec, quae de in-

spiratione librorum ss. sunt dicta, valent absolute de textu originali et de versionibus, quae cum hoc vi iudicii ecclesiae plane concordant.

Quamvis interdum promiscue inspirationis, revelationis et assistentiae vocabula usurpentur, tamen discrimen inter ea est; revelatio enim rei antea occultae aut ignotae manifestationem significat, quae notio ad inspirationem necessaria non est. Per assistentiam vero Deus scribenti sic adstat, ut in seligendis rebus et verbis eum dirigat; quare duplicem distinguunt: negativam, quae errorem removet, et positivam (suggerentem), per quam Deus sive res et sententias tantum, sive verba quoque suggerit; ab hac assistentia positiva inspiratio non differt.

9. Cum doctrina de inspiratione quodammodo etiam cohaeret quaestio, utrum nonnulli libri (v. g. Tob, Jdt, Est) formam quidem historiae prae se ferant, ast revera historici non sint[1]). Commissio de re biblica de hac quaestione de die 23. Junii 1905 sequens decretum emisit: *Utrum admitti possit tamquam principium rectae exegeseos sententia, quae tenet s. Scripturae libros, qui pro historicis habentur, sive totaliter, sive ex parte, non historiam proprie dictam et obiective veram quandoque narrare, sed speciem tantum historiae prae se ferre ad aliquid significandum a proprie literali seu historica verborum significatione alienum? — Resp.: Negative, excepto tamen casu non facile nec temere admittendo, in quo, ecclesiae sensu non refragante, eiusque salvo iudicio, solidis argumentis probetur, hagiographum voluisse non veram et proprie dictam historiam tradere, sed, sub specie et forma historiae, parabolam, allegoriam, vel sensum aliquem a proprie literali seu historica verborum significatione remotum proponere.*

[1]) Cf. A. Schulz, Geschichte und Erbauung im A. T., Braunsb. 1911.

§ 104. Canon sacrae Scripturae V. T.

K. A. Credner, Zur Geschichte des Kanons, Hl. 1847; F. G. Baur, Die Bedeutung des Wortes κανών, Z w Th XI (1858) 141—150; F. Overbeck, Zur Geschichte des Kanons, Chemn. 1880; K. Budde, Der Kanon des A. T., Gi. 1900; G. Hölscher, Kanonisch und Apokryph, L. 1905; J. B. Glatigny, Les commencements du canon de l'A. T., Rom 1906; W. H. Green, Allgemeine Einleitung in das A. T. Der Kanon. Aus dem Engl. übers. v. O. Becher, St. 1906; Preuschen, Analecta. II. Zur Kanonsgeschichte[2], Tü. 1910; E. König, Kanon und Apokryphen, Gü. 1917.

Inspirati libri Veteris Testamenti sunt omnes isti, qui ab ecclesia catholica inspirati vel in canonem[1]) relati habentur. Definivit vero concilium Tridentinum[2]) (sess. IV. decr. de can. Script.) omnes libros cum omnibus suis partibus, prout in Vulgata Latina versione continentur, canonicos[3]) seu divinos esse habendos, ergo non tantum protocanonicos, sed et deuterocanonicos[4]) libros (Bar, Tob, Jdt, 1—2 Mach, Eccli, Sap et Graeca fragmenta Est c. 10, 4—16, 24; Dn 3, 24—90; c. 13—14), quos protestantes e canone suo eliminant.

[1]) Canon s. Scripturae est complexus seu index librorum inspiratorum vel biblicorum, specialiter canon V. T. catologus librorum sacrorum, quos, e tempore ante Chr. conservatos, primum synagoga, dein ecclesia ut divinos ac inspiratos venerata est. Libri, qui in canone illo recensentur, canonici (κανόνικοι vel κανονιζόμενοι) appellantur. Complexus librorum sacrorum ideo canon vocatur, quia hi libri principalem fidei morumque regulam continent et quia eiusmodi collectio, legitima auctoritate instituta, fidelibus pro norma inserviebat, qua libros inspiratos a non inspiratis (apocryphis) secernerent.

Nomen canonis olim latius patebat, significabat normam sive regulam in genere, ad res sive physicas sive morales determinandas; hinc s. Irenaeus (Adv. haer. IV 35, 4), Tertullianus (Praesc. c. 37) doctrinam a Deo revelatam et in ecclesia conservatam κανόνα τῆς ἀληθείας, τῆς πίστεως, τῆς ἐκκλεσίας, ἐκκλεσιαστικόν, vel simpliciter τὸν κανόνα *(regulam veritatis, fidei, ecclesiae, ecclesiasticam)* nominare solebant. Quia porro sacra Scriptura etiam revelationem divinam continebat, ipsa passim *canon veritatis* appellabatur. Seriori tempore vox canonis κατ' ἐξοχήν catalogo librorum ss. biblicorum est consecrata, ut patet ex Origene (In Jos hom. 15, 6): *Libellus non habetur in canone*, Hieronymo (Prolog. Gal.): *Sapientia Salom. . . . non sunt in canone*, Augustino (C. Crescon. 2, 31): *Neque enim sine causa tam salubri vigilantia canon ecclesiasticus constitutus est, ad quem certi prophetarum et apostolorum libri pertineant, quos omnino iudicare non audeamus et secundum quos de ceteris literis . . libere iudicemus.*

[2]) *S. synodus . . . omnes libros tam V. quam N. T., cum utriusque Deus sit auctor, nec non traditiones . . . pari pietatis affectu ac reverentia suscipit et veneratur. Sacrorum vero librorum indicem huic decreto adscribendum censuit . . . Sunt vero infra scripti: Testamenti Veteris, 5 Moysis, . . . Josue, Judicum, Ruth, 4 Regum, 2 Paralipomenon, Esdrae 1 et 2, qui dicitur Nehemias, Tobias, Judith, Esther, Job, Psalterium Davidicum 150 psalmorum, Parabolae, Ecclesiastes, Canticum Cant., Sapientia, Ecclesiasticus, Isaias, Jeremias cum Baruch, Ezechiel, Daniel, 12 prophetae minores, . . . 2 Machabaeorum . . . Si quis autem libros ipsos integros cum omnibus suis partibus, prout in ecclesia catholica legi consueverunt, et in veteri Vulgata Latina editione habentur, pro sacris et canonicis non susceperit . . . anathema sit.*

[3]) Libros canonicos, quae vox iam ab Origene (In prol. Cant): *quae in Scripturis, quas canonicas habemus, nusquam legimus, in apocryphis tamen inveniuntur* (et Com. in Mt 27, 9) usurpatur, ss. patres libros divinitus inspiratos eosque solos habebant, et quidem non sufficiebat, ut eorum origo tantum divina innotesceret, sed requirebatur, ut talis liber divinus declaratione ecclesiae in canonem referretur. Hinc nefas est post Semlerum cum Eichhorn, Jahn (Einleit. I 119), Bertholdt (Einl., Erl. 1812—19, I 15) contendere, primum canonicos esse vocatos omnes libros, quibus Christiani in publicis praelectionibus usi sunt; praelegebantur enim etiam libri publici, quorum origo non erat prophetica aut apostolica, qui autem catechumenorum utilitati et aedificationi inserviebant. Itaque omnes quidem libri inspirati, non vero simpliciter publici, simul erant canonici. Origenes eos vocat γνησίους, et Augustinus (Civ. D. 18, 38): *Sed ea (scripta) castitas canonis non recepit, non quod eorum hominum, qui Deo placuerunt, reprobetur auctoritas, sed quod ista esse non credantur ipsorum.* Tales v. g. erant Pastor Hermae, Epistola Barnabae etc. Hinc concilium Carthaginiense (397) decrevit: *ut praeter Scripturas canonicas nihil in ecclesia legeretur sub nomine divinarum Scripturarum.* Cf. concilium Laodicenum, can. 59.

[4]) Denominatio librorum proto- et deuterocanonicorum, quae apud veteres frustra quaeritur, sed ab acotholicis introducta et a theologis catholicis (primo a Sixto Sen.) brevitatis causa adoptata est, non infert differentiam auctoritatis (ut statuerunt Lamy, Jahn), sed temporis, quo unanimi consensu in tota ecclesia pro divinis agniti sunt; eadem (divina) est auctoritas librorum proto- et deuterocanonicorum. Vi decreti conc. Tridentini omne discrimen inter proto- et deuterocanonicos libros, quod pertinet ad valorem theologicum et canonicum, excluditur; excipit enim decretum: *omnes itaque intelligant, . . . quibus potissimum testimoniis ac praesidiis in confirmandis dogmatibus de instaurandis in ecclesia moribus sit usura* (synodus). Cum enim in congregatione particulari a duobus propositum est, »ut distinctio fieret librorum, qui ut authentici et canonici et ut tales, a quibus nostra fides dependeret«, recipi deberent, et eorum, »qui ut canonici tantum et ad docendum idonei et ad legendum in ecclesia utiles, reciperentur«, a nemine ista distinctio probata est. *Ea divisio . . .*, ait Pallavicini (Vera oecum. concilii Trid. . . . historia. Latine reddita a I. Giattino, Augustae Vind. 1755, I 231), *firmam rationem non praeferebat, . . . nec sua specie patres allexit, vix nacta laudatorem.* Appellatio haec nititur opinione de duplice canone Judaeorum, scil. Palaestinensium et Hellenistarum, qui praeter libros, a Palaestinensibus Judaeis receptos (protocanonicos), etiam alios (deuterocanonicos), complectebatur (cf. Fell, Allg. Einl. 48). Aliis magis placet sententia antiquissimam summam librorum sacrorum V. T. exhiberi non in Biblia Hebraea, sed in LXX, quae omnes, a concilio Tridentino tamquam canonicos enumeratos, libros continet. Primum etiam Judaei Palaestinenses, inquiunt, versioni LXX auctoritatem canonicam attribuebant, donec serius ex variis causis libros in LXX tantum contentos e canone eliminabant (cf. Dausch, Buchbergers Kirchl. Handl. II 275).

§ 105. *A.* Canon Judaeorum

J. Fürst, Der Kanon des A. T. nach den Überlieferungen in Talmud u. Midrasch, L. 1868; H. Graetz, Der Abschluß des Kanons d. A. T., M G W J XXX (1886) 281 ss.; A. Loisy, Histoire du canon de l'Ancien Test., P. 1890; F. Buhl, Kanon u. Text des A. T., L. 1891; G. Wildeboer-F. Risch, Die Entstehung des alttest. Kanons, Go. 1891; Magnier, Essai sur la canonicité de l'Anc. Test., P. 1892; B. Poertner, Die Autorität der deuterocanonischen Bücher des A. T., nachgewiesen aus den Anschauungen des paläst. u. hellenist. Judentums, Mstr. 1893; J. Mullen, The Canon of the O. T., N. J. 1893; X. Koenig, Essai sur la formation du canon de l'Anc. T., P. 1894; H. E. Ryle, The Canon of the O. T.[2], Lo. 1895; J. P. van Kasteren, R B V (1896) 408—415, 575—594; W. Fell, Der Bibelkanon des Flavius Josephus, B Z VII (1909) 1—16, 113—122, 235—244; B. Neteler, Beitrag zur Untersuchung d. Geschichte des alttest. Kanons, Mstr. 1910; A. Eberharter, Der Kanon des A. T. zur Zeit des Ben Sira (A A III 3), Mstr. 1912.

1. Catalogum ss. librorum ab Hebraeis confectum esse, et quidem successive, nemo negabit. Pentateuchus seu liber foederis cum lege Dei a Mose sacerdotibus et Levitis traditus est, ut in latere arcae reponeretur (Dt 31, 9. 26 col. 17, 18), cuius volumini dein Josue verba renovationis foederis adiunxit (Jos 24, 25 s.). Samuel legem regni scriptam coram Domino reposuit (1 Sm 10, 25). Liber legis adhuc

Josia rege in templo exstabat (2 Rg 22, 8; 2 Par 34, 14). Iuxta normam huius collectionis enatae sunt aliae[1]), ut proverbiorum (Prov 25, 1), psalmorum (2 Par 29, 30), prophetiarum (Eccli 49, 12 col. Jer 36, 4), non tamen semper ab auctoribus ipsis, sed ab aliis viris theocraticis instituebantur, qui simul quorundam librorum exempla describenda procurarunt[2]).

Soluta captivitate Babylonica *Esdram (scribam velocem in lege Moysi et scribam eruditum in sermonibus et praeceptis Domini et ceremoniis eius in Israel* Esr 7, 6. 11) ac Nehemiam (Neh 10, 29—39) de colligendis libris sacris[3]) meritos fuisse dubio caret; tradunt idem Judaei in Talmud ac prisci ecclesiae patres[4]); sed inde minime sequitur Esdram, vel synagogam magnam collectionem illam seu canonem ita clausisse[5]), acsi deinceps alii libri inspirati non amplius recipi potuissent; huic enim sententiae[6]) obstant: *a)* id, quod in libro Esther 9, 29 ss. de festo Purim notatur, cuius solemnitas omnibus Judaeis iniungebatur, et quod de duplici huius libri volumine exposuimus. Teste 11, 1 epistola Phurim, quam Lysimachus in Jerusalem interpretatus est, in Aegyptum allata est. *b)* Liber Ecclesiasticus ex Palaestina pervenit in Aegyptum et collectioni Alexandrinae insertus est suo loco. *c)* Judaei Aegyptii admonentur, ut mittant, qui libros sacros, quos nondum habeant, ipsis perferant (2 Mach 2, 15). *d)* Quod primores Levitarum in libro Nehemiae c. 12 usque ad Darium Codomannum (regnantem a. 336—331) recensentur. Quae generationes Levitarum ad tempus post Nehemiam (a. 444 florentem) spectant, quapropter Esdras vel Nehemias canonem minime clauserunt. *e)* Si Esdras vel Nehemias canonem clausisset, Judaeorum scholae post Christum non disputassent de canonicitate nonnullorum librorum canonicorum. Tandem *f)* improbabile videtur Esdram nescientem, num Deus adhuc alios prophetas vel viros inspiratos excitaturus sit, canonem absolvisse seu conclusisse, vel facultatem hanc sibi arrogasse. Absolutio canonis revera demum facta esse potest, cum gratia inspirationis cessaverit.

[1]) Tales collectiones innuunt iam nomina: *libri* (Dn 9, 2), *libri sancti* (1 Mach 12, 9), *Scripturae* (Mt 22, 29; Act 18, 24), *Scripturae sanctae* (Rom 1, 2), *sacrae litterae* (2 Tim 3, 15).

[2]) Colligebantur autem libri isti, quorum inspiratio vel character divinus erat certus. In prologo Eccli *doctrina et sapientia* tanquam notae Scripturae sacrae adducuntur. Fides Judaeorum in inspirationem Scripturae iam expresse evincitur mandato divino librum scribendi (Ex 17, 14; 34, 27; Is 30, 8; Jer 36, 2; Hab 2, 2), et e vi nominum: *volumen legis Domini* (Jos 24, 26), *libri legis Domini* (2 Rg 22, 11), *liber Domini* (Is 34, 16). Cura colligendi libros sacros auctoritati publicae demandata erat, ut colligere licet ex Prov 25, 1: *quas transtulerunt viri Ezechiae.*

[3]) Ante exsilium libros sacros iam descriptos esse patet e Dt 17, 18; 2 Par 17, 7. 9, e citatione, reminiscentiis et vestigiis scriptorum priorum in libris propheticis, praeprimis Jeremiae, et ex usu Psalmorum liturgico, quae omnia supponunt collectionem quandam librorum sacrorum ante exsilium factam.

[4]) Irenaeus (Adv. haer. 3, 25): *Inspiravit (Deus) Esdrae sacerdoti e tribu Levi, prophetarum omnes rememorare* (i. e. reordinare) *sermones et restituere populo eam legem, quae data erat per Moysen.* Clemens Alex. (Strom. 1, 22), Tertullianus (De cultu fem. 1, 3), Augustinus (De mir. script. 2, 23), Chrysostomus (Hom. 8 in ep. Heb): *Alium rursus virum inspiravit admirabilem, ut eas exponeret, Esdram, et fecit, ut componerentur ex reliquiis,* Irenaeus (Etym. 6, 3), Theodoretus (Com. in Cant). — Cf. J. Buxtorf, Tiberias, Ba. 1665, 103.

[5]) Verba 2 Mach 2, 13: *Inferebantur autem in descriptionibus et commentariis Nehemiae haec eadem: et ut construens bibliothecam congregavit de regionibus libros et Prophetarum, et David, et epistolas Regum et de donariis,* probant collectionem tempore Nehemiae quidem factam, minime vero absolutam esse; nam simile quid dicitur de Juda Machabaeo v. 14: *Similiter autem Judas ea, quae deciderant per bellum, congregavit omnia, et sunt apud nos.* Nec divisio librorum: ὁ νόμος καὶ αἱ προφητεῖαι καὶ λοιπὰ τῶν βιβλίων in prologo libri Ecclesiastici canonem clausum supponit, sed tantum edicit Siracidae praeter Pentateuchum etiam alia scripta sacra et prophetica fuisse nota.

[6]) Teste Talmud (Fürst, Kanon 128 ss.) collectiones (et redactiones) librorum ss. fiebant sub Mose et Josue, Samuele, per collegium Ezechiae, per synagogam magnam (444—196 a. Ch.), ita ut Hellenismo magis invalescente canon Palaestinensium (seu rectius orthodoxiae pharisaicae) 165 a. Ch. iam sit clausus. Sed haec opinio valde dubiae est auctoritatis. Nam ultimis adhuc temporibus, tum in Palaestina, tum in Aegypto, libri inspirati recipiebantur et invicem communicabantur, ut probat 2 Mach 2, 15: *Si desideratis haec, mittite qui perferant vobis.* Canon librorum sacrorum demum in concilio Jamniae (Jabne) ca. 90 p. Ch. habito accurate statutus est, licet non omnia dubia eo sublata sint.

2. Medio saeculi II. a. Ch., quo inspiratio in Israel cessavit, omnes isti libri, quos concilium Tridentinum recenset, a Judaeis habiti sunt canonici[1]). Republica autem Judaica diruta rabbini in hyperorthodoxia sua pharisaica et rigorosismo particularistico nimis indulgentes, nova criteria pro diiudicandis libris inspiratis introduxerunt[2]) et omnes libros (deuterocanonicos), quibus notae summae antiquitatis et originis Palaestinensis deerant, e canone eliminarunt[3]), qui canon truncatus a Judaeis initio saeculi III. p. Ch. generaliter receptus est[4]).

[1]) Hoc testantur iam versio Graeca LXX ab omnibus Judaeis usitata atque magni aestimata, quae omnes libros tum proto- tum deuterocanonicos comprehendebat, et nexus intimus inter Judaeos Palaestinenses et Hellenistas in rebus religiosis; nam Flavius Josephus (C. Ap. 1, 7) refert omnes Judaeos in Aegypto et Babylone misisse Ierosolymam descripta nomina parentum et maiorum (sacerdotum), additis testium nominibus. Judaei Ierosolymitani pariter in Aegyptum miserunt libros, quos ipsi tanquam canonicos receperant. Sic v. g. Dositheus sacerdos et Ptolemaeus filius eius attulerunt epistolam Phurim (in Aegyptum), quam dixerunt interpretatum esse Lysimachum in Jerusalem (Est 11, 1 Vulg.); pariter Judaei Ierosolymitani scripserunt Judaeis

Aegyptiis, ut mitterent, qui perferrent scripta divina (2 Mach 2, 15). Exinde patet praeter canonem Esdrinum (Palaestinensium, ut aiunt) vix exstitisse alterum canonem Alexandrinum (seu Hellenistarum), qui cum libris protocanonicis etiam deuterocanonicos contineret et saeculo II. a. Ch. clausus esset, ita ut respectu ambitus canonis ab initio differentia inter Judaeos non exstiterit. Ita Bellarminus, Huetius, Herbst-Welte, Scholz, Himpel, Ubaldi, Cornely, Poertner, Dausch.

[2]) Revisio haec non tantum libros deuterocanonicos respiciebat, sed etiam ad protocanonicos extendebatur. Sic variae difficultates movebantur contra librum Ezechiel, Proverbia, Ecclesiasten, Canticum canticorum et librum Esther, qui tandem, illis vario modo solutis, retinebantur. Cf. Fürst, Canon 91: F. Delitzsch, Talmudische Studien. I: Das Hohe Lied verunreinigt die Hände, Zeitschr. f. gesamte luth. Theologie u. Kirche, L. XV (1854) 280—283; F. Movers, Loci quidam historiae canonis V. T. illustrati, Vratisl. 1842, 26. Eliminabantur e canone libri Tobiae, Judith, Sapientiae, Ecclesiasticus, Baruch et duo libri Machabaeorum, nec non fragmenta supra citata e libris Daniel et Esther. Ast haec amputatio s. Scripturae non statim ab omnibus Judaeis admissa est; sic Ecclesiasticus a Judaeis Palaestinensibus adhuc initio saeculi IV. p. Chr. hagiographis adnumerabatur (J. Malou, Das Bibellesen in der Volkssprache. Übers. v. H. Stoeveken, Sch. 1849 II 36; L. Zunz, Die Gottesdienstl. Vorträge d. Juden, B. 1832, 100; R. Martini, Pugio fidei 1867, 125). Similiter librum Sapientiae rabbini diu scriptum propheticum ac dignum habebant, qui in canone retineretur. Historiam Tobiae adducit Talmud tanquam piam et veram, et ex libro Judith varia allegat. Liber Baruch saeculo IV. adhuc in synagogis legebatur (Origenes, apud. Eus., H. ecc. 6, 25; Constit. apost. 5, 20 n. 1). Partes deuterocanonicae libri Daniel a Theodotione versae sunt, libri Esther a pharaphrastis Chaldaicis explicabantur et Flavio Josepho usui erant; quod enim narrat, sacris literis scripta reperiebat (Ant. X 1, 4) et historiam ex sacris libris nostris Graeca lingua conscripsit (C. Ap. 1, 1). Cf. Ant. XI 6 cum Est 3, 13; Ant. XII 5 s. cum 1 Mach. Ipse auctoritatem versionis LXX agnovit eaque usus est. Cf. Poertner, l. c. 43 s.

[3]) Josephus (C. Ap. 1, 8), qui libros 22 canonicos V. T. recenset, putare videtur 5 libros Mosis, 13 libros propheticos et 4 libros hymnorum ac praeceptorum vitae. Suspicantur multi eum protocanonicos tantum libros numerasse, probabiliter (13 propheticos): 1. Jos, 2. Jdc, Ruth, 3. Sm, 4. Rg, 5. Chr, 6. Esr, Neh, 7. Est, 8. Job, 9. Is, 10. Jer, Thr, 11. Ez, 12. Dn, 13. Prophetas minores — et 4 libros hymnorum, nempe Psalmos et tres »libros Salomonicos«. Insuper alibi adhuc alios libros ἱεροῖς βιβλίοις adnumerat (Movers, Th St Kr LVI [1883] 323). Si porro (ib.) dicit: *Ab imperio Artaxerxis ad nostram usque memoriam sunt quidem singula literis mandata; sed nequaquam tantam fidem et auctoritatem meruerunt, quantam superiores ii libri, propterea quod minus explorata fuit successio prophetarum*, edisserit vulgarem Pharisaeorum opinionem, nullis eam rationibus obfirmans. His libris, post Artaxerxen scriptis (deuterocanonicis), nequaquam omnem denegat auctoritatem, sed minorem tantum tribuit, »propter minus exploratam prophetarum successionem«. Nititur hac in re praeiudicio Talmudico, inde a Malachia (col. 1 Mach 9, 27) ab Israel cessasse spiritum prophetiae et sanctos viros, qui postea scripserint, donatos esse solummodo inspiratione quadam minus clara et indirecta, quae sit quasi repercussio vocis (bath ḳol = *filia vocis*), non ipsa vox divina. De facto autem Flavius Josephus, ut diximus, aliam opinionem de ss. libris habuit, unde concludimus generalem Judaeorum fidem de canone clauso non exstitisse. Cf. J. G. Herbst, Einl. I 45; Malou, Bibellesen II 27. 44 s. Judaeorum tunc temporis

in libris sacris numerandis dissensionem testatur Talmud (Bab. Bath. 13, 14), computans 24 libros: 5 libros Mosis, 8 Prophetarum (Jos, Jdc, Sam, Rg, Jer, Ez, Is et 12 Proph. min.) ac 11 libros Hagiographorum (Ruth, Ps, Job, Prov, Eccle, Cant, Thren, Dn, Est, Esr et Neh, Chr), a quo rursus differt ordo nunc in Bibliis Hebraicis obvius.

S. Hieronymus (Prol. Gal.) libros recenset addita inscriptione Hebraica et Graeca singulorum librorum: *Atque ita sunt pariter veteris legis libri* 22 i. e. *Moysi 5 et Prophetarum 8:* 1. Jos, 2. Jdc, 3. Sm, 4. Rg, 5. Is, 6. Jer, 7. Ez, 8. minores 12 Proph., *Hagiographorum 9:* 1. Job, 2. Ps, 3. Prov, 4. Eccle, 5. Cant, 6. Dn, 7. Chr, 8. Esr, Neh., 9. Est, *quamquam nonnulli Ruth et Threnos inter Hagiographa scriptitent et hos libros in suo numero putent supputandos, ac per hoc esse priscae legis libros 24.* — Primum 24 libri numerantur 4 Esr 14, 44. Si ab aliis ut a Flavio Josepho 22 libri numerantur, istud factum esse censetur ratione alphabeti Hebraei et eo fieri potuit, quod ratione habita ordinis librorum in versione Graeca Ruth cum libro Judicum et Threni cum Jeremia uniantur in unum librum. — Divisio in 24 libros etiam invenitur in Talmude Babylonico et probabiliter iuxta ordinem alphabeti Graeci instituta esse videtur, a quo numero V. T. hinc inde etiam עֶשְׂרִים וְאַרְבָּעָה i. e. 24 appellatur. Melito Sard. saec. II. (apud Euseb. His. ec. 4, 26) librum Esther omittit, aut seductus errore scribarum propter similitudinem pronuntiationis et scriptionis antecedentis Ἔσδρας, aut quia in libro Esdrae eum contentum credebat, aut quia Judaei eum, LXX additamentis auctum, ab initio non habebant canonicum (Herbst, Einl. I 13). Origenis (ap. Eus. 4, 19) catalogus ab illo s. Hieronymi non differt, excepto, quod (omissis 12 Prophetis minoribus — errore librariorum) Threnos et epistolam (Baruch) cum Jeremia recenset ac in fine habet: ἔξω δὲ τούτων ἐστὶ τὰ Μακκαβαϊκά, ἅπερ ἐπιγέγραπται Σαρβὴθ Σαρβαναιέλ. S. Epiphanius (Adv. haer. 8, 4) librum Baruch inter libros canonicos et Danielem inter Prophetas recenset. — Alii rursus canonis Hebraei libros 27 numerant, ut Epiphanius (De mens. et pond. 22 s.): *Habent Hebraei 22 literas, e quibus 5 duplicantur. Qua ratione cum 22 libri numerentur, 27 reperiuntur, quod ex illis 5 numerentur: Puta liber Ruth cum Judicum libro coniungitur et unus ab Hebraeis censetur.* Saeculo XIII. in codicibus Hebraicis libri 39 numerantur. Ecclesia catholica deuterocanonicis inclusis 46 libros V. T. canonicos numerat. De diversis singulorum ordinibus cf. Hody, De Biblior. textibus, O. 1705, IV 644, qui ultra 100 canones digessit, et Malou, II 65, qui 131 canones diversos recenset.

[4]) Iste ergo canon a Talmudistis truncatus, quem saepe s. Hieronymus tanquam canonem *Hebraicae veritatis* adducit et de quo scribit (C. Ruf. 2, 33): *Non enim, quod ipse sentirem, sed quod illi* (Judaei sc. sui temporis) *contra nos dicere soleant, explicavi*, non est canon ille antiquus Judaeorum, sed canon Talmudistarum, seu crassae orthodoxiae, nam Judaei, ut vidimus, nec non Christus et apostoli (Palaestinenses) etiam illos libros, repudiatos a Talmudistis, sacros et canonicos venerati sunt. E silentio Philonis, qui libros deuterocanonicos non citat, nihil contra canonicam horum auctoritatem deduci potest, quia Philo etiam multos protocanonicos non citat. Ceterum etiam Philo (De vita Moys. II 140) versionem LXX magni aestimavit eaque usus est.

§ 106. *B.* Canon ecclesiae

Tholuck, Das A. T. im N. T.[6], Go. 1875; Böhl, Die alttest. Zitate im N. T., W. 1878; Aug. Clemen, Der Gebrauch des A. T. in den neutestam. Schriften, Gü.

1895; W. Dittmar, Vetus T. in Novo, Gö. 1899—1903; E. Hühn, Die alttest. Zitate u. Reminiscenzen im N. T., Tü. 1900; J. P. v. Kasteren, L'Ancien Testament d'Origène, R B X (1901) 413—423; L. Dennefeld, Der alttest. Kanon der antiochenischen Schule (B St XIV 4), Fr. 1909; M. Jugie, Histoire du canon de l'A. T. dans l'église grecque et l'église russe, P. 1909.

Ecclesia catholica statim ab initio, fidem Judaeorum secuta, non tantum protocanonicos, sed et deuterocanonicos libros tanquam sacros et divinitus inspiratos recepit. Haec fides ecclesiae probatur:

1. Indirecte, e sacra Scriptura Novi Testamenti. Christus et apostoli, qui saepe libros sacros V. T. appellant[1]), nullibi quidem catalogum librorum canonicorum recensent, citant autem persaepe libros V. T. iuxta versionem LXX etiam tunc, quando ista a textu originali discrepat. Exinde concludimus illos versionem hanc habuisse authenticam, indeoque et illos libros (deuterocanonicos), qui in Hebraicis exemplaribus desiderantur, in versione autem Graeca aliis libris sacris mixti sunt, canonicos censuisse[2]); nam alias expresse dicere debuissent, quinam libri, in versione Graeca contenti, sacri habendi non sint. Quamvis in N. T. loci e libris deuterocanonicis directe quidem non eitentur — quod etiam de nonnullis protocanonicis obtinet[3]) — tamen plura deprehenduntur in Evangeliis et Epistolis effata, adeo concordantia cum locis librorum deuterocanonicorum, ut vix dubitari possit, quin auctores sacri illos locos respexerint ideoque inspiratos habuerint[4]).

[1]) Cf. Mt 5, 21. 27. 31; 22, 43; Lc 4, 21; Joa 5, 39. 46; Act 1, 20; 7, 42; Rom 1, 17; 3, 10.

[2]) Hieronymus, Ep. 57, 11: *Jure LXX editio obtinuit in ecclesiis, vel quia prima est et ante Christi facta adventum, vel quia ab Apostolis (in quibus tamen ab Hebraico non discrepat* — contrarium Is 6, 8) *usurpata;* nam loci citati e LXX, qui ab Hebraeo discrepant, sunt inter alios positi. Cf. Mt 15, 8 s.; Act 2, 25—28; 7, 42 s.; Rom 15, 10. 12 etc., immo inter 350 citata ca. 50 tantum e versione LXX non desumpta esse videntur et e 84 locis citatis in epistolis Pauli duo tantum (Rom 11, 35 col. Job 41, 3; 1 Cor 3, 19 col. Tob 5, 13) consentiunt cum textu Hebraeo contra LXX. Cf. Kautzsch, De locis V. T. a Paulo Apost. allegatis, L. 1869, 67 ss.; H. Vollmer, Die alttest. Zitate bei Paulus, Fr. 1895. Unde s. Augustinus respectu huius usus (Ep. 82) hanc versionem bene dicit *ab Apostolis approbatam.*

[3]) Non citantur Ruth, Esdras, Nehemias, Abdias, Nahum, Ecclesiastes, Canticum canticorum.

[4]) Observa *a)* similes cogitationes: Mt 6, 7 et Eccli 7, 15; Mt 6, 14 s. et Eccli 28, 2—5; Rom 9, 21 et Sap 15, 7; Eph 6, 13—17 et Sap 5, 18—20 etc.; *b)* similes cogitationes et expressiones: Lc 6, 35 et Eccli 4, 10; Act 1, 7 et Sap 8, 8; 2 Cor 5, 4 et Sap 9, 15; Joa 5, 35 et Eccli 48, 1 etc. Cf. Poertner, l. c. 32 s.

2. Directe e traditione et quidem: *a)* ecclesiae Latinae et Graecae priorum trium saeculorum; primi enim ecclesiae patres et scriptores: Clemens Rom., Polycarpus, Athenagoras, Irenaeus,

Clemens Alex., Origenes, Cyprianus, Tertullianus, Hippolytus etc. saepius in scriptis suis indiscriminatim locos e protocanonicis et deuterocanonicis libris adhibent, et quidem eodem modo tanquam Scripturam sacram, nulla inter utrosque posita differentia [1]); praeterea hi omnes utebantur versionibus LXX, aut Latina, quae libros deuterocanonicos reliquis iunctos continent, et quidem etiam disputantes cum haereticis [2]), nec hi eorum auctoritatem detrectaverunt.

[1]) *a)* Latini: s. Clemens Rom. (1 ad Cor 3, 27. 55) verba Sap et Eccli profert, librum Judith et fragmenta Esther indicat et (Ep. ad virg.) inter Scripturas ss. Eccli et Susannae historiam recenset. Irenaeus (Adv. haer. 4, 4. 5. 38; 5, 35) allegat fragmenta Daniel (14, 4 s. LXX), Sap et Bar (4, 36) sub nomine Jeremiae. Cyprianus e libris Tob, Sap et Eccli, fragmentis Daniel et libris Mach citat saepius sub formula: *Scriptura divina dicit, docet, Spiritus s. loquitur, sicut scriptum est* etc. Tertullianus Mach memorat, Sap sub nomine Salomonis (Adv. Val. 2), Bar sub nomine Jeremiae (Cont. Gnost. 8), Eccli 15 per: *sicut scriptum est* etc. citat. Hippolytus libros Mach, prophetiam Bar *Scripturam* vocat et citat libros Tob, Sap et hymnum trium puerorum. S. Victorinus Petav. numerat quidem 24 tantum V. T. libros, plura tamen citat e libris Mach.

b) Graeci: Polycarpus (Ad Phil. 10) allegat Tob; Athenagoras (Supplicatio pro Christ. 9) Bar citat; Melito Sardensis (ap. Eus., H. e. 4, 26) recensuerat tantum canonem synagogae, prout frater postulaverat, ipse vero alibi inter Scripturas divinas reponit libros Tob, Est, Sap et Bar. Clemens Alex. saepissime Eccli et saepe reliquos libros deuterocanonicos citat formulis: φησίν, λέγει ἡ γραφὴ θεία (Bar 3), ἡ σοφία (Sap 3), Σαλωμών φησίν (Sap 6), vel γέγραπται, immo in intimo cum protocanonicis libris nexu. Magistrum secutus est discipulus Origenes, qui omnes libros deuterocanonicos indiscriminatim adducit; citat enim saepius Eccli (C. Cels. 8, 50 θεῖος λόγος), Sap (l. c. 3, 72) tanquam sermonem divinum, Bar (γέγραπται in Jer 31), (Ep. ad Jul. Afric.) vindicat partes deuterocanonicas libr. Dn et Est et (In Mt com. 61) ait: *Ausi sumus uti in hoc loco Danielis exemplo, non ignorantes, quoniam in Hebraeo positum non est, sed quoniam in ecclesiis tenetur.* — Sap, Tob et Jdt refert inter *divina volumina* (In Nm hom. 27, 1) et de Mach (De princ. 2, 5) dicit: *Ut ex scripturarum auctoritate hoc ita se habere credamus, audi quoque in Machabaeorum libris.* — (Ep. ad Jul.) edicit causam, cur canonem Judaeorum tantum recensuerit (i. e. 22 libros); docet enim discernendum esse inter Scripturas, quas Judaei recipiunt, et Scripturas, quae per Judaeos occultatae, in ecclesiis Dei circumferuntur acceptatae, non ut reiciantur, quae Judaei non admittunt, sed *ut in controversia cum Judaeis non proferantur ea, quae desunt in eorum exemplaribus.* Eadem ex causa Justinus M. in Apologiis suis contra Judaeos Palaestinenses libros deuterocanonicos non citat, quin tamen ex hoc argumentum contra canonicam ipsorum auctoritatem peti possit.

In 6 prioribus libris Constitutionum apost. Prov, Sap, Eccli, Bar citantur et Dn (13, 48 s.) tanquam effatum divinum notatur. Plura vide apud Herbst, l. c. I 25; Malou, Bibellesen II 75.

[2]) Irenaeus libris deuterocanonicis usus est adversus haereticos sui temporis, Tertullianus (Adv. Judaeos 4) citat libros Mach (Adv. Marcionem 3, 22) librum Sap, Hippolytus (Contra Noëtum 2, 5) prophetiam Bar et similiter ss. patres contra Arianos allegant librum Bar.

Huc referendae sunt picturae e primis aerae Christianae saeculis conservatae praeprimis in catacumbis et basilicis vetustis Romanis, personas et res non tantum in libris protocanonicis (Mosen, Jonam etc.), sed et in deuterocanonicis relatas (Tobiam, Susannam, tres pueros in fornace apud Danielem, Baruch et historiam draconis, fratres Machabaeos etc.) concernentes, opera musiva et sculpturae, quae in sarcophagis inveniuntur, lucernae, vasa vitrea figuris ornata, anuli, atque inscriptiones lapidariae, quae probant argumentum horum librorum Christianis primaevis tanquam historiam sacram fuisse notum. — Cf. F. Kraus, Roma sotter., Fr. 1872, 251; J. S. Northcothe, Röm. Katakomben, K. 1860, 93; J. Wilpert, Die Malereien der Katakomben Roms, Fr. 1903.

b) Priscos hac in re secuti sunt plurimi patres et scriptores ecclesiae Latinae et Graecae subsequentium saeculorum, qui in citandis locis sacrae Scripturae inter protocanonicos et deuterocanonicos libros nullum discrimen faciunt.

Sic e Syris: Aphraates, Ephraemus (2 Mach, Sir, Sap), Cyrillonas et Isaac Antioch. (cf. G. Bickell, Conspectus rei Syrorum literariae, Monast. 1871, 7). E Latinis: Maternus, Ambrosius, Zeno, Paulinus, Leo; e Graecis: Didymus, Basilius (cf. H. Weiß, Die großen Kappadokier, Braunsb. 1872, 45), Gregorius Nyss., Chrysostomus, Procopius etc. non quidem catalogos ss. librorum confecerunt, multos tamen Scripturae locos e deuterocanonicis libris adducunt. Augustinus eosdem libros iam recenset, quos concilium Tridentinum, nam ait (Doct. Christ. 2, 8): *Totus autem canon Scripturarum . . . his in libris continetur* (enumerat protocanonicos libros et deuterocanonicos). *His 44 libris V. T. terminatur auctoritas: Non debuit repudiari sententia libri Sapientiae, qui meruit in ecclesia Christi de gradu lectorum tam longa annositate recitari, atque ab omnibus Christianis, ab episcopis usque ad extremos laicos . . . cum veneratione divinae auctoritatis audiri.* Similiter auctoritatem canonicam librorum Mach insinuat (Civ. D. 18, 36): *Quos non Judaei, sed ecclesia pro canonicis habet;* (C. Gaudent. 1, 31): *Hanc quidem Scripturam, quae appellatur Mach, non habent Judaei sicut legem et Prophetas et Psalmos, quibus Dominus testimonium perhibet tanquam testibus suis* (Lc 24, 44), *sed recepta est ab ecclesia, non inutiliter, si sobrie legatur vel audiatur,* ac omnium librorum deuterocanonicorum auctoritatem defendit. Citandi tamen rationem s. Augustini diiudica e Civ. D. 17, 20, ubi de Sap et Eccli monet: *Adversus contradictores* (Judaeos sc.) *non tanta firmitate proferuntur, quae scripta non sunt in canone Judaeorum.* Scholae Antiochenae canon comprehendebat praeter proto — et deuterocanonicos libros V. T. etiam 3 Mach et 3 Esr (cf. L. Dennefeld, Der altt. Kanon d. antich. Schule, Fr. 1909).

c) Locupletissimis his testimoniis non obstantibus aliqui patrum saeculi IV., ad quos adversarii provocant, aliam sententiam de canone, vel potius de libris deuterocanonicis tenuisse videntur; e Graecis: Athanasius, Cyrillus Hierosolym., Gregorius Naz., Epiphanius; e Latinis: Hilarius, Rufinus, Hieronymus; hi enim in collectionibus ss. librorum solos protocanonicos recensent, et de libris deuterocanonicis tacent vel eos inter canonicos et apocryphos ponunt eisque alia nomina: ἀναγινωσκόμενα, ἀμφιβαλλόμενα, ἀντιλεγόμενα, οὐ κανονιζόμενα, *libri ecclesiastici,* immo *apocrypha* (Hieronymus) imponunt. Ast, ut hi patres rite diiudicentur, necesse est observare: iidem patres libros deuterocanonicos

in canone describendo quidem omittunt, in praxi autem eos habent divinos, immo ad haereticos confutandos citant; distinguunt enim caute (moti editione hexaplari Origenis) canonem Judaeorum coaevorum, quem solum exscribunt, a canone ecclesiae, et in illo protocanonicos tantum citant, quia contra Judaeos disputantes deuterocanonicos libros, ab his non admissos, afferre noluerunt, aut quia hi minori auctoritate ac firmitate apud Judaeos et haereticos gaudebant; fides ergo horum patrum non e singulis ipsorum scriptorum locis falso intellectis, sed e temporis circumstantiis et e praxi eorum erit diiudicanda. Ceterum conceditur hos patres distinctionis causa aptissimis vocabulis haud semper usos aut nonnunquam opinionem privatam elocutos esse vel timuisse, ne liber apocryphus in canonem reciperetur, quod eo facilius fieri poterat, quia ecclesia illos nondum publica et solemni declaratione in canonem receperat.

Athanasius (Ep. fest. 39) canonem describit: *Quoniam nonnulli ausi sunt ea, quae dicuntur apocrypha, sibi componere et ea divinae Scripturae permiscere, mihi quoque visum est a germanis fratribus admonito et edocto, ab alto per seriem exponere, qui in canonem recepti et traditi et creduntur esse divini libri* (τὰ κανονιζόμενα καὶ παραδοθέντα, πιστευθέντα τε θεῖα εἶναι βιβλία) . . . dein omnibus libris protocanonicis V. T. (inter quos omittit librum Est, Bar vero recenset) et omnibus N. T. enumeratis claudit: *Hi sunt salutis fontes, ut, qui sitit, impleatur eloquiis, quae sunt in eis. In his solis pietatis doctrina annuntiatur. Nemo his addat, nec ab his aliquid detrahat; maioris accurationis causa illud quoque scripto addere necesse duxi, nimirum alios libros praeter istos non in canonem quidem relatos, sed quos a patribus decretum est legendos ab iis, qui nuper ediscendae pietatis verbi gratia accesserint: Sap Sal. et Sap Sir, Est, Jdt, Tob, Doctrina Apostolorum* (Διδαχή) *et Hermas. Attamen dilecti, cum illi in canonem redacti sint, hi legantur, nusquam apocryphorum mentio habeatur.* Rursus idem s. pater alibi citat libros hos deuterocanonicos nomine s. Scripturae, uti Sap (Or. c. gent. c. 11; De incarn. c. 5), Tob (C. Arian. I 133), Bar (Or. cont. Ar. I 12 s.; Deincarn. c. 22), Eccli et fragmenta Daniel etc.

Cyrillus Hierosolym. enumerat (Cat. 4, 33) inter βίβλους ὁμολογουμένας et θείας γραφάς V. T. protocanonicos 22 libros (et quidem Jeremiam μετὰ Βαροὺχ καὶ θρήνων καὶ ἐπιστολῆς) — τὰ δὲ λοιπὰ πάντα (i. e. deuterocanonicos, quos tamen non adducit). Eum autem hos minime reiecisse vel inter apocrypha relegasse patet inde, quod libros Sap (Cat. 9), Eccli (Cat. 23) ut divinos allegavit et auctorem cap. 13 Dn (Cat. 16) inter Prophetas recensuit, immo (Cat. 4, 33) canonem iudicio ecclesiae submisit: *Studiose quoque ab ecclesia disce, quinam sint Veteris Testamenti libri, qui Novi.*

Gregorius Naz. (Carm. I 1, 12) enumerat 22 protocanonicos libros: 12 histor., 5 poeticos et 5 propheticos (excepto libro Est) et (Carm. 12 ad Seleucum) iterum protocanonicos tantum libros (excepto Est, quem tamen nonnullos eis adnumerare dicit) et claudit: οὗτος ἀψευδέστατος κανὼν ἂν εἴη τῶν θεοπνευστῶν γραφῶν. — In aliis vero scriptis suis frequenter ad libros deuterocanonicos provocat. Eccli Salomoni tribuit, librum Sap Scripturam vocat, verba Bar ut divina recitat, Mach historiam in V. T. recenset, fragmenta Daniel memorat.

Epiphanius (De pond. 22, 23) citat canonem Judaeorum tantum, ut clare dicit (Adv. haer. 1, 8, 7): Ἔσχον δὲ οὗτοι οἱ Ἰουδαῖοι ἄχρι τῆς ἀπὸ Βαβυλῶνος, ideoque solummodo libros protocanonicos, nihilominus tamen ipse deuterocanonicos libros ut divinos recenset; nam (Haer. 76, 5) Aetium sic alloquitur: *Etenim si a Spiritu s. genitus esses ac a prophetis apostolisque edoctus, facere te illud oportebat, ut sacris omnibus codicibus pervolutis, a Genesi ad Estheris tempora, qui sunt 27 libri V. T. et 22 numerantur . . . Sapientiae quoque libris, hoc est Salomonis et filii Sirach, omnibus denique Scripturae libris percursis temetipsum damnares.*

Hilarius Pictav. (Prol. in Ps 15): *Et ea causa est, ut in 22 libros lex V. T. deputetur, ut cum literarum numero conveniant. Qui ita secundum traditionem veterum (Judaeorum) deputantur, ut Moysi sint libri 5 . . .* enumerat ut Origenes libros protocanonicos, dein addit: *Quibusdam autem visum est, additis Tobia et Judith, 24 libros secundum numerum Graecarum literarum connumerare.* In Ps 125 sic canonem resumit: *Discentes haec a lege et prophetis et apostolis.* — Ast hunc s. patrem deuterocanonicos libros nequaquam parvi fecisse patet inde, quod eodem loco canoni adiicit libros Jdt, Mach et fragmenta Dn, quod librum Sap (De Trin. 1, 7), Bar (ib. 4, 42), Eccli et Tob tanquam scripta sacra allegat, immo etiam adversus Arianos (Prol. in Ps 15).

Rufinus (Comm. in symb. Apost. 37 s.): *Quae sunt V. ac N. T. volumina, quae secundum maiorum traditionem per ipsum Spiritum s. inspirata creduntur et ecclesiis Christi tradita, competens videtur in hoc loco designare* (enumerat protocanonicos libros V. et N. T.). *Haec sunt, quae patres intra canonem concluserunt, et ex quibus fidei nostrae assertiones constare voluerunt. Sciendum tamen est, quod et alii libri sunt, qui non canonici, sed ecclesiastici a maioribus appellati sunt, i. e. Sap, quae dicitur Salomonis et alia Sap, quae dicitur filii Sirach . . . Eiusdem vero ordinis est Tobias et Judith et Mach libri . . . Quae omnia legi quidem in ecclesiis voluerunt, non tamen proferri ad auctoritatem ex his fidei confirmandam. Ceteras vero scripturas apocryphas nominarunt, quas in ecclesiis legi noluerunt.* — In eodem vero libro (Symb. 5) Baruch tanquam prophetam citat et alibi (Com. in Ps 17, 36 etc.) Sap, Eccli sacris libris aequiparat, immo (Comm. in symb. Ap. 5, 37—38) s. Hieronymum accusat, quod fragmenta Daniel non recipere videatur.

Hieronymus (Ep. ad Paulin. et Prol. gal.) enumerat protocanonicos libros V. (et libros N. T.) et dein in ultimo loco addit: *Hic prologus Scripturarum quasi galeatum principium omnibus libris, quos de Hebraeo vertimus in Latinum, convenire potest, ut scire valeamus quiquid extra hos est, inter apocrypha esse ponendum. Igitur Sap, quae vulgo Salomonis inscribitur, et Jesu filii Sirach liber et Judith et Tobias non sunt in canone.* Praef. in libr. Sal.: *Sicut ergo Judith et Tobiae et Mach libros legit quidem ecclesia, sed inter canonicas Scripturas non recipit, sic et haec duo volumina (Eccli et Sap) legat ad aedificationem plebis, non ad auctoritatem ecclesiasticorum dogmatum confirmandam.* Praef. in Judith: *Apud Hebraeos Judith inter apocrypha legitur, cuius auctoritas ad corroboranda illa, quae in contentionem veniunt, minus idonea iudicatur.* Praef. in Tob: *Librum Tobiae Hebraei de catalogo divinarum Scripturarum secantes his, quae apocrypha memorant, manciparunt.* In Praef. in l. Sal. librum Sap et Eccli a canonicis Scripturis eximit. — Ut vero s. Hieronymi sententia de canone rite intelligatur, sequentia observanda sunt:

a) Hieronymus in citatis locis agit, inquiunt multi, de canone Judaeorum *(canone Hebraicae veritatis)* et in Ep. 121 ad Lucin. et in Prol. Gal. praefationibusque ad singulos libros non suam, sed Judaeorum sententiam proponit; nam scribit (C. Ruf. 2, 23): *Quorum opinioni, si non respondi in prologo brevitati studens, ne non praefationem, sed librum viderer scribere, puto, quod statim subiecerim; dixi enim: de quo non est huius temporis disserere.* Hieronymus etiam alibi sententias aliorum, quin eas diiudicet, adducit; sic v. g. in Ep. adv. Rufin. se defendit: *Ego quid peccavi, si ecclesiarum iudicium secutus sum? Quod autem refero, quid adversum Susannae historiam et hymnum trium puerorum et Beli draconisque fabulas (narratiunculas), quae in volumine Hebraico non habentur, Hebraei soleant dicere: qui mé criminatur, stultum se sycophantam probat. Non enim, quid ipse sentirem, sed quid illi contra nos dicere soleant, explicavi.* Hinc, si allatos deuterocanonicos inter Scripturas canonicas non recipi dicit, commonere tantum vult Christianos, ne in controversiis cum Judaeis provocent ad auctoritatem librorum, ab his non admissorum.

b) Hieronymum libros deuterocanonicos e canone ecclesiae non exclusisse, demonstrant verba (Praef. in Tob): *Arguunt nos Hebraeorum studia, et imputant nobis contra suum canonem Latinis auribus ista (Tobiam) transferre; sed melius esse iudicans, Pharisaeorum displicere iudicio et episcoporum iussionibus deservire, institi ut potui;* Praef. in Jon: *Liber Tobiae, licet non habeatur in canone, tamen quia usurpatur ab ecclesiasticis viris, tale quid memorat;* — quod acquievit postulationi, immo exactioni episcoporum, librum Judith transferendi, *quia hunc librum synodus Nicaena in numero sanctarum Scripturarum legitur computasse* (Praef. in Judith), quod alibi librum Judith citat sub formula: *Si quis vult librum recipere mulieris,* vel *si cui placet hunc librum recipere,* immo Praef. in Judith et Ep. 65, 1 ad princip. ait: *Ruth et Esther et Judith tantae gloriae sunt, ut sacris voluminibus nomina indiderint.* De libro Baruch (Praef. in Jer) ait: *Librum autem Baruch, qui apud Hebraeos non legitur nec habetur, praetermisimus* (sc. vertentes), *pro his maledicta ab omnibus praestolantes.* De Mach dicit: *Totius orbis in ecclesiis Christi laudibus praedicantur*; de l. Sap (Dial. contra Pelag. 1, 33): *Ac ne forte huic volumini contradicas, audi apostolum . . . et Ecclesiasten, de quo certe libro nulla est ambiguitas.*

c) Hieronymus in locis innumeris citat libros deuterocanonicos aeque ac protocanonicos, usus est formulis: *divina Scriptura loquitur, audiamus Scripturam monentem, dicente Scriptura, scriptum est,* et alibi sine formulis, quod plane evincit Hieronymum illos libros eodem modo, quo protocanonicos, sacros atque canonicos habuisse; sic v. g. citat Sap (Dial. c. Pelag.), Eccli (Ep. ad Eust.; In Ez 4) et (In Is 2) libro Eccli usus dicit: *in libris nostris* i. e. canone nostro, contra canonem Judaeorum.

d) Hinc si Hieronymus (Prol. Gal.) libros deuterocanonicos adnumerat apocryphis, e sensu Judaeorum, plerique catholici exegetae (ut Vincenzi, Franzelin, Reusch, Cornely etc.) inquiunt, loquitur, ut clare patet e Praef. in Tob et Judith; in Praef. ll. Sal. alio prorsus modo de iisdem libris loquitur et (Ep. ad Dard. 129, 3) libros canonicos et ecclesiasticos (i. e. protocanonicos et deuterocanonicos) apocryphis opponit. Attamen in nonnullis locis libros deuterocanonicos etiam e canone Christianorum exludere censetur, ergo sibimetipsi contradicit (cf. Fell, Einl. 72—74). Praef. in ll. Salom. iuxta LXX interpr. expresse distinguit inter l. Sap et Sir et canonicos libros: *Porro in eo libro, qui a plerisque Sapientia Salomonis inscribitur et in Ecclesiastico . . . calamo temperari; tantum modo canonicas Scripturas vobis*

emendare desiderans et studium meum certis magis dubiis commendare. Hieronymus nempe in exegesi valde a Judaeis dependebat. Plurimi vero patres (Athanasius, Gregorius, Rufinus) protocanonicos et deuterocanonicos libros (canonicos et ecclesiasticos) expresse distinguunt ab apocryphis. Cf. Prolegomena PP. Benedictinorum de canone Heb. veritatis in Migne, P L XXVIII 81 ss.

3. Hanc eandem fidem, canonem ecclesiae omnes V. T. libros tum protocanonicos tum deuterocanonicos amplecti, concilia primaevis saeculis iam habita profitentur; nam concilium Hipponense (393) et synodus III. ac VI. Carthaginiensis (397 et 419) atque Innocentius I. eosdem libros in canone recensent, quos concilium Tridentinum enumerat.

Iam concilium Nicaenum (325) libro Jdt tanquam libro canonico usum est teste Hieronymo: *Hunc librum synodus Nicaena in numero sanctarum Scripturarum legitur computasse* (Praef. in l. Jdt). Utrum vero illa synodus iam canonem librorum sacrorum posuerit (Malon II 115 ss.), valde dubium est (cf. Hefele, Konziliengeschichte[2], Fr. 1873—90, I 371 s.).

Canon (60.) concilii Laodiceni (inter 343 et 381 [Hefele]) catalogum librorum biblicorum describit, in quo e deuterocanonicis libris V. T. solummodo Baruch recensetur (et ex N. T. Apocalypsis deest). — Ast ut praetermittam, quod sit canon ecclesiae particularis tantum, et authentia eius a multis in dubium vocetur, etiam mutilus esse videtur; nam codex (Veronensis restituit Apocalypsin et) Vaticanus addidit librum Judith. Cf. Pitra, Jur. eccl. Graec. hist. et monum., P. 1864, I 506.

Concilium Hipponense (393) can. 36 et concilium Carthaginiense III. (397) can. 47: *[Placuit] ut praeter Scripturas canonicas nihil in ecclesia legatur sub nomine divinarum Scripturarum. Sunt autem canonicae Scripturae: Gn, Ex, Lv, Nm, Dt, Jesus Nave, Judicum, Ruth, Reg(nor)um l. 4, Par l. 2, Job, Psalt. Davidicum, Sal. libr. 5 [Prov, Cant, Eccle, Sap, Eccli], 12 lib. prophetarum, Esaias, Hieremias* [cum Baruch et Threnis], *Dn, Ez, Tob, Jdt, Hester, Esr l. 2, Mach lib. 2* (et N. T.) (cf. Denzinger, Ench. n. 92) simulque decrevit, *ut de confirmando hoc canone ecclesia transmarina consulatur.* Consentiunt concilia Carthaginiense III. (c. 47) et VI. (c. 29), quod addit: *Hoc etiam fratri et consacerdoti nostro Bonifacio, urbis Romae episcopo, vel aliis earum partium episcopis pro confirmando isto canone innotescat, quia a patribus (Nicaenis) ista accepimus in ecclesia legenda.*

Innocentius I. (Epist. ad Exuperium Tolos. c. 7) saec. V. scribit: *Qui vero libri recipiantur in canone, brevis annexus ostendit. Haec sunt, quae desiderata moneri voce voluisti: Moysi l. 5, i. e. Gn, Ex, Lv, Nm, Dt et Jesu Nave, Jdc 1, Regnorum l. 4, simul et Ruth, Prophetarum l. 16, Salomonis l. 5, Psalterium. Item historiarum, Job l. 1, Tobi l. 1, Esther 1, Judith 1, Mach 2, Esr 2, Par l. 2* (cf. Denzinger, l. c. n. 96). Romanus igitur canon cum Carthaginiensi canone perfecte consonabat.

Decretum »Gelasianum« de libris recipiendis editum, quod sub papa Gelasio (492—96) in synodo Romana editum esse dicitur, spurium est. Pars eius ad Damasum (382), altera ad Hormisdam pertinere censetur. Hoc decretum eosdem libros (Baruch vero expresse cum Jeremia coniunctum) enumerat (Denzinger, l. c. n. 84). Concilium Trullanum II. sive Quinisextum a. 692 (ecclesiae orientalis Graecae) canonem ecclesiae Africanae repetiit et pro ecclesia orientali promulgavit. Cf. Welte, Th Q XXI (1839) 265.

4. Inde a saeculo VI. scriptores ecclesiastici, tum Graeci tum Latini, omnes hos libros V. (et N.) T. receperunt, licet hac atque illac nonnulli, ss. patres superius citatos (praeprimis s. Hieronymum) secuti, distinctionem adductam admiserint, ut Junilius Africanus, Isidorus, Gregorius Magnus, Hugo a. s. Caro, Thomas Aquinas et alii[1]). Praeterea omnes hi libri deuterocanonici cum protocanonicis permixti in omnes versiones antiquas et recentiores, orientales ac occidentales, recepti[2]), et in libros liturgicos partes ex omnibus libris V. T. indiscriminatim ab ecclesia electae sunt[3]). Consentiunt hac in re omnes ecclesiae orientales, etiam schismaticae[4]). Affirmant hanc ecclesiae fidem de canone concilia medio aevo habita[5]), et tandem, ad exstirpandas Lutheri, Calvini etc. haereses, qui se nimis iis urgeri sentientes, quo facilius errores suos astruerent, libros deuterocanonicos reiecerunt, concilium Tridentinum supra iam citatum decretum edidit, quod innovatum est a concilio Vaticano 1870[6]), ut omnis dubitatio prorsus excluderetur.

[1]) Junilius Afric. (De part. leg. div. I 3 s.) libros s. Scripturae in 4 partes divisit, et libr. Chr, Jdt, Esr, Est, Cant inter illos reponit, de quorum auctoritate dubitant Judaei.

Gregorius M., qui saepius divinitatem totius Scripturae asserit, scribit (Mor. in Job 18, 13): *Non inordinate agimus, si ex libris, licet non canonicis, sed tamen ad ecclesiae aedificationem editis, testimonium proferamus.*

Hugo a. s. Caro (Prol. in Eccli 3): *Apocryphorum duo sunt genera. Quaedam sunt, quorum et auctor et veritas ignoratur, ut est liber de infantia Salvatoris . . . et hoc non recipit ecclesia. Alia sunt, quorum auctor ignoratur, sed de veritate non dubitatur, ut est liber Judith et Mach, lib. Sap et Eccli, Tobiae (et Pastor). Et hos recipit ecclesia non ad fidei dogmatum assertionem, sed ad morum instructionem.*

Thomas Aq., qui libris protocanonicis et deuterocanonicis utitur, l. Sap vocat non canonicum (In Dionys. de divin. nomin. IV 9) et de l. Eccli dubitat (1. q. 89. a. 8. ad 2): *Si tamen Eccli auctoritas non recipiatur propter hoc, quod inter canonicas Scripturas apud Hebraeos non habetur.* Cf. Malou, l. c. II 100 ss.; Hody, De bibl. text., O. 1705, 644 s. Ceterum quam unanimis scholasticorum aetas in libris deuterocanonicis fuerit, probant innumeri Bibliorum codices, correctoria et commentarii, qui omnes libros complectuntur.

[2]) Versio LXX ab initio statim recepta, Vulgata Latina, Syriaca, Arabica, Armeniaca, Aethiopica etc. libros deuterocanonicos pari auctoritate cum protocanonicis habent.

[3]) Sacramentaria saeculi VI—XI, lectionaria ac missalia vetustissima iam pericopas e libris deuterocanonicis continent. Malou, l. c. II 142.

[4]) Quoad Syros: Naironus Maronita scribit: *Sacrorum librorum canon et catalogus idem est apud Syros atque apud Romanos nullo reiecto* (Vincenzi, Sessio quarta conc. Tridentini vindicata, Romae 1844, I 131). Ebed Jesu, Nestorianorum patriarcha († 1318), recenset omnes libros V. et N. T., etiam eos, quos nec Hebraei nec haeretici probant. — Aegyptii (Coptici) libros (Sap, Eccli, Est, Jdt, Tob) veluti

canonicos recipiunt, atque hi qua tales in ecclesia Syrorum leguntur; item Aethiopes Monophysitae, Armeni. — De canonis V. T. libris asserunt Rutheni eadem, quae decrevit ecclesia catholica. Cf. Malou, l. c. II 132 s.

Cum Cyrillus Lucaris, Constantinop. patriarcha, protestantium errorum amans libros in Bibliis Hebraicis non contentos apocryphos censuisset, synodus Hierosolymitana Graecorum schismaticorum, sub Dositheo patriarcha 1672 habita, Cyrillum canonis laesi accusavit ac statuit (c. 18. q. 3): *Ecclesiae catholicae regulam sequentes, sacram Scripturam eos omnes appellamus libros, quos ab Laodicena synodo Cyrillus, ipso quidem corrogante, probatos recenset; iis insuper additis, quos insipienter, inscite aut magis malitiose vocavit apocryphos, Sap sc. Salom., Jdt, Tob, draconis historiam, historiam Susannae, Mach et Sap Sirach. Hos enim cum ceteris genuinis s. Scripturae libris ceu germanas eiusdem Scripturae partes* (μετὰ τῶν ἄλλων τῆς θείας γραφῆς γνησίων βιβλίων καὶ ταῦτα γνήσια τῆς γραφῆς μέρη κρίνομεν) *censemus esse numerandos. Quoniam, quae sancta evangelia aliosque Scripturae libros ut genuinos tradidit antiqua consuetudo, seu magis ecclesia catholica, et istos haec ipsa ceu s. Scripturae partes procul dubio tradidit, quatenus istos qui neget, et illos recusaverit.* Cf. Kimmel, Lib. symb. eccl. orient., Jenae 1850, I 467.

Eandem fidem de divinitate librorum deuterocanonicorum professus est Macarius, patriarcha Antiochenus (1671). Neophitus, patriarcha Antiochenus (1673), in professione fidei scribit: *Nos recipimus omnes libros divinos, quos ss. patres et concilia receperunt. Ex hoc numero sunt: Tob, Jdt, Sap, Eccli, Bar et Mach credimusque verba horum librorum esse verbum Dei.*

[5]) In concilio Constantiensi (1418) Joannes de Ragusio ait: *Insuper manifestissimum est, multos in eodem volumine continere libros, qui apud Judaeos in auctoritate non habentur, sed inter apocrypha computantur, qui tamen apud nos in eadem veneratione et auctoritate habentur, sicut et ceteri, et hoc nonnisi ex traditione et acceptatione ecclesiae universalis catholicae, quibus contradicere nullo modo pertinaciter licet.* In concilio Florentino (1441) patres (sess. 22) allegant Sap, Eccli, Mach tanquam Scripturam sacram, et Eugenius IV. (1431—47) in decreto pro Jacobitis dicit: (Ecclesia) *Unum atque eundem Deum V. et N. T., hoc est, legis et prophetarum atque evangelii, profitetur auctorem: quoniam eodem Spiritu sancto inspirante utriusque T. Sancti locuti sunt, quorum libros suscipit et veneratur, qui titulis sequentibus continentur* (sequuntur libri canonis). Denzinger, l. c. n. 706.

[6]) Concilium Vaticanum (sess. III. can. de revel. 4): *Si quis s. Scripturae libros integros cum omnibus suis partibus, prout illos s. Tridentina synodus recensuit, pro sacris et canonicis non susceperit, aut eos divinitus inspiratos esse negaverit, anathema sit.* Verba: *cum omnibus suis partibus* diriguntur contra acatholicos, qui partes »deuterocanonicos«, capitula, versus reiciunt.

Nota. Apud acatholicos libri deuterocanonici varia experti sunt fata. A Lutheranis exclusi sunt quidem e canone atque in appendicem relegati, nihilominus tamen utiles legentibus declarati. Calvinus, qui in Bibliis suis 1545 editis eundem ordinem, quem Vulgata, servavit, serius valde fluctuabat: *Quamquam non is sum, qui lectionem horum librorum velim prorsus improbare.* Symbolum Gallicanum (1559) art. 4 habet: *Alii libri ecclesiastici, qui ut sint utiles, non sunt tamen eiusmodi, ut ex eis constitui possit fidei articulus.* Confessio Helvetiana: *Interim nihil dissimulamus, quosdam V. T. libros a veteribus nuncupatos esse apocryphos, ab aliis ecclesiasticos, utpote quos in ecclesiis legi voluerunt quidem, non tamen proferri ad auctoritatem ex his fidei*

confirmandam . . . Ecclesia Anglicana libros deuterocanonicos initio non reiecit, nam art. 6 eorum usum sic determinat: *Legit quidem ecclesia ad exempla vitae et formandos mores, illos tamen ad dogmata confirmanda non adhibet.* Iniquius tamen iudicarunt Calviniani in conciliabulo Dordracensi (1618), qui eos tanquam opera humana ideoque apocrypha e Bibliis excludebant, quos secuti sunt Presbyterani Angliae et Scotiae.

Cranmer, archiepiscopus Cantuar., eos sub nomine hagiographorum 1539 edidit, et in Bibliis, Eduardo VI. rege 1547 impressis, apparent tanquam libri ecclesiastici; hinc in Bibliis eiusdem ecclesiae retenti, immo in officio ecclesiastico abhibiti sunt, donec societas biblica Anglicana et extranea (Londini 7. Martii 1804 fundata), instigantibus praecipue Presbyteranis, haud parvam codicis sacri partem (libros deuterocanonicos) de medio tollere a. 1817 conata sit, quae agendi ratio magna excitavit dissidia inter ipsos acatholicos, praeprimis Calvinianos et Lutheranos, quae tandem per sic dictas regulationes (1826—27) composita sunt, quarum vi apocrypha (i. e. libri deuterocanonici) e Bibliis typis describendis excludebantur, ita ut omnes illae editiones non sint nisi Biblia truncata. Hac re iniuriose facta multae aliae societates, ab Anglicana ubique fere fundatae, ab hac se separarunt. Quia societates tales falso nituntur principio lectionem s. Scripturae omnibus indiscriminatim esse necessariam, regulas canonicas confringunt, fidei puritatem corrumpunt, Biblia truncant, translationes suis principiis infectas et versiones catholicas sine notis divulgant; merito pontifices editiones has improbarunt, ut Pius VII. 29. Jun. 1816; Leo XII. 5. Maj. 1824; Pius VIII. 24. Maj. 1829; Gregorius XVI. 15. Aug. 1840 et 8 Maj. 1844, et tandem Pius IX. 9. Nov. 1846, 8. Dec. 1849 et 8. Dec. 1864 societates has utpote religioni perniciosas damnavit. Decreta vide apud Malou, II 520. Nunc iam ca. 10.700 rami huius societatis, per orbem terrarum dispersi, existunt. Reditus societatis 1804—1881 ca. 8,990.548 libr. sterl. aestimantur. Biblia impressa iam sunt in 400 fere linguis et dialectis, et exemplaria plus 180 millionibus sparsa. Cf. J. Döller, Th pr Q LVII (1904) 736—8; E. Schultze, Die Bibel in der weiten Welt, Ba. 1904; W. Canton, The Story of the Bible Society, Lo. 1904.

Rationalismo et deismo saeculi lapsi in dies crescente una cum inspiratione et divinitate s. Scripturae negata, etiam auctoritas canonis evertebatur; nam libros canonicos nonnisi catalogum librorum publice praelectorum habebant, aut argumentum eorum historicum et religiosum negarunt (Semler, Vogel, J. D. Michaelis), aut piam collectionem reliquiarum literaturae nationalis Hebraeorum aestimabant (Eichhorn, Bertholdt, Hitzing etc.). Falsae huic criticae totis viribus se opposuerunt plures protestantes positivi, quorum princeps erat E. W. Hengstenberg (Beiträge zur Einl. ins A. T., B. 1831—39).

Inde ab a. 1850 inter Germaniae theologos acatholicos variae de libris deuterocanonicis lites agitabantur. Alii enim ut G. Sutter (Zeugn. gegen d. Apok., Karls. 1850), Ebrard (Zeugnisse gegen die Apok., Ba. 1851), Ph. F. Keerl (Apokryph. des A. T., L. 1852; Die Apokryphenfrage aufs Neue beleuchtet, L. 1855), Kluge (Die Stellung u. Bedeutung der Apokr., Frk. 1852) etc. libros deuterocanonicos, qui ad Biblia non pertineant, immo errores perniciosos contineant, ex his eliminandos esse clamant, alii Hengstenberg (Der Apokryphenstreit, B. 1853), R. Stier (Die Apokr., Verteidigung ihres althergebr. Anschlusses an die Bibel, Brsch. 1853), Fr. Bleek (Th St Kr XVI [1853] 267 ss.) eosdem tanquam libros providentiales et canonicis interpretandis ac devotioni proficuos retinendos esse defendunt, utpote qui in ecclesia semper cum Bibliis fuerint iuncti. Cf. Malou, II 171; Felten, Einl. 84.

Etiam Russorum theologi recentiores quoad valorem librorum deuterocanonicorum sententiam protestantium tuentur. W. D. Philaret, archiepiscopus Moscoviensis († 1867), primus docebat libros deuterocanonicos non esse inspiratos, sed solummodo ab omni errore fidei et morum immunes ab ecclesia declaratos. Cf. A. Dombrovski, La doctrine de l'église russe et le canon de l'A. T., R B X. (1901) 269—77; Michalcescu, Die Bekenntnisse der griech-orientalischen Kirche, L. 1904; M. Jugie, op. c.

5. Occurrunt in s. Scriptura plures libri, qui deperditi sunt[1]); de inspiratione eorum[2]) divergunt sententiae.

[1]) Sunt: liber bellorum Domini (Nm 21, 14), liber iustorum (Jos 10, 13; 2 Sm 1, 18), libri prophetarum Nathan, Gad et Samuelis (1 Par 29, 29), Salomonis 3000 parabolarum, 1005 cantica (1 Rg 4, 32), libri Addo, Ahiae, Semeiae (2 Par 9, 29; 12, 15), liber verborum dierum Salomonis (1 Reg 11, 41), liber sermonum dierum regum Juda et Israel (1 Rg 14, 19. 29), liber sermonum Oziae (2 Par 26, 22), liber dierum sacerdotii Joannis Hyrcani (1 Mach 16, 23 s.) et libri 5 Jasonis Cyrenaei (2 Mach 2, 24).

[2]) Inspirationem eorum defendit Chrysostomus (Hom. 9 in Mt), alii vero negant, v. g. Augustinus (C. D. 18, 38; Qu. 42 in Nm). Libros inspiratos interire potuisse, praeprimis antequam canoni inserti sint, sententia est probabilior. Cf. Franzelin, De Deo trino, Romae 1874, 42.

§ 107. Denominatio et divisio sacrae Scripturae V. T.

W. Fell, Einl. in das A. T. 117—120; C. Steuernagel, Einl. 38—41.

1. Codex librorum divinitus inspiratorum et ab ecclesia receptorum vocari solet sacra Scriptura, sacri (divini) libri, vel nude Scriptura (Scripturae), Biblia etc., ac nomine testamenti seu foederis, inter Deum et Israelitas pacti, ad libros translato, in quibus revelatio foederis huius deposita est, etiam libri Veteris Foederis vel Testamenti seu metonymice Vetus Testamentum.

In V. T. vocantur libri sacri סְפָרִים (*libri* Dn 9, 2) et תּוֹרָה *(lex)*, quod nomen et Christus adhibuit (Joa 10, 34; 15, 25), τὰ βιβλία τὰ ἅγια (1 Mach 12, 9). Phrases καὶ τῶν ἄλλων πατρίων βιβλίων et καὶ τὰ λοιπὰ τῶν βιβλίων in prologo Eccli probant iam tum totam s. Scripturam τὰ βιβλία = הַסְּפָרִים nominatam esse. In N. T. vocantur γραφαὶ ἅγιαι = *Scripturae sanctae* (ratione auctoris et materiae, ut Rom 1, 2), τὰ ἱερὰ γράμματα = *sacrae literae* (2 Tim 3, 15), αἱ γραφαί = *Scripturae* (Mt 21, 42; 22, 29 etc.; Act 18, 24), ἡ γραφή = *Scriptura* (Joa 19, 36; Act 8, 32; 2 Pet 1, 20), ὁ νόμος (Joa 12, 34) καὶ οἱ προφῆται (Act 28, 23) καὶ οἱ ψαλμοί (Lc 24, 44).

A ss. patribus *Scriptura divina, Scripturae* seu *paginae caelestes, divinae literae, Scripturae Dei* vocantur. A tempore s. Chrysostomi (Hom. 19. in Gn) libri sacri appellati sunt τὰ βιβλία ἅγια = *sacra biblia* (Origenes, Ep. ad Afric. 22) vel βιβλία κατ' ἐξοχήν (Origenes, Cont. Cels. 5, 20), et inde a Tertulliano usu tritum est nomen τῆς παλαιᾶς καὶ καινῆς διαθήκης = *Veteris et Novi Testamenti* seu *Foederis,* quod nomen iam invenitur in LXX 4 Rg 23, 2 βιβλίον τῆς διαθήκης, et 2 Cor 3, 14 ἡ ἀνάγνωσις τῆς παλαιᾶς διαθήκης.

Augustinus ait (L. 1. Locutionum ad Gn 36, 28): *Amant Scripturae pro pacto ponere testamentum i. e.* διαθήκην. Tertullianus (C. Marc. 4, 1): *Alterius instrumenti, vel quod magis usus est dicere, testamenti.* Ambrosius (De Cain et Ab. I 7, 28): *Testamentum dicitur, quoniam sanguine dicatum est, Vetus in typo, Novum in veritate.* Lactantius (Div. inst. 4, 20): *Scriptura omnis in duo Testamenta divisa est. Illud, quod adventum passionemque Christi antecedit, Vetus dicitur: ea vero, quae post resurrectionem eius scripta sunt, Novum Testamentum vocatur.* S. Hieronymus (De vir. ill. 75) totum scripturarum corpus *bibliothecam sacram Hebraeorum,* et Alcuinus *pandectas* (tanquam universas Dei leges et sanctiones comprehendentes) nuncuparunt, quae appellationes tamen non sunt usu receptae. A rabbinis appellantur עֶשְׂרִים וְאַרְבָּעָה *(libri* 24) vel הַמִּקְרָא *lectio* (Neh 8, 8), vel *domus sanctuarii* seu *sanctuarium Domini.* Vocantur sancti, quia 1. inspirati sunt, 2. sancta continent, et 3. sanctificant, ait Thomas (In Rom 1, 2).

2. Libri sacri V. T. *a)* a Judaeis dividebantur in תּוֹרָה[1]) *Pentateuchum,* נְבִיאִים *prophetas* e quidem רִאשׁוֹנִים *priores:* Jos, Jdc, Sm et Rg, et אַחֲרוֹנִים *posteriores:* Is, Jer, Ez (maiores) et 12 minores, ac tandem כְּתוּבִים, i. e. *scripta,* Graece ἁγιόγραφα[2]). Posterius tota tertia pars canonis ratione habita honoris, qui Psalmis exhibebatur, Psalmi nominabantur (cf. Lc 24, 44), sicut ex simili ratione nonnunquam nomen Thora ad omnes libros extendebatur (ut in nonnullis locis N. T.).

[1]) Tora a verbo יָרָה (= *iacere* sc. oraculum, in significatione translata = *docere*) significat doctrinam.

[2]) In prologo Ecclesiastici distinguuntur: ὁ νόμος, οἱ προφῆται καὶ τὰ λοιπά et Lc 24, 44: ὁ νόμος, οἱ προφῆται καὶ οἱ ψαλμοί. Ista divisio in tres partes respondet tribus partibus sanctuarii. Quinque libris legis respondere dicunt Judaei 5 libros festivales *Megilloth* (מְגִלּוֹת), *qui annuatim statis festisque diebus post Paraschan publice in synagogis praelegi consueverunt. Canticum festo Paschatis, Ruth festo Hebdomadum, Threni die 9. mensis Julii, quo utrumque concrematum traditur templum, Eccle mense Septembri in festo Tabernaculorum, et Esther festo Purim diebus 14. et 15. Februarii* (J. G. Carpzovius, Critica sacra V. T., L. 1748, 134). Libri Jos, Jdc, Sm et Rg inter Prophetas numerantur, quia auctores eorum secundum traditionem Judaicam prophetae erant, v. g. Jeremias l. Rg.

b) A Christianis alia librorum sacrorum divisio introducta est; dividuntur enim 46 libri V. T. (proto- et deuterocanonici) in historicos: Pentateuchum (cuius 5 libri etiam legales vocantur), Jos, Jdc, Ruth, 4 lib. Rg, 2 Par, 2 Esr, Tob, Jdt, Est, 2 Mach; poeticos (seu didacticos): Job, Ps, Prov, Eccle, Cant, Sap, Eccli, et propheticos.

Iuxta principium hoc reale et partim chronologicum libri in Vulgata Latina ordinati sunt, exceptis 2 libris Machabaeorum, qui attenta temporis serie, ultimum occupant locum. Libri poetici ab antiquis etiam morales, didactici, doctrinales, sapientiales vocantur. Haec vero divisio non est nimis rigorose urgenda; nam propheticis effatis nonnunquam facta historica et sententiae morales insertae sunt, et vice versa.

§ 108. Libri apocryphi

P. de Lagarde, Libri V. T. apocr. Syriace, L. 1861; O. F. Fritzsche, Libri apocr. V. T. Graece, L. 1871. — O. F. Fritzsche u. C. L. W. Grimm, Kurzgefaßtes exegetisches Handbuch zu den Apokryphen des A. T., L. 1851—60; E. C. Bissel, The Apocrypha of the Old Testament, N. Y. 1880; O. Zöckler, Die Apokryphen des A. T. nebst einem Anhang über die Pseudepigraphen, M. 1891; W. J. Deane, Pseudepigrapha, Ed. 1891; J. E. H. Thomson, A. Critical Review of Apocalyptical Jewish Literature. N. Y. 1891; Eug. de Faye, Les apocalypses juives, P. 1892; R. Basset, Les apocryphes éthiopiens, P. 1893 ss.; E. Kautzsch, Die Apokryphen u. Pseudepigraphen des A. T., Tü. 1900 (2 vol.); L. E. T. André, Les apocryphes, Fl. 1903; Bertholet, Apokryphen u. Pseudepigr. in Budde, Geschichte d. althebr. Literatur, L. 1906, 335 ss.: R. H. Charles, The Apocrypha and Pseudepigrapha of the O. T., O. 1913 (2 vol.); S. Székely, Bibliotheca apocrypha, Fr. 1913.

1. Nomine apocryphorum[1]), de quibus apud veteres tam gentiles[2]), quam Judaeos[3]), apud catholicos[4]) et acatholicos[5]), variae reperiuntur sententiae, ea scripta solent appellari, quae vel titulo vel argumento suo magnam prae se ferunt similitudinem cum scriptis canonicis et sic horum auctoritatem affectant, sed ab ecclesia a canone et usu communi sunt exclusa, utpote non inspirata, immo erroribus ac mendaciis referta.

[1]) Liber apocryphus (ab ἀποκρύπτειν = *abscondere*) iuxta etymologiam et usum generalem est libellus occultus, sive absconditus absconsione locali ideoque ab usu communi remotus, sive absconsione originis i. e. obscurus, ambiguus, quia eius origo vel auctor ignotus est, aut vera origo vel verus auctor ambigitur, aut plane fictus deprehenditur (pseudepigraphus i. e. falsum titulum exhibens), sive absconditus absconsione intellectuali, i. e. arcanus, mysteriosus, utpote arcana vel mysteria (naturalia aut religiosa) continens. Cf. Fell, Einleitg. 84 ss.

[2]) Libri apocryphi gentilium erant libri, qui sub ficto deorum heroumve ceu auctorum nomine sapientiam, maxime esotericam docentes, in adytis a conspectu profano reconditi et plerumque in fraudem religiosam compositi erant ideoque reconditi, secreti vocabantur.

[3]) Etiam inter Judaeos pullularunt libri apocryphi, qui sub ficto nomine patriarcharum, prophetarum aliorumve virorum conspicuorum sapientiam arcanam et singulares quasdam revelationes docentes, ab initio a zelosis Judaeis in finem bonum, deinceps autem plerumque a sectarum commentoribus et diversis fraudatoribus in malam artem compositi erant et pro sacris venditabantur. In specie vero sic vocabantur libri, quia a canone librorum ss. secreti sunt.

[4]) Apud patres et scriptores catholicos libri apocryphi in oppositione ad libros canonicos et ecclesiasticos (qui in ecclesia praelegebantur) ii dicuntur, qui vel historiam V. (et N.) T. tractantes nequaquam fidem ecclesiasticam merebant neque publica praelectione digni habebantur, vel libri, qui originem plane obscuram aut fictam exhibentes multa inepta, erronea et fabulosa continebant et affectata auctoritate prophetica aut apostolica diversarum haeresum commenta sanae doctrinae admiscere contendebant, ideoque a publico quasi conspectu per providos pastores semoti vel absconditi sunt. Rufinus v. g. (Expos. in symb. 38): *Ceteras vero scripturas apo-*

cryphas nominarunt (sc. patres), *quas in ecclesiis legi noluerunt.* Origenes (Prol. in Cant): *Appellantur apocrypha pro eo, quod multa in eis corrupta et contra fidem veram inveniuntur a maioribus traditam non placuit eis dari locum, nec admitti ad auctoritatem. Sed nec sic quidem locus apocryphis dandus est; non enim transeundi sunt termini, quos statuerunt patres nostri.* Augustinus (Civ. D. 15, 23): *Apocryphae nuncupantur, eo quod earum occulta origo non claruit patribus, a quibus usque ad nos auctoritas veracium scripturarum certissima et notissima successione pervenit. In his autem apocryphis, etsi invenitur aliqua veritas, tamen propter multa falsa nulla est canonica auctoritas.* Praeprimis haeretica scripta ita appellata esse testatur Athanasius (Ep. fest.): *Nunquam apocryphorum mentio habetur, sed ii sunt haereticorum commentum, qui arbitratu suo libros conscribunt.* Unde monent fideles, ut caveant a talibus libris ut Hieronymus (Ep. 7. ad Lact.): *Caveat apocrypha, et si quando ea non ad dogmatum veritatem, sed ad signorum reverentiam legere voluerit, sciat non eorum esse, quorum titulis praenotantur multaque his admixta vitiosa et grandis esse prudentiae, aurum in luto quaerere;* (In Is 64, 4): *Unde apocryphorum deliramenta conticeant, quae ex occasione huius testimonii ingeruntur ecclesiis Christi. De quibus vere dici potest, quod sedeat diabolus in insidiis cum divitibus in apocryphis, ut interficiat innocentem.* Decretum Gelasianum (De s. Script.) cetera scripta, *quae ab haereticis sive schismaticis conscripta sunt, apocrypha* nominat.

[5]) Lutherani omnes libros deuterocanonicos V. T. inter apocryphos relegant, et nostros libros apocryphos vocant pseudepigraphos. Pseudepigraphum proprie designat librum, qui titulum (ἐπιγραφήν) gerit, nomen falsi auctoris exhibentem. Cum tamen apocrypha non semper auctorem nominent, liquet nomen pseudepigraphi ad totum apocryphorum complexum extendi non posse, et eo minus vim distinctivam prae se ferre, cum ita etiam multis libris ecclesiasticis, quinimmo uni alterive libro canonico attribui oporteret.

2. Iuxta analogiam librorum arcanorum ab ethnicis compilatorum, etiam inter Judaeos multa apocrypha[1]) emerserunt, quorum prima initia ex influxu philosophiae Graecae (Pythagoreismi et Platonismi) in religionem Judaicam repetenda sunt. Occasionem et impulsum commentoribus dabat silentium prophetiae sacrae, per Malachiam clausae. Fecundissima autem libris apocryphis incunabula praebebant instituta Therapeutarum et Essenorum, in Palaestina vero synagogae, in quibus studia halachica et praesertim haggadica colebantur, favente tristi conditione Judaeorum sub iugo Ptolemaeorum et Seleucidarum[2]). Apocrypha V. T. saec. II. a. Ch.—saec. II. post Ch. exorta sunt et nos docent, quid Judaei illo tempore de fine mundi, resurrectione, iudicio, Messia etc. cogitaverint. Nonnulla eorum perierunt; de nonnullis nomen tantum scimus v. g. de libro Noe.

[1]) Irenaeus (Adv. haer. 1, 17): *Inenarrabilis multitudo apocryphorum et spuriarum scripturarum.*

[2]) Illo enim tempore, quo Judaei sine splendido cultu et sine forma theocratica arbitrio praefectorum gentilium erant expositi, viri religiosi tristem suorum sortem commiserantes, lege meditanda occupabantur atque spem et exspectationes suas, sensim

excessive auctas, scriptis mandabant. Laetae hae exspectationes labente tempore non iam ut interpretationes et solatia subiectiva, sed tanquam oracula divina venditabantur ac novis commentis viam sternebant, quibus divulgandis multum conferebat opinio illa de perenni traditione a temporibus Mosis, immo ab incunabulis generis humani huiusque capite Adamo continua abscondita, sacerdotibus et legisperitis tantum nota.

3. Apocrypha quoad formam externam sunt pseudepigrapha[1]) et plurima exhibent indolem apocalypticam[2]), quae plane congruit methodo ac studiis Essenorum et Therapeutarum, nec non placitis halachicis et haggadicis. Scopus generatim spectatus in apocryphis priorum commentorum apparet honestus, in apocryphis fraudatorum inhonestus[3]).

[1]) Scripta anonyma scriptorum antiquorum ansam praebuerunt pseudepigraphis; primum enim scripta tanquam inspirata venditari coeperunt sine ullius auctoris inscriptione, deinde vero ad maiorem auctoritatem et fidem conciliandam nomen fictum cuiusdam eximii auctoris addebatur. Hellenistae hac in re secuti sunt Pythagoreos (Aristobulum); Palaestinenses vero, videntes auctoritatem suam multum distare ab illa antiquorum scriptorum inspiratorum, impellebantur scripta sua tanquam sermones divi cuiusdam viri, in historia revelationis eminentis, venditare, eo facilius talem fraudem committentes, cum etiam unus alterve liber sacer nomen suppositi auctoris prae se ferret, v. g. liber Sapientiae (Salomonis).

[2]) Explicatur haec indoles ex affectatione et imitatione prophetiae sacrae (pseudoprophetia); imitantes enim prophetas commentores apocryphici somnia sua ex revelationibus se percepisse simulant, ac percepta in allegoriis, symbolis, numeris et aenigmatibus proponunt. Proponuntur in huiusmodi pseudo-apocalypticis mysteria divina humanaque, supernaturalis causa et origo eventuum humanorum, panduntur fata mortalium, imprimis populi Judaici, immo historia totius generis humani; tractantur et solvuntur problemata theologica: exponitur mali origo et fons, peccati causa et revelatio iustitiae, perquiruntur secreta phaenomena naturae, indagantur huius vires atque leges. Ex indole hac apocalyptica necessario postulatur forma pseudepigraphica; ubi ergo cum vaticiniis secreta et arcana cuiusvis generis figmenta tradebantur, et philosophica themata inquirebantur, praeter prophetas antiquos celeberrimi patriarchae et viri, ut Adam, Henoch, Methusala, Noe, Abraham, Jacob, Moses, Salomon etc. adducebantur, immo apocalypses Hellenisticae etiam Sibyllae gentilis nomen mutuantur. Accedit, quod mysteria, arcana etc. semper per angelos tanquam mediatores inter Deum et mundum revelata praetenduntur. Exinde facile explicatur differentia inter libros apocalypticos et libros propheticos et sapientiales V. T., altera ex parte analogia illorum cum libris apocalypticis gentilium.

[3]) Generatim scopus apocryphorum erat, libros ss. integros vel quasdam eorum partes quoad argumentum complere et interpretari, diverso tamen modo et ex diversis motivis; nam commentores priores non tantum non depravabant doctrinam revelatam, sed ad fidem legentium firmandam et fiduciam religiosam stabiliendam adhibebant; fraudatores vero divina humanis miscebant, inepta et ridicula multa ingerebant, ad falsas exspectationes animis intrudendas tendebant.

4. Quoad argumentum libri apocryphi dividi possunt *a)* in libros historicos vel legendas: Tertius liber Esdrae[1]), Epistola Aristeae[2]),

Oratio Manassis[3]), Martyrium et ascensio Isaiae[4]), Liber Jubilaeorum[5]), Tertius liber Machabaeorum[6]), Liber Adam[7]), Historia Aseneth[8]), *b)* opera poetica: Psalterium Salomonicum[9]), Odae Salomonis[10]), *c)* didactica: Testamenta 12 patriarcharum[11]), Liber quartus Machab.[12]), *d)* apocalypses: Oracula Sibyllina[13]), Liber Henoch[14]), Assumptio Mosis[15]), Quartus liber Esdrae[16]), Apocalypsis Baruch[17]), Apocalypsis Eliae[18]).

[1]) Tertius liber Esdrae (LXX Ἔσδρας α′, Vulg. 3 Esr) continet in 9 c. historiam templi et cultus eius a Josia usque ad Esdram, i. e. restitutionem templi per Josiam, dirutionem per Chaldaeos, et reaedificationem eius per Zorobabelem et Esdram. Auctor fontibus biblicis (2 Par 35 s.; Esr; Neh) utitur cum libertate, ita ut solum 3, 1—5, 6 proprium habeat. Auctor non usus est LXX versione librorum canonicorum (Ἔσδρας β′), sed verisimiliter directe e textu Hebraeo transvertit vel secundum alios versione Graeca, ab Ἔσδρας β′ diversa, usus est. Secundum Walde 3 Esr saec. II. p. Ch. in Aegypto scriptus est. A multis 3 Esr ipsis libris canonicis Esr-Neh praefertur. Notus erat Josepho (Ant. XI 11, 5) et ex hoc libro velut e canonico argumenta desumpserunt multi patres. Antiquitus ecclesia eum absolute non reiecit, quia cum libris canonicis maximam partem consentiebat; sed eius usus non erat universalis, ut videre licet e s. Hieronymo (Praef. in Esr): *Nec quemquam moveat, quod unus a nobis liber editus est, nec apocryphorum tertii et quarti somniis delectetur.* Cf. Pohlmann, Über das Ansehen des apokr. 3. B. Esra, Th Q XLI (1859) 257 ss.; W. J. Moulton, Überlieferung u. textkritischer Wert des 3. Esrab., Z A W XIX (1899) 209—258; XX (1900) 1—35; J. Fischer, Das apokr. u. d. kan. Esrabuch, B Z II (1904) 351—364; P. Rießler, Der textkritische Wert d. 3. Esdrasbuches, B Z V (1907) 146—158; E. Bayer, Das dritte Buch Esdras u. sein Verhältnis zu den Büchern Esra-Nehemia (B St XVI 1), Fr. 1911; B. Walde, Die Esdrasbücher der Septuaginta (B St XVIII 4), Fr. 1913; S. A. Cook (apud Charles I 1—58).

[2]) Epistola Aristeae refert de origine versionis Graecae Pentateuchi (LXX). Auctor huius epistolae se nominat Aristeam et magistratum regis Ptolemaei II. Philadelphi (285—246). In veritate vero epistola scripta est a Judaeo in Aegypto, qui gentibus Judaismum et LXX tamquam fontem fidum studii commendare voluit, et quidem probabiliter ca. 200 a. Ch. (Papageorgios, Swete, Schürer, Steuernagel), secundum Fiebig (R G G IV 1953) ca. 96 a. Ch. Probabiliter hac epistola iam philosophus Judaeus Aristobulos (ca. 170—150 scribens) usus est. — Papageorgios, Über den Aristeasbrief, M. 1880; P. Wendland, Aristeae ad Philocratem epistola, L. 1900; idem in Kautzsch, l. c. II 1—31; Abrahams, Recent Criticism of the Letter of Aristeas, J Q R XIV (1902) 321—342; Schürer, l. c. III⁴ 608—616; H. S. J. Thackeray, The Letter of Aristeas, Lo. 1917.

[3]) Oratio Manassis regis, continens eiusdem pios sensus et sincerae poenitentiae affectus, cuius 2 Par 33, 11—13 fit mentio, a Judaeo tempore Machabaeorum Graece concepta esse videtur et invenitur (15 versus continens) in nonnullis codicibus LXX post Psalmos, in appendice versionis Vulgatae et citatur in Const. apost. II 22. Conservata est in lingua Graeca, Syriaca, Latina, Aethiopica, Armenica. Cf. Schürer, l. c. III⁴ 458—460; Ryssel in Kautzsch, Apokr. I 168 ss.; H. E. Ryle (ap. Charles I 612—624).

[4]) Martyrium et ascensio Isaiae (ἀναβατικὸν Ἡσαΐου) continet duas partes; prior (c. 1—6), martyrium Isaiae prophetae sub Manasse rege et vaticinia messiana continens, iam Origeni (Ep. ad Afric. 8) et Tertulliano (De pat. 14) nota erat. Altera (7—11) narrat ecstasin Isaiae et migrationes per septem caelos visionesque monstruosas de regno messiano, ibidem ei concessas. Haec pars ab Epiphanio (Haer. 40, 2) et Hieronymo (In Is 64, 4) nomine ascensionis commemoratur. Graece scriptum est hoc opus, et quidem pars prior saeculo II., pars altera saeculo III. p. Ch. Pars operis i. e. martyrium Isaiae (2, 1—5, 14) a Judaeo, altera i. e. visio vel ascensio Isaiae (6, 1—11, 40) a Christiano scripta est. Utraque pars a Christiano coniuncta cum introitu et fine instructa est. Postea aliae interpolationes accesserunt. Opus conservatum est in versione Aethiopica, quae e textu Graeco confecta est. — Gieseler, Vetus translatio Latina visionis Jesaiae, Gö. 1832; A. Dillmann, Ascensio Isaiae Aethiopice et Latine, L. 1877; B. Grenfell and A. Hunt, The Amherst Papyri I: The Asc. of Is., Lo. 1900; Beer in Kautzsch, II 119—127; Flemming in E. Hennecke, Neutest. Apokr., Tü. 1904, 292—305.

[5]) Liber Jubilaeorum (τὰ Ἰωβηλαῖα), qui computationem temporum a creatione mundi usque ad institutionem paschatis (col. Gn-Ex 12) secundum periodos annorum (50) iubilaeorum exhibet, vocatur etiam ἡ λεπτὴ γένεσις (i. e. *Genesis parva* sc. auctoritate), et comprehendit res in Genesi et Exodo narratas, sed multum quoad singula ampliatas eo consilio, ut commentarium quasi ad textum sacrum suppeditet, et praeprimis originariam humani generis historiam, tenebris prisci aevi dilucidatis, rationi temporum et hominum conformatam reproducat; quare auctor ad formam apocalypticam confugit et revelationem Mosi per angelum factam praetexit, unde et ἀποκάλυψις Μωϋσέως vocatur. Scriptus est probabiliter saeculo I. vel II. a. Ch. a Judaeo Palaestinensi Hebraice (teste Hieronymo, Ep. 78 ad Fabiol.), et exstat in versione Aethiopica et ex parte (1/3) in versione Latina, quae utraque e versione Graeca (deperdita) confecta est. Origo Hebraea libri nunc confirmatur textibus in Kairo a S. Schechter detectis, in quibus loci e libri Jub. et e Testam. 12 patr. citantur (cf. Th L Z XXXVI [1911] 220). Versionem Aethiopicam ediderunt A. Dillmann (Maṣhafa Kufālē, sive Liber Jubilaeorum, Kil. 1859) et R. H. Charles, (The Ethiopic Version of the Hebrew Book of Jubilees, O. 1895). Versionem Germanicam procuraverunt A. Dillmann (in Ewald, Jahrbücher der bibl. Wissensch. II [1850] 230—256; III [1851] 1—96; H. Rönsch (D. B. d. Jub., L. 1874), E. Littmann (in Kautzsch, Apokr. II 39—119), vers. Anglicam, Schodde (Bibliotheca sacra 1885—1887), R. H. Charles (Lo. 1917). In linguam Hebraeam l. Jubil. retrovertit Rubin (W. 1870). — B. Beer, Das Buch d. Jub. u. sein Verhältnis zu den Midraschim, L. 1856; Noch ein Wort über d. B. d. Jub., L. 1857; F. Martin, Le livre du Jubilés, R B N. S. VIII (1911) 321—344, 502—533; Schürer, III[4] 371—384.

[6]) Tertius liber Machabaeorum, qui in Can. Ap. 85, a Theodoreto (Dn 11, 1) canonicis libris adnumeratur et adhuc in textu Graeco et in versione Syriaca et Armenia exstat, refert persecutionem Judaeorum in Aegypto sub Ptolemaeo IV. Philopatore. Titulus libri inde explicatur, quia nomen Machabaeorum etiam ad Judaeos Aegyptios, qui religionis causa persecutionem subierunt, translatum est, et quia iste liber in multis LXX editionibus duos canon. libros Machab. sequitur. Liber in Aegypto a. 70 p. Ch. scriptus esse videtur. Ecclesiae Latinae liber ignotus mansisse videtur. — Grimm, Das 2., 3. u. 4. Buch der Maccabäer, L. 1857; Abrahams, The Third Book of the Maccabees, J Q R VIII (1896) 39 ss.; Willrich, Der

historische Kern des 3. Makkabäerbuches, Hermes, XXXIX (B. 1904) 244—258; Schürer, l. c. III⁴ 489—492; C. W. Emmet (apud Charles I 155—173); idem, The Third and the Fourth Books of Maccabees, Lo. 1918.

[7]) Adam fingebatur auctor multorum apocryphorum, quae res partim physicas, partim propheticas tractant. In his Adam ceu Prometheus vel inventor omnium disciplinarum et artium peritissimus sistitur. Libri de vita Adam in lingua Aethiop., Arab., Syr., Graec., Lat., Slav., Arm. conservati sunt, qui in hodierna forma a Christianis scripti vel saltem retractati sunt. — J. A. Fabricius, Codex pseudepigraphus V. T., Hbg. 1722—1723, I 1—94, II 1—43; Tischendorf, Apoc. apocryphae, L. 1866; W. Meyer, Vita Adae et Evae, A B A phil.-hist. Cl. XIV (M. 1878); E. Trumpp, Das äthiop. Adambuch, ib. XV 3 (M. 1881); Jagić, Das altkirchenslavische Adambuch, D W A XLII, W. 1893; E. Preuschen, Die apokr. gnost. Adambücher, Gi. 1900; H. Vollmer, Ein deutsches Adambuch, Hbg. 1908; Schürer, l. c. III⁴ 396—399.

[8]) De Aseneth, uxore Josephi, variae narrationes feruntur cf. Schürer III⁴ 399—402.

[9]) Psalterium Salomonicum comprehendit 18 Psalmos, falso adscriptos Salomoni; deplorat tristissimam Judaeorum sortem verisimiliter tempore expugnationis Ierosolymae per Pompeium, simul tamen, praeprimis Ps 17, constantem fidem et ardentem Messiae adventuri spem et fiduciam enuntiat. Psalterium hoc ergo in Palaestina saeculo ultimo a. Chr. (Fiebig: ca. 64 a. Chr.) a Judaeo Hebraice scriptum est. In codice manuscripto Vindobonensi (e saec. IX—X) inter librum Sapientiae et Ecclesiasticum occupat locum. Psalmi Salomonis pro scientia Pharisaeismi et exspectationis messianicae Judaeorum magni momenti sunt. — E. E. Geiger, Der Psalter Salomos, herausgegeb. u. erkl., Au. 1871; H. E. Ryle and M. R. James, The Psalms of the Pharisees . . . edited, C. 1891; O. v. Gebhardt, Die Psalmen Salomos . . . herausgeg., L. 1895; R. Kittel in Kautzsch, Apokr. II 127—148; H. B. Swete, The Psalms of Salomon with the Greek Fragments of the Book of Enoch, C. 1906; J. Viteau, Les psaumes de Salomon, P. 1911. — W. Frankenberg, Die Datierung der Psalmen Salomos, Gi. 1896; F. Perles, Zur Erklär. d. Ps Salom., O L Z V (1902) 269 ss., 335 ss., 365 ss.

[10]) Odae Salomonis 42, e quibus 40 conservatae sunt. Lactantius citat unam (19.) ex eis et Pseudo-Athanasius »Psalmos et odas Salomonis« adducit. Ad 5 odas e libro gnostico πίστις σοφία notas nunc accedunt odae ab Harris in cod. Syriaco repertae. Collectio saec. II. p. Chr. exorta esse videtur et saltem in praesente forma indolem Christianam exhibet. — J. R. Harris, The Odes and Psalms of Sal. new first published from the syr. version, C. 1909; J. Flemming et A. Harnack, Ein jüdisch-christliches Psalmbuch aus dem ersten Jahrh., L. 1910; F. Spitta, Zum Verständnis d. Oden S., Z N W XI (1910) 259—290; H. Gunkel, Die Oden S., Z N W XI (1910) 291—328; H. Grimme, Die Oden Salomos. Syrisch-hebr.-deutsch, Heid. 1911; J. Labourt et P. Batiffol, Les Odes de Sal., P. 1911; G. Diettrich, Die Oden S. Aus dem Syr. ins Deutsche übersetzt, B. 1911; M. Frankenberg, Das Verständnis der Oden S., Gi. 1911; H. Greßmann, Die Oden S., D L Z XXXII (1911) 1349—1356; S. A. Fries, Die Oden S., Z N W XII (1911) 108—125; G. Kittel, Die Oden S. überarbeitet oder einheitlich?, L. 1914.

[11]) Testamenta 12 patriarcharum, quae continent fata et instructiones 11 filiorum Jacob moribundorum ad filios suos, quibus instructionibus vaticinia (de vita futura, Messia et reiectione Israel) et visiones immiscentur. Liber a Judaeo

et quidem ex parte probabiliter iam saec. I. a. Chr. et in lingua Hebraea scriptus, a Christiano vero retractatus est. Conservatus est in versione Graeca, Armenica, vetere Slavica. — R. Sinker, Testamenta duodecim patriarcharum, C. 1869; R. H. Charles, The Greek Versions of the Testaments of the Twelve Patriarchs. Edited from Nine Mss. together with the Variants of the Armenian and Slavonic Versions and Some Hebrew Fragments, O. 1908; idem, The Testament of the Twelve Patriarchs Translated, Lo. 1908; Schnapp in Kautzsch, l. c. II 458–506. — F. Schnapp, Die Testamente d. 12 Patr. unters., Hl. 1884; G. Resch, Das hebräische Testamentum Naphtali, Th St Kr LXXII (1899) 206–236; Bousset, Die Testamente der zwölf Patriarchen, Z N W I (1900) 141—175, 187—209; Schürer, l. c. III 339—356.

[12]) Liber quartus Machabaeorum, qui (homiliae instar) in appendice versionis LXX ut apocryphus et saepe in scriptis Flavii Josephi invenitur, continet martyrium Eleazari et septem fratrum Machabaeorum (col. 2 Mach 6, 18—7, 42) tanquam exemplum, e quo auctor probat rationem in motus animi dominari debere. Ab Eusebio (H. ecc. 3, 10) et Hieronymo (Vir. ill. 13) immerito Josepho attribuitur. Inscribitur Μακκαβαίων vel Μακκαβαϊκόν vel περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ et Graece — verisimiliter Alexandriae saec. I. a. aut p. Chr. — conceptus est eo consilio, ut coaevos ad observandam legem Mosaicam et omnimodam pietatem excitaret. Liber a placitis stoicorum et aliis erroribus non est alienus. Ex doctrinis in libro repositis imprimis notentur immortalitas animarum piarum (14, 6; 18, 23) et expiatoria vis sanguinis martyrum. — J. Freudenthal, Die Flavius Josephus beigelegte Schrift: Über die Herrschaft der Vernunft, Br. 1869; Wolscht, De Pseudo-Josephi oratione quae inscribitur περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ, Mrb. 1881; The Fourth Book of Maccabees and Kindred Documents in Syr. First Edited by R. L. Bensly, with an Introduction and Translation by W. E. Barnes, C. 1895.

[13]) Oracula Sibyllina continent collecta in 14 libris fragmenta prophetiarum Judaicarum et Christianarum, quae concernunt adventum, vitam, passionem Messiae, finem mundi et gloriam regni futuri. Athenagoras, Justinus, Theophilus, Clemens Alex. et imprimis Lactantius iis saepe utebantur in testimonium, fidem Christianam iam antiquitus esse praenuntiatam. Specialiter huc spectant liber tertius et quartus Sibyllinus, quorum prior, antiquissima pars collectionis, ca. 140 a. Chr. scriptus, incipit ab aedificatione turris Babelicae et desinit eis, quae finem mundi praecedent. Maior pars collectionis saec. I. et II. p. Chr. adscribitur. (Sellin, Einl. 153). Edita sunt ab Alexandre, Oracula Sibyllina[2], P. 1869; A. Rzach, Oracula Sibyllina, W. 1891; in versione Germanica: J. H. Friedlieb, Die sibyllinischen Weissagungen . . . mit Commentar u. Übersetzung, L. 1852; J. Geffcken, Die Or. Sib., L. 1902. — H. Ewald, Entstehung, Inhalt u. Wert der sibyll. Orakel, Br. 1869; Ursprung, Inhalt u. Text d. 4. Buches d. sibyll. Orakel (Progr.), Br. 1878; A. Rzach, Kritische Studien zu den sib. Orakeln, W. 1894; E. Fehr, Studia in oracula Sibyllina, Upsaliae 1893; J. Geffcken, Komposition u. Entstehungsgeschichte der oracula Sibyllina, L. 1902; P. Lieger, Quaestiones Sibyllinae (Progr.), W. 1904–1906; Die jüdische Sibylle (Progr.), W. 1908; E. Schürer, l. c. III[4] 555—592.

[14]) Liber Henoch (in capitibus 108) narrat de variis rebus, de lapsu angelorum, de itineribus Henoch per caelum et terram, de Messia (c. 37—71), de rebus caelum et futura concernentibus, et compositus esse putatur consilio, ut corruptionem ex Hellenismo excessivo inhiberet. Liber a Judaeo Palaestinensi saeculo II. a. Chr. Hebraice vel Aramaice scriptus et variis additamentis saec. I. auctus, integer con-

servatus est in versione Aethiopica, quae non e textu originali, sed e versione Graeca confecta est, de qua 1886/7 in sepulcro Christiano in Achmim in Aegypto superiori codex c. 1—32 continens e saec. VIII. detectus est. Liber Henoch Slavicus (in 68 c.) secundum exemplar Graecum a Judaeo certe ante 70 a. Chr. exaratus est, cuius auctor quidem diversas traditiones de Henoch, vix autem librum Henoch Aethiopicum novit (Steuernagel, Einl. 820). Versionem Aethiopicam ediderunt Dillmann (L. 1851), J. Flemming (L. 1902), R. H. Charles (The Ethiopic Version of the Book of Enoch. Ed. from 23 Mss. together with the Fragmentary Greek and Latin Versions, O. 1906). Laurence (O. 1821) et F. Martin (P. 1906) in Gallicam, Schodde (Andover 1882) et R. H. Charles (O. 1893) in Anglicam, in Germanicam linguam A. Dillmann (L. 1853), G. Beer (in Kautzsch, Apokr. II 217—310), J. Flemming et L. Radermacher (L. 1901 [textus Graecus et versio Germ. secundum vers. Aethiop.]) librum verterunt. E Graeco in Hebraicum eum retrovertit L. Goldschmidt (B. 1892). A multis scriptoribus Graecis et Latinis citatur atque a Tertulliano (Cult. fem. 1, 3) ei divina origo tribuitur. Iam s. Judas (v. 14) illo libro usus est (ut asserunt Tertullianus [l. c.], Augustinus [C. D. 15, 23], Hieronymus [De vir. ill. 4]). N. Bonwetsch, Das slavische Henochbuch, B. 1896 (A G W phil.-hist. Kl.). — K. Wieseler, Zur Abfassungszeit des Buches H., Z D M G XXXVI (1882) 185—193; A. Dillmann, Über den neugefund. griech. Text des H.-Buches, S P A, B. 1892, 1039—1054, 1079—1092; H. Appel, Die Komposition des äthiopischen Henochbuches, Gü. 1906.

[15]) Ascensio vel Assumptio Mosis narrat, quomodo Moses Josuam instituit successorem eique futuram historiam populi Israel usque ad tempus messianum manifestat. Altera pars, cui proprie nomen ἀνάληψις Μωυσέως (Origenes, De princip. III 2, 1) convenit, de assumptione Mosis et de pugna Michaelis cum diabolo ob cadaver Mosis egisse censetur, ast periit. Magna pars libri in versione Latina a Ceriani Mediolani detecta et (Monumenta sacra et profana, Mediol. 1861, I 1, 55—64) edita est, quae versio e textu Graeco fluxit. Utrum iste textus originalis an versio e textu Hebraeo fuerit, non constat. Liber mox post mortem Herodis I. scriptus esse videtur (cf. 6, 6. 8 s.), ca. 6 p. Chr. (Holzhey). G. Hölscher vero librum in tempus persecutionis Hadrianae reponere vult (Über die Entstehungszeit der »Himmelfahrt Moses«, Z N W XVII [1916] 108—127, 149—158). — G. Volkmar, Mosis prophetia et assumptio, L. 1867; A. Merx, Die Assumptio Mosis mit Einl. u. erkl. Anmerk., in Merx' Archiv für wiss. Erforsch. d. A. T., Hl. 1868, I 1, 111—152; Fritzsche, Libri apocr. V. T. Graece, L. 1871, 700—730; R. Charles, The Assumption of Moses, Lo. 1897 (Lat. et Angl.); C. Clemen, Die Himmelfahrt des Mose, Bonn 1904; idem in Kautzsch, l. c. II 311—331. — Schürer, l. c. III[4] 294—305; Ch. Sigwalt, Die Chronologie der Assumptio Mosis, B Z VIII (1910) 372—376.

Ab Assumptione Mosis bene distinguenda est Apocalypsis Mosis, in qua narratur, quid Mosi de vita et morte Adami revelatum sit, ergo pertinet ad libros Adami. — R. Kabisch, Die Entstehungszeit der Apok. Mose, Z N W VI (1906) 109—134; Schürer, l. c. III[4] 302.

[16]) Quartus liber Esdrae, vel ἡ ἀποκάλυψις Ἔσδρα, continet (in 16 c.) varias (7) visiones et prophetiam Esdrae de adventu Messiae, de iudicio, de interitu imperii Romani; probabiliter a Judaeo Palaestinensi saeculo primo Christiano paulo post Ierosolymam dirutam, tempore Domitiani (81—96), probabiliter Hebraice (Wellhausen, Gunkel, Strack, Holzhey, Steuernagel, Fiebig), secundum alios Graece

conceptus et a Christiano retractatus est; nam elementa Christiana (2, 34; 5, 5 s; 6, 25; 13, 1 s.) admiscebantur. Conservatus est liber in versionibus Lat., Syr., Aeth., Arab., Armenica, quae e textu Graeco fluxerunt. Versio Latina presse sequitur textum originalem, Arabica vero paraphrastice elaborata est, et Aethiopica medium inter utramque tenet. A nonnullis scriptoribus Barnaba (Ep. 12), Clemente Alex. (Strom. 4, 16), Ambrosio (De bon. mort. 10—12; Spir. s. 2, 6) tanquam liber biblicus citatur, et etiam in Missale et Breviarium Romanum loci assumpti sunt. Ast longe maior doctorum pars et antiqui canones conciliorum ex indice librorum div. eum excludunt, quia errores dogmaticos et fabulas rabbinicas continet. Libri 3 et 4 Esr non raro ad finem Vulgatae sunt positi, cum nota: *Hoc in loco extra, sc. seriem canonicorum librorum, quos s. Tridentina synodus suscepit et pro canonicis suscipiendos decrevit, sepositi sunt, ne prorsus interirent, quippe qui a nonnullis ss. patribus interdum citantur et in aliquibus bibliis Latinis tam manuscriptis quam impressis reperiuntur.* — R. Laurence, Primi Ezrae libri, qui apud Vulgatam appellatur quartus, versio Aethiopica, O. 1820; A. M. Ceriani, Monumenta sacra et profana, Mediol. 1868, tom. V, fasc. 1, 41—111 (versio Syr.); R. L. Bensly-M. J. James, The Fourth Book of Ezra. The Latin Version Edited from the Mss., C. 1895; J. Gildemeister, Esdrae liber quartus Arabice, Bonn 1877. In linguam Germanicam librum verterunt Zöckler (Apokr. 1891), Gunkel (in Kautzsch, l. c. II 331—401). In linguam Graecam eum retrovertit Hilgenfeld, Messias Judaeorum, L. 1—69, 36—113. — H. Ewald, Das 4. Ezrabuch, Gö. 1863; R. Kabisch, D. 4. B. Esra auf seine Quellen untersucht, Gö. 1889; F. W. Schiefer, Die relig. u. ethischen Anschauungen d. 4. Ezrabuches, L. 1901; L. Vaganay, Le problème eschatologique dans le IV. livre d'Esdras, P. 1906; J. Labourt, Le cinquième livre d'Esdras, R B N. S. VI (1909) 412—434; B. Violet, Die Esra-Apokalypse, L. 1910.

[17]) Apocalypsis Baruch continet fata Baruch ante et post eversionem Jerusalem eiusque vaticinia. Scripta est 70—160 p. Chr. probabiliter Aramaice vel Hebraice et in versione Graeca, Syriaca, vetere Slavica conservata et magnam habet cum 4 Esr similitudinem. Cf. Langen, De Apoc. Baruch, Fr. 1867; Hilgenfeld, D. Apokal. d. Baruch, Z w Th XXXI (1888) 257—278; Schiefer, Sünde u. Schuld in d. Ap. B., Z w Th XLIV (1902) 327—339; Lagrange, R B II N. S. (1905) 501—511; R. H. Charles, The Apocalypse of Baruch, Lo. 1906; Schürer, l. c. III[4] 305—315; Steuernagel, l. c. 826—830.

[18]) Apocalypsis Eliae, quae Origeni nota erat, et ex qua teste Origene s. Paulus 1 Cor 2, 9 locum citavit, periit. Cf. G. Steindorff, Die Apocr. des Elias u. Sophonias, L. 1899; Schürer, III[4] 361—366.

Sectio secunda

Historia integritatis et conservationis textus librorum sacrorum

§ 109. Integritas textus

C. F. Houbigant, Notae criticae in universos V. T. libros, Francofurti 1777; H. Strack, Prolegomena critica in V. T. Hebraicum, L. 1873; F. Buhl, Kanon u.

Text des A. T., L. 1891; R. Kittel, Über die Notwendigkeit und Möglichkeit einer neuen Ausgabe der Hebr. Bibel, L. 1902; N. Peters, Der Text des A. T. u. seine Geschichte, B Z Fr V 6/7, Mstr. 1912; A. Fernández Truyols, Estudios de critica textual y literaria, Roma 1917.

Interpreti sacrae Scripturae non sufficit, nosse catalogum librorum sacrorum, sed debet etiam inquirere, num textus illorum ad nos integer pervenerit.

1. Judaeos e malitia sive consilio textum in essentialibus, i. e. in rebus fidei et morum seu dogmatibus revelatis corrupisse, demonstrari nequit. Integritatem essentialem textus sacri probant sequentia;

a) Ante exsilium talis corruptio locum habere non poterat: obstabant enim magna veneratio, qua Judaei sacros codices prosequebantur, maxima cura in describendis et conservandis libris sacris, praelectio legis, cuius volumen in latere arcae repositum erat (Dt 31, 24—26), singulis sabbatis coram universo populo iteranda, numerosa exemplaria privata in usum regis (Dt 17, 18) et instructionem singulorum descripta, continua a Samuele usque ad Malachiam series prophetarum, nec non aemulatio inter regnum utrumque, Juda et Israel. Hanc circa s. Scripturam sollicitudinem Judaeorum testantur Flavius Josephus et Talmud[1]). — Sane si quid Judaei corrupissent, haud dubie ante omnia adulterassent verba vel facta sibi contraria et infausta, quorum tamen nil mutatum invenitur, ut testis est Pentateuchus Samaritanus.

b) Destructa republica Hebraica codices sacri minime concremati, sed potius in Babyloniam, Assyriam indeque in Asiam et alias terrae partes deportati sunt; in exsilio enim saepe legis fit mentio: Jeremias fratres exsules monebat, ne legem obliviscerentur (2 Mach 2, 2); Daniel (9, 11. 13) librum legis commemorat; Cyro ostensum est vaticinium Isaiae (Jos., Ant. XI 1); in synagogis lex praelegebatur. Hinc, si Esdras ss. librorum instaurator, renovator ac conditor a ss. patribus[2]) salutatur, talis habendus est, quatenus dispersos codices collegit, disposuit, recensuit et a mendis expurgavit, quin tamen locos parallelos, apparenter sibi contradicentes, mutaverit. Quod etiam valet, si Nehemiae de hac re merita falso Esdrae adscribuntur (cf. 2 Mach 2, 13).

c) Eo minus textus corrumpi potuit aevo postexsilico; mox enim (saeculo III. a. Ch.) facta est versio LXX. Machabaei maxime de libris ss. custodiendis solliciti erant (1 Mach 1, 60; 3, 48); immo Christus ipse de scrutatione Scripturae loquitur (Joa 5, 39) ac, cum Judaeis varia crimina exprobrasset, nullibi vel longe meminit adulteratae Scripturae, quod non siluisset, si crimen hocce laesae in verbo Dei maiestatis revera commisissent.

d) Post Christum factae sunt tot versiones, quae, in universum orbem dispersae, in essentialibus mire concordant; unde et scriptores Christiani antiquissimi et fere omnes recentiores[3]) disertis verbis integritatem textus sacri essentialem testantur, et Judaeos ab hac suspicione absolvunt.

[1]) Josephus (C. Ap. 1, 8): *Quanta veneratione libros nostros prosequamur, re ipsa apparet. Cum enim tot iam saecula effluxerint, nemo adhuc adiicere quidquam illis, nec demere, aut mutare aliquid est ausus. Sed omnibus Judaeis statim ab ipso nascendi exordio hoc insitum atque innatum est, Dei ut haec esse praecepta credamus, iisdemque constanter adhaerescamus, et eorum causa, si opus fuerit, libentissime mortem perferamus.*

[2]) Irenaeus (Adv. haer. 3, 5): *Deus inspiravit Esdrae, sacerdoti tribus Levi, praeteritorum prophetarum rememorare sermones et restituere populo eam legem, quae data est per Moysen.* Basilius (Ep. ad Chilon.): *In planitiem abiens Esdras omnes scripturas divinitus inspiratas Dei iussu eructavit.* Theodoretus (Praef. in Ps): *Mirabilis Esdras, caelestis gratiae plenus, sacros libros descripsit, qui partim per Judaeorum incuriam, partim per impietatem Babyloniorum fuerant depravati.*

[3]) Hieronymus (In Is 6, 9): *Quod si aliquis dixerit, Hebraeos libros postea a Judaeis esse falsatos, audiat Origenem, quid in octavo volumine explanationum Isaiae huic respondeat quaestiunculae: quod nunquam Dominus et apostoli, qui cetera crimina arguunt in scribis et pharisaeis, de hoc crimine, quod erat maximum, reticuissent. Sin autem dixerit, post adventum D. Salvatoris et praedicationem apostolorum libros Hebraeos fuisse falsatos, cachinnum tenere non potero, ut Salvator et evangelistae et apostoli ita testimonia protulerint, ut Judaei postea falsaturi erant.* Augustinus (Civ. D. 15, 13): *Absit, ut prudens quispiam vel Judaeos cuiuslibet perversitatis atque malitiae tantum potuisse credat in codicibus tam multis et tam longe lateque dispersis etc.* — Hinc si nonnulli patres: Justinus (C. Tryp. 71), Irenaeus (Adv. haer. 3, 21; 4, 12), Origenes (Ad Afr. 9), Hieronymus (In Gal 3, 10), Chrysostomus (In Mt 5, 2), Tertullianus (De cult. fem. 1, 3) et alii tales contra Judaeos movent suspiciones, hae non tam e corruptione textus Hebraici, quam ex incorrecta versionum et interpretationum ratione et errore sunt repetendae. Cornely, Introd. I 283 ss.

2. Salva integritate essentiali textus Hebraicus pro consueto aliorum librorum fato naturali a mendis accidentalibus nequaquam mansit immunis. Hi errores, qui maximam partem simplices sunt mutationes scriptionis, vel etiam differentiae, quae sensum ipsum aliquatenus mutant ac nomine lectionum variantium veniunt, aut *a)* casui[1]), aut *b)* falso seu erroneo librariorum iudicio[2]) ortum debent.

[1]) Amanuenses in describendis codicibus errasse sive incuria sive oscitantia sive lapsu memoriae sive casu literam aliquam aut vocem, immo sententiam quoque et periodum per ὁμοιοτέλευτον omittendo, sive literam unam pro altera simili ponendo, ut Ps 22, 17 (כארי loco כארו), vel eas transponendo, vel voces falso separando, vel synonymas invicem mutando, quis est, qui miretur? Cf. Herbst, l. c. I 85; Reinke, l. c. VII 57 ss.

[2]) Librarii etiam iudicio suo temere (excluso tamen corrumpendi consilio directo) textum corrigere ideoque mutare nonnunquam conabantur, lectiones apparenter veras et captu faciles loco difficiliorum supponentes, glossemata marginalia in textum inferentes, quae saepe indicantur linea verticali Pasek dicta (cf. F. Perles, Analekten zur Textkritik d. A. T., M. 1895, 21 s.; F. Praetorius, Paseq, ZDMG LIII [1899] 683–92; H. Grimme, Pasekstudien, BZI [1903] 337–48; II [1904] 28–49; Psalmenprobleme, Fr. Schw. 1912, 166 ss.; H. Fuchs, Pesiq ein Glossenzeichen, Br. 1907) vel verbis bis inepte occurrentibus (Stichworte), quae sc. una cum omissis verbis sequentibus in margine scripta postea saepe inepto loco inserta sunt (cf. P. Rost, Ein Schreibverfahren bei den Sopherim u. seine Bedeutung für die alttest. Textkritik, OLZ VI [1903] 403–07; 443–46; VII [1904] 390–93; 479–83; J. Herrmann, Stichwortglossen im B. Ezechiel, ib. XI [1908] 280–82; Stichwortglossen im A. T., ib. XIV [1911] 200–04). Vel librarii abbreviaturas erronee intellegebant et resolvebant.

Regulas seu principia, secundum quae genuina textus sacri lectio quaerenda est ac restituenda, docet critica biblica verbalis, quae in discutiendis verbis, syllabis etc. versatur.

§ 110. Fata textus librorum sacrorum

Carpzovius, Critica sacra, L. 1748; Capellus, Critica sacra, Hl. 1775–86; Welte, Zur Geschichte des hebr. Bibeltextes, Th Q XXX (1848) 600 ss.; A. Geiger, Urschrift u. Übersetzungen der Bibel, B. 1857; L. Blau, Studien zum althebr. Buchwesen, Str. 1902; Eug. Hühn, Die Bibel als Ganzes, Tü. 1904, 18–26; N. Peters, Der Text des A. T., Mstr. 1912; P. Thomsen, Das A. T., seine Entstehung u. seine Geschichte, L. 1918.

1. Quaenam fuerit conditio textus sacri inde ab incepta collectione librorum ss. usque ad reipublicae Judaeorum ruinam, ob defectum documentorum ignoratur. Florebant autem tempore Christi in Palaestina et Babylonia scholae doctorum seu academiae, in quibus non tantum studium legis, sed et grammaticam ac criticam sacram tractatam esse suspicari licet[1]). Rabbini iam codices sacros, qui soli, templo et urbe destructis, ipsis solatio erant, conferebant[2]). variantes ex eis collegerunt ac locos quosdam emendarunt, ut patet e certis tractatibus[3]) Talmudis.

[1]) Talmud, tract. Gittin (f. 45, c. 2) leges calligraphiae tulit: *Sumere possunt libros ab extraneis, ubicunque fuerint, si modo scripti sint ad normam.* Cf. Tychsen (Tentam. de variis codd. Heb. V. T., Rost. 1772, 18) et tract. Sabb. (f. 103, c. 2): *Ita autem scribendum vobis est, ut sit scriptura perfecta, ne scribatur Aleph pro Ain. etc.*

[2]) Cf. Talm. Hieros., tr. Taanith, f. 68, c. 1.

[3]) Leges criticae in Talmude Hierosolymitano, primum tentamen criticum ex parte Judaeorum, variae sunt: *a)* ablatio scribarum in 5 locis, in quibus praecipitur, Vav praefixum abiciendum esse, v. g. Gn 18, 5; *b)* correctio scribarum in 16 vel 18 locis, in quibus e 2 lectionibus electa est, quae videbatur vera; *c)* puncta extraordinaria in 15 vocibus, super una vel pluribus literis suspectis scripta (cf. Gn 19. 33; 33, 4). *d)* Ḳere velo Kethib i. e. legendum, etsi non scriptum in 7 locis, ubi vox amissa (alibi reperta) suppleta est, et quidem solum in margine,

puncta vero illius in textum illata sunt. *e)* Kethib velo Ḳere i. e. scriptum et non legendum in 5 locis, in quibus vox, in textu sine vocalibus scripta, omittenda praecipitur. *f)* Ḳere Kethib i. e. lege scriptum in locis ultra 1200, nempe pro eo, quod scriptum est in textu, aliud legendum praecipitur in margine scriptum, ad quod puncta, voci textus subiecta, referenda sunt.

2. Adnotationes hae traditae vel in Talmude sparsae basin constituebant Masorae[1]), quae est complexus notarum criticarum et grammaticarum auctoribus Judaeis doctis Palaestinensibus et Babylonicis (Masorethis)[2]) de textu Hebraico V. T., quas primo voce viva tradebant, dein literis mandarunt. Hoc opus saeculo VI. p. Ch. inceptum et saeculo XI. ad finem perductum est. Textus, per Masorethas signis[3]) vocalium, accentuum et interpunctionum munitus ac fixus, vocatur masorethicus vel receptus, ad cuius rationem omnes dehinc codices describebantur.[4])

[1]) מָסַר, מָסֹרָה, מַסֹּרֶת מָסֹרֶת (= παράδοσις, *traditio*) *a* מָסַר *tradidit*, non = *clausura* ab אָסַר *ligare* (cf. G. Wildeboer, Das Verbum מסר, ZAW XXIX [1909] 218—220). — J. Buxtorf, Tiberias seu commentarius masorethicus triplex, Ba. 1665; Frensdorff, Massoreth. Wörterbuch, Ha. 1876; Ch. D. Ginsburg, The Massorah compiled from Manuscripts etc., Lo. 1880—1905; Grünwald, Zur Gesch. d. Mass., ZwTh XXIV (1881) 88 ss.; L. Blau, Masoreth. Untersuchungen, Str. 1891; Neue masor. Studien, JQR XVI (1904) 357—72; Hyvernat, Petite introduction à l'étude de la Massore, RB XI (1902) 551—63; XII (1903) 529—49; N. S. I (1904) 521—46; N. S. II (1905) 203—34; P. Kahle, Der masoretische Text des A. T. nach der Überlieferung der babyl. Juden, L. 1902; Masoreten des Ostens, L. 1913.

[2]) Abenesra, Kimchi etc. auctorem Masorae falso constituunt Mosen (traditio Mosis de monte Sinai); Buxtorf, A. Pfeiffer (Critica sacra[4], L. 1702, 191), Carpzov (Crit. 286) hoc opus Esdrae et synagogae magnae tribuunt; B. Waltonus (Prolegomena in biblia polyglotta L. 1777, 284) illud in tempus Machabaeorum relegat.

[3]) Textum ante saeculum V. punctatum non fuisse testantur *a)* Talmud et rabbini, *b)* variantes lectiones in editionibus Hebraicis adnotatae, *c)* analogia dialectorum cognatarum, quas signis vocalibus antiquitus caruisse constat, *d)* versiones LXX et Syriaca cum suis variantibus, quae ex diversa lectione explicantur, *e)* Hieronymus (Hab 3, 5). Antiquitus mos erat, in continuum vel voces sine intervallis scribere, serius tamen singulae voces ab invicem separabantur. Porro nummi nos docent Hebraeos voces saepius adhibitas compendiose scripsisse et abbreviasse. Cf. N. Peters, Beiträge zur Text- und Literarkritik sowie zur Erklärung d. B. Sm, Fr. 1899, 223 s. Multi recentiores (H. Winckler, A. Jeremias, J. Benzinger, E. Naville [Archéologie de l'Ancient Testament. L'Ancien Testament a-t-il été écrit en Hebreu?, P. 1915], P. Rießler [Das A. T. u. die babyl. Keilschrift, ThQ XCIII, 1911, 493 bis 504] etc.) putant antiquiores libros V. T. primum non in lingua Hebraea, sed in lingua Assyria scriptos esse. Pro qua sententia vero gravia argumenta vix afferri possunt (cf. Peters, Text d. A. T. 7—9).

[4]) Vocales ut signa accentus non semper recte et nonnunquam ob finem ante conceptum (tendenziös) ponuntur v. g. Išbošeth pro Išbaʿal (2 Sm 2, 8), Ṭabᵉal (= *homo nequam*) (Is 7, 6) pro Ṭabᵉʾēl (= *Deus est bonus*) in LXX.

3. Notae hae, quas Masorethae partim e traditione et collatione codicum manuscriptorum, partim e proprio iudicio et coniecturis criticis

hauserunt, sunt observationes grammaticae, exegeticae et orthographicae de vocalibus et signis diacriticis, de scriptione plena et defectiva, de significatione nonnullarum vocum, de structura verborum, de proprietatibus versuum, de numero versuum[1]), vocum et literarum cuiusvis libri, de media cuiusvis libri litera, voce et versu — aut emendationes textus (Ḳere et Kethib, quae praecipuam Masorae partem constituunt), concernentes consonantium aut mutationem, aut transpositionem, aut omissarum additionem, aut inutilium abiectionem, aut vocum separationem falsam, aut Ḳere grammaticales. ut הוּא pro הִוא, et quidem eum in finem, ut sic constans et genuina lectio Scripturae conservetur, et ab omni mutatione aut corruptione in aeternum praeservetur et valide praemuniatur[2]).

[1]) Sic v. g. ויאמר אלהים 25ies, litera א 42,377ies, ב 38,218ies occurrit in ss. Bibliis. Jer 21, 7 e 42 vocibus ac 160 literis constat; 14 tantum versus sunt, qui e 3 vocabulis constant. Pentateuchus 5845, Prophetae 9297 et Hagiographa 7958, ergo libri ss. 23.100 versus continent etc. Litera ע in מְנֻעָר Ps 80, 14 est litera media in toto Psalterio. Cf. Propylaea Masor. apud J. Fürst, Librorum sacr. V. T. concordantiae Hebr. atque Chald., L. 1840; Reinke, Beitr. VII 48; J. Buxtorf, Tiberias s. comment. masorethicus triplex 12; Walton, l. c. 262—278; Carpzov, Crit. 295.

[2]) Buxtorf, Tib. 6.

4. Distinguitur Masora magna, quae collectio est omnium harum notationum, et parva (compendium magnae), quae parvis characteribus in margine descripta est; masora marginalis et finalis (concordantiae), quae finem textus excipit; masora occidentalis et orientalis.

Buxtorf (Tib. 199): *Masora magna est, quae totam criticam comprehendit, cum plena locorum Scripturae enumeratione, quam quaeque nota critica suo numero designat;* et p. 202: *Masora parva est, quae literis numeralibus, vocibus decurtatis et symbolicis ad latus textus breviter et succincte describitur.* Masora magna primum typis edita est in Bibliis Bombergianis Venetiis 1525; emendata est a Buxtorf in Bibliis rabbin., Ba. 1618. Scripta est Masora partim lingua Hebraica, partim Chaldaica.

5. Quamvis Masoretharum labor multas nugas et observationes futiles contineat, tamen in pluribus factus est utilis ad textum contra mutationes muniendum et conservandum.

Praeter notas criticas et exegeticas, quae reliquis praestant, minutiae etiam, ut numeratio literarum, vocum ac versuum, optimum erant medium ad textum contra interpolationes novas vel omissiones tuendum; hinc Judaei Masoram sepem legis et custodiam textus vocant eique nimiam tribuunt auctoritatem. Laudes hae superabundantes non omni ex parte iustae sunt, quia textus masorethicus nequaquam in singulis perfecte exhibet textum originalem et magis iuvat ad futuras corruptiones impediendas, quam ad praeteritas sanandas. Masoretharum punctatio non est indubitata; totam enim pronuntiandi rationem tempore, quo versio LXX est facta, diversam fuisse a masorethica demonstrant nomina propria (cf. Könnecke, Die Behandlung

der hebr. Namen in der LXX [Programm], Stargard 1885; A. Schlatter, Die hebräischen Namen bei Josephus, Gü. 1913). Pronuntiatio Origenis et Hieronymi propius accedit ad Alexandrinam, quam ad masorethicam.

6. Rabbinos Babylonios Palaestinensium exemplum secutos esse ac lectiones variantes contulisse patet e catalogo variantium inter Judaeos orientales (Babylonios) et occidentales (Palaestinenses), quem R. Jacob Ben Chajim Bibliis Bombergianis adiecit.

A quo et quando catalogus ille confectus sit, non constat; secundum J. Morinum (Exercitationes biblicae de Hebraei Graecique textus sinceritate, P. 1633) saec. VIII.

7. Saeculo XI. rabbini celebres, Aaron ben-Ascher Tiberiade ac Ben Naphtali (ca. 1034) Babylone, variantes codicum MSS occidentalium et orientalium contulerunt et summa cura textum Hebraicum descripserunt; recensionem illius occidentales (nostrae editiones), huius autem orientales sequuntur.

Variantes Ben Ascher 200 concernunt consonantes, variantes vero Ben Naphtali 864 puncta tantum vocalium accentusque, et inveniuntur in Bibliis Bombergianis et Polyglottis Londinensibus (VI 8). Licet istae non magni momenti sint, docent tamen aevo illo systema punctationis iam esse perfectum et hos duos viros opus illud complevisse. Cum abhinc Judaei textus, non ad hanc normam conscriptos, parvi haberent, factum est, ut nullus supersit codex Hebraicus, qui saeculo IX. vel VIII. antiquior statui possit.

8. Quia ergo textus masorethicus ab erroribus et naevis substantialibus immunis est, easdem doctrinas dogmaticas et morales continet, quae in autographo erant traditae; exinde patet ei suam manere auctoritatem, eumque authenticum esse revelationis fontem[1]).

[1]) Cf. Cornely, Intr. I 283 ss.

§ 111. Pentateuchus Samaritanus

W. Gesenius, De Pentateuchi Samaritani origine, indole et auctoritate commentatio philologico-critica, Hl. 1815; S. Kohn, De Pent. Sam. eiusque cum verss. antiquis nexu, Br. 1865; E. König in J. Hastings, A Dictionary of the Bible, Extra Volume, Ed. 1904, 68—72; A. v. Gall, Der hebr. Pentateuch der Samaritaner, Gi. 1914 ss. (de qua editione cf. N. Peters, B Z XIII [1915] 97—105); P. Kahle, Untersuchungen zur Geschichte des Pentateuchtextes, Th St Kr LXXXVIII (1915) 399—439.

1. Fidei textus masorethici diiudicandae multum inservit Pentateuchus, quo, Hebraea lingua, Samaritanis literis exarato, utuntur Samaritani[1]). De origine huius Pentateuchi diversae exstant sententiae. *A.* Sunt, qui Pentateuchum Sam. derivant ab illis exemplaribus, quae decem tribus post schisma Jeroboami secum retinuerint[2]), et sequentes rationes afferunt: *a)* notitiam legis, quam prodebant Samaritani in rebus religiosis et iuridicis; *b)* odium inter Samaritanos et Judaeos; *c)* indolem

scripturae prisco-Hebraicae (Samaritanae), et *d)* venerationem solius Pentateuchi[3]). *B.* Alii censent hunc Pentateuchum allatum esse ad Samaritanos a sacerdote Israelitico captivo, qui a rege Assyriae missus est, ut doceret eos, quomodo colerent Deum (2 Rg 17, 26 ss.); cultus enim Jahvae legi Mosaicae innititur[4]). *C.* Alii tandem autumant Samaritanos Pentateuchum a Manasse, sacerdote Nehemiae tempore, accepisse[5]), urgent: *a)* linguam Pentateuchi Hebraeam, primis colonis barbaram, *b)* factum apostasiae Manassis, *c)* religionem Samaritanorum tamdiu idololatricam et ethnicum characterem gentis, *d)* miram Samaritanae recensionis cum LXX consensionem, haud raro contra textum masorethicum.

Sed qui argumenta harum sententiarum rite perpenderit, vix dubitabit primam praeferre, atque natales Pentateuchi Samaritani iam tempore ante schisma quaeret[6]).

[1]) Inde ab Origenis aevo compertum est Samaritanos Pentateuchum literis Samaritanis descriptum (τὸ τῶν Σαμαρειτῶν Ἑβραϊκόν) habere. Hunc primus in Europa typis descripsit congreg. Oratorii presbyter Joannes Morinus in Bibliis Polyglottis Parisiensibus e codice MS, quem Pietro della Valle 1616 Damasci emerat. Huic accesserunt novi codices, ita ut nunc in bibliothecis Europaeis 16 codices, vel integri vel mutili, numerentur, qui vero non antiquiores sunt quam saec. XIII.

Scriptus est textus in charta pergamena, sine literis maiusculis, minusculis inversis et suspensis absque vocalium et accentuum signis, in pericopas (Kaṣîn) maiores et minores divisus, ac singulae voces ab invicem puncto distinctae apparent; in fine adiecta est historia et annus descriptionis, nonnunquam etiam nomen librarii. Codices saeculo XI. non sunt antiquiores. Cf. Kennicott (Dissertat. generalis in V. T. Hebr., ed. a P. J. Bruns, Brsch. 1783, 359), Gesenium, op. c. 17.

[2]) J. Morinus, Exercit. eccles. in utrumque Sam. Pent., P. 1631, 62; Carpzov, Critica s. I 602); Jahn, Einl. I 412; Herbst-Welte, I 93; Haneberg, Gesch. 184; Kaulen-Hoberg, Einl. II 119 s.

[3]) Cum iuxta legem tota vita Hebraeorum religiosa, politica et familiaris esset instituenda, ea in pluribus exemplaribus in manibus non tantum Levitarum, sed et Israelitarum versari debebat, idque etiam in regno Israel (1 Rg 19, 18), quod suos prophetas (Eliam, Oseam et alios) et Bethele scholam propheticam habuit. Odium mutuum radices habuit in origine Samaritanorum, magnam partem gentili, immo iam in avita zelotypia tribuum Ephraim et Juda, quod aetate Esdrae multum crevit; tanto odio saeviente Samaritani nullo modo Pentateuchum pro norma suae fidei et codice civili a Judaeis acceptassent. Retinuerunt scripturam prisco-Hebraicam, dum apud Judaeos tempore exsilico — tempore Esdrae etiam pro libris sacris — scriptura Aramaica adoptata est, quae iterum seriori tempore dividebatur in scripturam quadratam, Palmyrensem et Nabataeam. Ad reiciendos reliquos libros sacros inducebantur motivis specialibus aut religiosis (quia v. g. in illis sanctuarium urgetur in Sion), aut politicis (v. g. quia in libro Josue divisio terrae sanctae et dignitas ordinis sacri singulariter asseritur). Cf. Gesenium, l. c. 4, n. 9.

[4]) Hetzenauer (Theol. bibl. I 252), qui citat verba: *ut doceret eos legitima Dei terrae* (2 Rg 17, 27).

[5]) Hupfeld (ThStKr 1830, 280), Hengstenberg (Beitr. II 39 ss.), E. König (Einl. 95), Strack (Einl. 210), Sellin, ca. 430 (Einl. 58). — Steuernagel (Einl. 42) fundationem templi in monte Garizim et originem Pentateuchi Samaritani in tempus Alexandri M. reponit.

[6]) *Ad B.* Cuthaei idiomate Hebraeo per sacerdotem instituebantur, id eo magis necessarium erat, quia haud pauci Israelitae in terra sua remanserant. Sacerdos autem libro legis egebat tum pro se, tum pro relictis Israelitis, tum pro Cuthaeis, quos ad fidem voluit convertere. *Ad C.* Samaritani sine Pentateucho, prius apud se usitato, Manassen vix suscepissent, et hic prius locos illos eliminasset, quibus causam suae defectionis, connubium cum alienigena, severe sciverat taxatam. A lege non observata non est concludendum Samaritanos legem non novisse nec habuisse. Judaei quoque saepe legem non observabant. Nec Dominum nec apostolos Samaritanos pro meris gentilibus habuisse docet sermo Christi cum muliere Samaritana, et Act 1, 8. Voluntas Samaritanorum cum Judaeis ex captivitate reversis templum Jerosolymae aedificare, cum et ipsi eorum Deum colerent (1 Esr 4, 2), cognitionem Pentateuchi apud ipsos supponit. Studium Pentateuchum Samaritanum in tempus Nehemiae vel Alexandri M. reponere sufficienter explicatur ex sententia modernorum criticorum de origine Pentateuchi generatim.

Auctorem codicis Samaritani, in synagoga Samaritanorum Naplusae (Sichem) conservati, qui in charta pergamena nitidis literis est exaratus, Neosamaritani iactitant esse Phinees, Eleazari pontificis filium, qui illum conscripserit anno XIII. post ingressum Israelitarum in regionem Chanaan. Quae narratio haud dubie inter fabulas releganda est.

2. Pentateuchus hic, quem iam ss. patres citarunt[1]), lectionibus variantibus scatet, quae maximam partem ad orthographiam et grammaticam spectant[2]). Samaritani enim liberiores fuerunt in descriptione, immo aperte locos quosdam licentius emendarunt, alios addiderunt vel suppleverunt. Hinc relatio eius ad Pentateuchum Hebraicum et auctoritas statuenda est sequens: uterque vim et auctoritatem textus primigenii, eandem quoad substantiam integritatem, suas perfectiones aeque ac vitia habet, mutuam igitur ambo opem sibi ferunt, qua de causa sententia nec eorum, qui Pentateuchum Samaritanum ubique praeferendum atque authenticum Mosis exemplar esse censent[3]), nec illorum, qui Hebraico praecellentiam supra Samaritanum codicem conciliant huncque reiciunt[4]), acceptari potest. Generatim quidem textus masorethicus Samaritano praeferendus esse censetur, ast in nonnullis locis hic, imprimis si cum aliis textibus ut LXX consentit, meliorem lectionem conservavit. Inter omnes has differentias textus Hebraici et masorethici ne una quidem est, quae fidem aut mores attingit[5]).

[1]) Cyrillus Alex. (Ad Gn 4): *„Egrediamur foras" in codicibus Samaritanis legi dicunt;* similiter Hieronymus (In Gal 3, 10) et Procopius Gaz. (In Dt 1, 6; Nm 10, 10): *Eadem leguntur in codicibus hodiernis Samaritanis . . . qui easdem differentias notant, quas nunc observamus.* Cf. Walton, Prol. 537 ss.

[2]) Variantes omnes, quas recenset Gesenius (l. c. 58), triplicis generis sunt: *α)* lectiones, quas Samaritani ipsi textui intulerunt *α*) ad textum e parallelis

locis supplendum, quos mox abbreviarunt (Ex 18, 24), mox ampliarunt (Ex 6, 9), mox integros interpolarunt v. g. בניו pro אחיו Gn 37, 4 coll. v. 3, vel β) ad illum cum suis sententiis religiosis ac hermeneuticis conciliandum, quo referendae sunt mutationes expressionum, quae sanctitatem numinis divini concernunt, nam Samaritani doctrinam de Deo uno ita urgent, ut vel minimam polytheismi suspicionem vitent, quare pro constructione vocis Elohim cum plurali (Gn 20, 13; 31, 53; 35, 7; Ex 22, 8) singularem substituunt, aut mitigatio anthropomorphismorum et anthropopathismorum, qui maiestati divinae haud satis convenire videntur. *b)* Lectiones, quae e negligentia amanuensium sunt exortae, v. g. omissio vocum, permutatio literarum similium; *c)* lectiones, quae iam in illorum exemplari, e quo desumptus est Pentateuchus Sam., exstiterant, quia et in versionibus antiquissimis, a Pentateucho Sam. non dependentibus, inveniuntur. Nonnisi hae ultimae lectiones, quarum perpaucae tantum genuinae textus originarii censeri possunt, pro re critica textus Hebraei momentum habent. Cf. Walton, l. c. 547 ss.; Petermann, Abhdl. f. d. Kunde des Morgenld. 1872, V 1, 219.

[3]) Propter magnam Pentateuchi Sam. cum versione LXX conformitatem in ca. 1900 locis contra textum masorethicum ad hanc sententiam abierunt: J. Morinus, Capellus, Houbigantius, Kennicott, De Rossi, J. Voss, Howorth. Versio LXX enim confecta est e textu, qui antiquior est quam textus masorethicus vel receptus. Ast nonnunquam congruentia inter Pentateuchum Sam. et LXX in casu eiusdem modi cogitandi auctorum utriusque posita esse potest vel ex magna vi, quam Pent. Sam. mediante versione Graeca in Pentateuchum Samarit. (Σαμαρειτικόν) ad LXX habuit, explicari potest. Cf. Steuernagel, l. c. 43; P. Kahle, Untersuchungen zur Geschichte des Pentateuchtextes, Th St Kr LXXXVIII (1915) 399—439.

[4]) Simon de Muis, Hottinger, Steph. Morinus, S. Rau, J. Buxtorf, Carpzov, Geiger, Frankel.

[5]) Nonnulli accusant Samaritanos, quod ob dogmaticam quandam rationem (templi sc. aedificationem in Garizim iustificandam) Dt 27, 4 pro Ebal posuerint Garizim; sed bene obvervat de Rossi (Var. II 58): *Optime interpretationem hanc, salva publica fide rationis, a privato aliquo critico sive Samaritano, sive Israelita fieri potuisse, qui ex coniectura locum mutavit; aptius enim electioni congruere Garizim, montem benedictionis, quam Hebal.*

§ 112. Codices Hebraici et Graeci

A. Codices Hebraici manuscripti et impressi

J. Le Long-Masch, Bibliotheca sacra, Hl. 1778, I, XXI ss.; B. Kennicott, Dissert. gen. in V. T. Hebr., ed. Bruns, Brunsv. 1783; J. B. de Rossi, MSS codices Hebr., P. 1803—04; A. Harkavy u. H. L. Strack, Katalog der hebr. Bibelhandschriften der kais. öff. Bibliothek zu St. Petersburg, St. P.-L. 1875; H. L. Strack, Prophetarum posteriorum codex Babylonicus Petropolitanus, Petropoli 1876; Harkavy, Neuaufgefundene hebr. Bibelhandschriften, L. 1884; A. Neubauer, Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, O. 1886; F. G. Kenyon, Our Bible and the Ancient Manuscripts[2], Lo. 1896; M. Steinschneider, Vorles. ü. d. Kund. hebr. Handschriften, L. 1897; E. König, Einl. 14 ss.; Hühn, l. c. 35—51; A. S. Geden, Outlines of Introduction to the Hebrew Bible, Ed. 1909.

1. Judaei eruditi, saeculo XI. ex oriente in Europam advenientes, plures codices sacros importarunt, qui saeculo XII. et XIII. primum in Hispania, dein in Italia et Germania describebantur. Ex his viris eminebant Abenesra, Maimonides, Salomo Jarchi, Joseph et David Kimchi, Levi Ben Gersom; hi generatim recensionem masorethicam sequebantur. Codices manuscripti Hebraici V. T. hucusque conservati, omnes — uno excepto — saeculo X. recentiores[1]), aut sunt volumina[2]), quae praelectionibus publicis in synagoga inserviebant (Synagogenrollen), aut codices privati; illa, plerumque Pentateuchum et reliquos libros liturgicos (Megilloth) complectentia, scripturam exhibent quadratam, punctis non instructam; hi autem, qui vel omnes (raro) vel plerosque V. T. libros continent, scripti sunt scriptura quadrata (cum interpunctione).

[1]) Dividuuntur codices ratione patriae in Hispanos (elegantiores), Germanicos (rudiores), Italos, orientales et mixtos. Bibliotheca professoris de Rossi Parmae fere 800 codices Hebraicos continet. Inter antiquissimos referuntur codex Mosis ben Ascher in Kairo ex a. 897 p. Chr., Prophetarum posteriorum codex Babylonicus Petropolitanus ex a. 1228 Sel. = 916 17 p. Chr. Antiquissimus codex in Germania (Karlsruhe) asservatus habetur codex Reuchlinianus ex a. 1105/06 p. Chr., qui continet Prophetas priores et posteriores. Antiquissimum textum Hebraeum (praemasorethicum) sc. Ex 20, 2—17; Dt 6, 1—5 continet folium codicis ex 100 p. Chr.: papyrus Nash, 1902 editus (cf. N. Peters, Die älteste Abschrift der zehn Gebote, der Papyrus Nash, Fr. 1905). Cum enim codices usu attriti infoderentur aut comburerentur et codices cum discrepante textu deleti sint, antiquiora exemplaria non ad nos pervenerunt. Omnes codices Hebraei, si Pentateuchum Sam. et papyrum Nash excipimus, probabilissime ad unum archetypum reduci possunt (cf. Peters, Text d. A. T. 47).

[2]) Volumina continent aut Pentateuchum aut Prophetas et iuxta regulas strictissimas, in tractatu Sopherim explicatas, diligentissime in charta pergamena vel membranis, ex animali puro factis, quae circa bacillum circumvolvuntur, atramento nigro, sine vocalibus et accentibus, sunt exarata. Codices MSS privati seu profani exarati sunt in membrana, papyro vel byssino, varia forma, literis initialibus et punctis coloratis (cf. Blau, Studien zum althebr. Buchwesen 9—37). Codices scriptura quadrata scripti adiunctam plerumque habent Masoram, Chaldaicam versionem vel etiam commentarium rabbinicum; scriptura vero rabbinica exarati punctis et Masora carent, abbreviaturis abundant, textui plerumque versio quaedam (Arabica) est annexa. Singuli libri, quorum ordo in diversis exemplaribus est diversus, per intervalla sunt distincti.

2. Ad normam codicum manuscriptorum textus Hebraicus pluries mandabatur typis; primum excusum est 1477 (probabiliter Bononiae) Psalterium Hebraicum cum commentario Kimchi; textus caret punctis et vocalibus[1]). Secutae autem sunt tres editiones praecipuae, e quibus reliquae immediate manarunt, et quidem prima editio est Biblia Hebraica Soncinensia (1488, editio prima Christiana), repetita in Brixiensi (1494), appositis vocalibus et accentibus sine Masora, qua editione usus

est Lutherus. Secunda est Biblia Polyglotta Complutensia (1514—1517)[2]), quae textum Hebraicum ad MSS codices expressum cum vocalibus, sine accentibus exhibent, ac tertia Bombergiana secunda (Venetiis 1524—25)[3]), plurimarum sequentium editionum mater. Nonnullae rursus ad MSS codices emendatae sunt, ut editio a Buxtorfio (Ba. 1611 et 1618) procurata. Inter recentiores habentur: editio Jos. Athiae (A. 1661—67) et E. van der Hooght (A. 1705), quibusdam lectionibus variantibus instructa; posteriore fere omnes sequentes editiones innituntur ut editio procurata ab A. Hahn, L. 1832 (4. ed. 1859) et Theile, L. 1849 (8. ed. 1895), Biblia Hebraica ed. a J. Jahn, W. 1806—08. Biblica Heb. a D. Ginsburg ed. 2., Lo. 1906. — Maxime vero laudanda est editio a R. Kittel procurata, quae editionem Jacobi Chajjim sequitur: Bibl. Heb., L. 1905—6, propter apparatum criticum. Singuli libri textus Hebr. bene editi sunt a S. Baer adiuvante F. Delitzsch, L. 1869—88. Ex protestantibus P. Haupt cum aliis eruditis editionem criticam textus Hebraei procurat: The Sacred Books of the Old Testament in Hebrew, L. 1893 ss., quae sublimiori arti criticae (Literarkritik) inservit et ob diversos colores, in quibus singuli fontes librorum, ex quibus isti compositi esse dicuntur, typis impressi sunt, a Germanis vulgo »Regenbogenbibel« nominatur. Ex parte catholica J. Göttsberger una cum aliis eruditis editionem textus Hebraei praeparat[4]).

[1]) Anno 1482 Bononiae prodiit Pentateuchus cum paraphrasi Onkelosi et commentario Raschi.

[2]) Polyglottorum Complutensium antiquissima editio a Christianis (card. Franc. Ximenes) procurata est.

[3]) Primam editionem edidit Daniel Bombergus Venetiis 1516—17 cura Felicis Pratensis Judaeochristiani, eamque studio R. Jacob ben Chajjim emendatam (1524—25) recudit; textui adiunctae sunt Masora cum instructione Chajjim, lectiones variantes Ben Ascher et Ben Naphtali, interpretationes Hebraicae et Chaldaicae. Textum Bibliorum Complutensium et Bombergianorum mixtum exhibent Biblia Polyglotta Antverpiensia 1569—1572 et Biblia cura Eliae Hutter, Hbg. 1587. Cf. Le Long-Masch, Bibliotheca s., Hl. 1777, I 5—148.

[4]) Cf. Göttsberger, B Z XII (1914) 1—13.

3. Multam in codicibus Hebraicis examinandis ac variantibus lectionibus colligendis operam dederunt praeter Bombergum et Buxtorfium Menachem de Lonzano, S. Norzi, S. Münster, J. D. Michaelis, Houbigantius, ante omnes vero Benj. Kennicott ac J. Bern. de Rossi.

Kennicott († 1783), professor Oxonii, ope sociorum, praeprimis P. J. Bruns adhibita, 615 codices MSS, 52 editiones et Talmudem inspexit ac infinitam variantium copiam collegit et edidit: V. T. Hebraicum cum variis lectionibus, O. 1776—80, 2 tom.

fol. Post Kennicott eximie de textu V. T. meritus est B. de Rossi, theologiae doctor in academia Parmensi († 1831), qui opus Kennicotti collatis 731 codicibus MSS, 352 aliis editionibus ac versionibus antiquis nec non commentariis rabbinicis correxit auxitque et universum apparatum criticum exhibuit: Variae lectiones V. T. ex immensa manuscriptorum editorumque codicum congerie haustae et ad Samaritanum textum, ad vetustissimas versiones, ad accuratiores sacrae criticae fontes ac leges examinatae, Parmae 1784—88, 4 vol., quibus superaddita sunt: Scholia critica in V. T. libros seu supplementa ad varias sacri textus lectiones, Parm. 1798. Epitomen ex his variantibus lectionibus ediderunt cum Bibliis Hebraicis J. C. Döderlein et J. H. Meißner, L. 1793 (nova ed. a Knapp 1818), ac J. Jahn, Viennae 1806. De revisione textus Hebraici cf. R. Kittel, Über die Notwendigkeit u. Möglichkeit einer neuen Ausgabe der hebr. Bibel, L. 1902, et E. König, Neueste Prinzipien der alttest. Kritik, Gr.-Licht. 1902.

B. Codices Graeci manuscripti et impressi

Swete, Introd. to the O. T. in Greek, C. 1900, 122 ss.; Nestle in R E³ III 11 ss.; Fell, Einl. 151 ss.; A. Rahlfs, Verzeichnis der griech. Handschriften des A. T., B. 1914.

1. Codices MSS LXX versionis, qui adhuc supersunt[1]), saeculo IV. antiquiores non sunt nec textum purum exhibent, eo minus codices typis editi; praecipui eorum sunt: codex Vaticanus[2]) *(B)*, Alexandrinus[3]) *(A)*, Sinaiticus (ℵ)[4]), codex Parisiensis vel codex Ephraemi[5]) rescriptus *(C)*. Codices MSS Graeci scripti sunt literis uncialibus seu maiusculis[6]); scriptura ita comparata est, ut voces vocibus sine intervallo iungantur (scriptio continua); in cod. *B* et ℵ rarissima est interpunctio, ita ut singulae cuiusvis paginae columnae (duae, tres vel quatuor) unam quasi phrasin efforment.

[1]) Hodie 400 ca. codices (in Europa et oriente dispersi) cogniti sunt, inter quos fere 100, uncialibus literis conscripti, saeculo X. sunt antiquiores. Ex his ca. 10 integrum V. T. complectuntur.

[2]) Codex Vaticanus, e medio saeculo IV., asservatur in bibliotheca Vaticana et continet utrumque Testamentum (perierunt Gn 1—46, 27; 2 Rg 2, 5—7. 10—13; Ps 105, 27—137, 6; 1 et 2 Mach nunquam in cod. erant); character eius: membrana tenerrima, literarum uncialium genus purum, nullae literae distinctim initiales, interpunctio rarissima et plerumque spatio vacuo compensata, signa accentus et »spiritus« serius appositi, trium columnarum usus et orthographia antiquissima. Cod. B est antiquissimus et omnibus ceteris codd. praeferendus est. — V. T. iuxta LXX interpr. cod. Vat. 1209 . . . phototypice repraesentatum . . . curante J. Cozza-Luzi, Rom 1890 editum est.

[3]) Codex Alexandrinus, a Cyrillo Lucari, patriarcha Constantinopolitano, Carolo I., Angliae regi, dono datus 1628 et nunc in museo Britannico conservatus, continet nunc utrumque fere integrum Testamentum. Singulae paginae in binas columnas divisae sunt. Probabiliter in prima parte saeculi V. scriptus est. — G. Baber, V. T. Graecum e cod. MS Alex., Lo. 1816—28.

[4]) Codex Sinaiticus Petropolitanus una cum codice Friderico-Augustano (FA, qui nonnulla fragmenta eiusdem codicis MS Sinaitici iam prius publicata [Cod.,

Friderico-Augustanus . . . ed. C. Tischendorf, L. 1846] amplectitur), continuit olim utrumque Testamentum, nunc vero continet adhuc totum N. T. et partes ex V. T. A C. Tischendorf 1844 et 1859 repertus est in monasterio s. Catharinae montis Sinai, et Vaticano antiquior a nonnullis censetur; probabiliter tamen ad finem saeculi IV. vel initium saec. V. est referendus (cf. Hühn, l. c. 45). Indicia: membrana tenuis, constat e quatuor columnis: atramentum plerumque fuscum, interpunctio rarissima, orthographia Alexandrina, scriptura simplex et pura. Editus est in forma primaria (facsimile) a Tischendorf, Cod. Sinaiticus Petropolitanus, Petropoli 1862. Brugsch-Bey edidit fragmenta recentioris cod. (Neue Bruchstücke des Codex Sin. aus dem Sinai-Kloster. L. 1895).

[5]) Codex iste vocatur codex Ephraemi rescriptus, quia (saec. XII.) tractatibus Ephraemi Syri superscriptus est. Pertinet ergo ad palimpsestos (cf. παλίμψηστος = *iterum scalptum* = wieder aufgekratzt). Ipse medio saeculo V. probabiliter Alexandriae. certe in Aegypto exaratus, dein in Palaestinam vel Syriam vel Asiam minorem et denique Constantinopolin advectus, saeculo XII. manum eius expertus est, qui antiquis deletis nova superscripsit. A. Lascaris eum in Italiam attulit, unde bibliothecae regiae Parisiensis factus est. Editus est a Tischendorf (Cod. Ephraemi Syri rescriptus. L. 1845; N. T. ed. 1843). Continuit olim utrumque Test., nunc vero continet maiorem partem N. T. et pauca fragmenta V. T. et quidem sine columnis. Cf. Tischendorf. V. Test. Graece[7], L. 1887, Proleg. 61 ss.

[6]) Scriptura antiquissima Graecorum erat scriptura uncialis cum literis maiusculis, quae formam plus minusve quadratam, paulisper rotundatam exhibent sine ullis ligaturis, ac magnam cum characteribus Phoeniciis habent similitudinem.

Praeter hanc scripturam, quae documentis in papyro vel membrana scribendis inserviebat, iam saeculo II. a. Chr. nota erat alia scriptura, cursiva, quae literas minores, magis rotundas et invicem iunctas exhibebat. Scriptura uncialis usque ad saec. X. in codicibus Graecis sacris usitata erat et quidem a saec. V.—IX. utraque scriptura in usu erat, post saec. X. vero scriptura tantum cursiva adhibebatur. Voces plerumque abbreviantur, posita sc. lineola super literas initiales et finales, v. g. ΘΥ (cf. Traube, Nomina sacra. Versuch einer Geschichte der christl. Kürzung, M. 1907) Desunt Jota subscriptum, spiritus et accentus. Transcriptio nullum influxum essentialiter alterantem in ipsum textum exercebat, ut probant codices unciales conservati. — Cf. Kaulen-Hoberg, Einl. I 100—04.

2. Ad normam codicis Vaticani impressae sunt editiones, inter quas eminet editio auctoritate Sixti V. facta[1]). De codice Alexandrino editionem procuravit Grabe[2]), diversam a Romana. Ex his duabus editionibus manarunt fere omnes reliquae. Editionem secundum cod. B et apparatu critico instructam procurarunt R. Holmes et J. Parsons[3]). Editionem egregiam secundum cod. B una cum lectionibus variantibus graviorum codd. uncialium curavit H. B. Swete[4]). Novissime A. E. Brooke et N. Mc Lean textum Graecum edunt, in qua editione non solum codices unciales, sed etiam celebriores manuscriptos minusculos respiciunt[5]).

[1]) Prima LXX editio impressa habetur in Polyglottis Complutensibus (1514—17), repetita in Polygl. Antverpiensibus (1571) et Parisiensibus (1645). Secunda editio est Aldina, 1518 Venet. in officina typographica Aldini Manutii e

veteribus exemplaribus edita. His praestat editio tertia Romana vel Sixtina, quam Sixtus V. papa, curante card. Carafa, edidit e codice Vaticano, collatis aliis codicibus MSS, cui et appositae sunt variantes (V. T. iuxta LXX ex auctoritate Sixti V. P. M. editum Romae 1587); haec editio rursus saepissime typis excusa est. Liber Daniel in hac editione editus est iuxta versionem Theodotionis. Sed etiam haec Sixtina editio primitivum LXX textum purum et ab omnibus iunioribus corruptionibus immunem non exhibet. C. Tischendorf, Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes, L. 1850 (3. editio [1860] cum variantibus cod. ℵ, 4. editio 1869 cum variantibus codd. A, C, Friderico-Augustani). Editionem eius sextam (1880) et septimam[1] (1887) procuravit E. Nestle, qui appendicem (V. T. Graeci codices Vatic. et Sinait. cum textu recepto collati) apposuit. V. Loch edidit V. T. iuxta LXX ecodice Vaticano suppletis lacunis e codice Alexandrino et e Polyglottis, Ratisb. 1866, ed. altera 1886. Accedit V. T. Graecum iuxta LXX ed. a L. v. Ess, L. 1824; ed. 3. cum prolegomenis et epilegòmenis ed. a Nestle 1887.

[2]) J. E. Grabe, Origenis labores imitatus, editionem suam (V. T. LXX interpretum e codice Alexandrino, O. 1707—20, 4 fol.) asteriscis et obelis instruxit. Eum et J. Breitingerum, qui textum Grabii sequitur (V. T. ex vers. LXX interpr. olim ad fidem cod. MS Alex. express. emendat. et suppl. a J. Grabio. Nunc vero exemplaris Vat. aliorumque MSS lect. variis illustr. ed. J. J. Breitingerus, Tig. Helv. 1730—32, 4 fol.), superavit H. Baber (V. T. Graecum e cod. Alex. . . . typis ad similitudinem ipsius codicis fideliter descriptum, L. 1816—28, 4 fol.).

[3]) V. T. Graece cum variis lectionibus, O. 1798—1827; tom. II—V edidit Parsons. Codex Chisianus, unicus codex, qui textum LXX libri Dn continet, editus est a J. Cozza (Sacrorum Bibliorum vetustissima fragmenta Graeca et Latina, t. III, Romae 1877) et a Swete, t. III. Nova studia critica circa editiones LXX versionis subierunt F. Field, V. T. Graece iuxta LXX interpr. recensionem Grabianam denuo recognovit, O. 1859; P. de Lagarde, Libr. V. T. canonicorum pars prior Graece, Gottingae 1883; A. Rahlfs, Septuagintastudien, Gö. 1904—11.

[4]) The Old Testament in Greek according to the Septuagint[3], C 1901 (3 vol.).

[5]) The O. T. in Greek according to the Text of Cod. Vaticanus, supplemented from Other Uncial MSS, with a Critical Apparatus containing the Variants of the Chief Ancient Anthorities for the Text of the Septuagint, C. 1906 ss.

§ 113. Divisio textus

O. Schmid, Über verschiedene Einteilungen der hl. Schrift, Graz 1892; Büchler, The Reading of the Law and Prophets in a Triennial Cycle, J Q R V (1893) 420—68; VI (1894) 1—73.

1. Primo codex legis ab initio usque ad finem absque intervallis scribebatur, ut quasi unum versum constitueret. Post exsilium Babylonicum Pentateuchus, cuius pars singulis sabbatis in synagogis (Act 13, 15; 15, 21; 2 Cor 3, 15) praelegebatur, divisus est in 54 sectiones (Paraschas maiores vel sabbaticas pro praelectione sc. in singulis sabbatis), quae certis intervallis distinguuntur. Paraschis correspondebant Haphtarae i. e. sectiones librorum prophetieorum, quae recitationem legis excipiebant.

Paraschae = פָּרָשִׁיּוֹת (a פָּרָשָׁה = *divisio, sectio*) dividuntur in פְּתוּחוֹת *apertas*, quae cum nova linea incipiebant, et סְתוּמוֹת *clausas*, quae relicto intervallo eandem lineam prosequebantur, hinc initium Parascharum maiorum per ס ס ס et פ פ פ notabatur. Paraschae hae (maiores) vix, ut nonnulli putant, in minores (669 in Pentateucho), ב et ם signatas, dividebantur, sed probabilius hae antiquiores illis sunt (Fell, Einl. 118); distinctio inter paraschas maiores et minores tantum spectat ad ambitum earum (Kaulen-Hoberg, Einl. I 106).

Haphtarae = הַפְטָרוֹת (הַפְטָרָה = *dimissio*) sectiones propheticae (85) ideo vocabantur, quia iis lectis lectio sabbatica finita et populus dimissus est; hinc lector huius lectionis propheticae vocatur dimittens, qui coetum solet dimittere (cf. Vitringa, De synagoga vetere, Francquerae 1696, 994; L. Venetianer, Ursprung und Bedeutung der Prophetenlektionen, Z D M G LXIII [1909] 103—170). Quaenam vero haphtarae certis diebus festis praelegerentur, seriore tempore fixum est. Serius analoge etiam reliqui libri in 446 (vel 447, 452) segmenta (sedarim) et quaevis sidra (סֵדֶר = *ordo*) in 7 capita dividebantur. Divisio haec tempore R. Rab et R. Samuel (188—250 p. Ch.) iam exstitit (cf. J. Fürst, Kultur- u. Literaturgeschichte der Juden in Asien, L. 1849, 61; Zunz, Gottesdienstl. Vorträge der Juden 3; Herzfeld, Geschichte d. V. Israel, XII 210). His similia sunt segmenta (קָצִין) textus Samaritani et versionum antiquissimarum, quae iam s. Hieronymus in textu Graeco et Latino qua κεφάλαια et *capitula, titulos breves* adducit ac in singulis versionibus discrepare innuit; nam ait in Sap 3, 14: *Non videtur mirum, aliter Hebraica capitula et aliter LXX Graeca videlicet Latinaque fieri.* Origenes et Hieronymus textum in commentariis suis pro commodo suo in περικοπάς et *capitula* diviserunt. Antiquitus loci secundum suum argumentum citabantur, v. g. Mc 12, 26 ἐν τῇ βίβλῳ Μωυσέως ἐπὶ τοῦ βάτου (col. Ex 3, 6); Rom 11, 2 ἢ οὐκ οἴδατε ἐν Ἠλίᾳ τί λέγει ἡ γραφή (col. 1 Rg 19, 10).

2. Mox iam libri prosaici, quo facilius intellegi et praelegi possent, divisi sunt in incisa[1]): פְּסוּקִים (a פסק = *dividere*), nostris versibus similia, quae numerabantur. Istorum iam Mischna mentionem facit. In libris poeticis iam primis aerae Christianae saeculis textus Hebraicus et versiones LXX ac Itala in στίχους (versus) atque in κῶλα et κόμματα (caesa) dividebantur. S. Hieronymus, Origenem sequens, propheticos libros Vulgatae suae in cola et commata, ac historicos in cola divisit[2]).

[1]) Finis alicuius sententiae primo nec signo aliquo neque intervallo indicabatur, sed voce ex usu notata, serius, a saeculo XII. signo sc. Soph-Pasuk (:). Scriptura stichica erat illa scribendi ratio, pro qua voces, quae in sententia coniungendae sunt ideoque unum incisum constituunt, unam lineolam formabant.

[2]) Eusebius (H. eccl. 6, 16): *Has omnes interpretationes et per cola ac membra distinxit (Origenes).* Hieronymus (Praef. in Is): *Nemo, cum prophetas versibus viderit esse descriptos, metro eos aestimet apud Hebraeos ligari et aliquid simile haberi de Psalmis et operibus Salomonis; sed quod in Demosthene et in Tullio solet fieri, ut per cola scribantur et commata, qui utique prosa et non versibus conscripserunt, nos quoque utilitati legentium providentes, interpretationem novam novo scribendi genere distinximus.* In Ez: *Legite et hunc iuxta translationem nostram, quoniam per cola scriptus et commata, manifestiorem legentibus sensum tribuit.* Cf. Reinke, Btr. VII 25—27.

3. Divisio librorum ss. in capita et versiculos, nunc usitata, saeculo XIII. primo in Vulgata Latina introducta, deinde in versione LXX, et saeculo XV. etiam in textu Hebraico adoptata est.

Divisio in capita ad locos citatos in concordantiis biblicis facilius inveniendos teste Gilberto Genebrardo (Chronographiae l. 4, p. 614) introducta esse dicitur per cardinalem Hugonem a s. Caro († 1263).

Ast re vera iam ante cardinalem Hugonem divisionem in capita introduxit (ca. 1206) Stephanus Langton, archiepiscopus Cantuariensis († 1228). Concordantiis Hebraicis primus eam intulit R. Isaac Nathan ca. 1448, inde in Biblia Hebraica haec divisio transiit; Biblia Bombergiana II. (Venetiis 1529) primo exhibent Scripturam in capita divisam. Quodlibet caput ab Hugone a s. Caro rursus per literas a. b. c. d. e. f. g. in septem minores partes dividebatur, ut adhuc observatur in missali Romano et breviario, donec typographus Parisiensis Robertus Stephanus 1551 in editione Bibliae Graeco-Latinae capita in versus divisit eosque numeris signavit, e qua versione rursus institutum hoc in Biblia Hebraica (1556 in Ps, 1557 in Pentateuchum et 1661 in totam Bibliam Hebraeam ab Athia 1661 editam) translatum est. Divisio in capita saepe in textu Hebraeo alia est quam in versione Graeca et Latina. Porro divisio in capita et in versus valde arbitraria est, ita ut saepe nexum sententiarum turbet. Papa Sixtus V. hanc divisionem corrigere studebat, sed frustra. Divisionibus logicis Biblia Vulg. ornavit A. Fillion, P. 1887.

Sectio tertia

Historia propagationis librorum ss. in versionibus

§ 114. Versiones

A. Geiger, Urschrift u. Übersetzungen der Bibel, Br. 1857; F. Buhl, R E^3 III 1—179.

Necessitate cogente originalis textus librorum sacrorum V. T. iam antiquissimis temporibus, tum a Judaeis tum a Christianis, in varias linguas (versiones) translatus est, atque ita omnibus populis et nationibus pervius fiebat. Solent autem versiones distingui immediatae et mediatae, orientales et occidentales, antiquiores et recentiores.

Cum Judaei in diaspora viventes linguam Hebraicam non callerent, versiones eis necessario conficiendae erant. Apud Christianos origo versionum plerumque cum praedicatione evangelii cohaerebat. Virtus versionum pro varia indole, scopo et aetate, qua instituebantur, est varia. Pro re critica praeferendae sunt versiones immediatae seu directae, ex ipso textu originali confectae; nam versiones mediatae vel indirectae proxime inserviunt dilucidandae versioni, e qua emanarunt, ac mediate demum textui originali.

A. Versiones Graecae

§ 115. *a)* Versio Alexandrina

Hug, De Pentat. versione Alex., Fr. 1818; Frankel, Vorstudien zu der Septuaginta, L. 1841; Nestle, Septuaginta-Studien, Ulm (Programm) 1886, 1896; Maul-

bronn (Progr.) 1899, 1903, 1907; P. de Lagarde, Septuaginta-Studien, Gö. 1891 bis 1892; Swete, A Introduction to the O. T. in Greek, C. 1900; G. Jahn, Beiträge zur Beurteilung der LXX, Lei. 1902; Rahlfs, Septuagintastudien, Gö. 1904—11; A. Deißmann, Die Septuaginta-Papyri u. andere altchristl. Texte, Heid. 1905; R. Helbing, Grammatik der Septuaginta, Gö. 1907; O. Procksch, Studien zur Geschichte der Septuaginta: Die Propheten, L. 1910.

1. Usui Judaeorum, qui, numerosissimi in Aegypto degentes, lingua utebantur Graeca, saec. III. a. Chr. Alexandriae Pentateuchus translatus est in linguem Graecam, quae versio. posthac interpretatione ceterorum quoque librorum aucta, dici solet Alexandrina vel versio Septuaginta (LXX, οἱ ο′).

Aristobulus, philosophus Judaeus, qui tempore Ptolemaei VII. Philometoris floruit, tradit iam ante Demetrium Phalereum libros ss. Graece redditos esse, testibus Eusebio (Praep. 13, 12) et Clemente Alex. (Strom. 1, 22), quod tamen negant Flavius Josephus (Contr. Ap.) et Philo (Vita Mos. 1, 2). Fors quaedam tantum partes s. Scripturae vel Pentateuchi in linguam Graecam translatae sunt.

Primus historiam versionis LXX contexuit Pseudo-Aristeas, Ptolemaei II. Philadelphi, ut fertur, magistratus, in epistola ad fratrem Philocraten, cuius textus saepissime vulgatus est et quidem optime a Wendland, Aristeae ad Philocratem epistula cum ceteris de origine versionis LXX interpretum testimoniis, L. 1900; ab eodem versio confecta est in Kautzsch, Apokr. II 1—31. Narrat Aristeas Ptolemaeum Philadelphum (285—246) suadente Demetrio Phalereo, bibliothecae regiae praefecto docto Graeco, legatos misisse Ierosolymam ad Eleazarum pontificem, rogantes, ut sibi exemplar librorum legis Judaeorum daretur ac simul viros peritos mitteret, qui hosce pro bibliotheca Alexandrina in linguam Graecam transferrent. Eleazarum lubenter annuisse petitioni, tradidisse libros, eleganter aureis literis descriptos in pergamena, ac delegasse etiam LXXII interpretes, senos e duodecim tribubus Israel, qui a rege humanissime excepti, in insula Pharo 72 diebus versionem confecerint. Labore confecto Demetrium versionem praelegisse coram Judaeis omnibus congregatis, qui eam plaudentes approbaverint: *Quoniam recte, sancte et per omnia accurate perfecta est ista interpretatio, par est, ut omnia permaneant in suo habitu nec ulla fiat immutatio,* atque regem mandasse, ut isti ss. codices Graeci in bibliotheca Alexandrina religiose asservarentur.

Abbreviando haec referunt Josephus (Ant. XII 2, 2), Philo (Vit. Mos. 2, 6), qui insuper addit interpretes solitarios et ab invicem separatos ita vertisse, *ut non alia alii, sed omnes ad verbum eadem, quasi quopiam dictante singulis invisibiliter.* Consentiunt ss. patres docentes versionem LXX Alexandriae confectam esse a 72 interpretibus, qui separatim in 72 cellis (Pseudo-Justinus, Coh. ad Gr. 13; Irenaeus, Adv. haer. 3, 21, 2; Clemens Alex., Strom. 1, 22; Cyrillus Hier., Cat. 4, 3, 4; Augustinus, Civ. D. 18, 42; Doct. chr. 2, 15; Talmud, Gem. Jer. Sopherim 1, 8), vel iuxta aliam relationem (Philo, l. c.; Epiphanius, De pond. et mens. 3, 6, 9—11) bini in cellis inclusi, tam mire transtulerint, ut non solum in sententiis, sed etiam in verbis consentirent. Addunt (Philastrius, Liber de haeres. 142—146; Tertullianus, Apol. 18) versionem hanc cum textu Hebraico repositam esse in templo Serapidis vel Serapeo, ubi celebris illa bibliotheca existebat.

Quamvis plura insint huic narrationi ad veritatem exornandam adiecta, v. g. de cellis, de quibus iam scripsit Hieronymus (Praef. in Pent.): *Nescio, quis*

primus auctor 70 cellulas Alexandriae mendacio suo extruxerit, quibus divisi eadem scriptitarent, cum Aristeas . . . et Josephus nihil tale retulerint, sed in una basilica congregatos contulisse scribant, non prophetasse, minimet amen omnia censeri possunt falsa et ficta, quae in ista epistola (Pseudo-Aristeae) continentur, ut volunt Scaliger, Valesius, Hody (De Bibl. textibus origin., O. 1705), Van Dale (Diss. super Aristea, A. 1705) et alii, quibus se opposuerunt Usserius (De Graec. LXX interpr. vers. syntagma [Diss.], Lo. 1655, cap. 1), Simon de Magistris et Greenfeld Anglus (Apol. pro LXX, Lo. 1850), et iuste quidem; nam ss. patres supra citati nequaquam e solo Pseudo-Aristeae fonte, non satis locuplete, quod narrant, hauserunt, sed e diversis fontibus, ut ipsorum relationes, partim discrepantes, indicant. Dum Hieronymus, Theodoretus et alii cum Aristea, Aristobulo, Josepho, Pseudo-Justino, Tertulliano et Epiphanio unanimiter tradunt versionem LXX tempore Ptolemaei Philadelphi eoque auspice confectam esse. Irenaeus et Clemens Alex. eam sub Ptolemaei Lagi adornatam esse contendunt. Quia Ptolemaeus Philadelphus duos annos regnum cum patre simul obtinebat, haec discrepantia bene solvitur, si dicamus vivente adhuc Ptolemaeo Lagi, simul iam regnante Philadelpho, ergo ca. a. 285 a. Chr., versionem LXX initium habuisse, quod et asserit Anatolius Alex. (ap. Euseb., H. e. 7, 32): *Sacra Hebraeorum volumina a LXX interpretibus Graeco sermone interpretata esse in gratiam Ptolemaei Philadelphi et patris ipsius.* Qua versione quidam Judaeus Hellenista saeculo III. ad finem vergente iam usus esse censetur. Quod attinet numerum interpretum, praeter Talmud (Gem. Ier. Soph. 1. 7), qui quinque tantum memorat, et versionem hanc a collegio 72 seniorum synedrio) approbatam narrat, omnes fere disertis verbis tradunt interpretes fuisse LXXII, quorum nomina Pseudo-Aristeas recitat. Quod nonnulli patres LXX ponunt, nullam creat difficultatem, quia numerum rotundum adhibent pro LXXII, unde etiam vulgo versio Septuaginta (virorum — LXX, οἱ ἑβδομήκοντα, οἱ ο′) appellatur. Recentiores saltem tres auctores in conficienda versione Graeca Pentateuchi suspicantur. Stricte hoc nomen soli versioni Pentateuchi competit, serius tamen etiam ad alios libros Graece versos extensum est (cf. Kaulen-Hoberg, Einl. I 135 s.).

Si quaeritur, quosnam libros LXX interpretes transtulerint, defendunt quidem plures (Aristobulus ap. Euseb., Pr. ev. 8, 9, 38), Clemens Alex. (Strom. 1. 22), Justinus (Ap. 1, 31), Irenaeus (Adv. haer. 3, 21) omnes libros canonis Hebraei esse translatos; sed liber legis, de quo solo refert Pseudo-Aristeas, stricte de Pentateucho intelligendus est, ut etiam Hieronymus docet (In Ez 5, 12): *Aristaeas et omnis schola Judaeorum quinque tantum libros Moysi a LXX translatos asserunt,* et Praef. in qu. Heb. in Gn: *Accedit ad hoc, quod Josephus, qui LXX interpretum ponit historiam, quinque tantum ab eis Moysi libros translatos refert, quos nos quoque confitemur plus quam ceteros cum Hebraicis consentire.*

2. Paulo post versionem Pentateuchi etiam reliqui sacri libri canonis Hebraei translati sunt in linguam Graecam, et quidem a diversis auctoribus, ita tamen, ut sub Ptolemaeo VII. Euergete, sub quo scribebat Siracides, versio fere omnium horum librorum iam existeret. His tamen additi sunt libri deuterocanonici, quorum duo originetenus Graece exarati erant.

Eadem causa, propter quam Pentateuchus in linguam Graecam translatus est, etiam pro versione reliquorum librorum aderat; hanc a diversis interpretibus esse confectam testatur diversitas linguae et stili in variis libris, ac hoc, quod ad expri-

mendam eandem locutionem Hebraeam vel idem nomen proprium saepe diversa adhibentur verba vel nomina in Graeco v. g. אַחַשְׁוֵרוֹשׁ in libro Esr vertitur Ἀσσουῆρος, in libro Est Ἀρταξέρξης; אֲרַם נַהֲרַיִם in Pentateucho: Μεσοποταμία, in libro Jdc Συρία ποταμῶν etc. E verbis Siracidae in prologo: *Deficiunt verba Hebraica, quando fuerint translata ad alteram linguam. Non autem solum haec, sed et ipsa lex et prophetae ceteraque aliorum librorum non parvam habent differentiam*, recte concluditur versionem Graecam fere omnium Hebraeorum librorum ipsius tempore i. e. 130 a. Ch. iam esse finitam. Liber Est a. IV. regis Ptolemaei [VI. Philometoris] et Cleopatrae est translatus (Est 11, 1 Vulg.).

3. Versio Graeca quoad sermonem plane convenit cum indole textus librorum deuterocanonicorum Graece scriptorum et textus Graeci N. T.; omnes enim isti libri scripti sunt dialecto, quae, quia in usu vitae communis erat per imperium Macedonicum, διάλεκτος κοινή vocabatur. Huic dialecto communi admixtae sunt multae voces et structurae peregrinae, imprimis Hebraicae[1]). Interpretes Graeci non dependebant a philosophia Graeca, ut nonnulli (Dähne, Siegfried, Drummond. Bois) putabant[2]).

[1]) Huc referendi sunt *a)* Alexandrinismi, et quidem α) insuetae radices et formationes vocabulorum v. g. αἰχμαλωτίζειν capere (Ez 12, 3), ἀμφιάζεσθαι *induere* (Job 29, 14), θέριστρον *rica*, Schleier (Cant 5, 7), πρωτοτοκία *primogenitura* (Gn 25, 32), σκηνοπηγία *festum encaeniorum* (Dt 16, 16), φυλάκισσα *custos femina* (Cant 1, 6). β) Vocibus antiquis substratae novae significationes v. g. ἀγχιστεύειν *redimere* (Esr 2, 62), μετριάζειν *aegrotare* (Neh 2, 2), ἱεράτευμα *sacerdotium* (Ex 19, 6). γ) Formae propriae v. g. ἀγαθοίτατος (Gn 47, 6), ἤλθοσαν (Ps 78, 1), ἔδοσαν (Dt 7, 19), εἶπωσαν (Ps 34, 25), φαγούμεθα (Gn 3, 2). δ) Peculiaritates syntacticae v. g. καθαρὸς ἀπό (Gn 24, 8), εὐδοκεῖν τι (Eccle 9, 7), κατέβη λούσασθαι (Ex 2, 5); particula εἰ secum habet etiam coniunctivum, ἵνα indicativum; numerus dualis penitus negligitur etc. Cf. A. Deißmann, Bibelstudien, Mrb. 1895; Neue Bibelstudien, ib. 1897; Licht vom Osten, Tü. 1908, 35 ss.

b) Voces Aegyptiacae: ἄπις (Jer 26, 15), βύσσος (2 Par 2, 14), ἶβις (Lv 11, 17), οἰφί (Jdc 6, 19), αἰλάμ *limen* (Ez 40, 6) et multae voces cum ἀρχι compositae. ut: ἀρχιδεσμώτης (Gn 40, 4), ἀρχιερεύς (Lv 4, 3), ἀρχιμάγειρος (Jer 47, 1), ἀρχιστράτηγος (Jos 5, 15), ἀρχίφυλος (Jos 21, 1). Cf. Hody, De Bibl. text., O. 1705, 113; H. W. Thiersch, De Pent. vers. Alex., Erl. 1841.

c) Hebraismi et quidem: α) voces pure Hebraicae et Chaldaicae, v. g. ἀριήλ (1 Par 11, 22), Δαρόμ (Ez 20, 46), μαναά (4 Rg 8, 9), Ναγέβ (Ez 20, 46), νέβελ (Os 3, 2), Σαβέκ (Gn 22, 13), Χορρί (4 Rg 11, 4) etc. β) vocibus Graecis datae notiones Hebraicae: δικαιοσύνη *eleemosyna* (Ps 111, 3), κρίσις *praeceptum* (Dt 18, 2), et plurima abstracta: ἀσφάλεια *fundamentum* (Ps 103, 5), ἐξουσία *peculium* (113, 2), γ) constructiones Hebraizantes: ἐπιγινώσκειν πρόσωπον *rationem habere* (Dt 1, 17), nominativi absoluti (Ex 9, 7; Dt 4, 3), formatio comparativi per ἀπό = מִן (Gn 3, 14; Cant 5, 9; Ps 92, 3), circumscriptio reflexivi et reciproci pronominis (Jer 3, 11) voce ψυχή, constructiones pronominis relativi pleonasticae (Gn 24, 37; 48, 15; Jer 2, 6), circumscriptio adverbiorum per verba (4 Rg 2, 10; Job 29, 1) et coniunctio eorum cum praepositionibus: ἀπὸ τότε (Ps 92, 2), usus verbi λέγων = לֵאמֹר in oratione directa (Gn 1, 22; 15, 1; 22, 20).

[2]) Cf. P. Heinisch, Griechische Philosophie u. A. T. II. Septuaginta u. Buch der Weisheit, Mstr. 1914, 8—13.

4. Quod attinet relationem versionis LXX ad textum masorethicum, hoc respectu magna adest differentia in variis libris. Observantur in LXX frequentia additamenta, plures omissiones, inversiones et permutationes[1]), immo et alius librorum ordo. His tamen non obstantibus interpretes produnt nonnullas proprietates communes[2]) et satis accuratam cognitionem linguae Hebraicae[3]).

[1]) In libris Pentateuchi maior est consonantia quam in ceteris, ut iam Hieronymus (Quaest. Heb.) observabat: *Libros Moysi nos quoque confitemur, plusquam ceteros cum Hebraicis consonare.* Serviliter translati sunt Ecclesiastes et Psalterium, quorum versio, ut librorum propheticorum, saepe saepius discrepat a textu Hebraico. Ad versionem Pentateuchi proxime accedit versio Proverbiorum et librorum historicorum; nihilominus in his, ut in libro Job, Jeremia et Esther, plures mutationes arbitrariae reperiuntur. Liber Danielis tot abundat additamentis paraphrasticis et vitiis, ut ecclesia loco versionis LXX usa sit versione Theodotionis. Iam ss. patres de diversis versionis LXX mutationibus conqueruntur, v. g. s. Hieronymus (Praef. in Jer): *Ordinem visionum, qui apud Graecos et Latinos omnino confusus est, ad pristinam fidem correximus;* (Ep. 57, 11): *Longum est nunc revolvere, quanta LXX de suo addiderint, quanta dimiserint;* — (In Jer 29, 14): *Hucusque in LXX non habetur; cetera, in quibus vel singuli versus, vel pauca ab eis praetermissa sunt verba, victus taedio annotare nolui.* Ipse etiam rationem addit (Praef. in Quaest. Heb.): *Cum illi Ptolemaeo regi mystica quaeque in Scripturis sanctis prodere noluerint et maxime ea, quae Christi adventum pollicebantur, ne viderentur Judaei et alterum Deum colere, quos ille Platonis sectator magni idcirco faciebat, quia unum Deum colere dicerentur;* — (Praef. in Pent.): *Illi interpretati sunt ante adventum Christi et quod nesciebant, dubiis protulerunt sententiis.* De singulis cf. Bickell, De indole ac ratione vers. Alex. in interpr. l. Jobi, Mrb. 1862; P. de Lagarde, Anmerk. z. griech. Übers. d. Prov., L. 1863; K. Huber, Untersuchungen über den Sprachcharakter des griechischen Leviticus, Gi. 1916.

[2]) Ad proprietates versionis LXX interpretum pertinet, quod semper יהוה vertunt per κύριος, tropos resolvunt (Gn 49, 15; Is 9, 14), loco obscoenorum euphemismis utuntur (Gn 15, 4; Dt 23, 14; Is 3, 17), obscurioribus clariora substituunt, explicationis gratia verba nonnulla inserunt, anthropomorphismos evitant (J. Langen, Das Judentum in Palästina zur Zeit Christi, Fr. 1866, 201), praeprimis autem vaticinia messiana fideliter verterunt et explicarunt, qua de causa ss. patres hanc versionem tantopere commendabant.

[3]) Generatim interpretes elegantiae Graecitatis operam dabant; non raro verbis tribuebant significationes, quas quidem usus loquendi biblicus non fert, quae tamen in cognatis dialectis inveniuntur; interdum nomina propria etymologice vertebant (Nm 22, 39; Zach 6, 10) vel Hebraeas voces et sibi obscuras literis Graecis scriptas retinebant, v. g. Μαεβέρ (3 Rg 4, 12).

5. Textus primigenius Hebraicus, e quo LXX interpretes versionem confecerunt, substantia quidem cum textu masorethico congruit, multis tamen locis notabiliter ab eo divergit et pro antiquitate sua haud raro praestantior censeri debet[1]). Non obstante discrepantia hac

inter textum illum originalem, quem LXX prae oculis habuerant, atque masorethicum, nulla quoad res fidei et morum diversitas seu essentialis alteratio observatur, ita ut sit revera versio authentica et proin genuinum revelationis V. T. instrumentum[2]).

[1]) Interpretes LXX ante oculos habuerunt textum literis veteribus Hebraeis, sine vocalium signis scriptum; ex hac textus ratione et diversa interpretum indole intellectuali ac methodo interpretandi repetendae sunt lectiones variantes et discrepantiae in versione LXX obviae. Sed inveniuntur quoque variantes, quas iam textus Hebraeus septuagintaviralis habuerat et quae partim in notis textus masorethici (Ḳerê, Kethîb) continentur, unde et magna consonantia versionis LXX (in Pentateucho) cum recensione Samaritana clarescit. Hinc textus masorethicus in pluribus locis e versione LXX corrigi potest. Exempla vide apud Reinke (Beitr. VII 112—165, 223—235) et A. Scholz (Der masor. Text und die LXX Übersetz. des B. Jeremias, R. 1875); inde tamen non sequitur textum masorethicum ubique e versione LXX esse corrigendum, potius haud pauci sunt loci versionis LXX, quos procul dubio e textu masorethico corrigas oportet. Cf. Reinke, l. c. 180—186, 211—222; E. König, Hermeneutik des A. T., Bonn 1916, 48.

[2]) Testantur hoc *a)* usus apostolorum, qui saepe locos s. Scripturae secundum LXX citant. In qua lingua Jesus s. Scriptura usus sit, certe determinari nequit. In cruce citavit verba Ps 21 (22), 2 in lingua Aramaica (Mt 27, 46; Mc 15, 34). Cf. Gemmel, Vetere Testamento qua ratione usus sit Jesus Christus in sermonibus ab evangelistis, qui vocantur synoptici, traditis, Regimonti 1880; A. Meyer, Jesu Muttersprache, Fr.-L. 1896; G. Gietmann, In welcher Sprache hat Christus seine Apostel unterwiesen, Z k Th XXXIII (1904) 777—788. *b)* Sixtus V. in Bullis 8. Oct. 1586 et 1587 prohibens, ne quis de hac (nova emendata) Graeca editione *audeat in posterum vel addendo vel demendo quidquam immutare.* Variae lectiones in diversis editionibus authentiam non labefactant, quia ipsam operis substantiam non attingunt.

6. Haec versio apud Judaeos magna fruebatur auctoritate usque ad II. saeculum post Chr.; nam ea non tantum Hellenistae, sed et Palaestinenses (ut plerumque Josephus) usi sunt, immo ad praelectiones sabbaticas eam adhibebant[1]). Philo, quocum etiam multi ss. patres consentiunt[2]), eam, ast immerito, inspiratam habet; eadem porro utebantur apostoli et ss. patres[3]) usque ad saeculum V., ea uti usque hodie non destitit ecclesia Graeca.

Translatio Latina vetus, quam ex parte hodiedum adhibet ecclesia, nec non multae aliae versiones antiquae: Syriaca, Armeniaca, Coptica, Aethiopica, Arabica etc. e versione LXX manarunt. Serius tamen Judaei, cum a Christianis urgebantur, qui argumenta de vaticiniis in Christo adimpletis e Septuaginta proferebant, versionem hanc, tanquam cum textu originali non congruentem, respuerunt et eiusdem loco versionem Aquilae acceperunt[4]).

[1]) Justinus (C. Tryph. 72) asserit in synagogis codices versionis LXX inveniri. Tertullianus (Apol. 18): *Sed et Judaei palam eam lectitant.* Honorifice eam adducit Talmud.

[2]) Ducti praeprimis illa relatione de origine huius versionis miraculosa de cellis separatis, prodigioso interpretum consensu et allegationibus apostolorum e LXX. et quidem praeeunte Philone (Vit. Moys. 2, 77) e ss. patribus Graecis Pseudo-Justinus (Coh. ad gent. 13), Irenaeus (Adv. haer. 3, 21: *ut gentes cognoscerent, quoniam per inspirationem Dei interpretatae sunt Scripturae*), Clemens Alex. (Strom. 1, 22), Cyrillus Hieros. (Cat. 4, 34), Theodoretus (In Ps praef.), et inter Latinos imprimis Tertullianus (Apol. 18) et Augustinus (Div. D. 18, 43 s.): *Hanc (interpretationem), quae LXX est, tamquam sola esset, sic recepit ecclesia, eaque utuntur Graeci populi Christiani, quorum plerique, utrum alia sit aliqua, ignorant. Ex hac LXX interpretatione etiam in Latinam linguam interpretatum est, quod ecclesiae Latinae tenent . . . Spiritus enim, qui in prophetis erat, quando illa dixerunt, idem ipse erat etiam in LXX viris, quando illa interpretati sunt . . . Si ergo, ut oportet, nihil aliud intueamur in scripturis illis, nisi quid per homines dixerit Dei Spiritus, quidquid est in Hebraeis codicibus et non est apud interpretes LXX, noluit ea per istos, sed per illos prophetas Dei Spiritus dicere: Quidquid vero est apud LXX, in Hebraeis autem codicibus non est, per istos ea maluit quam per illos idem Spiritus dicere, sic ostendens utrosque fuisse prophetas . . . Unde etiam ego . . . vestigia sequens apostolorum, quia et ipsi ex utrisque, i. e. ex Hebraeis et ex LXX, testimonia prophetica posuerunt, utraque auctoritate utendum putavi, quoniam utraque una atque divina est.* Cf. De doct. Chr. 2, 15; De cons. evang. 2, 66. — S. Augustino autem non tam certo constitisse de inspiratione versionis LXX patet ex eiusdem verbis (Ad Hieronymum ep. 38, 2) se non audere in aliquam partem *certam ferre sententiam*, nisi quod eis (LXX interpretibus) praeeminentem auctoritatem tribuendam existimaret. — S. Hieronymus, qui quandoque eandem sententiam eloquitur, ut Praef. in Par: *LXX interpretibus, qui Spiritu sancto pleni ea, quae vera fuerunt, transtulerant . . . Quid LXX interpretes addiderint, vel ob decoris gratiam, vel ob Spiritus sancti auctoritatem, licet in Hebraeis voluminibus non legatur;* alibi (Praef. in Pent.) vero dicit: *Aliud est vatem, aliud est esse interpretem; ibi Spiritus ventura praedicit, hic eruditio et verborum copia ea, quae intelligit, transfert . . . Aut aliter de eisdem libris per LXX interpretes, aliter per apostolos Spiritus sanctus testimonia texuit, ut, quod illi tacuerunt, hi scriptum esse mentiti sint?* Sed laudati patres non ex mente ecclesiae, aut ex certo argumento historico haec asseruerunt. Longe maior doctorum pars de inspiratione versionis LXX omnino silet vel eam aperte negat, ut seriori tempore Hieronymus (Pr. in Job; Ep. ad Pam. 57, 7). Cf. L. Schade, Die Inspirationslehre des hl. Hieronymus, Fr. 1910, 141—157. Similiter recentiores theologi unanimiter huiusmodi inspirationem negant.

[3]) Usum eiusdem in ecclesia antiqua testatur Hieronymus (In Is 28, 10; 65, 20): *LXX interpretes leguntur in ecclesiis, quorum editio toto orbe vulgata est.* Potissimum mediante hac versione gentiles cognoscebant revelationes, a Deo Judaeis factas, particularismus Judaicus disrumpebatur nec non primaevae linguae religionis Christianae via parabatur. Licet apostoli textum Hebraicum non ignoraverint, tamen saepissime Vetus Testamentum iuxta versionem LXX citant: ex hoc usu apostolorum etiam magna succrevit auctoritas versioni Septuaginta; ast inspiratio non probatur: ob insignem vero eius finem Deus permittere non poterat, ut versio haec in substantialibus a textu primigenio discreparet.

[4]) Primum quoad LXX dissensionis vestigium inter Judaeos et Christianos habes apud Justinum M. (Dial. c. Tryph. c. 68 et 71); Megil. Taanith f. 50, c. 2:

Octava die mensis Tebeth, quod ea scripta est lex Graece temporibus Ptolemaei regis et tenebrae venerunt super mundum tribus diebus, ieiunium praeceperunt legis doctores. Tract. Soph. 1, 7: *Opus quinque seniorum, qui scripserunt Ptolemaeo regi legem Graece, et fuit dies ille gravis Israeli, sicut dies, quo factus vitulus.*

7. Cum versio LXX, propter frequentem Judaeorum ac Christianorum usum in immensum multiplicata, multis mendis et erroribus scateret[1]), Origenes, ut litem inter Christianos et Judaeos componeret[2]), qui in controversiis illam tanquam ab Hebraico textu dissentientem, mancam vel abundantem respuebant, Hexapla (τὰ ἑξαπλᾶ sc. βιβλία) exaravit, in quibus, textu sacro per sex columnas parallele collocato, primo omnium posuit Hebraicum Hebraicis, dein Graecis characteribus exaratum, tertio subiunxit Aquilae editionem, quarto Symmachi, quinto LXX, sexto Theodotionis, in nonnullis Scripturae libris duas alias versiones (V., VI.) apposuit, quae cum ceteris octo columnas efformabant, a quo numero Octapla (rarius Heptapla) nominabantur[3]). Quae in LXX deerant, ex alia versione, praesertim Theodotionis supplebat, additis tamen asterisco ※ et literis initialibus fontis, e quo desumpsit supplementum; quae autem in LXX prae textu Hebraico abundabant, obelo ÷ notabat[4]), finem vero utriusque duobus punctis crassioribus: vel metobelo ⨝ vel ⨞ indicabat, ita ut uno ictu oculi unusquisque inspiciens videre posset, in quo illae versiones circa aliquem s. Scripturae locum consentirent vel dissentirent[5]). Praeterea textum multis in locis emendavit variasque notas marginales adiunxit[6]). Textus versionis LXX tali modo ab Origene emendatus vocatur hexaplaris, textus vero antea divulgatus, non emendatus, κοινὴ ἔκδοσις (editio vulgata) nominatur[7]).

[1]) Hieronymus (Praef. in Is): *Editio vulgata, quae* κοινή *dicitur, et in toto orbe diversa est.* — Ep. 106 ad Sun. et Fret. scribit: *Sciatis aliam esse editionem, quam Origenes et Eusebius omnesque Graeciae tractatores* κοινήν *i. e. communem appellant atque vulgatam . . . aliam LXX interpretum, quae in* ἑξαπλοῖς *codicibus reperitur . . .* Κοινή *autem ista, h. e. communis editio ipsa est, quae et LXX. Sed hoc interest inter utramque, quod* κοινή *pro locis et temporibus et pro voluntate scriptorum vetus corrupta editio est, ea autem, quae habetur in* ἑξαπλοῖς *et quam nos vertimus, ipsa est, quae in eruditorum libris incorrupta et immaculata LXX interpretum translatio reservatur.* Origenes (In Mt): *Sive propter nefariam aliquorum scripturas emendantium audaciam, seu propter eos, qui, dum emendent, pro arbitrio addunt vel detrahunt, magna exemplarium existit differentia.*

[2]) Origenes (Ep. ad Afr. 5): *Et haec quidem dico, non quod prae desidia recusem scrutari scripturas, quae apud Judaeos sunt illasque cum omnibus nostris comparare, ac videre, quid inter eas sit discriminis. Hoc enim graviter, nisi arrogans dictu est, pro virili fecimus, collatis magna cura inter se editionibus et observatis earum differentiis, ita tamen, ut aliquando plus laboris impenderimus LXX interpretationi, ne quid adulterinum inducere videremur in ecclesias, quae sub caelo*

sunt, et praetextum daremus illis, qui occasiones captant voluntque tum eos, qui sunt in medio, calumniari, tum eos, qui in communi praelucent, criminari. Conamur non ignorare, quas habent scripturas, ut cum Judaeis disserentes non proferamus ea, quae in eorum exemplaribus desunt, sed simul utamur iis, quae penes se habent, licet in nostris libris desiderentur.

[3]) Nomen Enneapla nunquam legitur, qua de causa Origenes versionem VII. non assumpsisse videtur (cf. Fell, Einl. 144).

[4]) Obelos tamquam signum criticum textus etiam in textu masorethico invenitur (cf. S. Krauß, Der Obelos im masorethischen Texte, ZAW XXII [1902] 57—64).

[5]) Hieronymus (In Tit 3, 9): *Nobis curae fuit, omnes veteris legis libros, quos vir doctus Adamantius in Hexapla digesserat, de Caesariensi bibliotheca descriptos, ex ipsis authenticis emendare, in quibus et ipsa Hebraea propriis sunt characteribus verba descripta et Graecis literis tramite expressa vicino, Aquila etiam Symmachus, LXX quoque et Theodotion suum ordinem tenent, nonnulli vero libri . . tres* (?) *alias editiones additas habent, quas V., VI. et VII.* (?) *translationem vocant, auctoritatem sine nominibus interpretum consecutas. Haec immortale illud ingenium suo nobis labore donavit.* — Praef. in Pent.: *(Origenes) editioni antiquae translationem Theodotionis miscuit, asterisco et obelo, i. e. stella et veru, opus omne distinguens: dum aut illucescere facit, quae minus ante fuerant, aut superflua quaeque et iugulat et confodit.* Similiter Praef. in Par; Epiphanius, De pond. et mens. 6. — De usu lemnisci ⸗ et hypolemnisci ⸗ non certo constat. Cf. Hody, l. e. 595; BZI (1903) 313.

[6]) Correxit insuper Origenes textum LXX versionis collatis optimis codicibus manuscriptis; in nectendis vocabulis magis sequebatur textum Hebraicum, in ordinatione versuum et pericoparum, qua LXX toties discedunt a textu originali, huic sese accommodavit (Proverbiis exceptis); translationes, quae ipsi falsae videbantur, emendavit apponendo signa, ita quidem, ut voces erronee translatas obelo distingueret, suas vero emendationes cum asterisco adscriberet. Margines Hexaplorum onusti erant notis Origenis, quarum partem non minimam occupabant Graecae explicationes nominum propriorum Hebraicorum. Aliae notae exhibebant varias lectiones Samaritani, Hebraei et Syri. — E. Schwartz, Zur Geschichte der Hexapla, NGW 1903, 693—700.

[7]) Ex Hexaplis abbreviatum est opus, quod Tetraplorum nomen obtinuit. Alii vero Hody, Haevernick, Bleek, Trochon etc.) minus probabiliter putant Tetrapla ante Hexapla confecta esse. Tetrapla continebant in quatuor columnis aeque decurrentibus versiones Aquilae, Symmachi, LXX et Theodotionis; hoc Origenis opus periit. Cur LXX versio media inter Symachum et Theodotionem posita sit, rationem reddit Epiphanius, De pond. et mens. 19: *Origenes videlicet, cum LXXII interpretum editionem accuratissimam esse persuasum haberet, mediam omnium esse voluit, ut ad eam utrimque dispositae ceterae, tanquam ad amussim, exigi redarguique possent.*

8. Opus hoc ingens (50 vol.), quod Origenes ca. 228 coepisse videtur (cf. P. Wendland, Zur ältesten Geschichte der Bibel in der Kirche, ZNWI [1900] 273), post mortem Origenis in bibliothecam Pamphili Caesaream translatum est et probabilissime non exscripti sunt codices totius operis, quia sumptu et labore nimio indiguissent[1]). Eusebius et Pamphilus[2]) illam (5.) Hexaplorum columnam, quae textum LXX asteriscis obelisque distinctum continebat, ex ipso auto-

grapho descriptam, seorsim publicarunt, quae editio dicta est Palaestinensis, quia in Palaestina apud Christianos in usu erat[3]). Quae editio in multis exemplaribus divulgabatur. Labente tempore haec quoque hexaplaris editio erroribus et mendis vitiata est, praecipue asteriscis subtractis vel in falso loco positis, vel emendationibus eiusdem neglectis[4]). Tempus fragmenta dumtaxat servavit, quae a viris eruditis diligenter colligebantur[5]).

[1]) Origenes, etsi 7 tachygraphos et totidem calligraphos ad manum semper habuit, Hexaplis tamen adornandis multos consumpsit annos.

[2]) Hieronymus (De vir. illust. cap. 75): *Pamphilus presbyter . . . tanto bibliothecae divinae flagravit amore, ut maximam partem Origenis voluminum sua manu descripserit, quae usque hodie in Caesariensi bibliotheca habentur.*

[3]) Hieronymus (Prol. com. in Dn): *Omnes Christi ecclesiae tam Graecorum, quam Latinorum Syrorumque et Aegyptiorum hanc sub asteriscis et obelis editionem legunt.*

[4]) Hieronymus (Praef. in Esr): *Si quis LXX vobis opposuerit interpretes, quorum exemplaria varietas ipsa lacerata et inversa demonstrat, neque potest utique verum asseri, quod diversum est.* Ep. 112, 19: *Vis amator esse LXX interpretum? Non legas ea, quae sub asteriscis sunt, imo rade de voluminibus . . . Quod si feceris, omnes ecclesiarum bibliothecas damnare cogeris; vix enim unus aut alter invenietur liber, qui ista non habeat.* Hexaplorum opus in incendio eiusdem bibliothecae per Saracenos una cum aliis pretiosis codicibus 638 periisse creditur.

[5]) Post Drusium (Antverp. 1581), Morinum (Romae 1587) aliosque ediderunt fragmenta Hexaplorum Bern. de Montfaucon, Hexaplorum Origenis, quae supersunt . . ., P. 1713, 2 fol. E quo opere epitomen fecerunt C. F. Bahrdt, L. 1769, 2 fol., ac L. B. Drach, qui in sua editione (Migne, P G XV s.) ipsam Hexaplorum dispositionem restituit. Fr. Field, Origenis Hexaplorum quae supersunt, O. 1875. Accedunt fragmenta recentiori tempore detecta cf. J. B. Pitra, Analecta sacra, vol. III, Venet. 1883, 551—578; E. Klostermann, Analekta z. Sept., Hexapla u. Patristik, L. 1895, 47—74; G. Mercati, Un palimpsesto Ambrosiano dei salmi esapli, reale Accademia di Torino XXXI (Turin 1896) 655 ss.

9. Praeter duplicem hanc LXX recensionem (κοινήν et hexaplarem) prodiit una, quae instituta est a Luciano, presbytero Antiocheno (martyre 312), et altera, quam curavit Hesychius (probabiliter = Hesychius, episcopus et martyr in Aegypto ca. 311); utraque ab ecclesiis illarum regionum, illa in Syria et Asia minori, haec in Aegypto recepta est.

Hieronymus (Praef. in Par): *Alexandria et Aegyptus in LXX suis Hesychium laudat auctorem, Constantinopolis usque ad Antiochiam Luciani martyris exemplaria probat, mediae inter has provinciae Palaestinos codices legunt, quos ab Origene elaboratos Eusebius et Pamphilus vulgaverunt, totusque orbis hac inter se trifaria varietate compugnat.* Lucianus in sua revisione versionis Graecae non solum textu originali, sed etiam versione Syriaca (Peschitta) usus est (cf. E. Nestle, Marginalien, Tü. 1893, 45; Einführung in das Griech. N. T.[2], Gö. 1899, 148, 280 s.). Recensio eius in pluribus codicibus conservata est, ex quibus est antiquissimus cod.

Taurinensis (Y) e saec. IX. (cf. W. O. E. Oesterley, Codex Taurinensis (Y) transcribed and collated, O. 1909), et imprimis citatis Chrysostomi et Theodoreti subiacet.

Recensio Hesychii vel in cod. Q (Marchalianus: Ceriani) vel in B ℵ L (Vaticanus, Sinaiticus, Parisiensis 62: Bousset) vel in B (Rahlfs) agnoscitur. Hieronymus de utraque recensione non bonum iudicium fecit. E manuscriptis textus Luciani edidit P. de Lagarde (Lib. V. T. can. pars prior Graece, Gott. 1883) Pentateuchum et libros historicos canonis Judaei. E. Tisserant (Codex Zuqninensis rescriptus Veteris Testamenti, Roma 1911) fragmenta textus Luciani edidit. — In Octateucho secundum E. Hautsch (Der Lukiantext des Oktateuch, N G W phil.-hist. Kl. 1909, 518—543) non codd. 19, 108, sed imprimis codd. 54 et 75 textum Luciani exhibent.

10. Quia labentibus annis multae arbitrariae emendationes harum recensionum instituebantur, nulla nobis conservata est integra.

Plurimae discrepantiae repetendae sunt e mendis amanuensium, qui voces similes permutarunt, v. g. τραφείς pro ταφείς (Gn 15, 15), praesertim in nominibus propriis; porro idem vocabulum saepe varie vertebant, nonnullas voces plane omittebant, vel etiam additamentis augebant textum, sive nova addendo, sive singulas voces bis transferendo (Hab 3, 2), sive locos parallelos vel notas marginales in textum assumendo. Cf. Z. Frankel, Über den Einfluß d. paläst. Exegese auf die alexandr. Hermeneutik, L. 1851; Rahlfs, Septuaginta-Studien, Gö. 1904—1907; Hatch u. Redpath, Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Test., O. 1888—1897.

Exemplum ex Hexaplis

Το ΕΒΡΑΙΚΟΝ	Τὸ Ἑβραϊκόν	ΑΚΥΛΑΣ	ΣΥΜΜΑΧΟΣ	Ο′	ΘΕΟΔΟΤΙΩΝ.
Gn 1, 9					
ויאמר אלהים יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד ותראה היבשה ויהי כו	Ουιωμερ ελωειμ ικαιου αμαιμ μαθακθ ασαμαιμ αλ μακωμ ααδ ουθερα αιαβασα ουιει χεν.	Καὶ εἶπεν ὁ Θεός. Συστήτω τὸ ὕδωρ τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ εἰς τόπον ἕνα, καὶ ὀφθήτω ἡ ξηρά. Καὶ ἐγένετο οὕτως.	Καὶ εἶπεν ὁ Θεός. Συντήτω τὸ ὕδωρ τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ εἰς τόπον ἕνα, καὶ ὀφθήτω ἡ ξηρά. Καὶ ἐγένετο οὕτως.	Καὶ εἶπεν ὁ Θεός. Συναχθήτω τὸ ὕδωρ τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ εἰς συναγωγὴν μίαν, καὶ ὀφθήτω ἡ ξηρά. Καὶ ἐγένετο οὕτως. ÷ Καὶ συνήχθη τὸ ὕδωρ τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ εἰς τὰς συναγωγὰς αὐτῶν καὶ ὤφθη ἡ ξηρά;	Καὶ εἶπεν ὁ Θεός. Συναχθήτω τὸ ὕδωρ τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ εἰς τόπον ἕνα, καὶ ὀφθήτω ἡ ξηρά. Καὶ ἐγένετο οὕτως.
Ps 8, 4					
אראה שמיך	ερεε σαμαχα	ὄψομαι τοὺς οὐρανούς σου.	ὄψομαι τοὺς οὐρανούς σου.	ὄψομαι τοὺς οὐρανοὺς ✻ σου:	ὄψομαι τοὺς οὐρανούς σου

§ 116. *b)* Aliae versiones Graecae

Hody, De Bibliorum textibus 573—578; R. Anger, De Onkelo Chaldaico quem ferunt Pentateuchi paraphraste et quid ei rationis intercedat cum Akila, Graeco V. T. interprete, p. I: De Akila, L. 1845; Friedmann, Onkelos u. Akylas (Progr.), W. 1896; Krauss, Akylas der Proselyt, Festschr. z. 80. Geburtstage von M. Steinschneider, L. 1896, 148—163; Schürer, l. c. III 435—442. — Bludau, Die Apokalypse u. Theodotions Danielübersetzung, Th Q LXXIX (1903) 1—26.

1. Aquila (Ἀκύλας), ex Ponto (Sinope) oriundus, proselytus[1]) imperante Hadriano (117—138 p. Ch.) fecit Bibliorum interpretationem Graecam[2]), in qua Hebraica serviliter de verbo ad verbum Graece expressit[3]), ideoque a plerisque patribus carpebatur, quasi de industria (ast immerito) quaedam de Christo vaticinia obscurasset[4]). Aquilae versionem Judaei plurimi faciunt[5]).

[1]) Epiphanius (De pond. et mens. c. 14): *Ex ethnico Christianus et ex Christiano Judaeus ac* πενθερίδης *Adriani imperatoris.* Ex quo istud tantum fide dignum est illum tempore Hadriani vixisse et proselytam fuisse (cf. Schürer, III 436). Teste Hieronymo (Ad Is 8, 14) erat discipulus Rabbi Akiba. In scriptis rabbinicis vocatur עקילס, aliquando אקילס.

[2]) Hieronymus saepius commemorat primam et secundam editionem Aquilae, v. g. (In Ez 3, 15): *Aquilae secunda editio, quam Hebraei* κατ' ἀκρίβειαν *nominant.* Vix duas diversas versiones, sed probabilius duas recensiones tantum eiusdem operis habemus. De duplici editione Aquilae cf. Field, Orig. Hex. prol. XXIV—XXVII.

[3]) Aquila non solum particulas Hebraicas, sed et etymologiam verborum expressit; hinc Hieronymus (Ep. 36, 13): *Aquilam vero ut in ceteris et in hoc maxime loco proprie transtulisse, omnis Judaea conclamat et synagogarum consonant universa subsellia.* Ep. 57 ad Pamm. c. 11: *Aquila proselytus et contentiosus interpres, qui non solum verba, sed etymologias quoque verborum transferre conatus est, iure proiicitur a nobis. Quis enim pro frumento et vino et oleo possit vel legere vel intelligere* χεῦμα, ὀπωρισμόν, σιλπνότητα, *quod nos possumus dicere fusionem, pomationemque et splendentiam? Aut quia Hebraei non solum habent* ἄρθρα, *sed et* πρόαρθρα, *ille* κακοζήλως *et syllabas interpretatur et literas dicitque:* σὺν τὸν οὐρανὸν καὶ σὺν τὴν γῆν. Origenes (Ep. ad Afric. 2): Ἀκύλας δουλεύων τῇ Ἑβραϊκῇ λέξει.

[4]) V. g. Is 7, 14 עלמה vertit νεᾶνις. Hieronymus nonnunquam eum carpit, quod Judaico spiritu in vertendo se abripi siverit, at frequentius eum laudat; v. g. (Praef. in Job): *Aquila et Symmachus et Theodotion Judaizantes haeretici multa mysteria Salvatoris subdola interpretatione celarunt.* Is 2, 20: *Non possum invenire rationem, quare LXX tam perspicuam de Christo prophetiam in Graecum noluerint vertere: ceteri enim qui verterunt quidem, sed sermonem ambiguum ad impietatis traxere sensum, non mirum, cur male interpretati sint, nec voluerint de Christo gloriosum quid dicere, in quem non credebant, videlicet Judaei aut semijudaei i. e. Ebionitae;* e contra in Hab 3, 13 ait: *Isti semichristiani (Symm. et Theodot.) Judaice transtulerunt, et Judaeus Aquila interpretatus est ut Christianus.* Ep. ad Dam. 36, 12: *Aquila qui non contentiosius, ut quidam putant, sed studiosius verbum interpretatur ad verbum.* Ep. 32 ad Marcellam: *Iam pridem cum voluminibus Hebraeorum editionem Aquilae confero, ne quid forsitan propter odium Christi*

synagoga mutaverit; et ut amicae menti fatear, quae ad nostram fidem pertineant roborandam, plura invenio.

[5]) Augustinus (Civ. D. 15, 23): *Aquila, quem interpretem Judaei ceteris anteponunt.* Hodie non supersunt, nisi fragmenta versionis Aquilae, servata in Hexaplis Origenis. Accedunt fragmenta recentiori tempore detecta (cf. Burkitt, Fragments of the Book of Kings according to the Translation of Aquila, C. 1897; C. Taylor, Sayings of the Jewish Fathers[2], C. 1897, VIII s.; idem, Cairo Genizah Palimpsests Hebrew Greek, Lo. 1901, 104. 150). Secundum Mc Neile (An Introduction to Ecclesiastes with Notes and Appendices, C. 1904) est etiam textus Graecus Eccle in »LXX« pars versionis Aquilae.

2. Theodotion (Θεοδοτίων vel Θεόδοτος), Ebionita[1]), versionem suam probabiliter ante Aquilam fecit, nam Irenaeus eum affert ante Aquilam, et LXX interpretes ita sequitur[2]), ut quae ab illis minus recte expressa vel omissa viderentur, ex primigenio textu corrigeret. Opus ergo eius potius emendata recensio LXX quam nova versio dici potest. Versio eius libri Danielis integra conservata est, cum a Christianis reciperetur et sic in codicibus LXX antiquam versionem Graecam l. Dn loco suo moveret. Eam hodiedum adhibet ecclesia Graeca[3]).

[1]) Ipse iuxta Irenaeum (Adv. haer. 3, 24) Ephesi, iuxta Epiphanium (De pond. et mens. 17) Synope in Ponto oriundus, ex Marcionis haeresi ad Judaeos transiit ab iisque linguam Hebraicam didicit. Hieronymus vero saepe eum nominat Ebionitam, sic (Prol. in Dn): *Iuxta Theodotionem . . ., qui utique post adventum Christi incredulus fuit, licet eum quidam dicant Ebionitam, qui altero genere Judaeus est.* Praef. in Esr: *Judaeos et Ebionitas legis veteris interpretes, Aquilam videlicet et Symmachum et Theodotionem.* In Hab 3, 13: *Theodotio autem vere quasi pauper et Ebionita, sed et Symmachus eiusdem dogmatis, pauperem sensum secuti Judaice transtulerunt.*

[2]) Hieronymus (In Eccle 2, 1): *LXX et Theodotio, sicut in pluribus locis, ita in hoc quoque concordant.* Praef. in evang.: *Theodotio inter novas (Aquilam et Sym.) et veteres* (LXX) *medius incedit.* Praef. in Ps: *Simplicitate sermonis a LXX interpretibus non discordat.* — Nonnunquam voces Hebraeas immutatas retinuit, v. g. φθγίλ (Is 3, 24), ἀχί (Job 8, 11), οὐλάμ (Joel 2, 17) (cf. Field, l. c. XL s.), quare Hieronymus eum aliquoties (In Hab 3, 13; Praef. in Job) vituperat.

[3]) Hieronymus (Praef. in Dn): *Danielem prophetam iuxta LXX interpretes . . . ecclesiae non legunt, utentes Theodotionis editione, et cur hoc acciderit, nescio. Sive enim, quia sermo Chaldaicus est, et quibusdam proprietatibus a nostro eloquio discrepat, noluerunt LXX interpretes eosdem linguae lineas in translatione servare . . ., sive aliud quid causae exstiterit, ignorans; hoc unum affirmare possum, quod multum a veritate discordet et recto iudicio repudiatus sit.* Ratio pro repudianda versione LXX libri Dn probabiliter quaerenda est in magna libertate, qua LXX interpretes hunc librum transtulerant. Bludau, Die alexandrinische Übersetzung des Buches Daniel, Fr. 1897.

3. Symmachus, Samaritanus[1]), postea Judaeus, vel Ebionita[2]), probabiliter tempore Marci Aurelii 161—180 p. Ch.[3]) versionem V. T. confecit omnium clarissimam, eo quod non tam verba scrupulose trans-

fert, ut Aquila, nec LXX serviliter sequitur, ut Theodotion, quam potius sensum exprimit[1]). Symmachus verisimiliter non diversus est a סימכוס in Talmude, discipulo R. Me'ir (ca. 200)[5]).

[1]) Epiphanius (De mens. et pond. 16): Σαμαρείτης; Carpzov, Crit. 567.

[2]) Eusebius (Demonst. evang. 7, 1; Hist. eccl. 6, 17): Ἐβιωναῖος. Hieronymus (De vir. ill. 54).

[3]) Scripsit post Theodotionem et s. Irenaeum († 202), qui eius non meminit (Adv. haer. 3, 21).

[4]) Hieronymus (In Am 3, 11): *Symmachus non solet verborum κακοζηλίαν, sed intelligentiae ordinem sequi.* Com. in Is 1, 1: *Symmachus more suo manifestius.* Praef. in Job 1: *Quasi non et apud Graecos Aq., Sym. et Theod. vel verbum e verbo, vel sensum e sensu vel ex utroque commixtum e medio temperatum genus translationis expresserint.* Praef. in chron. Euseb.: *Aquila et Symmachus et Theodotion incitati diversum paene opus in eodem opere prodiderunt; alio nitente verbum de verbo exprimere, alio sensum potius sequi, tertio non multum a veteribus (LXX) discrepante.* Hinc versio Symmachi perspicua, manifesta, admirabilis nominari solet, quam praeprimis Hieronymus in sua translatione secutus est. Cf. Thieme, De puritate Symm., L. 1735; Hody, l. c. 585 ss. Ast nimiae perspicuitati studens, Symmachus bonae interpretationis leges interdum violavit, ut demonstrant nomina propria, quae interdum Graece vertit, paraphrases inutiles, anthropomorphismi vitati; cf. Field, l. c. XXXIII. Pauca huius versionis fragmenta in Hexaplis Origenis asservata sunt et in scriptis rabbinicis.

[5]) Cf. Steuernagel, Einl. 49.

4. Praeter has versiones Graecas exstant duo (tria?) anonyma fragmenta, quae a numeris columnarum in Hexaplis Origenis Quinta, Sexta (et Septima?) nominantur; sunt magis paraphrases neque omnes libros V. T. amplectuntur.

Hieronymus (In Tit 3, 9): *Nonnulli libri et maxime hi, qui apud Hebraeos versu compositi sunt, tres alias editiones habent, quas Quintam, Sextam et Septimam translationem vocant, auctoritatem sine nominibus interpretum consecutas;* et C. Ruf. 2, 34: *Magnis sumptibus redemisti Aquilae et Symm. et Theod., Quintaeque et Sextae editionis Judaicos translatores.* Auctor Sextae (cf. in Hab 3, 13: ἐξῆλθες τοῦ σῶσαι τὸν λαόν σου διὰ Ἰησοῦ τοῦ Χριστοῦ σου) Christianus fuisse creditur. E fragmentis concludi potest Quintam continuisse 4 Rg, Job, Ps, Prov, Cant et Prophetas minores, Sextam (magis paraphrastice versam) nonnisi Ex, 3 Rg, Job, Ps, Cant, Am et Hab. Septima, quae tantum ab Eusebio (Hist. eccl. 6, 16) et Hieronymo (In Tit 3, 9; De vir. ill. 54) commemoratur, valde dubia est. *Non absurda conclusio est, Septimam quae celebratur versionem aut nunquam extitisse, aut penitus intercidisse* (Field, l. c. XLVI). Collegerunt fragmenta Petrus Morinus, Drusius et Montfauconius.

5. Exstat adhuc versio V. T. Graeca Veneta e saeculo XIV., quae a proselyto quodam, e textu Hebraico (masorethico) confecta est.

Versio haec Graeca, quae nonnullos libros V. T. (Pent. et partem Ketubim [Hagiographorum]) complectitur, in codice (num. VII) e saeculo XIV. bibliothecae s. Marci Venetiis inventa est. Translator textum masorethicum serviliter in dialectum Atticam (et fragmenta Chaldaica in Doricam) vertit, usus interdum versione LXX ceterisque

versionibus hexaplaribus; erat probabiliter proselytus e Judaismo, qui 'magnam dissimilitudinem inter versionem Graecam, ab ecclesia receptam, et textum Hebraicum observans, incitari potuit, ut novam translationem conficeret, quae hunc quam maxime aequipararet. Hanc versionem edidit O. Gebhardt, Graecus Venetus. Pent., Prov, Ruth, Cant, Eccle, Thren, Dn versio Graeca cum apparatu crit. et philol. instructa, L. 1875.

§ 117. *B.* Paraphrases Aramaicae (Targumim)

L. Zunz, Die gottesdienstl. Vorträge der Juden, B. 1832, 61—83; A. Geiger, Urschrift 162—167; Hausdorff, Zur Geschichte d. Targumim nach talmudischen Quellen, M G W J XXXVIII (1894) 203 ss., 241 ss., 289 ss. — A. Merx, Chrestomathia Targumica, B. 1888. — M. Schultze, Gram. d. aram. Mutterspr. Jesu, B. 1899; G. Dalman, Grammatik des jüdisch-paläst. Aramäisch[2], L. 1905; H. Strack, Grammatik des Biblisch-Aramäischen[4], L. 1905. — J. Levy, Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim, L. 1867—68 (2 t.); G. Dalman, Aramäisch-neuhebr. Handwörterbuch zu Targum, Talmud u. Midrasch, Frk. 1901.

1. Cum Judaei e captivitate reduces lingua Aramaica, in Babylonia adoptata, uterentur, necessarium evasit, ut praelectores in synagogis libros sacros, Hebraice scriptos, sermone Aramaico interpretarentur[1]). Orales hae interpretationes mox literis mandatae sunt, idque sine dubio iam tempore Machabaeorum[2]). Inde repetenda est origo versionum V. T. Aramaicarum, quae vulgo תַּרְגּוּמִים proprie = *versiones* (cf. תָּרְגֵּם = *transvertere*), ast communiter paraphrases vocantur, quia textum non tam vertunt, quam exponunt. Quae ad nos pervenerunt paraphrases, non sunt antiquiores saeculo I. vel II. Christiano ac ratione auctoris, aetatis, puritatis linguae et indolis interpretationis multum inter se differunt. Generatim Targumim minus prosunt ad criticam textus illustrandam quam ad cognoscendam interpretationem, a Judaeis receptam (seu rem exegeticam), praesertim in vaticiniis messianis[3]); ast cavendum, ne illas rabbinorum explicationes et antiquam Judaeorum traditionem confundamus vel paraphrases habeamus genuinam Scripturae interpretationem.

[1]) Antiquissimum vestigium talis interpretationis a nonnullis invenitur in Neh 8, 8. Cf. Zunz, l. c. 3 s. Interpretatio fiebat a *meturgemam* (cf. vocem Dragoman).

[2]) Targum literis mandatus in libr. Job primo medio saec. I. p. Chr. tempore Gamalielis I. commemoratur (Bab. Sabbath 115 a).

[3]) De messianis vaticiniis secundum Targumim cf. J. Buxtorf, Lexic. Chald. talm. et rabbin., Ba. 1639, 1268; Langen, Judent. 418.

2. Paraphrasium omnium antiquissima a nonnullis habetur Targum »Onkelosi« (אוּנְקְלוֹס) in Pentateuchum[1]). Hic (iuxta Tosephta et Talmud Babyl.) proselytus Judaeus et Gamalielis senioris discipulus fuit, ergo medio saec. I. p. Chr. vixit. In aliis locis Talmudis vocatur coaevus

R. Eliezer et R. Josua, ergo in prima parte saec. II. vixisse dicitur. Cum uno loco (Bab. Megilla 3 a) Onkelos etiam tamquam interpres commemoratur, a Raschi aliisque noster Targum isti Onkeloso attribuebatur, utique immerito. Nam Talmud Palaest. locis parallelis pro אונקלוס habet nomina עקילס vel אקילס et Jer. Megilla 71 a agit de Graeca versione. Ergo traditio illa de Onkeloso innitur corruptione nominis et permutatione versionis et verus auctor illius Targum in Pentat. ignoratur. Interpres textum Hebraicum, qui tamen magis ad LXX, quam ad masorethicum accedit, presse sequitur, illustrat tamen etiam orationem Hebraicam, obsoleta sc. nomina propria per recentiora et suo tempore usitata explicando, obscurius dicta interpretando, pro verbis ambiguis propria aut magis conspicua adhibendo, anthropomorphismos et anthropopathismos devitando[2]), nec non alia, quae ad sententiam illustrandam (praeprimis e genere poetico) pertinere censebat, e locis parallelis vel aliunde addendo. Gn 49, 10 et Nm 24, 17 diserte de Messia explicat, in ceteris locis messianis interpretationem messianam saltem non excludit. Utitur sermone Aramaico puro, qui ceteris magis ad linguam Aramaicam biblicam accedit[3]), quare paraphrasin hanc saeculo I. vel II. p. Chr. (in Palaestina) scriptam esse censemus. Penitus opus ad finem perductum esse censetur saec. V. et quidem secundum nonnullos (Geiger, Frankel, Schürer) in Babylonia. Magna auctoritas istius Targum elucet ex Masora ad hoc exorta[4]).

[1]) Cf. Langen, Judent. 70; G. B. Winer, De Onkeloso eiusque paraph. Chald., L. 1820; R. Anger, De Onkelos Chald. Pent. paraphr., L. 1846; J. M. Schönfelder, Onkelos u. Peschittho. Studien über das Alter des Onkelos'schen Targums, M. 1869; A. Berliner, Das T. des Onkelos, B. 1884; E. Brederek, Concordanz zum Targum O., Gi. 1906.

[2]) S. Maybaum, Die Anthropomorphien und Anthropopathien bei Onkelos u. d. spät. Targ., Br. 1870; Ginsburger, Die Anthropomorphismen in den Targumim, Jahrb. f. prot. Theol., XVII (L. 1891) 262—280, 430—458.

[3]) E. Brederek, Über d. Art d. Übersetzg. im Targum Onkelos, Th St Kr 1901, 351—377.

[4]) A. Berliner, Die Massorah zum Targum O., L. 1877; S. Landauer, Die Mâsôrâh zum O., A. 1896.

3. Inferior est Jonathanis ben-Uziel Targum in Prophetas. Jonathan, qui iuxta Talmud Babyl. Hillelis discipulus[1]) fuisse dicitur, probabiliter post »Onkelosum«[2]) suas paraphrases in Prophetas (priores et posteriores) exaravit[3]). Interpretandi ratio eius magis libera ac paraphrastica est, praeprimis in Prophetis posterioribus, non raro fabulas rabbinicas immiscet, quas tamen serius insertas esse docti autumant, minime tamen exinde ad plures auctores concludere licet[3]). Sermo eius puritatem linguae »Onkelosi« non attingit, hinc non eiusdem

quidem cum »Onkeloso« utilitatis est, utilitate tamen critica non caret. In praesente forma Targum saec. V. adscribi potest.

[1]) Cf. Baba bathra 134 a.

[2]) Jonathan enim »Onkelosi« paraphrasi iam usus est (cf. Zunz, l. c. 63; F. Fränkel, Zu dem Targum der Propheten, Br. 1872, 13 s.). Alii (Cornill, Ezechiel, L. 1886, 10; Fell, Einl. 167) Jonathanem »Onkeloso« antiquiorem esse putant.

[3]) Teste Megilla 3 a Jonathan Targum in Prophetas *dixit* i. e. voce dedit.

4. Eidem Jonathani inde a saec. XIV. ob falsam expositionem abbreviationis יתת perperam adscribebatur paraphrasis in Pentateuchum: Pseudo-Jonathanis Targum Pentateuchi[1]), cuius non tantum lingua impura multis vocibus exoticis[2]) est referta et stilus deterior, sed etiam plura inserta commenta, eloquia erroresque recentiorem aetatem produnt. Vocatur rectius Targ. Jeruschalmi I. Plerumque in partem secundam saec. VII. reponitur[3]).

[1]) M. Ginsburger, Pseudo-Jonathan (Thargum Jonathan ben Usiël zum Pent.). Nach der Lond. Handschr. (Brit. Mus. add. 27031) herausgeg., B. 1903.

[2]) Referenda huc sunt nomina Constantinopolis, Longobardorum (Nm 24, 19. 24) et Turcarum (Gn 10, 2). Cf. G. B. Winer, De Jonathanis in Pentateuchum paraphrasi Chaldaica, Erl. 1823; S. Gronemann, Die Jonathan'sche Pent.-Übersetzung in ihrem Verhältnisse zur Halacha, L. 1879; A. Marmorstein, Stud. z. Pseudo-Jonathan Targ., Preßb. 1905.

[3]) Gn 21, 21 filia et uxor Mohammed commemorantur (cf. Strack, Einl. 208). Ab hoc Pseudo-Jonathanis Targum differt alterum anonymi cuiusdam Targum, a loco originis dictum Hierosolymitanum (Targum Jeruschalmi II), vel etiam T. fragmentorum (Fragmententargum) nominatum, cum non in totum Pent., sed in partes tantum eius conservatum sit. A plerisque hoc Targum antiquius habetur quam T. Jeruschalmi I (cf. Steuernagel, Einl. 64). Porro fragmenta alterius Targum fragmentorum (Jeruschalmi III) conservata sunt. Cf. J. H. Petermann, De duobus Pent. paraph. Chald., B. 1829; H. Seligsohn, De duabus Hieros. Pent. paraph., Vratisl. 1858; J. Baßfreund, Das Fragmenten-T. zum Pent., M G W J XL (1896), 1 ss., 49 ss., 97 ss., 145 ss., 241 ss., 353 ss., 396 ss.; M. Ginsburger, D. Fragmentharg., B. 1899. — M. Neumark, Lexikalische Untersuchungen zur Sprache der Jerusalem. Pent.-Targume, B. 1905.

5. Exstant praeterea Targumim librorum quinque Megilloth (Cant, Ruth, Thren, Eccle, Est), Targum Ps, Prov et Job, atque Targum Chronicorum, quae erroribus et figmentis rabbinicis scatent et minoris sunt momenti; horum auctor ignoratur; immerito Targumim Hagiographorum R. Josepho caeco († 325) adscribuntur. In Esr-Neh et Dn non existunt Targumim, quia partes istorum librorum in lingua Aramaica scriptae sunt. In l. Est vero 3 Targumim existunt.

P. de Lagarde, Prophetae Chaldaice fide codicis Reuchliniani, L. 1872; Hagiographa Chaldaice, L. 1873; C. Cornill, Das Targ. zu den Proph., Z A W 1 (1887) 177—202; F. Praetorius, Das T. zu Josua in jeminischer Übersetzung, B.

1899; Das T. zum Buche der Richter in jem. Übers., L. 1900; W. Bacher, Das T. zu d. Ps, M G W J XVI (1872) 408—416, 462—473; L. Techen, Das T. zu d. Ps, Wismar 1896; W. Bacher, Das T. zu Hiob, M G W J XV (1871) 208—223, 283 s.; A. Levy, Das T. zu Koheleth nach südarab. Handschriften, B. 1905; S. Posner, Das T. Rischon zu d. bibl. Buche Est (Diss.), Zü. 1896; P. Cassel, Zweites T. zum Buche Est, L. 1885; S. Gelbhaus, Das T. scheni zum Buche Est, Frk. 1893; M. David, Das T. scheni zum Buche Est (Diss.), B. 1898; M. Rosenberg u. K. Kohler, Das T. zur Chr, A. Geigers Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft u. Leben VIII (Br. 1870) 72—80, 135—163, 263—278.

§ 118. *C.* Versiones Samaritanae

G. B. Winer, De versionis Pentateuchi Samaritanae indole, L. 1817; S. Kohn, De Pentateucho Samaritano eiusque cum versionibus antiquis nexu (Diss.), L. 1865; Samaritanische Studien, Br. 1868; Zur Sprache, Literatur u. Dogmatik d. Samaritaner, L. 1876; Die samar. Pent.-Übersetzung nach der Ausgabe von Petermann u. Vollers, Z D M G XLVII (1893) 626—697; Samareiticon u. LXX, M G W J XXXVIII (1894) 1—7, 49—67; M. Heidenheim, D. sam. Pent.-Version, L. 1884; P. Kahle, Textkritische u. lexik. Bemerkungen zum sam. Pent.-Targum, L. 1898.

1. E Pentateucho Samaritano confecta est versio (Targum) Pentateuchi in lingua Samaritana[1]) (Targum Samaritanum), quae cum eodem maxime conspirat, speciatim etiam in illis locis, qui recensioni Samaritanae peculiares sunt. Hinc interpres presse quidem tenebat textum originalem, nisi quod pro obscuris substituit clariora, pro nominibus antiquis recentiora, ac diligentius vitabat anthropomorphismos.

[1]) Dialectus Samaritana valde cognata est linguae Aramaicae, quae serior, tempore in Palaestina usitata erat et Syrochaldaica vocabatur (cf. H. Petermann, Brevis ling. Samarit. grammatica, B. 1873). — Exemplar huius versionis una cum Pentateucho Samaritano primus (1616) Damasci acquisivit della Valle, quod, descendens ex anno 1514, nunc in bibliotheca Vaticana asservatur. Alter codex manuscriptus, emptus a Peiresch 1631 Damasci, nunc in bibliotheca Barberini Romae conditur, et tertius antiquior in bibliotheca Bodleiana. Praeterea adhuc varia fragmenta hinc inde (v. g. Petropoli) exstant. Edita est versio Pentateuchi Samaritana in Polyglottis Parisiensibus et Londinensibus et iterum typis impressa est (ex Londin.) a Brüll, Frk. 1873—1876. Fragmenta eius ediderunt J. W. Nutt (Lo. 1874) et P. Kahle (Z A XVII [1902] 79—101; XVIII [1903] 1—22). Textus multis mendis et interpolationibus scatet.

2. Auctor huius versionis est incertus. Eam iam saec. II. p. Chr. exstitisse patet ex eo, quod Origenes eam saepe allegabat. Testibus Samaritanis Nathanael sacerdos ca. a 20. a. Chr. hanc versionem confecit. Probabiliter vero in hac versione conficienda plures laboraverunt[1]).

3. Porro exstabat versio Graeca Pentateuchi Samaritani: Σαμαρειτικόν, quod in scholiis hexaplaribus 46 ies[2]) citatur et probabi-

lissime versio immediata ex textu Hebraeo (Pent. Samaritano)[3]) nec versio Targumi Samaritani[4]) in linguam Graecam est.

[1]) Steuernagel, Einl. 44.

[2]) Cf. Field, l. c. I XLII—XLIV, qui 42 tantum locos affert; accedunt Lv 15, 8: Dt 8, 22; 34, 1—3 (cf. Strack, Einl. 210).

[3]) Steuernagel, l. c. 43 s.

[4]) Ut v. g. Strack (l. c.) tenet.

§ 119. *D.* Versiones Syriacae

L. Hirzel, De Pentateuchi versionis Syriacae indole, L. 1815; K. A. Credner, De prophetarum minorum versionis Syr. quam Peschito dicunt indole, Gö. 1827; J. Perles, Meletemata Peschitthonia, Br. 1859; J. M. Schönfelder, Onkelos u. Peschittho, M. 1869; M. Seböck, Die syr. Übers. d. 12 kl. Proph., Br. 1887; B. Oppenheim, D. syr. Übers. d. 5. Buch. d. Ps, Kön. 1891; A. Mandl, Die Peschittha zu Hiob, L. 1892; H. Weiß, D. Peschitta zu Deuterojesaia, Hl. 1893; H. Pinkuß, D. syr. Übers. d. Prov, Z A W XIV (1894) 65—141, 161—222; A. Abelesz, D. syr. Übers. d. Klagel. (Diss.), Gi. 1895; J. Berliner, Die Peschitta zum 1. (3.) B. d. Könige, B. 1897; G. Schmidt, Über die beiden syr. Übers. des I. Makkabäerb., Z A W XVII (1897) 1—47, 232—262; E. Schwartz, Die syr. Übers. d. 1. B. Sm, B. 1897; L. Warszawski, Die Peschitta zu Js (c. 1—39) (Diss.), Gi. 1897; E. Baumann, Die Verwendbarkeit d. Pešita zum Buche Jjob für d. Textkritik, Z A W XVIII (1898) 305—338; XIX (1899) 15—95, 288—309; XX (1900) 177—201, 264—307; J. Goettsberger, Barhebräus und seine Scholien zur hl. Schrift, Fr. 1900; J. Holtzmann, Die Peschitta zum Buche d. Weish, Fr. 1903; W. E. Barnes, The Peshitta Psalter, C. 1904; H. Mager, Die Peschittho zum Buche Josua (Diss.), Fr. 1916.

1. Praecipua et antiquissima Syrorum versio est Peschiṭta (Peschiṭto, Peschiṭa)[1]), quae utrumque Testamentum complectitur et textum Hebraicum (atque Graecum N. T.) plerumque presse sequitur[2]). Versio haec (quoad V. T.) probabiliter I. vel II.[3]) saeculo Christiano confecta est, et origo eius cum propagatione religionis Christianae per Syriam cohaerere videtur[4]). Initio nonnisi protocanonicos libros continebat, quibus paulo post et deuterocanonici, e Graeco versi, accesserunt[5]).

[1]) Peschiṭta פְּשִׁיטְתָּא i. e. *simplex* sc. מַפְקָתָא = ἔκδοσις versio = ἁπλᾶ in oppositione ad ἑξαπλᾶ, vel = *vulgata* (cf. Lat. »Vulgata« et ἡ κοινὴ ἔκδοσις versionis LXX); secundum alios = *literalis*, quae tamen significatio (literalis) versioni huic non omnino competit.

[2]) Non raro expressio plana pro obscura substituitur, sententiae explicationis causa augentur vel abbreviantur, obscoena euphemistice, et humana Deo attributa caute circumscribuntur. Libri Ruth et Chr modo paraphrastico translati sunt.

[3]) Barhebraeus in Horreo Mysterior. scribit: *Quod vero spectat ad hanc Syriacam versionem, tres fuerunt sententiae: primo quod tempore Salomonis et Hiram regum conversa fuerit; secunda, quod Asa sacerdos, quum ab Assyrio missus fuit Samariam, eam transtulerit, tertia tandem, quod diebus Adaei (Thaddaei) apostoli et Abgari regis Osrhoeni versa fuerit, quando etiam N. T. eadem simplici forma traductum est.* Cf. N. Wiseman, Horae Syriacae, Rom 1828, 84 s.

Pro saeculo I. vel II. militant: *a)* Jacobus Edessenus (saec. VII.), qui, explanans Psalmos, ait: *Interpretes illi, qui missi sunt ab Adaeo apostolo et Abgaro rege Osrhoeno in Palaestinam quique verterunt libros sacros* (Wisem., l. c. 103). *b)* S. Ephraemus (saec. IV.) usus est versione Peschiṭta tanquam per Syros longe iam recepta et adoptata, quia plura vocabula versionis explicare debebat ipsis Syris (Wisem., l. c. 122). *c)* Teste Eusebio (H. eccl. 4, 22) Hegesippus (saec. II.) Romae ex N. T. Syriaco quaedam in medium attulit; citationes autem e V. T. ita cum Syriaco textu concordant, ut ex hoc desumptae esse videantur. Interpretationis τοῦ Σύρου mentionem faciunt Melito Sard., Basilius, Ambrosius, Chrysostomus, Theodoretus, Augustinus, Hieronymus.

[4]) Iam tempore apostolorum religio Christiana in Syria praedicata est (Act 9, 2 s.; 11, 26), et ita efflоruit, ut saeculo IV. tota Syria esset catholica ac plures haberet doctores et sanctos. Sed inde a saeculo V. hic status in peius versus est, quia pestiferae haereses Nestorii, Monophysitarum et Monotheletarum in hanc regionem irrepserant. A saeculo II. usque ad saec. XIII. enata est celebris illa Syrorum literatura, quae sacram theologiam ac praecipue historiam colebat, nec non sedulam operam vertendis scriptis doctorum ecclesiae Graecae navabat.

[5]) Versionem librorum deuterocanonicorum s. Ephraemus († 373) iam novit eaque frequenter utebatur; hi ab initio separatim editi erant, serius tamen iuxta reliquos libros in manuscriptis positi sunt; nam in codicibus manuscriptis versionis Peschiṭta e saeculo VI. iam inveniuntur ac proin eadem auctoritate, qua protocanonici, gaudebant. Ceterum ordo singulorum librorum in MSS et editionibus variis variat. In manuscriptis pervetustis numeratur unus tantum liber Samuel, unus Regum, unus Chronicorum et unus Esdrae. Cf. Hody, De Bibl. text. 644 s. Antiquissimus codex MS Peschiṭta exstat ex a. 464 (in museo Britannico). Versio simplex edita est in Polyglottis Parisiensibus cum versione a Gabriele Sionita confecta, qui lacunas e Vulgata Latina supplevit, emendata autem in Polyglottis Londinensibus. Libros protocanonicos emendatos edidit societas biblica (S. Lee, Lo. 1823/4), deuterocanonicos (et epistolam Baruch, 3 Esr et 3 Mach) cum variantibus P. de Lagarde, Libri V. T. apocryphi Syriace, B. 1871; Pentateuchum Kirsch, L. 1787; Psalmos Th. Erpenius, Lugd. B. 1625 et J. A. Dathe, Hl. 1768. Editionem pretiosam procuravit A. M. Ceriani, Translatio Syr. Pesch. V. T. ex cod. Ambros. saec. fere VI. photo-lithographice, Mediol. 1879 ss. Editio totius Scripturae (Biblia sacra iuxta versionem simplicem vulgo Peschitta dictam edd. David et Khajjath) procurata est a Dominicanis in Mossul 1887—1892.

2. Versio Peschiṭta V. T. a variis[1]) interpretibus, et quidem probabiliter a Judaeis[2]), vel secundum alios a Judaeo-Christianis[3]) vel a Christianis[4]) confecta est e textu Hebraico, punctis non instructo, qui in essentialibus cum textu masorethico et Graeco congruit, in aliis quibusdam discrepat[5]). Peschiṭta varia fata experta est[6]).

[1]) Plures auctores in hac versione laborasse, non tantum e testimoniis Jacobi Edesseni, Ephraemi (Jos 25, 21: *illi, qui scripturam in Syriacum transtulerunt*) et Barhebraei, sed etiam ex interna versionis indole apparet; nam diversa est interpretandi ratio in diversis libris (Pentateucho, Ruth, Prophetis, Paral.). Cum autem in libris N. T. Syriace versis loci ex V. T. secundum versionem Peschiṭta citentur (v. g. Rom 11, 9 col. Ps 69, 23), versio Syriaca librorum V. T. ante confectionem versionis librorum N. T. iam existere debuit; cum porro versio N. T. maxime cohaereat cum

fundatione et propagatione religionis Christianae in Syria, versio V. T. iam saeculo I. vel II. confecta esse creditur.

[2]) R. Simon, A. Geiger, Perles, Hug, Vigouroux, Kaulen-Hoberg (Einl. I 179), Steuernagel (Einl. 67).

[3]) Dathe, Loisy, Fell (l. c. 218).

[4]) Bertholdt, Gesenius, Herbst-Welte (Einl. I 198), Scholz (Einl. I 518), Haevernick (Einl. I 406), Cornely (l. c. I 430).

[5]) Multae lectiones a textu masorethico discrepantes produnt versionem Peschiṭta e textu non punctato fluxisse, quem interdum correxerint v. g. 1 Sm 6, 19 (5070 viros), 2 Sm 15, 7 (post 4 annos). Cf. Kaulen-Hoberg, Einl. I 185.

[6]) Ubi cum cultura Graeca etiam versio LXX inter Syros innotuit, Peschiṭta nonnunquam iuxta hanc versionem mutabatur; sic v. g. aliqua additamenta inde venerunt (Eccle 2, 16; Prov 9, 18; 11, 16) vel duplex versio (Prov 14, 22; 25, 20). Vel iam primus interpres praeter textum Hebraeum versione LXX usus esse videtur, ita ut magna congruentia inter Peschiṭta et LXX in singulis libris (imprimis Is. Proph. minores, Ps) sufficienter explicetur. Pro usu liturgico textus in varia maiora et minora segmenta dividebatur. Psalmi variis inscriptionibus Christianis insigniti sun

Est autem versionis Peschiṭta triplex recensio: *a)* catholica, qua utuntur Syri catholici; *b)* Nestoriana, quae parum differt a priore, et *c)* Jacobitarum (Monophysitarum), quae etiam montana vel Carcaphensis vocatur, quia monachi Carcaphthae (in montibus Legarae in Mesopotamia) eadem utuntur, et *nihil aliud est, quam correctorium biblicum, in monasterio Jacobitico Carcaphtha concinnatum* (Bickell, Conspect. rei Syrorum literariae, Mstr. 1871, 9).

3. Jussu Philoxeni, Hierapoleos (Mabugi) episcopi Monophysitarum (488—518), chorepiscopus Polycarpus ca. 508 p. Ch. s. Scripturam V. (saltem partes) et N. T. ex Alexandrina versione et quidem probabiliter secundum recensionem Luciani vertit, quae versio dicta est Philoxeniana. Hanc versionem N. T. emendavit ac recensuit 616 Thomas Heracleensis Alexandriae, unde et nomen Heracleensis recepit, quo facto versio Philoxeniana exolevit.

Cf. Bernstein, De Heraclens. N. T. translat. Syr., Vratisl. 1854; J. Th. Plüschke, De Psalt. Syr. indole et usu critico, Bonn 1835. Fragmenta V. T. Philox. collegerunt Wiseman (Hor. Syr. 244), Ceriani (Codex Syro-hexaplaris Ambrosianus photolithographice editus, Mediol. 1874, Monum. sacr. et prof. t. V), J. Gwynn (Remnants of the Later Versions of the Bible, Lo. 1909, Part I).

4. Alia Syriaca translatio Scripturae, a Paulo, episcopo Tellae in Mesopotamia monophysita, iussu et adhortatione Athanasii, Monophysitarum patriarchae Antiocheni, 617—18 in urbe Alexandria e textu LXX hexaplari confecta est[1]), quae versio Syro-hexaplaris seu figurata vocatur[2]). Quia anxie textum Graecum sequitur, immo voces Graecas interdum retinet ac iisdem signis est instructa, quibus Origenes Hexapla ornaverat, pro usu critico textus Graeci hexaplaris maximi est momenti.

[1]) Rahlfs (Septuagintastudien II, 1907) negat hanc versionem inniti textu hexaplari.

[2]) Hac versione utuntur Monophysitae; initio probabiliter libros protocanonicos tantum complectebatur, donec Thomas Heracleensis versionem librorum deuterocanonicorum adiungeret. Huius mentionem iam fecit Barhebraeus (In lib. dynast.): *Et figuratam secundum LXX e Graeco in Syriacum translatam longo post incarnationem Salvatoris intervallo.* — Wiseman, Horae Syr. 88 s. — Jacobus Edessenus eam iuxta versionem Peschitta et lectiones codd. Graecorum recensuit 704—705 p. Ch.

Fragmenta manuscripta versionis Syro-hexaplaris asservantur in bibliotheca Ambrosiana Mediolani, Londini et Parisiis, in quorum editione meriti sunt Hasse, Norberg, Bugati, Middeldorph, Skat Rördam, imprimis Ceriani (op. cit. tom. VII), P. de Lagarde (Veteris Testamenti ab Origene recensiti fragmenta apud Syros servata quinque, Gott. 1880), G. Kerber (Syrohexaplarische Fragmente, Z A W XVI [1896] 249—264; XVIII [1898] 117—196), J. Gwynn (op. cit. Part II).

§ 120. *E.* Versiones Latinae *a)* Versio Latina Itala

H. Rönsch, Itala u. Vulgata[2], Mrb. 1875; Itala-Studien, Zw Th XIV (1881) 198 ss.; P. Corssen, Die vermeintliche »Itala« u. die Bibelübersetzung des Hieronymus, Jahrbuch f. prot. Theol. VII (L. 1881) 507—519; Bericht über die lat. Bibelübersetzungen, Jahresbericht über die Fortschritte der klass. Altertumswissenschaft C I (1899) 1—83; L. Ziegler, Die lateinischen Bibelübersetzungen vor Hieronymus u. die Itala des Augustinus, M. 1879; H. Lincke, Studien z. Itala (Progr.), Br. 1889; F. C. Burkitt, The Old Latin and the Itala, C. 1896; Ph. Thielmann, Bericht über das gesammelte handschr. Material zu einer kritischen Ausg. der lat. Übersetzungen biblischer Bücher d. A. T., S B A phil.-hist. Kl. II (1899) 205—243; H. Poggel, Die vorhieronym. Bibelübersetzungen, Pad. 1900.

1. Usus liturgicus et mos antiquus legendi Scripturas mox versionem Latinam expetebant. Vestigia vetustissimae versionis Latinae inveniuntur ca. 190 apud Tertullianum[1]). E verbis ss. Augustini, Hilarii, Hieronymi[2]) multi theologi concludunt varias olim fuisse sacrarum Scripturarum versiones (interpretationes) Latinas[3]), quae omnes e versione LXX elaboratae ideoque sibi similes fuerint; alii[4]) vero unicam tantum supponunt versionem Latinam, cuius tamen multae recensiones, secundum varia manuscripta Graeca institutae, exstiterint. Inter omnes autem has, sive versiones sive recensiones, una eminebat, quam s. Augustinus *Italam*[5]), Hieronymus *Vulgatam*, Gregorius Magn. *Vetèrem* appellant[6]). Ubi vero versio haec adornata sit, utrum in Italia[7]), an in Africa[8]), non constat.

[1]) Tertullianus (Adv. Prax. 5): *Ideoque iam in usu est nostrorum, per simplicitatem interpretationis, sermonem dicere in primordio apud Deum fuisse;* (Monog. 11): *in usum exiit*; (C. Marc. 5, 4): *haèc sunt duo testamenta — sicut invenimus interpretatum*, quae verba supponunt, versionem hanc iam longo tempore exstitisse.

[2]) S. Augustinus (De doct. Chr. 2, 11): *Qui Scripturas ex Hebraea lingua in Graecam verterunt, numerari possunt, Latini autem interpretes nullo modo; ut enim cuique primis fidei temporibus in manus venit codex Graecus et aliquantulum facultatis sibi utriusque linguae habere videbatur, ausus est interpretari.* Idem (2, 14) *de interpretum numerositate* loquitur et (Ad Hier. ep. 82, 35) scribit: *Ideo autem desidero interpretationem tuam de LXX, ut ea tantum Latinorum interpretum, qui qualescunque hoc ausi sunt, quantum possumus imperitia careamus.* Hilarius (In Ps 45): *Hymnos aliqui translatores nostri carmina nuncuparunt, plerique autem hymnos.* Hieronymus (Praef. in Jos): *Maxime cum apud Latinos tot sint exemplaria, quot codices unusquisque pro arbitrio suo vel addiderit vel substraxerit, quod ei risum est.*

[3]) Versiones varias assumunt: Hody, Hug, Jahn, Herbst-Welte, Scholz, Keil, Kaulen, Danko, Lamy, Vigouroux, H. Rönsch, Ziegler, Corssen, Lincke, Nestle (RE[3], III 26) et alii.

[4]) Varias unius versionis Latinae recensiones merito defendunt Sabatier, Wiseman, Vercellone, Hagen, Reithmayr, Reusch (Th Q XLIV [1862] 244), Hanebergh (Gesch.[4] 828), Himpel (Th Q LXIII [1876] 789), Cornely (Intr. I 378) et plures e protestanticis Tischendorf, P. d. Lagarde, Bleek-Wellhausen, Th. Zahn. Ceterum et s. Hieronymus (Ad Dam. ep. 18, 21; Ad Parm. 49, 4) semper de interpretum et translatorum varietate, nusquam de interpretationum multitudine loquitur. Interpretari et vertere non tantum de nova versione condenda, sed etiam de emendatione (recensione) versionis iam existentis usu venit. Cf. Augustinum (Ep. 71, 4 ad Hieronym.): *Evangelium de Graeco interpretatus es,* et responsum Hieronymi (Ep. 112, 20): *Si me in N. T. emendatione suscipis.* Ceterum Augustinus rursus unam versionem supponit in ep. 71 ad Hieron.: *Per hoc plurimum profueris, si eam Graecam scripturam, quam LXX operati sunt, Latinae veritati reddideris, quae in diversis codicibus ita varia est, ut tolerari vix possit, et ita suspecta, ne in Graeco aliud inveniatur, ut inde aliquid proferri aut probari dubitetur.*

[5]) *In ipsis autem interpretationibus Itala ceteris praeferatur, nam est verborum tenacior cum perspicuitate sententiae* (De doctr. Christ. 2, 15). Burkitt (The Old Latin and the Itala, C. 1896) demonstrare voluit Italam Augustini nihil aliud esse quam versionem Vulgatam Hieronymi secundum textum Hebraeum confectam, quae sententia a nonnullis (Corssen, Zahn, Dobschütz, H. Holtzmann, Wendland) in genere adoptabatur, ab aliis vero (Zycha, Monceaux, Méchineau, H. Vogels, B Z IV (1906) 288, J. Denk, Burkitts These: Itala Augustini = Vulgata Hieronymi — eine textkritische Unmöglichkeit, B Z VI [1908] 225—244 recte impugnabatur. P. Corssen, Die vermeintliche »Itala« etc. 507—519 putat illo loco (De doctr. Chr. 2, 15) secundum contextum pro »Itala« legendum esse »illa«: *In ipsis autem interpretationibus illa ceteris praeferatur, quae est verborum tenacior cum perspicuitate sententiae.* Ast adiectivum Italus in prosa legitur iam apud Plinium (Nat. hist. 1, 54: *Italum mare*), Amobium (*res Italae, sermo Italus*) et apud ipsum Augustinum (*montes Italos, Italae gentes*) (cf. Nestle, R E[3], III 26).

[6]) Versio haec propter usum ecclesiasticum vocabatur usitata vel vulgata, ratione aetatis vetus seu antiqua, nempe relate ad novam, a. s. Hieronymo factam, et respectu originis Itala (Italica).

[7]) Originem versionis Romanam (Italicam) defendunt Scholz, Ziegler, Kaulen, Loch, Gams, Reithmayr. Argumenta sunt: In Italia iam tempore Neronis ingens exstitit Christianorum multitudo teste Tacito (Ann. 15, 44): licet nobiliores

Romani linguam Graecam callerent, plebis tamen lingua erat Latina; hinc iam saeculo I. exeunte Psalmi et lectiones e Prophetis desumptae pro usu liturgico sermone Latino donati esse videntur.

[8]) Alii, uti Wiseman, Hug, Hagen, Cornely, Tischendorf, Rönsch, Fritzsche, Fell, Steuernagel etc. versionem Latinam in Africa proconsulari (Carthagine) ortam esse probabilius defendunt, quia ibi Christiani linguae Graecae ignari versione Latina maxime (liturgia) indigebant, Romani vero linguam Graecam, diu in liturgia usitatam, probe callebant, cuius rei testes sunt Modestus (ca. a. 170), Caius (ca. 210), Hippolytus, qui Graece scripserunt. Cf. de Rossi, Roma sotter. 1867, II 237 s. S. Paulus epistolam ad Romanos scripsit Graece, sicut et Marcus evangelium suum proxime Romanis destinavit. Versio porro non in usum plebis est facta, sed ut usui liturgico inserviret. Africam porro supponunt quaedam proprietates linguae apud scriptores Africanos et in Itala (Vetere Latina) obviae: »Africanismi« (cf. K. Sittl, Die lokalen Verschiedenheiten der lat. Sprache mit besond. Berücksichtigung des afrik. Lateins, Erl. 1882; Hauschild, Einige sichere Kennzeichen des afrik. Lateins, Frk. 1889). Addunt assertores huius sententiae recensionem accuratiorem huius versionis, quae vocabulis vulgaribus et barbaris formis scateret, in Italia (exeunte saeculo III.), cum ibi liturgiae Graecae Latina successit, adornatam esse, unde et Itala vocata sit, quam Augustinus reliquis praeferendam esse dixit.

2. Facta est versio Itala in lingua Latina vulgari seu rustica, non classica, intermixtis plerumque provincialismis et soloecismis[1]), e LXX interpretum versione (κοινή), quam presse sequitur[2]). Itala iam non superest integra; fragmenta habentur in citatis ss. patrum primaevorum[3]), in libris liturgicis et in codicibus hucusque detectis[4]).

[1]) Hac lingua vulgari non tantum plebeii, sed et nobiliores utebantur. Ennius aliique in eadem exararunt scripta sua. Proprietates Italae concernunt:

a) Orthographiam; scribitur v. g. *umerus (humerus), susum (sursum), thensauris (thesauris), occansio (occasio), graegis (gregis), videt (vidit), lucustae, promunturiorum, tribolis, asparsit, fobeas (foveas).*

b) Usum lexicalem; dicitur v. g. *nubs, altarium, cubilis (nominat.), meditare (inf. act.).*

c) Formationem verborum: α) substantiva longiora: v. g. *abominamentum (abominatio), odoramentum (odor), sanctimonium (sanctum), fundibulum (funda), exemplarium (exemplar), curatura (cura), faventia (favor), otiositas (otium), fontana (fons).* β) Adiectiva: *contemptibilis (contemptus), aeternalis (aeternus), minutalis (minutus), longiturnus, fumigabundus, somnolentus, dignitosus.* γ) Adverbia: *directim, universim, duriter, amiciter, improbiter.* δ) Verba nova: *baiulare, dulcorare, iacturari, pectinare, amaricare, captivare, pessimare,* vel composita: *adpretiare, coinquinare, consolidare, demensurare, elonginquare, incrassare, obdulcare,* vel bis composita: *adcognoscere, concolligere, perconfirmare.* ε) Compositiones: *duricordia, multiloquium, inhonoratio, illiberis, inauxiliatus, turpilucrus.*

d) Flexionem; dicitur v. g. *vidua paupera, lignum humilem, minimissimus, custodibo, metibor, avertuit, prodies, odietur, poenitebitur Dominus.*

e) Structuram; v. g. *fugiant in montibus, poenituit eum super mala, occidere se habet, vade et offeres* etc. Cf. H. Rönsch, Itala und Vulgata[2], Mrb. 1875;

Semasiologische Beiträge zum lateinischen Wörterbuch, L. 1887—1889: Ehrlich, Beitr. z. Latinität der Itala (Progr.), Rochlitz 1895.

[2]) Originale Graecum testantur *a)* voces e Graeco in Latinum simpliciter translatae: v. g. *bacterium, cataclysmus, holocaustoma, numenia, poderes, acharis, zelotypus, anathematizare, plasmare; b)* formationes Graecae linguae analogae: *viri fratres, in idipsum, prior omnium; c)* constructiones Graecae: *oboedierint mei, operuit se cilicium, adorare diis, priusquam habitare eum in Canaan; d)* Hebraismi e textu Graeco sumpti: *verbum (= res), filius superbiae, semitas iustitiae;* vel usus feminini pro neutro: *unam petii, hanc requiram,* vel reduplicatio pronominis relativi: *Aaron, quem elegit ipsum;* circumscriptio adverbiorum per verba: *apposuerunt adhuc peccare,* vel circumscriptio praepositionum per: *a facie, in conspectu, de manu,* vel circumscriptio duplicis nominativi vel accusativi per: *constitues me in caput gentium. fuit illis in velamento diei,* constructio praegnans: *non parcet de malitia.* Tali modo Itala fidelem praebet imaginem versionis LXX, unde et medio aevo Septuaginta in Latino vocabatur atque eius fragmenta summi sunt valoris critici. Ex diverso dicendi genere in diversis libris obvio concludere licet versionem Italam non ab uno auctore factam esse.

[3]) Tertull., Cypr., Hilar., Opt., Lactant., Arnob., Tichonius, Ambros., Rufinus, August. etc. (cf. v. g. Zingerle, Die lat. Bibelzitate bei S. Hilarius, I. 1887; Schellauf, Rationem afferendi locos litterarum divinarum, quam sequi in tractatibus super psalmos videtur s. Hilarius [Progr.], Seckau 1898; Ullrich, De Salviani Scripturae s. versionibus [Progr.], Neustadt 1893).

[4]) Ex Itala in Vulgatam assumpti sunt integri libri: Psalmi (a. s. Hieronymo emendati), Baruch, Sapientia, Ecclesiasticus, libri Machabaeorum. Alia fragmenta praesto sunt in Missarum Introitu, Graduali, Offertorio et Communione, praeterea in Antiphonis et Responsoriis Breviarii Romani ac praecipue in operibus ss. patrum. Omnia ista fragmenta collecta veniunt sub nomine Italae, licet non ad unam eandemque interpretationem, quam Augustinus Italam vocavit, sed ad varias recensiones (versiones), ante s. Hieronymum usitatas, pertineant.

Fragmentis antiquae versionis Italae colligendis et edendis operam dederunt: Petrus Sabatier, Bibliorum ss. Latinae versiones antiquae, Rhem. 1743/9 (3 t.) et P. 1751; F. Münter, Fragmenta versionis ant. Lat. antehieron. Prophet. Jer, Ez, Dn et Hos, Hafn. 1819; F. Mone, De libris palimpsestis, Carolsruhae 1855; E. Ranke, Fragmenta (ex a. 400) version. s. Scrpt. Lat. anteh., Vien. 1868; Palimpsestorum Wirceburg. antehier. V. T. vers. Latin. fragm., Vien. 1871, quae continent fragmenta Pentateuchi et Prophetarum e saeculo V.: Stuttgardiana version. Lat. antehieron. fragmenta, Vien. 1888; A. Vogel, Beiträge zur Herstellung ler altlat. Bibelübersetzung, Ez et Prov, W. 1868: L. Ziegler, Bruchstücke einer vorhieronymianischen Übersetzung des Pent., M. 1883; Ul Robert, Pent. vers. Lat. antiquissima e cod. Lugd., P. 1881; J. Belsheim, Palimps., Vind. 1885: P. de Lagarde, Probe einer neuen Ausgabe der [alt]latein. Übersetzungen des A. T., Gö. 1885; G. Hoberg, Die älteste lat. Übersetzung d. B. Baruch, Fr. 1902; W. O. E. Oesterley, The Old Latin Texts of the Minor Proph., The Journal of Theol. Studies V (Lo. 1904) 76—88, 242—253, 378—386; VI (1905) 217—220; P. Lehmann, Neue Bruchstücke aus »Weingartener« Itala-Handschriften, S B A, philos.-philol.-hist. Kl. 1908, 4. Abt. Versionem Veterem Latinam editurus est J. Denk (cf. Denk, Wie ich mir einen neuen Sabatier vorstelle, B Z VI [1908] 337—344).

3. Cum textus versionis Italae labentibus annis per librarios varia menda et errores contraxerit, immo iuxta varia manuscripta Graeca correctus seu potius corruptus sit[1]), cum praeterea discrepantia inter Italam, e textu Graeco (κοινή) factam, et textum hexaplarem LXX nec non textum Hebraicum magis patefieret, s. Hieronymus presbyter[2]), iussu Damasi Papae, novam interpretationem Latinam adornavit. Hinc 383 Romae primum Novum Testamentum Graecae fidei reddidit, ita ut eis tantum, quae sensum mutare videbantur, correctis, reliqua manere pateretur, ut erant. Eodem et sequente anno Romae Psalterium iuxta LXX interpretes (κοινὴ ἔκδοσις) magna ex parte, sed cursim correxit, quod, quia in Italia usque ad Pium V. (1566) in usu erat et adhuc Romae in basilica Vaticana usurpatur, Psalterium Romanum[3]) nominatur; deinde post nonnullos annos (389), Bethlehemi degens, rogatus a ss. Paula et Eustachio, illud e Graeco iuxta textum hexaplarem, quem Caesareae degens descripserat, recensuit: Psalterium Gallicanum, quod in nostra Vulgata exstat et ab ecclesia (primum in Gallia) in publicis officiis adhibetur. Hieronymus vix omnes libros V. T. secundum textum hexaplarem Origenis[4]) correxit inspecto insuper textu Hebraico[5]), signis eiusdem criticis appositis. Qui libri, ca. 392 finiti, iam Hieronymi tempore (fraude cuiusdam), excepto libro Job[6]), perierunt. Hieronymus insuper Psalmos (392) e textu Hebraico transtulit[7]).

[1]) Hieronymus (Praef. in Jos): *Quam apud Latinos tot sint exemplaria quot codices, et unusquisque pro arbitrio suo vel addiderit vel subtraxerit, quod ei visum est* etc. Praef. II. in Par: *Ita in Graecis et Latinis codicibus hic nominum liber vitiosus est, ut non tam Hebraea, quam barbara quaedam et sarmatica nomina conjecta arbitrandum sit.*

[2]) Cf. L. Sanders, Études sur Sain Jérome, Bruxelles 1903; O. Bardenhewer, Hieronymus, M. 1905; G. Grützmacher, Hieronymus, B. 1906—08.

[3]) Venetiis Psalterium Romanum usque ad a. 1808 in usu erat. Usque hodie adhibetur in officio ecclesiae s. Petri Romae, in liturgia Ambrosiana Mediolani, in Hispania et partes eius etiam in Missali Romano et Breviario Romano leguntur (cf. Rahlfs, Septuaginta-Studien, Gö. 1907, II 233).

[4]) Hieronymus (Ep. 71, 5) ad Lucin.: *LXX interpretum editionem et te habere non dubito et ante annos plurimos diligentissime emendatam studiosis tradidi.* Ep. 106 ad Sunn. et Fret. 2: *Ea (editio), quae habetur in ἑξαπλοῖς et quam nos vertimus, ipsa est, quae in eruditorum libris incorrupta et immaculata LXX interpretum translatio reserratur.* Ep. 134 ad Aug.: *Grandem Latini sermonis in ista provincia notariorum patimur penuriam: et idcirco praeceptis tuis parere non possumus, maxime in editione LXX, quae asteriscis verubusque distincta est. Pleraque enim prioris laboris fraude cuiusdam amisimus.* Cf. specialiter Praef. in Job: *Ceterum apud Latinos ante eam translationem, quam sub asteriscis et obelis nuper edidimus . . . versus desunt . . .* et C. Ruf. 2, 31: *Salomonis etiam libros, quos olim iuxta LXX additis obelis et asteriscis in Latinum verteram.*

[5]) Hieronymus (Praef. in Par): *Denique cum a me nuper literis flagitassetis, ut vobis librum Par Latino sermone transferrem, de Tiberiade legis quemdam doctorem, qui apud Hebraeos admirationi habebatur, assumpsi et contuli cum eo a vertice, ut aiunt, usque ad extremum unguem, et sic confirmatus ausus sum facere, quod iubebatis.* Praef. in Job: *Memini me ob intelligentiam huius voluminis Lyddaeum quemdam praeceptorem, qui apud Hebraeos primus haberi putabatur, non parvis redemisse nummis.* Cf. praef. in Tob et Dn.

[6]) Caspari, Das Buch Hiob (1, 1—38, 16) in Hieronymus' Übersetzung aus der alexandrinischen Version nach einer St. Gallener Handschrift, Christiania 1893.

[7]) Cf. J. Ecker, Psalt. iuxta Hebraeos Hieronymi in s. Verhältnis zu Masora, Sept., Vulg. mit Berücksichtigung der übrigen alten Versionen untersucht, Tr. 1906.

§ 121. *b)* Versio Latina Vulgata

F. Kaulen, Geschichte der Vulgata, Mz. 1868; W. Nowack, Die Bedeutung des Hieronymus für die alttest. Textkritik, Gö. 1875; J. Witte, Zur Gesch. d. Vulg., Ha. 1876; G. Hoberg, De. s. Hieronymi ratione interpretandi, Fr. 1886; Rottmanner, Zur Geschichte der Vulg., Histor.-pol. Blätter, M. 1890, 31 ss., 101 ss.; A. Roehrich, Essai sur St. Jérome exégète, Genf 1891; S. Berger, Histoire de la Vulgate pendant les premieres siècles du moyen âge, P. 1893; Les préfaces jointes livres de la Bible dans les manuscrits de la Vulgate, P. 1902.

1. Ut disputantibus (contra Christianos) Judaeis, qui dissensum versionis LXX et filiae Latinae a textu originali obtendebant, importuna eriperet arma, et hostium calumnias retunderet[1]), s. Hieronymus 390—405 (Bethlehemi agens) novam versionem V. T. condidit; libros enim protocanonicos ac libros Tobiae et Judith ex Hebraico et Chaldaico textu de novo transtulit, non autem eo ordine, quo in canone veniebant, sed prout ab amicis postulabatur, incipiendo a libris Samuel et Regum[2]); libros deuterocanonicos (Tobiae et Judith exceptis) nec transtulit nec emendavit, fragmenta autem deuterocanonica libri Esther e Graeca LXX, illa Danielis e versione Theodotionis transtulit. Hieronymus, scientiis necessariis abundanter instructus[3]), bonis codicibus adhibitis, ratione versionum Graecarum, traditionis ac interpretationis Judaeorum habita, versionem ita exaravit, ut sensum fideliter ac dilucide exprimeret[4]), quare translatio eius ceteris antiquis praestabat, quin tamen omnibus mendis careret[5]). Hieronymus imitatus est imprimis Symmachum.

[1]) Hieronymus (Apol. adv. Ruf. 3, 25): *Ut si quando adversum eos Christianis disputatio est, non habeant subterfugiendi diverticula, sed suomet potissimum mucrone feriantur.* Ep. 112, 20 ad Aug.: *Ut scirent nostri, quid Hebraica veritas contineret . . , non nostra confinximus, sed ut apud Hebraeos invenimus, divina transtulimus.* Praef. in Is: *Qui (Christus) scit, me ob hoc in peregrinae linguae eruditione, ne Judaei de falsitate Scripturarum ecclesiis eius diutius insultarent.* Simili ergo modo, quo Origenes in Hexaplis Graecos docuerat, Hieronymus Latinis monstrare voluit, quid textus Hebraicus contineret.

[2]) Prodierunt ca. a. 390 libri Samuelis et Regum, quos exceperunt Prophetae et Psalmi (392), libri Salomonis, Job (393), Esdras et Nehemias (394), dein Paralip., Tobias, Judith, Esther et Daniel; ab a. 398 Octateucho recognoscendo desudabat (Ep. ad Lucin.), Josue post mortem Paulae (404) in lucem prodiit. Cf. Hody (De bibl. text. orig. II 356), Carpzov (Crit. sac. 675). Alium vero ordinem proferunt Kaulen-Hoberg, l. c. I 202.

[3]) Multarum linguarum scientia insignis atque assiduus erat, sumptibus non parcebat, peregrinationes laboriosas subibat, cum eruditissimis Judaeis assidue sermones conferebat et celeberrimis rabbinis (ut Baranina) tanquam magistris utebatur.

[4]) Hieronymus in vertendo non serviliter verba exprimebat, sed fideliter et clare sententias reddebat (Ep. 57 ad Pamm. 6): *Hoc tantum probare voluerim, me semper ab adolescentia non verba, sed sententias transtulisse,* et (Ep. 106 ad Sunn. et Fret. 29): *Non debemus sic verbum de verbo exprimere, ut, dum syllabas sequimur, perdamus intelligentiam;* atque provocat ad exemplum apostolorum (Ep. 57 ad Pamm. 9): *Perspicuum est, apostolos et evangelistas in interpretatione veterum Scripturarum sensum quaesisse, non verba, nec magnopere de ordine sermonibusque curasse, dum intellectui res pateret.* — Ne tamen nimia novitate lectores offenderet, LXX versioni acquievit, ut ait in Praef. in Eccle: *De Hebraeo transferens, magis me LXX interpretum consuetudini coaptavi, in his dumtaxat, quae non multum ab Hebraeis discrepabant. Interdum Aquilae quoque et Symmachi et Theodotionis recordatus sum, ut nec novitate nimia lectoris studium deterrerem, nec rursus contra conscientiam meam, fonte veritatis amisso, opinionum rivulos consectarer;* et (Ep. 106 ad Sunn. et Fret. 12): *Veterum interpretum consuetudinem mutare noluimus, ne nimia novitate lectoris studium terreremus.* Ideo in eius versione multa vestigia idiomatis vulgaris, cui totus fere occidens erat assuetus, ex Itala desumpta inveniuntur, v. g. *acetabulum, baiulus, botrus, capitellum, e contra, grossitudo, humerulus, rememoro, tortula, clangueris, exiet, plexueris, benedixit eum, ponam te in gentibus, vidit Deus, quod esset bonum* etc. Nihilominus sermo versionis planus et dictio elegans est, ut ipse ait (Ep. 106 ad Sunn. 54): *Hoc sequimur, ut, ubi nulla est de sensu mutatio, Latini sermonis elegantiam conservemus. . . . Eadem igitur interpretandi sequenda est regula, quam saepe diximus, ut ubi non sit damnum in sensu, linguae, in quam transferimus, εὐφωνία et proprietas servetur.* Utitur itaque periodis, prolixiores sententias abbreviat, vitat indecoras interpretationes et saepe simplicem stilum imitatur, quia in ss. Scripturis simplicium corda doceri voluit, non aures curiosiorum demulceri. Hieronymus magna eorum, quae usu recepta erant, reverentia ductus, interpretis munere laudabiliter functus est, ut probat Hoberg, De s. Hier. rat. int. 1886.

De idiomate Vulgatae, quod magis ad linguam urbanam accedit, cf. Vercellone, Lect. var. I 112; II 27; J. A. Hagen, Sprachl. Erörterungen zur Vulgata, Fr. 1863; Rönsch, Itala u. Vulg.[2], Mrb. 1875; Heiß, Beitrag zur Grammatik d. Vulg. (Gymnas.-Progr.), M. 1864; S. A. Saalfeld, De Bibl. s. Vulg. Graecitate, Quedlinb. 1891; Kaulen, Handbuch zur Vulgata[2], Fr. 1904.

[5]) Scientia Bibliorum praeclare iam imbutus s. Hieronymus adhuc specialibus utebatur magistris, per quos etiam codices Hebraeos accipiebat et traditiones Judaicas cognoscebat (Praef. in Par et Job), quosque sedulo consulebat (cf. M. Rahmer, Die hebr. Traditionen in den Werken des Hieron., Br. 1861 et B. 1902). Scribit v. g. (Praef. in Par): *Fateor enim, nunquam me in divinis voluminibus propriis viribus credidisse, nec habuisse opinionem meam, sed ea etiam, de quibus scire me arbitrabar, interrogare me solitum, quanto magis de his, super quibus anceps eram.* Ast ab

adversariis (ut Rufino) Hieronymo obiciebatur, quod nimis rabbinos sequatur. Hunc in finem etiam totam Palaestinam permeabat. *Sanctam Scripturam lucidius intuebitur qui Judaeam oculis contemplatus sit et antiquarum urbium memorias locorumque vel eadem vocabula vel mutata cognoverit. Unde et nobis curae fuit, cum eruditissimis Hebraeorum hunc laborem subire: ut circumiremus provinciam, quam universae Christi ecclesiae sonant* (Praef. in Par). Textus Hebraicus, e quo versionem suam adornavit, vocalibus aliisque signis criticis carebat, in consonantibus autem masorethico vicinior erat, quam ille, quem LXX et Syri adhibuerant. Saepius tamen ab eo discedebat et praeter LXX et versiones Aquilae, Symmachi et Theodotionis conferebat. Nonnunquam nomina propria etymologice transfert (Nm 34, 7; Dt 11, 30), vel vocabula explicat vel passim in commentariis seipsum castigat et retractat, quia celerrime saepius vertit; sic v. g. librum Tobiae unico die e Chaldaico (Praef. in Tob), »libros Salomonis« (Cant, Eccle, Prov) intra triduum transtulit. Praestant inter omnes libri historici, Job et »libri Salomonici«; color Hebraicus praevalet in Psalmis et Prophetis. Ultimum locum tenent libri Judith et Tobias. Nihilominus inter omnes versiones antiquas nulla est, quae textum primigenium accuratius et perfectius reddat, quam ista versio.

2. Haec s. Hieronymi translatio acerrimos quidem offendit detractores[1]), sive invidia sive imprudenti zelo ductos, verum et plurimos invenit laudatores, qui eam adoptarunt et conservarunt[2]); sensim saeculo V. et VI. ecclesia Romana utraque versione (Itala et Hieronymiana) uti coepit[3]); paulo post vetus Itala negligi ac Hieronymi versio saepius usurpari solebat, unde et nomen Vulgatae est sortita, donec saeculo VII. fere sola usum obtineret[4]).

[1]) Hieronymus (Praef. in Par): *Haec obtrectatoribus meis tantum respondeo, qui canino dente me rodunt, in publico detrahentes et legentes in angulis.* — Improbrarunt autem adversarii (praeprimis Rufinus presbyter ex invidia) hanc versionem, quasi ad LXX auctoritatem minuendam et suggillationem eorumdem instituta esset, quibus calumniis Stridonensis variis tractatibus respondebat (Prol. Gal.): *Obsecro te, lector! ne laborem meum reprehensionem aestimes antiquorum.* Praef. in Job: *Cogor per singulos Scripturae div. libros adversariorum respondere maledictis, qui interpretationem meam reprehensionem LXX interpretum criminantur.* Immo ipse s. Augustinus, quamvis versionem s. Hieronymi veracem esse confirmaret, tamen continuo Itala utebatur et illam in ecclesiis praelegi noluit, ne rei novitas aures populi offenderet et ecclesiae Latinae a Graecis dissonarent; hinc scribit in ep. 71, 4 ad Hier.: *Ego sane te mallem Graecas potius canonicas nobis interpretari Scripturas, quae LXX interpretum perhibentur. Perdurum enim erit, si tua interpretatio per multas ecclesias frequentius coeperit lectitari, quod a Graecis ecclesiis Latinae ecclesiae dissonabunt.* Ep. 82, 35 ad Hier.: *Hi, qui me invidere putant utilibus laboribus tuis, tandem aliquando, si fieri potest, intelligant, propterea me nolle tuam ex Hebraeo interpretationem in ecclesiis legi, ne contra LXX auctoritatem tanquam novum aliquid proferentes, magno scandalo perturbemus plebes Christi, quarum aures et corda illam interpretationem audire consueverunt, quae etiam ab Apostolis approbata est.* Cf. Civ. D. 18, 43; Ep. 28 ad Hier. Hanc rationem s. Hieronymus respectu ad Psalterium ipse concedit, scribens in ep. 106: *Sic psallendum, ut nos interpretati sumus, et tamen sciendum, quid Hebraica veri-*

tas habeat. Hoc enim, quod LXX transtulerunt, propter vetustatem in ecclesiis cantandum est, et illud ab eruditis sciendum propter notitiam Scripturarum. — Seriori tempore post mortem iam s. Hieronymi Augustinus magnum versionis Hieronymi pretium cognovit eaque identidem uti coepit tanquam ea, quae maiorem praebet lucem ad intelligentiam Scripturarum; nam scribit (Doct. Chr. 4, 7): *Non secundum LXX interpretes, qui etiam ipsi divino spiritu interpretati, ob hoc aliter videntur nonnulla dixisse, ut ad spiritualem sensum scrutandum magis admoneretur lectoris intentio, unde etiam obscuriora nonnulla, quia magis tropica, sunt eorum; sed sicut ex Hebraeo in Latinum eloquium presbytero Hieronymo utriusque linguae perito interpretante translata sunt.* Pars populi quoque versioni Hieronymi reluctabatur (cf. Peters, Text des A. T. 66 s.).

[2]) Sophronius eruditus versionem Hieronym. tanti fecit, ut Psalterium et Prophetas iam ante 392 in Graecum eleganti sermone transtulerit (Hieron., De vir. ll. 134). Nonnullos Africae episcopos ante a. 403 interpretationem hanc Hieronymi in suis ecclesiis publice instituisse patet ex ep. 71 s. Augustini.

[3]) Versione ista usi sunt: Cassianus († 432), Vincentius Lir. († 450), Prosper Aquitanus (450), s. Faustinus diaconus, Paschasius, s. Ennodius (521), s. Caesarius Arelat. (542) aliique. Cf. Kaulen (Gesch. d. Vulg. 198), Hody (Bib. text. orig. 397). — J. Cassianus (Collat. 23, 8) eam *emendatiorem translationem* vocat. Inter Romanos pontifices Leo Magnus (440—61) et s. Hilarius (461—68) utraque versione utebantur, Joannes III. (560—78), Benedictus I. et Pelagius II. solam Hieronymi versionem laudant. Magni eam fecit Gregorius M. († 604, Praef. Mor. in Job): *Novam vero translationem edissero, sed cum ut comprobationis causa exigit, nunc novam, nunc veterem per testimonia assumo, ut quia sedes apostolica (cui Deo auctore praesideo), utraque utitur, mei quoque labor studii utraque fulciatur.* In ceteris vero operibus novam versionem Italae praetulit. — Ecclesiarum matrem imitatae sunt ceterae, uti Hispanica, nam s. Isidorus Hispal. († 636), De offic. ecclest. 1, 12 ait: *Cuius (Hier.) editione generaliter omnes ecclesiae usquequaque utuntur, pro eo quod veracior sit in sententiis et clarior in verbis.* Similiter Eucherius (630) in Anglia. Inde a Cassiodoro († 565) ea in Gallia introducta erat. Ultimus scriptor ecclesiasticus, qui Itala versione sola est usus, erat s. Columbanus († 615).

[4]) In concilio Lateranensi 649 Scriptura sacra iuxta versionem Hieronym. citatur, inde a Beda Vener. (saec. VIII.) versio haec sola in usu erat et Itala vetus solummodo subsidii literalis causa citabatur; Bedam secuti sunt Rhabanus, Haymo, Anselmus, Petrus Lombardus, Bernardus, Thomas Aq. etc. Versio ergo s. Hieronymi non mandato, sed consuetudine tantum in usum ecclesiasticum introducta est et veterem Italam loco movit, quae, quasi de manibus theologorum lapsa, obsolevit. Ceterum ex Hugone a S. Victore (De s. Script. 4): *Ecclesia Christi per universam Latinitatem prae ceteris omnibus translationem hanc solam legendam et in auctoritate habendam constituit,* et Rogero Bacone (Opus mai. ed. Lo. p. 49): *Quam (translationem Hieron.) sacrosancta a principio recepit Romana ecclesia et iussit per omnes ecclesias divulgari* — non necessario colligendum est ecclesiam usum versionis Hieron. praecepisse, ut vult Vercellone (Diss. acad., Romae 1864, 40 ss.).

Versio s. Hieronymi iam appellatur: emendatior (Cassianus), vera editio (Gennadius), nova (Gregorius M.), nostra (Eucherius, Beda Ven., qui simul Italam antiquam, priscam, vetustam nominat); seriori tempore (saec. XIII.) ab usu

suo nomen Vulgatae seu vulgaris accepit, epitheto hoc a versione LXX interpretum desumpto.

3. Cum versio Latina Vulgata in dies magis diffunderetur, eandem cum ceteris versionibus subiit sortem: quanto multiplicabantur exemplaria, tanto augebantur vitia et menda, ex incuria et inscitia tum librariorum tum generatim omnium, qui novam versionem cum Itala confundebant vel codices manuscriptos glossis, ex aliis codicibus, e locis parallelis, e libris liturgicis vel scriptis Flavii Josephi desumptis, augebant[1]). His Vulgatae codicibus, cum multum inter se discreparent, invicem corrigendis atque edendis iussu Caroli M.[2]) allaborabat Alcuinus initio saeculi IX., qui versionem Latinam ex antiquis Vulgatae codicibus, non consulto textu Hebraico, emendavit. Simili labori operam navarunt saeculo XI. Lanfrancus[3]), archiepiscopus Cantuariensis, et saeculo XII. cardinalis Nicolaus[4]).

[1]) E. v. Dobschütz, Studien zur Textkritik der Vulgata, L. 1894.

[2]) Baronius (Ann. ad ann. 778): *Acciderat, ut ipsa Vulgata multiplicium librariorum exscribentium vitio mendis obsita iam vilesceret. Quod perinique animo ferens Carolus, ut quam emendatissima ederetur in pristinamque vindicaretur integritatem atque splendorem, studio propensiori curavit.* — Carolus M. (Ep. 4, Migne, PL, 98, 897): *Universas V. (ac N.) T. libros librariorum imperitia depravatos Deo nos in omnibus adiuvante ex amussi correximus.* Haec Biblia Alcuini vel Caroli M. a saeculo IX. usque ad XIII. librariis pro archetypo erant.

[3]) Vita Lanfranci: *Quia Scripturae, scriptorum vitio, erant nimium corruptae, omnes tam V. quam N. T. libros nec non etiam scripta ss. patrum secundum orthodoxam fidem studuit corrigere . . . et hoc non tantum per se, sed etiam per discipulos suos fecit* (Hody, l. c. 416).

[4]) *Lustrans armaria nequibam — veracia exemplaria invenire, quia et quae a doctissimis viris dicebantur correcta adeo discrepabant, ut pene quot codices, tot exemplaria reperirem* (Hody, l. c. 417).

4. Saeculo XIII. enata sunt correctoria biblica[1]) seu epanorthotae (ἐπανορθωταί). Erant haec opera, quae textum revisum una cum variantibus lectionibus, prout in codicibus antiquioribus reperiebantur, exhibebant, simul additis in margine (Masorae instar) variis effatis patrum et observationibus criticis, e textu Hebraico vel Graeco electis. Ista opera sequuntur exemplar Bibliae Parisiensis (Correctio Bibliae Parisiensis), quod inde a saec. XIII. textus receptus (exemplar vulgatum) ecclesiae occidentalis factum est. Specialiter notari merentur: *a)* correctorium Dominicanorum auctore Hugone a s. Caro (1236), qui primus concordantias Bibliorum concinnavit, *b)* correctorium Franciscanorum, *c)* correctorium Sorbonicum, cuius auctor Hebraica quoque volumina Masorethis antiquiora adhibuisse videtur, et *d)* correctorium Vaticanum, quod ob usum multorum deperditorum codicum Latinorum, Graecorum,

Hebraeorum Bibliae et ob bona principia maximi momenti est[2]). Correctoria haec magnam quidem praebebant utilitatem ad textum sacrum purgandum, sed parum conferebant eidem textui puro conservando.

[1]) Correctoria nusquam communi suffragio suscepta nec ab ecclesia aliquatenus approbata sunt, sed privata tantum auctoritate gaudebant, unde ingens codicum Latinorum diversitas. — Non semper critice concepta esse correctoria queritur Rogerius Baco (Hody, l. c. 429): *Quilibet lector in ordine Minorum corrigit, ut vult, et similiter apud Praedicatores — et quilibet mutat, quod non intelligit.* Cum notae marginales interdum textui inferrentur et textus a librariis augeretur vel abbreviaretur, is sensim valde corrumpebatur, unde iam Rogerius Baco queritur (Hody, l. c. 420): *Quot sunt lectores per mundum, tot sunt correctores seu magis corruptores; quia quilibet praesumit mutare, quod ignorat, quod non licet facere in libris poetarum.* Cf. Denifle, Die Handschriften der Bibel-Korrektorien des 13. Jahrh., Arch. f. Lit. u. Kirchengesch. d. Mittelalters, IV (B. 1888) 263—311, 471—601. Typis impressum est correctorium biblicum, cum luculenta interpretatione difficilium quarumdam dictionum, per Magdalium Jacobum Gaudensem O. P., Colon. 1508. Cum inde a concilio Viennensi 1311 studium linguarum orientalium in academiis coleretur, in sacro textu corrigendo semper etiam codicem Hebraicum adhibendum perspexerunt. Sic censuerunt Raimundus Martini († 1286), Nicolaus Lyranus († 1340), Alph. Tostatus, Laurentius Vallensis, Adamus Easton († 1397), Manetti († 1459).

[2]) Cf. Vercellone, l. c. 50 ss.; Denifle, l. c. 295 ss.; Fell, l. c. 202.

5. Arte typographica inventa saeculo XV. Biblia typis sunt descripta et quidem quam saepissime, nam ante 1517 iam ultra 200 editiones prodierant. Quoniam autem inter ipsos codices manuscriptos[1]) tanta intercedebat variantium diversitas, ipsa etiam typis exscripta[2]) exemplaria discrepabant, ut tempore concilii Tridentini varii Vulgatae textus in usu fuerint, quamvis Robertus Stephanus (1555), J. Hentenius O. P. et alii magnam in Bibliis, tum edendis tum corrigendis, collocarent operam[3]).

[1]) Codicibus manuscriptis Vulgatae principalioribus adnumerantur: antiquissimus codex est Bobbiensis palimps. e saeculo V., continens maiorem libri Judicum partem et fragmenta ll. Ruth et Job. Codex Sangallensis 193 et codex Sang. 567 palimpsesti e saec. V. vel VI. continent antiquissimum textum ex Ez, Dn et Proph. minoribus secundum Vulgatam (cf. A. Dold, Prophetentexte in Vulgata-Übersetzung nach der ältesten Handschriften-Überlieferung in St. Galler Palimpseste Nr. 193 und Nr. 567, Beuron 1917, XXX s.). Codex Fuldensis ex a. 546 solum Novum Test. continet. Eminet tamen codex Amiatinus (olim in monasterio de monte Amiato prope Sienam, nunc Florentiae asservatus) scriptus literis uncialibus auctore Ceolfrido, abbate Anglorum Northumbriae, inter 690 et 716 probabiliter ex Romano exemplari, ut docet de Rossi. Continet V. (praeter Bar) et N. T., ex quo codice V. T. in stichis descriptum ediderunt Heyse et Tischendorf, L. 1873. Codex Gothicus vel Toletanus literis uncialibus scriptus (e saec. VIII.); codex Cavensis (saec. VIII.) in abbatia Cava prope Salerno; codex Paulinus (saec. IX.) Romae custoditus, continens V. et N. T. ab Alcuino correctum, etiam Carolinus vocatus; accedit Statianus vel Vallicellianus codex Romae (saec. IX.). Cf. Vercellone, Variae lectiones, Romae

1860—4, I p. LXXXIII ss.; II XVII ss.; C. R. Gregory, Codices Vulgatae versionis, in C. de Tischendorf, Nov. Test. Graece[8], L. 1869—1894, III 983—1108; Fell, l. c. 208 s.

[2]) Vulgata prima impressa est Moguntiae 1450, et cum editionis anno adnotato Moguntiae 1462, dein Romae 1471 etc. Psalterium editum est 1457. Ante a. 1517 editiones Italicae numerantur 55, Gallicae 79, Germanicae 94.

[3]) Vulgatae, tum e textu originali tum ex aliis manuscriptis, corrigendae operam dederunt editores Polyglottorum Complutensium et Robertus Stephanus, qui editionibus suis (optima habetur editio ex a. 1540) annotationes et variantes, Calvini erroribus infectas, apposuit, quare censuram theologorum Parisiensium in se concitavit. Jussu Caroli V. theologi Lovanienses Vulgatae correctius edendae curas impenderunt, praeperimis Joa. Hentenius O. P., qui adhibita editione Rob. Stephani (1540), collatis insuper 30 codicibus manuscriptis, editionem primam in lucem misit Lovanii 1547, quae saepius typis impressa et correcta est per theologos Lovanienses, praesertim per Lucam Brugensem; optima editio est ex a. 1585, qua saepius usi sunt Romani correctores ad parandam editionem Vaticanam.

6. Quoniam rursus saeculo XVI. varia et corrupta Vulgatae exemplaria, immo etiam variae Latinae versiones, tum a catholicis tum ab acatholicis elaboratae ac haeresi infectae[1]), circumferebantur, ecclesia, saluti fidelium et puritati doctrinae invigilans, emissa declaratione in concilio Tridentino sess. IV.[2]). Vulgatam inter omnes versiones Latinas authenticam declaravit, simul statuens, ut haec ipsa Vulgata editio quam emendatissime imprimeretur[3]).

[1]) Tales versiones variae erant: Erasmi (N. T. e Graeco, Ba. 1519), Petreii (Noremb. 1527 et 1529), Lutheri cum aliis (Biblia Wittenbergensis 1529), C. Pellicani (Tig. 1532—1539), J. Rudelit (Col. 1527), Aug. Steuchi (episc. Venet. 1529), Isidori Clarii (Venet. 1542), Sanctii Pagnini (Lugd. 1528), Caietani (Lugd. 1539), Seb. Münster (Ba. 1534, V. T. ex Hebraeo), Seb. Castellionis (Ba. 1551), I. Tremellii (1575—79), S. Schmid (1696), J. A. Dathe (1773—89) aliorumque. Cf. Kaulen, Gesch. d. Vulg. 318—378; Nestle, R E[3], III 49—58.

[2]) Concilium Tridentinum sess. IV. decr. de ed. et usu s. libr.: *Insuper eadem sacrosancta synodus considerans, non parum utilitatis accedere posse ecclesiae Dei, si ex omnibus Latinis editionibus, quae circumferuntur, sacrorum librorum, quaenam pro authentica habenda sit, innotescat: statuit et declarat, ut haec ipsa vetus et vulgata editio, quae longo tot saeculorum usu in ipsa ecclesia probata est, in publicis lectionibus, disputationibus, praedicationibus et expositionibus pro authentica habeatur, et ut nemo illam reiicere quovis praetextu audeat vel praesumat . . ., ut posthac sacra Scriptura, potissimum vero haec ipsa vetus et vulgata editio, quam emendatissime imprimatur.*

[3]) A. Maichle, De editione et usu sacr. librorum, Fr. 1914.

7. Concilium Tridentinum versionem Vulgatam Latinam authenticam[1]) declarando eam non reddidit inspiratam, sed fonti autographo in ordine ad probanda fidei et morum dogmata conformem adseruit, ut pro certa haberetur fidei regula, ab ecclesia proposita, quatenus nihil contineat, quod sit a veritate fidei Christianae vel devium vel contrarium.

[1]) 1. Non eo sensu concilium Tridentinum Vulgatam versionem authenticam declaravit, ut significaret nullum, ne levissimum quidem, mendum in eam irrepsisse, sed tantum, eam in substantialibus nunquam deficere, nihil a revelata doctrina absonum et a pietate alienum continere, ita ut sine periculo legi ac in publico usu adhiberi possit. Praeterea synodus versionem hanc emendandam denuntiat et ipsa Clementina editio retinet suos naevos. 2. Concilium Vulgatam minime tam perfectam et omnibus numeris absolutam declarat, ut nulla alia versio confici possit perfectior; versio enim non perfectione sua, sed tantum definitione ecclesiae fit authentica; nam fides ex rerum substantia pendet, non autem ex qualitate verborum. 3. Declaravit ecclesia Vulgatam editionem solam pro authentica habendam, quia talis versio Latina ecclesiae, quae lingua Latina in liturgiis utitur, necessaria erat, quamvis eodem iudicio etiam versiones in aliis linguis exaratas approbare potuisset. 4. Per hanc declarationem concilium nihil detraxit auctoritati nec textus originalis (qui per se authenticus est), nam de hoc ne verbum quidem fecit, nec antiquarum versionum in aliis linguis; habet enim ex omnibus Latinis tantum editionibus, quae circumferuntur, Vulgatam authenticam. Cf. Salmeron, testem concilii (Prol. III.): *Nihil ibi de exemplaribus aut Graecis aut Hebraicis agebatur; tantum inter tot Latinas editiones, quot nostra saecula parturierant, quaenam ex illis praestaret, sermo erat . . . Liberum autem reliquit omnibus, qui Scripturas profundius meditantur, fontes Graecos aut Hebraicos, quatenus opus sit, consulere.* Comprobatur hoc etiam ex praxi theologorum, qui in expositionibus textum originalem saepe adhibent, immo in controversiis cum acatholicis adhibere debent. Iuxta Pallavicinium (Hist. c. T. 6, 17, 5) concilium Tridentinum non tam decrevit, quam confirmavit auctoritatem, qua in ecclesia gavisa est versio Vulgata, quae longo tot saeculorum usu in ipsa ecclesia est probata.

De sensu decreti conc. Trid. cf. Cornely, Intr. I 460—481; W. Koch, Der authentische Charakter der Vulgata im Lichte der Trienter Konzilsverhandlungen, ThQ XCVII (1916) 529—549; XCVIII (1917) 313—354.

8. Correctio Vulgatae editionis critica (non doctrinalis), a concilio Trident. decreta, lente processit sub PP. Pio IV., Pio V. et Gregorio XIII. — Sixtus V., qui 1586 editionem LXX versionis e codice Vaticano exscriptam procuraverat, rem magis ursit et negotium Vulgatae castigandae commisit congregationi, ex lectissimis cardinalibus Carafa, Columna, de Miranda aliisque viris peritissimis: R. Bellarmino, Toleto, Flaminio Nobilio, Laelio, Petro Morino, Agellio etc. compositae, qui collatione codicum Latinorum antiquissimorum et in locis dubiis etiam Hebraeorum et Graecorum versionem s. Hieronymi iuxta mentem pontificis ad pristinum statum et nitorem revocare adlaborarunt[1]). Tandem 1590 Biblia sacra (Vulgatae editionis Sixti V. iussu recognita atque edita, 3 fol.) in lucem prodierunt[2]). Cum nihilominus multa in hac editione reperirentur menda, Gregorius XIV. novam instituit congregationem (7 cardinalium et 12 theologorum), ut iterum Sixtina editio ad examen criticum revocaretur, et 5 canones statuit[3]), quos correctores in textus recognitione prae oculis haberent.

Editio nova tandem sub Clemente VIII.[4]) 1592 e typographia Vaticana prodiit, et 1593 iterum (cum concordantiis marginalibus, explicationibus, nominum Hebraeorum et indice rerum) ac 1598 cum tribus erratorum correctoriis typis impressa est. Hae tres editiones Clementinae exhibent textum publicum et ecclesiasticum, ac norma[5]) factae sunt omnium sequentium editionum, nam omnes tres editiones eodem modo approbatae apparent. Exhibent textum, in omnibus essentialibus partibus cum textu originali congruentem[6]), ut itaque mediante Vulgata versione integritati Scripturarum abhinc singulari modo provisum esse videatur. Pius X. (ep. d. 3. Dec. 1907 congreg. Anglo-Benedictinae) detulit sodalibus Benedictinis munus pervestigationum studiorumque apparandorum, quibus nova innitatur editio Latinae Vulgatae versionis in hunc finem, ut primiformis textus Hieronymianae Bibliorum versionis saeculorum vitio non paullum depravatus restituatur, investigatis universis antiquis codicibus in Europae bibliothecis asservatis[7]).

[1]) Sixtus V. totum congregationis opus perlegit, emendationes partim admisit, partim reiecit, rationes pro et contra perpendit, typographiam in aedibus Vaticanis ad hanc editionem paravit, et propriis manibus correxit, quae prelo vitia irrepserant.

[2]) Nuperrime magna controversia exorta est, utrum illa bulla Sixti V. »Aeternus ille« de die 1. Martii 1590 rite publicata sit an non. De qua quaestione cf. P. M. Baumgarten, Das Original der Konstitution »Eternus ille« vom 1. März 1590, B Z V (1907) 337—351; Die Vulgata Sixtina von 1590 u. ihre Einführungsbulle (A A III 2), Mstr. 1911; X. M. Le Bachelet, Bellarmin et la Bible Sixto-Clémentine, P. 1911; J. Nisius, Zur Geschichte der Vulgata Sixtina, Z k Th XXXVI (1912) 1—47, 209—251; F. Amann, Die Bibel Sixtus des V., Fr. 1912; Die Vulgata Sixtina von 1590, Fr. 1912; H. Höpfl, Beiträge zur Geschichte der Sixto-Klementinischen Vulgata (B St XVIII 1—3), Fr. 1913; C. A. Kneller, Zur Geschichte d. klementinischen Vulgata-Ausgaben, Z k Th XLIII (1919) 391—438.

[3]) Postulat, ut *a)* ablata restituantur, *b)* adiecta removeantur, *c)* immutata considerentur vel corrigantur, *d)* punctationes perpendantur, *e)* ne fiat mutatio, nisi cogat necessitas.

[4]) Quamvis regnante Clemente VIII. haec editio prodierit, tamen in titulo non huiusce pontificis nomen legitur, sed Sixti V. dumtaxat, nomen autem illius postea ab anno 1641 additum et receptum est. Recte autem hodie Clementina vocatur, quia Clementis VIII. auctoritate nititur.

[5]) Clemens VIII. (»Cum ss. Bibliorum«): *Praecipimus, ut nemo sacrarum hanc Scripturarum editionem typis mandare praesumat, nisi habito prius exemplari in typographia Vaticana excuso: cuius exemplaris forma ne minima quidem particula de textu mutata, addita vel ab eo detracta, nisi aliquid occurrat, quod typograficae incuriae manifeste adscribendum sit, inviolabiliter observetur.* Relatio huius editionis ad antiquam versionem explicatur in Praef. ad lect.: *Congregationi propositum non fuit, novam aliquam editionem cudere vel antiquum interpretem ulla ex parte corrigere vel emendare, sed ipsam veterem ac vulgatam editionem Latinam a mendis veterum librariorum, nec non pravarum emendationum erroribus repurgatam, suae pristinae integritati ac puritati, quoad eius fieri potuit, restituere.*

Quamvis in prima editione 1592 neque variantes lectiones, neque notae, neque locorum concordantiae, neque capitulorum summaria conspiciantur, possunt tamen librarii catholici, alio genere characterum haec subsidia apponere, sed ita, ut variantes lectiones ad marginem textus non apponantur, ne iterum textus perturbatio exoriatur. Haec subsidia iam inveniuntur in editionibus Vaticanis 1593 et 1598. Secundum M. Hetzenauer (Biblia sacra Vulgatae editionis, Oenip. 1906, 104*) editio II. de a. 1593 critice optima dicenda est. De principiis, secundum quae in eligenda lectione variante, si illae tres publicae (officiales) editiones de a. 1592, 1593 1598 dissentiunt, procedendum est cf. Hetzenauer, l. c. 106* s.

Quamvis editiones Sixti V. et Clementis VIII. in 3000 fere locis discedant, nulla tamen substantialis diversitas, nulla realis contrarietas locum habet, ut probavit H. de Bukentop (Lux de luce, Col. 1710) contra Thomam James (Bellum papale, Lo. 1600); ostendit enim omnes differentias a Jamesio iactatas mere esse vel commatum, punctorum, literarum aut vocum mutationes, quae ad fidem vel mores minime spectant. Inter editiones, ad normam exemplaris Vaticani expressas, nominandae sunt editiones Leandri van Ess (Tub. 1824), Val. Loch (Ratisb. 1849, [7]1899), Hyac. Marietti (Taur. 1851), C. Vercellone (Romae 1861), editio Tornacensis (1885), Fillion (Paris 1887), Hetzenauer (Biblia sacra Vulgatae editionis, Oenip. 1906 et R. 1914), A. Grammatica (Bibliorum sacrorum iuxta Vulgatam Clementinam nova editio, Einsiedeln 1914), inter quas imprimis editio critica ab Hetzenauer procurata eminet.

[6]) Licet ergo Clementina editio non sit omnibus numeris absoluta, tamen nullus invenitur liber profanus tam accurate ad optimos codices editus. Congregationes, quibus munus Vulgatae corrigendae successive datum erat, non easdem quidem omnino regulas observarunt, at certum est unamquamque congregationem solidum attulisse lapidem exstruendo aedificio correctionis Vulgatae. Hinc merito ait Vercellone (Prol. ad var. lect. Vulg., tom. I.): *Eruditis viris posthac exploratissimum fore, quidquid summorum pontificum auctoritate in Vulgatis Bibliis emendandis peractum fuit, exquisitam sane planeque admirabilem prodere sapientiam. Quamvis enim gravissimi theologi censeant Biblia nostra Vulgata . . . in praesens maiori adhuc cura expoliri posse, fatendum tamen erit, Romanos pontifices ita fere omnia praeoccupasse, ut vix aliquid in hac palaestra perficiendum reliquerint; vix aliquid, inquam, quod certe neque res fidei aut morum aeque ipsam translationis integritatem puritatemque ullatenus attingit.*

[7]) Acta s. Sedis, Rom 1907, 721. Quoad Nov. Test. cf. J. Wordsworth et H. J. White, Novum Test. Domini nostri Jesu Christi Latine secundum editionem s. Hieronymi, O. 1889 ss.

9. Editio ergo nostra Vulgata continet: *a)* libros ex Hebraeo et Chaldaeo a s. Hieronymo translatos et quidem protocanonicos omnes (excepto Psalterio ab ipso translato, quod, quamvis ceteris praestaret, usu non est receptum, ne ordo officiorum divinorum nimium turbaretur) et libros Tobiae atque Judith. *b)* Psalterium Gallicanum, a s. Hieronymo ex Itala ad fidem Hexaplorum Origenis (et N. T. ex veteri Itala ad textum Graecum) emendatum; *c)* ex Itala versione receptos et a s. Hieronymo non castigatos libros deuterocanonicos (Tobia et Judith exceptis).

Liber Daniel ex Hebraeo et partes eius deuterocanonicae (3, 24—90; 13—14) e versione Theodotionis translatae sunt; additamenta Estherae (10, 4—16, 24) Hieronymus e versione LXX transvertit.

§ 122 *F.* Versiones Arabicae et Persicae

J. Rödiger, De orig. et indole Arabicae librorum V. T. histor. interpretationis, Hl. 1829; G. Jacob, Arabische Bibelchrestomatie, B. 1888; Lazcano, Noticia delas biblias arabes manuscritas exsistentes en la Real bibl. del Escorial, Compte rendu du IV. congrès scientif. internat. des catholiques, sciences exég., Fr. 1898, 308 ss.; A. Heisz, Eine anonyme arab. Übers. u. Erkl. der Propheten Zephanja, Haggai u. Zecharja, B. 1902; P. Kahle, Die arabischen Bibelübersetzungen, L. 1904. — A. Kohut, Kritische Beleuchtung der persischen Pentateuchübersetzung, L.-Heid. 1871; Guidi, Di una versione persiana del Pentateuco, Roma 1885; L. Blau, Zur Einleitung in die hl. Schrift, Str. 1894, 81—99.

1. Plures exstant versiones Arabicae, diverso tempore, per diversos auctores, e diversis fontibus exaratae; aliae enim confectae sunt a Judaeis e textu Hebraico, quarum celeberrima est a R. Saadia Gaon[1]); alia a Christianis, e textu Graeco LXX vel e versione Syriaca Peschiṭta vel e versione Coptica vel Vulgata Latina, quae tamen plerumque non omnes libros complectuntur[2]).

[1]) Saadias Gaon († 942), e Phajjum in Aegypto oriundus, totum V. T. in linguam Arabicam vertit, et quidem satis libera interpretatione, magis paraphrastam quam versorem agens, saepe a Masora et Targumim recedens, tropos et anthropomorphismos devitans, nec raro sua placita interponens (cf. M. Wolff, Zur Charakteristik der Bibelexegese Saadia Alfajjumis, Z A W IV [1884] 225 ss.; W. Engelkemper, De Saadia Gaonis vita, Bibliorum versione, hermeneutica, Mstr. 1897; Zu Saadjas arab. Pentat.-Übers., Th Q LXXXII [1901] 529—54).

[2]) Versiones Arabicae, quia seriori tempore exortae sunt et textus earum plus minusve corruptus ad nos pervenit, pro re critica parvum valorem habent. De codicibus diversarum versionem Arab., v. g. versionis Sir e saec. IX. (nondum typis impressae) cf. G. Graf, Die christlich-arabische Literatur bis zur fränkischen Zeit, Fr. 1905.

Ex versionibus Arabicis typis impressis citentur: 1. Versio Arabica in Polyglottis Paris. (1645), in quibus libris Tob, Jdt, Est, 1 et 2 Mach desunt, non est opus unius auctoris, sed a pluribus interpretibus concinnata est. 2. Versio Arab. in Polygl. Londin. (1657) e Polygl. Paris. sumpta est. 3. Biblia sacra Arabica ad usum ecclesiarum orientalium iussu congregationis de propaganda fide Romae 1671 (Lo. 1821) typis impressa est curante Sergio Risio, qui lacunas e textibus primigeniis et Vulgata supplevit. 4. Maioris pretii sunt editiones 5. a Dominicanis in Mossul (1875—1876) et 6. a Jesuitis Beryti (1876—1882) procuratae. 7. Ad singulos libros notentur: Psalterium, Job, Proverbia Arabice, P. de Lagarde edidit, Gotting. 1876. Ad Psalmos exstant quatuor versiones Arab., e quibus tres (ut illa in Polygl. Paris. et Lond. contenta) e LXX, quarta e Peschiṭta fluxerunt. Ex duabus versionibus l. Job una e textu Coptico, altera (in Polygl. Paris.) e Peschiṭta confecta est. Versio Judaei Saadia al-Fajjumi ha-Gaon, quae saepe in fragmentis tantum

praesto est, inde ab a. 1893 Parisiis in Oeuvres complètes de R. Saadia eduntur a J. Derenbourg (Pentat. 1893; Prov 1894), J. et H. Derenbourg (Is 1896), W. Bacher (Job 1899). Versio Saadiae singulorum Psalmorum edita est a Margulies (Ps 1—20 [1884]), S. Lehmann (21—41 [1901]), Th. Hofmann (Ps corach. [1891]), S. Baron (50—72 [1900]), S. Galliner (73—89 [1903]), J. Z. Lauterbach (107—124 [1903]), B. Schreier (125—150 [1904]). Versio Danielis a Spiegel (1906) edita est. Porro cf. Göttsberger, Über ein Bruchstück von Saadjas Proverbienübers. in München, B Z II (1904) 50—55; Kaulen-Hoberg, Einl. I 252—254.

2. In singulos tantum libros V. et N. T. versio Persica nota est. Versio Pentateuchi e saeculo XVI. facta est a Judaeo Jacobo ben Joseph Tavo (pavo = Pfau), magistro scholae Constantinopolitanae, qui eam e textu masorethico fideliter et verbotenus transtulit, versione Onkelosi respecta[1]). Exstat alia versio Pentateuchi, Psalmorum et »librorum Salomonis«, pariter e textu Hebraico, in codice MS Parisiensi inventa[2]).

[1]) Edita est 1546 Constantinopoli et in Polyglottis Londinensibus t. IV. Cf. E. F. C. Rosenmüller, De vers. Pent. Pers., L. 1831.

[2]) Inventa est ab Hassler (Th St Kr II [1829] 469). Accedunt duo codices manuscripti Psalterii, e Vulgata Latina versi. Cf. Walton, Prol. XVI. Nulla exstat interpretatio Persica V. T. Christiana; in Persia Christiani versione (et lingua) Arabica utuntur.

§ 123. Biblia Polyglotta

Cornely, Introductio I 527—532; Vigouroux, Dictionnaire de la Bible V 513—529; Nestle, R E[3], XV 528—535.

Versiones hucusque recensitae fere omnes, praeter textum originalem, continentur in Bibliis Polyglottis[1]), quorum praestantiora sunt sequentia:

1. Biblia Polyglotta Complutensia, edita fautore card. Francisco Ximenes, Compluti (Alcalá in Hispania) 1514—1517, exhibent textum Hebraicum V. T. (ex antiquissimis MSS derivatum), LXX et Vulgatam nec non Targum Onkelosi in Pentateuchum (et N. T. Graecum cum Vulgata Latina). Textui Graeco V. T. apposita est versio interlinearis accurata, et ad latus Chaldaici textus versio Latina.

[1]) Cum Polyglotta praeter textum originalem plures versiones antiquas contineant, Hexapla Origenis immerito a nonnullis (Eichhorn, Einl. I 342; Nestle, Septuagintastud., Ulm 1896, II 8) inter Polyglotta referuntur, nam eis tantum nomen Diglotta convenit (cf. Fell, Einl. 239).

Polyglotta Complutensia demum 1520 publicata sunt. Tomi 1—4 continent V T. (text. Hebr., Targ. Onk. et LXX [utraque cum versione Latina], Vulg.), tom. 5: vocabularium Hebr. et Chald. cum grammatica Hebr., tom. 6: N. T. (Graece, Vulg.). Cf. Hefele, Der Cardinal Ximenes[2], Tü. 1852, 113 ss.

2. Biblia Polyglotta Antverpiensia, consilio et munificentia Philippi II. Hispaniarum regis (hinc Biblia regia vocata), typis impressa sunt Antverpiae 1569—72 a typographo Christ. Plantino, curante B. Aria Montano.

»Biblia sacra Hebraice, Chald., Graece et Lat. Philippi II. regis catholici pietate et studio ad s. ecclesiae usum.« — Tomi 1—4 continent V. T., et quidem textum Hebraicum, Vulg., LXX (cum Latina interpret.) et Targumim in totum V. T. (except. Dn, Esr, Neh, Chr) cum singulis Latinis version.; tom. 5: N. T. Graec., Vulg. et Peschiṭta (cum Lat. interpret.); tom. 6—7: apparatum biblicum; tom. 8: iterum textum Hebraicum resp. Graecum V. T. et Graecum N. T. cum versione Latina.

3. Biblia Polyglotta Parisiensia, impensis Michaelis le Jay, studio imprimis duorum Maronitarum (Gabrielis Sionitae, Abrahami Echellensis, quibus adiuncti erant viri docti (Joan. Morinus, Joan. Aubertus et Joan. Tarinus); prodierunt Parisiis 1629—45, 10 tomis in folio.

Haec editio externe quidem splendida est, parvum vero internum valorem habet ceterisque Polyglottis posthabenda est. Tomi 1—4 continent: V. T. secundum Polyg. Antverp., licet iam pro LXX editio Romana (1587) et pro Vulg. editio Sixtino-Clementina (1592) praesto fuissent; tom. 5—6: N. T. Graec., Lat., Syr. et Arab.; tom. 7—10: Pentateuch. Sam. ac version. Samarit. (cum interp. Lat.) et versiones Syr. et Arab. reliquorum librorum V. T. (paucis exceptis) cum Latinis interpretationibus respondentibus.

4. Omnium praestantissima sunt Biblia Polyglotta Londinensia a Briano Waltono (Lo. 1653—57 in 6 tom.) edita, in quibus textus et versiones correctius impressae sunt. Accedunt praeterea ad Polyglotta Parisiensia versiones Persica Pentateuchi, Aethiopica Psalterii et Cantici c. (omnes cum versione Latina) atque apparatus criticus. His adiecit Edm. Castelli lexicon heptaglotton, Lo. 1696, 2 tom.

»Biblia sacra Polyglotta complectentia textus originales, Hebraicum cum Pentateucho Samaritano, Chaldaicum, Graecum, versionumque antiquarum Samaritanae, Graecae LXX interpr., Chaldaicae, Syriacae, Arabicae, Aethiopicae, Persicae, Vulgatae Latinae quidquid comparari poterat. Ex vetustissimis MSS undique conquisitis optimisque exemplaribus impressis summa fide collatis. Quae in prioribus editionibus deerant, suppleta; multa antehac inedita de novo adiecta, omnia eo ordine disposita, ut textus cum versionibus uno intuitu conferri possit. Cum apparatu, appendicibus, tabulis, variis lectionibus, annotationibus, indicibus etc. edidit Brianus Waltonus, Lond. 1657.« Complevit opus hoc accitis viris peritissimis: E. Castello, A. Huisso, S. Clerico, Th. Hyde, D. Luftusio et aliis. — Continent tom. 1: apparatum biblicum (separatim editus Tig. 1673), Pent. Heb., Sam., Chald., Graec., Syr., Arab. et Lat.: tom. 2 et 3: libros reliquos protocan. Heb., Graec., Lat., Chald. (exceptis Chr, Esr, Neh, Dn), Syr., Arab. (excepto Est), Ps, Cant (simul Aethiopic.); tom. 4: libros deuterocanonicos (et nonnulla apocrypha) Graec., Lat., Syr. (Est excepto), Arab. (exceptis Est, Tob, Jdt, Mach), Targumim Pseudo-Jonathanis et Hierosolymitanum ac Pentat. Pers.; tom. 5: N. T. Graec., Lat., Syr., Arab., Aethiop. Evangelia (etiam Persic.); tom. 6: appendicem, variantes notas etc. Versio LXX ad normam editionis

Romanae, et Vulgatae ad editionem Clementis VIII. conformatae sunt; singulis versiones Latinae (textui Hebraico versio interlinearis S. Pagnini ab Aria Montano emendata) appositae sunt. Lexicon heptaglotton linguas Heb., Chald., Syr., Sam., Aethiop., Arab. coniunctim et Persicam separatim continet, cum parva grammatica istarum linguarum.

5. Praeter haec maiora Polyglotta Biblia exstant alia minora: Polyglotta studio Eliae Hutter, Norimberg. 1599, Polyglotta curante Ch. Reineccio, Lips. 1750, Polyglotta manualia ediderunt R. Stier et C. W. Theile, Bielef. (1846, ^{5}1892), quae continent textum Hebraicum (et Graec. N. T.), LXX, Vulgatam et versionem Germanicam Lutheri (sine libris deuterocanonicis), cum variantibus lectionibus versionum Germanicarum. — Vigouroux, Bible polygl., P. 1899—1909[1]).

[1]) Contra quam editionem cf. L. Fonck, Z k Th XXII (1898) 553 ss.; XXIII (1899) 174 ss.

§ 124. *G.* Reliquae versiones antiquae

A. Erman, Bruchstücke der oberäg. Übers. des A. T., Gö. 1880; A. Hyvernat, Études sur les versions coptes de la Bible, R B V (1896) 427—433, 540—569; VI (1897) 48—74; A. Schulte, Die kopt. Übers. der vier großen Propheten unters., Mstr. 1893; die kopt. Übers. der kleinen Proph., Th Q LXXVI (1894) 605—642; LXXVII (1895) 209—229; N. Peters, Die sahidisch-koptische Übers. d. Buches Ekklesiasticus (B St III 3), Fr. 1898; A. Rahlfs, Die Berliner Handschr. des sahid. Psalters, B. 1901; J. Göttsberger, Die syr.-koptischen Bibelzitate aus d. Scholien des Barhebräus, Z A W XXI (1901) 128—141. — S. Reckendorf, Über d. Wert d. äthiop. Pentateuchübers. für die Rekonstruktion der Septuag. (Diss.), Gi. 1886; A. Heider, Die äthiop. Bibelübers., L. 1902; Y. Miskcean, Die älteren Schüler des hl. Katholikos Sahak u. d. Wardapet Mesrop u. d. ersten Übersetzer d. V. Jahrh., W. 1902; M. Ter Mosesean, Geschichte der Bibelübersetzung in d. arm. Sprache, St. P. 1902. — E. Bernhardt, Kritische Untersuchungen über die gothische Bibelübersetzung, Meiningen 1864; Wulfila oder die gothische Bibel, Hl. 1875.

1. Cum religio Christiana saeculis II. et III. iam totam fere Aegyptum pervasisset, necessitas aderat Scripturam sacram in linguam vernaculam Copticam transferendi. Saeculo IV. tales versiones iam in usu ecclesiastico fuisse concludere licet ex eo, quod s. Antonius († 356), qui, s. Athanasio teste, linguam Graecam non callebat, in sacra Scriptura optime erat versatus. Immo nonnulli ut Cornely, Ciasca, Gregory initium versionis Copticae in saec. II. reponunt. Exstant versiones in quatuor dialectis copticis: Sahidica (Thebanica), in Aegypto superiori usitata, Bohairica (Memphitica), in Aegypto inferiore, Fajjumica (Basmurica) in Aegypto media, Achmimica (de urbe Achmim in Aegypto superiori) vulgata, quae omnes e versione LXX (Daniel e Theodot., N. T. e textu Graeco) derivantur et partim editae sunt typis, partim ineditae sunt.

Lingua Coptica est lingua Aegyptiaca (demotica), quae inde a saeculo III. p. Ch., literis Graecis scripta, usque ad saeculum XVI. in usu erat. Cf. L. Stern, Kopt. Gramm., B. 1880; G. Steindorff, Kopt. Gramm.[2], B. 1904; A. Mallon, Gramm. copte, Beyrouth 1904. Edita sunt in *a)* dialecto Bohairica (Memphitica): Pentateuchus a D. Wilkins (Lo. 1731), a Fallet (P. 1854), a P. de Lagarde (L. 1867); Psalterium a R. Tuki (Rom 1744), a L. Ideler (B. 1837), a M. Schwartze (L. 1843), et a Lagarde (B. 1875); Prophetae maiores et minores ab H. Tattam (O. 1836 et 1852); Baruch a Bsciai (Rom 1870); Daniel a J. Bardelli (Pis. 1849); Job a Tattam (Lo. 1846). *b)* In dialecto Sahidica: Sap, Sir, Ps 101 a P. de Lagarde (Aegyptiaca, Gö. 1883); Psalterium a W. Budge (Lo. 1898); fragmenta Sahidica in museo Borgiano ab A. Ciasca (Sacrorum Bibliorum fragmenta Copto-sahidica mus. Borg., Rom 1885 et 1889, 2 v.) et a P. J. Balestri fragm. N. T. (ib. 1904). Accedunt P. Lacau, Textes de l'A. T. en copte sahidique, Recueil de travaux etc., P. 1901, 103 ss. (Tob, Jdt, Is, Jer); Winstedt, Sahidic Bibl. fragments in the Bodl. Library, Proceedings of the Society of Biblical Archaeology, Lo. 1903, 317 ss. (Gn, Ps); 1904, 215 ss. (Ez, Ps); C. Wessely, Sahidisch-griechische Psalmenfragmente, W. 1907. *c)* In dialecto Fajjumica: Chassinat, Fragments de manuscrits coptes en dialecte Fayumique, Bulletin de l'Inst. Franç. d'Archéol., Le Caire 1902, II 171 ss. (Is 29—38 et fragm. N. T.). *d)* In dialecto Achmimica: C. Wessely, Duodecim Prophetarum minorum versionis Achmimicae cod. Rainerianus, L. 1915.

2. Versio Aethiopica, non in lingua nunc vulgari Amharica, sed in vetere Geez (quae saeculo XIII. exolevit) exarata, a multis adscribitur s. Frumentio[1], primo Aethiopiae apostolo; manavit e versione LXX (N. T. e textu Graeco), quam presse sequitur, et in ecclesia Aethiopica adhuc est in usu; currente tamen tempore per iuniores correctores varie est corrupta. Continet praeter libros proto- et deuterocanonicos (ll. Mach exceptis) etiam nonnullos apocryphos[2]. Nondum edita est integra omnium librorum versio[3].

[1]) Abessini enim eam Frumentio (et 9 monachis) tribuunt. Ergo versio Aethiopica iam saec. IV. exstitisset, quod a nonnullis in dubium vocatur, cum tempore Frumentii religio Christiana vix tam longe propagata esse censeatur, ut versio in sermone patrio necessaria fuisset. Ab istis versio reponitur in saec. V. vel VI., quo introductio religionis Christianae iam ad finem perducta erat (cf. Fell, l. c. 234 s.). E modo transvertendi patet plures in ea conficienda laborasse.

[2]) V. g. ll. Henoch, Jubil., Apoc. Esr, Ascens. Is. Cf. Proleg. in Polyg. Londin. n. 15; A. Dillmann, Über den Umfang des Bibelkanons der abyss. Kirche in Ewalds Jahrb. d. bibl. W., Gö. 1849—1865, V 144; G G A 1859, 190.

[3]) Codex antiquissimus (saec. XIII.) continet Octateuchum et asservatur Parisiis (cf. Zotenberg, Catal. des MSS éthiop. de la bibl. nat., P. 1877, 6). Editum est primum Psalterium et Cantic. c. ab H. L. Potken (Rom 1513). Editio critica totius V. T. ab A. Dillmann coepta nondum ad finem perducta est: Biblia V. T. Aethiopica edidit A. Dillmann. I: Octateuchus, L. 1853—5. II: Rg, Chr, Esr, Est, L. 1861—72. V: Libri apocr. (Bar, epist. Jer, Tob, Jdt, Sir, Sap, Apoc. Esr, Esr Graec.), B. 1894. A. Merx edidit Joel (Die Prophetie des Joel, Hl. 1879); J. Bachmann, Dodekapropheton Aethiopum, Hl., I: Obadja (1892); II: Mal (1893); idem,

Der Prophet Jesaia nach der äthiop. Bibelübers. I [Text], B. 1893; Die Klagelieder Jeremiä in der äthiop. Bibelübers., Hl. 1893.

3. Primam versionem Armeniacam Sahak (Isaac) patriarcha (390—440) una cum adiutore suo Mesrop, literarum (36) Armeniacarum inventore, e codice Syriaco, cum Graeco careret, vertit. Dein vero duo Mesropi discipuli, Joannes de Egheghia et Josephus de Paghen una cum Mose Chorensi, qui Alexandriae linguam Graecam didicerant, utrumque Testamentum e textu Graeco[1]) verterunt.

[1]) Versio haec presse sequitur codicem Alexandrinum vel potius textum hexaplarem a Mesropi discipulo Epheso allatum. Edita sunt: Psalterium (Venetiis 1515 et Romae 1565 et 1642), tota Biblia ab episcopo Oscano (Amstel. 1666, Constantinop. 1705, Venet. 1733), et editio critica, a congregatione Mechitaristarum (Zohrab) facta, Venetiis 1805 et 1860 (Petrop. 1817, Mosc. 1843). Versio continet, praeter libros proto- et decterocanonicos, etiam 3 et 4 Esr, 3 Mach et orationem Manassis. Pro restituendo critico textu Graeco versio Armeniaca est magni momenti. Duo ll. Machabaeorum modo magis paraphrastico translati sunt. Cf. S. Weber, Zur Geltung d. hl. Schrift bei den alten Armeniern, Th Q LXXVIII (1896) 463 ss.; Kaulen-Hoberg, Einl. I 243—250.

4. Auctor versionis Gothicae habetur Ulphilas (Wulfila † 383 [381, 388]), Gothorum episcopus, qui, adiutus a Selina, una cum literis Gothicis, versionem omnium librorum V.[1]) et N. T. Gothis, Moesiam incolentibus, nec non liturgiam Gothicam procuravit. Instituit autem Ulphilas interpretationem suam ca. a. 370, e versione LXX (recensione Luciani), et quidem quam fidelissime, quae ideo pro re critica magni est valoris. E multis lectionibus variantibus concludendum est versionem hanc, decursu temporis ad normam versionis Latinae immutatam, varias induisse recensiones. Pauca tantum V. T. fragmenta hucusque sunt detecta[2]).

[1]) Non verisimilis est narratio Philostorgii Ulphilam ob animum bellicosum Gothorum ll. Rg non transtulisse.

[2]) Jam s. Chrysostomus novit versionem Ulphilae, quia in ecclesia s. Pauli (Gothica) Constantinopoli Biblia Ulphilana legenda curavit (Hom. 8). Num Ulphilas, priusquam haeresin Arii amplecteretur, versionem hanc confecerit, incertum est; libri enim N. T. publicati vix aliqua Arianae haeresis vitia prae se ferunt. Fragmenta V. T. (Ps 52, 2 s.; Neh 5, 13—18; 6, 14—19; 7, 1—3. 13—45 Vulg.) inventa ab A. Mai in 5 palimpsestis bibliothecae Ambrosianae Mediolani (1819—33) edita sunt, una cum N. T., a Gabelentz et J. Loebe (L. 1843—46), ab H. E. Maßmann (St. 1857), a F. L. Stamm, Pad. 1858; edit. 9. [ab Heyne] 1896), ab E. Bernhardt (Hl. 1875 et 1884), C. H. Balg (Milwaukee 1891), W. Streitberg (Die gotische Bibel, Heid. 1908). Pretiosissimus omnium est codex argenteus Upsalensis e. saeculo V. vel VI., stichometrice conscriptus in membrana purpurea cum literis argenteis; continebat olim 330 folia, quorum hucusque 167 tantum conservata sunt, quae maiorem Evangeliorum partem continent. Pertinuerat olim ad abbatiam Verdenensem, inde Rudolpho imperatori donatus Pragam delatus est; hinc a Suecis victoribus 1548 Holmiam missus est. Christina regina eum Vossio bibliothecario concessisse dicitur.

Redemit eum Gabriel de la Gardie atque 1669 academiae Upsalensi donavit, ubi nunc asservatur. Primam eius editionem adornavit Junius (1665), Benzelius (1750), Uppström (1875). Partes illius versionis porro exstant in codice Carolino (Wolfenbüttel) et in nonnullis palimpsestis Mediolani. — E. Langner, Die gotischen Nehemiafragmente (Progr.), Sprottau 1903; H. Stolzenburg, Zur Übersetzungstechnik des Wulfila (Diss.), Kiel 1905; F. Kaufmann, Der Stil d. got. Bibel, Zeitschr. f. deutsche Philologie, XLVIII (Hl. 1919) 7—80.

5. Versio Georgica seu Grusinensis[1]), saeculo VI. paulo post Armeniacam, e textu Armeniaco vel Graeco enata est; sed non mansit integra, potius ad normam versionum prisco-Slavicae et Russicae revisa ac corrupta est[2]).

[1]) Georgiani seu Grusii, posteri Colchorum et Iberorum, qui in meridionalibus Caucasi montium radicibus habitarunt, a vicinis Armeniis saeculo IV. ad religionem Christianam adducti ab iisque etiam liturgiam et Scripturas mutuati sunt.

[2]) Codex de monte Athos (978) continet totum V. T. Biblia Georgica saepe edita sunt: Moscoviae 1743; Tiflis 1884; N. T. Moscov. 1816, Petropoli 1818, Tiflis 1879. Cf. Ermoni, La versione géorgienne de la Bible, P. 1899; Tamarati, L'église géorgienne des origines jusqu'à nos jours, Rom 1910; Kaulen-Hoberg, l. c. I 251 s.; Th. Kluge, Über das Alter der georg. Übers. d. N. T., Z N W XI (1910) 160—166; S. Euringer, Bemerkungen zur georgischen Übersetzung des Hohenliedes B Z XIV (1916) 97—116.

6. Auctores versionis prisco-Slavicae (palaeoslovenicae), qua Slavi ritus Graeci hodiedum utuntur in liturgia, habentur apostoli Slavorum, ss. Cyrillus et Methodius, qui saeculo IX. Bulgaris et Moravis, una cum literis Slavicis et liturgia Slavonica versionem sacrae Scripturae, e codicibus Graecis (V. T. e LXX et quidem secundum recensionem Luciani) exaratam, tradiderunt. S. Cyrillus Evangelia, Apostolarium (i. e. Act. Apost. et Epistolas) atque Psalterium, Methodius V. T. vertisse dicitur. Utrum Cyrillus et Methodius omnes libros transverterint (Vita Method. 15 solos ll. Mach excipit), valde dubium est[1]). Exstant codices Evangeliorum sequentes: Rhemensis, Zographensis, Assemanianus, Marianus e saec. X. vel XI., Ostromiri 1047[2]), Mstislai (1117), Jurjev. (1119) etc. Psalterii codices habentur e saec. XI. et XII. Viennae in bibliotheca caesarea asservatur Psalterium et Evangeliarion[3]).

[1]) Cf. A. Naegle, Kirchengeschichte Böhmens, W. u. L. 1915, I 84.

[2]) Codicem Rhemensem ediderunt Silvestre (P. 1843) et Hanka (Pragae 1846). Codicem olim Zographensem, nunc Petropolitanum edidit Jagić (B. 1879). Idem edidit etiam codicem Marianum (B. 1883). Crncić et Rački vulgarunt codicem Assemanianum. Vostokov edidit codicem Ostromiri (Petrop. 1843).

[3]) Partem eiusdem sc. s. Matthaei Evangelium edidit Fr. Miklosich (Vind. 1856). Versio totius Scripturae typis edita est primo Pragae 1570, dein Ostrogii in Russia 1581, Moscoviae 1751 (editio pro schismaticis normalis). Rutheni hodie utuntur editione 1859—1864 Premisliae procurata. — Vondrák, Altkirchenslawische Grammatik, B. 1900; Murko, Geschichte der älteren südslawischen Literaturen, L. 1908.

§ 125. *H.* Versiones in linguis vulgaribus. *a)* Versiones Anglicae, Gallicae, Italicae

Kenyon, Our Bible and the Ancien Manuscripts[5], Lo. 1895; G. Milligan, The English Bible, Lo. 1896; S. Hemphill, History of Revised Version of N. T., Lo. 1906. — E. Pétavel, La Bible en France, P. 1864; S. Berger, La Bible française au moyen âge, P. 1884; J. Carini, Le versioni della Biblia in volgare italiano, S. Pier d'Arena 1894; E. Reuß, R E[3], III 125—145; Streber, KL[2], II 741—749. 763—767.

Mature iam tum tota s. Scriptura, tum aliquae partes (praeprimis Psalmi et Evangelia) in linguas vulgares, imprimis e Vulgata in usum publicum translatae sunt.

1. Versiones Anglicae. Beda Venerabilis († 735) integra Biblia e Vulgata Latina in linguam Anglosaxonicam vertisse fertur; ex eodem saeculo repetitur versio Psalterii ab Adhelmo abbate et e saeculo IX. ab Alfredo M., ac dein e saeculo X. versio Anglosaxonica plurium librorum historicorum et Job ab Aelfrico monacho. Anno 1380 Wiclifus perfecit Anglicam versionem verbalem e Vulgata. Cum versiones auctoribus Tindale 1526, Coverdale 1535, Matthew 1537, Cranmer (The Great Bible [Biblia Magna] vel Cranmers Bible 1539) edita non acceptarentur, et contra versionem, quam iussu Elisabethae reginae Matth. Parker curantibus pseudo-episcopis (Bishops' Bible [versio episcoporum]) 1568 ediderat, plures reclamarent, Jacobo I. rege († 1625) versio emendata est: (Biblia regia vel Jacobi, Royal Version vel Authorized Version), quae saepius correcta est et hodie adhuc ab ecclesia Anglicana et protestantibus in statibus foederatis Americae septentrionalis adhibetur.

Catholici in Anglia, Hibernia et America septentrionali utuntur versione Duacensi (Douay in Gallia, ubi prodiit 1609), quae e Vulgata confecta est (et N. T. Rhemis 1582), et quidem altera eiusdem editione, quae curante Chalonner prodiit Londini 1750. Versionem Duacensem denuo recognovit Fr. P. Kenrick, archiepiscopus Baltimorensis, et notis illustravit (1851). A. 1857 Dublini nova editio procurata est a Denvir episcopo, et quidem iuxta Vulgatam, collatam cum Hebraico et Graeco textu aliisque versionibus Anglicis approbatis, una cum notis, quae nunc in America communiter adhibetur loco Duacensis.

2. Versiones Gallicae. E saeculo XII. exstat versio 4 ll. Regum Gallica a Leroux de Lincy (1841 Parisiis edita). Ex historia scholastica (i. e. Bibliis historicis) Petri Comestoris (1170) Guiardus Molinaeus canonicus (Guiard de Moulins) ca. a. 1291—1297 versionem Gallicam confecit, in qua textum historiae scholasticae iuxta

textum authenticum Vulgatae recensuit ac libros sapientiales et Job adiecit, quae, aucta Psalmis, Prophetis (et Epistolis) prima vice prodiit Parisiis 1487. Novam et accuratiorem interpretationem, quae basis reliquarum est facta, Jacobus Faber Stapulensis procuravit Antv. 1528. Cum tamen versio haec pluries edita haeresi Lutherana infecta sit et versio Olivetani (1535), Genevensis dicta, Calviniam haeresin stillaret, versio Fabri a theologis Lovaniensibus, duce Nicolao de Leuze, ad normam Vulgatae Latinae adornata ac recognita est 1550, quae deinde saepe edebatur usque ad saeculum XVII. Quo saeculo nova versio Gallica facta est (P. 1672—1706, 32 v.), e Vulgata a Lud. J. Le Maistre de Sacy, Jansenismo addicto (continuata a Dufossé, Thouret, Huré etc.), cum commentariis, quam, in nonnullis castigatam, Calmet locupletavit commentariis (P. 1707—1716, ^{3}1724—1726, Latina editio a Mansi, Lucca 1730—1738). Versioni a Sacy confectae P. Carrières paraphrasim adiecit, quae correcta est a D. de Genoude, neutra tamen approbatione episcopi insignita est. E nostris temporibus memoratu dignissimae sunt translatio versionis Germanicae ab Allioli confectae (8 v.), versio Delaumay (P. 1856, 5 v.), et versio a P. Drach (P. 1827—1833), praeprimis autem versio edita a J. Glaire (1861—1866). quae a pontifice approbata est, ac versio iuxta LXX a P. Giguet (P. 1872) procurata. Porro laudatur versio a L. Second (Genevae 1873) confecta[1]). Versio Genevensis, qua protestantes utuntur, correcta est a Calvino (1545) et successive a Beza, B. C. Bertramo, D. Martin, F. Osterwald (1744) et aliis.

[1]) Cf. L. Gautier et P. Chapuis, La traduction de la Bible du Dr. Segond, Lausanne 1882.

3. Versiones Italicae. Antiquissima versio Italica e Vulgata edita est probabiliter Venetiis 1471, cuius auctor (N. T. saltem) creditur Nic. Malherbi, monachus Camaldulensis. E versione interlineari S. Pagnini Latina confecit versionem A. Bruccioli (1532), quae censura notata est. Novam e Vulgata versionem adornavit Ant. Martini, archiepiscopus Florentinus, N. T. 1769, V. T. Taur. 1776, cum notis ex ss. patribus et viris catholicis desumptis; haec a Pio VI. approbata et saepius typis impressa est atque hodie ab Italis catholicis fere sola adhibetur. Protestantes utuntur versione J. Diodati (Genevae 1607, ^{2}1641).

§ 126. *b)* Versiones Hispanicae, Belgicae, Slavicae, Hungaricae

Streber, K L^{2} II 743—45; Sarnicki, ib. 731—737; Streber, ib. 770—771.

1. Versiones Hispanicae. Jussu Alphonsi V., regis Castiliae, iam ca. a. 1270 versio Hispanica Bibliorum confecta esse narratur; item in bibliotheca Parisiensi duo codices, saeculo XV. antiquiores, asservantur. Valenciae 1478 prima edita est versio Bonif. Ferrerii († 1417). Variae editiones prodierunt Antverpiae (1545), (1556 a Perez), Basileae (1569 a Cassiodoro de Reyna), quam revisam edidit Cyp. de Valera (A. 1602). Novam e Vulgata versionem notis instructam elaboravit P. Philippus Scio (de San Miguel) Matriti 1794—1797. Porro aliam e Vulgata versionem cum notis confecit F. Torres Amat, episcopus Asturicensis (1824), quae frequenter edita est.

Lusitani versione vernacula utuntur, edita ab Antonio Pereira, Liss. 1778—1790 ([3]1804—1819 in 7 v.).

2. Versiones Belgicae. Antiquissima Bibliorum versio Belgica, e saeculo XIV., paraphrastica et sermone rhythmico a Jac. Van Maerlandt composita, edebatur a D. David 1858—1861. Prodierat tamen iam versio Belgica Delphis (in Holl.) 1477, Goudae 1479 etc. Nic. Van Winghe, adiutus a theologis Lovaniensibus, ad normam Vulgatae 1548 Lovanii procuravit versionem, quae emendata edita est Antverpiae 1599. Praecipua omnium est versio (maximam V. T. partem complectens), confecta a PP. Smits et Van Hove cum commentariis Antv. 1744, cui Lipman et D. Beelen reliquos V. (et N.) T. libros adiecerunt; haec Biblia prodierunt Lov. 1859—1865, ab episcopis approbata.

Lutherani in Hollandia utuntur versione Lutheri, Calvinistae autem versione, quae ex Hebraeo et Graeco, a viris deputatis synodi Dordracensis (1618—1619) est 1637 confecta et haereticis in usum praescripta est.

3. Slovenis, qui in Litorali, Carniola, Styria et Carinthia sedes habent, primi interpretati sunt Biblia in eorum lingua vernacula (neoslovenica) ad sic dictam reformationem propagandam haeresiarchae Trubar et Dalmatin. Pro catholicis adornaverunt versionem neoslov. viri: Kumerdej et Japel, Richter, Schrey, Traun, Schkriner et M. Wolf 1784—1802, sed sine notis. Recentiorem hodie usitatam secundum Allioli expensis suis confici curavit episcopus Labacensis A. Wolf, Lab. 1857. Haec unica a sede apostolica est approbata. Croatis catholicis versionem Bibliorum adornarunt Pet. Katancsich O. S. Fr., Budae 1621. 1831, et Joan. Skarić cum erudito commentario auctam et approbatam, Vind. 1858—1861. Serbis elegantem versionem suppeditarunt G. Daničić (N. T.) et Steph. Karadžić (V. T.), Budapest. 1868 (edidit societas biblica). Bohemi Slavi habent e saeculo XV.[1]) codices 33 integrae Scripturae s. atque

28 codices N. T. diversae recensionis. Slovacis catholicis in usu est Bibliorum versio facta a Bernolak, edita a Palkowicz, Strigon. 1829.

[1]) Saeculo XVII. ediderunt P. P. Jesuitae sic dicta Biblia s. Wenceslai. E tempore recentiore nominandae sunt versiones editae a Durich et Prochaska (Pragae 1778—1780, 1804, 1848; N. T. 1778, 1786, 1846). Maxime in usu sunt hodiedum sequentes editiones: *a)* Bible česká, Prag 1857 (ed. II) cum notis et approbatione archiepiscopi Pragensis, *b)* Bible česká auctoribus A. Frencl et J. F. Desolda, Pragae 1864 (cum permissu consistorii archiep.), *c)* Pismo svaté, illustratum imaginibus Gust. Doré, redactum pro catholicis a Stulc et Lenz, Pragae 1884.

4. Versiones Polonicae. Ex aetate s. Hedwigis reginae asservatur Psalterium in monasterio s. Floriani (1370—1380). Maioris pretii sunt Biblia reginae Sophiae 1394 et 1422 exarata et 1450—1455 absoluta. Prima versio totius s. Scripturae facta est a Joanne Leopolita (de Leopoli): Biblia Leopolitae, Cracoviae 1561 typis vulgata. Cum Catholicis minus conveniret, P. Jacobus Wujek S. J. novam versionem confecit. 1593 prodiit (Cracoviae) N. T. et post mortem Wujek V. T. (1599). Ista editio saepius edita approbatione Clementis P. VIII. gaudet. Novam versionem Polonicam cum adnotationibus procurat W. Szczepański (Evangelia, Cracoviae 1916—17).

S. Zwolski, De bibliis Polonicis quae usque ad initium saeculi XVII. in lucem edita sunt, Posen 1904.

5. Versiones Hungaricae. Religiosi ex ordine s. Benedicti, primi evangelii praecones in Hungaria, sine dubio solliciti erant de vernacula s. Scripturae (Psalmorum et Evangeliorum) interpretatione; nam B. Margarita, Belae IV. regis filia, Psalmos et Passionem Christi devote Hungarico idiomate legisse fertur. Ob infelicium temporum vicissitudines nullus codex ex illo tempore superest.

Antiquissima versio nobis nota e textu Vulgatae saec. XV. confecta est a duobus clericis, haeresi Hussitarum addictis: Thoma et Valentino. Partes huius versionis (»Biblia Hussitarum«) in 3 codicibus e saec. XV. conservatae sunt, inter quos cod. Vindobonensis[1]) eminet. Dubium est, utrum illa versio omnes libros V. et N. T. comprehenderit. Eodem saeculo (XV.) confecta est versio a Ladisl. de Báthory, ord. s. Pauli eremitae, quae versio probabiliter exstat in cod. Jordánszkyano, non omnes libros sacros continente. Stephanus Szántó (Latine Arator) S. J. (1570) V. T. et partes N. T. e Vulgata ratione habita textus Hebraei et Graeci vertit, quae versio typis non impressa est. Georgius Káldi S. J versioni totius Scripturae 1607 Olomucii finem imposuit, quae demum in forma emendata 1626 typis impressa est[2]). — Inter acatholicos Heltai una cum aliis versionem egregiam (1551—1565), ast non in omnes libros edidit. Tota

Scriptura in linguam Hungaricam translata est a Caspare Károlyi (1586—1590)[3]), quae adhuc apud Calvinistas variis vitiis non obstantibus in recensione emendata in usu est.

[1]) Codex Vindobonensis continet Ruth, Judith, Esther, 2 Macc 6—7, Baruch Daniel, Proph. minores.

[2]) Versio Káldii magno cum applausu excepta ideoque saepius edita est (^{2}1732, ^{3}1782). Ipse sensum clare reddidit, nonnunquam tamen, quia textui Latino nimis adhaesit, obscurus fit. Hinc Jos. Tárkányi novam editionem procuravit (1862—65), archaismos eliminavit, nonnullos locos correxit et notas, maximam partem e versione Germanica Allioli desumptas, adiecit. Secunda editio 1892, tertia 1915—18 prodiit. Ob varia vitia huius versionis Kováts novam versionem procuraturus est.

[3]) Quia ista versio in Vizsoly prope Göne typis inpressa est, vocatur »Biblia Vizsolyensis«; ipsa versioni ab Heltai confectae postponenda est; nam textum non fideliter reddit, nonnulla addit, nonnulla omittit. Nova editio Bibliae Károlyiensis procurata est ab A. Molnár (1608, 1612, 1657—1661), Nic. Kis (1685), G. Csipkés (1718), qui multa correxit.

§ 127. *c)* Versiones Germanicae

J. Kehrein, Zur Geschichte der deutschen Bibelübersetzung vor Luther, St. 1851; W. Krafft, Die deutsche Bibel vor Luther, Bonn 1883; F. Jostes, Die Waldenser u. die vorlutherische deutsche Bibelübersetzung, Mstr. 1885; H. Haupt, Die deutsche Bibel der mittelalterlichen Waldenser, Wü. 1885; W. Walther, Die deutsche Bibel des Mittelalters, Brsch. 1889—92; F. Falk, Bibelstudien, Bibelhandschriften u. Bibeldrucke in Mainz, Mz. 1901; Die Bibel am Ausgange des Mittelalters, ihre Kenntnis u. ihre Verbreitung (Vereinsschrift d. Görresgesellsch.), K. 1905; H. Schmeck, Die Bibelcitate in den altdeutschen Predigten (Diss.), Greifs. 1907; V. Kehrein, Beiträge zur Geschichte der deutschen Bibelübersetzung vor Luther, Katholik XCVIII (1918 I) 267—277.

1. Versiones biblicae iam antiquis temporibus in lingua Germanica sunt exaratae. Fragmenta antiquissimae versionis Germanicae Evangelii Mt ex a. 748 exstant Vindobonae. Saeculo X. facta est versio Germanica l. Job (quae periit), Psalterii et nonnullorum canticorum a Notker Labeo, abbate Sangallensi († 1022), edita e codice Vindobonensi ab Heinzel et Scherer 1876. Editae sunt versiones Psalterii interlineares, saeculis XII. et XIII. confectae, a G. Graff (Quedl. 1839) et a F. H. von der Hagen (B. 1818). Paraphrasis Germanica Cantici c. a Williramo Ebersbergensi († 1085) confecta prodiit cura J. Haupt (Viennae 1864) et Seemüller (Argent. 1878). Certe iam saeculo XV. (1483 primo impressa) exstabat versio Germanica universae s. Scripturae, immo ante a. 1518 iam 14 editiones (Moguntiae, Argentorati, Aug. Vindel.) idiomate Germaniae superioris (»hochdeutsch«), praeter editiones singularum Bibliorum partium, et ab a.

1450—1522 quatuor editiones (Colon. [2], Lubecae, Halberst.) in idiomate Germaniae inferioris (»niederdeutsch«) prodierunt. Saeculo XVI. et postea aliae versiones elaboratae sunt a J. Dietenberger (1534), J. Eck (1537), C. Ulemberg (1630), Th. Ehrhard O. S. B. (1722), G. Cartier O. S. B. (1751), H. Braun O. S. B. (1788—1797) etc. Editio II. versionis Braun a M. Feder et ed. III. a J. F. Allioli recensita et a Sede apostolica approbata prodiit 1830—1837 additis notis e textu primigenio, locis parallelis, ss. patrum aliorumque interpretum annotationibus. Editio eius novissime procurata est ab Aug. Arndt S. J. (Lat. et Germ., R.[4] 1907). Alia versio e Vulgata, collato textu originali, elaborata est a V. Loch et W. Reischl cum commentariis (Aug. Vind. 1851—1866, R.[3] 1885). E textu originali versionem Germanicam initiavit D. Brentano (1790 ss.), quam Th. A. Dereser absolvit (Frk. 1796—1810). Versio a Brentano-Dereser recensita et iterum edita est a J. M. A. Scholz (1828 ss.). Versio a fratribus Carolo et Leander van Eß confecta (1807, 1822 ss.) multos offendit[1]). Novam versionem Germanicam secundum textum originalem edit N. Schlögl una cum notis et apparatu critico[2]). Pro usu populi partes selectas s. Scripturae ediderunt J. Ecker[3]), K. Leimbach[4]), J. Linder[5]).

[1]) Cf. A. Schnüthgen, Zur Vorgeschichte der Indizierung Leanders van Eß Th Gl V (1913) 627—633.

[2]) Die heiligen Schriften des A. B., W. u. L. 1915 ss.

[3]) Katholische Hausbibel[3], Tr. 1903—1905.

[4]) Biblische Volksbücher, Fu. 1907 ss.

[5]) Die Heilige Schrift für das Volk erklärt, Klagenf. 1910 ss. Tom. II. edita est ab. A. Cigoi.

2. Ex textu Hebraico (et Graeco) Martinus Luther versionem Germanicam (1522—1534) adornavit, quae ob linguae quidem puritatem et stili perspicuitatem laudatur[1]), cui tamen ipse suas opiniones intexere conatus est. Prima editio Bibliorum eius plena prodiit 1534, ad cuius normam reliquae sunt institutae[2]). Haec versio recepta est in Dania (1550), Suecia (1541) et Hollandia (1648). Calvinistae partim alia versione utuntur, quam e textibus primigeniis adornaverunt (1637). Cum tamen versio Lutherana vitiis variis scateret, aliae versiones e textu originali sunt factae, quarum praecipuae editae sunt a de Wette et Augusti (1809—1814) et a Bunsen (»Bibelwerk«, L. 1858—1869). Recentissime (inde a 1874) revisio illius versionis Lutheranae per viros doctos protestantes procuratur. Inter versiones protestanticas eminet E. Kautzsch, Die hl. Schrift des A. T.[3], Tü. 1909—1910 (cum adnotationibus); Die Apokryphen u. Pseudepigraphen d. A. T., Tü. 1900.

[1]) J. Luther, Die Sprache Luthers in der Septemberbibel, Hl. 1887.

[2]) Cf. Panzer, Gesch. d. deutsch. Bibelüb. Luthers, Nürnb. 1783; Schott, Gesch. d. deutsch. Bibelüb. Luthers, L. 1835; Bindheil, Verzeichnis d. Originalausg. d. luth. Übers., Hl. 1841; W. Grimm, Kurzgefaßte Geschichte der lutherischen Bibelübersetzung bis zur Gegenwart mit Berücksichtigung der vorlutherischen deutschen Bibel, J. 1884; F. Düsterdieck, Die Revision der lutherischen Bibelübersetzung, Han. 1882; E. Riehm, Zur Revision der Lutherbibel, Hl. 1882; E. Kühn, Die Revision der luth. Bibelübersetzung, Hl. 1883; O. Brenner, Zur Geschichte von Luthers Bibelübersetzung, NkZ XXIX (1918) 369—371, 496—506, 536—551. — Saeculo XVIII. prodierunt Biblia Lutherana a Pietistis J. F. Haug et aliis retractata: Berleburger Bibel (J. F. Haug) 1726, 1742 (²1857 ss.) et alia versio (Pentateuchi): Wertheimer Bibel (1735 auctore J. L. Schmidt), quae rationalismo praelusit. — Die heil. Schrift nach der Übersetzung Dr. Martin Luthers im Auszuge u. mit kurzen Erläuterungen zum Volks- u. Hausgebrauch herausgeg. von H. L. Strack u. K. Voelker, L. 1905; Die Bibel oder die ganze hl. Schrift des A. u. N. T. nach der Übersetzung Dr. M. Luthers, Hl. 1904.

3. Judaei in Germania adhibent versiones V. T. lingua Germanica, characteribus rabbinicis exaratas. Prima editio (Pentateuchus, Megilloth et Haphtaroth) cum commentariis Raschi apparuit Cremonae 1542. Praeter editiones varias nonnullorum librorum editum est totum V. T. a Jekuthiel (A. 1679) et a Josepho ben Aaron Alexander (vulgo Josel Witzenhausen, A. 1687, Pragae 1765), cuius versio in Biblia pentapla (Wandsbeck 1710) est recepta. Praeterea Pentateuchus cum litteris Hebraicis et textu originali in usum Judaeorum Germanicorum (B. 1780—1783), et metrica versio Psalmorum (1783, 1788) apparuerunt. In versione Germanica, auctore L. Philippson (L. 1858), qui praeter textum originalem etiam notas adiunxit, iam characteres linguae Germanicae sunt adhibiti. J. Fürst Biblia elegantissime adornata publicavit (Illustrierte Prachtbibel für Israel. mit masor. Texte, L. 1870), denique Zunz cum aliis versionem Germanicam fecit (Die 24 Bücher d. hl. Schrift[13], Frk. 1893).

§ 128. De lectione sacrae Scripturae in linguis vernaculis

Th. Hegelmaier, Geschichte des Bibelverbotes, Ulm 1783; J. v. Neercassel, Vom Lesen der hl. Schrift, Mz. 1846; H. v. Noit, Über Bibelkenntnis u. Bibellesen, B. 1896; J. Hoffmann, Die hl. Schrift ein Volks- u. Schulbuch in der Vergangenheit, Kem. 1902; H. Höpfl, Das Buch der Bücher, Fr. 1904; Hans Vollmer, Vom Lesen u. Deuten heil. Schriften, Tü. 1907; N. Peters, Kirche u. Bibellesen od. d. grundsätzl. Stellung d. kath. Kirche z. Bibellesen in der Landessprache, Pad. 1908; K. Romeis, Was ist uns Christen die Bibel?, Fr. 1911; E. Dimmler, Schriftlesung, M.-Gladbach 1917.

1. Primis ecclesiae saeculis libri sacri in linguis vernaculis non tantum in ecclesia, sed etiam a fidelibus sedulo legebantur nec putabatur hanc lectionem ad salutem esse necessariam[1]). Prima vestigia contro-

versiae de hac re occurrunt sub finem saeculi XII.; nam Christiani quidam Metenses (1199) ab episcopo Metensi delati sunt ad Innocentium III., quod in clandestinis conventibus viri et mulieres Gallicam versionem s. Scripturae perlegerent et exponerent. Pontifex episcopum sollicite hortatur et iubet, ut fidelium illorum temeritatem coerceat[2]). Secuti sunt Waldenses et Albigenses, nec non Wiclifus, qui versionem suam Anglicanam Christianis legendam praebuit tanquam ex Christi praecepto. Hanc versionem, erroribus infectam, damnavit synodus Oxoniensis (1408). prohibens omnes versiones vernaculas, quae non per episcopum loci aut concilium provinciale essent approbatae.

Reformatores saeculi XVI., qui s. Scripturam unicam fidei regulam statuerant, docebant Scripturae lectionem omnibus et singulis fidelibus necessariam esse ad salutem, et ecclesiam nullum ius habere lectionem hanc prohibendi vel moderandi. quare novis versionibus edendis manum admoverunt, quas ecclesia proscripsit; insuper regulae 3. et 4. indicis Pii IV. damnant omnes versiones, a viris haereticis confectas, nisi purgatae sint, et etiam versiones catholicas in lingua vernacula legere non permittunt, nisi obtenta facultate ab episcopo vel inquisitore aut saltem parocho vel confessario, si intellexerint fideles ex huiusmodi lectione non damnum, sed fidei et pietatis augmentum capere posse. Cum Jansenistae, imprimis Quesnellius, hos errores renovarent, Clemens XI. per Bullam »Unigenitus« (1713) eius (79—85) propositiones[3]) damnavit. Haec controversia denuo exarsit occasione fundationis societatum biblicarum[4]), quae Biblia edere coeperunt in praecipuis linguis vernaculis et omni ratione conabantur, has versiones indiscriminatim omnibus, catholicis, haereticis et infidelibus obtrudere, quasi Bibliorum lectio ad salutem sola et sufficeret et requireretur. Cum porro hae societates libros deuterocanonicos expungerent et praepostera methodo versiones saepe erroribus plenas conficerent, pontifices praedictas societates damnarunt.

[1]) Sic iam Irenaeus (Adv. haer. 3, 4, 2) testatur multas gentes sine literis et atramento scriptam tenuisse in cordibus suis veram Christi fidem et salutem, traditioni apostolorum innixam. Tertullianus (De praescr. haer. c. 14): *Fides tua te salvum fecit, non exercitatio Scripturarum; fides in regula posita est.* Augustinus (De doct. Chr. 1, 39): *Homo fide, spe et caritate subnixus eaque inconcusse retinens non indiget Scripturis, nisi ad alios instruendos; itaque multi per haec tria etiam in solitudine sine codicibus vivunt.*

[2]) Synodus, 1229 Tolosae habita, constituit canonem (14.): *Prohibemus, ne libros V. et N. T. laicis permittatur habere;* similiter synodus Tarraconensis 1233 (cf. Hefele, Konziliengeschichte, V 875).

[3]) Inter propositiones damnatas pertinent: *Utile et necessarium est omni tempore, omni loco et omni personarum generi studere et cognoscere spiritum,*

pietatem et mysteria Scripturae; lectio s. Scripturae est pro omnibus. Damnosum est, velle Christianum ab hac lectione retrahere. Interdicere Christianis lectionem s. Scripturae praesertim Evangelii, est interdicere usum luminis filiis lucis. Cf. Denzinger, Enchyr. symb. n. 1294—1300. Cum hanc controversiam rursus excitare conaretur synodus Pistoriensis, statim Pius VI. (Bulla »Auctorem fidei« 1794) eiusdem propositionem 67: *Doctrina perhibens, a lectione ss. Scripturarum nonnisi veram impotentiam excusare*, tanquam *falsam, temerariam, quietis animarum turbativam, alias in Quesnellio damnatam* reiecit.

[4]) Cf. Döller, Z. Zentenar. d. Brit. u. Ausld. Bibelgesellschaft, Th pr Q LVII (1904) 736 ss.

2. Quamvis s. Scriptura, tanquam fons primarius revelationis divinae, catholicis sit summe veneranda eiusque studium pastoribus animarum non tantum utile, sed etiam necessarium[1]), tamen eius lectio omnibus indiscriminatim fidelibus minime necessaria est ad salutem; nam licet per se et absolute utilis sit, tamen consideratis peculiaribus individuorum adiunctis et dispositionibus saepe periculosa, immo perniciosa esse potest.

[1]) Praeter 1 Tim 4, 13, ubi s. Paulus Timotheo commendat Scripturae lectionem, exstant decreta conciliorum, quae hoc munus episcopis et sacerdotibus iniungunt, v. g. concilium Nicaenum II. (an. 787, can. 2), Toletanum IV. (an. 640, c. 24) et patrum testimonia, v. g. Ambrosius, Hieronymus, Gregorius M.

3. Si lectio s. Scripturae necessaria esset ad salutem, haec necessitas oriretur aut ex ipsa rei natura[1]), aut e positivo aliquo praecepto Dei[2]); ast neutrum obtinet.

[1]) Non oritur necessitas lectionis Scripturae ex rei natura; cum enim non semper Scripturae exstiterint, quomodo homines tunc salvari potuissent sine Scripturis? Et tamen scimus iam ante Mosem iustos et sanctos homines fuisse. Immo datis iam Scripturis pii et sancti homines exstiterunt extra populum Hebraicum, ut Job, qui sine Scripturis salutem sunt adepti. Ipse Christus praedicationem instituit tanquam primarium religionis propagandae medium, et apostolis non praecipit scribere, sed praedicare evangelium, quod et fecerunt (Mc 16, 20). Praeterea stante tali necessitate omnes, qui ob physicam vel moralem impotentiam legere nesciunt, a salute excluderentur.

[2]) Non oritur ex positivo Dei praecepto; nam tale quid nec in s. Scriptura, nec in traditione docetur. Citarunt quidem protestantes nonnulla testimonia ex Psalmis, speciatim illis, ubi Verbum Dei dicitur *lucerna et lumen semitis nostris*, vel iustus *dicitur meditari in lege Domini*, et alios locos (Dt 6, 6—9; 17, 18 s.; 31, 11 s.; Is 8, 20; 34, 16; Ez 2, 7); ast omnia haec non praeceptum, sed exhortationem dumtaxat ad legendas et meditandas Scripturas continent et speciales personas (regem, prophetas) respiciunt. E Novo Testamento maxime urgent illud Christi: *Scrutamini* (ἐραυνᾶτε) *Scripturas* (Joa 5, 39), quae verba vero, ut contextus docet, non mandatum, sed simplicem professionem continent. Immo scimus Judaeis quosdam libros V. T. (Canticum c. et Ecclesiasten) ante 30. aetatis annum legere prohibitum fuisse. Cf. Origenem (Praef. in Cant), Gregorium Naz. (Or. 32 n. 32), Hieronymum (Ep. 53 ad Paul.). Idem evincitur e traditione. Praeter ss. patres supra

laudatos huc spectant: Clemens Alex. (Paed. 11, 11): *Fides absque litteris discitur;* Cyrillus Hier. (Cat. 5, 12), Chrysostomus (Hom. 1 ad Rom): *Tantum studium dictis audiendis adhibete;* Hieronymus saepe quidem ad legendas Scripturas hortatur, sed hac cautione, ut sine duce et interprete non legant (Ep. ad Paulin. n. 16), immo dicit: *Scriptura divina aedificat et lecta, sed multo plus prodest, si de literis vertatur in vocem* (Ep. ad Gal 2, 4). Alia testimonia vide apud Cherubinum a s. Joseph, Bibliotheca criticae sacrae, Lov. 1704, t. I. q. 3. ar. 5, et Malous Bibellesen, I, cap. 6.

4. Lectionem s. Scripturae, licet per se sit utilis[1]), relative et in ordine ad circumstantias et subiectivas singulorum dispositiones non tantum non utilem, sed saepe periculosam et perniciosam esse posse probatur ex rei natura[2]) et experientia[3]).

[1]) Scripturam per se seu absolute utilem esse docet s. Paulus (2 Tim 3, 16): *Omnis Scriptura divinitus inspirata utilis est ad docendum, ad arguendum ad corripiendum, ad erudiendum in iustitia, ut perfectus sit homo Dei, ad omne opus bonum instructus;* s. Petrus (2 Pét 1, 19) eam comparat *lucernae lucenti in caliginoso loco,* et passim ss. patres.

[2]) Scriptura valde obscura et intellectu difficilis est, ut ipsi theologi docti innumeras difficultates in ea offendant, quanto magis imperiti et indocti; praeterea tractat de praeceptis morum et de vitiis coercendis, ubi in promptu est periculum hallucinationis propter corruptae naturae passiones, iudicium perturbantes et sensum in proprias partes pertrahentes.

[3]) Multae haereses et sectae e Scripturis, sine debita cautela perlectis et explicatis, suum ortum habent; inde porro gravis confusio nec non mala innumera et excessus pullularunt, quibus ipsi nonnulli protestantes perterriti sunt, frustra remedium quaerentes tanto malo. Immo etiam ecclesiae et regionibus catholicis similes abusus, olim obrepebant, cum opera Waldensium eorumque fautorum indiscreta lectio Scripturae animos fidelium invasisset. Cum ergo lectio Scripturae possit esse aut medium ad salutem, aut impedimentum, et ecclesiae a Christo commissum sit officium, fidele in viam salutis dirigendi, sequitur lectionem Scripturae ab ecclesia esse moderandam, prout temporum vicissitudines et bonum fidelium postulant, atque idcirco sub certis tantum conditionibus esse permittendam.

5. Ecclesia nunquam absolute et universe prohibuit fidelibus lectionem s. Scripturae in lingua vernacula, sed pro variis circumstantiis modo probavit, modo improbavit aut coercuit[1]), idque unice, ut fidelium bono et utilitati prospiceret[2]). Immo nonnunquam ecclesia lectionem s. Scripturae directe promovit et inculcavit[3]).

[1]) Primis ecclesiae saeculis nulla prohibitio lectionis Scripturae exstitit, ut patet ex usu tot versionum antiquarum. Decreta concilii Tolosani (1229) et synodi Oxoniensis (1408), lectionem Scripturae in lingua vernacula prohibentia, provocata sunt a fidelium quorumdam abusu, et illas tantum regiones, non universam ecclesiam respiciebant.

Severius egit ecclesia circa versiones, haeresi infectas, tempore reformationis, cum regulae indicis a concilio Tridentino praeparatae et a Pio IV. (1559—1565) posthac editae ac deinceps a pluribus pontificibus confirmatae sunt. Per regulam

tertiam prohibentur omnes versiones s. Scripturae ab haereticis, vel de haeresi suspectis factae, reliquae autem a viris catholicis confectae non omnibus indiscriminatim permittuntur, sed, per regulam quartam, iudicio et prudentiae episcoporum et praelatorum relinquitur, licentiam eas legendi fidelibus concedere. Hanc licentiam Sixtus V. (1585—1590) episcopis abstulit, eam summo pontifici reservando, quae reservatio confirmata est a Clemente VIII. (1592—1605) per monitum, regulae IV. indicis adiectum; ast mutatis circumstantiis in desuetudinem abiit, ita ut episcopi iterum licentiam fidelibus elargiri coeperint. Insuper regulae indicis nonnisi versiones in linguis vernaculis respiciunt.

[2]) Ecclesia tunc tantum prohibuit vel limitavit vulgarem Scripturae lectionem cum vel abusus irrepserat circa hanc lectionem e parte fidelium, vel periculum aliquod ipsis imminebat; his exclusis non solum non cohibuit, sed potius commendabat Scripturae lectionem. Tale periculum revera aderat, cum a Waldensibus et Albigensibus et postea a protestantibus in variis terrae partibus versiones vulgarentur, quae erroribus infectae et ad horum commenta accommodatae, ad fideles pervertendos adhibebantur.

[3]) Sic e. g. Leo XIII. indulgentiam 300 dierum, immo sub certis conditionibus plenariam indulgentiam concessit iis, qui inter alia in Evangeliis legunt, et adiuvit societatem s. Hieronymi, quae libros sacros, ante omnes N. T., inter catholicos Italiae propagat. Porro in litteris encyclicis »De studiis Scripturae s.« postulat: *Optamus et cupimus, ut . . . illi potissime, quos divina gratia in sacrum ordinem vocavit, maiorem in dies diligentiam industriamque iisdem legendis, meditandis, explanandis, quod aequissimum est, impendant* (in cit. ed. p. 11). Simile quid postulat Pius X. in literis apostolicis »Quoniam in re biblica« de die 27. Martii 1906.

6. Quod attinet hodiernam ecclesiae disciplinam[1]) de iure communi legere possunt fideles Bibliorum versiones in lingua vernacula, a catholicis viris factas et editas, dummodo hae versiones a Sede Apostolica vel a loci episcopo approbatae et notis (catholicis) instructae sint, absque ulteriore speciali licentia episcopi[2]).

[1]) Haec disciplina inducta est per decretum s. congregationis indicis, a Benedicto XIV. die 13. Junii 1757 approbatum, quod sonat: *Quod si huiusmodi Bibliorum versiones vulgari lingua fuerint Apostolica Sede approbatae, aut editae cum adnotationibus, desumptis ex sanctis ecclesiae patribus, vel ex doctis catholicisque viris, conceduntur.* Hoc decretum confirmatum est a Pio VII. (Breve ad episc. Gnesn. 1816; Breve ad episc. Mohilev. 3. Sept. 1816), a Pio VIII. (Encyc. 24. Maii 1829) et a Gregorio XVI. (Encyc. 8. Maii 1844): *Eidem regulae* (IV. indicis) *nova subinde propter perseverantes haereticorum fraudes cautione constrictae* (nempe per Sixtum V. et Clementem VIII.), *ea demum auctoritate Benedicti XIV. adiecta declaratio est, ut permissa porro habeatur lectio vulgarium versionum, quae ab Apostolica Sede approbatae aut cum annotationibus, desumptis ex doctis catholicisque viris, editae sunt.* Idem statuit novus codex iuris canonici can. 1391: *Versiones sacrarum Scripturarum in linguam vernaculam typis imprimi nequeunt, nisi sint a Sede Apostolica probatae aut nisi edantur sub vigilantia episcoporum et cum adnotationibus praecipue excerptis ex sanctis ecclesiae patribus atque ex doctis catholicisque scriptoribus.* Qui canon utique directe agit de editione s. Scripturae in lingua vernacula, ast indirecte simul de lectione eius. Duae illae conditiones

statutae disiunctive sunt accipiendae: si a Sede Apost. approbatae, aut approbatae ab episcopo et cum adnotationibus instructae sint. Hinc si versio non sit approbata a S. Sede, sed catholica sit et notis orthodoxis instructa, potest legi; requiritur tamen approbatio ordinarii aut synodi provincialis, ob generales regulas indicis, quae in hac parte revocatae non sunt. Istae annotationes semper requiruntur ad hoc, ut fideles versione aliqua vernacula uti possint, ita ut versiones etiam catholicae nec possint ab episcopis approbari, si notis illis destitutae sint, et quae alias ab episcopis vel a S. Sede erant approbatae, nec imprimi, nec legi possint ab omnibus sine adnotationibus. Hoc modo approbatae sunt ab episcopis versio Italica Martini, versio Hispanica Scio, versio Anglica Duacensis. Episcopo autem non licet approbare versionem, notis destitutam.

[2]) Ad lectionem versionis vernaculae approbatae et adnotationibus instructae non requiritur specialis episcopi licentia, nisi episcopus ob speciales causas pro sua diocesi fecerit reservationem.

Nota. Quod attinet editiones textus originalis et antiquarum versionum s. Scripturae ab acatholicis publicatarum earumque usum c. 1399 codicis iuris canonicis decernit: *Ipso iure prohibentur editiones textus originalis et antiquarum versionum catholicarum s. Scripturae, etiam ecclesiae orientalis, ab acatholicis quibuslibet publicatae; itemque eiusdem versiones in quamvis linguam, ab eisdem confectae vel editae.* Secundum c. 1400 usus istorum librorum *iis dumtaxat permittitur, qui studiis theologicis vel biblicis quovis modo operam dant, dummodo iidem libri fideliter et integre editi sint neque impugnentur in eorum prolegomenis aut adnotationibus catholicae fidei dogmata.*

* * *

Haec sunt lineamenta eius disciplinae theologicae, cuius imprimis est, multiplicem thesaurum, sacris libris Veteris Testamenti reconditum, indigitare et aperire; haec in manus vestras, dilectissimi tirones s. Theologiae, depono, laeta animatus fiducia, fore, ut scintillam vobis eliciant fervidissimi studii libri librorum. Quod dum lubens spero, non possum, quin vos salutem verbo doctoris, etiam in Scripturae aestimatione aurei, sancti, inquam, Chrysostomi scribentis (Hom. 9. ep. ad Col):

Audite quaeso, omnes, qui hanc vitam curatis, et parate vobis Libros medicamenta animae. . . . Sunt Dei eloquia, nemo te docet, sicut illa. . . . Si dolor acciderit, tanquam in medicamentorum apothecam aspice; illinc mali accipe solamen, si damnum, si mors, si tuorum amissio; imo vero non aspice, sed omnia suscipe et tene mente. Haec est omnium malorum causa, ignorare Scripturas, absque armis imus in bellum. Et quomodo oportet esse salvos? Praeclarum, si cum his salvamur, nedum absque eis.

Addenda et corrigenda

Pag. 275, § 51 adde: E. Sellin, Das Problem des Hiobbuches, L. 1919, et lege: G. Bickell, De indole ac ratione versionis Alex. in interpretando libro Jobi (Diss.), Mrb. 1862.

Pag. 309, lin. 11 supra lege incubatio (loco ncubatio) et dele i ante Mary.

Pag. 321, § 62 adde: L. Köhler, Amos, Zü. 1917.

Pag. 337, n. 1: Elcosch a nonnullis identificatur cum hodierno Umm Lakisch.

Pag. 341, § 70 adde: L. E. Binns, The Book of the Prophet Jeremiah. With Introd. and Notes, Lo. 1919, et lege P. Rießler, Der Prophet Jeremias pro Jeremia u. seine Zeit. P. Volz editurus est: Studien zum Text des Jeremia, L.

Pag. 382, § 80 adde: H. Guthe, Die griechisch-römischen Städte des Ostjordanlandes, L. 1919.

Pag. 535, § 119 adde: Biblia Veteris T. iuxta versionem Peschittam, Mausili 1887—1891; novam editionem G. Beer et Brockelmann procurare volunt.

Index alphabeticus

personarum et rerum memorabilium

Aaron 92, 95, 106, 124, 170, 171, 172.
Aaron ben Ascher 507.
Abdchiba 90.
Abdias 322 s.
Abdon 214.
Abel 40 ss.
Abesan 214.
Abias 283.
Abigail 231.
Abimelech (Philist.) 71.
Abimelech (in Sichem) 215.
Abinadab 218.
Abiron 171.
Abisag 239.
Abner 232 s.
Abraham 59 ss.
Absalom 238.
Academiae in Babylonia 379.
Acetum 155.
Achab 284 s.
Achan 200.
Achaz 288.
Achazjahu 285
Achiacharos 301.
Achicar 301.
Achior 372.
Adam 27 ss., 498.
Adapa 40.
Adonias 239.
Adonis 210.
Adonisedec 201.
Adramelech 212.
Aegyptus 83 ss., 427.
Aera Seleucidarum 434.
Aetas longaeva patriarcharum 51 s.
Aethiopica versio 557.
Agag 228.
Agar 62 s.
Aggaeus 400 s.
Agitatio carnis 143.
Agnus paschalis 98.
Agraria lex 160.
Agur 264.
Ahašveroš 396.
Ahialon 214.
Ahias 244, 305.
Ahmose 87.
Akiba 5.
Albigenses 567.
Alcuinus 547.
Alexander Balas 423.
Alexander, filius Aristobuli 425.
Alexander Jannaeus 424 s.
Alexander Magnus 420.
Alexandra 426.
Alexandrina, versio 517 ss.
Alexandrinismi 520.
Alexandrinus, codex 513.
Alimenta Hebraeorum 155.
Alphabetica carmina 252.
Alphabetizantia carmina 252.
Alphabetum aureum 264.
Altare holocaustorum 117 s., 246, 389.
Altare thymiamatis 118, 247, 389.
Amalecitae 105.
Aman 395.

Amarna 88.
Amasias 286, 296.
Amenophis I. 87, 90.
Amenophis II. 87.
Amenophis III. 88.
Amenophis IV. 88.
Amiatinus, codex 548.
Aminadab 101.
Ammonitae 67.
Amon 292.
Amorrhaei 196.
Amos 320 s.
Amraphel 61.
Amri 284.
Anamelech 212.
Ananias 300.
Anathema 157 s.
Ancillae 168.
Angeli 21 s., 298, 415.
Angelus Jahvae 98. 411 s.
Anglicae versiones 560.
Animalia sacrificiis destinata 141.
Animalia immunda 154.
Anna 218.
Annus ecclesiasticus 98.
Annus iubilaeus 134.
Annus lunaris 131.
Annus sabbaticus 134.
Antigonus 425.
Antilibanus 192.
Antiochus III. Magnus 421.
Antiochus IV. Epiphanes 421.
Antiochus VI. 425.
Antiochus VII. Sidetes 424.
Antipater 426.
Antonia (arx) 386.
Anubis 86.
Aod 214.
Apis 86.
Apocryphi libri 493 ss.
Apophis 90.
Apotheosis 206.
Aquila 528 s.
Araba 100.
Arabicae versiones 553.
Ararat 49.
Arbor scientiae 29.
Arbor vitae 29.
Arca foederis 119, 218, 234, 248.
Arca Noe 45 s.
Archaeologia biblica 14 s.
Argenteus, codex 558.
Aribi 243.
Arioch 61.
Aristeae epistola 496.
Aristobulus I. 424.
Aristobulus II. 425.
Aristobulus III. 426.
Arndt 565.
Arnon 67, 192.
Ars scribendi 82.
Asa 284, 296.
Asarhaddon 289.
Aschera 210 s.
Aseneth 75, 498.
Aser 88.
Asima 212.
Asina Balaami 174.
Asinus 194.
Asmodaeus 298.
Assarium 163.
Assuerus 396.
Astarte 210, 211.
Asylum 130.
Atargatis 211.
Athalia 286.
Au (deus) 297.
Auranitis 384.
Azarias (rex) 287, 296.
Azarias (socius Danielis) 370.
Azazel 139.
Azkarâ 147.

Baal 209.
Baal Markod 209.
Baal Melkart 210.
Baal Peor 210.
Baalzebub 209.
Baasa 284.
Babel turris 52ss.
Bacchides 423.
Balaam 173 s.
Balac 173.
Baldad 276.
Balsamum 194.

Baltassar 363.
Bamoth 208.
Barac 214.
Baris 386.
Baruch 355 ss.
Baruch epist. et apoc. 501.
Basan 384.
Batanaea 384.
Báthory 563.
Beda Venerabilis 560.
Beelphegor 210.
Bel 211.
Belgicae versiones 562.
Bellorum Domini, liber 182.
Bellum 162.
Benedictio calicis 136.
Benedictio paterna 71, 157.
Benedictio sacerdotalis 129.
Berosus 6.
Bethel (cultus vituli) 209.
Bethel (scala Jacobi) 72.
Bethesda 386.
Bethsabee 236.
Bethulia 373.
Bezetha 385.
Booz 223.
Boves 194.
Braun 565.
Brentano 565.
Byssus 169.

Cabus 164.
Cadaver 152.
Cades 172.
Caeli creatio 21.
Caeremonialia praecepta 112, 115.
Cain 40 ss.
Calamus 163.
Calix benedictionis 136.
Candaces 430.
Candelabrum aureum 118, 247.
Canon libr. ss. 474 ss., 476 ss.
Canticum Annae 218.
Canticum canticorum 271 ss.
Canticum Deborae 215.
Capporeth 119.
Capra 194.
Carceres 161.
Carmelus 192.
Carnis agitatio 143.
Carolinus, cod. 548.
Cartier 565.
Cedron 67.
Cedrus 194.
Chabiri 88.
Chabul 383.
Cham 51, 83.
Chamitae 195.
Chamos 174.
Chanaan 51, 191 ss.
Chananaei 195.
Chepa 90.
Cherubim 39, 119 s., 248.
Chnum 86.
Chobar 353.
Chodorlahomor 61.
Chomer 164.
Choreae 236.
Chronicorum libri 390 ss.
Chronologia biblica 15.
Cibi vetiti immundi 154.
Cingulum 169.
Circumcisio 63 ss.
Cison 192.
Cives theocratiae 160.
Civilia instituta 159 ss.
Codices Graeci 513 ss.
Codices Hebraei 510 ss.
Coena 155.
Coloniae Judaeorum 427 ss.
Colores liturgici 121.
Commissio biblica 23, 187 s., 331 s.
Columna ignis 101.
Concatenatio 251.
Concordantiae 517.
Concremation 161.
Condire cadavera 79.
Confessio peccatorum 138, 143.
Confusio linguae 53.
Coniugium 165.
Conventuum festa 132.
Convictus domesticus 164 ss.
Convivales leges 153 ss.
Coptica versio 556 s.
Core 171.

Cornua 118.
Correctoria biblica 547.
Coturnices 103.
Creatio Evae 31.
Creatio hominis 27.
Creatio mundi 19 ss.
Critica biblica 504 s.
Cubitus 163.
Cultura patriarcharum 80 ss.
Cultus idolorum 206 ss.
Cultus Mos. et gent. in mutua relatione 113 s.
Cultus naturae 209.
Cultus vitutorum 107 s., 208, 289.
Cutha 289.
Cyrillus 559.
Cyrus 378 s.

Daemones 56, 207, 415.
Dagon 210.
Dalila 219.
Daniel 362 ss.
Daphca 105.
Daricus 163.
Darkemon 163.
Dathan 171.
David 229 ss.
Debora 214 s.
Decalogus 110 s.
Decimae 111, 158.
Dedicationis festum 422.
Demetrius I. Soter 423.
Demetrius II. Nicator 424.
Denarius 163.
Denominatio Scripturae 491 s.
Deperditi libri 491.
Dereser 565.
Deuterocanonici libri 474.
Deuteronomium 179.
Diabolus 22, 35, 39.
Diaspora Judaeorum 427 ss.
Dies creationis 22 s.
Dies expiationis 138.
Dietenberger 565.
Digitus 163.
Diluvium 45 ss.
Dispersio gentium 51 ss.
Distributio terrae Chanaan 202.
Divinatio 309.
Divisio librorum s. 491 s.
Divisio textus 515 ss.
Doch 424.
Dogmatica legis Mosaicae 111, 410 ss.
Domesticus convictus 164 ss.
Domus 168 s.
Doris 426.
Drachma 163.
Dschebel Sudum 67.

Eabani 40.
Earu 86.
Ebal 192.
'Ebed Jahve 334.
Ecbatana 298.
Ecclesiastes 267 ss.
Ecclesiasticus 439 ss.
Eck 565.
Eden 28.
Editiones Graecae 514 s.
Editiones Hebraicae 511 s.
Edom 71 s., 323.
Edrai 173.
Ehrhard 565.
Ela 284.
Elcosch 337.
Eleazar (Mach.) 422.
Eleazar (pont.) 125.
Elephantine 428.
Eliachim 372.
Eliae, Apocalypsis 501.
Elias 314 ss.
Elim 103.
Elimelech 223.
Eliphas 276.
Eliseus 315 s.
Eliu 277.
Elohim 94, 182, 410.
Encaenia 422.
Endorensis pythonissa 231.
Engidu 40.
Epanorthotae 547.
Epha 164.
Ephod 127.
Ephraemi cod. rescr. 514.

Equus 194.
Esau 70.
Eschatologia 416 s.
Esdras 380 ss.
Esdrae liber 393 ss.
Esdrae lib. quartus 500 s.
Esdrae lib. tertius 496.
Esseni 448 ss.
Esther 395 ss.
Etham 100, 101.
Ethica legis Mos. 112, 418 s.
Ethnicismi origo 55 s.
Ethnographica tabula 54.
Evae creatio 31.
Excelsorum cultus 208.
Excommunicatio 161.
Exodus 100 ss.
Expiationum dies 138 ss.
Expiatoria sacrificia 144.
Exsecratio 157.
Exsilium Assyriacum 296 s.
Exsilium Babylonicum 351 ss.
Ezechias 288 s., 291 s.
Ezechiel 358 ss.

Fata librorum s. 504 ss.
Feder 565.
Fermentum 118, 142.
Festa 131 ss., 395, 429 s.
Filiae heredes 165.
Filii Dei 43.
Flagellatio 161.
Flavius Josephus 4.
Fluxus sanguinis et seminis 153.
Foedus Dei cum Abraham 62.
Foedus Dei cum Israel 106 s., 146.
Foedus Dei cum Noe 50.
Friderico-Augustanus, cod. 513 ss.
Fuldensis, cod. 548.
Fürst 566.

Gabaon 201.
Gabelus 298.
Gad (deus) 212.
Galilaea 383.
Gallicae versiones 560 s.
Garizim 192, 289.
Gaulanitis 384.
Gazer 241.
Gedeon 215.
Gemara 5.
Generationes antediluvianae 42 ss.
Genesareth lacus 192.
Genesis 178.
Genesis parva 497.
Genitalium functiones 153.
Geographia biblica 15 s.
Georgica versio 559.
Gera 163.
Gergesaei 196.
Germanicae versiones 564 ss.
Gerusia 428.
Gessen 84.
Gigantes 44.
Gilead 192.
Gilgamesch 47.
Godolias 352.
Goliath 230.
Gomer 318.
Gothica versio 558.
Gothicus, cod. 548.
Gozan 297.
Graeca monarchia 420 ss.
Graeca Veneta 530 s.

Habacuc 338 s.
Habor 297.
Haggada 5, 136.
Hala 297.
Halacha 5.
Hallel 136.
Hammurapi 96, 113.
Haphtarae 516.
Haseroth 170 s.
Hasmonaei 424 s.
Hebraei (nomen) 89.
Hebraismi 520.
Hebron 61.
Heket 97.
Helcias 293.
Heli 218.
Heltai 563.
Henoch 43 s.

Henoch, liber 499 s.
Her 76.
Heracleensis versio 537.
Hereditas 168.
Hermon 192.
Herodes Magnus 384, 426.
Herodiani 425.
Hethaei 196.
Hevaei 196.
Hexaemeron 23 ss.
Hexapla 524 s.
Hiel 200.
Hierarchia sacra 124 ss.
Hieroglyphica scriptura 84 s.
Hiram 245.
Hircus emissarius 138.
Hispanicae versiones 562.
Hizkia 288 s.
Holocausta 144.
Holofernes 372.
Hor 173.
Horeb 106 s.
Horma 171.
Horrhaei 195.
Hoscheʿa 288 s.
Hungaricae versiones 563.
Hussitarum Biblia 563.
Hyksos 87, 89.
Hypertrichosis 70.
Hyrcanus II. 425.

Idololatria 54, 206 ss.
Idolothyta 154.
Idumaei 71 s.
Ignis poena 161.
Ignis sacer 143, 381, 432.
Imagines deorum 207.
Immortalitas animae 81, 86.
Immunda animalia 154.
Immunditiae legales 151 ss.
Inclusio 251.
Incubatio 309.
Infernus 416.
Inscriptiones 7.
Inspiratio 465 ss.
Instrumenta musica 82, 235 s.
Integritas textus 501 ss.
Introductio biblica 12 ss.
Irregularitates sacerdotum 125 s.
Isaac 70 ss.
Isaiae, Martyrium et ascensio 497.
Isaias 327 ss.
Isboseth 233.
Ischiadicus nervus 154.
Isis 86.
Ismael 68.
Israel (nomen) 73.
Israel (regnum) 283 ss.
Istar 211.
Itala 538 ss.
Italicae versiones 561.
Iter diei 164.
Iter sabbati 164.
Ituraea 384.

Jaboc 173, 192.
Jacob (nomen) 70.
Jacob 72 ss.
Jaḏḏo (Jaddua) 420.
Jahel 214 s.
Jahve 93 s., 182.
Jair 216.
Janḫamu 76.
Jannes 96.
Jansenistae 567.
Japhet 51.
Jason 432.
Jebusaei 196.
Jechonias 294.
Jehu 286.
Jeiunium 131, 156 s.
Jekuthiel 566.
Jephte 216 ss.
Jeremias 341 ss.
Jericho 199 s.
Jeroboam I. 244, 283.
Jeroboam II. 286 s.
Jerusalem 233 s., 384 ss.
Jeruschalmi I, Targum 533.
Jeruschalmi II, Targum 533.
Jeruschalmi III, Targum 533.
Jethro 105.
Jezabel 286.
Jezrael 192.

Joab 233.
Joachaz (Israel) 286.
Joachaz (Juda) 293.
Joachin 294.
Joakim 294.
Joannes Hyrcanus 424.
Joas 286.
Joatham (filius Gedeonis) 215.
Joatham (rex) 287.
Job 275 ss.
Joel 319 s.
Jonas 323 ss.
Jonathan ben Uziel 532 s.
Jonathan (filius Saulis) 230.
Joram (rex Israel) 285.
Joram (rex Juda) 285.
Jordanes 191, 199.
Josaphat 284 s., 296.
Joseph (patriarcha) 75 ss.
Josephus, R. caecus 533.
Josias 292 s.
Josue 198, 203.
Josue, liber 204 ss.
Josue (pontifex) 378.
Jotham 287.
Jubilaeorum, liber 497.
Jubilaeus annus 134.
Juda 77.
Judaea 382.
Judas Aristobulus 424.
Judas Machabaeus 422 s.
Judices 212 ss.
Judiciales leges 112, 159 ss
Judicium speciale 417.
Judicium universale 417.
Judicum, liber 220 ss.
Judith 371 ss.
Juge sacrificium 132.
Jusiurandum 157.
Justorum, liber 201.

Kab 164.
Kabbala 5.
Kaldi 563.
Kam-t 83.
Kannu 297.
Kar-Au 297.
Károlyi 563.
Kauš 209.
Kautzsch 565.
Kebar 353.
Kennicott 512.
Kenrick 560.
Kere-Kethib 505.
Kipper 149.

Laban 72.
Labeo, Notker 564.
Labrum 118.
Lactatio 165.
Lactucae 98.
Lamech 42.
Lamentationes 346 ss.
Lamentatrices 170.
Lapidatio 161.
Lapsus protoparentum 34 ss.
Lectio s. Scripturae 566.
Legislatio Sinaitica 105 ss.
Leontopolis 428.
Lepra 152.
Leprosi sacrificium 146 s.
Lepton 163.
Leuca 164.
Levi 108, 125.
Leviratus 166.
Levitae 107 ss.
Leviticus 178.
Lexica biblica 11.
Lex Mosaica 114 s.
Libamina 141.
Libanus 192.
Libellus repudii 166.
Ligniferii, festum 429.
Linguae, origo 31.
Loch 565.
Locus sacer 115 ss.
Locustae 97.
Log 164.
Longaevitas patriarcharum 43 s.
Lot 67.
Lucian 422.
Luctus signa 170.
Lustrationes 151 ss.
Luther 565.
Lycanthropia 369.

Machabaei 422 ss.
Machabaeorum libri I. et II. 431 ss.
Machabaeorum liber III. 497.
Machabaeorum liber IV. 499.
Machpela 69.
Malach Jahve 98, 411 ss.
Malachias 404 ss.
Mambres 96.
Manahem 287.
Manasses (rex) 292.
Manasses (sacerdos) 289, 381 s.
Manassis, Oratio 496.
Manetho 6, 89 s.
Manna 103 s.
Mara 102.
Mardochaeus 395.
Mare mortuum 66 s.
Mare rubrum 101.
Maria 92 s., 102, 172.
Mariamme 426.
Masora 505 s.
Masorethicus textus 505.
Maṣṣeboth 73, 209.
Mater Messiae 333, 415.
Mathathias 422.
Matrimonium 81 s., 85, 165.
Megilloth 492.
Mel 142, 155.
Melchisedech 61 s.
Menaḥem 287.
Menephtah 87.
Menes 87.
Meni 212.
Mensa propositionis 118 s.
Menses 131 s.
Menstruatio 153.
Mensurae 162 ss.
Merom 191.
Merris 93.
Mesrop 558.
Messias 414, 418, 453 ss.
Meṭaṭron 413.
Methodius 559.
Michaeas 335 s.
Michas 213.
Michol 230.
Migratio animae 86.
Milcom 210.
Militia 137, 162.
Militia sacra mulierum 131.
Milliarium Rom. 164.
Mina 163.
Mincha 141.
Mischna 4.
Miṣraim 83.
Moabitae 67, 173 s., 210.
Modin 423.
Modius 164.
Mola 155.
Moloch 210.
Monetae 163.
Monotheismus 52.
Montes Palaestinae 192.
Moria 68.
Mors 38 s.
Moses 92 ss., 176.
Mosis, Apocalypsis 500.
Mosis, Ascensio vel Assumptio 500.
Mundities 151 ss.
Musica instrumenta 235 s.
Mythologia 11 s.

Naaman 316.
Nabo 211.
Naboth 285.
Nabuchodonosor 294, 363, 369.
Nachor 59.
Nadab (rex) 284.
Nadab (sacerdos) 106, 125.
Nahum 336 s.
Nathan (propheta) 236, 305.
Nathan (scriba) 305.
Nathinaei 126.
Naturae cultus 209.
Naziraeatus 156.
Nebo (idolum) 211.
Nebo (mons) 176.
Nebucadnezar 294, 363, 369.
Necho 88.
Necromantia 309.
Nehemias 380 s., 393 ss.
Neomeniae 133 s.
Nephilim 44.
Nephtar 381.
Nephthys 86.

Nergal 211 s.
Nesroch 211, 292.
Nicanor 423.
Nidduj 158.
Nilus 83, 96.
Nimrod 52.
Nisan 98.
Nisroch 211, 292.
Noachicae leges 50.
Noe 45 ss., 50 ss.
Numeri sacri 121.
Nummi 162 s.
Nuptiae 165.

Obduratio cordis 95 s.
Obed 223.
Obed Edom 72.
Obstetrices Aegypti 91.
Ochozias 285.
Og 173.
Oleum sanctum 127.
Olivae 194.
Omri 284.
On 84.
Onan 76.
Onias 424.
Onias IV. 424, 428.
Onkelos, Targum 513 s.
Oracula gentium 308 s.
Oratio 130, 155.
Origenes 524 s.
Ornamenta muliebria 82.
Osee (propheta) 316 ss.
Osee (rex) 288.
Othoniel 214.
Oves 194.
Ozias 287.

Pacifica sacrificia 145.
Palaestina 191 ss., 382 ss.
Pallium 169.
Palmae 194.
Panes propositionis 119.
Panis 155.
Paradisus 28 s.
Paralipomenon 390 ss.
Parallelismus membrorum 251.
Paraphrases Chaldaicae 531 ss.
Paraschae 516.
Parisiensis, cod. 513.
Parker 560.
Pascha 98, 135 s.
Pastores 87.
Patriarchae antediluviani 42 ss.
Patriarchae postdiluviani 51 s.
Patriarcharum, Testamenta 12, 498.
Paulinus, cod. 548.
Paulus 429.
Peccatum originale 416.
Peḳaḥ 287.
Peḳaḥja 287.
Pentateuchus 177 ss.
Pentateuchus Samaritanus 507 ss.
Pentecoste 136 s.
Peor 174.
Peplum 169.
Peraea 384.
Personae sacrae 123 ss.
Peschiṭta 535 s.
Pethor 174.
Phacee 287.
Phaceia 287.
Phaleg 54.
Phanuel 73.
Pharao 87.
Pharisaei 444 ss.
Phase 98.
Pheresaei 196.
Philae, lapis 84.
Philippson 566.
Philistaei 195 s.
Philo 4.
Philoxeniana versio 537.
Phua 91.
Phul 297.
Pithom 84.
Plagae Aegyptiae 95 ss.
Poenae 160 s.
Poesis sacra 249 ss.
Politica instituta 159.
Polonicae versiones 563.
Polycarpus 537.
Polygamia 82.
Polyglotta Biblia 554 ss.

Pompeius 425.
Pondera 162 s.
Pontifex 127, 128.
Poppaea 430.
Portae Jerusalem 386.
Postexilicus status 406 ss.
Praeadamitae 32.
Primitiae frugum 158.
Primogenita 158.
Primogeniturae iura 70.
Prophetismus 227 s., 301 ss., 406.
Proselyti 430 s.
Protoevangelium 37.
Protoparentes 27 ss.
Proverbiorum, liber 263 ss.
Psalterium 253 ss.
Psammetich I. 88.
Psammetich III. 88.
Pseudepigrapha 494.
Pseudo-Jonathanis, Targum 533.
Ptolemaeus I. Lagi 420.
Ptolemaeus II. Philadelphus 421.
Ptolemaeus III. Euergetes 421.
Ptolemaeus IV. Philopator 421.
Puerpera 153.
Punctatio textus Hebraei 505.
Purgatorium 417.
Purim 395.
Pyramides 87.
Pythonissa Endorensis 231.

Quesnellius 567.

Rabsaces 291 s.
Râhâ 100, 106, 107.
Rahab 198 s.
Ramesses 84.
Ramses II. 87, 91.
Raphael 298.
Raphidim 105.
Re 86.
Rechabitae 156.
Reditus ex exsilio 378 ss.
Reges Israel et Juda 283 ss.
Regia dignitas 226 s.
Regum, liber 375 ss.
Rehabeam 283.
Repudii libellus 166 s.
Responsio 251.
Resurrectio mortuorum 417.
Retributio futura 417.
Rig Veda 26.
Rosettae, lapis 84.
Rubus ardens 93.
Ruth 222 ss.

Saadia Gaon 553.
Sabaeismus 212.
Sabae, regina 243.
Sabbaticus annus 134.
Sabbati iter 164.
Sabbatum 132 s.
Sacerdotes 86, 124 ss.
Sacramenta V. T. 150.
Sacrificia 140 ss.
Sadducaei 447 s.
Sadoc 241.
Sal 148.
Salatis 89.
Salmanassar IV. 288.
Salmona 172.
Salomon 241 ss.
Salomonici lacus 243.
Salomonicum, Psalterium 498.
Salomonis, Odae 498.
Saltationes 192, 236 s.
Samaria 383
Samaritanae versiones 534.
Samaritani 289 ss., 380, 383.
Samaritanus Pentateuchus 507 ss.
Samgar 214.
Samson 218 s.
Samuel 225 ss.
Samuelis, libri 348 ss.
Sanaballat 289 s., 380.
Sanchuniathon 5.
Sanctissimum tabernaculi 119.
Sanctissimum templi 248.
Sangallensis, codex 548.
Sanguinis ultio 161.
Sanguis 50, 107, 146.
Sanhedrin 407.
Sapientia 414, 418.
Sapientiae, libri 435 ss.

Sara (uxor Abrahae) 63. 69.
Sara (uxor Tobiae) 298.
Sargon 289, 297.
Saron 192.
Sassabasar 378.
Saul 225 ss.
Scenopegiae, festum 137.
Schabaka 88.
Schalisch 164.
Schallum 287.
Schammata 158.
Schechina 119.
Scheol 111, 416.
Scheschonk I. 88.
Schisma 283 ss.
Schola 167.
Schola prophetarum 186.
Scholz 565.
Schur 103.
Scribae 446.
Seâ 164.
Sebac 86.
Sectae Judaeorum 443 ss.
Sedecias 294.
Selâ 257.
Seleucidae 421 ss.
Seleucidarum aera 434.
Seleucus IV. Philopator 421.
Sellum 287.
Sem 51.
Seminis effusio 153.
Sennaar 52.
Sennacherib 291.
Senneser 378.
Sepharvaim 289.
Sephela 192.
Sephora 91, 92.
Septenarius numerus 121.
Septuaginta (versio) 517 ss.
Sepulcra 170.
Sepulcrales caeremoniae 169 s.
Serpens aeneus 173, 288.
Serpens in paradiso 34.
Servitus 75. 168.
Servus Jahvae 334.
Set 86, 87.
Seth 42.
Seti I. 84.
Sexta (versio 530.
Sextarius 164.
Sibyllina oracula 499.
Sicera 155.
Siclus 163.
Simeon 7ᵛ, 176.
Simon Machabaeus 424
Sinai 107.
Sinaitica legislatio 105 ss.
Sinaiticus, cod. 513 s.
Sinus Abraham 69.
Sion 234.
Slavica, vetus versio 559.
Slovenica versio 562.
Societates biblicae 567.
Sodoma 66.
Sol, statio eius sub Josue 201.
Sophar 276.
Sophonias 340 s.
Sors aeterna 417.
Spiritus Jahvae 414 s.
Spithama 163.
Spolium Aegyptiorum 99.
Sponsale 165.
Stadium 164.
Stater 163.
Statianus, cod. 548.
Status postexsilicus 406 ss.
Stichometria 516.
Strophae 251 s.
Sua 88.
Subsidia historiae 8 ss.
Sulpicius Severus 8.
Susanna 370.
Symmachus 529 s.
Synagogae 409.
Synedrium 407.
Syriacae versiones 535 ss.
Syro-hexaplaris versio 537.
Szántó 563.

Tabernacula 168.
Tabernaculorum, festum 137 s.
Tabernaculum sacrum 116 ss.
Tabʿerâ 170
Tabula ethnographica 54.
Talaris 169.
Talentum 163.

Talionis, ius 161.
Talmud 5, 504 s.
Tammuz 210.
Tanis 84.
Tarchaka 88.
Targumim 531 ss.
Tárkányi 564.
Tell Abîb 353.
Templa 207.
Templa in Aegypto 428.
Templum Salomonicum 245 ss.
Templum Zorobabelicum 387 ss.
Terachitae 196.
Teraphim 209.
Ternarius numerus 121, 411.
Testamentum 12 patriarcharum 498 s.
Tetrapla Origenis 525.
Thadal 61.
Thamar 76.
Theocratia 109 ss.
Theodotionis versio 529.
Theophaniae 2.
Therapeutae 451 s.
Thermutis 93.
Thus 119.
Thutmosis I. 87, 91.
Thymiama 119.
Tiâmat 101.
Tiglat Pileser III. 317.
Ṭîh 100, 107.
Timaus 89.
Timotheus (dux) 423.
Tischri 134.
Tobias 298 ss.
Totemismus 174, 212.
Toth 86.
Trachonitis 384.
Transitus Jordanis 199.
Transitus maris rubri 101 s.
Tribus Israel 89.
Tributum templi 158.
Trinitatis ss. mysterium 410 s.
Tryphon 423.
Tunica 169.
Turris Babel 52 s.
Typhon 86.
Typus 3.

Ulemberg 565.
Ultio sanguinis 161.
Ulphilas 558.
Uncialis scriptura 514.
Unctio 233, 307.
Unitas generis humani 32 s.
Unitas linguarum 33.
Ur 60.
Urias 237.
Urim et Tummim 128.
Usura 161.
'Uzziiâ 287.

Vacca rufa 146 s.
Variantes lectiones 503.
Vas aeneum 118, 246.
Vaticinia 2 s., 308 s.
Vaticinia messiana 37, 51, 59 s., 175, 237, 321, 333 s., 336, 343, 350, 360, 364 s., 401.
Versiones s. Scripturae 517 ss.
Versionum approbatio 570.
Vestes Hebraeorum 169.
Vestes sacerdotum 126 s.
Vinum 148, 194.
Virga Aaronis 171.
Virginitas 131.
Virtutes 419.
Vitia 419.
Vitulorum cultus 107 s., 208, 289.
Votum 156.
Vulgata 543 ss.

Wadd 125.
Waldenses 567.
Wiclifus 560, 567.
Wujek 563.

Zacharias (propheta) 401 ss.
Zacharias (rex) 287.
Zambri 284.
Zedecias 294.
Zelotypiae lex 166 s.
Zimri 284.
Zorobabel 378.
Zunz 566.

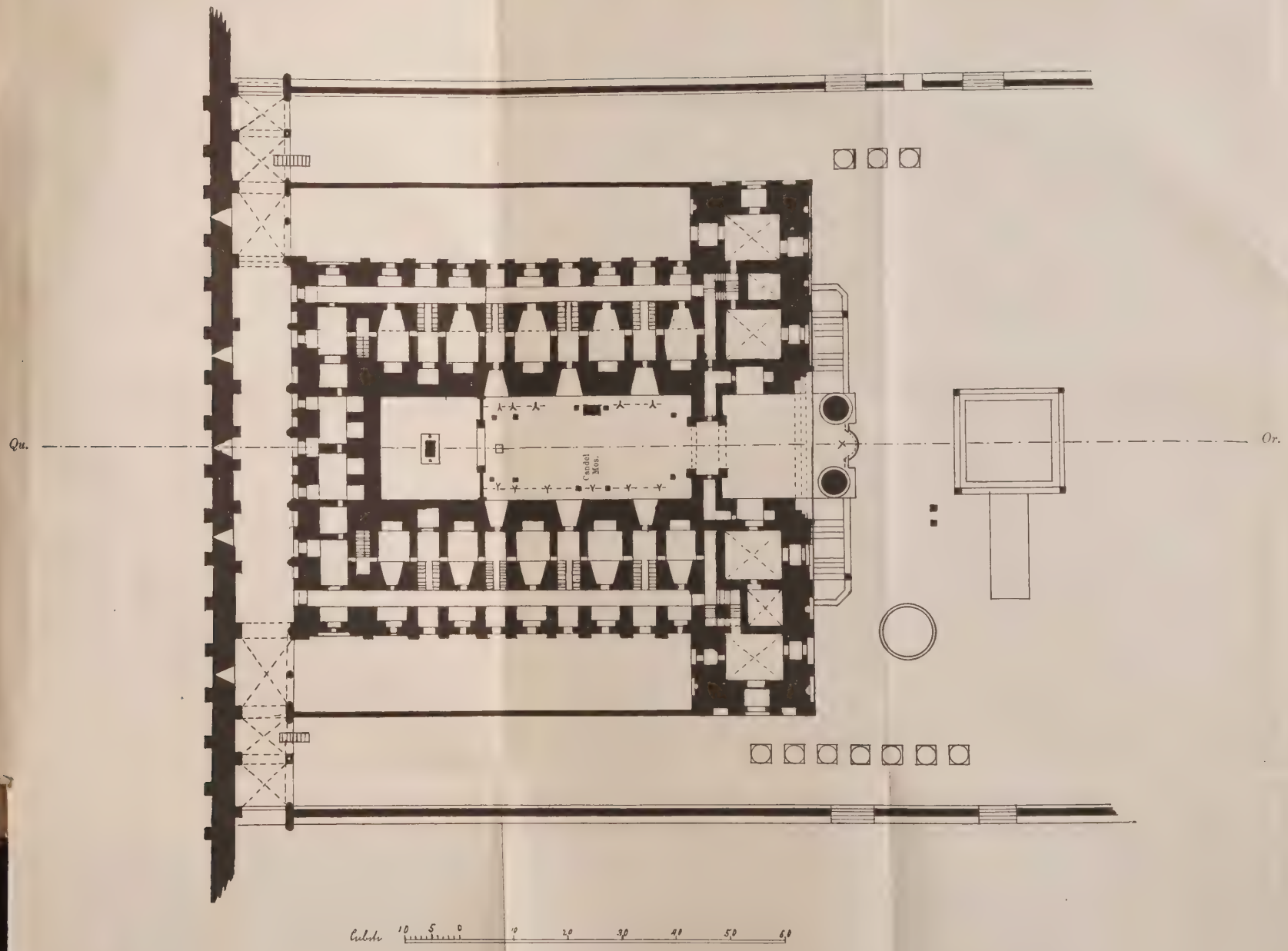

Atrium sacerdotum in templo Salomonico auctore Schick

Sumptibus Guilelmi Braumüller, Vindobonae et Lipsiae

PALÄSTINA.

Beilage zu Zschokke, Historia sacra. A. T. Ed. VII

I. HOCHLAND VON JUDÄA.
Maßstab 1:400000

II. GEGEND ZWISCHEN NAZARETH & TIBERIAS.
Maßstab 1:400000

Maßstab 1:700000
oder 10 Kilometer in der Natur = 14,2 Mm auf der Karte
Kilometer
Deutsche geogr. Meilen (15 = 1°)
Höhen und Tiefenangaben in Metern.

III. JERUSALEM.

Maßstab 1:20000

Orte von über 20000, Orte von etwa 3000 - 12000, Orte von etwa 300 - 3000 Einwohnern, Kleinere Orte
Christliche Kloster, Muslimische Heiligtümer, Ruinen
Die Schreibweise der arabischen Namen folgt dem Transcriptionssystem des Deutschen Palästina-Vereins, nur ist statt gh, ḳ, ṣ gesetzt. Historische Namen in lapidarschrift.
Perennierende Flüsse, Wadis, Quellen, Sümpfe, Sand, Lavaströme
Depressionen. Die Profilnachsen des Toten Meeres u. des Sees Genezareth (1:400) beziehen sich auf das Niveau des Mittelländ. Meeres.
W. Wadi, Thal; J. Jebel Berg, Gebirge; T. Tell Berg, Hügel; Kal. Kal'at Schloss, Burg; Kh. Chirbet Ruine;
Wege, Fahrbare Wege, Eisenbahn

WILHELM BRAUMÜLLER IN WIEN UND LEIPZIG.

Geograph. Anst. von Wagner & Debes, Leipzig

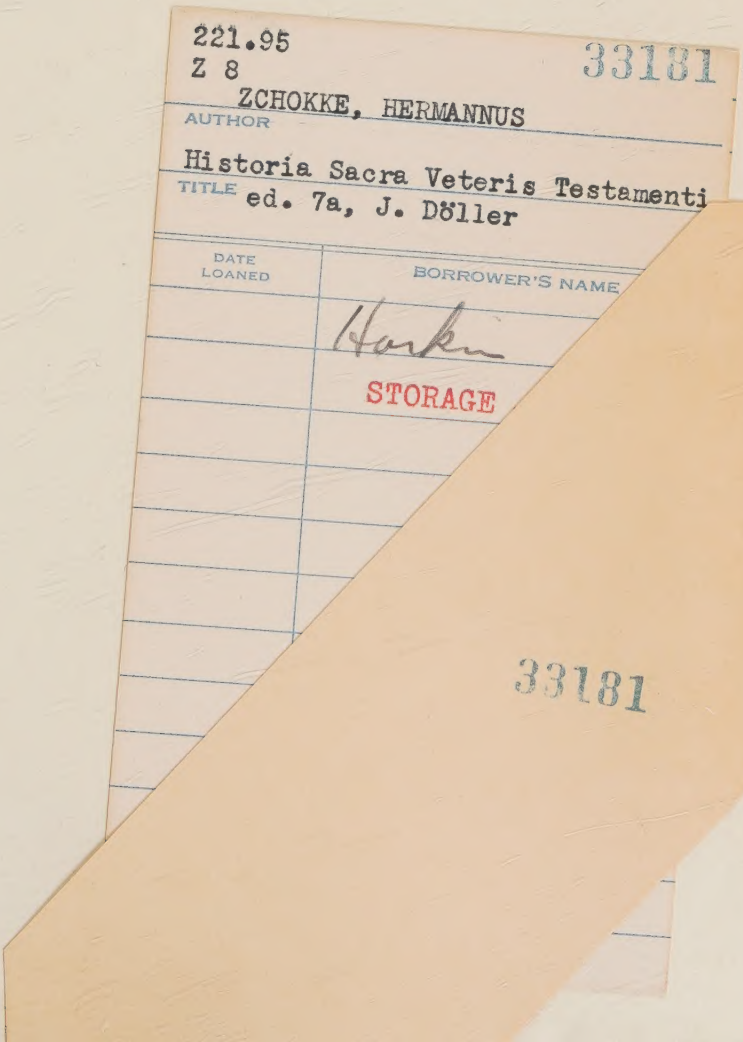
221.95
Z 8
33181
ZCHOKKE, HERMANNUS
AUTHOR
Historia Sacra Veteris Testamenti
TITLE ed. 7a, J. Döller
DATE LOANED
BORROWER'S NAME
STORAGE
33181